

VNIVERSITAT DE VALÈNCIA
FACULTAT DE GEOGRAFIA I HISTÒRIA

DEPARTAMENT D'HISTÒRIA DE L'ART

**LA PROMOCIÓ ARTÍSTICA DE LA REINA MARIA DE CASTELLA.
ART I CULTURA A LA CORONA D'ARAGÓ AL SEGLE XV**

Tesi doctoral

Programa de doctorat

3130 Història de l'Art

Presentada per

Carmen Rosario Torrejón

Dirigida per

Juan Vicente García Marsilla

María Ángeles Martí Bonafé

València, octubre de 2019

ÍNDIX GENERAL

<i>Abreviatures</i>	11
CAPÍTOL 1: INTRODUCCIÓ.....	12
AGRAÏMENTS.....	14
CAPÍTOL 2: ESTAT DE LA QÜESTIÓ.....	15
2.1. <i>Estudis de gènere</i>	15
2.1.1. <i>La Història de les dones</i>	16
2.1.2. <i>Espais femenins</i>	20
2.1.3. <i>Estudis sobre reines medievals</i>	22
2.2. <i>Estudis al voltant de la reina Maria</i>	24
CAPÍTOL 3: LA REINA I LA SEUA CASA.....	29
3.1. <i>Les cases europees</i>	29
3.2. <i>Què significa Cort?</i>	31
3.3. <i>La consolidació del poder reial</i>	34
3.3.1. <i>Les Ordinacions de Cort</i>	35
3.3.2. <i>Cambres i departament de la casa reial</i>	37
Els departaments de la casa.....	38
La cambra regia.....	38
El guarda-roba.....	39
Atenció mèdica.....	40
La Capella.....	41
Direcció de la casa: el Majordom.....	42
La taula règia.....	43
El cuiner.....	45
De la cuina a la taula.....	46
La vaixella.....	47
La Museria o despensa.....	48
Estables: atzembles i cavalleries.....	48
La seguretats.....	49
Les finances domèstiques.....	50

3.4. <i>La casa de la reina Maria</i>	52
3.4.1. <i>La família i l'educació en Castella</i>	52
3.4.2. <i>Maria de Castella, reina: composició de la seua casa</i>	59
El personal de la casa reial.....	62
Els nobles a la cort de la reina Maria.....	63
Els patges.....	69
Les dames nobles a la cort de la reina.....	70
Les donzelles i dones.....	72
Dones d'honor.....	78
Gràcies donades a certes dones de la cort per part de la reina Maria.....	79
3.4.3. <i>L'Organització de la casa</i>	80
La cambra.....	80
Oficis de la cambra desenvolupats per dones.....	99
Altres dels oficis adscrits a la cambra.....	102
El personal del guarda-roba.....	103
L'atenció al cos.....	110
La capella.....	113
L'organització de la taula.....	125
La direcció de la taula règia	128
Artesans en casa de la reina: els argenters.....	149
Proveïdors del palau.....	150
Altres personatges que serveixen a casa de la reina.....	155
El transport.....	160
L'esguarda i la protecció: els porters de la casa de la reina.....	171
El posader.....	175
Direcció de les finances. Oficis administratius de la casa.....	176
La Cancelleria.....	184
El Consell reial.....	187
La Justícia.....	193
Altres departaments i oficis de la casa reial.....	195
3.5. <i>Conclusions</i>	197
CAPÍTOL 4: LA FUNDACIÓ I SUPORT A OBRES PIETOSSES.....	202
4.1. <i>Reines, nobles i monestirs: rerefons històric</i>	203

4.1.1. <i>Ser monja a l'Edat Mitjana</i>	205
4.1.2. <i>La fundació de monestirs i convents per part de les reines</i>	210
4.1.3. <i>Monestirs, convents o residències reials</i>	216
4.1.4. <i>Residència per a la eternitat</i>	219
4.2. <i>Els ordes monàstics al servei femení</i>	221
4.3. <i>El paper de la reina Maria de Castella i la reforma Observant</i>	232
4.4. <i>La influència del frare Mateu d'Agrigento en la reina Maria</i>	234
4.5. <i>Convents, monestirs i hospitals en la promoció artística de la reina Maria</i> ...	243
4.5.1. <i>L'Orde dels franciscans observants</i>	243
Convent de Santa Maria de Jesús de València.....	243
Convent de Santa Maria de Jesús de Tortosa.....	247
Convent de Santa Maria de Jesús de Saragossa.....	249
4.5.2. <i>La vinculació de la reina amb les clarisses</i>	256
Un intent de reforma al Monestir de Santa Maria de Pedralbes.....	257
Reial Monestir de la Santíssima Trinitat de València.....	265
Reformes en el convent de Santa Clara de Xàtiva.....	285
4.5.3. <i>Les reformes als monestirs i convents de Predicadors</i>	289
El monestir de Montsió de Barcelona.....	293
Convent de Predicadors o de Santa Caterina de Barcelona.....	298
La fundació del convent de Predicadors de Lleida.....	302
4.5.4. <i>Els Jerònims</i>	304
El monestir de Sant Jeroni de la Murtra, a Barcelona.....	304
Monestir de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron.....	307
4.5.5. <i>Els carmelites</i>	311
Convent de Santa Maria del Carme de Vic.....	312
El monestir del Carme de Saragossa.....	315
4.5.6. <i>El recolzament cap a l'orde cartoixà</i>	316
La cartoixa de Montalegre i la vinculació amb el tallista i mestre de fer retauls Macià Bonafé.....	317
4.5.7. <i>Els ordes militars: Sant Jaume de l'Espasa i Maria de Castella</i>	322
El monestir de Sant Àngel de les Illes Medes.....	322
4.5.8. <i>L'orde dels Celestins</i>	329
Capella de Santa Àgata al Palau Reial de Barcelona.....	329
4.5.9. <i>Els Mercedaris</i>	332

Convent de Santa Caterina de Tortosa.....	332
4.5.10. <i>Esglésies i Hospitals</i>	333
Hospital de Nostra Senyora de Gràcia de Saragossa.....	335
Convent de Sant Antoni Abat de Barcelona i el seu hospital	337
4.6. <i>Problemes de convivència als entorns monàstics i conventuals i manteniment d'aquests</i>	343
4.6.1. <i>L'elecció dels càrrecs al si dels monestirs</i>	343
4.6.2. <i>Problemes de convivència</i>	349
4.6.3. <i>Pel que fa a les provisions reials</i>	361
4.6.4. <i>Altres intervencions de la reina en diferents àmbits monàstics</i>	367
4.7. <i>Conclusions: quines van ser les principals aportacions de Maria de Castella al desenvolupament dels àmbits monàstics de la Corona d'Aragó?</i>	369
CAPÍTOL 5: EL PALAU DEL REAL DE VALÈNCIA I ALTRES RESIDÈNCIES PALATINES DE LA REINA MARIA.....	381
5.1. <i>Les residències reials</i>	381
5.2. <i>El Palau del Real de València: residència predilecta de la reina</i>	383
5.1.1 <i>Les reformes al Palau del Real</i>	383
L'apartament de la reina.....	384
La comunicació entre el Real i el Convent de la Trinitat.....	388
Treballs a les habitacions de la reina.....	389
Decorant les estances.....	392
Espais sagrats al palau: La capella de Santa Caterina.....	393
La capella privada.....	396
La cambra de la reina.....	397
El guarda-roba.....	398
Les cambres de les donzelles.....	399
La cuina de la reina.....	400
El tinell de la reina.....	401
Els estables de l'apartament de la reina.....	401
La cambra dels Àngels.....	402
El Real Vell.....	403
Altres reformes: la incorporació d'un rellotge i la reforma de la cuina de l'apartament del rei.....	413

L'arquitectura efímera al Real.....	415
Preparar la vinguda dels reis i dels membres de la reialesa.....	416
Amb la mort de la reina “es van plegar los bancs e lits...”.....	419

CAPÍTOL 6: L'ESPAI VISCUT: L'UNIVERS MATERIAL DE CASA DE LA

REINA.....	420
6.1. <i>Els Objectes i el seu espai</i>	421
6.2. <i>El valor dels objectes al palau de la reina</i>	426
6.2.1. <i>Les joies de la Reina: or, argent, pedres precioses i objectes sacres</i>	426
Objecte artístic i símbol de prestigi.....	431
El collar com a emblema.....	434
Les joies com a moneda de canvi.....	439
El valor simbòlic de les joies.....	440
Influències artístiques.....	442
El tocador de la reina.....	446
Les relíquies i reliquiariis.....	452
El desig de proveir-se de relíquies.....	465
Objectes per a la litúrgia.....	467
El programa visual.....	471
Mestres argenters.....	472
L'orfebreria al saló de casa de la reina: La vaixela.....	474
El simbolisme a la taula.....	484
Algunes peces adquirides d'altres reines.....	489
Buscar les influències.....	491
6.2.2. <i>La pintura</i>	493
Imatges devocionals.....	493
El sentit de les imatges.....	506
6.2.3. <i>Els Llibres</i>	507
Com eren els llibres, doncs?.....	508
Els llibres de la Capella.....	511
El guarniment dels llibres.....	515
La biblioteca personal de la reina.....	518
Decoració externa dels llibres.....	535
La circulació de llibres.....	536

Il·luminadors, lligadors: creadors de llibres.....	537
6.2.4. <i>Els teixits</i>	541
La indumentària.....	541
Important teles de l'exterior.....	549
Lleis que ordenen el luxe.....	551
La indumentària com a element de prestigi.....	552
La roba de la capella.....	557
Les cambres de la reina i les donzelles: La roba de llit.....	573
Draps de paret, draps de terra.....	587
Altres peces de drap.....	599
Altres cobriments per a la cambra.....	605
Els draps de terra: Les catifes.....	610
Els coixins.....	616
Els cuirs.....	618
6.2.5. <i>Caixes, arquivancs o cofres guarden els béns més preuats</i>	622
6.2.6. <i>Altres objectes que es guardaven a la capella</i>	625
6.2.7. <i>Objectes varis de la casa</i>	627
6.2.8. <i>La cuina i els espais de la Museria i el Rebost</i>	630
6.2.9. <i>Guarniment de les cavalleries</i>	638
6.2.10. <i>El lleure: els jocs, els instruments musicals i altres objectes que estaven guardats al guarda-roba</i>	644
6.3. <i>Conclusions</i>	649
CONCLUSIONS GENERALS.....	652
APÈNDIX I: ITINERARI DE LA REINA MARIA.....	665
APÈNDIX II: ÍNDEX DEL PERSONAL DE LA CORT.....	679
ANNEX DOCUMENTAL I.....	782
ANNEX DOCUMENTAL II.....	829
BIBLIOGRAFIA.....	843

FONTS.....	895
<i>Fonts Impreses</i>	895
<i>Fonts d'Arxiu</i>	897
<i>Procedència de les Figures</i>	906

Abreviatures

- ACA (Arxiu de la Corona d'Aragó)
- ACB (Arxiu de la Catedral de Barcelona)
- AHCB (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona)
- AHCT (Arxiu Històric de la Ciutat de Tortosa)
- AHCTE (Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre)
- AHCX (Arxiu Històric de la Ciutat de Xàtiva)
- AMV (Arxiu Municipal de València)
- ARV (Arxiu del Regne de València)
- MR (Mestre Racional)
- RC (Reial Cancelleria)
- AHLM (Asociación Hispánica de Literatura Medieval)
- CHAN (Centre Historique des Archives Nationales)
- CNRS (Centre National de la Recherche Scientifique)
- CSIC (Centro Superior de Investigaciones Científicas)
- PUB (Publicacions de la Universitat de Barcelona)
- PUV (Publicacions de la Universitat de València)
- RACBASJ (Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi)
- SEHN (Sociedad de Estudios Históricos de Navarra)
- UIB (Universitat Illes Balears)

CAPÍTOL 1: INTRODUCCIÓ

La present tesi té per objectiu estudiar, d'una manera més completa, la figura de la reina Maria de Castella, reina d'Aragó, des del punt de vista del seu paper com a promotora d'obres arquitectòniques i com a reina que s'insereix dins dels gustos estètics europeus i peninsulars en ple segle XV.

La reina Maria de Castella ha estat un tema d'estudi en obres monogràfiques, destacant el seu paper polític com a esposa del rei Alfons el Magnànim, però que obviaven la seua contribució en el món de l'art. Molts d'aqueixos treballs incideixen en la seua participació política, sobretot com a lloctinent de la Corona d'Aragó en dues ocasions. No obstant això, han aparegut també alguns articles sobre la seua cort o sobre algun aspecte estètic, que han sigut un punt de partida per aquest treball.

L'estudi ens ha permès contrastar notícies i personatges, relacionats amb la reina Maria, aportant notícies noves i, a la vegada, trobar-ne d'inèdites, que reafirmen la importància de Maria de Castella com una reina preocupada per la fundació de convents, monestirs, hospitals o capelles a uns ordes determinats i també pel patronatge d'obres com puguen ser els retaules, cadirats de cor, llibres luxosos o peces d'orfebreria, entre moltes altres coses que abans es desconeixien. Per a estudiar la relació de la reina amb el món de l'art o del patronatge artístic, s'ha fet una compilació documental de les sèries de la Reial Cancelleria, així com del Mestre Racional, que es troben, bàsicament a l'Arxiu de la Corona d'Aragó i a l'Arxiu del Regne de València. Però, també han resultat igual d'importantes les notícies documentades que s'han localitzat a altres arxius com a l'Arxiu Municipal de la Ciutat de Barcelona, a l'Arxiu Comarcal de les Terres de l'Ebre o l'Arxiu Històric de la Ciutat de Xàtiva, entre altres. En aquest sentit, s'ha fet un recull de la secció del Mestre Racional, dins del reial Patrimoni a l'Arxiu del Regne de València i a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, on s'analitzen tots els noms i càrrecs del personal de la casa de la reina així com el seu paper dins de l'ambient cortesà.

També s'ha fet un estudi de tots els volums de la Reial Cancelleria que referents a totes aquelles actuacions polítiques i socials, privades i públiques, de la reina que poden donar a conèixer les promocions, comandes d'obres d'art i altres notícies interessants que ens ajuden a entendre millor els seus gustos estètics. A més a més, no cal oblidar els pergamins, les cartes reials conservades en altres arxius com el de la catedral de Barcelona, on s'han localitzat documents referents a la vinculació de la monarca amb certa confraria o intervencions fetes en els convents de la ciutat de Barcelona; l'arxiu

Històric de les Terres de l'Ebre també ha donat a la llum importants notícies referents a la fundació i reforma de convents, a l'igual que l'Arxiu Municipal de València i l'Arxiu Municipal de la ciutat de Barcelona, on es poden conèixer notícies sobre tot allò que afecta a aquestes ciutats.

Tenint en compte diferents aspectes que tenen a veure amb la promoció d'edificis així com l'estudi de l'art i la cultura del moment, el present treball s'ha estructurat en quatre blocs diferenciats:

- El primer bloc tracta sobre la cort de la reina Maria, entenent-se com tota una sèrie de persones que viuen i treballen a la seua casa. Més concretament, el personal de servei, de funcionaris i de dames de companyia que conformen la seua cort. Dins d'aquest entorn social es trobaven també persones provinents de la casa castellana on Maria es va criar. Castellans o aragonesos, els nobles de la casa de la reina eren, alhora, subjectes que també rebien, per part d'aquesta, retaules, joies, llibres, tapissos, en una circulació d'objectes que és molt important per entendre la difusió d'estils i modes en l'art medieval.

- El segon bloc està dedicat al patronatge i fundació per part de la reina, de monestirs, convents i hospitals, bàsicament, així com la preocupació d'aquesta per seguir un gust estètic, que es veurà reflectit en els edificis d'ordes observants, així com la dotació, en alguns d'aquests cenobis, de cadirats de cor o retaules que estan marcats pels gustos estètics de Maria de Castella. Però, els cenobis no sols van ser llocs de pau i àmbits on la reina va desplegar els seus gustos estètics i espirituals, també van ser llocs de conflictes, d'intrigues i on la monarca va haver d'arbitrar i resoldre certs problemes, basats en assumptes de convivència.

- El tercer bloc està dedicat a l'estudi de les reformes que es van realitzar al Palau del Real de València, ja que és on la reina va passar més temporades, a més a més de veure, gràcies a la informació documental conservada, com era el procés per preparar, engalanar i decorar una residència reial abans de l'arribada dels reis. La reina Maria va estar molts anys dirigint una sèrie de rehabilitacions en aquest edifici, per tant, és una bona manera de veure i entendre els gustos estètics en un àmbit àulic.

- I per últim, i molt en relació amb l'anterior apartat, el darrer bloc està dedicat a analitzar tots els objectes que es van catalogar en l'inventari de béns que es va fer a la mort de la sobirana, i que descriuen les peces de cuina que hi havia al Real de València, les joies, la roba de llit, tapissos, taules de devoció, reliquiaries, i una bona quantitat d'objectes estètics, que marcaren els gustos de Maria de Castella, a més a més d'incloure-hi altres objectes localitzats en la Reial Cancelleria o en els comptes del Mestre Racional

que formen tot un corpus per conèixer totes les joies, pintures o tapissos que va tenir, a part del que està documentat a l'Inventari.

En conjunt, s'adjunta també un itinerari de la reina Maria, que resulta inèdit així com un índex de tot el personal de la cort de la reina amb les pertinents localitzacions que permet al lector la recerca dels personatges concrets i quin va ser el seu període de treball o de residència dins de la cort. A més a més, s'ha inclòs un recull documental de les notícies inèdites quan a la fundació d'obres pies dividides en dos blocs: el primer (Annex I) que té a veure directament amb el patronatge o reforma de cenobis i el segon (Annex II) reflecteix el paper de la reina com a àrbitre per resoldre conflictes i problemes que es van donar a alguns d'aquests entorns monàstics.

En definitiva, l'aportació més significativa l'han constituïda les fonts documentals conservades en diferents arxius i que a la vegada és el que ens aporten majors novetats d'estudi. Amb tot, hem de sumar els recull de fotografies, dibuixos i plànols que ens han permès reconstruir els edificis i objectes que la reina va promoure i que ens aporten una visió més clara del de la seua relació amb l'arquitectura i els gustos estètics del moment.

AGRAÏMENTS

M'agradaria reconèixer, especialment al meu director de tesi, Juan Vicente García Marsilla, qui des de l'inici dels estudis de doctorat em va animar i recolzar en la decisió de fer una tesi dedicada íntegrament a un personatge femení dins de l'àmbit medieval, i sobretot per la seua paciència i direcció encertada alhora d'abordar els temes a tractar i com desenvolupar-los. També vull agrair el treball realitzat per la meua codirectora, Maria Àngels Martí Bonafé, que sempre m'ha animat a creure en el què faig així com les seues encertades indicacions per donar forma a aquesta tesi.

D'igual manera, vull expressar el meu màxim grau de reconeixement a aquelles persones que han viscut el desenvolupament d'aquest treball. Sobretot als meus companys d'universitat: Aída, Toni i Maite; també a Pedro, Héctor i Paula; a la meua família pel seu recolzament constant, i molt especialment a David, a qui dedique aquesta tesi.

CAPÍTOL 2: ESTAT DE LA QÜESTIÓ

2.1. *Estudis de gènere*

La paraula gènere no és nova en els estudis històrics. Aquest terme va ser utilitzat per l'antropòleg John Money¹, en els anys cinquanta, per a denominar diferents comportaments socials, dins de l'àmbit de les ciències socials. A grans trets, venia a dir que tot allò que fa un home o una dona en la seua vida, ve determinat per la influència cultural rebuda des de la infància, desmarcant-se completament de qualsevol diferència entre ells deguda a un punt de vista biològic o genètic. Anys després, aquesta postura va vindre espatllada de la mà del psicòleg Robert Stoller², amb la seua tesi sobre la "identitat de gènere" que, a part de les influències biològiques i hormonals hi ha influències ambientals i psicològiques que construeixen el comportament. Simone de Beauvoir³ deia que el gènere feia referència a les diferents construccions culturals i socials que s'havien fet sobre la masculinitat i la feminitat, o el que és el mateix, l'encasellament de les actituds d'un home i una dona.

Els estudis històrics d'entre finals del segle XIX i inicis del XX de la mà de Jacob Burckhardt o Johan Huizinga començaren a enfocar la disciplina històrica des d'un punt de vista cultural, tractant de comprendre "l'esperit" d'una època, en un sentit molt proper a allò que dècades després s'anomenaria "Història de les Mentalitats", però encara no van concebre la dona com a subjecte d'estudi.⁴

La història de les dones va aparèixer a la dècada dels 60 del segle XX. Tot i que va ser als anys 80 d'aqueix mateix segle quan el concepte de gènere es va fer servir de manera acadèmica, designant les desigualtats entre homes i dones, marcant el camí cap a una corrent historiogràfica pròpia. Un treball que marcà una fita dins d'aquest moviment va ser la sèrie escrita per G. Duby i M. Perrot: *La Història de les Dones*.⁵ Sense dubte,

---

¹ MONEY, J. i EHRHARDT, A., *Desarrollo de la sexualidad humana (Diferenciación y dimorfismo de la identidad de género)*, Madrid, Morata, 1982, [Versió espanyola de A. Guerra Miralles].

² STOLLER, Robert J., *Sex and Gender. The Development of Masculinity and Femininity*, London, Karnak Books, 1968 [Edició digital].

³ En aquesta autora hem destacat, dins de les seues nombroses obres, una de les més importants: BEAUVOIR, Simone, *El segundo sexo*, Buenos Aires, Ediciones siglo Veinte, 1980, [edició en castellà].

⁴ L'obra més important de Jacob BURCKHARDT va ser: *La cultura del Renacimiento en Italia*, publicada en 1860; l'estudi més conegut de Johan HUIZINGA, *El otoño de la Edad Media*, va ser publicada en 1919.

⁵ DUBY, Georges y PERROT, Michelle (dir.), *Historia de las mujeres en Occidente*, Madrid, Taurus, 1992, o també, BLETON-RUGET, Annie, PACAUT, Marcel i RUBELLIN, Michel, *Regards croisés sur l'œuvre de Georges Duby. Femmes et féodalité*, Lyon, Presses Universitaires de Lyon, 2000; LE GOFF, Jacques, "La mujer y el matrimonio en el siglo XII", en *Los intelectuales en la Edad Media*, Barcelona, Gedisa, 1986. Altre llibre dedicat a les dones és: DUBY, Georges, *Damas del siglo XII. El*

aquest treball va obrir un nou camí a dintre els estudis de gènere, -de fet, en els últims anys està rebent cada volta més atenció entre els historiadors-. L'obra de Duby va nàixer a principis dels noranta i va vindre influenciada per l'Escola del Annals, la qual apel·lava per la rellevància de la Història des de la vida quotidiana i des de les mentalitats. Al mateix temps, bevia de la tradició marxista, que pregonava fer una història "des de baix", on la gent anònima es convertiria en la protagonista de la narració dels fets.

El treball de Duby i Perrot escapava així de la tradició clàssica historiogràfica, per abordar el tema de les dones des de diferents perspectives, analitzant el paper que tingueren com a esposes o mares, el treball de la dona o la imatge que es tenia de la Mare de Déu des del punt de vista del pensament eclesiàstic de l'època en què s'analitza, entre altres temes. La sèrie està escrita a través de capítols de diferents historiadors i historiadores, entre els que destaca l'aportació hispana, ja que hi ha un capítol, en el volum de l'època Medieval i Renaixentista, dedicat a la dona en la Península Ibèrica; a la dona en Al-Andalus o al treball de les dones en el Regne de Castella entre el segle XI i XII. No obstant això, aquests treballs recopilats per Duby i Perrot limitaven l'estudi de la dona als rols coneguts: la casa, la vida familiar, el cos femení, etc. Raó per la qual li han valgut algunes crítiques entre els historiadors més feministes, materialitzat en la sèrie de la *Historia de las mujeres. Una historia propia* publicada en 1988 en EE.UU, està escrita des de la òptica de dues dones, contraposant el punt de vista de Duby: Judit Zinsser i Bonnie S. Anderson tractaren el tema de les tradicions i l'actitud de les dones davant elles, especialment des de dels segle IX fins als nostres dies.⁶

2.1.1 La història de les dones

Les primeres obres escrites sobre les dones de l'Edat Mitjana aborden la seua vinculació amb la societat i la cultura. Régine Pernoud, medievalista i paleògrafa, va ser una de les primeres historiadores en centrar la seua investigació en la història de gènere, analitzant el passat des de la perspectiva de gènere i no de la història de les dones, aportant una visió, des d'una òptica feminista, de la dona medieval lligada a la guerra i als croats. En els seus treballs presenta a aquesta dins d'un lloc privilegiat; especialment en: *La*

---

recuerdo de las abuelas, Madrid, Alianza, 1995 [ed. De 1998]. El volum II parla de les nobles europees d'aquest període baixmedieval.

⁶ ZINSSER, Judith i ANDERSON, Bonnie S., *La historia de las mujeres. Una historia propia*, 1992, [ed. Original en 1988].

mujer en tiempo de las cruzado.,⁷ Ací, la dona apareix com a participant activa en les expedicions a Terra Santa exemplificat a través de nobles dames que es van llançar cap a aquesta empresa com: Egeria, una religiosa de finals del segle IV que relata el viatge que va fer a Terra Santa, donant notícia de les esglésies d'Orient, descobrint la litúrgia o les cerimònies de Pasqua a Jerusalem. Aquesta dona fundà el primer convent de dones a Betlem; Faviola, que va viure també a la mateixa època que l'anterior, pertanyia a l'aristocràcia romana. Aquesta manà edificar el primer hospital a Roma així com un alberg per a pobres a la ciutat de Ostia; Ana Comenno, filla de l'emperador Alejo, es considerada com la primera historiadora; ens deixa nombrosos relats de dones bizantines. Pernoud pretenia posar de relleu, doncs, el paper actiu de les dones i el seu accés a la cultura a través de la fundació de monestirs, escoles i hospitals.

Una obra de caràcter general i bàsica per a l'estudi de la dona medieval és la de F. Bertini. Segueix la línia de Pernoud en tant que dedica l'atenció a dones importants i que arriben a tenir certa emancipació social. L'estudi es centra en dones com Baudonivia, esposa de Clotari I, escriptora i componedora de versos; Dhuoda, autora d'un manual educatiu, anomenat *Liber Manualis*; Rosvita, la poetisa; Trótula, de la qual es coneix un tractat ginecològic; Eloisa, dona intel·lectual; o Hildegarda de Bingen.⁸ En definitiva, aquestes dones van canviar, dins de l'època en què van viure, una manera d'entendre el món, la cultura... es van deslligar de la vida quotidiana als àmbits monàstics per establir el seu lloc com a promotores de cultura.

També destaquem l'obra de Gisela Bock, on fa una retrospectiva sobre els diferents tractaments moralistes (des dels filòsofs de l'Antiguitat fins a l'època Moderna).⁹ L'obra és un assaig, escrit des del punt de vista d'una dona, que repassa els moviments "feministes" en la història medieval. En aquest cas, hem centrat la nostra atenció al capítol dedicat a la *Querelle des femmes: una disputa de los sexos en Europa*, on contraposa la visió més misògina plantejada per Aristòtil, Tertulià, Sant Agustí o Joan Crisostom, amb alguna de les obres més representatives del moviment de la *La querelle des sexes*" com són: "Sobre la excel·lència i la dignitat de les dones", de Galeazzo Flavio, escrit en 1525;

---

⁷ PERNOUD, Régine, *La mujer en tiempo de las cruzadas*, Madrid, Editorial Complutense, 2000, [traducció de Teresa Garín Sanz de Bremond].

⁸ BERTINI, Ferruccio, *La mujer medieval*, Madrid, Alianza, 1991 [edició espanyola de Margarita García Galán].

⁹ BOCK Gisela, *La mujer en la Historia de Europa*, Barcelona, Crítica, 2001; En aquest apartat volem destacar també el llibre de BROWN, Meg L. i Mc BRIDE, Kari Boyd, *Women's roles in the Renaissance*, Westport, Greenwood Press, 2005.

Von Adel und Fürtreffen Weibliches Geschlechtes (“De la dignitat i excel·lència del sexe femení”), de Cornelius Agrippa Von Nettesheim, de 1529; o “El paladí de les dames”, del duc de Borgonya. El treball es troba dins de la col·lecció: *La construcción de Europa*, sorgida d’una iniciativa de cinc editors de llengües i nacionalitats diferents que tracten temes socials, econòmics religiosos i culturals.¹⁰

Gisele Bock, fundadora, en 1987 de la Federació Internacional per a la recerca de les dones, representa un corrent feminista on es busca la paritat entre dones i homes a l’hora de contar la Història. Després de tot, la historiografia feminista és la que posa les seues mires, no sols en la dona, sinó també en l’home, tal i com ho expressa en el pròleg.¹¹

Són nombroses les publicacions elaborades, al territori peninsular, des dels anys 90, referents a la historiografia de gènere. Tot i que ja en l’any 1986 es celebrà un col·loqui hispanofrancès que portava per títol: *La condición de la mujer en la Edad Media*, amb treballs com: *El tratamiento de la mujer en las Cantigas de Santa María; La mujer en el arte medieval espanyol: introducción*, presentat per Jose Mª Azcárate, on s’analitzava el tractament que es feia cap a la dona des del punt de vista de la representació visual en l’art. Aquest estudi contraposa la imatge de la bona dona, humil, pietosa i honesta amb la dona rèproba, més acostada al món dels vicis i la luxúria, exemplificada per les dones públiques, les lladres o les blasfemes.¹²

Dins del corrent iniciat per Régine Pernoud, es publicà un llibre, en 1988, referent a la dona i la seua relació amb la religió: *Mujer y experiencia religiosa en el marco de la santidad medieval*, així com altre titulat *El Trabajo de las Mujeres en la Edad Media Hispana*, que recopilava, a través d’una sèrie d’articles, el tractament jurídic de la dona medieval. Els dos treballs s’emmarquen dins de les investigacions dutes a terme per l’Associació Almudayna en aquests últims anys, i ha posat de relleu la importància de l’estudi de les dones en l’àmbit medieval. Aquest últim planteja dues qüestions que van a ser fonamentals en el marc de la nostra investigació: d’una part, analitza la importància destacable que van tenir les reines medievals en la fundació d’edificis destinats al culte, i d’altra part, destaca el seu talent com a pacificadoras entre conflictes.¹³

---

¹⁰ BOCK Gisela, *La mujer en la Historia de Europa*, Barcelona, Crítica, 2001, p. 15.

¹¹ Citant a G. BOCK: quan es parla de la dona, es parla del gènere humà i per tant, també de l’home.

¹² FONQUERNE, Yves-René y ESTEBAN, Alfonso (coord.) *La condición de la mujer en la edad media: actas del coloquio celebrado en la Casa de Velázquez, del 5 al 7 de noviembre de 1984*, Madrid, Universidad Complutense, 1986.

¹³ MUÑOZ FERNÁNDEZ, Ángela, *Mujer y experiencia religiosa en el marco de la Santidad Medieval*, 1988. I per al següent: MUÑOZ FERNÁNDEZ, Ángela i SEGURA GRAIÑO, Cristina, *El trabajo de las mujeres en la Edad Media Hispana*, Ed. Almudayna, Madrid, 1988. En aquest segon llibre hi ha una

La historiadora Ana María Quiñones analitza el caràcter pedagògic que oferien els monestirs bizantins. Emperadrius com Irene o Teodora van saber aprofitar el seu paper com posseïdors del poder polític i van ser també les encarregades de patrocinar i restaurar esglésies i altres obres de caràcter civil. O, el treball de Josep Fontana i Gonzalo Pontón, on també fan un repàs des de l'Antiguitat fins la Baixa Edat Mitjana, estudia diferents aspectes de la vida de la vida cultural i religiosa.¹⁴

Per tenir una visió més completa de les dones medievals a la Península també ens agradaria destacar el treball: *Las mujeres en Al-Andalus*.¹⁵ en aquest llibre s'exemplifica clarament que hi ha nombroses correspondències entre la manera de viure de les dones cristianes i musulmanes. Manuela Marín és una de les historiadores espanyoles interessades en l'estudi de les dones andalusines que ha contribuït en la historiografia actual, basant-se en els estudis previs elaborats per Maria J. Viguera.

Des dels anys setanta fins al 2000, aproximadament, els treballs dirigits a orientar estudis centrats en la història de gènere responien a aspectes generals. Amb el nou mil·lenni, aquests estudis són cada volta més específics. Temes com la violència, estan més presents ara que abans.¹⁶ Tant és així, que s'estan estudiant les reines o les dones de la noblesa i les seues respectives corts o cases reials, sobretot de la mà d'historiadors com Martin Aurell.¹⁷ L'obra d'Aurell és el resultat d'una taula rodona que es va celebrar a la Universitat de Navarra sobre les intervencions polítiques de la baixa Edat Mitjana i la

---

interessant aportació sobre la importància legítima de la dona, en la societat castellana, com a transmissora del llinatge en QUINTANILLA RASO, Mª Concepción, "Capacidad de gestión y proyección social de la mujer noble en la Castilla bajomedieval", en SEGURA GRAIÑO, Cristina y MUÑOZ FERNÁNDEZ, Ángela (coord.) *V Jornadas de Investigación Interdisciplinaria sobre la Mujer*, Madrid, 1985, pp. 49-68.

¹⁴ VV.AA, *Libres para ser. Mujeres creadoras de cultura en la Europa Medieval*, Madrid, Narcea, 2000; QUIÑONES, Ana María, "El papel de la mujer en la sociedad medieval a través del arte" en *Iconografía y creación artística. Estudios sobre la identidad femenina desde las relaciones de poder*, Málaga, Centro de Ediciones de la Diputación de Málaga, 2001, pp. 25-74; FONTANA, Josep i PONTÓN, Gonzalo, "Autoridad dentro de la Iglesia constitucional" en ANDERSON, Bonnie S. I ZINSSER, Judith, *Historia de las Mujeres: una historia propia, cit.*; o HERRIN, Judit, *Mujeres de púrpura*, 2001. Si volem aprofundir en treballs més específics tenim el treball de SEGURA GRAIÑO, Cristina, *Los espacios femeninos en el Madrid medieval*, Madrid, Dirección General de la Mujer, 1992; CALERO SECALL, Inés María y TAILLEFER DE HAYA, Lidia (eds.), *Nueva lectura de la mujer: crítica histórica*, Málaga, Universidad de Málaga, 1995; o la recopilació de textos continguts en el treball de AGUADO, Ana María, *Textos para la historia de las mujeres en España*, Madrid, Cátedra, 1994.

¹⁵ MARÍN, Manuela, *Las Mujeres en al-Andalus*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones científicas, 2000.

¹⁶ CÓRDOBA DE LA LLAVE, Ricardo, *Mujer, marginación y violencia entre la Edad Media y los tiempos modernos*, Córdoba, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Córdoba, 2006.

¹⁷ AURELL, Martí, *La dama en la corte bajomedieval*, Pamplona, Eunsa, 2001. Anteriorment, també es va fixar en aquest aspecte el treball de SANPERE i MIQUEL, Salvador, *Les Dames d'Aragó*, Barcelona, Impremta. de la Renaixença, 1879.

seua influència social, mental, espiritual i de mecenatge, la qual aborda el paper d'una dama medieval en la cort.

Al mateix temps, estem assistint a una regionalització de la Història, que aposta per temes locals.¹⁸ Ja no es tracta de veure a la dona medieval, com a objecte d'estudi, sinó de referir-se a dones concretes: reines, princeses o dones de la cort. Tasca que aborda la *Asociación de Estudios Históricos sobre la Mujer*; col·lectiu interdisciplinari que realitza investigacions universitàries amb estudis de diferent tipus des d'una visió medieval general, fins a fer estudis més localitzats com el destinat a analitzar el servei domèstic a la Màlaga de finals de l'Edat Mitjana. A més a més, han aparegut obres dedicades a estudiar les dones medievals a Sevilla, per Silvia González, a Saragossa per M^a del Carmen García Herrero;¹⁹ a les Illes Balears de la mà de Magdalena Cerdà;²⁰ o des del punt de partida de l'estudi de les reines castellaness els articles i llibres de Diana Pelaz Flores.²¹

2.1.2. Espais femenins

Pareix ser que l'aspiració a la que devia arribar tota bona esposa era a ser pietosa i una bona cristiana. Aquesta dedicació cristiana arribava més enllà en la vida de les nobles i sobretot de les reines, doncs el fet de fundar un monestir o un hospital reforçava les seves virtuts. Una de les metes de tota bona esposa era ser devota i fidel al seu marit. Les reines, concretament, nodrien la seua cultura amb llibres, entre els més destacats, estarien

---

¹⁸ LACARRA LANZ, María Eugenia, *Estudios históricos y literarios sobre la mujer medieval*, Málaga, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Málaga, 1990 que aborden temes com per exemple de dones que adquireixen patrimoni que han comprat tal com es centra l'article de TORRENTE FERNÁNDEZ, Isabel, "Algunas consideraciones sobre la mujer en el medioevo asturiano".

¹⁹ LACARRA LANZ, María Eugenia, *Estudios históricos y literarios sobre la mujer medieval*, Málaga, Universidad de Málaga, 1990; MORIN-ROTUREAU, Évelyne, *Christine de Pizan*, Mouans-Sartoux (Alpes-maritimes), ed. Pempf, 2003.; PÉREZ GONZÁLEZ, Silvia Maria, *La mujer en la Sevilla de finales de la Edad Media. Solteras, casadas y vírgenes consagradas*, Sevilla, Universidad de Sevilla, 2005; MÁRQUEZ DE LA PLATA y FERRANDIZ, María Vicenta, *Mujeres renacentistas en la corte de Isabel la Católica*, Madrid, Editorial Castalia, 2005; GARÍ DE AGUILERA, Blanca (ed.), *Vidas de mujeres del Renacimiento*, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2007; GARCÍA HERRERO, María del Carmen, *Las mujeres en la Zaragoza del siglo XV*, Zaragoza, Prensas Universitarias, 2006.

²⁰ Vegeu per exemple el treball conjunt de: CERDÀ, Magdalena, JUAN, Antònia i SABATER, Tina (coord.), *La condició femenina a l'edat mitjana. Entre protagonisme i marginalitat*, Palma, Edicions UIB, IEB, 2017.

²¹ Per posar algun exemple en parlariem de: PELAZ FLORES, Diana, *Reinas consortes: Las reinas de Castilla entre los siglos XI-XV*, Madrid, Sílex, 2017; PELAZ FLORES, Diana, *Poder y representación de la reina en la Corona de Castilla (1418-1496)*, Ávila, Junta de Castilla y León. Consejería de Cultura y Turismo, 2017.

els sermons i altres obres de caire religiós i moralista. L'afany per la subvenció de convents, monestirs i altres edificis religiosos venia influenciat, en part, per aquesta educació rebuda des de menudes, car no responia sols a un desig constructiu ni artístic sense més, sinó que era el resultat de tot allò après durant la infància i adolescència.

Entrar a un monestir no significava enclaustrar-se, era també una manera d'accedir a l'educació. Tot i que, com afirma l'historiador Hans Küng, hi havia dones que anaven als convents per tal de disposar d'independència econòmica fora del matrimoni i per obtenir certa seguretat per a sí mateixa.²² L'aportació d'aquest historiador i també clergue resulta molt interessant, doncs el seu càrrec no el situa apegat dins de les corrents religioses més opaques ja que, reacciona contra certs dogmes de l'Església, fent una aportació interessant al moviment feminista dins de la història del cristianisme.

Altre dels treballs que també fa un repàs de l'educació femenina en època medieval, dins del nostre país, ve de nou de la mà de l'Associació Almudayna, la qual, en 1994, va fer una recopilació que té per nom: *Las sabies mujeres: educación, saber y autoría (siglos XIII-XVII)*²³, on fa un ampli anàlisi de l'educació femenina a Bizanci i els tractats didàctics per a dones del segle XIV i XV; les sabies que vivien en la Cort d'Isabel la Catòlica, o l'estudi referent a la biblioteca de Violant de Bar.

Els llibres dedicats a l'estudi sobre la religiositat medieval són nombrosos, però dins d'açò hem preferit destacar (per la seua utilitat) aquells relacionats expressament amb la situació femenina i els vincles d'aquesta amb els monestirs.²⁴ Com l'aportació que es va fer al congrés de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval, on s'analitzava el

---

²² KÜNG, Hans, *La mujer en el Cristianismo*, Madrid, ed. Trotta, 2002.

²³ GRAÑA CID, María del Mar, *Las sabias mujeres: educación, saber y autoría (siglos III – XVII)*, Madrid, Asociación Cultural Almudayna, 1994. En aquest sentit és interessant destacar el treball de MARTINENGO, Mariví, *Las trovadoras, poetisas del amor cortés*, Madrid, Horas y horas, 1997, on relaciona amb la cultura a dones com María de Champagna, Juana de Tolosa o Blanca de Castilla.

²⁴ HAUF VALLS, Albert, *D'Eiximenis a sor Isabel de Villena. Aportació a l'estudi de la nostra cultura medieval*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990; GOSSET, Thierry, *Mujeres místicas. Época medieval*, Barcelona, José J. Olañeta Editor, 1998 [2^aed. Traducida por José J. de Olañeta]; LAWRENCE, C.H., *El monacato medieval. Formas de vida religiosa en Europa occidental durante la Edad Media*, Madrid, Gredos, 1999 [primera ed. UK, 1984]; KIM, Yonsoo, *El saber femenino y el sufrimiento corporal en la temprana edad Moderna. Arboleda de los enfermos y Admiración operum de Teresa de Cartagena*, Córdoba, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Córdoba, 2008; GARRIDO GONZÁLEZ, Elisa (ed.), *Historia de las mujeres en España*, Madrid, Síntesis, 1999; RIVERA, María Milagros, "El cuerpo femenino y la Querrela de las mujeres", en DUBY, Georges (dir.) *Historia de las mujeres en Occidente, 2 La Edad Media*, Madrid, Taurus, 1992, pp. 593-606; MARTINENGO, Mariví, POGGI, Claudia, SANTINI, Marina i TAVERNINI, Luciana, *Libres para ser. Mujeres creadoras de cultura en la Europa medieval*, Madrid, Narcea, 2000; RUÍZ DOMÉNECH, José Enrique, *El mapa de la devoción urbana en la Corona de Aragón (siglos XIII, XIV i XV)*, en *El món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als decrets de Nova Planta. XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, Barcelona-Poblet-Lleida, 2000, pp. 35-58.

*Speculum animae*²⁵ escrita per la monja Isabel de Villena, que era neboda de la reina Maria.

2.1.3. Estudis sobre reines medievals

Pel que respecta a l'interés dels estudis referents a les reines medievals, concretament al cas de la Corona d'Aragó, hi ha dates molt primerenques.²⁶ Sense dubte, no podríem parlar sobre la Història de les dones sense l'aportació de Teresa Vinyoles, que va començar amb la seua tesi de llicenciatura, pionera a l'Estat Espanyol, la investigació referent als estudis de gènere. Aquest tema ha desembocat en nombroses publicacions. Una d'elles és la plataforma digital de la revista d'estudis feministes Duoda, on s'investiga al voltant de la diferència sexual, en la Universitat de Barcelona. En l'obra *La Història de les dones en la Catalunya medieval*,²⁷ Teresa Vinyoles fa un repàs de les comtesses de Catalunya i reines de la Corona d'Aragó. Aquesta obra ha sigut cabdal en la matèria, sobretot pel que respecta a la investigació sobre les reines.

A l'hora de tenir en compte estudis fets al voltant de reines o dones que ostentaren certa importància social resultava evident la necessitat d'investigar sobre dones més o menys properes a l'època en que va regnar la reina Maria. Tot i que actualment s'ha acusat un augment de l'interès per l'estudi de les reines i les nobles a la Península²⁸ encara no es disposa de molta bibliografia al respecte. Els treballs que aborden l'estudi de les reines peninsulars són, en general, reculls biogràfics, articles o capítols de llibres. Entre aquests destaquem: *El despertar de las mujeres: La mirada femenina en la Edad Media*; i les *Reinas medievales en los reinos hispánicos*, de José Enrique Ruíz-Domènech,²⁹ que beu

---

²⁵ FORTUÑO LLORENS, Santiago, i MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs, *Actes del VII Congrés de l'Associació Hispànica de literatura medieval*, Vol. II, Castelló de la Plana del 22 al 26 de setembre de 1997.

²⁶ SANPERE i MIQUEL, Salvador, *Les Dames d'Aragó*. Barcelona, Impremta de la Renaixença, 1879 (citada anteriorment); REAL ACADÈMIA DE BONNES LLETRES, *Sobiranes de Catalunya: recull de monografies històriques*, Vol. 10, Barcelona, Acadèmia de Bones Lletres, 1928; DURAN CAÑAMERAS, Fèlix, *Margarida de Prades*. Barcelona, Imp. Porcar, 1956; GARCÍA CASTÁN, Concha, *Las reinas de Aragón*. Zaragoza, Caja de Ahorros de la Inmaculada de Aragón, 2000.

²⁷ VINYOLES VIDAL, Teresa, *Història de les dones a la Catalunya medieval*, Lleida, Eumo, 2005.

²⁸ COLL JULIÀ, Nuria, *Doña Juana Enríquez. Lugarteniente real de Cataluña (1461-1468)*, Madrid, CSIC, 1953; BRATCH-PRINCE, Dawn, *Violante de Bar (1365-1431)*, Madrid, Ediciones del Orto, 2001

²⁹ RUÍZ DOMÈNEC, José Enrique, *El despertar de las mujeres: La mirada femenina en la Edad Media*, Barcelona, Península, 1999, on es parla de Blanca de Castella, Leonor de Provença, Leonor de Castella o Leonor d'Aragó; FUENTE PÉREZ, María Jesús, *Reinas medievales en los reinos hispánicos*, Madrid, La Esfera Libros, 2003, s'emmarca dins d'un matís feminista, sobretot pel que respecta al segon llibre; s'aprecia en l'apartat dedicat, precisament, a la reina Maria de Castella.

de la *Nouvelle Histoire*, sent seguidor de Duby (corresponent a la tercera generació de l'Escola dels Anals dels anys setanta). La nova història es la història de les mentalitats, on inclou l'estudi de les dones dins del que és la Història cultural.

S'han fet nombrosos estudis dedicats a la reina Isabel la Catòlica.³⁰ En temps passats, molts historiadors concentraren les seves investigacions en l'atenció cap a aquest personatge ja que es considerava com a paradigma d'un model que es desmarcava de la resta de reines degut a la seua personalitat. Avui en dia assistim a un revifament del culte pel sentiment nacional destacant a personatges històrics que s'han considerat com a referent clau.

No obstant això, cal destacar que, tot i la importància que se li ha donat a la reina Isabel també hi ha altres reines que han gaudit de certa atenció per part dels historiadors. Leonor d'Aquitània, de la qual es valora, especialment, la seua relació amb el món de l'art i la literatura també ha sigut un interessat tema d'estudi,³¹ o d'altra part, el cas de Joana de Castella. Un estudi realitzat per Miguel Ángel Zalama³², ens acosta a l'univers més quotidià de la vida i la cort de la reina. En ell parla de com vivia la reina al seu retir de Tordesillas, de la seua cort, dona una descripció d'obres d'art i dels objectes que utilitzava en la seua vida diària. Miguel Ángel Zalama és un dels historiadors que aborden l'estudi del món de la reialesa i la cort a la historiografia actual, i més concretament en la Història de l'Art. A partir d'ahí, s'han fet una sèrie de treballs i encontres científics que tracten l'estudi de les corts femenines des del prisma de l'alimentació, els fast i béns de prestigi a la casa reial en compendis i nombrosos articles com els d'Alexandra Beauchamp i María Narbona³³ on s'estudien reines de Navarra, de la Corona d'Aragó i d'altres corts reials.

---

³⁰ RODRÍGUEZ VALENCIA, Vicente, *Isabel la Católica en la opinión de españoles y extranjeros. Siglos XV al XX*, Valladolid, Instituto Isabel la Católica, 1970; SUÁREZ, Luis, *Isabel I, reina (1451-1504)*, Barcelona, Ariel, 2000; VALDEÓN BARUQUE, Julio, *Visión del reinado de Isabel la Católica de sus cronistas coetáneos hasta el presente*, Valladolid, Instituto de Historia de Simancas, 2003.; MÁRQUEZ DE LA PLATA y FERRANDIZ, Vicenta María, *Mujeres renacentistas en la corte de Isabel la Católica*, Madrid, Castalia, 2003, on explora l'univers de la cort de la reina catòlica i de les seves dames. Aquest treball pot resultar d'utilitat per comparar-lo amb el de Maria de Castella.

³¹ MARKALE, Jean, *La vida, la leyenda, la influencia de Leonor de Aquitania. Dama de trovadores y bardos bretones*, Barcelona, Medievalia, 1999 [3ª ed. Traduïda per Cristina Perirossi].

³² ZALAMA RODRÍGUEZ, Miguel Ángel, *Vida cotidiana y arte en el palacio de la reina Juana I en Tordesillas*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 2003.

³³ Per posar algun exemple més vinculat a les reines peninsulars: BEAUCHAMP, Alexandra y NARBONA CÁRCELES, María, "Presentación", en BEAUCHAMP, A., NARBONA CÁRCELES, M. (coord.), *La Sociedad cortesana en la P. Ibérica (s.XIV-XV): fuentes para su estudio*. Dossier des Mélanges de la Casa de Velázquez. Nouvelle série, 45 (2), 2015, Madrid, Casa Velázquez, pp. 9-13.; BEAUCHAMP, Alexandra, "La chapelle d'Eléonore de Sicile, reine d'Aragon de 1349 à 1375" en GAUDE-FERRAGU, M., VINCENT-CASSY, C. (dir.), *La dame de Coeur. Patronage et mécénat religieux des femmes de pouvoir*

2.2. Estudis al voltant de la reina Maria

L'interès per la vida i regnat de la reina Maria està tenint cada volta més estudis després d'haver estat redescoberta per diferents historiadors. Els primers estudis amplis que es realitzaren al respecte dataven dels anys 50 del segle XX.³⁴ Parlem del treball de Abad Marquesón: *Doña María de Castilla esposa del Magnánimo*, i el de Hernández-León. Ambdós analitzen la vessant política, centrant-se en el seu paper com a lloctinent. Els dos fan al·lusions a l'exaltació de la història nacional a través dels grans personatges. El de Hernández-León és una de les primeres obres redactades que parlaven sobre aquesta monarca.

D'entre els primers articles al respecte destaca el que va publicar A. Giménez Soler a l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. És un estudi de 1902, que es troba en la línia de les tesis del liberalisme europeu a Catalunya, on es feia patent un interès, després del despertar de la Història com a ciència, per revifar la Història de Catalunya i la Corona d'Aragó a través dels seus personatges més il·lustres.³⁵ No obstant, el tractament que se li dona al discurs és merament polític i el tractament cap a la reina, que ofereix Giménez Soler, és biogràfic.

Dins d'aquesta línia, estava l'obra de Ferran Soldevila amb les *Sobiranes de Catalunya*. Publicada als anys 20, va ser una primera monografia dedicada a la reina, junt amb altres monarques. Més tard s'escriuria l'obra de E.L. Miron:³⁶ *Las reinas de Aragón: sus vidas y sus épocas*, tot i que fou publicat en 1913 es va editar en 1929. Aquest llibre també fa un repàs per la vida de la reina Maria, marcat pels esdeveniments polítics però

---

dans *l'Europe des XIVe-XVIIe siècles*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2016, pp. 23-36.; BEAUCHAMP, Alexandra, "La conservación de las cartas de las reinas de Aragón del siglo XIV", en JARDINS, J. P., NIETO SORIA, J. M., ROCHWERT-ZUILLI, P. y THIEULIN-PARDO, H. (coord.), *Cartas de mujeres en la Europa medieval: España, Francia, Italia, Portugal (Siglos XI-XV)*, Madrid, La Ergástula ed., 2018, pp. 69-87.; BEAUCHAMP, Alexandra, FURIÓ, Antoni, NAVARRO IGEA, Germán y NARBONA CÁRCELES, María, *Acoger, abastecer y financiar la corte. Las relaciones entre las cortes ibéricas y las sociedades urbanas a finales de la Edad Media*, València, PUV, 2019.

³⁴ ABAD MARQUESÁN, Presentación, *Doña María de Castilla esposa de Alfonso V de Aragón*, València, (Tesis de Licenciatura) Universitat de València, 1957 i HERNÁNDEZ-LEÓN DE SÁNCHEZ, Francisca, *Doña María de Castilla, esposa de Alfonso V el Magnánimo*, València, Facultad de Filosofía y Letras, 1959.

³⁵ GIMÉNEZ SOLER, Andrés, "Retrato histórico de la reina doña María", en *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 1, 1901-1902, pp. 71-81.

³⁶ Aquesta monografia és la que va dedicar l'arxiver Ferran Soldevila a la reina: "La reina Maria, muller del Magnànim" a REAL ACADEMIA DE BONES LLETRES, *Sobiranes de Catalunya*, Barcelona, Real Acadèmia de Bones Lletres, Vol. 10, 1928; MIRON, E. L., *Las Reinas de Aragón: sus vidas y sus épocas*, Valencia, Prometeo, 1937.

també fent menció de les aptituds d'aquesta en quant a la dedicació i mecenatge d'obres pietoses, centrant-se en la fundació del Monestir de Jesús i el de la Trinitat de València.

Tots aquests treballs prenen com a model les cròniques, que feien referència, més o menys directa. Una d'aquestes va ser *El dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, que donava apunts interessants sobre les noces i el funeral de la reina. Però també es poden apreciar altres qüestions, de les quals també n'hem fet ús, com per exemple, les notícies que es donen sobre alguns dels personatges de la cort o la indumentària que vestien aquests o la reina mateixa. Aquesta crònica es centrava en el moment en que passa a ser reina d'Aragó. De totes formes, també resulten interessants les cròniques castellanques, que parlen sobretot del període de la infància de la reina.³⁷

Un punt de vista diferent el va atorgar Luís Comenge, el qual va fer un estudi clínic de les malalties que tant afectaven a la reina. El treball titulat *Clínica Egregia* s'emmarca dins de la història de la medicina.³⁸ Altra de les fonts és el Dietari de Safont o Llibre de les Jornades, escrit entre 1411 i 1484.³⁹ Com el seu nom be indica es tracta d'un diari on s'anoten els fets ocorreguts de més rellevància per a la història dels reis i reines: corts, entrades reials, funerals, etc. Resulta prou útil per tal de localitzar la reina en un determinat lloc i moment. Safont era un dels primers notaris que escriuen el Dietari de la Diputació del General de Barcelona. De les principals novetats que aportava era tot allò referent a la guerra civil catalana. Les Cròniques d'Espanya és una altra font que aporta notícies i comentaris al voltant de la reina, escrites entre 1495 i 1513, per l'arxiver Pere Miquel Carbonell. Aquest ja valorava el paper d'aquesta com a lloctinent del rei Alfons.⁴⁰

Moltes d'aquestes cròniques eren el referent més important pel qual contaven les principals biografies escrites sobre la monarca. Si més no, hi ha altres treballs publicats sobre el seu marit, el rei Alfons. Concretament, la monografia que li va dedicar

---

³⁷ Les cròniques castellanques que parlen sobre la vida de la jove Maria són La crónica de Juan II, en GARCÍA DE SANTA MARÍA, Alvar, *Crónica de Juan II de Castilla* (ed. De Juan de Mata Carriazo y Arrequia), Madrid, Real Academia de la Historia, 1982; MARTÍN, José Luís (ed.), *Crónicas de Pedro López de Ayala*, Barcelona, Planeta, 1991 o SÁNCHEZ-PARRA, María Pilar (ed.), *Crónica anónima de Enrique IV 1454-1474 (Crónica castellana)*, Madrid, ed. La Torre, 1991.

³⁸ COMENGE i FERRER, Luís, *Clínica Egregia. Apuntes históricos*, Nabu Press, 2013.

³⁹ SANS i TRAVÉ, Josep Maria, *Dietari o llibre de les Jornades de Jaume Safont (1411-1484)*, Barcelona, Fundació Noguera, 1992.

⁴⁰ CARBONELL, Pere Miquel, *Cròniques d'Espanya*, Barcelona, Editorial Barcino, 1997 [edició crítica d'Agustí Alcoberro]. Cal destacar també *Els Anals de la Corona d'Aragó* escrits per Jerónimo Zurita en el segle XVI on dona certes referències de la monarca: ZURITA, Jerónimo, *Anales de Aragón*, vol. VI. Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 1985, p. 247.

l'historiador anglès, Alan Ryder,⁴¹ on partint de fonts contemporànies al rei, d'Antonio Becaelli.

El paper com a lloctinent dels regnes peninsulars va donar a la reina lloances per part d'alguns historiadors com per exemple Jaume Vicens Vives. En els seus treballs sobre els Trastàmara, Els Remenses, o la vida de Ferran II i la de Joan II sempre dedica algun apunt a la reina Maria, destacant el seu paper polític com a pacificadora dels conflictes que es donaven contínuament entre Castella i Aragó.⁴² Si altres historiadors s'havien caracteritzat per fer una història eminentment política, Vives introduí la vessant social i econòmica i va revitalitzar l'atenció a l'estudi de les Monarquies des del segle XV en endavant.⁴³

La historiografia actual ha donat noves aportacions al voltant de la reina Maria, a través d'una sèrie d'articles. No obstant això, la historiadora Theresa Earenfight, va escriure, en 2010, una monografia⁴⁴ dedicada a la reina on analitzava la seua vessant política començada pels treballs més antics que hem comentat a l'inici d'aquest capítol, i centrada bastant en l'època en que es convoquen les corts en els diferents països de la Corona, i també, des del punt de vista polític de la reina, la tesi doctoral de Montserrat Toldrà, que porta per títol *La reina Maria, dona d'Alfons V el Magnànim: vida i obra de govern (1401-1458)*, analitza aspectes polítics i social de la reina Maria de Castella.⁴⁵

Dins del territori peninsular, i d'es d'un altre punt de vista respecte a l'anterior, María Isabel Gascón, va publicar a la revista Pedralbes *La vida cotidiana de tres reines*.⁴⁶ L'article analitzava quina era la manera de vida de Maria de Castella i altres dues reines, posant com a punt de partida l'anàlisi i descripció dels llibres de comptes, una interessant font per a l'estudi, no sols de les corts reials, sinó també de molts aspectes de la vida

---

⁴¹ RYDER, Alan, *Alfonso el Magnánimo rey de Aragón, Nápoles y Sicilia (1396-1458)*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1992.

⁴² Entre els diversos estudis referents als treballs realitzats per Jaume Vicens Vives trobem els realitzats per VICENS VIVES, Jaume, *Juan II de Aragón (1398-1479: monarquía y revolución en la España del siglo XV*, Pamplona, Uargoiti, 2003[ed. De Paul H. Freedman i Josep Mª Muñoz i Lloret]; MARÍN GELABERT, Miguel A., *Historia crítica de la vida y el reinado de Fernando II de Aragón*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 2006; VICENS VIVES, Jaume, *Historia de las Remensas (en el siglo XV)*, Barcelona, Imprenta Claraso, 1945.

⁴³ En els últims anys s'ha tornat a donar un nou impuls a l'estudi del casal d'Aragó i dels Trastàmara de la mà de: PONS ALOS, Vicente, "Los trastámara y la nueva nobleza valenciana", al XV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, Jaca, 1993, pp. 241-256.

⁴⁴ EARENFIGHT, Theresa, *The King's other body: María of Castile and the crown of Aragon*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2010.

⁴⁵ TOLDRÀ PARÉS, Montserrat, *La reina Maria, dona d'Alfons V el Magnànim: vida i obra de govern (1401-1458)*, (Tesi doctoral inèdita), Barcelona, Universitat de Barcelona, 2014.

⁴⁶ GASCÓN UCEDA, María Isabel, "La vida cotidiana de tres reinas de la Corona de Aragón a través de los libros de cuentas", en *Pedralbes: Revista d'Història Moderna*, 24, 2004, pp. 13-54.

quotidiana de la monarquia com puguen ser la indumentària, les obres d'art o les costums alimentàries que posen de relleu l'aplicació de les noves corrents historiogràfiques centrades en la història social i de la vida quotidiana.

En el cas concret de la indumentària, en la cort d'Alfons el Magnànim, han encetat un camí els treballs de Juan Vicente Garcia Marsilla,⁴⁷ quan encara és evident la mancança d'estudis referents a la vinculació de la indumentària amb les corts aragoneses. Tot i que en els estudis sobre la casa castellana s'ha prestat més atenció a aquest aspecte. En aquest sentit, posem el punt de mira en aquest apartat ja que seria innovador dins dels estudis que s'han fet sobre la reina. En definitiva, una nova aportació a la història cultural, segueix l'estela dels treballs francesos i italians, pioners en la matèria.

Pel que respecta a la vinculació de la reina amb la història de l'art, el treball de Mª Teresa Vicens Soler, analitza, per primera vegada, les obres d'art relacionades amb la monarca.⁴⁸ Aquest article també és nou en aquest aspecte i ens ha ajudat a plantejar-nos un punt de partida per a l'anàlisi del patrimoni de la reina sense oblidar l'aportació a l'estudi específic de les joies i altres peces sumptuàries de la reina elaborat per Jacobo Vidal Franquet.⁴⁹ I d'altra part, la relació amb les tendències i l'art també queda patent en els llocs on les reines podien desenvolupar el seu gust artístic. En aquest sentit cal assenyalar l'aportació de Jill R. Webster, relacionada directament amb la reina Maria⁵⁰.

Altra de les historiadores que més s'han interessat en aquests darrers anys de la reina Maria, és Maria Narbona.⁵¹ Aquesta, aborda el tema centrant-se en el món de la

---

⁴⁷ GARCIA MARSILLA, Juan Vicente, "Vestir el poder. Indumentaria e imagen en las cortes de Alfonso El Magnánimo y María de Castilla", en *Res publica*, 18, 2007, pp. 353-373.

⁴⁸ VICENS SOLER, Teresa, "L'Univers artístic de la reina Maria de Castella" en TERÉS i TOMÀS, Maria Rosa (coord.), *Capitula Facta et firmata. Inquietuds artístiques en el quatre-cents*, Barcelona, Cossetània, 2009; 2011 i *7nes Jornades de Cultures Medievales. La ciutat de les dones*, (Barcelona, 12 de maig de 2012) on es tractava del món monàstic femení i el seu impacte en la construcció de la Barcelona medieval. La lliçó de cloenda va ser sobre "Violant de Bar i Maria de Castella: reines, promoció espiritual i mecenatge a Catalunya a la Baixa Edat Mitjana", a càrrec de Maria Rosa Terés i Teresa Vicens [publicació en premsa].

⁴⁹ VIDAL FRANQUET, Jacobo, "La cámara real de María de Castilla. Sus joyas y otras delicias suntuarias", en *Anales de Historia del Arte*, 24, 2014, pp. 593-610. Vegeu també d'aquest autor: VIDAL FRANQUET, Jacobo, "Contribució a l'estudi de l'argenteria medieval de la ciutat de Tortosa. Els argenters al servei del municipi", en *Materia* 4, Fragments, 2004, pp. 95-117.; -, "De París, Brussel·les i Arràs: mestres tapissers a la Corona d'Aragó medieval", en TERÉS i TOMÀS, Rosa (coord.), *Catalunya i l'Europa septentrional a l'entorn de 1400: circulació de mestres, obres i models artístics*, Roma Viella, 2016, pp. 163-196.; -, *Les obres de la ciutat. L'activitat constructiva de la Universitat de Tortosa a la baixa edat mitjana*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008, p. 382-387, entre altres.

⁵⁰ WEBSTER, Jill R. "La importancia de las aristócratas y la burguesía adinerada en la fundación y desarrollo de los monasterios de la Orden de Santa Clara: Valencia, Játiva y Gandía", en GARÍ DE AGUILERA, Blanca, (ed.), *Redes femeninas de promoción espiritual en los reinos peninsulares, siglos XIII-XVI*, Roma, Viella, 2013, p. 91-108,

⁵¹ NARBONA CÁRCELES, María, "Noblas donas. Las mujeres nobles en la casa de María de Castilla, reina de Aragón (1416-1458)", en *Studium Revista de Humanidades*, 15, 2009, pp. 89-113; NARBONA

Cort i el personal de la matèria; més concretament amb les dones de la cort de la reina, cosa que ha suposat una novetat de l'estudi. Visió també innovadora, perquè, avui en dia estem assistint a un camí de tornada a la història política, malgrat això, resulta nou l'interés sobre la vida al palau, la cort, el personal d'aquesta cort... aquest estudis, començats en França, a l'Estat Espanyol s'estan difonent, sobretot, a càrrec de la Biblioteca Cervantes.

Per últim, d'una part, la historiadora Carmen García Herrero,⁵² ha aportat les publicacions més recents pel que respecta a la reina. Aquesta visió de la vida de la monarca a través de l'estudi de la seua infància relatada en les cròniques contemporànies, així com de diferents actes de mecenatge de la reina.

CÁRCELES, María, "De casa de la senyora Reyna. L'entourage de Marie de Castille, épouse d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)", en BEAUCHAMP, Alexandra, *Les entourages princiers à la fin du Moyen Âge. Une approche quantitative*, Madrid, Casa de Velázquez, 2013 i _, "Le corps d'une reine stérile. Marie de Castille, reine d'Aragon (1416-1456)", en *Micrologus* XII, Firenze, Sismel, 2014.

⁵² GARCÍA HERRERO, María del Carmen, "Un tiempo de añoranza y aprendizaje: María de Castilla y sus primeros años en la Corona de Aragón", en *Mujeres de finales de la Edad Media: actividades políticas, socioeconómicas y culturales (Corona de Aragón, ss. XIV-XVI)*, en *Storia delle donne*, 9, 2013, pp. 97-116.

CAPÍTOL 3: LA REINA I LA SEUA CASA

3.1. *Les cases europees*

En els darrers anys, l'interés per l'estudi de la vida quotidiana a l'Edat Mitjana ha posat el seu punt de mira en el món de la cort i de les cases reials, no sols com a esferes del poder polític, sinó com a espais on la vida diària de prínceps, reis i reines girava al voltant d'una sèrie d'àmbits de la vida quotidiana del palau, on el món d'allò privat es mesclava amb la seua dimensió pública. Estudiant així quins eren els seus objectes personals, els seus mobles, els seus passatemps, i també el personal que desenvolupava les feines d'endrega i organització del palau, així com del paper dels seus cortesans o el nombre de persones que hi residien es pretén arribar, en aquest capítol, a tenir una visió molt més acurada i realista de com era l'esdevenir quotidià de la reina Maria.

Des de fa unes dècades aquest tema suscita atenció per a la historiografia anglesa i francesa sobretot, i entre els treballs dedicats a l'estudi de les cases reials de l'Europa medieval destaquem obres que, a dia d'avui, han marcat un punt de partida essencial per entendre la composició d'aquests organismes donat que, com diu Maria Narbona, "*los hostales tuvieron una gran importancia en la vida política, económica y cultural de aquellas monarquías*".⁵³ Per tant, són obres cabdals, per entendre el món de les corts europees medievals, la de Chris Given-Wilson, el qual estudià el personal i l'administració de la casa reial anglesa en diferents períodes; l'obra de referència de Maurice Rey per a França, o la de Werner Paravicini, que va estudiar la cort de Borgonya, casa que va ser molt important dins del panorama europeu occidental, ja que va influenciar a moltes altres següents coetànies.⁵⁴

Aquesta inclinació per l'estudi de les cases reials ha arribat a la Península Ibèrica, on s'han portat a terme diferents treballs que posen el seu punt de mira en aquests

---

⁵³ NARBONA CÁRCELES, María, *La corte de Carlos III el Noble rey de Navarra: espacio doméstico y escenario del poder, 1376-1415*, Pamplona, Eunsa ed. Universidad de Navarra, 2006, p. 51.

⁵⁴ REY, Maurice, *Les Finances royales sous Charles VI. Les causes du déficit. 1388-1413*, Paris, S.E.V.P.E.N, 1965; COCKSHAW, P., *Le personnel de la Chancellerie de Bourgogne-Flandre sous les ducs de Bourgogne de la maison de Valois (1384-1477)*, Belgique, UGA-Kortrijk-Heule, 1982; GIVEN-WILSON, Chris, *The Royal household and the king's Affinity*, U.S.A, Yale University Press, 1986; PARAVICINI, Werner, "The Court of the Dukes of Burgundy. A model for Europe?" en *Princes, Patronage, and the Nobility. The Court at the beginning of the Modern Age c. 1450-1650*, London, Oxford University Press, 1991; MARTÍNEZ MILLÁN, José, "Corte y casas reales en la monarquía hispana: la composición de la casa de Borgoña", en *La Corte en Europa, 20*, Madrid, Universidad Autónoma de Madrid, 2011, pp. 13-42. Cal advertir també algun treball que intenta establir paral·lelismes entre la cort de Borgonya i les hispàniques com el de: NOEL, Charles C., "La etiqueta borgoñona en la Corte de España (1547-1800)", en *Manuscrits: Revista d'Història Moderna*, 22, 2004, pp. 139-158.

ambients de poder. Un dels primers treballs va ser el de Rita Costa Gómez, qui realitzà una obra indiscutiblement necessària per a entendre la distribució de la cort baix-medieval en Portugal. Per al cas de la Corona de Castella s'han de posar de relleu els treballs que van anar abordant Cañas Gálvez, Ladero Quesada, Sánchez Albornoz i Julio Valdeón, entre altres.⁵⁵ Darrerament, una de les obres més completes sobre aquest tema el va signar Maria Narbona, i és la seua monografia sobre la casa de Navarra en temps de Carles III, el Noble, on estudia el personal i els departaments que l'integraven. En el cas de la Corona d'Aragó hi ha hagut cert retard en aquest tipus de treballs, però poc a poc han anat incorporant-se a aquesta temàtica diferents treballs com l'elaborat per Jorge Sáiz, que ha fet un estudi complet de la cort d'Alfons el Magnànim descrivint tots els càrrecs del personal del palau del monarca.⁵⁶

En el cas concret de la casa de la reina Maria recentment hem assistit a tota una onada de publicacions com les de María Isabel Gascón⁵⁷ i sobretot els articles publicats per Maria Narbona que, sense dubte, han sigut un important punt de partida per al treball que ara presentem, amb l'ambició de donar una visió més completa.⁵⁸

---

⁵⁵ Per al cas de la cort de Portugal vegeu: COSTA GOMES, Rita, *The making of a court society. Kings and Nobles in the late Medieval Portugal*, Cambridge University Press, United Kingdom, 2003.; ZALAMA RODRÍGUEZ, Miguel Ángel, *Vida cotidiana y arte en el palacio de la reina Juana I en Tordesillas*, Valladolid, Secretariado de Publicaciones e Intercambio Editorial. Universidad de Valladolid, 2000.; FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MIRALLES, Álvaro, *La corte de Isabel I: ritos y ceremonias de una reina (1474-1504)*, Madrid, Comité Español de Ciencias Históricas, 2002; LADERO QUESADA, Miguel Ángel, "La casa real en la baja Edad Media", en *Historia, Instituciones, Documentos*, 25, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 1998, pp. 327-350; _, "Casa y corte. L'Hôtel du roi et la cour comme institutions économiques au des Rois Catholiques (1480-1504)" en *12 Congrés International d'Histoire économique*, Madrid, Universidad Complutense, 2011, pp. 43-56; _, "Isabel la Católica vista por sus contemporáneos" en *En la España Medieval*, 29, Madrid, Universidad Complutense, 2006, pp. 225-286; VALDEÓN BARUQUE, Julio, "La corte en Castilla en la época trastámara", en *Aragón en la Edad Media*, 14-15, 2, 1999, pp. 1597-1608; CARCELLER CERVIÑO, María del Pilar, "Nobleza cortesana, caballería y cultura. La casa ducal de Albuquerque", en *Títulos, grandes del reino y grandeza en la sociedad política, Fundamentos en la Castilla medieval*, Madrid, Sílex, 2006; CAÑAS GÁLVEZ, Francisco de Paula, "Las casas de Isabel y Juana de Portugal, reinas de Castilla. Organización, dinámica institucional y prosopografía (1447-1496)" en MARTÍNEZ MILLÁN, José y MARÇAL LOURENÇO, María Paula (coords.), *Las relaciones discretas entre las monarquías Hispana y Portuguesa: Las casas de las Reinas (Siglos XV-XIX)*, Vol. 1, Madrid, Polifemo, 2009; _, "La casa de Juan I de Castilla: aspectos domésticos y ámbitos privados de la realeza castellana a finales del siglo XIV (ca.1370-1390)", en *En la España Medieval*, 34, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 2011, pp. 133-180.

⁵⁶ SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, València, PUV, 2008.

⁵⁷ GASCÓN UCEDA, María Isabel, "La vida cotidiana de tres reinas de la Corona de Aragón a través de los libros de cuentas", en *Pedralbes: Revista d'Història Moderna* 24, 2004, pp. 13-54; NARBONA CÀRCELES, María, "Noblas donas: las mujeres nobles en la casa de María de Castilla, reina de Aragón (1416-1458)", en *Studium: Revista de Humanidades*, 15, 2009, pp. 89-113 i _, "De casa de la senyora Reyna. L'entourage de Marie de Castille, épouse d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)", en, *Les entoursages princiers à la fin du Moyen Âge. Une approche quantitative*, Madrid, Casa de Velázquez, 2013.

⁵⁸ A més a més, en els últims anys s'ha aprofundit en el tema de l'estudi de les cases reials. Però sobretot, aquesta empenta s'ha vist reflectida en els articles que ha recopilat Alexandra Beauchamp, fruit de les

Així, aquest estudi se centrarà en analitzar el personal i les cambres de la cort de la Reina, tot enquadrant-ho en el marc de les altres cases reials europees, com per exemple l'anglesa, la portuguesa, la francesa, i la seua veïna, la casa de Castella, més o menys contemporànies a la cort de Maria de Castella, veient així quins càrrecs s'hi desenvolupen, les seues característiques o els departaments que la integren.

3.2. Què significa Cort?

Si ens atenem a la definició del terme “cort” en el diccionari, és una paraula que deriva del llatí, i entre les seues variants, com també ha plantejat Rita Costa Gomes, podem trobar paraules com *curtis* o *cors*. Al mateix temps, el llatí medieval va conservar els mots *curia* i *cohors*, que, igual que els anteriors, tenien un origen comú, derivant de l'època romana.⁵⁹ Ara bé, encara que les quatre paraules tinguen una mateixa procedència, els significats són diferents. En una primera accepció del terme, *curia* venia a significar una de les divisions del poble romà, mentre que a l'Edat Mitjana la mateixa paraula s'utilitzava per a fer referència a la família de l'emperador i també a la comitiva reial. D'altra part i pel que respecta al terme *cohors*, en època romana, representava una unitat tàctica de l'exèrcit. A finals del període antic es va estendre el seu significat per a fer referència a una divisió militar associada a l'espai ocupat en el camp de batalla per diferents unitats militars. Posteriorment aquest terme donaria nom al grup armat d'homes conegut com a “guàrdia pretoriana”.

Tanmateix, el ventall de significats que revesteixen aquestes paraules és més complex del que pot semblar. Així, segons Georges Duby, els termes *cohors* i *curtis* s'identificaven a l'inici, derivant ambdós del mot *saepes*, que significava també cercat

---

jornades realitzades en 2009 per la Universitat de Limoges amb col·laboració de la casa Velázquez. Aquest llibre es titula: *Les entourages princiers à la fin du Moyen Âge. Une approche quantitative*, Madrid, Casa de Velázquez, 2013; NARBONA CÁRCELES, María “Woman at court: A prosopographic study of the Court of Carlos III of Navarre (1287-1425), en *Medieval Prosopographic*, Vol. 22, 2001, pp. 31-64; de la mateixa autora, hi ha altre estudi destinat a estudiar les dones de la cort de Maria de Castella. Vegeu: NARBONA CÁRCELES, María, “Noblas donas: las mujeres nobles en la casa de María de Castilla, reina de Aragón (1416-1458)”, *cit.* Referent a la casa d'Alfons el Magnànim cal veure també: SÁIZ SERRANO, Jorge, “Acompagner et servir le Prince. Structure et fonctionnement de la Maison Royale d'Alphonse V d'Aragon”, en BEAUCHAMP, Alexandra (dir.) *Les entourages princiers à la fin du Moyen Âge. Une approche quantitative*, Madrid, Casa Velázquez, 2013, pp. 131-150; GARCÍA HERRERO, María del Carmen, “Un tiempo de añoranza y aprendizaje: María de Castilla y sus primeros años en la Corona de Aragón”, en *Mujeres de finales de la Edad Media: actividades políticas, socioeconómicas y culturales (Corona de Aragón, ss. XIV-XVI)*, en *Storia delle donne*, 9, 2013, pp. 97-116.

⁵⁹ COSTA GOMES, Rita, *The making of a court society...*, *cit.*, p. 11.

que envolta un habitatge.⁶⁰ I, tots dos, el cercat i l'habitatge, formaven la *case*. Aquesta *case* era el principal lloc de poder del noble, on es retirava per a descansar i on tenia els seus béns més preuats.⁶¹ Com a conseqüència d'aquesta evolució de *cohors*, es va acabar definint, a la baixa Edat Mitjana, com a espai per a designar la residència del noble i també del monarca i per tant, es contemplava com un lloc físic on el rei vivia i alhora era l'espai on desplegava el seu poder. Amb aqueix significat, guardava també molta relació amb el mot *palatium*. L'origen d'aquesta paraula provenia igualment d'època clàssica, fent referència en un primer moment a les residències que es van construir al Palatí de Roma, com la de l'emperador Domicià o *Domus Flavia*. Aquest *palatium* va ser utilitzat per les monarquies germàniques de l'alta Edat Mitjana materialitzant-se en una espècie de sala on el rei es reunia amb els seus vassalls, que a la vegada tenia els seus orígens en l'Imperi Carolingi i Otonià, alhora influenciats per l'Imperi Bizantí, que prenia el cerimonial de cort dels antics emperadors romans.⁶²

Aquest model de cort es va filtrar i es va saber adaptar molt bé al regne visigot de Toledo, on el *palatium regis* també s'identificava amb el lloc on es reunia una assemblea per tractar els assumptes militars, legislatius, judicials i polítics.⁶³ Un exemple d'espai arquitectònic destinat a hostatjar una cort va ser l'edifici de Santa Maria del Naranco, a Oviedo, que tot i que la denominació actual es correspon amb el nom que se li va donar quan es va convertir en església, en el segle XII, l'edifici és un dels millors exemples d'*aula regia* que hi resten al territori peninsular.

Amb tot això, alguns historiadors, sobretot peninsulars, han recollit aquesta dualitat que presenta el terme cort entenent-se per una part com a lloc físic on el rei o la reina impartien justícia, rodejats per una comunitat domèstica i al mateix temps on el monarca era cap d'una "família" de servidors i cortesans.⁶⁴ I així apareixia reflectit a les Partides d'Alfons X el Savi:

---

⁶⁰ ARIÈS, Philippe y DUBY, Georges, *Historia de la vida privada 2, de la Europa feudal al Renacimiento*, Madrid, Taurus, 2001 [1ª ed. 1999], p. 32

⁶¹ Ídem.

⁶² Aquest cerimonial es contempla en el *Libro de Ceremonias* de Constantí VII i en el *De Ordine Palati* d'Hincmar de Reims, on es van perllongar en els ordenaments cortesans de l'Imperi romanogermànic a partir de la segona meitat del segle X. LADERO QUESADA, Miguel Àngel, "La casa real en la baja Edad Media", en *Historia, Instituciones, Documentos*, 25, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 1998, p. 330.

⁶³ Alfonso X el Sabio, *Las siete partidas del rey don Alfonso el Sabio cotejadas por varios códices antiguos por la Real Academia de la Historia*, Partida II, Ley XXVII, Tomo II, Madrid, Imprenta Real, 1807, p.82, on definien la *curia* com el "lugar donde está el rey y sus vasallos".

⁶⁴ COSTA GOMES, Rita, *The making of a court society...*, cit., p. 11.

*Corte es llamado el lugar donde está el rey y sus vasallos y sus oficiales con él, que le han comunicado de aconsejar y servir, y los otros del reino que se llegan allá o por honra de él, por alcanzar derecho, o por hacer recaudar las otras cosas que han de ver con él, y tomó este nombre de una palabra del latín que dicen cohors, que muestra tanto como ayuntamiento de compañías, pues allí se allegan todos aquellos que han de honrar y aguardar al rey y al reino. Y otrosí tiene nombre en latín, curia, que quiere tanto decir como lugar donde está la cura, de todos los hechos de la tierra, pues allí se ha de considerar lo que cada uno ha de haber según su derecho o su estado. Otrosí es dicho corte, según lenguaje de España, porque allí está la espada de la justicia con que se han de cortar todos los males tanto de hecho como de dicho.*⁶⁵

Com hem vist, la *cohors* o cort s'entenia (des del punt de vista del text del Savi) com el lloc on es reunien els vassalls del regne. I des del segle XIII, aquestes assemblees es contemplaven com reunions extraordinàries de magnats, eclesiàstics i representants de les ciutats, passant a denominar-se també "corts". Eren assemblees on el rei o la reina, en nom seu, dirimien les qüestions referents al regne a través dels representants de cada estament social, diferenciant-se així d'altre organisme, el consell reial, on es tractaven assumptes privats, on els monarques es reunien amb els seus consellers més directes o els seus confessors. Aquests assessors ajudaven a prendre les decisions d'estat, i així ho recollien novament, per a Castella, les Partides d'Alfons X el Savi on diu que era el *lugar donde se toman las medidas necesarias para resolver los problemas pendientes...*⁶⁶

Per tant, arribats a aquest punt, podríem resumir el concepte de cort com un espai on es tractaven les qüestions polítiques, es portava l'administració del regne i també on s'impartia justícia. Quant a lloc on vivia la família reial, la cort no mancava d'un personal de nobles, alhora que de domèstics que atendien les necessitats vitals del rei o la reina.

---

⁶⁵ Alfonso X el Sabio, *Las siete partidas del rey don Alfonso el Sabio cotejadas por varios códices antiguos por la Real Academia de la Historia*, Partida II, Ley XXVII, Tomo II, Madrid, Imprenta Real, 1807, p.82

⁶⁶ Extret de les Partides, identifica *cohor* com *ayuntamiento de compañías* així com el *lugar do sson los mayores senores así como apostólico o emperador o rrey o otro grant ssenor...* i *sede en donde reside el soberano y en donde sus vasallos le prestan el servicio debido, es así mismo el centro neurálgico de la impartición de la justicia, de la garantía de que las leyes van a cumplirse y, por último, de la preservación de la paz de los reinos.* Ídem.

3.3. La consolidació del poder reial

A l'alta Edat Mitjana el rei, que era simplement un senyor dels senyors, no es diferenciava molt, quant al seu poder real, d'un comte o d'un duc.⁶⁷ Però en diferents estats, els monarques van saber crear bons lligams d'influències amb els nobles, que al seu torn, eren recompensats per part d'aquest, el qual s'assegurava així la seua fidelitat. Molts d'aquests nobles solien ser antics soldats que havien lluitat al costat del rei.⁶⁸ Al mateix temps, els reis es van convertir en arbitres dels matrimonis entre la classe dominant, i com a tal van tractar d'emparentar-se amb les cases nobiliàries més riques i poderoses. Poc a poc, tota aquesta dinàmica va ser justificada també, als cercles reials, per idees del poder d'inspiració aristotèlic-tomista, (segons aquesta corrent filosòfica que va dominar especialment en el segle XIII). Així Sant Tomàs, com abans Aristòtil, considerava que la figura del rei representava la imatge del poder de Déu en la terra, conferint-li d'aquesta manera una "condició semi-divina" que el feia superior als altres nobles.⁶⁹ El poder superior del monarca permetia així el bon funcionament de la necessària *comunidad política* que segons les idees aristotèliques era *una creación de la naturaleza; y el hombre, por naturaleza, un animal político que sólo interviniendo en la vida de su comunidad puede llegar a participar en los bienes de la vida*".⁷⁰

Aquesta concepció del monarca s'expressava també d'una manera visual, representant al rei com un Crist en la terra, armat amb la *espada del combate contra el mal, el cetro de la justícia, la corona que viene de Dios*.⁷¹ Les coronacions reials esdevingueren doncs una litúrgia on es feia patent aqueix poder superior del monarca, ostentant no sols els objectes citats –corona, ceptre i espasa–, que es convertien així en símbols de la monarquia.⁷² Altrament, la seua titularitat com a cap de l'Estat, legitimava

---

⁶⁷ GARCÍA DE CORTÁZAR, José Ángel i SESMA MUÑOZ, José Ángel, *Manual de Historia Medieval*, Madrid, Alianza Editorial, 2008, p. 256

⁶⁸ CARCELLER CERVIÑO, María Pilar, "Nobleza cortesana, caballería y cultura. La casa ducal de Alburquerque" en *Títulos, grandes del reino y grandeza en la sociedad política. Fundamentos en la Castilla medieval*, Madrid, Sílex, 2006, p. 217.

⁶⁹ POWER, Daniel, *El cénit de la Edad Media*, Barcelona, Crítica, 2007 [ed castellana de Silvia Furió], p. 115; per a aquest tema vegeu: KANTOROWICZ, Ernst H., *Los dos cuerpos del rey: un estudio de teología medieval*, Madrid, Alianza Editorial, 1985, [ed. Castellana de Susana Aikin Araluce y Rafael Blázquez Godoy].

⁷⁰ GARCÍA DE CORTÁZAR, José Ángel i SESMA MUÑOZ, José Ángel, *Manual de Historia Medieval*, Madrid, Alianza Editorial, 2008, p. 259.

⁷¹ Duby expressava d'aqueixa manera la seua idea sobre el naturalisme polític, que era precisament, la materialització de Crist en el cos del monarca. DUBY, Georges, *Europa en la Edad Media*, Barcelona, Paidós, 1990 [2ª edició], pp. 89-90.

⁷² KANTOROWICZ, Ernst H., *Los dos cuerpos del rey: un estudio de teología medieval, cit.*, pp. 59-60.

el seu poder per damunt de la resta. És allò que s'anomena “reialesa policèntrica”, és a dir, el rei i la seua cort eren entesos com un tot, posseïdors d'un cos polític i, a la vegada, moral.⁷³

Dita concepció de la monarquia arrelà tant en les diferents cases reials que van ser el germen de les principals dinasties europees occidentals. Entre les que jugaren un paper molt important van sobresortir la dels Capets en França, resultat dels esforços sostinguts pels reis Lluís VI, Lluís VII, i sobretot Felip August, que va consolidar el poder reial, creant noves administracions de govern; els Plantagenet anglesos, també coneguts com l'imperi Angeví d'Enric II, donant lloc a una especialització dels òrgans de govern i d'administració, que després recuperaria Enric III; i per últim, en la península Ibèrica, on la consolidació de la monarquia va comportar un canvi en l'obtenció de poder, la dinastia dels Trastàmara, primer a la Corona de Castella i més tard a la d'Aragó.

Per tant, la complexitat que anaren adquirint les cases reials va repercutir en la creació de lleis i normes que regulaven la casa, els seus ocupants, així com la mostra de les retribucions que s'havien de donar a la gent que d'alguna manera o altra treballava al palau. Aquestes normes o ordinacions són fruit sobretot de la baixa Edat Mitjana, encara que les més antigues es remunten al segle XII.

3.3.1. *Les Ordinacions de Cort*

Així, més o menys, des de finals del segle XII, diferents monarquies occidentals començaren a elaborar una legislació per la qual es regien les seues cambres i els distints departaments que conformaven la casa reial. A aquestes normatives se les va atorgar el nom d'Ordinacions o Ordenances, i van tenir un desenvolupament progressiu durant el segle XIII, consolidant-se en segle XIV.⁷⁴

D'entre les Ordinacions més antigues que es coneixen destaca la *Constitutio Domus Regis*, redactada cap a l'any 1136 pel rei Esteve I d'Anglaterra.⁷⁵ La seua posada en pràctica es va donar en els regnats que es succeïren durant tot el segle XII i XIII, i estigué

---

⁷³ *Ibídem*, pp. 204-217.

⁷⁴ NARBONA CÁRCELES, María, *La corte de Carlos III el Noble rey de Navarra: espacio doméstico y escenario del poder, 1376-1415*, Pamplona, Eunsa. Universidad de Navarra, 2006, p. 51. Actualment les Ordinacions són, de fet, la millor eina per tal d'estudiar l'organització d'una casa reial.

⁷⁵ NARBONA CÁRCELES, María, *La corte de Carlos III el Noble... cit.*, p. 52; GIVEN-WILSON, Chris, *The Royal household and the king's Affinity*, U.S.A, Yale University Press, 1986; COSTA GOMES, Rita, *The making of a court society. Kings and Nobles in the late Medieval Portugal*, Cambridge University Press, United Kingdom, 2003.

vigent inclús fins al segle XIV. Les noves ordinacions en Anglaterra ja no es redactarien fins a 1318, fent evident així que no va ser necessària una nova legislació en els anys successius. Una cosa similar va ocórrer a França, on les ordinacions més antigues van ser elaborades sota el regnat de Sant Lluís, en 1261. Posteriorment, van ser continuades pel rei Felip IV, i també van romandre en vigor fins al segle XIV.⁷⁶

Pel que respecta a Castella, com ja hem vist, les Partides d'Alfons X el Savi, escrites entre 1252 i 1284, establien algunes pautes referents a l'organització dels diferents departaments reials, així com del personal encarregat d'aquells. Malgrat això, no eren unes Ordinacions com a tal, però la seua difusió va ser tan important que van ser conegudes tant a Portugal com a la Corona d'Aragó.⁷⁷ A part de les Partides existeixen altres fonts que permeten saber com es conformava la casa reial a la Corona de Castella, com per exemple les cròniques reials, on la més destacada va ser la Crònica de López de Ayala, o altres documents, com els comptes de Sanç IV (1282-1295), o les del cambrer d'Enric IV, que donaven algun apunt al respecte.⁷⁸ Les reunions de Corts també plantejaven la preocupació per l'ordinació de la casa del monarca. De vegades donaven notícies sobre els oficials que hi treballaven.⁷⁹ En 1371 concretament, Enric II va ordenar els oficials de la seua casa, diferenciant els adscrits a la casa reial i els que no.⁸⁰ També, Joan II de Castella va manar redactar, en 1436, Les Ordenances de Guadalajara, on descrivia tots els oficials de la seua casa.⁸¹

A Navarra, per la seua part, es redactaren unes Ordenances en 1319, a càrrec del comte Felip d'Évreux, futur rei de Navarra, que seguien la línia de les Ordenances de Lluís IX de França del segle XIII, i segons Cañas Gálvez, possiblement es van compondre unes de noves en temps de Carles II i Carles III de Navarra en el segle XIV.⁸²

---

⁷⁶ LADERO QUESADA, Miguel Ángel, "La casa real en la baja Edad Media", en *Historia, Instituciones, Documentos*, 25, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 1998, p. 4

⁷⁷ NARBONA CÁRCELES, María, *La corte de Carlos III el Noble...*, cit., p. 53

⁷⁸ LADERO QUESADA, Miguel Ángel, "La casa real en la baja Edad Media", cit., pp. 4-5.

⁷⁹ CAÑAS GÁLVEZ, Francisco de Paula, "La casa de Juan I de Castilla: aspectos domésticos y ámbitos privados de la realeza castellana a finales del siglo XIV (ca.1370-1390)", en *En la España Medieval*, 34, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 2011

⁸⁰ LADERO QUESADA, Miguel Ángel, "La casa real en la baja Edad Media", en *Historia, Instituciones, Documentos*, 25, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 1998, p. 2

⁸¹ VALDEÓN BARUQUE, Julio, "La corte en Castilla en la época trastámara", en *Aragón en la Edad Media*, 14-15, 2, 1999, p. 5

⁸² CAÑAS GÁLVEZ, Francisco de Paula, "La casa de Juan I de Castilla: aspectos domésticos y ámbitos privados de la realeza castellana a finales del siglo XIV (ca.1370-1390)", en *En la España Medieval*, 34, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 2011, p. 4

Pel que respecta a la Corona d'Aragó, es té constància d'un primer ordenament, elaborat en temps de Pere III d'Aragó, per tal de regular la casa de la reina Constança. Aquests ordenaments van ser continuats posteriorment durant els regnats d'Alfons III. Al regne privatiu de Mallorca, Jaume III va manar redactar les *Leges palatinae*, unes Ordinacions de cort, escrites en 1337, en llatí, i que es van convertir en tot un model a seguir quan Pere el Cerimoniós va incorporar definitivament el regne insular a la Corona d'Aragó i les va adaptar en el que resultarien ser les seues *Ordinacions de Casa i Cort*.⁸³ Fins i tot després de Casp i del canvi de dinastia, amb l'arribada dels castellans Trastàmara a la Corona d'Aragó, aquestes ordenances reials van seguir donant la pauta per a la cort, inclosa la de la reina Maria de Castella. Aquesta va seguir al peu de la lletra les normatives de Pere el Cerimoniós per ordenar la seua casa, i per tant, abans de fer l'estudi concret de casa de la reina, és necessari veure quina era la principal distribució dels departaments reials en Europa occidental.

3.3.2. Cambres i departaments de la casa reial

Segons Martínez Millán: *durante la Baja Edad Media, cada príncipe estableció su propia organización política y estilo de servicio (esto es, su propia casa) y, aunque buscaron la originalidad que diera identidad e independencia a su Monarquía, todos ellos siguieron pautas comunes. Las casas reales europeas tuvieron los mismos departamentos o secciones (capilla, cámara, caballeriza, caza y guardias), de acuerdo a las distintas actividades que conllevaba el ejercicio del poder.*⁸⁴

De forma general, podríem dir que les diferents cambres i departaments que integren els espais de la residència reial són aquells referits a la cambra, la taula reial i la capella. Són els departaments més propers al vessant domèstic de la casa reial, ja que són els destinats als afers quotidians.

---

⁸³ LADERO QUESADA, Miguel Ángel, "La casa real en la baja Edad Media", en *Historia, Instituciones, Documentos*, 25, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 1998.

⁸⁴ MARTÍNEZ MILLÁN, José, "Corte y casas reales en la monarquía hispana: la composición de la casa de Borgoña" en *La Corte en Europa*, Madrid, Universidad Autónoma de Madrid, nº 20, 2011, p. 14.

Els departaments de la casa

Els dos àmbits principals d'una casa reial eren el de la casa pròpiament, entenent-se com casa les estances que tenen a veure amb la cuina, la taula i amb tots els oficis relacionats amb el servei a taula. Apart, l'altra esfera de la cort era la cambra, on treballaven un gran nombre de cambrers, cambreres i altres oficials, tots dirigits baix les ordres del camarlenc. A partir d'aquestes dues esferes veurem quins són els oficis que desenvolupen el seu treball en ella. Per últim, altre organisme vital de la casa era la capella, que s'encarregava de les necessitats devotes més immediates per a la reina.

La cambra règia

La cambra era l'habitació més important de tota la casa. Era el lloc de repòs, de neteja i de descans del o la monarca, però també l'espai on es podia reunir amb el seu consell o amb els nobles per tractar assumptes d'Estat. L'àmbit on més clarament es pot apreciar el binomi medieval d'espai públic i privat. Des d'inicis de l'Edat Mitjana, es contemplava també com el lloc on es guardava el tresor: les joies o els documents importants. En un principi, per tant, constituïa el principal centre financer de la casa que, a poc a poc, va anar desplaçant-se a favor del Guarda-roba, que, en alguns casos, es va convertir en el lloc on s'administraven les finances reials.

L'oficial a càrrec de la cambra era el *chambellan*, a França o *chamberlain*, en Anglaterra, on el seu augment de prestigi va anar en bona part determinat per la importància creixent que va adquirir l'espai de la cambra al segle XIV.⁸⁵ Camarlenc era com s'anomenava a la Corona d'Aragó o a Navarra, mentre que a Castella aquest corria a càrrec del *camarero mayor*.⁸⁶ El responsable de la cambra era una persona de la més alta confiança reial i pertanyia a l'estament de la noblesa. És més, estava designat directament pel rei. Aquest responsable de la cambra règia depenia, a la vegada, del majordom, però va adquirir tanta importància al segle XIV que fins i tot es va equiparar a ell.

---

⁸⁵ GIVEN-WILSON, Chris, *The Royal household and the king's Affinity*, U.S.A, Yale University Press, 1986, p. 10

⁸⁶ CAÑAS GÁLVEZ, Francisco de Paula, *La cámara real de Juan II de Castilla. Cargos, descargos cuentas e inventarios (1428-1454)*, Madrid, La Ergástula, 2017, p. 144.

El treball del *chambellan*, o el camarlenc a la cort aragonesa, era merament honorífic, ja que els quefers diaris de la cambra eren duts a terme per altres cambrers, per *valets* o ajudants de cambra, mossos de cambra i inclús esclaus. En Anglaterra, per exemple, el *Chamberlain* es dedicava a altres feines a part de la cambra pròpiament. En canvi a Navarra el treball desenvolupat pel *chambellan* era efectiu. Quant al nombre de persones que simultàniament podien ostentar aquest càrrec, la cambra francesa és la que més en disposava: fins a 5 *chambellan* treballant al mateix temps. El seu càrrec també era honorífic (solia ser un cavaller) i el cambrer major era el que realment s'ocupava de dirigir a la resta de cambrers i ajudants de cambra d'aquesta.⁸⁷ En Navarra, que seguia les petjades de la casa reial francesa, s'han identificat entre 6 i 8 treballant al mateix temps.⁸⁸ Al costat d'aquests, estaven els *écuyers de corps*, escuders del cos, que responien al grau més elevat de l'escuderia dins de la casa. Normalment era un grau que s'atorgava puntualment a algun dels escuders de la cambra com a mostra d'alguna gratificació.

Els *valets* i ajudes de cambra s'encarregaven de desenvolupar les feines quotidianes de la cambra. Solien ser persones de diferent estatus social, generalment de la baixa noblesa i desenvolupaven també feines com per exemple de correu. En Castella i Aragó, com s'aprecia als llibres de comptes, també hi participaven esclaus que desenvolupaven treballs de bugaderia o d'escombrar, i els ajudants i mossos en general s'encarregaven de la roba de la cambra.

Una altra habitació de relleu era l'anomenada habitació de retret, la qual sembla que tingué el seu origen en la casa reial anglesa, més concretament en època del rei Eduard II Anglaterra, cap al 1360, als palaus de Windsor i Eltham. Es tractava d'habitacions annexes a la cambra principal, que actuaven com una espècie de *closet*, fent el paper d'un reservat o habitació privada i personal on es podien retirar, llegir, o inclús menjar. Aquesta influència arribà a la resta de corts i com no a la Corona d'Aragó, i al palau de Maria de Castella.

El guarda-roba

El guarda-roba, com el nom indica, era la cambra destinada a guardar la roba del monarca i també els ornaments de tela que s'utilitzaven a la Capella. Teixits, tapissos,

---

⁸⁷ NARBONA CÁRCELES, María, *La corte de Carlos III el Noble rey de Navarra: espacio doméstico y escenario del poder, 1376-1415*, Pamplona, Eunsu. Universidad de Navarra, 2006, p. 214

⁸⁸ *Ibidem*, p. 215

vestimenta i altres objectes s'emmagatzemaven en aquest departament que tenia un servei permanent de costureres, brodadors i sastres que participaven de la confecció i conservació d'aquests. Normalment eren treballadors a sou que vivien a la casa i rebien una remuneració fixa, com la resta d'oficials de la casa, tot i que en moltes ocasions encarregaven feines a sastres o brodadors externs a la cort.

A Anglaterra, la *wardrobe* arribà a ser tan important que es va es va convertir en el centre de finances de la cort. També era dipositari del segell secret, segell de les coses privades del rei o la reina. Aquest càrrec normalment l'ostentava el cambrer major de la cambra, però el guarda-roba es va independitzar i en 1318 es va crear el càrrec paral·lel al de la cambra: *keeper of the privy seal*.⁸⁹ A França aquest departament estava en l'*Argenterie*.⁹⁰ En Navarra, inclús, es va destinar un espai apropiat com a magatzem de teixits, vestits... situat, en un primer moment, a la *Torre del Rey*, a Pamplona, i, posteriorment, la Torre d'Olite.⁹¹ En Castella, el principal guarda del secret del Rei o la Reina era el guarda del *Sello de la Poridad*.⁹² En Aragó s'anomenarà segell secret.⁹³

Un aspecte comú que trobem a les cases de França, Anglaterra i Navarra és l'aparició d'oficials que s'encarregaven d'anotar els comptes o fer compres del que fos necessari. S'anomenaven clergues o *clerks* i, salvant les connotacions eclesiàstiques que adopta hui en dia el terme, eren un personal laic i pertanyent a la noblesa. Aquests clergues, a l'igual que a la cambra, estaven ajudats per *valets* o ajudants del guarda-roba.

Atenció mèdica

Tota casa reial disposava d'un servei mèdic entre el qual es trobaven metges, cirurgians i apotecaris que preparaven les medecines. Normalment en la casa es comptava amb un o dos metges, un cirurgià i un apotecari o especier. El cirurgià, com hui, era el metge especialitzat en les intervencions de cirurgia. L'apotecari o especier era el que podríem considerar un farmacèutic, però, de vegades, aquestes feines també les podien dur a terme els especiers. En la cort anglesa, en canvi, sí que es troben diferenciats.

---

⁸⁹ GIVEN-WILSON, Chris, *The Royal household and the king's Affinity*, U.S.A, Yale University Press, 1986.

⁹⁰ REY, Maurice, *Les Finances royales sous Charles VI. Les causes du déficit. 1388-1413*, Paris, S.E.V.P.E.N.,1965, p. 253.

⁹¹ NARBONA CÁRCELES, María, *La corte de Carlos III el Noble...*, cit., p. 243

⁹² CAÑAS GÁLVEZ, Francisco de Paula, *La cámara real de Juan II ...* cit., p. 144.

⁹³ GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós*, València, Fonts Històriques Valencianes, 2009, pp. 88-98.

L'*spicieri* o especier es dedicaria a preparar-hi les especies, infusions o preparats, el qual podia rebre del guarda-roba elements per preparar-ho,⁹⁴ i l'*apothecary* era el farmacèutic pròpiament dit.

Aquests treballadors estaven adscrits a la casa. Tot i que en Navarra pareix que eren externs a aquesta, on l'únic que rebia una remuneració fixa i formava part dels oficials de la casa era l'apotecari.⁹⁵ En Castella es coneix amb el nom de *boticario*. En la Corona d'Aragó, també se'l anomenarà especier, el qual s'encarregava de preparar remeis i medecines per ordre del metge. A voltes ho feia en companyia del fruiter.⁹⁶

La Capella

Si els metges s'encarregaven de la salut física dels monarques els capellans de la capella junt amb el confessor, ho feien de la salut espiritual. La capella palatina era l'espai destinat a la pràctica religiosa dins del palau. Estava composta per una sèrie de capellans, un confessor, escolans de capella, que s'educaven en ella per a ser futurs capellans, el mestre de capella que es dedicava també al repertori musical, i l'almoiner, encarregat de preparar la litúrgia diària, de disposar el recinte per a les misses i de la distribució de les almoines entre els pobres. Cada palau solia tenir una o varies capelles palatines, però prompte va ser també habitual l'aparició d'oratoris particulars, molt més propers a la cambra i més menuts que les capelles.

El nombre de clergues al servei de la cort a Anglaterra estava entre 5 i 10 i tots ells estaven sota la supervisió del degà de la capella o capellà major.⁹⁷ El confessor era també una persona que tenia la màxima confiança del monarca. En Navarra, per exemple, formava part del Consell Reial, sent més important aquest que el mateix capellà major. En Portugal, Castella, Aragó el confessor ostentava un càrrec honorífic i solia provenir d'algun monestir important. En Portugal solia ser l'abat del monestir d'Alcobaça, i en Aragó era l'abat del Monestir de Poblet.⁹⁸ Però, la reina Maria, per exemple, diposità molta confiança en el prevere de la Vall d'Hebron, de Barcelona, i tant és així que aquest estigué present en la confecció de l'inventari *post mortem* de la monarca.

---

⁹⁴ GIVEN-WILSON, Chris, *The Royal household and the king's Affinity*, U.S.A, Yale University Press, 1986, pp. 9-10

⁹⁵ NARBONA CÁRCELES, María, *La corte de Carlos III el Noble...*, cit. p. 262.

⁹⁶ CAÑAS GÁLVEZ, Francisco de Paula, *La cámara real de Juan II...* Ídem.

⁹⁷ GIVEN-WILSON, Chris, *The Royal household and the king's Affinity*, U.S.A, Yale University Press, 1986, p. 67.

⁹⁸ NARBONA CÁRCELES, María, *La corte de Carlos III el Noble...*, cit., p. 270.

Direcció de la casa: el Majordom

Per a un correcte funcionament de la casa reial era necessari que una persona s'encarregués de la direcció tant d'aquesta com dels propis oficials. Aqueixa feina l'acomplia el majordom, que era el primer oficial de la casa. Era una mena de mestre de cerimònies que s'encarregava de cuidar l'aparença reial, és a dir, la imatge pública del rei o la reina. Tanmateix, dintre de les seues responsabilitats estaven la direcció de la casa, cosa que compaginava amb el control de les finances reials.⁹⁹ Gaudia de ser una persona de la més estricta confiança del o la monarca, car això li permetia desenvolupar les seues funcions durant bona part de la seua vida al palau. A més a més, d'ell depenien tots els oficials de la casa.

Les seues funcions principals, com hem apuntat, estaven destinades a la direcció i administració de la casa, del personal, així com de l'equipament del menjar, dirigint el servei de la taula reial, i comprovant, entre altres coses, que els aliments estigueren en bon estat i assegurant-se que no foren enverinats. En ser també el responsable del servei financer tenia una sèrie d'oficials que treballaven per a ell portant els comptes de la casa. Aquests eren una mena d'auditors o inspectors que, ajudats per escrivans i notaris, anotaven les entrades i eixides de les despeses diàries de l'àmbit domèstic. Al mateix temps, d'ací es pagaven els salaris als oficials adscrits a ella. El majordom solia ser un noble, fet que li atorgava al mateix temps un caràcter honorífic a la seua figura, que el feia tenir un caràcter més representatiu que efectiu.

Si l'haguérem de comparar amb altres cases com l'anglesa, es parlaria de l'*steward*,¹⁰⁰ també pertanyent al rang de la cavalleria. Ara bé, allí cal destacar el gran pes, superior al que gaudia a la Corona d'Aragó, que tenia en la vida política i l'administració, ja que formava part del Consell reial. A França, en canvi, el nom que rebia era el de *Maître de l'Hôtel* o *Grand maître* o *Souverain maître de l'hôtel*, que té els seus orígens en el segle XIII. Era l'únic dipositari de les claus del palau i malgrat la gran importància que tenia dins la casa, la seua figura tenia un caire més domèstic que polític

---

⁹⁹ NARBONA CÁRCELES, María, *La corte de Carlos III el Noble...*, cit., p. 67.; GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *La taula del senyor duc: alimentació, gastronomia i etiqueta a la cort dels ducs reials de Gandia*, Gandia, CEIC Alfons el vell, 2010, p. 18.

¹⁰⁰ GIVEN-WILSON, Chris, *The Royal household and the king's Affinity*, U.S.A, Yale University Press, 1986, p. 5.

donat que, encara que el càrrec portava aparellades certes atribucions en matèria de justícia, a poc a poc aquestes s'afebliren afavorint un caràcter més vinculat als assumptes de la casa.¹⁰¹

El model francès es va extrapolar a les corts del duc de Borgonya i del rei de Navarra. A Navarra el majordom apareixerà denominat com *Maestre hostel*. En els documents que es conserven de Navarra es veu que, a diferència que la resta de corts, on la seua titularitat era més honorífica que pràctica, allí sí que desenvolupava una feina de manera efectiva, pot ser per això a la cort navarresa no era necessari que aquest personatge formés part de l'estament de la cavalleria.¹⁰² Així mateix, la cort portuguesa, que seguia molt de prop l'estructura castellana, atorgava al *maiordomus* el control de l'aula, la casa, presentant també un caire més domèstic, propi de l'evolució de la figura del majordom al segle XIV, i segurament deutor del model aragonés.¹⁰³

Pel que respecta al nombre de majordoms, variava depenent de les diverses cases reials. El caràcter d'aparat que requeia en la seua persona, en la major part de les cases, feia que sols fos necessària una persona, la qual desenvolupava una feina dins la casa reial, de vegades heretada del seu pare. Així i tot, en algunes corts hi havia dos majordoms que es repartien el control de la casa. Almenys és així en Anglaterra o Navarra. Un cas excepcional va ser la casa francesa on, a causa de l'enorme talla que hi va adquirir la cort, va haver-hi ni més ni menys que 13 majordoms en l'any 1387.¹⁰⁴ Una altra característica que compartia la Corona d'Aragó amb França era la versatilitat del seu ofici, ja que moltes voltes, els majordoms, eren enviats pel rei o la reina per realitzar treballs fora del palau, a vegades com una mena de veritables ambaixadors.¹⁰⁵

La taula règia

Entre els càrrecs més rellevants en el panorama europeu dins del que es podria anomenar la taula règia, és a dir, tots aquells departaments que atenien al servei de l'alimentació del palau, estava el del pa. Portat pel *Bakery*, a Anglaterra o el *Panetier*, a

---

¹⁰¹ REY, Maurice, *Les Finances royales sous Charles VI. Les causes du déficit. 1388-1413*, Paris, S.E.V.P.E.N., 1965, p. 33.

¹⁰² NARBONA CÁRCELES, María, *La corte de Carlos III el Noble...*, cit., p. 168.

¹⁰³ COSTA GOMES, Rita, *The making of a court society. Kings and Nobles in the late Medieval Portugal*, cit., p. 24.

¹⁰⁴ NARBONA CÁRCELES, María, *La corte de Carlos III el Noble...*, cit., p. 168.

¹⁰⁵ REY, Maurice, *Les Finances royales sous Charles VI. Les causes du déficit. 1388-1413*, cit., p. 45.

França, era un dels principals departaments de la taula reial. Sota aquest personatge hi havia fornars que s'encarregaven de pastar el pa, però també el *panetier* organitzava la seua conservació i distribució. Després, el departament estaria compost per una sèrie d'escuders que tenien la missió de vetllar per a la seua correcta elaboració i, posteriorment la distribució. Finalment, es beneïa a taula i, el majordom s'encarregava de tastar-lo per demostrar que no estava enverinat.¹⁰⁶

El pa se feia en una sala separada de la casa, resguardant-se així de possibles interferències en la seua elaboració. A l'igual que la resta d'aliments que se servien en els àpats, hi havia un control molt estricte en el moment de la seua preparació, ja que es podia donar el cas que hom enverinés els aliments per tal d'atemptar contra la família reial. Per aqueixa mateixa raó, els *panetiers* s'encarregaven, una vegada preparat el menjar, de servir-lo amb tota cura de detall tapant el menjar a taula amb estovalles o tovallons. Aquesta manera de portar el pa a la taula es pot contemplar a les cases de Borgonya, França i Navarra, que segurament serien una referència per a la d'Aragó.

En la cort de Borgonya, on la complexa etiqueta a la taula era un dels trets que els distingia, el *panetier*, a l'igual que el trinxant, que era l'encarregat de tallar els aliments, oferien al duc un tovalló per a la seua neteja després de l'àpat.¹⁰⁷ A Navarra, el personal de la taula estava compost per escuders del forn, els escuders trinxants, que tallaven la carn i el peix, el servei del *boulangier*, o pastisser, i el treball d'un *obliero*. Aquests estaven ajudats per *valets* o ajudes, mossos i llavaners, mentre que els encarregats del mantell de la taula eren el *sommelier* o *sumiller*.¹⁰⁸ Hi havia dos tipus de sommeliers: un que s'encarregava, com és en aquest cas, de preparar les estovalles, tovallons, mantell i treure els estris a la taula per menjar, i altre, que és el que ha perdurat fins als nostres dies, desenvolupava tasques associades al servei del vi. Aquesta especialització, pot ser, és una de les raons per les quals existeix encara en l'actualitat l'ofici (amb el mateix nom) de *sommelier*, paraula derivada directament del terme francès "*sumer*" que significa absorbir un líquid. Tanmateix, el vocable francès "*somme*" feia referència al carruatge amb el qual el sommelier transportava els tonells de vi acompanyant a la cort en els seus viatges.

Però, pel que respecta, a la secció del vi, ens hem de referir al segon departament en importància de la casa, la botelleria, que comprenia l'atenció dels cellers i el servei del

---

¹⁰⁶ NARBONA CÁRCELES, María, *La corte de Carlos III el Noble...*, cit., p. 308.

¹⁰⁷ NOEL, Charles, C., "La etiqueta borgeña en la Corte de España (1547-1800)", en *Manuscrits. Revista d'Història Moderna*, 22, 2004, pp. 139-158.

¹⁰⁸ NARBONA CÁRCELES, María, *La corte de Carlos III el Noble...*, cit., pp. 308-309.

vi a la taula del monarca. A Anglaterra aquest departament s'anomenava *poultry*, i feia referència al celler on es guardava el vi. Per als anglesos, com per a la resta de cases el servei a la botelleria incloïa l'elecció i la distribució d'aquest. Així, un dels comesos també va ser el de passavins o coper; en altres cases a aquest departament se li anomenava *eschanzone*, que és com es coneixia a Navarra, que còpia el model francès¹⁰⁹ o *escançaria* a Portugal.

Els escuders que distribuïen el vi a la copa eren nobles també. Normalment cavallers dotats de bons costums i de la confiança reial. Així, aquests cavallers reben el nom de coper en Aragó.¹¹⁰ A Borgonya igual que a Castella hi havia un Coper major, igual que a la Corona d'Aragó. La feina del boteller o coper no es limitava a la distribució del vi, també s'encarregaven de l'aigua, que s'utilitzava per a la neteja, abans i després de menjar, com en el cas de Borgonya, on el coper restava a la taula del duc i li ofería un aigüamans per netejar-se després de menjar.¹¹¹ Allí, aquest càrrec va ser més important que el de *panicer*¹¹² i estava sols un escalafó per davall del de majordom.

Inclús s'ha de parlar d'un especialista en tallar la carn i el peix, que a la vegada era un acte d'aparença, és a dir, de representació. En algunes cases europees estava integrat dins del servei del pa; a Castella estava el *trinchante* i en el cas de la Corona d'Aragó, era el "talladorer".¹¹³ A causa de la seua relació amb el menjar també estava vigilat pel majordom, el qual supervisava una vegada més que no mesclés cap substància sospitosa dins del menjar.

El cuiner

La cuina era un departament essencial de la casa. Després de veure les diferents cases europees podem observar una estructura similar en totes elles. Es disposava,

---

¹⁰⁹A França, es va crear un departament específic referit a la cura del vi. Els encarregats eren els "*Garnisons des vins*", que mostraven ser una manera per ordenar de manera efectiva cadascun dels departaments de la casa de Carles IV. REY, Maurice, *Les Finances royales sous Charles VI. Les causes du déficit. 1388-1413*, cit., pp. 115-116.

¹¹⁰ NOEL, Charles C., "La etiqueta borgoñona en la Corte de España (1547-1800), en *Manuscrits. Revista d'Història Moderna*, 22, 2004. p. 154.

¹¹¹ *Ibidem*, p. 156.

¹¹² El nom de "panicer" al·ludeix a l'encarregat del pa, anomenat així en la documentació de la Corona d'Aragó.

¹¹³ PARIZOT, Olivia, *Les écuyers tranchants et la découpe des aliments dans les péninsules ibériques et italienne à la fin du Moyen Âge et à la Renaissance*, (Thèse dir. par M. Bruno Larioux), Tours, Université François-Rabelais, 2016, pp. 77, 97 i 99.

normalment, d'un cuiner principal que elaborava els aliments, junt amb altres ajudants de cuina. En la documentació castellana inclús apareixen uns càrrecs específics dedicats a cuidar del foc, com per exemple els *marmitores* o *alenteros*, també anomenats *cuidadores del fogón*.¹¹⁴

El cuiner no era un noble, a diferència de la resta d'oficials principals d'altres departaments o cambres. Segons Maria Narbona es corresponia al *queu* de la cort francesa, i amb un nom similar l'anomenen a Aragó: coc.¹¹⁵ A Borgonya, al cuiner se l'anomenava "el cuiner del tovalló del rei" i estava present on el seu senyor menjava.¹¹⁶ Les cuines disposaven tot allò indispensable per poder preparar els àpats, situades ben a prop dels corrals, en magatzems on se guardaven els productes necessaris, així com d'un pou o font des d'on extreure aigua.¹¹⁷

Possiblement, totes aquestes cases disposaven d'una segona cuina més petita situada més a prop de la cambra reial. No ho coneixem en totes les cases, però sí que apareix a la Corona d'Aragó, i concretament a la casa de Maria de Castella, a la qual se l'anomena "cuina de retret".¹¹⁸ Possiblement el seu paral·lelisme és el que trobem a Portugal, on apareix la *cozinha del rei de seu corpo* i la *cozinha do paço*,¹¹⁹ com espais més personals i més íntims.

De la cuina a la taula

El moment en què se servien els aliments a la taula també era una espècie de cerimònia on desfilaven els oficials com el coper o el talladorer, que ja hem vist. A l'hora de servir els aliments a la taula també hi havia una persona que dirigia el bon funcionament de tota la vetllada.¹²⁰ A Borgonya, ho feia el departament de la fruiteria, i a Navarra aquesta funció era acomplida pel salser. El terme no es deu confondre amb el

---

¹¹⁴ LADERO QUESADA, Miguel Ángel, "La casa real en la baja Edad Media", en *Historia, Instituciones, Documentos*, 25, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 1998 p. 334.

¹¹⁵ NARBONA CÁRCELES, María, *La corte de Carlos III el Noble...*, cit., p. 320.

¹¹⁶ NOEL, Charles C., "La etiqueta borgeñoña en la Corte de España (1547-1800)", en *Manuscrits. Revista d'Història Moderna*, 22, 2004, p. 154-156.

¹¹⁷ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *La taula del senyor Duc. Alimentació, gastronomia i etiqueta a la cort dels ducs reials de Gandia*, Gandia, CEIC Alfons el Vell. Ajuntament de Gandia, 2010, p. 127.

¹¹⁸ Aquesta cuina estaria situada a la cambra amb el mateix nom, que solia ser un reservat. ARV, MR 9157, p. 1 v.

¹¹⁹ COSTA GOMES, Rita, *The making of a court society. Kings and Nobles in the late Medieval Portugal*, Cambridge University Press, United Kingdom, 2003, p. 25.

¹²⁰ NARBONA CÁRCELES, María, *La corte de Carlos III el Noble...*, cit., p. 325

personal relacionat en l'elaboració de les salses. A Castella el *Maestre-sala*, pareix que copiava el càrrec de la cort aragonesa, on era mena de mestre de cerimònies i rebia el nom de *sobrecoc*.

En realitat la funció d'aquests sobrecocs, no era la de servir els plats directament sinó de dirigir el servei de la taula, com una mena de *mâitre*.¹²¹ Aquest càrrec, possiblement, va estar influenciat per la cort de Borgonya, on el fet de servir els aliments a taula es contemplava com un acte d'exaltació de la figura reial. L'eixida dels plats es feia a través d'una desfilada de persones que formaven tot un festeig que anava des de la cuina fins a la taula. Aquest oficial portava un tovalló al muscle que li permetia distingir-se entre la resta del personal de servei, i segurament li atorgava distinció sobre la resta d'oficials. En la corona d'Aragó, el sobrecoc va heretar el fet de dur aquest tovalló al muscle, i com a Borgonya, era l'autèntic responsable del bon funcionament del servei a taula. Aquest, a diferència del cuiner, formava part de l'estament nobiliari, ja que el seu càrrec devia demostrar una correcta diligència, predisposició, bones maneres i refinament, i tot allò es relacionava habitualment amb la llarga formació en maneres i etiqueta que caracteritzava als aristòcrates.

La vaixella

D'altra part, és interessant destacar que, la vaixella, anomenada a Anglaterra *Buttery* i a Navarra o Borgonya *salseria*, no era en realitat un departament en sí, ja que per exemple en Portugal estava dins de l'àmbit de la botelleria, i era el departament que també s'encarregava de la neteja dels plats així com de parar el menjar junt amb el cuiner. Els plats més valuosos que componien les vaixelles, normalment fets en argent que es veuen constantment en les representacions visuals medievals, estaven situats al menjador i exposats en un tinell (un moble aparador que servia per a mostrar la vaixella de luxe). La resta estarien guardats en despenses i espais annexos a la cuina. A la Corona d'Aragó aquesta feina corria a càrrec de l'argenter i dels llavadors de l'argent, que de vegades solien ser els mateixos. Podríem dir, que aquest càrrec era particular de la corona aragonesa.

---

¹²¹ Així el defineix Juan Vicente García Marsilla. Vegeu: GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *La taula del senyor duc: alimentació, gastronomia i etiqueta a la cort dels ducs reials de Gandia*, cit., 2010, p. 33.

La Museria o despensa¹²²

El que és destacable de la corona d'Aragó i de la de Castella era l'ús de la despensa o rebost. A Castella la despensa anava a càrrec del *Despensero Mayor*,¹²³ mentre que a la Corona d'Aragó es deia *Museria*. La despensa tenia uns comptadors majors que, com el seu nom indica, comptaven i anotaven les coses que es necessitaven a la casa i allò que es devia comprar. Al mateix temps, aquest comptador revisava el menjar, disposava també les espècies, sucre, oli o formatge.¹²⁴ Així, estava tot baix la supervisió del Museu.

Era molt similar al departament de la fruiteria, i degut a la versatilitat d'aquesta, fa que es confonga amb el departament anterior. Depenent de les corts, anaven més enllà del departament on es guardava la fruita. A Navarra, per exemple, era el departament que s'encarregava de l'abastiment de la cera que s'utilitzava per a guardar els elements d'il·luminació de les diferents estances de la casa.¹²⁵ En canvi, a la cort castellana el fruiter s'encarregava de la preparació de confits, remeis i medecines, i després hi havia altra persona concreta, el cerer, que era el que s'ocupava directament de la il·luminació.¹²⁶ A la Corona d'Aragó, en canvi, i seguint el model de Navarra, la fruiteria participava sobretot, de la il·luminació de la casa.¹²⁷

Estables: atzembles i cavalleries

Un altre departament que no mancava en cap casa era l'estable, on estaven les atzembles i les cavalleries. Les atzembles, amb les quals es transportava l'equipatge de la cort, estaven dispostes per a qualsevol viatge d'aquesta o per a ser utilitzades en el moment que es necessitaren per algun dels membres de la casa. En Navarra aquest departament s'anomenava escuderia.

Entre els serveis que s'incloïen en la casa de la reina i que també es poden trobar a altres corts, com per exemple la francesa, estava el dels aposentadors. Anomenat *fourrières* a França, era un grup especialitzat en l'acomodament del monarca. S'encarregaven de buscar i preparar l'allotjament del rei o la reina en els seus continus

---

¹²² Terme utilitzat a la corona d'Aragó per referir-se al rebost.

¹²³ LADERO QUESADA, Miguel Ángel, "La casa real en la baja Edad Media", *cit.*, p. 334.

¹²⁴ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *La taula del senyor duc...*, *cit.*, p. 31.

¹²⁵ NARBONA CÁRCELES, María, *La corte de Carlos III el Noble...*, *cit.*, p. 327.

¹²⁶ LADERO QUESADA, Miguel Ángel, "La casa real en la baja Edad Media"..., *cit.*, p. 341.

¹²⁷ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *La taula del senyor duc...*, *cit.*, p. 22.

desplaçaments, i entre les seues feines estava encendre el foc de l'habitació, enramar el sòl o acomodar la resta de la cort. Però, mentre que a la cort aragonesa aquest grup va romandre fins a l'època baix-medieval, a França va acabar per desaparèixer igual que passaria també a la cort de Navarra. No obstant això, tot i que ja no existia com a departament, el càrrec va continuar desenvolupant-se.¹²⁸ A Portugal quedava repartit entre l'*Estrebaria* o cavalleria i la *Montaria* o les atzembles i a Castella aquest ofici s'esmentava a les Partides d'Alfons X el Savi. A més, podien haver altres oficials dedicats a la caça o a la falconeria.¹²⁹

La seguretat

Cada palau tenia un servei d'uixers i porters que controlaven les entrades i eixides de la residència, des de les portes exteriors que donaven accés al palau fins a les portes de les habitacions interiors. Cambres, sales i inclús la cuina tenien un servei d'uixers o porters que vigilaven que no entrés cap persona aliena al lloc. El cas més exagerat quant al nombre, com en la resta d'apartats, era la casa anglesa, que en 1395 comptava amb 168 d'aquest porters. Sols de protecció per a la cambra hi havia 20 persones; tot i que hem de tenir en compte que treballaven per torns.¹³⁰

A la cort de Castella la cambra estava protegida per 6 o 7 escuders, dos cambrers ajudants, un criat i 4 uixers amb 8 servents.¹³¹ Allí la feina d'escuder anava a càrrec dels *Monteros de Espinosa*,¹³² però, a més dels *Monteros*, la seguretat de la cambra reial estava vetllada pels *porteros de càmera*, i els *porteros de cadena*, que asseguraven les portes exteriors del palau amb cadenes, acompanyats pels *ballesteros de maza*, una tipologia molt similar a la de la Corona d'Aragó, on el cos estava integrat bàsicament pels porters de porta forana, que s'ocuparien de preservar i vigilar les portes exteriors del palau, i els

---

¹²⁸ NARBONA CÁRCELES, María, *La corte de Carlos III el Noble...*, cit., p. 305.

¹²⁹ COSTA GOMES, Rita, *The making of a court society. Kings and Nobles in the late Medieval Portugal*, United Kingdom, Cambridge University Press, 2003, p. 26.

¹³⁰ GIVEN-WILSON, Chris, *The Royal household and the king's Affinity*, Yale, University Press, 1986, pp. 2-4.

¹³¹ LADERO QUESADA, Miguel Ángel, "La casa Real en la baja Edad Media", cit., p. 11.

¹³² Els *Monteros* d'Espinosa era un cuerpo de guardia típicamente castellano que se encargaba de la vigilancia nocturna del palacio. Viene desde el tercer conde castellano, don Sancho Fernández que reclutó hidalgos naturales de Espinosa de los Monteros para su guardia personal. Resistieron en la corte castellana incluso con la llegada de las tradiciones borgoñonas. FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MIRALLES, Álvaro: *La Corte de Isabel I: ritos y ceremonias de una reina (1474-1504)*, Madrid, Comité Español de Ciencias Históricas, 2002, p. 201.

porters de maça, que tenien cura de les habitacions. Tanmateix, els uixers d'armes, protegien a la pròpia persona directament, ja que eren una mena de cos de guàrdia que anaven d'arrere del rei o la reina, tant si els desplaçaments es feien a peu o amb cavall. A les Ordinacions de Pere el Cerimoniós s'especificà que foren 4, almenys, aquests uixers i que anaren armats.¹³³

Les finances domèstiques

La comptabilitat de la casa estava molt lligada a l'autoritat del majordom i, associada, en un primer moment, a la cambra reial, que solia ser el lloc des d'on es pagaven les despeses diàries i el salari als oficials que treballaven dins la cort. A Anglaterra aquesta feina es desenvolupava al departament del guarda-roba, que com hem dit, era una estança associada a la cambra reial, on es guardaven els tresors de la casa així com vestits, teles, joies, entre altres coses. El *Keep of the wardrobe* era ajudat pel *controller*, una mena d'inspector que s'encarregava d'anotar les entrades i eixides de les despeses domèstiques.¹³⁴

A França, se seguia el mateix model, tot i que el guarda-roba es va constituir com una cambra independent de la cambra reial a partir del segle XIII, quan es va anar deslligant d'aquella i va adquirir autonomia. No obstant això, era deutor de la cambra reial i, pot ser, la seua direcció anava a càrrec del tresorer de la casa en un primer moment.¹³⁵ Aquesta cambra era la *Chambre aux deniers* i estava dirigida per un *maître de la chambre*. Segons Maurice Rey, aquest oficial apareix a la documentació des de 1318 i, com en el cas d'Anglaterra, era ajudat per un *contrôleur*, que anotava els comptes.¹³⁶ El personal es completaria amb ajudants notaris i escrivans que s'encarregarien de la redacció i ordenació de tota la documentació. Una cosa a destacar, dins de l'ordinació francesa, és que la *Chambre aux deniers* no era idèntica al guarda-roba anglès, que era com una mena de “magatzem” del tresor reial, sinó que aquesta funció la desenvolupava altra cambra: l'*Argenterie*.

---

¹³³ GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós*, València, Fonts Històriques Valencianes, 2009, pp. 112-113.

¹³⁴ Vegeu: GIVEN-WILSON, Chris, *The Royal household and the king's Affinity*, U.S.A, Yale University Press, 1986.

¹³⁵ REY, Maurice, *Les Finances royales sous Charles VI. Les causes du déficit. 1388-1413*, Paris, S.E.V.P.E.N., 1965, p. 50

¹³⁶ *Ibidem*, p. 56

Navarra va dependre en un primer moment del servei financer de la cort francesa, que durant el regnat de Carles III adoptà el mateix model i creà com a departament financer la *Cámara de los dineros*. Ací sí que s'observa que aquesta cambra estava lligada a la Tresoreria reial. Segons Maria Narbona, estava baix les ordres del Tresorer, que s'encarregava d'administrar les despeses sumptuàries, les reformes que es feien a la casa i el salari dels oficials. A poc a poc, l'organització d'aquesta cambra es va anar fent més complexa, i en 1403 es creà una figura encarregada especialment de pagar als oficials, la del *Recibidor General de los Cofres*.¹³⁷

A Castella l'ofici el desenvolupà el *Dispensero Mayor*. Tenia els mateixos oficials a càrrec seu que en les cases anteriors, i una sèrie d'inspectors i ajudants que anotaven els comptes.¹³⁸ A Portugal l'organisme encarregat de l'administració de les finances era la *Casa de los Contos*, molt similar al de França i Navarra. El seu origen es remuntava al segle XIV, i estava també lligat a la cambra reial.¹³⁹ En aquest departament treballaven uns *veedores de fazenda* que vindrien a representar una mica la figura del *controller* anglés o francès dels quals hem parlat, i estaven ajudats per un *contador-mor* (comptador major) que anotava tot el que entrava i eixia. A l'igual que a França, on es separa clarament el guarda-roba de la casa dels diners, a Portugal també estava separada de la cambra de la *Repostaria* o guarda-roba, que era l'encarregada de les despeses de la casa. La Corona d'Aragó beurà del model francès i anglés pel fet de tenir un majordom i un comptable: en aquest cas la comptabilitat corria a càrrec del Mestre Racional, que anotava totes les despeses i pagaments de la casa de la reina.

En definitiva podríem dir que, apart de l'augment del prestigi i la importància que van adquirir els monarques durant la baixa Edat Mitjana de manera generalitzada per Europa, es van enriquir d'influències recíproques entre unes cases i altres, plasmades després en els models de Cort i de protocol. Podem veure una clara influència francesa a la Corona d'Aragó, la qual, en alguns aspectes com els d'etiqueta, recordaven també a la borgonyona. Tanmateix, la cort portuguesa va estar molt més influenciada per la castellana, ja que plasma de manera molt similar els càrrecs i oficis. D'aquesta forma, l'organització i els usos de la cort són un reflex en bona part de la xarxa d'aliances i els

---

¹³⁷ NARBONA CÁRCELES, María, *La corte de Carlos III el Noble...*, cit., p. 192.

¹³⁸ LADERO QUESADA, Miguel Ángel, "La casa Real en la baja Edad Media", Madrid, en *Historia, Instituciones, Documentos*, 25, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 1998, pp. 327-350.

¹³⁹ COSTA GOMES, Rita, *The making of a court society. Kings and Nobles in the late Medieval Portugal*, United Kingdom, Cambridge University Press, 2003, p. 31.

contactes entre distintes cases governants que va caracteritzar aquest període baix medieval.

Per entendre millor com funcionava tot aquest conglomerat de personatges i espais en la casa reial de la reina Maria, s'ha fet una recerca, sobretot, a partir dels comptes del Mestre Racional que ens dóna informació tant dels espais, del oficials i nobles que residien al palau com de les remuneracions que rebien.

3.4. La casa de la reina Maria

Per conèixer el personal que acompanyava a la reina Maria en la seua cort s'ha de recórrer a una anàlisi descriptiva. En aqueix sentit, les fonts bàsiques per a estudiar el conjunt de persones que vivien i treballaven a la cort són els registres del Mestre Racional i, en segon terme, els de la Reial Cancelleria. No obstant això, tots aquells que rodejaren a Maria de Castella des de la seua infantesa a Castella fins el moment en que va arribar a ser coronada com a reina d'Aragó, estan descrits a les cròniques conservades, a manca de fonts directes castellanques. Per ordre cronològic, l'època de la infància, serà aquell període que primer abordarem.

3.4.1. La família i l'educació en Castella

Segons les cròniques de Pedro López de Ayala, el naixement de la primogènita de Castella es va fer esperar i va ser una gran alegria i un motiu d'esperança per al que es pensava que seria ja un matrimoni, el d'Enric III i Caterina de Lancaster, sense descendència. El 14 de novembre de 1401 va nàixer la futura reina d'Aragó, la infanta Maria, en presència de la família reial, de diverses dames i nobles de la cort així com la seua tia, na Maria, filla de Pere I i na Teresa d'Ayala.

Són escasses les dades que hi ha respecte a la infantesa de la reina Maria de Castella llevat del moment en que el seu pare concertà el matrimoni amb el seu cosí Alfons. Del poc que coneguem sobre la casa de la jove Maria cal destacar el paper que tindria, primerament la seua mare, Caterina de Lancaster, la qual, contra els desitjos testamentaris del seu espòs, el rei Enric III de Castella, es va desentendre dels homes que ell havia elegit per educar als seus fills i va decidir ser ella la que s'encarregués de l'educació dels infants: *a ella le plazía que él touiese la carga e administraci3n e regimiento de todo el Reino;*

ca ella no entendía de curar de al sino de tener e criar al dicho Rey su hijo.¹⁴⁰ Al seu costat hi hauria dos personatges claus: Juan de Velasco, cambrer major i bisbe de Cartagena, i Diego López de Estúñiga, justícia major, dos membres típics de l'anomenada “noblesa de servei”:

E otrosí, ordeno e mando que tengan el dicho príncipe mi hijo Diego López de Astúñiga, mi justícia mayor, e Juan de Velasco, mi camarero mayor. E quiero e mando que estos, e el obispo de Cartajena con ellos, el qual yo ordeno para la criança e enseñamiento del dicho príncipe, tengan cargo de guardar e de regir e gobernar su persona del dicho príncipe mi hijo fasta que aya edad de catorze años, e otrosí de regir su casa; pero que no se puedan entremeter ni ayan poder a lo que atañe a la tutela.¹⁴¹

Otrosí, ordeno e mando que sean tutores del dicho príncipe mi hijo, e regidores de sus Reinos e señoríos, fasta que él aya hedad de catorze años conplidos, la Reyna dona Catalina, mi muger, e el ynfante don Fernando mi hermano, amos a dos, ayuntadamente, e el vno dellos, por la forma de y uso siguiente.¹⁴²

La veritat és que el rei va encarregar l'educació a varies persones del llinatge dels Estúñiga, i, tot i la reticència de Caterina, finalment va acceptar la tutela de la filla de Juana de Zúñiga, na Mencía, qui va ser després la minyona de la infanta Maria¹⁴³:

Otrosí, por quanto yo mandé e ordené que dona Mencía de Estúñiga fuese aya de la dicha ynfanta doña María mi hija, segund que lo hera doña Juana su madre, e que oviese aquel mantenimiento e merçed e ración que la dicha su madre avía en la nómina de la dicha ynfanta e en las mis nóminas, quiero e ordeno e mando que la dicha dona Mençía sea aya de la dicha ynfanta; e con ella Pero Gonçales de Mendoça, su mayordomo mayor, e todos los otros sus ofiçiales. El

---

¹⁴⁰ GARCÍA DE SANTA MARÍA, Alvar, *Crónica de Juan II de Castilla* (ed. De Juan de Mata Carriazo y Arrequia), Madrid, Real Academia de la Historia, 1982, p. 24

¹⁴¹ *Ibíd.*, pp. 31-32.

¹⁴² *Ídem*, p. 33

¹⁴³ MIRÓN, B. L., *Las reinas de Aragón. Sus vidas y sus épocas*, Valencia, Prometeo, 1925, p.259.

*qual e ellos mandó que estén en su casa, en sus oficios; e sus servidores, ansí omes como mugeres, segund que agora están e lo yo ordené e mandé. E que ayan e les sean pagados sus raçiones e quitaçiones. Otrosí, ordeno e mando que den mantenimientos a las dichas ynfantas doña María e doña Catalina, mis hijas, agora e como fueren creçiendo, segund que pertenesçe para sus estado.*¹⁴⁴

Segurament, Juana de Zúñiga, com a preceptora de la infanta Maria durant els seus primers anys de vida, influenciés a la jove Maria per a cultivar la seua ment amb obres pietoses i filosòfiques.¹⁴⁵ Després, aquest aprenentatge seria completat per la seua filla, na Mencía.¹⁴⁶ De fet, si es compara amb l'educació que va rebre sa mare deuria haver sigut molt pareguda: una activitat familiar i delegada a les autoritats eclesiàstiques o les ordes religioses. Car, l'infanta Caterina, la germana de Maria de Castella, es va educar amb les obres de Sant Isidor, Vicent de Beauvais o Egidio Romano. En canvi, l'educació que va seguir el germà d'ambdues, Pere I de Castella, va ser l'anglesa, recopilada en el tractat *De regimine principum* d'Egidio Colonna, escrit cap a 1270 i on es distingien una sèrie d'etapes en la vida educativa infantil.¹⁴⁷ Per al cas de les infantes, la primera etapa durava fins als 7 anys, la segona dels 7 als 14, que estava marcada per la docència i una tercera etapa, que anava dels 14 fins que la princesa, en aquest cas, es casés, estava en canvi encaminada a ensenyar-li les tasques que deuria acomplir en la seua vida.

La persona que atenia a aqueixes tasques docents era, en la cort castellana, l'*aya*. Caterina va ser educada dins la seua pròpia cort, acompanyada d'una nodrissa, una o varies dones encarregades de cuidar-la per la nit, una llavanera, una cambrera i algunes criades. Provablement viuria a Hertford, junt amb sa mare i va figurar en la seua casa anglesa la dona de Geoffrey Chaucer, Philippa Chaucer.¹⁴⁸

El càrrec d'*aya*, per a Maria de Castella, el va ocupar llavors Juana García de Leyva i després María Rodríguez de Sarmiento, que estava casada amb altre dels fills de Sancho Estúñiga, la qual va estar amb ella bona part de la seua vida com després es veurà. I apart

---

¹⁴⁴ GARCÍA DE SANTA MARÍA, Alvar, *Crónica de Juan II de Castilla* (ed. De Juan de Mata Carriazo y Arrequia), Madrid, Real Academia de la Historia, 1982, p. 35.

¹⁴⁵ HERNÁNDEZ-LEÓN DE SÁNCHEZ, Francisca, *Doña María de Castilla, esposa de Alfonso V el Magnánimo*, Valencia, Facultad de Filosofía y Letras, 1959, p. 36.

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 37.

¹⁴⁷ ECHEVARRÍA ARSUAGA, Ana, *Catalina de Lancaster. Reina regente de Castilla (1372-1418)*, Madrid, Nerea, 2002, p. 18.

¹⁴⁸ *Ibidem*, p. 20.

d'aquests, el que s'ocupava de la casa de la infanta era el majordom major, Pedro González de Mendoza.¹⁴⁹

El testament d'Enric III deixà com hereu universal al seu fill i si en cas que el fill morís abans dels 14 anys, els drets passarien a la infanta María: *que herede e haya todos los dichos Reinos e señoríos e bienes que yo dexo al dicho príncipe mi fijo, la ynfanta doña María mi fija; la qual mando que en tal caso sea Reina e señora de los dichos mis Reynos e señoríos, e sea recibida e avida por Reina e por señora.*¹⁵⁰ També es conserva una carta del rei Enric III a na Teresa de Ayala per a que parlés amb la reina al respecte de l'educació dels infants, on posava de manifest la no intromissió de la reina en la criança dels seus fills deixant aquesta tasca a diversos cambrers i oficials de la cort:

*Fago vos saber que a mi es fecho entender que la Reyna a puesto e ordena de poner algunas mugeres cerca del infante mi fijo en ofiçios de camarera e de veladeras e otros ofiçios, de lo qual yo soy mucho maravillado en lo que a ella asi fase, que yo devo ordenar los ofiçiales e las otras cosas que perteneçen a la camara del dicho infante. Porque vos ruego e mando, si plaser e serviçio me habedes de faser, que digades a la Reyna que se non entremeta en ninguna cosa destas nin faga en ellas cosa alguna, et sea bien çierta que me fara en ello enojo e non lo consintire en ninguna manera. Et demas desto que por donde piensa que lo fase bien que sea por lo contrario et sea ocasion por donde non aya en casa del dicho infante estos ofiçios nin otros algunos et aun los que piensen que ella faga estas cosas faran grand mal e daño a si mesmos.*¹⁵¹

Els primers anys de la vida de la infanta Maria van transcórrer a l'alcàsser de Segòvia. Després la mort del seu pare, ella i els seus germans amb la reina romangueren allí sota la protecció de l'alcaid Alonso García Cuéllar, que havia sigut el comptador major del rei. Quan va complir 7 anys es van ratificar els desposoris amb el seu cosí de la branca aragonesa de la família, Alfons, prèvia dispensa pontifícia del papa Benet XIII. Es va donar com a dot a la futura reina d'Aragó el marquesat de Villena i les viles d'Aranda

---

¹⁴⁹ NARBONA CÁRCELES, María, "Noblas Donas. Las mujeres nobles en la casa de María de Castilla, reina de Aragón (1416-1458)" en *Studium, Revista de Humanidades*, 15, 2009, p. 96.

¹⁵⁰ GARCÍA DE SANTA MARÍA, Alvar, *Crónica de Juan II de Castilla* (ed. De Juan de Mata Carriazo y Arrequia), Madrid, Real Academia de la Historia, 1982, p. 31.

¹⁵¹ Carta recollida en el llibre: ECHEVARRÍA ARSUAGA, Ana, *Catalina de Lancaster. Reina regente de Castilla (1372-1418)*, Madrid, Nerea, 2002, p. 90.

de Duero i Portillo, que es van commutar per dos-cent mil doblons d'or, compromentent a les dues parts a que el matrimoni es consumaria quan els dos contraents arribaren a l'edat adequada. El document es va signar a Tordesillas el 1408.¹⁵² A més d'açò s'havien de sumar les trenta mil dobles d'arres a la infanta.

El paper de sa mare, Caterina de Lancaster, en l'educació, no sols de María sinó dels seus germans, va ser més important del que en principi s'havia pactat. Caterina es va oposar a seguir els desitjos del seu marit, expressats en el seu testament, on encomanava aquesta tasca a Juan Velasco i Diego López. Precisament, just abans de l'arribada d'aquests personatges a l'alcàsser de Segòvia la reina va manar que se'ls tancaren les portes:

La Reyna, madre del Rey, estaua en el alcázar de la dicha çiudad de Segouia [...] E los dichos Juan de Velasco e Diego López, des que vieron que la Reyna porfiava que les no quería dar al Rey que lo touiesen ellos...¹⁵³ i segueix així: Por ende, el Infante e los testamentarios e los procuradores del reyno avían gran voluntad de la conplazer, e buscauan quantes maneras podían porque quedasen ygualdados los dichos Juan de Velasco e Diego López con ella, por que ella touiese e criase al Rey su hijo.¹⁵⁴

Finalment els dits nobles van cedir a les exigències de la reina perquè no volien cap escàndol en el regne, veient també, segons les adulatòries cròniques de l'època, les excel·lents qualitats que aquesta tenia per criar als infants.¹⁵⁵ Cal matissar, en tot cas, que la reina va acordar que se'ls pagués cada any sis mil florins a cadascú d'aquest nobles.¹⁵⁶ A més a més, l'àvia de l'infant, la reina Beatriu, va intervenir també en defensa de la reina Caterina, pensant també en participar ella. Tanmateix, Caterina li va respondre que sols ella mateixa criaria a l'infant amb l'ajut únic dels seus oficials i criats.¹⁵⁷

---

¹⁵² MIRON, B. L., *Las reinas de Aragón. Sus vidas y sus épocas*, Valencia, Prometeo, 1925, p. 260. Sobre els primers moments de la infància de la reina i de com va viure així com del prometatge també ho podem veure a l'article de GIMÉNEZ SOLER, Andrés, "Retrato histórico de la reina Doña María", en *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras*, I, 1901-1902, pp. 75-77., i també al llibre de RYDER, Alan, *Alfonso el Magnánimo rey de Aragón, Nápoles y Sicilia (1396-1458)*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1992, p. 29.

¹⁵³ GARCÍA DE SANTA MARÍA, Alvar, *Crónica de Juan II de Castilla* (ed. De Juan de Mata Carriazo y Arrequia), Madrid, Real Academia de la Historia, 1982, p. 49.

¹⁵⁴ Ídem, p. 50.

¹⁵⁵ Ídem, p. 53.

¹⁵⁶ GARCÍA DE SANTA MARÍA, Alvar, *Crónica de Juan II de Castilla*, cit., p. 88.

¹⁵⁷ Ídem, p. 54-55.

Així, entre les persones que estaven amb la reina Caterina des de 1407 a l'alcàsser de Segovia van ser: Gómez Carrillo de Huete, amo de Joan II; Alonso García de Cuéllar, comptador major del rei i l'alcaid de l'alcàsser o guardià del tresor, que es depositava a Segovia. Aquests es comptaven entre els personatges de més confiança del rei, els més "privats", com diuen les cròniques, i que s'havien encarregat de la custòdia de la família del rei. Hi havia també una ama, Leonor López Carrillo, natural de Còrdova, que era filla del mestre de Calatrava durant el regnat del rei Pere, Álvaro de Còrdova, el confessor de la reina, Juan Cabeza de Vaca, bisbe de Sigüenza i membre del consell de la reina Caterina, Juan Vázquez, bisbe de Segòvia, Juan Alonso de Lueca i el doctor Periañez, entre altres bisbes i cavallers que es trobaven a la cort.

Sens dubte, una de les persones més importants dins la cambra de la reina Caterina va ser la seua dama de companyia Leonor López Carrillo.¹⁵⁸ També les cròniques de Joan II mencionen a algunes de les dones de la seua cort, com per exemple na Leonor, filla del duc de Benavent, les filles de Diego López de Estúñiga, o la dona de Diego Pérez Sarmiento y de Ayala, cambrera de la reina, la dona de García Fernández de Còrdova, María Barba, la dona del comte en Fadrique i la dona de Juan Hurtado de Mendoza, majordom del rei, entre altres. A aquestes nobles haurien de sumar-se tota una sèrie de gent d'armes, oficials i criats que vigilaven la casa de dia i de nit. I si la reina havia d'eixir del palau era acompanyada per uns trenta o quaranta homes armats.¹⁵⁹

---

¹⁵⁸ Aquesta es troba citada a ECHEVARRÍA ARSUAGA, Ana, *Catalina de Lancaster. Reina regente de Castilla (1372-1418)*, Madrid, Nerea, 2002, p. 125 on parla de la seua relació amb la reina: *E estava ay con ella una dueña que es natural de Córdova, que dizen Leonor López Carrillo, fija del maestre don Martín López, maestre que fue de Calatrava en tiempo que reynava en Castilla el rey don Pedro. La qual dueña hera muy privada de la reyna en tal manera que cosa del mundo non fazia sin su consejo; e quando venía a dezir lo que avía visto con los del su consejo, sy ella en al acordava, eso se fazia; tanto hera el amor que con ella tenía.*

¹⁵⁹ La relació de noms que conformen la cort de la reina Caterina així com del personal que habitava a l'alcàsser està descrita a les Cròniques de Joan II en el capítol 11 que es titula Privados y compañeros de la Reina en el alcázar de Segovia: *La Reyna doña catalina, madre del Rey, estava en Segouia quando finó el Rey don Enrique su marido, en el alcázar, como doña María e doña Catalina. E estauan con ella Gomes Carrillo de Huete, que tenía al dicho Rey su fijo, el qual ovo puesto el dicho Rey don Enrique con él siendo príncipe. E estava ay Alonso García de Cuéllar, contador mayor del Rey e el acaide del dicho alcázar, que tenía el tesoro que el dicho Señor Rey don Enrique dexara ay en Segouia. Estos heran muy sus priuados, y del su Consejo.*

[...] *E hera su Consejo de la Reina don Juan Cabeça de Baca, obispo de Çigüença, el qual en esta razón hera electo de Burgos, e don Juan obispo de Segouia, e Juan Alonso de Lueca, e el doctor Periañez, e otros obispos e caualleros. E dueñas en donzellas que ay estaban heran doña Leonor, fija del duque de Benavente, e las amas del rey, e las fijas de Diego Lopes de Astúñiga, muger de Diego Péres Sarmiento, e ... de Ayala, camarera de la Reina, muger de García Fernández de Córdoba, e María Barba, e la muger del conde don Fadrique, e la muger de Juan Hurtado de Mendoza, mayordomo del Rey, e otras.*

E la Reyna estava muy apoderada en el dicho alcázar, e tenía gente de armas, como avedes oido, e sus oficiales e criados, que guardaban el dicho alcázar de día e de noche. E quando avía de salir a Consejo, a los palacios del obispo de Segouia, a do fazían su Consejo ella e el infante don Fernando e los del su

En 1409, quan l'infant tenia sols tres anys, es van celebrar corts a Valladolid. D'allí, a causa d'una epidèmia, es van traslladar a Tordesillas, Les infantes l'acompanyaren. *La Reyna e el Infante ovieron sabiduría de çierto en cómo començaban a morir de landres en Valladolid; e partieron dende, e fuéronse a Laguna, vna aldea de Valladolid que hera vna legua dende, llevando consigo al Rey e a las ynfantas sus hermanas. E aye stouieron dos días, por acordar do yrían a lugar sano. E ovieron sabiduría en cómo Tordesillas estava bien sano, e partieron dende e fuéronse para allà.*¹⁶⁰

Quan la infanta Maria va complir set anys d'edat es van signar els desposoris amb el seu cosí Alfons, establint-se que la boda s'havia de celebrar quan tingués dotze anys, i enviant-se a totes les ciutats i viles del regne la notícia dels acords de casament.¹⁶¹ A més, al testament, la reina Caterina va nomenar hereus els seus tres fills per igual i també es preocupà per deixar tutors que s'encarregaren de Joan II i de Caterina, mentre que Maria, ja estava casada amb Alfons d'Aragó en aqueix temps. Així que deixà com a tutor de la infanta Caterina i de Joan a Fernando Alonso de Robres, que era el comptador major del regne. Així mateix, ordenà que es pagaren al servei de la reina una sèrie de donacions per maridar a aquelles dones que l'havien servit i acompanyat. Tal va ser el cas de María González, *mi servidora, por los muchos e buenos serviciosqu(e) me ha fecho, e encomiendo al dicho rey, mi fijo, que aya reco(me)ndado el dicho Fernand Alfonso por los muchos, buenos e leales servicios que ha fechos a el e a my.[...] Otrosí, mando a Catalyna Gonçalez, fija de Maria Gonçalez, por servicios que me ha fecho, quinze mill maravedises para ayuda de su casar.*¹⁶²

Després, continua amb la relació de les dones que atorgà als seus oficials, com per exemple a una tal Illana o a Sancha González. També va deixar quantitats diverses al seu tresorer, Alfonso López; al despenser, Martín López; a la filla de Juan Rodriguez d'Aça, per a casar a la seua filla; a la filla del seu criat Martín González; a l'ama de la seua filla Caterina, Inés de Torres, etc.¹⁶³

Consejo del Rey, salían siempre con ella treinta o quarenta omes armados, que heran sus guardas. Vegeu: GARCÍA DE SANTA MARÍA, Álvar, *Crónica de Juan II de Castilla* (ed. De Juan de Mata Carriazo y Arrequia), Madrid, Real Academia de la Historia, 1982, pp. 56-57.

¹⁶⁰ *Ibidem*, p. 275.

¹⁶¹ *Ibidem*, pp. 286-288.

¹⁶² CORELL RUIZ, Luís, *Una copia del testamento de Catalina de Lancaster*, Valencia, Instituto Valenciano de Estudios Históricos. Institución Alfonso el Magnánimo, 1952, p. 87.

¹⁶³ El testament de la reina Caterina estableix els pagaments per als oficials de la seua casa: *Otrosi, mando a Catalyna por servicios que me ha fecho en mys dolentias, espiçialmente en esta, quinze mil maravedises para ayuda de se casar. Otrosí mando a Yllana, por servicios que se ha fechos, asi en mis dolentias commo en esta ocho mil maravedises. Otrosi, mando que den a Maria Gonçales mill florines para ayuda de*

3.4.2. Maria de Castella, reina: composició de la seua casa

Quan Maria de Castella arribà a la que seria la seua cort, es va trobar amb tota una amalgama de càrrecs entre els quals hi havia nobles que acomplien una funció de companyia, treballadors de palau o funcionaris de cort que composaven els departaments de la casa reial, el quals tenien la missió tant de dirigir aspectes diversos del regne, com de controlar les finances, però també els assumptes més quotidians de la casa.

En el cas concret de la casa de la reina Maria, aquesta no diferia massa de la del seu marit i seguia clarament l'estructura marcada per les Ordinacions de Casa i Cort de Pere el Cerimoniós, que semblaven estar prou arrelades al regne. El fet de seguir-les, més o menys, podria ser una estratègia per tal de remarcar la continuïtat de la dinastia, més quan en realitat el Compromís de Casp havia entronitzat una nova família, que tanmateix volia ser vista com una continuació de l'anterior. Al mateix temps, però, l'organització de la casa "reginal" continuava les pautes de les de les reines que la precediren. De tota manera, les cases de les reines solien ser una còpia reduïda de les dels reis, perquè ja Pere el Cerimoniós va disposar que la casa de la reina, es regís com una imatge de la seua pròpia. Aquest patró s'imitaria després per la resta de monarques de la Corona, tractant de ressaltar una fàctica continuïtat dinàstica.

No obstant això, en el cas de les corts femenines un tret important era la simbiosi que hi havia quant a la diversa procedència del personal que les composava. Quan una infanta es casava i anava a formar part d'una nova cort, normalment adoptava el personal del nou país. Efectivament, la reina Maria no venia sola quan va contraure matrimoni amb el que seria el futur Alfons V d'Aragó. Al contrari, la nova reina arribà als territoris de la Corona d'Aragó amb tota una cort de nobles castellans (homes i dones), els quals donarien certa particularitat a la seua casa respecte a altres reines aragoneses anteriors. En el seu

---

comprar una heredit. Otrrosi, mando que den a Sancha Gonçales treyntamill maravedises. Otrrosi que den a Nycolas Ferrandes de Villamiser treyntamill maravedises, e a seys fijas suyas a cada una dellas veyntemill maravedises, para ayuda de las casar. Otrrosi, mando que todos los maravedises e otras cosas que Alfonso Lopez, my thesorero, dixiere que ha despendido e gastado despues que es my thesorero fasta aquí que les sean resçebidos en cuenta, los cuales el dicho Fernand Alfonso viere e entendiere ser resçebidas; eso mesmo a Martyn Lopez mi despensero. Otrrosi, mando que libren a Maria Gonçalez ocho mil maravedises de merçed en cada anno de la ynfanta donna Catalyna, my fija, e raçion por duenna de la dicha ynfanta. Mando a (en blanco), fija de Juan Rodriguez d'Aça el mayor treyntamill maravedises para ayuda de se casar. Mando a Martin Gonçales, my criado, para ayuda de se casar a Maria Gonçalez su fija, mi criada, mill florines. Mando a Ynes de Torres tanta raçion como han las otras duennas de la dicha ynfanta mi fija... CORELL RUIZ, Luís, *Una copia del testamento de Catalina de Lancaster...*, cit., p. 88.

cas, la major part del seguici femení castellà que arribà amb ella va romandre a la nova cort fins a finals dels anys vint o inicis dels trenta del segle XV. Una vegada assentada la cort, i passats uns anys, al personal castellà se li va anar sumant a poc a poc l'autòcton, sense que això significarà que els castellans l'abandonaren.

Aquesta castellanització de la cort no era nova. Com a precedent més immediat, Leonor de Alburquerque, esposa de Ferran I i sogra de la reina Maria, va introduir també elements castellans dins la seua casa. El tret més innovador seria precisament l'arribada de les nobles castellanques a la cort aragonesa, que romangueren a la seua nova llar i conviuen de manera periòdica amb els nobles autòctons, tal i com li va passar a la reina Leonor de Navarra, l'esposa de Carles III el Noble.¹⁶⁴

Aquestes simbiosis s'han experimentat en altres casos. Podríem citar l'exemple de la cort d'Isabel de Portugal, que va arribar a Borgonya amb un personal portugués, que va romandre amb ella almenys un any, o la cort d'Agnès de Clèves, princesa de Viana, filla de Blanca de Navarra i Joan d'Aragó, la qual, a la seua arribada a Navarra, va portar amb si la influència de la cort borgonyona (començada primer per Carles III). Aquest influx es va veure sobretot en la fastuosa boda d'Agnès. Les dones més importants que vingueren amb la seua cort eren borgonyones que es trobaven ja a la casa d'Isabel de Portugal, i hi van romandre al voltant de tres o quatre anys.¹⁶⁵ Tal vegada, el fet de sentir-se acompanyades per personal del país on havien nascut i d'on s'havien criat era una manera de fer més agradable el canvi de residència, com segurament li va ocórrer també a la reina Maria.

L'arribada de Maria de Castella a la cort aragonesa es va produir quan va abandonar Valladolid després de Pasqua de 1415, acompanyada dels bisbes de Palència i Mondoñedo, de l'infant Enric i de tota una comitiva de nobles. Molts dels quals romangueren a la cort de la futura nova reina d'Aragó.¹⁶⁶

Els nobles que acompanyaren a Maria no eren nombrosos, ja que segurament se li haurien disposat els servidors summament necessaris al càrrec, als quals se'ls sumarien els i les nobles del que seria la nova cort de la reina. Efectivament, algunes d'aquestes

---

¹⁶⁴ NARBONA CÁRCELES, Maria, *La corte de Carlos III el Noble, rey de Navarra: espacio doméstico y escenario del poder, 1376-1415*, Pamplona, Eunsia, 2006, pp. 403-404.

¹⁶⁵ NARBONA CÁRCELES, María, "Agnès de Clèves, princesse de Viane (1439-1448) et l'influence de la Bourgogne à la cour de Navarre", en PARAVICINI, Werner (ed.), *La cour de Bourgogne et l'Europe: le rayonnement et les limites d'un modèle culturel*, Ostfildern, Jan Throbecke, 2013, pp. 649-668, p. 653.

¹⁶⁶ RYDER, Allan, *Alfonso el Magnánimo rey de Aragón, Nápoles y Sicilia (1396-1458)*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1992, p. 56.

persones apareixen a la documentació des d'abans del seu casament fins a un període comprés entre els anys 20 i 30 del segle XV. Després abandonaran de manera progressiva la cort. Entre elles destaquen dues cambreres, la cambrera major, la seua minyona i unes deu donzelles, que junt amb servidors conformaven la primera càmera de la infanta Maria de Castella abans de convertir-se en reina.¹⁶⁷ Ara bé, la vertadera càmera o casa d'una reina es formava a partir que aquesta assolía el seu càrrec, ja que, com en altres casos, es reunien les persones adients i elegides, normalment pel que seria el seu marit, que haurien de compondre el seguici de nobles, dames i donzelles, així com del personal de servei.

Amb tot això, en aquest capítol, anem a analitzar les diferents cambres i departaments de la casa reial, posant de relleu aquells que tenen a veure més amb un punt de vista cultural i social, enfocat a la vida quotidiana. Entre els departaments que es podrien nomenar “domèstics” estava la Cambra, o el que s'ha titulat l'Administració de la Casa, la protecció i el transport, i la Capella, composta per membres de la jerarquia eclesiàstica i músics professionals.¹⁶⁸ Deixarem per tant, en un segons pla, l'estudi de la Cancelleria o del Mestre Racional, que poden tenir una menor relació amb els aspectes culturals i artístics que ací estem tractant, encara que, òbviament, també eren importants per a proveir els diners necessaris per a satisfer la demanda artística de la reina. Com hem dit abans, l'esquema de la casa de la reina Maria, i els seus oficials i cortesans, seguia, en bona mesura, el model de les Ordinacions de 1344 de Pere el Cerimoniós.¹⁶⁹

---

¹⁶⁷ Si fem una comparació d'aquest aspecte podríem parlar sobre la petita casa que tenia la reina Juana I de Castella, que encara sent infanta tenia una cambra d'unes deu dames i donzelles i alguns oficials. Quan només tenia 16 anys se'n anà a Flandes i en aquest viatge l'acompanyaren el seu capellà, Diego de Villascusa, el majordom, don Rodrigo Manrique, comanador de Yeste, el coper major, don Rodrigo Manrique, que era senyor de Cañete, el cavallerís major, Francisco de Luján, el *trinchante* Joan Vélez de Guevara, el cambrer Diego de Ribera, el tresorer Martín de Mojica, el comptador Francisco de Alcaraz, el veedor Pedro Godoy i el mestresala Martín de Talavera, entre altres. I entre les dones que l'acompanyaven figuren *doña* Beatriz de Távara, comtessa de Camino, *doña* Ana de Viamonte, germana del conestable de Navarra i *doña* Maria Villegas. Aquestes eren dames d'honor. Altres dames van ser: María de Aragón, filla del conestable de Navarra, Blanca Manrique, neboda del duc de Nájera, María Manuel, filla del noble don Juan Manuel, María Manrique, filla de Pedro Manrique, Francisca de Ayala, natural de Madrid, *doña* Aldara de Portugal, filla de Fernando de Portugal net de l'infant don Donis de Portugal, Beatriz de Bobadilla, neboda de la marquesa de Moya i *doña* Ángela de Villanova, natural de València. Aquests i altres persones com patges i domèstics formaven la primitiva cort de la infanta Juana de Castella. Aquest estudi sobre la casa de la reina Joana I com del seu patrimoni artístic se pot veure en ZALAMA RODRÍGUEZ, Miguel Ángel, *Vida cotidiana y arte en el palacio de la reina Juana I en Tordesillas*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 2003, p. 27. Aquest aspecte també s'ha tractat pel que fa a la cort de Maria de Luna en: SILLERAS-FERNÁNDEZ, Nuria, *Power, piety, patronage in Late Medieval Queenship. Maria de Luna*, United States of America, Palgrave Macmillan, 2008.

¹⁶⁸ NARBONA CÁRCELES, María, *La Corte de Carlos III el Nobles, rey de Navarra: espacio doméstico y escenario del poder, 1376-1415*, Navarra, Eunsa, 2006, p. 124.

¹⁶⁹ Podem veure una aproximació a la casa de la reina Maria en estudis com el de GASCÓN UCEDA, María Isabel, “La Vida cotidiana de tres reinas de la Corona de Aragón a través de los libros de cuentas”, en *Pedralbes*, 24, 2004, pp. 13-54, i en concret pp. 16-17. També són essencials els treballs realitzats per

El personal de la casa reial

No obstant això, caldria veure primer com s'organitzava aquest grup tan heterogeni de persones. D'una part, estava el consorci de persones que desenvolupava una funció pràctica al palau, i que per tant rebien remuneracions periòdiques pel seu servei, i d'altra hi havia els nobles. En el primer grup estaven tots aquests membres d'oficis, com per exemple, sastres, brodadors o cuiners. Aquests domèstics s'encarregaven bàsicament de les tasques d'avituallament, de cuina o de neteja. Era un servei constant, a temps complet i les seues retribucions eren regulars (normalment se'ls pagava cada tres mesos) rebent el nom de *quitacions*.

Per la seua part, els nobles també desenvolupaven tasques que podríem considerar domèstiques, però aquestes feines tenien un caire molt més simbòlic i honorífic que veritablement efectiu. En origen, la seua funció principal era la companyia de representació i la seguretat del monarca.¹⁷⁰ Entre els càrrecs que ocupaven estava el de camarlenc, que era el cap de la cambra reial; el majordom, que dirigia la taula i servei al monarca; o el coper, que s'encarregava de servir el vi, entre d'altres. Les retribucions que rebien aquests nobles solien ser resultat d'alguna feina puntual o algun servei atorgat a la monarca. Les pagues per aquests serveis rebien el nom de *gràcies*, *ajudes* o pagues en *sustentació*. A més, en el cas de la reina i en general en les corts femenines, moltes de les dames que la servien i acompanyaven rebien la seua recompensa en forma d'un ajut per a les seues noces. Aquestes retribucions no només eren per al noble que vivia i servia a palau, sinó que també anaven destinades al manteniment de les seues famílies. Si el monarca quedava satisfet per algun treball determinat d'aquests, també el podia gratificar de forma extraordinària. Inclús, si gaudia de molta confiança, li podia fer algun regal material com per exemple un retaule, un reliquiari o alguna peça de roba.¹⁷¹ Aquesta, per

---

NARBONA CÁRCELES, María, "De Casa de la senyora Reina. L'entourage Domestique de Marie de Castille, épouse d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)" en *Les entourages princiers à la fin du Moyen Âge*, Madrid, Casa de Velázquez, 134, 2013, pp. 151-167 i NARBONA CÁRCELES, María, "Nobles Donas. Las mujeres nobles en la casa de María de Castilla, reina de Aragón (1416-1458)", en *Studium, Revista de Humanidades*, 15, 2009, pp. 89-113.

¹⁷⁰ SÁIZ SERRANO, Jorge, "Accompagner et servir le prince, Structure et fonctionnement de la maison royale d'Alfons V d'Aragon", en BEAUCHAMP, Alexandra (dir.), *Les entourages princiers à la fin du Moyen Âge. Une approche Quantitative*, Madrid, Casa de Velázquez, 2013, p. 135.

¹⁷⁰ GARCÍA DE CORÁZAR, José Ángel i SESMA MUÑOZ, José Ángel, *Manual de Historia Medieval*, Madrid, Alianza Editorial, 2008, p. 256.

¹⁷¹ SÁIZ SERRANO, Jorge, "Accompagner et servir le prince, Structure et fonctionnement de la maison royale d'Alfons V d'Aragon", *cit.*, p.135.

exemple, era una prerrogativa que ja recollien tant la casa anglesa com la francesa i que també va assimilar la Corona d'Aragó.

Cal dir que hi havia altre grup de servidors del palau que podria englobar-se dins dels que treballaven de manera regular a la casa, però que en aquest cas no eren domèstics, sinó que s'encarregaven de les feines de l'administració i del govern. Ens referim a consellers, secretaris o el Mestre Racional, que, si més no, serien importants per a fer un estudi administratiu i polític de la casa reial.

Aquest conglomerat de persones que treballaven lligades al voltant de la reina, és, apunta Jorge Sáiz, un tot que conforma la casa reial i que tenen la seua importància en un moment en què s'estaven articulant les més importants corts europees.¹⁷² Normalment les relacions entre unes corts i altres, i les influències mútues són evidents, i en la de la reina Maria es revela una clara influència de la cort francesa.

Els nobles a la cort de la reina Maria

Primerament és convenient atendre quins eren els nobles que acompanyaven la reina Maria, tenint una estada més o menys llarga a la nova cort on es mesclaran les nissagues castellanques amb les millors famílies nobles catalanoaragoneses. Molts d'ells jugaven un paper merament representatiu o d'acompanyament reial, per demostrar la importància de la monarca i fer-li més fàcil el trànsit a la seua nova vida.

Per a molts d'aquells nobles la cort era l'escenari on podien fer "carrera", i al que entraven de joves amb la idea d'ascendir i millorar la seua estima social. Així, el sorgiment d'una nova cort constituïa l'oportunitat perfecta perquè, sobretot en una cort femenina com aquesta, les dones nobles buscaren marit i feren perviure el seu cognom familiar, mentre que els homes tractaven d'ascendir en estatus. La més baixa noblesa cortesana podia així, per exemple, aspirar a la cavalleria, i aquest *cursus honorum* era fruit d'un període d'aprenentatge i de maduresa que es posava en pràctica mentre servien a palau. Normalment, si es criaven des de joves a la cort entraven com a patges, l'escalafó següent era arribar a ser escuder i per últim alguns eren armats cavallers. Normalment, però, com més alta era la seua posició social els càrrecs que n'ocupava eren de major responsabilitat dins de la casa, com per exemple el fet de servir a la cambra, que era el lloc més important de palau.

---

¹⁷² Ídem.

Pel que respecta a les dones, també participaven d'aquest *cursus honorum* que tenia en aquest cas com a objectiu un bon matrimoni. Solien entrar com a donzelles i la cort era un bon lloc on poder trobar un marit amb bones relacions. Al mateix temps, el fet d'aconseguir un matrimoni avantatjós repercutia també en el seu ascens social, i moltes vegades, la reina Maria era la que s'encarregava personalment de buscar-les un bon partit, possiblement com a agraïment pel seu servei a la cort.¹⁷³

Com ja s'ha dit, el rol dels nobles, tant d'homes com de dones, a la casa, era majorment de representació i aparat. Així i tot, els nobles es movien en els mateixos espais que els domèstics, creant per tant un ambient d'allò més heterogeni, ja que sí dins de la cambra podem trobar a sastres o metges, entre altres, que no pertanyien a l'àmbit nobiliari, desenvolupant els seus oficis.¹⁷⁴

Així doncs, a partir de la documentació del Mestre Racional, s'ha elaborat una relació dels membres de la noblesa que estaven a la cort o que hi desenvoluparen alguna feina. Començant pel sector masculí, alguns apareixen esmentats simplement com a fills de cavaller o com a cavallers ells mateixos, sense ésser-li atribuït cap càrrec concret dins de la casa reial. Molts dels nobles que acompanyaren a la reina Maria quan encara era infanta fins el seu matrimoni eren castellans, i la seua presència a la cort es troba documentada des de 1416. En la següent taula es pot comprovar que hi ha alguns que es quedaran a la cort, com Antonio Ruiz Carmona, Tomás de León o Juan de Valladolid, entre altres, mentre que altres sols apareixen de manera molt puntual.

Taula 1. Els nobles a la cort de la reina des de 1416- 1424. Font: Mestre Racional¹⁷⁵

	1416	1417	1418	1419	1420	1421	1422	1423	1424
Alfonso de Castrojeriz									
Pedro Bertran									
García Gómez									

¹⁷³ Algunes d'aquestes dones van ser na Joana, filla del comte de Foix o Leonor, filla del comte d'Urgell. Leonor d'Urgell es va casar amb el Comte de Nola, gràcies, segons sembla, als consells de Maria de Castella. HERNÁNDEZ-LEÓN DE SÁNCHEZ, Francisca, *Doña María de Castilla, esposa de Alfonso V el Magnánimo*, Valencia, Facultad de Filosofía y Letras, 1959, p. 76.

¹⁷⁴ NARBONA CÁRCELES, María, *La corte de Carlos III el Noble rey de Navarra: espacio doméstico y escenario del poder, 1376-1415*, cit., 123-124.

¹⁷⁵ Tots els noms que apareixen als quadres estan extrets, la major part, dels comptes del Mestre Racional de Maria de Castella, la referència documental dels quals es troba a l'Índex del personal de casa de la reina.

Pedro Agudo									
Juan de Valda									
Pablo de Lliria									
Pedro de Santander									
Juan de Morales									
Antonio Ruíz de Carmona ¹⁷⁶									
Tomás de León									
Francisco Pérez									
Joan de Rocabertí									
Pedro Ferrer									
Roger Alamany de Bellpuig									
Garcia Marco									
Pasqual Navarro									
Juan de Soto									
Pedro de Villanueva									
Alfonso de Estúñiga									
Gonzalbo de Ferrera ¹⁷⁷									
Pedro de Arévalo ¹⁷⁸									
Juan de Valladolid									
Rodrigo de Segovia									
Joan de Ferrera ¹⁷⁹									
Fernando de Espinosa									
Andrés de Tordesillas									

---

¹⁷⁶ Estará fins a 1429.

¹⁷⁷ Estará fins a 1429.

¹⁷⁸ Ídem.

¹⁷⁹ Documentat fins a 1429.

Poc a poc, a partir de 1427, es van anar incorporant nobles majoritàriament d’Aragó i de Catalunya. Evidentment, el canvi de personal va ser gradual i heterogeni, perquè, per exemple, Pedro de Salvatierra continuaria treballant i Juan de Valladolid, tot i que no apareix entre 1425 i 1431, és molt possible que sí desenvolupés una feina continuada a la cort (Vegeu Taula 2); igualment li ocorre a Guillem Bernat de Çabrugada.

Taula 2. Els nobles de casa de la reina de 1424 a 1432.

	1424	1425	1426	1427	1428	1429	1430	1431	1432
Pedro de Salvatierra ¹⁸⁰		■							
Juan de Valladolid ¹⁸¹	■							■	
Antoni de Vicent	■								
Guillem Bernat de Çabrugada	■							■	
Ramon de Casaldàguila	■								
Pere Valcanell	■								
Álvaro Campos	■								
Gonzalbo de Soto	■	■	■	■					
Pere Campos	■								
Alfonso de Valladolid		■							
Joan de Vintimilla				■	■	■			
Lluís de Montagut				■	■				
Joan d’Argentona				■	■	■	■	■	
Lluís de Vilarasa							■	■	
Joan de Pròxida				■					
Pere Centelles				■					
Bernat de Corbera				■					
Guerau Alamany de Cervelló				■					
Pedro Pérez de Benavent				■					
Joan d’Estúñiga					■	■			
Martí Loribs					■				
Nicolas Mencía					■				

¹⁸⁰ Treballa des de 1416 com a porter de maça

¹⁸¹ Torna a parèixer en 1431

Lluís de Montagut									
Francesc Marrades									
Joan de Lima									
Martí Guerau de Cruïlles									
Gonsalbo de Resa									
Joan de Bruna									
Martí Joan de Luna									
Pedro de Toro									
Fernando de Riaça									
Lluís de Benavent									
Joan Boïl									
Bartomeu Sentlir de Centelles									
Berenguer de Vilaragut									
Pere de Montpalau									

Molts d'aquest joves que entraven a la cort desenvolupaven feines que comprenien serveis a la taula com els de sobrecoc, coper o boteller, o bé feien de porters, en xicotets períodes de temps; tal vegada el suficient per al seu aprenentatge. Un exemple d'açò el tenim amb el noble Juan de Valladolid. Aquest ostentaria el càrrec de procurador en 1416, i més tard el de porter entre 1428 i 1430.¹⁸² Altres nobles amb feines prou específiques van ser el jove Joan de Bruna, que desenvolupà feines de porter entre 1430 i 1431, el fill de cavaller Martí Joan de Luna, documentat en 1428 però que va servir com a coper en 1431, per exemple Pedro de Toro, que va ser mosso de mules i després porter, i per últim, destacar a Fernando de Riaça, qui entrà a la capella com a escolà.

En canvi, altres personatges també presenten una estança breu a la cort i no s'adscriuen a cap feina concreta. Entre aquests estava Lluís de Benavent, el qual és enviat a la cort del rei, i de qui després ja no es tenen més notícies. També Joan Boïl, fill de cavaller documentat a la casa de la reina entre 1430 a 1431, Bartomeu Sentlir de Centelles, Berenguer de Vilaragut o Pere Montpalau, fill de cavaller documentat en 1431. Tots aquests, de famílies ben reeixides de la noblesa valenciana, semblen estar a la cort amb un caràcter més d'aparat i durant una estada curta. De fet, no era necessari ni tan sols que visqueren al palau. Podien viure a les seues cases i anar-hi en el moment que la reina els requerís. Així és el cas de nobles com Martin de Guzmán, de Castella, Luis Sánchez de

¹⁸² No cal confondre amb un ajudant de sastre que s'anomena de la mateixa manera.

Calatayud, Nicolau de Pròxida, mossén Joan de Pròxida, Lope de León, Andreu de Biures i mossén Ferrer Gualbes, documentats entre 1445 i 1451; així com Joan Çabastida que restarà a palau fins a 1457 o Joan Ferrer.¹⁸³ Alguns dels que apareixen en 1458, any en què va morir la reina Maria, van estar fins i tot presents quan es va fer l'inventari dels seus béns.

Taula 3. Els nobles de casa de la reina de 1445 a 1458

	1445	1446	1447	1448	1449	1450	1451	1452	1453	1454	1455	1456	1457	1458
Martí de Guzmán	■													
Miquel Ferrer		■												
Luís Sánchez de Calatayud	■	■												
Nicolau de Pròxida	■	■												
Joan de Pròxida	■	■												
Berenguer de Montpalau	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
Joan d'Argentona	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
Joan Çabastida	■						■					■	■	
Joan Ferrer	■													
Pedro Pérez de Benavente		■	■											
Lope de León				■	■	■								
Andreu de Biures							■							
Ferrer Gualbes							■							
Galceran de Requesens								■						
Pere Joan Ferrer								■						
Gabriel Bonanat								■						

¹⁸³ Tots aquests personatges estan recollits a l'Índex del personal de Cort.

Felip (de la cavalleria)																	
Joan de Montbuy																	
Joan Català																	
Mossén Centelles																	
Alfonso de Alburquerque																	
Jofre de Montpalau																	
Bernat Joan																	
Lluís de Vic																	
Lluís de Calatayud																	
Baltasar Ladró																	
Joan de Bonastre																	
Joan de Vallterra																	
Pere de Vallterra																	
Joan de Montagut																	
Lluís de Vilanova																	
Pere Maria																	

Els patges

El càrrec de patge solia estar reservat als fills de cavallers nobles, que intentaven fer-se un lloc des de menuts a la cort reial, ja que, normalment, els seus pares estaven integrats a la mateixa casa. Es formaven en la cambra en les diferents activitats cavalleresques i del món de la cort.¹⁸⁴ Aquest és el cas dels membres de diversos llinatges com els Çalba o els Oliver. Concretament, van desenvolupar aquest càrrec Pere Guillem

¹⁸⁴ NARBONA CÁRCELES, María, *La Corte de Carlos III el Noble rey de Navarra: espacio doméstico y escenario del poder, 1376-1415*, Pamplona, Eunsa, 2006, pp. 222-223.

Çalba i Gilabert Çalba, que eren germans i fills de Bernat Çalba, majordom de la reina; o Francesc Oliver, que era el fill de Galceran Oliver, conseller i tresorer de la reina. És evident que, tenint uns pares que havien arribat a càrrecs tan alts com el de majordom de palau en el cas dels Çalba, o tresorer, en el cas dels Oliver, desitjarien que els seus fills aconseguiren una bona posició social a la cort per tal de fer honor al llinatge familiar. Altres dels patges de palau dels quals tenim constància van ser Eiximeno Pomare, Jaume Vallguarnera o Galceran Cifré. Aquests inclús tenien, com a nobles que eren, els seus propis criats, com per exemple un tal Pasqual Dançairo que servia als dits patges.

Les dames nobles a la cort de la reina

El tret distintiu de les corts femenines era precisament el grup variat de dames, vídues, casades o joves sense casar, que acompanyaven a la reina en tot moment. L'espai de la cort era l'univers on les joves donzelles posaven a prova les seues aptituds per a les quals havien sigut educades, basades en l'honestedat i bones maneres, així com la manifestació en el seu propi caràcter d'allò que s'esperava d'elles: modèstia, obediència, humilitat i temprança en el menjar i vestir, per garantir l'honor familiar dels seus llinatges i al mateix temps per perpetuar-lo, ja que l'espai cortesà era l'àmbit ideal on trobar un bon marit per casar-se i ascendir socialment.¹⁸⁵

Moltes de les joves que es casaven abandonaven el palau, i després, si enviduaven, podien retirar-se a un convent o tornar-se a casar, però poques tornaven a la cort. Així i tot, hi havia alguna que tornava, i tal vegada ho feia per requeriment de la reina. Com a exemple dels dos casos possibles, una de les dames de la reina, Francesca de Cruïlles, es va retirar a un convent després d'estar a la cort. En canvi, Violant de Montpalau, que enviduà al cap de trenta anys del donzell Lluís Martí va romandre amb la reina fins a la mort d'aquesta.¹⁸⁶ A la mort de la reina Maria va custodiar els seus llibres, així com algunes de les joies, que segurament se li haurien lliurat pel fet que, segons la reina, era una dona a la qual li agradava molt la lectura. Maria Boïl, dona d'honor i vídua des de 1437, més o menys, també va estar molt prop a la reina. A més a més, al palau també

---

¹⁸⁵ LACARRA LANZ, María Eugenia, *Estudios históricos y literarios sobre la mujer medieval*, Málaga, Servicio de publicaciones de la Diputación Provincial de Málaga, 1990, pp. 16-17.

¹⁸⁶ ACA MR 545 (1432), f. 76 r; ARV, RC 472 (1458), ff. 6 v. i 16 r.

residien dones de sang reial com Violant d'Aragó,¹⁸⁷ neta de Martí l'Humà,¹⁸⁸ o la neboda de Maria de Castella, la coneguda com Isabel de Villena, que en 1445 va ingressar al convent de la Trinitat de València.¹⁸⁹

Però si el residir a la cort era, si més no, un símbol de prestigi, el fet d'acollir a aquestes dones també podia contribuir a apaivagar els possibles enfrontaments entre la noblesa, com va ser el cas de la primera filla del comte d'Urgell, Isabel d'Aragó¹⁹⁰ així com de Caterina i Joana d'Urgell, que després de la mort de sa mare es criaren amb Maria de Castella. Caterina va morir poc després d'entrar a la cort però Joana d'Urgell, molt documentada a la tresoreria, apareixia tractada com una infanta, amb personal a càrrec seu.¹⁹¹ Aquesta dona visqué al palau amb la reina fins a les seues noces amb el comte de Foix primer, i més tard amb el de Cardona.¹⁹²

No obstant això, dins del cercle de la reina hi ha una sèrie de dones que apareixen nomenades com “de casa de la reina.” S'englobaven en aquest grup tant dones nobles com no nobles, la qual cosa ens mostra que, dins d'aquest àmbit, el personal era divers i heterogeni i que moltes vegades resulta difícil separar a aquelles que merament eren dones de companyia, de les que eren criades, tot i que de vegades, les nobles també desenvolupaven certes tasques, diguem-ne, manuals.

Algunes treballaven a la cambra reial, com bugaderes, criades o bacineres. Entre elles apareixen noms com el de Leonor Martínez,¹⁹³ de casa de la reina i dona de cambra; Maria de Carrión,¹⁹⁴ que era la bacinera i “lavanera”; Caterina de Villareal¹⁹⁵ o la noble Joana Dolins,¹⁹⁶ muller de Berenguer Dolins, de casa de la reina. Altres mencionades com “de casa de la reina” eren Joana de Rocabertí; María Rodríguez (de Sarmiento); Constança de Valladolid; Caterina Fernández; Joana Torrelles, Estefania de Montcada¹⁹⁷ o Mallada de Çetina.¹⁹⁸

---

¹⁸⁷ ACA MR 537, f. 27 v.; MR 538 f. 43 r.; MR 540, f. 26 r.; MR 425, f. 83 r.

¹⁸⁸ ZURITA, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón*, llibre 13, cap. 3, pp. 1512-1580.

¹⁸⁹ BENITO GOERLICH, Daniel, *El Real Monasterio de la Santísima Trinidad de Valencia. Historia y Arte*, Valencia, Consell Valencià de Cultura [ed. 2008], pp. 89-90.

¹⁹⁰ NARBONA CÁRCELES, María, “Noblas donas: las mujeres nobles en la casa de María de Castilla, reina de Aragón (1416-1458)”, en *Studium: Revista de Humanidades*, 15, 2009, p. 24.

¹⁹¹ Ídem.

¹⁹² NARBONA CÁRCELES, María, “Noblas donas...”, *cit.*, p. 25

¹⁹³ Vegeu índex del personal de cort.

¹⁹⁴ Ídem.

¹⁹⁵ Vegeu Índex.

¹⁹⁶ Ídem.

¹⁹⁷ La reina li dona despeses per la malaltia que patia aquesta dona: ACA MR 540 f. 32 v.

¹⁹⁸ Totes aquestes dones es troben a l'Índex del personal de cort.

Les donzelles i dones

Entre el grup de dones que pertanyien a la noblesa, a l'igual que ocorria amb els nobles barons, hi havia diferències entre elles depenent, per una part, de si estaven casades o no i, per altre, de la funció que desenvolupaven a la cort. Les denominacions per a referir-se a les dones nobles eren bàsicament les de “donzella” i “dona”. Les donzelles eren normalment filles de nobles i s'encarregaven dels afers domèstics. Tal com exposa María Narbona, les donzelles, entre la majoria de les dones, eren considerades les joves que entraven a la cort des de menudes, no casades, fent les feines de dames de companyia i de guarda-roba, entre altres coses, i restaven a la cort normalment fins que maridaven.¹⁹⁹

En canvi, les anomenades “dones” podien ser casades, vídues, religioses o joves fadrines, però sempre de sang reial. A part de la seua condició civil, la diferenciació entre dones i donzelles depenia també del paper que desenvolupaven, generalment, dins la cambra reial, i en aqueix sentit apareixen als registres certes dones nomenades, moltes vegades, indistintament com a “dones” o “donzelles”. Estaríem davant de la transmutació del terme de donzella en el sentit de criada, tal i com el coneixem hui en dia?²⁰⁰ A dir veritat, com l'ambigüitat entre els càrrecs i serveis que realitzaven a palau és poc esclaridor, de vegades resulta difícil esbrinar quin paper feien de debò les nobles, però és molt possible que sí s'usés el terme “dona” en el sentit de “casada”, però que a la vegada actuava com a donzella, és a dir, servia d'alguna manera a la reina, en el palau. Per aqueixa raó és possible que a algunes d'elles se les anomenen també com a “criades”, precisament al·ludint a aqueixos serveis que li prestaven a la reina.

Pel que respecta a la procedència d'aquestes joves en la cort de Maria de Castella, s'observa que les primeres donzelles que van acompanyar la reina des de la seua adolescència fins poc després de casar-se eren, en castellanes però també provinents de la Corona d'Aragó. Algunes romandrien a palau fins als anys 20, aproximadament. Entre elles estaven Violant de Vilafranca; Constança de Ciessa, donzella de 1416 fins a 1425; Elionor Vázquez; Joana, Constança i Isabel d'Olms, donzelles de 1416 fins a 1418; Violant d'Aragó, donzella de Violant d'Aragó, tot i que després ocuparia el càrrec Elionor

---

¹⁹⁹ NARBONA CÁRCELES, María, “Noblas donas: las mujeres nobles en la casa de María de Castilla, reina de Aragón (1416-1458)”, en *Studium: Revista de Humanidades*, 15, 2009, vegeu especialment: p. 102

²⁰⁰ Ídem.

Dezpalau; entre altres. En 1421 entrà a la cort Beatriu de Pallàs com a donzella de la reina, a la qual li donà 50 florins per al seu manteniment.²⁰¹

Altres donzelles van ser, com s'ha dit, la filla del comte d'Urgell, Joana d'Urgell, entre 1424 i 1425, o Isabel d'Urries. I sobretot, a partir de 1427, apareixeran noves dones adscrites a la cambra de la reina Maria: Margarida Siruana o Isabel Çalva entre tantes altres.²⁰²

Taula 4. Donzelles de casa de la reina

	1416	1417	1418	1419	1420	1421	1422	1423	1424	1425
Violant de Vilafranca										
Constança de Ciessa										
Elionor Vázquez										
Constança d'Olms										
Isabel d'Olms										
Joana d'Olms										
Violant d'Aragó										
Elionor Mendoza										
Violant d'Urries										
Isabel d'Empúries										

²⁰¹ Açò contradiu amb el què proposa María Narbona, de que sols hi havia una única donzella en 1416: Elionor Vázquez. Les donzelles d'Olms, Violant de Vilafranca o Constança de Ciessa hi apareixen al ARV, MR 9342 (1416) ff. 1-37. Vegeu: NARBONA CÁRCELES, María, "De casa de la senyora Reyna. L'entourage de Marie de Castille, épouse d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)", en BEAUCHAMP, Alexandra, *Les entourage princiers à la fin du Moyen Âge. Une approche quantitative*, Madrid, Casa de Velázquez, 2013, p. 159.

²⁰² Tots aquests noms es troben a l'Índex de personal de cort.

Beatriu Padilla										
Elionor de Vilaragut ²⁰³										
Mallada de Cetina										
Francisca de Cruïlles ²⁰⁴										
Beatriu de Pallàs										
Florença de Fontcuberta ²⁰⁵										
Joana d'Urgell										
Isabel d'Urries										
Elionor Darze ²⁰⁶										

En 1431 tenim a joves com: Caterina Centelles; Joana de Montpalau; Úrsula de Montpalau i Violant de Montpalau, estant vídua; Violant de Bruna fins a 1432; Celestina Guitart, de la cambra de la reina en 1431 o Marina de Castanyo²⁰⁷, que era també pastadora en 1431, i Constança de Villacreus. Algunes d'aquestes donzelles que en la documentació eren anomenades “mosses”, segons Maria Narbona,²⁰⁸ provenien de llinatges inferiors a les dones i donzelles, i solen aparèixer mencionades en ambdues formules, com per exemple el de Constança de Villacreus²⁰⁹, que va ser la mossa de cambra de Joana d'Urgell, però a la vegada apareixia també esmentada com a donzella de 1431 a 1432.

²⁰³ Fins a 1430

²⁰⁴ Fins a 1432

²⁰⁵ Fins a 1432.

²⁰⁶ Està com a donzella i dona d'honor de 1420 a 1430.

²⁰⁷ Vegeu l'Índex del personal de cort.

²⁰⁸ NARBONA CÁRCELES, María, *La corte de Carlos III el Noble rey de Navarra: espacio doméstico y escenario del poder, 1376-1415*, Pamplona, Eunsa, 2006, p. 432.

²⁰⁹ Vegeu l'Índex de personal de cort.

Taula 5. Donzelles entre 1425 i 1432

	1425	1426	1427	1428	1429	1430	1431	1432
Elionor Darze								
Maria de Luna								
Margarida Siruana								
Isabel Çalva								
Marguesa de Vilaragut								
Isabel Suau								
Maria Padilla								
Isabel d'Espejo								
Joana Rodríguez								
Elionor d'Oliva								
Constança Munyós								
Caterina Centelles								
Joana de Montpalau								
Úrsula de Montpalau								
Violant de Montpalau								
Violant de Bruna								
Celestina Guitart								
Marina de Castanyo								
Constança de Villacreus								
Margarida Escrivà								

La simbiosi i l'adaptació a la cambra de la reina de dones del mateix país era ja evident en la dècada dels anys 40 i 50. Algunes es mantindran d'anys anteriors i altres

s’incorporarien de nou. Així, en 1445 resta a la casa encara Isabel d’Empúries,²¹⁰ però apareixeran altres com Caterina Ferrer, donzella de 1445 a 1452; Violant de Montpalau, fins a 1452; Celestina Guitart, fins a 1446; Úrsula de Montpalau, de 1445 fins a 1452; Caterina Centelles, donzella i esposa de Ximenes d’Urrea, que estarà entre 1445 i 1447. La noble Toda Centelles²¹¹ va ser una de les dones més estimades per la reina, era la filla d’Aymeric Centelles i va arribar a ser la seua tresorera; tal era la seua importància dins la casa de la reina que, mentre que la resta de donzelles compartien habitació, aquesta tenia la seua pròpia, segons es descriu a l’inventari de béns de la reina després de la seua mort.²¹² Arran del fet de que es cuidés de la roba i sobretot de les joies de la reina, denota la importància que tenia la cambrera major, especialment a la casa de Caterina de Lancaster, on la seua cambrera major era la que duia el control de les seues joies i panys.²¹³

Taula 6. Donzelles. Última etapa (1445-1458)

	1445	1446	1447	1448	1449	1450	1451	1452	1453	1454	1455	1456	1457	1458
Isabel d’Empúries														
Caterina Ferrer														
Violant de Montpalau ²¹⁴														
Celestina Guitart														
Úrsula de Montpalau														
Caterina Centelles														

²¹⁰ ARV, MR 9348, f. 34 v.

²¹¹ Vegeu Índex del personal de cort

²¹² “Et primo en la cambra de la noble na Toda Centelles, en lo seu lit foren trobats tres matalaffs ab cubertes e sotanes de lenç de larch...” en: TOLEDO GIRAU, José, *Inventarios del Palacio Real de Valencia, a la muerte de doña María, esposa de Alfonso el Magnánimo*, Valencia, Anales del Centro de Cultura Valenciana, 1961, p. 36.

²¹³ CAÑAS GÁLVEZ, Francisco de Paula, “La cámara de Juan II: Vida privada, ceremonia y lujo en la corte de Castilla a mediados del siglo XV”, en GAMBRA GUTIÉRREZ, Andrés y LABRADOR ARROYO Félix (coords.), *Evolución y estructura de la casa Real de Castilla*, Vol. I, Madrid, Polifemo, 2010, p. 86.

²¹⁴ Documentada des de 1432.

Toda Centelles														
Violant Centelles														
Violant de Montagut														
Elionor de Montagut														
Isabel de Montagut														
Beatriu Joan														
Antonia de Vallguarnera														
Beatriu Petusa														
Elionor Centelles														
Margarida Torrelles														
Leonor Sanfeliu														
Beatriu Marrades														
Leonor Sagra														
Francisca Mexía														
Violant de Marrades														
Tomasa Bellot														
Beatriu de Montagut														

Tanmateix, es pot veure com en aqueixos anys, les generacions dels llinatges Montagut, Centelles o Montpalau van fer carrera a la cort de la reina en diverses generacions, ja que algunes de les dames que apareixen en aqueixa franja d'anys es van fer un lloc allí fins a la mort de Maria de Castella. Així, tenim a Violant de Montagut, donzella des de 1448 fins a 1458 i Elionor de Montagut, Isabel de Montagut; Beatriu Johan, donzella, casada amb Lluís de Vic que continua entre 1448 i 1458; Antonia de

Vallguarnera, donzella i dona d'Alfonso Mur i filla de Jaume Vallguarnera; Beatriu Petusa²¹⁵ donzella entre 1448 i 1451; Elionor Centelles²¹⁶, donzella entre 1448-50 i Margarida Torrelles donzella entre 1448 i 1458, que era filla de mossèn Miquel Torrelles, cavaller.

Altres que començaren més tard van ser: Leonor Sanfeliu, donzella documentada en 1451; Beatriu Marrades; Leonor Sagra, que tenia cura dels llibres de la reina a l'inventari i Francisca Mexía, donzella en 1451.

Les últimes donzelles que estigueren al costat de la reina fins al dia del seu defalliment s'encarregaren d'ajudar en descriure i inventariar tot els seus béns. Tal va ser el cas de Violant de Marrades,²¹⁷ Úrsula de Montpalau²¹⁸, que, com s'ha vist, estava al palau des de 1431, Violant de Montpalau,²¹⁹ Toda Centelles, les germanes Montagut²²⁰ i Tomasa Bellot, que tindria cura de la cambra de la reina, guardant la roba d'aquesta, com després descriuria als marmessors.

Dones d'honor

D'altra part, hi havia altres denominacions per a referir-se a algunes dones de la casa de la reina, les quals poden rebre l'apel·latiu de dones per a referir-se genèricament com a dones de la casa de la reina. "Dona", en aquest cas (*dueña* en la cort de Castella), solia fer referència a dones ja casades.²²¹ Algunes d'aquestes dones eren anomenades "dones d'honor", com per exemple Madona Florensa de Fontcuberta,²²² anomenada així des de 1427, tot i que també apareixia com a donzella en 1432. És molt possible que el terme fes referència a la seua representativitat dins la cort, com una mena de dama de companyia i de la confiança de la reina que estaria en el seu àmbit més privat i pròxim.²²³ Algunes d'aquestes dones eren d'alt rang i estaven casades amb els nobles més importants

---

²¹⁵ Vegeu Índex.

²¹⁶ ARV, MR 9352, f. 74 r. Vegeu Índex.

²¹⁷ Vegeu Índex.

²¹⁸ ARV, RC 472, ff. 15 r. i 20 v. Vegeu Índex.

²¹⁹ ARV, RC 472, ff. 6 v. i 16 r. Vegeu Índex.

²²⁰ Vegeu Índex.

²²¹ NARBONA CÁRCELES, María, *La corte de Carlos III el Noble...*, cit., p. 429.

²²² Vegeu Índex.

²²³ Cal advertir que l'estudi de María Narbona menciona alguna d'aquestes dones d'honor a la cort: NARBONA CÁRCELES, María, "Que de vostres letres nos vesitets. La casa de María de Castilla (1416-1458) y la documentación epistolar como fuente para su estudio" en *Pour faire une histoire des listes à l'époque moderne. Acerca de una historia de las listas en la Época Moderna*, Madrid, Mélangues de la Casa Velázquez, Tome 44-2, 2014, p. 193.

de palau. Així, es descriuen també Maria Vines, la noble Elionor de Perellós, que era l'esposa del noble mossén Berenguer de Vilaragut, un dels camarlencs de la reina; Elionor D'Argentona, que va ser dona de casa de la reina des de 1445 fins 1452; madona Isabel Sagra, Beatriu Screus, Maria de Boil, esposa del cavaller Francesc de Bimes, de casa de la reina i Isabel Colomer.²²⁴ Els llinatges de la Corona d'Aragó apareixen documentats en moltes dones provinents de les cases més importants: nobles dones com Madona Castelleta²²⁵ en 1445, muller de Pere de Centelles; madona Beatriu Gilabert,²²⁶ de 1445 a 1452. Algunes d'aquestes dones aristòcrates vivien a la cort amb dames que les servien a elles mateixes, com elles servien a la reina. Així una tal dona Margarida, que era esposa de Bartomeu Pérez, tenia a una jove anomenada Damiata com a pupil·la seua en 1446.²²⁷ També al mateix any apareix Beatriu Tolosana, dona de casa de la reina entre el 1446 i 1452, que estava casada amb Gonçalbo Roç Mexía. A aquestes dones es va sumar en 1447 Úrsula d'Horta, documentada a la casa reial entre 1447 a 1452, i Joana Vincensa, mentre que entre 1448 i 1450 hi apareix Beatriu Manresa.²²⁸

Gràcies donades a certes dones de la cort per part de la reina Maria

Com dèiem abans, una manera de “pagar” els serveis que aquestes dones van prestar a la reina era a través de les anomenades “gràcies”, remuneracions que reberen les donzelles, dames i dones que estaven amb la reina, o bé les filles del personal que servia al palau, a les quals les va voler atorgar un bon maridatge. Entre les beneficiades d'aquestes gràcies hi havia Joana Beneta²²⁹, donzella i filla de Jaume de Ribes, donzell i procurador de la reina, i a tantes altres dones nobles.²³⁰

---

²²⁴ Vegeu Índex.

²²⁵ ARV, MR 9348, f. 14 r. Vegeu Índex.

²²⁶ Vegeu Índex.

²²⁷ ARV, MR 9406, f. 80 v. Vegeu Índex.

²²⁸ Vegeu Índex.

²²⁹ ARV RC 472 (1458), ff. 15 r., 16 r., 16 v., 17 r., 17 v., 20 v., 21 r., 21 v.

²³⁰ També es va regraciar a Violant i Beatriu, filles del cavaller Joan Cifré; a una jove anomenada Damiata, filla del cavaller mossén Manuel de Rajadell; a Beatriu, vídua d'un tal Exea; i també a la filla de mossén Bernat Çalba, el majordom de la reina. A més a més de Caterina, esposa de Felip Ferrer; Maria Munyós de Tordesillas va rebre diners per casar a Maria, filla de García de Santander, el sobreatzembler, que era la pastadora de la reina; a Isabeleta, filla de Joan Navarro, el reboster; a Isabel Mata, noble muller de Ximénez Pérez. També a Carmina Çalba, esposa de Bernat Çalba i a Eleonor de Heredia, filla de mossèn García de Heredia i esposa d'un tal Diego Faiardo. Vegeu l'Índex.

3.4.3. L'Organització de la casa

Una vegada vists els i les nobles que composaven la casa de la reina, és important tenir en compte que moltes d'aquestes persones desenvolupaven una o varies feines concretes dins de la casa reial. Com ja s'ha vist en l'apartat anterior, en el qual s'ha fet referència a què era i com funcionava cada departament de la casa reial, en aquest punt es destacaran més les persones encarregades de cadascun d'aqueixos departaments, per ser les que treballaven expressament per a la reina Maria. Així doncs, per la seua importància, ja que és l'apartament principal de la casa reial, és interessant destacar primer qui era l'encarregat de la cambra de la reina.

La cambra

El camarlenc

La cambra estava custodiada pel camarlenc, que era un membre de la noblesa, i en aquest cas el seu càrrec era honorífic. En la Corona de Castella trobem el seu paral·lelisme amb el *camarero mayor*. També se l'anomenava camarlenc a Navarra, on s'utilitzava indistintament el terme amb el de cambrer, mentre que en la Corona d'Aragó el camarlenc i el cambrer eren dos càrrecs diferents.²³¹ El primer solia estar ajudat per diversos cambrers, tal vegada especialitzats en algunes funcions dins la cambra que serien els que durien realment a terme els treballs. El camarlenc ostentava, com ja s'ha vist, el segell secret de la cambra, que a Castella es coneixia com a *Sello de la Poridad*, i tenia la missió de guardar els documents secrets de la cambra.²³² En les Ordinacions que es van elaborar a la Corona d'Aragó, aquest personatge solia ser un cambrer major al qual l'acompanyaven un o dos ajudants.²³³ A més a més, en les mateixes ordinacions es considerava la possibilitat de tenir un segon camarlenc quan aquest no pogués desenvolupar la seua feina.

La cambra reial era l'espai més privat i més important a l'Edat Mitjana, i no sols es concebia com un lloc de descans, sinó que allí es podien dirimir les qüestions més importants per al regne, es podia reunir la reina amb les seves donzelles més properes,

---

²³¹ NARBONA CÁRCELES, Maria, *La corte de Carlos III...*, cit., p. 214.

²³² LADERO QUESADA, Miguel Ángel, "La casa real en la Baja Edad Media", en *Historia, Instituciones, Documentos*, 25, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 1998, p. 10.

²³³ GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós*, València, Fonts Històriques Valencianes, 2009, pp.89, 112-113.

inclús retirar-se a menjar o, per què no, tocar un instrument. Era l'espai on es guardaven també els béns més importants, des de joies a documents, d'ací que el seu encarregat portés el segell secret. Per aqueixa raó, a banda de preocupar-se de la seguretat personal de la reina, “feina ineludible” del camarlenc, també ho feia de la seua salut espiritual i física, cosa que li comportava haver de vetllar a la seua senyora dormint a prop de la seua habitació, tal com apareix contemplat a les Ordinacions de Pere el Cerimoniós: “les coses foranes degudament governades ab vigilant estudi [...] Nós convé que així a custòdia de nostra persona com a serveis faedors [...] a nostre costat”.²³⁴ Tanmateix, despatxava assumptes destinats a la vestimenta, el mobiliari i la decoració de la cambra.²³⁵

Així, aquesta habitació havia d'estar ben protegida per un personal de la màxima confiança de la monarca, un cos de guàrdia supervisat per aquest cambrer. Es tractava d'escuders o porters que vigilaven i tancaven les portes amb pany i clau tant de dia com de nit. A Castella aquesta funció l'acomplien els *Monteros de Espinosa* mentre que a la Corona d'Aragó aquesta funció l'acomplien bàsicament els porters de maça i els de porta forana. El nombre d'aquestes persones dedicades a la protecció, en casa de la reina, no era tan gran com en altres corts europees, com per exemple la del duc de Borgonya Felip l'Agosarat, que tenia 24 arquers a la cambra; mentre el que seu fill, Carles el Temerari, encara ho incrementà en 16 més.²³⁶ A part d'aquests porters o escuders dins la cambra hi havien armes per garantir la seguretat.

Així, el personatge en qüestió, el primer i més important camarlenc que va treballar per a la reina va ser Berenguer d'Hostalric,²³⁷ que apareixerà als comptes del Mestre Racional des del 1416 i restarà a la cort fins 1458. Tot i ser una càrrec honorífic, la seua feina va més enllà del que s'ha pogut dir fins ara. A més a més, a causa del seu llarg

---

²³⁴ Seguint les Ordinacions de Pere el Cerimoniós : “...ésser camarlencs los quals l'acostament de nostre costat ennoblesca, e los quals sien a la nostra custòdia de nostra persona espacialment deputats; e volem ésser dos en nombre axí que·l defalliment de la absència o de la ocupació de la un l'altre reparar pusca es soplir, e ells tots consellers nostres e de nostre conseyl ésser declaram [...] abdós seran de cint de cavalleria ennobleïts [...] e en liurar a Nós la obligació quant la missa oyrem e en jaure al costat del nostre lit segons nostra ordinació sobre açó feta, la qual en escritt tenguen; liurar espècies, confits e fruytes, e semblants coses a offici de apothecari e de reboster pertanyants, lo qual fora de la taula Nós menjarem; fet lo tast a Nós ministraran e encara, con bonament fer se porà, prop del lit nostre jaer segons que havem dit”, en GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós... cit.*, p. 89.

²³⁵ LADERO QUESADA, Miguel Ángel, “Casa y Corte. L'hôtel du roi et la cour comme institutions économiques au temps des Rois Catholics (1480-1504),” Madrid, *12 Congrés International d'Histoire Économique*, Universidad Complutense, 2011, p. 45.

²³⁶ MARTÍNEZ MILLÁN, José, “Corte y casas reales en la monarquía hispana: la composición de la casa de Borgoña”, en *La Corte en Europa, 20*, Madrid, Universidad Autónoma de Madrid, 2011, pp. 211-254.

²³⁷ Apareix en un període tan ampli que pràcticament va estar tota la seua vida servint a la reina Maria. Des de 1416 fins a 1458. Vegeu Índex.

període de servici dins la cort i a la confiança que en ell tenia dipositada la reina van ser nombrosos els encàrrecs i treballs que hi va realitzar. Per exemple, poc després de titular-se reina, aquest camarlenc va comprar uns tancadors d'argent per a un dels seus llibres d'hores. Un encàrrec que va dur a terme junt amb el cambrer Joan de Cabrera, el qual comprà també un drap encerat per tapar el llibre que després seria regalat a Na Margarida, una de les dones de cambra de la reina. Sembla que aquest present va ser un agraïment de Maria de Castella com a compensació d'un treball realitzat a la seua cambra.²³⁸ Una altra de les feines va ser manar dreçar els llocs de residència. En 1420 en Tortosa s'encarregà de posar en ordre i engalanar les estances del palau del bisbe, que era la residència de la reina i del rei quan pernoctaven a aquesta ciutat. Per a aquesta ocasió es va ocupar de decorar-lo amb “III estores morisques e dos grosses com per fusta e jornals de maestres fusters qui dins les cambres del palau del bisbe de Tortosa hon lo senyor rey e la dita senyora tenien lurs habitacions [...] feren certes obres de fusta com finestres e finestrons.”²³⁹ Ja ho va fer també el 1418, quan la cort es desplaçà a Saragossa per a la seua proclamació com a reina, en la Seu del Salvador, com a lloctinent, després que el rei Alfons s'entrevistés amb el llegat papal i es dirigís cap a Itàlia.²⁴⁰ Durant l'estada al palau de l'arquebisbe, la residència de la reina a Saragossa en aquella ocasió, el camarlenc també va dirigir una comanda perquè es repararen portes i finestres del palau, així com per comprar “llençols fets a ops delles esclaves de la dita senyora.”²⁴¹ Totes aquestes feines, doncs, ajuden a entendre una mica millor quin era el treball “real” de cada dia del camarlenc, a part del que estipulaven les Ordinacions.

Junt amb Berenguer d'Hostalric estava Berenguer de Vilaragut,²⁴² que apareix documentat a partir de 1418. Sembla que aquest acompliria més bé les funcions de segon camarlenc o ajudant. Segurament la reina demandaria la seua presència a la cort en 1418 perquè va haver d'enviar a Berenguer d'Hostalric, com a ambaixador per diversos assumptes, a Castella ²⁴³ tot i que el servei de Berenguer d'Hostalric es mostra

---

²³⁸ ACA MR 536, f. 54 v.

²³⁹ ACA MR 540, f. 35 v. Al mateix temps el camarlenc també s'encarregà de comprar un llit per al confessor de la reina ACA MR 541, f. 81 v.

²⁴⁰ RYDER, Alan, *Alfonso el Magnánimo rey de Aragón, Nápoles y Sicilia (1396-1458)*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1992, p. 86-87.

²⁴¹ ACA MR 541, f. 92 r. Entre les obres que es van fer al palau del bisbe tenim notícia de que se va contractar al moro, anomenat Ferraix, que era fuster de Saragossa, per fer una finestra en la Cambra Daurada del Palau del Bisbe. ACA MR 425, f. 86 v.

²⁴² Treballa entre 1418-1458. Vegeu Índex.

²⁴³ ACA MR 538, f. 59 r.

ininterromput durant tot el regnat de la reina.²⁴⁴ Així i tot, a partir dels anys 40, es van anar incorporant nous camarlencs. A partir de 1445 es va nomenar també a Joan de Pròxida, un noble que ja vivia a la cort des de 1427, però que no va ascendir a camarlenc de la reina fins divuit ans després.²⁴⁵

Taula 7. Primers camarlencs de casa de la reina (1416-1430)

	1416	1417	1418	1419	1420	1421	1422	1423	1424	1425	1426	1427	1428	1429	1430
Berenguer d'Hostalric															
Berenguer de Vilaragut															

En els últims anys de regnat de la reina, segons registra la Reial Cancelleria, apareixen com a camarlencs Berenguer d'Hostalric, Joan de Pròxida, Berenguer de Vilaragut i Guillem de Vic.²⁴⁶ El noble Joan D'Argentona,²⁴⁷ que va arribar a la cort com a fill de cavaller, va anar ascendint a altres càrrecs, com el de donzell del guarda-roba en 1445, i finalment, arribà a ser camarlenc de la reina entre juliol i octubre de 1447, prova, aquest canvi de càrrecs, de què era més important l'ascens personal que el treball desenvolupat en sí. Finalment apareix adscrit al guarda-roba de la reina, segons l'inventari dels béns, on ja ho feia junt amb Antoni Alemany, Pere Garró, que era el lloctinent del batlle, el noble Luís de Calatayud i Joan de Bonastre.²⁴⁸

²⁴⁴ Vegeu l'article: NARBONA CÁRCELES, María, "Noblas donas: las mujeres nobles en la casa de María de Castilla, reina de Aragón (1416-1458)", en *Studium: Revista de Humanidades*, 15, 2009.

²⁴⁵ Vegeu Índex

²⁴⁶ Vegeu Índex.

²⁴⁷ ARV, MR 9351, f. 43 r. Posteriorment en TOLEDO GIRAU, José, *Inventario del Palacio Real de Valencia a la muerte de doña María, esposa de Alfonso el Magnánimo*, Valencia, *Anales del Centro de cultura valenciana*, 1961, p. 26.

²⁴⁸ *Ibidem*, p. 10.

Taula 8. Últims camarlencs de casa de la reina (1431-1458)

	1431	1432	1433	1434	....	1440	1441	1442	1443	1444
Berenguer d'Hostalric										
Berenguer de Vilaragut										

	1445	1446	1447	1448	1449	....	1452	1453	1454	1455	1456	1457	1458
Berenguer d'Hostalric													
Berenguer de Vilaragut													
Joan de Pròxida													
Joan d'Argenton													
Guillem de Vic													

Els cambres

A més del camarlenc també hi havia tota una sèrie d'homes que estaven al mateix departament desenvolupant tasques diverses. Aquest càrrec no estava especificat a les Ordinacions del Cerimoniós però, tal i com explica Maria Narbona, el cambrer i la cambrera major s'ocupaven, en la pràctica, del governament de la cambra règia.²⁴⁹ Els

²⁴⁹ L'origen d'incorporar una cambrera, que s'ocupés al mateix temps de la direcció i ordenament de la cambra, com apunta María Narbona, té el seu precedent amb la cambrera María Fernández, que el rei Jaume II el Just va incorporar a la casa de la seua muller la reina Isabel de Castella. Vegeu: NARBONA

cambrers i ajudants de cambra acompanyaven al camarlenc en les feines de dreçar l'habitació reial, així com en la tutela del guarda-roba. Però la seua feina no sols es limitava a endreçar les cambres, sinó que podien ser requerits per a qualsevol demanda reial. En el cas de la Corona d'Aragó, sembla que es limitaven a fer les comandes que els seus superiors els exigien, no com a Castella, on podien tenir una funció més administrativa.²⁵⁰ Eren nombroses les vegades en que eren enviats per la reina per tal de comprar tot allò necessari per a la cambra, d'arreglar palla per al llit, o de buscar llenya per encendre el foc a la cambra i recambra, o també d'escombrar l'habitació, baix les ordres del camarlenc.²⁵¹ En el cas castellà, i concretament en la cort de Joan I de Castella, tenien inclús la potestat d'estar a prop del veedor (en Aragó, el Mestre Racional) per ordenar el pagament de racions i quitacions per als oficials de la casa reial, cosa que s'observa a la casa de la reina Maria, on la seua funció està bàsicament vinculada als treballs diaris de la cambra.²⁵²

Un dels primers cambrers al servei de la reina va ser Andrés de Tordesillas²⁵³ que estigué al palau des de 1416 fins a 1425, i que treballà sota les ordres del camarlenc Berenguer d'Hostalric i junt amb la cambrera Maria Rodríguez de Sarmiento, compartint feines. Amb ells va haver d'adobar un llit, així com una escala de fust per a la cambra el 1416²⁵⁴ o comprar diverses teles i pells el 1420,²⁵⁵ així com, en 1424, en un viatge de la reina provinent de Tortosa, també estan documentades la compra de coixins de cap, encarregant-se-li a ell la compra d'uns claus d'argent per reparar dues "francisses" (frontisses), i d'un llit de posts d'àlber blanc encaixat al fuster Onofre Dioner.²⁵⁶ Andrés

---

CÁRCELES, María, "De casa de la senyora Reyna. L'entourage de Marie de Castille, épouse d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)", en BEAUCHAMP, Alexandra, *Les entourages princiers à la fin du Moyen Âge. Une approche quantitative*, Madrid, Casa de Velázquez, 2013, p. 155.

²⁵⁰ CAÑAS GÁLVEZ, Francisco de Paula, "La casa de Juan I de Castilla: aspectos domésticos y ámbitos privados de la realeza castellana a finales del siglo XIV (ca. 1370-1390)", en *En la España Medieval*, 34, 2011, p. 101.

²⁵¹ GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós*, cit., p. 96.

²⁵² CAÑAS GÁLVEZ, Francisco de Paula, "La casa de Juan I de Castilla: aspectos domésticos y ámbitos privados de la realeza castellana a finales del siglo XIV (ca. 1370-1390)" ..., cit., p. 148.

²⁵³ Vegeu Índex.

²⁵⁴ ACA MR 535 (1416), f. 32 v.

²⁵⁵ En 1419 compra diverses peces de tela de França i randes de fil d'or que eren per a fer camises i tovalloles. ACA MR 539, f. 31 v.; I en 1420 per "cert drap de pelliceria, argenteria e perles". La veritat és que les compres són diverses, però totes s'entenen que formen part de la cambra". ACA MR 544, f. 102 v. i en 1421 compra cortines, en la ciutat de Saragossa, certs draps de llana i cotades de pells a Joan Tregell i Joan d'Oviedo per a la Reina i per a Violant d'Aragó en ACA MR 425, f. 109 v.

²⁵⁶ Vegeu Índex.

de Tordesillas va ser un dels cambrers d'aquesta primera etapa que més feines va desenvolupar, junt amb l'ajudant Juan de Cabrera.

Quan la reina va voler fer un regal al fill de la seua ama, n'Alfonso d'Estúñiga,²⁵⁷ que també estava a la casa de la reina entre 1416-18, va comptar amb de nou amb Andrés de Tordesillas, encomanant-li la compra de “XIII alnes e mija de atzeitoni blau e an Bernat de Bon Macip (que era el seu pellisser) per preu de certes peces de marcs que foren comprades per una cota a ops de Alfonso d'Estunyega, fill de la ama, al qual la dita senyora graciosament li manà donar per CCCLXXII sous i VI diners”.²⁵⁸ En 1423 s'incorporaria a la cort un altre cambrer dit Miquel de Vilagenís.²⁵⁹

Per sota del cambrer estava el sots-cambrer, que seria com una mena d'ajudant d'aquell. El primer que es coneix va ser Juan de Valladolid,²⁶⁰ que està documentat des de 1416, però en la cambra des de 1420 fins a 1424. Entre altres coses, va comprar per a la reina “XV alnes de raç del qual fou folrada una cota de bruneta de la dita senyora”.²⁶¹ Altre ajudant de cambra, que ja hem mencionat, va ser el també castellà Juan de Cabrera, que apareix només entre 1416-1418 i que va protagonitzar també certes compres de teles i vetes per a fer costures²⁶² o altres coses necessàries per a la cort, com per exemple cordes de cànem o claus per a decorar l'habitació. Però sobretot, aquest, va jugar un important paper en les feines de la cambra de la reina com a responsable de la realització de dos banys al seu interior, i després va ascendir a cambrer.²⁶³

Taula 9. Cambrers entre 1416 i 1436

	1416	1417	1418	1419	1420	1421	1422	1423	1424	1425	1426	1427	1428	1429	1430	...	1436
Andrés de Tordesillas																	

²⁵⁷ ARV, MR 9342, f. 87 r.

²⁵⁸ Aquesta compra de teles, que es va fer a càrrec d'Andrés de Tordesillas, es va fer al botiguer de València Jacobo Thomàs. ACA MR 536 (1417) f. 46 v.

²⁵⁹ Vegeu Índex.

²⁶⁰ Vegeu Índex.

²⁶¹ ACA MR 425, f. 86 v.

²⁶² En 1418 està documentada una compra per “6 palms de seda ab listes de diverses colors, 8 altres de tela de Reins e una peça de drap de lli ab vores de seda blanc ha una crespina daur e per costures de manegues e dos opes de drap de coll e camises per a la Reyna y Rey e per diversa argenteria e per randes de fil dor e 2 capes de fust forrades de sayal blanc” en ACA MR 538, f. 58 r. I compra unes escales de fust : ACA MR 536, f. 50 r. Vegeu també l'Índex.

²⁶³ ACA MR 538, f. 63 v.

Miguel de Vilagenís																		
Juan de Valladolid																		
Juan de Cabrera																		
Gabriel Sagra																		
Lluís de Montagut																		

Però a partir de 1427 va haver un important canvi de personal. Els dos nous cambrers van ser Gabriel Sagra²⁶⁴ que entrà en 1416, i Lluís de Montagut,²⁶⁵ en 1427. Gabriel Sagra ja apareixia a la documentació des dels inicis, però era esmentat simplement com “de casa de la reina”. De fet, no va aparèixer amb el títol de cambrer fins 1427, junt amb Lluís de Montagut. Gabriel Sagra també s’encarregà majoritàriament dels treballs de la cambra de la reina, des del subministrament de teles, elements per les atzembles, i fins i tot d’aconseguir confits de sucre per al consum reial. Una de les compres més interessants que va realitzar va ser la d’unes gàbies que hi va fer per falcons o d’altres animals exòtics, o les folradures que comprà per a un retaule, la compra d’un salteri o unes andes que es realitzaren en teles de ras.²⁶⁶ Més tard, el va reemplaçar Lluís Belluga, que entrà al servei de la reina en 1446.²⁶⁷

²⁶⁴ Vegeu Índex.

²⁶⁵ Vegeu Índex.

²⁶⁶ “Draps de lana i roba per deu de un cofre, 2 cobriatzembles de fust de noguer e de teles de França, peçes de seda, e d’Almeria, confits de sucre, e de mel per a ella i Joana D’urgell, per certs ventalls de ploma, 400 parells de cordamans, adobat de Malica, una gàbia de fust tota ferrada, e rexa de fil de ferro del bany de Miquel Latzer, d’una peça de Cambrai per a camises del rei, 2 peces de tela d’Holanda per llançols del rei [...] fustes per a les coses necessàries per obrar una finestra gran a la casa on solia star la museria [...] drap florentí de que son stades fetes certes robes a la reina e de dona Joana D’urgell, e altres folradures e [...] de un retaule e per mis cofre, e per draps de lli e cafits e un saltiri e una veta de seda i adobar unes andes e certs draps de ras”. ACA MR 542, ff. 21 r. i 21 v.

²⁶⁷ Vegeu l’Índex del personal de cort.

Taula 10. Últims cambrers a la casa de la reina des de 1446 fins a 1458

	1446	1447	1448	1449	1450	1451	1452	1453	1454	1455	1456	1457	1458
Lluís Belluga													
Joan Belluga													
Antoni Alamany													

Ajudants de cambra

A l'igual que el paper que desenvoluparan les mosses de cambra, els ajudants de cambra, que eren majoria en nombre respecte als cambrers, emprenien les tasques efectives que els cambrers els demanarien. Eren un bon grapat de persones si tenim en compte que el camarlenc sols era un i que els cambrers solien ser dos. Entre els primers ajudants que es coneixen estaven Joan Dauça, que treballà entre 1416 i 1420; Juan de Ribera de 1416 a 1429; Juan de Cabrera, de 1416 a 1418, que com hem dit, ascendiria després a cambrer; Garcia de Tordesillas, que apareix als registres des de 1418, a l'igual que Sancho March, documentat en 1418; Paulo de Lliria, entre 1417 i 1432; Gonçalvo de León, entre 1416 i 1431 i Lope de Soto²⁶⁸, entre 1425 i 1429.

Entre aquests també estaven aquells que es dedicaven a tenir cura del guarda-roba de la reina, allí on es guardaven les teles, joies i béns més preuats. En 1418, per exemple, el tinent del guarda-roba era Ferrando de Espinosa,²⁶⁹ que ja apareixia dins del grup de nobles assentats a palau des de 1416 o 1417. A partir de 1418 desenvoluparia les seues feines com a tinent de guarda-roba reial, on restaria fins a 1420 junt amb Pedro Agudo²⁷⁰, el qual acomplia també el càrrec de llavador de l'argent. Aquest Pedro Agudo també va estar al palau des de 1417.

²⁶⁸ Tots descrits a l'Índex.

²⁶⁹ Vegeu Índex.

²⁷⁰ Vegeu Índex.

Taula 11. Ajudants de cambra entre 1416 i 1432

	1416	1417	1418	1419	1420	1421	1422	1423	1424	1425	1426	1427	1428	1429	1430	1431	1432
Joan Dauça																	
Juan de Ribera																	
Juan de Cabrera																	
García de Tordesillas																	
Paulo de Lliria																	
Gonçalvo de León																	
Lope de Soto																	
Sancho Marc																	
Fernando de Espinosa																	
Pedro Agudo																	
Rodrigo Medina																	
Juan de Gomera																	
Juan de Segovia																	
Rodrigo de Segovia																	
Fernando de Valladolid																	
Joan Pellicer																	
Berenguer Gilabert																	
Pere Genoer																	
Salvador Ferrer																	

Martí de Sassamon																			
Rodrigo de Arévalo																			
Galceran Gilabert																			
Antoni Çabrugada ²⁷¹																			

Entre els exemples de treballs que portaven a terme aquests ajudants estan els tres banys que Juan de Ribera i Gonsalvo de Lleó s'encarregaren en "fer" abans de l'arribada de la reina al Real de Valencia.²⁷²

A partir de 1420 es van unir altres ajudants: Rodrigo Medina o Juan de Gomera entre altres.²⁷³ I en 1427 es sumaren Berenguer Gilabert, Pere Genoer, Fernando de Valladolid, entre 1427 i 1429 i Joan Pellicer, anomenat de casa de la reina perquè era habitual en ella des de 1416. Joan Pellicer, tot i que va ser ajudant de cambra, va passar a desenvolupar el càrrec d'ajudant de comprador, altre dels oficis de la casa, des de 1418 fins la dècada dels anys 30. En aqueixa dècada es coneixen a Martí de Sassamon, Rodrigo d'Arévalo i Galceran Gilabert, tal volta fill de Berenguer, i Antoni Çabrugada.²⁷⁴

Els anys 40 suposaren el canvi definitiu quant a personal. Pel que respecta als nous ajudants de cambra, aquells que tingueren major continuïtat a palau van ser: Francesc Rainer i Francesc Vidal, que romandrien sota el servei de la cambra des de 1445 fins a 1458, junt amb un altre grup de persones que desenvoluparen una tasca més curta. Cal advertir la demanda per part de la reina d'un dels ajudants de cambra de la cort del rei per a una de les seues dames de companyia. Ens referim a Marco degli Coloni, qui, entre el període de 1420 fins a 1445, va servir a Violant d'Aragó.²⁷⁵

²⁷¹ Aquest està documentat fins a 1456.

²⁷² ARV MR 9344 (1424), f. 37 v.

²⁷³ Vegeu Índex.

²⁷⁴ Tots aquests estan documentats a l'Índex.

²⁷⁵ Vegeu Índex.

Taula 12. Ajudants de cambra II (1445-1458)

	1445	1446	1447	1448	1449	1450	1451	1452	1453	1454	....	1457	1458
Francesc Rainer													
Francesc Vidal													
Jaume Biel													
Joan de Baena													
Ferran Rainer													
Guillem de Forenses													
Guillem Gilabert													
Antoni de la Torre													
Martí d'Horta													
Gaspar Alamany													
Garcia de Miranda													
Marco degli Coloni ²⁷⁶													

Durant l'etapa final, que es podria considerar des de 1450 fins a 1458, any en què va morir la reina, als registres de la Cancelleria i al seu inventari *post mortem*, s'ha pogut comprovar quins servidors restaven al palau reial. Pel que respecta als cambrers, es

²⁷⁶ Serveix a la reina des de 1420.

trobaven encara en actiu Gabriel Sagra²⁷⁷, Joan Belluga²⁷⁸ i Antoni Alamany.²⁷⁹ Aquest últim, que recordem era sots-cambrer de la reina, va ser un dels convocats a palau, per part dels marmessors, per tal de fer l'inventari corresponent a la cambra de Retret, on ell confessà tenir cura de les peces d'argent de la reina.

Sembla que Francesc Vidal aconseguí ascendir al rang de cambrer, i això li va valdre ser un dels redactors de l'inventari *post mortem*. Martí d'Horta²⁸⁰, que en 1451 era mosso de mules, acabà sent ajudant de cambra de la Reina, i un altre personatge del mateix ofici, que estava abans regent el guarda-roba era l'anomenat Johan (segurament seria Joan de Baena).²⁸¹ Aquest, a més de tenir en custòdia les robes de la cambra, va fer certes compres en 1447 de diversos draps de xamellot, de llana²⁸² i també xamellot de grana de tela d'Holanda “e certa pelleria de bays e cert drap encerat, e teles d'Almeria”.²⁸³ Coneixem també el nom de García de Miranda²⁸⁴, que estava a l'ofici de guarda-roba i estigué present a l'inventari de la cambra de Cap de l'Escala, lloc on va morir la Reina; i Gaspar Alamany²⁸⁵, ajudant de guarda-roba, també va treballar fins 1458.

La cambrera major

En una cort femenina, com és el cas, es disposava d'una cambrera major, a més a més del camarlenc i de cambrers. Però no sempre havia existit aquest càrrec. De fet, a la cort de Castella, va tenir la seua primera aparició precisament a la casa de la mare de Maria, Caterina de Lancaster, tot i que les cambreres es comptabilitzen al menys des del segle XIII a la cort de Maria de Molina.²⁸⁶ A l'igual que el camarlenc, era un càrrec honorífic i s'accedia al lloc a través d'un *cursus honorum* d'entre les nobles de la cort. La dona que ostentés aquest paper havia de ser la seua més estricta confiança per a servir les necessitats de la seua sobirana. La cambrera de la reina compartia el seu espai d'acció

---

²⁷⁷ ARV, RC 472, f. 6 r.

²⁷⁸ ARV, RC 475, f. 35 r.

²⁷⁹ ARV, RC 473, ff. 40 v., 42 r., 79 r., 81 r., 83 r., 86 v. i 102 r. ; RC 475, f. 28 v., 36 v. i 37 r.

²⁸⁰ Vegeu Índex.

²⁸¹ ARV, RC 472, ff. 17 r. i 21 r.

²⁸² ARV MR 9350, f. 38 v.

²⁸³ ARV MR 9351, f. 41 v.

²⁸⁴ ARV RC 473, f. 47 v.

²⁸⁵ ARV, RC 475, f. 28 v.

²⁸⁶ CAÑAS GÁLVEZ, Francisco de Paula, “La cámara de Juan II: Vida privada, ceremonia y lujo en la corte de Castilla a mediados del siglo XV”, en GAMBRA GUTIÉRREZ, Andrés y LABRADOR ARROYO Félix (coord.), *Evolución y estructura de la casa Real de Castilla*, Vol. I, Madrid, Polifemo, 2010, p. 82.

amb el camarlenc²⁸⁷ i era, al mateix temps, l'encarregada de dirigir la cort de dames que tenia al seu servei.²⁸⁸ Però, tot i que normalment a aquest lloc s'ascendia socialment, com ja hem dit, en els primers anys de regnat de la reina Maria la presència d'aquesta dona es testimonia des de la cort anterior, és a dir, que ja venia des de la casa castellana, on es va criar la reina. I per això, i com era una persona a qui la reina coneixia d'ençà, va ser elegida prèviament per al lloc. Aquesta dona, que va ser l'*ama*, o minyona de Maria de Castella s'anomenava María Rodríguez de Sarmiento,²⁸⁹ era esposa de Sancho de Estúñiga i pertanyia a un dels més importants llinatges castellans de l'època. Maria Rodríguez va estar junt a la reina des de 1416 fins a 1430 aproximadament. I, en finalitzar els seus serveis, la reina va voler gratificar-la entregant-li un retaule, en 1429.²⁹⁰ Aquesta peça es descrita com un "retaule de fust de tres peces que es tanquen dins les quals estan portes cubertes de fulla de pany d'or, en lo qual ço es en la peça del mig és despicta la figura de Jesucrist ab la Maria e Sent Johan en cascun costat e en l'altra peça de la part dreta és depicta la figura de Sent Francesc e l'altra peça de la part esquerra es despicta la figura de Sancta Caterina".²⁹¹ El regal d'una peça artística com aquesta suposa una distinció molt important, no sols pel fet de compartir un objecte de culte i devoció, sinó segurament també pel valor intrínsec de la peça, i fins i tot, probablement, el seu preu, que ens recorda la importància d'aquestes vies per a la difusió de les formes artístiques al si de la noblesa.²⁹²

D'entre les tasques que li eren associades i que hem pogut comprovar, María Rodríguez de Sarmiento era l'encarregada de dur a terme el compliment de les feines quotidianes de la cambra: des del guarda-roba (ocupava el lloc de tinent de guarda-roba i a voltes podien encarregar-li compres de teles, roba, camises, la neteja, higiene...),²⁹³ als

---

²⁸⁷ NARBONA CÁRCELES, María, "Noblas donas: las mujeres nobles en la casa de María de Castilla, reina de Aragón (1416-1458)", en *Studium: Revista de Humanidades*, 15, 2009, p 4.

²⁸⁸ FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MIRALLES, Álvaro, *La Corte de Isabel I, ritos y ceremonias de una reina (1474-1504)*, Madrid, Dykinson, 2002, p. 146.

²⁸⁹ Treballa per a la Reina entre 1416-1430 aproximadament. Vegeu Índex.

²⁹⁰ ACA, MR 543,1, f. 15 r.

²⁹¹ El retaule valia 10 florins. ACA MR 543,1, ff. 14 v. i 15 r.

²⁹² Vegeu GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, "Mercados del lujo, mercados del arte", en BROUQUET, Sophie i GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente (eds.), *Mercados del lujo, mercados del arte. El gusto de las elites mediterráneas en los siglos XIV y XV*, València, PUV, 2015; del mateix autor i sobre la difusió de la moda en el vestir: "El lujo cambiante. El vestido y la difusión de las modas en la Corona de Aragón (siglos XIII-XV)", en *Anales de Historia del Arte*, 24, 2014.

²⁹³ "...a Nós quals vestedures l'endemà ordenarem de portar per tal que aquelles lo vespre aparell, les quals més durement elegidores." GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós*, València, Fonts Històriques Valencianes, 2009, p. 93.

perfums, la roba de llit, etc. Així, cada dia es preocupava de que la reina tingués les seues vestidures disposades per a ser utilitzades per a vestir-la, posar-li perfums, preparar les joies, i igualment preparar l'habitació, fer i desfer el llit, canviar puntualment llençols, mantes, tovalloles, i fer tot el necessari per endreçar diàriament la cambra de la reina. Fins i tot, en 1416, va disposar que es compraren dues filoses per a la cambra de la seua senyora.²⁹⁴ És clar que el seu paper a la cambra era el d'una mena de "directora general" de les operacions, ja que les feines descrites les podien realitzar normalment les cambreres o donzelles.

Maria Rodríguez de Sarmiento va ser, possiblement, la nodrissa i primera educadora de la reina. Tant és així que formava part de la seua cort des del casament amb Alfons el Magnànim i, com la resta de dones i donzelles que vingueren amb ella des de Tordesillas s'establiren a la cort aragonesa. Segons la documentació existent a l'Arxiu del Regne de València la dita cambrera estigué present a la cort fins 1430. La reina li va proveir el seu ingrés en un convent en 1425, a la qual cosa va desistir.

Com a cambrera, podia entrar a les estances més privades de la reina, com era la cambra o la cambra de retret. Inclús aquest retret servia de lloc de refugi en cas de perill, com una mena de "cambra de pànic." Podríem veure aquesta habitació com un lloc on la reina desitjava passar una estona en pau i on tenia, entre altres coses, taules per poder dinar en privat o el seu escriptori personal.²⁹⁵

Cambreres

Maria Rodríguez de Sarmiento estava ajudada per una sèrie de cambreres que treballaven a les seues ordres. La més antiga al càrrec va ser Constança de Ferrera,²⁹⁶ i Sancha Gómez,²⁹⁷ que es va mantenir fins a 1429. La professora María Narbona la situava entre 1416 i 1420, tot i que, com demostren els documents consultats, treballaria fins a la dècada dels anys 30 com la majoria d'oficials que ja vingueren amb la reina des de Castella.²⁹⁸

---

²⁹⁴ "Compra dos filoses de ploma de pago a ops de la senyora..." en: ACA MR 535, f. 65 r.

²⁹⁵ FERNÁNDEZ DE CORDOVA MIRALLES, Álvaro, *La Corte de Isabel I, ritos y ceremonias de una reina (1474-1504)*, Madrid, Comité Español de Ciencias Históricas, 2002, p.148.

²⁹⁶ Vegeu Índex.

²⁹⁷ Vegeu Índex.

²⁹⁸ Citat en : NARBONA CÁRCELES, María, "Noblas donas. Las mujeres nobles en la casa de María de Castilla, reina de Aragón (1416-1458)", en *Stvdivm, Revista de Humanidades*, 15, 2009, p. 99.

Taula 13. La cambrera major i les primeres cambreres

	1416	1417	1418	1419	1420	....	1424	1425	1426	1427	1428	1429
Maria Rodríguez de Sarmiento												
Constança de Ferrera												
Elionor Martínez												
Sancha Gómez												
Maria Roís												

Constança de Ferrera va estar acompanyada d'Elionor Martínez²⁹⁹ i Maria Roís,³⁰⁰ aquesta darrera ocupada amb les feines de bugaderia des de 1416. Entre els treballs que realitzava al palau, va fer una compra de teles i roba, i en l'any 1424 va haver "d'adobar, reparar i asurer e plegar lo bastiment de fusta abte per a banys que eran en la guardaroba i altre que el batle de Valencia prestà a la Reyna i per cordes per a la cambra".³⁰¹ És a dir, s'està descrivint ací, una mena de paravent per tal de resguardar la intimitat de la reina durant el bany.

Al voltant de la dècada dels anys 30 s'arriba a un punt d'inflexió en el què moltes de les dones vingudes des de Castella van abandonant la cort i a la vegada hi entren altres provinents de la nova Corona. Una d'aquestes nouvingudes va ser Joana de Castellnou, casada amb altre dels nobles que estaven documentats a la casa de la reina Maria, Pedro de Toro.³⁰² En aqueix mateix any precisament, en 1430, apareixia ja documentada a la

²⁹⁹ Vegeu Índex.

³⁰⁰ Vegeu Índex; ACA, MR 537, f. 27 v. En aquest moment la reina li dona una paga de 100 florins per al seu matrimoni, aleshores, hem de pensar que a partir d'aquest moment passa a la cort amb el càrrec de dona de cambra.

³⁰¹ ARV, MR 9344, f. 64 v.

³⁰² Veure Índex.

cambrera de la reina³⁰³ i romandria com a cambrera fins a 1432 aproximadament. En 1431, Celestina Guitart³⁰⁴ és mencionada com “de la cambra” de la reina fins a febrer de 1432, junt amb Isabel Çabrugada.³⁰⁵

Més tard, a partir de 1445 es van incorporar Úrsula de Castro i Susana de Mura, durant un breu període de temps, ja que al final de la vida de la reina, les cambreres que treballaven a palau es van reduir a un cercle més menut, compostat per Isabel Soler, Elionor Curto i Leonarda de Castro, que començaren la seua carrera com a mosses de cambra en 1451.³⁰⁶ Moltes d’elles estaven casades o emparentades amb membres de la noblesa que també residien o tenien alguna relació amb la cort, com per exemple Elionor Curto, que era la filla de Pasqual Curto, noble que, com molts altres, treballà al servei de la reina fins a 1458.³⁰⁷ Temps després, Elionor va aconseguir ser cambrera.³⁰⁸ Aquesta es casarà amb un mercader valencià anomenat Bernat Català, i segons els comptes de la Testamentaria de la reina, apareixia treballant al seu servei fins a 1458,³⁰⁹ com hem dit, junt amb Leonarda de Castro, filla de Jaume de Castro.³¹⁰

Isabel Soler va ser l’última cambrera de la qual es té constància sobre la seua entrada a la cambra de la reina. Aquesta dona apareixia documentada fent referència també a la cambra de retret i va ser la persona que a l’inventari de béns de la reina es va encarregar de fer el recompte de les peces de la cuina junt amb Leonarda de Castro. Aquestes dues, Isabel Soler i Leonarda de Castro, també custodiarien els objectes d’argent que estaven a càrrec del guarda-roba, Antoni Alamany.³¹¹

---

³⁰³ ACA, MR 542, f. 53 r., 60 v.; ACA, MR 543,1, f. 34 v. ; ACA, MR 543,2, f. 20 v., 44 r. ; ACA, MR 544,1, f. 29 r. 40 r. ; ACA, MR 544,3, f. 16 r., 31 v. Vegeu també l’Índex.

³⁰⁴ Veure Índex.

³⁰⁵ Veure Índex.

³⁰⁶ ARV, MR 9353, f. 53 r.

³⁰⁷ Gràcies a aqueix matrimoni avantatjós Elionor va aconseguir ser cambrera. Vegeu Índex.

³⁰⁸ Veure Índex.

³⁰⁹ Veure Índex.

³¹⁰ Veure Índex.

³¹¹ Vegeu Índex.

Taula 14. Cambreres de la cambra de 1430 fins a 1450

	1430	1431	1432	1433	...	1443	1445	1446	1447	1448	1449	1450
Maria Rodríguez de Sarmiento												
Joana de Castellnou												
Celestina Guitart												
Isabel Çabrugada												
Úrsula de Castro												
Susana de Mura												

Taula 15. Últimes cambreres de la reina

	1450	1451	1452	1453	1454	1455	1456	1457	1458
Isabel Soler									
Elionor Curto									
Leonarda de Castro									

Mosses de Cambra

Després de les cambreres, la jerarquia de les dones que treballaven dins la cambra de la reina descendia a les mosses de cambra. Aquestes eren ajudants de les cambreres i segurament serien les que realitzaven les feines de manera més efectiva. Podien provenir d'una condició de noblesa inferior o de la burgesia, tal i com afirma María Narbona per la cort de Carles III el Noble de Navarra, on hi havia aquelles dones anomenades “*mozas*”, que en moltes ocasions solien ser mencionades pel seu nom de pila, i que provenien d'un

baix llinatge.³¹² En el cas de la cort de Maria de Castella sí que podem saber perfectament a quin llinatge pertanyen, ja que la majoria apareixen mencionades amb el cognom familiar. Així, des del moment en què es va conformar la càmera de la reina es coneixen els casos de Joana Soto i Elvira de Santander. Aquesta última era una donzella castellana que va també va arribar a la cort des de 1416, i estava casada amb Lop de Benavent, sotsboteller de la reina. De vegades, Elvira de Santander era anomenada “llavanera”, perquè sembla que es dedicava efectivament a desenvolupar aquesta feina, prova de l’ambivalència entre el seu paper de representativitat a la cort i de feina efectiva.

Les dues mencionades apareixen treballant juntes fins a 1417 tot i que Elvira de Santander va continuar fins a 1430. En 1418 es va incorporar-hi Constança de Valladolid, però treballà sols fins a 1421. I, en aqueix mateix any, també es té constància de la presència de la mossa Constança de Vilaragut. En 1424 entrà com a mossa de cambra Joaneta de Vergues, documentada fins a 1432, qui era la filla del sastre de la reina, Joan de Vergues, entre altres.

El que es pot veure entre el personal de les mosses de cambra és que la seua incorporació i estança a la casa era molt breu. Bé perquè tal vegada treballaven en moments puntuals, es casaven i es retiraven de la cort o bé perquè no aconseguiren ascendir. De fet, sols Elionor Curto, Isabel Soler i Leonarda de Castro, que també començaren com a mosses de cambra en la cort de la reina, aconseguiren ascendir a cambreses, treballant fins a 1458, com ja s’ha vist anteriorment.

Taula 16. Mosses de cambra (1416-1432)

	1416	1417	1418	1419	1420	1421	1422	1423	1424	1425	1426	1427	1428	1429	1430	1431	1432
Joana de Soto																	
Elvira de Santander																	
Constança de Valladolid																	

³¹² NARBONA CÁRCELES, María, *La corte de Carlos III el Noble...*, cit., p. 432.

Constança de Vilaragut																		
Joaneta de Vergues																		
Caterina de Tremicén																		
Margarida Burgara ³¹³																		

Oficis de la cambra desenvolupats per dones

Apart de les cambreres i dones de companyia hi havia altres oficis desenvolupats també per dones, que eren reflex del lloc que ocupava la dona a l'Edat Mitjana, i en concret els espais de treball on s'esperava que les dones estigueren, mostrant la poca llibertat i el curt radi d'acció que constrenyien el seu treball.³¹⁴ D'aquesta manera els llocs de treball dins la cort quedaren relegats a la cuina o la neteja, i en la seua majoria estaven relacionats amb la cambra de la reina.

La “covigera”

María Sánchez³¹⁵ va ser la que va desenvolupar la tasca de “covigera”, la qual no està gairebé definida, però que és mencionada en la cort d'altres reines anteriors, com per exemple en la casa de la reina Maria de Luna. Allí apareixia associada a la perruqueria. Sabem, en tot cas, que era un càrrec relacionat amb la cambra i no pareix ser un treball exclusiu de les corts femenines, perquè també el trobem a la casa del Magnànim. Però, com també s'ha documentat en la cort de Joan II de Castella, el paper radicava en ser una mena de modista o sastre i que s'ocupava de guardar peces de roba, objectes d'orfebreria, entre altres coses per a viatjar. És molt possible que el càrrec en la cort de la reina anés en aqueixa direcció. Maria Sánchez apareixia, doncs, desenvolupant la tasca des de 1416

³¹³ Està documentada també entre 1445-1446.

³¹⁴ PIPONNIER, Françoise, “El universo de la mujer: espacio y objetos” en *Historia de las Mujeres*, Madrid, Taurus, 2006, p.416.

³¹⁵ Vegeu Índex.

fins els anys trenta. Posteriorment li prendria el relleu Constança de Villacreus.³¹⁶ El que sí és cert és que, segons Les Partides, d'Alfons X el Savi, apareix mencionat aquest ofici, recaient sobre una persona de la més estricta confiança de la reina, encarregada de les qüestions més personals i que, a la vegada, s'ocupava de guardar o tenir cura dels objectes més íntims o privats.³¹⁷

Taula 17. La “covigera”

	1416	1417	1418	1419	1420	...	1430	1431	...	1435	1436
María Sánchez ³¹⁸											
Constança de Villacreus											

Altres feines que podem trobar dins del departament de la cambra reial estaven relacionades amb la neteja i l'endrega de les habitacions, com per exemple la reparació de la roba, és a dir, la sastreria i tot allò que té a veure amb l'elaboració de la indumentària. En aquest sentit, els comptes del Mestre Racional ens parlen d'oficis com el de la costurera, que cada dia es dedicava a reparar i cosir la roba de la reina i la de la seua cambra.³¹⁹ En aquest cas sols s'ha localitzat una dona anomenada Margarida³²⁰, que des de 1416 apareix documentada com a tal.

Però també hi havia altres feines dedicades a escombrar i a la neteja de les habitacions, treballs que va tenir al seu càrrec Caterina de Vila-real. També es menciona una bacinera: Maria de Carrión, que va desenvolupar aquesta feina entre 1416 i 1424. I si recordem, Elvira de Santander, que va ascendir a ajudant de cambra, va començar sent

³¹⁶ Sembla ser que a partir de 1436. NARBONA CÁRCELES, María, “Noblas donas: las mujeres nobles en la casa de María de Castilla, reina de Aragón (1416-1458)”, en *Studium: Revista de Humanidades*, 15, 2009”, p. 104.

³¹⁷ A les Partides és: *serviese a la reyna cutianamente guardándole sus paños o sus arcas... es más cutianamente privada de la señora et sabe más de sus fechos et sus poridades que las otras...* Cita recollida per GASCÓN UCEDA, María Isabel, “Vida cotidiana de tres reinas en la Corona de Aragón...”, *cit.*, p. 17.

³¹⁸ Des de 1416.

³¹⁹ CAÑAS GÁLVEZ, Francisco de Paula, *La cámara real de Juan II de Castilla. Cargos, descargos cuentas e inventarios (1428-1454)*, Madrid, La Ergástula, 2017, pp. 174 i 175.

³²⁰ ACA, MR 535, f. 21 r. Vegeu Índex.

“llavanera” en 1416. Les “llavaneres” o bugaderes devien ser un col·lectiu més nombrós que els anteriors citats, i entre elles hi havia Maria Roís, Maria Boix³²¹ documentades al voltant de 1416-1417, Caterina Fernández, que començarà el seu treball en 1420 com ajudant de llavadora (apareixia documentada a palau des de 1416) o Violant de Bruna.

Taula 18. Les “llavaneres”

	1416	1417	1418	1419	1420	....	1426	1427	1428	1429	1430	1431
Elvira de Santander												
Maria Roís												
Maria Boix												
Caterina Fernández												
Violant de Bruna												

En els anys 40, com en tots els oficis, va haver un important canvi de personal, i les noves dones dedicades a l’ofici de llavanera van ser Maria de Fita i Antonia Salines,³²² entre 1445 i 1452, ambdues.

Taula 19. Últimes dins de l’ofici de bugadera

	1445	1446	1447	1448	1449	1450	1451	1452
Maria de Fita								
Antonia Salines								

³²¹ Vegeu Índex.

³²² Vegeu Índex.

Altres dels oficis adscrits a la cambra

Esclaus

No hem d'oblidar, però, la presència d'esclaus a la cort, els quals no rebien quitacions i, molts d'ells, eren conversos que van ser batejats amb noms en romanç per a poder servir a palau. Normalment es dedicaven a les tasques d'escombratge o a treure bacins. Documentats als codicils del testament de la reina és on més explícitament trobem notícies de la seua presència al palau. Entre aquest col·lectiu es trobava una dona anomenada Caterina la negra, que apareixia documentada des de 1416. Anys més tard, una esclava anomenada Barbera, així com una tal Lucieta; Carles, un esclau negre; Joan i Joana, esclaus negres; Jordi, (Jordi Baseta) que va ser reboster de cambra; Joan, esclau negre i Joan Palau.³²³ Aquests dos últims també romandrien al servei de casa fins a 1458.³²⁴ Tot i la seua condició, la reina no va descuidar que tingueren les atencions dels físics en cas que estigueren malalts així com auxili espiritual a la seua mort.³²⁵

Taula 20. Esclaus i esclaves que treballen a casa de la reina

	1416	.....	1451	1452	1453	1454	1455	1456	1457	1458
Caterina “la negra”										
Bàrbera										
Lucieta										
Carles										
Joan										
Joana										
Jordi (Baseta)										
Joan esclau negre										

³²³ Vegeu Índex.

³²⁴ ARV RC 472, f. 18 r. i RC 473, f. 78 v.

³²⁵ GASCÓN UCEDA, Isabel, “La vida cotidiana de tres reinas de la Corona de Aragón”, *cit.*, p. 21.

Joan Palau											
------------	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

Altres dels oficis que podríem incloure dins de l'àmbit de la cambra tenen a veure amb la calefacció o la confecció de roba. Alguns treballs com per exemple el de *braser* no estaven recollits dins de les Ordinacions, tal vegada per tractar-se un treball amb menor importància que la resta, la qual cosa no significava que no existiren. Pedro de Santander,³²⁶ per exemple, es va dedicar a preparar les brases per escalfar la cambra de la reina entre 1417 i 1418. Però, tot i que aquestes feines les feia el personal adscrit a la cort, també podien comptar amb serveis de l'exterior, com en 1431 i en 1432, quan es requeriren els serveis de Jaume de Montfort,³²⁷ braser de Tortosa.

El personal del guarda-roba

Entre alguna de les tasques dels cambrers, o cambreses, que han aparegut descrits abans estava el tenir cura del guarda-roba, entenent-se com a una extensió de les seues responsabilitats dins de la cambra de la reina. I és que, a Castella també va sorgir de la cambra regia en temps del regnat de Joan I, quan es va subdividir en la *cámara de los paños* (referint-se al guarda-roba) i en la *cámara de la jineta*, on es guardaven les cuirasses i tot el que tenia a veure amb les cavalcadures.³²⁸ El guarda-roba era un dels espais més heterogenis del palau quant al seu personal, ja que hi es trobaven persones de l'estament nobiliari, i a la vegada sastres, brodadors, i altres oficis relacionats amb l'elaboració de la indumentària. El guarda-roba estava dirigit per un tinent, càrrec que va ocupar Maria Rodríguez de Sarmiento, la cambresera major, i també, en 1418, Fernando de Espinosa, un altre dels cambrers de casa de la reina. A aquests se sumaven una sèrie d'ajudants que apareixen mencionats a la documentació com "de la guarda-roba", procedents igualment de la cambra reial com: Joan de Baena; Gaspar de Miranda, Gaspar Alamany i Antoni Alamany; la majoria esmentats en el moment que es va fer l'inventari dels béns del palau a la mort de la reina.

³²⁶ ACA, MR 536, f. 31 r. i MR 538, f. 39 r.

³²⁷ ACA, MR 545, f. 49 v. i 70 r.

³²⁸ CAÑAS GÁLVEZ, Francisco de Paula, "La casa de Juan I de Castilla...", *cit.*, p. 149.

El sastre

Al guarda-roba estaven totes aquelles persones que es dedicaven a confeccionar i reparar els vestits de la reina. Sastres, brodadors, velers i altres oficis externs a la cort aportaven tot allò necessari per a la vestimenta, no sols del cos, sinó de la casa. Era molt important la figura del sastre pel treball que tenia fent els vestits de la reina com d'altres donzelles de la seua cort.³²⁹ La vestimenta era un element que contribuïa a la distinció social. Segons l'acte al que s'acudia es vestia d'una determinada forma o altra. S'importaven teles des d'Anglaterra, Flandes, Holanda, Cambrai o Arràs, i també des d'Itàlia per mitjà sobretot dels mercaders florentins arrelats a Barcelona i València.³³⁰ Quant a l'espai, hi ha constància d'una habitació específica per a aquest departament mencionada en un dels comptes del Mestre Racional que fa referència a les reformes que es van dur a terme al Real de València, una de les residències predilectes de la reina.³³¹

Quant al nombre de sastres no era molt extens, i es poden veure certs paral·lelismes en altres corts de l'època. Pel que respecta a Joan I de Castella va tenir tres sastres associats a la seua cambra. En el cas de la Reina Maria es comptabilitzen també tres. El primer sastre documentat va ser Joan de Verges,³³² que es va encarregar des de 1416 fins 1431 d'elaborar tant els vestits de la reina com els de les seues donzelles. Junt amb ell, brodadors i velers s'ocupaven de compondre autèntiques joies fetes de fil d'or sobre riques teles de seda o atzeituní. El seu ajudant Joan de Valladolid³³³ va començar a la cort en 1417 fins que en 1431 va ascendir a sastre dins de la cort. Tot i que entre 1445 i el 1452 Domingo de la Foç³³⁴ sembla que va ser l'últim assalariat a la cort.

---

³²⁹ “E per tal que les vestidures pertanyents a nostre estament tots temps, con ops e temps serà, sien aparellades, ordenam que en la cort nostra sia un sastre sufficient qui dins la nostra casa faça totes les vestidures a ús de nostre cors deputadores”. GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...*, cit., p. 103.

³³⁰ “Un troç de drap de Castella prim, d'ample de dos palms e mig e tira de larch quatre alnes un palm e mig. Item un altre troç de drap castellà pus prim, de ample de dos palms e mig e tira de larch quatre alnes e un palm. Item altre troç del dit drap castellà prim...” queden descrits a: TOLEDO GIRAU, José, *Inventarios del Palacio Real de Valencia, a la muerte de doña María, esposa de Alfonso el Magnánimo*, Valencia, Anales del Centro del Cultura Valenciana, 1961, p. 42.

³³¹ Vegeu CAPÍTOL 5: *El palau del Real de València i altres residències palatines de la reina Maria*.

³³² Vegeu Índex.

³³³ Vegeu Índex.

³³⁴ Vegeu Índex.

Taula 21. Sastres

	1416	1417	1418	1419	1420	...	1425	1426	1427	1428	1429	1430	1431
Joan de Vergues													
Joan de Valladolid													

Apart del sastre vinculat a la cort també hi apareixen altres professionals externs a aquesta que oferien treballs puntuals, depenent de les necessitats del moment o de la localització de la casa. En 1416 està documentat un tal Antoni Soler³³⁵, sastre de Tarragona; i també es menciona a diversos tapissers: un tal mestre Joan,³³⁶ mestre de fer draps, i a Domingo Jaume,³³⁷ datat en 1417, com a mestre de *draps de ras*, a qui se li va encarregar fer un drap per a la Tresoreria.³³⁸ En 1439 apareix Bartomeu Vallés, mencionat expressament com “mestre de fer draps,” així com Bernat³³⁹ (Bernat Dartamia) en 1458.

Taula 22. Altres sastres

	1445	1446	1447	1448	1449	1450	1451	1452
Domingo de la Foç								

Els brodadors

Els treballs de brodat van ser molt preuats en les vestimentes del segle XV. Les riques sedes o tafetans es decoraven amb motius ornamentals amb diversos fils. De fet, el tenir una especialista només en brodats ens diu com de rellevant era el món tèxtil de la

³³⁵ ACA, MR 535, f. 66 r.

³³⁶ ACA, MR 535, f. 36 r., 63 v. i MR 537, f. 39 r., 53 v., 57 r.

³³⁷ ACA, MR 537, f. 32 v., 35 v.

³³⁸ En aquest context s'entén que el que realitzaria seria un drap de l'estil dels que es feien a la ciutat d'Arràs.

³³⁹ ARV RC 475, f. 6 v.

cort i la importància que van tenir aquestes decoracions en la indumentària i en les teles o tapissos que revestien la casa. La primera persona que es coneix al palau com a brodadora va ser Caterina Rodríguez, que treballà des de 1416 fins a 1432. Però aquesta no estava sola, junt amb ella treballava el brodatador Joan Figuera (o Figueres), actiu entre 1416 i 1425.³⁴⁰ L'espai que ocupa el període des de 1427 al 1431 va estar també ocupat pel brodatador Jaume Soler. A més hi havia una costurera, feina desenvolupada normalment per una dona, que arreglava generalment camises i llençols.³⁴¹ Coneixem a Na Margarida i, des de 1431, a Na Pastoreta.³⁴²

Taula 23. Els brodatadors

	1416	1417	1418	1419	...	1425	1426	1427	1428	1429	1430	1431	1432
Caterina Rodríguez													
Joan Figueres													
Jaume Soler													

El treball de la seda

Com la seda era un producte de luxe i indispensable en la cort hi havia un ofici específic, el de la sedera. En la casa de la reina, el càrrec el va ocupar Angelina de Salvatierra³⁴³ des de 1425 fins a 1431. Després, en 1445 hi havia un seder anomenat Pau

³⁴⁰ Vegeu Índex.

³⁴¹ “Ordenants que una bona fembra custurera en nostra cort sia reebuda que dins nostre alberch es camises nostres e semblants coses tall e faça diligentment. E agulla encara, com covinable serà, los draps del nostre lit e de la taula en loch secret lau e nedeig ab acabament, con tal manera que aquestes coses sien axí secretes que per alguns no puguen ésser vistes o manejades; e la moneda necesaria per les camises, lançols, tovalles e altres coses lavadores de nostre camerlench exigir e reebre no ometa”. GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...*, cit., p. 104.

³⁴² Vegeu Índex.

³⁴³ Ídem.

Vines,³⁴⁴ qui, segurament, va estar en contacte amb els mercaders de seda que proveïen teles la cort, com per exemple Luís de Santàngel³⁴⁵ o Joan Alboreda.³⁴⁶

Taula 24. Costureres a casa de la reina

	1416	1417	1418	1419	1420	....	1426	1427	1428	1429	1430	1431
Na Margarida												
Na Pastoreta												

Taula 25. Els seders

	1425	1426	1427	1428	1429	1430	1431	1432	...	1445
Angelina de Salvatierra										
Pau Vines										

En els comptes del Mestre Racional i en els registres de la Reial Cancelleria de la reina Maria es poden trobar una gran quantitat d'informacions sobre les anotacions i compres de teles, fils o pells que corrien a càrrec del personal de la cambra. Entre els que les podien adquirir o manar que ho feren era el camarlenc, el cambrers, els ajudants de cambra, a més del sastre o el pellisser. Les compres de teles i roba provenien de llocs diversos com de Flandes, Irlanda o Florència, entre els països estrangers més destacats, però també es mantenia un comerç amb el sud de la península Ibèrica, concretament amb Almeria. Des d'allí es compraven molts fils i teles: “peces de fil d'Almeria, romaní listades fetes camises per al rey i la reyna”.³⁴⁷

³⁴⁴ Ídem.

³⁴⁵ ARV, MR 9348, f. 4 v.

³⁴⁶ ARV, MR 9350, f. 25 r.

³⁴⁷ ACA, MR 536 (1417), f. 22 v.

Quan la pell s'havia convertit en un objecte de luxe i ostentació com ho va fer a la cort del Magnànim i també de la reina Maria, resultava imprescindible la figura d'un mestre de pells per elaborar les capes i mants de martes que apareixen representades a les miniatures i que després hi haurà temps de descriure. El primer pellisser que coneguem va treballar pràcticament durant tot el regnat de la reina i estava adscrit a la cort. Ens referim a Bernat Bonmacip³⁴⁸, el qual tenia un ajudant anomenat Pasqual Navarro³⁴⁹ des de 1418. Apart d'aquest personal fixe també es podien rebre els treballs desenvolupats per professionals externs a la cort, com va ser el cas de Bartomeu Blanch³⁵⁰ o d'un tal Bartomeu Vallés³⁵¹, que era mestre de fer draps de senyals (és a dir dels escuts i divises reials).

Taula 26. Els pellissers. Primers anys

	1416	1417	1418	1419	1420	...	1430	1431	1432	1433	1434	1435
Bernat Bon Macip												
Pasqual Navarro (ajud.)												

La compra de pell es va fer habitual per folrar les capes i els vestits. Són nombroses les compres de pells d'animals i d'entre les documentades hi ha una que va realitzar el pellisser de la casa de la reina, comprant a Joan Junyent, botiguer de Barcelona, una pell per a fer "certs vestits qui en los mesos de setembre a febrer son stats fets en costures".³⁵² Al mateix se li compra en 1417 "per una folradura de una cota de dona Violant d'Aragó [i] una cota de Mellines negra ab folradura de vayrs".³⁵³ També es tenen notícies de les compres que va fer el propi de Joan de Verges, el sastre, per fer folrar alguns vestits "nous

³⁴⁸ Vegeu Índex.

³⁴⁹ Vegeu Índex.

³⁵⁰ ARV, MR 9410 (1456), f. 47 v.

³⁵¹ ACA, MR 429, f. 33 v. i 39 r.

³⁵² ACA, MR 536 (1417), f. 40 v.

³⁵³ ACA, MR 537 (1417), ff. 53 r i 53 v.

d'Yprès argentat d'or partit per brodades dels dits vestits".³⁵⁴ Aquests oficis es complementaven amb altres com per exemple el dels velers, molt típics de les corts femenines. El càrrec de veler de casa de la reina el van dur dos Soler, Berenguer primer,³⁵⁵ i en 1418 Francesc Soler,³⁵⁶ que podria ser germà o fill del primer, a més de Bernat Bonmacip en la dècada dels anys 30, tot i que aquest estava documentat com a pellisser.³⁵⁷

Taula 27. Velers a la casa de la reina

	1416	1417	1418	1419	1420	1421	1422	1423	1424
Berenguer Soler									
Francesc Soler									

Taula 28. Velers. Segona etapa des de 1436 fins a 1451

	1436	1437	1438	1439	1440	...	1450	1451
Bernat Bonmacip								

A part d'aquests oficis, n'hi havia d'altres relacionats amb el tèxtil. No estaven adscrits a la cort però es podien fer ús quan es requerien. En aquest cas han aparegut documentats els treballs d'un perpunter, Vicenç Garcia³⁵⁸, de València, a qui en 1418 se li demanen certs serveis; també Jaume Ferrer,³⁵⁹ un perpunter de Saragossa al qual es comprà tela per fer cortines i tovallons. En 1417 se li requerien els serveis al juponer de València Vicent Çaera³⁶⁰ o Pere Boscà, de la vila de Sant Boi, a Barcelona, a qui se li va

³⁵⁴ ACA, MR 536 (1417), f. 53 r.

³⁵⁵ Vegeu Índex.

³⁵⁶ Vegeu Índex.

³⁵⁷ Vegeu Índex.

³⁵⁸ ACA, MR 538, f. 56 v.

³⁵⁹ ACA, MR 538, f. 71 v.

³⁶⁰ ARV, MR 9342, f. 42 v.

encarregar fer un jupó per 33 sous.³⁶¹ Ambdós eren oficis especialitzats en una roba concreta. Podríem dir el mateix d'aquells que dispensaven les sabates i tapins per a la reina. Així, està documentat a Salvador Martí, en 1427³⁶² com a tapiner, i en el mateix any al mestre Guillem de Savoia,³⁶³ a qui se li encarregaven les sabates.

L'atenció al cos

Al mateix temps, la casa reial havia de disposar de físics, cirurgians i apotecaris (o especiers) per tal d'atendre a la reina en tot moment, i més donat el seu estat deficitari de salut. Aquest grup el formaven professionals de la medicina i la farmàcia que treballaven conjuntament per atendre, diagnosticar i preparar les medecines necessàries per a la reina i les seues dames. No cal dir que havien de ser diligents i persones de la més estricta confiança, en tant que qualsevol errada en el diagnòstic podia fer que se'ls acusés de traïció.³⁶⁴ En el cas de l'especier, estava també adscrit a la cambra de la reina, ja que d'igual manera que preparava confits i altres dolços podia confeccionar medecines o infusions.

El metge de física

El físic era un metge que estava sempre al costat de la reina, i per tant, vivia al palau, cosa que afavoriria una atenció més diligent i més ràpida si en algun moment la reina es trobava malalta. A les Ordinacions es veu ben clara la utilitat que tenia un metge dins la cort: “sens intermissió de falla o per cauta contínua greugesa d'infermetat en extremitat de corrupció se decorre.” S'especificava també que havien d'haver almenys dos metges a palau i inclús que menjaren amb el rei i vigilaren els aliments per provar que no estigueren en mal estat o inclús enverinats.³⁶⁵ Els metges estaven sota les ordres

---

³⁶¹ ACA MR 535 (1416), f. 52 r.

³⁶² ARV, MR 9347, f. 43 r.

³⁶³ ARV, MR 9347, f. 55 r.

³⁶⁴ Segons les Lleis Palatines del rei de Mallorca. Citat en NARBONA CÁRCELES, María, *La corte de Carlos III el Noble rey de Navarra: espacio doméstico y escenario del poder, 1376-1415*, Pamplona, Eunsa ed. Universidad de Navarra, 2006, p. 253.

³⁶⁵ “E donchs ordonam que en la cort nostra ordinàriament sien II metges instruÿts e provats en medecina o física qui diligentment insisten per la conservació de nostra salut [...] E encara Nós en la taula menjants los nostres metges aquí appareyladament manam denant estar, e que Nós diligentment encauten per guardar de menjars incompetents e nocius; e sien qualque manera alcuna cosa davant Nós veninosa posar, o en altre qualque manera present ésser, vegen, aquella tantost gitar facen d'aquí e remoure[...] i dels metges dins la

del camarlenc ja que, com a cap principal de la cambra, havia de retre compte de les persones que entraven i eixien d'allí. La reina va estar pràcticament tota la seua vida rodejada de metges, tant a la cort com durant els seus nombrosos viatges. Per als desplaçaments, hi ha testimonis que parlen fins i tot de la construcció d'andes per poder transportar a la monarca.³⁶⁶

El primer metge conegut de la reina va ser Francesc de Burgos,³⁶⁷ castellà que està documentat des de 1416 fins a 1431. En aqueixa mateixa època es mencionen també Domingo Ros, un metge de València, Pedro Soler, Antoni Ricard i Pere de Bordialba, metge de Saragossa, la qual cosa apunta també a la “contractació” de metges residents a les ciutats on s’hostatjava la reina, en algun cas d’urgència.

Apart de Francesc de Burgos trobem de manera més continuada a la cort a Joan Vignes en 1424 i en els anys 40 està documentat Gabriel García, que també va desenvolupar les seues aptituds com a cirurgià.

Taula 29. Físics de palau

	1416	1417	1418	1419	1420	1421	1422	1423	1424	1425	....	1430	1431
Francesc de Burgos													
Joan Vignes													

Però en els últims anys de la vida de la reina la cort es va nodrir d’un grup més ampli de metges, entre els quals hi havia Gabriel Garcia, Jaume Roig –autor del famós *Espill o Llibre de les dones*— ; Jaume Radio, Pere Jordà, Francesc Gorrell i el mestre Bartomeu, possiblement per tractar-la quan va establir la residència definitiva al Real de València.

casa nostra jaer”. GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós*, València, Fonts Històriques Valencianes, 2009, pp. 97- 98.

³⁶⁶ ARV, 9344 (1424), f. 43 v.

³⁶⁷ Vegeu Índex.

Les dones també es dedicaren a oficis relacionats amb la salut. Tal és el cas d'una cirurgiana que apareix documentada en 1420 a casa de la reina, anomenada Antonia de Santa Sofía, a la qual se li paga per certs treballs i per medecines. És molt possible que aquesta dona tractés a la sobirana en assumptes ginecològics. Altres cirurgians que apareixen documentats van ser: Antoni Gras, en 1417, i Pere el Genovès³⁶⁸ en 1430.

Taula 30. Físics i cirurgians. Etapa de 1444-1458

	1444	1445	1446	1447	1448	1450	1451	1452	1453	1454	....	1458
Gabriel Garcia (cirurgià)												
Jaume Roig												
Jaume Radio												
Pere Jordà												
Francesc Gorrel												
Mestre Bartomeu												

Taula 31. Cirurgians i cirurgianes de la reina (1416-1430)

	1416	1417	1418	1419	1420	1421	....	1430
Antonia de Santa Sofía								
Antoni Gras								
Pere el Genovés								

³⁶⁸ Tots aquests metges es troben documentats a: ARV, MR 9342, ff. 72 r. i 84 v i 86 v.

La capella

Un altre espai fonamental en tota cort era el destinat a la vida espiritual, la capella. Des del Concili de Letran, a principis del segle XIII, es va dictaminar que tot fidel havia d'estar vinculat a una seu episcopal, al mateix temps que s'establia l'obligatorietat de la confessió anual, que havia de ser personal i secreta. Amb aquestes circumstàncies i degut al caràcter itinerant de les corts medievals feia inviable poder acomplir aquests preceptes, de manera que es va fer necessària una capella particular i adscrita a la cort que anés allà on els reis residiren, i on la figura del confessor reial s'encarregués de realitzar la confessió obligatòria.³⁶⁹

En els seus orígens la capella estava, en certa mesura, relacionada amb la cambra, ja que era el lloc on es guardaven els estris o tovalloles, que s'utilitzaven cada dia per al culte. Tanta va ser la importància que es va donar a aquests objectes en les corts reials europees que Enric IV de Castella tenia una capella "rica" i altra diària, que utilitzaria assíduament per a no fer servir els objectes més ostentosos que estarien a l'altra. Inclús alguns dels estris o les tovalloles que es feien servir als oficis de la capella eren custodiats per *reposteros*, una mena de cambrers o mossos de cambra, que tenien cura d'ells a la cambra.³⁷⁰

Normalment, entre els diferents capellans de la casa de la reina es van distribuir els càrrecs de confessor, lloctinent i almoiner, estant al capdamunt de tots ells el capellà major. A la cort de Castella, per exemple, durant l'època dels Reis Catòlics la capella estava formada per 36 persones. Aquests eren els companys espirituals que vetllaven per la salut mental de la reina. De fet si veiem a les Ordinacions es parla de "metge de

---

³⁶⁹ Vegeu NARBONA CÁRCELES, María, "La capilla de los reyes de Navarra (1387-1425) : espacio de espiritualidad y de cultura en el medio cortesano" en *V Congreso de Historia de Navarra: Grupos sociales en Navarra. Relaciones y derechos a lo largo de la Historia*, Pamplona, SEHN, 2002, pp. 119-132.

³⁷⁰ CAÑAS GÁLVEZ, Francisco de Paula, "La cámara de Juan II: Vida privada, ceremonia y lujo en la corte de Castilla a mediados del siglo XV", en GAMBRA GUTIÉRREZ, Andrés y LABRADOR ARROYO Félix (coord.), *Evolución y estructura de la casa Real de Castilla*, Vol. I, Madrid, Polifemo, 2010, p. 107.

l'ànima".³⁷¹ En aquestes s'especificava que els capellans devien viure a la casa de la reina per estar a prop en cas de necessitat.³⁷²

El confessor

El confessor era el que atenia les necessitats més íntimes i personals de la reina, era una mena de conseller espiritual i era la figura més destacada dins de la capella. Tot i que solien ser persones amb un alt càrrec eclesiàstic, a mitjans del segle XIV començaren a ocupar aquest lloc membres dels ordres mendicants.³⁷³ A diferència de la cort de Castella, on el seu funcionament diari estava supeditat (en paraules de Cañas Gálvez) al cambrer major, no s'observa el mateix en el cas d'Aragó, on sembla ser un organisme més independent respecte a la cambra i als altres oficials.³⁷⁴ Ara bé, a l'igual que a Navarra i a la casa de Maria de Castella, estava composta per capellans, els aprenents a capellans, un almoïner i el confessor.

En la capella de la reina, el primer en ostentar el càrrec de confessor va ser el frare Antoni Carmona. En 1423, junt amb aquest apareixia també altre confessor, tal vegada germà d'ell, dit Andreu Carmona.

Taula 32. Primers confessors de la reina Maria entre 1416 i 1427

	1416	1417	1418	1419	1420	1421	1422	1423	1424	1425	1426	1427
Antoni Carmona ³⁷⁵												

³⁷¹ “No menys per langor de les ànimes que dels cors és savi deu ésser metge esqueridor, del qual, ço és a saber, lo premut e malaltiz deman a son decorriment congruent medecina [...] E donques proveydor mayorment és a Nós de convinent metge de la ànima nostra confisants, que con a Nós serà de spiritual salut provehit, a remehi de corporal medicina pus saludablement serem disposats” en GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...*, cit., p. 137.

³⁷² “E lo dit confessor nostre en la casa nostra jaer volem si en nona manera és possible, almenys aytant com més porà de prop, per tal que, si alcun cas occurrent soptosament fretuariem d'ell de lliurar de tot el mal a la reina”. GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...*, cit., p. 137.

³⁷³ NARBONA CÁRCELES, María, *La corte de Carlos III el Noble...*, cit., p. 270.

³⁷⁴ CAÑAS GÁLVEZ, Francisco de Paula, “La cámara de Juan II: Vida privada, ceremonia y lujo en la corte de Castilla a mediados del siglo XV”, en GAMBRA GUTIÉRREZ, Andrés y LABRADOR ARROYO Félix (coord.), *Evolución y estructura de la casa Real de Castilla*, cit., p. 108.

³⁷⁵ Ostentà el càrrec fins a 1431.

Andreu Carmona												
-------------------	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

A partir de 1445 va ocupar aqueix lloc Antoni de Riera, possiblement fins a la dècada dels anys 50, i els últims anys de vida de la reina Rafael de Ribes, de l'orde de predicadors, que va ser també uns dels marmessors del seu testament, junt amb Joan Vendrell.³⁷⁶

Taula 33. Altres confessors reials (1445-1458)

	1445	1446	1447	1448	1449	1450	...	1458
Antoni de Riera								
Rafael de Ribes								
Joan Vendrell								

L'almoiner

Altre dels oficis dins de la capella era el de l'almoiner. Tot i que el trobem com una figura integrada dins d'aquesta, en la França del segle XIII per exemple, l'almoiner estava fora de la capella. En la cort d'Aragó efectivament es troba insert dins de la capella; almenys és exposat així dins de les Lleis palatines, on es descrivien dos almoiners, sent un l'almoiner major, càrrec merament honorífic que normalment requeria en l'abat de Poblet.³⁷⁷ En canvi s'ha comprovat, i així ho expressaran després les Ordinacions del Cerimoniós, que la feina de l'almoiner era molt més pràctica: s'ocupava d'arreglar el menjar de la taula règia, intervenia en missa ajudant a repartir el menjar entre els pobres

³⁷⁶ Tots estan recollits a l'Índex.

³⁷⁷ NARBONA CÁRCELES, María, *La Corte de Carlos III...*, cit., p. 273.

i també disposant les coses necessàries per a la litúrgia o beneir la taula abans de menjar. Aquest inclús solia menjar amb la reina.³⁷⁸

Així, en casa de la reina, Pere Eres³⁷⁹ va ser el primer almoiner de la capella, concretament des de 1416 fins a 1431, i a partir de 1445 va ostentar el càrrec Joan Fuster,³⁸⁰ que des de 1424 apareixia també simplement com a capellà de la capella.

Taula 34. L'almoiner de capella (1416-1427)

	1416	1417	1418	1419	1420	1421	1422	1423	1424	1425	1426	1427
Pere Eres ³⁸¹												
Joan Fuster ³⁸²												

El paper de l'almoiner també era important en les festes de Setmana Santa, on era habitual que la reina fes una mostra de la seua caritat cristiana a través d'una donació de robes per a vestir dones pobres, com va ser la compra i entrega que va fer Pere Eres en 1417, qui per encàrrec de la sobirana va repartir “un drap blau de llana per vestir 13 dones”,³⁸³ cosa que es va repetir a l'any següent, quan comprà “per vestir [...] IIIII draps blaus per a XVI dones pobres el dijous sant, VIII alnes e I palm de drap vermell de que van fer XVI parells de calces per a les dites dones e XVI parells de sabates e de alnes de drap ab tela de Flandes [...] alnes de drap de li de que foren fetes IIII camises i XXIII alnes de lens picat”.³⁸⁴ La veritat és que a través de les obres de caritat, com en aquest cas, era on es podia veure certa participació activa de la reina. Clar està que una reina

³⁷⁸ “II bons e prous cappellans volem ésser deputats, qui almoyners sien nomenats; la cura dels quals ésser deu que les frementes de les taules de la nostra cort honestament, per tal que no peresquen, recollir facen, e enaprés distribuyr per l'escolan de la almoyna segons que serà oportun”. GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...*, *cit.*, p. 143.

³⁷⁹ Vegeu Índex.

³⁸⁰ Vegeu Índex.

³⁸¹ Continua fins a 1431.

³⁸² Restà a la cort fins a 1445.

³⁸³ ACA MR 536, f. 43 r.

³⁸⁴ ACA MR 538, f. 63 r.

tenia un radi d'acció una mica més ampli fent donacions a institucions religioses, o construint capelles o monestirs com es veurà sobradament en el següent capítol.³⁸⁵

Taula 35. Almoiners de la reina entre 1428 i 1445

	1428	1429	1430	1431	1432	1433	1434	1435	...	1445
Joan Fuster										
Pere Eres										

L'escolà de capella

Altres membres de la capella eren els escolans; aprenents de capellans. En el seu procés d'aprenentatge l'escolà tenia la custòdia i la vigilància de la capella, i, a més a més, s'encarregava d'ornamentar i posar a punt aquest lloc abans de fer missa. Ell encenia els ciris, posava l'altar, preparava les tovalloles, el calze o els llibres. Treballava amb el reboster, en el moment d'encendre els llums a aquesta. Des de 1416 apareixerà com a escolà Ferran de Riaça,³⁸⁶ juntament amb Diego de Ciessa,³⁸⁷ entre 1417 i 1431. Entre les feines de l'escolà Diego de Ciessa sabem que s'encarregà de portar de Terol a Maella, anant amb l'atzembler Luis de Terol, cera blanca i una capsa de fusta plena de vels per encàrrec del batlle general de València.³⁸⁸ A poc a poc el nombre d'escolans anà creixent i a partir de 1427 apareixen nous escolans, com és el cas de Joanico Toranit, Joanico d'Auson,³⁸⁹ i d'un tal Antonio de Jusén³⁹⁰, en 1430. El curt període de temps com a escolans podria estar relacionat amb el seu aprenentatge, ja que després passarien a ser capellans.

³⁸⁵ Vegeu Capítol 4: *La fundació i suport a obres pietoses*.

³⁸⁶ Vegeu Índex.

³⁸⁷ Vegeu Índex.

³⁸⁸ ACA MR 425, f. 107 r.

³⁸⁹ Vegeu Índex.

³⁹⁰ Vegeu Índex.

Taula 36. L'escolà de la capella (1416-1432)

	1416	1417	1418	1419	1420	....	1426	1427	1428	1429	1430	1431	1432
Ferran de Riaça													
Diego de Ciessa													
Joanico Toranit													
Joanico d'Auson													
Antonio de Jusen													
Andreu de Ribera													
Joan Queralt													

A partir de 1431 més o menys, entren nous escolans de capella com Andreu de Ribera.³⁹¹ Tot i això, en 1432, la reina va contractar un escolà extraordinari anomenat Joan Queralt, al qual li va pagar 60 sous.³⁹² En els anys 40 hi ha més joves ocupant aquest càrrec: des de 1445 estava Joan Figuerola,³⁹³ que apareix primer com a escolà i després va arribar a ser capellà a partir de 1448; Pere Tosquella en 1445 i, en 1448 Antoni Gitart. Finalment, en 1452, els últims escolans que apareixen als comptes de la tresoreria van ser Miquel Martínez d'Alfambra i Guillem Mir. Queda clar, per tant, que entre dos o tres anys era el període que necessitaven per encetar la seua carrera de capellans. El llarg període dels dos primers podria estar relacionat en un paper de “mestre” dels que entraven nous o tal vegada que no estigueren encara preparats per a ser capellans.

³⁹¹ *Ibidem*.

³⁹² ACA MR 545, f. 51 v. Sols està en 1432. Vegeu Índex.

³⁹³ *Ibidem*.

Taula 37. Darrers escolans de capella (1445-1456/58)

	1445	1446	1447	1448	1449	1450	1451	1452	1453	1454	1455	1456
Joan Figuerola												
Pere Tosquella												
Antoni Guitart												
Miquel Martínez d'Alfambra												
Guillem Mir												

Lloctinent de capellà major

El lloctinent era el segon en importància de la capella; sols per darrere en rellevància del capellà major o el confessor. El primer que tenim documentat ocupant tal càrrec va ser un tal Garcia de Pallaranco. Entre les feines que desenvolupava destaquen per exemple els preparatius per a les festes de Pasqua i de Dijous a Dissabte Sant. Tot i que Pallaranco va continuar fins als anys 30, un altre, Francesc Garcia, ocupà el càrrec de lloctinent de capellà major en 1424, i més tard ho va fer Lop Palazí. A partir de 1445 el lloctinent va ser Antoni Ferrer i finalment Miquel Llorenç.³⁹⁴

Taula 38. Lloctinent de capella (1416-1431)

	1416	1417	1418	1419	1420	1421	1422	1423	1424	1425	....	1431
Garcia de Pallaranco												

³⁹⁴ Recollits a l'Índex.

Francesc Garcia													
Lop Palazi													

Taula 39. Lloctinent de capella major des de 1445 fins a 1458

	1445	1446	1447	1448	1449	1450	1451	1452	1453	1454	....	1458
Antoni Ferrer												
Miquel Llorenç												

Capellans

Però sense dubte, el més nodrit grup del personal que composava la capella era el dels capellans, un càrrec a través del qual molts dels escolans que s’havien educat a la cort van aconseguir fer carrera, accedint a aquest estatus. Aquest va ser el cas, per exemple, de Fernando de Riaça, que ascendiria en 1431, cosa que també va aconseguir Joanico d’Ayson, Arnau de Ribera i Andreu Ribera.³⁹⁵

A més a més, personatges com Gabriel Maeller, Bernard Roviradech, Pere de Molí, Berenguer Fuster; Joan de Cuéllar o en 1430 Diego Gómez de Castro completaven el grup de capellans que s’anaven incorporant en diferents anys dins la capella de casa de la reina, entre altres.

Taula 40. Els capellans de la capella entre 1416 i 1432

	1416	.....	1420	1421	.....	1425	1426	1427	1428	1429	1430	1431	1432
Gómez Iváñez de Orens													

³⁹⁵ Ídem.

García de Riaça													
Gabriel Maeller													
Bernard Roviradech													
Pere de Moli													
Berenguer Fuster													
Joan de Cuéllar													
Diego Gómez de Castro													
Pere Sánchez													
Pedro Sancho													
Andreu Ribera													
Pere Tallada ³⁹⁶													
Fernando de Riaça													

El panorama a partir de 1445 canvia, però tot i que els capellans passen a ser, majoritàriament, d'una nova generació, encara hi restaven alguns dels anteriors, com va ser el cas de Pere Sancho, que també era el receptor de les rendes dels monestir de la Trinitat, i de Vilafranca del Penedés, o Pere Tallada que ja hi estava present el 1431. Amb tots aquests es conformaria el panorama de la capella de la reina pràcticament fins als últims anys de la seua vida. Veiem, en tot cas, que hi ha un augment gradual del nombre de capellans quan van passant els anys, sent Miquel Martínez d'Alfambra l'únic que

---

³⁹⁶ Fins a 1452.

s'incorporà de nou a l'última etapa, després de ser escolà, però que més o menys es va mantenir sempre el mateix nombre de persones.

Taula 41. Capellans. Segon període (1444-1458)

	1444	...	1447	1448	1449	1450	1451	1452	1453	1454	1455	1456	1457	1458
Vicent Alcanyís														
Valentí Muntadella														
Esteve Jordà														
Pere Sancho														
Pere Tallada ³⁹⁷														
Fernando de Riaça														
Joan Canyelles														
Vicent Gregori														
Pere Vicent														
Pere Jordà														
Francesc Vidal														
Joan Comes														
Bartomeu Martí														

³⁹⁷ Treballava des de 1431.

Miquel Martínez d'Alfambra																			
----------------------------------	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

Mestre de capella

Un altre personatge que no podia faltar era el mestre de la capella, que era qui dirigia el cor. En aquest cas, sols es té constància d'un personatge que va desenvolupar aquest càrrec, i des d'una data un tant tardana, com és 1445, que va ser Joan Pérez.³⁹⁸ Possiblement, altres membres del cor de la capella desenvoluparien la dita feina durant els primers anys, però caldria considerar que el cor seria reduït i compost pels mateixos capellans, ja que no s'observa a cap altre cantor o músic. En altres capelles reials com per exemple la d'Enric III de Castella, en tenia quatre cantors, i la de Joan II de Castella set, tot i sense comptar amb els músics.³⁹⁹

Taula 42. El mestre de la capella

	1445	1446	1447	1448	1449	1450	1451	1452
Joan Pérez								

Músics a la cort

A més del cor, la capella incorporava un reduït grup de músics i cantors o xantres. Malgrat això, l'escàs nombre de músics com de xantres documentats, i que alguns dels que es coneixen formaven part també de la capella del rei, fa pensar en que la reina compartí capella amb el sobirà. És probable que alguns capellans i els escolans de capella foren els mateixos que formaven part del cor, els quals, a la vegada que estudiaven i

³⁹⁸ Ídem.

³⁹⁹ CAÑAS GÁLVEZ, Francisco de Paula, "La cámara de Juan II: Vida privada, ceremonia y lujo en la corte de Castilla a mediados del siglo XV", en GAMBRA GUTIÉRREZ, Andrés y LABRADOR ARROYO Félix (coord.), *Evolución y estructura de la casa Real de Castilla, cit.*, p. 149.

aprenien per a ser capellans, entonaven els cants litúrgics sota les directrius de Joan Pérez, el mestre de capella.

Molts dels músics que s’han conegut a través dels llibres de comptes eren d’origen francès. En 1427 està documentat, precisament, un music francès del rei que estava integrat a la capella de la reina: Perrinet Pernostreau, sonador d’orgue⁴⁰⁰ que treballà junt al sonador d’arpa Pere de Vallseca,⁴⁰¹ també de la casa del rei, i Eduard de Vallseca,⁴⁰² de la cambra de la reina també ministrer d’arpa.⁴⁰³ Aquest va ser un dels arpistes del rei, present en la cort entre 1416 i 1432. En 1462 ja es documenta retirat a Barcelona, però, tot i que podríem pensar que el seu paper al palau es reduiria a amenitzar les vetllades, festes o recepcions. El seu servei era d’allò més polivalent, ja que entre les seues feines estava també realitzar algunes compres, com per exemple la d’una de les arpes que posseïa el Magnànim, potser també utilitzada per a tocar en la casa de la reina i dos orgues.⁴⁰⁴ Eduard de Vallseca es va mantenir fidel a la reina i va romandre a la cort quan el seu germà, Pere de Vallseca, se n’anà a Nàpols amb el rei.

Tot i els pocs músics documentats a palau, hi hagué lloc entre ells per a una dona, perquè la reina Maria va gaudir en alguna ocasió de la presència i el divertiment que li oferiria una joglaressa anomenada ”na Graciosa”, qui va treballar també a la cort del rei però se sap que passà una temporada, en 1417, a la casa de la reina (concretament a 23 dies d’agost) i que va ser remunerada amb quatre florins.⁴⁰⁵

Taula 43. Els músics i instrumentistes (1416-1430)

	1416	.....	1425	1426	1427	1428	1429	1430
Perrinet de Pernostreau								
Pere de Vallseca								

⁴⁰⁰ Ídem.

⁴⁰¹ Ídem.

⁴⁰² Ídem.

⁴⁰³ ANGLÉS, Higinio, “La música en la corte real de Aragón y de Nápoles durante el reinado de Alfonso V el Magnánimo”, en *Quadernos de trabajo de la Escuela Española de Arqueología e Historia en Roma*, 11, 1961, p. 91.

⁴⁰⁴ CAÑAS GÁLVEZ, Francisco de Paula, “La cámara de Juan II: Vida privada, ceremonia...”, *cit.*, p. 149.

⁴⁰⁵ ACA MR 537, f. 54 r.

Eduard de Vallseca								
-----------------------	--	--	--	--	--	--	--	--

L'organització de la taula

Allò que s'entén per “l'organització de la taula” té més a veure amb els espais destinats per a cuinar, menjar, i disposar els animals. De fet, la taula i la cambra, estaven clarament separats, sent la figura del majordom la més important per al control de la taula règia, tant com ho era per a la cambra el camarlenc.

El majordom

Entre altres de les responsabilitats del majordom estaven vigilar la carn des del moment en què es tallava fins que era servida a l'àpat.⁴⁰⁶ La seua missió, en definitiva, requeria veure i seguir tots els passos en l'elaboració dels aliments, i per a això, ell s'encarregava de tastar tots aquells plats que anaven a servir-se a la taula. Tanmateix, el majordom tenia altra gent subordinada: oficials relacionats amb la cuina com el coc, el “talladorer” o el sobrecoc, els quals estaven sota les seues ordres directes.⁴⁰⁷ Alguns d'aquests nobles eren (dins del rang de l'escuderia) el “talladorer”, el boteller o el sobrecoc, mentre altres no ho eren, com seria per exemple el cas del coc.

A més, per garantir que el menjar no estigués enverinat, comptava amb un o dos porters que vigilaven l'entrada a les cuines de qualsevol persona o producte extern. La

---

⁴⁰⁶ Seguint l'esquema de les Ordinacions de Pere el Cerimoniós tenim un bon exemple de les funcions d'aquest oficial: “... cascuna sia tengut de saber quines viandes volrem menjar e aquelles man aparellar. E sia curós ab acabament que les viandes e altres coses deguda aparellades. Faça encara, Nós manans, on nostre palau taules e altres coses aquí necessàries fer, e com serem prop d'anar a taula no tart de pendre nostre manament, per lo qual sia imposat quals persones ne per quin orde en nostra taula farà ser danant e après Nós. Encara anants per rahó de menjar en palau e d'aquí tornan sia tengut d'anar e baja ab I porter a la cuyna e ab lo sobrecoch, exercent l'offici, e per tal que tota perversa occasió de mesclar coses nocives en nostres viandes a qualque qual malvada persona sia tolta ab molt gran diligència per los damunt-dits, no tan solament per esgardament de feeltat aprobada los perils de nostra vida esquivans...” en: GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...*, cit., p. 54.

⁴⁰⁷ I continuant amb la descripció que fan les Ordinacions de Pere el Cerimoniós respecte al majordom ens comenta el següent: “... manam que lo dit majordom davant totes coses en la cuyna al sobrecoch e als portants lo taylador e als cochs de totes les viandes que a Nós seran aportades diligentment tastar faça e d'aquí avant aquell mateix majordom d'aquelles mateixes viandes faça tast; el dit majordom, tornar de la cuyna, seguesca los sobrecochs e los portants los tayladors als quals lo dit porter davant baja.” En: GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...*, cit., p. 54.

responsabilitat del majordom l'obligava a supervisar el “panisser”, que elaborava el pa, el coc o cuiner, el boteller, que s'encarregava del vi, el reboster, que tenia cura de les espècies i les fruites... tot havia de passar sota els seus ulls abans que arribés a la boca de la reina.⁴⁰⁸ També s'encarregava de proveir l'aliment al palau, i en aquest sentit, apart d'estar sempre en contacte amb el personal de la cuina també devia mantenir una relació molt directa amb el proveïdor del palau: el comprador. Aquest era dels oficials que més apareixen en els comptes diaris, precisament per la importància que tenia i l'assiduitat de les seues compres, cosa que quedava reflectida en els llibres del Mestre Racional.⁴⁰⁹

Entre les seues funcions estava la decoració de les estances de palau quan s'acostaven les festes de la Pentecosta o el Nadal, així com buscar un segon camarlenc o un ajudant per quan aquests no estigueren a la cort o es trobaren impeditos per alguna malaltia.⁴¹⁰ Una altra prerrogativa pròpia del majordom consistia en la distribució de l'aigua a la taula abans del començament del menjar⁴¹¹ així com dur els comptes, almenys una vegada al dia, junt amb l'escrivà de ració.⁴¹²

Per recórrer a algun paral·lelisme extern a la Corona d'Aragó, cal dir que la seua figura aparegué en Castella a mitjans del segle XIII i tenia com a missió la inspecció i la

---

⁴⁰⁸ “El dit majordom escudelles e talladors sia tengut de posar en nostra taula e après faça lo tast de les viandes e donna a tastar a aquell o a aquells qui les ditas escudella e talladors hauran portats [...] E volem encara que el nostre boteller, panicer e reboster del vin o del pan e de fruytes e de les altres coses que per sos officis davant la nostra taula hauran aportades per rahon d'aministrar a Nós, d'aquelles ans que a Nós en la taula o en altre manera ne sien aministrades aja cura de donar taste ell mateix pendre e de les aygües de les mans a donar a Nós ans que sigam a taula sie tengut e d'aquella pendre e donar tast a aquell qui la portarà.” En: GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...*, cit., pp. 54-55.

⁴⁰⁹ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, “Food in the accounts of a travelling lady: Maria de Luna, queen of Aragon, in 1403”, en *Journal of Medieval History*, 2018, pp. 569-594.

⁴¹⁰ “... anar per lo palau e provehir que y haja bastament de viandes e d'altres coses segons que's pertany a real magestat e que orde degut en totes coses en lo palau sia observat” I segueix: “on si en alcuna manera s'esdevenrà Nós menja oltra la taula los serveys desús dits per los camarlenchs disposam de fer [...] si, emperò s'esdevenrà algunes vegades en los dits diez lo noble majordom ésser absent o ésser present empedit per algun accident, lavors servesque aquell maajordom qui primer en lo dit ofici será appellat l'altre cavaller majordom a ell acompanyant” GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...*, cit., p. 55.

⁴¹¹ “E encara volem que quant en lo palau les mans dels pobres en la taula estants lavarem, instruïts per divinals fets e doctrines, l'aygua e les altres coses en açò necessàries a Nós degen ésser aministrades per los majordòmens. Prerrogativa d'onor al noble majordom e après ell a aquell cavaller qui primer será reebut a l'ofici desús dit, segons que's pertany sia observada”. GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...*, cit., p. 55.

⁴¹² “...licències sien donades de tres pan e vin e carns e altres viandes de la nostra cort segons que a ells será vist rehonable, e con offici de majordom en discutir la rahon de la aministració de nostres oficials convinent cosa és per alguns oficials de nostra cort, ço és, lo comprador, boteller, panicer, reboster, sobrazembler e museu...[...] Mas un majordom, almenys una vegada al dia, ab lo dit escriva de ració, convé present ésser en aquest negoci per tal que la rahó de la aministració, la qual en tantes varietats se posa, per juhý de dos mils sia conservada...” GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...*, cit., p. 56.

administració de la casa (mantenia bàsicament les mateixes funcions que l'aragonesa). Segons Alfons X, a l'*Espéculo*, el majordom tenia un gran pes en la cambra del rei ja que a ell arribaven totes les rendes i ell duia els comptes de la casa. Explicava també que s'anomenava *mayor domo* perquè era el major home de la casa per a rebre les seues coses.⁴¹³ Les seues funcions eren per tant, en aquest sentit, semblants a les que desenvolupaven els comptadors majors d'hisenda en la cort castellana.⁴¹⁴ Cal dir també que la figura del majordom va experimentar un canvi en les seues funcions: en un primer moment, aquest estava lligat al servei de la cambra, però després es va desvincular quedant-se sols encarregat del servei de la casa acomplint les funcions que s'han descrit abans.

Pel que respecta al primer majordom que es coneix de la casa de la reina, aquest està documentat al 1416 i s'anomenava Mateu Ram⁴¹⁵, el qual apareixerà desenvolupant aquest càrrec durant molt poc de temps, a penes dos anys. Després, a partir de 1420 el càrrec passà a desenvolupar-lo Bernat Cruïlles⁴¹⁶ ajudat en alguna ocasió per Bernat Çalba,⁴¹⁷ el qual, a més a més de conseller va desenvolupar en alguna ocasió les feines de majordom, apareixent també a la cancelleria. Per la seua part, Bernat Çalba va ser un dels marmessors de la reina, junt amb Rafael de Ribes.

Taula 44. Els majordoms de casa de la reina

	1416	1417	1418	1419	1420	...	1458
Mateu Ram							
Bernat Cruïlles							
Bernat Çalba							

⁴¹³ CAÑAS GÁLVEZ, Francisco de Paula, *La cámara real de Juan II de Castilla. Cargos, descargos cuentas e inventarios (1428-1454), ..., cit.*, p. 189.

⁴¹⁴ LADERO QUESADA, Miguel Ángel, "Casa y corte. L'Hôtel du roi et la Cour comme institutions économiques au temps des Rois Catholiques (1480-1504)", en *12 Congrés International d'Histoire économique*, Madrid, Universidad Complutense, 2011, pp. 43-56, especialment p. 44.

⁴¹⁵ Vegeu Índex.

⁴¹⁶ Vegeu Índex.

⁴¹⁷ Vegeu Índex.

La direcció de la taula règia

El sobrecoc

El servei a taula estava dirigit (tot i que el majordom era el cap de la casa) per la figura del sobrecoc. Aquest personatge també era de rang nobiliari i s'encarregava de supervisar el transport de les viandes de la cuina a la taula en presència del majordom, el qual, en aqueix procés, havia de tastar el menjar que se servia.⁴¹⁸ Normalment el sobrecoc es distingia per portar una tovallola posada a coll, influència directa de la cort ducal de Borgonya.⁴¹⁹

Quant al nombre d'aquests oficials, els sobrecocs podien ser dos o només un i tenir un ajudant. En el cas de la cort de la reina Maria aquest càrrec el va ostentar primer Antoni Çaera,⁴²⁰ ajudat per Lucià de Tudela,⁴²¹ el qual s'ocupava inclús de manar fer alguna compra a la reina, com la d'una arpa, en 1416, per a amenitzar, segurament, els banquets reials. Cosa que ens dóna a entendre que no sols es vetllava per la correcta distribució de l'àpat, sinó també perquè les vetllades a taula foren agradables.

Durant la dècada de 1420 el càrrecs van canviar. Es va incorporar Joan Carbonell,⁴²² qui va ser el nou sobrecoc junt amb Miquel Çaplana,⁴²³ i en 1430 comptà amb la presència de Ramon de Cernes⁴²⁴ junt amb Ramon Torres,⁴²⁵ acabant en 1445 amb el càrrec ocupat per Joan Xererqui fins a 1458.⁴²⁶

---

⁴¹⁸ "... aquells qui a Nós viandes ministraran, sien abtes e avists, e esperts; e sien en ministrar aquelles discrets [...] los menjars davant Nós seran posats los dits sobrecochs sien curoses, diligents, e ateses, que per lo majordom qui les haurà posades así faça donar a tastar per tal que per açò Nós en ells freturem de suspita. Axí meteix, de les dites viandes fer tast lo majordom sia estret quant aquelles seran posades davant Nós". GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós*, cit., p. 69.

⁴¹⁹ "Ordenam encara que aquell qui primer serà reebut en l'offici tovalloles belles e netes en aparell haja, e aquelles en lo seu coll pos, e ab aquelles l'escudella cobra e axí coberta port davant Nós". GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...*, cit., p. 70.

⁴²⁰ Vegeu Índex.

⁴²¹ Vegeu Índex.

⁴²² Vegeu Índex.

⁴²³ Vegeu Índex.

⁴²⁴ Ídem.

⁴²⁵ Ídem.

⁴²⁶ ARV, MR 9352, f. 62 r.

Taula 45. El sobrecooc entre 1416 i 1432

	1416	1417	1418	1419	1420	1421	1422	1423	1424	1425	1426	1427	1428	1429	1430	1431	1432
Antoni Ça Era																	
Lucià de Tudela (ajudant)																	
Joan Carbonell																	
Miquel Çaplana																	
Ramon de Cernes																	
Ramon Torres																	

Taula 46. El sobrecooc en 1445-1458

	1445	1446	1447	1448	1449	1450	1451	1452	1453	1454	1455	1456	1457	1458
Joan Xererqui														

El coc

Dins de la cuina, el màxim responsable de preparar els aliments era el coc. Aquest no era escuder; no pertanyia al rang nobiliari, però treballava conjuntament amb els nobles, ja que estava supervisat pel majordom.⁴²⁷ Tant en Castella com en la cort

⁴²⁷ "...deuem ordonador que dos cochs faels e bons en la cuyna comuna de nostra companya sien posats, qui les viandes per los domèstichs e familiars nostres reebedores curen ab vigilant estudi nèdeament e sàvia appareylar, per tal que més puguen ésser comendats que en ninguna cosa represes; la un dels quals Nós anans a loure davant vaga, axí que a cosa no perfecta loch no sia relexat [...] no ignorem la cura a ells pertànyer de appareylar nostres viandes per la manera e forma damunt dites als cochs de la nostra bocca en la precedent constitució assignats [...] ordonants que a nostres sobrecochs après los majordòmens obee

aragonesa els cocs eren elegits directament pel rei i estaven custodiats per un porter que vigilava l'entrada a la cuina. Segons les Ordinacions aragoneses havien de ser dos els que desenvoluparen el seu ofici, encara que hi havia més personal que ajudava en les tasques de la cuina. Els primers cocs que estigueren al servei de la reina van ser Garcia Gallego,⁴²⁸ a qui es coneix la seua adscripció a la cuina des de 1416, i el seus ajudants Rodrigo de Segovia⁴²⁹ i Jaume Sala.⁴³⁰ Sembla que Jaume Sala va succeir més tard Garcia Gallego al front dels fogons “reginals”.

Taula 47. El coc entre 1416 i 1432

	1416	1417	1418	1419	1420	...	1425	1426	1427	1428	1429	1430	1431	1432
Garcia Gallego														
Rodrigo de Segovia														
Jaume Sala														

En la dècada dels 40 la cuina es va incrementar amb dos cocs més, que treballaven de manera simultània. Així, el que presenta una major continuïtat en la feina va ser Fernando de Sanvíctor,⁴³¹ que apareix documentat entre 1445 i 1451, en canvi, Fernando de Santander⁴³² sols apareixerà en 1447. Rodrigo de Segovia, que continuava, era llavors l'ajudant del coc, tot i que va estar present sols entre 1416 i 1428 i fins els anys 40 no es torna a mencionar. Resulta curiós observar que, tot i en la dècada dels anys quaranta o cinquanta, on la cort ja estava plenament assentada al nou país i les noves costums, els cuiners que preparaven els plats per a la reina eren, en la seua gran majoria castellans. S'observa ací un càrrec, tal vegada, més personalista i més centrat en els gustos de la

que en les coses tocants l'ofici damunt dit". GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...*, cit., p. 72.

⁴²⁸ Vegeu Índex de personal de cort.

⁴²⁹ Ídem.

⁴³⁰ Ídem.

⁴³¹ Vegeu Índex.

⁴³² Vegeu Índex.

monarca?; estaríem parlant de certa preferència per la cuina castellana? De ser així, prevaldrien més els gustos personals i particulars de la reina que el de contractar personal del mateix país. Aquest elitisme també s’observa a la cort d’Alfons el Jove de Gandia, que buscà sastres estrangers.⁴³³

Taula 48. El coc entre 1440-1452

	1440	1441	1442	1443	1444	1445	1446	1447	1448	1449	1450	1451	1452
Rodrigo de Segovia													
Fernando de Sanvíctor													
Fernando de Santander													

Entre els ajudants que apareixen documentats a la cuina estaven Alfonso de Fuentes⁴³⁴ des de 1421 i el ja citat Garcia Gallego.⁴³⁵ Aquest darrer apareix mencionat com ajudant de cuina des de 1416, i aquesta aparent contradicció posa en evidència que, potser, era difícil establir la diferència entre coc o ajudant; tal vegada perquè les diferències de treball no eren tantes, perquè possiblement desenvoluparien la feina en períodes alterns, o fins i tot perquè un cuiner en un moment donat podia ser “degradat” si arribava a la cuina un altre amb major reputació. Igual que Gallego, Rodrigo de Segovia apareix entre 1416 i 1432 alternativament com a ajudant o coc, i a partir de la segona data, i fins 1440, ja sempre com a uns dels caps de la cuina; o Fernando de Sanvíctor, anotat en els comptes com a ajudant en 1446 quan un any abans era anomenat coc.

D’altra part, i com ocorria en altres àmbits, hi havia personatges que feien la seua aparició de manera molt puntual. Tal seria el cas de Bernat Miquel⁴³⁶ o Gonsalvo de

⁴³³ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *La taula del senyor duc: alimentació, gastronomia i etiqueta a la cort dels ducs reials de Gandia*, Gandia, CEIC Alfons el vell, 2010, p. 35.

⁴³⁴ ARV, MR 9347, ff. 36 v. i 51 v.; ACA, MR 425, f. 89 v.

⁴³⁵ Vegeu índex.

⁴³⁶ Vegeu Índex.

Ferrera.⁴³⁷ També estava en la cuina Joan Negre, un esclau que va servir a la cuina de retret des de 1446 fins 1451. En l'última dècada, i concretament el 1458 el servei de cuina es reduiria a poques persones i a més a més amb dones que segurament serien del cercle de major confiança de la reina, com per exemple Caterina Ferrer⁴³⁸ i Na Tomasa, que va fer el paper de cuinera de retret.⁴³⁹

Taula 49. Ajudants de cuina entre 1416 i 1432

	1416	1417	1418	1419	1420	1421	1422	1423	1424	1425	1426	1427	1428	1429	1430	1431	1432
Garcia Gallego																	
Rodrigo de Segovia																	
Bernat Miquel																	
Alfonso de Fuentes																	
Gonçalvo de Ferrera																	

El Museu

Altre personatge descrit en les Ordinacions de Pere el Cerimoniós era el museu. Aquest era l'encarregat de manipular els aliments una vegada eren a la cuina o a la casa. Estava al front de la musaria o rebost, del qual tenia la clau i revisava tant la carn com el peix, però també els condiments utilitzats habitualment per als plats, com el gingebre, la sal, l'oli, la mel, els formatges o les espècies.⁴⁴⁰ En Castella es pot advertir el seu

⁴³⁷ Vegeu Índex.

⁴³⁸ ARV RC 473, f. 80 v. Vegeu Índex.

⁴³⁹ ARV RC 475, f. 4 v., 33 v. i 34 r. Vegeu Índex.

⁴⁴⁰ "... sobre totes les coses a ús nostre e ornament necessari és cura e diligent custodia a certes persones ésser comesa havem ordonat necessèria cosa ésser esguardan e consonant a rahó que sobre les coses per nostre menjar e vitayla comprades a algún fael la custodia d'aquelles cometre dejam [...] qui la clau del reservatori o portades a la cuyna per comprador o sotscomprador seran, abans del trencament d'aquelles, presents lo majordom e lo comprador e lo sotscomprador, repesar faelment no oblit, les quals axí repesades

paralelisme amb el “*despensero mayor*”, que desenvolupava un treball molt semblant al de la Corona d’Aragó. La figura del museu és clau per conèixer la dieta de la cort, ja que aquest, també anotava allò que s’anava a servir cada dia.⁴⁴¹

Així, el primer museu que apareix documentat treballant a la cuina de la reina va ser Narcís López,⁴⁴² tot i que aquest va restar sols un any en el càrrec. Després d’ell, un dels que més temps va romandre en l’ofici va ser Pere Font,⁴⁴³ que començà en 1417. A més, hi havia un personal puntual o temporal, com seria el cas de Jaume Marc i Joan Sevilla, així com els museus sicilians Guillermo Sardo i Joan Lonillo, entre altres.⁴⁴⁴

Taula 50. Els primers museus a la cort de la reina Maria (1416-1426)

	1416	1417	1418	1419	1420	1421	1422	1423	1424	1425	1426
Narcís López											
Pere Font											

En última instància trobarem a Joan Capdevila⁴⁴⁵ o Alfonso de Fita, tot i que treballava també com a mosso de mules, en 1458 apareixia a l’inventari de béns de la Reina com a membre de la musaria,⁴⁴⁶ possiblement requerit només per fer la descripció dels objectes que allí es trobaven. Però, en definitiva, el que si es va mantenir al lloc durant tota la seua vida va ser Pere Font, que desenvolupà el seu càrrec des de 1416 fins els anys 50.

---

facen certes peces e taylle trench diligentment aquelles, e encara el peix trencar sia tengut e aquells que per nostra persona appareyladores; e les altres carns comprades e trencades a obs de nostres domèstichs als cochs aquelles appareyladores deputats liure ordonadament.” GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...*, cit., p. 73.

⁴⁴¹ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *La taula del senyor duc...*, cit., p. 31.

⁴⁴² Vegeu Índex.

⁴⁴³ Vegeu Índex.

⁴⁴⁴ ACA, MR 537, f. 54 v.

⁴⁴⁵ Vegeu Índex.

⁴⁴⁶ TOLEDO GIRAU, José, *Inventarios del Palacio Real de Valencia, a la muerte de doña María, esposa de Alfonso el Magnánimo*, Valencia, Anales del Centro de Cultura Valenciana, 1961 i en ARV RC 473 f. 79 v.

Taula 51. Última etapa de museus (1445-1458)

	1445	1446	1447	1448	1449	1450	1451	1452	1453	1454	1455	1456	1457	1458
Pere Font ⁴⁴⁷														
Joan Capdevila														
Alfonso de Fita														

El Comprador

Si el museu era el que tenia cura dels aliments, també havia d'estar en contacte amb la persona que els comprava i s'encarregava de portar-li'ls al palau. La figura del comprador era essencial per al manteniment i bon funcionament de la casa perquè era el que abastia la cuina i la cambra de palau. Aquest s'ocupava d'aportar la carn, el peix, el pa o el vi que es servia cada dia a la taula i al mateix temps era el que lliurava cada producte a la persona a la qui li corresponia: el vi al boteller, el pa al panisser, o la carn i el peix al coc.

Però, el treball del comprador no s'aturava simplement en la compra dels aliments, sinó que també se li encarregava proveir la cort de tovalloles i tovalles que després lliurava al reboster, a més a més de cera, sucre o espècies que es donaven a l'apotecari, o inclús ordi o palla per a les atzembles. Cada matí es reunia amb els oficials i amb el majordom que havien de prendre compte i distribuir els productes a cadascú que li pertoqués. L'escrivà de ració anotava tot allò que s'havia comprat al mateix temps que era supervisat pel majordom,⁴⁴⁸ qui havia de comprovar que tot estava en perfecte estat i en bones condicions per a distribuir-ho després a cadascú dels oficials.

⁴⁴⁷ De 1417 fins a 1450.

⁴⁴⁸ "... deu cura de la carn, pan, e vin e peix en la sua sacra casa ministradora a certs seus feels especialment sia comesa, qui·ls officis lurs ab aquella que·s cové diligència exerguesquen [...] diligentment vetle e inste; e per ço que mils totes aquelles coses puxa cumplir abastament de la nostra cort, volem que de les nostres rendes sufficient quantitat reeba per tres terces de l'any, de la qual vin compre e aquell liure a nostre boteyler, e per axí mateix, liurant-lo al nostre panicer, et encaracarns, e peixs, los quals nostre museu liurarà, lo qual aquel procur als nostres cochis liurar. Encara al dit comprador se pertanyerà comprar fruytes, fromatge, ortalices, tovalles e tovaayos quantque quant necessari serà, e assò al reboster nostre liure; e cera e pobil o bleses, e sucre, e espècies, e altres coses necessàries a fer confits semblantment comprarà, les

El comprador solia estar ajudat per un sots-comprador que anotava tot allò que s'havia d'adquirir. Era com una mena d'ajudant que normalment l'acompanyava a tots els llocs on s'havien de fer les compres. I, per si de cas, aquest podia tenir, a la seua vegada, dos ajudants que ocuparien el seu lloc en el moment que aquest no estigués o no pogués desenvolupar la seua feina.⁴⁴⁹

Des de 1416 el comprador de casa de la reina va ser Guillem de Linya,⁴⁵⁰ junt amb Arnau Marco,⁴⁵¹ que era el sots-comprador. Fins que en 1418 Joan Pellicer⁴⁵² es convertiria en nou ajudant de comprador del primer. Aquell va treballar bona part de la seua vida a la cort de la reina, i està documentat fins als anys 30. A més d'aquests, en 1416 Arnau Flor⁴⁵³ va ser altre dels sots-compradors fins el 1420, mentre Pere Genoer⁴⁵⁴ apareixia per primera vegada en 1427. En la dècada dels 40, apart del sots-comprador Arnau Marco, que continuava desenvolupant aqueixa feina, s'incorporaria també Joan Girbés,⁴⁵⁵ documentat entre 1449 fins 1456. Inclús se sap que aquest va comprar una esclava anomenada María, per a la cort.⁴⁵⁶

Taula 52. Compradors de casa de la reina de 1416 fins a 1432

	1416	1417	1418	1419	1420	1421	1422	1423	1424	1425	1426	1427	1428	1429	1430	1431	1432
Guillem de Linya																	
Arnau Marco																	
Arnau Flor																	

quals coses al nostre apothecari ell liurar manam, e sagins, oli, carn salada, peix sechs e semblants coses ell comprar s'i obligar regonexerà e al museu liurarà; e ordi e civada...” GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...*, cit., pp. 76-77.

⁴⁴⁹ “E encara una persona volem ésser elegida qui sotscomprador sia nomenat, e aquelles coses que per lo dit comprador se compraran scriure fer se porà e serà convenient de fer, e al comprador en son offici ajut” i segueix amb els ajudants de comprador: “E encara dos ajudants volem al sotscomprador ésser acompanyats [...] en la sua absència [...] e sacrament presten e homenatge als nostres majordòmens.” GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...*, cit., p. 78.

⁴⁵⁰ Vegeu Índex.

⁴⁵¹ Vegeu Índex.

⁴⁵² Vegeu Índex.

⁴⁵³ Vegeu Índex.

⁴⁵⁴ Vegeu Índex.

⁴⁵⁵ Vegeu Índex.

⁴⁵⁶ ARV, MR 9352, ff. 65 r., 65 v., 69 r., 71 v., 74 r., 76 v. i 80 r. ; MR 9353, ff. 32 v., 37 v., 40 v., 43 v., 46 v., 51 v., 53 v., 54 r. i 54 v. ; MR 9354, ff. 31 r., 33 v., 38 r., 44 v., 51 v., 57 r. i 61 r. i MR 9355, f. 5 r.

Joan Pellicer (ajud.)																	
Pere Genoer																	

Taula 53. Compradors en la dècada dels 40 i 50

	1442	1443	1444	1445	1446	1447	1448	1449	1450	1451	1452	1453	1454	1455	1456	1457	1458
Arnau Marco ⁴⁵⁷																	
Joan Girbes																	

Aiguader

Hi havia un ofici que era el d'aiguader, però es possible que fos extern a la cort, i que per això no aparega a les Ordinacions. Com el seu nom indica, seria el que s'encarregava de subministrar l'aigua a la casa. Coneixem complint amb aquesta tasca un tal Domingo Tarch, qui estava a la casa del rei i no de la reina, de manera que es demanarien els seus serveis puntualment. Anys més tard, entre els que van desenvolupar l'ofici de forma puntual van ser freqüents els membres de casa de la reina que exercien altres càrrecs alhora. Aquest seria el cas dels atzemblers Lope de Somorrostro o Gonçalbo de Santander.⁴⁵⁸

Taula 54. Aiguaders

	1418	...	1451	1452	1453	1454	1455	1456	1457	1458
Domingo Tarch										
Lope de Somorrostro										

⁴⁵⁷ Des de 1418 ininterrompudament.

⁴⁵⁸ Vegeu Índex.

Gonçalbo de Santander											
-----------------------	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

El Boteller

Continuant amb el servei a la taula, el boteller era l'encarregat del subministrament i la custòdia dels líquids, tant el vi per a beure com de l'aigua per llavar-se les mans, com era costum, abans i després de menjar. Havia de ser un expert en vins, ja que havia de distingir les tipologies i saber-hi el preu a l'hora de fer una bona elecció. Així per exemple, el vi més car i més valorat era el vi grec, que era dolç i blanc, per contra del vi vermell, que era considerat més comú. A part, es solia servir, a les taules reials, i com a refrigeri, un vi barrejat amb mel o sucre i amb espècies que s'anomenava "clarea", sobretot en períodes d'abstinència.⁴⁵⁹ La seua feina es complementava amb la del coper, que era el que abocava directament la beguda a la copa, d'ahí que a Navarra per exemple prengué el nom d'*eschanzón*.⁴⁶⁰ Segons les Ordinacions de Pere el Cerimoniós, normalment eren dos els botellers que desenvolupaven el dit ofici, i també estaven acompanyats per ajudants, que solien ser més joves i estaven al servei del boteller major per aprendre l'ofici.⁴⁶¹

Guillem De Besella treballà entre 1416 i 1421, ajudat per Francisco Pérez com ajudant de boteller en 1416. A l'any següent, 1417, s'incorporaren altres oficials de la botelleria però de manera puntual i en anys diferents, com va ser el cas d'un sots-boteller anomenat Joan de Montçó, o el sots-boteller Joan Mirto.

A partir dels anys vint es tendeix a una certa estabilitat en el lloc amb Lop de Benavent com a sots-boteller amb qui s'incorporaria en 1424 Bartomeu d'Hostalric com a boteller junt a Jordi de Benavent i altres ajudants com Joan Çaclota. En juliol de 1430 apareix mencionat un ajudant anomenat Francisco Treziello, que, com en el cas dels anterior, desenvoluparia alguna feina puntual, degut al poc temps que va restar al palau. Cosa semblant podríem dir del cas del sots-boteller Ramon Guitart.⁴⁶²

⁴⁵⁹ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *La taula del senyor duc...*, cit., pp. 26-27.

⁴⁶⁰ "...ordonam que dues bones generoses persones, per honestat de bones costumes e per faeltat enclarides, al damunt dit offici per Nós sien deputades a nostre arbitre elegidores qui de la aygua e del vin de nostra bocca custodia hagen diligent e la dita aygua e vin nèdeament e en posts e tovayles e tovayloles entires e nèdes ministren a nostre coper destinant lo vin a Nós ministra." GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...*, cit., p. 59. Per al cas de Navarra vegeu: NARBONA CÁRCELES, María, *La corte de Carlos III...*, cit., p. 315.

⁴⁶¹ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *La taula del senyor duc...*, cit., p. 26.

⁴⁶² Vegeu Índex.

Taula 55. Els botellers a la cort (1416-1432)

	1416	1417	1418	1419	1420	1421	1422	1423	1424	1425	1426	.....	1429	1430	1431	1432
Francisco Pérez (sots-)																
Guillem de Besella																
Joan de Motsó																
Joan Mirto																
Jaume Seny																
Lop de Benavent																
Bartomeu d'Hostalric																
Jordi de Benavent																
Joan Çaclota																
Francisco Treziello																
Ramon Guitart																

En 1437 Lop de Benavent va ascendir a boteller i el lloc de sots-boteller va passar a ser ocupat per Martí de Burgos⁴⁶³ que desenvoluparia el dit càrrec fins a 1458. Així i tot, hi aparegueren en alguna ocasió personatges de manera puntual, com estem acostumats a veure, com Luís Martí,⁴⁶⁴ en 1447 i Martí Rost,⁴⁶⁵ en 1458.

⁴⁶³ Vegeu Índex.

⁴⁶⁴ Vegeu Índex.

⁴⁶⁵ Vegeu Índex.

Taula 56. Altres membres de la botelleria

	1445	1446	1447	1448	1449	1450	1451	1452	1453	1454	1455	1456	1457	1458
Martí de Burgos														
Lluís Martí														
Martí Rost														

El coper

Com hem dit abans, la feina del boteller no es podria entendre sense la figura del coper. És a ell a qui es dirigeix la reina quan vol demanar la beguda, i donat que era un càrrec desenvolupat per escuders, és a dir nobles, s'exigien bones costums i ser diligents. Al principi de qualsevol menjar el coper havia d'entregar la copa al boteller i al sotsboteller i després a ell mateix per fer el tast de la beguda i comprovar que estigués en bon estat i no enverinada. La feina d'aquest oficial no es limitava a servir els líquids, ja que també podia treure coses per picar com neules o altres dolços de l'època, especialment al final de l'àpat.⁴⁶⁶

Entre els primers copers que estigueren a la taula reial va estar Guillermo de Berga⁴⁶⁷, que va ser el coper des de 1416 fins 1418, i Francesc D'Arill, del que no sabem fins a quan estigué treballant a la cort.⁴⁶⁸ En 1424, en tot cas, ja es trobava fent aquest mateix servei Baltasar Queralt, tot i que sols apareix documentat uns pocs anys,⁴⁶⁹ el mateix que ocorre amb Guerau Alamany de Cervelló⁴⁷⁰ i Martí Joan de Luna.⁴⁷¹ Aquests períodes tan breus respondrien a que els llocs de treball desenvolupats eren només un pas

⁴⁶⁶ "...lo nostre vin serà appellat per ell lo boteller major, e un porter per fer tirar la gent denant personalment baja e abans que del dit vin en nostra copa reeba lo dit nostre coper del dit vin tast pendre faça al dit boteller e al sotsboteller e ell mateix tast semblantment [...] e après ell lo boteller ab lo pitxer de l'aygua vinguen denant Nós, e can seran aquí lo dit boteller aygua metre haja en la copa e lavors lo dit coper del vin tast faça denant Nós, e Nós havents begut encotinent en aquella mateixa forma que seran venguts se'n tornen. Axí mateix, la copa nostra ab piment, quant neules o coses que ab piment són costumandes de menjar, pos denant Nós en la taula." GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...*, cit., p. 58.

⁴⁶⁷ Vegeu Índex.

⁴⁶⁸ Vegeu Índex.

⁴⁶⁹ Ídem.

⁴⁷⁰ Ídem.

⁴⁷¹ Ídem.

per a l'ascens social a la cort i el treball era representatiu, per tant les estances solien ser curtes per adquirir un estatus més elevat.

Taula 57. El coper (1416-1431)

	1416	1417	1418	1419	1420	1421	1422	1423	1424	1425	1426	1427	1428	1429	1430	1431
Guillermo de Berga	■	■	■													
Francesc d'Arill	■	■														
Baltasar Queralt					■	■	■	■	■							
Guerau Alamany de Cervelló												■				
Martí Joan de Luna																■

El panisser

Un altre dels departaments de la casa era el del panisser, que s'encarregava de fer el pa i de que tots els dies estigués a la taula de la reina. Normalment aquest oficial no pertanyia a la noblesa, sinó que era un assalariat del palau. Pel que respecta al nombre de panissers, podien haver una o dues persones desenvolupant l'ofici, sent freqüent que hi hagués un panisser i un ajudant o un sots-panisser. Si ho comparem amb altres corts, com per exemple la del duc de Gandia, Alfons el Vell, aquest també es feia càrrec de portar una comptabilitat del blat que extreia dels molins senyoriais.⁴⁷²

A la taula el pa era servit tenint la major cura ja que, segons les Ordinacions, s'especificava que estigués tapat amb tovalloles o panys. Aquesta actitud era molt pròpia de les costums de la cort de Borgonya, on el plat del rei i la reina es cobrien abans d'eixir

⁴⁷² GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *La taula del senyor duc...*, cit., p. 28.

de la cuina,⁴⁷³ i tenint en compte les influències que la cort ducal va exercir sobre la de la Corona d’Aragó no és estrany que adoptés aqueixes costums. Una vegada eixia el pa de la cuina era tastat, a l’igual que la resta dels aliments, pel majordom.⁴⁷⁴ Entre les funcions del panisser no sols estava el fer el pa, sinó que també a les seues ordres s’elaboraven pastes, neules i altres dolços, que després eren servits pel coper.

Així, el primer panisser al servei de la taula reial va ser Ramon de Cernes,⁴⁷⁵ des de 1416 fins a 1429, i després Gabriel Meseller.⁴⁷⁶ Junt amb aquests treballava Pere Brau,⁴⁷⁷ com a sots-panisser (1416 -1424). En els anys següents es documenten, amb càrrecs molt puntuals, Manuel Montsoriu⁴⁷⁸ i Galceran Montsoriu⁴⁷⁹ i, set anys més tard, apareixen nous personatges al càrrec com Pedro del Toro⁴⁸⁰, sots-panisser, documentat entre 1427 i 1431, o altres que treballen també poc de temps com van ser Marià Alegre,⁴⁸¹ Ramon de Centeria⁴⁸² i Joan d’Estúñiga⁴⁸³.

Taula 58. El panisser (1416-1431)

	1416	1417	1418	1419	1420	1421	1422	1423	1424	1425	1426	1427	1428	1429	1430	1431
Ramon de Cernes																
Pere Brau (sots-)																
Gabriel Meseller																

⁴⁷³ NOEL Charles C., “La etiqueta borgeña en la corte de España (1547-1800)”, *Manuscrits: Revista d’història moderna*, 22, 20014, p. 154.

⁴⁷⁴ “...ordenam que dues bones persones generoses, per honestat de bones costumes e per fealtat enclarides, a l’offici de nostra paniceria per Nós sien deputades a nostre arbitre alegidores qui del pan de la nostra bocca en especial cura hagen diligent, ço és, que tota hora que a taula ser volrem aparellat estiga ab lo pan a la nostra taula posador cubert ab tovayoles, nèdees e entires, aquell al majordom nostre [...] liurar no oblit e d’aquell tast per lo dit majordom axí mateix donar faça”, GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...*, cit., p. 64.

⁴⁷⁵ Vegeu Índex.

⁴⁷⁶ Vegeu Índex.

⁴⁷⁷ Vegeu Índex.

⁴⁷⁸ Vegeu Índex.

⁴⁷⁹ Vegeu Índex.

⁴⁸⁰ Vegeu Índex.

⁴⁸¹ Ídem.

⁴⁸² Ídem.

⁴⁸³ Ídem.

Manuel Montsoriu																
Galceran Monsoriu																
Pedro de Toro																
Marià Alegre																
Ramon de Centeria																
Joan d'Estúñiga																

Els pastadors

A més a més d'elaborar el pa hi havia altres especialistes en matèria de forn. Aquest era el pastador, que a la cort de la reina Maria era de sexe femení. En realitat el panisser era el que supervisava la producció del pa, però la seua execució reial la feia aquesta dona. Concretament, segons les Ordinacions de Pere el Cerimoniós, el pastador o pastadora s'encarregava de pastar el pa, les panades, que eren habituals als sopars,⁴⁸⁴ i empanats i, a l'igual que ocorria amb el pa, es demanava que foren nets en l'elaboració i que tingueren cura de que els aliments no foren enverinats.⁴⁸⁵

La primera referència que tenim al respecte és la de María de Segovia⁴⁸⁶, la qual apareix citada com a ajudant de pastador. Aquesta dona està documentada des de 1416, per tant serviria a la reina des de que era infanta i després va emprendre el camí a la nova cort, treballant al seu costat fins als anys 20. A ella es va unir en 1416 la pastadora Antonia López⁴⁸⁷, però tot i així sols va restar al lloc fins a 1420. Marina Castaño⁴⁸⁸ va entrar en 1431, acompanyada, en aquest cas, d'un home, l'ajudant de pastador Francesc Claramunt.⁴⁸⁹

⁴⁸⁴ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *La taula del senyor duc...*, cit., p. 28.

⁴⁸⁵ GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...* cit., p. 67.

⁴⁸⁶ Vegeu Índex.

⁴⁸⁷ Vegeu Índex.

⁴⁸⁸ Vegeu Índex.

⁴⁸⁹ ACA, MR 544,2, f. 62 r.

Taula 59. Ofici de pastadora fins a 1431

	1416	1417	1418	1419	1420	1421	1422	1423	1424	1425	1426	1427	1428	1429	1430	1431
María de Segovia																
Antonia López																
Marina Castaño																
Pere Bonafont																

Finalment, en 1445, Maria de San Esteban⁴⁹⁰ i Maria de Santander⁴⁹¹ treballaren conjuntament com a pastadores del palau de forma continuada. Però l'ofici també tenia treballadors masculins, de vegades treballant a les ordres de la pastadora, com és el cas de Pere Bonafont⁴⁹² entre 1429 i 1431 i Pedro de Santander⁴⁹³, que també tenia cura del braser.

Taula 60. Les últimes pastadores a la cort

	1445	1446	1447	1448	1449	1450	1451	1452	1453	1454	1455	1456	1457	1458
María de Sanesteban														
Maria de Santander														
Pedro de Santander														

⁴⁹⁰ Vegeu Índex.

⁴⁹¹ Vegeu Índex.

⁴⁹² Vegeu Índex.

⁴⁹³ Vegeu Índex.

Telladorer o escuder dels coltells

D'altra part, si s'ha vist com el fet de servir la beguda o l'aigua era un acte d'enaltiment social per als nobles, no ho era menys el fet de tallar les viandes. Així sorgeix la figura del telladorer. Aquest s'encarregava de tallar la carn i el peix abans de servir a taula. Era el *trinchante* en Castella, i en ambdues corts era una feina desenvolupada per un membre de la noblesa. En la de la reina Maria l'ofici era portat per Andreu de Sant Dionís.⁴⁹⁴ Aviat va deixar el càrrec, i el passà a ocupar Jaume Lena,⁴⁹⁵ almenys fins a la dècada dels anys 30. Com ocorria amb altres càrrecs ostentats per escuders de la casa de la reina, sempre hi havia nobles que volien fer-se un lloc a la cort, com Pere Ferrer⁴⁹⁶ o Joan de Lena.⁴⁹⁷ El mateix ocorria anys després amb Gonçalvo de Soto⁴⁹⁸ o Luis Darze,⁴⁹⁹ que s'incorporarien posteriorment però desenvolupant la feina de manera molt puntual.

Taula 61. L'ofici de "telladorer"

	1416	1417	1418	1419	1420	....	1427	1428	1429	1430	1431	1432
Jaume de Lena												
Pere Ferrer												
Joan de Lena												
Lluís Darze												
Andreu de Sant Dionís												
Gonçalvo de Soto												

⁴⁹⁴ Vegeu Índex. Vegeu PARIZOT, Olivia, *Les écuyers tranchants et la découpe des aliments dans les péninsules ibériques et italienne à la fin du Moyen Âge et à la Renaissance*, (Thèse dir. par M. Bruno Larioux), Tours, Université François-Rabelais, 2016.

⁴⁹⁵ ARV, MR 9342, f. 74 v. Vegeu Índex.

⁴⁹⁶ Vegeu Índex.

⁴⁹⁷ Ídem.

⁴⁹⁸ ACA MR 542, f. 30 v. Vegeu Índex.

⁴⁹⁹ Ídem.

L'encarregat dels coltells

Tot i ser el mateix ofici que el telladorer, en la casa, hi havia un encarregat específic per als ganivets, i aquest solia ser un escuder. Els coltells eren els ganivets que es feien servir per tallar la carn i el peix. El primer que es coneix va ser Pedro Macarraç,⁵⁰⁰ el qual va començar en 1416 i va continuar el seu ofici fins a 1427. En 1418 va fer la seua aparició Gabriel Sagra,⁵⁰¹ que l'ajudaria com a escuder dels coltells, fent una intervenció puntual Roger Alamany de Bellpuig⁵⁰². Després de 1428 ja no es tenen més notícies respecte a aquesta feina. Cal dir que la divisió de denominació entre els que es feien dir telladorers i aquests escuders, tot i que la feina fos pràcticament la mateixa, es dega a l'especialització i divisió de càrrecs, cada vegada més concrets.

Taula 62. L'encarregat dels coltells entre 1418 i 1428

	1418	1419	1420	1421	1422	1423	1424	1425	1426	1427	1428
Pedro Macarraç											
Gabriel Sagra											
Roger Alamany de Bellpuig											

El reboster

El reboster s'encarregava de guardar tot allò que s'utilitzava a la taula, ja fos l'argent, els plats, la vaixela i proveir fruites, formatges, o també les candeles, el sucre o les salses. En aquest apartament hi participava altra persona, anomenada "llavador de

⁵⁰⁰ Vegeu Índex.

⁵⁰¹ Vegeu Índex.

⁵⁰² Vegeu Índex.

l'argent del rebost” que s’encarregava de netejar tota la vaixela i els coberts i les copes abans de ser guardades al rebost.⁵⁰³

Aquests rebosters, que solien ser dos, s’encarregaven de posar i llevar les taules i cadires, i d’encendre les llums, així com de fer la neteja de tots els estris del menjar. També ho feien de la il·luminació de la capella i d’encendre l’encens per a aquesta.⁵⁰⁴ Els rebosters estaven en contacte no sols amb el majordom, sinó també amb tots els que treballaven a la taula, de manera que eren ells qui preparaven les tovalles i tovalloles netes per al sobrecoc, o servien l’aigua als domèstics abans i després de menjar.

Un dels primers en desenvolupar aquest càrrec a la cort de la reina va ser el castellà Alfonso de Valladolid,⁵⁰⁵ que va treballar com a ajudant de rebost o sots-reboster, junt amb Galceran Ferrer.⁵⁰⁶ En 1418 aparegué també Salvador Ferrer⁵⁰⁷ com ajudant de rebost, entre d’altres.⁵⁰⁸

Taula 63. Els rebosters de casa de la reina. Primers anys (1416-1432)

	1416	1417	1418	1419	1420	1421	1422	1423	1424	1425	1426	1427	1428	1429	1430	1431	1432
Alfonso de Valladolid ⁵⁰⁹																	
Galceran Ferrer ⁵¹⁰																	
Salvador Ferrer																	
Luís Claver																	

⁵⁰³ “dues bones persones e generoses e feels per la anar de l’offici de guardar tota la vaixela d’aur e d’argent, la qual acostumam usar en nostre palau, axí de nostra persona com de nostres domèstichs [...] guardat-se molt molt diligentment que la damunt dita vexella nèdea e de coses inmundes sovén resguardada [...] e les damunt dites coses totes a hora conivent al nostre rebost, en la manera que portades les hauran, per ells sien retornades”: GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós*, cit., p. 106.

⁵⁰⁴ Per a major detall de tots aquests treballs vegeu: GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...*, cit., p. 107.

⁵⁰⁵ Vegeu Índex.

⁵⁰⁶ Vegeu Índex.

⁵⁰⁷ Vegeu Índex.

⁵⁰⁸ Vegeu Índex.

⁵⁰⁹ En al càrrec des de 1416.

⁵¹⁰ Des de 1416.

Manuel Suau ⁵¹¹																
Antoni Roís de Carmona																
Francesc Ça Bastida																
Lop de Quirós																

Des de 1445 el personal, com es veu en tots els àmbits, canvià i aplegaren nous noms. Entre els nous arribats hi hagué Lluís Martí,⁵¹² sots-reboster fins a 1452, possiblement més, i Antoni de la Torre⁵¹³ com a ajudant de rebost. Després, es documenta un tal Joan del Herno⁵¹⁴ en 1458, i al mateix any Gonzalbo de Bilbao,⁵¹⁵ Joan Navarro⁵¹⁶ i possiblement el seu fill Pere Navarro, com ajudant de rebost, també en 1458.

Taula 64. Rebosters. Període de 1445 a 1458

	1445	1446	1447	1448	1449	...	1452	1453	1454	1455	1456	1457	1458
Luís Martí													
Antoni de la Torre													
Joan del Herno (ajud.)													
Gonzalbo de Bilbao													
Joan Navarro													

⁵¹¹ Des de 1416.

⁵¹² Vegeu Índex.

⁵¹³ Vegeu Índex.

⁵¹⁴ Ídem. Segurament es tracta del mateix Joan del Herno que va fer carrera primer a la cort com a atzembler, com després es veurà.

⁵¹⁵ Ídem.

⁵¹⁶ Ídem.

Pere Navarro																			
--------------	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

Llavador de l'argent del rebost

Dintre dels oficis que estaven relacionats amb la neteja o la conservació de les vaixelles i coberteria estava aquell què netejava l'argent. Era una mena d'ajudant del reboster i estava, segons les Ordinacions de Cort, sota la tutela del camarlenc. No obstant això, els mateixos argenters també podien netejar les peces per tal de conservar-les, d'ahí que aparega documentat per exemple Dionís Moliner, un dels argenters de la reina, fent aquest treball. El primer llavador de l'argent va ser Pere Agudo⁵¹⁷ en 1416, i en 1417 Joan de Santander⁵¹⁸, que treballava junt a García Fernández⁵¹⁹, qui era ajudant també de la llavadora. En 1428 apareixeria Galceran Gilabert⁵²⁰ i dos anys més tard Dionís Moliner⁵²¹.

Taula 65. Llavadors de l'argent del rebost entre 1416 i 1431

	1416	1417	1418	....	1423	1424	1425	1426	1427	1428	1429	1430	1431
Pere Agudo													
Joan de Santander													
García Fernández													
Galceran Gilabert													
Dionís Moliner													

⁵¹⁷ Ídem.

⁵¹⁸ Ídem.

⁵¹⁹ Ídem.

⁵²⁰ Ídem.

⁵²¹ Ídem.

Artesans en casa de la reina: els argenters

En les Ordinacions de Pere el Cerimoniós es contemplava la figura dels argenters com a personal fixe i remunerat dins de la cort. Els seus treballs eren amplis: podien elaborar les vaixelles d'argent de la casa, però també anells, corones, o inclús peces religioses com reliquiaries, escultures, i altres objectes, així com encunyar segells i monedes, tot i que això no significava que no es pogueren comprar puntualment peces a argenters locals. Entre els primers argenters locals que apareixen a la documentació reial hi ha Bartomeu Juliot,⁵²² de Barcelona, a qui en 1419 li van manar fer una gran cadena; a Vicenç (o Vicent) Vives en 1418, al qual li va ser comprada una vaixela d'argent daurada, composada per una copa amb peu, cobertor amb un botó gros al cap pintada de obra menuda, un tenidor, tres traces dos canelobres d'argent daurat i un colador d'argent;⁵²³ o en 1423 a Simó de Bellprat, que era ciutadà de València, se li va encarregar un “parell d'arracades que comprà e per un safir encastat e un anell d'or i 8 capsas d'agulles d'or per a punyets”.⁵²⁴

En 1431 pareix ser que cobra salari un argenter del rei, un anomenat mestre Guido, per obres d'or i argent.⁵²⁵ Aquest era un mestre argenter italià, Guido Antonio, que treballava també a la cort d'Alfons V.⁵²⁶ El fet de conèixer que Guido Antonio i probablement Giovanni de Pissa, (tot i que no s'ha trobat cap document al respecte), argenter del rei, són l'exemple de que la reina tenia molt d'interés per les novetats que venien de França però també d'Itàlia. De manera que va sol·licitar els serveis d'aquest Guido Antonio, que elaborava peces de joieria per a ser incrustades en les vestimentes règies.⁵²⁷

No obstant això, del què més informació es té és de Dionís Moliner,⁵²⁸ que sembla que començaria a treballar per a la reina en 1427 i romandria fins a 1452. Entre algunes de les peces documentades, en 1446, se li pagà per or i argent en obrar “tres flaschs e

---

⁵²² ARV, MR 9342, ff. 100 v. i 101 v.; ACA, MR 539, f. 31 r. I 31 v.

⁵²³ ACA MR 536, f. 55 r.

⁵²⁴ ARV, MR 9344, f. 43 r.; ACA MR 543,2, f. 15 r.

⁵²⁵ ACA, MR 544,2, f. 36 v.; ACA, MR 545, f. 63 v.

⁵²⁶ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, “La demanda y el gusto artístico con la Valencia de los siglos XIV al XVI” en *Libro de estudios. Exposició La Llum de les Imatges, Lux Mundi*, València, Generalitat Valenciana, 2007, pp. 375-407.

⁵²⁷ Aquests artesans han estat estudiats per GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, “Maestros de ultramar. Artistas italianos y franceses al servicio de la monarquía aragonesa (siglos XIV y XV)” *Comunicación al XVIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón* (Valencia, 2005) (en premsa).

⁵²⁸ Vegeu Índex.

barralets d'argent. I uns anys més tard per unes manilles or, gras dor ab paternostre rodans, anell dor engastat ab robí gros”.⁵²⁹

No solament podem trobar compres de joies per a ús personal, elements per a la taula, també era habitual fer encàrrecs per a la decoració de les capelles o oratoris del palau. Un exemple va ser la compra que es fa per ordre de la reina en 1421 “cinc onzes d'argent blanc de ley lo qual per ell ordinació de la senyora Reyna son estats fets canons ab dos canelobres d'argent que eren en la capella de la dita senyora”.⁵³⁰ En una ocasió, mentre la reina romania a Daroca en 1421, va reparar alguna de les peces de les què solia fer ús diari: una copa i el seu sobre cop, que era al seu guarda-roba, la qual va daurar l'argenter Pere Roís.⁵³¹

Apart dels artesans de plantilla, hi havia un bon nombre de persones contractades puntualment. Així, coneixem a un tal Daniel Martínez, que va fer unes manilles planes “ab francisses” per a la reina.⁵³² En 1431 també es té notícia d'unes arracades d'or que es compren a l'argenter Daniel Martí, de València que les mana comprar la reina per a donar-les a Joana d'Urgell.⁵³³ A Bartomeu Juliot li tramet una cadena d'or amb un diamant i 15 vergues d'or,⁵³⁴ a Pasqual Daguerro li encarrega anells i a l'argenter Alfonso de les Eres li encarregarà una compra de joies per a la seua germana Caterina.⁵³⁵ Altres dels argenters que documentem al palau són Fernando Alonso, de Barcelona, des de 1416⁵³⁶ i Gonsalvo de Ferrera,⁵³⁷ en 1431. Però aquests realitzarien treballs esporàdics requerits per la casa reial sense estar al servei d'aquesta dins el palau.

Proveïdors del palau

Un àmbit com és un palau reial necessita constantment proveir-se de tota classe de productes indispensables per al seu manteniment diari: cera per a la il·luminació, llenya per al foc, aliments, i una ampla gama d'altres elements. Les figures dels proveïdors del palau eren doncs essencials, i entre les comandes que es van realitzar destaquen

---

⁵²⁹ ARV 9349, f. 28 r. i MR 9352, f. 39 r.

⁵³⁰ ACA MR 425, f. 132 r.

⁵³¹ ACA MR 425, f. 142 r.

⁵³² ACA MR 538, f. 66 v.

⁵³³ ACA, MR 544,2, f. 33 v.

⁵³⁴ ACA MR 539, f. 31 v.

⁵³⁵ ACA MR 541, ff. 81 r. i 82 r.

⁵³⁶ ACA MR 535, f. 32 r.

⁵³⁷ ACA, MR 545, f. 69 r.

precisament la cera per a la il·luminació, sucre, espècies... Compres que feia habitualment el reboster de la cort a diversos apotecaris o sucrers de la ciutat on residís la reina en cada moment donat. Per exemple, al sucrer Nicolau de Santa Fe,⁵³⁸ en 1424, se li compren confits de sucre per a la cambra de la reina. El sucre, que s’havia fet tan popular des del segle XIII, a partir sobretot de la indústria sucrera valenciana, serà un element clau en la dieta dels poderosos. De fet, el dit Nicolau de Santa Fe, era un home reconegut, (per això la reina li demanà a ell els confits) el qual havia creat una companyia sucrera que s’abastia de la canya de sucre de la zona de Castelló, Vila-real, Almassora o Borriana, afavorit per la proximitat de la Rambla de la Viuda, que era zona de reialenc.⁵³⁹ El sucre es va convertir, més que la mel, en l’ingredient per excel·lència per endolcir el menjar. El fet que fos poc accessible feia que sols fos assaborit per les classes elevades.⁵⁴⁰

Un altre dels proveïdors de la cort era el candeler de cera, que es dedicava a preparar la il·luminació del palau. Un dels primers en desenvolupar aquesta feina va ser Joan Bou⁵⁴¹, documentat en 1425, i també d’una velera: Joana Aparici,⁵⁴² que va començar en 1427. També un tal Salvador de Xulbe, en 1447⁵⁴³ i Antoni Arubri,⁵⁴⁴ en el mateix any. D’altra part, coneixem també algun dels distribuïdors, com per exemple quan en 1431 Bartomeu Riquer, candeler de cera de València a qui se li compren 12 candeles menudes.⁵⁴⁵

Taula 66. Provenença dels especiers i alguns dels seus productes

NOM DE L'ESPECIER	PROCEDÈNCIA DE L'ESPECIER	PRODUCTES ADQUIRITS	LOCALITZACIÓ
Huguet de Vinyogol (també especier del rei)			ACA, MR 535, (1416/1418) f. 65 v.
Pere Lacera	Tarragona	espècies i confits	ACA, MR 536, (1417) f. 26 v.
Gaspar Segur	Tortosa		ACA, MR 536, (1417) f. 26 v.

⁵³⁸ ARV MR 9344, f. 65 r.

⁵³⁹ GUIRAL HADZIIOSSIF, Jaqueline, “La diffusion et la production de la canne à sucre (XIII-XVI)”, en *Anuario de Estudios Medievales*, 24, 1994, pp. 225-246, especialment p. 229.

⁵⁴⁰ VINYOLES VIDAL, Teresa, “El dolç en la màgia quotidiana medieval”, en SABATÉ, Flocel (ed.), *El sucre en la Història. Alimentació, Quotidianitat i Economia* Lleida, Pagès Editors, 2013, p. p. 92.

⁵⁴¹ ARV, MR 9346, f. 30 r.

⁵⁴² ARV, MR 9356(2), ff. 22 r., 24 r., i 25 v.

⁵⁴³ ARV, MR 9347, ff. 40 i 57 v.

⁵⁴⁴ ARV, MR 9350 f. 30 r.

⁵⁴⁵ ACA, MR 544,2, f. 19 r.

Guillem Ferrer			ACA, MR 538, (1418) ff. 62 r. I 62 v
Marià Micer			ACA, MR 538, (1418) ff. 62 r. I 62 v
Pere Company	Barcelona		ACA MR 535, (1416) f. 47 v.
Tomàs Lonch		sucre, medecines i confits	ACA MR 425, (1421) f. 112 v.
Nicolau de Santafé	València		ACA, MR 536, (1417) f. 49 r.
Guillem Barceló	València		ACA, MR 537, (1417) f. 27 r. ACA, MR 537, f. 27 r.
Antoni Sala	Tortosa	medecines	ACA, MR 425, (1420-21) (f. 131 r.
Narcís Cavall			ARV, MR 9345, (1424) ff. 39 r. i 49 v.
Berenguer Soler			ARV, MR 9345, (1424) f. 47 v.
Berenguer Vinyogol			ARV, MR 9345, (1424) f. 47 v. i MR 9346, (1425) f. 32 r.
Marià Alegre		medecines	ARV, MR 9347, (1427) ff. 28 r. i 54 v.; ACA, MR 542, (1428) f. 18 r., 27 r., I 62 v.; ACA, MR 543,2, (1430) ff. 25 r., 45 r.; ACA, MR 544,1, (1430) ff. 30 v. i 45 v.; ACA, MR 544,2, (1431) ff. 26 v., 31 v., 36 v., 49 v., 53 v. ACA, MR 544, 3, (1431) f. 15 v., 17

			v., 18 r. I 33 r.; ACA, MR 545, (1432) ff. 44 v., 52 v., 67 r. i 67 v.
Joan de la Tonda			ARV, MR 9348, (1444) ff. 21 r., 31 r., 38 r., 43 r., 45 r. I 46 v.; ARV, MR 9406, (1446) ff. 82 r., 84 r., 98 v., 104 v. I 110 r.; ARV, MR 9349, (1446- 47) ff. 35 r. I 43 r.; ARV, MR 9351, (1447) ff. 30 v. I 40 r.; ARV, MR 9352, (1448-49) ff. 64 r. I 79 r.; ARV, MR 9353, (1451) ff. 31 r. I 52 r.; ARV, MR 9354, (1452) ff. 51 v. I 58 v.
Maria Quintana (sucrera)		Tàperes, pomes, pomes confitades i carabassins	ARV MR 9410, (1456) f. 47 r., 56 r.; ARV MR 9411, (1456-57) f. 69 v.
Luís Gilabert		Vi grec	ARV MR 9410, (1456) f. 47 r., 56 r.; ARV MR 9411, (1456-57) f. 69 v.

Però sense dubte, l'ofici més polivalent que podem trobar a la cort era el de l'especier. Tot i que hi havia, com hem vist, persones dedicades expressament a proveir de condiments a la cort, tampoc era infreqüent per a l'especier el realitzar compres d'aquest tipus. Normalment adquiria confits, sucres i també medecines o plantes per tal de fer infusions. Un dels proveïdors principals de la reina va ser Huguet de Vinyogol, que era també l'especier del rei, però que pel caràcter esporàdic de les seues aparicions no sembla que residís contínuament a la cort. Altres personatges que trobem desenvolupant alguna vegada aquesta funció són l'especier de Tarragona Pere Lacera, al qual se li pagà

per confits i espècies; Gaspar Segur, especier de Tortosa, Nicolau Santafé, Guillem Ferrer i a Marià Micer que presten els seus serveis en 1418. També es coneix el nom d'un tal Pere Company que era especier de Barcelona; Tomàs Lonch, que en 1421 va realitzar compres per a la cambra de la reina de sucres, medecines i confits. I, a un tal Guillem Barceló, també de València, s'encarregà d'anar a comprar per a la reina paper per a llibres i cèdules.

En 1421 es coneix a Antoni Sala, especier de Tortosa al qui li compren medecines per a Pedro Macarraç, que era, com s'ha vist, encarregat dels coltells a casa de la reina. Així mateix també hi figuren en els llibres de comptes: Narcís Cavall, Berenguer Soler, Berenguer Vinyogol, que era especier del rei, com l'anterior, i Marià Alegre. I, finalment, en 1445 s'incorporen Joan de la Tonda i Maria Quintana, sucrera a la qual se li compra sobretot fruita, concretament una comanda de pomes, pomes confitades, tàperes i carabassins, i Luis Gilabert per la compra de vi grec.⁵⁴⁶

Taula 67. Els especiers (1416-1428)⁵⁴⁷

	1416	1417	1418	1419	1420	1421	1422	1423	1424	1425	1426	1427	1428
Huguet de Vinyogol													
Guillem Ferrer													
Marià Micer													
Pere Lacera													
Gaspar Segur													
Pere Company													
Tomàs Lonch													
Nicolau Santafé													

⁵⁴⁶ Tots aquests especiers i proveïdors estan documentats a la taula 66.

⁵⁴⁷ Vegeu la taula 66.

Guillem Barceló													
Antoni Sala													
Narcís Cavall													
Berenguer Soler													
Berenguer Vinyogol													
Marià Alegre													

Els especiers treballaven també per requeriment dels metges en fer medecines i infusions. En 1431, en una de les vegades que la reina va caure malalta, un dels metges de la cort, Francesc de Burgos, li encarregà a l'especier Marià Alegre una sèrie d'aigües destil·lades. Així doncs, el treball de l'especier, com s'apuntava abans, era complementari dels metges i argenters, en tant que aquells devien preparar medecines, obtenir els ingredient i al mateix temps elaborar els utensilis necessaris per preparar-les. Per aqueix motiu se li va encarregar a l'argenter de palau, Dionís Moliner, que fera una planxa per elaborar algun tipus de peça per fer medecines: "fa una planxa d'or del qual fon feta certa obra per a medecina de sa reyal persona [...] planxa d'or molt prima".⁵⁴⁸ El treball de totes aquestes persones no sols estava dispost per al servei de la reina, sinó també de les seues donzelles i dames de cort. Prova d'això va ser que, quan en 1431 es van posar malaltes una esclava i Isabel Çalbà, donzella de casa de la reina, a aquestes també se les van receptar aigües destil·lades i certs olis.⁵⁴⁹ Concretament es van usar olis de roses seques o fulles d'atzavara.

Altres personatges que serveixen a casa de la reina

Altres dels personatges que servien al palau no tenien una adscripció molt explícita i sols apareixen descrits com que "serveixen a la casa". Pel tipus de persones descrites i

⁵⁴⁸ ACA MR 544,1, f. 42 r. i 544, 2, f. 33 r.

⁵⁴⁹ ACA MR 544,2, f. 37 r., 44 v.; MR 545, f. 67 r.

pels seus cognoms es podria deduir la seua pertinença a la noblesa; de ser així la seua seria una feina de representació. Tal és el cas de Pedro Garcia de Zamora⁵⁵⁰ i de Pedro Pérez de Benavent,⁵⁵¹ documentats en 1445; o el de Domingo Calatayud⁵⁵² documentat també com a mosso de casa de la reina des de 1447. A més, apareix algun cas com és el de Alfonso López de la Muela que sense adscriure'l a cap càrrec sols es menciona que era de casa de la reina.⁵⁵³

Taula 68. Serveixen a casa de la reina

	1444	1445	1446	1447
Pedro García de Zamora				
Pedro Pérez de Benavent				
Domingo Calatayud				

Persones que serveixen al tinell

Un aspecte molt destacable a la casa de la reina Maria, i que no es veu a altres corts, és que el servei es va especialitzar de tal manera que crida l'atenció l'aparició de dos tinells separats, esmentats a la documentació com “el tinell de la reina” per una part i “el tinell de les donzelles” per l'altra. Ambdós tinells compartien servidors, per tant es provable que no es tractés de dos menjadors diferenciats, en tant que habitacions, sinó que més bé hi hauria un tinell, o una vaixela, específica per a la reina i altra per a les donzelles. Aquesta hipòtesi la fonamentem en que alguns d'aquests eren servidors exclusivament del tinell o menjador de la reina, però altres apareixen servint indistintament als dos. Entre

⁵⁵⁰ Ídem.

⁵⁵¹ Ídem.

⁵⁵² Ídem.

⁵⁵³ Vegeu Índex : ARV MR 9348, f. 53 v.

ells es coneixen des de 1445 a Pere Martí⁵⁵⁴ i Miguel Tomàs,⁵⁵⁵ que des d'aqueix mateix any també serveix al tinell de les donzelles. A final de 1446 i principis de 1447 estava documentat Joan Forens⁵⁵⁶. A partir de juliol de 1447 va aparèixer Martí Navarro⁵⁵⁷ i en 1451 s'incorporà Lop de Somorrostro.⁵⁵⁸ Mentre, al tinell de les donzelles, servia també Joan Pérez⁵⁵⁹ des de 1445.

Taula 69. Serveixen al tinell

	1445	1446	1447	1448	1449	1450	1451
Pere Martí							
Miquel Tomàs							
Joan Forens							
Martí Navarro ⁵⁶⁰							
Lop de Somorrostro							
Servirà al tinell de les donzelles							
Joan Pérez							

Persones que serveixen a les donzelles

Les donzelles al servei de la reina, tenien a la seua vegada un altre grup de dones que les servien a elles, com a filles de cavallers que eren i pertanyents per tant a l'estament nobiliari. De manera que aquestes corts femenines es convertien en una mena de "piràmide de servei" que representava simbòlicament a tota la societat del país. Aquestes dames que apareixen servint a les donzelles les veiem ja en els últims anys de la vida de la reina Maria. Parlem d'Isabel Ferrera,⁵⁶¹ Juliana Capdevila,⁵⁶² Isabel Ferrando,⁵⁶³

⁵⁵⁴ Vegeu Índex.

⁵⁵⁵ Ídem.

⁵⁵⁶ Ídem.

⁵⁵⁷ Ídem.

⁵⁵⁸ Ídem.

⁵⁵⁹ ARV, MR 9348, f. 58 v. ; MR 9406, f. 222 r.

⁵⁶⁰ Documentat fins a 1452 i als patges fins a 1456.

⁵⁶¹ Vegeu Índex.

⁵⁶² Vegeu Índex.

⁵⁶³ Ídem.

Úrsula d'Horta⁵⁶⁴ i, des de 1448, Joana Arnau.⁵⁶⁵ Més tard encara es va unir al seguici Joana Reboll⁵⁶⁶ i, inclús algunes, com Tomasa Bellot⁵⁶⁷, serviren tant a la reina com a una de les seues cambreres en l'etapa final.

Taula 70. Serveixen a les donzelles (1444-1458)

	1444	1445	1446	1447	1448	1449	1450	1451	1452	1453	1454	1455
Isabel Ferrera												
Juliana Capdevila												
Isabel Ferrando												
Úrsula d'Horta												
Joana Arnau												
Joana Reboll												
Tomasa Bellot ⁵⁶⁸												

Personal que serveix als patges

Així mateix, hi ha una sèrie de persones que servien als patges, i que apareixen almenys des de 1445. Aquests eren Martí Navarro,⁵⁶⁹ que s'ha vist treballant al tinell, i Mateu Dalmau.⁵⁷⁰ Entre 1446 i 1447 s'incorporen Miquel Mir⁵⁷¹ i Miquel Tomàs,⁵⁷² que

⁵⁶⁴ Ídem.

⁵⁶⁵ Ídem.

⁵⁶⁶ Ídem.

⁵⁶⁷ Ídem.

⁵⁶⁸ Fins a 1458.

⁵⁶⁹ Vegeu Índex.

⁵⁷⁰ Ídem.

⁵⁷¹ Ídem. No deu ser el mateix que el Miquel Mir que apareixerà com a escrivà de ració.

⁵⁷² Ídem.

també servia al tinell. La complexitat que va anar adquirint la casa de la reina, i sobretot a partir de la dècada dels anys 40, com es veu en cadascun dels departaments, podria ser el resultat de la compartimentació i especialització de càrrecs, que es plasmarà sobretot en temps moderns i al mateix temps a que la reina estava ja plenament assentada com a lloctinent i per tant la d'ella era l'única cort aragonesa a les terres peninsulars, ja que molts dels treballadors que estaven a la cort del rei van decidir romandre amb ella quan el rei marxà definitivament a Itàlia. D'ací que, inclús els patges, que vivien a la seua casa es van permetre el luxe de tenir un servei propi per a ells. Alguns amb càrrecs tant al servei del tinell com al d'aquests patges.

Taula 71. Serveixen als patges

	1445	1446	1447
Martí Navarro			
Mateu Dalmau			
Miquel Mir			
Miquel Tomàs			

Personal al servei de la cuina de retret

Un altre àmbit del palau era la cuina de retret. Era la cuina privada que disposava la reina per a ella sola. Per servir a aquesta cuina tenia els seus cuiners especials, que serien de la seua màxima confiança. Crida l'atenció de que l'únic adscrit a tal feina fos Joan Negre des de 1447⁵⁷³ junt amb Na Tomasa⁵⁷⁴ i possiblement amb Caterina Ferrer. El cognom de Joan Negre solia ésser en l'època una referència al seu color de pell, i habitualment suposava la seua condició d'esclau. No obstant això, degut al curt període en què desenvolupà aquesta feina podria haver-se tractat d'un treball puntual, tal vegada quan la reina, per la seua indisposició, no podia eixir de la seua cambra per fer els àpats pertinents. Entre alguna de les feines de Joan Negre, en més d'una ocasió, va estar la d'escombrar les sales i patis del palau del Real de València quan la reina estava allà o es disposava a anar-hi.

⁵⁷³ Ídem.

⁵⁷⁴ Vegeu Índex: Cuina de Retret. ARV RC 475, f. 4 v., 33 v. i 34 r.

Taula 72. Serveix a la cuina de retret

	1447	1448	1449	1450	1451	...	1458
Joan Negre							
Na Tomasa							

El transport

Els atzemblers i les cavalleries

Altre aspecte destacat en una cort medieval, donat el seu habitual caràcter itinerant, eren els seus sistemes de transport. La importància dels atzemblers (conductor de bèsties de càrrega) i les cavalleries era essencial en una cort ambulat com aquesta, i més quant l'absència del rei obligava a la reina a moure's amb més freqüència dins dels seus territoris per assistir a corts o a diversos actes on es requeria la seua presència.

L'abastiment de la casa també obligava a utilitzar aquest tipus de transports per part del comprador que, tal i com s'especificava a les Ordinacions, podia llogar mules o cavalls per tal de desplaçar-se als mercats o llotges per comprar els aliments, així com podien fer-ho també els seus ajudants. Les atzembles havien d'estar sempre a punt i proveïdes de menjar o farratges per a qualsevol eixida imprevista. Normalment a la cort es disposava d'un nombre determinat d'animals d'aquest tipus, tot i que també era molt habitual el lloguer d'algunes bèsties per a qualsevol viatge. El comprador també solia ocupar-se de comprar palla i civada i l'escrivà de ració de proveir la palla per als animals de lloguer.⁵⁷⁵

El nombre d'atzemblers era normalment de quatre, segons s'especificava a les Ordinacions. Suposem que es tractava d'un mínim per a poder carregar (com diu molt clarament el text) els llits on anaven els reis i altres elements, com els contenidors on

⁵⁷⁵ El sobreatzembler s'encarregarà de "...logar sia estret e ell per la vianda d'aquelles bèsties e dels hòmens qui aquelles seguexen despeses fer e loguers d'aquelles pagar sia tengut [...] Encara volem e ordenam que el dit sobreatzembler o son loctinent, reebuda del comprador civada necesaria per a nostres bèsties, don als nostres cavallerices civada, ay tanta con per les dites bèsties de la nostra escuderia necessaria serà e noresmenys als azemblers de nostra casa per les azembles nostres domèstiques proveyr, axí mateix civada e palla liure." GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós*, València, Fonts Històriques Valencianes, 2009, p. 86.

anaven les vaixelles, documents o roba.⁵⁷⁶ Fins i tot les cavalleries es podien adequar per a portar andes quan la reina es posava malalta i havia de fer-ne ús d'elles per poder desplaçar-se. En 1417 l'argenter Alex Moragues va “spatxar les andes de la Reyna [...] (i) ha fet andes e banyadora per a la Reyna”,⁵⁷⁷ mentre que l'argenter Vicenç Vives, va “clavar i adobar escales d'argent que fallien en una sella”.⁵⁷⁸

Entre els primers atzemblers que van treballar per a la reina van estar Humbert de Vilafranca,⁵⁷⁹ Martín Fernández,⁵⁸⁰ Pedro Parada⁵⁸¹ i Lluís de Vilafranca.⁵⁸² Tots aquests restarien al palau treballant fins 1423, excepte Martín Fernández que va treballar una dècada més.⁵⁸³ Per ser els primers en desenvolupar aquest treball podríem pensar que probablement portaren a la reina de camí cap a València quan se celebraren les seues noces, viatge que va ser un tant desafortunat, ja que la reina va haver d'aturar-se a descansar a Requena a causa d'un esgotament nerviós, segons conten les cròniques.⁵⁸⁴ Després de la boda, la reina va manar preparar-se al cavallerís i atzembler (apareix mencionat en els dos càrrecs) Humbert de Vilafranca per fer una visita al Monestir de Santa Maria de Montserrat, així que Humbert es va proveir de 6 bèsties i va comprar palla i farratges per al camí.⁵⁸⁵

---

⁵⁷⁶ “...a les azembles nostres, en aquelles majorment que porten nostres ornaments, diligent cura és deguda, la qual volem per especials e certs azemblers ésser presa, e axí ordonam que en l'offici aquest IIII hòmens sufficients sien assignats, dels quals se pertanga les azembles nostres les coses necessàries procurar lo sobreazembler sobre aquestes excitam e ells sots lo sobreazembler ésser volem. Encara Nós guart a lur offici ajudar a plegar e a desplegar los lits nostres e altres apareylaments que per les nostres azembles se portaran.” GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...*, cit., p. 87.

⁵⁷⁷ ACA MR 536, ff. 38 r. I 42 r.

⁵⁷⁸ ACA MR 536, f. 53 v.

⁵⁷⁹ Vegeu Índex.

⁵⁸⁰ Ídem.

⁵⁸¹ Ídem.

⁵⁸² Ídem.

⁵⁸³ ACA, MR 538, f. 50 r.; MR 544,3, f. 18 v., 33 r.; MR 545, f. 58 v.

⁵⁸⁴ RYDER, Alan, *Alfonso el Magnánimo rey de Aragón, Nápoles y Sicilia (1396-1458)*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1992, p. 56.

⁵⁸⁵ ACA MR 535, f. 35 v. i 36 v.

Taula 73. Els atzemblers entre 1416 i 1431

	1416	1417	1418	1419	....	1423	1424	1425	1426	1427	1428	1429	1430	1431
Humbert de Vilafranca														
Martín Fernández ⁵⁸⁶														
Pedro Parada														
Lluís de Vilafranca														
Eneigo de Vilaxica														
Guillem de Linya														
Luís Darze (sots-)														
Sancho de Espejo														
Lucià de Tudela (sobre-)														
Martí de Burgos														

Enyego de Vilaxica⁵⁸⁷ s'incorporaria un any més tard als atzemblers de palau i en 1424 ho faria també Guillem de Linya.⁵⁸⁸ Deu anys més tard, nous atzemblers farien la seua aparició: Luís Darze⁵⁸⁹ com a sots-atzempler o ajudant, junt amb Sancho de Espejo,⁵⁹⁰ i al voltant de 1428/29 Lucià de Tudela,⁵⁹¹ que es citat com a sobre-atzempler. D'alguns d'aquests personatges comptem amb notícies sobre les feines desenvolupades

⁵⁸⁶ Fins a 1432.

⁵⁸⁷ Vegeu Índex de personal de cort.

⁵⁸⁸ Vegeu Índex.

⁵⁸⁹ Vegeu Índex.

⁵⁹⁰ Ídem.

⁵⁹¹ Ídem.

al servei de la reina. Així per exemple Lluís de Vilafranca s'encarregà de portar-la, quan es trobava malament, a Morvedre ajudat per “uns bastaixos qui portaren a la Reyna en andes indisposta als locs de Bonifaraig e d'aquí a Murvedre, passant per los locs de Altura, Mora, Terol, Calamotxa, Carinyena e lo monestir de Santa Fe per anar a Saragossa per loguer de sella”.⁵⁹²

Arribats a la dècada de 1430 apareixerien en aquest ofici Garcia de Santander,⁵⁹³ Gonsalvo de Santander⁵⁹⁴ i Felip Ferrer.⁵⁹⁵ A l'any següent trobem a Pedro de Salvatierra⁵⁹⁶ sots-atzembler, i en 1431 a Joan de la Callària,⁵⁹⁷ mosso de mules, i al sobre-atzembler Lluís de Vilaragut.⁵⁹⁸

Felip Ferrer i García de Santander coincidirien treballant amb tots aquells atzemblers que s'anirien incorporant després com per exemple Domingo Pinós⁵⁹⁹ (que estarà treballant fins 1458) o Lluís Martí,⁶⁰⁰ o també amb els atzemblers Domingo Munyós⁶⁰¹ o Joan del Herno⁶⁰² així com altres que desenvoluparien la seua feina de manera més puntual. Les cites a alguns d'aquests són molt breus, com és el cas de Lope de Somorrostro⁶⁰³ o Garcia Çalorga,⁶⁰⁴ que sols estigué entre 1451 i 1452, igual que Robert de Corchens⁶⁰⁵ i l'Miquel Gual, documentat a 1456.

Taula 74. Segona etapa. Atzemblers (1430-1443)

	1430	1431	1432	1433	1434	1435	1436	1437	1438	1439	1440	1441	1442	1443
García de Santander														

⁵⁹² En 1428 després d'estar a Barcelona amb el rei i a Saragossa per demanar armes per la guerra amb Castella la reina va emprendre el camí cap a València. ACA MR 542, f. 22 v.

⁵⁹³ Vegeu Índex.

⁵⁹⁴ Vegeu Índex..

⁵⁹⁵ Vegeu Índex

⁵⁹⁶ Ídem.

⁵⁹⁷ Ídem.

⁵⁹⁸ Ídem.

⁵⁹⁹ Vegeu Índex.

⁶⁰⁰ Vegeu Índex.

⁶⁰¹ Ídem.

⁶⁰² Ídem.

⁶⁰³ Ídem.

⁶⁰⁴ Ídem.

⁶⁰⁵ Ídem.

Gonçalbo de Santander																
Felip Ferrer																
Pedro de Salvatierra																
Joan de Callària																
Lluís de Vilaragut																

Taula 75. Atzemblers (1444-1458)

	1444	1445	1446	1447	1448	1449	1450	1451	1452	1453	1454	1455	1456	1457	1458
García de Santander															
Felip Ferrer															
Domingo Pinós															
Lluís Martí															
Domingo Munyós															
Joan del Herno															
Lope de Somorrostro															
García Çalorga															
Robert de Corchens															
Miquel Gual															

Pel que respecta als encarregats de les cavalleries un o dos eren els cavallerissos que s'ocupaven, ja no del transport, com els anteriors, sinó directament dels animals. Tenien cura de que no els manqués menjar, i de la beguda i el farratge per emprendre els viatges. Havien de procurar que els cavalls o ases estigueren en bon estat, ajudats pels

manescals, que eren una mena de veterinaris.⁶⁰⁶ Aquesta va ser una feina més ben documentada que a la Cort de Castella, on la majoria de les notícies referents a l'atenció dels animals, i especialment a cavalls i mules, era duta a terme per ferrers, no veient un ofici tan especialitzat com a la Corona d'Aragó. De fet, seria a la cort del Magnànim que, el seu majordom, Manuel Dies, escriuria un manual de medicina centrat en la medicina natural i els animals, dividint-lo en un llibre dedicat als cavalls i altre a les mules.⁶⁰⁷

El primer cavallerís que trobem a la documentació va ser mossèn Humbert de Vilafranca⁶⁰⁸, que aparegué a l'ofici en 1416, tot i que la flexibilitat del càrrec feia que també es dediqués a ser atzembler, concretament, a tenir cura de les mules de la reina i de les de Na Violant. A partir de 1427 es documenten nous noms per a aquest ofici, com és el cas de Gonsalvo Ferrera, que es coneix a la casa de la reina des de 1416.⁶⁰⁹ Es tractaria d'un personatge prou polivalent, tot i que treballaria com cavallerís entre 1427 i 1430, però després va aconseguir ascendir a ajudant de cuina entre 1431-32. Gonsalvo de Ferrera també s'encarregava de les mules de les dones de casa de la reina com era el cas de la noble Joana d'Urgell, la vídua de Vilaragut, Isabel Çalvà, d'Elionor d'Olms, de Madona de Fontcuberta o d'Isabel Suau, i preparava els muls vestint-los amb "5 capçanes, ab falses, certs pitrals".⁶¹⁰ Entre les feines que duïen a terme aquests cavallerissos estaven també l'ornamentació de les bèsties, com és el cas del cavallerís Humbert de Vilafranca, que comprà "un drap de grana per a una coberta de sella de la Reyna e un pitral que feu fer".⁶¹¹

Tanmateix, a més dels oficials de plantilla, es podien llogar els animals i recórrer a serveis de persones de manera puntual, com quan en 1425 van ser contractats els serveis als atzemblers Domingo Ibáñez i Miquel de Rosa.⁶¹² Alguna vegada servien per a altres persones importants, com és el cas dels serveis que va oferir el cavallerís de l'arquebisbe

---

⁶⁰⁶ "Encara de diverses ornaments de cavalls es pertanga a la gubernació e custodia de les coses dessus dites [...] que sien diligents e attents que·ls cavalls e les altres bèsties que a cavalcar tenim les coses necessàries hagen e per persones suficients ben sien pensades e guardades e que en son temps sien sagnades, así malaltia los esdevé procuren ab requesta diligència per los menescals ésser curades e remeys fer covinables en tal manera que de necligència no puguen e en alarna manera ésser represes." GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...*, cit., p. 78.

⁶⁰⁷ FERRAGUD DOMINGO, Carmel i CIFUENTES i COMAMALA, Lluís "El "Libre de la Menescalia" de Manuel Dies: de espejo de caballeros a Manual de Albéitares", *Asclepio*, Vol. L1/1, 1999, pp. 98 i 99.

⁶⁰⁸ Vegeu Índex.

⁶⁰⁹ Ídem.

⁶¹⁰ ACA MR 544,1, f. 26 r.

⁶¹¹ ACA MR 538, f. 64 r.

⁶¹² ARV, MR 9346, ff. 40 v., 42 v., 43 r., 45 r., 48 v. i 49v.

de Saragossa, que en 1417 donà un carretatge i una mula a la reina per a las seua disposició, així com els serveis del cavallerís Joan Pimerano.⁶¹³

Taula 76. La cavalleria (1416-1432)

	1416	1417	1420	.....	1421	1422	....	1427	1428	1429	1430	1431	1432
Humbert de Vilafranca													
Gonsalvo Ferrera													
Fortunyo de Contamia													

Finalment, els últims cavallerissos que es coneixen servint a palau van ser Joan d'Argentona⁶¹⁴ i Pedro Ferrando⁶¹⁵ que s'incorporà en 1456, així com Felipe Ferrer⁶¹⁶ o García de Santander⁶¹⁷, que ho feren en 1458. Així mateix, a l'ofici de la cavalleria també pertanyia Rodrigo de Mesa,⁶¹⁸ entre altres. Dins del treball als estables estaven també els carretatges que s'encarregarien segurament de preparar els cavalls. Però sols es coneixen dos en 1424: Perico de Saragossa i Rodrigo de Sigüenza.⁶¹⁹

Taula 77. Última etapa dels cavallerissos (1430-1443)

	1430	1431	1432	1433	1434	1435	1436	1437	1438	....	1443
Joan d'Argentona											

⁶¹³ ACA MR 535, f. 48 v.

⁶¹⁴ Vegeu Índex.

⁶¹⁵ Vegeu Índex.

⁶¹⁶ Ídem.

⁶¹⁷ Ídem.

⁶¹⁸ Ídem.

⁶¹⁹ Ídem.

Taula 78. Última etapa dels cavallerissos (1444-1458)

	1444	....	1455	1456	1457	1458
Pedro Ferrando						
Felip Ferrer						
García de Santander						
Rodrigo de Mesa						

Taula 79. Carretatges

	1424
Perico de Saragossa	
Rodrigo de Sigüenza	

Mossos de mules

D'altra part, els mossos eren homes llogats que es contractaven per fer alguna feina concreta. En aquets cas, eren els que ajudaven els atzemblers i cavallerissos a aviar les bèsties i tot el necessari per als estables de palau. Entre els primers mossos que treballaren a la casa de la reina, des de 1416, estaven: Pedro D'Arévalo;⁶²⁰ Gonzalbo de León;⁶²¹ Joan Dolins⁶²² fins els anys vint, més o menys i més tard Fernando de Toledo, que en realitat està al palau fins a 1452.⁶²³ A aquests es sumaren en 1417: Diego de Jeréz i Martín Vizcaino de casa de l'infant En Joan, Fernando de Astorga⁶²⁴ o Martín Fernández⁶²⁵ a partir de 1420, entre tants altres. Sense dubte, aquest era un dels departaments més

⁶²⁰ Ídem.

⁶²¹ Ídem.

⁶²² Ídem.

⁶²³ Ídem.

⁶²⁴ Vegeu Índex.

⁶²⁵ Vegeu Índex.

nodrits, quant a personal, de la casa de la reina, ja que contínuament hi ha entrades, com per exemple a partir de 1427 amb Martí de Sassamon i altres també a partir de 1445.

Taula 80. Mossos de mules entre 1416 i 1432

	1416	1417	1418	1419	1420	1421	...	1427	1428	1429	1430	1431	1432
Pedro de Arévalo													
Gonsalvo de León													
Joan Dolins													
Diego de Jeréz													
Martín Vizcaino													
Fernando de Astorga													
Martín Fernández													
Juan de Astorga													
Fernando de Toledo													
Pedro de Toro													
Martí de Valladolid													
Martí de Sassamon													
Joanico de Bruna													
Francisco Treziello													
Alfonso Montesino													
Gonzalbo Ordoño													
Martín de Santodomingo													

Joanico López																		
Andreu de Salamanca																		
Pedro de Ribera																		
Joan Martínez																		
Joan de la Caleja																		

Taula 81. Mossos de mules segona etapa (1444-1458)

	1444	1445	1446	1447	1448	1449	1450	1451	1452	1453	1454	1455	1456	1457	1458
Alfonso de Fita															
Rodrigo de Mesa															
Bernat d'Abadia															
Antonio de la Torre															
Gonsalbo de Bilbao															
Joan del Pont															
Jaume Belluga															
Joan Belluga															
Ramon d'Alcocer															
Miquel Martínez															
Martí d'Horta															
Rodrigo Alfaro															

Antoni Ferran																	
---------------	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

El Manescal

El manescal s’encarregava de tenir cura de les bèsties. Ell dispensava la vitualla, col·locava els farratges als cavalls i, junt amb el cavallerís, treballava als estables. Però també s’ocupava de curar als animals en el cas que caigueren malalts; es tracta, sens dubte, de l’ofici precedent dels veterinaris posteriors. Durant els viatges de la cort el manescal sempre portava claus i tota classe d’eines per arreglar els endreços dels cavalls o les mules en qualsevol moment.⁶²⁶ Aquest ofici estava sota les ordres del cavallerís però sobretot sota les del majordom.

Normalment era una sola persona la que s’encarregava d’aquesta feina. I això es pot comprovar a altres corts, inclús no reials, com la d’Alfons el Vell de Gandia, que tenia un manescal que es deia Lope.⁶²⁷ El primer manescal que va tenir la casa de la reina va ser Bartomeu Figueres,⁶²⁸ qui va desenvolupar les seues funcions entre 1425 i 1431. Es desconeix cap altre anterior. I en juliol de 1430 el va substituir Bernat Ferrer⁶²⁹ que treballaria fins a 1432, fins l’aparició d’Antoni Capiello.⁶³⁰

Taula 82. Manescals que tenien cura dels animals

	1425	1426	1427	1428	1429	1430	1431	1432	1433	1434	1435	...	1452
Bartomeu Figueres													

⁶²⁶ “La cura dels cavalls no tan solament està en vitualles aministradores, ans encara en ferradures als peus d’elles posadores, en malalties curadores e en sagnies faedores les quals totes coses se solen per los menescals espatxar [...] l’ofici del qual estia en fer totes coses que són als cavalls necessàries, lo qual encara menescal, Nós anants per camí, de nostra comitiva no-s partescas appareylat de claus e de ferres, e de altres coses semblants, mayorment en temps de guerra com en host seriem, e de cavalls nostres pus sovenejar moltes vegades en aquell temps no oblit; e deu obeyr als cavaylerices après los majordòmens en aquelles coses que a l’ofici pertànya s’esguarden.” GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós*, cit., pp. 80-81.

⁶²⁷ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *La taula del senyor duc...*, cit., p. 29.

⁶²⁸ Vegeu Índex.

⁶²⁹ Vegeu Índex.

⁶³⁰ Vegeu Índex.

Bernat Ferrer													
Antoni Capiello													

L'esguarda i la protecció: els porters de la casa de la reina.

Com a tot palau que s'estime, el garantir la seguretat dels monarques i assegurar el seu descans era primordial. I per a això, feien ús d'un cos de guàrdia que s'ocupava de la vigilància nit i dia, no sols de l'entrada al palau, sinó també de totes les portes interiors. Sobretot la cambra i la cuina, havien d'estar vigilades per evitar una possible intromissió de persones alienes a la casa o a aquesta. Així és que hi havia dos tipus de porters: el porter de maça, que estava a les habitacions internes, i el porter de porta forana, a l'exterior.

El porter de maça

El porter de maça era aquell que defensava i custodiava a la reina en el lloc on dormia o menjava. Aquests oficials portaven maces, per a defensar el palau de qualsevol intromissió o atac, i d'ahí el seu nom. Un càrrec de tanta responsabilitat dins de la cambra havia d'estar sota el control del camarlenc, que era qui havia de vetllar també per la seguretat i la tranquil·litat de la cambra de la reina.⁶³¹ El nombre de porters de maça que regien aquest càrrec eren dos. Entre ells van estar Pedro de Salvatierra, des de 1416, però, en estades curtes aparegueren noms com el de Lop de Benavent,⁶³² Bertran Garriga,⁶³³ que treballà sols entre 1416 i 1417, o Rodrigo Garriga,⁶³⁴ que podria ser parent de l'anterior.

⁶³¹ "...dins lo hostel on Nós jaurem jaguen, e après, per ço com no tan solament per los uxer entraments nos deguts a la nostra persona sien vedats davant Nós neguns altres entre Nós e ells exceptats los camarlenchs, e anant e tornant de la taula los majordòmens [...]. E a ells encara manam que II d'ells contínuament Nós menjants davant la nostra taula estien guardant que si no aquells que deuen a la nostra taula no s'apropinquen, et que un d'aquells vaja a la cuyna davant aquells qui la nostra vianda deuen aportar ell tornant davant les viandes." GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...*, cit., p. 112.

⁶³² Vegeu l'Índex.

⁶³³ Ídem.

⁶³⁴ Ídem.

Taula 83. Porters de maça entre 1416 i 1432

	1416	1417	1418	1419	1420	1421	1422	1423	1424	1425	1426	1427	1428	1429	1430	1431	1432
Lop de Benavent																	
Bertran Garriga																	
Pedro de Salvatierra																	
Rodrigo Garriga																	
Garcia de Tordesillas																	
Martí Ximénez																	
Joan Ribes																	
Joan de Sepúlveda																	
Bernat Blasco (del rei)																	
Joan Arnau (del rei)																	
Salvador de Burgos																	
Pedro de Toro																	
Martí de Burgos																	
Alfonso de León																	
Joan de Bruna																	

També s’incorporarien altres porters com Joan de Sepúlveda⁶³⁵ o Bernat Blasco,⁶³⁶ inclús alguns provinents de la casa del rei com és el cas de Joan Arnau.⁶³⁷ Tot i la fugacitat en el càrrec d’alguna d’aquestes persones hi hagué un cas, com el d’Alfonso de León,⁶³⁸ que va romandre més de deu anys al mateix lloc.

Taula 84. Últims porters de maça (1445-1458)

	1445	1446	1447	1448	1449	1450	1451	1452	1453	1454	1455	...	1458
Garcia de Santander													
Alfonso de León													

El porter de porta forana

Els porters de porta forana, que com el propi nom indica, eren els que protegien l’entrada al palau. Per aqueix motiu la seua funció va tenir major responsabilitat. A més, anaven millor armats que els porters de maça.⁶³⁹ En Castella, en canvi, hi va haver més diversitat, hi havia *guardas de cadena*, *ballesteros de maza*, de *espuelas* o de ballesta, segons l’arma que ostentaven. Estaven també els Monteros de Espinosa encarregats a vigilar exclusivament la cambra del rei.⁶⁴⁰ Entre els que estaven a casa de la reina Maria hem pogut conèixer la figura d’Álvaro de Campos⁶⁴¹ (a partir de 1416-1418) o de Joan de Valladolid,⁶⁴² que durant el breu període entre 1428 i 1429 van desenvolupar els seus

⁶³⁵ Ídem.

⁶³⁶ Ídem.

⁶³⁷ Ídem.

⁶³⁸ Ídem.

⁶³⁹ “Diligentment guarden les dites portes en manera que a alcuna persona entrament no degut a nostre hostel sia donat [...] maces ab ferres sens gallons pusquen portar e no totes cubertes d’argent [...] volents par açò que I d’ells continuament sia a la dita porta guardant que persones qui no i degen entrar no i entren, ne i pusca ésser tret res ne emblat, no l’almoyna del nostre palau no puga ésser defraudada ni en altra part portada.” GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...*, cit., pp.113-114.

⁶⁴⁰ CAÑAS GÁLVEZ, Francisco de Paula, “La cámara de Juan II: Vida privada, ceremonia y lujo en la corte de Castilla a mediados del siglo XV”, cit., p. 144.

⁶⁴¹ Vegeu Índex.

⁶⁴² Ídem.

serveis com a porters de porta forana. Després apareixerien Martín Fernández,⁶⁴³ Lluís Martí, que va exercir una sèrie de càrrecs: primer com a porter, després va estar d'atzempler i finalment va aconseguir ascendir a boteller en 1447.⁶⁴⁴

Taula 85. Porters de porta forana. Anys 1417-1432

	1417	....	1421	1422	1423	1424	1425	1426	1427	1428	1429	1430	1431	1432
Álvaro de Campos ⁶⁴⁵														
Joan de Valladolid														
Martin Fernández														
Lluís Martí														
Martí de Burgos														
Joan de Montcada														

Cal advertir que a partir de 1438 els porters que apareixen mencionats en la documentació són els del rei, ja que la reina actua llavors com a lloctinent a les terres ibèriques, quan el seu marit se'n va anar a la conquesta de Nàpols. Aquests eren, entre 1445 i 1452, Domingo Salines,⁶⁴⁶ Guillem Fenals⁶⁴⁷ i Domingo Munyós⁶⁴⁸, el qual apareixia també documentat a la cavalleria, i es troba citat com a porter de porta forana des de 1452. Documentat també als registres de la Cancelleria en 1458, era a més a més “familiar”, és a dir, algú de la plena confiança de la reina.⁶⁴⁹ Cal mencionar també altres porters que tingueren una aparició més curta a palau. Aquests són: Ferran Sambito, que

⁶⁴³ Ídem.

⁶⁴⁴ Ídem.

⁶⁴⁵ Des de 1416.

⁶⁴⁶ Vegeu Índex.

⁶⁴⁷ Vegeu Índex.

⁶⁴⁸ Vegeu Índex.

⁶⁴⁹ És a dir, al servei de la reina.

estava a la porta de cambra i Antoni Fenals.⁶⁵⁰ Alguns d'aquests escuders es dedicaven a les tasques de vigilància i protecció del palau. Amb aquesta denominació apareixen documentats Garcia de Carrión,⁶⁵¹ Joan de Cuéllar, documentat en un viatge que es va fer en 1421⁶⁵² i Martí Cerdà⁶⁵³, fill de Ramon Cerdà.

Taula 86. Porters de porta forana. Anys 1445-1458

	1445	1446	1447	1448	1449	1450	1451	1452	1453	1454	...	1458
Domingo Salines												
Guillem Fenals												
Domingo Munyós												

El posader

Una altra figura de la qual no es podia prescindir en una cort medieval era el posader. En determinades ocasions resultava molt difícil trobar on hostatjar-se o descansar, així és que es necessitava una persona que s'encarregués de buscar allotjament per a tota la cort així com per als animals que acompanyaven al viatge o l'equipatge. Tractant-se d'un personatge reial a qui es servia, s'havia de buscar el lloc de la millor categoria possible.⁶⁵⁴ Normalment el posader anava amb antelació per preparar l'arribada de la casa reial. Aquest càrrec era específic, és a dir, així com, per exemple, en la cort de Navarra, els *ferreros* solien ser ajudants de cambra que desenvolupaven també les tasques d'apostadors o posaders, a la d'Aragó i específicament la de la reina Maria, eren

⁶⁵⁰ ARV RC 475, f. 28 v.

⁶⁵¹ ACA MR 538, f. 63 r.

⁶⁵² ACA MR 425, f. 129 v.

⁶⁵³ ARV MR 9411 (1456), f. 85 r.

⁶⁵⁴ "lo qual posader serà nomenat, irà davant al loch predestinat Nós deure anar qui do e assigne II hostals a Nós dels meylors del loch, ço és, la un per nostre menjar ab nostres domèstics e l'altre per Nós dormir e reposar", GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...*, cit., p. 114.

personatges adscrits específicament a aquesta feina.⁶⁵⁵ Des dels primers anys de regnat de Maria de Castella el posader va ser Francesc Urgellés,⁶⁵⁶ qui va ocupar aquest càrrec fins a 1427, junt amb Fernando Castanyo. Fernando Castanyo⁶⁵⁷ va romandre fins a 1431. També hi havia homes que, com venia sent habitual, prenen el càrrec de manera esporàdica, com va ser el cas de Lluís de Valladolid,⁶⁵⁸ que va desenvolupar aquesta feina sols en 1421.

Taula 87. El posader (1416-1431)

	1416	1417	1418	1419	1420	1421	1422	1423	1424	1425	1426	1427	1428	1429	1430	1431
Francesc Urgellés	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■				
Fernando Castanyo									■	■	■	■	■	■	■	■
Lluís de Valladolid						■										

Direcció de les finances. Oficis administratius de la casa

Un altre dels departaments de la casa era aquell que tenia a veure amb les finances i l'administració reial. Entre ells destacarem al Mestre Racional, els escrivans de ració, a més a més del personal de la Cancelleria, perquè gràcies a ells, i a la memòria escrita que ens han deixat, hem pogut conèixer tot el personal de la casa de la reina Maria, a través de les seues anotacions, i al mateix temps, ells també formen part del personal que integrava la casa reial.

⁶⁵⁵ NARBONA CÁRCELES, Maria, *La corte de Carlos III el Noble rey de Navarra: espacio doméstico y escenario del poder, 1376-1415*, Pamplona, Eunsa, 2006, p. 240.

⁶⁵⁶ Vegeu l'Índex.

⁶⁵⁷ Ídem.

⁶⁵⁸ Ídem.

El Mestre Racional

Per tal de dur compte de totes les rendes i diners, el Mestre Racional era el funcionari al càrrec en la casa de la reina, igual que ho era en la del rei. Aquest duia la comptabilitat de les pagues i quitacions de tots els oficials de la cort, així com de les penyores o préstecs que es realitzaven, tan habituals en aquest temps. Els llibres de comptes partien de la compilació d'una sèrie d'albarans que diàriament es redactaven a la seua oficina. Recollia, doncs, totes les rebudes fetes pels procuradors reials, el batlle i altres administradors, així com de les pagues emeses per la corona. El Mestre Racional treballava amb l'escrivà de ració, que devia anotar les quantitats rebudes o pagades.⁶⁵⁹ Així i tot, la col·laboració s'estenia també al camarlenc, amb el recompte de les joies que administrava; rebia igualment els comptes dels protonotari, secretaris i escrivans, així com del tresorer, l'escrivà de ració, els compradors, els procuradors i els administradors de les rendes.⁶⁶⁰

Francesc Formós,⁶⁶¹ va ser un dels primers Mestres Racionals que treballaren per a la reina i dels que més temps va romandre al càrrec, car, mentre els altres apareixen sols un any al front de la seua oficina, aquest estigué des de 1416 fins els anys 30. En l'última etapa, el noble Lluís de Vic, que va ser un dels testimonis en l'inventari de béns *post mortem* que es va fer al Real, després de la mort de la reina, i que va ser cavaller conseller del Rei en la cort de València també va desenvolupar aquesta feina, el mateix que n'Antoni Valero, que havia estat abans un dels oficials sota les ordres de l'anterior Mestre Racional del Regne de València

---

⁶⁵⁹ "...necessari ésser se mostra que en la casa de cascun príncep alcuna persona feel e sàvia davant posada ésser deja a l'offici del qual se pertany de les rendes e proveniments e drets reals de cascun any encerrar veritat [...] sia feel e avista, e encara en comptes e en rahons aordonadores e en altres coses les quals a l'offici d'aquest se pertanyen ben sia sabent e esperta, axí que algun no deja enganyar ne per los altres laugerament puga ésser enganat." GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...*, cit., pp. 147-148.

⁶⁶⁰ Sobre aquest tema vegeu: CRUSELLES GÓMEZ, Enrique, *El maestro racional de Valencia, función política y desarrollo administrativo del oficio público en el siglo XV*, València, Sindicatura de Comptes, 1989. Per al cas de la Corona d'Aragó vegeu: MONTAGUT i ESTRAGUÉS, Tomás, *El maestro racional en la Corona de Aragón (1283-1412)*, (Tesi doctoral dirigida per FONT I RIUS, José María), Barcelona, Universitat de Barcelona, 1982.

⁶⁶¹ Vegeu Índex.

Taula 88. Mestre Racional de casa de la reina

	1416	...	1420	1421	1422	1423	1424	1425	1426	1427	1428	1429	1430	1431
Francesc Formós														
Bernat Gualbes														
Miquel Cervera														

Taula 89. Mestre racional a partir de 1439

	1439	...	1447	.....	1450	1451	1452	1453	1454	1455	1456	1457	1458
Bartomeu Barna													
Joan Cerdà													
Lluís de Vic													
Antoni Valero													

El tesorer

El tesorer estava sota les ordres del Mestre Racional i recaptava els diners dels procuradors reials i del batlle; al mateix temps posseïa els albarans i cauteles per a fer un seguiment de les despeses cada 15 dies.⁶⁶² El primer tesorer de casa de la reina va ser Francesc Martí,⁶⁶³ documentat des de 1417, acompanyat per Pere Caselles,⁶⁶⁴ que apareix també com escriba de diversos afers a la tresoreria. Altres dels tesorers que van treballar per a la reina també estigueren a la cort del rei, com Bernat Sirvent,⁶⁶⁵ que va

⁶⁶² GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...*, cit., pp. 153-154.

⁶⁶³ Vegeu Índex.

⁶⁶⁴ Ídem.

⁶⁶⁵ Ídem.

ser de fet el lloctinent de la tresoreria del rei, Jaume Lendrich⁶⁶⁶ o Ramon Berenguer de Loarch⁶⁶⁷, que fou tresorer del rei.

Taula 90. Tresorers de la casa de la reina. Primers anys (1417-1435)

	1417	1418	1419	1420	1421	1422	1423	1424	1425	1426	1427	1428	1429	1430	1431	1432	1433	1434	1435
Francesc Martí	■			■	■														
Pere Caselles	■	■	■																
Francesc Ferriol		■																	
Bartomeu Scaio					■	■	■	■											
Bernat Sirvent							■												
Miquel Jaume		■	■	■	■														
Pere Alamany				■	■														
Marc Joan				■	■														
Bernat Plaça				■	■														
Jaume Lendrich				■	■														
Martí Joan					■														
Martí Dies d'Aux				■															
Ramón Berenguer de Loarch									■										
Joan de Masquilles											■	■	■	■	■	■			
Pere Castelló															■				

⁶⁶⁶ Ídem.

⁶⁶⁷ Vegeu Índex.

Garcia																			
Martí																			
(escrivà)																			

En 1420, a la mort de Bartomeu Gras,⁶⁶⁸ la reina pagà als seus hereus el que li devia pels seus serveis a la cort, i entre els nous noms que hi apareixen, es cita el d'un francès anomenat Martín Dies d'Aux regint la tresoreria.⁶⁶⁹ Però, si hem de veure certa progressió en el càrrec, aquesta va ser la de personatges com Joan de Masquilles,⁶⁷⁰ Galceran Oliver⁶⁷¹, el qual va desenvolupar també el càrrec de conseller, i Pere Dezcarner,⁶⁷² al seu servei fins a 1458. Pere Dezcarner era ciutadà de València i va ser receptor i administrador de la reina. Junt amb aquests, es citen igualment alguns escrivans. Aquests solien fer la feina del tresorer en absència d'ell i eren elegits pel monarca. Segons les Ordinacions calia que hi hagueren sis persones a l'ofici, tot i que als registres de la reina sols apareixien uns pocs, potser d'acord amb les necessitats del moment.⁶⁷³

Taula 91. Tresorers des de 1439 fins a1458

	1439	...	1444	1445	1446	1447	1448	1449	1450	1451	1452	1453	1454	1455	1456	1457	1458
Pere d'Altello																	
Rafael Ferrer																	
Galceran Oliver																	
Ramon Pérez																	
Rodrigo Infant																	
Pere Dezcarner																	

⁶⁶⁸ ACA, MR 541, ff. 108 v. 109 v.

⁶⁶⁹ Vegeu Índex.

⁶⁷⁰ Vegeu Índex.

⁶⁷¹ Vegeu Índex.

⁶⁷² Vegeu Índex.

⁶⁷³ GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...*, cit., p. 155.

Anselm Ferreres																			
Joan Fernández																			
Pere Roig (loct.)																			
Onofrio degli Canzi																			

Escrivà de Ració

L'escrivà de ració s'encarregava d'anotar tots els comptes de les compres que es feien a la casa reial.⁶⁷⁴ Apuntava les despeses globals del personal que formava part o servia a la cort i, entre les moltes funcions que tenia, gestionava les retribucions del personal, supervisava el material que es lliurava als que servien a la cort; també tenia l'obligació d'anotar les despeses de les comunitats així com dels diversos allotjaments que feia la cort durant els seus desplaçaments.⁶⁷⁵ Per aqueixa feina es requeria una persona bona, honesta i diligent i que sabés comptar i escriure, el qual havia de tenir al seu poder quatre llibres: la "Carta de ració" per anotar el personal de la casa que hi treballava així com el nombre d'animals amb que contava el palau per desplaçar-se, tant de casa com de lloguer; el "Llibre de notaments", on s'annotava tot el què custodiava per exemple el camarlenc: joies, draps d'or i de seda; allò què guardava el capellà, el què vetllava el sobrecoc i així tots els departaments. El tercer llibre era el "Llibre de comptes anuals", i el quart llibre el "Registre" destinat als albarans "de vestir e de gràcia" del rei. En el cas de la reina la major part dels llibres d'on es pot extraure més informació referent a la vida quotidiana de palau i als diferents departament són llibres de Notaments i cal dir que, la majoria si no tots els documents consultats eren destinats a això. També era important

⁶⁷⁴ "...un hom bo, leal e vertader e diligent, que comptar e scriure sàpia, volem ésser assignat profitosament proveens, lo qual escrivà de ració disposam ésser nuncupat, a l'ofici del qual declaram pertànyer tenir quatre llibres, aquests quatre llibres eren la Carta de ració, per a fer comptes del nombre de bèsties, el Llibre de Notament, per a escriure als camarlencs les joies, draps d'or, de seda...al capellà les vestimentes, etc. És com una mena d'inventari de tot el que posseïa cada oficial en l'ofici al qual pertany. I per últim, disposa també d'un llibre de comptes de la casa reial i un Registre dels albarans i quitacions registrades." GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...*, cit., pp. 156-157.

⁶⁷⁵ BEAUCHAMP Alexandra et SÁIZ SERRANO, Jorge, "En ració de cort: la corte del rey de Aragón desde las fuentes y actividad del "escrivà de ració (siglos XIV-XV)", en, Madrid, *Mélanges de la casa de Velázquez*, 45-2, 2015, pp. 51-68, p. 5.

anotar les despeses en el manteniment del personal de la casa, tant en menjar com en roba, i normalment serà una persona la que es dedicarà a tal feina, ajudada en tot cas per un lloctinent d'escrivà de ració.⁶⁷⁶

L'escrivà estava directament relacionat amb la cort, ja que en 1419 el rei Alfons el Magnànim establí l'ofici per al Regne de València, amb residència fixa a la ciutat per a liquidar comptes i després guardar-se a l'arxiu del palau reial d'aquesta ciutat.⁶⁷⁷

Taula 92. Escrivans de Ració entre 1416 i 1435

	1416	1417	1418	1419	1420	1421	1422	1423	1424	1425	1426	1427	1428	1429	1430	1431	1432	1433	1434	1435
Pere Maeller																				
Rafael d'Ulzinelles																				
Antoni de Mura ⁶⁷⁸																				
Pere Fiveller																				
Pedro de Almazán																				
Pere Ramón des Soler																				
Joan Pellicer																				
Pedro Raimundo																				
Simó Pérez																				
Gabriel Navarro																				
Pere Descoll																				
Pere Caselles																				

⁶⁷⁶ GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...*, cit., pp. 156-160.

⁶⁷⁷ CABANES PECOURT, María de los Desamparados, *Que fue el maestro racional, Temas Valencianos*, 12, València, Anubar, 1977, pp. 4 i 5.

⁶⁷⁸ Continua fins a 1452.

Gonçalvo Rubiols ⁶⁷⁹																				
Miquel Mir ⁶⁸⁰																				
Nicolau Roca																				

Des de 1416 els personatges que més temps van ocupar aquest càrrec van ser Pere Maeller,⁶⁸¹ com a lloctinent, i Antoni de Mura i Rafael de Ulzimelles. En canvi, hi havia altres com Joan Pellicer⁶⁸² i Pedro Raimundo⁶⁸³, entre altres, que sols apareixen esporàdicament, en concret aquests dos només en 1416.

En 1420 se sumarien alguns noms nous, adscrits fins llavors a la tresoreria del rei, però que durant la lloctinència de la reina, també prestaren els seus serveis a la monarca. Aquests van ser Miquel Mir i Antoni de Mura, que encara es trobava treballant en la dècada dels anys vint i trenta.

Taula 93. Escriuans de Ració. Anys 40 i 50

	1439	1440	1441	1442	1443	1444	1445	1446	1447	1448	1449	1450	1451	1452	1453	1454	1455	1456	1457	1458
Antoni de Mura																				
Miquel Mir																				
Pere Descarner																				
Francesc de Manresa																				
Narcís Martí																				

⁶⁷⁹ Documentat fins a 1458.

⁶⁸⁰ Continuarà de forma ininterrompuda fins a 1452.

⁶⁸¹ Vegeu Índex.

⁶⁸² Vegeu Índex.

⁶⁸³ Vegeu Índex.

Pere Baucells (del rei)																			
-------------------------------	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

La Cancelleria

El canceller

La figura del canceller va aparèixer a la Corona d'Aragó al voltant de 1218, seguint les pautes dels notarians de l'època, anomenant-se indistintament com a cancelleria o escrivania almenys fins al 1283. No era un organisme estable sinó que era itinerant, a l'igual que la cort. El canceller havia de presidir les deliberacions que es feien al consell reial, emanar documents i subscriure els actes de la Cancelleria. Tenia una sèrie d'escrivans al seu càrrec i era una mena de jutge o notari major. En temps de Pere IV el Cerimoniós es va tendir a identificar la figura del canceller amb un bisbe, possiblement influïdes per les *Leges palatinae* i a la vegada per les Partides d'Alfons X el Savi, i sols intervenia en assumptes jurídics i de dret canònic.⁶⁸⁴ La Cancelleria era l'encarregada de l'elaboració i emissió dels documents a través dels quals emanava l'autoritat sobirana.⁶⁸⁵ És interessant advertir que la Capella i la Cancelleria eren dos espais que es contemplaven separats, segons les Ordinacions de Pere el Cerimoniós, però, en algunes cases reials, com l'anglesa, era el mateix organisme en els seus inicis.⁶⁸⁶ A la baixa Edat Mitjana la Cancelleria ja s'havia constituït com una entitat plenament independent i així ho trobem tant en la cort castellana com en la d'Aragó. La cancelleria va agrupar, des de Jaume II,

⁶⁸⁴ TRENCHS ODENA, José, i ARAGÓ, Antonio María, *Las Cancillerías de la Corona de Aragón y Mallorca desde Jaime I a la muerte de Juan II*, Folia Parisiensia 1, Zaragoza, Cátedra Zurita e Institución Fernando el Católico (CSIC), 1983, pp. 18-19.

⁶⁸⁵ MARTÍN POSTIGO, María de la Soterraña, *La cancellería castellana de los reyes católicos*, Valladolid, Secretariado de publicaciones de la Universidad de Valladolid, 1959, p. 245. Per al cas de la Corona d'Aragó vegeu: MANCLÚS CUÑAT, María Irene, "El Registre de la Cancelleria d'Alfons el Magnànim: l'Administració Reial i els seus documents", en *La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso II el Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci, gli influssi sulla società e sul costume*, Vol. 1, Italia, Paparo, 2001, pp. 439-455.; FERRANDO FRANCÉS, Antoni, "La constitució d'un corpus de documents de Cancelleria reial de la Corona d'Aragó, eina imprescindible per a l'estudi de la "norma" cancelleresca", en BARRIO BARRIO, Juan Antonio (coord.), *Los cimientos del estado en la Edad Media: cancellerías, notariado y privilegios reales en la construcción del Estado en la Edad Media*, Alcoi (Alacant), Marfil, 2004, pp. 325-344. Del mateix llibre cal destacar, el capítol de FERRER i MALLOL, Maria Teresa, "Les recopilacions documentals dels arxiviers del rei per la recuperació del patrimoni reial"... , *cit*, pp. 13-38.

⁶⁸⁶ COSTA GOMES, Rita, *The making of a court society. Kings and nobles in the late Medieval Portugal*, Cambridge University Press, United Kingdom, 2003, p. 22.

tots els enregistraments segons tipologies: “*Commune*”, per a per a provisions i súplices de particulars, “*Gratiarum*”, on es copiaven els privilegis, “*Officialum*”, destinat a nomenar i donar provisions als oficials reials, “*Curie*”, en tot allò que eren els manaments als oficials reials, “*Sigilli secreti*”, amb la correspondència internacional o afers importants, “*Peccunie*”, en tot allò que tenia a veure en qüestions de diners, entre altres coses, i més endavant aparegué també el “*Diversorum*”. La Cancelleria de la reina també va disposar d’aquestes sèries que s’havien assentat des del segle XIII i que anaren en augment després del regnat de Pere el Cerimoniós, segons apunta Ferrer i Mallol.⁶⁸⁷ Posteriorment, en època dels Reis Catòlics, a Castella s’especificarà més i es dividirà entre l’espai que controla el canceller del *sello Mayor* i el del *sello de la Poridad*. Aquesta paraula era sinònima a confidencialitat o secret. En temps del rei Sancho IV de Castella va haver dues cancelleries: la cancelleria major, com a cancelleria principal de la casa reial, i la cancelleria “*de la poridad*” o “*secretaria*”, que era la que redactava documents privats, confidencials i que acompanyava sempre a la cort en tots els seus desplaçaments.⁶⁸⁸ La cancelleria fixa es va establir perpètuament a Valladolid.

L’organisme de la cancelleria també es mencionava a la veïna Corona de Castella al text de les Partides d’Alfons X, on diuen que era el lloc on es duïen totes les cartes per a ser segellades. Encara que en època d’Enric II de Castella, era també on es guardaven els segells majors.⁶⁸⁹ Serà a les Corts de Madrigal, en 1476, on els reis Catòlics van fer unes ordenances per a regir i ordenar tot el personal de la seua cort,⁶⁹⁰ i altres ordenances en 1491 per al Registre de Cort on s’especificava que el registrador fes llibres de paper enquadernats per assentar els registres.⁶⁹¹

Com diu a les Partides, el canceller era el segon funcionari de més categoria després del capellà. Examinava tots els privilegis i cartes i havia de ser vassall del rei i de bon llinatge. El canceller de Castella solia tenir un número dos, que era el de la *Poridad*, qui guardava el segell secret (el qual apareix ja en temps de Sancho IV) per assumptes secrets

---

⁶⁸⁷ FERRER i MALLOL, Maria Teresa, “Les recopilacions documentals dels arxivers del rei per la recuperació del patrimoni reial”, en *Los cimientos del estado en la Edad Media: cancellerías, notariado y privilegios reales en la construcción del Estado en la Edad Media*, cit., p. 16.

⁶⁸⁸ CARRASCO LAZARENO, María Teresa, “El sello real de Castilla: tipos y usos del sellado en la legislación y en la práctica documental (siglos XII al XV)”, en GALENDE DIAZ, Juan Carlos (coord.), *De sellos y blasones: miscelánea científica*, Madrid, Universidad Complutense, 2012, p. 141.

⁶⁸⁹ MARTÍN POSTIGO, María de la Soterraña, *La cancelleria castellana de los Reyes Católicos*, Valladolid, Secretariado de publicaciones de la Universidad de Valladolid, 1959, pp. 150-151.

⁶⁹⁰ *Ibidem*, p. 164.

⁶⁹¹ *Ibidem*, p. 166.

o privats del monarca, separat completament de la cancelleria en general.⁶⁹² La persona que ostentava aquest càrrec estava dins la jerarquia eclesiàstica, concretament, havia de ser bisbe o doctor en lleis i s'encarregava d'ordenar, o de transmetre allò que el rei li ordenava referent a tot allò que es volia fer. A més, havia de fer cèdules de tot allò que s'havia de comprar, per exemple, a la cort.⁶⁹³ Per a tal feina, a la Corona d'Aragó, i específicament a la cort de la reina Maria, es disposava de dues figures essencials: el mateix canceller i un escrivà de manament o de registre. Així mateix, dins de la cancelleria es reunien altres funcionaris com el vicecanceller i una sèrie de notaris i oïdors.⁶⁹⁴

Escrivà de manament

Els escrivans formaven part del nucli fonamental de l'escrivania del rei o de la reina. Eren residents en la cort per a redactar documents reials o públics, per manament del sobirà o sobirana, d'ahí el seu nom, testimonis de pactes entre els particulars.⁶⁹⁵ Segons les Ordinacions de Pere el Cerimoniós havien d'ésser 12 escrivans a l'escrivania reial, que s'ocupaven d'escriure les cartes i altres escrits que el rei o la reina considerava necessaris. Eren notaris i tenien la responsabilitat del contingut de les escriptures i eren un personal que s'havia format a la Cancelleria.⁶⁹⁶ Com és evident, se'ls exigia una bona cal·ligrafia i que foren ràpids en el seu ofici. Sota les ordres del canceller, vicecanceller o el protonotari havien de passar per escrit totes aquelles cartes o cèdules necessàries.⁶⁹⁷ En les cartes devia constar el nom de l'escrivà, que fora ben visible el segell i a l'última línia del document devia estar estampat el símbol reial i la signatura del rei o la reina, acompanyat de tots els títols que aquest ostentava.⁶⁹⁸ No obstant això, tot i el nombre que

---

⁶⁹² *Ibíd.*, p. 149.

⁶⁹³ "Sia encara diligent de totes aquelles coses les quals a la cancelleria nostra pertànyer." GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...*, *cit.*, p. 120.

⁶⁹⁴ *Ibíd.*, pp. 119-122.

⁶⁹⁵ *Ibíd.*, p. 235

⁶⁹⁶ TRENCH ODENA, José, i ARAGÓ, Antonio María, *Las Cancillerías de la Corona de Aragón y Mallorca desde Jaime I a la muerte de Juan II*, Folia Parisiensia 1, Zaragoza, Cátedra Zurita e Institución Fernando el Católico (CSIC), 1983, p. 45.

⁶⁹⁷ "...l'offici d'escriure pus leugerament e pus perfecte sia complit, sanccim e ordonam que d'aquí anant en la dita nostra scrivania ordinàriament, bons e sufficients e feels, qui letres escriquen e totes altres escriptures a la scrivania pertanyents." GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...*, *cit.*, pp. 124-125.

⁶⁹⁸ *Ibíd.*, p. 125.

descriu les Ordinacions de Cort en el cas de la casa de la reina van ser pocs els que van desenvolupar aquest ofici. A 1418 es menciona un tal Pere⁶⁹⁹ i després, Nicolau Roca, desenvolupà el càrrec d'escrivà de manament des de 1429⁷⁰⁰ fins el 1431 aproximadament. Més endavant, concretament entre 1438 i 1439 fou anomenat Lluís de Torramorell,⁷⁰¹ que era un dels escrivans del rei, i per últim un tal Andreu Bages.⁷⁰² A més a més dels escrivans, els comptes que realitzaven aquests funcionaris eren comprovats pels auditors, anomenats oïdors de comptes.

Taula 94. Els escrivans de manament

	1418	.....	1428	1429	1430	1431	1432	1433	1434	1435	1436	1437	1438	1439
Pere														
Nicolau Roca														
Lluís de Torramorell														
Andreu Bages														

El Consell reial

Com ve diu el nom, el conseller era aquell qui donava consell al monarca. Sobretot en qüestions públiques on aquest havia d'actuar. El Consell Reial va ser l'organisme més important de la cort i s'ocupava dels assumptes més delicats de govern, segons Trench. El seu cap era el conseller, però junt amb ell intervenien el majordom, el cap de l'escrivania, jutges auditors, el Mestre Racional o algun escrivà. El consell preparava les cartes polítiques referents a la política exterior així com manaments i ordenances reials.⁷⁰³ Entre els consellers hi havia alts càrrecs eclesiàstics o membres de la noblesa, entre altres,

⁶⁹⁹ Vegeu Índex.

⁷⁰⁰ Ídem.

⁷⁰¹ Ídem.

⁷⁰² Ídem.

⁷⁰³ TRENCHS ODENA, José, i ARAGÓ, Antonio María, *Las Cancillerías de la Corona de Aragón y Mallorca desde Jaime I a la muerte de Juan II*, Folia Parisiensi 1, Zaragoza, Cátedra Zurita e Institución Fernando el Católico (CSIC), 1983, p. 21.

i que sovint eren doctors en lleis, es van posar al costat del monarca per aconsellar el rei o la reina en temes polítics.⁷⁰⁴ En 1421 Joan de Fimes⁷⁰⁵ va servir a la reina com a conseller sent també, al mateix temps, el seu vicecanceller. A més a més d'aquest, treballà també per a la reina Berenguer Bardaxi,⁷⁰⁶ el que fos conseller del rei, però també apareix documentat un tal Pelegrí de Iassa⁷⁰⁷ i per l'últim Galceran d'Hostalric,⁷⁰⁸ entre 1448 i 1450.

Secretaris

En el cas de la Corona d'Aragó, el secretari estava adscrit directament a la figura del monarca, i la seua figura, lligada sobretot a l'aparició dels registres del segell secret es dona sobretot a partir del rei Jaume II de Mallorca; a més a més pertanyien al consell reial, com recullen també les Ordinacions de Pere el Cerimoniós.⁷⁰⁹ Segons aquestes, el paper dels secretaris anava per anotar els fets “que en nostre conseyl se determenaran, o a memòria se reduran d'aquelles que lavors determenar no·s poran, memorial facen per tal que·ls determenats a execució per aquell al qual pertànyer sien menats, e los altres en loch e en temps oportuns sien discutits”. A més a més se'ls confiava la redacció de coses secretes, els quals havien de ser “II notaris bons e suficients a l'ofici de secretaria sien diputats [...] ab nostre segell secret deuen ésser segellades (totes le cartes que escrigueren)”.⁷¹⁰ A Castella, aquesta figura *aparece al lado de los Reyes Católicos sin jurisdicción personal y directa pero con influencia decisiva sobre los reyes y que gozaba de amplia confianza. En esta época eran nobleza local y las gentes de letras.*⁷¹¹

En el cas d'Aragó, desconeixem si tenien tanta influència com es diu a Castella, però el que si es cert és que, almenys un, havia de viure a la casa reial per a disposar dels seus serveis sempre que foren requerits per l'autoritat reial. De fet, al cap de l'any havien

---

⁷⁰⁴ FERRER i MALLOL, María Teresa, “El consell reial durant el regnat de Martí l'Humà”, en *El poder real en la Corona de Aragón: (siglos XIV-XV)*, Vol. 2, Jaca, Gobierno de Aragón, Departamento de Educación, Cultura y Deporte 1996, p. 175.

⁷⁰⁵ Vegeu Índex.

⁷⁰⁶ Vegeu Índex.

⁷⁰⁷ ACA, MR 425, f. 156 r.

⁷⁰⁸ Vegeu Índex.

⁷⁰⁹ TRENCHS ODENA, José, i ARAGÓ, Antonio María, *Las Cancillerías de la Corona de Aragón y Mallorca desde Jaime I a la muerte de Juan II*, cit., p.44.

⁷¹⁰ GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós*, València, Fonts Històriques Valencianes, 2009, p. 99.

⁷¹¹ *Ibidem*, p. 223.

de donar comptes de les seues pagues davant el Mestre Racional, no podent-se absentar mai de palau si no fos per expressa decisió de la reina. Aquests estaven sota l'autoritat del camarlenc.⁷¹² A més, el secretari acompanyava sempre a la Cort allà on anés. Des de 1416 el secretaris van ser Pedro Suau,⁷¹³ Pere Joan,⁷¹⁴ en 1424 aparegué Francesc D'Arinyo, que era secretari del rei, i Pere Descoll, d'una manera més continuada.⁷¹⁵

Taula 95. Secretaris de casa de la reina entre 1416 i 1432

	1416	1417	1418	1419	1420	1421	1422	1423	1424	1425	1426	1427	1428	1429	1430	1431	1432
Pedro Suau																	
Pere Joan																	
Francesc d'Arinyo																	
Pere Descoll																	

A partir de 1445 Bartomeu Sellent⁷¹⁶ serà el secretari de la reina. Entre el 1448 i 1450 apareix com a secretari de la reina Jaume Vila⁷¹⁷ fins a 1458, i en aqueta mateixa època tenim també documentat el secretari de la infanta Caterina, la germana de la reina, qui s'anomenava Joan de Ferreres del Portillo, i que per alguna raó es trobava al servei de la reina.⁷¹⁸ En l'última etapa el secretari reial va ser Bartomeu Serena⁷¹⁹

Taula 96. Secretaris entre 1445 i 1458

	1445	1446	1447	1448	1449	1450	1451	1452	1453	1454	1455	1456	1457	1458
Bartomeu Sellent														

⁷¹² GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós*, cit., p. 100.

⁷¹³ Vegeu Índex.

⁷¹⁴ Vegeu Índex.

⁷¹⁵ Vegeu Índex.

⁷¹⁶ Vegeu Índex.

⁷¹⁷ Vegeu Índex.

⁷¹⁸ ARV, MR 9352, f. 62 v.

⁷¹⁹ Vegeu Índex.

Jaume Vila															
Joan de Ferreres del Portillo															
Bartomeu Serena															

Notaris

No podien faltar tampoc els notaris, que estaven adscrits circumstancialment al monarca, així com els protonotaris, que guardaven el segell. En la Cort de Castella eren persones eclesiàstiques: sacerdots, presbiteris, canonges, decans... Des de Ferran I (1035) a Alfonso VII (1126) el notari era el funcionari que, generalment, subscribia els diplomes. Mes o menys semblant al de l'escrivà. Tot i que eixa separació no està molt clara. De fet hi ha autors que ho veuen com una única persona. Del canceller depenien els notaris i eren varis els que treballaven simultàniament a les seves ordres.⁷²⁰ A partir d'Alfons X es fa més complexa l'organització de la Cancelleria.

*Dice el Espéculo que se llamaba notarios a estos funcionarios e an mandar fazer los registros en que son las notas de todas las cartas. Debían ser altamente honrados los notarios de la casa del Rey [...] Estaban los notarios encargados de redactar la minuta de los documentos a una orden del canceller o del monarca. [...] Unos eran nombrados por el Canciller y otros por el Rey”.*⁷²¹ També deia que *Los notarios podían ser uno o dos. Uno para las villas de Castilla y otro para las de León. Cada notario debía tener tres escribanos: uno de cámara, otro de libros y otro de registro.*⁷²²

En els cas dels notaris de la reina hi ha diversitat pel que respecta als serveis prestats. El primer documentat va ser Pere Caselles,⁷²³ que en 1420 apareix com escrivà

⁷²⁰ TRENCHS ODENA, José, i ARAGÓ, Antonio María, *Las Cancillerías de la Corona de Aragón y Mallorca desde Jaime I a la muerte de Juan II*, cit., p. 172.

⁷²¹ *Ibidem*, p. 174.

⁷²² *Ibidem*, p. 176.

⁷²³ Vegeu Índex.

del registre de la Reina. Quant a Ramon Çes Comes,⁷²⁴ era protonotari del rei però també apareixia al servei de la reina en 1418. Un dels que més temps va exercir el càrrec va ser Guillem Bernat Ça Brugada⁷²⁵ que també era conseller, així com Nicolau Roca,⁷²⁶ que va ser escrivà de registre. Es dedicaven a copiar documents, de tal manera que si a l'escrivà de manament li corresponia l'última redacció dels documents, els escrivans o ajudants de registre s'ocupaven de passar a net i a passar-lo al registre.⁷²⁷

A més a més dels adscrits a la cort, es podia fer ús de notaris de diferents parts de la corona, com va ser el cas de Martí García⁷²⁸, que és notari de Saragossa, Joan d'Anglesola, Bernat Çalba, Joan Navarro i Marti Tolsà, de València. Tots aquest estaven documentats en 1427.⁷²⁹ El cert és que els assumptes que registraven eren molt diversos i no sempre tenien a veure directament amb la reina. Així, en 1431 tenim documentat al notari barceloní Bartomeu Agell⁷³⁰ fent una carta de venda de Fernando Domingo, que era sots-cambrer del rei, a una dona anomenada Aldonça, que era la muller de Galceran d'Argentona. Altres notaris van ser: Guillem del Castell, que era procurador de Margarida, esposa de Bartomeu Pérez; Mateu Esteve; Bonanat Ferrer; Pere Ribera i Nicolau Cremades. Es coneix també la procedència d'Esteve Mir,⁷³¹ notari de Barcelona, que estigué al seu càrrec fins a 1456. Entre 1446 i 1447 hi ha documentat un notari per a les despeses de un viatge a la Cort de França que s'anomenava Nicolau Masdeval⁷³² i molts més. Tanmateix Bartomeu Serena, notari públic va ser el rebedor del testament.⁷³³

Taula 97. Notaris (1418-1431)

	1418	1419	1420	.....	1423	1424	1425	1426	1427	1428	1429	1430	1431
Pere Caselles													

⁷²⁴ Vegeu Índex.

⁷²⁵ Ídem.

⁷²⁶ Vegeu Índex.

⁷²⁷ TRENCHS ODENA, José, i ARAGÓ, Antonio María, *Las Cancillerías de la Corona de Aragón y Mallorca desde Jaime I a la muerte de Juan II*, cit., p. 60.

⁷²⁸ Ídem.

⁷²⁹ Vegeu Índex.

⁷³⁰ Ídem.

⁷³¹ Ídem.

⁷³² Ídem.

⁷³³ Ídem.

Ramon Ces Comes																	
Guillem Bernat Çabrugada ⁷³⁴																	
Martí Garcia																	
Bartomeu Escaio																	
Pere de Valcanell																	
Joan d'Anglesola																	
Bernat Çalba																	
Joan Navarro																	
Martí Tolsà																	
Nicolau Roca																	
Esteve Queralt																	
Pere Roig																	
Andreu Saurí																	
Bartomeu Agell																	
Pere Castelló																	

Taula 98. Notaris des de 1439 fins a 1458

	1439	.....	1445	1446	1447	1448	1449	1450	1451	1452	1453	1454	1455	1456	1457	1458
Joan Simon																
Guillem del Castell																
Mateu Esteve																
Bonanat Ferrer																
Pere Ribera																
Nicolau Cremades																

⁷³⁴ Treballarà al càrrec fins a 1438.

Pere Juan																	
Antoni Marull																	
Joan Despuig																	
Esteve Mir																	
Pere Suau																	
Nicolau Masdeval																	
Antoni Vinyes																	
Guillem Bernat																	
Joan de Vallseca																	

La Justícia

L'alguatzir

L'Alguatzir tenia potestat jurisdiccional i portava també causes civils i criminals.⁷³⁵ Tenia funcions de justícia, i junt amb ell treballava un escrivà que prenia declaració de les causes perquè després l'alguatzir ho jutgés. A la cort es destinaven, si seguim les Ordinacions, uns huit oficials per tenir compte dels presoners que hi havia a la presó. I, per a ser reconeguts en el seu ofici, portaven un senyal del mateix, unes vergues. Aquest ofici estava en relació també amb la figura de l'oïdor. Aquest era un funcionari que podia tenir la potestat d'oïr o escoltar l'exposició dels casos econòmics, judicials... En el cas de la cort de la reina aquest paper el va desenvolupar en 1421 Jaume Agostí.⁷³⁶ Pel que respecta a l'alguatzir, el primer nom que coneixem va ser el de Pere D'Esplugues⁷³⁷ en 1418; va ser alguatzir del rei però també apareixia als comptes de la reina.

Entre els que estaven adscrits a la cort estava Joan Aimeric, junt amb altres que havien estat a la cort del rei com Joan de Vallterra,⁷³⁸ i no serà fins a 1438 que tornem a tenir nous alguatzirs com Pere Fidalgo i Mateu Aimar⁷³⁹ entre altres. La raó per la qual

⁷³⁵ GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...*, cit., p. 115.

⁷³⁶ Vegeu Índex.

⁷³⁷ Vegeu Índex.

⁷³⁸ Vegeu Índex.

⁷³⁹ Vegeu Índex.

possiblement hi haguera tants algutzirs del rei treballant per a la reina era precisament, i una vegada més, per la seua lloctinència.

Per posar algun exemple, Pere d'Empordà⁷⁴⁰ o Joan de "Morro de Vaques"⁷⁴¹ apareixien citats al 1439 per un cas d'una condemna que va fer un tal Jordi Company Morrodenagues. En realitat és el salari que es paga a aquest per la condemna de penjar a un home anomenat N'Antoni Tornet, que fou condemnat per la reina amb jutge en la seua audiència.⁷⁴²

Taula 99. Algutzirs (1418-1439)

	1418	1419	1420	1421	1422	1423	1424	1425	1426	1427	1428	...	1438	1439
Pere d'Esplugues														
Guillem Rella														
Pere Vilanova														
Pere Verdusquillo														
Gil Sánchez Muñoz														
Antoni Baldoví														
Miquel Cavaller														
Rodrigo López														
Joan Aimeric														
Pedro Sánchez Muñoz														
Lluís Ballester														

⁷⁴⁰ Vegeu Índex..

⁷⁴¹ Vegeu Índex

⁷⁴² ACA, MR 429 (1429), p. 35r.

Joan de Vallterra														
Pere Fidalgo														
Mateu Aimar														
Pere d'Empordà														
Joan "Morro de Vaques"														

Altres departaments i oficis de la casa reial

L'Hoste de correus

A les ciutats també hi havia servei de correus. A Catalunya estaven els anomenats troters, que eren l'equivalent a València del Mestre o Hoste de correus (hoste entès com hostaler, degut a l'origen dels hostal com a lloc que servia com casa de correus): *Muchos venteros (entendido como dueño de una venta) u hosteleros eran al mismo tiempo los peatones o carteros encargados de llevar hasta los pueblos vecinos la saca del correo...*⁷⁴³

La feina d'hoste vindria a representar un títol de director de correu, responsable de traure i portar cartes tant a particulars com a funcionaris públics. El cos de troters es va establir a Barcelona en 1166 al servei del rei per comunicar-se amb les corts, les batllies i vegueries de Catalunya i després s'estengué per Aragó i València.⁷⁴⁴

El correu era fonamental en el dia a dia de la cort per a mantenir una informació continuada, i formaven part d'aquesta com molts dels altres departaments. En temps de Pere el Gran (s. XIII) se'ls coneixia amb el nom de "troters de bústia" i, entre les seues competències, se'ls requeria que no s'aturaren en els viatges, la confidencialitat de les notícies que trametien i no podien demanar diners als receptors o interessats del missatge, tot i que sí que podien acceptar donatius.⁷⁴⁵ Segons les Ordinacions de 1248, havien de presentar-se, almenys una vegada al dia, a la Cancelleria, ja que era aquesta la que emanava molts dels viatges que havien de fer els correus. Inclús, estipulava el dia en què

⁷⁴³ PIQUERAS HABA, Juan i SANCHIS DEUSA, Carmen, *Hostales y ventas en los caminos históricos valencianos*, València, Conselleria d'Infraestructures i Transport, 2006, p. 91.

⁷⁴⁴ TOLEDO GIRAU, José, *Los Correos en la Valencia medieval*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1954, p. 18.

⁷⁴⁵ TRENCHS ODENA, Josep, "Correos y "troters" de Pedro el Grande: Unas nuevas ordenanzas de la Casa Real", en *Saitabi*, 36, 1986, p. 15.

el correu havia de tornar a la localitat on estigués en aqueix moment la Cancelleria. Els correus també havien de realitzar qualsevol missió manada pels reis, o inclús dels escrivans de la Cancelleria. Així, sota aquestes funcions assimilades ja des del segle XIII, les Ordinacions de Pere el Cerimoniós establien que el correu havia d'estar sota les ordres del canceller, vicecanceller o els protonotaris o escrivans.⁷⁴⁶ També apareix mencionat el càrrec dels correus dient que havien de ser diligents i molt ràpids per anunciar les notícies i els negocis a tots els prínceps estigueren en el lloc que estigueren, que ja es recollia a les Ordinacions del segle XIII. També s'especifica que els correus havien d'estar dins de la "plantilla" de la cort, ja que mencionava que "sien ordinàriament en nostra cort XX" i que devien obeir al canceller, vicecanceller, protonotari així com als secretaris escrivans.⁷⁴⁷ Es creu que Pere el Cerimoniós ja disposava d'un total de 80 correus. En paraules de Toledo Girau: *De lo anteriormente expuesto se deduce que en Valencia y en otras ciudades importantes existían los llamados hostals de correus, posadas u hospederías, cuyos dueños, los hostes, para cuyo establecimiento necesitaban nombramiento o licencia real, eran los encargados de admitir los pliegos epistolares, que hacían llegar a poder de los destinatarios utilizando los correos profesionales adscritos a su posada.*⁷⁴⁸

En la corona de Castella, és a les Partides on ja es mencionaven als *mandaderos que traen mandaderías por cartas semejantes a los pies del ome que se mueven a las vagadas a recabdar su pro sin fabla.*⁷⁴⁹

Traginers

Tot i que no són personal directament adscrit a la cort, els traginers que transportaven mercaderies i compres per a la casa de la reina. Un d'aquests va ser Antoni Corres⁷⁵⁰, de Russafa, en 1424; en 1429 Pere Ferrer,⁷⁵¹ traginer d'Igualada; o el traginer de Barcelona, Joan Moya.⁷⁵² En 1431 Joan de Pera era traginer de la vila de Perpinyà i li

---

⁷⁴⁶ GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós...*, cit., p. 147.

⁷⁴⁷ *Ibidem*, p. 70.

⁷⁴⁸ TOLEDO GIRAU, José, *Los Correos en la Valencia medieval*, cit., p. 17.

⁷⁴⁹ SÁNCHEZ REY, J. Agustín, "Un antiguo precedente de las áreas de servicio: Las ventas del camino" en *Revista de Obras Públicas*, Noviembre 2002, 4.427, p 57.

⁷⁵⁰ ARV MR 9344, f. 44 v.

⁷⁵¹ ACA, MR 543,1, f. 45 v.

⁷⁵² ARV, MR 9346, f. 22 r.

va portar dos draps francesos de part del rei de Castella a la reina.⁷⁵³ Altres dels noms que hi apareixen van ser un tal Guillem Muntells⁷⁵⁴ i un tal Joan Monfrat,⁷⁵⁵ un traginer de la ciutat de Barcelona al qui li sol·liciten certs serveis.

3.5 Conclusions

Per tant, després de fer tota aquesta anàlisi de la casa de la reina Maria de Castella, ens queda patent que segueix a grans trets el model de les Ordinacions de la casa i la cort del rei Pere el Cerimoniós. És més, la reina es preocupà per saber com s'estructurava i quines eren les funcions que havien de fer cadascun dels personatges de la seua cort. Per això va escriure una carta, en 1434, al seu notari Ramon Batlle, per estar al corrent de la informació exacta dels deures i drets dels oficials, sobretot d'aquells relacionats amb les finances.⁷⁵⁶ Però, cal dir que, si hi ha un tret que diferència la seua casa de les cases castellana o portuguesa, és la influència del servei a taula que va prendre la cort de Borgonya com a model. Per exemple, amb l'aparició del sobrecoc, que era l'organitzador de la taula règia, honorificava i glorificava la figura del monarca, i, com en el cas de Borgonya, va seure un precedent quan a ritual de cort i "cerimonialització" per a les cases reials d'Època Moderna. Però, la influència "nòrdica" no sols es deixava veure en els organismes que componien la casa, sinó també en la procedència de les persones com l'arpista francès Perrinet Pernostreau.

A més, va incloure algun dels oficis a la cort, que també estava documentat a la casa de la reina Maria de Luna i a la de Joan II de Castella, i que apareixia descrit inclús abans, al Llibre de les Partides d'Alfons X el Savi. Aquest ofici era el de la "covijera". Era la persona encarregada de guardar peces de roba i orfebreria, entre altres coses, en el moment que s'havia de traslladar la cort. Havia de ser una persona de la més estricta confiança perquè tenia en custòdia els objectes més íntims o privats de la reina.⁷⁵⁷ Com el càrrec no apareix a les Ordinacions del Cerimoniós queda patent, per tant, que era un

---

⁷⁵³ ACA, MR 544,3, f. 26 v

⁷⁵⁴ ACA, MR 429, f. 35 r.

⁷⁵⁵ ARV, MR 9354, f. 30 v.

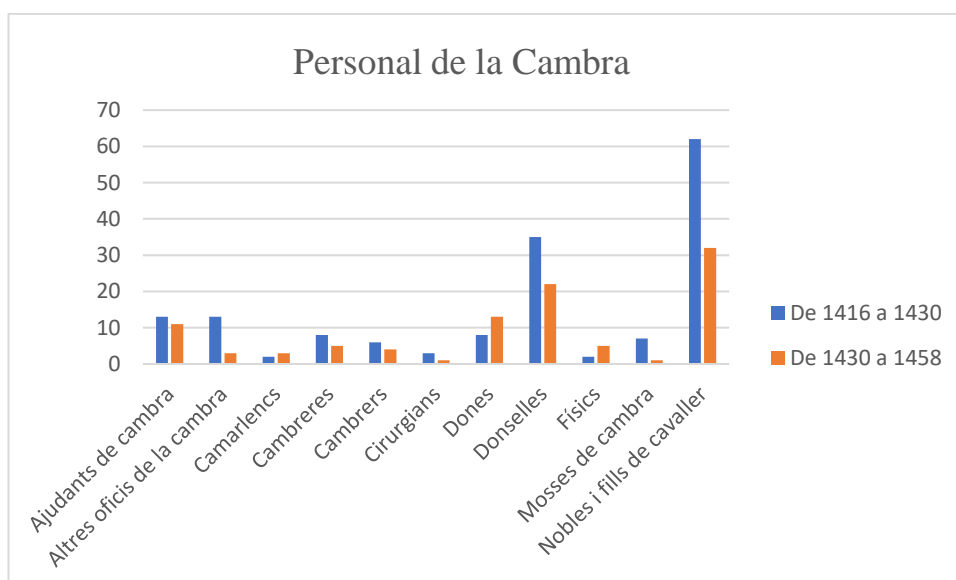
⁷⁵⁶ NARBONA CÀRCELES, Maria, "De casa de la Senyora Reyna. L'entourage domestique de Marie de Castille, épouse d'Alphonse le Magnanime (1416-1458)", en BEAUCHAMP, ALEXANDRA (Ed.), *Les Entourages Princiers à La Fin Du Moyen Âge* Collection De La Casa De Velázquez (134), Madrid, 2013, p. 154.

⁷⁵⁷ GASCÓN UCEDA, María Isabel, "La vida cotidiana de tres reinas de la Corona de Aragón a través de los libros de cuentas", en *Pedralbes: Revista d'Història Moderna*, Barcelona, XXIV, 24, 2004, pp. 13-54.

tret castellà i que poc a poc anà influint a les cases de la Corona d'Aragó, apareixent a la de Maria de Luna, a la d'Alfons V el Magnànim i també a la de la reina Maria de Castella.

Altres conclusions que podem extreure després d'estudiar tot el personal de la cort és que (segons les gràfiques que presentem a continuació), el nombre de persones d'aquesta es manté més o menys estable en els anys inicials (entre 1416 i 1432), mentre que després s'observa el major canvi de personal. En aqueix sentit, cal tenir en compte que el nombre de cortesans no era estable; hi havia alguns càrrecs més honorífics que altra cosa, com per exemple el del coper, el talladorer o altres que desenvolupaven aqueix comés sols durant un curt període de temps. Per això no s'inclouen ací, en les gràfiques generals. D'igual manera que hi havia oficis que per la seua puntualitat o bé perquè també eren merament representatius no s'han inclòs a les gràfiques següents.

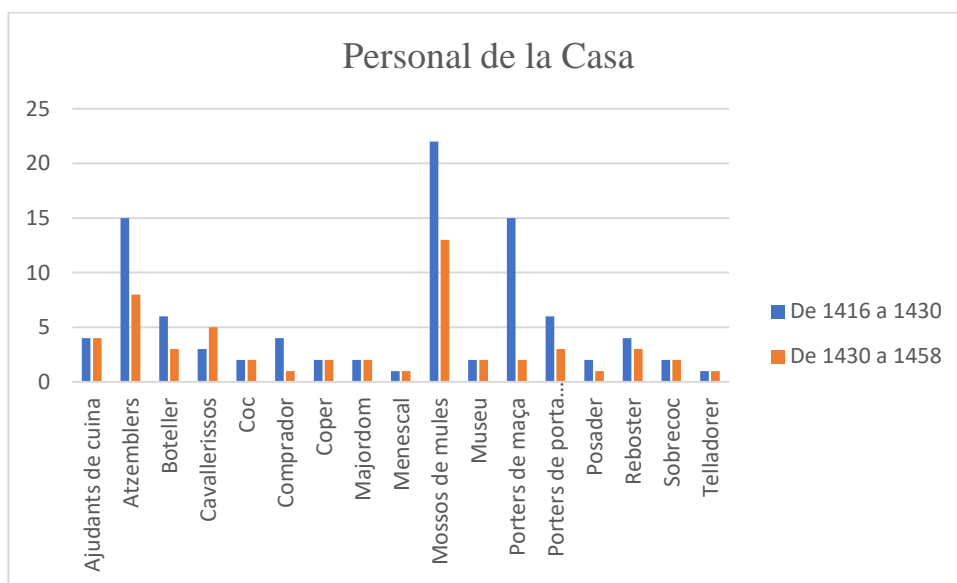
Gràfica I

Pel que respecta al personal més o menys fixe de palau, i concretament referint-nos a les donzelles i als mossos de cambra, s'observa un major nombre durant la primera franja d'anys; això significa que moltes d'aqueixes donzelles i mossos ascendeixen després d'ocupar aqueix càrrec. En el cas de les donzelles, aquestes passen posteriorment a ser anomenades "dones". Per aqueix motiu, hi ha més "dones" a partir de 1432 que a 1416. Una de les que millor "carrera" va fer va ser la noble Toda Centelles, que ascendí al cercle personal de la reina fins al punt de ser la seua tresorera i aquella a qui la reina li va confiar les seues pertinències més personals després de la seua mort, regraciant-la, a més a més, amb regals i amb la suma de 6.000 florins d'or d'Aragó per a que pogués

maridar.⁷⁵⁸ Però també van ascendir les joves de la família Montagut i Montpalau, situades en el cercle de confiança de la monarca, a l'igual que María Rodríguez de Sarmiento, minyona de la reina i després tinent del guarda-roba. Igualment, les mosses de cambra Elionor Curto, Isabel Soler o Leonarda de Castro ascendirien a cambres. Algunes d'elles, com Elionor Curto, era filla d'un altre cortesà, Pasqual Curto.

Gràfica II

El mateix ocorria amb els fills de cavallers, que solien ser joves que havien entrat a la cort per a instruir-se i anar escalant posicions i que després passarien a ocupar llocs més privilegiats i d'importància a la casa, com va ser el cas de Joan Cabrera, que entrà com a ajudant de cambra i després va aconseguir ser cambrer. Cosa semblant es pot veure amb els escolans de capella, on al principi eren majors en nombre, respecte al total del personal de la capella, i després menor ja que se suposa que van aconseguir arribar a ser capellans.

Per tant, tot açò què ens ve a dir? Des del nostre punt de vista, i veient les xifres, s'observa que la casa de la reina experimenta, a partir dels anys 30, una especialització de càrrecs que va aparellada amb una compartimentació dels espais. Això, de vegades va donar lloc a càrrecs nous, com per exemple el del "servent del tinell de les donzelles". És a dir, si a la casa se sol parlar d'un únic tinell, a la cort de Maria de Castella apareixerà també el tinell propi de les donzelles. Ambdós tinells compartien personal, ja que es

⁷⁵⁸ ARV, RC 479 (1458), f. 4 r.

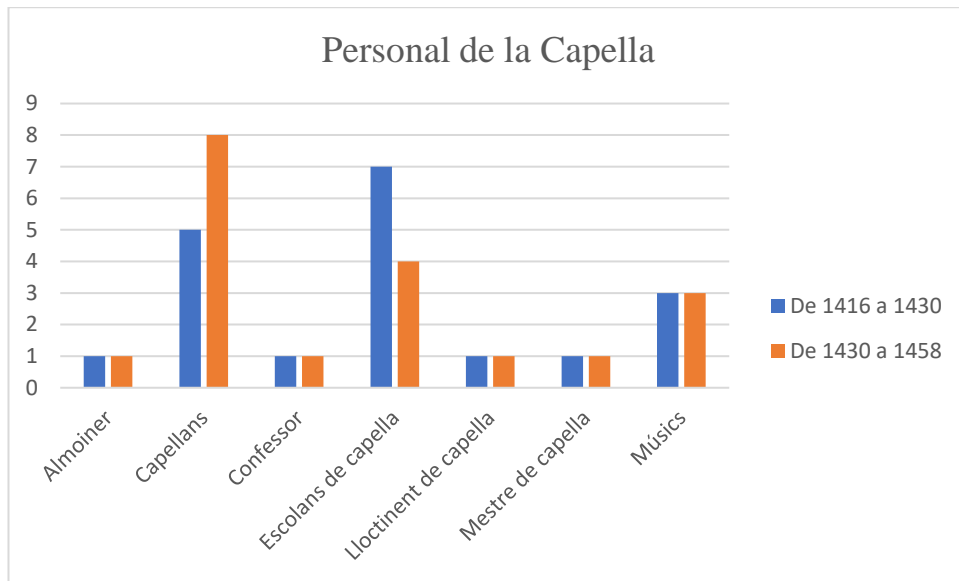
documentà a Pere Martí i a Miquel Tomàs com a servents del tinell de la reina i també de les donzelles; si hi havia un servei de taula per a un monarca, a la casa de la reina hi havia, a més del d'ella un servei per a atendre a les necessitats de les nobles de la cort. Inclús hi havia serfs que serveixen als patges. A més a més, la figura del patge no apareix fins a 1458. Es tractava de nous joves que entraren a la cort. També augmenten el número de metges a la casa reial en aquells últims anys, però aquest increment venia associat al delicat estat de salut de la reina que cada vegada s'anava aguditzant més. Pot ser, l'increment de cuineres específiques de la cuina de retret, que era la cuina personal de la reina (apareixen documentades en 1458) anés en aqueixa mateixa línia.

Altres oficis que tampoc es reflecteixen a les Ordinacions del Cerimoniós, com el d'aiguader, el tapiner, etc. respondrien més bé a les necessitats puntuals del dia a dia. En el cas del tapiner es pot considerar que es demanaria la seua presència expressament per a un treball concret i en el cas de l'aiguader sempre que el servei ho requerís. De la mateixa manera, Huguet Vinyogol, que era l'especier del rei, es documenta al servei de la reina en alguna ocasió, igual que fa l'argenter Guido Antonio. Eren personatges que no estaven adscrits a la casa de la reina però que per necessitats específiques o per caprici de la reina eren sol·licitats per a algun servei particular.

Maria de Castella va voler que la seua cort fos alguna cosa més del que establien les Ordinacions del Cerimoniós: apart dels principals càrrecs i oficis que es presenten en gràfics, es va crear una altra sèrie de càrrecs que no es contemplaven a les ordinacions i que responien al grau de complexitat i etiqueta que va voler tenir la reina. Es creava així una piràmide de servei quant a les feines més properes a la cambra de la reina i a la taula.

Gràfica III

En definitiva, la casa de Maria de Castella, vista des d'una dimensió global, ens ofereix més informació del que podríem pensar en un primer moment. No és simplement una continuació de l'organització de corts anteriors, o una còpia de la del seu marit, sinó que té una entitat pròpia. És com una mena d'organisme viu que es va anar auto-completant amb oficis i persones que, a la vegada, tenen funcions més concretes i determinades.

CAPÍTOL 4: LA FUNDACIÓ I SUPORT A OBRES PIETOSSES

Diferents línies d'investigació han demostrat com una de les maneres que tenien les reines per a destacar com a figura política era a través del patronatge.⁷⁵⁹ La fundació d'edificis i obres pies era un dels pocs mecanismes que revelaven les seues inquietuds artístiques, religioses i intel·lectuals, a part de l'encàrrec d'obres artístiques com podien ser els retaules, llibres il·luminats, objectes d'orfebreria o reliquiaries. El següent capítol és de notable importància per a la Història de l'Art perquè ens ensenya quin paper jugà la reina Maria de Castella en quant a promotora en els territoris de la Corona d'Aragó en els anys centrals del segle XV. Dins del panorama del seu temps, i coneguda la seua fervorosa religiositat, la reina fomentarà convents, monestirs, hospitals o esglésies, aportant més informació que ens ajuda a conèixer millor la història dels mateixos edificis.

Per a rastrejar totes les intervencions de la reina Maria cal consultar la Reial Cancelleria, conservada tant a l'Arxiu de la Corona d'Aragó com l'arxiu del Regne de València, així com totes aquelles notícies disperses que s'han pogut recollir als arxius de la Ciutat de Xàtiva, l'Arxiu Comarcal de les Terres de l'Ebre o el de la Catedral de Barcelona, entre d'altres, adonant-nos que les promocions de la reina eren majors i més importants del que es pensava fins ara, cosa que ens ha permés aprofundir més en la seua personalitat, els seus interessos, gustos estètics o devocions.

Tot seguit, és necessari establir un punt de partida i saber per què les reines, i la reina Maria concretament, estaven interessades en fundar o beneficiar institucions religioses. En aqueix sentit ens cal saber quin paper jugaven aqueixes dones poderoses en l'Edat Mitjana, interessant-nos per temes com per exemple quina relació tenien en els

---

⁷⁵⁹ MUÑOZ FERNÁNDEZ, Ángela, *Mujer y experiencia religiosa en el marco de la santidad medieval*, Madrid, Asociación Cultural Al-Mudayna, 1988; GARRIDO GONZÁLEZ, Elisa (ed.), *Historia de las mujeres en España*, Madrid, Síntesis, 1997; KIM, Yonsoo, *El saber femenino y el sufrimiento corporal en la temprana Edad Moderna. Arboleda de los enfermos y Admiración operum dey de Teresa de Cartagena*, Córdoba, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Córdoba, 2008; MUÑOZ FERNÁNDEZ, Ángela, "El monacato como espacio de cultura femenina" en NASH, M., DE LA PASCUA, MJ. y DELGADO, G., (eds.) *Pautas históricas de sociabilidad femenina. Rituales y modelos de representación, Actas del V Coloquio de A. E. H. M.*, 1999, pp. 71-89; FUENTE PÉREZ, María Jesús, *Reinas medievales en los reinos hispánicos*, La Esfera Libros, 2003; GARÍ DE AGUILERA, Blanca, *Redes femeninas de promoción espiritual en los Reinos Peninsulares (S.XIII-XVI)*, Roma, Viella, 2013; PALLARES, María del Carmen y PORTELA, Ermelindo, "Las señoras en el claustro", en *Mundos medievales: espacios, sociedades y poder. Homenaje al profesor José Ángel García de Cortázar y Ruiz de Aguirre*, Santander, Publican, 2012; FERRER VALERO, Sandra, *Mujeres silenciadas en la Edad Media*, Punto de Vista Editores, 2016; BECEIRO PITA, Isabel, "Poder regio y mecenazgo en el Occidente peninsular: las reinas e infantas de las dinastías Trastámara y Avís", en *Anuario de Estudios Medievales*, 46/1 enero-junio de 2016, pp. 329-360; MARTIN, Therese, "Fuentes de potestad para reinas e infantas: el infantazgo en los siglos centrales de la Edad Media", en *Anuario de Estudios Medievales* 46/1 enero-junio de 2016, pp. 97-136.

àmbits monàstics, arribant algunes d'elles a professar com a monges, a més de fundar edificis que eren utilitzats com a residència reial, com a lloc de repòs perpetu, etc. A partir d'ací, les preferències per elegir un orde monàstic o un altre parteixen també d'una decisió personal i ideològica-religiosa. Per aqueixa raó, és de vital importància fer un breu repàs per aquells ordes que van estar més vinculats a les reines i sobretot per aquells amb els què Maria de Castella va tenir un contacte directe. Vist això podrem arribar a entendre quines van ser les seues inquietuds o motivacions religioses, que comporten per sí mateixes determinats gustos artístics, així com una política de fundacions destinada a difondre les seues creences personals.

4.1. Reines, nobles i monestirs: rerefons històric

Durant tota l'Edat Mitjana la inclusió de les dones en un àmbit monàstic responia a diversos factors que tenien a veure tant amb l'interès religiós com amb la salvaguarda personal. El monestir es veia com a un lloc de residència, vinculat a la capacitat econòmica i a l'estatus social d'aquella que hi entrava; com a un àmbit de realització personal, a través de la cultura, en alguns casos; com a espai de repòs de dones vídues o, finalment, com a lloc d'enterrament. La condició femenina i la pròpia concepció que d'aquesta tenien els teòlegs i homes d'església medievals van relegar al sector femení a ocupar uns determinats espais físics, entre ells el monestir, i per a entendre aquests espais cal comprendre quina era la concepció que es tenia de la dona en l'Edat Mitjana.

La condició femenina estava condicionada pel pensament de l'Església, el qual, al mateix temps, es nodria del substrat cultural de l'Antiguitat grecoromana. No sols li era atorgat a la dona un caràcter inferior, sinó que se la considerava pràcticament la representació de tot allò negatiu del món. Aquestes idees influenciaren els pares de l'Església, com per exemple sant Gregori Magne o sant Agustí.⁷⁶⁰ Açò, junt amb la també concepció misògina jueva, que encasellava la dona com un ser inferior respecte al sector masculí, i on la veu d'aquella i el seu intel·lecte quedaven baix la tutela paterna o del marit, van seure les bases de la percepció de la dona a l'Edat Mitjana.

D'altra part, el pensament teològic cristià va contribuir en gran mesura a augmentar la misogínia. Alguns dels exemples que podem trobar a la Bíblia es centren bàsicament en el punt de vista del sexe i el caràcter reproductor femení. D'entre aquests

---

⁷⁶⁰ Podríem citar per exemple l'obra *De Trinitate* de Sant Agustí o els *Moralia* de sant Gregori Magne.

textos destaquen el Gènesi, on es castiga la dona al dolor del part després d'atribuir-li a Eva la caiguda: “Després digué a la dona: Et faré patir les gran fatigues de l'embaràs i donaràs a llum enmig de dolors. Desitjaràs al teu home, i ell et voldrà dominar”.⁷⁶¹ La dona, al mateix temps, era una còpia imperfecta de l'home, i en conseqüència se li atorgava un paper secundari: “No és l'home que va ser tret de la dona, sinó la dona de l'home”.⁷⁶² Així aquesta quedava subordinada al seu marit o al pare, sense poder tenir capacitat de decisió personal. A més a més, la paraula li era negada: “I si es volen instruir sobre algun punt, que ho pregunten a casa als seus marits, perquè no està bé que una dona casada parli en una reunió de comunitat”.⁷⁶³ És a dir, si a l'home se li atribuïen capacitats intel·lectuals, i com a conseqüència, podia tenir veu en assemblees, en la política o en l'església, dedicant-se al sacerdoci, tot açò quedava vetat a les dones a les que es considerava no aptes, sense capacitat de decisió. La societat medieval es limitava a encasellar la dona des d'un punt de vista dual: d'una part es veia a la dona pecadora, que viu dels instints i la passió, com un prototip d'Eva; d'altra estava la dona submissa als designis divins, representada pel model de la Mare de Déu, que és el que es considerava positiu.⁷⁶⁴ Així, la societat medieval sintetitzava el model femení sota aquest dualisme Eva-Maria. Maria era la bona esposa, casta, obedient, submissa i callada. Aquest estereotip era el model a seguir, i per tant, es considerava com un estat ideal de la dona casada. De no ser així hauria de vestir els hàbits.

Les alternatives vitals de les dones eren per tant limitades, i una de les possibilitats més freqüents era clarament el matrimoni, al qual havia d'arribar verge. Després, la dona casada havia de mostrar decència en el vestir, evitant una indumentària massa insinuant, perquè tot estava baix l'atenta mirada del marit, el qual havia de fer prevaler aqueixes virtuts en ella per tal de preservar l'honor familiar. Al mateix temps, era important que es mantingués ocupada, sabent cosir, brodar, i criant els fills per que no tingués massa temps per a pensar.⁷⁶⁵ La fidelitat al marit era cosa obligada, i es contemplava com un element indispensable de suport moral per a aquell. A més, la bona esposa havia d'aconsejar i

---

⁷⁶¹ Gènesi, 3:16.

⁷⁶² Corintís 1, 11:8,

⁷⁶³ Ídem, 14: 34, 35.

⁷⁶⁴ Vegeu: MUÑOZ FERNÁNDEZ, Ángela, *Mujer y experiencia religiosa en el marco de la santidad medieval*, Madrid, Asociación Cultural Al-Mudayna, 1988.

⁷⁶⁵ CASAGRANDE, Carla, “La mujer custodiada” en DUBY, Georges, i PERROT, Michelle (dir), *Historia de las mujeres. II Edad Media*, Madrid, Taurus, 2006, [1ª ed. de 2000], pp. 129-137.

ajudar l'home en qualsevol problema que aquest tingués.⁷⁶⁶ Així, a finals del segle XIV, Francesc Eiximenis, franciscà de Girona però assentat en València, va fer un manual per a la dona Sança Ximenis d'Arenós, esposa de Joan, comte de Prades, amb el títol de *Llibre de les Dones*. Aquest era un repertori de pautes religioses, ètiques i morals per al bon comportament de les dones de les elits.⁷⁶⁷

L'altra via oberta per a les dones, encara que no per a totes, era gaudir d'una vida honrada seguint el camí de Déu, és a dir, prendre els hàbits. De fet, aquesta elecció no deixava de ser també una espècie de matrimoni, un matrimoni amb Déu.⁷⁶⁸ La monja també havia d'actuar seguint els preceptes de castedat i obediència, sent els murs del convent o del monestir la seua casa, de la què no podia eixir. La monja devia ser, en el fons, la imatge actualitzada de Maria; mediadora entre allò terrenal i allò celestial.

Per tant, arribats a aquest punt caldria preguntar-se: què era realment un monestir en l'Edat Mitjana? I què suposava per a les dones residir-hi? Si es plantegés aquesta pregunta en l'actualitat segurament la resposta de moltes persones seria simple: un lloc on viuen els monjos o monges que es dediquen al treball manual i a l'oració. Però aquesta és certament una concepció molt reductiva del que realment són, o almenys del que eren en origen i del paper que jugaven en la vida de les dones, dins del context medieval. La vinculació femenina a l'àmbit monàstic es podria reduir fonamentalment a dos aspectes: el primer, era el de prendre una carrera religiosa; i el segon, molt més ampli: fer-lo servir com a residència o lloc d'enterrament.

4.1.1. Ser monja a l'Edat Mitjana

El fet d'entrar a formar part de la vida religiosa, per a una dona medieval, no era fàcil ni, sovint, voluntari.⁷⁶⁹ No era senzill perquè era un lloc on no tot el món tenia

---

⁷⁶⁶ VECCHIO, Silvana, "La buena esposa. Sara", en DUBY, Georges y PERROT, Michelle (dirs.), *Historia de las mujeres. II Edad Media*, Madrid, Taurus, 2006, [1ª ed. de 2000], p. 157. Per entendre millor el paper de les dones que portaven una vida religiosa vegeu: MUÑOZ FERNÁNDEZ, Ángela, *Mujer y experiencia religiosa... cit.* De la mateixa autora: *Las mujeres en el Cristianismo medieval*, Madrid, Asociación Al-Mudayna, 1989.

⁷⁶⁷ ALEMANY FERRER, Rafael, "Aspectos religiosos y ético-morales de la vida femenina en el siglo XIV, a través de *Lo Libre de les Dones* de Francesc Eiximenis", en MUÑOZ FERNÁNDEZ, Ángela, *Las mujeres en el cristianismo medieval*, Madrid, Al-Mudayna, 1989.

⁷⁶⁸ ECHANIZ SANS, María, "Espacios de religiosidad de las mujeres dentro de una orden militar. La orden militar de Santiago (siglos XII-XIV)", en MUÑOZ FERNÁNDEZ, Ángela, *Las mujeres en el cristianismo medieval*, Madrid, Al-Mudayna, 1989, p. 185.

⁷⁶⁹ MacKAY, Agnus, "Mujeres y religiosidad" en MUÑOZ FERNÁNDEZ, Ángela, *Las mujeres en el cristianismo medieval, cit.*, pp. 489-508.

cabuda. Generalment solien ser les dones de la noblesa o d'una alta burgesia les que podien gaudir dels beneficis de viure a un lloc així, i també eren les que millor s'ho podien permetre, ja que s'havien d'aportar substancials dotacions econòmiques, al cap i a la fi els seus dots, que garantien allí la seua manutenció.⁷⁷⁰ En moltes ocasions, aquesta decisió no era voluntària, car com ja hem vist, eren els pares els que decidien la vida de les seues filles. Tampoc seria fàcil per a les mares el fet de desprendre's així de les filles ni de les pròpies joves que abandonaven la vida amb la seua família. Moltes d'aquestes dones eren les filles menors de la família, que no havien aconseguit un marit o que els seus pares havien decidit que seguiren el camí religiós, a vegades perquè els dots no eren tan quantiosos com els d'un matrimoni amb un noble. A més a més també hi podien entrar les nobles o reines que havien enviadat per procurar-se així la seua manutenció i residència.⁷⁷¹

El fet d'entrar a formar part de la vida religiosa va suposar que moltes d'aquestes joves tingueren la oportunitat de desenvolupar les seues aptituds artístiques, literàries i intel·lectuals. Fins i tot, si arribaven a ser abadesses podien ensenyar a la resta de monges, transmetent els coneixements que elles mateixes havien après en el seu moment. Ser abadessa era el major estatus al qual una sor podia aspirar. I des del punt de vista intel·lectual, es podria considerar com a una meta de realització personal. De fet, moltes de les religioses van arribar a ser abadesses.

En aquest sentit, des de l'Alta Edat Mitjana podem trobar casos d'importants abadesses que han passat a la història pels seus escrits, com per exemple Baudonivia, monja franca del segle VII que havia professat a l'abadia de *Sainte-Croix* de Poitiers, i que va escriure la segona part de la vida de santa Radegunda, princesa franca que fundà aquest monestir un segle abans.⁷⁷² Una altra de les abadesses que destacaren en aquest aspecte va ser Hroswitha de Gandersheim. Contemporània d'Otó II i Otó III, era una dona, no sols coneixedora dels textos religiosos, sinó també interessada per qüestions històriques. D'ella es conserven textos com per exemple el *Gesta Otonis*, és a dir, una crònica dels emperadors otònics entre el 919 i el 965, però també va compondre poemes,

---

⁷⁷⁰ PALLARES, María del Carmen y PORTELA, Ermelindo, "Las señoras en el claustro", en *Mundos medievales: espacios, sociedades y poder. Homenaje al profesor José Ángel García de Cortázar y Ruiz de Aguirre*, Santander, Publican, 2012, p. 174.

⁷⁷¹ RAPP, Francis, *La iglesia y la vida en occidente a finales de la Edad Media*, Barcelona, Labor, 1973, pp. 62-80.

⁷⁷² WEMPLE, Suzanne, "Las mujeres entre finales del siglo V y finales del siglo X" en *Historia de las mujeres. II Edad Media*, Madrid, Taurus, 2006, [1ª ed. de 2000], p. 259.

peces teatrals i llegendes.⁷⁷³ Es va preocupar per ensenyar a les monges que residien al seu convent, de la mateixa manera que faria altra de les exponents més importants i més conegudes en la història del monacat medieval: l'abadessa Hildegarda de Bingen, que va ser una noble a la que els seus pares van enviar a un monestir perquè seguís la vida religiosa. Va estudiar filosofia, teologia, música i ciències naturals i va arribar a convertir-se en abadessa de Disibodenberg, un monestir benedictí situat a la Renània. De fet se la coneix amb el nom de Bingen, perquè el monestir que va fundar estava a prop d'aquesta població. També va patrocinar altres monestirs com el de Rupertsberg, i va redactar diversos escrits que després llegia a les monges d'aquest lloc.⁷⁷⁴ Hildegarda va nèixer en el 1098, i en aqueixes dates els monestirs femenins normalment depenien de cenobis masculins. Aquesta va ser la primera abadessa que va voler tenir un monestir propi, sols de dones, sense dependre de la tutela que oferien el masculins, així que va fundar el monestir de Rupertsberg, prop de Bingen, on hi havia un antic oratori. Al principi, algunes de les monges que partiren cap allà amb l'abadessa no van veure amb bons ulls traslladar-se a un lloc allunyat i fora de la protecció que oferia un monestir masculí, però, a poc a poc, el cenobi anà prenent forma sota les directrius de Hildegarda, que el va convertir en un lloc cada vegada més important.⁷⁷⁵

Sense dubte el monestir despertà en moltes d'aquestes dones el desig i l'oportunitat de demostrar les seues aptituds en multitud de matèries, però podem parlar de certa llibertat en la elecció dels temes? Ja hem vist que generalment aquestes dones recorrien a temes religiosos, com a molt a històries dels reis. No serà fins arribar al segle XII, i es pot parlar d'un canvi o revolució en la Història de les dones religioses a l'Edat Mitjana, quan certes veus femenines reivindicaren, a través dels seus escrits, una lectura diferent a la teologia preestablerta per part de la Església.

El punt de partida d'aqueix canvi es va deure, en part, a les noves corrents de misticisme iniciades en el segle XII, on a la experiència de la santedat femenina s'arribava mitjançant la purificació de l'esperit, accedint, segons Yonsoo Kim, a un procés de relació i negociació entre visions, revelacions i estats místics. Precisament, Hildegarda de

---

⁷⁷³ Sobre aquestes dones vegeu l'obra de GARRIDO GONZÁLEZ, Elisa, (ed.), *Historia de las mujeres en España*, Madrid, Síntesis, 1997.

⁷⁷⁴ GRAÑA CID, Maria del Mar, "Mujeres cristianas que construyeron Europa. Sobre la participación femenina en la Iglesia medieval", en VÁZQUEZ JANEIRO, Isaac y GALINDO GARCÍA, Ángel (coords.) *Cristianismo y Europa ante el Tercer Milenio*, 1998, pp. 107-135, especialment p. 121.

⁷⁷⁵ FERRER VALERO, Sandra, *Mujeres silenciadas en la Edad Media*, Madrid, Punto de Vista Editores, 2016, pp. 45-46.

Bingen, va ser una d'aquestes dones místiques que, a través de la escriptura, va generar un apropament molt més intimista i personal cap a Déu.⁷⁷⁶ Altres dones que van representar una nova visió de concebre el paper de la dona i que a la vegada van ser creadores de cultura van ser les “trobairetz”, les quals a través dels seus versos expressaven noves idees referents a l'amor cortés, el desig sexual o la paritat entre homes i dones en les relacions amoroses. Unes idees molt innovadores de les quals va participar la trobairetz Maria de Ventardorn, la qual es referia concretament a la igualtat entre l'home i la dona en la relació amorosa. També van tenir molta fama els *Lais* de Maria de França de la qual es coneix tan sols que era una noble i que possiblement va viure a la cort d'Anglaterra, on Leonor d'Aquitania havia creat un centre de cultura francesa. En els seus *Lais*, el paper de la dona en la relació d'amor va per davant de l'home.

No podem oblidar-nos, arribats al segle XIV, de Cristina de Pizan. Aquesta va nàixer a Venècia en 1364, però quan el seu pare va ser cridat per anar a la cort francesa de Carles V, és quan va conèixer els clàssics, la literatura, sempre instruïda pel seu pare. Com a conseqüència de la mort del seu progenitor i també del seu marit, Cristina va haver de tirar endavant a la seua família, i ho va fer a través dels seus relats, poemes, etc. Un d'aquests va ser *La ciutat de les dames*, on proposa un món on l'educació siga donada per les dones, criticant el fet que la cultura siga impartida per homes i per a homes.⁷⁷⁷

En el cas peninsular hem de destacar el paper de Teresa de Cartagena, la primera monja escriptora castellana de la qual ens han arribat completes dues obres: “*Arboleda de los Enfermos*” i “*Ad admiración operum Dei*”. La religiosa provenia d'una família judeo-conversa. Teresa va patir una malaltia que la va deixar sorda. Prompte va ingressar, primer en el convent de Santa Clara de Burgos, i després es creu que va entrar com a religiosa a Las Huelgas, de la mateixa ciutat. Com a monja va potenciar les seues capacitats literàries. La seua primera obra estava adreçada a les persones que també havien patit una dolorosa malaltia com ella, oferint-se com una mena d'ajuda per fer-les sentir reconfortades. Però, a més del recolzament que pogués prestar la seua literatura, el que pretengué va ser donar a llum el desig per a que les dones pogueren escriure i donar a conèixer els seus treballs al públic. Això és el que representa el segon treball, que probablement va dedicar o es va

---

⁷⁷⁶ KIM, Yonsoo, “Representación de la “ansiedad masculina” como discurso de santidad en Teresa de Cartagena”, Barcelona, *Medievalia: Revista d'Estudis Medievals*, 18, 2015, pp. 211-228.

⁷⁷⁷ SEGURA GRAÍÑO, Cristina, *La voz del silencio (siglos VIII al XVIII)*, Laya, Madrid, 1992; CABANES CABANES JIMÉNEZ, Pilar, “Escritoras en la Edad Media”, en *Espéculo. Revista de Estudios literarios*, 33, Universidad Complutense de Madrid, 2006, [en línia].

inspirar en Juana de Mendoza, cambrera d'Isabel la Catòlica, que estava casada amb el poeta Gómez Manrique.⁷⁷⁸

Leonor d'Aragó i Castella, filla il·legítima d'Enric de Villena i neboda de la reina Maria de Castella, qui va entrar al convent de la Trinitat de València en 1445 amb el nom d'Isabel de Villena, també va ser una monja més en connexió amb les noves corrents místiques que no pas amb la tradició misògina medieval.⁷⁷⁹ En els últims anys s'han fet més estudis dedicats a la seua persona, i si en una cosa estan pràcticament d'acord tots els historiadors, és que els textos escrits per ella, i sobretot el seu *Vita Christi*, inspirat en el de Ludolf de Saxonia, estaven adreçats per a la lectura i comprensió de les monges de la Trinitat de València. El *Vita Christi* està escrit de forma literària, influenciat per autors com sant Anselm, sant Jerònim, sant Agustí, Horaci, o Ovidi, i narrat en llengua romanç, venint la seua ideologia inspirada pel franciscanisme, que afavoria la comprensió per part de la gent de la vida i mort de Crist, tal i com narra l'autora en la pròpia introducció del llibre: “perquè los simples e ignorants puguen saber e contemplar la vida e mort de nostre redemptor”. De fet, des del segle XIV, els sermons de sant Vicent Ferrer i el *Vita Christi* de Francesc Eiximenis estaven escrits en català per aqueixa mateixa raó.⁷⁸⁰ És particularment destacable la influència que segurament tindria la biblioteca de la seua tia, la reina Maria, en quant al caràcter apassionat i la narració amb la què descriu la vida i Passió de Crist, així com el punt de vista emotiu i afectiu dins del corrent dit la *Devotio*

---

⁷⁷⁸ RIVERA GARRETAS, María-Milagros, “Teresa de Cartagena: la infinitud del cuerpo”, Barcelona, *Acta Historica et archaeologica mediaevalia*, 20/21, 1999-2000, pp. 755-766; MAJUELO APIÑÁNIZ, Míriam, “Sobre Teresa de Cartagena. Quién, qué cuándo, ¿por qué?”, en *La Historia de las mujeres: una revisión historiográfica*, Valladolid, Asociación Española de Investigación de Historia de las Mujeres (AEIHM), 2004, pp. 277-294; KIM, Yonsoo, *El saber femenino y el sufrimiento corporal en la temprana Edad Moderna. Arboleda de los enfermos y Admiración operum dey de Teresa de Cartagena*, Córdoba, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Córdoba, 2008; KIM, Yonsoo, “Representación de la “ansiedad masculina” como discurso de santidad en Teresa de Cartagena”, *cit.*, pp. 211-228; CORTÉS TIMONER, María del Mar, “Fue levantado mi entendimiento: Teresa de Cartagena y la escritura mística en femenino”, en *Scripta: Revista Internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, Vol. 8, 2016, pp. 148-163.

⁷⁷⁹ HAUF VALLS, Albert, *D'Eiximenis a sor Isabel de Villena. Aportació a l'estudi de la nostra cultura medieval*, Barcelona, Publicacions de L'Abadia de Montserrat, 1990; KIM, Yonsoo y CARVAJAL, Ana María, “La codificación de la espiritualidad femenina de Teresa de Cartagena y Santa Teresa de Ávila”, *e:Humanista: Journal of Iberian Studies*, Vol.32, 2016, PP. 69-84.; RECIO Roxana y CORTIJO OCAÑA, Antonio, “Isabel de Villena y la espiritualidad del siglo XV”, en *Mirabilia: Electronic journal of Antiquity and Middle Ages*, 22, 2016; GRAÑA CID, María del Mar, “Mariología, reginalidad y poder en Isabel de Villena”, en *Mirabilia: Electronic journal of Antiquity and Middle Ages*, 22, 2016, pp. 96-127.

⁷⁸⁰ FERRER NAVARRO, Ramon, “Entorno medieval de sor Isabel de Villena en su Vita Christi”, en *Ligarzas*, 4, 1972, pp. 287-297; TWOMEY, Lesley, “Isabel de Villena: Oración y espiritualidad franciscana”, en *Mirabilia: Electronic Journal of Antiquity and Middle Ages*, 22, 2016, pp. 176-200; RECIO Roxana i CORTIJO OCAÑA, Antonio, “Isabel de Villena y la espiritualidad del siglo XV”, *cit.* Dins de la mateixa revista podem trobar altres obres com la d'ESCARTÍ i SORIANO, Vicent Josep, “Sobre la voluntad didáctica en la obra de Sor Isabel de Villena, en *Mirabilia: Electronic Journal of Antiquity and Middle Ages*, 22, 2016, pp. 57-76.

moderna.⁷⁸¹ Entre les obres que es coneixen de la reina i que pogueren influir en sor Isabel estan els escrits de Caterina de Siena o d'Àngela de Foligno, que són una mostra d'aquesta espiritualitat més intimista i més personal que parteixen dels corrents del segle XII.⁷⁸²

Tot açò sols és un xicotet exemple del paper cultural important que algunes religioses van arribar a tenir durant l'època medieval. Però la condició de monges de la majoria demostra que el fet de viure dins d'un monestir era condició quasi imprescindible per tal de projectar una vida més enllà, allunyant-se dels paràmetres preestablerts, donat que aquesta independència intel·lectual era bastant improbable d'assolir.

4.1.2. La fundació de monestirs i convents per part de les reines

A més a més de la vida religiosa, el monestir oferia a nobles i reines la possibilitat de reforçar el seu pes polític. A l'igual que els seus marits, o de manera conjunta amb ells, algunes dones de l'alta societat van desenvolupar tota una política de reformes i fundacions de cases religioses, o simplement de suport econòmic i polític a les mateixes.⁷⁸³

Una de les formes en què les dones d'estirp eren capaces de destacar en la seua vida era mitjançant la promoció d'una obra com un monestir o convent, bé fora fundant-lo *ex-*

---

⁷⁸¹ Sobre aquest aspecte vegeu: CURBET SOLER, Joan, "La espiritualidad afectiva: el ejemplo de Isabel de Villena", en *Medievalia: Revista d'Estudis Medievals*, Barcelona, 15, 2012, pp. 23-27.

⁷⁸² Va arribar a València des de Gandia, per mediació de la reina Maria, en 1443, aportant una substancial quantitat de diners en almoines per al monestir de la Trinitat. CANTAVELLA, Rosana, "Isabel de Villena i família: una reconsideració biogràfica", en *Anuario de Estudios Medievales*, 45/2, julio-diciembre de 2015, pp. 715-732.

⁷⁸³ En els darrers anys la bibliografia referent al paper de les reines i les nobles com a fundadores d'edificis religiosos ha vist nombroses publicacions: SERRA DESFILIS, Amadeo, "Imago Reginae: dos aspectos de la imagen de la reina en la Edad Media occidental", en *Millars: Espai i Història*, Vol. 16, 1993, pp. 9-28; MUÑOZ FERNÁNDEZ, Àngela, "El monacato como espacio de cultura femenina" en NASH, M., DE LA PASCUA, MJ. y DELGADO, G., (eds.) *Pautas históricas de sociabilidad femenina. Rituales y modelos de representación, Actas del V Coloquio de A. E. H. M.*, 1999, pp. 71-89.; FUENTE PÉREZ, María Jesús, *Reinas medievales en los reinos hispánicos*, La Esfera Libros, 2003; MARTÍN PRIETO, Pablo, "Sobre la promoción regia de la orden franciscana en la corona de Castilla durante el primer reinado Trastámara", en *Hispania Sacra*, LIX, enero-junio de 2007, pp. 51-83; GARÍ DE AGUILERA, Blanca, *Redes femeninas de promoción espiritual en los Reinos Peninsulares (s.XIII-XVI)*, Roma, Viella, 2013; NIEVA OCAMPO, Guillermo, "De la colaboración a la oposición: los frailes dominicos y la realeza castellana (1370-1471)", en *Erasmus: Revista de Historia Bajomedieval y Moderna*, 2016, pp. 89-99.; BECEIRO PITA, Isabel, "Poder regio y mecenazgo en el occidente peninsular: las reinas e infantas de las dinastías Trastámara y Avís", *cit.*, pp. 329-360; MARTIN, Therese, "Fuentes de potestad para reinas e infantas: el infantazgo en los siglos centrales de la Edad Media", en *Anuario de Estudios Medievales* 46/1 enero-junio de 2016, pp. 147-179; vegeu també la introducció del mateix número: "El ejercicio del poder de las reinas ibéricas en la Edad Media", en *Anuario de Estudios Medievales* 46/1 enero-junio de 2016; i recentment: GARCIA HERRERO, María del Carmen y MUÑOZ FERNÁNDEZ, Àngela, "Reginalidad y fundaciones monásticas en las coronas de Castilla y Aragón", en *Edad Media: Revista de Historia*, 18, 2017, pp. 16-48.

novo o bé reformant-lo. Tot i que, com hem vist, algunes de les monges amb més recursos, com per exemple Hildegarda de Bingen, van gaudir d'aqueixa possibilitat, aquesta feina quedà més reservada a les reines, ja que suposava un patrocini constant, al mateix temps que s'utilitzava com a eina política, que servia d'altra part per a millorar la imatge de la pròpia persona i del llinatge familiar.⁷⁸⁴ A part de la fundació o rehabilitació d'un cenobi, una reina podia també canviar la titularitat de l'edifici, proporcionant-li una nova advocació o inclús traslladar els seus o les seues ocupants a un altre entorn monàstic. En molts dels casos, aquests monestirs actuaven com a residència final de la fundadora o benefactora, en cas d'enviudar aquesta, i per descomptat també com a panteó familiar.

Les reines o nobles els afavorien amb importants dotacions econòmiques tant en vida com després de la mort, ja que en els seus testaments s'esmenten donacions en diners líquids o en joies, quan no en forma de relíquies que garantien una reciprocitat entre elles i l'edifici: el manteniment de la institució per part de la reina era compensada per les monges mitjançant misses, precés que tractaven de garantir el perdó etern de la difunta en qüestió. Al mateix temps, aquestes misses que elles demanaven per a la seua ànima, contribuïen a recordar-la.

Les arrels d'aquest patrocini venen des de molt enrere.⁷⁸⁵ Des de l'alta Edat Mitjana, i concretament en època carolíngia, el fet de fundar monestirs per part d'emperadors i

---

⁷⁸⁴ Sobre aquest tema vegeu: BECEIRO PITA, Isabel, "La nobleza y las órdenes mendicantes en Castilla (1350-1530)" en BECEIRO PITA, Isabel (coord.), *Poder, piedad y devoción. Castilla y su entorno. Siglos XII-XV*, Madrid, Sílex, 2014, pp. 319-358.; LALIENA CORBERA, Carlos, "En el corazón del estado feudal: Política dinástica y memoria femenina en el siglo XI", en GARCÍA HERRERO, Mª Carmen y PÉREZ GALÁN, Cristina (coords), *Mujeres de la Edad Media: actividades políticas, socioeconómicas y culturales*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 2014, pp. 13-36.

⁷⁸⁵ Va ser des dels inicis del Cristianisme, que dones de classe alta van aconseguir fer-se amb un lloc de poder i passar de l'esfera privada a la pública. L'interés femení en promocionar monestirs o obres de l'indole d'albergs o hospitals ja es contempla en dones provinents de la noblesa romana. Les primeres manifestacions tenien a veure, com hem dit, amb la fundació de monestirs i de centres assistencials destinats a la cura de peregrins, malalts i viatgers. Entre els exemples que es coneixen podríem parlar del cas d'Egeria, una noble romana, de la qual es creu que podria ser originària de Gallaecia (Galícia). Faviola de Roma, seguidora de sant Jeroni d'Estridón, va abandonar les riqueses i la vida acomodada que tindria, i després d'enviudar, causa segurament per la qual perdria la independència econòmica, va dedicar la seua vida a la cura dels pobres i malalts. Així, a l'any 390, va fundar un hospital a Roma i també un alberg per a camperols. Altra noble a destacar va ser Melània, que era filla del senador Valeri Publicola. Després de les invasions bàrbares va deixar la casa on vivia i es va dedicar a cuidar malalts i pobres. Es va traslladar a Cartago i a Tagaste, on va conèixer a Agustí d'Hipona, que segurament influiria sobre ella. Junt amb la seua família, Melània, es va dedicar a fer obres de caritat i a fundar monestirs on, per cert, en un d'ells, va arribar a ser abadessa. Pot ser, totes aquestes dones tenien en comú el haver perdut els privilegis que els oferia la vida acomodada, i que la seua conversió al cristianisme demanés una nova manera de continuar tenint aqueixos privilegis. No podem posar en dubte que les seues intencions d'ajudar als més necessitats no foren reals, però el fet de fundar hospitals, albergs o monestirs també les atorgava una autopromoció social. Patrocinar una obra comportava un reconeixement social, que englobava al propi llinatge familiar.

emperadrius es va veure vigoritzat, amb una especial atenció cap a les comunitats femenines.⁷⁸⁶ Aquests centres eren els únics que garantien la manutenció a les dones que no estaven casades o a les vídues, però també s'encarregaven d'atendre a dones desemparades o a aquelles que volien deixar la prostitució. Per tant, en tota Europa es van fundar beateris (congregacions que no seguien cap regla monàstica) i cases conventuals per a dones de les classes acomodades. Açò s'accentuà, sobretot a partir del segle XIII, quan es començaren a multiplicar el nombre de monestirs, principalment cistercencs i més tard dels ordes mendicants, amb els franciscans i dominics al capdavant, també a través de les seues branques femenines.⁷⁸⁷

Aquests antecedents posen de relleu el caràcter que tindrà el mecenatge femení durant l'Edat Mitjana en el territori peninsular. Ens hauríem de traslladar als incipients regnes de Lleó o de Castellà per trobar a les primeres reines interessades en la fundació de monestirs.⁷⁸⁸ Un cas important per exemple, va ser el de Constança de Borgonya (1046-1093), que es va casar amb Alfons VI de Lleó i va ser promotora de diversos monestirs.⁷⁸⁹ Provenint de la casa reial francesa i seguint els passos del seu pare, Robert II de França, va afavorir el monestir benedictí de Sant Benet de Sahagún, precisament un dels principals difusors de la nova reforma de Cluny.

Cap a finals del segle XII, o entrat ja el segle XIII, tenim a reines com Berenguela de Castella (1179/80-1246), filla d'Alfons VIII i Leonor de Plantagenet,⁷⁹⁰ reina de

---

HERRIN, Judith, *Mujeres en púrpura. Irene, Eufrosine y Teodora, soberanas del medievo bizantino*, Madrid, Taurus, 2002 (1° edició 2001), p. 140.

⁷⁸⁶ WEMPLE, Suzanne, "Las mujeres entre finales del siglo V y finales del siglo X", *cit.*, p. 253.

⁷⁸⁷ OPITZ, Claudia, "Vida cotidiana de las mujeres en la Baja Edad Media (1250-1500)" en *Historia de las mujeres. II Edad Media*, Madrid, Taurus, 2006, [1^a ed. de 2000], p. 403.

⁷⁸⁸ FUENTE, MARÍA Jesús, *Reinas medievales en los reinos Hispánicos*, Madrid, La Esfera Libros, 2003; LOTA BROWN, Meg and BOYD McBRIDE, Kari, *Women's roles in the Renaissance*, West Port, Greenwood Press, 2005; GRAÑA CID, María del Mar, "Reinas, infantas y damas de corte en el origen de las monjas mendicantes castellanas (c. 1222-1316). Matronazgo espiritual y movimiento religioso femenino" en GARÍ, Blanca (ed.) *Redes femeninas de promoción espiritual en los Reinos Peninsulares (s.XIII-XVI)*, Roma, Viella, 2013; GARCIA HERRERO, María del Carmen y MUÑOZ FERNÁNDEZ, Ángela, "Reginalidad y fundaciones monásticas en las coronas de Castilla y Aragón", *Edad Media: Revista de Historia*, 18, 2017, pp. 16-48; RODRIGUEZ, Ana, "La estirpe de Leonor de Aquitania. Mujeres y poder en los siglos XII y XIII" en MORANT, Isabel (coord.) *Historia de las mujeres en España y América latina*, Madrid, Cátedra, 2005.

⁷⁸⁹ FUENTE, MARÍA Jesús, *op. cit.*; RODRIGUEZ, Ana, *La estirpe de Leonor de Aquitania. Mujeres y poder en los siglos XII y XIII*, Barcelona, Planeta, 2014. També cal tenir en compte altres articles dedicats a aquestes reines i infantas medievals com el de: CAYROL BERNARDO, Laura, "On Infantas, Domnae and Deo Votae. A few Remarks on the Infantado and its Ladies", *Summa*, 3, 2014, pp. 129-146.

⁷⁹⁰ El paper de Leonor de Plantagenet no deixa de ser menys important, sobretot pel que respecta a la consolidació del regne de Castella i perquè dedicà gran part de la seua vida al mecenatge religiós: com exemple el Real Monestir de las Huelgas de Burgos on la reina va tenir un paper segurament igual d'important que el rei i l'Hospital del Rei, que atenia als peregrins que anaven a Santiago de Compostela, a la mateixa ciutat. En aquest cas, afavorint a les comunitats cistercenques. El monestir de Las Huelgas de

Castella i consort de Lleó, que va fundar el monestir de Sant Salvador de Guadalajara en 1222. Anys després, Teresa de Lleó, al ser dissolt el seu matrimoni amb Alfons IX per proximitat de parentesc, ja no es va tornar a casar i es va recloure als murs d'un convent. Aquesta va fundar el de Santa María de las Dueñas de Lleó, de dominiques; Violant de Castella,⁷⁹¹ sentia una especial predilecció per les clarisses i va erigir el convent de Santa Clara de Santiago de Compostela cap a 1260, on després s'enterraria. Aquest orde també va ser afavorit per Maria de Molina, reina de Castella,⁷⁹² protectora del convent de Santa Clara de Guadalajara i del de Santa Clara i Santo Spiritu de Toro. El recolzament de la reina María de Molina al monestir de Toro va ser tal, que fins i tot, va cedir unes cases de la seua propietat a les clarisses mentre es construïa l'edifici. Tot i així, també sentia predilecció per l'orde del Cister, com bé ho demostra el monestir de las Huelgas Reales de Burgos, on va elegir ser soterrada. Mencía de Portugal, reina consort d'aquest país, va impulsar el convent de Santa Clara de Carrión de los Condes en 1256,⁷⁹³ i Caterina de Lancaster, la mare de la reina Maria de Castella, també havia participat en la fundació de diversos convents durant el segle XIV, com per exemple el de Santa Maria de Nieva, que va suposar per a ella el seu refugi de viudetat, i Sant Pere de Mayorga, pertanyents els dos a l'orde dels dominics, inclinant-se així pels ordes mendicants, que després serien punt de referència també per a la reina Maria.⁷⁹⁴

Burgos es va convertir, segons aquest autor, en el mausoleu dinàstic encarregat de perpetuar la memòria de la reina i la dinastia castellana, com la seua mare Leonor d'Aquitània havia fet en Fontevrault. CERDA, José Manuel, "Leonor de Plantagenet y la consolidación castellana en el reinado de Alfonso VIII", en *Anuario de Estudios Medievales*, 42/2 julio-diciembre de 2012, pp. 629-652.

⁷⁹¹ GRAÑA CID, María del Mar, "Reinas, infantas y damas de corte en el origen de las monjas castellanas (c.1222-1316)", en GARÍ DE AGUILERA, Blanca (ed.), *Redes femeninas y promoción espiritual en los Reinos Peninsulares (s.XIII-XVI)*, Roma, Viella, 2013, pp. 21-44.

⁷⁹² Sobre la figura de María de Molina: GAIBROIS Y RIAÑO DE BALLESTEROS, Mercedes, *Un episodio de la vida de María de Molina*, Madrid, Academia de la Historia, 1935; GAIBROIS DE BALLESTEROS, Mercedes, *María de Molina*, Pamplona, (Navarra), Ugoiti editores, 2010, [primera edició: 1936]; GARCÍA FLORES, Antonio y RUIZ SOUZA, Juan Carlos, "El palacio de María de Molina y el Monasterio de las Huelgas de Valladolid: Un conjunto inédito de yeserías decorativas hispanomusulmanas", *Reales Sitios*, 160, 2º Trimestre, 2004, PP. 2-13.; CARMONA RUIZ, María Antonia, *María de Molina*, Barcelona, Plaza y Janés, 2005; ROCHWERT-ZUILI, Patricia, "La reina como mediadora entre lo temporal y lo espiritual: un rasgo esencial del "molinismo" (s. XIII-XIV)", *XIIIe colloque International organisé par l'AEIHM (Asociación Española de Investigación de Historia de las Mujeres)*, 19, 20 y 21 de Octubre de 2006, Barcelona; GRAÑA CID, María del Mar, "Reinas, infantas y damas de corte en el origen de las monjas castellanas (c.1222-1316)", en GARÍ DE AGUILERA, Blanca (ed.) *Redes femeninas y promoción espiritual en los Reinos Peninsulares (s.XIII-XVI)*, Roma, Viella, 2013, pp. 21-44.

⁷⁹³ GRAÑA CID, María del Mar, "Reinas, infantas y damas de corte en el origen de las monjas castellanas (c.1222-1316)", *cit*, p. 26.

⁷⁹⁴ Sobre les fundacions d'època Trastàmara i especialment referent a Caterina de Lancaster vegeu: NIEVA OCAMPO, Guillermo, "De la colaboración a la oposición: los frailes dominicos y la realeza castellana (1370-1474)", en *Erasmus: Revista de Historia Bajomedieval y Moderna*, 2016, pp. 89-99; BECEIRO PITA, Isabel, "Poder regio y mecenazgo en el occidente peninsular: las reinas e infantas de las dinastías

En el cas dels territoris corresponents als Comtats Catalans s'aprecien uns incipients testimonis per part de les dones dels primers comtes de Catalunya, que es convertirien en les principals fundadores de monestirs. Aquest va ser el cas de Riquilda, esposa del comte Sunyer, que afavorí el Monestir de Santa Cecília de Montserrat; la comtessa Ermesenda fundà el convent de Sant Daniel de Girona; Ermesenda de Carcassona, casada amb el comte de Barcelona, Ramon Borrell, també va contribuir a la fundació de nous cenobis, sobretot amb l'impuls de la reforma gregoriana de la mà de l'abat Oliva, abat benedictí i bisbe de Vic, on l'obra més coneguda que va fundar va ser el monestir de Montserrat, a més de considerar-se un dels introductors de l'art romànic a Catalunya. I, per últim, Arsenda va "edificar" el convent de Sant Pere d'Àger. Totes aquestes comtesses havien demostrat que, bé per la seua devoció particular o bé per qüestions polítiques, tenien suficients capacitats per patrocinar noves construccions. Aquesta estela es va mantenir amb les reines de la Corona d'Aragó, que bé de manera solitària o bé conjuntament amb el rei, desenvoluparen una política de fundacions i dotacions de monestirs, convents o hospitals.⁷⁹⁵ També per a dones nobles, (després casades amb reis), com és el cas de la fundació del monestir cistercenc de Nostra Senyora de *Gratia Dei* o de la Saïdia, a València, que va ser erigit per l'última de les esposes de Jaume I, Teresa Gil de Vidaure, filla de Joan de Vidaure. Aquest es va poblar amb monges vingudes de Santa Maria de Vallbona.⁷⁹⁶ La reina Elionor de Sicília, tercera esposa de Pere IV el Cerimoniós, va fundar, ja en la segona meitat del segle XIV, el convent femení de Santa Clara de Terol i va afavorir també el de Santa Clara de Calatayud i el de Sixena. Igualment beneficiant a les clarisses es van fundar monestirs a Vilafranca del Penedés, en 1308, afavorit per les donacions de la reina Blanca d'Anjou; el de la Puríssima Concepció en Girona, edificat en 1319, o el de Santa Clara de Manresa, en 1322, encara que aquest va ser patrocinat per particulars.

Trastámara y Avis", *Anuario de Estudio Medievales*, 46/1, enero-junio de 2016; OLIVERA SERRANO, César, "Felipa y Catalina de Lancaster: religiosidad y relato historiográfico", en *Anuario de Estudios Medievales*, 46/1, enero-junio de 2016, pp. 361-391; GARCÍA HERRERO, María del Carmen y MUÑOZ FERNÁNDEZ, Ángela, "Reginalidad y fundaciones monásticas en las coronas de Castilla y Aragón", en *Edad Media: Revista de Historia*, 18, 2017, pp. 16-48;

⁷⁹⁵ Els estudis referents a reines com a promotores de cenobis i edificis assistencials està guanyant últimament cert interès. Són cada vegada més els estudis relacionats amb el paper de les reines i la promoció d'edificis, eminentment religiosos. SANJUST i LATORRE, Cristina, *L'obra del Reial Monestir de santa Maria de Pedralbes des de la seva fundació fins el segle XVI: un monestir reial per a l'orde de les clarisses a Catalunya*, Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, 2010.

⁷⁹⁶ TEIXIDOR, Josef, *Antigüedades de Valencia: observaciones críticas donde con instrumentos auténticos se destruye lo fabuloso, dejando en su debida estabilidad lo bien fundado*, Valencia, París-Valencia, 1985.

Com s'ha vist, a partir de la baixa Edat Mitjana van arrelar les fundacions destinades als nous ordes mendicants, especialment les clarisses (entre les fundacions de reines i nobles), tot i que també s'aprecia un interès per les cartoixes, els convents de jerònims o els carmelites. Un exemple en aquest sentit, i molt directament relacionat amb la influència que aquest pogué oferir a la reina Maria de Castella, és el Monestir de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron, fundat per Violant de Bar. Violant (1365-1431) era filla del duc Robert de Bar i de Maria de Valois. El duc de Berry, oncle de la reina Violant, que era una gran col·leccionista d'obres d'art i llibres, va fer que la influència borgonyona arribés a la cort aragonesa. Violant es va preocupar per fer reparacions als palaus reials de Barcelona, i també a atorgar certes donacions, entre les quals destaquen els 15.000 sous que va atorgar a la Catedral de Barcelona i l'ajuda a la construcció de l'església del Sant Sepulcre de Jesucrist i a la de Santa Anna, del mateix orde, situats els dos a Barcelona. Tot i que, la seua obra més reconeguda va ser el Monestir de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron, prop d'aquesta mateixa ciutat.⁷⁹⁷

Aquestes determinades afinitats respecte a un orde o altre es poden contemplar en altres reines com per exemple Margarida de Prades, segona esposa de Martí l'Humà. Va ser una dona amb gran cultura, i es va rodejar d'escriptors com per exemple Lluís Icart. En aquest cas, ella tenia predilecció per l'orde del Cister, i de fet, es va retirar al monestir de Vallldonzella, on va professar com a monja, i posteriorment al de Bonrepòs, on va ser nomenada abadessa. En canvi, l'altra esposa del rei Martí l'Humà, Maria de Luna, es va interessar més pels convents mendicants i va fundar en 1402 el de sant Esperit de Morvedre (Sagunt), seguint les noves corrents observants que pretenien tornar a un franciscanisme primitiu basat en la pobresa i la castedat, seguint les prèdiques del frare franciscà Francesc Eiximenis. Per últim, Leonor d'Alburquerque, esposa de Ferran d'Antequera i sogra de la reina Maria, representava un dels exponents més immediats en quant a la influència que aquesta pogués atorgar a la reina. Leonor tenia predilecció per l'orde de predicadors, i va inclús canviar d'advocació el monestir premonstratenc de Santa Maria de los Huertos, de Medina del Campo, per un de dominiques amb el nom de Santa Maria la Real, quelcom apreciable en les fundacions que empenrà la reina Maria de Castella.

---

⁷⁹⁷ TERÉS i TOMÀS Rosa, "Violant de Bar: les inclinacions artístiques d'una reina francesa a la Corona d'Aragó", en TERÉS i TOMÀS, Maria Rosa (coord.), *Capitula facta et firmata. Inquietuds artístiques en el quatre-cents*, Barcelona, Cossetània Edicions, 2009, pp. 9-69.

4.1.3. Monestirs, convents o residències reials

Al mateix temps, els monestirs i convents medievals es van constituir en residències vitals per a una monarquia que es desplaçava contínuament a través dels seus dominis i que necessitava d'àmbits on hostatjar-se, almenys en els pobles o ciutats més importants del seus regnes. La fundació d'aquests cenobis estava en relació amb interessos polítics, econòmics i territorials, ja que van ser testimoni de la pròpia organització del territori cristià. A més, no resultà ser cap impediment el fet d'establir-se en les ciutats i inclús construir residències palatines entre els seus murs, com tampoc ho era fer-ho dins dels murs dels monestirs cistercencs, en busca de la solitud i la tranquil·litat anhelada pels seus ocupants. Seguint els preceptes de l'orde, quant a l'ajuda als pobres o als viatgers en els seus hospitals, no podien negar l'actitud d'acollida que sempre els havia caracteritzat. Els monarques apel·laven a aquesta benevolència dels religiosos, per poder lleure allí al mateix temps que els feien importants donacions i els ajudaven a reformar els seus edificis.

Aquest aspecte va ser comú a tota Europa. Per exemple, a la cort francesa, la reina Blanca de Castella, mare de sant Lluís VIII, va fundar en 1235 el monestir de Notre-Dame-la-Royale, més conegut com l'abadia de Maubisson, a Val-d'Oise, una abadia cistercenca on el seu fill va establir una residència palatina per a reposar-hi quan anava a aquest indret. Però aquest no va ser l'únic orde elegit com a lloc per lleure. En altra localitat francesa anomenada Poissy la família reial tenia reservada una part del seu convent de dominiques per a aturar-s'hi en el transcurs dels seus viatges; també el rei Carles regentava un palau instal·lat en el convent de santa Maria de Vaux-Verts, a Brussel·les.⁷⁹⁸ Per tant, era una tònica general el fet de que els monarques buscaren entre els monestirs i els ordes monàstics més adients, el lloc on allotjar les seves corts, encara que fos temporalment.

En Castella també hi ha nombrosos exemples de monestirs o convents fundats per reines i que es van destinar com a residència. Parlem per exemple del monestir cistercenc de Santa María la Real de las Huelgas, a Burgos, que va ser fundat per Leonor de Plantagenet i el seu marit Alfons VIII, dins del qual es van fer edificar un palau. Aquest monestir era del que depenien tots els monestirs cistercencs de Castella i Lleó, i degut a

---

⁷⁹⁸ CHUECA GOITIA, Fernando i MARAVALL, José Antonio, *Casas reales en monasterios y conventos españoles*, Madrid, Real Academia de la Historia, 1966, p. 57.

la seua importància es va convertir en el lloc de proclamació dels reis de Castella així com en el panteó reial. Altre exemple el trobem al Monestir de Santa Clara de Astudillo, a Palència, que va ser fundat per María de Padilla, amant de Pere I el Cruel, la qual va decidir fer un convent al lloc d'on era originària.⁷⁹⁹ El palau, mudèjar, es situa al costat del temple. D'un estil similar era el palau del convent de Santa Clara de Tordesillas, amb la diferència que aquest convent es va establir en el que prèviament era un antic palau mudèjar edificat per Alfons XI cap a 1340. Una de les grans benefactores va ser precisament la seua filla, Juana Alonso de Castilla, que dotà al convent d'importants beneficis; la reina Juana Manuel també residí allí després de quedar-se vídua, així com Leonor d'Albuquerque, la sogra de Maria de Castella, i també ella mateixa.

El convent de San Ildefonso de Toro va servir com residència reial per a la seua fundadora, María de Molina, així com altres reines com María de Portugal, viuda d'Alfons XI, i de Caterina de Lancaster quan va donar a llum a Joan II. A la mateixa ciutat de Toro es va fundar el convent de *Sancti Spiritus*, que va acollir com a resident a Beatriu de Portugal després de la mort del seu marit, Joan I. De la mare de la reina María de Castella, Caterina de Lancaster, coneixem altres fundacions com per exemple un palau situat en el propi convent de Sant Pau de Valladolid, que també havia estat fundat en el segle XIII per Violant d'Aragó. Aquest era un convent de dominics. De fet, la major part de fundacions de la reina Caterina van estar dirigides a l'orde de Predicadors, a l'igual que el convent de dominiques que estava baix l'advocació de Sant Ginés, a Huete, actualment de Sant Domènec de Guzman.⁸⁰⁰

A la Corona d'Aragó, i concretament a Catalunya, destaquen alguns cenobis cistercencs com el de Vallonzella, que estava situat a extramurs de Barcelona, prop del portal de sant Antoni. Aquest era residència de dones provinents de l'estament de la noblesa i també era utilitzat pels reis per aturar-se a descansar quan entraven a la ciutat

---

⁷⁹⁹ GRAÑA CID, María del Mar, “¿Favoritas de la Corona? Los amores del rey y la promoción de la orden de Santa Clara en Castilla (ss. XIII-XIV)”, en *Anuario de Estudios Medievales*, 44/1 enero-junio de 2014, pp. 179-213.

⁸⁰⁰ PRIETO SAYAGUÉS, Juan Antonio, “El mecenazgo femenino en los monasterios y conventos de Castilla”, en *Reginae Iberiae, el poder regio en los reinos medievales peninsulares*, Santiago de Compostela, Universidad de Santiago de Compostela, 2015, pp. 205-206. La vinculació de Caterina de Lancaster amb Huete estaria relacionada amb Constança de Castella, duquessa de Lancaster, que era filla de Pere I el Cruel, a la qual, Joan I li va entregar Huete en 1388, i la seva filla Caterina de Lancaster va heretar el senyoriu d'aquesta ciutat. Veure GARCÍA MARTÍNEZ, José Luis, *La iglesia del antiguo monasterio de santo Domingo de Huete y el arquitecto fray Alberto de la Madre de Dios*, Primer Premio de Investigación Juan Giménez de Aguilar, Cuenca, Asociación de Amigos del Archivo Histórico Provincial de Cuenca, pp. 57-103, p. 88.

Comtal. El rei Martí l'Humà va morir precisament allí mentre reposava de la seua malaltia; després, les seves restes foren portades a Poblet.

En València, el monestir cistercenc de la Saïdia, fundat per la tercera esposa de Jaume I, Teresa Gil de Vidaure, també es va convertir en residència per a dones de la noblesa. Estava situat a l'entrada a la ciutat de València, al portal Nou, prop del Pont de sant Josep. Tot i que no era habitual la ubicació dels monestirs cistercencs a prop de les muralles o les portes de les ciutats, com era el cas d'aquest, segurament constituïrien un avantatge a l'hora d'afavorir el pas a les comitives reials. Sempre resultaria molt més pràctic el fet d'hostatjar-se a extramurs que no el fet d'entrar i desplaçar-se pels carrers estrets de les ciutats. No obstant això, seria a partir dels segle XIII quan els monarques en general, i particularment les reines, es decantaren per afavorir els ordes mendicants de franciscans, dominics, agustins i d'altres. Aquells, junt al govern de les ciutats, disposaren que molts dels convents s'erigiren pròxims a les ciutats. Açò no va resultar cap impediment per establir-se en ells donat que, a falta d'espai, les reines buscaren mitjans com per exemple la compra de cases i terrenys per tal d'ampliar els murs dels convents, que moltes vegades elles patrocïnaven i també per construir-hi habitatges palatins al seu interior. De la mateixa manera la reina Elisenda de Montcada, dona de Jaume II, va elegir l'orde de clarisses per establir a Pedralbes un apartament particular. Per a aquesta operació es van cedir una finca a Valldaura i la pròpia reina va comprar en 1326 uns terrenys per ampliar el cenobi. Una vegada va enviudar va erigir en ell el seu panteó per descansar eternament acompanyada de les monges clarisses, les quals havien arribat allí provinents del convent de Santa Clara i Sant Antoni de Barcelona.

A més, el cenobi va ser familiar per a les dones nobles i princeses medievals des de ben menudes, ja que anaven allí per a ser educades baix els preceptes religiosos propis de l'època medieval. També, en el moment previ a les seves noces, ingressaven en ell per preservar la seua virginitat fins el matrimoni. Possiblement, la utilització d'aquest tipus de residències palatines dins del convent les apropava a més a la vida cortesana a la qual estaven acostumades. El paper de les dones com a continuadores del llinatge era la garantia de la pervivència del cognom familiar. I, el establir bones relacions amb altres famílies importants era fonamental. Per tal d'assegurar que la jove es casava i estenia la branca familiar amb descendència, era de vital importància preservar la seua virginitat fins el matrimoni. Aquest fet es realitzava mitjançant l'entrada de la jove al convent. Sense cap capacitat de decisió, la dona, noble o princesa, no podia plantejar-se el voler o no entrar-hi. No depenia d'ella, doncs la seua boda havia estat planificada des de ben

menuda i el seu destí ja estava decidit pel pare o la família. Aquests no podien permetre que l'acord que s'havia programat des de pràcticament el moment del naixement de la seua filla es trunqués en l'últim moment. La por a un comportament deshonest per part de la jove o pel temor que ella fugís abans de les noces, era una de les raons per les quals se les enclaustrava. Allà les monges vetllaven perquè tingueren les millors atencions, però al mateix temps exercien la funció de vigilància i de control.

4.1.4. Residència per a la eternitat

A part del paper de residència, el convent va constituir-se com a lloc pòstum de descans, doncs es convertia també en panteó particular. De fet, molts dels exemples citats anteriorment en quant a residències palatines també van desenvolupar el paper de panteó de moltes de les reines que els fundaren.⁸⁰¹ Algunes d'aquestes, una vegada es quedaven vídues preferien la vida en aquests espais on, envoltades, no sols de les monges, sinó també de les seues donzelles i d'altres dones nobles, els permetia intercanviar opinions, sentiments i viure realment en un àmbit que podríem qualificar també de cortesà.

Donat que una vegada vídua, la dona s'havia de garantir la seua supervivència i el seu lloc de descans, moltes de les reines preferiren buscar el lloc que els era més adient que tal vegada els panteons reials tradicionals.⁸⁰² Quan es perdia el marit, el més normal era abandonar la vida de palau i retirar-se dins dels murs d'un convent, que atorgava pau i tranquil·litat fins el moment de la seua mort. En aquesta etapa, la reina o noble que s'apartava de la vida de la cort, s'allunyava també de les riqueses materials com per exemple portar joies i rics vestits i s'hi intentava viure d'una manera més modesta⁸⁰³, com si estigués preparant-se per reunir-se amb Déu. Paradoxalment, tot i que aquestes reines volien donar una imatge d'humilitat soterrant-se inclús amb l'hàbit franciscà i el bordó de peregrí, buscant apropar-se així cap a la divinitat per, tal vegada, redimir els seus

---

⁸⁰¹ La vinculació funerària en el cas dels convents mendicants es constata en Castella des de la segona meitat del segle XIII. BECEIRO PITA, Isabel, *Poder, piedad y devoción. Castilla y su entorno. Siglos XII-XIV*, Madrid, Sílex, 2014, p. 322. Vegeu també: BECEIRO PITA, Isabel, "Poder regio y mecenazgo en el Occidente peninsular", *cit.*, 329-360.

⁸⁰² Tal i com diu Beceiro Pita: "*El convento-panteón es el encargado de mantener en la colectividad la memoria de sus patronos y bienhechores*" en BECEIRO PITA, Isabel, *Poder, piedad y devoción. Castilla y su entorno. Siglos XII-XIV*, Madrid, Sílex, 2014, pp. 329-360.

⁸⁰³ Aquest tipus de vida la va portar la reina Isabel de Portugal. MUÑOZ FERNÁNDEZ, Ángela, *Mujer y experiencia religiosa en el marco de la santidad medieval*, Asociación Cultural Almudayna, Madrid, 1988, p. 34.

pecats, molts dels sepulcres que patrocinarren eren veritables obres d'ostentació del seu poder i llinatge. El cas més paradigmàtic, com després veurem, és el sepulcre d'Elisenda de Montcada, al Real monestir de clarisses de Santa Maria de Pedralbes, a Barcelona.⁸⁰⁴

Com s'ha dit, les reines començaran a preferir ser enterrades en convents elegits per elles mateixes com a lloc de sepultura i no en els tradicionals panteons familiars. Evidenciant, per tant, un interès per fer obres úniques i pròpies. Tot i així, aquesta decisió no es plasma unilateralment en totes elles, ja que continua havent-hi que preferirà ser recordada al panteó regi. Car, els motius tant per enterrar-se en solitari o de forma conjunta són molt diversos.

Per exemple, Urraca de Lleó, seguint l'estela de sa mare, Constança de Borgonya, a la qual ja hem fet menció abans, també es va sepultar al monestir que ella mateixa havia promogut: el panteó de Sant Isidor de Lleó, sepultura familiar dels reis de Lleó, que es convertia no sols en una morada per a la eternitat sinó en un autèntic símbol del poder monàrquic.⁸⁰⁵ Segurament la seua ascendència francesa per via materna la va influenciar a l'hora de la construcció del panteó, ja que es creu que tal vegada promocionà l'arribada d'artistes de *San Sernin* de Toulouse per que treballaren a Lleó.⁸⁰⁶ També caldria mencionar a Sança de Castella, esposa d'Alfons II el Cast, qui va fundar el que devia ser el panteó reial: el Monestir de Sixena, que es va convertir en un dels més antics de l'Orde de sant Joan de l'Hospital. Sixena va ser el lloc on es va establir primerament l'arxiu reial i les joies i relíquies que guardava la corona. Sança es va soterrar allí, ja que havia de ser el panteó dels reis d'Aragó; també està allí soterrat el seu fill, Pere II el catòlic (1196-1213). També Leonor d'Aragó i Juana Manuel, van ser soterrades a la capella dels Reis Nous. En canvi, reines com per exemple Beatriu de Portugal, elegiren un convent de la seua preferència. Aquesta es va decantar pel convent de dominiques de *Sancti Spiritu* de

---

⁸⁰⁴ Porta un hàbit a l'enterrament i la representació iconogràfica amb el mateix, constituïa una imatge pública, ja que venia a simbolitzar l'abandó de la vida de la cort, de les riqueses materials i del luxe i l'acolliment d'una vida humil, de pobresa i caritat. Era una manera d'humanitzar a les reines. Vegeu: FRAGA SANPEDRO, María Dolores, "La figura yacente de doña Constança de Noronha: un análisis iconográfico a la luz de los textos de san Buenaventura", en MARTÍ MAYOR, José (coord.), *Las clarisas en España y Portugal*, Salamanca, Junta de Castilla y León, 1993.

⁸⁰⁵ MARTIN, Therese, "Fuentes de Potestad para reinas e infantas: el infantazgo en los siglos centrales de la Edad Media", en *Anuario de Estudios Medievales*, 46/1, enero-junio de 2016, pp. 97-136.

⁸⁰⁶ MARTIN, Therese, "Mujeres, hermanas e hijas: el mecenazgo femenino en la familia de Alfonso VI", Madrid, en *Anales de Historia del Arte*, 2, 2011, pp. 147-179, p. 163.

Toro; Maria d'Aragó escollí el de Guadalupe, i Isabel de Portugal, segona esposa de Joan II, va afavorir els cartoixans, soterrant-se a la cartoixa de Miraflores.⁸⁰⁷

En el cas de la Corona d'Aragó no van ser moltes les reines que es decantaren per un enterrament particular. La majoria d'elles reposen en el panteó de Santes Creus. Tot i així tenim figures com Teresa Gil de Vidaure, Elionor de Montcada, la pròpia reina Maria, i Germana de Foix que van decidir reposar en solitari.⁸⁰⁸ Com ja assenyalàvem abans, Elisenda de Montcada, última esposa de Jaume II el Just, està soterrada al convent de Santa Maria de Pedralbes de Barcelona, que ella mateixa va patrocinar.⁸⁰⁹ El sepulcre és una obra única, ja que es va esculpir de forma doble, és a dir, en realitat trobem dos sepulcres esculpits: un s'obri al claustre i un altre, que dona a l'altar major de l'església. El que recau al claustre del convent presenta una decoració més senzilla: la reina es representa vestida amb l'hàbit franciscà, que es com se solien enterrar, i d'altra part, el que mira a l'altar és tot un monument a la seua memòria, ja que no sols apareix la reina, reposada en el llit reial, vestida de reina i amb els atribuïts regis, sinó que la decoració del llit així com de les parets de l'arcosoli i de l'església estan repletes d'escuts heràldics. Aquest és un dels millors exemples que ens mostra el sentit de memòria perpetua que suposava per a les reines fundar o patrocinar un lloc així, i que reforçava al mateix temps el seu pes polític.

4.2 Els ordes monàstics al servei femení

Així doncs, fos per a ser soterrades, com per a viure en ells o simplement una mostra de propaganda política, l'elecció d'un orde o altre a l'hora de fundar un convent o monestir no es contemplava com una qüestió sotil. Responia a un component ideològic i

---

⁸⁰⁷ FRAGA SANPEDRO, María Dolores, "La figura yacente de doña Constança de Noronha: un análisis iconográfico a la luz de los textos de san Buenaventura"... , *cit.*, p. 207.

⁸⁰⁸ Teresa Gil de Vidaure també va preferir elegir el lloc d'enterrament que ella mateixa havia fundat: en aquest cas, el convent de la Saïdia de València, o Elisenda de Montcada, al Monestir de Pedralbes.

⁸⁰⁹ CASTELLANO i TRESSERA, Anna, "Las clarisas en la Barcelona del siglo XIV. El ejemplo del monasterio de santa María de Pedralbes", en *Archivo Iberoamericano*, 215-216, julio-diciembre de 1994, pp. 969-982.; __, *Pedralbes a l'edat mitjana. Història d'un monestir femení*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998, pp.25-26; SANJUST i LATORRE, Cristina, *L'Obra del Reial Monestir de Santa Maria de Pedralbes des de la seva fundació fins al segle XVI. Un monestir reial per a l'orde de les Clarisses a Catalunya*, Barcelona, (Tesi doctoral) Universitat Autònoma de Barcelona, 2008; __, "El projecte fundacional del Monestir de Santa Maria de Pedralbes i el palau de la Reina Elisenda de Montcada a través dels inventaris del 1364", en *Anuario de Estudios Medievales*, 44/1, enero-junio de 2014, pp. 103-139; GARCÍA HERRERO, María del Carmen y MUÑOZ FERNÁNDEZ, Ángela, "Reginalidad y fundaciones monásticas en las Coronas de Castilla y Aragón", en *Edad Media: Revista de Historia*, 18, 2017, pp. 16-48.

de devoció personal. Des d'inicis del cristianisme, a causa de l'interés femení per patrocinar una obra d'aquest tipus, les reines i nobles van elegir aquells ordes amb els quals trobaven més afinitat o que havien pres part en els interessos de la Corona. Sobretot van prevaler aquells ordes que s'havien anat integrant en els seus corresponents regnes i que havien ajudat a la Corona a la conquesta del territori front a l'enemic musulmà. Aquesta és una característica especial en la política d'expansió monàstica en els territoris peninsulars de la Ibèrica. Així doncs, a partir d'aquest punt de vista i depenent dels ordes que més importància van tenir per a elles, així com per als reis, i més concretament per a la reina Maria de Castella, anem a fer un repàs pels principals ordes monàstics als que ella va afavorir.

Tot i que en el temps de la reina Maria, ja quasi a les portes del Renaixement, no va tenir tant de pes l'orde benedictí, sols per ser l'orde encarregat de difondre l'esperit monacal per tota Europa i per l'enorme repercussió que ha tingut per a la cultura europea, no podem deixar-lo de banda. La regla benedictina es va fundar a l'abadia de Montecassino, a la ciutat de Casino, al sud de Roma, i es regia per la busca d'una vida contemplativa, basada en el principi del *ora et labora* (ora i treballa). Els religiosos, estaven regits per un prior o abat i es dedicaven al treball del camp per beneficiar la seua pròpia subsistència i a l'oració. La regla es va difondre per la Península Ibèrica com ho va fer per tota Europa des dels segles medievals. Es va introduir primer pels comtats catalans abans que per Castella o Lleó.⁸¹⁰

Els cenobis de l'orde del Cister van ser elegits per reines i nobles com a lloc de residència. Un exemple el tenim al monestir català de Valldonzella. Altres que convenen destacar són els de Sant Feliu de Cadins, que depenia de Valldemaria de Maçanet de la Selva, i el de Vallbona de les Monges, en Urgell, en el qual es va voler enterrar la reina Violant d'Hongria, esposa de Jaume I. També el monestir de Sant Hilari de Lleida va ser un cenobi promogut per una dona: en aquest cas la comtessa Elvira de Subirats, que era l'esposa d'Ermengol VIII d'Urgell, i que es va enterrar allí amb la seua filla.

Arribats al segle XIII l'interés per fomentar altres ordes que ja s'havien anat instal·lant en les ciutats europees van rebre un impuls per part dels monarques.⁸¹¹ Ens referim als anomenats mendicants, que es van implantar en el moment en que la vida a la

---

⁸¹⁰ MASOLIVER MASOLIVER, Alejandro, *Historia del monacato cristiano. II De san Gregorio Magno al siglo XVIII*, Madrid, Ediciones Encuentro, 1994 [1ªed. de 1980], p. 45.

⁸¹¹ PÉREZ GONZÁLES, Silvia María, *La mujer en la Sevilla de finales de la Edad Media. Solteras, casadas y vírgenes consagradas*, Sevilla, Universidad de Sevilla, 2005, p. 144.

baixa Edat Mitjana estava més lligada a les ciutats, que poc a poc s'havien anat constituint com a principals centres d'ocupació i de riquesa gràcies sobretot al comerç. En aquest context, molts dels ordes que havien tingut més auge durant l'alta Edat Mitjana no van tenir tanta cabuda en aquest nou tipus de vida, ja que la major part dels seus monestirs es situaven allunyats dels centres habitats, com per exemple va ocórrer amb l'orde benedictina o el Cister. En canvi amb els mendicants, primerament de franciscans i dominics, els quals molts dels seus frares provenien de famílies comerciants i per tant molt més lligats a la ciutat, van decidir implantar els seus convents en les mateixes urbs per intentar acostar més la religió al poble.⁸¹²

Aquests ordes van suposar un canvi en el mode d'entendre la religiositat conventual de la època: afavoriren l'entrada de persones laiques als seus convents, on podien inclús assistir a missa. Apropaven així Déu al poble. Aquest contacte amb el món laic els va fer menys ascetes i els va acostar a una vida més urbana, on el convent no els suposava ser el seu refugi particular sinó un lloc on congregar als fidels, estant articulats al voltant de les diferents vil·les o ciutats i al costat d'importants vies de comunicació. En les seues dependències, s'adaptaren algunes sales per poder ser utilitzades per la població. Això es veu clarament en el tipus d'esglésies: la gent podia acudir a missa i seure a les pròpies naus d'aquestes, mentre que els religiosos participaven des d'una tribuna tancada.

El recolzament reial no es va produir únicament en la Corona d'Aragó, (tot i que hi té unes característiques pròpies)⁸¹³, sinó que es va donar per l'Europa occidental de manera generalitzada. Els primers ordes mendicants que arribaren van ser els dels franciscans, els dominics, i més tard els carmelites i agustins. Se sol acceptar l'any de 1219 com a data en la qual els Frares Menors es van establir a terres peninsulars, a l'igual que en la resta d'Europa, provinents d'Itàlia. Segons García Oro, la raó per la qual arriben a la Península és com a peregrins de Sant Jaume i com a missioners per a l'Islam. L'avanc

---

⁸¹² Ben entrat el segle XIV (i també en el cas peninsular) es miraria amb més atenció a aquells ordes que, a part de seguir els preceptes benedictins, estaven del costat de la reialesa. Estem parlant dels ordes mendicants. Des de la baixa Edat Mitjana es van subvencionar fundacions dominiques, franciscanes i clarisses, com van fer per exemple reines europees com: Inés de Bohèmia, promesa de l'emperador Frederic, o la reina Margarida, esposa de Lluís IX de França. La importància que van tenir aquests ordes durant tota l'Edat Mitjana, però sobretot a partir del segle XII, va ser la seva vinculació amb l'educació de les joves nobles, i en última instància el recolzament polític a la Corona. FONTANA, Josep i PONTÓN, Gonzalo, "Autoridad dentro de la Iglesia constitucional" en ANDERSON, Bonnie S. I ZINSSER, Judith, *Historia de las Mujeres: una historia propia*, Crítica, Barcelona, pp. 209 i 223.

⁸¹³ donat que, els interessos de la conquesta cristiana, van anar de la mà d'aquests ordes mendicants que venen possiblement, en la seua participació, una oportunitat per implantar-se al territori i establir les seues cases.

per les principals vies de comunicació permetia als frares anar predicant i convertint els infidels musulmans en creients cristians. I, acompanyats per la tutela reial i patrocinats pels monarques i els governs municipals fundaven hospitals, albergs i convents. És a dir, oferien un servei social a les ciutats.⁸¹⁴ Aquest camí seria seguit després per la seua branca femenina.

La espiritualitat doncs, d'aquests ordes mendicants, de caire més social, a diferència dels benedictins, va ser clara a l'hora de potenciar, per part de les nobles, les fundacions franciscanes, que s'anaven implantant en tota la Península.⁸¹⁵ Sense dubte, la classe noble i els reis van ser els principals benefactors d'aquests ordes que es van estendre ràpidament per Europa, gràcies a les generoses rendes, així com quantioses aportacions per a la construcció dels nous convents que els potentats concediren. Els franciscans i els dominics van ser els que més reberen d'aquestes ajudes en la Península, no sols per part dels reis sinó també dels nobles i del patriciat urbà, que els facilitaren instal·lar-se en àmbits urbans, literalment a les portes d'aquests.⁸¹⁶

Respecte a la distribució, es van difondre escrits sobre com i on havien d'establir les seues cases. Un exemple d'açò és el projecte que va detallar en el seu *Dotzé del Crestià*, Francesc Eiximenis, precisament un franciscà, el qual va dissenyar la forma i condicions que havia de tenir una ciutat ideal, o millor dit, espiritual, la qual havia d'estar rodejada de diferents institucions religioses. Cada convent es disposaria, segons ell, junt a una de les portes d'entrada a la ciutat,⁸¹⁷ i amb una distància d'uns 500 metres de l'altre cenobi més proper. Açò posa en evidència, tal i com planteja Pellegrini, que no se'ls veia

---

⁸¹⁴ GARCÍA ORO, José, "Los frailes menores en la Hispania medieval y su asentamiento", en *Archivo Ibero-Americano*, 275-276, Mayo-diciembre 2013, pp. 195-228.

⁸¹⁵ RUIZ DOMÈNECH, José Enrique, "El mapa de devoción urbana en la Corona de Aragón (siglos XIII, XIV y XV)", en *El món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als decrets de Nova Planta: XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, Barcelona-Poblet-Lleida, 2000, pp. 35-58.

⁸¹⁶ Sobre la localització dels monestirs i en concret de l'orde franciscà s'han fet nombrosos estudis, començats per Jacques Le Goff. D'entre aquests estudis destaquem: LE GOFF, Jacques, "État de l'enquête", en *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 25e année, 4, 1970, pp. 924-946; PELLEGRINI, Letizia, "Gli insediamenti degli ordini mendicanti e al loro tipologia. Considerazioni metodologiche e piste di ricerca", en *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen-Âge, Temps modernes*, Tome 89, 2, 1977, pp. 563-573; TODESCHINI, Giacomo, "Ordini mendicanti e coscienza cittadina", en *Mélanges de l'École française de Rome, Moyen-Âge, Temps modernes*, Tome 89, 2, 1977, pp. 657-666 o BENVENUTI, Anna, "L'impianto mendicante in Firenze, un problema aperto", en *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen-Âge, Temps modernes*, Tome 89, 2, 1977, p. 597-608. En el cas més concret de València tenim l'article de SERRA DESFILIS, Amadeo, "Gli ordini mendicanti e la città" en *Storie di città e architetture. Scritti in onore di Enrico Guidoni*, a cura de Guglielmo Villa, Roma, Edizioni Kappa, 2014, [En línia].

⁸¹⁷ ZARAGOZÁ CATALÁN, Arturo, *Arquitectura gòtica valenciana. Siglos XIII-XV, Tomo I*, València, Generalitat Valenciana, 2000, p. 118.

únicament com a entitats religioses, sinó ja com a membres indissolubles de la vida ciutadana.⁸¹⁸

Al mateix temps, sobretot els franciscans, i també dominics, constituïren en l'Europa cristiana d'aquells segles, el focus catalitzador d'una població que s'estructurava al voltant de parròquies o nous barris en expansió econòmica i física, de manera que, que poc a poc, aquestes parròquies s'anirien arrelant al voltant d'aquests convents, el quals al mateix temps s'adaptarien a les exigències de la societat.⁸¹⁹ En Anglaterra, per exemple es documenta l'arribada dels primers franciscans en 1224. Tot i així, va ser a partir del segle XIV quan la reina Isabel de França, esposa d'Eduard II, els va donar certes propietats per establir-se a Londres.⁸²⁰ Cadascun dels convents que es van conformar al voltant de la catedral de Sant Pau, que limitava per un costat amb el Tàmesi, es van distribuir entre les diferents parròquies, primerament de mendicants (no únicament de franciscans) i posteriorment de cartoixans i cistercencs. Així doncs, els primers franciscans en establir-se a Londres els trobem al barri de St. Perer Cornhill, traslladant-se després al sud de la ciutat, a Newgate, a una de les portes d'entrada de la ciutat.⁸²¹ Aquesta ubicació extramurs s'aprecia també amb altres ciutats europees com en el cas de Fougères, en Bretanya; en regions del centre europeu com Bohèmia, on van establir-se els primers franciscans conventuals en 1228⁸²² o en Itàlia, on, després de viure en cases particulars, van instal·lar-se en convents dedicats a l'atenció de malalts. Una tònica semblant es veu a la Corona de Castellà i també a la d'Aragó.

La importància dels ordes mendicants dins de la Corona d'Aragó també va vindre afavorida per la política de conquesta portada a terme per Jaume I. L'ajuda prestada per part d'aquests en la batalla i repartiment de les terres es va traduir en l'assentament de cases religioses en punts estratègics de la geografia valenciana. Aqueixos establiments,

---

⁸¹⁸ QUADRADO SÁNCHEZ, Marta, "Un nuevo marco socioespacial: emplazamiento de los conventos mendicantes de los siglos XIII y XIV", en *VI Semana de Estudios Medievales*, Nájera, Logroño, 1996, pp. 101-109, p. 103.

⁸¹⁹ PELLEGRINI, Luigi, "Gli insediamenti degli ordini mendicanti e la loro tipologia. Considerazioni metodologiche e piste di ricerca", *cit.*, pp. 563-566.

⁸²⁰ HOLDER, Nick, *The Medieval Friaries of London. A topographic and archaeological history, before and after the Dissolution*, London, (Thesis of department of History), Royal Holloway, University of London, 2011.

⁸²¹ RÖHRKASTEN, Jens, *The mendicant houses of Medieval London*, Münster, Lit Verlag, 2004. Les primeres cases no eren gaire grans segurament. Vivien gràcies a les ajudes de particulars però també dels reis, car està documentat que el rei Enric III els va aportar fusta dels seus boscos de Windsor, que es traslladaria pel riu, per a la construcció del seu convent de Londres. Tenim doncs una mostra del patronatge regi cap a aquestes institucions religioses.

⁸²² HLAVÁČEK, Petr, "Les ordres mendiants dans le royaume de Bohême au Moyen âge : implantation et fonds d'archives", en *Études franciscaines*, Nouvelle Série, 6, 2013, fasc. 1 [on-line], pp- 9-18.

ahora permitrien proteger-se de posibles ataques por parte de los musulmanes y cristianizar la población que allí residía. Los conventos se contemplaban así como un arco de protección por a las ciudades. Esta labor evangelizadora, dada a término durante los primeros años de la conquista cristiana, les va valer a los religiosos el favor de reyes.⁸²³

La zona de los Comtats Catalans va ser el punt d'entrada dels emissaris de sant Francesc d'Assís, que pretenien difondre la paraula del *poverello* per la Península. A càrrec del frare Bernardí de Quintaval, ciutats com Perpinyà, Saragossa o Daroca, que constituïen punts estratègics i de certa importància, (ja que estaven situades en els llocs de pas de les principals vies de comunicació peninsulars) van ser els primers centres on es van establir les incipients cases franciscanes. Per aquesta raó, les primeres cases les trobem a Aragó i a Catalunya. Açò quedà patent en els repartiments ministerials d'orde de cada comarca, donat que aquest es va dividir en diferents agrupacions anomenades *ministeris* per tal d'assegurar així una major administració de totes les seues cases. En el primer ministeri quedava inclosa Navarra, Catalunya, València, Mallorca i Menorca.⁸²⁴

L'expansió de la corrent femenina franciscana, o el que és el mateix, les clarisses, vingué quasi paral·lela amb les fundacions franciscanes masculines. Des de que Francesc d'Assís li encomanés la tasca evangelitzadora a Clara de Favone, allà per l'any 1212 (moment en que aquesta va prendre els hàbits), la ràpida expansió de les clarisses, també conegudes com damianites,⁸²⁵ va arribar a tota Europa. Santa Clara, nascuda a la mateixa ciutat de sant Francesc, procedia d'una de les famílies aristocràtiques més importants d'Assís. Aquesta jove va abandonar les riqueses amb les quals s'havia criat, com a noble que era, per fundar el que seria el segon orde franciscà: les clarisses. Aquestes monges van saber explotar aqueix saber individual, del que hem parlat abans, pel qual les dones anaven als seus convents a estudiar, potenciant una religiositat més individualitzada.⁸²⁶ A més, aquest orde va donar resposta (establerta per la jerarquia eclesiàstica) a l'auge

---

⁸²³ La labor de la Conquesta no es va limitar a la incorporació dels diferents territoris conquerits a la Corona. També va ser essencial l'exportació dels valors cristians, que a més a més, tenien per objectiu evangelitzar als habitants que allí residien. La distribució feta a València per part de Jaume I contemplava el convent de sant Domènec a llevant, el de sant Francesc al migdia i el del Carme a la part septentrional de la ciutat. En QUADRADO SÁNCHEZ, Marta, "Un nuevo marco socioespacial: emplazamiento de los conventos mendicantes de los siglos XIII y XIV", *cit.*, p. 106.

⁸²⁴ SORIANO TRIGUERO, Carmen, "La reforma de las clarisas en la Corona de Aragón (ss. XV-XVI)", en *Revista de Historia Moderna*, 3/14, 2006, pp. 185-198, p. 187.

⁸²⁵ Sant Francesc li encomanà el monestir de Sant Damià. SORIANO TRIGUERO, Carmen, "La reforma de las clarisas en la Corona de Aragón (ss. XV-XVI)", *cit.*, p. 187.

⁸²⁶ GARRIDO GONZÁLEZ, Elisa (ed.), *Historia de las mujeres en España*, Madrid, Síntesis, 1999.

d'altres experiències religioses de caire més intimista -que no seguien cap regla de debò- com van ser les beguines o beates.⁸²⁷

A principis dels segle XIII apareixen els primers convents de clarisses al territori peninsular, primer el de Santa Engràcia, a Pamplona, poc a poc es van establint els de Saragossa, Barcelona, Mallorca i València. Com hem vist anteriorment, un gran nombre d'aquests convents de clarisses van ser fundats per reines: Violant de Castella va fundar el de Santa Clara de Santiago de Compostela; Maria de Molina el de Guadalajara o Mencía de Portugal el de Carrión de los Condes. Leonor de Sicília (esposa de Pere el Cerimoniós) va crear el de Santa Clara de Terol⁸²⁸ i el de Calatayud, i Elisenda de Montcada el de Pedralbes, a Barcelona.⁸²⁹

Un altre dels ordes principals mendicants van ser els dominics. Aquests, des de ben entrat el segle XIII, es van expandir per les principals ciutats europees, seguint els mateixos principis que els franciscans. Sant Domènec de Guzmán va fundar aquesta orde en 1207, sent ratificat poc temps després pel Papa. Al contrari que els franciscans, els dominics es van crear fonamentalment per a lluitar contra les heretgies, i van saber estar al costat dels poderosos. Entre els dominics més rellevants al Regne de València destaquen Andreu d'Albalat, tercer bisbe de València i canceller de Jaume I, i sobretot el cas excepcional de sant Vicent Ferrer.

Una de les virtuts més destacades que posseïen els dominics o, com també se'ls anomena: els predicadors, era el seu caràcter docent. Molts dels Estudis que es van crear a la Corona d'Aragó estaven dirigits per ells.⁸³⁰ Jill Webster els atribueix una organització més jeràrquica i més centralitzada que la dels franciscans; dedicada al foment dels estudis de Teologia. És més, alguns havien estudiat a les més prestigioses escoles i universitats d'Europa com per exemple a Paris, Oxford o Colònia.⁸³¹ Tal vegada seria aquesta base intel·lectual i el seu caire pedagògic, els que van possibilitar que els reis confiaren en ells

---

⁸²⁷ Aquests eren grups de dones que practicaven la lectura, la vida de caritat o la castedat fora dels convents. Davant de l'auge que començaren a tenir van ser una amenaça per part de l'Església, que posava en perill el mode de vida patriarcal. Per això es van potenciar i difondre els convents de clarisses.

⁸²⁸ ROEBERT, Sebastian, "Leonor de Sicilia y Santa Clara e Teruel: la fundación reginal de un convento de clarisas y su primer desarrollo", en *Anuario de Estudios Medievales*, 44/1, enero-junio 2014, pp. 141-178.

⁸²⁹ SANJUST i LATORRE, Cristina, *L'obra del Reial Monestir de Santa Maria de Pedralbes des de la seva fundació fins al segle XVI. Un monestir reial per a l'orde de les clarisses a Catalunya*, Barcelona, (Tesi doctoral) Universitat Autònoma de Barcelona, 2008, p. 96 part 2.

⁸³⁰ WEBSTER, Jill R, *Per Déu o per diners. Els mendicants i el clergat al País Valencià*, Barcelona, Afers, 1998, pp. 80-81.

⁸³¹ Ídem, p. 79.

com emissaris, consellers o ambaixadors i també els convertiren sovint en confessors reials.

L'ideal dels convents dominics femenins va ser el mateix que els dels masculins, els quals havien nascut amb l'ideal d'acabar amb l'heretgia càtara al sud de França, en la zona del Llenguadoc. Mentre Domènec de Guzman predicava per terres occitanes, va realitzar la primera fundació, el convent de Santa Maria de Prulla o Prouille, encarregant-se d'acollir-hi a dones càtares convertides. L'esperit de pobresa de l'orde no causaria massa desafecció per part de les nouvingudes ja que un dels principis de les noves religioses era seguir una vida austera, això sí, dins de les normes de la vida monàstica. A més a més es dedicarien a la formació i educació de les joves per evitar que caigueren en mans de l'heretgia. A partir d'ací va nàixer l'Orde Segon, o femení, que es va estendre molt per Europa, encara que marcadament en Alemanya. En 1277 comptaven ja amb 58 convents, i en 1358 amb 157.⁸³²

A l'igual que les clarisses, les monges dominiques també solien estar en convents pròxims als dels seus llegats masculins, i admetien dones de la noblesa entre els seus murs. En el cas de València es fundà el convent de Maria Magdalena, o en Barcelona el de Santa Caterina (que va ser seu de l'Estudi General des de 1303)⁸³³, el de predicadors de Lleida, etc. Es van establir per les principals ciutats de la Corona i també van ser beneficiats, d'una manera o d'una altra, per la reina Maria, que al mateix temps estava molt influenciada per una dona que va posar l'orde de les dominiques i la fundació de convents de predicadores per davant de totes les seues aspiracions fundacionals. Ens referim a la seua pròpia mare, la reina Caterina de Lancaster, que va fundar el convent de Mayorga, el de Sant Pere Màrtir, Santa Maria de la Nieva... A la qual la van seguir Beatriu de Portugal i Leonor d'Alburquerque, que projectaren convents dominics amb residències com Sant Esperit de Toro o Medina del Campo respectivament.⁸³⁴

Uns segles més tard, els luxes i les rendes que havien arribat a tenir aquests ordes, després d'haver rebut el favor reial, van fer que augmentés el nivell de vida de frares i monges, desviant-los en certa mesura dels principis d'austeritat i obediència que regien l'orde. Els convents es van convertir moltes vegades en autèntiques residències reials i sovint els frares gaudien dels àpats que es prodigaven a causa de la vinguda d'algun llegat

---

⁸³² CANTERA MONTENEGRO, Margarita i CANTERA MONTENEGRO, Santiago, *Las Órdenes Religiosas en la Iglesia Medieval Siglos XIII a XV*, Madrid, Arco Libros S. L., 1998, pp. 27-31.

⁸³³ *Ibidem*, p. 32.

⁸³⁴ GRAÑA CID, María del Mar, "Catalina de Lancaster, la Orden de Predicadores y la Reginalidad: las políticas conventuales", en *Edad Media. Revista de Historia*, 18, 2017, pp. 75-100.

papal, del rei o la reina. A més, el fet de que els convents es trobaren a les ciutats els allunyava de l'ascetisme i l'oració, ja que impossibilitava l'isolament total. És clar que la pròpia activitat missionera dels ordes mendicants feia que estigueren més en contacte amb la vida social de les ciutats. És més, el seu afany consistia en influir sobre la vida de les persones, per tant no podien viure d'esquenes a la població. Una població que participava del missatge pedagògic, acudint a les esglésies, o dels viatgers i peregrins que eren rebuts en els seus hospitals.⁸³⁵

Altres dels ordes que també va tenir importància, i que veurà el suport de la reina Maria, van ser els cartoixans, fundats per Sant Bru, que va nàixer prop del 1030 en la ciutat alemanya de Colònia. Sant Bru, que va ser un home instruït en la millor educació de l'època, va estudiar a Reims. Allí va tenir certs malentesos amb la jerarquia eclesiàstica, la qual cosa el va impulsar a viure apartat del món i de manera eremítica dins dels seus preceptes, orientats a buscar una major llunyania de la societat i practicar una regla molt més estricta que la dels mendicants. Quan sant Bru se'n va anar a viure de manera eremítica va ser quan entrà en contacte amb Hug de Grenoble, el qual li va lliurar el lloc de Chartreuse, on es va erigir un ermitori, amb cel·les independents i altres sales comunes. No va ser fins el 1127 quan es va redactar la primera Regla cartoixana – l'anomenada *Consuetudines*– pel prior de la Grande Chartreuse, Guido. La regla va ser confirmada pel Papa Alexandre IV en 1258. L'orde es va expandir per tota Europa organitzant-se en províncies. La primera fundació a la península es va donar en el 1194 a Escaladieu.⁸³⁶ La seua importància va ser tal que l'orde va anar en augment en els segles posteriors. A Catalunya la cartoixa de Sant Pol (1269) i la de Vallparadís, a Terrassa (1345) van donar pas a la de Montalegre en 1415, en el Maresme. A València hi ha la de Portaceli (1272), la d'Ara Cristi (1272) o la cartoixa de Valldecris (1385).⁸³⁷ Els Trastàmara van tenir també en gran consideració aquest orde, després de l'elecció de Ferran d'Antequera al Compromís de Casp, on va participar, entre altres, el frare Bonifaci Ferrer, germà de sant Vicent Ferrer, que en aquell moment era cartoixà del convent de

---

⁸³⁵ Vegeu BANGO TORVISO, Isidro Gonzalo, *El monacato medieval*, Madrid, Anaya, 1990, pp.81-84.

⁸³⁶ L'orde dels cartoixans va veure la llum de la mà de Bru de Hartenfaust, un jove sacerdot que va nàixer a la ciutat de Colònia, a Alemanya en el 1035, el qual lluny de l'autoritat eclesiàstica va decidir viure com asceta en Sèche-Fontaine. Els Cartoixans entraren a la Península establint-se en 1163 en Scala Dei, a Tarragona, que actuarà com a focus de la resta de cartoixes que després poblaran el territori de la Corona. Vegeu CANTERA MONTENEGRO, Margarita i CANTERA MONTENEGRO, Santiago, *Las Órdenes Religiosas en la Iglesia Medieval Siglos XIII a XV*, Madrid, Arco Libros, 1998, pp. 18-19.

⁸³⁷ BANGO TORBISO, Isidro Gonzalo, *El monacato medieval*, cit., p.68.

Portaceli; lloc on professà també el cartoixà Francesc d'Aranda, qui era representant d'Alfons el Magnànim en les Corts catalanes, també present a Casp.⁸³⁸

Un altre orde beneficiat per la monarquia, i especialment per les reines, en aquest període baix-medieval, va ser el dels jerònims. Orde del què, per un altre costat, també era molt devot Ferran d'Antequera.⁸³⁹ Durant els segles XIV i XV, aprofitant el declivi dels inicis de la regla dels ordes mendicants, i afavorit tal vegada per altres factors externs com la pesta, la guerra dels dos Peres i la dubtosa vocació de certs franciscans, va aparèixer a l'escenari l'orde dels jerònims.⁸⁴⁰ La seua expansió va córrer paral·lela a la Corona de Castella i a la d'Aragó des de la segona meitat del segle XIV, i va arribar al seu punt màxim amb la protecció que els atorgà la reina Isabel la Catòlica. No obstant això, hem de dir que, el patrocini aportat per part de la reina Maria a aquest orde ha estat una mica oblidat, deixant-la en un plànol de menor importància respecte a la seua neboda Isabel I de Castella, quan el suport atorgat per la reina Maria a la orde dels jerònims va ser cabdal per entendre per què en temps de la Reina Catòlica, va arribar a tenir tanta importància.

Pel que respecta a la Corona aragonesa, l'expansió de l'orde, va partir des del Regne de València. Tot va començar amb uns ermitans que habitaven a les muntanyes del Montgó (Dénia) i que vivien d'allò que els aportava la natura: els pocs fruits i esguard que oferien aquelles cavitats rocoses, que a la vegada eren un àmbit excel·lent per a la meditació. La seua vida, però, es va veure alterada brutalment pels atacs de pirates i corsaris, que s'apropaven des de les costes i es dedicaven a pertorbar la solitud dels religiosos. Per tal de buscar la seua protecció, els frares van haver de recórrer al Papa, com ja havien fet en 1370 els ermitans castellans, de la mà dels religiosos Pedro Hernández Pecha i Pedro Roman, que van rebre una butlla que els instituïa com orde, seguint la regla de Sant Agustí.⁸⁴¹

En el cas valencià, els primers eremites van obtenir el permís de la mà de Joan Ibáñez, en 1374. El duc de Gandia, Alfons el vell, s'encarregà de que els monjos tingueren

---

⁸³⁸ Vegeu la relació entre la Corona i molts dels membres cartoixans en: FERRER ORTS, Albert i FERRER DEL RÍO, Estefanía, "Francisco de Aranda (1346-1438): noble y cartujo al servicio de la Corona de Aragón", en *Historias del Orbis Terrarum*, 15, 2015, pp. 41-58, especialment p. 53; FERRER ORTS, Albert i GÓMEZ, LOZANO, Josep-Marí, "Les cel·les de les cartoixes de Valdecríst i Aracristi" en *Archivo de Arte Valenciano*, 90, 2009, pp. 33-42.

⁸³⁹ Cal atendre l'obra de BECEIRO PITA, Isabel, *Poder, piedad y devoción. Castilla y su entorno. Siglos XII-XIV*, Madrid, Sílex, 2014.

⁸⁴⁰ CANTERA MONTENEGRO, Margarita, "Las órdenes religiosas", Web de la Sociedad española de estudios medievales, 13-14, 2004, p. 140, [en línia].

⁸⁴¹ És d'obligada lectura l'obra del Pare Sigüenza per aquest tema. SIGÜENZA, José de, *Historia de la Orden de san Gerónimo*, Madrid, Imprenta Real, 1909.

un lloc segur on residir i que al mateix temps gaudiren de l'enclavament privilegiat que oferiria la naturalesa, dotant-los d'un monestir i de rendes per al seu manteniment, a Sant Jeroni de Cotalba, situat a Alfauir, la Safor, on va portar als monjos del cap de Sant Antoni. Aquesta casa va ser clau per a l'expansió posterior de l'orde, amb noves fundacions com el Monestir de Sant Jeroni de Murta (Alzira) o posteriorment el convent de Sant Miquel dels Reis (València). També s'expandiran cap a Catalunya, principalment, amb els monestirs de la Vall d'Hebron i el de sant Jeroni de la Murtra, a Barcelona, ambdós protegits i projectats per la reina Violant de Bar i després per la reina Maria de Castella.⁸⁴²

L'interés de Maria i de qualsevol reina en afavorir monestirs jerònims es pot entendre des de la influència que sobre ella hagués pogut exercir el seu sogre, o més bé des de l'educació rebuda des de menuda, a través dels textos de Sant Jeroni,⁸⁴³ segons els quals era de vital importància que una dona aprengués bones formes, realitzés feines manuals com teixir o filar, i ho compaginés tot amb la lectura dels llibres sagrats. Al mateix temps, s'esperava que les dones feren gala sempre d'un bon comportament, subordinat a una vida d'oració, seguint el pensament de Sant Ambrosi. Un exemple d'aquests textos seria l'*Epístola de Leta*, que constituïa un manual d'instrucció per a joves. Finalment, la pietat, que tenia per objectiu despertar en el si d'elles mateixes, es materialitzaria després en la subvenció d'obres pies, construcció de capelles, convents o hospitals per a pobres.⁸⁴⁴ Una manifestació que no era nova en el segle XV; perquè a l'alta Edat Mitjana les grans dames de la noblesa bizantina ja es van vincular amb els jerònims precisament imbuïdes segurament d'aqueixa pedagogia apresada des de la infància. Les nobles que havien peregrinat a Terra Santa es consideraren seguidores de sant Jeroni i els seus escrits estaven ben presents en la seua vida diària.⁸⁴⁵

---

⁸⁴² DEVESA BENLLOCH, Míriam, "La primera fundació de l'Orde de Sant Jeroni a la Corona d'Aragó. Origen i evolució", *Clapir, Joves historiadors i historiadores valencians*, octubre 2014. Recuperat de <https://hystoryuv.webcindario.com/primer-fundacio-jeronima.pdf> (darrera consulta en 10 de febrer de 2019); CANTERA MONTENEGRO, Margarita y CANTERA MONTENEGRO, Santiago, *Las Órdenes Religiosas en la Iglesia Medieval Siglos XIII a XV*, cit., p. 21.

⁸⁴³ GRAÑA CID, María del Mar, *Las sabias mujeres. Educación, saber y autoría (siglos III-XVII)*, Madrid, Almudayna, 1994, p. 36.

⁸⁴⁴ Ídem, p. 178.

⁸⁴⁵ Una d'aquestes seguidores dels ensenyaments jerònims va ser Egeria (s. IV), la qual fundà el primer convent de dones del que es té constància. PERNOUD, Régine, *La mujer en tiempo de las cruzadas*, Madrid, Rialp, 1991.

4.3 *El paper de la reina Maria de Castella i la reforma Observant*

La reina Maria de Castella va estar vinculada a tots aquests ordes d'una manera o una altra. Va afavorir, monestirs benedictins, cistercencs, cartoixans i jerònims, entre altres, seguint la mateixa línia que les reines que la precediren. Però si haguérem de relacionar-la amb un orde més afí als seus interessos i amb el qual es va sentir més identificada aquest seria el dels franciscans observants; incloent-hi també les clarisses coletines, que era la reforma associada al grup femení.

Durant el segle XIV els ordes mendicants, i especialment els franciscans, van experimentar una transformació. Una reforma anomenada "Observança" va nèixer prenent tornar a les arrels bàsiques dels franciscanisme: l'austeritat i l'esperit de pobresa que predicava sant Francesc es presentava com una resposta als excessos, a les transgressions morals i a la falta de vocació, a causa de l'entrada als convents de dones que no buscaven seguir els principis morals de manera estricta, sinó aconseguir el seu manteniment vital.⁸⁴⁶ El moviment de l'Observança va aparèixer en primer lloc a Umbria (Itàlia) en 1334 de la mà de Paolo Trinci, tot i que l'esperit de tornar a viure com el religiós d'Assís es dona en diferents països al mateix temps, entre ells, els que conformen la Corona d'Aragó. Finalment aquesta reforma de la regla es va concentrar al Concili de Constança en 1415, sorgint una nova congregació que elegiria als seus propis superiors i donaria lloc a les seues pròpies institucions. En 1443 l'Observança es trobava dividida en dos grans grups: cismuntana, que abraçava les cases d'Itàlia i Europa central i Oriental, la qual acceptava les constitucions redactades per Joan de Capistrano, i més tard, en 1451 la Observança ultramuntana, que reunia França, Anglaterra i els Regnes Hispànics; combregada al capítol de Barcelona, va redactar les seues, pràcticament iguals a les de la primera. El vicari d'aquesta va ser Jean Perioche de Maubert.⁸⁴⁷

La reforma observant no va ser exclusiva dels franciscans barons. També des de la branca femenina es van experimentar moviments de reforma de la mà de la religiosa francesa Colette de Corbie. Aquesta dona va nèixer en una família humil de Corbie, a

---

⁸⁴⁶ SORIANO TRIGUERO, Carmen, "La reforma de las clarisas en la Corona de Aragón (ss. XV-XVI)," en *Revista de Historia Moderna*, 3, 2006, p. 188; ÁLVAREZ PALENZUELA, Vicente Ángel, "Expansión de las órdenes monásticas en España durante la Edad Media", en *III Semana de Estudios Medievales*, Nájera, Logroño, 1993, pp. 161-178.

⁸⁴⁷ VÁZQUEZ JANEIRO, Isaac, "Los estudios franciscanos medievales en España", en *VI Semana de Estudios Medievales*, Nájera, Instituto de Estudios Riojanos, 1996, p. 53.

Picardia, i des de ben menuda va dedicar la seua vida a ajudar als pobres. Com des de ben aviat va quedar òrfena, no va tenir altra sortida, com era habitual, que la de dedicar-se a la vida religiosa. Benet XIII autoritzaria a aquesta religiosa a fundar convents dedicats a l'Observança. Concretament en va fundar 17 de clarisses i 7 de franciscans.⁸⁴⁸ Una reforma que s'aplicarà al convent de Santa Clara de Gandia⁸⁴⁹ i al propi Monestir de la Santíssima Trinitat de València, fundat per la reina Maria de Castella, el qual seguirà els preceptes del primer convent observant femení castellà, el de Santa Clara de Tordesillas.

Les revisions de la regla no sols suposaren un canvi en els hàbits dels religiosos conventuals (dels que no tots acceptaren la reforma), sinó que també van generar una notable influència en l'arquitectura dels edificis. I és des d'aquest punt de vista, on hem de destacar notablement el paper que va tenir la reina Maria de Castella, la qual es va proposar reparar moralment als religiosos o religioses que no es comportaven de manera adequada als cenobis i que havien causat algun escàndol o que no respectaven la clausura, al mateix temps que va plantejar una sèrie de reformes arquitectòniques com per exemple tancar finestres, posar reixes i dobles finestrals, així com alçar parets per fer-les més altes.

A part d'intentar solucionar aquests problemes, estava la voluntat del monarca per pregonar els ideals clàssics del bon governant. De fet els Trastàmara es van caracteritzar per emprendre una sèrie de canvis orientats a reforçar el seu pes polític.⁸⁵⁰ Però, el bon govern era un objectiu a perseguir tant pels reis com per les autoritats urbanes, que vetllaven per l'harmonia, no sols en àmbits de la seua competència, sinó també dels convents que estaven baix la seua jurisdicció. En el cas de que se suscités cap problema entre els religiosos o religioses d'un convent a causa de la relaxació de l'obediència o la clausura, o qualsevol altra situació, que generava una mala imatge del convent i per tant de la ciutat, atenyia al govern d'aquesta solucionar-ho. De vegades es requeria fins i tot la participació del consell de la vila o la ciutat per dur-ho a terme. El consell podia fins tot sol·licitar l'ajuda regia en els casos més extrems, de manera que, si finalment tot sortia bé i el cas se resolía, això repercutiria favorablement en la imatge del rei o la reina.⁸⁵¹

En definitiva, l'educació rebuda per les monarques, i la seua dedicació convençuda a l'Observança o a altres ordes afins, així com la seua col·laboració amb els governs de

---

⁸⁴⁸ SAINT-MARIE PERRIN, Gratien P., "La belle vie de sainte Colette de Corbie. 1381-1447", en *Revue d'Histoire de l'Église de France*, Tome 7, 35, Paris, 1921, pp. 166-169.

⁸⁴⁹ SORIANO TRIGUERO, Carmen, "La reforma de las clarisas en la Corona de Aragón (ss. XV-XVI)", en *Revista de Historia Moderna*, 3, 2006, p. 190.

⁸⁵⁰ Ídem.

⁸⁵¹ BANGO TORVISO, Isidro Gonzalo, *El monacato medieval*, Madrid, Anaya, 1990, p. 28.

les ciutats, es va posar de manifest en la reforma, promoció i construcció de nous monestirs. És aquesta reciprocitat entre el clergat regular i les sobiranes la que es contempla en pràcticament totes les obres que porten a terme les diferents reines, ja que era una xicoteta resposta a tot allò que havien après, desitjant que la seua política fos també, d'alguna manera, una projecció d'elles mateixes. Perquè, en la mesura que aquestes dones van intervenir en la construcció o reparació d'una obra arquitectònica, aquesta va esdevenir alhora una projecció del seu *status* social i d'alguna manera, mostrava les seues capacitats intel·lectuals i polítiques. Podríem dir, per tant, que la promoció de la reina Maria, que estudiem especialment en aquest cas, va en aqueixa mateixa línia i, concretament, va tractar d'expandir el model de la reforma franciscana observant que es desplegà per Aragó, Catalunya, Mallorca i València, establint una casa al menys en cada ciutat, sense oblidar les fundacions i promocions de clarisses, dominics, jerònims o carmelites. No obstant això, a més de l'interès i la diligència que pogués tenir la reina en la subvenció i erecció d'aquests cenobis, no estava mai de més escoltar els consells dels religiosos de la casa reial, consellers espirituals i moltes vegades també polítics. En el cas de Maria de Castella la seua tasca no es podria deslligar d'una persona que la va influir notablement: el frare italià Mateu d'Agrigento.

4.4. La influència del frare Mateu d'Agrigento en la reina Maria

Mateu Guimerà, que aquest era el seu nom original, va nèixer en 1376 o 1377, en la ciutat d'Agrigento, al sud de Sicília, on entrà com a religiós al convent franciscà d'aqueixa ciutat. Es coneix ben poc de la seua vida, almenys fins al primer terç del segle XV.⁸⁵² Així, mogut per la fama de les prèdiques de Bernardí de Siena, un frare franciscà que es trobava també difonent la paraula de Déu per Itàlia, va quedar admirat per la seua figura i va decidir seguir els seus passos. En conseqüència, va optar per abandonar la seua vida com a religiós conventual que era, per passar-se a l'Orde de l'Observança, reforma que pregonava Bernardí.⁸⁵³ Així, el beat d'Agrigento començà a difondre les seues

---

⁸⁵² També anomenat Gallo, o simplement d'Agrigento. Vegeu per exemple, SENSI, Mario, "Il beato Matteo da Agrigento: il dramma di un vescovo resignato", en *Francescanesimo e cultura nella provincia di Agrigento, Atti del Convegno di studio*, Agrigento, Palermo, 2009, pp. 333-334.

⁸⁵³ MARIANI, Ludovico Maria, O.F.M., *Beato Matteo frate minore vescovo di Agrigento*, Palermo, Kefagrafica lo Giudice, 1993, p. 23; ROTOLO, Filippo, G.F.M., *Il beato Matteo d'Agrigento e la prinvincia Franciscana di Sicilia nella prima metà del sec. XV*, Palermo, Biblioteca Franciscana. Officina di Studi Medievali, 2006.

prèdiques junt a Bernardí de Siena, documentant-se tots dos a la Llombardia entre 1418 i 1422. Després, passaren per Brescia⁸⁵⁴ en 1421, on se'ls s'uniria també altre religiós anomenat Giovanni da Capestrano.⁸⁵⁵

El programa de Bernardí de Siena consistia en predicar la devoció pel sagrat Nom de Jesús, que difonia de forma visual a través de l'anagrama amb les sigles IHS. El frare Bernardí s'havia dedicat a orar públicament, de manera més directa cap al poble, així com prèviament i d'una manera molt semblant va fer el dominic Vicent Ferrer. Açò va ser imitat per Mateu, el qual recomanava també en els sermons la devoció cap el Nom de Jesús. Aquest interès era tal, que inclús proposava a la població portar estampes i imatges amb les lletres IHS, a mode d'amulet de protecció divina.⁸⁵⁶ Així doncs, a Messina començà a proposar el Sagrat Nom de Jesús junt amb el de Maria, i es va encarregar de que l'anagrama del IHS estigués representat en les parets del convent que ell mateix havia fundat en 1425, i que havia dedicat a Santa Maria de Jesús. Uns anys després promouria un altre convent de Santa Maria de Jesús a Palerm.⁸⁵⁷

El rei Alfons el Magnànim va ser un dels benefactors dels convents que el frare va fundar en Sicília, com per exemple el de Sant Nicolau d'Agrigento, al qual el rei li va concedir 400 florins d'or.⁸⁵⁸ És molt possible que l'actitud del monarca respongués a un interès polític (que no és limitava sols a una simple estima del model de la religiositat), ja que es disposava a conquerir Nàpols. El rei seguia molt de prop la política de l'illa i de Nàpols, i tal i com assenyala Rotolo, és molt possible que volgués guanyar-se l'estima i protecció dels Observants per afavorir el seu establiment a les terres italianes.⁸⁵⁹

De fet, tant la reina com el rei Alfons van estar al costat d'aquestes noves corrents, derivades de l'espiritualitat que predicava Bernardí de Siena. Aquestes influències, i les

---

⁸⁵⁴ SENSI, Mario, "Il beato Matteo da Agrigento: il dramma di un vescovo resignato", en *Francescanesimo e cultura nella provincia di Agrigento, Atti del Convegno di studio*, Agrigento, Palermo, 2009, p. 334.

⁸⁵⁵ ROTOLO, Filippo, G.F.M, *Il beato Matteo d'Agrigento e la prinvincia Francescana di Sicilia nella prima metà del sec. XV*, Palermo, Biblioteca Francescana. Officina di Studi Medievali, 2006, p. 85.

⁸⁵⁶ RUBIÓ i BALAGUER, Jordi, *La cultura catalana del Renaixement a la decadència*, Barcelona, Ed. 62, 1964, p. 30.

⁸⁵⁷ ROTOLO, Filippo, G.F.M, *Il beato Matteo d'Agrigento e la prinvincia Francescana di Sicilia nella prima metà del sec. XV*, Palermo, Biblioteca Francescana. Officina di Studi Medievali, 2006, p. 109-117.

⁸⁵⁸ "Item que sien executades les provisions que sen porta frare Matheu contra los juheus empero si scandol ser persona los dits visreis les moderen segons sia ben vist per servei del dit senyor. E que al dit ffrare Matheu sia fet compliment dels 400 florins que lo dit senyor li mana dar per la obra de la església o monastir de Sant Nicola de Jesús". ACA, RC 2677 (1428), f. 73 v. Aquesta notícia la recull també MARIANI, Ludovico Maria, O.F.M, *Beato Matteo frate minore vescovo di Agrigento*, Palermo, Kefagrafica lo Giudice, 1993, i ROTOLO, Filippo, G.F.M, *Il beato Matteo d'Agrigento e la prinvincia Francescana di Sicilia nella prima metà del sec. XV*, Palermo, Biblioteca Francescana. Officina di Studi Medievali, 2006.

⁸⁵⁹ *Ibidem*, pp. 137-138.

del propi fra Mateu van calar de tal manera en la forma de vida de la reina Maria i del seu marit, que el propi Alfons el Magnànim va intercedir perquè el papa Eugeni IV nomenés fra Mateu, bisbe d'Agrigento (1442-45).⁸⁶⁰

A part de la relació del rei amb el beat, pareix ser que el que més va despertar l'interés de la reina va ser el fet que es conegués a aquest religiós pels miracles que realitzava arreu per on anava. La primera notícia que tenim de Mateu d'Agrigento a la Península Ibèrica, en relació amb la reina Maria, data de 1426, i és ben coneguda a través d'una carta que la monarca li envià al frare, on li sol·licitava escoltar els seus sermons. Així, l'any següent, fra Mateu ja apareix documentat predicant durant el període de Quaresma a València.⁸⁶¹ La reina, es va veure colpida per la intensitat amb la qual difonia la veneració pel Nom de Jesús, amb un inusitat fervor. A partir d'aleshores, començaria una relació i una col·laboració mútua, destinada a la fundació de nous cenobis i a la difusió del Nom de Jesús, representant iconogràficament l'anagrama Bernardí pels nous convents que s'anaven fundant. Aquest religiós va dedicar-se a imprimir representacions del nom de Jesús a través d'estampes. Cosa, d'altra part, que li va ocasionar més d'una crítica per part d'altres ordes religiosos.⁸⁶² Frare Mateu desitjava que el nom de Jesús estigués a cada casa, a cada edifici, per fer que la societat participés d'aquesta forma de devoció. Però, prompte va ser atacat pels dominics i agustins que, moguts tal vegada per gelosies, veien en la devoció del Sagrat Nom de Jesús una espècie d'heretgia, i en el monograma, una mena de superstició; com a conseqüència ho denunciaren al Papa.⁸⁶³

En 1427, mentre el religiós es trobava a València, va haver un gran terratrèmol a Barcelona. Per alleujar les penúries de la gent que va patir la tragèdia, la reina va demanar a fra Mateu que viatgés a la Ciutat Comtal perquè la seua assistència espiritual reconfortés a la població, ja que el religiós "ha fet gran servey aquí aquesta ciutat (València). E per aquesta rao lo señor Rey e nos vehent la desolació d'aquesta ciutat per consolació de

---

⁸⁶⁰ MOLINA FIGUERAS, Joan, "La hagiografía del poder. Acerca del sentido político de las imágenes de Santos producidas en Nápoles y Barcelona a mediados del Cuatrocientos", en *El Mediterráneo y el Arte Español. XI Congreso*, Barcelona, 1998, p. 82.

⁸⁶¹ RUBIÓ i BALAGUER, Jordi, "El beat frare Mateu d'Agrigento a Catalunya i València: notes sobre la vida religiosa en una cort del Renaixement", en *Humanisme i Renaixement*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990, p. 49.

⁸⁶² El desig de Mateu d'Agrigento de portar aquell anagrama era tal que ell mateix ho pregonava per tot arreu i imprimia les seues pròpies estampes. Inclús la reina deia que les feia fer *com emprenta que tiene*. Tanta va ser la difusió que el trobem com un element comú en la ceràmica de l'època. L'anagrama, que va ser propi de Bernardí de Siena, en realitat va ser difós per la Península i sobretot des de València, pel seu deixeble Mateu d'Agrigento en un sentit inclús profilàctic o protector.

⁸⁶³ ROTOLO, Filippo, *Il beato Matteo d'Agrigento e la provincia Francescana di Sicilia nella prima metà del sec. XV*, Palermo, Biblioteca Francescana. Officina di Studi Medievali, p. 134.

vosaltres, e del poble d'aquella havem lo pregant e induyt de anar aquí creent la sua anada esser molt devota".⁸⁶⁴ Ella i el rei prompte es dirigiren a Barcelona. Al mateix temps, la reina va instar els consellers d'aquella ciutat perquè atengueren i acolliren al religiós el millor possible.⁸⁶⁵

Així, a l'arribada de Mateu d'Agrigento a Barcelona, es van celebrar processons que recorregueren la ciutat per demanar a l'Altíssim que cessaren les desgràcies. Malauradament, les imploracions es van haver de repetir en diverses ocasions, ja que els terratrèmols es succeïren fins el 1430. Tot i que la gent participava en aquestes processons, per al beat italià això no era suficient, ja que es considerava, dins de la mentalitat medieval, que gran part d'aquestes desgràcies havien sigut el resultat dels vicis i les males pràctiques de la població. Per veure si s'aturaven els terratrèmols, entre altres coses, es van censurar els jocs. I el propi fra Mateu va prohibir els juraments, els jocs de daus i dames, així com el luxe femení.⁸⁶⁶

Aprofitant l'estada de l'agrigentí a Barcelona, es va dur a terme la fundació del Convent de Santa Maria de Jesús. Segons Rubió, el 10 de juny de 1427 el rei Alfons va posar la primera pedra, però en la dita obra col·laborà també, econòmicament, un ric mercader anomenat Bertran Nicolau.⁸⁶⁷ Però, tot i el desig en fundar un convent d'aquestes característiques per part del rei, l'obra no hauria estat possible de no ser, segurament, per la tenacitat i l'afany que demostrava la reina Maria a través de la fermesa en fer venir a Mateu d'Agrigento, que es va traduir en una recerca de mitjans per facilitar la seua arribada i agrair-li-ho amb certs presents. Així, en una carta escrita de la reina a un tal Maeller (possiblement el capellà Gabriel Maeller) li va demanar que s'encarregués

---

⁸⁶⁴ ACA, RC 3170 (1427), f. 46.

⁸⁶⁵ MARIANI, Ludovico Maria, O.F.M, *Beato Matteo frate minore vescovo di Agrigento*, Palermo, Kefagrafica lo Giudice, 1993, p. 43; Segons el *Cronicó de la seu de Girona*, dins dels temples de la diòcesi, van morir més de 1.000 persones; en Barcelona va caure el rosetó de Santa Maria del Mar; també afectà a certs murs del palau Major, així com a un nombre considerable de cases; al Castell de Tortosa també es documenta la caiguda de pedres, entre moltes altres desgràcies. RIERA i MELIS, Antoni, "Catàstrofe, pànic i ritualitat a la baixa Edat Mitjana. La resposta de la societat catalana als terratrèmols de 1427-1428", en *Afers*, 69 2011, pp. 5-6.

⁸⁶⁶ *Ibidem*, p. 14.

⁸⁶⁷ RUBIÓ i BALAGUER, Jordi, *La cultura catalana del Renaixement a la decadència*, cit., p. 35

de que fra Mateu pogués predicar a Barcelona després d'haver-ho fet a València,⁸⁶⁸ regalant-li, en compensació, una Bíblia.⁸⁶⁹

La tasca empresa per Mateu d'Agrigento als territoris ibèrics era una continuació d'allò que havia començat abans a Itàlia. La visita a Barcelona seria molt reveladora per a la reina, ja que possiblement aquest religiós li explicaria les seues pretensions en quant a la difusió de la reforma Observant a la Península. Per aqueixa raó, la monarca va fer tot el possible perquè fra Mateu romangués a València el major temps que pogués. Però és clar, el deixar les terres italianes impossibilitava al frare seguir amb les seues obligacions a Sicília, cosa per a la qual la reina aviat va trobar solució. En una missiva que aquesta envià a la vescomtessa de Xelva, li comentà que ella i el rei havien decidit transferir Bernat Escoriola, que era superior del convent d'aqueixa població, al de Morvedre per substituir a la vegada a Jaume Domènec, perquè aquest pogués anar-se'n a Itàlia al Capítol General, ocupant el lloc de fra Mateu.⁸⁷⁰

L'edificació de Santa Maria de Jesús de Barcelona sols va ser el punt de partida per a una política de fundacions observants que va promoure la reina. Però, per a realitzar això necessitava el recolzament de fra Mateu.⁸⁷¹ Per assegurar-se que el religiós es quedava a la Península el temps que fos necessari, la reina demanà a Miquel Roda que ajudés el bisbe de Barcelona en tot el que fos necessari per complaure a Mateu d'Agrigento, així com en ajudar a Domènec per al viatge a Itàlia.⁸⁷²

---

⁸⁶⁸ Carta escrita per la reina: "En Maeller vostra letra havem rebuda a la qual vos responem que havem haut gran plaer de les bones noves que ens havets scrit de frare Matheu e de les prescrites que de part nostra li havets fetes e dit carrec que'n havets pres de fer li metre apropar la Bíblia, las quals coses vos regraciam molt mes abant vos certificam que havem reebudes les catifes e altres coses quens havets trameses segons lo memorial, manant vos que de continent partistats e vingats servir vostre offici proposades totes dilacions e escusacions. E açò per res no mudets car de contrari trobarien enug gran. Dada en València sots nostre segell secret a XII días de maig del any MCCCCXXVII. La Reyna". ACA, RC 3170 (1427) f. 47 r.; RUBIÓ i BALAGUER, Jordi, *La cultura catalana del Renaixement a la decadència*, cit., 1964, p. 34.

⁸⁶⁹ ACA, RC 3170, f. 48 r.

⁸⁷⁰ En la carta diu: "La Reyna. Lo senyor Rey e nos per certes causes [...] havem fet tornar e de fet ses ordonat e deliberat que frare Jacme Domingo guardià del monestir dels frares menors de Morvedre baja en las partidas de Italia al capitol general de lur orde e que frare Bernat Escoriola guardia del monastir de Xelva sia guardia del dit monastir de Morvedre..." ACA, RC 3170 (1427), f. 48 r.

⁸⁷¹ MANCINELLI, Chiara, "Un lugar donde ser pobres: la Observancia franciscana en la Corona de Aragón (1380 ca. – 1460 ca.), en *Revista Memoria Europae*, 1/1 (1), Diciembre de 2015, p. 106.

⁸⁷² "En Miquel Roda, lo senyor rey e nos conaixem de la perfecció e santedat de frare Matheu. Per ço que romangudes de part de ça per consolació e instrucció [...] havem tractat e fer que en loch sen baja a capítol general on ell devia anar en les parts de Ytalia frare Jacme Domingo, persona molt honesta e virtuosa, la qual de present ab aquesta letra se va aquí per collir e anar al dit capítol per que us pregam afectuosament per contemplació vostra així en haver bona fusta com en altra manam en torres coses a son bon desempatxament..." ACA, RC 3170 (1427), f. 63 r. RUBIÓ i BALAGUER, Jordi, *La cultura catalana del Renaixement a la decadència*, cit., 1964, p. 36.

Primerament, la reina envià al llegat Pere de Foix perquè intercedís en concedir a fra Mateu la llicència per construir set convents, així com la possibilitat d'elegir un vicari per a l'Observança.⁸⁷³ I, sols un any després de que es comencés l'edificació del convent de Barcelona, en 1428, s'inicià un nou convent dedicat al Nom de Jesús a la ciutat de València.

En el transcurs d'aqueixos anys, el frare va caure malalt, i la reina, preocupada per la seua salut, es va implicar en la busca dels millors metges que pogueren atendre'l.⁸⁷⁴ Pere Genoer, el seu ajudant de cambra, la informava periòdicament dels progressos de fra Mateu, fins que va millorar i va emprendre el viatge de tornada a Nàpols. En el transcurs del viatge cap a Sicília, el frare va aturar-se a Mallorca, on la reina va fer que li regalaren un llibre obsequi de l'arquebisbe de Tarragona⁸⁷⁵ i un missal i un breviari a càrrec de l'ajudant de cambra, Pere Genoer.⁸⁷⁶ A més a més, i com a obsequi per la seua millora, la reina encarregà a Genoer que enviés un llibre a un convent d'Osca per fer una còpia per a regalar després a fra Mateu.⁸⁷⁷ També hi ha notícies de la confecció d'un breviari, escrit

---

⁸⁷³ “Item que haia en memoria los fets de frare Matheu, ço és haver potestat del pare sant que puxa conferir VII Monastirs de la Regla de sant Francesc de Observancia de aquella en la qualsevol parts del senyor rey no es pase licencia o consentiment algu dels diecesans. E que los frares dels Monastirs hedificats e hedificadors puxen elegir vicari que presidesca als dits monastirs”. ACA, RC 3170 (1427), f. 97 v. Vegeu RUBIÓ i BALAGUER, Jordi, *La cultura catalana del Renaixement a la decadència*, Barcelona, cit., ff. 36-37.

⁸⁷⁴ “En Guillem Mir vostra letra havem rebuda ensemps ab la resposta de frare Matheu a la qual vos responem quen regraciam molt vostre treball i diligencia e la gran affeció e voler que havets e per obra mostrats en totes les coses que nos trobam plaer e son servici nostre pregant-vos afectuosament que en les letres que'n trametien del dit frare Matheu”. ACA, RC 3170 (1428), f. 112 v. “La Reyna. En Pere Bou, vostra letra havem rebuda a la qual vos responem e havem gran enug e desplaer del accident de frare Matheu, però confiam de nostre Senyor deu que no sia sens fredor segons dien los metges e maiorment que ja per gran de deu hauria pres bon milloramen, axi mateix confiam en la bona cura e administració de las coses necessàries que vos e los Jurats d'aqueixa ciutat havedes de verte a ell, axi en haverli bons e notables meges com altes coses e provisions e per confortar e consolar, visitarlo...” ACA, RC 3170 (1428), ff. 112 v, 113, 114.; cf. també RUBIÓ i BALAGUER, Jordi, *La cultura catalana del Renaixement a la decadència*, Barcelona, cit., p. 39.

⁸⁷⁵ ACA, RC 3170, f. 106 r. RUBIÓ i BALAGUER, Jordi, *La cultura catalana del Renaixement a la decadència*, cit., p. 38.

⁸⁷⁶ Pere Genoer, l'ajudant de cambra de la reina li envia a frare Mateu uns llibres i breviaris: “En Genoer vostra letra havem rebuda ensens ab cert memorial de llibres a la qual responem que en regraciam molt la diligencia, treball et bona endreça que havets donada al coses de que us donem escrit sobre les misals e breviaris vos responem ens manam que façats mostrar los dits misals e breviaris al dit frare Matheu si es aquí, si no mostrat los als frares que lo dit frare Matheu vos escriurà offerando vos dirà, als quals frare Matheu e frares liurats de continent los missal e breviari que ells volran o diran...” ACA, RC 3170, f. 106 v.; cf. també RUBIÓ i BALAGUER, Jordi, *La cultura catalana del Renaixement a la decadència*, Barcelona, Ed. 62, 1964, p. 38.

⁸⁷⁷ “La Reyna. En Genoer, per ço com ffrare Matheu nos haia dit que hauria plaer de haver hun libre, lo qual era en lo monestir de los ffreres menors de la Ciutat de Osca, havem fet portar a ell lo qual vos trametem manat vos que de continent lo mostrets al dit frare Matheu e apres faiats quatre o V sermons e ffets descontinuar lo dit libre e ffaçau ne trallar en paper per ço que com sia acabat e corregit puxam restituir lo dit libre al dit monestir segons havem provehit. E axi mateix fer tornar a escriure en pergamí lo trallat que havets ffet fer. E per ço que en lo dit trallat sia abans acabat haiats tants scrivents com puxats haver. E

per una monja anomenada Sor Centelles, que la reina encarregà igualment a l'ajudant de cambra, així com de trossos d'or, un diamant i altres peces de tela.⁸⁷⁸

A petició segurament de la reina, les prèdiques que Mateu d'Agrigento va fer per Mallorca el van retenir més del compte. Per a això, la monarca avisà els jurats i va voler ajudar-li subvencionant els convents que el frare italià havia fundat a Sicília.⁸⁷⁹ Concretament, li va oferir 400 florins d'or per continuar les obres del convent de Sant Nicolau d'Agrigento, aquell al què ja el rei havia ajudat en un moment donat.⁸⁸⁰ Tal vegada, esperant així una ajuda per al convent de Jesús de València, el qual estava, segons sembla, sota la sospita de manca de mitjans per a la seua construcció.⁸⁸¹ De fet, quan encara es trobava a València, la reina ja va aprofitar per comunicar-li la necessitat de noves subvencions que tenia el convent d'aquesta ciutat al mateix temps que li envià un llibre anomenat *Àngel*.⁸⁸²

No tornarem a tenir notícies del beat d'Agrigento en la península fins el 1430. En vista de la tornada de fra Mateu a la Península, la reina va haver de buscar de nou un substitut perquè anés a Itàlia. Maria havia enviat una carta al Ministre General de l'Orde, Antonio da Massa Marittima, perquè un altre religiós, fra Antoni da Sciacca, anés a Itàlia a complir amb els assumptes que li corresponien a fra Mateu.⁸⁸³ Quan arribà fra Mateu a la Península, Maria de Castella li buscà de nou una persona que servís de guia i ajuda per moure's pels territoris de la Corona; en aquest cas, tal feina va recaure en Gutierre de

---

tenint-nos de la bona salut e millorament de ffrare Matheu dient-li que ens haia per recomanada en les sues oracions. Dada en Terol sots nostre segell secret a XVIII días de març del any MCCCCXVIII. La Reyna". ACA, RC 3170 (1428), ff. 118 v i 119 r.; cf. també RUBIÓ i BALAGUER, Jordi, *La cultura catalana del Renaixement a la decadència*, Barcelona, Ed. 62, 1964, p. 39.

⁸⁷⁸ "...Item sobre lo breviari escrivim letra de creença per vos (Pere Genoer) explicadora a sor Centellas manant-vos que de continent li donets la letra esplicant-li com nos trobariem plaer de sana ob escriure nostre lo seu breviari però pagan aquell rahonablement. E axi que vos vulla dir que haurà de costar lo dit seu breviari. Mes avant vos manam que visitets que es un jorn de a totes les ores a frare Matheu e per tots aquells que puxats saber vigau aci nos scrivits de la bona salut e millorament seu e recomanant-nos molt a ell dient-li com havem hagud gran alegría de son bon millorament, e que'ns perdó com no li scrivim de nostra ma mes que prestament li scrivirem." ACA, RC 3170 (1428), p. 116 r. cf. també RUBIÓ i BALAGUER, Jordi, *La cultura catalana del Renaixement a la decadència, cit.*, p. 38.

⁸⁷⁹ ACA, RC 3170, f. 123 r.

⁸⁸⁰ "Item que sien executades les provisions que sen porta frare Matheu contra los juheus empero si scandols en spareva los dits confreys les moderen segons a ella sia ben vist que servei del dit senyor. E que al dit ffare Matheu sia fet compliment dels CCCC florins que lo dit senyor li mana dar per la obra de la sglesya o monestir de san Nicola de Jesús." ACA, RC 2677, f. 73 v. cf. també RUBIÓ i BALAGUER, Jordi, *La cultura catalana del Renaixement a la decadència*, Barcelona, Ed. 62, 1964, p. 42.

⁸⁸¹ ACA, RC 3170, f. 150 v.

⁸⁸² ACA, RC 3170 (1429), f. 170 r. cf. també RUBIÓ i BALAGUER, Jordi, *La cultura catalana del Renaixement a la decadència, cit.*, p. 42.

⁸⁸³ ACA, RC 2967 (1429), f. 143 v.

Nava.⁸⁸⁴ Mateu d'Agrigento tenia la protecció de la reina Maria, i el Nom de Jesús es va plasmar en els edificis que la reina promovia o reformava. A més de representar el Nom de Jesús, aquest va fusionar-lo amb el nom de la Verge Maria, d'ací que moltes de les fundacions de l'Observança van adoptar el nom de Santa María de Jesús.⁸⁸⁵

En efecte, Maria de Castella es va convertir en ferma defensora de l'anagrama IHS, i com després tindrem ocasió de veure, constituirà una senyal inequívoca de la seua vinculació amb l'Observança. No obstant això, tot i ser el principal orde beneficiat, no podem oblidar que la seua promoció cap als convents de clarisses, dominics o jerònims va ser igual d'important.

---

⁸⁸⁴ ARV, RC 1, f. 99 r-v.

⁸⁸⁵ GIMÉNEZ SOLER, Andrés, "Retrato histórico de la reina dona Maria", Barcelona, *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, I, 1901-1902, p. 74.

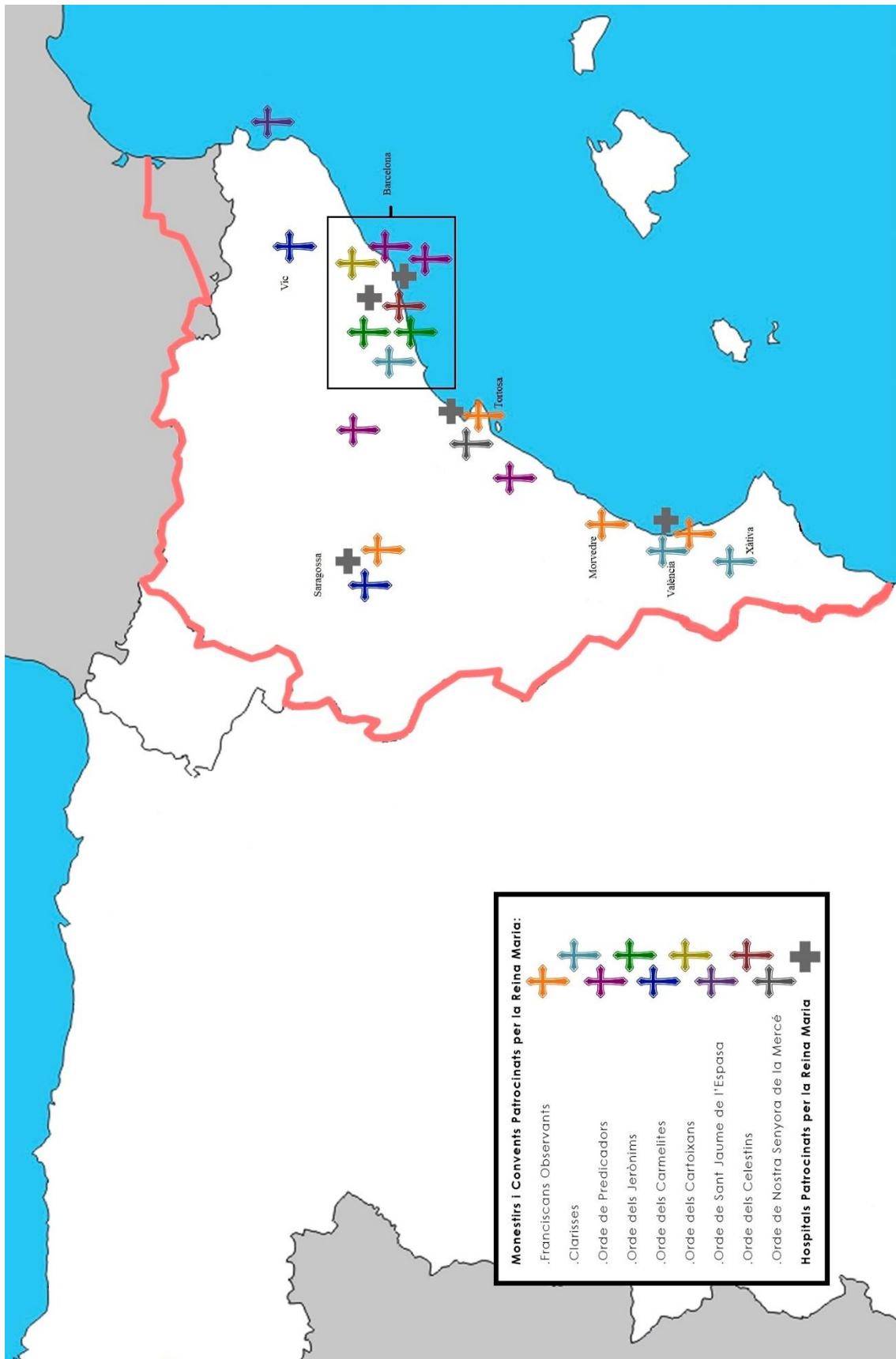

Fig. 1. Mapa de la fundació i reforma de convents, monestirs i hospitals per part de la reina Maria.

4.5. *Convents, monestirs i hospitals en la promoció artística de la reina Maria*

En aqueix sentit, per conèixer més detingudament el paper de la reina envers aquests ordes, s'analitzaran els diferents convents i monestirs on aquesta va desenvolupar un paper com a promotora, fundadora o protectora, atenent a la importància que l'orde religiós en qüestió tingué per a ella i seguint un esquema cronològic, que atén al moment d'actuació de la reina en determinat cenobi. Tanmateix, la seua participació no es limità sols als edificis d'àmbit monàstic, sinó que també va fer contribucions a esglésies i hospitals, els quals tractarem en segon lloc, degut a que el nombre no és tant important com el dels monestirs o convents (Figura 1). Aquests últims eren edificis que es dedicaven a l'atenció de malalts, peregrins i viatgers, i no tots estaven vinculats a un orde religiós, sinó que molts van estar fundats per particulars i regits per laics; en aqueix sentit la vinculació reial va adquirir un caire de participació, ajuda o manteniment de l'establiment hospitalari.

Pel que respecta a l'inici de les intervencions, ja des del començament del regnat de Maria de Castella a la Corona d'Aragó, el patrocini o fundació el farà conjuntament amb el rei, però molt prompte el seu interès serà el resultat de la seua pròpia iniciativa.

4.5.1. *L'Orde dels franciscans observants*

Així, començant pels franciscans observants, un dels ordes més beneficiats per la reina, i a inicis del seu regnat, serà el convent de Santa Maria de Jesús de València, que va ser el punt de partida de la seua política d'expansió de l'Observança.⁸⁸⁶

Convent de Santa Maria de Jesús de València

El convent valencià es va edificar *ex novo* per als Observants, en una ciutat que ja disposava d'altre cenobi de franciscans conventuals, que s'havien establert a València després d'una entrada una mica desafortunada. Entre 1217 i 1220 els frares Joan de Peruggia i Pere de Sassoferrato, junt amb Bernard de Quintavall,⁸⁸⁷ que es disposaven a

---

⁸⁸⁶ L'acta de fundació del Convent de Santa Maria de Jesús de València es guarda a: ARV, Clero, caja nº 144.

⁸⁸⁷ WEBSTER, Jill R., *Els Franciscans Catalans a l'Edat Mitjana, els primers menorets i menoretas a la Corona d'Aragó*, Lleida, Pagès Editors, 2000, p. 39.

cristianitzar aquestes terres, van ser alertats pel noble Blasc d'Aragó (que participava amb el rei Jaume I en la conquesta del territori valencià), que no gosaren entrar a la ciutat perquè corrien el perill de morir a mans de l'últim governador almohade de València, Abu-Zayd. Però, aquests no van escoltar les seues recomanacions i van caure presos, sent posteriorment executats. No va ser fins després de la conquesta de la ciutat per part de Jaume I que es va crear el primer convent, el de Sant Francesc, situat segons la tradició, allà on van ser martiritzats els franciscans italians mencionats, és a dir, on ara és la Plaça de l'Ajuntament. Dos-cents anys més tard, en 1439, els nous franciscans, els observants, van establir-se a la ciutat i ho van fer concretament al camí de Russafa, a uns dos kilòmetres al sud de la ciutat.

El seu establiment arribà en un moment, ja en plé segle XV, en què les noves corrents derivades de l'Observança s'anaven implantant, emparades per una monarquia que ja havia afavorit i continuava afavorint els ordes mendicants. I la primera casa que va adoptar aquesta nova vessant del franciscanisme a València va ser precisament aquest convent patrocinat per la reina Maria i el rei: Santa Maria de Jesús. D'aquell convent medieval res queda i l'actual fàbrica correspon a la construcció del segle XVIII.

Aquestes noves fundacions observants no van agradar gaire als franciscans conventuals, partidaris de conservar els privilegis amb els quals discrepava l'Observança.⁸⁸⁸ Així que no dubtaren en fer saber al rei Alfons i a la reina el seu descontent davant aquesta nova reforma monàstica, i concretament contra aquell al qual la reina va posar al capdavant de les seues empreses: el frare Mateu d'Agrigento, que havia criticat la doctrina que seguien a València els conventuals. Tal com exemplifica Rubió i Balaguer: "Fra Mateu havia predicat de la manera com els frares del convent de sant Francesc servaven la regla, i l'havia censurada".⁸⁸⁹

La reina, preocupada davant el malestar que açò generava, va intentar pal·liar la situació enviant una carta als frares perquè intentaren viure en pau amb els Observants.⁸⁹⁰ El rei, per la seua part, també va haver d'enviar una carta al capítol de frares menors explicant als "religiosos e amats nostres. Notificam-vos que vos pregam devoció que

---

⁸⁸⁸ I és més, en la mesura que els mendicants expandien les seues activitats pastorals entraren en conflicte amb el clergat secular. Vegeu: LAWRENCE, C.H., *El Monacato medieval. Formas de vida religiosa en Europa occidental durante la Edad Media*, Madrid, Gredos, 1999 [primer ed. UK, 1984].

⁸⁸⁹ RUBIÓ i BALAGUER, Jordi, "El beat fra Mateu d'Agrigento a Catalunya i a València: Notes sobre la vida religiosa en una Cort del Renaixement", en *La cultura catalana del Renaixement a la decadència*, Barcelona, Edicions 62, 1964, p. 40.

⁸⁹⁰ ACA, RC 3170, f. 137. També citat a: RUBIÓ i BALAGUER, Jordi, "El beat fra Mateu d'Agrigento a Catalunya i a València: Notes sobre la vida religiosa en una Cort del Renaixement", en *La cultura catalana del Renaixement a la decadència*, cit., p. 40.

havem de la religió de sant Francesc e a la observància regular. D'aquella havem instituït novament un monestir de frares menors prop aquesta ciutat de València intitulat Santa Maria de Jesús, los quals frares deguen viure segons regla e orde de sent Francesc". Però, en realitat, aquest descontent per part dels franciscans no venia tant per l'establiment d'una nova casa, sinó per la reforma a la qual el rei també els volia sotmetre, car el monarca va posar com a guardià del convent a fra Jaume Domènec per a foragitar tots aquells religiosos que no volgueren seguir la reforma observant.⁸⁹¹

Tot i aquests problemes, el convent de Santa Maria de Jesús es va poder materialitzar. La primera pedra es va posar el 10 de maig de 1428, a instàncies del franciscà Francesc Mallo, que va ser el reformador de València.⁸⁹² En una carta enviada als diputats de Catalunya la reina els va anunciar com ella i el rei van manar fer aquest convent.⁸⁹³ Tot i que no sabem si Mateu d'Agrigento estaria present o no, el cert és que ja hauria tornat de Barcelona, ja que, segons el Dietari del Capellà, estava en València entre 1427 i 1428.⁸⁹⁴

Per expressa decisió de la reina, el guardià del convent de Jesús va ser Bernat Escoriola, que seria després també vicari de l'Observança en la província franciscana d'Aragó a partir de 1436, i que era guardià de Xelva i també del Monestir de Sant Esperit de Morvedre. Sense dubte, es tractava d'una persona en la qual la reina diposità una confiança plena per a la difusió de l'Observança, i a qui després aquesta li encarregarà ser el visitador del convent de la Santíssima Trinitat de València.⁸⁹⁵ Açò creà certes

---

⁸⁹¹ ACA, RC 2790 (1428), f. 7 r-v.

⁸⁹² Ídem.

⁸⁹³ "La Reyna. Deputats, certa persona en via de confesió ha liurats a l'amat nostre en Joan Mir, prevere d'aquesta ciutat, per los XX florins los quals per la dita persona eren restituits al senyor rei o al general de Catalunya. E per tal així com creem sapiats com lo dit senyor e nos havem ordenat e de fer començar en la orta, prop d'aquesta ciutat un monestir apelat Santa Maria de Jesús de l'orde de sent Francesc, e de la regla de Observança, d'aquella havem fet ab lo dit senyor que lla on ell se pertangut les dites XX florins vol e mana sien donats a la obra del dit monastir e de fet ne ha manada fer letra al dit prevere. E com nos haiam gran devoció al dit monastir e desigem aquell eser prestament obrat e acabat pregam-vos affectuosament que lla en los dits XX florins se pertanguen al general, aquells vullats remetre e fer donar e liurar per reverència de Déu a la obra del dit monastir e de continent transmetre a nos letres ab la qual lo dit prevere sie quit e absolt e puxa aquelles lliurar a la dita obra. E de açò vltra que'n reportarets met de nostre senyor Déu no farets a nos plaer e servei molt agradables. Dada en València sots nostre segell secret primer dia de juny de l'any MCCCCXXVIII. La Reyna". ACA, RC 3112 (1428), f. 24 r.

⁸⁹⁴ MIRALLES, Melcior, *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, CABANES PECOURT, María Desamparados (ed.), Zaragoza, Pedro Garcés, 1991, p. 129. Citat també a: JIMÉNEZ PUCHOL, Daniel i PELLICER I ROCHER, Vicent, "Santa María de Jesús de Valencia. Aspectos arquitectónicos y pictóricos", en *Archivo ibero-americano*, 59, 1999, pp. 49-78.

⁸⁹⁵ RUBIÓ i BALAGUER, Jordi, "El beat fra Mateu d'Agrigento a Catalunya i a València: Notes sobre la vida religiosa en una Cort del Renaixement", en *La cultura catalana del Renaixement a la decadència*, Barcelona, Edicions 62, 1964, p. 39. Vegeu també MANCINELLI, Chiara, "Un lugar donde ser pobres: la

controvèrsies i més recels si cap amb els frares conventuals (aquells que es resistien a seguir la regla Observant) del convent de Sant Francesc de València que veien com a poc a poc els observants rebien més suport per part dels reis.⁸⁹⁶

El convent de Jesús es va erigir extramurs de la ciutat de València, en el lloc que ocupava una antiga alqueria dins del terme de Soterna.⁸⁹⁷ Una alqueria que havia passat a les possessions del prior Joan Fullera, i on es va decidir edificar l'església. Per a l'obra es van prendre les possessions dels horts que pertanyien a Berenguer Minguet.⁸⁹⁸ Pareix que en aquests terrenys va existir prèviament una ermita que estava dedicada a sant Cristòfol i que es va cedir per edificar el convent. Delimitat per una senda, aquest conjunt era una mostra de la típica localització a la vora dels antics camins que arribaven a València. Una vegada triat el lloc calia buscar finançament. En aqueix sentit un dels grans promotors van ser els jurats de València, als quals la reina va donar les gràcies pel seu suport, així com als membres del Consell. Però, ja que un any després de posar la primera pedra res no s'havia començat,⁸⁹⁹ el Consell va respondre, i en aqueix mateix any van donar 200 florins per a l'obra, tal com ho corroboren les sessions del consell de 1429.⁹⁰⁰

Arribats a aquest punt, es podria destacar l'interés per part de la reina, més que del rei, perquè el convent es dugués a terme, ja que, en els mesos que transcorregueren després de la fundació és ella la que va seguir el pas de les obres, tal com s'ha pogut comprovar en una de les cartes enviades als prohoms de València.⁹⁰¹ Les ajudes

---

Observancia franciscana en la Corona de Aragón (1380 ca. – 1460 ca.), en *Revista Memoria Europae*, 1/1 (1), Diciembre de 2015, pp. 109-110.

⁸⁹⁶ RUBIÓ i BALAGUER, Jordi, "El beat fra Mateu d'Agrigento a Catalunya i a València: Notes sobre la vida religiosa en una Cort del Renaixement", en *La cultura catalana del Renaixement a la decadència*, cit., p. 40.

⁸⁹⁷ GUINOT, Enric, DIÉGUEZ, Maria Àngels i FERRAGUD, Carmel, *El Llibre de cort de Justícia de València*, València, Fons Històriques Valencianes, 2008, p. 503.

⁸⁹⁸ BENITO GOERLICH, Daniel, *El Real Monasterio de la Santísima Trinidad de Valencia. Historia y Arte*, Valencia, Consell Valencià de Cultura, ed. de 2008, p. 67.

⁸⁹⁹ "Moss Gabriel, lo Senyor Rey e Nos com sabets havem gran devoció vostra volem que el monestir de Santa Maria de Jesús sia continuada e espatxada al pus breu que fer se puga. E per aquesta rahó segons sabets lo dit senyor e nos estant en Murvedre e abans en València empram e pregam los jurats de la ciutat de València que per reverencia de Déu e contemplació nostra tinguessis manas ab lo consell de la ciutat que faessen alguna bona ajuda a la dita obra e així nos ho prometeren [...] e havem entés encara no sen ha res encara executat de que som de vos meravellada per que us pregam afectuosament vullats fer contar e tractar ab los jurats d'aqueixa ciutat als quals ne escrivim altra vegada que vullen fer bona ajuda a la dita obra segons d'ells confiam havet vos en açò segons de vos... dada en Saragossa sota nostre segell secret a XXVIII dies de gener del any MCCCCXXVIII. La Reina". ACA, RC 3170 (1429), f. 162 v.

⁹⁰⁰ "... per reverència de Déu e contemplació dels dits senyors havia fet de paraula bona perfecta a la obra del Monestir de Santa Maria de Jesús construït fora los murs de la dita ciutat vers les parts del portal appellat dels Innocents [...] per reverencia de Déu e servey de les dites senyors Rey e Reyna al dit consell plahia fossen donats per a la dita obra del dit Monestir dohents florins apagadors en reals d'argent a XI sous lo florí.." AMV, Manual de Consells, 1428-1432 (1429), f. 73 v.

⁹⁰¹ ACA, RC, 3170 (1429), f. 172 r-v.

prosseguien. Un any més tard, el convent de Jesús va rebre la quarta part dels béns d'un noble anomenat Guillem Carbonell, qui va donar altra quarta part dels seus diners a l'obra de la Seu.⁹⁰²

A més a més, el capítol de la Catedral va voler aportar un camp que tenia a la zona; l'arquebisbe de Tarragona va concedir 40 dies d'indulgències a tots aquells que ajudaren en la fàbrica del convent. Per descomptat, sense oblidar l'ineestimable ajuda prestada per la reina. Malauradament, hi ha molt poques descripcions de com era la fàbrica gòtica. Se'ns diu que era un edifici que, conforme a la norma, era de gran austeritat. Una austeritat que es podia comprovar en els claustres, les cel·les i inclús a l'església, que no era de gran mesura; tenia el sostre baix i estava molt sòbriament decorada. Els claustres del convent eren baixos i estrets i les cel·les grans i pobres.⁹⁰³

Així, imbuïda pel fervor que li impregnaria el frare d'Agrigento, Maria de Castella va projectar i edificar-ne de nous per Catalunya i Aragó. De fet, va enviar, en 1427, el llegat apostòlic Pere de Foix davant el Papa perquè aquest intercedís en concedir a fra Mateu la construcció dels, referits adés, set convents observants. A Tortosa la reina va projectar altra fundació que portaria també el nom de Santa Maria de Jesús.

Convent de Santa Maria de Jesús de Tortosa

Tortosa era un lloc estratègic, que ja des d'època romana s'afermà com capital de província i posteriorment seu de bisbat. Una importància que, arrelada des de l'Antiguitat, no va deixar indiferent la reina. Va ser una de les ciutats on més reformes i intervencions es van dur a terme per part de la sobirana, i al mateix temps, també va ser una de les primeres ciutats de Catalunya on es van establir els franciscans.

L'arribada dels frares menors a Tortosa és incerta, ja que quan aquests s'instal·laren, segurament ho farien ocupant cases, que normalment eren cedides per particulars. Posteriorment, quan la seua presència s'afermà a la ciutat, pogueren disposar un convent adient a les seues necessitats. En els seus inicis alçaren un primer convent (de

---

⁹⁰² La carta que ho corrobora és un memorial, localitzat a la Reial Cancelleria, de les últimes deixes d'aquest Carbonell. ACA, RC 3170 (1430), f. 193 v.

⁹⁰³ JIMÉNEZ PUCHOL, Daniel i PELLICER I ROCHER, Vicent, "Santa María de Jesús de Valencia. Aspectos arquitectónicos y pictóricos", *cit.*, p. 50.

franciscans conventuals), que va arribar a convertir-se en un dels més importants de la ciutat.⁹⁰⁴

Més tard es van establir els Observants, edificant un nou cenobi entre 1423-1429 (o 1440). De les notícies que disposem d'aquest convent sabem que va ser fundat per dos frares procedents de l'anterior convent franciscà: Mateu de Camós i Ramon de Manresa, que, molt semblant amb el que va ocórrer a València, demanarien erigir el nou edifici en un lloc que es considerava sant, sobre la planta que ocupava una antiga capella dedicada a Sant Bernabéu, la qual va estar patrocinada per Guillem de Sentmenat, ardiaca de la catedral de Tortosa.⁹⁰⁵

El que interessa destacar sobretot és que la reina no va erigir *ex novo* aquest convent, però va demanar expressament la fundació d'una nova advocació, que realment va consistir en el canvi de nom d'una antiga capella, que passà d'estar dedicada de Sant Bernabéu a Santa Maria.⁹⁰⁶ Açò representa una novetat respecte al que es coneixia fins ara. És a dir, se sabia el canvi d'advocació de la capella, però no se sabia que la inductora d'aquest canvi va ser la pròpia la reina. Prova inèdita d'açò és una carta datada en 1452, enviada per aquesta al seu procurador en la Cort Romana, Lluís Miquel, on demanà que la capella principal de l'església (la capella central de l'absis) passés a denominar-se de Santa Maria de Jesús. La nova advocació donava una altra imatge al convent que, tot i que no era de nova construcció, sí que representava una mena de "refundació". Refundació que va córrer a expenses, com diem, de Maria de Castella. A la vegada, per iniciativa personal, va voler col·laborar en l'edificació del convent donant 40 lliures, en 1443, per a continuar amb la seua construcció, que encara no estava acabada.⁹⁰⁷ Al mateix temps que al seu testament explica que hi va destinar 3.000 sous.⁹⁰⁸

La construcció d'aquest convent corria *a cost e despeses de la ciutat*⁹⁰⁹, és a dir, del consell local. La seua actuació es va centrar en fer una casa al marge dret de l'Ebre i els

---

⁹⁰⁴ La data de l'arribada dels franciscans conventuals a Tortosa es baralla entre aquells que els situen a la ciutat en 1267 o possiblement anterior a aquesta data i el seu paper estaria relacionat amb la conquesta cristiana i l'afany d'edificar un monestir per cristianitzar les terres musulmanes. Per tant podrien tractar-se d'una primera comunitat arribada en temps de Jaume I. Veure: VIVES i TORO, Eduard, "Els frares menors a les Terres de l'Ebre: el convent de Tortosa (segles XIII-XIV)", en *Recerca*, 7, 2003, pp. 231-263.

⁹⁰⁵ Aquesta informació la recull Jacobo Vidal en: VIDAL FRANQUET, Jacobo, *Les obres de la ciutat. L'activitat constructiva de la Universitat de Tortosa a la baixa edat mitjana*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008, pp. 382-387.

⁹⁰⁶ ACA, RC 3275, f. 67 r. Vegeu Annex I.

⁹⁰⁷ VIDAL FRANQUET, Jacobo, *Les obres de la ciutat, cit.*, p. 384.

⁹⁰⁸ Transcripció del testament de la reina en: HERNÁNDEZ-LEÓN DE SÁNCHEZ, Francisca, *Doña María de Castilla, esposa de Alfonso V el Magnánimo*, Valencia, Universitat de València, 1959.

⁹⁰⁹ VIDAL FRANQUET, Jacobo, *Les obres de la ciutat..., cit.*, p. 383.

va atorgar cel·les, colgues, bancs, una xemeneia, etc. Les obres de l'església començaren en 1445, i en 1450 encara es documenten les donacions per acabar el *cap e capelles*. Jacobo Vidal també arreplega notícies referents a l'aportació per part de la reina de 3.300 sous, i comenta que aquests diners es van fer servir per a reparar la capçalera i sostre de l'església, que patia filtracions d'aigua.⁹¹⁰ En 1452, quan la capella ja es donava per acabada va ser quan es consagraria al nom de Jesucrist i de Maria. Resulta curiós el fet que, tot i que el nom d'aquesta es va canviar al voltant dels anys 50, el Consell encara l'anomenava com Monestir de Sant Bernabéu, segons un document datat en 1475.⁹¹¹

Convent de Santa Maria de Jesús de Saragossa

Així, mentre la reina estenia els ideals observants per terres catalanes, també ho va fer a Aragó. Com a capital de la província franciscana de l'Observança no es podia descuidar d'estendre noves seus. Per aqueix motiu, va fundar altre convent d'Observants amb el nom de Santa Maria de Jesús, a Saragossa.

Segons les notícies del cronista de la Corona d'Aragó, José Hebrera, sabem que la fundació saragossana va ser una de les obres conjuntes que la reina i fra Mateu d'Agrigento emprengueren afavorint l'Observança. Respecte a la informació que es coneixia del complex conventual, cronistes com Mantuano o fra Diego Murillo (Saragossa 1555-1616), que va ser predicador i poeta, a la seua obra: "*Fundación Milagrosa de la capilla Angélica y Apostólica de la Madre de Dios del Pilar y Excelencias de la Imperial Ciudad de Çaragoça*", aquest concretament fa una història de la ciutat i els monuments de Saragossa des d'època romana fins al segle XVI, fent esment al convent.⁹¹² Murillo comenta que l'origen dels franciscans a Saragossa és molt semblant al de Tortosa o d'altres ciutats, on aquests inicialment eren acollits en cases de particulars i després edificarien els primers convents.

Els primers franciscans que es van establir a Saragossa es van instal·lar a prop de la muralla i de la porta Cinegia, al centre de la ciutat. Però, serà en el segle XV quan es

---

⁹¹⁰ VIDAL FRANQUET, Jacobo, *Les obres de la ciutat...*, cit., p. 385.

⁹¹¹ Ídem.

⁹¹² HEBRERA y ESMIR (O. F. M.), José Antonio, *Chronica seráfica de la santa província de Aragón de la Regular Observancia de nuestro padre San Francisco*, Vol I, Zaragoza, Diego de Larube impresor, 1705, p. 61; MURILLO, Fr., Diego, *Fundación Milagrosa de la capilla Angélica y Apostólica de la Madre de Dios del Pilar y excelencias de la Imperial ciudad de Çaragoça*, Barcelona, Sebastián Mateuad, 1616, mencionat en LOP OTIN, Pilar, "El convento de Nuestra Señora de Jesús de Zaragoza: presentación de un plano inédito del 1880", en *Artigrama*, 25, 2010.

documente la presència dels Observants a la ciutat de l'Ebre. Segons el que relatava Diego Murillo, estaven situats al marge esquerre de l'Ebre, al raval d'Altabàs. El convent, segons aquest autor i les notícies d'altres cronistes, es va començar a edificar en 1447, sent observant des de la seua fundació.⁹¹³ No obstant això, a partir de la informació de la Reial Cancelleria de la reina, sabem de la seua col·laboració en l'edificació de l'església, invertint la no menyspreable suma de 200 florins, i posant la primera pedra en l'església en 1452. A més a més, la reina tenia una enorme disposició i voluntat en que fos un gran monestir.⁹¹⁴ Prova d'això és que en 1455, ella va demanar engrandir el recinte conventual comprant terrenys annexos que pertanyien a una capella propietat d'un religiós anomenat Sasa.⁹¹⁵ És evident que hauria de ser un gran complex, i això encara s'apreciava tant en les descripcions dels cronistes del segle XVI com en la de Murillo i en els dibuixos de van den Wijngaerde.

Per posar un exemple, segons el cronista Diego Murillo: *El edificio deste Monasterio es muy grande, y tiene hermosísimas vistas, porque està muy cerca del Rio, ya la vista de la Ciudad, y muy cercado de Huertas por todas partes; tiene muy buenos claustros, y tres dormitorios muy largos y anchirosos, de los buenos ay en la religión: el uno dellos hizo la Ciudad, y los otros dos el Excellentísimo Señor Don Hernando de Aragón Arçobispo de Çaragoça.*⁹¹⁶ I, segons les imatges de Wijngaerde, es pot veure que tenia un claustre a doble alçada; l'església, que no era molt gran, estava dividida en 4 trams i rematada per una capçalera quadrangular.⁹¹⁷ També dibuixa un tester que acabava amb un gran finestral o vidriera apuntat, i la torre, segons aquest, era d'estil mudèjar.

---

⁹¹³ MURILLO, Fr., Diego, *Fundación Milagrosa de la capilla Angélica y Apostólica de la Madre de Dios del Pilar y excelencias de la Imperial ciudad de Çaragoça*, Barcelona, Sebastián Mateuad, 1616, p. 370.

⁹¹⁴ "E per la devoció que aquell havem hi donam CC florins e volem c.us pregam molt affectuosament en la sglesia que.s deu començar posets per nos una pedra e encara altra per vos affi participets en lo mèrit car no pocha reputació e favor daret al Monastir." ARV, RC 8 (1452), f. 24 r. Vegeu Annex I.

⁹¹⁵ *E por dar spacios necesarios e convenientes a les cosas necesarias por el dicho Monasterio assi por sglesia e como convent, e otras es muy necessario un campo contiguo al dicho Monasterio al qual campo se dize seyer de una capienda que es de un capellan clamado Sasa sustituida por don Andreu de la Naja en la Iglesia de santa Maria de la Naja faze de trahudo cada un anyo L sueldos pagadores en la fiesta de Santa Maria de Agosto. E por quanto el dicho benefficiado es quento delexar el dicho campo dando el otro tal e meyor. Resta y solamente vuestra autoridat e descreto, por que vos rogamos e encargamos que en las dichas cosas por amor e contemplación nuestra querades dar e poner vuestro derecho e autoridat por tanto benefificio e necessidat vuestra que es obra meritòria nos vos lo haremos a Servicio e complacencia data en Çaragoça a 8 dies de febrero del anyo 1455. La Reyna.* ARV, RC 16 (1455), pp. 108 v i 109 r. Vegeu Annex I.

⁹¹⁶ MURILLO, Fr., Diego, *Fundación Milagrosa de la capilla Angélica y Apostólica de la Madre de Dios del Pilar y excelencias de la Imperial ciudad de Çaragoça*, cit., p. 370.

⁹¹⁷ LOP OTÍN, Pilar, "El convento de Nuestra señora de Jesús de Zaragoza: presentación de un plano inédito del 1880", en *Artigrama*, 25, 2010, p. 493.

D'altra part, el camp contigu al recinte, és molt possible que es tractés de l'espai demanat per la reina, on s'aprecia un hort en la part posterior, per ampliar el cenobi.

Fig. 2. Vista del convent de Santa Maria de Jesús de Saragossa, (detall) per Van den Wijngaerde, Anton, 1563.

A aquestes fonts hauríem de sumar la d'un plànol descobert fa pocs anys per Pilar Lop Otín, on es pot veure la planta de tot el cenobi. Ara bé, no tot l'edifici és contemporani a l'època la reina; així per exemple, en el segle XVI es va completar incorporant altres estances: el cambrer de la Seu, Francisco Herbás, va donar una nova empena al cenobi construint la torre, les dependències posteriors al cap de l'església o la capella major, i també el ciutadà Francesc d'Ariño va patrocinar la biblioteca i la sala capitular.⁹¹⁸

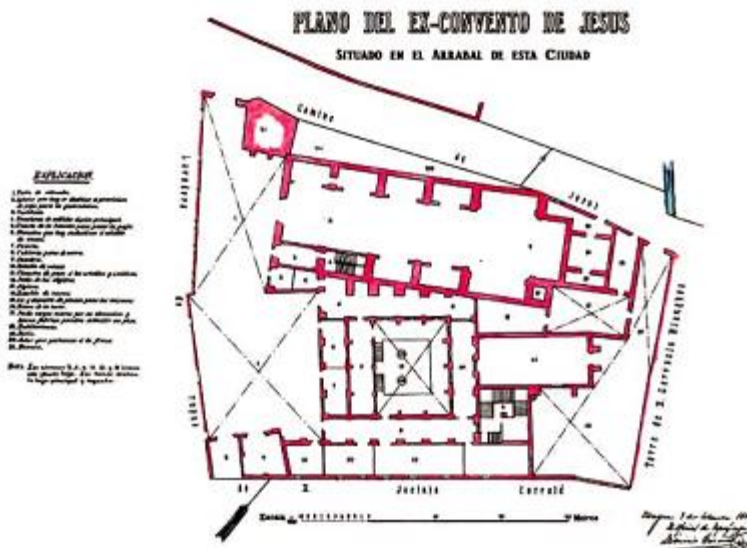

Fig. 3. Plànol del Convent de Jesús de Saragossa.

Després de veure, fins ací, l'assiduïtat en què la reina establí noves cases observants, sembla que fos una feina fàcil de convèncer. Però el fet de fundar un cenobi

⁹¹⁸ LOP OTÍN, Pilar, "El convento de Nuestra señora de Jesús de Zaragoza...", *cit.*, p. 499.

era un procés realment complicat, per al que més ve es necessitava una reina decidida i emprendedora, ja que s'havien de buscar subvencions, no sols per a la construcció de convents, sinó també per al seu manteniment. Per tant, “no importava” si per a tal feina s'havien de prendre les rendes o subvencions d'altres convents. I això és precisament el que la monarca va emprendre per poder edificar altres convents del seu interès. En aquest cas, el de la Santíssima Trinitat de València, un convent de clarisses situat a prop del Palau del Real a València. Per a tal assumpte, la reina va fer ostentació del seu poder i va extraure les rendes d'un monestir observant a Morvedre (l'actual Sagunt).

Aquest cenobi es situava a la Vall de Toliu, en el terme municipal de Gilet. Aquest enclavament depenia en època medieval a la batllia de Morvedre, al nord de l'actual província de València, lloc on es va fundar, en 1404, un dels primers monestirs franciscans a dintre de la reforma Observant, sols després que ho feren els de Xelva i Mançanera.⁹¹⁹ Ens referim al monestir del Sant Esperit de Morvedre. Aquest cenobi va ser fundat per una de les predecessores de Maria de Castella, la reina Maria de Luna, la qual també va ser una protectora de l'Observança i ferma seguidora de les ensenyances del frare franciscà Francesc Eiximenis. Aquest la va aconsellar i guiar en aquesta edificació, al mateix temps que ho va fer el mestre en teologia Bartomeu Borràs.

Atenent els ensenyaments d'Eiximenis, es va erigir un monestir per seguir, de manera estricta, la regla de l'Observança en unes terres que havien sigut donades per Jaumeta Català, senyora de Gilet. La gestió es va fer a través de Ramon Boil, que va convèncer a aquesta dona regraciant-la més tard amb 10 florins d'or.⁹²⁰ La reina va demanar permís al Papa Benet XIII en 1402, i aquest va ser atorgat mitjançant la butlla *Dum sincere* en agost de 1403.⁹²¹ Així, el 21 d'octubre de 1404, la comunitat prenia el

---

⁹¹⁹ MANCINELLI, Chiara, “Devoción religiosa y estructuración de reformas: las reinas aragonesas María de Luna y María de Castilla y el convento de Santo Espíritu del Monte (Gilet)” en *Reinas e Infantas en los Reinos Medievales Ibéricos. Contribuciones para su estudio*, Santiago de Compostela, Universidad de Santiago de Compostela, 2015, p. 303.

⁹²⁰ SANCHÍS ALVENTOSA, Joaquín M.R.P., *Santo Espiritu del Monte (Historia del Real Monasterio)*, Valencia, Semana gráfica S.A, 1948, pp. 24-25.

⁹²¹ MANCINELLI, Chiara, “El convento franciscano del Santo Espíritu del Monte: un ejemplo de translatio ético-económica”, en *Medievalia*, 16, 2013, pp. 103-108. I, de la mateixa autora: “Teoría y Praxis: Francesc Eiximenis y el convento del Santo Espíritu, pensar en la economía y administrar los conventos”, en *Archivo Ibero-americano*, 75, 280, 2015, pp. 5-45. Cal tenir també en compte: MANCINELLI, Chiara, *Teoria e practica economica Francescana. Il convento del Santo Spirito del Monte (Gilet, Valencia)*, Luglio, Ariccia (RM): Aracne Editrice, 2017.

nom de Sant Esperit del Mont, agrupant així tot el territori que ocupaven els termes actuals des de Segart i totes les muntanyes que miraven cap al monestir.⁹²²

Com ja hem dit, el monestir de Sant Esperit de Morvedre va ser dels primers en erigir-se adoptant la regla de l'Observança dins de la Província Observant d'Aragó, però, a més a més, es va constituir com el difusor de la reforma en tota la península,⁹²³ el qual albergava 15 frares i tenia una renda anual de 5.000 sous valencians, més 2.000 més en disposicions testamentàries que s'afegiren a *posteriori*. La reina Maria, en un afany per poder trobar finançament per a la que seria la seua principal fundació, la del Monestir de la Santíssima Trinitat, va prendre aqueixos 7.000 sous del monestir de Morvedre. El negoci va ser aprovat pel rei Magnànim a través d'un privilegi expedit en *Castelnuovo* (Nàpols), així com pel Papa Calixt III que el va confirmar en una butlla anomenada *In dono Domini* de 22 de juny de 1457.

Part de les rendes del monestir morvedrí passaren, per tant, al Convent de la Trinitat, com a conseqüència d'una sentència que els acusava de no seguir l'Observança. Aprofitant aquesta sentència la reina Maria de Castella no va tenir cap remordiment en retirar-los aqueixes rendes i aportar la suma en qüestió a l'edificació de la Trinitat, que, com veurem més endavant, va necessitar constantment ajudes i finançament per a la seua conclusió. En aquesta operació segurament va estar influenciada per Mateu d'Agrigento, ja que com aquest era contrari al cobrament de censals en els convents i posava com excusa que una de les raons per prendre les rendes era perquè dit monestir de Morvedre rebia les rendes en censal dels impostos de la Vall d'Almonacid, propietat de la família Luna, la reina Maria tenia l'oportunitat perfecta per dur-ho a terme.⁹²⁴ D'una forma o

---

⁹²² SANCHÍS ALVENTOSA, Joaquín M.R.P., *Santo Espiritu del Monte (Historia del Real Monasterio)*, cit., p. 24; BARRACHINA LAPIEDRA, José María, O.F.M., *Sant Spirit. Real Monasterio de Santo Espiritu del Monte*, cit., 2003, p. 13.

⁹²³ I, al pareix ser, en una súplica al Papa en desembre de 1444, la reina Maria de Castella li va demanar que entrés en la vicaria observant, ja que els seus frares vivien de forma semblant a la regular Observança, segon MANCINELLI, Chiara, "Un lugar donde ser pobres: La observancia franciscana en la Corona de Aragón (1380 ca.- 1460 ca.)", en *Revista Memoria Europae*, I/1 (1), Diciembre de 2015, p. 107; WEBSTER, Jill R., *Els Franciscans Catalans a l'Edat Mitjana, els primers menorets i menoretas a la Corona d'Aragó, Lleida*, Pagès Editors, 2000, p. 60; BARRACHINA LAPIEDRA, José María, O.F.M., *Sant Spirit. Real Monasterio de Santo Espiritu del Monte*, cit., p. 14.

⁹²⁴ Açò queda testimoniats en un pergamí que, segons diu el pare Alventosa, es trobava al Monestir de la Santíssima Trinitat, intitulat: *Escritura de renuncia de la renta del convento de santo Espiritu a favor del Real Monasterio de la Santísima Trinidad, otorgada en 19 de abril de 1459 por el Vicario Provincial y Discretos en el Capítulo congregado en la villa de Murviedro*, el qual, tot i que semblava ser una renúncia escrita per part dels religiosos, en realitat és producte de la coacció per tal de cedir les seues rendes. Vegeu: SANCHIS ALVENTOSA, Joaquín M.R.P., *Santo Espiritu del Monte (Historia del Real Monasterio)*, Valencia, Semana gráfica S.A., 1948, pp. 45-48.

d'una altra, la reina no va voler desemparar aquells frares i en una carta enviada al conseller del rei, els lliurà una dotació per al seu monestir.⁹²⁵

Per tant, molt a pesar dels religiosos, el monestir morvedrí va ser una peça clau per poder continuar edificant el convent de la Trinitat, ja que pertanyien al mateix orde, i es finançava amb un mecanisme econòmic que permetria també al cenobi de València dotar-se de rendes per a la seua construcció. És més, Morvedre va constituir-se com un enclavament estratègic en la difusió de l'Observança; en part, perquè ocupava un espai clau entre les comunicacions terrestres cap a l'interior.

El monestir de Sant Esperit era un enclavament important, situat al costat del camí que anava de Morvedre a Saragossa, i al mateix temps s'unia també al camí de Lliria, que eixia des de Morvedre cap a València. En el transcurs d'aqueix camí precisament s'alçava altre monestir que va ser fundat en 1384 per pares agustins, el monestir de la Vall de Jesús.

La Història d'aquest cenobi ens la narra Martínez Colomer: *...hallabase desierta una casa, Priorato de los Canonigos Regulares de S. Agustin, situada en un Valle titulado de Jesús, al pie de un monte no lejano de Puzol. La escasez de sus rentas, la soledad del parage y otras incomodidades que sentian aquellos Religiosos, les obligaron á abandonarla por los años de 1438, y retirarse á una Iglesia nombrada San Miguel de Saterna, granja perteneciente á dicho Priorato, y muy cercana de la Ciudad de Valencia. Mantuvose desemparada aquella casa cerca de veinte años, sin que la habitase persona alguna, arruinandose poco á poco como era consiguiente; y sus paredes que pocos años antes habian servido de asilo á la Piedad, servian entonces de abrigo al crimen y al horror. Conmovidos los Frayles de S. Francisco por el zelo del bien público, y estimulados por un Judio comerciante que había en Valencia llamado Colér, alcanzaron del Prior y Canonigos el permiso para habitar aquella casa, y reducirla á expenses del generoso Judio, el cual no solo restauró entonces los edificios derruidos, sinó que pocos dias antes de su muerte mandó en su testamento el redito de cien libras á los Jurados de la Ciudad para emplearlas en la fabrica del Convento y en socorro de los Frayles.*⁹²⁶

---

⁹²⁵ ARV, RC 11, f. 112. Vegeu Annex I. Per veure els textos referents a la presa de les rendes del Monestir de Sant Esperit veure ARV, RC 11, f. 112 i 113 v, vegeu Annex I; ARV, RC 14, ff. 8 v, 163 v; ARV, RC 22, f. 51 i ARV, RC 23, f. 25 r.

⁹²⁶ MARTINEZ COLOMER, Vicente, *Historia de la Provincia de Valencia de la Regular Observancia de San Francisco*, Tomo I, Valencia, Salvador Faulí, 1803 [edición digital], pp. 135-137.

En un moment determinat el monestir va passar a ser ocupat pels franciscans observants. Tot i la poca informació que es conserva d'aquest cenobi, sabem que va ser un enclavament clau per a la reina, i que alguns anys més tard hi residiria i seria guardià el beat Nicolau Factor, el beat franciscà i pintor renaixentista, que també va habitar al convent de Santa Maria de Jesús de València. No obstant això, tot i que es data en el 1438 el moment d'abandó pels pares agustins, Colomer també apunta que, segons el Pare frare Josep Llopis, el qual cita a Agustí Sales, en la Història que aquest va escriure el Monestir de la Santíssima Trinitat és possible que els agustins hagueren residit en el cenobi fins a 1454 i que en 1458 és quan va passar a ser habitat pels franciscans.⁹²⁷ Pel que respecta al comerciant, és molt possible que es tractés del mercader alemany Jons Coler, al que la reina li va demanar el pagament de certes butlles per al monestir.⁹²⁸

Es podria pensar que aquest monestir no va gaudir de molta importància en l'època medieval, ja que a les fonts no se'l menciona gaire, però sense dubte alguna rellevància tindria quan la reina el va voler incloure dins de les seues reformes de cenobis franciscans observants. A partir de les notícies aparegudes en la Reial Cancelleria de la reina hem pogut saber que ella va "transformar" aquest monestir en un d'observant, a partir de l'antic cenobi agustí, segons sembla, estava en molt males condicions. Les negociacions començaren almenys en 1455, possiblement un any després de que els agustins abandonaren l'entorn.⁹²⁹ Així que, per tal d'aconseguir-ho, la reina va enviar una carta al Papa, al bisbe de València i també als jurats de la mateixa ciutat en aqueix mateix any: 1455. En una d'aquestes missives expressa que un devot de l'orde de Sant Francesc va donar ajuda per reparar el monestir que es trobava a prop de Puçol, a la vessant del Mont Picaio, dins de la batllia de Morvedre; tractant-se segurament d'aquest Jons Coler, per al monestir de la Vall de Jesús.

Uns anys després, en 1457, la reina envià al capellà de la seua capella, Valentí Muntadella, davant el Papa per a demanar unes butlles que permeteren la reforma del dit cenobi, a més a més "lo plus prest que sia possible com sia molt necessari per molts

---

⁹²⁷ Ídem, p. 136.

⁹²⁸ En un text referent a la fundació de la Cartoixa de l'*Ara Christi*, datat en 1581, que estava propera al dit convent franciscà, especifica que el dit cenobi era de franciscans recolets (de la reforma observant): "...residint conventual fray Jaume Sánchez en lo convent de la Vall de Jesús, casa de françisos recoletos, la qual stà fundada davant del lloch de Puçol". Vegeu: VILLALMANZO CAMERO, Jesús, *Honorat Navarro: Fundació de la Cartoixa d'Ara Christi*, València. Publicacions de la Universitat de València. Fonts històriques valencianes, 2004, p. 75.

⁹²⁹ ARV, RC, 16 (1455), f. 127 v i 128 r.; ARV, RC 18 (1457), f. 152 r.

respectes”, deia la reina.⁹³⁰ Aquestes eren les butlles que la reina, amb urgència, instava el mercader Jons Coler perquè les pagués. Per altra part, arran d’aquesta informació apareguda a la Reial Cancelleria, s’ha pogut saber també que el guardià del monestir era un tal Tadeu, enviat allí per ella.

4.5.2. *La vinculació de la reina amb les clarisses*

Si el suport de la reina cap als frares menors va ser clar durant tot el seu regnat, dins d’aquest orde va prestar una especial predilecció per la seua vessant femenina, és a dir, per les clarisses, sent afavorides per ella quant a subvencions i reformes per als seus convents.

Un dels primers convents al qual la reina va donar suport va ser el de Santa Clara de Lleida. L’existència de les clarisses en aquesta ciutat es remuntava a 1240, i el convent es va fundar sols un any després del seu establiment a la ciutat gràcies a una butlla del Papa Climent VIII, a instàncies de les clarisses de Saragossa. Aquestes arribaren a Lleida entre 1246 i 1248, i s’establiren a una zona coneguda com el Secanet de Sant Pere (que és el que hui es coneix com a Camp de Mart); creant-hi un convent sota advocació de Santa Elisabet.⁹³¹

La vinculació de Maria de Castella amb el convent es va deure al fet que la reina va demanar que es compliren les disposicions testamentàries de Berenguer Gallart, el qual havia deixat dit al seu testament que es donaren la meitat dels fruits dels seus béns cada any per fer obres necessàries, entre elles, la reparació de Santa Clara.⁹³² L’encarregat de complir amb la voluntat d’aquest difunt era Bernat Gomar. Però, tot sembla ser que el dit Bernat no estava complint els desitjos de Berenguer Gallart. Les notícies localitzades a la

---

⁹³⁰ ARV, RC, 22 (1457), p. 51 r.

⁹³¹ MATEU IBARS, Josefina, “El monasterio de Santa Clara de Lérida. Notas para su historia”, en *Archivo ibero-americano*, 54, Núms. 215-216, 1994; WEBSTER, Jill R., *Els Menorets. The Franciscans in the Realms of Aragon from St. Francis to the Black Death*, Toronto, Canada, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1931, p. 225. D’aquest també en dona les mateixes notícies: WEBSTER, Jill R., *Els Franciscans Catalans a l’Edat Mitjana, els primers menorets i menoretetes a la Corona d’Aragó*, Lleida, Pagès Editors, 2000.

⁹³² “En Bernat Gomar. Recordans haver-vos pregat e encarregat diverses vegades de les obres que sabem són tant necessàries al Monestir de Santa Clara d’aqueixa ciutat de Leyda, a les quals com a marmessor de Berenguer Gallart qui per una necessària conseqüència a proveït de la ordinació testamentària...”, ACA, RC 2970 (1436), f. 149 r. Vegeu Annex I. Pel que respecta a santa Clara veure també ACA, RC 3153, f. 162.

Reial Cancelleria de la reina no són prou esclaridores, ja que sols mencionen que es devien fer reformes, però no quines.

Per evitar que l'edifici acabés desapareixent es van fer arribar monges de Barcelona: concretament en vingueren 6 del convent de Pedralbes i 4 del convent de Jerusalem.⁹³³ Aquestes ajudes promogudes pel testador també es van dirigir al monestir de Sant Hilari, que estava a la mateixa ciutat. I en vista que Berenguer Gallart no complia el que estava escrit per ajudar a aquests convents la reina li comentà que demanés ajuda al Sant Pare per fer complir la voluntat del testador. No sabem si finalment el monestir va veure totes les reformes que li eren necessàries, el fet és que abans que acabés el segle, en 1480, les monges es traslladaren definitivament al convent de Sant Francesc.⁹³⁴

Amb el pas del temps, l'interés que despertà en la reina l'orde de les clarisses va arribar al punt de programar una sèrie de reformes que, igual que estava fent amb la branca masculina, introduint l'Observança, també ho projectà en els convents femenins.

Un intent de reforma al Monestir de Santa Maria de Pedralbes

El reial monestir de Pedralbes es va convertir en uns dels més grans cenobis de clarisses, no sols de la ciutat de Barcelona, sinó també de la Corona d'Aragó. La seua creació va veure la llum gràcies a la voluntat de la reina Elisenda de Montcada, que va fer d'aquest entorn un homenatge a la seua memòria ja que el va convertir en la seua residència i al mateix temps va ser el lloc que va elegir per a ser enterrada.

---

⁹³³ SAINZ DE BARANDA, Pedro, *España Sagrada*, tomo XLVII, De la santa Iglesia de Lérida en su estado moderno, Madrid, Real Academia de la Historia, 1860, pp. 237-238.

⁹³⁴ ERITJA, Xavier, *Catalunya Romànica, Vol 24 El Segrià. Les Garrigues, el Pla d'Urgell, La Segarra, l'Urgell*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1997.

Fig. 4. Monestir de Santa Maria de Pedralbes.
Porta de l'església amb l'escut de la reina
Elisenda de Montcada.

El monestir, que estava sota la tutela del govern de la ciutat de Barcelona, va ser la casa, al mateix temps, de moltes de les nobles de la Ciutat Comtal,⁹³⁵ fins al punt que va arribar a assemblar-se més a un palau cortesà que a un convent.⁹³⁶ Cosa que, en part, va provocar-hi la relaxació de la regla, que es va fer patent als inicis del segle XV. Açò, unit als problemes de convivència en temps de Maria de Castella, van ocasionar que la reina hagués de buscar mesures i solucions per encaminar per la bona senda el convent, fent reformes tant morals com materials. Aquesta política anava molt en la línia del que feia la seua mare Caterina de Lancaster, i en general del que Nieto Soria anomena el “mecenazgo reformador” dels Trastàmars, fent referència a aqueix doble vessant

---

⁹³⁵ Sobre aquest monestir cal veure les publicacions de TRIVIÑO MONRAVAL, Sor María Victoria, “Clarisas y franciscanos catalanes hasta 1576” en FERNÁNDEZ-GALLARDO JIMÉNEZ, Gonzalo (ed.), *Los franciscanos conventuales en España, II Congreso Internacional sobre el Franciscanismo en la Península Ibérica* Barcelona, 30 de marzo y 1 de abril de 2005 Madrid, Asociación Hispánica de Estudios Franciscanos Conventuales, 2006, p. 70; del mateix congrés és important destacar l'article de CASTELLANO i TRESSERRA, Anna, “Los franciscanos del conventet de Pedralbes, pp. 149-158, com és també indispensable l'obra de CATELLANO i TRESSERRA, Anna, *Pedralbes a l'edat mitjana. Història d'un monestir femení*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998; _, “Las clarisas en la Barcelona del siglo XIV: el ejemplo del monasterio de santa María de Pedralbes, Madrid, en *Archivo Ibero-americano*, 54, núm. 215-216, 1994, pp. 969-982; CASTELLANO i TRESSERRA, Anna, “El Monestir de Pedralbes. Un relat femení de la historia”, en *L'avenç: Revista de Historia i Cultura*, 396, 2013, pp. 32-43; _, “La reina Elisenda de Montcada i el Monestir de Pedralbes: un model de promoció espiritual femenina al segle XIV”, en GARÍ DE AGUILERA, Blanca (coord.), *Redes femeninas: de promoción espiritual en los reinos peninsulares, s. XIII-XVI*, Roma, Viella, 2013 entre altres i WEBSTER, Jill R., “Santa Clara y los frailes menores en la Edad Media. *Pater Sororum*, política real y reforma en Cataluña”, en *Archivo Ibero-americano*, 54, núm. 215-216, 1994, pp. 925-933.

⁹³⁶ Anna Castellano va documentar, entre 1327 i 1447, a través de les actes de defuncions del convent, un total de 205 monges. Moltes d'elles eren parentes entre si, agrupant religioses de l'alta i la petita noblesa així com de filles de ciutadans. CATELLANO i TRESSERRA, Anna, *Pedralbes a l'edat mitjana. Història d'un monestir femení*, cit, p. 248.

reformista en què era igual d'important la reforma social com l'arquitectònica.⁹³⁷ Aquest aspecte és a destacar en la política reformadora de Maria de Castella.

Els dits problemes venien en part pel fet de viure al mateix lloc determinades famílies nobles, les quals havien ocasionat certs problemes de convivència, fins a tal punt que les disputes es van fer quasi constants. La major part de les vegades eren les monges, o inclús l'abadessa, les que les generaven, per negar-se a respectar les normes de clausura, entre altres qüestions.⁹³⁸ La situació va arribar a tal punt que en 1440 els consellers de Barcelona es queixaven de l'estat en què havia caigut el convent, i en conseqüència enviaren una carta a la reina Maria perquè els ajudés a reformar-ho. Després d'escoltar les demandes dels consellers, la reina va intervenir per donar una solució al conflicte i restituir a les monges. En resposta a les demandes dels consellers es va fer patent també la necessitat de reparar una sèrie d'elements arquitectònics danyats al convent, com eren portes, reixes i parets.⁹³⁹

Aquests escàndols perjudicaven no sols la bona imatge de la institució sinó la mateixa fàbrica del recinte conventual. Moltes vegades s'han associat certes destrosses materials pel fet de l'entrada de laics a viure al convent. En aquest cas, a Pedralbes patiren els efectes tant de les dones nobles que hi vivien com de monges incorrectes. No obstant això, després de l'expulsió, de manera violenta, d'una de les monges del convent, anomenada Teresia, la reina va demanar que la deixaren tornar a entrar:

“...per reintegrar lo monestir de Pedralbes e assossegar les Abadessa e monges d'aquell e encara per evitar majors scàndols, havem delliberat e fet la monja Teresia qui.n era estada treta violentament com savets sia restituyda al dit Monastir. Axí la havem prestada certa obligació de liurar e restituyr a la dita Abadessa per què cuisant vos d'açò vos pregam sapiats si la monja sia restituyda e restituïts nos en encontinent dada a Vilafranca de Penedés a XVIII dies de març de 1451”.⁹⁴⁰

---

⁹³⁷ GÓMEZ-CHACÓN, Diana Lucía, “Reinas y Predicadores: el Monasterio de Santa María la Real de Nieva en tiempos de Catalina de Lancaster y María de Aragón (1390-1445), en TEIJEIRA PABLOS, María Dolores, HERRÁEZ ORTEGA, María Victoria y COSMEN, María C. (coord.), *Reyes y Prelados. La Creación artística en los reinos de León y Castilla (1050-1500)*, Madrid, Sílex, 2014, p. 336.

⁹³⁸ L'abadessa, sor Isabel de Montcada, ja va ser deposada del seu càrrec, en 1443, per negar-se a complir les normes de clausura. En SORIANO TRIGUERO, Carmen, “La reforma de las clarisas en la Corona de Aragón (ss. XV-XVI)”, en *Revista de Historia moderna*, 3, 2006, p. 193.

⁹³⁹ “...que.l Monestir de Pedralbes va a ruïna e que de les ordinacions que vos senyora faets fer en lo dit Monestir en que faets entervénir los Consellers qui la donchs eren res no sien servir e que Rexes, portes e parets tot es abandonat e desenfrenat...” AHCB, Consell del Cent, sèrie: Lletres Closes IB-VI-7 (1440), f. 146 v i 147 r. Vegeu Annex I.

⁹⁴⁰ ARV, RC 8 (1451), f. 11 v. Vegeu Annex I.

Aquesta carta va ser enviada per un costat al veguer, al batle de Barcelona i també al prior de la Vall d'Hebron com a representant de la reina, al qual aquesta li comentava que s'havien de restituir els murs del convent.

Ara bé, independentment de la relaxació de les normes i les conseqüències nefastes en què va acabar el monestir de Pedralbes, estariem davant d'una possible resistència a la conversió coletina (observant) d'aquestes monges? La reforma coletina era la versió femenina de l'Observança, i devia el nom a Colette de Corbie (1381-1447), que va instituir a l'orde de les clarisses el rigor i l'austeritat de la regla inicial. La centúria del Quatre-cents es caracteritzà pel trànsit de les monges claustrals a les observants. Una de les raons que explicarien aquests conflictes, segons assenyala Castellano, és que, com la reina Elisenda, prèviament, havia concedit certs privilegis al convent i més llibertat a les seues ocupants, moltes de les monges es van resistir a passar-se a l'Observança, precisament per no perdre aqueixos privilegis, i tal vegada, aquesta haguera derivat en una resistència contra l'acceptació de la reforma.⁹⁴¹

Per un altre costat, des del punt de vista de la reina Maria, una de les seues prerrogatives reials consistia en vigilar i controlar la dignitat de les monges i la bona imatge del monestir. Per la qual cosa, la reina no podia deixar el convent en aqueix estat de desordre moral, així que demanà la col·laboració del govern de la ciutat. Aquestes actuacions entraven dins de la imatge pública de la ciutat per la que devien vetlar els seus governants. A més a més, els consellers disposaven de prerrogatives per tractar certs assumptes en edificis religiosos. L'autoritat municipal podia intervenir inclús en l'elecció de l'abadessa quan aquesta comportés alguna mena de problema o conflicte.⁹⁴² I pel fet que el convent es trobava edificat a la ciutat també passava a ser competència, d'alguna manera, del batle i el veguer.⁹⁴³

Per la seua part, una de les directrius que va seguir la reina va ser centrar els seus esforços en reparar les parets i “tepar lo que sia necessari”, és a dir, alçar o tapiar murs o

---

⁹⁴¹ Segons l'autora, aqueixa reforma pretenia imposar una clausura més estricta, reformar els hàbits i acabar amb la servitud interna del monestir: CASTELLANO i TRESSERRA, Anna, “Los franciscanos del convent de Pedralbes (Barcelona)”, en FERNÁNDEZ-GALLARDO JIMÉNEZ, Gonzalo (ed.), *Los franciscanos conventuales en España, II Congreso Internacional sobre el Franciscanismo en la Península Ibérica*, Barcelona, 30 de marzo y 1 de abril de 2005 Madrid, p. 153.

⁹⁴² Vegeu l'obra de *Rúbriques de Bruniquer. Ceremonial dels Magnífics consellers i Regiment de la Ciutat de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, Imprempta d'Enrich y Companyia, 1912. Recuperat de <http://ajuntament.barcelona.cat/rubriques/bruniquer/#/> (vol. 4, cap. 70).

⁹⁴³ VIDAL FRANQUET, Jacobo, *Les obres de la ciutat. L'activitat constructiva de la Universitat de Tortosa a la baixa edat mitjana*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008, p. 42.

finestres per tal de preservar la clausura. Després de la restauració de certs murs del convent es va encarregar també de que acabaren l'obra del parlador, és més, la reina expressà clarament que en la propera Quaresma havia d'estar tancat.⁹⁴⁴ Cal entendre la seua inclinació, ja que aquest lloc era vital en un convent de clausura, perquè era l'element que separava pròpiament aquest espai de l'exterior. Sembla que, tal com assenyala Castellano, en 1402 el parlador estava a la nau de l'església, lloc on hui es troba el cor baix. També comenta Anna Castellano que, en 1408, per poder comunicar-se amb l'exterior, utilitzaven un lloc anomenat "capítol" (que no té res a veure amb una sala capitular), ja que no és segur que el parlador en sí s'hagués començat a construir en aqueixa data.⁹⁴⁵ Podria ser que el parlador com a tal, o bé no s'hagué conclòs fins a l'època de la reina Maria, o tal vegada aquesta el va refer. El fet d'anunciar la seua reparació indicaria que l'estat en què es trobava no faria efectives les normes de clausura i, per tant, era un dels elements essencials que necessitava ser acabat. Amb açò podem considerar que la reina Maria va promoure obres d'acabament i millora del Monestir de Pedralbes, ja que "après la data e signatura havem rebuda letra ab queus fets menció com lo ministre ha mes en excusió tot lo que fon per nós ordenat. E com ha fet enderrocar e adobar lo necessari",⁹⁴⁶ que fins ara es desconeixien i que valoren, més si cap, la seua rellevància com reformadora i impulsora de l'obra.

També, cal dir que no sols es van emprendre reformes en les estances internes del monestir. Pel que respecta a l'exterior, tot el conjunt es trobava cercat per una muralla per la qual s'entrava a l'interior a través de dues torres que donaven pas a un gran pati on estava la façana principal de l'església; al nord se situaven les cases dels beneficiats i al sud estava el *conventet* dels frares. El *conventet* era un convent regentat per frares franciscans que s'encarregaven de l'administració del cenobi femení i de les monges, ja que aquestes no podien eixir del seu recinte. Al mateix temps, s'ocupaven del servei litúrgic: l'administració de la missa, els sagraments o altres actes. Pedralbes disposà del *conventet* des de 1334 i estava regentat per quatre frares.⁹⁴⁷ A l'altre costat de l'església

---

⁹⁴⁴ ARV, RC 8 (1451), f. 11 v.

⁹⁴⁵ CATELLANO i TRESSERRA, Anna, *Pedralbes a l'Edat Mitjana. Història d'un monestir femení*, Barcelona, Publicacions de l'Abadía de Montserrat, 1998, p. 273.

⁹⁴⁶ ARV, RC 8 (1451) f. 12 r.

⁹⁴⁷ TRIVIÑO MONRAVAL, Sor María Victoria, "Clarisas y franciscanos catalanes hasta 1576" en FERNÁNDEZ GALLARDO JIMÉNEZ, Gonzalo (ed.), *España, II Congreso Internacional sobre el Franciscanismo en la Península Ibérica Barcelona, 30 de marzo y 1 de abril de 2005 Madrid*, Asociación Hispánica de Estudios Franciscanos Conventuales, 2006, p. 69.

es disposava el claustre del convent, (Figura 5) amb un hort en la part sud.⁹⁴⁸ La muralla que envoltava tot el complex, i de la qual encara podem veure les portes d'accés del costat Sud i Nord, que daten dels segles XIV i XV, fa molt factible que foren les que se reformaren en temps de la reina Maria.

Fig. 5. Monestir de Santa Maria de Pedralbes.
Interior del claustre.

Malgrat les dimensions de tot el conjunt, la gran importància de l'arquitectura de Pedralbes radica sobretot en el seu imponent claustre de tres pisos, que vindria a respondre a l'enorme quantitat de dones que allí viurien. Les galeries de les dues primeres plantes s'obrin mitjançant arcs no excessivament apuntats. En els pisos baixos hi ha 26 columnes, les quals es van fer de pedra de Girona, com la majoria dels convents barcelonins. D'altra part, la galeria alta, construïda entre 1412 i 1414, es va fer de pedra de Montjuïc, amb pilars octogonals elaborats pel picapedrer Antoni Nató, i cobert per una sostrada de fusta, normalment en sintonia amb altres convents de clarisses.⁹⁴⁹

---

⁹⁴⁸ SANJUST i LATORRE, Cristina, *L'obra del Reial Monestir de Santa Maria de Pedralbes des de la seva fundació fins al segle XVI. Un monestir reial per a l'orde de les clarisses a Catalunya*, Barcelona, (Tesi doctoral) Universitat Autònoma de Barcelona, part 2, 2008, p. 96.

⁹⁴⁹ PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'art gòtic a Catalunya, Arquitectura II*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2002-2009, p. 245.

Fig. 6. Monestir de Santa Maria de Pedralbes. Interior de l'església. Sostre amb cobertes de volta de creueria i capçalera poligonal.

Fig. 7. Monestir de Santa Maria de Pedralbes. Murs exteriors de l'església.

L'església està construïda al costat sud-oest (que no resulta gaire habitual), a causa del desnivell del terreny. Edificada amb una sola nau, presenta una planta amb capelles entre contraforts; també té un cor alt i un sostre cobert amb voltes de creueria simple (Figures 6 i 7). Seguint un model cistercenc, una façana austera, sense més finestres que els xicotets òculs que donen a cada tram de les voltes de l'interior en el primer pis, i uns finestrals fins al segon pis, s'intercalen en macisos contraforts que recobreixen tots els murs exteriors així com la capçalera poligonal. La sala capitular és quadrangular i està coberta per voltes de creueria; encara es conserven les pintures originals així com els grans vitralls que daten de 1419.⁹⁵⁰ Quant als dormitoris, estaven situats a l'angle nord del claustre i comunicaven de manera perpendicular amb l'església, la qual cosa permetia accedir directament al cor sense haver d'eixir d'aquests. L'espai estava cobert amb arcs diafragma que afavorien dotar a la sala d'un espai molt més ampli.

⁹⁵⁰ PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'art gòtic a Catalunya, Arquitectura II...*, cit., p. 237.

Fig. 8. Monestir de Santa Maria de Pedralbes. Tomba de la reina Elisenda de Montcada, recaient a la capçalera de l'església.

Fig. 9. Monestir de Santa Maria de Pedralbes. Interior dels dormitoris.

Un element a tenir en compte és l'apartament, dins del convent, destinat al seu retir quan la reina les visitava. Car, com ja comentàvem adés, Elisenda de Montcada va conviure al convent amb les seues monges, i disposava d'un petit palauet o apartament que estava a l'angle nord-oest del claustre i que comunicava amb el dormitori de les

monges, però al mateix temps se situava més elevat que el dormitori comú i en una habitació diferent. Tal i com s'aprecia a la figura 9 unes escales al fons de la sala de caragol podrien portar als seus dominis. Al seu temps, la reina Maria, que també sentia molta devoció per les clarisses de la Trinitat de València, no sols va voler que el seu cos descansés allí, sinó que a més també va ordenar edificar una estança annexa en ell per a residir quan anava a València.

Reial Monestir de la Santíssima Trinitat de València

Arribats a aquest punt, podem dir que els anys de la dècada dels 50 van ser molt convulsos per a la reina Maria, però també molt actius quant a la direcció d'empreses constructives i reforma de monestirs. Mentre a Catalunya, una sèrie de problemes polítics l'afeixugaven: el problema dels Remences; la manca de suport necessari a les corts catalanes...,⁹⁵¹ l'arribada a València (aquella ciutat que sempre l'ajudava en les campanyes polítiques del seu espòs) l'allunyaria un poc dels assumptes polítics constants per començar el que seria el seu gran projecte a l'empara dels ensenyaments apresos amb Mateu d'Agrigento i la difusió de l'Observança. A València, va emprendre la fundació de la seua obra més ambiciosa i personal: ens referim a la fundació del Monestir de la Santíssima Trinitat.

El convent de la Trinitat va ser la gran obra de la reina Maria, que, en realitat, es va començar en la dècada dels 40 (1447) però que es perllongà anys després inclús de la seua mort. El convent estava situat molt a prop del Palau del Real, la seua residència a València, i va ser el lloc elegit per ella, a l'igual que la reina Elisenda ho havia fet en Pedralbes, per acollir la seua sepultura.

El monestir de la Santíssima Trinitat deu el seu nom a una antiga abadia de frares trinitaris que estaven instal·lats a la vora del riu Túria, prop d'una de les principals entrades de la ciutat i que es va establir al costat de l'hospital de Sant Guillem, per tenir cura d'ell.⁹⁵² Maria de Castella va aprofitar aquest enclavament per a desenvolupar el seu gran projecte, al qual ella mateixa el va definir com "una pedra preciosa entre les Religions".⁹⁵³

---

⁹⁵¹ TOLDRÀ PARÉS, Montserrat, *La reina Maria, dona d'Alfons V el Magnànim: vida i obra de govern (1401-1458)*, Barcelona, (Tesi doctoral inèdita) Universitat de Barcelona, 2014, p. 812.

⁹⁵² BENITO GOERLICH, Daniel, *El Real Monasterio de la Santísima Trinidad de Valencia. Historia y Arte*, Valencia, Consell Valencià de Cultura, ed. 2008, p. 15.

⁹⁵³ ACA, RC 3278, f. 23 r.

Fig. 10. Convent de la Santíssima Trinitat de València. Claustre

Com déiem, va ser durant els anys centrals del regnat d'aquesta reina, (1447) quan es va fundar el convent i és quan es va procedir a expulsar els frares⁹⁵⁴ per tal de substituir-los per monges clarisses procedents del convent de Gandia⁹⁵⁵ –convent que era dels més antics del regne valencià– les quals professaven la regla de Santa Clara. Per a tal fi, la mateixa reina va dotar-lo d'onze mil sous.⁹⁵⁶ Però la casa, que es projectava des del principi com un centre important de l'Observança, també va comptar amb la col·laboració del rei Alfons, del germà d'aquest, Joan de Navarra, el qual també hi va ser protector, i d'una infinitat de particulars de les esferes socials més importants, que concediren gràcies

⁹⁵⁴ Els trinitaris romangueren fins 1444. La seua expulsió es va dur a terme perquè el Monestir s'havia convertit en un *lupanaris reductum* segons descriu la butlla que va emetre el Papa Eugeni IV que li ho encarregà la bisbe del València, Alfons de Borja, a petició de la Reina. Dos dels religiosos trinitaris: Bernard de Hullam i Andreu Maliras, havien fet fora una sèrie de frares i havien convertit el Monestir en poc més que un prostíbul, seguint a Teixidor. Aquesta situació, que es feia insostenible, va ser aturada per part de la reina quan aquesta ho va poder fer. Car, a partir del Cisma d'Occident es va donar via lliure per a la reforma del clero que sembla ser havia caigut en el hedonisme més absolut en un moment en què les pestes i guerres del segle anterior (XIV) havien acusat una por a la mort i unes ànsies, com diu Daniel Benito, de viure la vida que havien fet caure en aquest escàndol a molts ordes religiosos, com és el cas. Així, es presentaren a Roma els informes de les conductes dels dos trinitaris, se'ls va retirar la possessió del Monestir i no s'escoltà cap apel·lació que aquests interposaren així com la família Escrivà, benefactora del Monestir, ja que altra butlla de 20 de novembre de 1445 els atorgà el silenci per a sempre. La propietat dels edificis que posseïen va ser entregada al provincial dels franciscans, Joan Llobet, que la va rebre en nom de les religioses de Santa Clara de Gandia. D'altra part, segons Carlos Sarthou, els trinitaris foren traslladats a l'ermita de Sant Miquel en el pla de la Xerea, malgrat que el pare Sales ho desmenteix i diu que els trinitaris no tornaren a València fins a 1504, quan es va fundar el Convent del Remei, en aquella zona, ara desaparegut. Vegeu: BENITO GOERLICH, Daniel, *El Real Monasterio de la Santísima Trinidad de Valencia. Historia y Arte*, Valencia, Consell Valencià de Cultura, ed. 2008, pp. 59-64.

⁹⁵⁵ La reina va concedir gràcies al convent de Gandia en 1431, i el va representar com a model, ja que predicava l'Observança i estava regulat pel Convent de Santa Clara de Tordesillas. ACA, RC 3113, p. 109 v.

⁹⁵⁶ CABANES PECOURT, María Desamparados, *Los Monasterios valencianos: su economía en el siglo XV*, Vol. 1, València, Monografías Departamento de Historia Medieval, 1974, p. 180.

a canvi d'indulgències.⁹⁵⁷ Però, sobretot, no faltaren tampoc donacions d'importants nobles i gent de l'alta condició social, com era habitual. A més a més, el convent també es va apropiat de les rendes de l'infortunat convent de Gandia, des d'on havien vingut les monges, ja que aquell cenobi havia acusat un descens notable dels seus ingressos i perillava la seua sustentació. D'altra part, també es van introduir, si recordem, les rendes que tenia assignades el Monestir de Sant Esperit del Mont, de Morvedre, que sumaven 7.000 sous.

Una vegada adquirit l'antic cenobi trinitari es van comprar cases i horts per tal de projectar un conjunt més gran del que havia estat l'antic monestir. Segons Cabanes, està documentada l'adquisició d'un hort per 21 sous; altre pel mateix preu; un tercer hort dels hereus de Mossèn Miquel de Piera per 18 sous; una terra de Pere Quimera per 13 sous i 10 diners; unes cases de Bernat Ferrer, per 9 sous; una terra de l'hereu d'en Tolsà per 17 sous; una terra de Bernat Gaçó per 5 sous; altre d'aquest mateix per 5 sous i altra terra de Jaume Català per 5 sous.⁹⁵⁸ A la vista del preu en què es van prendre els horts i les cases, segons Daniel Benito, i a la vista de les xifres, es podria parlar d'una expropiació.⁹⁵⁹

El convent es va projectar, des de bon començament, com una institució que depenia de l'Observança de Santa Clara de Tordesillas, convent on la reina es va criar i des d'on va conèixer els paràmetres de l'orde de primera mà per part de les seues monges. Santa Clara de Tordesillas, com veiem, va representar un model a seguir que es va difondre per molts convents de la Corona d'Aragó. El cenobi castellà, que va ser promogut per part del frare Fernando de Illescas, confessor d'Enric III, pare de la reina, va ser el primer de l'Observança en tota la Península.⁹⁶⁰

En el cas del convent valencià la reina va veure la solució per a poblar-lo de monges clarisses fent anar a València aquelles que tenien necessitat de trobar un nou recinte conventual: les citades monges del convent de Santa Clara de Gandia. Va ser en 1443, quan açò es va produir, atorgant-se la butlla pel Papa en un moment en què l'empobriment

---

⁹⁵⁷ La declaració de les rendes sobre béns de reialenc està a CABANES PECOURT, María Desamparados, *Los Monasterios valencianos, su economía en el siglo xv*, cit. El document està transcrit per: BENITO GOERLICH, Daniel, *El Real Monasterio de la Santísima Trinidad de Valencia. Historia y Arte*, cit., pp. 287-306.

⁹⁵⁸ CABANES PECOURT, María Desamparados, *Los Monasterios valencianos: su economía en el siglo XV*, Vol. 2, València, Monografías Departamento de Historia medieval, 1974, p. 92.

⁹⁵⁹ BENITO GOERLICH, Daniel, *El Real Monasterio de la Santísima Trinidad de Valencia. Historia y Arte*, València, Consell Valencià de Cultura, ed. 2008, p. 68.

⁹⁶⁰ *Ibidem*, p. 67.

d'aquestes ja era evident.⁹⁶¹ El papa Eugeni IV donà l'autorització per què el visitador del monestir de la Trinitat fora Bernat Escoriola, que era confessor de la reina i el seu home de confiança, així com vicari de l'Observança de la província franciscana d'Aragó, que, recordem, havia sigut el guardià del convent de sant Esperit de Morvedre. Al mateix temps, la reina manà al seu procurador Nicolau Roca i a Lop de Cunchiellos que, exhibint la relíquia de la Vera Creu dipositada al convent, s'arreglegaren fons per poder construir l'edifici: “los dits Procurador e micer (Nicolau Roca) e Lop de Cunchiellos diran e supplicaran al dit nostre sant pare de part de la dita Senyora que com sa Senyora tinga una singular relíquia, ço és un buen troz de fust dela Vera Creu” que es diposité a la Trinitat i es pagués una tercera part dels perdons, permetent el desenvolupament constructiu del convent així com el seu continu manteniment. Al mateix temps, la reina demanaria al Papa que, donat el seu fràgil estat de salut que no la permetia acudir als oficis en l'església, li deixés escoltar missa en la seua casa.⁹⁶²

El fet de tenir una relíquia important, o un copiós nombre d'elles, generava immediatament beneficis als monestirs en general. La reina va establir que, per cadascú que visités la relíquia, s'atorgarien indulgències així com el perdó de la tercera part dels seus pecats. Sense cap mena de dubte, l'obra del Convent de la Trinitat va resultar ser una bona prova de la capacitat de la reina per mantenir bons contactes per a una empresa d'aquestes característiques, ja que no sols va aconseguir reunir els béns necessaris, sinó que també va saber traure el profit als religiosos del mateix convent trinitari anterior, així com de l'hospital de Sant Guillem que aquests frares regentaven, expropiant-los edificis i camps que aquests posseïen.⁹⁶³

L'arribada de les monges de Santa Clara de Gandia també suposà una bona empena econòmica perquè, no sols la reina va ajudar-les a continuar amb la seua vida cenobítica, sinó que va poder fer ús de les rendes del monestir que tenien a Gandia, que sumaven uns 3.000 sous, a més de la important aportació dels particulars, que acollint-se a la garantia del perdó, deixaven al monestir una aportació mínima de 5 florins a l'obra. A tot açò se sumaren les ajudes que venien d'altres monestirs de la Corona i també de la mateixa reina

---

⁹⁶¹ El convent de Santa Clara de Gandia havia estat fundat per Violant d'Aragó en 1433, filla del duc de Gandia. BENITO GOERLICH, Daniel, *El Real Monasterio de la Santísima Trinidad de Valencia. Historia y Arte*, Valencia, Consell Valencià de Cultura, ed. 2008, p. 68.

⁹⁶² ARV, RC 11 (1455), ff. 45- 46 i 56. Vegeu Annex I.

⁹⁶³ BENITO GOERLICH, Daniel, *El Real Monasterio de la Santísima Trinidad de Valencia. Historia y Arte, cit.*, p. 68.

que va donar 27.500 sous, més altres 11.000 sous reals anuals que va deixar per escrit en les seues últimes voluntats.⁹⁶⁴

Entre els particulars que van col·laborar estaven el bisbe de Tarragona, que predicà les indulgències en els seus sermons. Tot i això, la major part d'aquestes indulgències vingueren des de Catalunya,⁹⁶⁵ però també d'Aragó i de València, les quals no sols estaven destinades a contribuir a la construcció en sí del convent, sinó també als vestits de les monges, entre altres necessitats.⁹⁶⁶ Alguns nobles també van col·laborar-hi, com ho demostra una carta enviada per part de la reina a la noble Na Margarida, muller de Guillem Ramon de Montcada,⁹⁶⁷ on deia que “jatsia per la bona devoció de les gents e moltes indulgències que en gran nombre sien estades acceptades e rebudes en aquest principat de la Catalunya emperò la maior part han volgut haver temps e spera de pagar perquè l'obra es puga continuar i perquè les monges puguen pregar”.⁹⁶⁸

Com a seguidor del model de Tordesillas, els contactes entre el convent valencià i el castellà van ser habituals. Pel que hem pogut localitzar a la Reial Cancelleria, hem esbrinat que els procuradors de Tordesillas estaven al corrent de l'edificació del monestir de la Trinitat, i segurament donarien a la reina algun tipus de directriu o recomanació quan a les diferents obres que es podien dur a terme, ja que, en una carta del procurador del convent castellà, anomenat Carboneli, a Pere Sancho, procurador de la Trinitat, aquell li comunicava que es podria construir un molí al convent de València. Però, la relació amb Tordesillas no es limitava al simple seguiment del model de l'Observança, i a les possibles intervencions arquitectòniques que es feren en aquest, sinó que a més la reina

---

⁹⁶⁴ BENITO GOERLICH, Daniel, *El Real Monasterio de la Santísima Trinidad de Valencia. Historia y Arte, cit.*, p. 72.

⁹⁶⁵ ACA, RC 3278 (1446), f. 9 r. Vegeu Annex I.

⁹⁶⁶ En una carta de la reina a Joan de Mur: “En Johan de Mur. Segons som informada axí en lo regne d'Aragó com de València son fetes algunes nomitats e a nostre parer sens raons exercides rigors contra lo nostre Monestir de la santa Trinitat de València per mijà vostre e pus vertaderament segons creem per los collidors del general de cascú dels Regnes. Car diu-se que en lo Regne d'Aragó es demanat generalment de ço que les gents per lur bona caritat e devoció fan almoyna e donen graciosament al dit Monestir per rahó de les Indulgències per nostre Sant pare atorgades als benefactors de la obra del dit Monestir e a la obra de aquell e en altra manam axí com Çafran, troços de drap de lana e de li e alguns poch d'argent trencat dins e mes avant que en la Ciutat de València los vostres collectors fan pagar generalment dels draps que es compren per lo vestir de les monges e encara tall o sisa e de moltes altres coses qui.s compren a utilitat e servey del convent e monges del dit Monestir”. ACA RC 3278 (1447), f. 28 r.

⁹⁶⁷ “Dona Margarida, Mossen Anthoni Vayllo prevere Rector del vostre loch de FFays al qual nos havem donat càrrech diez ha de les Indulgències del nostre Monestir de la Sancta Trinitat de Valencia, Nos ha fets relació de la bona recomendació e favor en que vos per nostra contemplació havets fins ací haut e d'aquí avant entenets haver lo dit Rector e los afers que comanat que havem lo que molt vos agrahim e mes que.n pensar no poriets perquè havem los dits afers per molt cars pregant e encarragant-vos com pus afectuosament podem...” ACA, RC 3278 (1446), f. 17 r.

⁹⁶⁸ ACA, RC 3278, f. 23 r.

va sol·licitar, expressament, l'arribada a València de certes monges del convent de Tordesillas. Per tant, a les monges que vingueren des de Gandia es van sumar altres, que foren sol·licitades l'any següent, concretament en octubre de 1446.⁹⁶⁹ La raó per la qual la reina Maria va fer cridar aquestes monges castellanques va ser per "instruir", (citant textualment) a les sors vingudes des de Gandia, en la regla de l'Observança ja que "Nós (la reina) desitjavem haver dues monges del monestir de Tordesiellas de Castella ancianas per que foren ben pràctiques e sients en l'orde de la ovservància e cerimònies de aquella e que vinguessen al nostre Monestir de la Trinitat de València per instruir e refermar aquelles".⁹⁷⁰ I el fet que foren ancianes responia ala intenció de que conegueren bé la regla i, d'aqueixa manera, poder-la traslladar a les noves monges de la Trinitat.

Per a tal assumpte, la reina va manar al guardià del Convent de Santa Maria de Jesús de València, de la seua màxima confiança, que anés a portar les monges castellanques a València; acompanyant a aquest anava un laic, un fadrí que es faria càrrec de les despeses del viatge, ja que els frares tenien prohibit per la seua regla portar diners al damunt.⁹⁷¹ Així mateix, "ell scriurà al dit guàrdia et com hi volrà anar comprau-li un ase e hajau-li algún fadrí a qui aport los diners que hauran obs al camí el.s fassa la despesa, car ja sabeu ells no menegen diners e lo fadrí vejar si els mateixos ne haurian algún qui'ls plagués e es nostra intenció que vege ab ells a peu dats hi bon recapte segons de vos confiam..."⁹⁷²

---

⁹⁶⁹ Les monges, que vingueren del convent de Gandia, segons ens narra Benito són: Violant del Poyo, abadessa de Gandia, Clara Gerona, Isabel Moreno, Clara Zapujada, Magdalena Guda, Sibilla de Bosch, Juana Moragues, Angelica Ros, Isabel Solsona, Catalina de la Mata, Ursola Eiximenis, Nanita... Menina de la Reina, Beatriz Martínez, Isabel Sanz, Isabel Roiz, Isabel Mañes, Isabel Lansol i Isabel Oller. BENITO GOERLICH, Daniel, *El Real Monasterio de la Santísima Trinidad de Valencia. Historia y Arte*, cit., p. 70.

⁹⁷⁰ ACA, RC 3271 (1446), ff. 47 v i 48 r. Vegeu Annex I.

⁹⁷¹ WEBSTER, Jill R., *Els Franciscans Catalans a l'Edat Mitjana, els primers menorets i menoretas a la Corona d'Aragó*, Lleida, Pagès Editors, 2000.

⁹⁷² ACA, RC 3271 (1446), f. 48 r. Vegeu també: MANCINELLI, Chiara, "Un lugar donde ser pobres: la Observancia franciscana en la Corona de Aragón (1380 ca. – 1460 ca.), en *Revista Memoria Europae*, 1/1 (1), Diciembre de 2015, pp. 109-110, p. 115, tot i que aquesta autora no esmenta el fet de l'arribada d'aqueixes monges castellanques.

Evolució constructiva del convent

Fig. 11. Convent de la Santíssima Trinitat de València. Interior del claustre.

Així, després de buscar l'ajuda necessària per a l'edificació, es van emprendre les obres en 1447. Des del sud i de cara al riu Túria es troba l'actual entrada del monestir (que no era l'original en el seu temps); creuant la porta d'entrada s'accedia a un pati; a mà esquerra, estava l'entrada original monestir, la qual donava al locutori de les monges. El claustre es disposa al nord de tot el conjunt; més o menys al centre se situava l'església, orientada d'est a oest. A l'altre costat de l'església, restant a la seua esquerra, en direcció oest estaven totes les dependències d'avituallament: el refectori, que recauria a un dels costats del claustre, on també estaven les cuines i l'apartament de la reina, orientat al nord; i a l'altre costat del refectori estava l'hort.

La reina va veure la possibilitat de fer d'aquesta la seua obra pòstuma. Possiblement en una sèrie de reformes hagueren estat suficients per a poder fer que entraren a viure al nou convent, en canvi va procedir a crear un nou edifici des dels fonaments. Aquesta idea desmenteix precisament l'opinió d'altres autors que feia uns anys apuntaven al fet que tal vegada no es va fer de nou,⁹⁷³ però certament, com podem comprovar en el següent document, datat en 1447, l'edifici es va començar des dels fonaments: “E com apres que les dites monges son stades en clausura en lo dit Monestir de la Trinitat es stat vist com no era posible elles poder aquí abitar sens reparació e rehedificació del dit Monestir e casa, ha convingut per çó a la dita senyora principiar lo Monestir dels fonaments en sus

---

⁹⁷³ Com per exemple SALES, en: BENITO GOERLICH, Daniel, *El Real Monasterio de la Santísima Trinidad de Valencia. Historia y Arte*, cit., p. 69.

en la qual obra la dita senyora Reyna ha despés de sos diners Nou Milia florins ho més...”⁹⁷⁴

Com veiem, la reina va ser la primera que col·laborà en la construcció invertint com a mínim 9.000 florins (99.000 sous). Però, el convent superaria amb molt la grandària de l'anterior monestir trinitari, donat que es van comprar horts i certes cases per engrandir-lo, com hem vist abans.

Així, en 1447, s'iniciarien les obres, segons Benito, des del lloc que ocupa l'escala que va des del claustre fins al cor de l'església.⁹⁷⁵ En octubre del mateix any es començaren les arcades del claustre, però així i tot es demorava sovint la construcció. És per això que en un determinat moment la reina demanà al col·lector Pere Tàrraga i especialment a Jaume Ivarç, que era el receptor general de les indulgències, que emprenguéssin una ràpida diligència per captar més diners i continuar l'obra com més prompte millor, car, es corria el perill de que si hi hagués pluges fortes les voltes es podrien ensorrar per no estar acabades.⁹⁷⁶

Mentre l'edifici s'estava obrant es van haver d'allotjar les monges en cases provisionals adaptades per mantenir la seua clausura. Segons Benito, possiblement se les va allotjar a l'antic edifici trinitari.⁹⁷⁷ D'altra part, entre les compres de fusta que anaven destinades al convent es parlava de la construcció d'una casa, però no especificant si aquesta era per a les monges o no. En concret, es tractava de la compra de fusta al mercader Ferrer Vilella: “que li trameta sis dotzenes de postam e dos dotzenes de bigam les quals manam donar per ajuda de obrar una casa que ha comprada, per que us pregam e encarregam que vos donets orde que la dita fusta li sia donada e que vaia lo plus prest que us sia posible”.⁹⁷⁸ Aquestes fustes venien de Pallars, (o almenys una de les càrregues).

---

⁹⁷⁴ “...E com si esdevingués en aquell temps per alguns demerits dels frares de Monestir de la Trinitat que del dit Monestir fossen remoguts per les provisió de nostre Sant Pare, vehent la dita senyora salut la lur gran necessitat e pobresa molt sovint, imploraven auxil segons lo dit reverends archabisbe sab. La dita senyora Reyna no menys de gran consell e precedent facultat e licencia apostolical segons forma de la bulla o provisió apostólica feu mudar les dites monges en lo dit Monestir de la Trinitat. E com après que les dites monges són stades en clausura en lo dit Monestir de la Trinitat és stat vist com no era posible elles poder aquí abitar sens reparació e rehedificació del dit Monestir e casa, ha convengut per çó a la dita senyora principiar lo Monestir dels fonaments en sus en la qual obra la dita senyora Reyna ha despés de sos diners Nou Milia florins ho més...” ACA, RC 3278 (1447), f. 8 v. Vegeu Annex I.

⁹⁷⁵ BENITO GOERLICH, Daniel, *El Real Monasterio de la Santísima Trinidad de Valencia. Historia y Arte*, València, Consell Valencià de Cultura, 2008, p. 69.

⁹⁷⁶ ACA RC 3278, f. 25 v.

⁹⁷⁷ BENITO GOERLICH, Daniel, *El Real Monasterio de la Santísima Trinidad de Valencia. Historia y Arte, cit.*, p. 90.

⁹⁷⁸ Concretament 6 dotzenes bigues i 2 dotzenes de posts per obrar una casa, entre altres necessitats, en: ACA, RC 3279 (1451), ff. 82. Vegeu Annex I.

En una d'aquestes entregues, la càrrega no arribà a València, i va ser quan la reina li reclamà al seu encarregat en aquest tema, Jaume Gallart, que resolgués el problema de la seua arribada. Açò provocà el seu descontent, i per això demanà:

“per tant vos pregam dehim e manam tan stretament com podem que vos digau de part nostra a tots aquells que sapian que hagen promés de dar fusta al dit Monestir per qualsevulla raho e de nostra part los requeriran als amonesteu ho façan amonestar protestant los si fehien lo contrari per tot lo mes de abril primerament o al tot larch a XV de Maig infalliblement hagen haver aparellada a la aygua en loch carregador tota la fusta que haguen a dar al dit Monestir...”⁹⁷⁹

El següent enviament de fusta arribà des d'Albarracín. Pel qual la reina demanà la llicència al rei de Castella: “...haurem plaer e com abans pugau que vos vingau ací per plaer relació de la obra eren moltes coses lexant aquí persona tal que.n vostra ausencia noy faça molta fretura ni en la obra si agues a sobrescriure. Nos creehem haver licencia prestament del Illustríssimo Rey de Castella de IIII mil fusts axi com vos havem scrit pero fusts d'Albarrasi, paguart pero les messions verauho e scriviunos ne”, a través d'una carta enviada al procurador de la Trinitat, Pere Sancho en 1454.⁹⁸⁰ A més d'Albarracín i Pallars, Tortosa va ser un lloc on també van sol·licitar càrregues de fustes i, més concretament de 12 o 10 antenes (o grans troncs de pi) per a l'obra del monestir. La ciutat que era també un punt d'eixida i distribuïdor del material que venia de Terol o Albarracín, enviava la càrrega per mar a València, tal com es feia per a Barcelona o altres ciutats costaneres de la Corona.⁹⁸¹ Doncs, amb anterioritat a l'obra de València, havia estat el punt de partida per a trametre la fusta que es va destinar a les obres del Monestir de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron de Barcelona, on també va intervenir la reina, com ho demostra una carta enviada des de Saragossa en agost de 1439.⁹⁸² En aqueixa carta, a més, la reina s'assabentà que la fusta que deuria haver arribat a Barcelona no ho va fer i, en conseqüència, va exigir explicacions.

---

⁹⁷⁹ ARV, RC 11 (1453) f. 7. Vegeu també les càrregues de fusta de Flandes de les que li sobraren al frare Joan de Nea. ARV, RC 18 (1457), ff. 163 v i 164 r. Vegeu Annex I.

⁹⁸⁰ ARV, RC 16 (1454), f. 56 r.

⁹⁸¹ ACTH, Comú I, 118, nº 361 (1449). Aquesta notícia també la recull VIDAL FRANQUET, Jacobo, “Con su madera se hacen alfarjes para edificios regios: Tortosa como centro de producción y distribución de madera para la construcción”, en *Summa*, 6, 2015, pp. 25-47.

⁹⁸² ACTH, Comú, I, 119, nº 362 (1439).

Al mateix temps que es feien aquestes demandes de material era constantment necessari l'obtenció de finançament per a l'obra. Així que la captació de rendes i altres mitjans que posseïa el convent per poder-se finançar eren un problema constant. Així per exemple, en 1453 la reina va sol·licitar a Jaume Ivars que anés al Rosselló per cobrar les rendes destinades al monestir que encara no havien arribat: “En Lucenbort. Nos stada assats contenta de la relació que.s a no es stada feta per lo amat nostre capellà de nostra capella e procurador general del nostre Monestir de la Sancta Trinitat de Valencia mossèn Jacme Ivarç prevere de la bona endreça que vos li haveu dat en anar ab ell per Rosselló com a notari per... prendre les obligacions d'aquells que no poden pagar çò que deven al dit nostre monestir, lo qual treball e endreça nos haveu a tan gran servei que major no li poriets haver fet ...”⁹⁸³

Deu anys després de l'inici de les obres, en 1457, encara mancaven per cobrir les arcades de l'església de la Trinitat, cosa que li preocupava molt a la reina, la qual desitjava que estigués acabada per poder celebrar-hi l'ofici. En una ocasió envià a Pere Serena per donar-li 30.000 sous per a l'església i l'hort del convent, que hem suposat que serien les últimes parts que es construïren. Però, al no ser suficient, va decidir prendre les rendes que rebia altre monestir observant del Regne: va ser en aqueix moment quan va demanar les del monestir de Sant Esperit del Mont, a Morvedre, que com ja hem dit abans van sumar 7.000 sous. El cavaller Berenguer de Montpalau va ser l'encarregat d'enviar les lletres a tal efecte al rei, el qual, en una d'elles li explica:

“Lo dit Governador se informarà en la Cort de la magestat del Senyor rey si seran stats un fra Johan Alfageri de la orde de la observança de Sent Ffrancesc e mossèn Pere Sparça, cavaller de la vila de Morvedre, adiu posa en casa del Comte de Cocentayna ne si ells ni altres en nom e per part de la dita orde hauran tret res en contrari de la translació de les rendes feta del monestir del sant sperit, prop Morvedre, en lo monestir de la Sancta Trinitat de Valencia ab privilegi del dit Senyor atorgat al dit monestir de la Sancta Trinitat, e ab confessio retifficació e confirmació de aquell per nostre sant pare Calixte de, e per lo qual les dites rendes del monestir del sant Sperit, que eren e son setmilia sous moneda de Valencia son stades transferides al dit monestir de la Trinitat”.⁹⁸⁴

---

⁹⁸³ ARV, RC 11 (1453), f. 10 r.

⁹⁸⁴ ARV, RC 14, f. 8 v.

La retirada de les rendes d'aquesta manera no era una estratègia nova; inclús des de l'època de Jaume I el Conqueridor, per tal d'aconseguir una ràpida implantació i cristianització dels territoris on es pretenien establir convents es feien aquestes tàctiques.⁹⁸⁵ El simple fet de traslladar unes rendes d'un monestir a altre exemplificava clarament el poder que tenia la Monarquia en aquests temes de finançament religiós.⁹⁸⁶

La necessitat apressava a la Trinitat perquè, a 30 dies de setembre de 1457, les monges encara no tenien acabades les seues cel·les per poder dormir en elles, car l'obra s'estava demorant més del compte: "les cases velles hon acostumaven de star e dormir les monges hi si necessari hi haurà que les se obre però que sien tancats tots los portals e finestres que eixiran vers la part del dit Monestir com altre loch pus pertinent no li puga esser consignat."⁹⁸⁷ La clausura era primordial, per tant s'havia d'assegurar que des de fora no es pogueren veure les monges i que aquestes tampoc pogueren eixir.

Una vegada recaptades les rendes del monestir de Morvedre, la reina encoratjà l'abadessa per què s'afanés amb les obres: "ja sabeu havem rebudes letres del vicari general e dels altres de la observança de sent Ffrancesc congregats per lo capítol ultimadament per aquells celebrat en Barchinona ens han trames un trelat de la conclusió per aquells feta en lo dit capítol de la translació de les rendes del Monestir del Sant Spirit e sagellat per aquells e deffet reebut lo trametem a Valencia", i açò va tenir lloc a 17 de gener de 1457, mentre la reina era a Saragossa.⁹⁸⁸ Tot i això, per no desemparar aquells frares de Morvedre, la reina es va preocupar perquè Sant Esperit no es vera en la ruïna, com ja déiem quan parlàvem d'aquest monestir de Sagunt. I, en una de les cartes que envià a Sagunt el va regraduar: "es nostra intenció e voluntat no vinga a perdicó e ruyna, vostra presencia és molt, e molt necessària vos pregam, e encarregam que per gran servey de nostre senyor, reparació, e be avenir dels dits monestirs de Francesc vostre, e contemplació nostra partiau e vingau aci. Car sens vos no si pot fer res ni la comesa que haveu feta al Guardià de ací no pot aprofitar en los dits affers. E no cureu de anar a Caragoça ni en alguna altra part car açò com beureu es pus necessari que res en lo món".⁹⁸⁹

---

⁹⁸⁵ WEBSTER, Jill R., *Els Franciscans Catalans a l'Edat Mitjana, els primers menorets i menoretas a la Corona d'Aragó*, Lleida, Pagès Editors, 2000, p. 85.

⁹⁸⁶ Cap a la baixa Edat Mitjana l'actitud envers el control dels monestirs per part de la Monarquia es va fer cada vegada més patent, i es va passar de tenir actituds d'adhesió a un autèntic control dels cenobis. Veure WEBSTER, Jill, R., *Els Franciscans Catalans...*, *cit.*, p. 104.

⁹⁸⁷ ARV, RC 11 (1457), f. 109 v.

⁹⁸⁸ ARV, RC 11 (1457), ff. 111 v i 112 r.

⁹⁸⁹ ARV, RC 11 (1457), f. 129 v.

A més de la manca de finançament, altre dels problemes que entorpia l'edificació del cenobi de València va ser la construcció d'una torre a 50 passes del convent que pertorbava enormement la clausura i intimitat de les monges, car des d'ella s'arribaven a veure les finestres de la infermeria. Per la qual cosa, la reina demanà a mossèn Bernat Prats (delegat que va davant al papa al qual li encomana que li donen una relíquia de Sant Francesc i de Santa Clara) que manés baixar en alçada la dita torre per preservar la devota vida de les religioses.⁹⁹⁰

Açò és nou en aquest estudi perquè, el fet de conèixer aquestes notícies sobre la torre corroboren l'existència de la infermeria ja durant l'època de la reina, de la qual sols es tenien les notícies de les reparacions fetes en època d'Isabel de Villena, fent constar que tal vegada es va construir en aqueix període. Aleshores estariem davant un convent, que tot i les dificultats i retardaments en la seua edificació, almenys disposava d'espais essencials com és el cas de la infermeria.⁹⁹¹ El fet que des d'aquesta torre, que s'havia edificat prop del convent, es tingués una visibilitat suficient per poder pertorbar la intimitat de les habitants a la infermeria fa suposar que es trobaria en un espai on les finestres d'aquesta donarien a l'exterior, per la qual cosa és molt probable que la infermeria estigués situada sobre els murs del graner, com proposava Benito, o almenys, que era una habitació que, com diu el text, mirava cap a l'hort.⁹⁹²

---

⁹⁹⁰ “Item més lo dit mossén Prats suplicarà de part de la dita senyora lo dit nostre sant pare que placia a sa santedat fer un breu als oficials, e Regidors de la Ciutat de Sas als quals pregue exorte e mane com a sa Senyora sia benefit que amostren lo cors de Sent Ffrancesc a ell dit mossén Prats e li donen per a la dita senyora alguna relíquia e cosa del dit benaventurat sant, e encara de senta Clara los quals la dita senyora li ha donat expres càrrech per la singular devoció que ls té que si possible serà en la dita forma los deia en nombrança”. ARV, RC 23, f. 31 v.

⁹⁹¹ “... en un hort se ha feta una torre molt alta, e ab quatre cubertes de la qual lo dit monestir és descubert es mostren les finestres de la infermeria de aquell que miren e pren en claredat dins l'ort del dit monestir, en gran preiuhí e dan de aquell. E per tant com de açò se poria seguir inconvenient en ofensa de déu e innominia que les monges porten ho han poch bs de part de la dita santedat per los dits respectes provehiri que la dita torre se abaixe en manera que sia obinat a tot segons lo dit mossén Prats sen va aple informat”. ARV, RC 23, f. 31 v. Vegeu Annex I; BENITO GOERLICH, Daniel, *El Real Monasterio de la Santísima Trinidad de Valencia. Historia y Arte*, València, Consell Valencià de cultura, 2008, p. 110.

⁹⁹² ARV, RC 23, f. 31 v. Vegeu Annex I.

Fig. 12. Convent de la Santíssima Trinitat de València.
Arcs del claustre.

El claustre

En qualsevol entorn monàstic occidental, el claustre és el que organitza tot el conjunt. En la Trinitat es compon d'una planta baixa elaborada amb una sèrie d'arcs apuntats, que sumen 8 en el costat ample (flancs N-S) i 7 en els orientats E-W. Entre cada arc hi ha un contrafort de pedra. Els arcs de les voltes s'uneixen per la intersecció dels mateixos nervis, sense necessitat de claus, i al mateix temps arranquen dels murs sense cap mena de mènsula (Fig. 12). El segon pis està elaborat amb una sèrie de pilars octogonals de pedra que sustenten una coberta d'entramat de bigues de fusta. L'enginyer que presenta l'ús i el control de l'estereotomia a l'hora de fer les voltes aristades, així com les columnes del claustre, fan palesa la possible autoria d'un dels millors picapedrers de l'època, Francesc Baldomar. De fet, un espai del convent a destacar, a més de les voltes aristades de pedra, és un dels racons que més impressiona per l'ús del tall de pedra: la volta d'aresta que a més a més es combina amb una volta cilíndrica (que es repeteix en la volta del locutori) situada a l'entrada de l'escala, la qual comunica el claustre amb els dormitoris del pis superior (Figura 13). Lloc, d'altra part, on es va posar la primera pedra de la construcció. Aquesta volta la trobarem també al locutori i està construïda de la mateixa forma a la volta de la sagristia de la capella reial del Convent de Sant Domènec de València, que va ser fundat també, com veurem més endavant, per la reina Maria i el seu espòs.

Fig. 13. Convent de la Santíssima Trinitat de València.
Entrada a l'escala que condueix als dormitoris.

El mestre que s'hi troba documentat treballant a la Trinitat va ser Francesc Martí Biulaigua, que era obrer de vila, mestre d'obra de la ciutat, de la Seu i de la casa de la ciutat, la mà del qual, es pot veure a la construcció de l'aula capitular del convent, que es cobreix amb volta de creueria simple molt rebaixada i amb plements de rajola, aportant una tècnica que va nàixer a València a partir del segle XIV, usant-se per a cobrir les plementeries dels arcs de volta de creueria. Aquesta tècnica la va fer servir Guillem Just a les torres del palau del Real en la dècada dels anys 20 així com al convent de Sant Domènec de València, concretament en el claustre i les capelles privades; especialment la dels Jofré.⁹⁹³

---

⁹⁹³ GÓMEZ-FERRER LOZANO, Mercedes, "Las bóvedas tabicadas en la arquitectura valenciana durante los siglos XIV, XV y XVI", en ZARAGOZÁ, Arturo i MIRA, Eduard (comisarios), *Catálogo de exposición: Una arquitectura gótica Mediterránea*, Vol. II, València, Generalitat Valenciana, 2003, pp. 142-145; ZARAGOZÁ CATALÁN, Arturo, "Arquitecturas del gótico mediterráneo" en ZARAGOZÁ, Arturo i MIRA, Eduard (comisarios), *Catálogo de exposición: Una arquitectura gótica Mediterránea*, Vol. II, València, Generalitat Valenciana, 2003, pp. 139-150.

Com comenta Arturo Zaragozá, moltes de les construccions en voltes de barandat, que és com s'anomenava aquesta tècnica constructiva, van proliferar en l'arquitectura valenciana a mitjans de segle XV, i això es plasmà en importants monestirs de la ciutat o dels voltants, a la vegada que també es construïa amb voltes que dominaven a la perfecció la tècnica de l'estereotomia. El cas de les voltes de barandat era una mena d'adaptació de la mateixa tècnica que s'usava en pedra, però en aquest cas es feia ús de la rajola, ja que era una manera molt més barata d'edificar, sense necessitat de construir cintres i que havia trobat en els monestirs i convents, un lloc perfecte on desenvolupar-se. Aquest tipus de construcció s'aprecia també a la Trinitat, concretament a la tribuna de la reina, des d'on ella escoltava missa, però també apareix a les cartoixes de Valldecris, Portaceli, Sant Jeroni de Cotalba i en algunes dependències del monestir de Pedralbes de Barcelona; sense dubte, tots aquests serien deutors de les primeres obres realitzades a la ciutat de València des del segle XIV.⁹⁹⁴

Fig. 14. Convent de la Santíssima Trinitat de València. Arc esbiaixat d'entrada a la cuina.

Continuant amb el claustre, el costat oest albergava diferents dependències: la cuina, la bugaderia, el refectori, el graner i la infermeria. De les construccions més

---

⁹⁹⁴ Ibídem, pp. 139-140; GÓMEZ-FERRER LOZANO, Mercedes, "Las bóvedas tabicadas en la arquitectura valenciana durante los siglos XIV, XV y XVI", en *Una arquitectura gòtica Mediterrànea*, cit., p. 141.

antigues del convent era la porta d'entrada a la cuina, a la qual s'accedia a través d'un arc esbiaixat des del claustre (Figura 14). Aquest tipus d'arc apareix en 1444 al Portal de Quart a València, obra de Francesc Baldomar, i segons Zaragoza, el de la Trinitat podria ser obra del mateix autor.⁹⁹⁵ En el refectori, les voltes, que estan construïdes en pedra, presenten una plementeria de rajola feta amb la tècnica, de nou, de la volta de barandat que tant d'auge tenia en València en aqueixos moments. Les claus, igual que en la porta d'entrada a l'església, tenen també una inscripció amb les sigles IHS, és a dir, l'anagrama del Nom de Jesús, que recordaven contínuament la iconografia bernardina.⁹⁹⁶

L'església

Pel que respecta a l'església, és un edifici d'una sola nau amb capelles laterals entre contraforts i coberta per voltes de creueria que recauen sobre mènsules decorades. La seua llargària abriga un total de cinc trams en tot l'edifici que es remata per un absis poligonal amb capelles, molt semblant a l'església de Santa Maria de Pedralbes. Als peus se situa el cor, el qual disposa també de dues capelles en la planta inferior.⁹⁹⁷ Les voltes, ara ocultes per la plementeria barroca, encara conserven les pintures originals dels nervis que estan decorades amb caps de serps o dragons, així com algunes de les claus que representen la Trinitat o el rostre de Crist.

A la tribuna de la reina –que és on ella escoltava els oficis–, situada al costat de l'epístola, encara es pot apreciar l'arc rebaixat, cobert amb una gelosia pel qual aquesta podria veure tot el recinte de l'església i sobretot l'altar major. Aquesta gelosia estava a dintre d'un arc que s'alçava mitjançant fines i esveltes columnetes, rematades per uns capitells decorats amb motius vegetals. L'entrada a aquesta tribuna es realitzava a través d'una xicoteta porta construïda amb un arc conopial que estava al pati d'entrada al recinte conventual, a l'altura de l'absis de l'església.⁹⁹⁸ És molt possible que la solució de col·locar tribunes fos igual que l'experimentada en l'església del convent dominic de Montsió de Barcelona, on la reina també va manar fer certes reformes.

L'església es va convertir en una obra de vital importància i per això la reina s'empenyorava en aconseguir la seua conclusió, que es retardava a causa de la manca

---

⁹⁹⁵ *Ibíd.*, p. 149.

⁹⁹⁶ BENITO GOERLICH, Daniel, *El Real Monasterio de la Santísima Trinidad de Valencia. Historia y Arte, cit.*, p. 261.

⁹⁹⁷ *Ibíd.*, p. 110.

⁹⁹⁸ *Ibíd.*, p. 122.

de finançament. En una carta que aquesta envià a l'abadessa li comentava que: “e vehem la necessitat que es dar compliment a la sglesia per que aquella ab lort pugau haver e que açò restava per no haver tres milia sous aquells de fer scriuiu a nostre procurador en Cristòfol de Montblanc que.ls paguas als donas a mossen Pere. E axi creem ho haurà fet, e de nostra part vos ho haurà dit”.⁹⁹⁹

Per construir l'església es va ocupar el lloc d'uns horts que s'havien comprat per quatre mil florins (44.000 sous). Tot i això el pressupost es va fer curt a causa de la mala administració dels qui es dedicaven a tenir cura de les rendes,¹⁰⁰⁰ per la qual cosa la reina no va dubtar en demanar ajuda a la Santa Seu, inclús diverses vegades. En una d'aquelles, en 1457, la reina tornà a enviar una carta a Pere Sancho perquè una dona anomenada na Castellana Pardo volia fer una capella en l'església i per no estar aquesta acabada no es podia dur a terme.¹⁰⁰¹ Així, en resposta a una carta que la reina va rebre de Cristòfol de Montblanc li contestà el següent a aquest: “Mossén de Calataiud, mossén Pere Sancho e la abadessa de la Trinitat nos han scrit que la obra del monestir, special la conclusió de la sglesia nos pot acabar a falta de diners”.¹⁰⁰² Per tant, són nombroses les cartes on la reina demana la seua conclusió definitiva,¹⁰⁰³ car, en 1457, les arcades encara no s'havien tancat.¹⁰⁰⁴ Hem de suposar, pels documents, que les dues obres, església i hort, s'estaven portant a terme al mateix temps,¹⁰⁰⁵ ja que la reina sol·licità 30.000 sous per concloure ambdós.¹⁰⁰⁶

Pel que respecta a l'interior de l'església, tenim notícies que ens contenen que la reina va demanar al religiós Joan de Nea, de la cartoixa de Montalegre a Barcelona, el qual posseïa 400 fustes de roure que les volia fer servir en la construcció de la cartoixa, perquè

---

⁹⁹⁹ ARV, RC 11 (1457), f. 126 v.

¹⁰⁰⁰ ARV, RC 11 (1457), f. 78 v.

¹⁰⁰¹ “...Na Castellana Pardo nos ha escrit de la capella que volia fer en la sglesia que aquella encara no es acabada e per consegüent fins ho sia no ho pot deliberar”. ARV, RC 11, f. 83 v.

¹⁰⁰² ARV, RC 11 (1457), f. 126 r.

¹⁰⁰³ “...E vehent la necessitat que és de dar compliment a la sglesia per que aquella ab l'ort de les monges puguen haver, e que restava per no poder haver tresmilia sols segons scrivien havem donat orde scrivint an Cristofol de Monblanch nostre procurador que.ls donàs a mossén Pere Sancho, a axí crehem ho farà, e vos sereu stat d'avisat com per cuyta a la hora nous ne poguesem scriure pregant vos pus recapte tenim entre tots, e vos principalment treballen e insten que la dita obra de la sglesia se acap e que aquella ab l'ort o l'ort sens la sglesia si possible vos sera donen a les dites monges per que aquelles stiguen pus ampliades, e en repòs segons acostumat havem e confiam data en Caragoça a XXI dies de juliol del any Mil CCCC cinquanta set la Reyna ARV, RC 11, ff. 126 v i 127 r. Vegeu també Annex I.

¹⁰⁰⁴ “... sia en vostre poder donau orde que les arcades de la sglesia se acaben car tant ho desijam que mes en lo mon no poriem e ultra lo merit nons porien fer maior servey”. ARV, RC 11, f. 111 v.

¹⁰⁰⁵ ARV, RC 11, f. 127. Vegeu Annex I.

¹⁰⁰⁶ ARV, RC 11, f. 127 v. Vegeu Annex I.

les enviés a València per tal de fer el cor de l'església.¹⁰⁰⁷ Per a tal feina, la reina demanà a Jaume de Ribes que li fes una oferta per les fustes. Malauradament, no es conserva res d'aquell antic cadirat de fusta encarregat per la reina, ja que es va destruir junt amb el faristol que l'acompanyava.

Les últimes intervencions a l'església sembla que van ser, a part de la construcció del cor, els diferents portals, així com l'hort que es va concloure la primavera de 1457, ja que sols restaven dues arcades per acabar l'església; s'especifica que per al mes de juny ja havia d'estar conclosa: “volent per lo altre mes vinent han acabada la sglesia del tot quant tocha la coberta...”¹⁰⁰⁸, en tant “que l'obra de la sglesia quant toqua en aquella esser cuberta del tot haia compliment per tota esta semana o la semana vinent...”¹⁰⁰⁹

Altra notícia inèdita tracta sobre la decoració interior de l'església, car a través d'una carta per Pere Sancho a la Reina comentava que “setials tots, capella e sepultura [...] és intenció vostra (de la reina) que la haic en la sglesia nova”. I, a més a més es vol que la capella de la Mare de Déu, promocionada per Castellana Pardo, de la família dels Pardo, que havien estat amb el rei Alfons el Magnànim a les campanyes de Sardenya i Sicília, fos al costat de l'altar major.¹⁰¹⁰ En la carta de Pere Sancho, explicava a la reina com s'estaven duent a terme les decoracions de l'església: “En dies passats en manament vostra excellencia. Respongués en lo fet de la capella de na Parda, lo que si era enavant. E per esta encara en deliberació sua jo no sé qui sigues. Car estant ella indisposta jo no haguí manam de plaer ab ella, sinó per tercera persona afí que lo marit ne hagués sentiment. E lo tercer font Na Joana de Cifre, qui la puja. E la dita Joana en diu que com ella fos en disposició ab dites vidrieres a veure. [...] i segons un dubte que té Pere Sancho, li pregunta, en la mateixa carta a la reina si “los setials terç capella e sepultura en la sglesia vella, si es de intenció vostra senyora que la haic en la esglesia nova. E si hoc e quala sua. Car hui tant la capella de la Verge, qui és al costat de l'altar major, hi en la nova la nova la dita capella Verge Maria de necessitat ha star davant lo portal maior, que és la tercera capella l'uny de l'altar maior. E per consegüent, a nostre parer, per no perjudicar los en lo loc haveren a prendre la una de les capelles primeres, ço és a la part de la epístola, qui es ditae que era principi la invocació de Sent Guillem qui solis esser en lo dit spital. Dotant

---

¹⁰⁰⁷ ARV, RC 18 (1457), ff. 163 v i 164 r.

¹⁰⁰⁸ ARV, RC 730 (1457), Carpeta 6, carta 4.

¹⁰⁰⁹ ARV, RC 20 (1457), ff. 170 v i 171 r. Vegeu Annex I.

¹⁰¹⁰ FURIÓ DIEGO, Antoni, “Senyors i senyories al País Valencià al final de l'Edat Mitjana, en *Revista d'Història Medieval*, 8, pp. 109-151, p. 144.

aquella emperò dels béns dels difunt.”¹⁰¹¹ Per tant, sabem que una capella es va dedicar a Sant Guillem, que es trobava al costat de l’Epístola, i altra, la tercera des de l’altar major, del costat de l’Evangeli, estava dedicada a la Mare de Déu, situada just enfront de la porta principal del temple i patrocinada per Castellana Pardo així com per la noble Joana Cifré que donà diners per col·locar unes vidrieres.

La portada de l’església de la Trinitat

Pel que fa a la portada principal de l’església conventual seguia el mateix estil que la porta de l’església del Convent de Predicadors de València, la qual pot haver estat la seua font d’inspiració. La dita porta s’emmarca amb un arc conopial decorat amb magolles i flanquejat per pinacles, que, a diferència de l’austeritat de l’església en el seu conjunt, responia als gustos del gòtic més florit (Figura 15). Les columnes que recauen als costats estan sustentades per unes mènsules decorades amb l’anagrama del IHS, de clara inspiració bernardina.¹⁰¹² El més sorprenent de tot és la policromia que decora tot el conjunt: el timpà de la porta estava pintat de color blau, i en el centre es va disposar un plafó ceràmic de la Mare de Déu amb el Nen. La imatge que hi ha és còpia de l’original que actualment es custodia al Museu Nacional de Ceràmica González Martí de València. En un primer moment es pensava que aquest tondo provenia del taller de l’escultor Lucca della Robbia, però segons les últimes investigacions, està més relacionat amb el taller de Benedetto da Maiano, escultor florentí. Aquest treballà a Nàpols i el seu oncle, Giuliano, havia treballat també a la cort del Magnànim.¹⁰¹³ És una peça que es va afegir després de la mort de la reina al timpà de la portada principal de l’església, ja que les obres de tot el conjunt veurien la seua conclusió cap a 1490, abans de la mort de la neboda de la reina i abadessa del convent, Isabel de Villena. A hores d’ara encara no se sap si l’elecció d’aquest element decoratiu ha d’atribuir-se a la reina o a l’abadessa, la seua neboda Isabel de Villena. No obstant això, si el rei tenia al seu servei a un dels Maiano, no resultaria estrany que la reina s’interessés per les obres d’aquests escultors i encarregués una obra similar per a la portada de la Trinitat.

---

¹⁰¹¹ ARV, RC 730 (1457), Carpeta 6, carta 3.

¹⁰¹² VICENS SOLER, Maria Teresa, “Aproximació al món artístic de la reina Maria”, en TERÉS i TOMÀS, Rosa (coord.), *Capítula facta et firmata, inquietuds artístiques en el Quatre-cents*, Barcelona, Cossetània, 2009, pp. 243-251.

¹⁰¹³ VASARI, Giorgio, *Las vidas de los más excelentes arquitectos, pintores y escultores italianos desde Cimabue a nuestros tiempos*, BELLOSI, Luciano Bellosi y ROSSI, Aldo (eds.), Madrid, Cátedra, 2002 [1ª edició 1986], pp. 422-425.

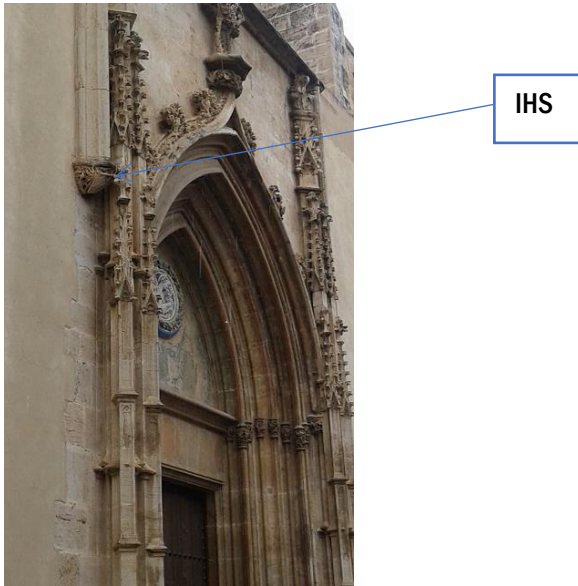

Fig. 15. Convent de la Santíssima Trinitat de València. Portada principal de l'església.

Pel que respecta a les altres dues portes que tenia l'església es situen al costat dret de la mateixa façana: una molt menuda decorada també amb una solució senzilla d'arc conopial i a la seua esquerra, altra porta de major mida elaborada amb un simple arc apuntat decorat amb fines i senzilles columnetes. De la més menuda sabem que donava accés al cor reial de l'església i d'aquesta, segons comenta Daniel Benito, podria ser que fora de l'antic convent trinitari.¹⁰¹⁴ Açò és difícil de saber, però si tenim en compte que el document diu que s'estan acabant els portals, i que el conjunt es va fer des dels fonaments, hem de deduir que farien més d'un de nou. A més d'açò podem veure que tot el mur de la façana on recauen les portes presenta el mateix tipus de carreus de pedra, per tant, tot integrant-se de manera unitària.

L'apartament de la reina

L'últim element que ens agradaria destacar és l'anomenat apartament de la reina. Situat en el flanc nord-oest del claustre, a la segona planta, estava annex al convent. A diferència de la resta de l'edifici, que estava fet en pedra, aquesta habitació era un cub construït en tàpia valenciana amb unes finestres menudes, molt més sobri i auster que la resta del convent. Segons manament de la reina, volia que "l'apartament és mescle amb

---

¹⁰¹⁴ BENITO GOERLICH, Daniel, *El Real Monasterio de la Santísima Trinidad de Valencia. Historia y Arte*, Valencia, Consell Valencià de Cultura, ed. 2008, p. 212.

el monestir”, la qual cosa fa pensar que aquestes habitacions estarien clarament dins l’espai de clausura del convent, “e açò quasi tots diumenges quens trobam be no podem star que noy anem e allí, ço és fora la porta de hon elles estan encloses nos dinam e a pres nos ne entram dins e estam tot lo dia entre elles ab nostres donzelles dins”.¹⁰¹⁵

L’elecció de l’espai per a situar l’apartament va ser meditada i es va edificar prop de les cuines, entre l’hort i el refectori per poder aprofitar, segurament, l’escalfor de les xemeneies d’aquelles. La reina ja coneixia aquest tipus de palaus inserits a dintre dels convents. Possiblement coneixeria el de la reina Elisenda de Montcada a Pedralbes, que estava al costat del dormidor de les monges, tot i que la reina Elisenda manà que es tapiés tot accés a aquests després de la seua mort; present estava també al convent de Santa Maria de la Nieva que fundà la seua mare Caterina de Lancaster, en la façana est del convent¹⁰¹⁶ i també ho va tenir a la vista des de menuda al convent de Santa Clara de Tordesillas, però en aquest cas era diferent, ja que es tractava d’un palau reconvertit en convent.¹⁰¹⁷ Bàsicament es composaria, com bé la reina explica a la carta, d’una cambra per poder dormir i una recambra per descansar i estar amb les donzelles, al costat del menjador de la cuina.

Reformes en el convent de Santa Clara de Xàtiva

La Trinitat no va ser l’única obra a favor de les clarisses; mentre s’estava duent a terme la seua construcció, altres convents del mateix orde despertaren l’interés i la preocupació de la reina, sobretot pel que respecta al comportament moral de les religioses del centre, que com a Pedralbes s’havien de reportar, i que al mateix temps la van obligar a fer una sèrie d’obres al lloc. Aquest va ser el cas del convent de Santa Clara de Xàtiva, al qual la reina ja estava vinculada perquè enre es va debatre sobre un benefici entre l’abadessa i misser Joan del Castellar. La reina va donar el seu favor, en 1433, a l’abadessa: “...l’abadessa del dit monestir... pregam e manam que per contemplació nostra

---

¹⁰¹⁵ ARV, RC 11, f. 149. Vegeu Annex I.

¹⁰¹⁶ GÓMEZ-CHACÓN, Diana Lucía, “Reinas y Predicadores: el Monasterio de Santa María la Real de Nieva en tiempos de Catalina de Lancaster y María de Aragón (1390-1445)”, en TEIJEIRA PABLOS, María Dolores, HERRÁEZ ORTEGA, María Victoria y COSMEN, María C. (coord.), *Reyes y Prelados. La creación artística en los reinos de León y Castilla (1050-1500)*, Madrid, Sílex, 2014, p. 328.

¹⁰¹⁷ GARCÍA-FRÍAS CHECA, Carmen, *Guía Real Convento de Santa Clara de Tordesillas*, Madrid, Reales Sitios, 2014.

haiats prestament desempaxada per què us pregam e manam que per contemplació nostra haiats la dita abadessa e son procurador a obté la dita casa en especial recomanació...”¹⁰¹⁸

El convent de Xàtiva era un dels més importants cenobis de clarisses del regne, també patrocinat per una fundació reial. A l'igual que el convent de Pedralbes, en el de Xàtiva la major part de les seues ocupants provenien de la noblesa. El convent va ser una fundació promoguda per Saurina d'Entença¹⁰¹⁹, vídua de l'almirall Roger de Llúria. El 1327, any de la mort de Saurina, ja s'havia disposat que s'edifiqués un convent de clarisses i que el seu cos s'enterrés allí. Per a tal feina, es van cedir les rendes dels senyoriu de les viles d'Alcoi i Gorga, cessió que va ser ratificada anys després per Alfons el Magnànim¹⁰²⁰, així com d'altres pobles de la vall de Seta. El rei Jaume II atorgà una almoïna; Pere IV també va concedir una salvaguarda reial, sota una pena de 1.000 morabatins. Aviat, però, es veuria en ruïnes aquest monestir com a conseqüència de les batalles que s'hi succeïren durant la Guerra de la Unió i per la qual cosa es va haver d'abandonar. Les monges van ser traslladades llavors a altra casa, aquesta vegada intramurs de la ciutat de Xàtiva, en 1369.

El convent de Santa Clara no resultà exempt de problemes des de la seua fundació, car des d'un començament es va produir cert malestar amb el trasllat de les monges de l'antic convent al nou a l'interior de la ciutat. El rei Pere III va voler que es poblés de religioses procedents de València, però els frares de la zona tenien les seues pròpies preferències. Aquests demanaren que fos l'abadessa una sor anomenada Agnès, i no Beatriu de Saragossa que era l'elegida pel rei. Aquestes demandes reials tenien la missió, segurament, d'incloure dones nobles dins dels murs del convent. Però, a la fi, les monges que el van poblar van arribar des de València provinents del convent de Santa Elisabet.¹⁰²¹

Pel que respecta al seu estil, seguint la descripció que va fer Sarthou Carreres, tot el conjunt estava cobert per voltes de creueria decorades amb l'escut de la fundadora en les claus de les voltes del claustre, com hem vist també a Pedralbes. Escut que també es repetia en la cadira del cor de l'església, en la sala capitular, en el sostre del refectori, i en el començament d'una escala, deixant clara constància de qui era la seua promotora. Aquest autor continuava destacant la importància dels dos pisos, els quals es componien

---

¹⁰¹⁸ ACA, RC 3113, f. 167 r.

¹⁰¹⁹ WEBSTER, Jill R, *Per Déu o per diners. Els mendicants i el clergat al País Valencià*, Barcelona, Afers, 1998, pp. 66-67.

¹⁰²⁰ SARTHOU CARRERES, Carlos, *Monasterios setabitanos*, Valencia, Avellana, 1922, p. 31.

¹⁰²¹ Dotze monges, concretament. WEBSTER, Jill R, *Per Déu o per diners...*, *cit.*, p. 66.

d'imponents i *interminables* claustres de voltes de creueria, que en el primer pis requeien sobre mènsules i estaven pintats de blau cobalt, igual que la gran sala capitular.¹⁰²²

Sense dubte seria un edifici de grans dimensions i no li mancaven dependències annexes: tenia hort, cementiri i arxiu, entre altres departaments. Tant el sostre de la infermeria com el de l'església estava construït amb un entramat de fusta policromada amb motius d'estil mudèjar. Alguns, procedents del cor, estan datats al voltant de 1402-1410. Des del punt de vista d'aquest estudi, el més important és l'aportació que hi va fer la reina Maria, la qual va emprendre una sèrie de reformes al convent, entre elles la d'un mirador.¹⁰²³ També, la seua abadessa, Violant d'Aragó, va emprendre noves reformes com per exemple la capella de la Font que va ser reparada en 1419, altres capelles, les cobertes i la finestra del dormidor, entre altres coses.¹⁰²⁴

La intervenció de la reina Maria va ser fruit, segurament, de la resposta als problemes que hi havia entre les monges del convent, per “les provisions e castich que devem fer en les monges culpables e delinqüents en los dits monestirs..”.¹⁰²⁵ Anys més tard, de nou la documentació reial de l'època de la reina Maria ens aporta nova informació pel que respecta a reformes en l'arquitectura del convent, així com del mode de vida de les seues ocupants. La reina tenia previst que tots els assumptes del convent estigueren a càrrec de “mossén Jaume Malferit e comunicat ab aquell ampliament de nostra intenció e voluntat qui més ni quals son en la provisió que en i sobre açò por los dits sguards e descàrrec del venerable religiós e amat conseller del senyor Rey e nostre lo abbat de Valldigna...”¹⁰²⁶

Aquestes notícies feien referència no sols al monestir de Santa Clara, sinó també al de Montsant, a la mateixa ciutat. La reina Maria es va interessar per aquest convent cistercenc de Montsant¹⁰²⁷ i va col·locar també al conseller del rei, mossèn Jaume de Malferit, al compte d'aquest.¹⁰²⁸

---

¹⁰²² SARTHOU CARRERES, Carlos, *Monasterios setabitanos*, cit., p. 39

¹⁰²³ ARV, Clero, 1723, f. 167 r.

¹⁰²⁴ ARV, Clero 1723, f. 148 r-v i 164.

¹⁰²⁵ ARV, RC 22, f. 109.

¹⁰²⁶ ARV, RC 22, f. 108.

¹⁰²⁷ Monestir fundat primerament a Alzira baix el patrocini de Jaume I en 1273 i baix el nom de Maria Magdalena, però que després es va traslladar a Xàtiva (1320) a causa del desbordament del Xúquer, fundant-se com Monestir de Montsant. Vegeu: CORTÉS, Josepa i PONS ALÓS, Vicente, “Geografia dels monestirs femenins valencians en la baixa Edat Mitjana”, en *Revista d'Història Medieval*, 2, 1991, pp. 77-90, p. 81.

¹⁰²⁸ ARV, RC 23, f. 8 r.

Com ja hem pogut observar en els convents catalans, assegurar la clausura de les monges era un problema que es repetia en aquesta centúria, i que va obligar, reiteradament, a actuar a la reina per prendre mesures amb les mateixes monges i convents afectats. Tancament de miradors, parladors i alça de tàpies van ser les feines més comunes que havien d'assegurar la dignitat de les monges.¹⁰²⁹ I és que la reina volia reformar el convent setabí sota la reforma observant.

La situació era tan greu en el convent de Santa Clara que la reina adreçà una carta als Jurats de Xàtiva amb tot un memorial per intentar reformar i posar orde al dit convent: per a la “reparació del dit Monestir parlant primer ab la abadessa e après de las saluts acostumades de part de la dita senyora Reyna i que lo dit visitador parlara ab la dita sor Gostança e ab Luisa Sanç e ab sor Pujades, monges del dit monestir dient exhortant-les de part de la dita senyora que elles se bullen regir e comutar lur vida de bo en millor altra que no la que han portada segons la dita senyora es informada”. Per tal d'assegurar-se que les monges s'hi hagueren penedit dels seus actes, la reina va demanar al visitador “de fer proveirà e farà provehir en tancar lo mirador de la plaça de santa Lucia perquè n'és baix e dampnos en moltes maneres al dit Monastir e provehirà en totes les coses necessàries”.¹⁰³⁰ Açò concorda amb les reparacions descrites al llibre d'obres del convent, ja que parla concretament del tancament d'aqueix mirador.¹⁰³¹ Sense dubte aquesta va ser una de les reformes, en la línia de la reina Maria, sempre orientades a preservar la decència i la rectitud dels vots per part de les religioses.

En totes aquestes reformes la reina no va perdre l'oportunitat per fer prevaldre els valors de l'Observança. De fet, en el museu d'Història de la ciutat de Xàtiva, el Museu de l'Almodí, es conserva una clau de volta datada al segle XV amb l'anagrama del IHS (Figura 16) i amb restes de policromia que podria ser l'exemple de la intervenció, o almenys de la influència de la reina en aquella ciutat.

Apuntem la hipòtesi, doncs, de que, si la reina va manar que es realitzaren certes obres al convent en 1458, foren molt possiblement les que es van dur a terme el 1460, quan ja ella havia mort. Entre aquestes, està documentat el treball d'un tal “Lors Casanova per recórrer les teulades que acaben l'any següent de la mà de Jaume Vilaplana i també

---

¹⁰²⁹ WEBSTER, Jill R., *Els Franciscans Catalans a l'Edat Mitjana, els primers menorets i menoretetes a la Corona d'Aragó, Lleida*, Pagès Editors, 2000., cit., p. 325.

¹⁰³⁰ ARV, RC 22, f. 160 r. Escrita des de València a 1458.

¹⁰³¹ ARV, Clero, 1723, f. 167 r.

Fig.16. Clau de volta i arranc de 4 nervis amb anagrama del IHS.

es va acabar la infermeria en adobar un tros de post per adobar la dita porta e una barra; cordes per les finestres de la cambra de la senyora abadessa; una ramia per al dormidor; i per adobar finestres del dormidor de la tribuna entre altres coses”.¹⁰³²

L'estat de malestar que afectava Santa Clara es van estendre, com déiem, al monestir de Montsant, que va patir problemes similars, i que en conseqüència la reina amb una carta adreçada a fra Jaume li diu:

“encarregam en lo castich de les delinqüents encara vos pregam que vos e lo batle ab la qual mostrarets la present hi tingau sivent e les ne sol·liciteu”.¹⁰³³ Dies després de la visita que el religiós va fer a aquests convents, no va tenir el resultat que la reina esperava. Aquesta li va comentar que l'abadessa de Santa Clara no havia donat la resposta esperada, perquè no aplicava el degut càstig a les monges que causaven els desordres. De tota manera el problema ja venia de més enrere, quan en 1420, la reina Maria envià al convent de Santa Clara al frare Luis Simó, de l'orde de framenors de la mateixa ciutat, per vigilar i controlar el convent. Per tant era un problema conegut.¹⁰³⁴ Actualment, no es pot contemplar *in situ* l'estat actual del convent de Santa Clara, car va restar en peu fins al seu trasllat definitiu en 1707, a causa de la guerra de Successió, a València. Tot i això, resten elements com la clau de volta amb l'anagrama de l'IHS, conservat al Museu de la Ciutat de Xàtiva, on apuntem la hipòtesi de que pogués ser d'aquell convent, o almenys de la influència exercida per part de la reina en aquesta ciutat, ja que data del segle XV (Figura 16).

4.5.3. Les reformes als monestirs i convents de Predicadors

També l'orde dominic va estar molt lligat a la monarquia des dels seus orígens, la qual els va protegir, sobretot des d'un punt de vista lligat a l'establiment d'escoles de teologia en diferents ciutats europees.¹⁰³⁵ I, aqueixa proximitat amb l'estatut reial els va

¹⁰³² AHCX, Santa Clara, A-1 (1461), f. 26-108, f. 42 r-47 r i 62 r.

¹⁰³³ ARV, RC 22, f. 111 v.

¹⁰³⁴ ACA, RC 3222, f. 28 i f. 92.

¹⁰³⁵ A Dover (Anglaterra) arribaren els primers religiosos en 1221 i prompte s'establiren també en altres importants ciutats com per exemple Canterbury o Londres. Sobretot es van assentar en ciutats que tenien bones connexions amb països com Escandinàvia, Flandes, Alemanya, França, la Península Ibèrica i el

fer merèixer que els seus cenobis foren elegits per establir panteons reials. Un clar exemple és el Panteó Reial que la reina Maria i Alfons el Magnànim manaren construir en el convent de predicadors de la ciutat de València. La relació de la reina amb ells no sols venia perquè tingués dominics entre el personal de cort sinó, segurament, també per sa mare; la reina Caterina de Lancaster es va caracteritzar per promoure convents dominics com el de Santa Maria la Real de Nieva, i, no sols establint fundacions, sinó canviar un orde a un altre. Tot això segurament, va calar en ella quan, en moltes de les seues actuacions, va seguir una línia d'actuació semblant a la de la seua progenitora.

La confiança demostrada per part de Maria de Castella i també pel rei Alfons cap als dominics es va veure materialitzada, doncs, en la Capella Reial o dels Reis del Convent de Predicadors de la ciutat de València. La capella, es va establir com un edifici exempt fora de l'església dominica però a la vegada integrat dins del monestir. Una estança que es contemplà com capella mortuòria per als dos monarques que es va concloure però que no va albergar mai els seus cossos.¹⁰³⁶ Alfons se n'anà a Itàlia i la reina es va enterrar al Monestir de la Santíssima Trinitat de València. Però, tot i que aquesta capella finalment no va acomplir les expectatives per a què es va edificar, va ser el lloc on aparegué una nova manera de construir, que es va construir sota la tutela i supervisió segurament de Maria de Castella, com a lloctinent dels regnes peninsulars, i que va influir en la reina a l'hora d'edificar el que sí que seria el seu lloc de descans: el Monestir de la Santíssima Trinitat de València.

La capella es va iniciar en 1437 per manament del rei Alfons, mentre aquest es trobava a Gaeta, en Nàpols. El rei va al·legar que seria el lloc on restarien les seues despulles i les de la reina, segons el pare Sales, un dels primers a descriure el conjunt.¹⁰³⁷ La nova capella ocuparia part de l'antic refectori que tenia el convent, oficines i l'antiga capella de Sant Llätzer. Però, una vegada el rei se n'anà a Nàpols, l'obra quedà en les mans del batlle de València, Berenguer Mercader, per a la seua construcció. Es va cridar

---

Mediterrani, i que els permetien treure profit dels comerciants que arribaven a elles, els quals, al mateix temps, operaven com a protectors d'aquests. És ben clar doncs que el seu interès per obtenir riquesa i protecció que els farà garants del suport reial. Un exemple del poder que van arribar a tenir els dominics es troba materialitzat amb la fundació de l'abadia de Westminster: RÖHRKASTEN, Jens, *The mendicant houses of Medieval London*, Münster, Lit Verlag, 2004, p. 214.

¹⁰³⁶ MIQUEL JUAN, Matilde, *Retablos, prestigio y dinero. Talleres y mercado de pintura en la Valencia del gótico internacional*, València, PUV, 2008.

¹⁰³⁷ Vegeu l'obra de SALES i ALCALÀ, Agustí; TOLOSA ROBLEDO, L. i VEDREÑO ALBA, Mª Carmen, *La capella reial d'Alfons el Magnànim de l'antic monestir de predicadors de València*, València, Col·lecció Museus, Història i Documents, 1997.

al millor mestre que hi havia en aqueix moment a València: Francesc Baldomar, que va ser artífex de les Torres de Quart, una de les portes d'entrada a la ciutat, i que va intervenir també en les obres del palau Reial durant els anys 40 del segle XV.¹⁰³⁸

Baldomar generà un canvi en la manera d'entendre l'arquitectura fins aleshores. Segons Arturo Zaragoza, que ha estudiat en diferents publicacions aquest convent, la capella dels Reis es *clave para el inicio de la estereotomia moderna*, ja que és el punt de partida per a l'ús de la pedra que es farà en els anys posteriors.¹⁰³⁹ Açò es comprova en moltes voltes que cobreixen la capella, les quals estan construïdes sobre murs de dos metres i mig d'ample. Són voltes de creueria anervada (sense nervis) a manera de voles de terceletes. Darrere de la capçalera, que es cobreix per una volta semblant però huitavada se situa la sagristia, a la qual s'accedeix per un arc motllurat tallat en biaix.¹⁰⁴⁰ Des d'aquesta habitació s'accedia a dos pisos superiors mitjançant una escala helicoidal de dues pujades amb un caragol d'ull obert. Per ella en pujava a una altra habitació i d'aquesta al terrat. Al timpà de la porta lateral de la capella encara es poden apreciar els tres escuts, que encara tenen policromia, que representen a Aragó, Sicília i Nàpols, territoris ja conquerits pel Magnànim.¹⁰⁴¹

El conjunt està realitzat amb “pedra blava de Morvedre”, anomenada així pel seu color blavós i obscur, que atorgava a aquest tipus d'entorn un ambient propici per a ser un panteó. Aquesta pedra es va utilitzar per a les parets, les voltes d'aresta, que fan l'efecte de pany mortuori, i també per a la taula de l'altar. Mentre que per als apitradors, caragols i les peces grans de l'altar es va utilitzar la pedra de les pedreres de Portaceli. La capella estava presidida per un retaule pintat per Joan Reixach (que no es conserva), pintor de cambra del rei, tot i que es pensa que es va fer quan aquest ja s'havia mort, a càrrec de Joan II, en 1463.

És difícil d'esbrinar quin va ser el paper de la reina en aquesta obra perquè en els documents de la Reial Cancelleria no apareixen mencions directes a l'obra o subvencions d'aquesta. Sabem, d'altra part, que el rei estava al corrent de les obres mitjançant comptes

---

¹⁰³⁸ TEIXIDOR, Fr. Josef, *Antigüedades de Valencia. Observaciones críticas donde con instrumentos auténticos se destruye lo fabuloso, dejando en su debida estabilidad lo bien fundado*, Vol. II València, Imprenta Francisco Vives Mora, [edición de 1895], p. 14.

¹⁰³⁹ ZARAGOZÁ CATALÁN, Arturo, *Antiguo convento de Santo Domingo. Valencia*, València, Generalitat Valenciana, 1995, p. 10.

¹⁰⁴⁰ Ídem.

¹⁰⁴¹ ZARAGOZÁ CATALÁN, Arturo, *Arquitectura gótica valenciana Siglos XIII-XV*, València, Generalitat Valenciana, 2000, pp. 145-149.

i factures que han aparegut als comptes reials.¹⁰⁴² Però, tot i això, les similituds de la capella dels Reis amb el Monestir de la Trinitat són evidents i denoten que la reina estava al corrent de tots els treballs que s'hi duïen a terme així com de les noves tendències que s'aplicaven a l'arquitectura –cosa evident pel seu paper de lloctinent del regne– com per exemple el tall dels arcs de les portes en biaix o l'estudi del tall de la pedra que realitza ací Baldomar, són elements que hem vist a la Trinitat, i que la reina va voler imitar de Sant Domènec.

L'edifici de culte, ara desaparegut com a conseqüència de la exclaustació, estava paral·lel a la galeria nord del claustre, segons Teixidor. Tal i com arreplega Zaragoza, es va iniciar en 1382, i era de nau única, amb capelles entre contraforts, una capçalera poligonal i trams quadrats. En el segle XVII es va revestir de decoració barroca però es podien veure encara els nervis gòtics del tram de l'entrada així com la porta. La porta de l'església és del segle XV i segueix el mateix estil que la porta de la església de la Trinitat: fines arquivoltes apuntades conformen un arc conopial decorat amb cards i rematat per una magolla. La porta estava flaquejada per dos pinacles. El timpà estava decorat amb la Mare de Déu del Rosari i Sant Domènec i Santa Caterina de Siena.¹⁰⁴³ En definitiva, apuntem la hipòtesi que va ser idea de la reina traslladar aquest model de porta al Monestir de la Trinitat.

Quan, degut a les circumstàncies abans mencionades, la reina ja sabia que aquella capella no seria el lloc on el seu cos descansaria eternament, i com tampoc no ho seria a Poblet, on era habitual que s'enterraren els reis i les reines d'Aragó, ho va fer a València, com a resposta per la devoció cap a l'orde franciscà i sobretot cap a les clarisses en el Convent de la Trinitat de València. Realment València no va ser l'única on es van fer promocions destinades a l'orde de Predicadors per part de la reina, també es van fer a Barcelona i a Saragossa.

La reina va tenir un paper més actiu cap aquest orde a la ciutat de Barcelona, on en la dècada dels anys 20, i abans inclús de l'edificació del convent de València va establir contactes amb les predicadores de Montsió, al mateix temps que va realitzar reformes arquitectòniques interessants. Sobretot a Lleida, on va fundar el Convent de Predicadors

---

¹⁰⁴² TOLOSA ROBLEDO, Luisa. i VEDREÑO ALBA, María del Carmen, *La capella reial d'Alfons el Magnànim de l'antic monestir de predicadors de València*, València, Col·lecció Museus, Història i Documents, 1997, p. 65.

¹⁰⁴³ ZARAGOZÁ CATALÁN, Arturo, *Antiguo Convento de Santo Domingo. Valencia*, València, Generalitat Valenciana, 1995, pp. 5-6.

de la ciutat. Una prova més que expressa el desig de la monarca en participar solament i activament en la construcció de nous convents afavorint a aquests ordes mendicants.

Així, l'interés de Maria de Castella per l'orde de predicadors, va començar poc després que el rei Alfons li encomanés la lloctinència: entre 1421 i 1423, on va dur a terme una sèrie de reformes en diferents convents de dominiques de la Ciutat Comtal. En maig de 1420 Alfons havia partit des del port dels Alfacs de Tortosa cap a Sardenya. Ella es va quedar al davant de la política, però també va ser un moment propici per poder desenvolupar altres empreses com eren les devocionals. La seua primera intervenció es va dur a terme al Monestir de predicadores de Montsió.

El monestir de Montsió de Barcelona

Entre els primers estudis que es van fer del convent de Montsió hem de destacar el d'Antonio Paulí, un dels pocs treballs exhaustius i detallats d'aquest convent que tenia el seu origen en el convent de Sant Pere Màrtir de Barcelona. De les notícies que hi arrellegà del convent de predicadors de Sant Pere, ens diu que es va decidir construir, gràcies a l'impuls d'altra dona vinculada amb la reialesa del moment, Maria d'Aragó, la filla de Jaume II el Just. Com a conseqüència de la prematura mort del seu marit, Pere I de Castella, i amb només vint anys, va haver de recloure's al convent de Sixena, d'on era priora la seua germana Blanca d'Aragó, però prompte va agafar les regnes del seu propi destí erigint un convent de dominiques situat a la mateixa Ciutat Comtal. L'obra, es va fundar en 1347 però es va començar a construir quatre anys després, quan Pere el Cerimoniós va posar la primera pedra l'1 d'agost de 1351¹⁰⁴⁴, i des de ben aviat va aconseguir captar un bon nombre de religioses, que arribaren a ser un total de cent. Així i tot, la jove princesa ja no va veure acabada la seua obra perquè va morir al cap de poc temps.

El convent es va edificar prop de les drassanes de la ciutat amb el nom de Sant Pere Màrtir. Com era habitual en els convents mendicants, es situava extramurs de la ciutat. Des del començament, el suport reial va ser clar i decidit. El rei Cerimoniós va atorgar llicència per a l'extracció de pedra, com en tants altres edificis de la ciutat, de les pedreres

---

¹⁰⁴⁴ PAULÍ MELÉNDEZ, Antonio, *El Real Monasterio de Nuestra Señora de Monte-Sión de Barcelona*, Barcelona, MCMLLIL, 1952, p. 36. Veure també AINAUD, Juan i GUDIOL, José, *Catálogo monumental de España. La ciudad de Barcelona*, Madrid, CSIC, 1947, pp. 161-163.

de Montjuïc, i va ajudar en la construcció mitjançant la recaptació de les multes que imposava a l'exercir la jurisdicció criminal sobre l'aljama dels jueus de València. Una altra part important de la dotació provenia del dot de la mateixa reina Maria d'Aragó.¹⁰⁴⁵ Però tingué poca vida, ja que a causa dels perills que ocasionava el fet d'estar a fora de les muralles, de possibles saquejos i atacs dels pirates, es va haver de traslladar intramurs, prop d'on estava l'hospital d'en Colom (Santa Creu) i la casa d'en Porta, en 1370.

Les monges fundadores provenien de la regió de l'Aude, concretament del monestir de Prouilhe, a França, essent la primera priora Constança de Bellera. L'edificació de l'església es va vincular amb la figura del frare Bernat Jaubert, en 1388, en un moment en què el convent es trobava en ple procés de construcció.¹⁰⁴⁶ No sabem com seria aquest complex ni en quines circumstàncies viurien ací les monges, però està clar que en ser un lloc provisional no gaudiria de les condicions mínimes per a viure. És per això que la reina es va proposar donar-les un lloc digne on residir.

No hi va ser fàcil per a la reina, perquè havia de buscar un convent adient a aquestes necessitats. Aleshores va emprendre una ronda de contactes entre els diferents càrrecs eclesiàstics i alguns convents barcelonins per poder donar a les monges una nova casa. El lloc que millor s'ajustava, segurament per espai i localització (intramurs de la ciutat) va ser el convent d'agustins de Santa Eulàlia del Camp. Segons ens conta Paulí, seguint la tradició, va ser el bisbe Quirze de Barcelona el que va fundar en 862 un convent de frares agustins, prop de la Porta Nova, sota el nom de Santa Eulàlia del Camp. Però el bisbe Quirze va estar al càrrec entre el 640 i 666. Per tant, o bé va ser en temps d'aquest i Paulí errava amb data de construcció, o bé es va equivocar amb el nom del bisbe, ja que en el 862 el bisbe de Barcelona era Frodoí. En qualsevol cas, aquest primitiu edifici es va destruir en època islàmica, reconstruint-se més tard pels mateixos canonges. Aquesta

---

¹⁰⁴⁵ PAULÍ MELÉNDEZ, Antonio, *El Real Monasterio de Nuestra Señora de Monte-Sión de Barcelona...*, cit., p. 36.

¹⁰⁴⁶ AINAUD, Juan i GUDIOL, José, *Catálogo monumental de España. La ciudad de Barcelona*, cit., p. 161.

comunitat es va unir, en 1293, amb els Frares de la Penitència de Jesucrist,¹⁰⁴⁷ més coneguts com Frares del Sac, que tenien el seu convent en la plaça de Santa Anna.¹⁰⁴⁸

El convent de Santa Eulàlia, on es trobaven aquestes dues ordes fusionades, va adquirir anys després una capella dedicada a Nostra Senyora de Montsió (construïda en 1388 sota l'auspici, com hem dit abans, del frare Bernat Jaubert) que va estar sufragada per les autoritats municipals i el rei Joan I. Aquesta capella tenia també instituïda una confraria dedicada a la mateixa advocació, amb llicència atorgada el 30 d'abril de 1389.¹⁰⁴⁹ Antonio Paulí comenta que el rei va regalar la imatge d'una Mare de Déu feta d'alabastre que va esser col·locada a l'altar major, i que l'infant Martí, en el seu desplaçament per arribar a Barcelona, quan va donar a la catedral la relíquia de la Santa Espina, es va detenir a descansar al monestir de Santa Eulàlia i va oir missa l'endemà en la dita capella; al dia següent, la dita relíquia va eixir d'allí en processó cap a la Catedral.¹⁰⁵⁰

Arribats al segle XV començaren les negociacions de la reina Maria per tal d'aconseguir que les monges obtingueren el convent de Santa Eulàlia, les quals s'iniciaren concretament en 1421.¹⁰⁵¹ Però un any abans, una carta enviada al rei la reina desvela les seues pretensions per ocupar el monestir de la plaça de Santa Anna.¹⁰⁵² Per a tal efecte, la reina va haver de propiciar el trasllat dels agustins que hi residien al convent de Santa Anna.¹⁰⁵³ La sobirana contà, prèviament, amb el suport del Papa i del prior dels

---

¹⁰⁴⁷ Els frares del Sac: anomenats així per la seua pobra indumentària, és un orde que arriba a Catalunya en el segle XIII. Aquest orde va tenir poca vida, ja que a causa del Concili de Lió de 1274 es va suprimir i molts d'aquests frares van haver-hi de passar a altres ordes, com per exemple la de Sant Joan de l'Espasa, o fusionar-se amb altres afins. Va ser així quan en 1293, i quan només hi havia 5 frares al convent de Santa Anna, van decidir integrar-se amb els agustins de Santa Eulàlia del Camp gràcies a la Butlla de Bonifaci VIII que va donar via lliure per al seu traspàs, quan es va dur a terme pel bisbe Bernat Peregrí, amb un cost de 10.000 sous barcelonesos. BAUCCELLS i REIG, Josep, "Els monestirs del bisbat de Barcelona (durant el pontificat de Ponç de Gualba) de 1303 a 1334", en *II Col·loqui d'Història del monaquisme català*, vol. I, Sant Joan de les Abadesses, Abadia de Poblet, 1972, p. 107.

¹⁰⁴⁸ PAULÍ MELÉNDEZ, Antonio, *El Real Monasterio de Nuestra Señora de Monte-Sión de Barcelona*, Barcelona, MCMLIL, 1952, *cit.*, p. 36, p. 41.

¹⁰⁴⁹ *Ibidem*, p. 43.

¹⁰⁵⁰ Paulí presenta com a testimoni una àpoca de l'obrer Francisco Magarola on estaria ja unida la capella en 11 de desembre de 1390.

¹⁰⁵¹ "Reverend pare en Crist sabut havem com nostra letra a sos liurada de part nostra per los Consellers de Barcelona o en nom lur sobre la seis faedora de les menesters de Santa Anna e de Santa Eulàlia del Camp de Barcelona. E sobre la permutació après sie dada de la prioressa e Convent de les sors predicadores de Barcelona al dit monestir de Santa Eulàlia del Camp fundat en la plaça de Santa Anna de la dita ciutat". ACA, RC 3108 (1420), f. 86 v. Vegeu Annex I.

¹⁰⁵² ACB, Carta C.R.I-61 (8 de juny de 1420); Carta C.R.I-67 (1421) o Carta C.R.I.-70 (1421).

¹⁰⁵³ ACA, RC 3109, f. 85 r. Vegeu Annex I. També hi ha altra carta dirigida als predicadors en ACA, RC 3109, ff. 103 v 104.

agustins.¹⁰⁵⁴ També va haver de sol·licitar al Consell de Barcelona aquesta fusió al qual va incitar amb molta premura “com encara les dites coses non sien seguides per obra son-ne molt meravellada”.¹⁰⁵⁵

El convent de Santa Eulàlia ja s’anomenava Montsió en el moment en què les monges arribaren a ell, i, apuntem la hipòtesi de que aquest canvi de nom es va deure en part a la reina, ja que, va ser el reflex del nou orde que hi residiria i que havia arribat de la mà d’aquesta nova promotora. Era un edifici gran i bastant complet: amb església, claustre, cementeri, refectori i altres cases annexes i horts.¹⁰⁵⁶ Tot i això, el desig de la reina per millorar-lo i adaptar-lo va donar com a resultat la reforma que es va centrar en els nous dormitoris i el claustre.¹⁰⁵⁷ Començant per aquest, estava conformat en un espai rectangular i dividit per dos pisos ordenats per arcs no massa apuntats i d’estil prou auster, si ens atenim a les imatges conservades (Figura 17), alçats per columnes elaborades amb pedra de Girona.¹⁰⁵⁸

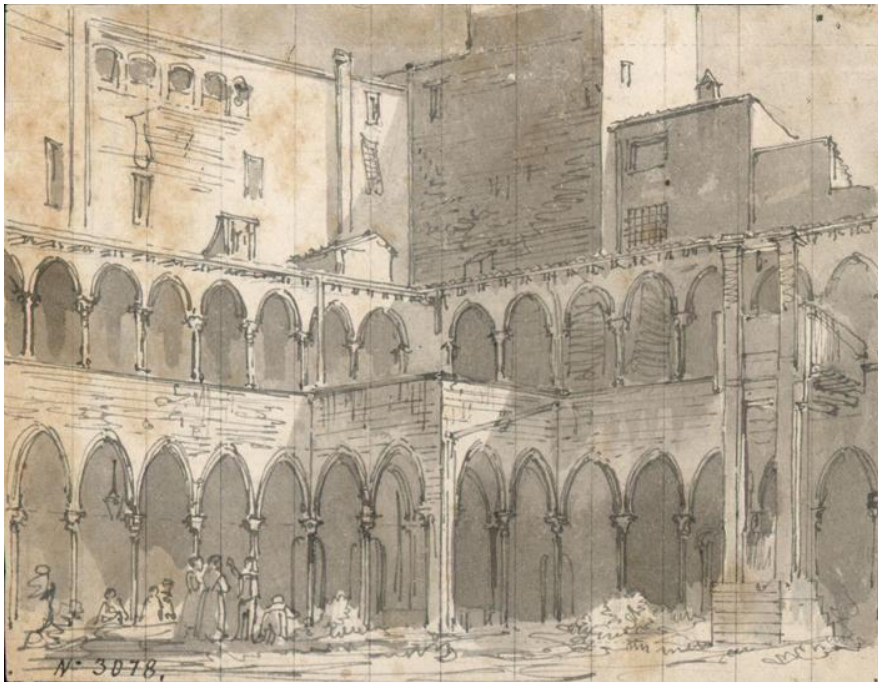

Fig. 17. Monestir de Montsió de Barcelona. Dibuix del claustre, Rigalt Farrriols.

¹⁰⁵⁴ ACA, RC 3108, f. 169. Vegeu Annex I.

¹⁰⁵⁵ Continua dient: “E com tals coses no deguen ser hoydes per çò us pregam ab tanta affecció com podem esquivets ab totes forces...” ACA, RC 3109, f. 59.

¹⁰⁵⁶ PAULÍ MELÉNDEZ, Antonio, *El Real Monasterio de Nuestra Señora de Monte-Sión de Barcelona*, Barcelona, MCMLLIL, 1952, p. 46.

¹⁰⁵⁷ ARV, RC 16, f. 172 v i 173 r. Vegeu Annex I.

¹⁰⁵⁸ AINAUD, Juan i GUDIOL, José, *Catálogo monumental de España. La ciudad de Barcelona*, Madrid, CSIC, 1947, p. 163.

Pel que respecta a l'obra dels nous dormidors realment estava en sintonia amb la reforma del claustre. Com la reina era ferma seguidora dels preceptes observants, una de les reformes que més es donava en els convents era precisament el fet de construir habitacions individuals, per aconseguir que les monges que abans dormien en comunitat tingueren les mínimes disputes possibles. De fet, açò tenia una explicació. Segons Braunfels¹⁰⁵⁹, el fet de passar de dormitoris comuns a individuals comportava la necessitat d'un major espai per distribuir-los entre el claustre. Açò també estava relacionat amb el fet que molts d'aquests convents tingueren dos o inclús tres pisos d'alçada. En Montsió el claustre estava articulat, com hem apuntat, per dos pisos, la qual cosa dóna una idea de la gran quantitat de monges que hi residien.

Altres de les obres que es van fer en aquesta etapa van ser la sala capitular, que era rectangular i estava coberta per volta de creueria,¹⁰⁶⁰ així com la font que hi ha a un dels costats del claustre, de rica traceria calada. A més del claustre i d'aquestes noves incorporacions, segons Paulí, es van realitzar les capelles laterals de l'església del convent.¹⁰⁶¹ Si ens fonamentem en els plànols conservats, era un edifici d'una sola nau, coberta amb quatre voltes de creueria que es corresponia amb les quatre capelles que tenia a cada costat, separades entre grossos contraforts. La capçalera rematava amb un absis poligonal. A dalt de les capelles es van construir unes tribunes altes que comunicaven alhora amb les dependències del convent (podrien ser molt similars a les tribunes de l'església del convent de la Trinitat de València, on la reina accedia des del patí d'entrada al convent a una d'aquestes).¹⁰⁶² Segons Paulí, l'arquitecte d'aquestes tribunes va ser Guillem Abiell.¹⁰⁶³

L'austeritat que presentava el conjunt evidència el gust auster mendicant: els òculs o finestres que se situaven damunt de les capelles mancaven de traceria. Així com les columnes del claustre, que sols estaven decorats els seus capitells, amb roses de 4 pètals i un escut que representa la flor de lis. Les columnes del segon pis i els capitells sols

---

¹⁰⁵⁹ BRAUNFELS, Wolfgang, *Arquitectura monacal en Occidente*, Barcelona, Barral, 1974 [1ª ed. de 1969], p.199.

¹⁰⁶⁰ FIGUEROLA ROTGER, Jordi, "Els convents de la ciutat de Barcelona", en PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'art gòtic a Catalunya, Arquitectura II, catedrals, monestirs i altres edificis religiosos*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2002-2009, p. 236.

¹⁰⁶¹ PAULÍ MELÉNDEZ, Antonio, *El Real Monasterio de Nuestra Señora de Monte-Sión de Barcelona*, Barcelona, MCMLIL, 1952, f. 51.

¹⁰⁶² FIGUEROLA ROTGER, Jordi, "Els convents de la ciutat de Barcelona", *cit.*, p. 235

¹⁰⁶³ PAULÍ MELÉNDEZ, Antonio, *El Real Monasterio de Nuestra Señora de Monte-Sión de Barcelona*, *cit.*, p. 51.

presentaven la decoració de dues roses.¹⁰⁶⁴ Sobre l'autoria s'ha especulat que l'arquitecte fos Bartomeu Gual, ja que presentava moltes similituds amb el Convent de Jonqueres de la mateixa ciutat.¹⁰⁶⁵

Durant el segle XVI el convent va continuar amb les reformes per fer certes ampliacions. Segurament l'auge que va tenir va propiciar la vinguda de noves religioses ja que, segons Lluís Icard, el Batlle General de Catalunya (1518-1578), hi havia *tres o cuatro monjas en cada celda, y aún así, ni la mitad podia alojarse en el dormitorio*.¹⁰⁶⁶ En el moment en què l'orde va créixer les diferents cel·les del convent es quedarien petites per a una congregació que cada volta sumava més adeptes. Així que sembla que es confirma la nostra hipòtesi segons la qual les reformes que es van fer en temps de la reina van ser la construcció de dormitoris individuals.

Malauradament, amb posterioritat, el convent va patir els bombardejos de 1714. Aquest fet ocasionà l'exclaustració de les monges, així com els efectes de la guerra del Francès. En 1882 van rebre terrenys nous a la Rambla. L'estat deplorable en què es trobava el convent les va obligar a allotjar-se on hui està la parròquia de Sant Ramon de Penyafort-Montsió. Els esdeveniments de 1909 i 1936 van propiciar un nou desallotjament, i el convent va ser desmantellat. L'únic que es va conservar va ser el claustre, que es va desmuntar i traslladar a la població d'Esplugues de Llobregat, on s'inauguraria el 1950.¹⁰⁶⁷

Convent de Predicadors o de Santa Caterina de Barcelona

L'acostament de la reina cap als dominics també es va fer patent en les reformes fetes al cenobi de Santa Caterina de Barcelona. Aquest convent, hui desaparegut, va estar patrocinat en els seus inicis pel bisbe Berenguer de Castellbisbal, però amb la participació del rei Jaume I. Destacava així com un dels principals convents de la ciutat en època de l'expansió de la Corona.¹⁰⁶⁸ La construcció del cenobi va ser possible gràcies a les

---

¹⁰⁶⁴ Ibídem, p. 67.

¹⁰⁶⁵ FIGUEROLA ROTGER, Jordi, "Els convents de la ciutat de Barcelona", *cit.*, p. 235.

¹⁰⁶⁶ Aquesta notícia la transcriu Antonio Paulí en el seu llibre: PAULÍ MELÉNDEZ, Antonio, *El Real Monasterio de Nuestra Señora de Monte-Sión de Barcelona*, *cit.*, p. 48.

¹⁰⁶⁷ PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'art gòtic a Catalunya, Arquitectura II, catedrals, monestirs i altres edificis religiosos*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2002-2009, p. 233-236.

¹⁰⁶⁸ RAMIS BARCELÓ, Rafael, "El pensamiento político franciscano de la Corona de Aragón (siglos XIII-XV): modelos, paradigmas e ideas", en *Mirabilia: Revista Electrónica de Historia Antigua y Medieval*, 21, 2015. p. 7.

substancioses donacions del rei en Jaume, el qual va destinar part de l'impost amb el qual es gravaven les mercaderies que entraven a Barcelona per a l'acabament de l'obra. A més, va permetre que els frares feren ús de l'aigua de la Séquia del Rec Comtal tant per a les seues necessitats corporals com per a regar l'hort de l'edifici.¹⁰⁶⁹

Com era habitual en molts casos, el lloc on es va alçar el convent estava marcat per un espai sacre, donat que es va situar al bell mig d'una antiga capella dedicada a Santa Caterina, d'ací el seu nom.¹⁰⁷⁰ La rellevància que aquest cenobi tindria per a la reina Maria de Castella es pot comprovar quan llegim el seu testament, ja que va llegar la suma de 1.000 florins d'or per beneficiar aquest convent. La sobirana es va convertir així en una gran benefactora, com ja ho havia sigut abans Jaume I o el noble Berenguer de Montcada.

D'entre les poques proves documentals que es conserven del conjunt, és important el fet de constatar la participació activa de la reina Maria en les reformes arquitectòniques que es van dur a terme durant el segle XV, de les que aportem noves notícies que s'afegeixen al que sabíem fins ara sobre la seua fàbrica. Així, primerament Barraquer ens informa que la seua església s'assemblava a la de Santa Maria del Pi.¹⁰⁷¹ Les seues voltes eren d'aresta i també situava el cor als peus, un model pel qual optaran també les esglésies dels jerònims. L'església presentava els trets propis dels edificis mendicants, amb la mancança d'elements decoratius i una gran austeritat. Segons el dibuix que va realitzar Puig i Cadafalch, era un edifici d'una sola nau, flanquejat per set capelles entre cada tram, que comunicaven entre si. Estava il·luminada pels grans finestrals que s'obrien sobretot a l'absis poligonal i pel rosetó que quedava als peus. La il·luminació la completaven els finestrals que se situaven en cadascuna de les capelles, la qual cosa atorgava esveltesa i lleugeresa a tot el conjunt.¹⁰⁷² El claustre estava decorat amb un seguit d'arcs ogivals sostinguts per fines columnes (Figura 18). En el costat occidental es disposaven les cuines, el refectori, la farmàcia i un hospital per als frares.

Tot i que sempre s'ha dit que els majors benefactors del convent van ser el rei Jaume I i nobles com Berenguer de Montcada, el paper de la reina Maria de Castella també va

---

¹⁰⁶⁹ BARRAQUER i ROVIRALTA, Gaietà, *Las casas de religiosos en Catalunya durante el primer tercio del siglo XIX*, Vol. II, Barcelona, Imprenta de Francisco J. Altés y Albalat, 1906, p. 8

¹⁰⁷⁰ L'orde de Santa Caterina s'establiria a Barcelona en 1219, a la qual se li va cedir el raval de Sant Pere en 1233. Vegeu: AINAUD, Juan i GUDIOL, José, *Catálogo monumental de España. La ciudad de Barcelona, Barcelona*, CSIC, Madrid, 1947, p. 93.

¹⁰⁷¹ *Parecida a la del Pino, si algo, muy poco, menor en anchura, mayor en la longitud, y dos laterales*. Descrit en: BARRAQUER i ROVIRALTA, Gaietà, *Las casas de religiosos en Catalunya durante el primer tercio del siglo XIX*, Vol. II, Barcelona, Imprenta de Francisco J. Altés y Alabart, 1906, Vol. II, p. 9.

¹⁰⁷² AINAUD, Juan i GUDIOL, José, *Catálogo monumental de España. La ciudad de Barcelona, Barcelona*, CSIC, Madrid, 1947, p. 94.

ser igual d'important, i fins ara desconegut. D'entre les poques proves documentals que es conserven del conjunt arquitectònic hem trobat importants referències que mostren, explícitament, que va ser Maria de Castella la que va intervenir en les reformes del segle XV com tot seguit comentarem.

Fig. 18. Convent de Santa Caterina.
Gravat de la vista d'un angle del claustre,
Blanchard Auguste Finden Taylor.

Primerament, hem de dir que el convent estava habitat per monges dominiques, les quals no presentaven gaires problemes de convivència, com succeïa en molts altres casos que hem vist, on allò era el que empentava als benefactors, d'aquests edificis, a realitzar certes modificacions, inclús arquitectòniques. De fet, moltes de les reformes que va emprendre la reina eren conseqüència d'aquests problemes d'habitatge en el convent. Però, per tal de mantenir l'esperit de castedat, de clausura i de caritat no estava mai de més introduir certes modificacions, en un convent que, com és el cas, no estava edificat *ex novo*. Açò es va traduir, per part de la monarca, en “assats de dar en un dormidor que ha dies escomençat e és tan necessari al servei de Déu e salut de les dites monges que no pot pus cresent [...] i subvenció de la fàbrica”.¹⁰⁷³ Aquestes reformes estarien enfocades a fer seguir la regla de l'Observança, on s'apostava més per tenir dormitoris individuals, com havia fet en Montsió.¹⁰⁷⁴

---

¹⁰⁷³ ARV, RC 16 (1450), f. 172.

¹⁰⁷⁴ CANTERA MONTENEGRO, Margarita, “Las órdenes religiosas”, Web de la Sociedad Española de estudios medievales, 13-14, 2004, [on-line], p. 118.

Fig. 19. Convent de Santa Caterina de Barcelona. Gravat de l'interior del claustre de Santa Caterina, Blanchard, Auguste Finden Taylor.

El claustre es trobava adossat al mur esquerre de l'església, i se sap que en un primer moment sols disposava d'un pis, que estava distribuït per arcs aparellats separats entre robustos contraforts que miraven a l'exterior mitjançant galeries d'arcs (Figura 19) decorats amb un òcul en la part superior com mostren els gravats posteriors. Açò fa suposar que el segon pis s'afegiria arran del nou dormidor, tot i que sabem que la galeria alta que dona a l'església es va edificar al voltant de 1550 per frare Jaume Ferran.¹⁰⁷⁵ Tot i que resta encara algun tram de muralla del perímetre exterior del monestir que data del segle XV, aquest convent es va destruir completament en 1837.¹⁰⁷⁶ En definitiva, podríem dir que la reina Maria va ser la que en gran part va contribuir a l'engrandiment del convent i potencià millor la preservació de la regla.¹⁰⁷⁷ L'exterior dels murs del claustre, si tenim en compte els gravats i dibuixos conservats denota un estil clarament cistercenc, molt semblant al del convent de la Trinitat de València. Queda, per tant, ben clar quins eren els ideals i les preferències estètiques de la reina.

A diferència de l'interior de l'entorn monàstic, la façana de l'església és la que mostrava més decoració, doncs es diu que hi havia 25 escultures quasi de mesura natural que representaven la seua advocació: Santa Caterina. Aquesta anava acompanyada

¹⁰⁷⁵ El primer claustre es va construir després de 1268 a expenses de Berenguer de Montcada. AINAUD, Juan i GUDIOL, José, *Catálogo monumental de España. La ciudad de Barcelona*, cit., p. 96.

¹⁰⁷⁶ FIGUEROLA ROTGER, Jordi, "Els convents de la ciutat de Barcelona", en PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'art gòtic a Catalunya, Arquitectura II, catedrals, monestirs i altres edificis religiosos*, cit., p. 234.

¹⁰⁷⁷ Pareix que tenia dos claustres. Aquest més antic es trobava adossat al mur esquerre de l'església i el segon sembla que estava a continuació del primer i que disposava de dos pisos amb arcs simples segons: AINAUD, Juan i GUDIOL, José, *Catálogo monumental de España. La ciudad de Barcelona*, cit., p. 94-96.

d'imatges de benaventurats i màrtirs de l'orde de Sant Domènec, els quals, segons un testimoni del segle XIX, estaven representats com si entonaren cants de salve. És molt remarcable el fet que l'arc de protecció de la porta d'entrada l'edifiqués Alfonso de Baena, que segons testimonis, es conformaria com un dels principals arquitectes de la ciutat durant el segle XV,¹⁰⁷⁸ ja que el trobarem treballant en altres edificis.

La fundació del convent de Predicadors de Lleida

La reina no es va limitar a fer fundacions dominiques a Barcelona: a Lleida va ser la fundadora d'un nou convent, el Convent de Predicadors. La presència dels dominics a Lleida se situa al voltant de 1219, quan el rei Jaume I va cedir uns terrenys demanats pel propi sant Domènec, per fundar-hi un convent. Inocenci IV donà una butlla el 28 de gener de 1230 concedint indulgències a tots aquells que contribuïen en almoines per al monestir; més tard, el frare Guillem de Barberà concediria el permís de soterrar allí a tots els diocesans que ho desitjaren. El convent també va gaudir de certs privilegis reials, com per exemple els de Pere el Gran que donà dos-cents maravedís, o la reina Violant d'Hongria que n'aportà cent, igual que el comte d'Urgell; el bisbe Enguera va manar construir els dormitoris.¹⁰⁷⁹ Els terrenys estaven al darrere de la catedral, però a causa de l'estat deficient de les dependències cap al segle XIV, es va traslladar a extramurs de la ciutat.¹⁰⁸⁰

En 1314 l'edifici es va convertir en seu de l'Estudi provincial. Arribats al segle XV, el convent que es va trobar la reina possiblement seria deficient, ja que des del segle anterior unes intenses pluges havien afectat alguns dels seus murs. En 1367 el frare Joan Mateu va sol·licitar l'ajuda per a la seua reconstrucció a la Paeria o govern municipal¹⁰⁸¹ però no va ser fins a l'època del regnat de la reina Maria quan va ser reformat, el que va permetre que finalment es declarés centre de l'Estudi general de l'Orde,¹⁰⁸² reprenent la seua funció de centre d'estudi de Teologia. A més, intercediria per a la implantació dels

---

¹⁰⁷⁸ AINAUD, Juan i GUDIOL, José, *Catálogo monumental de España. La ciudad de Barcelona, Barcelona, cit.*, p. 95.

¹⁰⁷⁹ SAINZ DE BARANDA, Pedro, "De la Santa Iglesia de Lérida en su estado moderno", en *España Sagrada*, T. XLVII, Madrid, Real Academia de la Historia, 1960, p. 231.

¹⁰⁸⁰ BARRAQUER i ROVIRALTA, Gaietà, *Las casas de religiosos en Catalunya durante el primer tercio del siglo XIX*, Vol. II, Barcelona, Imprenta de Francisco J. Altés y Albalat, 190, p. 89.

¹⁰⁸¹ LLADONOSA i PUJOL, Josep, *Història de la Ciutat de Lleida*, Barcelona, Curial, 1980, pp. 101-103.

¹⁰⁸² Vegeu l'obra: ERITJA CIURÓ, Xavier, *Catalunya Romànica, Vol. 24 El Segrià. Les Garrigues, el Pla d'Urgell, La Segarra, l'Urgell*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1997.

estudis de Teologia a la ciutat. La reina, inclús, va nomenar al noble Melcior de Queralt, en 1420, perquè ocupés un lloc a la Universitat. Per altre costat, en 1432, va signar una provisió que estipulava com i quan s'havien de votar els catedràtics; per últim, va demanar al capítol de Lleida i a la Paeria perquè intercediren davant el Papa per establir a Lleida un Estudi de Teologia.¹⁰⁸³

És fàcil d'entendre que, després de la intensa vinculació de la reina amb el convent, es presentés (i així ho era) com la fundadora d'aquest, llegant també una relíquia del cap de Sant Joan, així com la de la costella de Santa Caterina.¹⁰⁸⁴ També és molt important destacar el seu paper com a única fundadora, donat que és una obra pròpia de la seua lloctinència,¹⁰⁸⁵ inclús permetent als religiosos que estaven al seu servei directe el privilegi que les seues deixalles fossen soterrades al convent lleidatà, com és el cas de “lo amat familiar nostre fra Francesc Gil, del orde dels frares predicadors, conventual del convent de la ciutat de Lleida sia mort e haia finat sos dies en casa e servei nostre, lo cors del qual manam ésser aportat al dit Monestir de Lleida per aquell ésser soterrat allà”.¹⁰⁸⁶

Així, de les primeres obres que es van dur a terme al convent va ser la de la infermeria, la qual s'havia d'obrar amb rapidesa per poder tenir cura dels malalts i religiosos que hi residien. Per a aquesta obra la reina destinà trenta lliures, a les quals més tard se sumarien altres cinquanta. La reina va demanar inclús a una de les seues dones de la cort, Elionor de Castre, que ajudarà en aquest projecte. En una carta enviada a aquesta li demanava que pagués al convent de Predicadors de Lleida la quantitat de vuit lliures, per a contribuir al seu manteniment.¹⁰⁸⁷ Si ens atenem a les escasses imatges antigues que es conserven, i donat que la que presenta Barraquer és d'una reforma posterior, podem veure com el claustre arribà a tenir tres altures, la qual cosa denota el gran nombre de residents que hi tenia i com va ser d'important.

Les intervencions de la reina no es van limitar en aquest lloc, ja que va fer algunes aportacions a altres convents en pobles o ciutats més menudes. Un exemple és el del

---

¹⁰⁸³ LLADONOSA i PUJOL, Josep, *Història de la Ciutat de Lleida, cit.*, pp. 101-103.

¹⁰⁸⁴ HERNÁNDEZ-LEÓN DE SÁNCHEZ, Francisca, *Doña María de Castilla, esposa de Alfonso V el Magnánimo*, Valencia, Universitat de València, 1959. Ho menciona en la transcripció del testament de la reina en la p. 150.

¹⁰⁸⁵ “En Cervero per altra nos recorda han vos escrit en recomandació del Monestir de Predicadors d'aqueixa ciutat atés la gran voluntat que hi havem tant perquè som estada principal fundadora d'aquell...” ACA, RC 3264 (1451), f. 117. Vegeu Annex I.

¹⁰⁸⁶ ARV, RC 18, f. 61 r. Vegeu Annex I. Mentre fèiem aquest estudi hem vist que la notícia d'aquesta fundació també l'arplega GARCÍA HERRERO, María Carmen y MUÑOZ FERNÁNDEZ, Àngela, “Reginalidad y fundaciones monásticas en las Coronas de Castilla y Aragón”, en *Edad Media: Revista de Historia*, 18, 2017, pp. 16-48.

¹⁰⁸⁷ ARV, RC 22, f. 139 r.

convent de dominics de Sant Mateu (Castelló), hui desaparegut. El convent no disposava de grans riqueses. Sembla de fet que els frares eren tan pobres que no podien viure sense certes ajudes externes. Com era un assumpte propi del rei Alfons, la reina va haver de demanar-li permís primer al conseller d'aquest, Berenguer Gallart, doctor en lleis per a intervenir-hi. En una carta dirigida al prior del convent la reina li expressa el seu desig de tornar-los unes rendes que sembla que aquell els havia arribat: “vos per comissió del senyor Rey pendrieu a mans vostres per la cort del senyor certes rendes qui són del monestir de frares preycadors de la vila de Sent Mateu del regne de València pretenent que a tot son amortitzades de que prové grandíssim dan e destrucció del dit Monestir”.¹⁰⁸⁸ Així, es va preocupar per evitar que els frares hagueren de deixar el monestir castellanenc.

4.5.4. Els Jerònims

Si els anteriors ordes religiosos van ser importants i van gaudir del favor reial, l'orde dels Jerònims no va ser menys. Els primers monestirs d'aquest orde que es van fundar a la Corona d'Aragó es trobaven a les terres valencianes i van tenir una gran expansió gràcies al mecenatge reial, sobretot femení, però, el paper de la reina Maria es va centrar sobretot en la reforma d'alguns convents catalans, com per exemple el monestir de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron o el de la Murtra, ambdós a Barcelona.

Com no podia ser d'una altra manera, si allò que caracteritzava els gustos religiosos de la reina Maria era l'acostament cap a aquells ordes que més respectaven la regla i sobretot la puresa i humilitat de la qual ella també feia gala, un d'aquests ordes va ser precisament el dels jerònims. Nascut per a tornar al “primitivisme” de la vida eremítica, pròpia dels moviments reformistes de l'època, va guanyar molts adeptes entre les reines de la Corona d'Aragó. En concret Maria es va apropar als jerònims ajudant a erigir el monestir de Sant Jeroni de la Murtra.

El monestir de Sant Jeroni de la Murtra, a Barcelona

Aquest cenobi estava situat a la serralada de Marina, al terme de Barcelona. El Monestir de la Murtra o de la Vall de Betlem és el resultat dels desitjos personals d'un ric mercader català anomenat Bertran Nicolau, que va voler demostrar la seua caritat cristiana

---

¹⁰⁸⁸ ACA, RC 3273 (1450), f. 117. Vegeu Annex I.

construint una obra pròpia d'un noble o un rei. El monestir va viure una sèrie d'entrebancs abans de la seua edificació definitiva, ja que en un primer moment es va establir al lloc de Sant Pere de Ribes, amb el nom de Santa Maria de Montolivet, però l'empresa va eixir fallida a causa de l'esterilitat del terreny, ja que no feia viable el manteniment dels frares.¹⁰⁸⁹ La fundació d'aquest monestir es va produir en 1413,¹⁰⁹⁰ traslladant-se en 1416, definitivament, al mas de la Murtra. Aquest espai oferia millors condicions ambientals que l'anterior. La seua fundació i posterior funcionament no haguera estat possible sense l'ajuda dels frares de Sant Agustí de Barcelona, que obtingueren el permís per mitjà del Papa Benet XIII, tot i que també va comptar amb la presència dels religiosos del convent valencià de Sant Jeroni de Cotalba (que també havien acudit al de la Vall d'Hebron) ajudats per la reina Violant de Bar. De fet, la reina envià dos frares d'aquest cenobi al convent de la Murtra.

Però en 1422, aprofitant tots els arrendaments que posseïa el monestir, entre els quals hi havia diversos masos a Badalona, Alella i Tiana, amb terres, boscos, vinyes i hortes entre Santa Coloma i Badalona,¹⁰⁹¹ la reina Maria va voler intervenir en la construcció de les dependències i va demanar que la torre que aquests posseïen en Horta, molt a prop de Barcelona, la vengueren; tal vegada per recaptar diners per a la construcció del monestir o d'una capella.

El conjunt, que encara està en peu, beu de diferents estils, tot i que gran part és renaixentista. Es caracteritza per estar dividit en dos grans espais que articulen tot el conjunt. D'una part el claustre, on es concentren les dependències dedicades principalment a l'àpat: el refectori, els cellers i la cuina, a més d'una porteria. L'altre espai està compost per un gran pati, situat al costat est del claustre, separat d'aquest per l'església i dues capelles. A l'extrem sud-oest de tot el conjunt trobem una robusta torre quadrangular decorada en la part superior per un corredor amb una galeria d'arcs, rematada per una coberta piramidal (Figura 20). Al mateix temps, el monestir posseïa també dues hostatgeries.¹⁰⁹²

---

¹⁰⁸⁹ Sobre aquest monestir li dedica un capítol AYMAR i RAGULTA, Jaume, "El monestir de Sant Jeroni de la Murtra", en PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'art gòtic a Catalunya II. Arquitectura, catedrals, monestirs i altres edificis religiosos*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2003, pp. 217-133.

¹⁰⁹⁰ BARRAQUER i ROVIRALTA, Gaietà, *Las casas de religiosos en Catalunya durante el primer tercio del siglo XIX*, Vol. II, Barcelona, Imprenta de Francisco J. Altés y Albalat, 1906, p. 262.

¹⁰⁹¹ Aquest està estudiat a: AYMAI i RAGOLTA, Jaume, *El Monestir de Sant Jeroni de la Murtra*, Barcelona, Diputació de Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1993 i DÍAZ MARTÍ, Carles, *Bertran Nicolau fundador de Sant Jeroni de la Murtra*, Badalona, Museu de Badalona, 2006.

¹⁰⁹² BARRAQUER i ROVIRALTA, Gaietà, *Las casas de religiosos en Catalunya durante el primer tercio del siglo XIX*, Vol. II, Barcelona, Imprenta de Francisco J. Altés y Albalat, 1906, p. 264.

Fig. 20. Dibuix de Sant Jeroni de la Murtra, Febrés Yll, Pau, 1890.

Pel que fa a la decoració, el claustre oferia la prova més evident dels patrocinadors i fundadors del cenobi, perquè cada clau de volta, cada mènsula... mostrava els escuts de les famílies que hi van col·laborar; la gran majoria eren de mercaders, tot i que també hi havia figures de papes, bisbes i frares. El claustre tenia dos pisos i amidava 28 metres. En el centre, un brollador d'aigua estava decorat amb l'escut del patrocinador.

Aquest conjunt presenta certes parts obrades de maçoneria, concretament, les voltes del claustre. Una tècnica que va permetre que s'edifiqués de manera més ràpida, al mateix temps que abaratia els costos de construcció. Pilars i arcs sí que es van construir amb pedra de Montjuïc. La galeria està composta per parells d'arcs geminats que es veuen separats a la cara del pati per grans contraforts, mentre que el segon pis s'articula amb arcs rebaixats. En general és de caràcter bastant auster, propi dels principis de l'orde. El claustre presenta gran similitud en els volums al de Sant Jeroni de Cotalba, que possiblement va ser el model a seguir.¹⁰⁹³ L'església, igual que la del monestir de la Vall d'Hebron, tenia un cor situat als peus, tal vegada per adaptar-se millor al terreny on estava edificada. Quant a les capelles, la més antiga és l'única que es va alçar pels frares, la resta són donacions particulars. En 1451, a càrrec d'Aldonça Sabastida es va erigir la capella

¹⁰⁹³ AYMAR i RAGULTA, Jaume, "El monestir de Sant Jeroni de la Murtra", en PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'art gòtic a Catalunya II. Arquitectura, catedrals, monestirs i altres edificis religiosos*, cit., pp. 217-133.

dels Set Gojos de la Mare de Déu; altra es va fer, en 1455, finançada pel notari de Barcelona Antoni Vinyes, dedicada al Sant Crist.¹⁰⁹⁴ A l'angle sud-est hi havia altra capella dedicada a la Mare de Déu dels Àngels, però va ser eliminada a *posteriori*. També van desaparèixer les de Sant Miquel, Sant Bernat i la del Sant Crist.

La contribució de la reina Maria al convent de la Murtra es fa palesa a través d'una carta enviada al Papa amb el desig de construir una nova capella per al convent de Bertran Nicolau, i per la qual cosa demana que es vengui la torre d'Horta, prop de Barcelona i no massa lluny del monestir "...sobre la venda de la torre e retornament dels frares del convent de Barcelona e edificació de la capella en lo dit monestir..."¹⁰⁹⁵ Per la data en què s'escriu podríem pensar que es tractaria d'una de les capelles més antigues que es van edificar, i si és així tractar-se d'aquella que van edificar els frares en primer lloc. Aquesta aproximació de la reina cap a la Murtra podia haver estat un primer pas per annexionar aquest amb el de la Vall d'Hebron.¹⁰⁹⁶

Monestir de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron

El monestir de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron, del que hui només queden diverses restes arquitectòniques enrunades i mesclades amb la vegetació de la serra de Collserola, als peus del Tibidabo, va ser un dels cenobis més importants que es va establir a Barcelona a partir de la difusió de l'orde dels jerònims.¹⁰⁹⁷ En aquest cas, es va deure a la voluntat de la reina Violant de Bar, esposa de Joan I.¹⁰⁹⁸ Malauradament, les diferents guerres o l'exclaustració de 1835 van provocar la seua desaparició.

---

¹⁰⁹⁴ *Ibídem*, p. 218.

¹⁰⁹⁵ ACA, RC 2962 (1422), f. 18 r; ACA, RC 3158, f. 20.

¹⁰⁹⁶ DÍAZ MARTÍ, Carles, "La coexistència de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron i Sant Jeroni de la Murtra, els intents de solució d'una excepcionalitat (1403-1444), en *Carrer dels arbres, Revista digital d'història i patrimoni de Badalona*, 3, Badalona (Barcelona), Museu Badalona, 2018, pp. 21 i 22.

¹⁰⁹⁷ La difusió de l'orde jerònim va vindre subvencionat per la Corona d'Aragó, la qual va partir des del Regne de València, doncs el primer monestir de l'orde va sorgir a Alfauir, materialitzant-se el convent de Sant Jeroni de Cotalba. A partir d'ací, i gràcies a la protecció i promoció que atorgaren certes reines en diferents períodes de la Història, arribarien també a establir cases a Catalunya, com és el cas del dit monestir de la Vall d'Hebron i el monestir de Sant Jeroni de la Murtra, situat també a Barcelona. Vegeu SIGÜENZA, José de, *Historia de la Orden de San Jerónimo*, Madrid, Juan ed. Imp. Lib. Flamenco, 1595 (facsimil); OLIVÉ i GUILERA, Fèlix, *Sant Jeroni de la Vall d'Hebron*", Barcelona, Parròquia de St. Jeroni de Montbau, 1995.

¹⁰⁹⁸ El convent va ser edificat cap a finals del seu regnat. BRATSCH-PRINCE, Dawn, *Violant de Bar (1365-1431)*, Madrid, Ediciones del Orto, 2001, p. 34; TERÉS i TOMÀS, Maria Rosa, "Violant de bar: les inclinacions artístiques d'una reina francesa a la Corona d'Aragó", en TERÉS i TOMÀS, Maria Rosa (coord.), *Capitula facta et firmata. Inquietuds artístiques en el quatre-cents*, Barcelona, Cossetània, 2009, pp. 9-69.

La construcció d'aquest monestir va començar en 1394 amb el suport del rei, Joan I, i del Papa Climent VII. Es va erigir primer l'església, que es caracteritzava per tenir un gran absis flanquejat per dues capelles a cada banda, obra d'Arnau Bagués,¹⁰⁹⁹ decorades amb els escuts de la Corona i de la reina Violant, segons els testimonis arreplegats per Barraquer: *cubrió toda la Iglesia de arcos de piedra: en las cuatro claves de ellos, antes de la capilla mayor, puso las armas reales: en la parte derecha del escudo las de Aragón, en la otra dos flores de lis, y dos peces que parecen barbos*¹¹⁰⁰; *en la clave del arco de la capilla puso la figura de su gran devoto San Jerónimo.*¹¹⁰¹ El mateix testimoni també conta que les capelles estaven tancades per reixes de ferro; al costat de l'epístola se situava la sagristia, i a l'altre costat es menciona una capella dedicada als Sant Reis (segurament fent referència als Reis Mags). Al costat nord-est de l'església hi havia una porta que donava al claustre, que era al mateix temps per on entraven els religiosos. Una altra porta, situada de cara a l'oest, era el lloc per on entrava el poble a la missa; un retaule dedicat al sant titular presidiria l'altar major.¹¹⁰²

Fig. 21. Monestir de la Vall d'Hebron. Dibuix del Monestir, Rigalt i Fargas, Pau, 1890.

¹⁰⁹⁹ PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'art gòtic a Catalunya, II. Arquitectura, catedrals, monestirs i altres edificis religiosos*, cit., p. 238.

¹¹⁰⁰ Fa referència a l'escut de Violant de Bar.

¹¹⁰¹ BARRAQUER i ROVIRALTA, Gaietà, *Las casas de religiosos en Catalunya durante el primer tercio del siglo XIX*, Barcelona, Imprenta de Francisco J. Altés y Albalat, 1906, p. 247

¹¹⁰² *Ibíd*em, p. 248

Després de la mort de la reina Violant, la reina Maria, que ja havia tingut contacte amb els jerònims en el passat, va visitar el cenobi de la Vall d'Hebron en 1438,¹¹⁰³ i veient l'estat de l'edifici que no s'havia pogut acabar, va decidir intervenir i continuar patrocinant les obres que hi mancaven, especialment el claustre. De l'edificació d'aquest es va encarregar l'arquitecte Jaume Alfonso de Baena, el qual també havia treballat al convent de Sant Jeroni de la Murtra i als claustres de l'abadia de Montserrat. Tot i això, les obres no es documenten fins a 1467, temps després de la mort de la reina Maria.¹¹⁰⁴

El coneixement actual que tenim de com era el claustre es deu, en part, a les aportacions que va fer Barraquer, qui, al mateix temps, arreplegà les notícies d'un excursionista que visità l'edifici en 1807, on apuntava que hi havia “*dos celdas juntas que se hallan a medio hacer en los claustros altos*”, deduint, per tant, que tenia un claustre de dues alçades. Aquest es trobava decorat amb escuts, escultures, capitells en forma de cares humanes, etc.¹¹⁰⁵ Entre les peces que es van conservar i que han fet constatar que el claustre va ser edificat i decorat per la reina Maria, destaca una peça que hi ha al Museu d'Història de Martorell (element arquitectònic d'alguna volta segurament),¹¹⁰⁶ on estan gravades les lletres IHS, fent referència als anagrames que solia representar Mateu d'Agrigento, i en la part inferior de l'anagrama Bernardí l'escut de la reina, donant senyal inequívoc del seu impuls constructiu.¹¹⁰⁷

L'edifici es completava amb diferents dependències dedicades al forn de pa, l'hostatgeria, un hospital, el celler, les quadres, una cel·la per als animals o un cup. Un element molt destacable era el refectori, decorat amb rajoles valencianes, segons Barraquer. Si aquestes foren de l'època en què es va construir l'edifici estaríem parlant, pot ser, de certa influència valenciana en el conjunt: “...las rejolas valencianes del refetor y del rentador de les mans...”.¹¹⁰⁸ Podria ser plausible tenint en compte que, a part que els monjos procedien del convent de Sant Jeroni de Cotalba, en Alfauir (València), el fet

---

¹¹⁰³ *Ibíd.*, p. 250.

¹¹⁰⁴ En 1468 va subscriure una carta de pagament per 182 lliures per als treballs del claustre i unes 45 lliures i 10 sous del primer venciment segons la quarta part del preu de l'obra. Vegeu TERÉS i TOMÀS, Maria Rosa, “Violant de Bar: les inclinacions artístiques d'una reina francesa a la Corona d'Aragó”, en TERÉS i TOMÀS, Maria Rosa (coord.) *Capitula facta et firmata. Inquietuds artístiques en el quatre-cents*, Valls, Cossetània Edicions, 2009, pp. 27-29.

¹¹⁰⁵ BARRAQUER i ROVIRALTA, Gaietà, *Las casas de religiosos en Catalunya durante el primer tercio del siglo XIX*, Barcelona, Imprenta de Francisco J. Altés y Albalat, 1906, p. 251.

¹¹⁰⁶ Açò es correspondria amb les peces conservades representen una gàrgola per un costat, i altra pedra rectangular decorada amb l'escut de la reina Maria associat amb la grafia IHS, que corresponia al nom de Jesús proclamat per Mateu d'Agrigento amb el qual la reina Maria de Castella s'identificava.

¹¹⁰⁷ Fotografiat per Estorch, en 1948. Arxiu fotogràfic de Barcelona. Vegeu en www.monestirs.cat

¹¹⁰⁸ BARRAQUER i ROVIRALTA, Gaietà, *Las casas de religiosos en Catalunya durante el primer tercio del siglo XIX, cit.*, p. 248.

d'introduir el gust per la ceràmica valenciana del moment, tant valorada per la monarquia, no seria estrany.

Continuant amb les descripcions de Barraquer, aquest fa notar que estava tot construït en pedra, destacant que no era molt gran, ja que tant l'església com el claustre els considerava menuts. Tal vegada, açò es degué a que tot el conjunt es va haver d'adaptar als complicats estrepes del terreny i es va haver de construir el cor en alt, als peus de l'edifici, fórmula que es repetia en altres esglésies.

El que més ens agradaria remarcar és que, entre els diferents estudis que s'han fet sobre el monestir de la Vall d'Hebron, sempre havien limitat la vinculació de la reina Maria a la finalització del claustre i altres de les dependències d'aquest. Doncs bé, després d'analitzar la documentació referent a la Cancelleria Reial s'ha comprovat que la seua intervenció no es va limitar a això, donat que el va regraciar amb 4.000 florins d'or; a més de fer-li un llegat al seu testament,¹¹⁰⁹ així com la donació d'una relíquia i reliquiari com el del *Lignum Crucis*, que estava fet d'argent daurat i pedres precioses, *con otras muchas y muy notables reliquias enriquecieron estas reynas fundadores esta Santa casa, que sería largo hacer catalogo dellas.*¹¹¹⁰ La reina va contribuir també amb la decoració moble de l'església, manant fer les cadires del cor i el retaule de l'altar major.¹¹¹¹ Malauradament res d'açò es conserva, encara que es podria pensar que el retaule estaria dedicat a Sant Jeroni. La reina, que en aquests moments de la seua vida ja no gaudia de molt bona salut, pregava als frares que resaren pel seu benestar i pel del rei, mostrant així aquesta obra com si fos una de les seues últimes proves de fe i caritat cristiana. Per a l'obra de decorar l'església amb el cadirat i el retaule la reina va demanar al conseller del rei la suma de 1.500 florins (16.500 sous).¹¹¹²

El prior del convent era també el confessor de Maria de Castella. Una relació que vindria a ratificar la importància donada a l'orde dels jerònims per part, no sols d'ella, sinó dels monarques peninsulars en general. En aquest cas, el prior Ramon Joan de la Vall d'Hebron actuava moltes vegades com a transmissor de les decisions de la reina cap al consell o tractant diferent assumptes a Castella, on tenia un paper poc menys que

---

¹¹⁰⁹ HERNÁNDEZ-LEÓN DE SÁNCHEZ, Francisca, *Doña María de Castilla, esposa de Alfonso V el Magnánimo*, València, Facultad de Filosofía y Letras, 1959 en l'Inventari del testament de la reina que transcriu al final, concretament a les demandes testamentaries de la reina Maria a: ARV, RC 479 (1458), f. 1.

¹¹¹⁰ Testimoni arrelplegat per BARRAQUER i ROVIRALTA, Gaietà, *Las casas de religiosos en Catalunya durante el primer tercio del siglo XIX*, Barcelona, Imprenta de Francisco J. Altés y Albalat, 1906, p. 249.

¹¹¹¹ ARV, RC 22 (1458), f. 69 r. Vegeu Annex I.

¹¹¹² ARV, RC 22, ff. 69 r-v. Vegeu Annex I.

d'ambaixador.¹¹¹³ De fet, des de la dècada dels 40, la reina va comptar amb els seus serveis, que es fan patents en les cartes enviades al Consell de Cent de Barcelona. Un d'aquests casos va tenir lloc en 1444, quan es va produir una disputa entre un fill de Jofre de Sentmenat i, com diu el document: uns amics de mossén Guillem de Muntanyans, a causa de que el fill del tal Jofré havia “tremesos dexteniments a alguns amics” d'aquest Guillem de Muntanyans, ambdós provinents de famílies de cavallers del terme i la vila de Terrasa. Per la qual cosa, el Consell del Cent demanà a la reina que intervingués i que escoltés la postura del prior del convent.¹¹¹⁴

4.5.5. *Els carmelites*

Altre dels ordes mendicants amb els quals la reina va establir lligams van ser els carmelites. Aquests van seguir les pautes d'expansió i instal·lació a les ciutats com ho van fer els franciscans i dominics a partir dels segles tardo-medievals. Va ser així com va passar de ser un orde merament eremític a ostentar unes funcions i uns càrrecs molt similars als dels altres ordes mendicants. Especialment, perquè també van optar per establir-se a les ciutats i no a llocs allunyats i deshabitats com ho havien fet en els seus orígens. De fet, la seua regla no va ser instituïda realment fins a 1229 quan el Papa Gregori IX va reafirmar la primera concessió atorgada pel seu antecessor Honori III. En un principi no tenien un hàbit preestablert, però solien vestir un de llana. La regla els prohibia tenir rendes o cases, de manera que, igual que els franciscans, solien viure en cases particulars.

La seua arribada a la Península va ser un poc més tardana, com en general va ocórrer a la resta d'Europa. La primera casa que es coneix es va erigir a Valenciennes (França), en 1235, i les primeres cases a la Península es documenten al nord (Aragó, Navarra, Catalunya) durant el primer terç del segle XIV. L'apropament dels carmelites a nobles i membres de la reialesa es va realitzar a través de la fundació de convents, capelles i

---

¹¹¹³ “En Johan Rebuda havem vostra letra rebuda de XXI del present mes de janer com siets certificats que lo honorables mossén lo prior de sant geronim de la Vall d'Hebron del coll decerola sia fet partit de la cort de la molt alta Senyora Reyna e anat en lo Regne de Castella e per tant com de tres coses de les contengudes en les vostres intencions havets carrech de comunicar ab ell e nos havem donat carrec que sens ell ne parlasset ab la dita Senyora e dubtats de parlar-li'n per que en les dites instruccions non es feta menció però que.n volets nostra intenció a la qual vostra letra vos responem...” AHCB, Lletres Closes, IV-VI-X, 178 v.

¹¹¹⁴ AHCB, Consell del Cent, Lletres Closes IB-VI-10(1444), f. 150 v; IB-VI-10, f. 116 v; IB-VI-12, f. 38 v; IB-VI-14, f. 186 v; IB-VI-15, f. 151 r.

hospitals que seguien la mateixa línia que la resta d'ordes mendicants, situant-se a les principals entrades de les ciutats. Un exemple el trobem a Itàlia, concretament a Perugia, on estaven instal·lats a la porta Sole –una de les portes antigues de la ciutat– des de 1294, mentre que els frares agustins estaven en la porta de Sant Angelo.¹¹¹⁵ L'enorme importància que van arribar a tenir s'expressà en el gran nombre de convents que van fundar, també van arribar a tenir doctors en Teologia, van ocupar bisbats... i bona part de tot això ajudats pel patrocini reial.

En el cas de València, els carmelites es van establir prop d'una de les portes de la ciutat, al barri de Roters, allà per 1281, i van rebre una ajuda de 3.000 sous de l'autoritat reial que feia així possible i viable la seua presència en la ciutat.¹¹¹⁶ El seu acostament al món de les corts reials també el trobem a la cort anglesa del rei Ricard II, el qual va tenir com a confessor el prior Richard Laverhami, o el cas de Thomas Netter, que va ser confessor d'Enric VI.¹¹¹⁷ L'avi de la reina Maria, Joan de Gant, de procedència anglesa per part de la mare d'aquesta, infondria possiblement en la reina el suport cap a aquesta orde, ja que mostrava una predilecció especial vers ells. L'interès de la reina Maria de Castella per afavorir-los, dins dels territoris sota la seua jurisdicció, es plasma al convent del Carme de Saragossa, que va ser, per un altre costat, on van celebrar corts en alguna ocasió i el lloc elegit per redactar el seu testament;¹¹¹⁸ i en menor mesura el convent de Santa Maria del Carme de Vic.

Convent de Santa Maria del Carme de Vic

Moltes vegades, igual que hem vist amb altres ordes, els carmelites van haver de rebre finançament per als seus edificis per part de particulars o de confraries. El convent de Vic va ser un d'aquests casos.¹¹¹⁹ Les primeres notícies que disposem-hi ens parlen d'un establiment original al mas de Prixana de Dalt, un espai que va ser ofert pel ciutadà

---

¹¹¹⁵ GALLETTI, Anna Imelde, "Insediamento degli ordini mendicanti nella città de Perugia. Prime considerazioni e appunti di ricerca" en *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen-Âge, Temps Modernes*, Tome 89, 2, 1977, pp. 587-594.

¹¹¹⁶ SERRA DESFILIS, Amadeo, "Gli ordini mendicanti e la città" en *Storie di città e architetture. Scritti in onore di Enrico Guidoni*, a cura de Guglielmo Villa, Roma, Edizioni Kappa, 2014, [En línia].

¹¹¹⁷ RÖHRKASTEN, Jens, *The mendicant houses of Medieval London*, Münster, Lit Verlag, 2004, p. 215.

¹¹¹⁸ Per estudiar l'orde del Carme cal veure: SMET, Joaquin, *Los carmelitas. Historia de la orden del Carmen I. Los orígenes. En busca de la identidad (ca. 1206-1563)*, Madrid, Edica, 1987, pp. 13-22.

¹¹¹⁹ CONEJO DA PENA, Antoni, "Els convents carmelitans" en PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura I. Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2002, pp. 238-239.

Pere de Prixana. Aquest va construir-hi una capella per oferir-la als religiosos. La capella estava dedicada a l'Esperança, a causa de la gran devoció que aquest burgès professava per la Mare de Déu.¹¹²⁰ Desgraciadament, en aquell moment no van comptar amb el favor del bisbe de Vic, que dubtava de que l'obra es pogués dur realment a terme. Açò va contribuir a posar més entrebancs a l'empresa que acabà, finalment, aturant-se per decret del bisbe Francesc de Riquer. Però, Pere de Prixana no va desistir en el seu intent, i va aconseguir amb el nou bisbe, Dídac d'Herèdia, reprendre l'obra. El problema que va tenir aquesta primera seu dels carmelites és que no va gosar de les donacions necessàries per a, com a mínim, proveir una casa de residència on viure els religiosos. Per tant, fou abandonada i posteriorment cedida al bisbat fins que va caure en ruïna.¹¹²¹

D'altra part, en 1403 una dona anomenada Romia, esposa de Guillem Barrat, va cedir unes cases per tal de fer-hi un hospital, que posà baix la disposició del Consell. Però aquest establiment no es va materialitzar mai, ja que el consell de la ciutat, veient que ja hi havia suficients centres hospitalaris, es va negar a donar el seu permís, proposant que aquestes cases es destinaren a altres usos, com per exemple la creació d'un nou cenobi.¹¹²² Aquesta decisió va ser acceptada pels frares carmelites en 1415, i aprovada un any més tard pel papa Benet XIII, cosa que també va causar certes reticències, sobretot entre la cúria eclesiàstica de Vic: en vista del nombre de monestirs que ja posseïa la ciutat, el capítol de la ciutat i el bisbe s'oposaren. Tot i això, finalment, es va dur a terme. L'acord definitiu va consistir en l'intercanvi dels terrenys i cases cedits per na Romia per les cases i horts que es trobaven fora de les muralles, situades al carrer del Gurb, aprovant-se el 14 de març de 1418.¹¹²³

Per a aquest nou convent també es van anar cedint cases i terrenys per part de la gent de la vila així com de religiosos. Antoni Massana va ser el primer a cedir un terreny i una casa del carrer del Gurb per a la construcció del nou convent. Però també s'havien comprat altres cases i un casal a un tal Pere Salomó, per 32 lliures i 5 sous; dos "estatges

---

¹¹²⁰ WEBSTER, Jil R., "El món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als decrets de nova planta", *Congrés d'història de la Corona d'Aragó*, 17, Barcelona, Poblet i Lleida, p. 468

¹¹²¹ JUNYENT SUBIRÀ, Eduard., "El convent del Carme de Vic", en *Ausa*, Vol. 5, núm. 63, 1969, p. 130.

¹¹²² Aquests problemes no els trobem únicament als territoris peninsulars, ja que entre els exemples que aporta Viallet sabem que els convents de Breslavia, en la Baixa Silèsia o el convent de Świdnica, una ciutat al sud-oest de Polònia, on les autoritats eclesiàstiques es negaren a edificar més convents (en aquest cas de franciscans) que hospitals, que feien més falta. Aquest estudi es troba a: VIALLET, Ludovic, "Des mendians après les mendians" en *Mélanges de l'École française de Rome- Moyen Âge* [en-línia], 124-1, 2012, p. 7.

¹¹²³ JUNYENT SUBIRÀ, Eduard, "El convent del Carme de Vic", *cit.*, p. 132.

de cases i un casal a Pere Graell per 33 lliures”, ampliant-se l’any següent amb les cases i un hort de Caterina de Castellet, esposa d’un tal Bernat d’Olm, a més a més d’una casa de Joan Serarols, que es va adquirir en 1422. També, Margarida, filla de Bernat d’Aulines, i Francisca Vilatortella donaren uns hospicis que després ocuparien el lloc on es construiria l’església i el convent.¹¹²⁴ Tot un seguit de burgesos locals, doncs, que amb les seues donacions feren possible el nou cenobi.

L’església es degué començar cap a 1420. Malauradament no hi ha prou notícies respecte al procés constructiu d’aquesta, però se sap que en 1421 l’absis ja estava en peu. Va ser aleshores quan es va decidir fer una capella dedicada a la Trinitat i a Sant Antoni Abat. A partir d’ací sembla no hi ha constància de la possible participació de la reina en qualsevol intervenció que tingués a veure amb aquest convent o capelles, ja que va ser pagada per dos religiosos, anomenats fra Francesc Saula i Antoni Pujalt i també per una dona anomenada Margarida, filla de Bernat d’Oliveres, que entregaria, el 16 de setembre de 1422, un hort i una casa situats al carrer del Gurb. Però, en vista d’un accelerament de les obres del convent i de les capelles, la reina va voler contribuir-hi, i ho va fer a través de la creació d’una confraria. Açò es troba testimoniats en una carta escrita en 1421, que sense dubte fa referència a aquest segon convent que es començà en 1418, al carrer del Gurb, en el solar d’Antoni Massana, que es va adquirir per 130 florins d’or.¹¹²⁵

La reina estava molt vinculada a les confraries i va ratificar molts dels seus privilegis. En aquest cas va instar perquè s’edifiqués de manera ràpida i així poder acabar la capella que estava situada al costat de l’altar. A més a més, proposava que intervingueren en la dotació Francesc Espinet, prior principal de Catalunya, i Esteve Vidal, que era el prior del monestir per a la dita capella.¹¹²⁶ Malauradament, no sabem a quin gremi estaria dedicada aquesta confraria i si es va arribar a crear, però el que està clar és la preocupació de la reina en fer-ho. La confraria, sens dubte, podria aportar bons beneficis a l’orde i al convent allí establerts, en vista de la lentitud que portaven les obres. Hem de dir que la creació de confraries estava vinculada a la devoció mariana que predicava l’orde, tot i que les capelles que es van arribar a fundar en aquesta casa van estar dedicades a la Trinitat i a Sant Antoni Abat.¹¹²⁷

---

¹¹²⁴ *Ibíd.*, p. 133.

¹¹²⁵ *Ídem.*

¹¹²⁶ ACA, RC 3121 (1421), f. 176 r.

¹¹²⁷ Per posar un exemple de la conformació de les confraries, la de de Nuestra Señora del Monte Carmelo en Tolosa va arribar a tenir 5.000 membres entre homes i dones. SMET, Joaquin, *Los carmelitas. Historia de la orden del Carmen I. Los orígenes. En busca de la identidad (ca. 1206-1563)*, Madrid, Edica, 1987, pp. 33-37.

Fins ara es coneixia l'advocació d'aquestes capelles de la mà d'aquests frares, però no se sabia la possible participació o recomanacions de la reina Maria en la intervenció. Eduard Junyent descrivia les donacions fetes per a la dedicació de les capelles en una carta que data del 2 de novembre de 1421, on establia la dotació per a les de la Trinitat i Sant Antoni, de la mà de Francesc Saula i Antoni Pujalt, però no mencionava la vinculació amb la reina. No obstant això, a partir dels registres de la Reial Cancelleria sí que s'ha pogut localitzar.¹¹²⁸

La reina ja havia ratificat confraries com la dels Cecs, dedicada a Sant Martí a l'església de Santa Maria del Pi de Barcelona¹¹²⁹; la confraria de sabaters instal·lada a la Parròquia de Sant Llorenç de València¹¹³⁰ i a Vic va ratificar la de sant Francesc i sant Bartomeu a l'església dels framenors, dedicada als sabaters, cuireters, blanquers i assaonadors.¹¹³¹ En aquest cas, en la confraria per al cenobi del Carme de Vic, la reina apel·lava a que es composés d'homes i dones honestos i de bona condició. Aquests confreres pagarien unes sumes de diners que contribuirien al manteniment i reforma de la capella.¹¹³²

Anys més tard, en una època força activa per a la reina, quan s'estava edificant el convent dels Observants a Saragossa (1451), estaven també en marxa les obres del convent de Predicadors de Lleida o el Convent de la Trinitat de València, també es va dur a terme la fundació del convent del Carme a Saragossa.

El convent del Carme de Saragossa

Aquest convent es va subvencionar gràcies als donatius que la reina va demanar a l'aljama de moros de Saragossa. Ja abans, el 9 d'agost de 1428, el rei Alfons li havia brindat la seua protecció, que s'estenia a tots els conventuals (advocats, procuradors) i als béns i pertinences que posseïen, sota pena de 1.000 florins el que anés en contra d'allò establert.¹¹³³ En 1451, en una carta enviada per la reina al receptor del Rei en Aragó, aquesta remarca l'enorme pobresa i deficiència que patia el monestir. I quatre anys

---

¹¹²⁸ JUNYENT SUBIRÀ, Eduard., "El convent del Carme de Vic", en *Ausa*, Vol. 5, núm. 63, 1969, p. 134.

¹¹²⁹ ACA, RC 3119, f. 98 r.

¹¹³⁰ ACA, RC 3119, f. 24 r.

¹¹³¹ ACA, RC 3133, ff. 39 v.- 41 v.

¹¹³² ACA, RC 3121, f. 176 r.

¹¹³³ Segons el *Bullarium Carmelitarum*, III, 114-5. Original a ACA, RC 2594, f. 134 r en VELASCO BAYÓN, Balbino. *Historia del Carmelo español, Vol. I, Desde los orígenes hasta finalizar el Concilio de Trento, c. 1265-1563*, Roma, Institutum Carmelitanum, 1990-1993.

després el convent passava encara certes penúries, per la qual cosa la reina Maria va decidir intervenir-hi i concedir-li certes ajudes, pagant els 200 florins que devia un cavaller anomenat Joan Aimeric, el qual s'excusava perquè no podia pagar-ho a causa de les despeses que li ocasionava la reparació de la seua residència. I, en altra carta, la reina contestava al cavaller Joan Aimeric per l'aportació de 40 florins per al convent del Carme per oferir als frares.¹¹³⁴ La intervenció de la reina no es va limitar a la reforma d'aquest convent, sinó també a mantenir la decència d'aquesta institució, ja que, enfront del conjunt hi havia instal·lat un bordell, el qual la reina manà traslladar, entre altres coses per la mala reputació que s'estaven guanyant alguns frares.¹¹³⁵

Sens dubte, la reina coneixia bé aquest convent del Carme, ja que en ell s'havien fet les corts de 1441, que es van haver de traslladar després a Alcanyís a causa de la pesta declarada en Saragossa. Es van ajornar així les corts i es van reprendre el dia 2 setembre de nou a Saragossa, triant com a nova seu el convent de Predicadors que *por enfermedad de la reina –por no poder asistir a los autos della– con voluntad de la corte se mudó al monasterio de Santa María del Carmen*.¹¹³⁶

4.5.6. *El recolzament cap a l'orde cartoixà*

Però, amb aquestes no s'acabaran les promocions de la reina; altres ordes també es van veure beneficiats, entre ells els cartoixans. La reina va fer importants donacions així com establiment de rendes a les seues cases. La seua vinculació va ser més econòmica que artística, sempre afavorint el patrimoni dels seus monestirs. Però si hi ha un edifici d'aquest orde en el qual la relació de la reina va anar més enllà que el simple suport econòmic, va ser el de la Cartoixa de Montalegre, a Barcelona. Allí es va desenvolupar un programa destinat a la rehabilitació de la cartoixa, dins de la qual la reina va fer tot el possible per ajudar els religiosos en el transport del material necessari per a l'obra.

---

¹¹³⁴ ARV, RC 12, f. 23.

¹¹³⁵ ARV, RC 19 (1456), ff. 136 v i 137 r, i ARV, 20 (1456), f. 98 r. La reina li torna a reclamar que el convent està en la inòpia a causa de que no inverteix en les reparacions pertinents.

¹¹³⁶ ZURITA, Jerónimo, *Anales de Aragón*, vol. VI. Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 1985, p. 247. Concretament està expressat al *Libro XV, VIII. Cortes en el Carmen de Zaragoza; y lo que se le dio en elles al rey [de Aragón]*".

La cartoixa de Montalegre i la vinculació amb el tallista i mestre de fer retaules
Macià Bonafé

Aquest complex va nàixer com a resultat de la fusió atorgada pel Papa Benet XIII, entre els membres de la Cartoixa de Valparadís, a Terrassa i la de Sant Pol de Mar, raó per la qual s'explicaria, en part, les seues notables dimensions. En aquest cas els seus benefactors inicials van ser el rei Alfons, que va atorgar-los un privilegi mitjançant el qual posseïen les jurisdiccions criminal i civil sobre els seus vassalls; el mercader Bertran Nicolau, a qui hem vist també com a fundador del monestir de Sant Jeroni de la Murtra, i la mateixa reina Maria, que va ajudar a la dita cartoixa deixant-li una herència valorada en 90.000 lliures.¹¹³⁷

Com era propi de l'orde cartoixà, l'isolament era la principal prerrogativa que havien de seguir els seus membres dins dels seus establiments. La construcció d'aquesta, allunyada de l'aldarull de les ciutats, es va haver d'adaptar a les irregularitats del terreny, ja que es va edificar en una zona muntanyenca que va requerir l'aplanament del lloc. Les seues grans dimensions donaren com a resultat un nombre de 25 cel·les, ja que els cartoixans dormien en habitacions individuals per gaudir de l'estudi individual i la meditació. Cadascuna disposava de bany, escriptori i un xicotet hort per a cultivar. Amb aquestes dimensions la seua construcció es va perllongar fins a 1450-58.¹¹³⁸

La reina va voler ajudar a la cartoixa, i els va afavorir aportant materials per fer els enteixinats per cobrir les cel·les. La vinculació de la reina amb el prior de la cartoixa, Joan de Nea, venia d'enrere.¹¹³⁹ En una carta enviada al batlle de València, Joan Mercader, Maria de Castella manà que es donés via lliure a l'enviament de les càrregues

---

¹¹³⁷ El nombre de donacions que es feren a la cartoixa va ser notable. Així, apareixen documentades les del prior de la Cartoixa de Valparadís, Domènec de Bonafé, qui comprà un solar per al cenobi i hospital amb valor de 7.200 sous; en 1415 es va comprar el mas de Rovira per 27 lliures i 10 sous; el 9 de desembre del mateix any es comprà un bosc al mas Canyet per 11 lliures; Pericó Martí, que era capellà en Cebrí de Tiana aportà una peça de terra; a açò es va sumar la venda de la cartoixa de Valparadís per 4.000 florins i en 1434 i la de Sant Pol, que es va vendre al vescomte de Cabrera. PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'art gòtic a Catalunya II...*, cit., pp. 224-225.

¹¹³⁸ *Ibidem*, p. 225.

¹¹³⁹ La confiança dipositada amb el cartoixà es va veure plasmada en diferents moments. La reina el degué visitar sovint, no sols pel seu servei a la Corona des que s'iniciés a la cort coma patge de Ferran d'Antequera, sinó pels serveis prestats posteriorment al seu marit, el rei Alfons el Magnànim. Tant és així que està documentada una visita de la monarca, quan aquest habitava a Montalegre, en 1448, el mateix any que la reina va demanar a Nea que actués com ambaixador seu en cort romana així com per l'assumpte d'unes rendes que la reina posseïa a Castella. De fet, la visita que la reina va fer a Montalegre el 1448, es possible que es degués per veure com anaven allí les obres en què ella va contribuir. Vegeu l'obra de FERRER ORTS, Albert, *Bonifacio Ferrer y su tiempo según sus primeros biógrafos, los cartujos Civera y Alfaura. 1355-1417*, Austria, Analecta Cartusiana Universität Salzburg, 2018, especialment pp. 50-53.

de fusta, ja que eren necessàries per finalitzar l'obra de la cartoixa.¹¹⁴⁰ D'aquesta manera, entre 1415 i 1448 es van concloure totes les cel·les junt amb el claustre. Sembla que les obres van seguir les traces del mateix Joan de Nea, segons afirmen diversos autors.¹¹⁴¹

Un detall interessant que presenta la cartoixa és que, per accelerar el procés constructiu, es va optar per la utilització de la maçoneria en la seua edificació, el que permetia treballar més ràpid i abaratir costos. I, segons els documents de la Reial Cancelleria de la reina, es van lliurar *morabatins, censualia, decime agrarie, campos, vinas, terreas, domos, mansos, hospitia, honores et possessiones* que incrementaven la riquesa del lloc.¹¹⁴² Entre els artífexs que hi van treballar coneixem els autors dels capitells: Bartomeu Rienbau i Pere Serra. D'aquest últim se sap que va ser l'autor de 76 capitells i de les seues corresponents bases, que es feren arribar des de Girona. També sabem que, Joan de Nea, es lamentava que els materials no eren tan bons com a ell li agradaria, i va demanar que les pedres les portaren de Montjuïc.¹¹⁴³

El cor de l'església es va fer amb roure de Flandes, del qual, segons Madurell i Marimon, el 27 d'octubre de 1462 es van comprar 235 peces per tal d'enllestir-lo.¹¹⁴⁴ Cal dir que la reina encomanà també roure de Flandes per al cor de la Trinitat de València en una ocasió, i com hem tingut ocasió de veure, li va sol·licitar precisament a Joan de Nea una càrrega de fustes provinents de Montalegre, que el prior, vista l'ajuda que la reina li va oferir, no va dubtar-hi en regradar-la.

A més a més, pel que respecta a l'artífex del cor de l'església, està documentat un tal mestre Macià, el qual s'ha identificat amb Macià Bonafé. Segons Marimon seria el mateix escultor que faria el cor de la Catedral de Vic, la Seu de Manresa, l'església del Monestir de Sant Agustí i el de Santa Maria del Mar de Barcelona.¹¹⁴⁵ Aquest podria haver estat cridat per la reina, ja que, com hem sabut ara, a través de la Reial Cancelleria de nou, el cor de Santa Maria del Mar el va patrocinar ella, i vista la relació que Maria tenia amb Montalegre i amb la provisió de les fustes, és molt factible que fos ella la que aconsellés que anés a treballar a la cartoixa. De fet, el cor de Montalegre seria un dels

---

¹¹⁴⁰ ACA, RC 3134 (1439), ff. 34 v i 35 r. Vegeu Annex I.

¹¹⁴¹ MADURELL i MARIMON, Josep Maria, "Art antic a la cartoixa de Montalegre" en *II Col·loqui d'història del monaquisme català*, Vol. I, ed. Abadia de Poblet, 1972, pp. 231-232.

¹¹⁴² ACA, RC 3158, f.7.

¹¹⁴³ MADURELL i MARIMON, Josep Maria, "Art antic a la cartoixa de Montalegre" en *II Col·loqui d'història del monaquisme català*, *cit.*, pp. 231-232.

¹¹⁴⁴ Ídem.

¹¹⁴⁵ MADURELL i MARIMON, Josep Maria, "Art antic a la cartoixa de Montalegre" en *II Col·loqui d'història del monaquisme català*, *cit.*, p. 233.

últims treballs que aquest tallista va realitzar, contractant-se en 1464, quan es va finalitzar la cartoixa. L'obra respondria als paràmetres d'austeritat de l'orde. És difícil conèixer el seu programa iconogràfic perquè durant les guerres napoleòniques i la desamortització el conjunt va ser saquejat. Tot i això encara es pot rastrejar en les peces que s'han conservat del Cor de Santa Maria del Mar de Barcelona i el del convent de franciscans de Palma de Mallorca.¹¹⁴⁶ Macià Bonafé era de fet un autèntic especialista en cadirats de cor, i d'entre les obres del final de la seua carrera s'han volgut relacionar amb la seua mà o, almenys amb el seu taller, les cadires del cor dels frares de Santa Maria de Pedralbes. Hi ha constància d'altres obres d'aquest autor que implicaren molt directament a la reina, com una altra notícia recollida a la Reial Cancelleria sobre el cadirat del cor de la Seu de Manresa.¹¹⁴⁷

Macià Bonafé, de possible origen hebreu, segons apunta López Iborra, era dels més importants, sinó el principal, mestres de retaules i de cadirats de cor de la Catalunya del segle XV. Entre 1434 i 1436 va fer el cadirat de cor de Santa Maria del Mar de Barcelona i previsiblement va començar, junt a l'escultor Pere Llagostera, el de la Seu de Manresa, ara desaparegut. És més, segons les notícies de la Reial Cancelleria, la reina va demanar a aquest Macià Bonafé, que mentre estava treballant en l'obra de Santa Maria del Mar (que es documenta entre 1434-36), havia de començar l'obra de Manresa, fent al·lusió segurament al cadirat de cor. Per tant, la reina va ser qui va demanar expressament a aquest escultor que acabés l'obra de Santa Maria del Mar. Per la importància d'aquesta notícia, que desvela la participació activa de la reina en una obra moble d'aquestes característiques, transcriurem a continuació el document, una carta al veguer demanant que allibere de certa multa al dit Macià per poder acabar l'obra de Santa Maria del Mar:

“La reina

Beguer, entès havem que vos tendrieu arrestat un hom apelat Macià, imagineire o entretallador de fusta, lo qual havem a tornar dins cert temps ja passat per acabar certa obra que ha començada en l'església de Santa Maria del Mar d'aquesta ciutat. La causa del dit arrest se diu ésser per que ell complexca primer certa obra per ell començada en aqueixa ciutat de Manresa. E com a més sia estada

---

¹¹⁴⁶ GRAUPERA GRAUPERA, Joaquim, “Noves descobertes sobre el cor gòtic desaparegut de Santa Maria del Mar”, en *XXXIII Sessió d'Estudis Mataronins*, 2016, pp. 219-239.

¹¹⁴⁷ LÓPEZ IBORRA, Laura, “Macià Bonafé i altres tallistes del segle XV” en PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'art gòtic a Catalunya. Escultura II. De la plenitud a les darreres influències foranes*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2007, pp. 196-199.

feta gran instància per los obrers e parroquians de la dita església de la Mar d'aquesta ciutat sobre deliurament del dit hom, manam-vos sots corriment de la ira del senyor Rei e nostra, e pena de mil florins, que si per altra causa no tenint lo dit Macià arrestat decorriment, tota dilació apart posada, lo desarrest per çò com liberament, altra causa havia en lo dit arrest remetent-nos que dins cert temps se ha a presentar a nos mitjançant sagrament e homenatge, e certa pecuniària pena. E guardats vos açò no diferissets, sinó causa vos que altra execució de la pena farem pagar de vostres béns tot lo dany e despeses que la dita església sosté per la absència del dit mestre. Com moltes obres estiguen de no obrar per fretura d'ell e compten lur gran salari. Dada en Barcelona sots nostre segell secret a 5 d'agost de l'any 1436".¹¹⁴⁸

Com veiem, la reina mostra el seu enuig, fent notar també el del rei, perquè sembla que el cor de Manresa l'havia començat primer (possiblement s'inicià cap al 1430), i com es trobava a Barcelona fent el de Santa Maria del Mar la reina volia que l'acabés. Macià tindria altres ajudants en les obres, així que es podria permetre el luxe de deixar-ne alguna a càrrec d'aquells mentre atenia altres assumptes. Amb aquesta carta dona a entendre que les obres que estava fent eren cadirat de cor en les dues esglésies, ja que durant 1434 i 1436 estava fent-se el cadirat de Santa Maria del Mar, juntament amb l'escultor estranger Enric de Birbar, al mateix temps que tenia cura del de Manresa.¹¹⁴⁹

Malauradament, aquest cor es va cremar completament; hui en dia sols resten el cor quasi íntegre de l'església del convent de Sant Francesc de Palma de Mallorca i el de la Seu de Vic. La resta, igual que el de Santa Maria del Mar, han desaparegut.¹¹⁵⁰ No obstant això, el cor baix de la Catedral de Barcelona, obra de Bonafé, és un testimoni del treball del tallista.

---

¹¹⁴⁸ ACA, RC 2970 (1436), f. 149 r.

¹¹⁴⁹ DURAN i SANPERE, Agustí, "El retaule dels Blanquers", en *Arts i Bells oficis*, Barcelona, 1927-1928, p. 194.

¹¹⁵⁰ BASSEGODA i NONELL, Joan, "La Seu de Manresa i Santa Maria del Mar", en *RACBASJ*, Butlletí XIX, 2015, pp. 73-86.

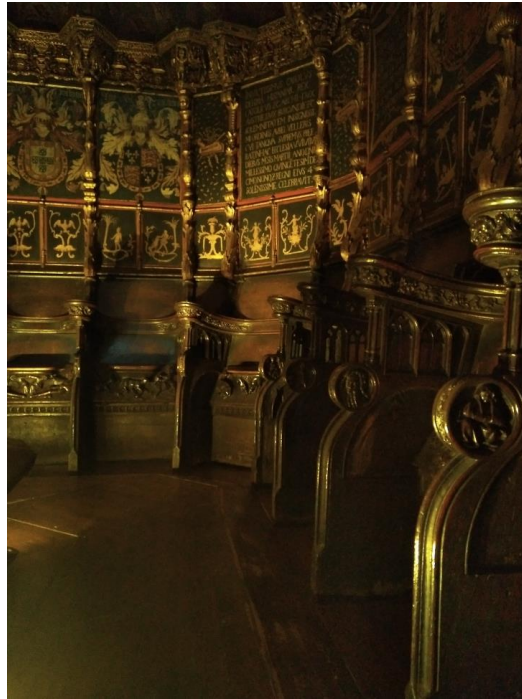

Fig. 22. Cadirat de cor de la Catedral de Barcelona.

Macià Bonafé també va fer el moble de fusta del retaule de la capella de l'altar major de Santa Maria del Mar de Barcelona, així com el de la capella de la Confraria de Sant Esteve dels Freners de la catedral d'aquesta ciutat, el qual seria posteriorment pintat per Jaume Huguet, que també era membre de la confraria.¹¹⁵¹ Confraria que, on per cert, van ser reafirmats els seus privilegis i ordinacions per la reina Maria, entre les quals es va establir que tingueren cabuda les dones viudes, casades i fadrines, segons un pergami conservat a la Catedral de Barcelona, datat en 1447.¹¹⁵² El cor de Barcelona i tots els de Bonafé es caracteritzaren per la talla d'escultures de figures arrodonides, de cares delicades però amb cabells, barbes i plecs ampul·losos però que saber perfectament acoblar-se a les formes de les cadires com per exemple als medallons dels recolzaments.¹¹⁵³

---

¹¹⁵¹ *Ibidem*, p. 197. Vegeu també: VERRIÉ, Pau i AINAUD de LASARTE, Joan, “Una nueva obra de Huguet: el retablo de San Bernardino y el Ángel Custodio”, en *Anales y boletín de los museos de arte de Barcelona*, Vol. I, Barcelona, Junta de Museus, 1942, pp. 11-33.

¹¹⁵² ACB, C. 6-82, 31 d'octubre de 1447.

¹¹⁵³ GRAUPERA GRAUPERA, Joaquim, “Noves descobertes sobre el cor gòtic desaparegut de Santa Maria del Mar”, en *XXXIII Sessió d'Estudis Mataronins*, 2016, p. 226.

4.5.7. Els ordes militars: Sant Jaume de l'Espasa i Maria de Castella

El paper de les reines en el canvi d'un orde religiós per altre en un convent o monestir era igual d'habitual com la promoció i fundació de certs monestirs o convent. Moltes vegades aquestes alteracions es duïen a terme no solament, com hem vist al convent de Montsió o el propi de la Trinitat, per tal de donar una casa millor als seus habitants, sinó que també es podien intercanviar ordes per interessos polítics o, fins i tot, per tal d'assegurar la defensa d'un lloc, com va ocórrer sovint amb els ordes militars, per exemple en el cas del monestir del Sant Àngel situat a les Illes Medes.

El monestir de Sant Àngel de les Illes Medes

Aquestes illes eren set, però d'elles només en el cas de la Meda Gran es té constància que va ser habitada des de l'Antiguitat com donen testimoni les petges dels enterraments i les nombroses restes de ceràmica que s'hi van trobar.¹¹⁵⁴ En època romana constituïrien un flanc d'avantguarda de les costes de Torroella de Montgrí, sent un lloc neuràlgic per tal de protegir la costa, avisant de possibles atacs des de la mar. Per això, durant l'època medieval, els reis de la Corona d'Aragó, conscients del seu valor estratègic van encarregar a un orde militar que ho controlés.

Aquests ordes eren protectors dels peregrins que anaven a Terra Santa des del segle XII, i havien establert cases en Jerusalem per protegir els Llocs Sants. És per això que molts dels ordes agafaren el nom d'allò que devien protegir: el Sant Sepulcre; el Temple, pel temple de Jerusalem, o bé de les instal·lacions que crearen per al socors als peregrins, com l'Hospital, per l'Hospital de Sant Joan. A Catalunya, des del segle XII va haver-hi molta tradició pel que respecta a l'establiment de monestirs o cases-castell per protegir a tots aquells peregrins que es disposaven a partir cap a Terra Santa, i això s'accentuà en la baixa Edat Mitjana, en part afavorit per la protecció reial. Els Hospitalers rebrien bastants donacions, i els templers, que en el segle XIII assoliren aviat prestigi, regentaven castells i fortaleses situats als llocs de frontera, com per exemple a Lleida o a Tortosa. L'orde de

---

¹¹⁵⁴ BATLLE i GALLART, Carme, "El monasterio de San Miguel de las Medas (Girona) y las órdenes militares" en *Annals d'Estudis Gironins*, 23, Girona, 1976, seguint a BALCELLS ROCAMORA Enrique, "El poblamiento vegetal y animal", en *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 16, 1963, pp. 5-31 i a BOTET i SISÓ, Joanquín, "Las Medas", en *La Renaixença*, 2, 1872, pp. p 15-17. Totes elles anomenades: el Tascó gran; el Tascó menut; les Ferranelles; el Cavall Bernat; el Magallot, la Meda gran i la Meda xica.

l'Hospital també tenia cases en la zona del camp de Tarragona, per protegir els passos fins a Amposta.¹¹⁵⁵

En el cas concret que ens ocupa, el de les Illes Medes, el rei Martí l'Humà va decidir en 1413 que es creés un alberg fortificat i encarregà la vigilància del lloc precisament als cavallers de l'Hospital.¹¹⁵⁶ També, va impulsar la construcció d'una torre de vigilància per tal de repel·lir atacs, ajudat pel Consell de Cent de Barcelona. Segons apunta Carme Batlle, la torre que hi havia al lloc era *fortíssima, según indica el mismo monarca, a cuyo lado se construyó una capilla dedicada a San Miguel Arcángel, que había de proteger a los marineros y navegants.*¹¹⁵⁷ La torre va ser construïda a petició dels diputats de Barcelona, el 5 de febrer de 1418.¹¹⁵⁸ La mort del rei Martí va fer que fos la seua esposa, la reina Margarida de Prades la que continués l'empresa i, segurament, durant aquest període és quan es va edificar el monestir. Així és que figuraven aleshores la torre i la capella dedicada a Santa Maria i Sant Miquel Arcàngel, amb campanar, cementiri, i els edificis necessaris per al prior i dotze frares que allí habitaven.¹¹⁵⁹ En altres castells o fortaleses d'ordes militars aquests tipus de recintes se solien compondre d'una muralla que envoltava l'espai per assegurar el perímetre, a més d'una torre, que en alguna ocasió, com per exemple ocorre a la fortalesa d'Uclés, a Conca, era d'origen musulmà (Figura 23).

---

¹¹⁵⁵ Vegeu PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'art gòtic a Catalunya II. Arquitectura, Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos*, Barcelona, Enciclopèdia catalana, 2002-2009.

¹¹⁵⁶ RAURICH, Salvador, "De la Historia de Bagur", Barcelona, *Butlletí de la Real Acadèmia de Bones Lletres*, 1944, p. 239.

¹¹⁵⁷ BATLLE i GALLART, Carme, "El monasterio de San Miguel de las Medas (Girona) y las órdenes...", *cit.*, p. 153.

¹¹⁵⁸ RAURICH, Salvador, "De la Historia de Bagur", *cit.*, p. 239.

¹¹⁵⁹ BATLLE i GALLART, Carmen, "El monasterio de San Miguel de las Medas (Girona) y las órdenes...", *cit.*, p. 156.

Fig. 23. Castell-fortalesa d'Uclés (Conca).

Anys després, se sap que sant Vicent Ferrer va intercedir per a la culminació de Sant Àngel de les Medes, en temps ja de Ferran d'Antequera. En aquell moment, la torre estava atesa per un habitant de Torroella de Montgrí, anomenat Andreu Ponç, però després es va confiar la seua custòdia a l'hospitaler del convent de Santa Anna de Barcelona, Francesc Vilar, que també va abandonar l'empresa temps després.¹¹⁶⁰

Així, l'assumpte passà posteriorment a mans del rei Alfons el Magnànim, el qual va cedir als frares hospitalers la custòdia del lloc, establint-s'hi una guarnició de dotze frares més el prior. Quan el rei Alfons el Magnànim va partir cap a Itàlia la reina Maria va dedicar molts esforços a captar almoines i demanar indulgències al Papa Benet XIII en dies assenyalats per tal d'impulsar i continuar la construcció o rehabilitació del monestir, amb molt d'interès perquè l'obra es dugués a terme.¹¹⁶¹ La protecció de la costa era una de les seues principals motivacions, ja que, en 1422¹¹⁶² la reina es tornava a

---

¹¹⁶⁰ Ídem.

¹¹⁶¹ ACA, RC 3110, f. 46 v i 47 r. Vegeu Annex I.

¹¹⁶² Carta al prior de les Medes de Pere Coll al Pere Lobet:

“... per lo ofici a nos comanat amb sol·licitud fervent entendrà en la conservació de nostres regnes, terres e aquelles regir e governar e conservar en tota vivitat, pau e concòrdia, e de perills, sinistres, escàndols de tot en tot preservar e de les mans dels enemics e fells los quals amb llurs fustes, galeres, galiots e altres vaixells marítims piràtament solien freqüentment venir e habitar la maior part de l'any en les illes de les Medes devant Torroella de Montgrí, en les mars del principat de Catalunya, robant, capturant, matant e presonant los fells cristians, manant aquelles en les parts de Barberia faent aquells renegar lo nom de Jesucrist en gran menyspreu de la santa fe catòlica e dany de nostres vassalls e per les mars navegants. E per observar degudament als dits escàndols los predecessors del dit senyor Rei de gloriosa memòria provehiren saludablement que fos edificat un monestir en les dites illes apel·lat Sant Àngel amb altar de Sant Miquel del orde del Sant Sepulcre de Jerusalem en lo qual monestir habiten certs frares per guarda general de les dites mars. E sia cert que certa torre obra ses temps ha començada en lo dit lloc e monestir per salvament dels habitants en aquell lloc la qual es molt avançada en obra, emperò es devanida molt per defalliment d'almoines e subvencions. E per provehir e per afers de la dita obra així pia e meritòria, e augmentació dels habitants e treballants lo dit monestir havem electes certes persones e religiosos preveres e altres honestes

queixar de les necessitats de reparacions, car s'havien produït nous atacs de pirates barbarescs que es dedicaven a robar i capturar les naus que per allí s'acostaven, perquè, com va dir Salvador Raurich, el lloc era una “espeluca de lladres”.¹¹⁶³

Un mitjà per a finançar-lo va ser quan en 1423 se li van llegar al convent els beneficis: es van afegir les 75 lliures fetes al prior de Belcaire pel Monestir de Sant Àngel, el qual volgué que s'invertiren a fer l'obra d'aquest.¹¹⁶⁴ El prior de les Medes va voler prendre el càrrec d'altres beneficis com eren el priorat i la capella de Belcaire, però la reina s'oposà perquè suposava encara tenir més despeses que a la fi repercutien en el manteniment del monestir. I així li ho va fer saber la reina al vescomte de Rocabertí, que s'encarregava de regir aquest assumpte.¹¹⁶⁵

La reina comunicava l'estat del monestir al Consell del Cent, on feia menció del fet que el dit cenobi “és edificat i edifica e contínuament se obra”. Els continus atacs que allí es produïen afectarien la consistència dels seus murs, i per tant s'intentaria reforçar d'alguna manera.¹¹⁶⁶ Aquestes reformes es duïen a terme gràcies a l'entrada de les almoines del comptat del Rosselló, de ciutats com Perpinyà i d'altres pobles.¹¹⁶⁷

No obstant això, “E com la dita fortalesa e obra se haie a mantenir e tornaras amb les almoines dels fels devots cristians son ordenat per lo senyor Rei que sots los llocs del principat fossen mesos bacins, especialment en los bisbats e llocs marítims e per la dita sustentació pertassen e exhibisen les almoines per preservar del dit lloc monestir. E ara lo prior del dit monestir nos haig aportada la clau del dit monestir e fortalesa retenent-nos aquella dient que no

---

persones qui treballen per fer acapteris per tots los regnes e terres del dit senyor Rei per tal que lo dit monestir per lo gran bé e restauració que d'aquell se segueix en detriment siga conservat e posat en total defenció d'enemics infels, per ço com nos per tots aquests esguards urgents e necessaris e per devoció singular que havem al dit orde e al gloriós arcàngel Sant Miquel volem los dits acapteris esser provehits segons per lo dit senyor amb privilegis e franqueses al dit Monestir atorgats, es manat, volem, que sots la tenor d'aquell – e fagats provehir en los dits acapteris e – sots les dites penes en aquell contingudes. E per tant a nosaltres e cascun de vos los requeridors requerim e pregam als altres de homs e manam expressament de certa ciència que tota vegada que algun o alguns en nom del prior del dit Monestir de les Medes mostrant autènticament llur poder tindran o declinaran a les ciutats, viles e llocs, castells e parròquies a vostres destrets e jurisdiccions sotmeses per demanar almoïna, subvenció e ajuda a obs de la dita obra e sosteniment del dit monestir benignament admetats e permetats fer llur exercici, així aquelles qui per lo dit prior sian elects e trameses com qualsevol singular o singulars de les dites ciutats, llocs, castells, parròquies qui emportar bacins e bacins per la dita raó entervindran e treballaran en la dita subvenció e almoïna”. ACA, RC 3110 (1423), ff. 133 v i 134 r-v. Vegeu també Annex I.

¹¹⁶³ RAURICH, Salvador, “De la Historia de Bagur”, *cit.*, 1944, p. 239.

¹¹⁶⁴ ACA, RC 3110, f. 190 r. Vegeu Annex I.

¹¹⁶⁵ ACA, RC 3110 (1423), f. 191 r. Vegeu Annex I.

¹¹⁶⁶ ACA, RC 3110, f. 193 r. Vegeu Annex I.

¹¹⁶⁷ Ídem.

pot sostenir los càrrecs per la gran inòpia e necessitat d'aquell e com per tal nom de la vila de Perpinyà e bisbat de Lua son foragitats e fets ésser tots los bacins e accapteris per la dita obra".¹¹⁶⁸

La reina va haver de convocar, aqueix mateix any, a tots els poders, religiosos i polítics, per a l'assumpte de les Medes, ja que la situació era insostenible: rebien atacs durant tot l'any, "robant i capturant, matant o apresonant los feels cristians" i fent-los renegar del nom de Jesucrist. Al final, per poder captar més diners per a reforçar el monestir, va anar més enllà i va prometre donar indulgències a tot aquell que col·laborés amb almoines sota pena de 5.000 florins d'Aragó.¹¹⁶⁹ La prova del fet que sempre estava en contínues reparacions ens la dona la reina: "hàiem gran voler que lo Monestir de Sant Àngel de les Medes lo qual és fundat e continua de obrar".¹¹⁷⁰ El seu caràcter de fortalesa, tal vegada, comporta que tingués algun tipus de mur perimetral com per exemple es veu al monestir d'Uclés, o a la fortalesa de Consuegra, a Toledo, altres importants fortificacions regides per ordes militars a la veïna Castella.¹¹⁷¹

Com l'estratègia d'actuació respecte al cenobi seguia sense donar bons resultats, la reina va decidir que tal vegada, rellevant l'orde que l'ocupava la situació canviaria. Per aqueixa raó, el Sant Sepulcre va donar-hi el relleu a l'orde de Sant Jaume entre 1431-1432. El cardenal de Foix, delegat apostòlic, va ser l'encarregat de realitzar aquesta permuta amb els cavallers de Sant Jaume d'Uclés o de l'Espasa, a Lleida el 23 de juliol de 1433 per custodiar-lo i percebre rendes, i va separar-lo del priorat del Sant Sepulcre, exceptuant Peralada. El receptor de les rendes va ser Jaume Casanova.¹¹⁷²

I per què es va decidir que fos l'orde de Sant Jaume de l'Espasa? L'orde de Sant Jaume va ser inicialment una confraria de cavallers creada per Ramir I amb les Regles de la Confraria parroquial de sant Jaume d'Uclés, a la província de Conca. En el 1170 va ser reforçada per Ferran II de Lleó per defendre Càceres contra els almohades. L'arquebisbe de Santiago de Compostela Pedro Suárez de Deza, els va vincular a la protecció de l'apòstol per protegir els peregrins que viatjaven fins a Compostela. L'orde va ser aprovada finalment pel Papa Alexandre III el 5 de juliol de 1175 i es va organitzar sota la

---

¹¹⁶⁸ ACA, RC 3110, f. 194 v. Vegeu Annex I.

¹¹⁶⁹ ACA, RC, 3111, ff. 27 v i 28 r. Vegeu Annex I.

¹¹⁷⁰ ACA, RC 3110 (1424). Vegeu Annex I.

¹¹⁷¹ PÉREZ MONZÓN, Olga, "El arte y las Órdenes Militares", en CAMPOS OSA, Fray Javier (Coord.), *Lux Hispaniarum. Estudios sobre las Órdenes Militares*, Madrid, Real Consejo de las Órdenes Militares, 1999, pp. 223-227.

¹¹⁷² BATLLE i GALLART, Carme, "El monasterio de San Miguel de las Medas (Girona) y las órdenes militares", en *Annals d'Estudis Gironins*, núm 23, 1976, p. 158.

regla agustiniana.¹¹⁷³ La veritat és que l'esperit d'aquest orde d'anar contra l'infidel i protegir els cristians, així com repel·lir els atacs dels saltejadors, estava molt vinculat amb la idiosincràsia dels mendicants, i ja hem vist com aquests n'eren d'importants per a la reina Maria. Per tant, aquesta podria ser una de les raons per la qual ella va decidir posar els de sant Jaume al capdavant d'aquesta empresa. Però, per què un orde d'origen castellà? Es podria entendre des del punt de vista de l'ascendència de la reina, i possiblement pel coneixement que tindria aquesta de les localitzacions d'aqueixes fortaleses de frontera i defensa que havien omplert tot el mapa castellà i lleonés des del sud de Lisboa fins a Huete i Uclés, a la província de Conca. Aquesta històrica experiència, que des del segle XII havia posseït l'orde –i que era transnacional com diu González Jiménez– podria ser una raó per la qual la reina els sol·licités la seua vinculació amb les Medes.¹¹⁷⁴ A més de la seua transversalitat, era un orde que estava en contacte amb el mercat i al mateix temps, bona part dels seus beneficis els invertien en obtenir rendes i propietats territorials.¹¹⁷⁵

Però, malgrat el canvi d'orde, la reina no se'n va sortir. Segons apunta Carme Batlle, la indiferència dels monjos va portar a la reina a rellevar-los de nou del càrrec, passant el convent per mans successives: primer a mà del ciutadà Jaume Pujalts i posteriorment a càrrec del mercader Bernat Miquel, de Barcelona.¹¹⁷⁶ Aquest, s'encarregà de guardar i protegir la fortalesa, a més de la recol·lecció de les almoines, de demanar protecció als prohoms de Perpinyà i als jurats d'altres i també a la vescomtessa de Rocafort, com ja s'havia fet en el passat. Més tard, la reina, per ordre expressa del seu marit, llegà també la custòdia de la torre a Jaume Casanova. Però, aquest nou intent també va fracassar. La deixadesa de l'orde i del dit receptor, sumant les despeses que ocasionà la guerra contra Gènova, van contribuir més encara al deteriorament del monestir.

---

¹¹⁷³ MARTIN RODRÍGUEZ, José Luís, *Orígenes de la Orden Militar de Santiago, 1170-1195*, en *Anuario de Estudios medievales*, 4, 1967, pp. 571-592; CAMPOS OSA, Fray Javier, "Lux Hispaniarum: pasado, presente y futuro de las Órdenes Militares", en CAMPOS OSA, Fray Javier (Coord.), *Lux Hispaniarum. Estudios sobre las Órdenes Militares*, Madrid, Real Consejo de las Órdenes Militares, 1999, pp. 29-30 i 41.

¹¹⁷⁴ GONZÁLEZ JIMÉNEZ, Manuel, "La Corona y las Órdenes Militares castellano-leonesas", en CAMPOS OSA, Fray Javier (Coord.), *Lux Hispaniarum. Estudios sobre las Órdenes Militares*, Madrid, Real Consejo de las Órdenes Militares, 1999, pp. 69-84, p. 74.

¹¹⁷⁵ PORRAS ARBOLEDAS, Pedro Andrés, "Las Órdenes Militares y la Economía" en CAMPOS OSA, Fray Javier (Coord.), *Lux Hispaniarum. Estudios sobre las Órdenes Militares*, Madrid, Real Consejo de las Órdenes Militares, 1999, pp. 179-204, p. 201.

¹¹⁷⁶ BATLLE i GALLART, Carme, "El monasterio de San Miguel de las Medas (Girona) y las órdenes militares", en *Annals d'Estudis Gironins*, 23, 1976, pp. 157-158.

Precisament d'aquesta situació es va fer ressò el Consell del Cent de Barcelona en el moment en què els vaixells plens de mercaderies per a la seua ciutat eren atacats al passar per les Medes. El comanador de la torre ja era mort, i regnava el desgovern en el lloc. Per tant, els consellers instaren a la reina perquè posés la guarda necessària a la torre.¹¹⁷⁷ El consell donà un primer pas convocant els cònsols de Torroella de Montgrí dient que tant persones civils com militars es podien fer càrrec de tal sustentació.¹¹⁷⁸ Un dels atacs es va produir en 1442, quan arribaren sis naus de genovesos a les costes de Palamós i Torroella. Açò es coneix gràcies a un correu provinent de Palamós, el qual deia que havien segut vistes de matinada, concretament quatre naus i una galera que van arribar a atacar la torre de les Medes.¹¹⁷⁹ Al mes següent, un dels consellers de Torroella, Francesc Ros, comentà el problema als consellers de Barcelona dient que la torre havia estat presa pels genovesos i demanà que el consell es fes protector de la mateixa, encarregant-se de fornir-la de guardes, armes i vitualles.¹¹⁸⁰

Finalment, en maig, el Consell del Cent es va posar en contacte amb la reina. Aquests li relataren a la monarca els fets que van ocórrer quan la torre va ser presa pels genovesos: aquests entraren cremant les portes, i robaren unes bombardes i altres armes que hi havia a l'interior, però els mateixos habitants de Torroella, en una actuació que es podria qualificar d'heroica, van repel·lir l'atac fent fora de la torre els atacants genovesos. Després d'açò, es va ordenar aquest bastió s'alcés uns metres més.¹¹⁸¹ Els consellers demanaren a la reina que els deixés continuar sent els custodis de la torre.¹¹⁸² Però, segons Batlle, la torre fou oferta de nou a l'orde de Sant Jaume, sota el govern de Joan Bonfill,¹¹⁸³ cosa que podem corroborar, ja que en una carta enviada per aquest als consellers de Barcelona diu que ell té cura de la torre, la qual està ben guardada i ben fornida. En el mateix text es descriu que el cònsol Lluís Ponç tenia unes bombardes guardades en sa casa, per la qual cosa se li demana que les torne a dur a la torre, ja que en casa seua no fan cap paper.¹¹⁸⁴

Entre 1430 i 1440 es diu molt poc o quasi gens sobre l'estat del monestir. De fet, com hem pogut comprovar, es parlava bastant més de la torre. La qual cosa vol dir que

---

¹¹⁷⁷ AHCB, Lletres Closes, IB-VI-6 (1440), f. 183 v. Vegeu Annex I.

¹¹⁷⁸ AHCB, Lletres Closes IB-VI-6, (1440), f. 188 r. Vegeu Annex I.

¹¹⁷⁹ AHCB, Lletres Comunes, IB-X-12, carta n° 30, Vegeu Annex I.

¹¹⁸⁰ AHCB, Lletres Comunes IB-X-12, carta n° 36. Vegeu Annex I.

¹¹⁸¹ AHCB, Lletres Closes IB-VI-8 (1442). Vegeu Annex I.

¹¹⁸² AHCB, Lletres Closes IB-IV-11/12, (1445). Vegeu Annex I.

¹¹⁸³ BATLLE i GALLART, Carmen, "El monasterio de San Miguel de las Medas (Girona) y las órdenes militares", en *Annals d'Estudis Gironins*, cit., p. 160.

¹¹⁸⁴ AHCB, Lletres Comunes, IB-X-20, carta n° 258. Vegeu Annex I.

possiblement el monestir, sobretot per la deixadesa dels ordes que l'habitaren, estaria en completa ruïna. A la mort de Bonfill, el seu fill va continuar amb el càrrec, baix la lloctinència del rei Joan de Navarra, germà d'Alfons el Magnànim. A finals del segle XV l'estat d'abandó de la torre era pràcticament insalvable, mentre que continuava sent assaltada per naus de genovesos i altres pirates. En definitiva, cap orde va poder protegir l'illa Meda, ni tant sols aquella per la qual la reina havia apostat: la de l'hospital, els esforços de la qual, van resultar estèrils davant la pirateria. Actualment res queda a l'illa gran, on estava el monestir, ja que a causa d'una esllavissada en 1552 es va derruir i posteriorment va caure al fons del mar.

4.5.8. *L'orde dels Celestins*

Capella de Santa Àgata al Palau Reial de Barcelona

El lloc que ocupa l'actual capella de Santa Àgata, a l'angle Nord de la plaça del Rei, es un espai annex al Palau Reial de Barcelona. Sembla que l'origen d'aquesta capella es remunta al 2 d'agost de 1218 quan se li "aparegué" al rei Jaume I la Mare de Déu dient-li que fundés una capella dedicada a l'Orde mercedari. El rei va respondre a aquesta suposada aparició cedint part dels terrenys que hi havia adossats al palau en el carrer que constitueix la Baixada de la Canonja.

Els frares del Sac, que hem conegut instal·lats al convent de Santa Anna de Barcelona, es trobaven també com a religiosos de la capella del palau reial d'aquesta mateixa ciutat des del segle XIII.¹¹⁸⁵ Els frares de la Penitència de Jesucrist van arribar al principat de Catalunya, provinents d'Itàlia, a càrrec del frare Fabià, el qual també s'encarregà de la reforma del monestir de Santa Eulàlia.¹¹⁸⁶ En un primer moment van ser els Frares del Sac els que regentaren aquesta capella del palau reial, atorgat el culte per Alfons II, però no és segur que ocupés el mateix lloc que l'actual capella de Santa Àgata; almenys se sap que era una capella dedicada a la Mare de Déu. Posteriorment, en 1408, en època de Martí l'Humà, el culte passà als Celestins, un orde religiós originari d'Itàlia i molt estés per França. Aquests sí que estaven instal·lats en la capella que veiem hui en

---

¹¹⁸⁵ Aquests frares van estar al servei de la tutela reial, doncs va ser el rei Alfons I el Cast, el qui en 1173 els va demanar que es feren càrrec de la capella del palau Reial de Barcelona, més coneguda com la capella de Santa Àgata.

¹¹⁸⁶ PAULÍ MELÉNDEZ, Antonio, *El Real Monasterio de Nuestra Señora de Monte-sión de Barcelona*, Barcelona, MCMLII, 1952, p. 41.

dia i inclús van voler emprendre la construcció d'un monestir, encara que l'obra se suspengué.

En època de la reina Maria l'edifici passà dels Celestins a l'orde de la Mercé, concretament en 1423. Pi i Arimon dona la data del 12 de juny de 1422 quan, per la disposició del rei Alfons, l'orde a càrrec passa a ser el de Nostra Senyora de la Mercé.¹¹⁸⁷ No obstant això, el que s'ha pogut comprovar és que aqueix mateix any, a través d'una carta enviada per la reina des de Molins de Rei, aquesta menciona que el monestir era encara no de monjos sinó de monges celestines, i, a més, que s'hi estaven fent obres, segurament sota la seua supervisió. Al mateix temps, demanava expressament que es mantingueren les rendes i que es pagaren els deutes pendents.¹¹⁸⁸

L'edifici que havia projectat el rei Martí era el que hui és coneix com la capella de santa Àgata i la Casa Padellàs, un palau gòtic, que actualment alberga el Museu d'Història de la ciutat. La capella es pretenia convertir en capella de relíquies, de l'estil de la *Sainte Chapelle* de París, i la Corona va tractar de donar-li una autonomia jurídic-eclesiàstica. Per assolir tal independència el projecte d'edificació es va retardar, d'ahí els problemes que es van tenir per donar-li una conclusió.¹¹⁸⁹

La seua construcció, o almenys les primeres notícies que es tenen de les gestions per començar la seua edificació són de 1302. Pot ser, com diu Riu-Barrera, l'edifici ja s'havia començat amb anterioritat. En 1311 ja estava habitada pel servei religiós. L'obra està atribuïda al mestre i obrer del palau Bertran Riquer, però la seua autoria no està provada. L'edifici s'alça en un espai on es troben encara restes de les muralles romanes. La nau i el creuer estan en contacte amb dues torres les quals “constituïen un cos continu dividit en quatre trams per sengles arcs apuntats de diafragma que sustenten una teulada de dos vessants amb embigat de fusta”.¹¹⁹⁰ Als peus de l'edifici es situa una tribuna que

---

¹¹⁸⁷ PI i ARIMON, Andreu Avel·lí, *Barcelona antigua y moderna o descripción e historia de esta ciudad desde su fundación hasta nuestros días*, Tomo I, Barcelona, Imprenta y librería Politécnica de Tomás Gorch, 1854, p. 536.

¹¹⁸⁸ “Com lo prior del Monestir de les santes Religioses del orde dels celestins, fundat per lo senyor Rei en Martí de lloable memòria a la una part del palau reial de Barcelona, lo qual amb voler e exprés acostament del molt alt senyor Rei senyor e marit nostre molt car se'n era anat fer lo servei divinal en les partides de França, fins fos satisfet a certs deutes que lo dit Monestir devia a uns e a altres així per los edificis anadits al dit Monestir com per les obres d'aquell los quals per gran partida com son fets de les Rendes del dit Monestir...” en ACA, RC 3110, ff. 100 v i 101 r. Vegeu Annex I.

¹¹⁸⁹ ESPAÑOL BERTRÁN, Francesca, “La Santa Capella del rei Martí l'Humà i el seu context”, en *Lambard*, XXI, 2009-2010, pp. 27-52, p. 44.

¹¹⁹⁰ RIU-BARRERA, Eduard, “La capella reial de Santa Àgata de Barcelona”, en PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'art gòtic a Catalunya II. Arquitectura, Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2003, pp. 105-108.

aprofita, en part, una torre. No obstant això, la imatge que ens resta en l'actualitat no es correspon a l'original, sinó a una reforma neogòtica. Dins de la tribuna l'arcosoli del costat nord-est estava tancat per dues arcades en volta ogival que formaven una mena de llotja amb els escuts del casal de Barcelona i de la reina Elionor de Sicília (afegits entre 1349-1375), a més a més de la representació de l'Anyell Místic. A través de la tribuna es podia accedir al palau reial.¹¹⁹¹

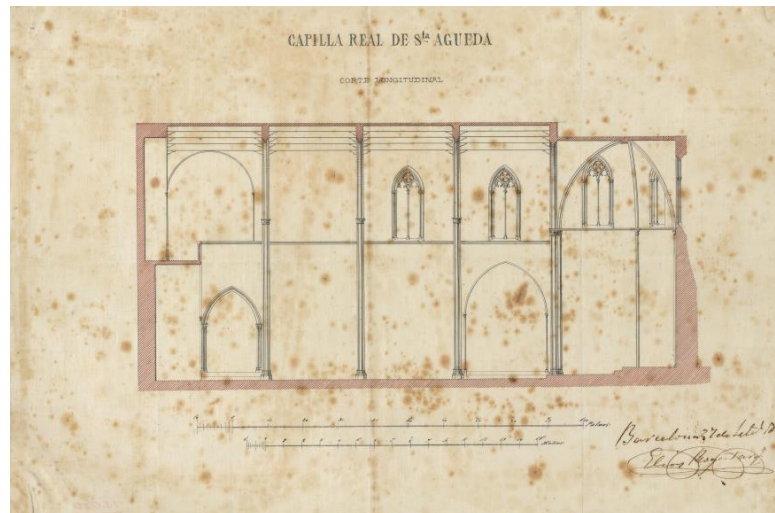

Fig. 24. Capella de Santa Àgata, Alçat, Rogent Amat, Elies, 1876.

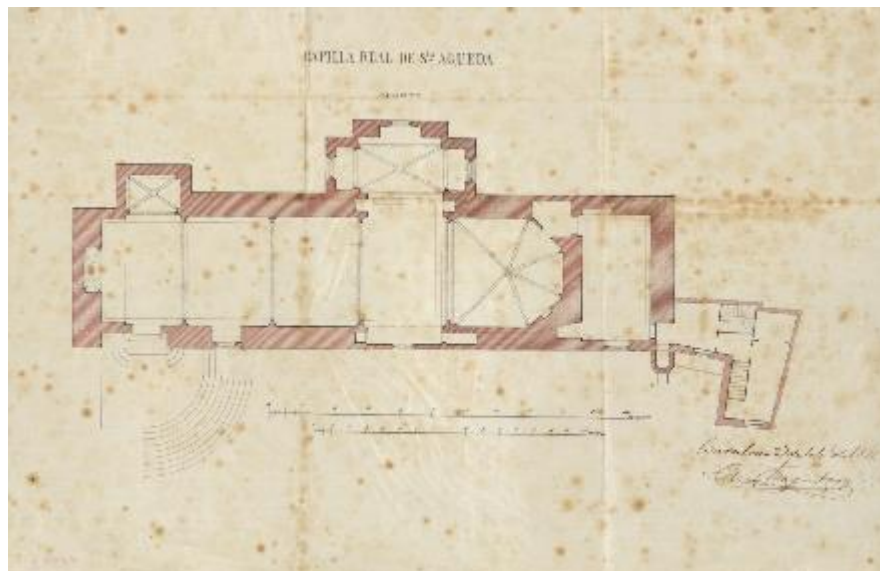

Fig. 25. Capella de Santa Àgata, Planta, Rogent Amat, Elies, 1876.

¹¹⁹¹ Ídem.

4.5.9. Els mercedaris

Convent de Santa Caterina de Tortosa

Altra de les intervencions de la reina va tenir lloc en el convent de Santa Caterina de Tortosa. Els mercedaris es van establir a Tortosa cap a l'any 1228-30, situant-se, com era corrent entre els mendicants, extramurs de la ciutat, molt a prop del convent de Sant Francesc. L'església de Santa Caterina va ser fundada pel patriarca Pere Nolasc, sota la protecció de Jaume I. El bisbe Ponç de Torrella i el capítol donaren, en 1250, al Pare ministre de la casa de Santa Eulàlia de Barcelona, una capella i un cementeri que estava proper al convent de fraimenors.¹¹⁹²

En 1446 es va decidir traslladar el convent al carrer Gènova (que en l'actualitat correspon al carrer de la Mercé), on va restar fins l'any 1897.¹¹⁹³ Segons el que ens diu Jacobo Vidal, existeix una carta sense datar a l'Arxiu Municipal de Tortosa del comanador de l'orde dirigida als representants municipals dient que, a causa de la construcció de les muralles de la part sud de la ciutat, la comunitat degué abandonar el lloc on vivia i que, per tant, sol·licitava un nou alberg on allotjar-los (s. XIV).¹¹⁹⁴

De les poques notícies que disposem respecte a aquest segon convent tenen més importància si cap aquelles trobades a la Reial Cancelleria de la Reina, que ens parlen de la compra d'un alberg, i la mateixa relació de la reina amb aquest conjunt, car s'evidencia el fet que es va sol·licitar la seua ajuda per a la seua edificació. Les negociacions començaren en 1433, quan la reina envià una carta a mossén Bartomeu Suera, que era rector a Vistabella del Maestrat, perquè aquest havia comprat un alberg (una casa) que estava al costat mateix del convent de la Mercé. Tal vegada, aprofitant aquest fet, la reina posaria en pràctica el seu desig d'engrandir l'església, ja que aquell edifici era molt menut, i es va posar en contacte amb Bartomeu perquè cedís el seu alberg a l'església per tal de fer-la més gran. Aquest sembla el seu principal objectiu.¹¹⁹⁵ Per a fer efectiu el trasllat, la reina li va enviar al prevere de Tortosa Francesc de Sent Just una carta, per la

---

¹¹⁹² BARRAQUER i ROVIRALTA, Gaietà, *Las casas de religiosos en Catalunya durante el primer tercio del siglo XIX*, Vol. II, Barcelona, Imprenta de Francisco J. Altés y Albalat, 1906, pp. 140-142.

¹¹⁹³ VIDAL i FRANQUET, Jacobo, *Les obres de la ciutat. L'activitat constructiva de la Universitat de Tortosa a la baixa edat mitjana*, cit., p. 339.

¹¹⁹⁴ *Ibídem*, p. 340.

¹¹⁹⁵ ACA, RC 3113, f. 21. Vegeu Annex I.

que sabem que aquest cobrava un censal carregat sobre aquella casa.¹¹⁹⁶ En la carta la reina li explicava la importància d'aquell solar, ja que li permetria poder ampliar l'edifici i per a convèncer-lo li proposà donar-li a canvi altra propietat que compensés la pèrdua del dit alberg.

Les notícies que es tenen al respecte sobre l'inici de la construcció de l'antiga església es remunten a 1347.¹¹⁹⁷ Segons Vidal, la data de trasllat del convent se situa abans de 1446, perquè des de llavors es documenten obres d'edificació de la nova església, a principis del segle XV. Sembla que ja es menciona en el moment que es fan obres a les muralles de la ciutat, on es comenta que la partida de Santa Caterina havia estat enderrocada. La nova ubicació estaria a l'escorxador, a la part meridional, que concorda amb la ubicació que descriu O'Callahan.¹¹⁹⁸ El que sabem per Vidal és que la nova construcció va comptar amb la participació del consell de Tortosa, que aportà 22 lliures, 16 sous i 8 diners a Pere Soler per a que comprés catorze fustes per a l'església.¹¹⁹⁹ Però, tot i la seua participació, s'apunta la hipòtesi de que no hagués estat possible la seua reedificació sense la intervenció de la reina.

En 1420, l'església presentava desperfectes, així que també era necessària la reforma, sobretot del cor, que estava podrit. En 1428, el consell donà cadirats per reconstruir el porxo. Arribats a 1433, tenim noves notícies al respecte: el comanador de l'orde, en Bernat Banyoles, demanà diners per *ops de la obra de la dita església e casa*.¹²⁰⁰ A partir de les descripcions de la mateixa reina podríem deduir que es tractaria d'un edifici d'una sola nau i tal vegada no disposaria de molts trams de volta.

4.5.10. Esglésies i Hospitals

Les intervencions en esglésies no van ser tan freqüents com la reparació de cenobis, amb tot, es registren algunes que demostren les preocupacions caritatives de la reina en aquests edificis dedicats exclusiva i expressament a pobres i malalts. Una d'aquestes intervencions es va portar a terme a l'església de Magallón, a Aragó, on la reina va actuar

---

¹¹⁹⁶ “..siam informada que vos com a beneficiat de cert benefici pendrets cert cens sobre lo dit alberch”. ACA, RC 3113, f. 21 v. Vegeu Annex I.

¹¹⁹⁷ VIDAL FRANQUET, Jacobo, *Les obres de la ciutat. L'activitat constructiva de la Universitat de Tortosa a la baixa edat mitjana, cit.*, p. 340.

¹¹⁹⁸ Ídem.

¹¹⁹⁹ VIDAL FRANQUET, Jacobo, *Les obres de la ciutat. L'activitat constructiva de la Universitat de Tortosa a la baixa edat mitjana, cit.*, p. 341.

¹²⁰⁰ Ibídem, p. 342.

conjuntament amb els jurats i el justícia de Borja. Va ser construïda pel picapedrer jueu Mahir de la Rabiça, veí de Tarazona. Sembla que aquest no disposava de suficient pedra per a construir l'edifici –problema bastant recurrent en moltes esglésies i monestirs d'Aragó— i la reina Maria va demanar l'enviament de pedra, a través d'un mestre d'obra que estava construint un aljub en el seu castell de Borja.¹²⁰¹

La reina tornà a enviar una carta per interessar-se per l'obra i conclusió de l'església i, en vista de l'avanç de les obres, va preveure que aquesta hauria d'estar acabada a l'any següent, és a dir en 1459. Malauradament la reina Maria ja no veuria l'obra conclosa.¹²⁰² Sembla en aquest cas que la triga de la construcció es devia a la manca de les pedres, algunes de les quals havien estat robades, cosa que permet comprovar la fam d'aquest material que es patí al municipi. El cas és que fins que no tornaren a aparèixer els carreus no es podia continuar.¹²⁰³

Altra de les notícies que tenim sobre la seua intervenció en esglésies correspon a l'església de Sant Nicolau de Tortosa, que es remunten al 1159. Estaria situada al costat de l'església de Sant Jaume, prop del riu Ebre. Vidal proposa que, per les poques notícies que s'han conservat, podria tractar-se més d'una capella “que d'ella tindrien càrrec certs beneficiats”, que d'una autèntica església.¹²⁰⁴

“E per ço com lo dit mossèn Gabriel Sagra pretén que'l just patronat del dit benefici se pertany a ell e no a altre del qual és en possessió e per molts actes e amortitzacions per ell fets a utilitat de aquell per ço us pregam affectuosament que totes les cartes e escriptures fahents per lo dit benefici qui eren en poder den Bernard Crexell per derrer obtenidor de aquell emprets i façats en venir si u és possible en mans vostres o altra certa persona humanament que'l dit mossèn Sagra no sia frustrat de son dret e de aquels puxe fer fe davant aquell jutge a qui.s pertanga. Dada en Tortosa a XXVI dies de febrer del any MCCCCXXXIII. La Reyna”.¹²⁰⁵

Per descomptat, la preocupació de la monarquia, i sobretot de les reïnes, per mostrar la seua caritat cristiana i ajudar els desvalguts, mostra de la seua virtut, es podia

---

¹²⁰¹ ARV, RC 17, f. 141 r. Vegeu Annex I.

¹²⁰² ARV, RC 21, ff. 171 i 172.

¹²⁰³ ARV, RC 17 (1456), f. 140 v.

¹²⁰⁴ VIDAL FRANQUET, Jacobo, *Les obres de la ciutat. L'activitat constructiva de la Universitat de Tortosa a la baixa edat mitjana*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008, p. 401.

¹²⁰⁵ ACA, RC 3113 (1434), f. 118 r. Vegeu Annex I.

desenvolupar a través de l'ajuda i intervenció en centres d'assistència als més desafavorits. L'ajut als pobres i malalts i la construcció d'hospitals responia a necessitats molt diverses com per exemple l'atenció de viatgers i peregrins, que buscaven aixopluc en els seus viatges, a llocs on poder atendre a xiquets abandonats, malalts. Els hospitals, com a institucions de beneficència, representaven els valors de la pietat i la bondat cristiana, molt acord amb la personalitat de la reina Maria, encara que la seua actuació en els hospicis, és una mera ajuda.¹²⁰⁶ A diferència dels monestirs o convents, que solien estar fundats per nobles o reis, un particular que així ho desitgés i pogués dur-ho a terme, també podia fundar un hospital, encara que després podria donar-se el cas de que volgués sol·licitar l'ajuda al monarca. Els hospitals també podien ser institucions fundades per les ciutats. Tant és així que es té constància que la reina va patrocinar un Hospital a Lleida; més concretament va atorgar la seua autorització. En 1453 es van iniciar les gestions per part de la Paeria de Lleida per iniciar l'hospital, així que la reina atorgà, com recull Teresa Vicens, una clàusula per a la protecció, salvaguarda, llibertat i immunitat, així com per a que aquest hospital tingués franqueses i gràcies.¹²⁰⁷ L'hospital s'anava a anomenar Santa Maria, i s'ha especulat en que possiblement tingués aqueix nom en honor a la seua protectora, a la reina o bé per la devoció que la reina tenia a la Mare de Déu.

Hospital de Nostra Senyora de Gràcia de Saragossa

Fundat en 1425 baix la responsabilitat dels Jurats de Saragossa i de dos representants del capítol de la Seu,¹²⁰⁸ segons García Herrero, aquest hospital, conegut com a "de Gracia", era una de les institucions assistencials més modernes i complexes de la Corona. Hi havia cabuda per a malalts, xiquets abandonats, dones embarassades, "bojos", captaires, ancians i també gent important.¹²⁰⁹ L'hospital estava situat en el Coso,

---

¹²⁰⁶ MARÍ i BRULL, Gerard, "Les funcions de l'administrador de l'hospital del Perelló segons el mestre d'Altopascio (1389) i el Papa Benet XIII (1415): l'època del Cisma d'occident (1378-1417)", en *Gimbernat*, 46, 2006, pp. 17-41.

¹²⁰⁷ VICENS SOLER, Teresa, "Aproximació al món artístic de la reina Maria de Castella", en TERÉS i TOMÀS, Maria Rosa (coord.), *Capítula facta et firmata, inquietuds artístiques en el Quatre-cents*, Barcelona, Cossetània, 2009, p. 240.

¹²⁰⁸ VILLAGRASA ELÍAS, Raúl, *La red de hospitales en el Aragón medieval (ss. XII-XV)*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, Diputación de Zaragoza, 2016, pp. 54 i 117.

¹²⁰⁹ GARCÍA HERRERO, María del Carmen, "Aragón y el Monasterio de la Trinidad de Valencia: la renuncia a financiar el proyecto de la reina Maria", en *Mundos medievales: espacios, sociedades y poder: homenaje al profesor José Ángel García de Cortázar y Aguirre*, Vol. 2, Universidad de Cantabria, 2012, p. 1371.

quasi enfront de la porta Cinegia, que arribava fins al Convent de Jerusalem. I com hem vist, un edifici per a tantes especialitats requeria disposar d'espais de tota mena. Les seues ordenances van ser redactades i aprovades en 1427. El títol de Santa Engràcia feia referència a la màrtir d'aquest nom, lliurant-se almoines als necessitats.¹²¹⁰

L'obra d'aquest hospital va ser la resposta a un cúmul de necessitats. Si bé no era l'únic hospital a la ciutat, ja que en comptabilitzen vint diferents des del segle XII,¹²¹¹ els embats de la pesta van fer necessari un nou centre per atendre a malalts. La major part de d'aquests eren gent pobra, sense recursos, com en la majoria dels hospitals medievals, de manera que aquestes institucions tenien més a veure amb la caritat que amb els serveis sanitaris. Per aqueixa raó solien estar dirigits per frares, en molts dels casos mendicants, i això feia encara més atractiu per als monarques el patrocini d'aquestes obres de caritat, que servien per a enaltir les seues virtuts i fer propaganda del seu llinatge.

La veritat és que a Saragossa les altres institucions hospitalàries estaven orientades més bé a servir com a alberg de peregrins o per a atendre a xiquets desemparats. Tot i que va haver-hi un interès per part de seglars i confraries, el consell de la ciutat de Saragossa no podia sufragar un edifici que segurament es projectava de grans dimensions. Per aquesta raó es va demanar el suport reial. Les fonts parlen del fet que l'hospital va ser fundat pel rei Alfons el Magnànim i la reina Maria de Castella a petició de la població, la qual demanava poder disposar a la ciutat de l'Ebre d'un centre assistencial a tall d'hospital general. El rei no va tardar a acceptar l'oferta, i de seguida envià al frare franciscà Francisco Berbegal perquè ho comunicés als jurats i consell de Saragossa.¹²¹² La fundació es va efectuar en 1438 a càrrec de l'abat de Santa Fe, qui va ser també el que el portà cap endavant *como el spital por el senyor Rey e por nos (la reina) fundado en esta ciudad dius invocación de Sancta Maria de Gracia haya menester reparación, la qual non puede fazer servicio a Nuestro Senyor Dios...*¹²¹³

La intervenció de la reina va ser clara; en una carta dirigida a Pere Queralt, dels Predicadors de Lleida, la sobirana expressava la seua intenció de fer un estatut o ordinació perquè cap malalt estigués desatés, però també que cap malalt anés a cap altre metge si no era el que l'hospital tenia, i per tal qüestió la reina demanà permís al conseller del rei,

---

¹²¹⁰ FALCÓN PÉREZ, María Isabel, "Sanidad y Beneficencia en Zaragoza en el siglo XV", en *Aragón en la Edad Media. Estudios de economía y sociedad*, 1980, pp. 188-189.

¹²¹¹ Ídem.

¹²¹² Ídem.

¹²¹³ GARCÍA HERRERO, Carmen, "Aragón y el Monasterio de la Trinidad de Valencia: la renuncia a financiar el proyecto de la reina Maria", *cit.*, p. 1372.

l'arquebisbe de Saragossa Dalmau de Mur i de Cervelló.¹²¹⁴ A partir d'ací, podem suposar que la reina seria la que realment tenia cura i constància del que allí passava com a lloctinent i per tant la que s'encarregaria de les reformes necessàries i les necessitats dels malalts.

Convent de Sant Antoni Abat de Barcelona i el seu hospital

Sembla que les obres pies les feia conjuntament amb al seu marit però el cert és que en molts casos sols veiem l'escut de la reina en la façana o és el la que es preocupa realment per la fundació. Un és el cas de l'hospital del convent de Sant Antoni de Barcelona. Aquest cenobi estava regit per frares hospitalers amb l'objectiu de tenir cura dels malalts i leprosos, i també dels pobres que arribaven a la ciutat. Segons Teresa Vicens, les notícies més antigues d'aquest centre les recollia Carreras Candi dient que “los canonges regulars de Sant Antoni, cuidaven dels malalts de la lepra”. La primera pedra del convent de Sant Antoni Abat es va posar a l'església el 31 d'agost de 1430. En aqueix precís any, tant el consell municipal de Barcelona com el rei Alfons i la reina Maria van contribuir en fer un hospital per ordinària hospitalitat i per fer obres de caritat.¹²¹⁵

Fig. 26. Convent de Sant Antoni de Barcelona. Porta de l'església del Convent.

Gràcies a les imatges que conservem, ja que va ser destruït, sabem que l'església era d'una sola nau i tenia un absis poligonal, amb sols quatre trams de volta ogival i amb

¹²¹⁴ ARV, RC 12 (1455), f. 169 v i 170 r.

¹²¹⁵ VICENS SOLER, Teresa, “Aproximació al món artístic de la reina Maria de Castella...”, *cit.*, p. 241.

capelles als seus costats entre contraforts, seguint per tant un esquema prou similar al de l'església de Santa Caterina de Barcelona. En aqueix segle el cor i la cripta de l'església ja estaven fets, la qual cosa fa pensar que seria la reina i el rei els que van contribuir a les noves edificacions.¹²¹⁶ Al mateix temps es documenta, en 1444, la participació de la reina, quan va sol·licitar a la vídua del noble March Garcés i al ciutadà Francesc Desplà la seua ajuda per poder reedificar el convent i l'església que es trobava al tocant de la muralla, pel costat de ponent.¹²¹⁷ Precisament, les úniques restes que es conserven del conjunt i que ja assenyalava Teresa Vicens, són les tres portes d'entrada a l'església d'un estil bastant auster, ja que no presenta gaire decoració, a excepció dels escuts reials que es troben a la façana, els quals van acompanyats de l'emblema dels antonians, una "Tau", així com les mènsules que servien per suportar escultures.¹²¹⁸

En 1803, sota la tutela d'un sol frare, el convent es va cedir als Escolapis i en 1909 a causa d'un greu incendi va deixar tot el conjunt en ruïnes al qual es va sumar més tard l'incendi de 1936.¹²¹⁹ Hui en dia sols queda la façana de l'església, on hem dit que es poden veure en cara les petges dels seus fundadors com a record del què va ser aquell monestir.

L'interés de la reina pels hospitals ens porta de nou a Aragó, concretament fins a Daroca, on la monarca contesta una carta per un privilegi que el Rei havia atorgat per a fer un Hospital nou a la ciutat de Daroca per acollir malalts i amortallar els pobres de Déu *e otros hospitalar concurrentes de aquell e esto en Reverencia suya assaz notable. E por quanto Bartomeu d'Orta ciudadano de la dicha ciudad movido por devocion en e por virtud de vuestra letra ha fecho en aquella tres missas perpetuas e dessea mucho el augment de devocion en aquell por tal que los pobres de dios qui vienen a d'aquel por reposar specialment en el santo tiempo de las indulgencias troben copia de lechos e las otros cosas necesarias...*¹²²⁰ La reina li vol regraciar a aquest religiós el servei a Déu que

---

¹²¹⁶ AINAUD, Juan i GUDIOL, José, *Catálogo monumental de España. La ciudad de Barcelona*, Madrid, CSIC, 1947, p. 168.

¹²¹⁷ Aquesta transcripció està estreta de l'article de GARCIA HERRERO, Carmen, "El entorno femenino de los reyes de Aragón" en *La Corona de Aragón en el centro de su historia 1208-1458*, Zaragoza, Paraninfo Universitario de Monzón, Gobierno de Aragón, 2008, pp. 344-345. Transcrit a l'annex documental I. Apareix també mencionat a un article de la mateixa autora: "De belleza y Piedad. Promociones de María de Castilla, reina de Aragón (1416-1458)", en *Lambard, Estudios d'art medieval* 2013-2014, pp. 37-62.

¹²¹⁸ VICENS SOLER, Teresa, "L'univers artístic de Maria de Castella...", *cit.* pp. 240-241.

¹²¹⁹ AINAUD, Juan i GUDIOL, José, *Catálogo monumental de España. La ciudad de Barcelona*, Madrid, CSIC, 1947, ff. 168-169.

¹²²⁰ ARV, RC 12 (1455), f. 67 r.

desenvolupava així com la seua diligència *por ganar estas santas indulgencias de los Santos corporales*.¹²²¹ La voluntat de la reina, era que tots aquells malalts, pobres i a qualsevol que visités el dit hospital es donaren indulgències, així com recaptació d'almoines; es donarà llicència d'un bací en cada lloc de la diòcesi per al dit hospital.

La ubicació a Daroca dels hospitals era fonamental, ja que per allí passava el Camí Reial a València. La reina mostra l'interés en aquests, ja que gràcies a que per la seua localització no li mancarien "visitants" podrien aportar bones sumes de diners.

D'altra part, a València, des del moment de la conquesta cristiana, el nombre de centres hospitalaris que tenia la ciutat era considerable. Coneixem un total de set¹²²² que des d'un primer moment es vinculen amb l'atenció de leprosos, vianants, xiquets expòsits i de malalts, i, dintre d'aquests primers centres assistencials, tenim l'anomenat de la Reina o de Santa Llúcia, el qual va ser fundat per la reina Constança, esposa de Pere III el Gran, en 1310. L'hospital depenia directament del monestir de frares franciscans, situat a prop d'aquest.¹²²³

En la centúria següent es van fundar altres hospitals a València: el d'En Clapers, per a pobres; el de Santa Maria; el de Pobres Sacerdots, creat per la Confraria de La Seu; el d'En Conill, per a peregrins; el d'en Bou, per a malalts pescadors i l'Hospital de Folls (o de bojos) instituït pel pare Joan Gilabert Jofré, que es va constituir com el primer manicomi d'Europa (en 1409)¹²²⁴ i que després, en el 1482, va acabar convertint-se en l'Hospital General per atendre a malalts de tota índole i per a xiquets expòsits, feina que havia començat a desenvolupar també, des d'un inici, el de la Reina.¹²²⁵

L'hospital de la Reina de València, que encara persistia en peu en temps de la reina Maria, es trobaria segurament en un estat una mica deplorable a causa de la seua antiguitat, però se seguia utilitzant. Aquest hospital també atenia els malalts de l'hospital

---

¹²²¹ Ídem.

¹²²² Els hospitals que es documenten en aquestes dates són el de Sant Vicent Màrtir; la Infermeria dels cavallers de l'orde de Sant Joan; el de Sant Guillem; el de Sant Antoni; el de Roncesvalles; i el de la Reina. JIMÉNEZ VALDIVIESO, Eduardo, *El hospital de Valencia. Informe emitido acerca de su origen, carácter y derecho exclusivo al disfrute de sus bienes cuyo reparto solicitan las diputaciones de Alicante y Castellón de la Plana*, Valencia, Establecimiento Tipográfico Domènech, 1907, p.7.

¹²²³ RUBIO VELA, Agustín, *Pobreza, enfermedad y asistencia hospitalaria en la Valencia del siglo XIV*, Valencia, Institució Alfons el Magnànim, 1984, p. 41.

¹²²⁴ JIMÉNEZ VALDIVIESO, Eduardo, *El hospital de Valencia. Informe emitido acerca de su origen, carácter y derecho exclusivo al disfrute de sus bienes cuyo reparto solicitan...*, cit., pp.7-8.

¹²²⁵ A finals del segle XV l'hospital encara seguia tenint les mateixes funcions que des del moment inicial: "... en lo qual se recepten molts pobres e moltes creatures que li lancen, i encara se recullen molts malalts", segons apunta TEIXIDOR, Fr. Josef, *Antigüedades de Valencia. Observaciones críticas donde con instrumentos auténticos se destruye lo fabuloso, dejando en su debida estabilidad lo bien fundado*", Vol. II, València, Imprenta Francisco Vives Mora, [edición de 1895], p. 161.

de Clapers, que anaven a ell per a menjar i dormir.¹²²⁶ Aquest es trobava junt el convent de franciscans, ja que estava baix la seua direcció, però en el segle XV va passar a ser laic i custodiat per la ciutat.¹²²⁷ Era de gran envergadura, segons Rubio Vela.¹²²⁸

En una carta de la reina l'anomenava “nostro hospital”, al mateix moment que es parlava d'un litigi que tenia a veure amb la titularitat de la Capella de l'hospital la qual se la disputaven per una part, una dona anomenada Joana de Quintavall, la qual arriba a la audiència de la reina Maria dient que ella mateixa és la patrona de la capella i hospital de la reina. La reina discrepa, ja que segons ella, com l'hospital havia estat fundat per na Constança (Constança de Sicília, l'esposa de Pere el Gran), i per tant per una reina, a ella li pertocava continuar sent la patrona de tal capella i hospital.¹²²⁹

D'aquesta carta es pot comprovar que, tot i que la direcció de l'hospital havia passat a mans municipals, la reina es veia com a continuadora d'un patronatge, que a diferència de la resta d'hospitals de València, havia estat possible gràcies a la intervenció reial en el passat, per la qual cosa reclamava la titularitat reial de la capella i hospital.

A més d'atorgar la seua ajuda així com llicència per obrir aquests hospitals, la reina també n'ajudava a tots aquells particulars que també promovien una obra d'aquest tipus. Va ser concretament a Barcelona, on la reina va oferir la seua ajuda a l'hospital de Pere Desvilar. Conegut com l'Almoïna, es va fundar en 1308, prop de la platja i al costat del Rec comtal i al nord donava amb el carrer que arribava al pont de Sant Daniel. L'hospital estava destinat a allotjar a pobres i parents del fundador, encara que després passà a dependre del Consell. Tenia una capella dedicada a Sant Pere Apòstol i Santa Marta. En el testament del propietari establia que acolliren un total de 12 persones i que se'ls donés mantenció.¹²³⁰ L'hospital de Pere Desvilar estava situat prop del convent de Santa Clara. La possible relació de la reina amb aquest hospital derivava d'una carta escrita per Vicent Bofí i Joan Surita, que demanaven de la reina Maria que els ajudés en la conservació de l'edifici.¹²³¹

---

¹²²⁶ GALLENT MARCO, Mercedes, “La asistencia sanitaria a los marginados en la Edad Media”, en *Clío y Crímen: Revista del Centro de Historia del Crímen de Durango*, 9, 2012, pp. 145-150.

¹²²⁷ Ídem, p. 146

¹²²⁸ Vegeu RUBIO VELA, Agustín, *Pobreza, enfermedad y asistencia hospitalaria en la Valencia del siglo XIV*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1984.

¹²²⁹ ACA, RC 3113, (1434), f. 125 r.

¹²³⁰ BATLLE i GALLART, Carme, *L'assistència als pobres a la Barcelona medieval (S.XIII)*, Episodis de la Història, Barcelona, Bonavista 26, 1987, pp. 50-52.

¹²³¹ *Maria dilectitis fidelilibus vicari Barcinones [...] supplicate nobis humilite per parte vincenti bofyi nostri Bharcinone, et administrators hoc anne hospitalis vulgarum monasteri den Pere dez Vilar propte monasterium sancte clare dite civitatis*, en: ACA, RC 3151, f. 20.

I, per últim, parlarem de la relació que la reina va tenir amb l'hospital que hi havia a prop de Tortosa, el de la Font del Perelló. Aquest, va ser un recinte hospitalari fundat per la reina Blanca d'Anjou. L'esposa de Jaume II, disposà al seu testament 2.500 lliures de Barcelona per construir i edificar un hospital per a l'assistència de pobres vianants. Aquesta reina va intentar que se'n feren càrrec els monjos de Santes Creus però va fallar en el seu intent, i el va vincular a l'orde italiana de Sant Jaume d'Altopascio (Lucca, Toscana) en 1316. La construcció va començar en 1309 o 1310, però tot just en 1310 la reina Blanca va morir, per tant l'obra passà a càrrec del batlle de Tortosa, Guillem de Ceret. Tot pareix apuntar que ja estaria acabat en 1313. L'edifici, hui desaparegut, mesurava uns 70 pams de llargària (13,6m.). En 1314 s'hauria acabat la capella, que es va dedicar a Sant Joan Evangelista.¹²³² Així, anys més tard, la reina Maria va continuar l'estela de Blanca i va demanar als jurats del lloc del Perelló perquè assistiren als pobres i serviren un refrigeri als que allí anaven i mantingueren les rendes perquè pogués funcionar.

Sabem que l'hospital tenia una església, on la reina expressa que vol que s'uneixen: "...havem procurat que la sglesia parroquial de aqueix loch sia unida al dit spital car les rendes del dit spital no es menys sien dividides". I continua: "E havem procurat que lo dit spital sia acomanat a frares de Santes Creus qui façen lo dit servey e tinguen la dita hospitalitat e conserven lo dit hospital, qui ja veets quant es derruït-se".¹²³³ Veient la impossibilitat del govern del lloc per poder conservar l'hospital, la reina va veure més convenient que fos el Monestir de Santes Creus que s'encarregués de reformar-lo, ja que es trobava, en part mig derruït, i també que es sustentés mitjançant beneficis. Sembla que tant l'hospital com el lloc s'abastien d'una devesa i una bassa, però no estaven molt ben conservats. La reina, per tant, se'n fa càrrec:

"...e com los dits spital e loch de Fullola, devesa e bassa sien a col·locació e mal disposició del dit senyor Rey e a ell se prangue defendre, mantenir e conservar aquells e encara los Reys d'Aragó qual son stats fundadors los Reys d'Aragó passats de gloriosa memòria, vos dehim encarregam e manam molt prestament que de tals coses cessets e obtengats e no vexets los dits abat, monestir e homes del dit loch ab plets ni qüestions. Car no ho tollerariem com a nos sia cert vosaltres no haveu causa

---

¹²³² CONEJO DA PENA, Antoni, *Assistència i hospitalitat a l'edat mitjana. L'arquitectura dels hospitals catalans: del gòtic al primer renaixement*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2002, pp. 186-187.

¹²³³ ACA, RC 3269, ff. 171 v i 172 r.

o dret en lo dit loch o terme de aquell [...] dut a càrrec al amat capellà de nostra capella [...] nostre mossèn Pere Sánchez aquest ho explicarà tot açò als procuradors de la ciutat de Tortosa als quals se'ls ha dirigit aquesta carta, que data de febrer de 1444”.¹²³⁴

El frare era l'encarregat de controlar les persones que pasturaven a la devesa així com els animals que bevien als abeuradors de la bassa. Des de la fundació per part de la reina Blanca i el seu desig perquè el custodiaren els frares de Santes Creus, s'establí un control tant de la fàbrica i construcció del monestir com dels ornaments, joies i terrenys que devia tenir. Així com de tot el necessari per a l'hospital: llits, atenció, etc. Solament un religiós i una dona el duien endavant.¹²³⁵ Pot ser per això, els vianants sols podien residir un dia com a molt, i els malalts fins que durés el període de convalescència. Va haver d'arribar l'època de la reina Maria, quan, concretament en 1445, quan va passar a estar dirigit pel convent de Santes Creus, tal i com veiem a la seua acta d'annexió: *Privilegium et confirmació domini regis Alfonsi de unione hospitalis Perilionis facta monasterio sanctarum crucum per dominam Mariam reginam uxorem suam...*¹²³⁶ A més a més, la reina Maria aplicà la pena de 5.000 florins als seus oficials que no ajudaren a Santes Creus a mantenir els drets atorgats. Es va fer càrrec l'abat Guillem Blanc. Quan la reina passava per allí, per anar cap a Tortosa, va manar que es penjaren els penons reials.¹²³⁷

La devesa a la qual es fa referència al text seria l'anomenada “del senyor Rei”, que es trobava al terme de la Fullola. Aquesta disposava d'una gran bassa, però quedava restringida a la pastura i abeuratge dels animals al monestir, el qual d'ell depenien també la venda d'herbes.¹²³⁸ Hui en dia, a la Fullola, encara es poden contemplar les restes d'una torre de vigilància dels camins i la costa, que recordaria les èpoques en què aquest lloc era contínuament assaltat per vaixells de pirates,¹²³⁹ així com les parts de l'església que es va constituir prop de la població. En 1216, datava de la seua carta pobla, situant-se a 12 km de Tortosa. De l'hospital no en queda res, únicament a la plaça major, prop de

---

¹²³⁴ ACA, RC 3269, f. 172 r. Vegeu Annex I.

¹²³⁵ FORT i COGULL, Eufemià, “Els hospitals del Coll de Balaguer”, en *Estudis d'Història medieval*, Vol. 3, Institut d'Estudis Catalans, 1970, p. 22.

¹²³⁶ El privilegi està arplegat a l'article de FORT I COGULL, Eufemià, “Els hospitals de Coll de Balaguer,” *cit.*, p. 22.

¹²³⁷ *Ibidem*, p. 21.

¹²³⁸ *Ibidem*, p. 24.

¹²³⁹ *Ídem*.

l'ajuntament de la Població del Perelló, té encara un carrer anomenat “de l'hospital” (a l'esquerra de l'Ajuntament) commemorant seua existència.

A més, el lloc on es trobava l'hospital era parada d'atzembles i estava molt ben situat, ja que es trobava a la vora de l'antiga Via Augusta. Segurament seria un lloc prou transitat per Maria de Castella en el transcurs dels seus viatges, car era un encreuament habitual tant per anar de València a Barcelona i Tortosa com a l'interior, en direcció a Aragó.¹²⁴⁰

4.6 Problemes de convivència als entorns monàstics i conventuals i manteniment d'aquests

A més de la promoció de monestirs i convents, a partir d'un punt de vista de finançament o de reforma arquitectònica, la vinculació de la reina Maria amb aquestes institucions era bastant ampla. És a dir, s'havien de resoldre problemes interns de convivència, per al tractament dels quals la reina podia ser requerida pel mateix cenobi o per les autoritats locals. Igualment, Maria de Castella podia estar al capdavant de l'elecció dels càrrecs dels superiors del monestir, sobretot abats i abadesses, que molt sovint eren proposats o recomanats per ella mateixa; o també s'ocupà de beneficiar certs convents o monestirs atorgant-los rendes o censos per al seu manteniment, cosa que, d'altra part, ocasionava conflictes amb altres institucions. A aquests i a altres assumptes va fer front la reina Maria, que comptava entre les seues principals prerrogatives.

4.6.1. L'elecció dels càrrecs al si dels monestirs

Una d'aquestes actuacions va tenir lloc al monestir de Sant Pere de les Puel·les de Barcelona. La relació de la reina amb aquest cenobi, es va veure condicionada per l'elecció de la futura abadessa i els esdeveniments posteriors a aquest fet. En 1421, la sobirana va ser informada de diverses males conductes al convent, a causa de les discrepàncies creades per la imposició d'una nova l'abadessa, que va ser seleccionada per l'autoritat reial i no per les mateixes monges del convent. Per això, la reina va enviar una carta a la religiosa Sibilla de Ribes perquè la informés què estava passant: “...segons som informada sobre l'elecció de l'abadessa del monestir de sent Pere de les Puelles se haurien

---

¹²⁴⁰ FORT i COGULL, Eufemià, “Els hospitals del Coll de Balaguer”, en *Estudis d'Història medieval*, Vol. 3, Institut d'Estudis catalans, 1970, p. 25.

seguides algunes distensions entre les monges o convent del dit monestir, per la qual rahó sien demandades algunes novetats a la religiosa e amada nostra sor Sibila de Ribes, prioressa del dit monestir, en son regiment i administració...”¹²⁴¹

Aquesta era una institució femenina de l'orde benedictí que havia fet lloc entre els seus murs conventuals a laics, nobles i pobres, com també havien fet els mendicants, va patir en part les conseqüències que aquella política comportava: la pèrdua de valors espirituals en pro d'un increment de les rivalitats entre les persones que allí habitaven, procedents de diverses famílies benestants, contribuint així a un clima de cert desgovern.

La monarquia, i en aquest cas la reina, tenien la potestat suficient per a fer abat o abadessa a persones de la seua estima o confiança. Però també, per posar-se en contacte amb el prior o l'abadessa del dit cenobi i fer que garantiren les necessitats de la persona que entrés. Un exemple d'açò el tenim en el cas del religiós Pere de Sant Hilari, que va ser destinat a l'abadia de Montserrat, “com nós per salut de la ànima de fra Pere Sant Ylari, ermità, vullam e haiam deliberat aquell rectory habitar en la dita muntanya [...] pregam-vos e encaregam-vos [...] per nostre servey admetats com a frare vostre e ermità de aqueixa muntanya lo pobre dit frare Pere Sent Ylari e a aquell donets alguna condecet e bona cella [...] tractant-lo favorablement...”¹²⁴² En aquest sentit, i vista l'estreta relació de la reina amb Montserrat, que d'altra part, era un dels monestirs que més llibres proporcionava a la seua biblioteca, atendien de bon grat les seues exigències admetent entre els seus murs al religiós.

Moltes vegades, l'estreta relació entre els religiosos i la monarquia va resultar ser, no sols un joc d'ajuda mútua, sinó també un nucli de tensions. El poder assumit per la monarquia va possibilitar que aquesta tingués la potestat per poder elegir abats o abadesses o introduir dones de la noblesa als convents segons la seua preferència. Però això, a la fi, ocasionava enfrontaments dins de les cases religioses. El tema de l'elecció era molt controvertit, ja que no agradava a tots els ocupants dels monestirs o convents i de vegades es crearen diferents bàndols entre els diversos candidats al càrrec.

Alhora, si es tenia la potestat de seleccionar un candidat o candidata, també es tenia el poder reial per ordenar que s'expulsés (sobretot per causes deshonestes o mala conducta) o no una monja o a un frare d'un convent a pesar que la família d'aquesta estigués en contra, com el que va ocórrer al Monestir de la Saïdia o *Gratia Dei* de

---

¹²⁴¹ ACA, RC 3109, f. 73 r.

¹²⁴² ACA, RC 3152 (1440), ff. 174 v i 175 r.

València, el qual des de la seua fundació va acollir a dones de la noblesa.¹²⁴³ La seua fundadora, en 1265, va ser Teresa Gil de Vidaure, tercera esposa de Jaume I, que provenia de la noblesa de Navarra,¹²⁴⁴ va viure i professar la regla cistercenca entre les monges del convent.

Situat a extramurs de la ciutat de València, en el camí de Barcelona,¹²⁴⁵ el cenobi era conegut i estimat per Maria de Castella, perquè és on va passar la nit anterior a les seues noces. Segons el Dietari del Capellà d'Alfons el Magnànim, la reina es va allotjar al monestir abans de fer l'entrada a València travessant el pont de Serrans, fins al centre de la ciutat.¹²⁴⁶ Aquell va ser un dia especial per aquest cenobi, que es va ornamentar amb tot allò que el consell de la ciutat i els nobles van aportar: tapissos, orfebreria, cortinatges de seda, de domàs... entre els quals destaquen les donacions que va fer el bisbe de València, Hug de Llupià, que va enviar una creu d'argent.¹²⁴⁷

Després de ser coronada, la reina Maria va enviar una carta a l'abadessa perquè una dona anomenada Isabel de Sant Jordi, que era germana de Jordi de Sant Jordi, cambrer del rei, fos acceptada al dit convent: “nós desitjants complaure-vos reebets en monga del vostre monestir na Isabel de Sent Jordi, germana de Jordi de sent Jordi, cambrer del senyor rey, marit e senyor nostre molt car, e sia cosa que us grahiriem molt. Certificant-vos que en fer lo contrari nos desplaurets molt”.¹²⁴⁸ D'aquesta manera es veu clarament que és la reina qui directament demana l'entrada d'una noble al convent. No obstant això, no li mancaven demandes per entrar a algun dels monestirs o convents fundats. Un exemple el

---

¹²⁴³ VICIANO NAVARRO, Pau, “La gestió econòmica d'un monestir cistercenc femení: la Saïdia de València a la fi del segle xv”, en *Santes, monges i fetilleres. Espiritualitat femenina medieval, Revista d'Història Medieval*, 2, 1991, pp. 111-132.

¹²⁴⁴ RODRIGO ZARZOSA, Carmen, “El Real Monasterio cisterciense de Gratia Dei o de la Zaydía de Valencia”, en *La clausura femenina en España. Actas del Simposium I/4-IX 2004*, Vol 2, Sevilla, 2004, p. 763.

¹²⁴⁵ Aquest cenobi va ser dels més antics de València, ja que va nàixer, per iniciativa reial, poc temps després del repartiment de les terres d'aquest barri de Sant Guillem, conegut després com de la Saïdia. D'entre les distintes possibilitats que es contempen a l'hora d'esbrinar l'origen del nom Zaydía, podria deure's a que pertanyia a terrenys i cases que serien del moro Zaid, o a una dona musulmana anomenada Zaydía. Teixidor, que segueix les paraules d'Escolano, també proposa les dues possibilitats. TEIXIDOR, Josef, *Antigüedades de Valencia. Observaciones críticas donde con instrumentos auténticos se destruye lo fabuloso, dejando en su debida estabilidad lo bien fundado*, Vol II, Valencia, Imprenta de Francisco Vives Mora, 1895, p. 137. També s'ha traduït com palau de Zaén per part de SARTHOU CARRERES, Carlos, *Monasterios valencianos. Su historia y su arte*, València, Diputació de València, 1943, p. 89.

¹²⁴⁶ MIRALLES, Melcior, *Dietari del Capellà d'Alfons el Magnànim*, Zaragoza, Pedro Garcés, 1991, pp. 57-59.

¹²⁴⁷ FERRAN SALVADOR, Vicent, “El Real Monasterio Cisterciense de Gratia Dei (Zaidía) en Valencia”, Valencia, en *Anales del centro de Cultura Valenciana*, 46, 1961, p. 77.

¹²⁴⁸ ACA, RC 3108 (1416), f. 13 r.

tenim en una carta un home, que desconexim, que demana que la seua filla entre de monja al convent de la Trinitat de València.¹²⁴⁹

La vehemència amb la qual la reina tractava aquests assumptes va ser igualment palesa quan es preocupà perquè fos elegida una abadessa de la seua confiança. Això generà un conflicte entre dos grups de religioses: un que participava de l'elecció de la dona Castellana Català, i altre grup de monges que al·legaven la no validesa d'aquesta i es decantaven més per l'elecció d'Aldonça de Cifré, dona jove i enèrgica segons Ferran Salvador.¹²⁵⁰ La desobediència del grup que no acceptava a Castellana va provocar que finalment, els abats de Poblet i Santes Creus aplicaren dures sancions a aquestes monges "incorrectes", provocant l'exclaustració de la mateixa Aldonça i l'enviament d'algunes d'aquestes a altres convents. No sabem quina relació de confiança o proximitat tindria Castellana Català amb la reina, però el que és evident és que ella va fer el possible perquè readmeteren Aldonça Cifré en el monestir, en contra de la butlla atorgada pel papa Calix III en 1455, què decretava la seua expulsió.¹²⁵¹ La història d'aquesta no va ser l'única; es va repetir en altre convent quan la reina va intervenir pel que fa a la permanència d'una monja al convent de les menorettes de Castelló d'Empúries, on una sor que s'anomenava Bàrbara, volia ser traslladada per part del ministre de l'orde i on la reina s'oposà fermament.¹²⁵²

Més greus sembla que van ser les circumstàncies per elegir l'abadessa de Sant Feliu de Cadins, quan la reina va haver de demanar a l'abat de santes Creus que anés allí, per si de cas hi havia escàndols, i assegurar-se que l'elecció es dugués a terme sense actes violents.¹²⁵³ A la seua carta es diu que en el monestir "són seguits escàndols e inconvenients massa grans e en gran ofensa de Déu e menyspreu de nostres manaments, encara del venerable religiós e amat conceller e capellà maior del senyor Rey, l'abat de Santes Creus, lo qual ha presidència en lo dit monestir e lo qual de nostre manament e ordinació era anat aquí per l'elecció de l'abadessa, que aquí se fes canònicament e segura e sens violència e oposició metent-hi gens armades e procurants violència e oposició a aquelles monges qui liberalment e canònica volien fer la dita elecció e donant audàcia e

---

¹²⁴⁹ ARV, RC 730, carpeta 5, carta 2 (1457).

¹²⁵⁰ ARV, RC 18, ff. 142 v. i 143 r. Vegeu Annex II. FERRAN SALVADOR, Vicent, "El Real Monasterio Cisterciense de Gratia Dei (Zaidía) en Valencia", en *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 46, 1961, p. 77.

¹²⁵¹ WEBSTER, Jill R., *Els franciscans catalans a l'Edat Mitjana*, Barcelona, Pagés Editors, 2000, p. 279.

¹²⁵² ACA, RC 3272 (1449), f. 140 r.

¹²⁵³ Aquest monestir, situat a l'Alt Empordà, era dels més antics de Catalunya. Es va fundar a instàncies de Valldemaria de la Selva en 1169 i pertanyia a l'orde del Cister.

atreuiment a les altres qui eren en la dita elecció...”¹²⁵⁴ Segurament unes monges tindrien una sor elegida i altres, seguint els designis del rei i la reina, havien triat altra. La reina, per tal que l’elecció tingués efecte, intentà assegurar-se de l’èxit enviant el conseller del rei amb gent armada.

De nou un problema similar va ocórrer, en 1455, al monestir de Santa Maria de Jonqueres de la ciutat de Barcelona, on la reina va haver de fer front a la elecció d’una nova abadessa. El cas és que a la mort de l’anterior es crearen també dos bàndols per elegir dues monges diferents. La reina demanava que la candidata fora una *persona dispuesta para el bien regir* del convent, encomanant al prior d’Uclés que fes una elecció encertada.¹²⁵⁵ Els priors podien nomenar a monges en convents femenins i, és clar, el de Santa Maria de Jonqueres pertanyia també a l’orde agustinià, com el de la casa mare d’Uclés, beneficiat en temps passats pels Trastàmara. De tota manera, tots els convents peninsulars depenien de la casa central com era el cas d’Uclés. Així és que la reina, per tal d’assegurar-se èxit en la seua empresa va arribar, fins i tot, a fer vindre aquell prior per solucionar-ho. És evident, que no podia deixar-ho en mans de qualsevol altra persona degut al prestigi del cenobi, ja que el de Jonqueres era el més important de l’orde a Catalunya.¹²⁵⁶

Aquests problemes es va estendre fins a Aragó, on el Monestir de Sixena es va veure immers en certes tensions.¹²⁵⁷ Aquest cenobi femení estava molt vinculat amb la noblesa aragonesa des dels seus orígens, molts membres de la qual el feien servir com a lloc de pas i residència freqüent. En aquest cas va ser la prioressa Joana de Biure, elegida precisament per la reina, en 1457, qui va mantenir un litigi amb Isabel de Prades, que era monja d’aquest mateix monestir.¹²⁵⁸ Un assumpte on va estar immersa directament la

---

¹²⁵⁴ ACA, RC 3272 (1448), f. 4.

¹²⁵⁵ ARV, RC 12 (1455), f. 31r.

¹²⁵⁶ BORDOY BORDOY, María José, “Algunes notes sobre les possessions del monestir de Santa Maria de Jonqueres de Barcelona a Mallorca”, en *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana: Revista d’estudis històrics*, 57, 2001, pp. 105-116.

¹²⁵⁷ UBIETO ARTETA, Agustín, *Los monasterios de Aragón: función histórica*, Zaragoza, Caja de Ahorros de Aragón, 1998, pp. 154-155. Situat en una cruïlla de camins, constituïa un lloc estratègic per arribar a ciutats claus en la zona: Osca, Barbastro, Fraga i Lleida. Va ser fundat per Sança, l’esposa d’Alfons II d’Aragó, i, des d’aleshores va estar vinculat a l’orde femenina de l’Hospital. Elegit panteó reial per Jaume I, llevant del càrrec a Sant Joan de la Penya, va constituir un dels monestirs més importants d’Aragó

¹²⁵⁸ “La Reyna. Procuradors. Nos scrivim a nostre sant pare en Cort romana sobre lo priorat del Monestir de les monges de Sixena en província d’Aragó situat, del qual Monestir és prioressa la be amada nostra sor Johana de Biure, la qual après que fon morta la prioressa que darrerament lo possehia, fon feta per les monges del dit Monestir be e canònicament alguna de les dites monges no discrepant la dita sor Johana de Biure en prioressa del dit Monestir de Sixena per virtuts sues honestat e prudencia e per la gran augmentació que per lo seu bon regiment ha haut e rebent lo di o dit Monestir segons som de açò plenament informada la qual elecció fon acceptada e confirmada per lo Sant pare Nicholau Quart de benaventurada recordació

reina, la qual apunta que “si lo dit nostre Sent Pare no dona callament e fi a la dita sor Ysabel de Prades e aquest litiga pus avant, és e serà ofici de gran destrucció del dit Monestir e turbació del divinal orde...”¹²⁵⁹

La capacitat coercitiva de la reina era ben palpable en tots aquests casos. El procés per a nomenar a Joana de Biure com a candidata es va dur a terme almenys dos anys abans, quan la reina va adreçar al bisbe de Tarassona una carta on li parlava de les virtuts d'aquesta dona, diguent que es “*la más buena e sana parte de aquellas [...] la venerable Religiosa e amada nuestra Sor Johana de Viure, de la qual elección, a suplicación nuestra, nuestro Santo Padre Nicolau Quinto, qui Dios haya por sus provisiones apostólicas atorgó conformación por mayor autoritat [...] por sus virtudes e buena vida es possedido dicho priorato...*”¹²⁶⁰ És evident que la reina apel·lava a la bona vida i rectitud d'aquesta monja, que havia sigut tot un exemple per a la comunitat de Sixena, però, tot i això i el marcat interès per la seua part, aquella no ho va tenir gens fàcil.

El poder de la reina per fer entrar a monges a determinats convents no veia límits. Al convent de Santa Clara de Tortosa, que és conegut per ser un dels més antics de Catalunya, la reina Maria va impedir que una jove monja que s'havia criat en ell des de que tenia tres anys, fora traslladada a altre cenobi. La reina va escriure al tutor de la jove, Francesc del Bosch perquè aquella romangués a Tortosa i per comunicar-li que, baix cap circumstància, fos extreta del convent.¹²⁶¹

Així, l'habilitat de Maria de Castella per abordar aquests assumptes va fer que fins i tot fos requerida per a altres temes fora de la Corona d'Aragó. Corria el febrer de 1455 quan la reina va escriure una carta al seu marit, el rei Alfons, per comunicar-li que, a petició de l'abat i convent d'Onya, que es trobava al regne de Castella, foren aquests,

---

precessor de nostre Sant Pare, e a mes molts dies de la dita elecció feta sor Isabel de Prades monja del dit Monestir ha litigat e huy en dita litiga en Cort Romana contra la dita prioressa impugnant aquella e violent la quitar del dit priorat e volent ella esser prioressa del dit Monestir. E la qual dita sor Ysabel de Prades fon donat callament perdurable sobre lo dit priorat per lo dit sant pare papa Nicholau quart. En après la dita sor Johana de Biure prioressa ha possehit e posseeix fins al present lo dit priorat en pau e sens contradicció alguna...”ARV, RC 13 (1457), f. 92 v.

¹²⁵⁹ “...monestir ne es estat reformat e reparat per tal declarats vos tota nostra voluntat moguda per los dits respectes e vehents que si lo dit nostre sent pare no dona callament e fi a la dita sor Ysabel de Prades e aquest litiga pus avant es e serà ofici de gran destrucció del dit Monestir e turbació del divinal e al screure dec déu e encara serà sustentació de bandositats, scandols, boegues e remors entre los parents e amichs de les dites sor Johana de Biure e sor Ysabel de Prades les quals comprenen tot lo principat de Cathalunya. e nos volriem dar orde que no començassen noves bandositats en Cathalunya, car de les que y son e nos desplaun ans volens per tot nostre sforç prevenir a la preparació de cabiscols que per aquest litigi de les dites dues monges se poran seguir sa callament no es donat a la dita sor ysabel de Prades escrivim de present molt afectuosament al dit cardenal canonensis jutge de la dita causa”. ARV, RC 13 (1457), f. 93 r.

¹²⁶⁰ ARV, RC 19 (1455), f. 38 r.

¹²⁶¹ ACA, RC 3113 (1434), f. 86. Vegeu Annex II.

l'abat i religiosos, restituïts ja que, sembla que com a conseqüència de les disputes entre Castella, Aragó i Navarra, el Papa va atorgar permís perquè regís el cenobi un tal misser Martí de Vera, foragitant així els religiosos benedictins anteriors. Per això, aquests religiosos, i en particular l'abat, acudiren a la reina per demanar-li que escrigués al rei Alfons. I la reina així ho va fer, va escriure al seu marit, demanant-li que enviés una carta al Papa per pregar la restitució de l'antic abat d'Onya.¹²⁶² Aquest assumpte és molt interessant, perquè es veu clarament com els problemes polítics entre Castella i Aragó havien afectat també els aspectes religiosos o, almenys, la relació amb els religiosos dels monestirs i, al mateix temps, és un exemple de com la validesa de la reina per resoldre aquests temes era ben vista també fora de la Cort d'Aragó.

4.6.2. Problemes de convivència

És evident que, la majoria de problemes en els convents o monestirs eren fruit d'interessos polítics o personals, i que algunes de les causes dels malestars entre aquestes comunitats, desembocaven moltes vegades en enfrontaments, de vegades inclús físics. I en aqueixes circumstàncies s'esperava que, sota l'amenaça de l'autoritat que podien oferir els monarques, s'arribés a una entesa entre les parts implicades. Açò queda corroborat en les fonts documentals, que ens mostren com, de vegades, la vida en els monestirs medievals discorria entre la devoció i les disputes internes. En aqueix sentit, els reis i/o les reïnes, que possiblement havien contribuït a fundar o mantenir aqueixa casa religiosa, actuaven moltes vegades com a jutges o àrbitres dels diferents conflictes que s'hi ocasionaven, car s'havien guanyat aqueixa potestat per ser els protectors i principals benefactors d'aquests centres religiosos.

Entre els ordes monàstics més afectats per aquests problemes en temps de la reina Maria destaquen aquells que s'instal·laren a la Península des de l'alta Edat Mitjana, com per exemple els Benedictins o un poc més tard els Cistercencs, tot i que els problemes de convivència s'experimentaren, en general, en tots els ordes monàstics. Entre les causes que els generaven estaven moltes vegades l'oblit de la regla, les distensions entre els seus residents o inconvenients amb la recaptació de les rendes. Una de les principals qüestions que afectaren la reina va esdevenir precisament en un monestir premonstratenc, el de

---

¹²⁶² ARV, RC 16 (1455), f. 118 v.

Bellpuig, on s'assabentà que van haver-hi certs frares que havien sigut maltractats i havien estat fets presoners pel prior. Els mateixos frares del convent de Bellpuig van ser els que ho feren saber a la reina perquè aquesta prengués les diligències necessàries.¹²⁶³ En aquesta dècada, en què la monarca havia començat la seua lloctinència, es veu clarament com aquests assumptes són despatxats ja per ella, directament.

Però, per entendre com s'arribà a aquesta situació, hem de tenir en compte les circumstàncies de cada orde. L'orde benedictí, va ser dels primers establerts a la Península. La seua introducció es va realitzar a través dels Comtats Catalans (Rosselló, Empúries, Besalú, Girona, Barcelona, Cardona, Vic, Urgell, Cerdanya, Pallars) i els comtats de Ribagorça i Sobrarbe, enclavaments per on penetraven pràcticament totes les novetats religioses i culturals de l'època. Així doncs, aquests es van expandir pel nord dels Comtats Catalans, Aragó i Navarra i a poc a poc va anar estenent-se per tota la façana cantàbrica i posteriorment per la resta de regnes cristians.¹²⁶⁴

Si recordem, Hug de Semur va ser l'artífex de la fundació de l'abadia de Cluny, a la Borgonya, autèntic punt neuràlgic de la política i la religiositat a Europa occidental. La força política de Cluny es va deure en part a què, a diferència de les antigues abadies benedictines que vivien d'una manera més independent les unes de les altres, Cluny es va conformar com una comunitat jerarquitzada, de manera que es va convertir en la seu d'un poder que controlava les seues filials. Com depenia únicament del papat de Roma també va contribuir a augmentar el seu poder, no sols religiós sinó polític; tal com afirma Cocheril, Cluny s'adreçava principalment als prínceps per tal de fer efectiva la seua difusió.¹²⁶⁵ La seua expansió per la Península Ibèrica va vindre de la mà de Sanç el Major de Navarra. Però la riquesa que van arribar a tenir aquests cenobis, gràcies en part pels beneficis que els atorgava estar a prop de la monarquia jugà també en la seua contra. Entre els segles XIV i XV augmentaren les desobediències i els problemes de convivència. Aquests dilemes arribaren a les abadies de la Corona d'Aragó, i especialment a les catalanes.

En aquest sentit, les abadies que es van veure més afectades van ser la de Sant Miquel de Cuixà, la de Santa Maria de Ripoll i de Sant Pere de Puel·les. En aquestes, les fonts afirmen que els seus abats havien perdut l'esperit benedictí, basat, entre altres coses,

---

¹²⁶³ ACA, RC 3128 (1436), f. 133 v. Vegeu Annex II.

¹²⁶⁴ COCHERIL, Père Maur, *Etudes sur le monachisme en Espagne et au Portugal*, Lisbonne, Portugal, Livraria Bertrand, 1966, pp. 30-31.

¹²⁶⁵ *Ibidem*, pp. 87-88.

en la dolçor i la tendresa paternal i la recerca de Déu, principis fonamentals de l'orde, cosa que és comprovable quan es veuen les desavinences entre els diferents monestirs, descrites en els texts de la Cancelleria Reial, que es repetien constantment durant aquesta etapa.

Al monestir de Ripoll, un dels primers cenobis benedictins de la Península, fundat en el 880 per Guifré el Pilós, i també dels més importants,¹²⁶⁶ la intervenció de la reina Maria es va centrar en la reintegració d'un dels monjos que, en 1438, va ser expulsat com a conseqüència d'algun tipus de desavinença amb altre dels religiosos. En una carta dirigida expressament a l'abat, la reina li demanava que acceptés l'entrada d'un monjo anomenat Bartomeu, el qual havia anat a reunir-se amb ella: "ara lo dit frare Barthomeu és stat ab nós e vol anar a estudiar..."¹²⁶⁷ La reina es compromet a tenir cura d'ell, però la cosa no era fàcil de resoldre, perquè la monarca hagué d'enviar una nova carta pel maig dient que tan greus van ser les vexacions que va haver de suportar aquest monjo Bartomeu que quasi el donaren per mort.¹²⁶⁸ Per tant, la monarca es va assegurar que la persona responsable d'aquests actes pagués per les seues culpes. El causant de la discòrdia era altre monjo del cenobi, anomenat Vicenç.

El monjo Bartomeu, en vistes de la seua situació, va anar a la reina perquè l'ajudés, ja que segons la regla cap monjo podia ajudar a cap altre dins del monestir.¹²⁶⁹ A partir d'ací, podríem plantejar-nos la pregunta de si realment se seguia estrictament la regla benedictina, car, l'eixida d'un monjo del monestir no impedia en principi tornar a admetre'l fora quina fora la raó. La regla benedictina establia que si un religiós havia eixit del monestir, sempre tenia les portes obertes, això si, una vegada s'hi havia penedit dels seus errors.¹²⁷⁰

Però els problemes a Ripoll no es van aturar ací. Altre dels contratemps que va patir el monestir va ser un assumpte que va implicar no sols al cenobi sinó a tota la població de la vila de Ripoll, donat que va ser una intromissió del batle general en el senyoriu de Ripoll, sembla que amb un obert interès d'incorporar-ho al reialenc. En aquest cas va ser

---

¹²⁶⁶ PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'art gòtic a Catalunya, Arquitectura II,...*, cit., pp. 248-249.

¹²⁶⁷ ACA, RC 3132 (1438), f. 153 r.

¹²⁶⁸ "...per l'esperit diabolical dins lo dit Monastir ha batut molt cruelment al religiós fra Berthomeu d'Aragó mingo axi mateix del dit Monastir donant-li tantes de bandositats que quasi lo jagué per mort". ACA, RC 3133 (1438), f. 10 r.

¹²⁶⁹ PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'art gòtic a Catalunya, Arquitectura II,...*, cit., p. 228.

¹²⁷⁰ CHITTISTER Joan, Obs., *La regla de san Benito: vocación de eternidad*, Santander, Salterrae, 2003 [ed. original *The rule of Benedict. Insights for the ages*, de 1992], p. 133.

una demanda per part dels consellers del Cent de Barcelona on donen a conèixer que el lloctinent del batle general de Catalunya, Joan Dezpou, havia anat a la vila de Ripoll per

“enderrocar los castells dels dit Monestir e ha fetes aquí plantar forques e feta fer crida sots pena de mort que algú no gosàs obehir als oficials del dit Monestir, e més ha levades les scrivanies de la dita vila e ha preses los capbreus e registres de aquelles e ha meses e posats aquí scrivans de nou e ha creats e elegits cònsols en la dita vila en la qual jamés ne hac e ha imposades de nou leudes e les antigues ha levades al dit Monestir, lo qual fa exhigir e pagar als pageses del dit Monestir on jamés se·n imposà ne se·n pagà, ha revocat los homenatges [...] ha fetes trencar e arrenchar les tenchadures dels portals de la dita vila e de nou ha fetes claus...”¹²⁷¹

La situació era molt greu, i és clar, els consellers en vista de que el batlle actuava baix la supervisió de la reialesa no van dubtar en transmetre la seua queixa i preocupació directament a la reina.

De vegades, les notícies que s'esmenten a la Cancelleria no són suficientment explícites com per saber exactament els problemes que tenien certs cenobis. Tal és el cas de Cuixà, on el seu abat va enviar a un monjo que s'anomenava Bernat Estruç, paborde de Fillols, a l'abadiat de Sant Miquel de Fluvià, abadia depenent de Cuixà, en paraules de la reina:

“per vestir e reformar algunes coses necessàries, la qual visita li seria stada torbada per part del bisbe de Gerona, posant-li algunes impediments per los quals la dita visita e per consegüent, la reformació que sen sperava en altres coses perquè era anat no haurien sortit son efecte perquè volents dar tot loch e favor a tant benefici a instancia e humil suplicació del dit abbat vos dehui, comanem e manam de nostra creença e exppresament que tota hora e quant request ne servets, donets e prestets tot auxili, consell, favor e ajuda al dit abbat e al dit vicari...”¹²⁷²

---

¹²⁷¹ AHCB, Consell del Cent, Lletres closes IB-VI-8 (1441), f. 3 v.

¹²⁷² “Al feel algutzir del señor Rey e nostre en Berthomeu Besuych salut e gracia. Entés havem com l'abbat de Sent Miquel de Cuxa hauria tramés frare Bernat Struç, paborde de Fillols, son vicari general al abbat de Sent Miquel de Fluvià immediatament subdit abadiat de Sent Miquel, caxa per vestir e reformar algunes coses necessàries, la qual visita li seria stada torbada per part del bisbe de Gerona posant-li algunes impediments per los quals la dita visita e per consegüent la reformació que se·n sperava seguir en altres coses per que era anat no haurien sortit. Son efecte porque volens dar tot loch e favor a tant benefici a instancia e humyl suplicació del dit abbat vos deu-li comanar e manar...” ACA, RC 3151 (1449), f. 113.

Però, com veiem, la visita d'aquest monjo Estruç va ser impedida pel bisbe de Girona. Està ben clar, doncs, que vistes el nombre de les actuacions de la reina en convents i monestirs no mancaven de certs impediments per part dels càrrecs de la jerarquia eclesiàstica, que intentaven vetar (no tots, és clar) les intencions reials. Estava la reina extralimitant-se de les seues funcions en pro de la “reforma” dels cenobis i sota els auspicis observants? El que és cert és que moltes vegades semblen que les intencions de la monarca van més enllà del que li permeten les pròpies institucions religioses, cosa que serà costum en la seua manera de fer.

Seguint amb això, la reina també es va preocupar per l'estat de les monges del Monestir de Cambrón, a Osca. Aquest havia estat fundat en 1203 per Pere II, com a símbol contra l'enemic musulmà, i per repoblar aquest territori. Poblada per monges cistercenques, en el transcurs del regnat de Maria de Castella, concretament en 1456, aquestes es van haver de traslladar del monestir a l'església de Santa Maria de Foris. Segons la carta la reia es informada de que les monges han sigut tregudes del monestir de Cambrón, i traslladades a l'església de Santa Maria de Foris, on les quals sempre estaven acostumades a ser visitades per l'abat de la Oliva

“totes de vostra orde ates que lo abbat de la Oliva ab comissió expressa del abbat de Cistell volia e ha volgut vesitar lo dit monestir e monges olim de Cambrón han contradit e contrastat ver vesitades per lo dit abbat ni per altres algu. Empero ab gran afany lo dit abbat ha pogut obtenir que les vesitas [...] en la qual, segons havem entés, se han trobades prou coses dignes de correcció e smena segons pus larc en lo dit procés o informació lo qual lo dit abbat vos tramet veureu.”

La reina continua demanant-li a l'abat de Santes Creus, que permeta al dit abat del monestir de la Oliva per a la correcció d'aquestes monges, així com per a que “extirpe els vicis” del monestir.¹²⁷³ El problema d'aquelles monges, i que Agustín Ubieto no arribava a desxifrar era que se'n van de Cambrón per la seua manca de disciplina,¹²⁷⁴ va ser la reina la que fa anar a l'abat del monestir de la Oliva expressament a Foris per reformar-les, després de la rebel·lió: *por servicio de dios bien e descargo de vuestra anima e de la*

---

¹²⁷³ ARV, RC 18 (1456), f. 4. Vegeu Annex II.

¹²⁷⁴ UBIETO ARTETA, Agustín, *Los Monasterios medievales de Aragón. Función histórica*, Zaragoza, Caja de Ahorros de la Inmaculada de Aragón, 1999, p.150.

*de las dichas monjas vesiteys aquellas e del dicho monesterio en forma devida e tal si en aquell, nuestro senyor dios sea servido e no offendido e elles tornadas a devida obediència puedan aconseguir aquelles fruyto que en las personas religiosas, buenas, honestas e obbedientes observando la dicha religion serviran...*¹²⁷⁵

Veient aquest text, podem dir que és curiosa la relació entre els abats i les monges, quan pensem que els primers monestirs cistercencs es mostraven inclús hostils amb l'entrada de monges; no acceptaven la vessant femenina del seu orde. En els seus estatuts aconsellaven evitar visitar les dones a tota costa, segons ens conta Thompson,¹²⁷⁶ i normalment aquesta feina era assignada als bisbes, que eren els que anaven als monestirs cistercencs per a nomenar les novícies com a noves monges del cenobi. Podria ser que, dins del relaxament de l'orde en temps baix medievals, com els havia ocorregut a altres ordes, a més a més d'encomanar a senyors laics la tutela nombrosos cenobis, hauria desembocat, a la vegada, que els propis abats visitaren i corregiren els convents, en aquest cas, femenins per tenir un major control de les monges.¹²⁷⁷

És més, dins de les tàctiques de la reina, aquesta no va dubtar en solucionar certs problemes i inclús intentar mantenir-los en secret. I així va ser com, per evitar que els inspectors que anaven a visitar el monestir de la Veruela se'n assabentaren de que 11 monjos del monestir volgueren denunciar els abusos que cometia l'abat:

La Reyna. Nos porque los abbades de Sacala Dei e de Flarano del Reyno de Francia vienen al monesterio de Veruela por visitar e reformar aquel assó como son tenidos segund regla de llur orden, davemos puestos en nuestra salvaguarda e contención e guiados e assegurados en nuestra fe reyal los dichos abbades e XI monges del dito monesterio de Veruela, qui son idos a los ditos visitadores de lur orde por demandar justicia a ellos de los excesos por el abbat de Veruela en el dito monesterio comesos e perpetrados segund por otra letra nuestra parte veer poredes. Porque notificades vos la dita salvaguarda el dito nuestro guiatge e aseguramiento dezimos e mandamos expressamente e de cierta sta dins nuestra indignación que estado quanto los ditos abbades staran en nuestro Regno por fazer la dita visitación e reformación vos ni otro por vos no

---

¹²⁷⁵ ARV, RC 18 (1457), f. 37 v.

¹²⁷⁶ Vegeu THOMPSON, Sally, "The problem of the Cistercian Nuns in the 12th and 13th Centuries", *Medieval Women*, Dereck Baker, ed. Oxford: Basil Blackwell, 1978.

¹²⁷⁷ CANTERA MONTENEGRO, Margarita y CANTERA MONTENEGRO, Santiago, *Las Órdenes religiosas en la Iglesia Medieval. Siglos XIII al XV*, Madrid, Arco Libros, 1998, p. 17.

*vayades en el dito monesterio e reformación vos ni otro prior vos no vayades en el dito monesterio ni los perturbedes en lur exención ni actos por ellos fazederos. Certificantes vos que.n de sto nos faré desplaza e servicio, e del contrario desplaza e assin vos lo daremos a coneixer por obra dada en el monesterio de Pedra e los territorios de Barcinona. Dins nuestro siello secreto a XXVI de setiembre del anyo MCCCCXXII. La Reyna.*¹²⁷⁸

Amb aquesta carta es veu així la relació de Veruela amb un monestir francès del qual aquest sembla que depenia junt amb el monestir d'*Escala dieu*. Ens referim al monestir de Flaran (en Gers, Occitània),¹²⁷⁹ abadia fundada el 1151. Car, aquests i els de *Escaladiu* arribaren a la Veruela com a visitadors per reformar el monestir.¹²⁸⁰ Veruela era un dels principals monestirs cistercencs d'Aragó, un cenobi que, com el de Piedra o el de Santa Fe, era un autèntic cap d'un senyoriu territorial que incorporava tota una sèrie de viles i propietats, i a més comptava amb el favor dels reis, que veien en el seu establiment un lloc defensiu i privilegiat per a controlar el territori i estendre el seu poder. Els reis Alfons II i Jaume I, per tant, el van dotar de quantioses rendes.¹²⁸¹ En 1456, l'abat de Veruela accedí a les pretensions del rei i del Papa, i també de la reina, la qual va demanar a Miguel Delgado, conseller i lloctinent de l'almoïner del rei, de l'abadia de Poblet, que busqués un nou abat a causa de la "perversa i dissoluta" vida de l'abat que el regentava.¹²⁸² Finalment, la reina li tornà a enviar altra carta a Miquel Delgado, després que l'abat de la Veruela visités a la reina anys més tard i ja vell i malalt,¹²⁸³ per agrair-li que solucionés els problemes amb l'abat de Veruela, donant així per conclòs aquest assumpte.

És clar, l'augment dels béns i prestigi d'aquest monestir amb el tems va provocar que també creixés el benestar i poder de l'abat. La relaxació dels ordres la baixa Edat Mitjana i l'enriquiment de molts abats van arruïnar aquests cenobis des del punt de vista de la moral. El desig d'obtenir béns i diners allunyava els religiosos de l'objectiu de l'orde i, per això, la solució de la reina va ser que es creés una comissió amb l'abat de Poblet

---

¹²⁷⁸ ACA, RC 3110 (1422), ff. 127 v i 128 r. Vegeu Annex II.

¹²⁷⁹ En Monestirs.cat: www.monestirs.cat

¹²⁸⁰ MARTÍNEZ ÁLAVA, Carlos, "El monasterio cisterciense de Santa María de Veruela, del románico al gótico", Vera de Monayo [en línia].

¹²⁸¹ UBIETO ARTETA, Agustín, *Los monasterios de Aragón: función histórica*, Zaragoza, Caja de Ahorros de Aragón, 1998, p. 138.

¹²⁸² ARV, RC 17 (1456), f. 61 v. Vegeu Annex II.

¹²⁸³ "...e és veritat que lo abat de Veruela es arribat ací flac e malalt". ARV, RC 20 (1456), f. 121 r.

per “les solucions e mala vida de aquest de Veruela se pot e deu atorgar par de no res de temps ençà ha destroït quasi aquell monestir que era dels antichs d’Aragó: diminuint sempre les propietats e rendes lo que si molt ha de durar no cal sinó que lo dit Monestir serà del tot en terra en lo que s’ necessari que e per servey de Déu e descàrrech del dit nostre Sant Pare pus notificat li es e contemplació de la dita senyora hi sia provehit”.¹²⁸⁴

Un altre cas que va pertorbar a la reina va ocórrer al monestir de Montaragó.¹²⁸⁵ Un cenobi que va nàixer primerament com a fortalesa i va ser fundat com a convent d’Agustins per Sancho Ramírez. La seua fama i reclam de peregrins venia donada perquè posseïa la relíquia d’un tros de pa de l’últim Sopar de Jesucrist.¹²⁸⁶ Aquest centre va ser beneficiat per diversos reis, especialment per Alfons II i Jaume I.¹²⁸⁷ Depenia directament de la Santa Seu i, en part per això, va protagonitzar disputes permanents amb el bisbat d’Osca.¹²⁸⁸ Si a açò afegim que a Aragó, i sobretot a Saragossa, la noblesa i els diferents llinatges rivalitzaven per ampliar les seues jurisdiccions, que donà com a conseqüència que al voltant de 1401 i 1407 es creés la Diputació com un organisme per representar el Regne, va ser una de les raons per les quals cresqueren les enemistats i rivalitats entre diferents llinatges.¹²⁸⁹

El poder de la monarquia podia fer que molts dels monjos i abats que allí residien arribaren de les famílies més poderoses de la Corona: tal era el cas dels Gurrea i dels Urries. De fet, el control del lloc ocasionà la disputa entre aquestes dues famílies de nobles, que havien participat en la conquesta d’aquells territoris i estaven presents en la cort reial, almenys des de Pere el Cerimoniós.¹²⁹⁰ Els enfrontaments entre les dues famílies en la regió havia arribat fins a l’assalt de llocs i castells, pertorbant inclús als monestirs, entre ells el mateix de Montaragó. Les bandositats a les quals estava sotmesa l’abadia eren habituals: “bandositats qui eren e són en aquest regne entre los Gureas e los Urrieses perquè l’any prop passat vench lo religiós don Carles d’Urries, (abbat del Monestir de Montaragó de 1445 fins a 1462) recurrent a mi, explicant e congoxant-se

---

¹²⁸⁴ ARV, RC 13 (1457), f. 54 v.

¹²⁸⁵ DEL ARCO y GARAY, Ricardo, “El Monasterio de Montearagón”, en *Argensola: Revista de Ciencias Sociales del Instituto de Estudios Altoaragoneses*, 53-54, 1963, pp. 1-50.

¹²⁸⁶ UBIETO ARTETA, Agustín, *Los monasterios de Aragón: función histórica*, cit., p. 94.

¹²⁸⁷ *Ibíd.*, pp. 92-98.

¹²⁸⁸ *Ibíd.*, p. 97.

¹²⁸⁹ BELENGUER CEBRIÀ, Ernest, *Història de la Corona d’Aragó Vol. I. L’època Medieval (1137-1479). De Peronella I, Ramon Berenguer IV a Ferran II*, Barcelona, Edicions 62, 2007, p. 354.

¹²⁹⁰ FERRER i MALLOL, Teresa, *Entre la paz y la guerra: la corona catalanoaragonesa y Castilla en la Baja Edad Media*, Barcelona, CSIC, p. 60.

com mossèn Lop de Gurrea maior de dies, e mossèn Lop de Gurrea, son fill, e alguns valedors e adherents a aquells, per l'odi que admeten contra los Urrieses, parents seus, amenaçaven al dit abat e li corrien los lochs e castells del dit Abbat de Montaragó".¹²⁹¹

Els Gurrea estan relacionats amb Montaragó, almenys des del segle XIV. De fet van ser dues generacions d'abats del dit monestir: Lop de Gurrea, entre 1327 i 1353 i Pere Lop de Gurrea entre 1353 i 1459. Estava clar que la lluita pel poder, i més quan ambdues famílies havien pogut escalar llocs fins a arribar a posar a algun dels seus membres com a abat, havia existit des de molt abans. Per tant, les lluites entre els dos llinatges es degueren a causa de mantenir aqueix poder amb el monestir, que actuava com una possessió senyorial més.

En aqueix mateix any, al Monestir de Poblet també van haver-hi certs problemes. El religiós Bernat Alconeu que havia residit a Poblet durant molts anys i sembla que sense cap problema va ser "temptat per l'esperit maligne" i va ser expulsat pels monjos. No sabem exactament què hauria succeït, ja que les fonts no són massa explícites en aquest aspecte. Aquest frare conta que estava penedit dels seus actes, desitjava tornar a entrar al convent però no va ser acceptat. Per aqueixa raó la reina, veien que possiblement el seu penediment n'era sincer, demanà que es tornés a admetre.¹²⁹²

Un altre fet va ocórrer a la cartoixa de Bonrepòs, on augmentaven les iniquitats entre els frares als quals la reina vol posar pau i on la reina promou al fill mossén Joan Cerdà, que segons el senyor rei que era un home vell i de gran saviesa, segons conta,¹²⁹³ o per exemple, els fets succeïts al monestir del Sant Sepulcre de Saragossa. Aquest era un cenobi que sempre havia estat a prop de la reialesa aragonesa i navarresa; va ser fundat en 1276 per Marquesa Gil de Rada, filla de Teobald II de Navarra, situant-se entre les antigues muralles romanes de la ciutat. Segons explica la reina, a causa d'una dona que vivia a aquest monestir, i que no ho feia degudament o generava malestar entre les monges que ocupaven el convent, demanava traslladar-la per a descans de les monges.¹²⁹⁴ Cadascun, un cas d'allò més particular.

Però també en altres ciutats de la corona aparegueren aquests mals exemples. Un altre fet ocorregué al convent de dominiques de Maria Magdalena, a la ciutat de València. Aquest cenobi va ser fundat en temps de Jaume I en el portal de València a la partida de

---

¹²⁹¹ ARV, RC 17 (1456), f. 169.

¹²⁹² ARV, RC 17 (1456), f. 153.

¹²⁹³ ARV, RC 17 (1456), f. 61 r i 62 r.

¹²⁹⁴ ARV, RC 22 (1457), f. 14 v i 15 r.

Rovella.¹²⁹⁵ La participació de la reina en el convent de les Magdalenes, com ella l'anomena, va respondre a reparar “el mal exemple de la prioressa,” Aldonsa Safont, “per scandols e inconvenients”, segons contava en una carta que la reina envia al cavaller Rodrigo Díez, a qui li havia confiat que compliren les provisions.¹²⁹⁶

No obstant això, no tots els problemes que acusaven aquests entorns monàstics tenien el seu origen en problemes interns, sinó que de vegades els afers podien vindre des de l'exterior. Dintre de les prerrogatives reials i personals, era molt important que els convents estiguessen allunyats de “llocs de mala vida”, que pertorbaven la imatge del recinte monacal, donat que podia ser perjudicial per als frares i per a la imatge de la ciutat en qüestió. Per això, la reina no va dubtar en demanar el trasllat d'un bordell que hi havia enfront del monestir de Predicadors de Calatayud, desplaçant-lo a un altre lloc.¹²⁹⁷ Normalment aquests àmbits estaven a extramurs, de tota manera també hi havia prostíbuls a prop dels convents. Precisament, per poder acollir a totes aquelles dones penedides que volien reformar-s'hi o dedicar-se a ser monges després d'abandonar aqueixa deshonrosa vida. A més a més, a Setmana Santa, que és quan estava prohibit exercir la prostitució, es confinava a aquestes dones a entrar al convent.¹²⁹⁸ Tal vegada el de Calatayud acomplia aqueixa funció; o també podria haver degenerat i pertorbat la vida als monjos, cosa més segura.

El que és clar, a la fi, i després de veure tots aquests casos, és que la clausura no s'acomplia, i el convent resultava ser un lloc bastant permeable, on molta gent podria tenir un accés puntual: els reis i benefactors, els nobles... també hi podien entrar des de l'exterior gent que hi anava per qüestions econòmiques, els visitadors eclesiàstics, i tants altres. Per tant, el que sembla és que no era tant hermètic com podríem pensar.¹²⁹⁹

A tall amb aquesta permeabilitat, es tenen notícies d'un cas que va tenir lloc al convent de Santa Clara de València. Aquest era l'establiment de clarisses més antic construït. Es va començar a edificar en 1251, edificant-se al camí de Quart, prou prop del monestir de franciscans, que es va encarregar de cristianitzar la zona; possiblement per

---

¹²⁹⁵ Vegeu SARTHOU CARRERES, Carlos, *Monasterios valencianos: (su historia y su arte)*, València, Diputació Provincial de València, 1943, p. 121.

¹²⁹⁶ ARV, RC 20 (1457), f. 155 v.

¹²⁹⁷ ARV, RC 20 (1456), f. 37.

¹²⁹⁸ SEGURA, Isabel, “Espais de confinament: bordells i convents”, en, *Lectora: revista de dones i textualitat*, 2, 1996, p. 80.

¹²⁹⁹ Vegeu l'obra: LAWRENCE, C.H., *El Monacato medieval. Formas de vida religiosa en Europa occidental durante la Edad Media*, Madrid, Gredos, 1999 [primer ed. UK, 1984].

aqueixa raó es va construir prop de l'antiga moreria.¹³⁰⁰ Precisament en ell està soterrat el mateix moro Zeyt, l'últim rei almohade, després de convertir-se al cristianisme.¹³⁰¹

El cert és que el monestir de Santa Clara o Santa Isabel, com s'anomenava durant l'etapa medieval, era important i reputat, i per això el rei Pere III volia traslladar certes monges al nou convent fundat a Xàtiva.¹³⁰² Aquest convent no era un qualsevol, ja que igual que Pedralbes, i com a norma general en molts convents femenins franciscans, les dones que hi residien provenien de la noblesa, i inclús de la casa reial. Però a València també es va convertir habitual la presència de dones provinents de famílies de rics comerciants, seguint una tendència que també es pot veure als convents d'Aragó.¹³⁰³ Però, arribats al segle XV i amb el debilitament de la regla, el convent va tenir greus problemes amb una de les seues residents. Una monja anomenada Sor Scorna, que va ser acusada de tenir relacions amb un home al convent. És més, tant ella com una companya religiosa rebien periòdicament la visita de dos homes que anaven fins allí. Els escàndols van ser molt i molt greus, cosa que va obligar a la reina a que es prengueren mesures severes contra aquesta sor Scorna. En una carta enviada al convent de clarisses, la reina prohibeix qualsevol permís d'exclaustració, estigués donat pel ministre de l'orde com pel vicari. D'ací podem deduir una cosa, a pesar que els convents depengueren dels diferents ministeris territorials, al final l'última paraula sempre la tenia la reina. Prova que ho corrobora una carta que va enviar la reina a l'abadessa de Santa Clara de Castelló per fer que no consentís l'eixida d'una de les seues monges que s'anomenava Bàrbera.¹³⁰⁴

Però, a propòsit de “la mala vida”, tampoc els dominics es deslliuraven d'assumptes deshonorosos per a ells i per als seus establiments, tot i que s'havien convertit en un dels ordes més estimats per la Monarquia, beneficiant-se a més a més d'importants reformes i noves cases. Un exemple el podem trobar al convent de predicadors de Cervera quan un

---

¹³⁰⁰ WEBSTER, Jill R, *Per Déu o per diners. Els mendicants i el clergat al País Valencià*, Barcelona, Afers, 1998, p. 65.

¹³⁰¹ El convent és més conegut hui en dia amb el nom que adoptaren al segle XVI: de la Puritat, fent referència a la Puríssima Concepció. El convent va perdurar en peu fins que va ser derruït en 1838. SARTHOU CARRERES, Carlos, *Monasterios valencianos: (su historia y su arte)*, València, Diputació Provincial de València, 1943, p. 92

¹³⁰² Aquest tema està tractat per Jill Webster en els seus dos llibres: WEBSTER, Jill R, *Per Déu o per diners...*, *cit.*, pp.66-67 i WEBSTER, Jill R., *Els Franciscans Catalans a l'Edat Mitjana, els primers menorets i menoretas a la Corona d'Aragó*, Lleida, Pagès Editors, 2000, p. 316

¹³⁰³ WEBSTER, Jill R, *Els Franciscans Catalans a l'Edat Mitjana, els primers menorets i menoretas a la Corona d'Aragó*, *op. cit.*, p. 311. Vegeu sobretot la monografia: ANDRÉS ANTÓN, Pilar O.S.C, *El Monasterio de la Puridad. Primera fundación de clarisas en Valencia y su Reino, siglos XIII-XV*, València, Imprenta Nácher S.L, 1991.

¹³⁰⁴ ACA, RC 3272 (1449), f. 140 r. Vegeu Annex II.

frare, que destacà no precisament per seguir la regla monàstica, sinó “per la mala vida, fratura e costumes” l’anomenat “frare Jacme de Sent Joan mestre en teologia del dit orde de preycadors e de les ambicions incansables de aquell e de las zizanyas e distencions que.n gran temps ha se sforça metre entre los conventuals d’aquest monestir e d’altres de lur orde” era necessari reportar la seua conducta.¹³⁰⁵ En aquestes paraules el frare Francesc Bas, li va remetre a la reina una carta perquè aquesta fiqués solució al problema, recordant-li com n’havia sigut d’important el Convent de Cervera i per tant que no es podia consentir una conducta tal. Una vegada més, s’exemplifica el constant desig de poder dels Observants.

Els assumptes d’aquesta índole es repetien, sense importar l’orde religiós. Però sense dubte, era un tema que la reina no descuidava; ni tan sols quan els seus problemes constants de salut l’afectaven de tant en tant, com li va ocórrer amb el monestir cistercenc de Santa Fe (Saragossa), quan a la reina li arriben notícies que deien que el religiós Bernat Cardona havia sigut una persona de “mala vida.”¹³⁰⁶ Front a això, la reina va haver de comprovar-ho i va emprendre un viatge per visitar el monestir en 1457, inclús quan la seua salut l’agreuja.¹³⁰⁷ El resultat no va ser gens positiu: aquell monestir estava en “tanta dissolució e mal exemple vers lo dit abat”¹³⁰⁸ que la situació no podia seguir així.

Els problemes es centraven en certes desavinences entre el frare Cardona i frare Candela. Aquest últim s’havia criat des de menut al monestir, però, sembla ser que el frare Candela havia tingut una vida deshonest i això va arribar a oïdes del Prior de Poblet, a qui la reina posa en avis per no haver solucionat els problemes al monestir de Santa Fe. L’abat de Poblet, per tal de castigar l’actitud del religiós el tenia pres a Poblet, i com el monestir no es podia quedar sense abat es va procedir a l’elecció d’un nou. Però la cosa no acaba ací, perquè, el bisbe expulsat de Santa Fe, va demanar recolzament al bisbe de Tarragona. Així, veient la reina aquesta situació, li envia la carta al rei i li demana que establisca el degut càstig que li corresponga al dit abat de Santa Fe i que aquell que els religiosos han elegit que siga acceptat pel Sant Pare¹³⁰⁹ al mateix temps que va intentar reparar aquest edifici que estava en ruïna.¹³¹⁰

---

¹³⁰⁵ ACA, RC 3271, ff. 57 v i 58 r.

¹³⁰⁶ ARV, RC 17, f. 172 v.

¹³⁰⁷ ARV, RC 18 (1457), f. 145 v.

¹³⁰⁸ ARV, RC 19 (1455), f. 8 r.

¹³⁰⁹ ARV, RC 12 (1455), f. 162 v.

¹³¹⁰ ARV, RC 17 (1455), f. 13. i f. 15. Vegeu Annex II.

Altres tipus de situacions en les quals la reina havia de mediatitzar eren disputes que moltes vegades semblaven més qüestions particulars que dels cenobis, ja que entraven en joc les religioses (en aquest cas) i la família d'aquestes. Un exemple el tenim amb la dona d'un home anomenat Pedro Cerdà, que havia habitat al convent de Santa Clara de Calatayud; enclaustrada allí pel seu marit. La reina no va veure bé que el marit adoptés aquesta diligència i va fer cridar al germà de la dona de Pedro Cerdà, en Joan Costo, per comunicar-li que estava en contra d'aquesta decisió. Per la qual cosa li mana que tragués a la seua germana i que el marit no posés inconvenient.¹³¹¹ Finalment, i gràcies, segons sembla, a la intercessió de la reina, aquesta dona va eixir del convent. En deixar-lo la reina va demanar que li tornaren a aquesta dona les seues pertinences i manà que envien un animal per tal de dur els objectes que tenia l'abadessa. Entre els quals destaquen *una taca (una taça) y una cuchareta de plata e media arrova de lino e diez sueldos e medio en dinero e una bolsa en poder de sor Clara e sor Francesca monjas del Monasterio*.¹³¹²

4.6.3. *Pel que fa a les provisions reials*

Una de les grans aportacions i preocupacions de la reina i de la fundació i reformació d'àmbits monàstics, va ser, i era prerrogativa reial, la dotació d'aquests amb rendes i beneficis, que ajudaven a l'engrandiment dels establiments i al seu manteniment. Un dels llocs on més prompte va actuar la reina en aquesta matèria va ser al convent de Sant Agustí de València. Però el seu interès es va dirigir a una de les imatges que albergava el Monestir. Des dels inicis del seu regnat ja s'albirava certa preocupació per la religiositat i la devoció cap a les imatges, com ho demostra l'existència de la capella de la Mare de Déu de Gràcia que es trobava al convent agustinià de la ciutat de València, la qual presenta unes característiques no típiques de les esglésies conventuals, donat que s'alça en planta amb una sola nau amb absis poligonal i capelles entre contraforts.¹³¹³

Tot i ser mendicants, l'orde dels agustins, no va gosar de tanta atenció per part de la reina com va tenir pels franciscans, dominics o les clarisses. Els frares de Sant Agustí també van tenir una remarcable presència en Europa, a més d'instal·lar-se en convents

---

¹³¹¹ ARV, RC 12 (1455), f. 154 v.

¹³¹² ARV, RC 12 (1455), f. 204 v.

¹³¹³ SERRA DESFILIS, Amadeo, "Gli ordini mendicanti e la città" en *Storie di città e architetture. Scritti in onore di Enrico Guidoni*, a cura de Guglielmo Villa, Roma, Edizioni Kappa, 2014, [En línia]. ZARAGOZÁ CATALÁN, Arturo, *Arquitectura gòtica valenciana. siglos XIII-XV*, Tomo I, València, Generalitat Valenciana, 2000, p. 86.

propers a les muralles de les ciutats, com és el cas de València, s'establiran també en ermites en altres parts d'Europa. Aquests ermites van ser confirmats pel Papa Alexandre IV en 1256, els quals seguien la regla dels framenors. En 1280 es documenten 4 cases al Regne de València: el d'Aigües Vives, al sud de València; el de Castelló de la Plana; a Alzira i a València.¹³¹⁴

La importància que va arribar a tenir el de València radicava en la veneració que allí es feia, no sols de la icona de la Mare de Déu de Gràcia, a la qual se li ha atribuït un origen miraculós, sinó també del Bàcul de Sant Agustí. Afavorit pel manteniment que la ciutat feia d'aquest convent i pel gran nombre de confraries que allí es combregaven (paraires, corretgers, argenters o assaonadors). Es va convertir en un punt focal de rellevància a la ciutat.¹³¹⁵

La vinculació de Maria de Castella amb aquesta església venia de família. El seu rebesavi, el rei Enric de Castella, que tenia, en paraules de la reina, molta devoció per la Mare de Déu de Gràcia, va edificar una sumptuosa capella al convent de Sant Agustí, assignant 3.000 morabatins de Castella als frares, sobre els delmes del port. Però les rendes es van suspendre en època del pare de la reina Maria per la qual cosa se li va demanar al seu germà que fes corts per restituir-les. Així, Enric II de Trastàmara, germà de la reina, la va posar baix el seu patronat i protecció.¹³¹⁶ Es tractava de recordar la memòria, de continuar el patrocini reial que ja havia començat el seu rebesavi en temps pretèrits. El fet que la reina vulga que es continuen recaptant les rendes denota la seua

---

¹³¹⁴ WEBSTER, Jill .R, *Per Déu o per diners. Els mendicants i el clergat al País valencià*, Barcelona, Afers, 1998, pp. 100-106.

¹³¹⁵ BENITO GOERLICH, Daniel, "La Iglesia barroca del monasterio de San Agustín de Valencia", en *Ars Longa*, 22, 2013, p. 168.

¹³¹⁶ *Muy alta e muy excellent senyora madre e Senyora mía muy cara.*

*Por part de los frayres e convento del Monesterio de sant Agustí d'aquesta ciudat es estado davant mi humilment exposado dezientes que'l muyto alto senyor don Enrich Rey de Castiella de alta recordación bisahuelo mio por contemplación reverenciar e devoción dela humil Virgen María de Gracia la capilla de la qual el dito senyor fizo assignación a los ditos frayres e convento de tres mil morabatines de moneda viella de Castiella havedores cadanyo sobre los recibidor pacificamente e sin alguno embargo siempre exceptados dos anyos en los quales el muy alto son don Enrich Rey de Castiella de memòria gloriosa padre e senyor mio muy caro mandó conservar los puertos. E apres por el Rey de Castiella mi muyt caro e amado hermano celebrante cortes en la vila de Godalajara a humil supplicacion de los ditos frayres a conceptos que perjuicio e mandado con su carta e privilegio los ditos tres mill maravedies forma e tenor de la concessió e privilegio del dito senyor rey bisahuelo mio. E amparando-los el dito privilegio assigno aquellos assim sobre los dreytos de los alcabales de la dita villa de Requena como sobre los ditos de mes del Puerto. E por este caso dosestrado en el mes de abril del anyo cierta pasado... ACA, RC 3162 (1417), p. 86. Vegeu Annex II. Daniel Benito li atribueix l'aportació de les rendes a la capella al rei Alfons el Magnànim però, com demostra aquest document, era la reina la que s'encarregava que la imatge atorgada pel seu rebesavi no quedés mai desproveïda d'aquestes. Vegeu BENITO GOERLICH, Daniel, "La Iglesia barroca del monasterio de San Agustín de Valencia", *cit.*, p. 1.*

voluntat, no sols per la veneració de la icona de la Mare de Déu, sinó perquè continue venerant-se també el record cap a la seua família. La icona, que es documenta en la segona meitat del segle XIV, concordaria amb el moment en què Enric II li dedicà la capella, i presenta característiques pròpies de les icones, les bizantines, però que en aquest cas, i com molt bé ha estudiat Nuria Blaya,¹³¹⁷ tindria també un origen possiblement venecià a causa dels contactes de mercaders italians amb la península Itàlica i viceversa. La capella, malauradament, va ser destruïda al segle XIX per construir una presó i profanada després de la devastadora guerra del Francès en què es van robar les joies de la Mare de Déu, però la imatge persisteix.

Altres de les beneficiades per la reina van ser algunes de les cartoixes valencianes, com la de Portaceli. Situada en la serralada de Nàquera, en la Vall de Lullén, i comprada pel bisbe de València Andreu Albalat, s'alça en ella aquesta cartoixa, entallada en la naturalesa de la comarca del Túria, a la qual s'accedeix per un pont que dona pas a l'esplanada i portal per on s'entra a les seues dependències. Aquesta cartoixa va ser fundada a expenses dels religiosos d'*Scala Dei* (a Tarragona) amb una xicoteta ermita, del segle XIV, després emmascarada amb afegits barrocs, almenys en el que respecta a l'església. És un temple, segons Sarthou, d'una nau separada en 4 trams i coberta per voltes de creueria gòtica, separats per arcs torals. Edifici protegit pels reis i pontífex, com Pere IV, el Papa Nicolau IV o Martí I, que ja va fundar la cartoixa de Vall de Crist, a Castelló, deu sobretot la seua esplendor a la dedicació que va emprendre Margarida de Lauria. El claustre, pagat per aquesta i reconstruït per Beatriu Cornell Pròxida en 1479 no oferia unes dimensions massa grans, i estava organitzat a base d'arcs apuntats i voltes de creueria a dintre de les galeries.¹³¹⁸ La mà femenina està al darrere d'aquestes promocions. És important tenir en compte com era artísticament per la importància donada pels reis de la Corona d'Aragó, principals benefactors.

En el segle XV, aquesta cartoixa es va convertir en un dels centres amb major privilegis i receptor de donatius del Regne de València, ja que va ser afavorida per reis i papes. Tal volta aquestes riqueses també jugaven en contra del mateix recinte, donat que, l'excés de poder que aglutinaven i els recels i desobediències de frares o priors portaven

---

¹³¹⁷ BLAYA ESTRADA, Nuria, "El icono que se esconde tras el icono de Nuestra Señora de Gracia", en *Ars Longa*, 7-8, 1996-1997, pp. 185-193.

¹³¹⁸ SARTHOU CARRERES, Carlos, *Monasterios valencianos: (su historia y su arte)*, València, Diputació Provincial de València, 1943, pp. 179-183.

a la ruïna el seu propi monestir. La reina Maria es va preocupar pel tracte deshonest que rebia un d'aquests cartoixans en aquesta cartoixa i esperava que se solucionés.¹³¹⁹

Segons pareix, el prior i el convent no rebien les rendes que els pertocaven i van demanar a la reina que els ajudés en el seu manteniment. La reina actuà demanant-li al rei que renovés les pensions a aquest monestir que tan bon exemple de vida donava. I per “intervenció mia [de la reina] fer manar, revocar les dites provisions per lo dit Rector e ne sobre lo dit negoci treves no permetre que los dits prior e convent per lo dit Rector ne altre per aquell sien pus vexats ni molestats per aquesta rahó sinó que siguen e romanguin en sa plena e pacifica possessió”.¹³²⁰

Una cosa semblant li va passar a la cartoixa de Valdecríst. Segons Escolano, citat per Sarthou, l'infant en Martí, que era senyor de Xèrica, va ser el que va fundar i dotar-la en 1385 fent-la senyora de les viles d'Alcublas i Altura i dotant-la d'una renda de 8.000 ducats anuals. També explica que el nom de Vall de Crist derivaria de la semblança amb el de Josafat, en Jerusalem.¹³²¹ En aquesta cartoixa també residiren de vegades el rei Martí l'Humà i Maria de Luna, que van contribuir a la seua construcció i dotació amb relíquies i diners.

Anys després, en temps de la reina Maria, en una carta que aquesta li va escriure al Mestre de Calatrava, del bisbat de Sogorb, es diu que el comanador, frare Sancho de Jusa no conservava bé les rendes, i a més a més se li acusava de maltractar els homes del lloc d'Alcublas, veïns i vassalls de l'encomana de la Vall de Jesucrist (Cartoixa de Valdecríst), el qual arribà un dia a mitja nit amb 25 homes armats i assaltà les cases.¹³²² El cert és que la cartoixa posseïa les rendes i la propietat de les viles d'Alcublas i Altura, per tant també posseïa els drets de la distribució de l'aigua, les séquies i les coves. Però ja des de 1431 hi havia una concòrdia entre aquestes poblacions, la Cartoixa i Sogorb. Per tant, la cartoixa actuava com un autèntic senyor feudal. Així, i fent seguir la dita concòrdia, la reina es va preocupar perquè les rendes que posseïa fores respectades.

---

¹³¹⁹ “Molt alt e molt exelent senyor

En virtut de certes provisions de vostra gran exelencia, manader en favor de mossèn Joan Ferrer capellà de seu capella [...], Miquel Ferrer procurador del dit mossèn Joan en nom de aquell fa instància e dona e vol donar vexació als prior de aquell convent del Monestir de Portaceli de la orde de Cartoixa. En açò és a saber que la part que preveu e han acostumat són en possessió per justs e bons molts pendre dels feyts e rendes de la dita rectoria...” ARV, RC 22 (1457), f. 28 r i v.

¹³²⁰ ARV, RC 22 (1457), f. 38.

¹³²¹ SARTHOU CARRERES, Carlos, *Monasterios valencianos: (su historia y su arte)*, València, Diputació Provincial de València, 1943, p. 279.

¹³²² ARV, RC 13, ff. 72 r i 74 r. I RC 18 (1457), ff. 74 v i 75 r. Vegeu Annex II.

Un altre dels convents on la reina va tenir espacial interès perquè es mantingueren les rendes va ser el mercedari convent de Santa Maria del Puig. La seua rellevància radica en la cristianització de les terres de València i va reafirmar el poder reial, situat a les terres fèrtils de l'Horta Nord de València. El Monestir del Puig es va fundar com a conseqüència de la troballa d'una imatge de la Mare de Déu per part del frare mercedari Sant Pere Nolasc, baix d'una campana, el 8 de setembre de 1237, a la qual el rei en Jaume I no va dubtar en convertir-la en reclam i símbol de la croada cristiana cap a les noves terres valencianes.¹³²³ El monestir, fundat a expenses d'aquesta aparició, va ser fita importantíssima de la conquesta, i per tant, una obra mai descuidada pels reis aragonesos per ser, a més, residència reial. El monestir del Puig, per tant, no deixà indiferent tampoc a la reina Maria.

La reina es va preocupar pel bon funcionament i manteniment de l'orde, el qual rebia un censal i pensió de 2.216 sous i 8 diners de València, des d'època del rei Pere. Com feia temps que aqueixes subvencions no li eren abonades la monarca envià una carta al rei per demanar-li que es tornaren a remetre les rendes al dit monestir.¹³²⁴ El monestir no havia estat mai descuidat per part de la monarquia aragonesa: havia rebut ajuts des del seu començament, des de Jaume I. Jaume II va prometre enviar 4 ciris de cent lliures i el mateix Alfons, el Magnànim, fins i tot els va enviar una reproducció del Castellново de Nàpols quan passà pel monestir entre 1418 i 1419.¹³²⁵

L'edifici que veiem actualment és fruit de diverses reformes posteriors, sent en gran part del segle XVI, però també del XVIII i XIX. El que és original sols resta l'església, que es compon de tres naus cobertes per creueria gòtica, amb 10 capelles laterals i la porta d'entrada que data del segle XIII; de la mateixa època és la pila per a l'aigua beneïda que data del segle XIII. El rei Alfons va donar una imatge de la Mare de Déu, obra de Juan de Pissano.¹³²⁶

A Aragó, el monestir de Piedra va ser un edifici subvencionat pels ajuts d'Alfons II i que depenia dels cistercencs de Poblet, va ser una fortalesa i monestir *a posteriori*. De fet, es va convertir en un lloc de peregrinació d'ençà que es va produir el "miracle" de

---

¹³²³ Aquesta troballa correspon a la tònica general de les aparicions de Mare de Déu, molt comuna durant les centúries centrals medievals, les quals es veneren el 8 de setembre de manera general.

¹³²⁴ ARV, RC 22 (1458), ff. 80 v i 81 r.

¹³²⁵ SARTHOU CARRERES, Carlos, *Monasterios valencianos: (su historia y su arte)*, cit., p. 172.

¹³²⁶ *Ibídem*, pp. 157-158.

l'església de Cimballa, on es descriu que l'aigua que el rei portà es va convertir en sang.¹³²⁷

La reina va mostrar també les seues intencions perquè el monestir de Piedra posés fi a certs abusos i males pràctiques que s'havien anat donant en els últims anys. Per aqueixa raó, va enviar una carta als jurats del lloc, ja que *nos desplaze muy mucho por quanto nos lo havemos en singular reputación el dicho monasterio e ciertamente si assin vos rogamos e encargamos effectuosamente que por servicio de dios e contemplación nuestra de aquí adelante hi querades guardar e haver los dichos Abbat, monasterio e cosas d'aquell por bien e favorablemente por recomendacio.*¹³²⁸

Enric, nebot de la reina, fill del seu germà, residia en el monestir de Piedra. La reina estava amb contacte amb ell, la qual cosa propiciaria també les relacions amb el monestir i faria, possiblement, que per aqueix motiu es rectificqués el privilegi d'aquest perquè *los ganados del dicho monesterio podiesen entrar e estar e sahir en e dose senyor pacer en aquel.*¹³²⁹ Realment, el privilegi no era nou sinó que ja l'havia implantat el seu germà, el rei Joan, així com els antecessors d'aquest. Es pretenia que *el abat e convento de aquell han e tenen permiso de paxer las yerbas del territorio de la villa de Molina e de todo esse vuestro Regno e fasto aquí tan tenido el dicho permisos por vigor de los dichos privilegios.*¹³³⁰ El que desitjava la reina és que el convent continués tenint aqueixos privilegis, i per a tal empresa encarregà al seu nebot que s'acompliren, tot i que els ratificarà ella després: *por part del abat e convento del Monesterio de Piedra por obtener e haver del dicho illustrissimo rey de Castilla algunos privilegios, cartas o confirmaciones que al dicho abat e convento del dicho monasterio por justícia e derecho pertenescan...*¹³³¹

Per últim, ens agradaria destacar la intervenció de la reina, de nou a València, en el monestir de Sant Bernat de Rascanya. Aquesta antiga casa, situada a la ciutat de València, es trobava en el terreny d'una antiga alqueria musulmana anomenada Rascanya, sobre el camí de Morvedre. El lloc va ser comprat per Arnau d'Aranyó, en 1371, abat del Monestir de la Valldigna. Malauradament, d'aquest antic edifici no queda només que les restes d'alguna arcada del claustre que denota unes dimensions no massa monumentals. No

---

¹³²⁷ UBIETO ARTETA, Agustín, *Los monasterios de Aragón: función histórica*, Zaragoza, Caja de Ahorros de Aragón, 1998, p. 136.

¹³²⁸ ARV, RC 16 (1454), f. 53 r.

¹³²⁹ ARV, RC 16 (1458), f. 92 v.

¹³³⁰ ARV, RC 20 (1457), f. 159 r.

¹³³¹ ARV, RC 21 (1457), f. 75 v.

pareix que fora un monestir massa luxós. Els terrenys van ser comprats pel rei Pere IV a Francesc d'Esplugues per 30.000 sous.¹³³² L'excel·lent ubicació del terreny, al costat de la séquia de Rascanya, del molí de Pere Marrades i del camí que porta de València a Morvedre, el convertia en un punt de control de l'entrada a la ciutat de València.¹³³³ En temps de la reina Maria sembla que el monestir travessava moments difícils, a causa també de la mala administració de les rendes i dels béns que posseïa (en part preses també pel rei Alfons per tal de pagar les campanyes a Itàlia). Va prendre els béns de Santa Maria de la Valldigna i de Rascanya, per poder sufragar les despeses de l'expedició i posterior conquesta del Regne de Nàpols.¹³³⁴ La reina va elegir una persona de confiança perquè portés a terme la reparació i millora del cenobi. En juliol de 1458, i com a conseqüència de la mort del que era l'abat en aqueix moment, el frare Andreu Pasqual, la reina va decidir nomenar al seu lloctinent i capellà de la capella major, Miquel Llorenç, al capdavant de l'operació. Aquest frare era monjo a Veruela (Aragó) i, com ella diu: "persona de ciència i bona consciència" segurament per mantenir el dit cenobi, després de l'ajuda prestada a Alfons el Magnànim.¹³³⁵

4.6.4. *Altres intervencions de la reina en diferent àmbits monàstics*

Tanmateix, la protecció que s'ofereix als monestirs també se la donava per què aquests compliren amb certes funcions pràctiques per a tots aquells que per ells passaven. I per a tal cosa es feien servir salvaguardes o *guinatges*, com el que es va garantir per al Monestir de Sant Daniel de Girona, del qual la reina expressa estar compromesa en la seua salvaguarda.¹³³⁶ De fet, els monestirs no sols actuaven com a centres religiosos, també eren fites del camí per a viatgers, ambaixadors, o tota aquella persona que viatjava per aqueixos camins tortuosos entre muntanyes, pobles i ciutats. Un monestir podia atorgar al viatger un salconduit per poder travessar les fronteres de la seua jurisdicció i era també prerrogativa reial concedir aqueixos privilegis.

---

¹³³² Aquest cenobi està estudiat a: ARCINIEGA GARCÍA, Luis, *El Monasterio de San Miguel de los Reyes*, Vol I, València, Direcció General del llibre, Arxius i Biblioteques, Biblioteca Valenciana, 2001, pp. 44-50.

¹³³³ Ídem.

¹³³⁴ MUÑOZ POMER, María Rosa, "El secuestro de los bienes de Santa María de la Valldigna", en *Saitabi*, XXIX, 1979, p. 44.

¹³³⁵ ARV, RC 22 (1458), ff. 184 v i 185 r. i RC 23 (1458), f. 63.

¹³³⁶ "...proteccione, custodia, guidatio speciali salvaguardia et camonada dicti domini regio..." ACA, RC 3152, ff. 179-180.

Però de vegades, les rendes no eren respectades ni pels propis religiosos que les rebien, cosa que va ocórrer al convent de Miramar de Mallorca, de l'orde del Sant Sepulcre (aquell que va ser fundat per Ramon Llull), ja que un dels frares, havia defraudat les rendes que el monestir rebia, cosa que provocà la reacció de la reina, que s'encarregà de demanar al lloctinent del rei que hi foren restituïdes.¹³³⁷

Moltes vegades, els monestirs també jugaven un paper important quant a punt de referència en el camí, ja que, la seua localització, sovint a la vora d'importants vies de comunicació, com ocorria amb els monestirs de Morvedre (Sagunt), permetia fer un ús d'alberg que resultava ser molt útil per a la monarquia itinerant d'aquest moment. Així, que es convertia en residència temporal per a la cort en el pas d'un viatge; lloc on poder realitzar corts al mateix temps que els oferia una protecció i cert renom.

El propi monestir de Santa Fe, fundat en 1341 o 1343, i situat al sud de Saragossa, entre els municipis de Cuarte i Cadrete es va constituir com un eix fonamental en les comunicacions, ja que es trobava de pas entre els camins que anaven a Madrid i també a València, i al mateix temps va ser afavorit pels nobles. El convent era de patrocini reial i en ell es recaptaven les generalitats.¹³³⁸ El patronatge de la reialesa va fer que fos contínua residència de cadascun dels reis que se succeïen en el tron, i sent el rei Alfons el Magnànim li va atorgar certs afers, com per exemple, la jurisdicció criminal, el cenobi es va convertir en alberg de viatgers, de malalts i pobres.

Altra actuació més puntual, però que mereix ser tinguda en compte és la participació de la reina en el suport al Monestir de Sant Daniel de Girona quan s'assabentà que havien enderrocat certes cases: Les monges del monestir de sant Daniel de Girona, "a instància que alguns segons som informada per cert enderrocament d'albercs com cases que los homes del sacramental feren deu Margarida e déu sap son de Girona preveent lo dit Gabriel tenir culpa ensemps amb los altres..."¹³³⁹ A més de la seua intervenció en matèria de robatoris a convents. Com en qualsevol lloc que poden haver coses valuoses, dignes de ser preses, els centres religiosos no escaparen en l'Edat Mitjana de patir certs robatoris. Un dels casos que hem pogut conèixer és el del Convent del Carme de València.¹³⁴⁰

---

¹³³⁷ ARV, RC 16 (1455), f. 181.

¹³³⁸ RUIZ DE TEMIÑO ÍÑIGO, Santiago, "El monasterio de Nuestra Señora de Santa Fe", en AGUILERA ARAGÓN, Isidro; ONA GONZÁLEZ, José Luis (coords.), *Delimitación comarcal de Zaragoza, Colección Territorio*, 36, Zaragoza, Gobierno de Aragón, 2011, pp. 232-236

¹³³⁹ ARV, RC 17 (1456), f. 163 r. Vegeu Annex II.

¹³⁴⁰ Començat en 1283 d'una manera semblant al de Vic amb uns terrenys venuts per part de la viuda Sança Llopis, viuda de Martí i els seus fills: Pedro de Aguilar, Domingo de Pedro i Lopez Sanchiz, al prior Fr. Arnaldo de Bacheriis, per preu de 1.150 sous pel solar i l'hort que posseïen. TEIXIDOR, Josef,

Pel que respecta a aquest convent, la relació de la reina quedà vinculada a causa de la desaparició d'un calze i certs objectes que allí es custodiaven. La reina quan s'assabenta del fet diu així: "Segons som informada Johan dels senys posposat lo temor Déu, e correcció del nom aps de haver fets alguns furts de jocalies de algunes esglésies e Monestirs de aqueixa ciutat ne feu hu de hum calcer del Monestir de nostra dona del Carme de la mateixa ciutat...les dites esglésies e Monestirs e special lo del Carme no ham cobrat res del que així indegudament los es stat furtrat".¹³⁴¹ La reina en realitat es va preocupar pel fet de que les monges no havien cobrat res del que els havien furtrat.

Més escandalosos van ser els fets ocorreguts a l'abadia de la Font Freda, situada en la regió del Rosselló, on sembla ser que totes les riqueses acumulades durant anys van engrandir i potenciar aquesta abadia, les quals, d'altra part, també generaren una sèrie de tensions i problemes entre els monjos. Però, segons una carta datada en 1451, el tresor o les relíquies de l'església es van revendre per part del seu abat Pere Ferrer.¹³⁴² La reina va decidir actuar i rellevar el càrrec d'abat a aquest Pere Ferrer per donar-lo a Marçal de la Rua, de la seua confiança, i demanar al Papa que revoqués les provisions al monestir.¹³⁴³

4.7 Conclusions: quines van ser les principals aportacions de Maria de Castella al desenvolupament dels àmbits monàstics de la Corona d'Aragó?

En conclusió, hem de destacar que la reina va tenir un paper fonamental en la seua època com a promotora o benefactora de monestirs i convents, la qual cosa ens aporta una visió més ampla de la que es tenia d'ella, ja que trobem una reina implicada en la construcció de nous edificis, en la reforma de molts altres, però que també va ser la principal difusora de l'orde l'Observança en la Corona i una dona preocupada per l'ordre i la disciplina en els àmbits monacals que havien descuidat el seguiment de la Regla.

El mecenatge envers els convents observants, sobretot franciscans, va ser el que més va estar present en el programa de reformes de la reina. Aquesta va seguir l'estel deixat, en part, per la reina Maria de Luna, esposa de Martí I l'Humà, que va ser de les

---

Antigüedades de Valencia. Observaciones críticas donde con instrumentos auténticos se destruye lo fabuloso, dejando en su debida estabilidad lo bien fundado Tomo II, Valencia, Imprenta de Francisco Vives Mora, 1895.

¹³⁴¹ ARV, RC 20, f. 60 v.

¹³⁴² ARV, RC 8 (1451), f. 15 v i 16 r. Vegeu Annex II.

¹³⁴³ ACA, RC 3124, f. 29. Vegeu Annex II.

primeres monarques a preocupar-se en seguir aquestes noves corrents reformistes que s'havien estés per Itàlia, per la Península Ibèrica i per Europa en general. Aquest moviment va aparèixer sobretot a partir del segle XIV, desenvolupant-se primer a Itàlia, de la mà de Paoluccio da Trinci, i segons Mancinelli, es dóna de manera simultània a la corona de Castella i Aragó.¹³⁴⁴ Aquesta reforma pretenia posar en marxa, com ja hem vist, la fundació de nous cenobis que, en el cas de la Corona d'Aragó, van rebre un gran suport per part de les reines. Així es va fundar el convent de Xelva, que va obtenir la butlla en 1388, el de Mançanera i, posteriorment el de Sant Esperit, a Gilet. Aquest últim va ser fundat gràcies a la reina Maria de Luna, que va estar afavorida pel suport del frare franciscà Francesc Eiximenis. El nou pas el donaria la reina Maria de Castella que es presenta com la gran promotora de les idees pregonades pel franciscà italià Mateu d'Agrigento, a qui donà via lliure per a les seues predicacions i la difusió de la veneració al Sagrat Nom de Jesús, tret distintiu, d'altra part, de les fundacions de la reina.

La política de reforma que va emprendre Maria de Castella va posar de relleu que el que pretenia era poblar de convents observants dels regnes de la Corona, demostrant així que el model espiritual que es volia imposar era el triat per la monarquia i per ella en particular. Des d'aquest punt de vista, i arran de les fundacions de la reina Maria, li podem atribuir a ella aqueix mèrit. La prova d'aquesta afirmació en tenim constància a un memorial datat en 1438 on es descriuen els convents que havien d'estar dedicats a l'Observança: Santa Maria de Jesús de Barcelona, diòcesi de Barcelona; Sant Bernabéu de Tortosa, diòcesi de Tortosa; el convent de Tarragona; el de Borja, en la diòcesi de Tarassona; Santa Catalina de Carinyena, diòcesi de Saragossa; Sant Cristóbal de Alpartir, en la diòcesi de Saragossa; el de Mançanera, diòcesi de Saragossa; Santa Maria de Jesús de Sogorb, en la diòcesi de Sogorb; Santa Maria de Jesús de València; Sant Esperit de Morvedre, Santa Maria del Pi en la diòcesi de València i Santa Maria de Gràcia d'Alacant en la diòcesi de Cartagena.¹³⁴⁵

Aquests cenobis van ser fundats o reformats per la reina Maria, altres pel seu marit, el rei. No sabem si el seu afany per difondre l'Observança mitjançant la reforma de convents o fundació d'altres, derivava d'un pla preconcebut des de l'inici del seu regnat o si es va anar fent segons el que estava dins de les seues possibilitats. De tota manera, si

---

¹³⁴⁴ MANCINELLI, Chiara, "Un lugar donde ser pobres: la Observancia franciscana en la Corona de Aragón (1380 ca.- 1460 ca.)", en *Revista Memoria Europae* 1/1 (1), diciembre, 2015, p. 96.

¹³⁴⁵ ACA, RC 2997, ff. 105 r i v. Citat en MANCINELLI, Chiara, "Un lugar donde ser pobres: la Observancia franciscana en la Corona de Aragón (1380 ca.- 1460 ca.)", *cit.*, p. 107.

es té en compte aquest memorial, sí que pareix que la idea d'establir una xarxa de cenobis reformats estava a la ment de la reina, i que la seua predilecció pels franciscans observants es va veure reactivada quan va conèixer Mateu d'Agrigento. És més, a part dels citats al memorial, podríem incloure d'altres monestirs i convents que van adoptar la reforma Observant com el monestir de la Vall de Jesús de Morvedre, que se situava al camí de Llúria, que anava de Morvedre (actual Sagunt) a la capital del Túria, i que la reina Maria va fer que es poblés de franciscans observants.

En 1428, a partir de la fundació del convent de Santa Maria de Jesús de València, que es va construir a instàncies del frare Mateu d'Agrigento i manat edificat també pel rei Alfons, va constituir, podríem dir, el punt de partida dels interessos particulars de la reina. La coincidència que Mateu d'Agrigento estigués per València i la partida a Itàlia del rei Alfons van afavorir els interessos particulars de la reina. I va ser ella, i sols ella, la que va emprendre multitud d'intervencions en diferents ciutats i viles sense necessitar ajuda del rei. El convent de Sant Bernabéu de Tortosa en seria una prova i on frare Mateu col·laboraria amb la reina per al canvi de l'advocació de la capella principal que estava dedicada a sant Bernabéu pel nom de Santa Maria de Jesús. També s'englobarien en aquest grup el de Santa Maria de Jesús de Saragossa, fundat el 1447, i el convent de la Santíssima Trinitat de València.

Sembla que la prioritat per a la reina era la difusió de l'Observança, i això de vegades la va portar a situacions realment tenses: quan es va acusar els religiosos del Sant Esperit de Sagunt de no seguir l'Observança, quan en realitat aquests religiosos tenien sospites de que aqueixes acusacions sobre ells eren falses. Podria ser una estratègia de la reina per prendre les rendes del convent de Sagunt per poder construir el convent de la Trinitat? Malgrat aquelles sospites, els religiosos van haver d'acatar les decisions preses per la reina Maria i rebutjaren les pensions dels crèdits que cobraven.

Açò demostra altre dels aspectes de la personalitat i el tarannà polític de la reina: la seua capacitat negociadora i talentosa per resoldre problemes en aquests àmbits religiosos. Va ser així quan demanà als frares del monestir de Veruela, a Aragó, que no comunicaren als visitadors, que arribaven del monestir de Flaran, a França, la seua decisió de denunciar els abusos que segons sembla cometia l'abat d'aquest cenobi aragonès. I que dir quan l'elecció de religiosos o de candidates a ser abadesses restava directament a les seues mans? En aquest camp la reina tenia potestat per afavorir a gent afí a ella dins d'un convent o seleccionar una candidata per ser abadessa. Aquest va ser el cas de la

noble Aldonça Cifré, o la seua estimada Isabel de Sant Jordi, que va ser col·locada al front del monestir de la Saïdia de València.

Ara bé, la potestat de la reina també es feia notar quan calia actuar contra certs disturbis als convents o monestirs, concretament quan les males relacions entre els o les religioses posaven en perill l'estabilitat del cenobi i la bona reputació del lloc. Un exemple d'açò va ser quan es va reintegrar un religiós que havia sigut expulsat de Ripoll, un frare anomenat Bartomeu. O el que resulta més interessant, hauria donat orde la reina perquè es retiraren els capbreus al Monestir de Ripoll ocasionant els disturbis que va sofrir el cenobi en 1441? La situació era bastant tensa, però no seria ni la primera vegada ni l'última en què la vehemència de la reina i la seua avidesa per dirigir les coses a la seua manera es feien notar, i això és apreciable quan la reina va fer extraure els trinitaris del Monestir de la Santíssima Trinitat de València, al·ludint al fet que el lloc s'havia convertit en un espai de perversió i d'escàs obeïment a la regla, cosa que aprofità per a poblar i edificar el nou convent de clarisses fent una sèrie de compres de cases i terrenys que, pel preu pel qual les adquiria, semblaven més unes expropiacions forçoses, pel preu amb el qual els va pagar.

El fet d'envoltar-se de religiosos, i sobretot de guardians afins a les idees observants era essencial per als seus plans. Si canviar d'advocació dels convents o fundar-ne de nous van ser les eines que la reina va emprar en pro de l'Observança, també ho van ser l'elecció dels religiosos que les havien de dur a la pràctica. Per exemple, en 1444, per a la custòdia de Mallorca, la reina va confiar en Joan Llobet, mestre en Teologia, relegant així a qui estava al seu lloc, Antoni Ulls Negres. Personatges com aquest Antoni Ulls Negres es van negar a acceptar la reforma Observant prenent conservar els privilegis de què gaudien abans. Això denota que no tots els religiosos estaven disposats a canviar i fer-se observants. Davant aquesta negativa la reina es va proposar trobar altres religiosos que es comprometeren amb la reforma. Joan Llobet seria un, però també ho seria Bernat Escoriola. Aquest era el guardià del convent de Sant Esperit de Morvedre i també de Xelva i del de Santa Maria de Jesús de València. Aquest frare va ser una persona de la màxima confiança de la reina, a qui aquesta va enviar al Monestir de Santa Maria de Tordesillas per inspirar-se del seu model de conducta i aplicar-ho després sobretot a les monges del convent de la Trinitat de València.

Un altre dels reformadors de l'Observança va ser Bartomeu Catany, possible fundador del convent de Jesús de Ciutat de Mallorca i també guardià del convent de frares menors de Mallorca. Catany s'encarregà de publicar les indulgències del convent de la

Santíssima Trinitat de València, i es va implicar en el procés de construcció del convent, així que va ser un dels pilars fonamentals amb qui es recolzà l'empresa de la reina.¹³⁴⁶

Un altre aspecte important a destacar i que ha quedat plasmat en moltes de les fundacions de la reina va ser la utilització del recurs iconogràfic de les sigles que emprava el frare Mateu per a difondre el nom de Jesús i de la Verge. Aquestes sigles eren les de IHS (Jesús Home Salvador), un anagrama molt repetit per Bernardí de Siena i que va adoptar Mateu d'Agrigento. Plasmant-ho en estampes i que ara va rebre un nou impuls, ja que es van començar a representar per exemple en les claus de volta del refectori del convent de la Trinitat, també a les mènsules de la mateixa església, al claustre segurament del monestir de la Vall d'Hebron o al convent de clarisses de Xàtiva, llocs on la reina Maria va intervenir en el procés constructiu. Però no sols això, en pintura, ceràmica i orfebreria es va repetir el motiu incessantment, com si volgués que tot el que l'envoltava estigués protegit per aqueixes tres lletres. Tot i la seua procedència, es va fer popular en els sermons d'aquest Bernardí de Siena i també en sant Vicent Ferrer. Moltes vegades les sigles es vinculaven als miracles que realitzaven. Sabem com la reina va voler conèixer precisament a Mateu d'Agrigento pels miracles que es deia que realitzava, així és que es podria pensar que a més a més d'evocar el nom de Jesucrist atorgava, amb aquestes sigles, certa protecció als entorns conventuals.

Però sense dubte, si els franciscans i les clarisses són fonamentals per entendre la labor promotora de la reina, no podem deixar de costat tampoc l'orde de Predicadors. La influència que van tenir envers Maria de Castella podia entendre's per diverses vies: històricament, l'afinitat pels ordes mendicants cap a la Monarquia queda plasmada des de l'arribada dels dominics a la Península; d'altra part, derivat en part d'això, l'afinitat de la mare de la reina Maria, Caterina de Lancaster, per l'orde de Predicadors explicaria també les seues bones relacions amb aquest orde. Al mateix temps, a la seua cort, la reina Maria s'envoltarà de religiosos dominics, la majoria dels quals ocupaven els càrrecs més importants dins de la seua capella, com per exemple el de confessor.

Així, la reina Maria materialitzà la seua proximitat i estima per l'orde dominic amb la fundació i reforma de convents, els quals van ser més nombrosos a Catalunya que al Regne de València o Aragó. La reina va demostrar la seua capacitat negociadora quan va voler establir un convent mínimament decent (en el sentit de tenir les necessitats bàsiques completes) per a les monges dominiques de la ciutat de Barcelona, les quals vivien a la

---

¹³⁴⁶ MANCINELLI, Chiara, "Un lugar donde ser pobres: la Observancia franciscana en la Corona de Aragón (1380 ca.- 1460 ca.)", *cit.*, p. 112.

zona de les drassanes de la ciutat, i estaven sempre amenaçades per possibles atacs o saquejos sobretot provinents del mar. Així que la reina va buscar-les un lloc intramurs de la ciutat perquè hi visqueren d'una manera més tranquil·la. Aquest cenobi, passaria a anomenar-se Montsió, en honor a una capella anterior que s'anomenava així. Va ser una de les grans obres de reforma de la reina que inicià les conversacions amb religiosos, entre ells el mateix Papa, i amb el consell de la ciutat, per poder dur-lo a terme. Una vegada les monges es van instal·lar, es va reformar el dormidor, que s'ampliaria per a fer habitacions individuals, i el claustre. Quelcom semblant es va fer al convent de Santa Caterina. Aquestes reformes no degueren ser casuals, tot i que les necessitats ho exigien. Possiblement responien a un patró que tenia a veure també amb la reforma observant, sent els objectius perseguits especialment els de tornar a la castedat i a l'esperit de pobresa.

En els anys anteriors a aquesta reforma els convents havien acumulat gran riquesa i un gran nombre d'ocupants que, entre altres coses, havien descuidat l'esperit de castedat. Per evitar certs desgavells dins d'aquests recintes es van començar a fer cel·les individuals. Açò va comportar que l'espai que es necessitava cada volta havia de ser més gran, d'ací que molts convents com van ser el de Santa Caterina, Montsió o els de clarisses de Pedralbes, construïren llavors claustres de dos o més pisos, conseqüència directa d'aquestes ampliacions. Aquesta tesi recolza la idea de Braunfels, en la que argumenta que l'espai en augment de les cel·les té una correspondència directa amb el nombre de pisos del claustre.¹³⁴⁷ Però, a més a més, la implicació amb aquests preceptes observants i amb la preservació de la regla es veuria també en altres reformes ordenades per la reina: el tancament de parladors; l'augment de murs o l'alçament de gelosies com es va fer per exemple al Convent de Santa Clara de Xàtiva.

Dur a terme tots aquests projectes evidentment exigia medis econòmics per funcionar, i no sols predisposició. En aqueix sentit, la monarca va fer tot el possible perquè els mitjans i els materials arribaren al seu lloc de destí. Així, ja es disposen diversos testimonis que mostren la seua implicació en la compra de material (sobretot càrregues de fusta, pots, etc.) quan es van demanar diferents càrregues de fusta que havia d'aportar el mercader Ferrer Vilella per al convent de la Trinitat de València.¹³⁴⁸ En concret eren 6 dotzenes de bigues i 2 dotzenes de posts per obrar una casa i que provenien

---

¹³⁴⁷ BRAUNFELS, Wolfgang, *Arquitectura monacal en Occidente*, Barcelona, Barral, 1974 [1ª ed. de 1969], p.199.

¹³⁴⁸ ACA, RC, 3.279 (1451), f. 82.

del Pallars i d'Albarracín. I en 1449 es demanaren també 10 o 12 antenes de fusta, que venien des de Tortosa, també per a la Trinitat.

Des de 1439 també s'enviaven remeses de fusta per al Monestir de Sant Jeroni de Barcelona així com per a la cartoixa de Montalegre. De fet, se li encarregà al frare Joan de Nea, que estava a Montalegre, que enviés part de les fustes que sobraren d'allí per a la Trinitat de València. En total eren unes 400 fustes de roure de Flandes, que anaven destinades al cor que s'havia de fer a l'església de la Trinitat.

En Montalegre, les fustes servirien per a cobrir les cel·les de la cartoixa, que s'estaven construint en aquell moment. Les traces de la cartoixa van estar elaborades segurament pel mateix Joan de Nea. Hi ha diverses cartes trobades a l'Arxiu Municipal de Tortosa on es veu clarament que la reina sol·licità aquestes càrregues de material.¹³⁴⁹ També, es documenten enviaments de fustes que eixiren des de Tortosa cap a València i Barcelona. Una d'aquestes estava destinada a cobrir les obres del convent de Predicadors de Barcelona i, com hem dit anteriorment, altra era per al convent de Sant Jeroni (segurament el de la Vall d'Hebron) així com les antenes que es compren per al de la Trinitat. La prova d'una d'aquestes càrregues consta en una carta que la reina envià a sis dies d'agost de 1439, als procuradors de Tortosa, on deia:

“La Reina

Prohomes, dies havia ans de nos partir de Barchinona que en Pere Johan Dezpou, lloctinent de batle general de Catalunya que ho havia escrit, que partida de la fusta que per obs del monastir de Sant Geronim del territori de Barchinona era estada tallada, e espatxada per navegar-la a Barchinona, e partida se'n espatxava. E així mateix nos fon dit per altres, entenent que havem per clar e per cert que a pocs dies la dita fusta devia esser arribada en la placia de Barchinona. Ara nos és estat dit que no hi ha vengut fust que sia d'aquella sinó de'n Johan Davó e de sa mercaderia de que havem ans no pocs enuig per si açò és culpa o serà d'alguna persona de cert nos ne sabem la veritat, e si tal frau és se'n faça tal càstich qui serà terror en altri. E quan toda l'endreça d'haver la fusta, remetre-vos lo prior del dit Monestir pregant-vos afectuosament e encarregant-vos que, donant-li fe e creença sobre açò, així com a nos per servir a nostre Senyor e Déu contemplació nostra qui açò havem molta cor e dar-li aquella endreça que de

---

¹³⁴⁹ ARV, RC, 18 (1457), ff. 163 v i 164 r.

vosaltres confiam. Certificant-vos que vltra lo mèrit que en açò guanyarets nos farets dar gran plaer e tan gran servei com si en nostres propis usos se havia a contenir. Data en Saragossa a 6 dies d'agost de 1439".¹³⁵⁰

En altra carta la reina, la reina donava les gràcies als procuradors de Tortosa per les grues aportades per a la construcció: "La Reina. Prohòmens, vostra letra havem rebuda ab les grues que'ns haiats trameses, les quals tant com dir se pot vos regraciam. E molt e més la bona afecció e voler en açò en altres coses nos havets mostrat e mostrats de que sens dubte non-s fallida coneixença. E coneixets bo per obra. Data en Barchinona a 30 dies de Novembre del any 1438. La Reina".¹³⁵¹

La ciutat de Tortosa (com a sortida natural de les fustes de tota la Vall de l'Ebre) es va mostrar com una de les principals ciutats que abastiren a la reina en les seues empreses arquitectòniques. No sols va lliurar la fusta necessària per a l'edificació dels convents sinó que també va aportar grues per a la seua construcció, sobretot per a l'edificació del Monestir de la Vall d'Hebron. Un dels encarregats de tallar i preparar la fusta que eixia dels boscos de Tortosa era Pere Sala, al qual se li encomanaren certes càrregues d'aquella per obrar el Palau Reial. Pere Sala era de Tortosa. Aquest va ser l'encarregat de tallar, obrar i traure la fusta del bosc al port de Tortosa, per obrar el Palau Reial de Barcelona, ajudat per Joan Deví.¹³⁵² Uns anys més tard, concretament en 1449, la reina va encarregar a Tortosa unes antenes, que servien per a parar tendes que facilitaren el treball a picapedrers i fusters a València.¹³⁵³

Per tant, a partir d'aquesta sèrie de cartes es veu com la ciutat de Tortosa oferia certes possibilitats que altres viles no brindaven. D'una part la qualitat de la fusta dels seus boscos, i d'altra part, les enormes possibilitats de comunicació que oferia el riu Ebre,

---

¹³⁵⁰ AHCT, Comú (1439), f. 19.

¹³⁵¹ AHCT, Comú III (1438), f. 76.

¹³⁵² AHCT, Comú II (23 d'abril de 1439), f. 23.

¹³⁵³ "La Reina,

Prohòmens, nós havem menester per a obs de nostre Monestir de la Sancta Trinitat de València e per expedició de la seua sancta obra dotze o almenys deu grans antenes. E com en Regne de València no havia loch dispost de hon pusquen eixir tals e tant grans com són menester, havem donat càrrech al feel de nostra casa en Johan Caro, notari procurador del dit Monestir, exhibidor de la present qui les dites dotze e deu entenes tals e tantes com mester seran per la dita obra, faça traure e haver de aqueix bosch de Tortosa. Per tant pregam e encarregam a vosaltres com pus afectuosament e streta podem que en aquests afers procuram contemplació vullats endreçar lo dit prestament en manament que pus prestament e millor puxa en aquells dar a aquell bon recapte que es pertany. Car vltra qui per açò serets participants en lo mèrit de la dita sancta obra, nos vos ho reputarem a singular complacència. Data a Perpinyà a cinc dies de Maig de 1449". AHCT, Comú III (1449), f. 118.

que abastia les ciutats interiors, i també el seu port, un dels més utilitzats. El riu Ebre era una arteria fluvial que tingué un pes determinant en la ciutat de Tortosa i en tota la comunicació al si de la Corona d'Aragó.¹³⁵⁴

Durant el segle XV es consolidà el port dels Alfacs i també el de l'Ampolla a les costes del baix Ebre en detriment del Port Fangós, que es trobava a Tortosa i que va quedar inutilitzat a causa del reblert de fang que es va acumular, deixant-lo inservible.¹³⁵⁵

En aquella època, però, l'economia d'intercanvi, bolcada cap a una major projecció internacional, va anar creixent ràpidament. Es crearen així societats dedicades a la importació i exportació de tota classe de productes entre les diferents àrees d'influència de la Corona d'Aragó. Ciutats com Barcelona, València i Mallorca van ser nuclis importants importadors i exportadors de productes que venien de Venècia, Gènova, Florència...¹³⁵⁶ Tortosa també es va convertir en un punt important en el comerç i la navegació.¹³⁵⁷ Per tant, la reina, coneixedora del gran nombre de vaixells que des d'allí podien eixir cap a València o Barcelona ho va aprofitar per a les seues empreses religioses.¹³⁵⁸

Una altra de les conclusions que podem extreure d'aquest estudi és l'anàlisi dels gustos estètics de la reina. En general es pot dir que la major part dels cenobis que reformava o construïa estaven dins de les pautes d'una arquitectura austera, més propera a les reminiscències del Cister que a un gòtic flamíger excessivament artificios; el convent

---

¹³⁵⁴ El seu important cabal, que possibilitava un comerç actiu entre el mar i les ciutats de l'interior, sobretot Saragossa. La seua envejable localització geogràfica: entre els regnes d'Aragó, Catalunya, València i el regne de Mallorca, la convertien en un lloc estratègic per a l'abastiment de matèries primeres per a les obres afavorides per la reina Maria. VIDAL FRANQUET, Jacobo, *Les obres de la ciutat. L'activitat constructiva i urbanística de la Universitat de Tortosa a la baixa edat mitjana*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008. Vegeu també: Aquesta notícia també la recull VIDAL FRANQUET, Jacobo, "Con su madera se hacen alfarjes para edificios regio: Tortosa como centro de producción y distribución de madera para la construcción", *Summa*, 6, 2015, pp. 25-47.

¹³⁵⁵ VILLARES, Míriam, NAVAS, Teresa i JUNYENT, Rosa, "Apuntes históricos de los puertos del delta del Ebro", en *Revista de Obras Públicas*, septiembre, 3.368, Univesitat Politècnica de Catalunya, Esc. Tècnica Superior de Ingeniero de Camino, Canales y Puertos de Barcelona, 1997, p. 117.

¹³⁵⁶ Vegeu el capítol que dedica IRADIEL MURUGARREN, Paulino, "L'economia: produir i comerciar" en *Història, Política, societat i cultura dels Països Catalans*, Vol. 3, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1996.

¹³⁵⁷ FERRER i MALLOL, Maria Teresa, "El comerç català a la Baixa Edat Mitjana", en *Catalan Historical Review*, 5, 2012, pp. 160-161.

¹³⁵⁸ El transport per mar i pels rius era molt més ràpid que per terra i això ajudava a transportar les càrregues de materials i a afavorir la rapidesa en la construcció dels edificis. I és que, segons diu García de Cortázar, durant la baixa Edat Mitjana, assistim a una "fluvialització" del trànsit de mercaderies. A propòsit d'açò, aquesta era altra característica que tenia Tortosa: no sols era una ciutat important quant al seu port i al delta de l'Ebre, sinó que a través del riu connectava l'interior amb la costa, i aquesta característica la va aprofitar la reina per desenvolupar les seues empreses. Idea arrellegada per: GARCÍA DE CORTÁZAR José Ángel i TEJA, Ramon, *Monasterios y peregrinaciones en la España medieval*, Aguilar de Campoo, Palencia, Ministerio de Cultura, 2004.

de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron, el convent de la Trinitat, així com el convent de Predicadors de Lleida o els claustres de Santa Caterina o Montsió a Barcelona, segueien uns esquemes bastant similars. El claustre de santa Caterina i el de la Trinitat de València, comparteixen un mateix esquema constructiu dins del qual un contrafort separa els arcs que donen al pati del claustre dividint arcs gòtics que presenten unes formes bastant austeres i on la decoració escultòrica es redueix als capitells.

La capella reial del Convent de Sant Domènec a València va ser la referència per a l'edificació del convent de la Trinitat. La portada de l'església de Sant Domènec i la de la Trinitat, són pràcticament idèntiques i s'emmarquen dins de l'estil imperant del gòtic flamíger. Però també es veuen certes correlacions amb el tipus d'arcossoli com el de la tomba de la reina a la Trinitat i el que es conserva a la sala capitular de Sant Domènec, així com els arcs esbiaixats i l'art de l'estereotomia en general d'ambdós edificis.

Fig. 27. Convent de la Santíssima Trinitat de València.
Sepulcre de la reina Maria de Castella.

A més, el concepte de convent amb apartament regi, com el que es va manar edificar Maria de Castella a la Trinitat, també es contempla al monestir de Santa Maria de Pedralbes, manat fer per la reina Elisenda de Montcada. Tot i que la reina ja ho coneixia

a la cort castellana, d'on ella provenia amb el convent de Santa Maria la Real de Nieva que va fundar Caterina de Lancaster. I això per a una reina tan devota com era la reina Maria, el fet de poder residir el més prop possible d'un lloc proper a Déu representava també una de les seues màximes envers l'Observança.¹³⁵⁹ En el cas castellà la construcció del que serien xicotets palaus en l'interior podria estar relacionat amb el control del territori, ja que se situaven en passos fronterers i en mig d'importants vies de comunicació, però en el cas del convent valencià no era necessari, el Real estava al costat de la Trinitat. Com en el cas de Pedralbes, la residència a la Trinitat es justifica pel desig d'estar el més a prop possible de les religioses o com a mostra pública de devoció, que com diu Caballero, era un tret conreat pels monarques des de la monarquia asturiana i que després passaria a la castellana.¹³⁶⁰

Al mateix temps, el convent de la Trinitat pretenia, almenys, tenir molts paral·lelismes amb el que la reina va conèixer a Tordesillas, on va residir en la seua infància, i més concretament amb el convent de Santa Clara d'aquest poble castellà. Si la influència no és tan palesa en l'arquitectura, sí que ho és en l'esperit observant de les seues residents que la reina volia que aquestes professaren, i per això Maria de Castella va fer que enviaren velles monges de Tordesillas per a instruir a les nouvingudes de Gandia a València. Queda clar, doncs, que l'esperit Observant amb el qual es va criar a Tordesillas va marcar la política de reformes de la reina, així com la construcció dels edificis i l'ideal moral dels religiosos que buscava per ocupar càrrecs.

Cal destacar el patrocini d'obres mobles, concretament els cadirats de cor. A partir de la documentació, hem vist com la reina, a més a més de fundar convents, també va pagar retaules (com el de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron) o el cor del convent de la Santíssima Trinitat a València. En el primer dels casos va recórrer a la persona més versada en la matèria, Macià Bonafé, a qui va instar perquè acabés l'obra que estava realitzant a Santa Maria del Mar de Barcelona perquè anés a acabar la de Montalegre. No sabem si és possible que aquest arribés a València per a realitzar el cor de la Trinitat, ja que la reina, en una de les cartes, demanava que s'enviés fusta a la Trinitat, així que, perquè no sol·licitar al mestre de confiança una altra obra a València?. El cert és que Bonafé no està documentat treballant a València, però les seues obres estaven en sintonia amb el que la reina buscava, i, al mateix temps, era un dels artesans més rellevants del moment.

---

¹³⁵⁹ CABALLERO ESCAMILLA, Sonia, "Palacios y conventos a finales de la Edad Media: la reina Catalina de Lancaster y Santa María la Real de Nieva," en *Anales de Historia del Arte*, 22, 2012, p. 268.

¹³⁶⁰ *Ibidem*, p. 272.

Va ser, això sí, una dona del seu temps; embeguda encara en els costums i tradicions medievals, que va preferir subvencionar monestirs i afavorir als ordes religiosos que va considerar més afins a les seues creences desenvolupant tot un programa arquitectònic, devocional i visual dirigit a la veneració i difusió de les idees observants, i això va ser el que va impregnar tota la seua vida privada i política.

Amb tot, el que es pot posar en relleu és que els interessos de la monarca no es van quedar supeditats a les obres realitzades pel seu marit, el rei Alfons el Magnànim. Si és cert que el rei Alfons, amb la seua partida a Itàlia va tenir l'oportunitat de conèixer de primera mà les obres clàssiques i convertir-se en un incipient mecenes del Renaixement, però el patrocini de la reina no s'ha de desmerèixer.

CAPÍTOL 5: EL PALAU DEL REAL DE VALÈNCIA I ALTRES RESIDÈNCIES PALATINES DE LA REINA MARIA

5.1 Les residències reials

Entre les diferents residències on es va allotjar la reina durant el seu regnat, la més destacable va ser el palau del Real de València. Podríem pensar que el clima suau de la zona convidava a fer llargues estades a la ciutat, però, de fet, hi havia interessos més importants que podrien donar resposta a aqueixes preferències: València sempre havia afavorit tant al rei com a la reina en les campanyes militars, la seua ubicació propera a Castella li permetia controlar la frontera conflictiva, en aquells anys, i la mateixa ciutat s'havia ofert als monarques, convertint l'estada de la cort en un negoci per a la seua oligarquia. Així, a València era on s'havia projectat la que havia de ser la capella funerària dels reis (tot i que després s'abandonaria) i on la reina va fundar la seua obra més important: el convent de clarisses de la Santíssima Trinitat, al costat just del palau reial. Però també perquè, el consell de la ciutat havia acordat amb el rei subvencionar-li mil florins (onze mil sous valencians) per cada mes que la cort residís a València. Una oferta gens menyspreable i una estada més llarga a la vegada que afavoria a la ciutat i la col·locava en un centre de primer orde.¹³⁶¹ Cal pensar que la cort atrauria les noves tendències en tots els aspectes artístics, així com la vinguda d'artesans, mercaders, entre altres.

Malgrat això, la vida a la cort no es circumscribia a una sola residència; hi hagueren altres importants palaus on es va allotjar la reina: el del Reial Major de Barcelona, l'Aljaferia a Saragossa o el castell dels Montcada (o de la Suda) a Tortosa són els més notoris. Aquests canvis continus de residència eren habituals degut a la itinerància de les corts medievals, cosa que va fer que, de vegades, es projectaren estances similars en un palau o altre. Així per exemple, tenien sales de representació o de cerimònies tant a l'Aljaferia de Saragossa, amb l'anomenada sala del Trobador, com al Real de València, amb l'anomenada casa dels Marbres, situada en una de les torres del palau. A més, hi havia semblances quant al nom d'algunes estances: la cambra de Paraments, que apareix

---

¹³⁶¹ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, "El impacto de la corte en la ciudad: Alfonso el Magnánimo en Valencia (1425-1428)", en GALÁN SÁNCHEZ, Ángel i CARRETERO ZAMORA, Juan Manuel (eds.), *El alimento del Estado y la salud de la Res Publica: Orígenes, estructura y desarrollo del gasto público en Europa*, Madrid, Ministerio de Hacienda y Administraciones Públicas. Instituto de Estudios Fiscales, 2013, p. 291.

descrita al Real de València rebia la mateixa denominació al palau reial de Barcelona, en el saló que coneixem hui en dia com Saló del Tinell, nom que deriva del tinell, un aparador per a la vaixel·la de luxe.¹³⁶²

Una de les qüestions més interessants a l'hora d'estudiar els edificis era la seua posada a punt quan s'esperava l'arribada del rei o la reina. Aquest era el moment de l'endreça de les habitacions, la col·locació de mobles o l'enramat a les entrades, entre moltes altres coses. Així, quan la reina anunciava que anava a passar una temporada en un d'aquests, es preparaven els mobles i es feien les pertinents reformes.¹³⁶³ De vegades, era la pròpia reina la que dictava els canvis que s'havien de dur a terme per a que les estances estigueren en condicions d'habitabilitat. Un exemple d'açò el va manar acomplir la reina al castell de la Suda en 1417, que es trobava a la part més alta de la ciutat de Tortosa. Normalment aquestes reformes que es manaven fer estaven destinades a reparar elements de la casa com portes, panys i claus o endreçar les finestres. Per al cas de Tortosa, les actuacions van consistir en cridar a un fuster de la mateixa ciutat, anomenat Nicolau Ces Oliveres, per certs treballs d'endrapar les finestres de la cambra on dormia la reina, entre altres coses.¹³⁶⁴

A Barcelona també es realitzaren alguns treballs que es van centrar en la sala Daurada del palau del Bisbe, els quals, a l'igual que al palau de Tortosa, es van dedicar a la reparació o fabricació de finestres. Per a aquestes obres es van emprar materials com les rajoles i la fusta.¹³⁶⁵ Tanmateix, se sap també que en altres sales del palau de Barcelona, com era el cas de la sala de la Tresoreria, el manyà Pere Sabater, va fer noves claus per a dos panys.¹³⁶⁶ No obstant això, hem d'advertir, que al lloc on es van destinar més esforços i temps va ser al Real de València, un palau preexistent que estava situat al bell llit del Túria i al costat del Monestir de la Trinitat. Tot i que també es van fer reparacions similars a les de Tortosa o Barcelona, les reformes es centraren sobretot en els apartaments de la reina, així com en obres de certa importància destinades a refer les quatre torres del Real Vell, que envoltaven l'estructura del palau.

---

¹³⁶² Descrit a SERRA DESFILIS, Amadeo, "Cort e Palau del Rey. El Palacio Real de Valencia en la Edad Media", en *Imago Temporis. Medium Aevum*, I, Lleida, European Union, 2007, pp. 263-279.

¹³⁶³ Quant a mobiliari altres elements decoratius de les cases vegeu: SABATER REBASSA, Sebastiana, JUAN VICENS, Antònia i CERDÀ GARRIGA, Magdalena, "La casa medieval. Materiales para su estudio en Mallorca", en *XXII Congreso Nacional de Historia del Arte. Vestir la Arquitectura*, Vol. II, Burgos, Universidad de Burgos, 2019, pp. 1725-1729.

¹³⁶⁴ ACA, MR 536 (1417), f. 21 r. Un altre dels treballadors documentats a Tortosa va ser Joan Garrig: ACA, MR 536, f. 26 r. No obstant això, hem de pensar que, a més, i abans de la seua arribada, es rentaria el terra, posarien estores i es muntarien els llits, entre altres coses.

¹³⁶⁵ ACA, MR 544, 3 f. 44 v.

¹³⁶⁶ ACA, MR 429, f. 39 r.

5.2. El Palau del Real de València: residència predilecta de la reina

5.2.1. Les reformes al Palau del Real

L'origen del palau del Real de València es remunta a l'època andalusí. L'edifici d'aquell període era una almúnia o *rahal* àrab, una mena de residència de camp, que és d'on realment deriva el nom de “el Real”, que hauria pertangut possiblement a l'últim governador almohade de la ciutat, Abu Zayd. Aquests palaus solien disposar de jardins i horts que estaven regats per canals d'aigua, i en aquest cas per un ramal de la sèquia de Mestalla. Posteriorment a la conquesta cristiana per Jaume I en 1238, el rei el va transformar i el va convertir en la seua residència a València i consegüentment va ser utilitzat pels reis i reines que els succeïren. Jaume II també va emprendre certes reformes al Real, així no obstant, va ser Pere el Cerimoniós el que li atorgà l'aspecte que va perdurar fins al segle XV: dos palaus en un. És a dir, va establir una separació física entre les habitacions del rei i les de la reina amb l'edificació d'un pati menut per a la reina, al voltant del qual es disposaven els seus aposentaments i a la part oriental, aprofitant el palau antic, les dependències del rei. Com a conseqüència de la guerra contra Castella, en 1356, el palau es va fortificar mitjançant la construcció d'una fosa que el vorejava¹³⁶⁷ i es va fer una nova torre a l'entrada, quedant, per tant, la porta flanquejada per dues torres bessones quadrangulars.¹³⁶⁸

Però, les obres no s'acabaren ací, ja que, precisament una de les persones que més va intervenir perquè es dugueren a terme noves reformes al palau va ser la reina Maria.¹³⁶⁹ Partint del conjunt arquitectònic que conformava el Real, dividit en dos cossos, quedava articulat el que s'anomenaria el palau Vell o petit, que era l'edifici original, situat més cap a l'est, i el Reial Nou, cap a l'oest, que estava organitzat al voltant de dos patis, un de major grandària, on tenia l'accés la porta principal del palau, i altre més menut, on se situava l'apartament de la reina. Gràcies a les excavacions que es van realitzar en el 2009 i a la troballa dels plànols que es van fer durant la Guerra del Francès per Manuel

---

¹³⁶⁷ En temps de la reina Maria aquesta fosa ja estava reomplerta de terra. LERMA ALEGRIA, Josep Vicent i PASCUAL PACHECO, Josefa, *El palacio Real de Valencia. Arqueología y memoria. Quaderns de difusió arqueològica 13*, València, Ajuntament de València, 2016, p. 27.

¹³⁶⁸ *Ibíd.*, pp. 11-14.

¹³⁶⁹ GÓMEZ-FERRER LOZANO, Mercedes, “La reforma del Real Vell de València en época de Alfonso el Magnánimo, recuerdo del Palacio desde Sicilia”, *Lexicon*, 8, 2009, [on-line], pp. 1-21.

Cavallero en la Biblioteca Nacional de París, ens podem aproximar l'aspecte que tenia el palau en temps de la reina Maria.¹³⁷⁰

La celebració de les noces entre Maria i el rei Alfons van tenir lloc a aquest Palau del Real de València. Anys més tard, i com a conseqüència de la vinguda dels nous inquilins en 1425 es feia necessari fer alguns canvis o reformes en les seues dependències per adaptar-les als gustos dels nous monarques.¹³⁷¹ Una de les primeres empreses va consistir en representar qui eren els nous reis, la qual cosa es feia mitjançant la mostra de la nova heràldica, va ser un pintor, anomenat Bartomeu Avellà, qui es va encarregar de col·locar les noves armes a les portes d'entrada. Es van pintar dues senyals: una en la porta d'entrada del palau i altra al palau de la Reina, a dintre del recinte.¹³⁷²

L'apartament de la reina

Dins el Real Nou, el pati més menut articulava les diferents cambres de l'apartament o casa on Maria de Castella residia amb la seua cort. Tot i que ha estat estudiat en els darrers anys des del punt de vista arquitectònic, cal posar de relleu un aspecte que, de vegades, passa desapercebut als historiadors per considerar que es tracta de treballs menors, sent tanmateix de vital importància per a quan la cort es mudava al palau. Aquest és el treball dels artesans, habitants en aquest cas de València, que abastien al palau de clavilles, fustes, teles, estores i una bona quantitat de materials i d'obres fetes per a l'ocasió, les quals donaven vida al palau i mostraven els gustos de qui els habitava. Entre els treballadors i proveïdors de palau s'han localitzat els que es poden veure al quadre següent:

Taula 100. Treballadors i proveïdors del palau del Real en temps de la reina Maria

NOM	OFICI
Azmet Amorós	Netejador del palau
Antoni	Manyà
Francesc	Manyà
Alonso Martínez	Rajoler

¹³⁷⁰ BOIRA MAIQUES, Josep Vicent (coord.), *El Palacio Real de Valencia: los planos de Manuel Cavallero (1802)*, València, Ajuntament de València, Delegació de Cultura, D. L., 2006.

¹³⁷¹ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, "El impacto de la corte en la ciudad: Alfonso el Magnánimo en Valencia (1425-1428)", *cit.*, p. 291.

¹³⁷² GÓMEZ-FERRER LOZANO, Mercedes, *El real de Valencia (1238-1810): Historia arquitectónica de un palacio desaparecido*, València, Institució Alfons el Magnànim, 2012, p. 57.

Joan el negre	Esclau que neteja el palau al servei de la cort de la reina
Francesc Giner	Manyà
Bartomeu Pérez	Boter
Joan de Granada	Draper
Jaume Fillol	Pintor
Andreu	Especier
Abdalla Sampenç (moro)	Obrer
Joan de Santjoan	Proveeix fogons
Chicho	Botiguer de frontisses (manyà)
Azmet (moro)	Fuster
Nadal Pérez	Per estores
Joan Cavaller	Per tatxes
Joan Morata	Cordoner
Macià Esteve	Rajoler
Na Maria	Drapera
Pons Andreu	Draper
Mateu Teixidor	Draper
Alí	Xemeneies
Joan Francés	Caixes per clavar encerats
Francesc Joan	Calç
Joan Ramayo	Botiguer
Bernat Gonçalbo	Fuster
Francesc Gomis	Fuster
Pasqual	Fuster del rei de Navarra
Lluís d'Albal	Pintor
Pau Gilabert	Proporciona cuiro
Daniel	Seder
Joan Puig	Pintor de senyals
Joan Peris	Bruneter
Domingo Ortiz	Proporciona murta
Joan de Pina	Fuster
Jaume Estopinyà	Fuster
Joan Solina	Corder

Al voltant del pati central del palau de la reina es disposaven una sèrie de cambres situades al primer pis, o planta noble, on estaven les habitacions, sales i altres dependències de la reina, així com la capella dedicada a santa Caterina, a la qual s'accedia a través d'una escala que hi havia a un dels costats d'aquest pati on, a la planta noble

s'obria en forma de galeria d'arcs. A la planta baixa trobem els estables, les cuines i diferents habitacions destinades al manteniment de la casa. D'altra part, la planta noble del bloc que es conformava al voltant del pati gran estava dedicada a la vida pública del palau, donat que hi havia les sales de recepció, les habitacions de la secretaria i tot el que tenia que veure amb la vida política i pública del palau.

Fig. 28. Maqueta del Palau del Real de València entre el Segle XIII i XV.

El Real Vell era considerablement més menut si el comparem amb l'edifici nou. Articulat per quatre torres, una a cada costat, es conformava al voltant d'un pati on estava la capella dedicada a la Mare de Déu dels Àngels, així com diversos àmbits per als estables, atzembles i altres espais on es tenia cura dels animals exòtics que hi havia al palau com per exemple la casa dels lleons o dels estruços que solien estar tancats per barandats i cadenes amb pany i clau.¹³⁷³ Tot el recinte estava envoltat per un ampli terreny de jardins i horta, ja que estava situat extramurs de València, en un espai apte per al cultiu i regat per un braçal de la sèquia de Mestalla, que permetia el manteniment dels arbres fruiters així com les zones enjardinades que hi havia, sobretot en la part posterior d'aquest (Figura 29), i al mateix temps abastir d'aigua al palau. Inclús disposava d'un pou que era

¹³⁷³ ARV, MR 9209, llibre 2, f. 6 v.

netejat i posat a punt per un mudèjar anomenat Azmet Amoròs.¹³⁷⁴ En la part posterior d'aquest edifici hi havia també un camp amb tarongers que mirava cap el mar.¹³⁷⁵

Aquests espais amb arbres fruiters segurament ja existien quan era un *rahal*. Tot i que segurament tindrien un caràcter més estètic que funcional. Tornant al palau en temps de la reina Maria, aquests espais verds estaven en contacte directe amb algunes de les sales del palau, com per exemple la capella de la Mare de Déu dels Àngels. I com que podria ser un espai més feble i fàcil d'assaltar, es va reforçar la porta de la capella que donava al jardí. Concretament es va comprar una *loba* o lloba (peça de ferro plana que formava part del pany d'una porta i que es mou per mitjà d'una clau) per tancar la capella.¹³⁷⁶ Però, al mateix temps que hi havia una preocupació per aquestes petites reformes, s'encarregaven peces artístiques i votives dedicades a engalanar aquestes estances de culte. Se sap, per exemple, que llavors es va fer una creu per posar una imatge de Crist en la capella. Aquesta creu es va comprar al fuster Pasqual Esteve per 1.100 sous.¹³⁷⁷ El Crist es va encarregar al flamenc Martin Van der Beurse (Martí de Bossa en valencià) per un preu de 300 florins d'or.¹³⁷⁸ Aquest mercader, en realitat era originari de Bruges i arribà a València a la segona meitat del segle XV, on va morir en 1429, però sembla que, tot i trobar el seu nom traduït, no va adquirir mai la ciutadania valenciana.¹³⁷⁹

---

¹³⁷⁴ ARV, MR 9209 ter. (1441), f. 3 r.

¹³⁷⁵ GÓMEZ-FERRER LOZANO, Mercedes, "La reforma del Real vell de València en época de Alfonso el Magnánimo, recuerdo del Palacio desde Sicilia", en *Lexicon*, 8, 2009, [on-line], pp. 7-8.

¹³⁷⁶ ARV, MR 9211 (1447-1450), f. 25 v.

¹³⁷⁷ ARV, MR 9158, llibre 4 (1427), f. 17 r. Vegeu GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, "La cort d'Alfons el Magnànim i l'univers artístic de la primera meitat del quatre-cents", Seu Vella, *Anuari d'Història i cultura*, 5, 2001, p. 31.

¹³⁷⁸ SERRA DESFILIS, Amadeo, "Cort e Palau del Rey. El Palacio Real de Valencia en la Edad Media", *Imago Temporis. Medium Aevum*, I, Lleida, European Union, 2007, p. 274.

¹³⁷⁹ VERLINDEN, Charles, "El registre del mercader de Bruges Martin Van der Beurse (1414-1427)", en FURIÓ DIEGO, Antoni, *València, un mercat medieval*, València, Diputació Provincial de València, 1985, pp. 265-275.

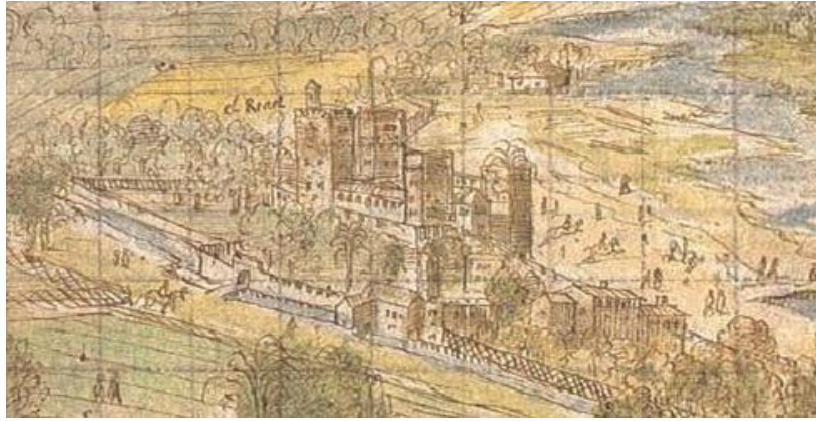

Fig. 29. Vista de València. Detall del Palau del Real, Anton Van den Wijngaerde, 1563.

La comunicació entre el Real i el Convent de la Trinitat

El fet de que la reina elegís el Real com a lloc de residència habitual, propiciat en part per la partida posterior del rei a Nàpols, va encetar una sèrie de millores, sobretot destinades a les sales del seu propi apartament, però, a partir de 1424 es van emprendre també obres al Real Vell així com a la torre dels Àngels, que estava situada entre el Real nou i el vell, sent el nexse d'unió dels dos palaus.¹³⁸⁰

Com hem dit, el palau reial de València va ser el lloc de residència on més temps va passar la reina Maria, tant amb el seu marit, el rei Alfons, com durant les llargues temporades de lloctinència, i per això va haver d'adaptar l'edifici a la presència d'un important nombre d'inquilins, entre ells les seues donzelles. En conseqüència, es van haver de fer més habitacions, cuines i altres dependències per poder allotjar-los. La proximitat del palau al convent de la Trinitat, fundat per ella mateixa va possibilitar que, per poder accedir de manera més directa, la reina manés fer un camí d'accés directe que segurament discorreria per la rambla posterior al palau. Aquest camí estaria doncs al costat oest del palau. Per tal de millorar la comunicació es va "aplanar e metre arena en l'andador qui va de les "pinades" a la porteta qui ix al carreró qui va a la Trinitat, e raure e neteja lo dit carreró per tant com la senyora Reyna va tots jorns a la Trinitat."¹³⁸¹ Les pinades o boscs de pins també estaven situades al flanc oest de l'apartament de la reina. De fet, va ser per orde d'ella que es plantaren els pins en aquesta zona del palau.¹³⁸² Al

¹³⁸⁰ La reina començarà a emprendre les reformes entre 1421 i 1427 i després a partir de 1432 fins a la seua mort.

¹³⁸¹ ARV MR 9157, f. 14 v.

¹³⁸² "...fer altres pinades a la part de la senyora Reyna necessàries a voler de la dita senyora". ARV MR 9159, ff. 5 r., 6 r. i 6 v.

costat de la rambla, on encara ho podem apreciar al dibuix de Wijngaerde (Figura 29), apareix un camí paral·lel a la sèquia que passava per darrere del Reial. Aquest camí és segurament el que es va aplanar per tal que la reina pogués passejar per allí i anar també al convent de la Trinitat d'una manera que l'ombra i la brisa que aquests oferirien farien un trajecte molt més agradable; al mateix temps es va pavimentar l'hort que donava a la rambla.¹³⁸³ Aquest testimoni resulta molt interessant i reforça la seua vinculació amb el monestir de la Trinitat i amb les monges.

Treballs a les habitacions de la reina

Els apartaments privats de la reina, al flanc oest del Real Nou, disposaven en la seua planta noble d'una capella dedicada a santa Caterina i de la torre de l'Alcubla, que es trobava situada a l'extrem sud-oest. En aquesta planta també estaven les estances de serveis, apartaments de les donzelles, cuina, salons... L'habitació de la reina donava a un pati envoltat per una galeria de sis arcs apuntats. Les primeres obres que es van fer en aquesta zona van consistir en pavimentar una part de la partida de la reina,¹³⁸⁴ i es va haver d'apuntalar la galeria d'arcs degut al mal estat que presentava.¹³⁸⁵ Hi havia també una escala que pujava descoberta per darrere de la galeria d'arcs, i donava directament a la capella de Santa Caterina i a les habitacions de la monarca. Aquestes obres començaren en 1421, quan es van fer uns bastiments per cobrir dos naips o galeries, que estaven davant l'església.¹³⁸⁶ La galeria estava coberta per un sostre de fusta sustentat per mènsules de pedra, encarregades al mestre picapedrer Miquel Navarro, qui va refer tres d'aquests arcs i columnes, les quals, segons Gómez-Ferrer, podrien ser columnes encarregades a Girona i transportades des d'allí a València.¹³⁸⁷ Les excavacions realitzades en 2009 corroboren l'existència de capitells amb pedra d'allà. Tot i que l'obra va ser encarregada pel rei, la

---

¹³⁸³ Efectivament, el camí era en sí mateix un lloc d'esbarjo per a la Reina i en ell es feien treballs periòdics de manteniment: "...agrana l'ort de la rambla perquè la reina volia passejar". ARV, MR 9138 (1457-1458), f. 7 r.

¹³⁸⁴ ARV MR 9159, f. 19 v.

¹³⁸⁵ ARV MR 9159, f. 22 v.

¹³⁸⁶ ARV MR 9204, f. 1 r.

¹³⁸⁷ Aquest mestre d'obres ja era conegut per treballar realitzant les obres de l'Almodí de València o el convent de Sant Francesc, entre altres coses. GÓMEZ-FERRER LOZANO, Mercedes, "La reforma del Real Vell de València en época de Alfonso el Magnánimo, recuerdo del Palacio desde Sicilia", en *Lexicon*, 8, 2009, [on-line], p. 11. GÓMEZ-FERRER LOZANO, Mercedes, *El real de Valencia (1238-1810)*.... cit., p. 63.

reina va ser la que les va supervisar, ja que el rei va partir aqueix mateix any cap a l'Alguer.¹³⁸⁸

Sembla ser que aquest recinte es tancava, ja que també es procuren comprar unes cadenes per al pati, segurament per protegir el gran nombre de reliquiariis que hi havia.¹³⁸⁹ Entre les intervencions que s'hi van realitzar, es van canviar portes i els seus forrellats, picaports així com finestres, i es van reparar algunes parets. Documentant-se sobretot compres de fusta per a la porta que estava situada on baixava l'escala.¹³⁹⁰ Entre els fusters que van intervenir trobem a Jaume Estopinyà, que era un fuster de València. Inclús sabem que es va construir un traster que podria haver estat fet pel rajoler Alonso Martínez, el mateix a qui el rei li encarregà que obrés l'escala que pujava a la cambra de la reina.¹³⁹¹

En moltes ocasions, a l'hora d'abordar aquest tipus de reformes, es podien aprofitar materials que es conservaven en bon estat per a tornar-los a utilitzar. Tal és el cas d'algunes portes en bones condicions que es van traslladar a l'apartament de la reina.¹³⁹² Aquesta era una bona manera d'abaratir costos i al mateix temps d'accelerar en les obres de reforma del palau. Altres elements d'aprofitament van ser alguns enguixats, que foren localitzats durant les excavacions arqueològiques.¹³⁹³ Cosa molt semblant va ocórrer a l'Aljafería de Saragossa, concretament en la dita sala dels Marbres, on es van aprofitar d'aquest material per a altres sales.

Quan la reina va arribar de nou a València el 22 de juny de 1440, després d'una xicoteta estada que hi va fer en novembre de 1434, va demanar a Jaume Gallén, obrer de vila, que reparés una habitació que tenia un cantó obert, i alhora li va manar fer tancar altra habitació, així com un cap d'escala.¹³⁹⁴ També es va intervenir de nou en les portes de la torre de que donava a l'hort gran. En 1419 ja es documenten les primeres obres allí.¹³⁹⁵ Si tenim en compte que la torre que dona a la rambla és la de l'Alcubla, en ella es

---

¹³⁸⁸ ARV MR 9159, f. 4 r.

¹³⁸⁹ De fet es compra una cadena “per obs de la entrada del pati de la Reyna e dalt per preu de nou cademat i es fan obres de guaffes de la cadena del pati de la Reyna e della guaffa del portalet de Santa Caterina”. ARV MR 9159, f. 10 r i f. 9 v.

¹³⁹⁰ Se li paga a Antoni, manyà, pels forrellats de la cambra de la Reina. ARV, MR 9159, f. 6 v.

¹³⁹¹ ARV, MR 9159, ff.12 v i 1 r. Vegeu IZQUIERDO ARANDA, Teresa, *La fusteria a la València medieval (1238-1520)*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, 2014.

¹³⁹² ARV, MR 9159 (1419), f. 9 v.

¹³⁹³ LERMA ALEGRIA, Josep Vicent i PASCUAL PACHECO, Josefa, *El palacio Real de Valencia. Arqueología y memoria. Cuadernos de difusión arqueológica 13*, València, Ajuntament de València, 2016, p. 18.

¹³⁹⁴ I el dissabte 25 “agranar i plegar les stores del apartament de la senyora”. ARV, MR 9209 bis (1440), f. 1.

¹³⁹⁵ ARV, MR 9159, f. 2 v. Dilluns 9 de juliol començaren les reparacions en la cambra “on dorm la senyora Reyna per raó de la vinguda de la Reyna a València”. També mencionat aquest obrer per SERRA DESFILIS,

va fer una nova finestra que estigué en obres entre agost i setembre de 1427, la qual tenia contrafinestres i “apitradors” o baranes de fusta, mentre la resta estava construïda de pedra.¹³⁹⁶ Després es va muntar una bastida de fusta per enreixar-la,¹³⁹⁷ la qual, mentre el rei va manar que es netegés la plaça frontal del palau, on estava el camí que venia des de la mar, va demanar també que es retirés aquesta bastida.¹³⁹⁸

Al costat d'aquesta torre, a la rambla, hi havia un jardí que estava cultivat amb tarongers. Aquests jardins que es trobaven cercats per un mur, serien probablement un lloc d'esplai particular de la reina, i en ells els seus esclaus, com Joan el Negre, s'encarregaven contínuament d'agranar i netejar-los com també feien a les diverses sales del palau.¹³⁹⁹ En el propi espai de les pinades, es va construir un safareig o llavador amb el seu corredor i per a tal feina es va haver de fer un partidó a partir del qual es podia extraure l'aigua de la séquia que passava per allí.¹⁴⁰⁰

La zona envers la torre de l'Alcubla es va tancar mitjançant un barandat que arribava fins a l'hort del verger i que mirava des de la rambla.¹⁴⁰¹ Però, més endavant, en 1447, i per poder facilitar segurament el trànsit entre el palau i l'exterior, es van obrir-hi dues portes: una per la porta a l'Alcubla que eixia cap a la rambla i una altra que donava

---

Amadeo, “Cort e Palau del Rey. El Palacio Real de Valencia en la Edad Media”, en *Imago Temporis. Medium Aevum*, I, Lleida, European Union, 2007, pp. 263-279.

¹³⁹⁶ “Dissapte a 16 d'agost foren en fer de fusta los siti e respatlos e apitrador, e la on te los peus de la finestra de la dita torre; dilluns a 18 d'agost foren en començar de picar pedra per obres de una finestra en la Rambla de la torre qui es après de la cambra de parament de la senyora reyna, e feren un llit encaixat corredís obs del senyor rey, e trencar un tranch en la paret en sos feta la dita finestra. Dissabte a 23 d'agost foren per continuar les portes de la dita finestra de la cambra de la senyora reyna. Dimarts a 26 d'agost foren en continuar les portes de la dita finestra e fer una porta en lo portalet del portxe on posa l'infant don Pedro fins arribar a setembre on foren en metre les portes de la dita finestra e forrar de fusta lo respatlle e siti e entrepeus e apitrador de la dita finestra”. ARV, MR, 9157, ff. 6 v-10 v.

¹³⁹⁷ “Dijous a 18 de setembre foren en fer un bastiment de fusta de part de fora per obres de metre les reixes en la finestra que ses fora en la Rambla de la Senyora reyna”. ARV, MR 9157, f. 12 v.

¹³⁹⁸ “Dilluns a 22 de setembre foren per manament del Senyor rey en cavar e aplanar, e dinejar la plaça qui és davant l'enfront del Real granant del camí qui ve de la Mar tro a les torres del dit Real.[...] e llevar un bastiment qui era estat fet en la finestra novament feta on la Recambra de la senyora Reyna...” en ARV, MR 9157, f. 13 r.

¹³⁹⁹ “... donc se'ls mana denajar l'ort de la rambla del apartament de la senyora reyna; estigueren en espolsar les estores”; Francesc Giner, manyà, “per una clau e loba que ha feta per a la porta de l'hort que es estat comprat”. ARV, MR 9158, ff. 1-5 v. I “feren en agranar lo pati de l'entrada com lo pati de la reina”. ARV, MR 9158, f. 8 v.

¹⁴⁰⁰ “...es van obrar les pedres dels partidors per quitar l'aigua en la séquia qui venia o passava pels ords de les pinades.[...] cobrir una séquia qui es en los corrals dels estables dels cavalls del senyor rey [...] foren en continuar la dita otra e estuca una séquia qui passa davant lo camp. ... foren en pahimentar la dita cuberta e fer lo çaffareig en la casa de les Pinades e continuar a cavar la dita séquia e corredor del dit çaffareig”. En ARV, MR 9158, ff. de 15 v a 20 v.

¹⁴⁰¹ “Es va fer murar la paret del ort del verguer vers la rambla fins a la torre de la alcubla del apartament de la senyora Reyna e reparar tota la paret de la casa de mossèn Antonet fins a la dita torre les quals obs començaren a 5 de maig de 1457 [...] es va escurar lo pou de casa de mossèn Antonet”. ARV, MR 9214 (1457), ff. 1 r i 5 r.

als pins.¹⁴⁰² Quedava per tant unit el palau amb els jardins o horts que es disposaven al costat occidental del mateix.

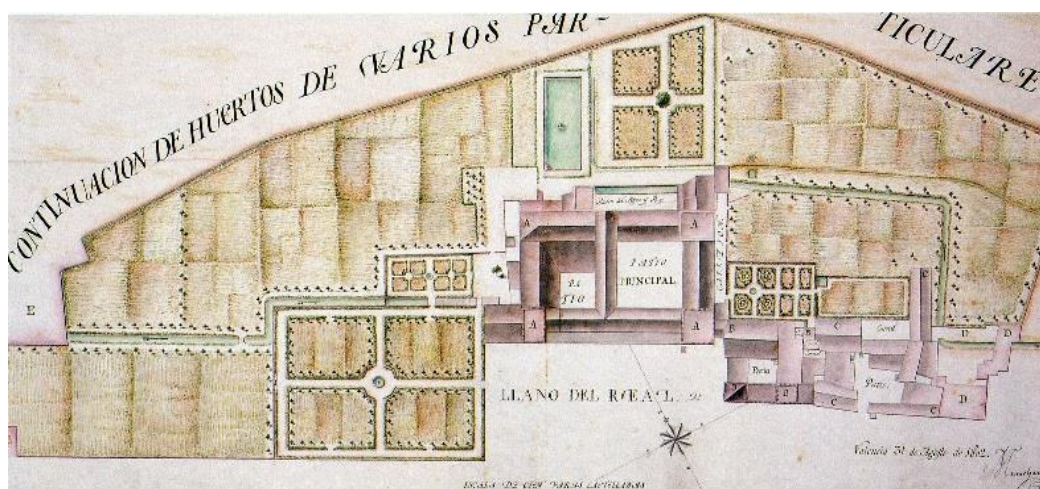

Fig. 30. Plànol del Real. Denominat per l'autor "Vista de paxaro", Manuel Cavallero, 1802.

Decorant les estances

No obstant això, apart de les reparacions arquitectòniques, també s'havien de preparar els llits i els paraments que aquests portaven associats, com per exemple els cobricels o els bastiments per a tapissos o cortines cada vegada que la reina s'allotjava al palau. Aquestes endreces requerien la compra de corda i cordell per a poder penjar barres amb què sostenir-los, així com corrioles.¹⁴⁰³ Ací entraven en joc els botiguers que proveïen al palau d'aquestes matèries. Així, per a tals endreces, es va llogar una escala al boter Bartomeu Pérez.¹⁴⁰⁴ A més, se li van comprar teles a Joan de Granada perquè aquest fes 15 clavilles per tal de col·locar-les a la sala de la casa de la reina, que provenien d'Arràs. Però és més, també se li van comprar 15 politges que havia fet per als capitells per a poder parar els draps.¹⁴⁰⁵ Aquest tipus de politges també les van emprar per a decorar la cambra de parament de la reina, sent encarregades aquella vegada a Jaume Fillol.¹⁴⁰⁶ Aquestes politges sustentarien tapissos o teles pintades, a sobre les parets, per decorar les

¹⁴⁰² ARV, MR 9211 (1447-1450), f. 5 v.

¹⁴⁰³ ARV, MR 9209 bis (1440), f. 3.

¹⁴⁰⁴ ARV, MR 9209 bis (1440), p. 3 v. També: "A 7 de juliol muntaren barres e ajudar a les cambres e sala i a la cambra on dorm la senyora".

¹⁴⁰⁵ Compra a Joan de Granada per "fer 15 claviles per obs per parar en la sala los draps de raç a rahó de 5 diners la peça". ARV, MR 9214 (1457), ff. 3 r- 4 r.

¹⁴⁰⁶ ARV, MR 9214 (1457), f. 6 r.

estances, mitjançant cordes que es sostindrien als dits capitells. Per acabar amb les dependències de la reina, també es té constància que es van fer uns barandats al seu guarda-roba, i altres en els banys.¹⁴⁰⁷ A més a més, es van comprar claus per una porta nova que s'havia fet.¹⁴⁰⁸

Espais sagrats al palau: La capella de Santa Caterina

Com apuntàvem a l'inici, a l'apartament de la reina es trobava la capella de santa Caterina, situada a l'extrem nord, edificada a partir de 1370, en temps de Pere el Cerimoniós. La seua planta estava dividida per quatre trams. La porta d'entrada se situava al sud, però també tenia accessos des de la naia o galeria del pati. A aquesta galeria precisament s'obrien dos òculs que captaven la llum que entrava dins de la capella.¹⁴⁰⁹ Entre les principals reformes que es van fer en aquest recinte sagrat va estar la reparació del paviment, car es trobava trencat.¹⁴¹⁰ També es van col·locar noves portes i papers encerats a les finestres.¹⁴¹¹ Molt possiblement Jaume Estopinyà s'ocupà de tots els treballs que des de 1419 es dugueren a terme: va posar uns golfs de ferro per a la porta del mirador i va fer una porta on es deia que posaven l'aigua beneïda de la capella de la reina. Estopinyà treballaria amb l'ajuda d'un manyà que posaria els forrellats nous o les reixes de la capella, a més de col·locar altres forrellats per a la resta de cambres de la reina, i fer altres obres per a un passatge.¹⁴¹² En 1457 es tornen a fer també les portes que donaven a la galeria. Entre els materials que empraren per fer-les, destacà el preferit per la reina: el roure de Flandes. Portes revestides per dues anelles: una per a tirar d'ella i altra per a tocar.¹⁴¹³

---

¹⁴⁰⁷ ARV, MR 9211 (1447-1450), ff. 6 r. i 7 r.

¹⁴⁰⁸ ARV, MR 9214 (1457), f. 11 r.

¹⁴⁰⁹ ARV, MR, 9206, “de 17 de desembre de 1425, fer bastiments per metre draps encerats per obs de metre en les dues grans hons que són en la Capella de Senta Caterina que responen davant la naya de la reyna”. Vegeu també: GÓMEZ-FERRER LOZANO, Mercedes, *El real de Valencia (1238-1810): Historia arquitectónica de un palacio desaparecido*, València, Institució Alfons el Magnànim, 2012.

¹⁴¹⁰ “Dissabte a 21 de juny de 1427, foren en continuar la dita obra e pavimentar un troç de pahiment que.s era trencat en la capella de Senta Caterina é una bestia que.n traguen a la Rambla altres immundícies que eren romases de la dita obra e rajola e calç que era sobrat en la dita obra, e portaren-ho a la dita obra del viver”. ARV, MR 9157, f. 2 v.

¹⁴¹¹ “Es meteren encerats en la capella major de la reina per a finestres de la capella”. Per Andreu, l'especier. ARV, MR 9138 (1457-1458), f. 2 r.

¹⁴¹² ARV, MR 9159 (1419), f. 8.

¹⁴¹³ “...compra de taules de roure de Flandes que son comprades per ops de una porta que novament es feta en el portal. I també compra una loba gran ab son forniment per a la porta y una gran anella per a tocar e dos anelles per a tirar, encarregant-li-ho a Francesc, manyà”. ARV, MR 9137, f. 16 r.

La porta principal de la capella es tancava mitjançant una reixa de ferro pintada que es va col·locar en 1421.¹⁴¹⁴ Era habitual el fet de trobar reixes a les esglésies i catedrals, que solien estar elaborades a base de llargs barrots verticals i horitzontals entre els quals es podien obrir portes en forma d'arcs gòtics o conopials. Les barres es podien rematar amb florons, cards o caps de carxofa i era molt corrent el fet que s'estanyaren i pintaren. Això, a més d'atorgar preciosisme a la peça, era una mesura de protecció contra la corrosió pròpia del ferro.¹⁴¹⁵ Aquest treball corria normalment a càrrec de pintors, i no seria estrany que el propi Jacomart, pintor de la cort del rei, fos el que pintés alguna d'elles, encara que altres pintors més “decoratius”, com Abellà o Fillol, serien els seus mantenidors habituals.

La capella també disposava d'un cor alt al qual s'accedia a través d'una porta amb arc de pedra,¹⁴¹⁶ per a la qual es va comprar la fusta per a fer-la. Al cor s'accedia per la Casa dels Marbres, on es trobaven els argenters de la cort, a través d'una porta menuda feta també amb arcada de pedra. Aquest accés era molt similar a la porta menuda per on accedia la reina Maria a la tribuna de l'església de la Trinitat a la qual s'entrava des del pati exterior del convent.¹⁴¹⁷ La sagristia estava situada a l'extrem nord-oest, al costat de l'epístola. Durant la dècada dels 40 la reina encomanà que per a les finestres de la seua capella es col·locaren draps encerats; concretament a l'O (l'òcul principal) de la capella així com en tres finestres del seu retret.¹⁴¹⁸

L'altar major d'aquesta capella estava presidit per un retaule dedicat a santa Caterina que se li va encomanar al pintor reial per excel·lència, Jacomart, que sembla que

---

¹⁴¹⁴ ARV, Batllia, 44, “25 de setembre de 1421 dues faxes grans de ferre pintades i stanyades a obs de la porta rexada de la Capella de Senta Caterina del Reyal”, en GÓMEZ-FERRER, Mercedes, “La reforma del Real Vell de València en época de Alfonso el Magnánimo, recuerdo del Palacio desde Sicilia”, en *Lexicon*, 8, 2009, [on-line], p. 21.

¹⁴¹⁵ PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'art gòtic a Catalunya. Les arts de l'objecte*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2008, p. 134.

¹⁴¹⁶ ARV, MR, 9206, “17 de desembre de 1425, fer forats en un portalet de pedra que entra en lo cor de la capella de santa Caterina”. En GÓMEZ-FERRER LOZANO, Mercedes, “La reforma del Real Vell de València en época de Alfonso el Magnánimo...”, *cit*, p. 9.

¹⁴¹⁷ “Per obs d'un portal de la capella de Santa Caterina que entra al cor de la dita capella [...] on la casa dels marbres lla on està lo habitació dels argents del senyor Rey, e fer Prats en un portalet de pedra que entra en lo cor de la capella de Santa Caterina per metre golfs lla en balla la porta”. ARV, MR 9206 (1425), f. 86.

¹⁴¹⁸ “Dimercres a 16 de setembre (1440) foren donats a Francesc Gomis fuster per un jornal fer per manament de la senyora Reyna en clavaren cerats en la O de la capella e en tres finestres del retret de la dita senyora, comprant a Joan Cavaller les tatxes per clavar els damunt dits encerats. I donat a Joan Morata, cordoner per XL alnes de beta blanca de fil per clavar los dits encerats; A Andreu, especier per 13 alnes de tela encerada per obs de algunes finestres del Reyal com del O de la capella e altres finestres de la senyora Reyna”. ARV, MR 9209 bis (1440), f. 13 r.

es va caure i es va haver de reparar.¹⁴¹⁹ De fet, a 1458 se li va encarregar pintar un nou retaule dedicat a la vida de santa Caterina i una imatge de la santa en qüestió que presidís la taula central. I, tot i que Jacomart acabava de tornar de la cort de Nàpols amb el rei, és molt possible que la reina fos la que li encarregués aquest retaule. A més a més, l'entorn de la capella es complementava amb tapissos o teles d'Arràs, la qual cosa ens dona una idea de la sumptuositat i el gust per la decoració del moment amb teles, catifes i pintures que omplien tot l'espai.¹⁴²⁰ També es van comprar uns canelobres per al faristol, que es trobava al lloc on cantaven els capellans, així com altres elements necessaris com tovalles, sabó per ensabonar, una clau per a la caixa de la capella, una llanterna de ferro per als matins al faristol, ciris blancs o palma d'olivera. Un ambient, a la fi, com el que podem trobar a la capella que va pintar Leonard Crespí on el rei i la reina escoltaven missa (Figura 31).¹⁴²¹

Rodrigo Cervera, que era el prevere de la capella del Real, també va fer una sèrie de compres per a les capelles del Real, entre les quals estan documentades una clau per a la capella (no especifica quina), corda per a la campana, palma de raïm, sobre-pellisses per a ell mateix quan celebrava els oficis, una cortineta per a la capella major i oli per a les llànties.¹⁴²² I, a l'igual que en la capella privada del rei, la reina va manar que es posaren dos bancs i tres taules per posar els ciris a Setmana Santa.¹⁴²³ També es va fer un banc de fusta amb cinc escalons per a l'altar de la capella, on poder guardar les relíquies del rei.¹⁴²⁴ Sabem també que la reina va manar, que en la seua capella (suposem que la de santa Caterina) es feren altres tants bancs i un faristol.¹⁴²⁵ Tot i que les compres són generals per a totes les capelles del Real.

---

¹⁴¹⁹ "...e adobar lo retaule de la capella de senta Caterina com fos caygut". ARV, MR 9209, f. 17 r.

¹⁴²⁰ ARV, MR 11605, de 1423 on diu que "bastiments de fusta per a draps encerats en la partida de la senyora reyna e empaliar de draps de raç la capella de senta Caterina", en GÓMEZ-FERRER, Mercedes, "La reforma del Real Vell de València en época de Alfonso el Magnánimo..." *cit.*, pp. 1-21.

¹⁴²¹ ARV, MR 9205 (1422-1424), ff. de 8 v a 17 r.

¹⁴²² ARV, MR 9205 (1422-1424), f. 9.

¹⁴²³ ARV, MR 9209 bis (1440), f. 16 r.

¹⁴²⁴ "...e obrar un banch de fusta de cinc graons per obs del altar de la capella de Santa Caterina per tenir les relíquies del senyor Rey". ARV, MR 9206 (1425), f. 84 v.

¹⁴²⁵ "...fer banchs o feristols de fusta per a la capella de la senyora Reyna". ARV MR 9158, llibre 4, ff. 2 r.

Fig. 31. Salteri-Llibre d'Hores d'Alfons el Magnànim. Interior de la capella del Real, Leonard Crespi, S. XV.

La capella privada

No obstant això, a part de la capella descrita, la reina tenia un oratori particular, molt propi d'aquestes corts baix-medievals i de les corrents inspirades en la *devotio moderna*. La capella privada, que estaria a les immediacions de la seua cambra, es manà fer en 1435 a prop de la cambra de les donzelles.¹⁴²⁶ Aquest oratori particular d'ús exclusiu es va cobrir amb un sostre de fusta de Flandes, que en realitat es tractaria d'algun tipus d'enteixinat, com era habitual en les comandes reials, com el que s'encarregà per al convent de la Trinitat. Però, el més destacable, és que al dit sostre de la capella estaven representades les armes de Castella, Aragó i Sicília en tres claus fetes de talla tornejades.¹⁴²⁷ La sala estava oberta amb finestres, que estaven tapades amb encerats en les seues portes.¹⁴²⁸ La decoració es va completar amb les peces de Nadal Pérez, esparter

¹⁴²⁶ ARV, MR, 9214 (1457), f. 12 v.

¹⁴²⁷ Possiblement pintades per Jaume Fillol, que ja havia pintat les de la Sala Nova. GÓMEZ-FERRER, Mercedes, "La reforma del Real Vell de València en época de Alfonso el Magnánimo, ..." *cit.*, p. 21.

¹⁴²⁸ ARV, MR 9209, f. 16 v.

qui va fer per a la capella unes estores; Francesc, manyà de professió, va fer una reixa per a la finestra, segons diu, possiblement referint-se a aquest oratori.¹⁴²⁹ En 1457 la capella va haver de fer una altra reforma que responia als treballs propis de manteniment.¹⁴³⁰ A més de tot el descrit, aquest oratori es completaria amb teles, tapissos, caixes i cofres els quals guardaven relíquies i, algun dels retaules que veurem descrits a l'inventari de la reina, que es trobarien situats en alguna mena d'altar, acompanyats de bíblies i missals, banyats per la serena i íntima llum dels canelobres.

La cambra de la Reina

Molt a prop de la capella de Santa Caterina es situava la cambra de la reina que també donava al pati o galeria central. Les descripcions amb què comptem d'aquesta habitació són pràcticament nul·les així que és molt difícil tenir una imatge clara de com seria aquesta cambra, incloent-hi les recambres i la cambra de retret, un apartat més íntim i secret del que era l'habitació. Sols se sap que, quan la reina entrà a viure al Real va reformar la distribució del seu apartament refent certs barandats.¹⁴³¹ I, d'entre les poques notícies que se'ns dona de l'espai, se sap que hi tenia un llit de posts que es va realitzar durant el mes de febrer de 1424,¹⁴³² amb màrfegues per al llit farcides de palla.¹⁴³³ Per raons que se'ns escapen en 1425 es va portar el llit que hi havia a la cambra del Àngels del palau a la seua pròpia cambra.¹⁴³⁴ I sols podem advertir que tindria, efectivament, un llit amb un cobricel al centre i que hi tenia una sèrie de bancs al voltant del llit, que normalment ajudaven per poder pujar-hi i al mateix temps allunyaven el fred del sòl, tal i com aporten les notícies del Mestre Racional.¹⁴³⁵

La cambra es completava amb estores que li van comprar a Miquel Pérez.¹⁴³⁶ Així com les que es compren de nou, anys després a Nadal Pérez: concretament una dotzena de material per fer noves estores per a la dita cambra i també per a la cambra de

---

¹⁴²⁹ ARV, MR 9213 (1442), f. 81 v.

¹⁴³⁰ ARV, MR 9214 (1457), f. 2 v.

¹⁴³¹ Dona a Masià Esteve, rajoler, "per tres milles de ragolla per obres dels barandats e migans de la senyora reyna a raho de 38 sous...". ARV, MR 9157, f. 1 v.

¹⁴³² ARV, MR 9158 del llibre 4, f. 3 r.

¹⁴³³ ARV, MR 9159, f. 7 v.

¹⁴³⁴ El 22 de setembre (1425) "foren en mudar lo llit de la cambra dels àngels a la cambra de la senyora reyna". ARV, MR 9206 (1425), f. 45 r.

¹⁴³⁵ A 13 de novembre de 1457 "...ops de banchs qui son entorn del lit de la senyora Reyna". ARV, MR 9214 (1457), f. 11 v.

¹⁴³⁶ ARV, MR 9211 (1447-1450), f. 9 v.

parament.¹⁴³⁷ Les estores cobririen tota l'habitació, que segurament estaria pavimentada de rajoles de Manises, tal i com es pot apreciar a la Cambra del Rei que es veu al Salteri i Llibre d'Hores d'Alfons el Magnànim. D'aquesta manera pal·liaria també els efectes del fred del sòl a l'hivern i faria de l'estança un lloc més confortable.

L'habitació disposava d'almenys un armari, el qual en 1457 es va haver de folrar de nou en vista de que era tan vell que les coses que tenia a dintre es florien.¹⁴³⁸ En les notes del batle no es descriuen els materials però aquest tipus de peces solien anar folrades de pell i estaven pegades directament a la fusta i subjectades per corretges de ferro. Així mateix, més endavant, es va manar fer un nou llit de 6 posts, que se li va encarregar a Manuel Baguer.¹⁴³⁹

Prop de l'habitació de la reina i de manera independent, tenien la seua cambra dos de les persones més important per a ella. Una d'elles era el metge i l'altra el camarlenc, que tenia cura de la cambra.¹⁴⁴⁰ També hi havia certes dones del palau que tenien la seua pròpia habitació, com és el cas de la noble Úrsula de Montpalau, que després de vídua va continuar al costat de la reina¹⁴⁴¹ i segurament Toda Centelles i Maria Rodríguez de Sarmiento.

El guarda-roba

Relacionat amb la cambra i de vegades difícil de distingir, estava el guarda-roba. Aquesta habitació era on es guardaven les robes i les peces més preuades i per tant era lògic que no estigués molt a lluny de la cambra reial. Segurament seria una de les habitacions annexes a la cambra de la reina. En 1425 es va reformar obrant-se un barandat en ella, però són pocs els detalls al respecte.¹⁴⁴² Així i tot, sabem que el paviment

---

¹⁴³⁷ ARV, MR 9214 (1457), f. 12 r. No tenim constància de que aquest Nadal Pérez fos família de Miquel.

¹⁴³⁸ "Forraren de fusta un armari en la cambra de la reina com ses molt necessari, car si florien les coses. Per Pere Almagosa". ARV, MR 9138 (1457-1458), f. 1 r.

¹⁴³⁹ "...dona a Manuel Bages per un llit de 6 posts en que n ha 6 posts ab sos peus per obs de la cambra de la senyora reyna com lo qui era estat furtat que en costa LXVI sous". ARV, MR 9211 (1447), f. 6 r

¹⁴⁴⁰ ARV, MR 9214 (1457), f. 13 r.

¹⁴⁴¹ "...se li compren per a l'habitació d'aquesta: an Nadal Pérez per dos estores y en la cambra d'Ursula de Montpalau que està malalta, al preu de 8 sous. També es compra a Ponç Andreu, especier, una alna i mija d'encerat per obs d'una finestra de la cambra on dorm Ursola de Montpalau per obs de una finestra del retret de les donzelles". ARV, MR 9214 (1457), f. 14 r.

¹⁴⁴² ARV, MR 9206 (1425), f. 76 v.

d'aquesta habitació també estava fet de ceràmica¹⁴⁴³ i que tenia una finestra orientada cap a l'escala que descendia als jardins.¹⁴⁴⁴

Les cambres de les donzelles

La reina va tenir cura per aposentar les seues dones i donzelles, i per aqueixa raó es va disposar a fer una sèrie de reformes. En 1427 es van construir uns barandats per disposar un total de quatre cambres per a aquestes.¹⁴⁴⁵ A més a més, es van col·locar portes i altres elements, possiblement prestatgeries. Les parets es van fer d'obra, ja que es sap que es va fer cridar al rajoler Macià Esteve per a l'obra dels dits barandats.¹⁴⁴⁶ Més tard, es van adequar aquestes habitacions amb reixes per a les finestres, posant forrellats i col·locant frontisses.¹⁴⁴⁷ Entre altres coses, es van comprar a Na Maria una peça de beta de fil per a fer encerats, i es va pagar a Ponç Andreu per draps encerats per a les obres de les finestres de les cambres de les donzelles i altre drap estret per a finestres d'una [escala] de caragol que pujava a altra cambra.¹⁴⁴⁸ A l'inventari del Palau del Real fet a la mort de la reina, quan es descriuen les habitacions de les donzelles també es parla de que almenys serien quatre les estances d'aquestes, amb finestres encerades per protegir del vent, el fred o la calor.¹⁴⁴⁹ Possiblement referint-se a les quatre habitacions que es van fer en 1427, les qual tenien 7 taules de llit.¹⁴⁵⁰

---

¹⁴⁴³ ARV, MR 9216 (1458), f. 12 r.

¹⁴⁴⁴ SERRA DESFILIS, Amadeo, "Cort e palau del Rey...", *cit.*, p. 273.

¹⁴⁴⁵ "En 1427 es fan una sèrie de reformes en els apartaments de les donzelles. Es va fer un barandat doble a una cambra de l'apartament de la reina qui respon a la cambra de parament a la capella per ops de 4 cambres per a les donzelles e en fer portes e altres coses necessàries per a les 4 cambres", ARV MR 9157, f. 1 r; "I per fer estants i portes de uns barandats en una cambra", ARV MR 9157, f. 1 v. Aquests estaven "fets de rajola. Macià Esteve va ser el rajoler que es va contractar per fer aquestes obres, el qual utilitza 3 milles de ragolla per obres dels barandats e migans de la senyora Reyna i a Joan Andrés per obres del apartament de les donzelles que es miga càrrega i dotar a la cambra de ferrats". En ARV MR 9157, ff. 3 r. a 6 r.

¹⁴⁴⁶ ARV, MR, 9157 (1427), llibre 2, ff. 1-3 v.

¹⁴⁴⁷ ARV, MR 9214 (1457), f. 14 r.

¹⁴⁴⁸ ARV, MR 9157 (1427), llibre 2, ff. 6r-v.

¹⁴⁴⁹ Se li compra a na Maria "per una peça de beta, de fil per obres dels encerrats i a Ponç Andreu per quatorce alnes de drap encerrat de ample per obres de les finestres de les donzelles e altre drap encerrat estret per a finestres de una carragoll que puga dal a la cambra. Dilluns a 18 d'agost foren en començar de picar pedra per obres de una finestra en la Rambla de la torre qui es après de la cambra del parament de la senyora Reyna. E feren un llit encaxat corredis fet per Miquel Navarro i Mateu Teixidor". ARV MR 9157, f. 6 v.

¹⁴⁵⁰ ARV, MR 9216 (1458), f. 20 v.

La cuina de la reina

En 1440 es van dur a terme noves obres que es van centrar als pessebres i altres retrets de l'apartament de la reina, entre els quals es va reformar la cuina, situada segurament a l'ala nord del seu apartament. Allí es va obrar la llar, feta pel mudèjar de Mislata, Abdallà Sampenç,¹⁴⁵¹ mentre que Joan de Sant Joan va ser l'encarregat d'obrar els fogons de la cuina, utilitzant argila per a les obres.¹⁴⁵² Al voltant de la cuina hi havia un saliner (possiblement caixeta o boteta de fusta per contenir la sal per al maneig de la cuina).¹⁴⁵³ L'habitació es completava amb una sèrie d'estants, els quals es van haver de refer un total de tres perquè s'havien caigut,¹⁴⁵⁴ així com armaris,¹⁴⁵⁵ que guardarien tots els estris necessaris. Cap al 1447 es van fer uns barandats a la cuina¹⁴⁵⁶ així com unes reixes de ferro per a la nova finestra que donava a l'hort dels tarongers.¹⁴⁵⁷

Però les obres no finalitzaren del tot en aqueix moment. Deu anys més tard, en 1457 es van realitzar uns nous barandats fets amb rajola. Al mateix temps es va fer una olla de forn.¹⁴⁵⁸ De fet, com sembla que les obres es demoraven tant, en 1458, la reina instà a Joan de Bonastre que acabés d'obrar la cuina i els retrets (que s'havien fet novament) del seu departament que donaven envers la séquia perquè, tal i com ella comenta, “eren de gran servei i necessitat.” Doncs aquests treballs duraren des del 17 de febrer fins al 19 de juny.¹⁴⁵⁹ Els retrets en qüestió miraven a l'hort de les pinades, que era el jardí particular de la reina. Fins i tot es va haver de retirar un pi que s'havia caigut damunt de la cuina de la reina i que havia trencat la xemeneia.¹⁴⁶⁰

---

¹⁴⁵¹ ARV, MR 9209 bis (1440), ff. 2 v i 3 r.

¹⁴⁵² ARV, MR 9214 (1457), f. 8.

¹⁴⁵³ “...ops del saliner en torn de la cuina de la Reina a la part de la casa del Racional”. ARV, MR 9214 (1457), f. 11 v. Definició del Diccionari català-valencià-balear del Centre d'Estudis Catalans.

¹⁴⁵⁴ ARV, MR 9209 (1440), f. 16 v.

¹⁴⁵⁵ “El 13 de novembre de 1457 dona a Chicho botiguer per quatre frontisses fes per obs de un armari de la cuina de la senyora Reyna”. ARV, MR 9214 (1457), f. 12 r.

¹⁴⁵⁶ ARV, MR 9211 (1447-1450), f. 6 r.

¹⁴⁵⁷ ARV, MR 9212 (1451-1452), f. 60 r.

¹⁴⁵⁸ ARV, MR 9138 (1457-1458), ff. 3-4. Les olles solen ser de fang, rodones i amb anses. El fet que fos de forn significaria possiblement que s'utilitzava per a aquest espai específicament.

¹⁴⁵⁹ ARV, MR 9139 (1458), f. 21 v.

¹⁴⁶⁰ ARV, MR 9211 (1447-1450), f. 18 r.

El tinell de la reina

El tinell, a més a més de referir-se al moble aparador on s'exposava la vaixel·la de luxe, era un menjador, per tant la cambra on lluia especialment el dit moble. La reina en tenia un, però també les donzelles tenien el seu propi tinell.¹⁴⁶¹ Aquesta separació també s'observa a la cuina, ja que, segons la documentació que fa referència al palau, es va sol·licitar algeps per tal d'obrar la xemeneia de la cuina de les dones, la qual cosa posa en evidència que hi havia dos cuines també, una per a la reina i altra per a les donzelles.¹⁴⁶² En 1440 es comprà una fulla gran de 3 palms de fusta al moro Azmet, la qual cosa dona la idea que seria una taula prou gran.¹⁴⁶³ Prop de la cuina estaria el rebost, on es guardaven els aliments, entre altres coses, i on es va fer un nou pany i claus per a les portes d'aquest.¹⁴⁶⁴ La reina disposava a més de la casa de la botelleria, independent a la del rei, on es guardava el vi.

Els estables de l'apartament de la reina

D'altra part, altra de les dependències del palau, vital en tota casa reial, era el lloc on es guardaven els animals. Els estables de casa de la reina estaven situats a la planta baixa del Real Nou. La documentació posa de relleu que hi eren dins el pati de la reina, per la qual cosa es van tancar uns barandats.¹⁴⁶⁵ Serien habitacles senzills, fets d'obra i coberts amb teula i voltes de revoltos, als quals es van incorporar unes noves portes de fusta per a la part on solien estar els muls de la reina;¹⁴⁶⁶ més o menys situats a sota del lloc on estava la tercera torre.¹⁴⁶⁷ Al costat dels estables hi havia una casa anomenada "de la fusta", segurament destinada a guardar aquest material vital per encendre els forns o les xemeneies del palau.¹⁴⁶⁸ Ambdós espais es van haver de reformar, ja que, segons ens

---

¹⁴⁶¹ ARV, MR 9159 (agost de 1419), f. 2 r.

¹⁴⁶² ARV, MR 9159 (1419), f. 10 r.

¹⁴⁶³ ARV, MR 9209 (1440), f. 16v.

¹⁴⁶⁴ Es van fer "unes Claus per a les portes que feren en lo rebost de la senyora Reyna". ARV, MR 9209 (1440), p. 5r.

¹⁴⁶⁵ ARV, MR 9209, llibre 2, f. 1.

¹⁴⁶⁶ ARV, MR 9214 (1457), f. 11 r.

¹⁴⁶⁷ ARV, MR 9158 (1427), llibre 3, f. 3 v.

¹⁴⁶⁸ "El 12 de març feren un troç de paret entre l'estable e la casa de la fusta on se plovia la cuberta", ARV, MR 9158 (1427), llibre 3, f. 42 v.

diuen els documents, tant els estables com la casa de la fusta es plovién, és a dir, estaven plens de goteres.¹⁴⁶⁹

També es va obrar una finestra i diverses portes damunt de la casa de la cavalleria.¹⁴⁷⁰ En realitat des de 1427, es va procedir a reparar no sols els estables de la casa de la reina, sinó també els del rei, els cavalls del qual se situaven enfront de la rambla que passava per darrere del Real.¹⁴⁷¹ El sòl d'aquells estables es preparava tirant terra batuda per als cavalls, cosa que també es repetia quan el rei volia preparar el sòl per a jugar a ballesta.¹⁴⁷²

La cambra dels Àngels

Una de les cambres de representació del palau era l'anomenada dels Àngels, i en 1427 es van emprendre també algunes millores en ella. Des de l'exterior, aquesta cambra se situava dins la torre que estava damunt de la cambra del rei. Quedava pràcticament al centre de tot el conjunt (Figura 28), ja que estava al costat de la porta d'entrada, i estava coberta per una volta de cinc claus amb mènsules decorades en forma d'àngels que sostenien les armes reials, a la qual se sumaven la decoració de la plementeria, ornada amb parelles d'àngels pintats. Així és que molt probablement, el nom de la cambra provenia de la seua decoració.

Entre les primeres reformes que es van fer a aquesta cambra va estar el canvi de paviments del sòl.¹⁴⁷³ Després de posar el nou paviment es va acabar la torre, que s'havia fet de nou.¹⁴⁷⁴ Entre la cambra dels Àngels i el Real Nou es va fer un passadís que comunicava els dos palaus a través d'una galeria.¹⁴⁷⁵ En una de les portes que allí donaven accés hi havia un forrellat amb manilla, dues *baldes*, una clau i una *lloba* amb dos claus.¹⁴⁷⁶ Aquesta va ser l'habitació privada del rei, la qual podria haver estat edificada per l'arquitecte Francesc Baldomar que en 1440 ja es documenta treballant al palau. La torre es va edificar amb tàpia valenciana reforçada als cantons amb carreus de pedra. Els

---

¹⁴⁶⁹ ARV, MR 9158 (1427), llibre 4, f. 17 v.

¹⁴⁷⁰ ARV, MR 9158 (1427), llibre 3, f. 37 r.

¹⁴⁷¹ ARV, MR 9158 (1427), llibre 3, f. 7 v.

¹⁴⁷² ARV, MR 9158 (1427), llibre 3, f. 53 r.

¹⁴⁷³ "Dijous a 11 de març foren en còrrer lo dit terrat e tornar dos troços de paviment en la cambra dels Àngels lo qual era estat levat". ARV, MR 9158, llibre 3, f. 42 r.

¹⁴⁷⁴ ARV, MR 9206 (1425), f. 30 r.

¹⁴⁷⁵ ARV, MR 9208 (1432), f. 45 r.

¹⁴⁷⁶ ARV, MR 9214 (1457), f. 10 r.

diferents pisos es comunicaven mitjançant una escala de caragol, com altres de les habitacions del palau, i es rematava per un terrat on hi havia un penell. En el plànol de Manuel Cavallero s'aprecia com en l'extrem esquerre superior de l'habitació es veu l'escala de caragol per on es muntaria cap a les habitacions superiors (Figura 32). Abans d'entrar a aquesta sala dels Àngels hi havia una mena de rebedor, i, en la sala de superior, una columna central sostenia el sostre.¹⁴⁷⁷

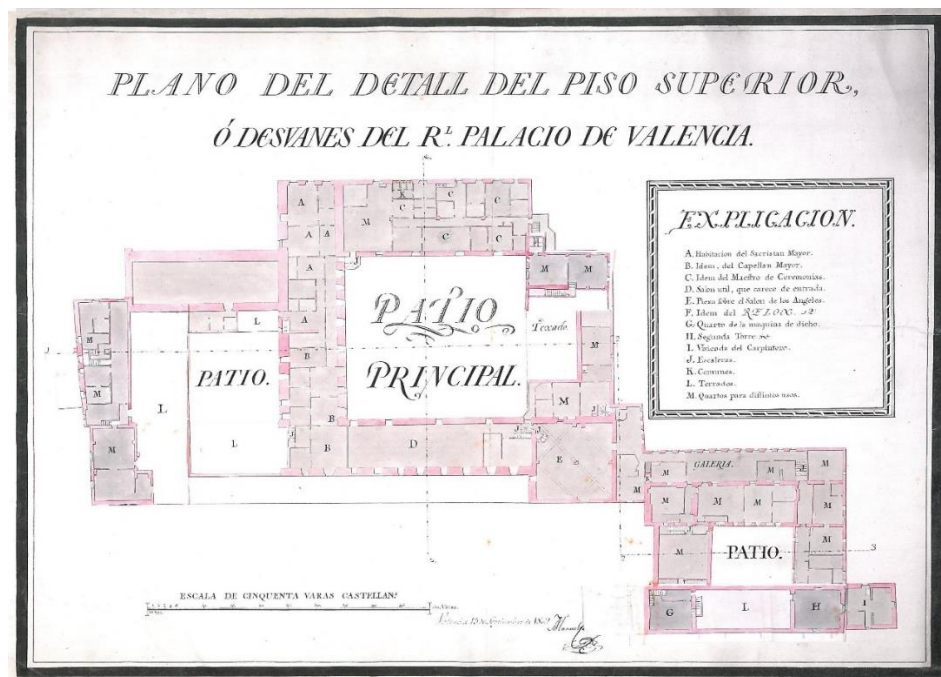

Fig. 32. Plànol del pis superior del Palau del Real, Manuel Cavallero, 1802.
Fons Suchet, CHAN, París.

El Real Vell

Si mirem la part oriental del palau, és on es disposava el Real Vell. Aquest era, des d'època de Jaume I el nucli principal de la residència reial que, com s'ha dit abans, es va relegar en pro d'un nou edifici més gran i amb més dependències per poder allotjar la cort reial. Les reformes empreses per la reina així com pel rei Alfons, van ser de les més significatives. Mentre que la casa de la reina Maria estava al Real Nou, la casa del Rei es va mantenir en aquestes antigues dependències. El fet de ser el sector més antic va fer que fos també el que més reformes necessités per tal d'allotjar a tota la cort i funcionaris que

¹⁴⁷⁷ Vegeu el plànol amb la lletra "E" en BOIRA MAIQUES, Josep Vicent (coord.), *El Palacio Real de Valencia: los planos de Manuel Cavallero (1802)*, València, Ajuntament de València, Delegació de Cultura, D. L., 2006, p. 111.

allí tenien les seues oficines, però també a la gran col·lecció d'animals exòtics de què disposava el rei: hi havia lleons; titots reials, estruços i inclús ossos. El fet de tenir aquests animals representava també el poder i l'exclusivitat, donat que, allò exòtic i poc accessible per a la gent en general encarnava el luxe, el poder i la distinció que buscaven aquests monarques.

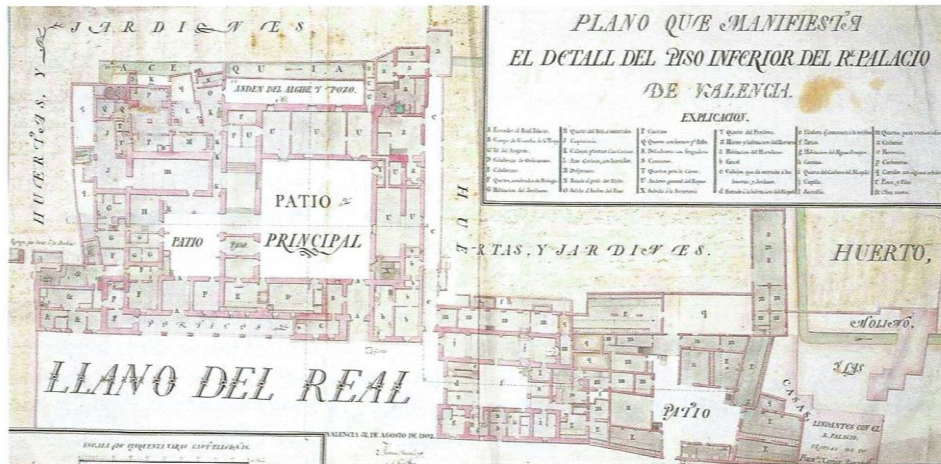

Fig. 33. Plànol del pis inferior del Palau del Real, Manuel Cavallero, 1802.
Fons Suchet, CHAN, París.

Les principals reformes que es van dur a terme al Real Vell, van començar a partir de 1424. Tanmateix, després de la partida d'Alfons el Magnànim a Itàlia en 1432, les obres al palau van ser continuades per la reina. Els treballs van començar per les quatre torres que flanquejaven l'edifici,¹⁴⁷⁸ que es van ampliar en altura, alhora que es van reformar diferents sales i habitacions del palau, així com les dependències destinades als animals que donaven al pati, situades en la planta baixa, i es va fer una sala nova que donava a la façana principal.¹⁴⁷⁹

La primera torre que es va reformar va ser la que estava al costat de la porta d'entrada i que sobresortia per damunt de la capella, i després es va continuar per aquella on més tard, en el segle XVIII, es col·locaria el rellotge. A continuació es va seguir per la que donava a la dreta i mirava al riu, i es va acabar per la torre posterior a aquesta, per damunt de la capçalera de la capella.¹⁴⁸⁰ A part de l'engrandiment de les torres el que es

¹⁴⁷⁸ “Dilluns a 16 de juny de 1427 foren per manament enderrocar la volta que era del terrat, o pas que.n es entre les dues torres del Real novament obrades, per tant com se serien fetes e gastades en altres lochs. E hagueren-se a tornar de nou”. ARV, MR 9157 (1427), f. 1 r.

¹⁴⁷⁹ GÓMEZ-FERRER LOZANO, Mercedes, “La reforma del Real vell de València en época de Alfonso el Magnánimo, recuerdo del Palacio desde Sicilia”, *Lexicon*, 8, 2009, pp. 7-22.

¹⁴⁸⁰ Ídem.

pretenia era establir una comunicació directa entre el Real Vell i el Nou, i per a això, es va procedir a establir un passatge que connectava amb la cambra dels Àngels. Aquestes empreses se li van encarregar també a Miquel Navarro, el mateix mestre que havia estat treballant als apartaments de la reina.

Aquesta primera torre es va fer de nou. Les dues primeres plantes estaven cobertes amb voltes de rajola de barandat, mentre el tercer pis es va cobrir amb un enteixinat de fusta. Al terrat hi havia un pis pla de rajola i un barandat amb merlets. Aquesta torre quedava rematada per un campanar del que faria ús la capella de Santa Maria i els Sants Joans, que es trobava al Real Vell. Entre les obres que es van portar a terme va estar el rebaixat de les finestres. Aquesta primera torre es comunicava en l'interior a través d'una escala de fusta de caragol i les seues estances estaven decorades amb rajoles que portaven les divises del rei. A més a més, s'obriren dues finestres menudes, reduint la grandària de les anteriors. A l'interior hi havia sitis de pedra folrats de fusta. Sense dubte, aquesta era una habitació especial, ja que va ser on el rei va decidir donar a la catedral les relíquies de Sant Lluís bisbe i les cadenes del port de Marsella, que ara es troben a la sala capitular de la catedral de València; allí ho va fer efectiu en presència de l'ambaixador a Roma, Guillem de Vic.¹⁴⁸¹

L'església del Àngels estava en la crugia esquerra del Real Vell i donava per la seua dreta cap a un pati que estava decorat per parterres i arbres. Novament, com ja havia fet en els departaments de la reina, se li va encarregar a Francesc, manyà, fer una reixa de ferro per a la finestra de la sagristia, per evitar possibles furts, ja que en temps passats havien robat un calze que allí es guardava.¹⁴⁸² De fet, una de les principals funcions que tenien les reixes és deixar a la vista les relíquies, donant seguretat però al mateix temps permetent que foren vistes pel públic en determinats moments. Per a fer-nos una idea de com serien les reixes de les capelles del Real caldria comparar-ho una mica amb els exemples tan ben conservats d'algunes de les esglésies o catedrals de l'època. Possiblement perquè es tractava d'una reixa amb barrots senzills sense a penes decoració.¹⁴⁸³

La segona torre es va començar en 1425 i, pràcticament seguia el mateix esquema constructiu que l'anterior: dues voltes de barandat en els primers pisos i un sostre de fusta

---

¹⁴⁸¹ Ídem.

¹⁴⁸² ARV, MR 9158, f. 8 v.

¹⁴⁸³ PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'art gòtic a Catalunya. Les arts de l'objecte*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2008, p. 134-135.

a la tercera planta, la qual estava decorada amb finestres geminades d'arcs gòtics. Les cantonades estaven fetes de pedra i reforçaven l'estructura. A l'interior es van obrar una sèrie de xemeneies en les diferents habitacions, que estaven pavimentades amb rajoles de Manises. Una de les portes que en ella s'obrien estava decorada amb els escuts reials fets de fusta i pintats d'or i vermell per Lluís Dalmau. S'ha de dir que, possiblement, en aquesta torre es trobava situat el guarda-roba del rei, lloc, d'altra part, que estava bastit de sitis folrats de teles.¹⁴⁸⁴ Ací, el rei tenia exposades les seues cavalcadures així com bastiments per tenir llances. Va manar fer també un pessebre, en una de les cases del guarda-roba, i va disposar-hi dos cadafals perquè la reina Maria i la infanta (la germana de la reina) pogueren veure els jocs que s'hi desenvolupaven.¹⁴⁸⁵ A més a més, també disposava d'una cambra, anomenada "de l'argent", però degut a la pobra informació és difícil saber on podria estar.¹⁴⁸⁶

Dos anys més tard es van emprendre les obres de la tercera torre, que és la que mirava a la dreta en la façana principal del Reial.¹⁴⁸⁷ La seua estructura era molt similar a les anteriors. Les obres foren empreses per Guillem Just, mestre major d'obra, i Bernat López, obrer de vila. La seua construcció es va fer amb certa celeritat, ja que just el dia següent de ser preparades les bastides començaren a construir les voltes.¹⁴⁸⁸ En aquesta torre estava la cambra de les armes¹⁴⁸⁹ i també la cuina del rei, a la qual se li va reparar la teulada.¹⁴⁹⁰

Les reformes al palau estaven traient profit a la volta de barandat, una tècnica que era més ràpida per a construir, ja que, es feien voltes d'aresta amb rajola, per a les quals no era necessari la construcció de nervis de pedra i, a la vegada, la rajola constituïa un material molt més assequible i eficaç. Aquesta tècnica es va posar molt de moda a la baixa Edat Mitjana degut a la seua lleugeresa i rapidesa de construcció.

A més d'aquestes reformes, també es va obrir un portal en la "casa mitjana" de la dita torre, que suposem que era el pis intermedi, així com se van posar noves portes i finestres, i un portal de pas en la torre que quedava al damunt de l'església.¹⁴⁹¹ Damunt

---

¹⁴⁸⁴ ARV, MR 9206 (1425), f. 83 v.

¹⁴⁸⁵ ARV, MR 9206 (1425), ff. 87 r, v. i 88.

¹⁴⁸⁶ ARV, MR 9206 (1425), f. 84 r.

¹⁴⁸⁷ "Dilluns a 24 de novembre foren en començar de fer bastiments e cindries de fusta per obs de fer les voltes de la tercera torre. E fer regates per obs de tenir les dites cindries en la dita torre". ARV, MR 9158, llibre 3, f. 2 r.

¹⁴⁸⁸ ARV, MR 9158, llibre 3, f. 2 v.

¹⁴⁸⁹ Ídem.

¹⁴⁹⁰ ARV, MR 9158, llibre 3, f. 3 r.

¹⁴⁹¹ ARV, MR 9158, llibre 3, ff. 30-32.

de la cavalleria feren una gran finestra; en aquesta mateixa sala el paviment consistia en rajoles de Manises i alfarçons hexagonals (Figura 34) combinats amb taulells quadrats decorats amb rosses i troncs de rosses. La sala donava a l'exterior, ja que es van realitzar unes finestres principals de "coronelles" amb columnetes de pedra de Girona, és a dir finestres trilobulades sostingudes per columnetes, que miraven cap a la casa dels lleons i les cavalleries. Moltes finestres, si no totes, estaven tancades també amb reixes de ferro.¹⁴⁹² Per últim, cal dir que les obres en aquesta torre van acabar amb la reparació dels terrats.¹⁴⁹³

Fig. 34. Alfaró trobat a les excavacions del palau del real, S. XV.

Fig. 35. Clau del Real, S. XV.

---

¹⁴⁹² ARV, MR 9157 (1427), ff. 3-4.

¹⁴⁹³ "E los terrats lla on posen los de la dita cavalleria del senyor Rei". ARV, MR 9157, f. 5 v.

L'última torre es va fer en 1428 i donava a la capçalera de la capella. En aquesta obra va intervenir el mestre d'obres Joan Llobet, qui va ser mestre d'obres de la catedral de València i participà en la decoració de la sala daurada de la casa de la ciutat.¹⁴⁹⁴ Després de les obres de la dècada dels anys vint, en 1432 es van continuar amb els treballs de decoració, molts d'ells aplicats a les finestres i portals. En la planta baixa es situaven els estables dels cavallers del rei, però també estaven les cambres on reposava el conestable,¹⁴⁹⁵ i, a l'exterior, prop de la torre es situava el terrer on el rei jugava a ballesta.

Entre les torres que donaven a la façana es va començar a edificar una nova sala a partir de 1432, encarregada de nou a Francesc Baldomar, qui va treballar amb un tal Gallent, que segurament faria referència a l'obrer de vila Jaume Gallent, amb el que va treballar a les Torres de Quart.¹⁴⁹⁶ La sala en qüestió s'obria a la façana a través d'un mur de tàpia i a la part posterior amb arcs, que donaven al pati de darrere; per a fer aquesta obra es va haver d'enderrocar la casa dels Lleons. Des de que el rei se'n anés a Itàlia la reina va quedar al front de les obres. La sala es va decorar amb sostre de fusta o apareixien representades les armes d'Aragó i del Regne, pintades per Jaume Fillol. Grans finestres amb columnetes i finestres lobulades donaven llum a aquesta gran sala que es va decorar a l'interior mitjançant capitells amb cares de babuïns, que sustentarien tapissos en les parets. En 1445 es van encarregar a Joan Martí els taulellets de paviment que venien de Manises, amb rajoles quadrades i alfardons octogonals pintats en blau i blanc (Figura 34). Un aire sumptuós per a la que segurament era l'habitació més important del palau juntament amb la Cambra dels Àngels.

Però, el Real no sols era un entorn on descansar, també era un lloc propici per a fer recepcions, ambaixades i festes. Un moment a destacar de la història del palau va ser quan es va posar una gran vela entre les torres del Real Vell per a les festes de Nadal en les anomenades torres del Real Vell per a les festes de Nadal, que segurament estaven ja en

---

¹⁴⁹⁴ GÓMEZ-FERRER LOZANO, Mercedes, *El Real de Valencia...*, op. cit.

¹⁴⁹⁵ ARV, MR 9207 (1428), f. 3 v i 5 r.

¹⁴⁹⁶ SERRA DESFILIS, Amadeo, "El Portal de Quart y la arquitectura valenciana del siglo XV", en *Boletín del Museo e Instituto Camón Aznar*, 52, p. 193.

procés d'obra.¹⁴⁹⁷ Vela que, per cert, s'havia hagut de reparar a causa dels grans vents que havia patit la ciutat aquells dies.¹⁴⁹⁸

La part posterior del Real estava bordejada per una braçal de la sèquia de Mestalla, la qual permetia abastir d'aigua a la cuina, als estables i a un molí que allí es trobava. S'hi conformava doncs un espai verd que es va aprofitar el palau per plantar tot tipus d'arbres. Al mateix temps s'utilitzava per a regar els horts de tarongers que es situaven també en aquesta part del Real.¹⁴⁹⁹

També hi havia una casa anomenada la casa dels marbres, on estaven els argenters, tot i que també s'esmenta que en ella es situaven les habitacions de l'almoïner; pot ser alguna sala contigua.¹⁵⁰⁰ Se sap que aquesta casa dels marbres donava a un hort¹⁵⁰¹ i que disposava de diferents finestres tancades amb reixes de ferro,¹⁵⁰² la qual en 1457 es va reparar el sostre perquè l'anterior estava a punt de caure.¹⁵⁰³

Al voltant del pati del Real es conformaven una sèrie d'estances dedicades als animals, on hi havia colomers per a coloms, recintes per als cérvols, per als lleons o els estruços. Per a aquests, per exemple, es va fer un abeurador.¹⁵⁰⁴ La casa dels estruços es trobava en el pas entre les torres tercera i quarta, al costat de la sagristia de la capella del Real Vell. En 1425 s'hi començaren a fer obres que van consistir primer en cavar i obrir nous fonaments per fer els peus de pedra. Darrere de la casa dels estruços es va obrir una sagristia, que donava servei a la capella dels Àngels.¹⁵⁰⁵ Sabem que la casa dels estruços estava feta sobre arcs ja que així ho recull la documentació i que el sostre es va cobrir

---

¹⁴⁹⁷ "...Mariners de València los quals muntaren en gran perill en les torres velles del Real del senyor Rey per ligar e fermar li bans e moltes cordes als murons de les dites torres per tenir una vela gran de nau perquè posaren per cobrir lo dit palau vell per rahó del convit del senyor Rey, fen festes de Nadal e alguns cavallers e ciutadans de la dita ciutat, e a molts altres notables persones". ARV, MR 9159, llibre 5, f. 50 r.

¹⁴⁹⁸ "Endresar e adobar la dita vela per los grans vents que havia fet e eren estat lo diumenge passat". ARV, MR 9159, llibre 5, f. 50 v.

¹⁴⁹⁹ "Dimecres a 12 de novembre de 1427 foren en fer e cavar un gran clot en lo pati qui es entre les torres, e la cavalleria del senyor Rey. E cavar una séquia qui comença a cap del Bosch costa la paret on esta lo terror on juga lo senyor Rey, e va fins lo dit clot per obres de haver l'aigua a fer en la tercera e quarta torre qui son per obrar. Divendres es repartiren d'argamasa els clots e lo sòl del dit e en tocar un troç de caxer de la primera sequiola on passa l'aigua per lo dit Bosch per venir al dit clot. Netejar séquia per a regoar l'hort de tarongers". ARV, MR 9158, llibre 3, f. 1.

¹⁵⁰⁰ ARV, MR 9159 (1419), f. 1 v.

¹⁵⁰¹ ARV, MR 9206 (1425), f. 4 v.

¹⁵⁰² ARV, MR 9209, f. 10 v. llibre 2

¹⁵⁰³ ARV, MR 9141, f. 2 r.

¹⁵⁰⁴ ARV, MR 9158, ff. 2 v i 3 r.

¹⁵⁰⁵ ARV, MR 9206 (1425), ff. 1 r i 3 v.

amb volta de rajoles dobles.¹⁵⁰⁶ Aquesta sala “donava a la torre nova lla on són les pinades”.¹⁵⁰⁷

A més es van fer apartaments coberts per tenir, no sols els estruços, sinó també altres animals,¹⁵⁰⁸ entre ells ossos.¹⁵⁰⁹ Al mateix temps que es feien aquestes obres, la primera cambra de la segona torre es va decorar i bastir amb quatre bancs encaixats. Darrere dels estables que donaven a la rambla es va fer un graner; prop d'on estava la sagristia a més a més “d'un gran portell.”¹⁵¹⁰ Aquestes obres al sector d'aquesta segona torre i a la casa dels estruços i altres dependències van necessitar d'una zona hàbil per poder obrar, així és que en la rambla es va ordenar que es fera un clot per poder disposar d'aigua per a l'obra.¹⁵¹¹ A més, es va empedrar una xemeneia, es va fer una escala, es va tapiar una barana o “apitrador,” es van fer finestres noves i es van tapiar d'altres d'antigues.¹⁵¹² Anys més tard es refaria la teulada de la casa dels estruços, que s'havia caigut, i per a la dita obra la reina va recórrer a un tal Pere Martí, perquè proveís canyes per reparar-la.¹⁵¹³ Finalment, la casa dels estruços es va completar amb uns menjadors nous per als animals i es van posar unes portes mitgeres damunt la sèquia major ja que les que hi havia s'havien trencat.¹⁵¹⁴

Per últim, altra casa d'animals que completava totes les que es coneixen al Real era l'anomenada casa dels lleons. Aquesta també estava al pati del Real Vell, concretament entre la quarta torre i la casa de la cavalleria del rei. Era un recinte mitjà que es va fer de nou ja que el rei va manar enderrocar l'anterior on estaven per fer allí una gran sala, que es la que donava a la façana principal del Real Vell.¹⁵¹⁵ Dies després d'haver començat es van afegir les reixes i poc després els lleons van ser traslladats allí. Darrere de la

---

¹⁵⁰⁶ “obren arcs de pedra del primer pou e començar a fer la volta sobre els arcs en casa dels scurços”, en ARV, MR 9206 (1425), ff. 5 v. i 6 r.

¹⁵⁰⁷ ARV, MR 9206 (1425), f. 14 r.

¹⁵⁰⁸ ARV, MR 9206 (1425), f. 45 r.

¹⁵⁰⁹ ARV, MR 9206 (1425), ff. 78 v., 80 v. i 81 v.

¹⁵¹⁰ ARV, MR 9206 (1425), ff. 15 r, 16. V i 19 r. respectivament.

¹⁵¹¹ ARV, MR 9206 (1425), f. 23 r.

¹⁵¹² GÓMEZ FERRER LOZANO, Mercedes, *El real de Valencia (1238-1810): Historia arquitectónica de un palacio desaparecido*, València, Institutió Alfons el Magnànim, 2012, p. 73.

¹⁵¹³ ARV, MR 9209 ter (1441), f. 24 r. I 25 v.

¹⁵¹⁴ ARV, MR 9209 ter. (1441), f. 28 v. També es posaren unes frontisses noves per a les portes dels estruços. Idem, f. 43 r.

¹⁵¹⁵ “Dimarts a 10 de junt foren en obrir fonaments e fer morter per fer cases mig anades en lo pati qui es entre les 4 torres e la cavalleria del dit senyor lo qual es en lo dit Real vell, per obs de estar e tenir los leons com lla on estaven primer se havia enderrocat per manament del senyor Rey per fer hi una gran sala e palau”. ARV, MR 9208 (1432), f. 8 r. “...e foren en obrar una caseta del retret per al un leo. E un piquer per obra de pedres...” f. 13 r.

habitació dels lleons es va obrir una porta que comunicava als tarongers.¹⁵¹⁶ A més a més s'havia fet una sequiola en el pati mateix on estaven els lleons per fer discórrer per allí l'aigua de la pluja.¹⁵¹⁷ Aquesta casa dels lleons fitava amb la primera torre del Real Vell, ja que una de les finestres de la dita torre donava allí,¹⁵¹⁸ molt a prop justament de la casa on dormia la cavalleria, la qual estava també coberta per volta.¹⁵¹⁹

Continuant en la planta baixa, la quarta torre del Real mirava en direcció a l'església de Santa Tecla de València, prop d'aquesta estaven les armades reials. Al mateix temps, es va fer un bastiment de fusta per a la sagristia de l'església dels Àngels, que estava construïda en voltes i s'obria mitjançant almenys una finestra. La sagristia es trobava en la pròpia torre, així que l'església ocuparia una de les crugies entre torres i s'hi pujava mitjançant una escala que s'havia fet en el gruix de la paret,¹⁵²⁰ on també s'havia disposat una finestra que responia a la capella.¹⁵²¹ Totes les plantes de les torres estaven cobertes per voltes. Tenim constància que una de les voltes d'un replà d'escala estava feta així.¹⁵²²

Darrere del cavalcador de l'escala es van obrar uns bancs de pedra i es van arrancar les palmeres al camp que quedava a continuació de l'hort dels marbres per a fer clots per plantar noves palmeres; allí es va fer un cadafal de fusta per al rei.¹⁵²³ De fet en l'hort dels marbres és on el rei tenia el terrer per a jugar a ballesta, decorat amb bancs¹⁵²⁴ i segurament amb fonts d'aigua que feien de l'espai un lloc idoni per esvair-se dels assumptes polítics. Inclús es té constància que la cambra del rei també donava a aquest lloc.¹⁵²⁵

Aquestes primeres reformes es van centrar en la primera i segona torre, que són les més pròximes al Real Nou. Ací on es suposa que estaria també la sala de la Audiència, la casa de l'Almoïner, que estava a la casa dels marbres i les dependències dels Uixers, així com la casa de les armes i el guada-roba, totes connectades a través d'un portal que es va

---

¹⁵¹⁶ ARV, MR 9208 (1432), p. 15 r.

¹⁵¹⁷ ARV, MR 9208 (1432), p. 15 r i 43 r.

¹⁵¹⁸ ARV, MR 9206 (1425), f. 63 v.

¹⁵¹⁹ ARV, MR 9206 (1425), f. 72 v.

¹⁵²⁰ ARV, MR 9208 (1428), ff 2 i 3.

¹⁵²¹ ARV, MR 9207 (1428), p. 7 v.

¹⁵²² "...fer la volta del planell de la scala que pujaba a la torre". ARV, MR 9207 (1428), f. 6 r.

¹⁵²³ ARV, MR 9158, llibre 4, ff. 3 v i 5 r.

¹⁵²⁴ ARV, MR 9158, llibre 4, f. 12 v.

¹⁵²⁵ "Acabar de metre portes per on entrara de la cambra del Rey a les dites pinades e en adobar e denejar unes pinades o escorredors del Rebot de la Reyna, així com obrar posts per obs de les pinades e fer les portes per on entrara altres pinades de retret del senyor Rey lo que.l serà fer en la torre nova". ARV, MR 9158, llibre 4, ff. 9 r-10 r.

obrir de nou.¹⁵²⁶ La casa de les pinades estava pavimentada de rajoles.¹⁵²⁷ També es repararen les teulades de la casa dels estruços, que estava prop de les pinades, davant de la qual passava la rambla o séquia d'aigua que serviria per donar a beure i netejar aquestes habitacions.¹⁵²⁸ El cert és que la casa dels estruços estaria prop de la torre nova perquè es van haver d'obrir uns fonaments per fer la volta que travessava de la torre nova a la altra torre del Real Vell.¹⁵²⁹ Sabem que els passos interns de les torres estaven alguns fets amb escales de caragol.¹⁵³⁰

En època de la lloctinència de Joan de Navarra, l'hort dels tarongers es va convertir en l'emplaçament on aquest jugava a ballesta, i per aqueixa raó es van fer uns *andadors* per poder caminar per allí.¹⁵³¹ L'habitació del futur Joan II estava al peu de la gran escala del palau.¹⁵³² Al poc temps d'estar allí el rei Joan de Navarra es van posar dos llits a la cambra dels Àngels i es van fer dos llits menuts, així com dos bancs encaixats, que es van preparar per la seua arribada. També es van ficar encerats a la cambra del Àngels ja que el rei de Navarra volia traslladar-se a aquesta cambra; es feren una dotzena d'escambells i la casa de l'argent del rei es va col·locar a la casa de l'Audiència de la reina.¹⁵³³ Per preparar l'estança es van davallar els bancs i taules i estores per a les noves cambres de les torres.¹⁵³⁴ El rei de Navarra dormia en la segona torre, i allí se li va preparar un llit fet de palla i màrfegues per a quan arribava a València; tanmateix es va disposar un llit igual a la sala dels Àngels.¹⁵³⁵

En 1441 es va intervenir a la torre on era la Cambra dels Àngels. Començaren el 31 de maig en netejar i traure terra de la dita torre, que es va ampliar.¹⁵³⁶ També es va endreçar la cambra de la Audiència, fent un nou paviment en el terrat. Per la compra que es va fer de teula blanca i rajola esmolada suposem que es reformaria la teulada,¹⁵³⁷ ja que al mateix temps es van reparar els terrats de la casa de la reina perquè es plovién.¹⁵³⁸

---

¹⁵²⁶ “Fer una tanca de barandat lla on se obri lo portal de la casa de les armes a la guararoba per obs d’entrar lo condestable”. ARV, MR 9158, llibre 4, f. 8 v.

¹⁵²⁷ ARV, MR 9158, llibre 4, f. 13 v.

¹⁵²⁸ ARV, MR 9158, llibre 4, f. 14 v.

¹⁵²⁹ ARV, MR 9158, llibre 4, f. 17 r.

¹⁵³⁰ “Dilluns a 18 de febrer. E obrar un caragol dins la casa qui es davall la segona torre per manament del senyor Rey de Navarra e metre palla en lo llit del senyor infant.” ARV, MR 9209, f. 12 r.

¹⁵³¹ ARV, MR 9209, f. 8 r.

¹⁵³² ARV, MR 9209, f. 13 r.

¹⁵³³ ARV, MR 9209, f.13 v-15 r

¹⁵³⁴ ARV, MR 9209, p. 14 r.

¹⁵³⁵ ARV, MR 9209, llibre 2, f. 6 r.

¹⁵³⁶ ARV, MR 9209 ter (1441), f. 1 v

¹⁵³⁷ ARV, MR 9209 ter (1441), f. 8 r.

¹⁵³⁸ ARV, MR 9209 ter (1441), f. 17.

Però no sols es van restaurar els terrats de la Audiència, sinó que també es van refer les voltes que no estaven en bones condicions.¹⁵³⁹ En 1441 també es va fer una sala nova, que rep precisament aquest nom: Sala Nova, ubicada al Real vell, situada entre les torres i mirant cap a la Rambla. Temps després s'incorporarien les finestres d'aqueixa sala nova¹⁵⁴⁰ i també es va fer una compra de fil d'estora. Possiblement seria per a cobrir el paviment de la sala. Amb l'arribada de Joan de Navarra com a lloctinent del regne es van fer algunes reformes, entre elles se va realitzar la compra a Joan Valero de corda i cànem per a la cambra dels Àngels i també per a l'Audiència.¹⁵⁴¹ També es va fer un gran fogó en la cuina del rei així com un barandat i un armari que s'havia enderrocat, tancant la cuina amb una porta amb forrellat. Tanmateix, a l'entrada es va fer una escaleta per col·locar les estores.¹⁵⁴²

Altres reformes: la incorporació d'un rellotge i la reforma de la cuina de l'apartament del rei

Entre altres de les reformes que es van dur a terme al Real cal destacar la incorporació d'un rellotge que estava situat a la façana principal d'aquest, la que donava vers la ciutat. Segons les fonts, estava al portal de la casa que hi havia al bell mig del Real, possiblement situat en alguna de les esglésies del palau.¹⁵⁴³ S'especifica que s'obrís en el pati de la casa del Rei de Navarra, i es pagà a un tal Miquel Carbonell per un quintar de plom per a fer els contrapesos del rellotge.¹⁵⁴⁴ A més, com una vegada van ser furtats els contrapesos del dit rellotge, es va fer un pany i clau nou per a la porta d'accés a aquest.¹⁵⁴⁵

En l'apartament del rei es va obrar una xemeneia que estava a punt de caure sobre la cuina del rei. Altra dependència com la cuina estava coberta de volta segurament de barandat, com ho demostren la compra de rajola i cal.¹⁵⁴⁶ Dies després es va obrar el celler en pedra, així com les portes de la cuina i les taules que estaven distribuïdes al voltant,

---

¹⁵³⁹ ARV, MR 9209 ter (1441), f. 20 r.

¹⁵⁴⁰ "Obrar les finestres de la sala nova que es entre les torres del Real vell del dit senyor Rey, obs la rambla". ARV, MR 9210 (1446), f. 1 r.

¹⁵⁴¹ ARV, MR 9211 (1447-1450), f. 4 r.

¹⁵⁴² ARV, MR, 9211 (1447-1450), ff. 3 v-4 v.

¹⁵⁴³ ARV, MR 9209, ff. 1 r. i 18 v.

¹⁵⁴⁴ ARV, MR 9209 bis (1440), f. 17 r.

¹⁵⁴⁵ ARV, MR 9209 ter (1441), f. 20 v.

¹⁵⁴⁶ ARV, MR 9212 (1451-1452), ff. 1 i 15 r.

encarregant de nou al manyà Francesc que fes un forrellat per a la dita cuina del terrat del rei i altre per a la porta de la cuina baixa, per a portes sobiranes, per a l'armari, quatre anelles o picaports per a tirar la porta de l'armari, així com claus per a la porta nova: dues llaunes grosses que es van acabar d'assentar al foguer de la cuina i el pany i sobrepany.¹⁵⁴⁷ Sovint els picaports es composaven d'una anella circular que es rematava al damunt amb animals, sovint dracs, com bé es pot comprovar a una de les claus que aparegueren als treballs de restauració del palau (Figura 35). Aquests es representen en la boca oberta en actitud amenaçadora com actitud de protecció d'allò que està darrere de la porta. Tot i que la majoria de portes contarien amb una anella simple per tirar d'elles. La finestra enreixada donava cap a l'hort de tarongers. I tenint en compte que si les taules de la cuina de la reina havien estat fetes en fusta amb potes de pedra per Francesc Baldomar, les de la cuina del rei devien ser similars.¹⁵⁴⁸

Entre altres de les sales que es descriuen a les fonts se'ns parla de que en 1442 es va pavimentar i cobrir la gran sala que donava cap a la casa o hort on solia estar mossèn Antoni Sanç, paborde, així com el porxo.¹⁵⁴⁹ Aquesta sala devia de ser la que acabem de denominar com a Sala Nova, que estava situada sobre la façana principal del Real Vell. Els comptes posteriors mencionen la construcció a més la incorporació de noves portes de roure de Flandes per a aquesta gran sala.¹⁵⁵⁰

A més es va pavimentar la cambra que donava davant de la capella (no especifica quina) amb rajoles pintades, encarregades a Joan Martí, "mestre de fer rajoles", així com per a la decoració de la recambra, que estaven decorades amb les armes i divises del rei.¹⁵⁵¹ A aquesta cambra de la capella també s'accedia per una escala de caragol amb unes portes de 20 agulles.¹⁵⁵² En les finestres d'aquesta cambra es van col·locar uns sitis.¹⁵⁵³ La seua porta s'obria mitjançant una gran lloba o pany quadrat que es va comprar al manyà Francesc. Mentre Joan Vidal, botiguer, es va encarregar de envernissar les portes.¹⁵⁵⁴ Per fora tenia dues anelles per a la porta del caragol de la cambra nova i dos

---

¹⁵⁴⁷ ARV, MR 9212 (1451-1452), ff. 33 v i 59 v.

¹⁵⁴⁸ "En maig es fiquen les taules de fusta per a la cuina i els peus de pedra fet per F. Baldomar". ARV, MR 9212 (1451-1452), f. 63 r.

¹⁵⁴⁹ ARV, MR 9213 (1442), f. 1 r.

¹⁵⁵⁰ ARV, MR 9213 (1442), f. 15.

¹⁵⁵¹ ARV, MR 9213 (1442), f. 15 v

¹⁵⁵² ARV, MR 9213 (1442), ff. 16 i 17.

¹⁵⁵³ ARV, MR 9213 (1442), f. 19 r.

¹⁵⁵⁴ ARV, MR 9213 (1442), ff. 19-21.

picaports per a la recambra, amb 6 frontisses en la finestra.¹⁵⁵⁵ També hi havia una sala independent, la Sala de la Almoïna. Ho sabem perquè es van obrar amb algeps el portal de l'escala i altres portalets que hi havien.¹⁵⁵⁶

L'arquitectura efimera al Real

En 1432 i amb motiu del Divendres Sant, el rei va manar que es feren uns bastiments per tal d'exposar-hi relíquies. Aquest tipus d'actuacions ens donen una idea de com s'utilitzaven algunes de les cambres públiques dels palaus amb motiu d'aquests fetes. El lloc triat va ser la sala de la Audiència, que es va decorar amb estores i bancs.¹⁵⁵⁷ A aquest edifici de l'Audiència, que estava en obres, feia poc que s'havien acabat d'incorporar unes portes –el 14 d'abril– i prompte es va manar que es feren uns bancs i cadafals de fusta per celebrar les festes de setmana santa.¹⁵⁵⁸ Inclús, tot i estar en obres, la gent, que volia veure les relíquies, van fer servir les pedres que s'estarien usant per a l'obra dels corrals on estaven els ossos per veure-les.

Per la seua part, el pessebre estava al costat de la cuina de la reina, doncs en una de les reformes que es van fer en aquests moments consta que es va fer un pessebre llevadís de fusta “en el pati on estava la cuina de la reina” perquè menjaren d'allí els animals que havia portat l'infant Enric. Aquest aprofità els estables de la reina i no els del rei perquè en altra notícia sabem que es va haver d'arreglar una de les parets de l'estable de la reina perquè un dels cavalls de l'infant l'havia trencada.¹⁵⁵⁹ També es diu que als estables de la

---

¹⁵⁵⁵ ARV, MR 9213 (1442), f. 21 v.

¹⁵⁵⁶ ARV, MR 9159 (1419), f. 7 r.

¹⁵⁵⁷ ARV, MR 9206 (1425), f. 86 r.

¹⁵⁵⁸ “...fer acabar les dites portes de la audiència. E començar a adobar noves en la casa de la botelleria del senyor Rey e de la cuyna de la senyora Reyna. E de la casa on esta lo dit Bernat Mercader qui es dins lo dit Real; e fer cadafals de fusta; e barres en la dita casa de la audiència per obs de la conservació del cors de Jesucrist per lo digons de la çena; estofar fusta que era romassa de les portes de la casa de la dita audiència”. ARV, MR 9208 (1432), f. 5 v. I continua: “Divendres sant a 18 d'abril fforen en deffer los bastiments que neren estats fets en la casa della audiència per la conservació del cors de Jesucrist e per mostrar les relíquies los digous sant; e estofar la fusta dels dits bastiments. Dissapte Sant a 19 dies d'abril fforen en estojar e levar molta pedra que la gent havia treta dels corrals on estan los onsos, per mirar les relíquies lo divendres sant en la casa de la audiència on sien fets los bastiments. E davallar banchs e taules de la scala del Real los quals hi havia plesades per la pitança que'ls senyor Rey feya als pobres lo digons sant.” ARV, MR 9208 (1432), f. 7.

¹⁵⁵⁹ “A 20 de juliol foren en fer un pessebre levadiç de fusta en lo pati on sta la cuyna de la senyora Reyna per a menjar les besties del senyor infant don Henrich perquè estiguessen a la frescor de la gran calor que feia en los estables. Divendres 26 de juliol foren en tornar un barandat de un estable del pati de la senyora Reyna per com era estat derrocat per un cavall del senyor infant. E fer un pessebre baix en la guardarroba del senyor Rey”. ARV, MR 9209, llibre 2, ff. 3 i 4.

reina estaven els cavalls de l'infant (suposem que seria el dit Enric, germà d'Alfons).¹⁵⁶⁰ Però també estaven les mules que utilitzava la infanta.¹⁵⁶¹ A aquesta habitació s'entrava per una porta que tenia una gran loba amb el seu pany, dues claus i dues anelles.¹⁵⁶²

Preparar la vinguda dels reis i dels membres de la reialesa

Com tota cort medieval, la monarquia aragonesa canviava contínuament de residència en el transcurs de l'any. Passar llargues temporades fora de palau permetia als obrers fer les reparacions necessàries que se portaven a terme normalment quan rebien l'encàrrec de la reina o el rei davant la seua propera arribada. De fet, totes les reformes que es van realitzar al palau de València anaven encaminades en aqueixa direcció. Però, a més a més de fer les obres pertinents, com era natural, la preparació i posada a punt de la residència requeria una neteja prèvia.

Així és que es manaven escombrar habitacions, treure la brutícia a fora i enramar les entrades i estances de palau. En una d'aquestes intervencions es va tirar terra davant de les habitacions de la reina, així com davall dels pins del Real.¹⁵⁶³ També en les festes importants o dies assenyalats s'intentava que el palau lluís en bon estat: dia 23 de juny, dia de sant Joan, va ser manat per la reina que s'agranaren i "rexaren" (és a dir, arruixaren amb aigua) els patis de dalt i de baix de la partida del rei i de la seua mateixa i es va traure la brossa a la rambla.¹⁵⁶⁴

Davant del Real hi havia una plaça a la qual també es va tirar terra, aquesta vegada per orde del rei, ja que s'havien de tapar certs clots. El rei desitjava que estigués tot pla, així que es retirà la brossa i la brutícia de l'entrada a palau.¹⁵⁶⁵ A més a més, les sales es decoraven amb màrfegues per al terra.¹⁵⁶⁶ Moltes vegades els desperfectes no eren producte sols del pas del temps sinó dels efectes que alguns animals feien en ell ja que, en una ocasió es van haver de reparar el cancell de l'Audiència perquè el rei feia córrer els bous dins el dit Real.¹⁵⁶⁷

---

¹⁵⁶⁰ ARV, MR 9209, llibre 2, f. 4 v.

¹⁵⁶¹ ARV, MR 9211 (1447-1450), f. 14 v.

¹⁵⁶² ARV, MR 9212 (1451-1452), f. 60 r.

¹⁵⁶³ ARV, MR 9159 (1419), f. 5 r.

¹⁵⁶⁴ ARV, MR 9157 (1427), f. 3 r.

¹⁵⁶⁵ ARV, MR 9157 (1427), f. 11 r.

¹⁵⁶⁶ ARV, MR 9159 (1419), f. 7 v.

¹⁵⁶⁷ ARV, MR 9159 (1419), f. 4 v.

També es van netejar amb lligones i pales els estables on estaven els cavalls del rei i la casa de l'audiència ja que quan va arribar, el 27 d'octubre de 1427, hi havia tant de tarquim al camí que no es podia ni passar, i també es va haver de retirar amb aigua i pales el fang que s'havia acumulat en el pati de les quatre torres, al real vell.¹⁵⁶⁸ El procés de neteja se solia completar enramant els patis i les escales amb murta perquè fes bon olor. Aquesta feina la duïen a terme alguns dels esclaus que estaven a la cort de la reina. Joan el negre és un dels que més apareix mencionat realitzant aquestes feines,¹⁵⁶⁹ i moltes de les compres que es feien de material de neteja era a botiguers musulmans. De fet, les graneres per escombrar se li compraren a un tal Alí.¹⁵⁷⁰

El palau també s'havia de preparar per a la vinguda de membres de la família com per exemple per a l'arribada de la infanta Elionor, la germana del rei, a la qual se li van netejar les estances on dormia.¹⁵⁷¹ Una dona anomenada na Castellana es va encarregar d'agranar el pati de la reina on residia l'infant i la infanta.¹⁵⁷² Així mateix es van preocupar per espolsar les cambres de la reina on dormia la infanta així com preparar i col·locar estores a les habitacions, draps encerats per a les finestres de les sales de la infanta i les donzelles. En concret se li va comprar a un tal Francesc Joan, a més d'unes caixes per clavar els encerats en els bastiments de les finestres.¹⁵⁷³

També s'escombraren les fulles i brosses que havien caigut dels pins, es van lligar els tarongers i es feren algunes obres com per exemple un portalet a l'hort pel qual se li va pagar a Francesc Joan per calç i a Francesc Martí, que era obrer de vila, qui va obrar els partidors de les séquies.¹⁵⁷⁴

La germana de la reina, la infanta Caterina solia visitar-la regularment. En una d'aquestes visites inclús el rei va fer que traslladaren la roba, caixes, catifes, matalassos i altres pertinences de la reina al guarda-roba del rei per poder instal·lar-la a les cambres de la reina Maria.¹⁵⁷⁵ Per aquesta raó, la reina li va procurar una habitació al seu apartament, prop de les seues cambres. Suposem que seria una de les habitacions que donaven al pati de la reina. És més, sabem que per a l'arribada de la infanta, en 1447, es van tancar una sèrie d'habitacions per a aquesta. El fet de tancar portes i fer nous

---

¹⁵⁶⁸ ARV, MR 9157 (1427), llibre 3, f. 14 v i 15 r.

¹⁵⁶⁹ ARV, MR 9209 bis (1440), f. 3 v. i 4 r.

¹⁵⁷⁰ ARV, MR 9212 (1451-1452), f. 19 v.

¹⁵⁷¹ ARV, MR 9157 (1427), llibre 3, f. 14 r.

¹⁵⁷² ARV, MR 9209, llibre 2, f. 11 r.

¹⁵⁷³ ARV, MR 9209, llibre 2, ff. 16 i 17.

¹⁵⁷⁴ ARV, MR 9209, llibre 2, f. 17 v – 22 v.

¹⁵⁷⁵ ARV, MR 9208 (1432), f. 4 r.

barandats fa suposar que dins d'alguna de les habitacions del palau s'obriria una per a la infanta.¹⁵⁷⁶ La reina va procurar perquè l'estança de la seua germana fos el més còmoda possible i va encarregar al botiguer Joan Ramayo que li fera unes màrfegues per al llit,¹⁵⁷⁷ així com unes estores per al terra.¹⁵⁷⁸ També se li encomanà al fuster Bernat Gonçalbo que fes una taula per a la infanta.¹⁵⁷⁹ En 1440 es demanà al fuster Francesc Gomis que desfer un llit de fusta que estava en la cambra de la infanta,¹⁵⁸⁰ possiblement per tal de fer-lo de nou. També es van col·locar els bastiments de fusta per a encerats de parament¹⁵⁸¹ i es manà que es comprés espart per tal de fer 12 dotzenes de tela d'espart i 3 dotzenes de fil d'espart.¹⁵⁸²

Per al rei de Navarra es va obrar un cadafal, elaborat pel fuster del rei, anomenat Pasqual. Concretament es tractava d'una cadira i un setial de peus. Les fustes les van comprar a Joan de Pina i van ser ornades amb les teles comprades a un especier anomenat Andreu, a qui se li compren draps d'or i de seda, un pam de vellut per a la cadira del rei. Tanmateix les cadires les va pintar i daurar Lluís d'Albal. A Pau Gilabert se li va comprar couro de bou per elaborar la cadira del rei i a un seder anomenat Daniel, per les flocadures. Entre altre dels pintors que apareixen treballant al palau hi era Joan Puig, "pintor d'armes i senyals" o Joan Peris, bruneter a qui se li compra tela per a fer un saial, o malla per al setial del rei.¹⁵⁸³ També es prepararen els llits i per a això, es feren comprar noves màrfegues al dit bruneter de València, fetes teles de burí i de cànem per a fer dues màrfegues per als llits del rei.¹⁵⁸⁴

---

¹⁵⁷⁶ "Durant l'estiu de 1447 es va adobar amb galgeps per tancar portals e adobar barandats a rahó de la vinguda de la infanta, e foren en denegar lo apartament de la senyora reyna e logaren lo pati per la venguda de la senyora infanta, ço era en lo pati de la senyora reyna". ARV, MR 9211, de 28 de juny de 1447, f. 6 r

¹⁵⁷⁷ "...dona a Johan Ramayo per 60 alnes de tela de drap apel·lat masto per obs de dos màrfegues, una per a la cambra de paraments de la senyora reyna, e altre per a obs de la cambra hon dormia la dita senyora, com fos necessari per obs de la senyora infanta". ARV, MR 9211 (1447-1450), f. 6 v.

¹⁵⁷⁸ ARV, MR 9211 (1447-1450), f. 8 v. "...un d'aquests artesans en fer estores era un tal Miquel Pérez": ARV, MR 9211, ff. 15 r i 26 r.

¹⁵⁷⁹ ARV, MR 9158, llibre 4, f. 16 v.

¹⁵⁸⁰ ARV, MR 9209 bis (1440), f. 4 r.

¹⁵⁸¹ "Dimecres 13 de juliol per manament de la senyora reyna se començaren a fer alguns bastiments de fusta per a encerats per a la cambra que era de la senyora infanta de parament e foren fets de fusta de la guarda-roba". ARV, MR 9209 (1440), f. 4 v.

¹⁵⁸² ARV, MR 9209 bis (1440), f. 15 r.

¹⁵⁸³ ARV, MR 9159 (1419), f. 5r i v. i 6.

¹⁵⁸⁴ ARV, MR 9159 (1419), f. 6 v.

Amb la mort de la reina “es van plegar los bancs e lits...”

En 1457, en la última vinguda de la reina al Real es va escombrar i netejar el gran pati del palau i per a això es van fer us de dos rossins per a que tiraren terra per a l'entrada del Real i al pati de la reina; es van comprar claus per clavar corrioles per al pou; es va netejar l'hort de la rambla, les cambres i clavar encerats per a les finestres, així com carbó per escalfar els encerats. I allí estaven com sempre, els esclaus, entre ells, Joan el negre, per preparar-ho tot.¹⁵⁸⁵ També es va posar la bandera real a la torre i es van enramar les habitacions amb murta que se va comprar a Domingo Ortiz¹⁵⁸⁶

Com restava sols una dia per a Tots Sants, la reina va demanar que compraren corda per penjar els draps d'Arràs i empal·liar una sala del palau. Aquestes compres se van fer al corder Joan Solina, per 22 lliures.¹⁵⁸⁷ Gabriel Marc, pintor, s'encarregà de pintar una bandera per a la vinguda de la reina a palau, la qual es va col·locar en la torre dels Àngels.¹⁵⁸⁸ Per la seua part, Francesc Baldomar va fer una peça de pedra on hi havia els senyals d'Aragó i Sicília amb les divises i sitis per a col·locar-lo damunt del portal nou de la sala de les quatre torres.¹⁵⁸⁹

Al mateix temps que s'ha vist com s'endrecava el palau per a la vinguda de la reina, la documentació també ens il·lustra de com es van guardar i plegar els mobles després de la mort de la reina. Així, en l'any 1458 “es van plegar los bancs e lits e deussar la pertanyent de la reina per la mort d'aquella”.¹⁵⁹⁰ I així, tot restà fins l'arribada dels que havien de fer l'inventari de la reina. Els seus marmessors, s'encarregaren d'anar habitació per habitació i moble a moble per documentar i descriure tot el que al Real va quedar.

---

¹⁵⁸⁵ ARV, MR 9214 (1457), ff. 1 r- 2 v i 5.

¹⁵⁸⁶ ARV, MR 9214 (1457), ff. 6 v i 7 r.

¹⁵⁸⁷ ARV, MR 9214 (1457), f. 9 r.

¹⁵⁸⁸ ARV, MR 9214 (1457), f. 14 r.

¹⁵⁸⁹ ARV, MR 9216 (1458), f. 27 v.

¹⁵⁹⁰ ARV, MR 9138 (1457-1458), f. 11 r.

CAPÍTOL 6: L'ESPAI VISCUT: L'UNIVERS MATERIAL DE CASA DE LA REINA

Una vegada vista l'última residència on va viure la reina Maria, en aquest cas el Palau del Real, anem a analitzar com estava decorat o quins objectes l'omplien. Es tractava, de fet, d'un espai de luxe i ostentació que, a l'Edat Mitjana, podia tenir tanta importància o més per als monarques que altres elements artístics de caire més públic. Car, moltes vegades, es cau en l'error de pensar que sols van ser rellevants els retaules, les pintures al fresc o els tapissos que se cedien a les catedrals o els monestirs, és a dir, les manifestacions d'allò que, posteriorment, s'han anomenat "arts majors." Aquesta distinció no era en canvi pròpia dels temps medievals, on les teles o els tapissos eren tan o més importants que les pintures, i el seu gaudi dins del palau tan preuat com si fos per a una cerimònia pública. En canvi, precisament per aquest prejudici contra les "arts menors", pocs estudiosos s'han preocupat d'explicar com s'engalanava una habitació, com es penjaven els tapissos, quins elements se solien trobar a les cuines, com es menjava. Al cap i a la fi, entendre uns objectes que, com hui en dia, formen part de la vida quotidiana i que, en aquest cas, poden servir per a reconstruir el lloc on vivia la reina i la seua cort, quins gustos tenia o quines peces hi predominaven.

Donat que totes aquestes peces tenien el seu espai, s'han situat cadascuna d'elles en el lloc on es trobarien d'acord amb les diferents dependències del palau de la reina Maria. Una bona manera de conèixer-los és endinsant-nos, per un costat, en l'estudi de l'inventari que es va fer quan va morir la sobirana, ja que tenim la sort que s'ha conservat, i complementàriament, l'estudi de les notícies que pareixen a partir de l'anàlisi de les fonts de la Reial Cancelleria i el Mestre Racional que ens aporten nova informació.

De la mateixa manera que hui en dia els interiors domèstics representen els gustos i les preferències de la persona que els habita, els palaus, i en general, qualsevol residència reial a l'Edat Mitjana, evocava les afinitats per determinades obres estètiques, el desig de tenir la màxima comoditat possible... però al mateix temps, objectes com els reliquiariis, tapissos, escultures o vaixelles, que solien estar decorades amb motius heràldics, representaven el poder d'aqueixa persona. Els palaus s'engalanaven amb tota mena de draps de paret, cortinatges o tapissos, catifes, i mobles aparadors, que tenien l'objectiu d'exhibir aqueix poder reial. També allò que moltes cases reials volien potenciar era el fet "d'estar a l'última" quant als corrents estètics, que s'aplicaven tant a mobles com a retaules o orfebreria.

En el següent apartat s'estudiaran tots aquells objectes que es van descriure a l'inventari de la reina, intentant fer una aproximació a l'estètica del seu temps a través de les tendències artístiques que predominaven en Europa Occidental en aqueix moment, així com les semblances o diferències que pogueren presentar els béns de la reina amb els d'altres reines i infantes dins de l'àmbit de la Corona d'Aragó. Per a comprendre millor on estaven i quines persones custodiaven aquestes peces, cal donar una ullada per aquelles cambres de palau on es guardaven, i que apareixen també esmentades a l'inventari que es va fer després de la mort de la reina.¹⁵⁹¹

6.1. *Els objectes i el seu espai*

El dia de la mort de la reina, el 4 de setembre de 1458, a les 11 de la nit, i després d'haver abandonat la cambra del "Cap de l'Escala",¹⁵⁹² on reposava el cos de la monarca, els marmessors es van traslladar a la Cambra dels Àngels del Real de València per escoltar, de boca del notari, quines van ser les últimes voluntats de la reina;¹⁵⁹³ els marmessors haurien de fer el recompte i la descripció de tots els béns conservats al palau, ajudats per certs membres de la cort. I, segurament aqueixa mateixa nit es posarien d'acord en els passos a seguir, ja que l'endemà van començar a redactar l'inventari. El fet d'estar tots allí reunits, junt amb el personal de la casa, propiciava un bon moment per a donar les instruccions necessàries que s'havien de dur a terme.¹⁵⁹⁴

Així, que el dia 5 de setembre, quan els marmessors van arribar al palau, van començar a inventariar i valorar tots els objectes que allí es reunien. Entre aqueixos marmessors es trobaven: Pere Queralt, que era el provincial i el vicari de l'Observança

---

¹⁵⁹¹ És interessant destacar l'obra d'IBORRA BERNAD, Federico, "Corte y cortesanos: evolución tipológica residencial y ecos del palacio del monarca en el Reino de Valencia entre los siglos XIII y XV", en *Anales de Historia del Arte*, Vol 23, Número Especial II, 2013, pp. 469-485, que ens apropa a conèixer l'organització dels palaus medievals. Però també cal atendre a: YARZA LUACES, Joaquín, *La nobleza ante el rey. Los grandes linajes castellanos y el arte en el siglo XV*, Madrid, El Viso, 2003 o a ESPAÑOL BERTRAN, Francesca, *Els escenaris del rei. Art i monarquia a la Corona d'Aragó*, Barcelona, Angle Editorial, 2001. El Palau de València ha estat estudiat, com hem vist a l'apartat anterior, per GÓMEZ-FERRER LOZANO, Mercedes, *El real de Valencia (1238-1810): Historia arquitectónica de un palacio desaparecido*, València, Institució Alfons el Magnànim, 2012.

¹⁵⁹² La cambra del cap de l'escala és una habitació que es troba al Palau del Real de València. Vegeu capítol: *5 El Palau del Real de València i altres residències palatines de la reina Maria*.

¹⁵⁹³ Com hem vist amb anterioritat, la Cambra dels Àngels era una habitació immediata a l'entrada del palau del Real de València. Situada en una de les torres, feia de cambra de separació entre el palau vell i el nou, on era la residència de la reina. El nom tenia a veure en que les mènsules que sustentaven les voltes estaven decorades per àngels. En aquesta habitació solia aposentar-se el rei Alfons.

¹⁵⁹⁴ LEÓN HERNÁNDEZ-DE SÁNCHEZ, Francisca, *Doña María de Castilla, esposa de Alfonso V el Magnánimo*, Valencia, Facultad de Filosofía y Letras, 1959, p. 90.

de l'Orde de Predicadors; el confessor de la reina, Rafael de Ribes, que era també de l'Orde dels Dominics; Bernat Çalba, que era el seu majordom en aqueixa època i Galceran Oliver, cavaller i tresorer. A més, es van convocar altres membres que actuarien com a testimonis i ajudarien a la confecció del dit inventari. Aquests eren, el batlle general del Regne de València, Berenguer Mercader; el noble Joan Vives, cavaller; Berenguer Martí de Torres, ciutadà i jurat; mossén Macià Mercader, ardiaca major; el canonge Antoni Bou; els nobles Pere Centelles, Lluís de Calatayud; Joan de Vallterra; el comanador (possiblement el justícia criminal de València) Lluís de Castellví;¹⁵⁹⁵ el cavaller Pere Sánchez de Calatayud i Joan de Bonastre. Aquests personatges pertanyien a algunes de les famílies nobles més importants que estaven instal·lades a la cort de la reina. A més a més estaven els advocats misser Jaume Garcia, àlies Aguilar i misser Pere Amalric. També estava present el lloctinent del batlle general, en Pere Garró. D'entre les dones més importants de la cort de la reina estaven present Toda Centelles,¹⁵⁹⁶ la seua cambrera major i Isabel de Montagut, però també altres familiars i servidors.¹⁵⁹⁷

No tots els marmessors descrits solien estar sempre el mateix dia o en la mateixa habitació, però sí almenys els necessaris com per a suplir el lloc d'un altre en cas que algú s'absentés. Tanmateix hi havia altres que per la seua condició de religiosos s'ocuparen d'assumptes com la supervisió d'objectes de culte o de la capella. El mateix passava amb els cambrers i cambreres, als quals se'ls atribuïren unes habitacions determinades o objectes concrets dels què devien tenir cura depenent de quina havia sigut la seua tasca al palau.

---

¹⁵⁹⁵ Possiblement el marit de Violant de Montpalau; poeta.

¹⁵⁹⁶ La família dels Centelles prové de la vila del mateix nom. Gilabert de Centelles, fill del senyor del castell i vila de Centelles, arribà al Regne de València als inicis del segle XIV. Aquest va comprar el castell de Nules; va arribar a ocupar el càrrec de Lloctinent del Governador en el Regne de València. Pere de Centelles, el seu primogènit, va desenvolupar càrrecs en la cort del rei i casà amb Blanca de Montcada. Va ser un personatge important dins de la cort de Pere el Cerimoniós fins al punt que aquest li encarregà la custòdia del Castell de Xàtiva. Durant les guerres de la Unió es va mantenir fidel al monarca. Del seu matrimoni amb Toda de Vilanova va nàixer: Pere, Galceran, Lluís, Eimeric, Toda, Elvira i Caterina. A la mort de Gilabert, el succeïx com a senyor de la baronia de Nules, el seu conseller i camarlenc, i també va ser camarlenc de la reina Sibil·la de Fortià. Del seu matrimoni amb Ramoneta de Riusec va nàixer una filla, anomenada Toda, cosa que es molt possible que es tracte de Toda Centelles. Vegeu: FELIP SEMPERE, Vicent, "Els Centelles, senyors de Nules, i Comtes d'Oliva" en *Cabdells: Revista d'Investigació de l'Associació Cultural Centelles i Riusec*, 4, 2004.

¹⁵⁹⁷ Extret de la transcripció de l'inventari que fa TOLEDO GIRAU, José, *Inventarios del Palacio Real de Valencia a la muerte de doña María, esposa de Alfonso el Magnánimo*, Valencia, Anales del Centro de Cultura Valenciana, 1961, p. 10. Les descripcions de les peces estan directament transcrites del text de Toledo Girau, del qual hem aplicat les normes de transcripció de documents actuals. L'inventari de Toledo Girau fa referència al document que es conserva a l'Arxiu del Regne de València amb el número 473 de la Reial Cancelleria. Apart de les obres descrites, aparegudes a l'inventari, n'hem localitzat d'altres en les sèries del Mestre Racional i de la Cancelleria de la reina.

La primera habitació que van inventariar va ser la de la noble Toda Centelles, la tresorera i la dona amb qui més confiança devia de tenir la reina. Toda Centelles igual que les altres cambres, dormia a prop de la cambra de la reina. Si recordem, quan arribaren a València per tal d'instal·lar-se al palau, la reina va manar que s'obraren quatre cambres per a les seues donzelles a prop de la capella. La capella i la cambra de la reina estaven juntes, així que ens podem imaginar una mica com era la distribució al palau.

Després de veure les joies es va continuar per la vaixella del guarda-roba, i per a aqueix treball van comptar amb l'ajut d'Isabel Soler i Leonarda de Castro. La descripció dels objectes va anar de la mà d'Antoni Alamany, que era de l'ofici del guarda-roba i sots-cambrer, per la qual cosa suposem que aquestes peces es van guardar allí, preparades per a ser tassades per l'argenter, ja que la majoria d'aqueixes estaven fetes en argent, blanc o daurat.

Per a descriure i valorar aquestes peces es va comptar amb la col·laboració de l'argenter valencià Garcia Gómez. El seu treball era pesar, mesurar i peritar les joies, ja que era l'únic que podia fer-ho, pel seu coneixement d'aquestes peces i dels metalls. Aquests tipus d'artesans solien treballar no sols per a la corona, sinó també, per al capítol de la catedral, elaborant peces d'orfebreria com calzes, creus, patenes, etc. A més de les obres profanes com per exemple joies, també es dedicaven a fer altres serveis per a aquests patrons. I no resultaria estrany que, en aquest cas, la casa reial sol·licités els seus serveis en aquest aspecte. Segons Jacobo Vidal, els argenters de les ciutats s'encarregaven de fer tasques de neteja per a la cort, i de manteniment de béns mobles, a més a més de la seua pròpia feina d'orfebres, ja que els comportaria un complement extra als seus ingressos habituals. En el cas de Tortosa per exemple, els argenters es dedicaven a marcar peces produïdes als obradors de la ciutat, a pesar monedes i peritar-les, i a adobar objectes metàl·lics d'or, argent, coure i altres metalls. S'ha de pensar que en altres ciutats de la Corona ocorreria el mateix. Aquests argenters establiren confraries per protegir el seu ofici, que generalment estaven sota l'advocació de sant Eloi. A València, el gremi dels orfebres va estar protegit pels reis i des de 1298 Jaume I els va concedir el privilegi per instaurar-hi una confraria, una de les més antigues del regne.¹⁵⁹⁸ Segons Igual Úbeda, la constitució d'aquesta va comportar l'especialització de l'ofici. De manera que els

---

¹⁵⁹⁸ Recentment s'ha presentat una tesi sobre el tema. Vegeu: MARTÍNEZ VINAT, Juan, *Cofradías y oficios. Entre la acción confraternal y la organización corporativa en la Valencia medieval (1238-1516)*. València, (Tesis doctoral) Universitat de València, 2018.

veedors, que eren els encarregats de vigilar que es respectaren les ordenances, acomplirien també la funció de perfeccionar la formació de la mà d'obra.¹⁵⁹⁹

Els treballs de l'argenter, al palau del Real, van continuar l'11 de setembre, quan Antoni de la Torre, que era el reboster, –recordem, l'encarregat del rebost– i ajudat pel sots-reboster Gonçalbo de Bilbao, en cas de que aquest s'absentés, es va encarregar de fer el recompte de la cambra del cap de l'escala, que com el seu nom indica, estaria situada només pujar l'escala, en la galeria de l'apartament de la Reina. Aquesta era l'habitació on va morir, i tenint en compte el tipus de peces que allí s'hi van trobar podríem pensar que era l'habitació on habitualment descansava, ja que hi havia objectes de tot tipus, que segurament serien els més utilitzats per ella i els últims que va fer servir.

Com podem veure, els primers dies els marmessors i els seus ajudants es van encarregar de peritar les peces d'orfebreria. Deixaren per a després altres objectes, com les teles o els llibres. I per aqueixa raó, i per no haver acabat l'inventari de la cambra de Toda Centelles, es va prosseguir, a 13 dies de setembre, a continuar l'inventari de tot allò que hi restava. Sembla que primer es volien posar en orde aquelles peces que, tal vegada pel seu alt valor, ja que contenien or i joies, es devien fer amb major promptitud que altres que podien ser secundàries com les teles de llit, els llençols i les màrfegues.

Aprofitant que es va tornar a visitar la cambra de la noble Centelles, es van inventariar les cambres de les donzelles, les quals dormien en un total de quatre habitacions distintes, a prop de la reina. Les pertinences d'aquestes també es van documentar ja que, evidentment, la seua feina al palau havia acabat i per tant aquestes cambres serien buidades en breu. Es curiós com es descrigueren el tipus de llits que tenien, i tot allò que els decorava, com després tindrem ocasió de comentar. Entre les habitacions que es van visitar a part de la de la noble Toda Centelles, estaven les de les germanes Montagut: Isabel, Elionor i Beatriu; el llit de Violant Marrades i el de Leonarda de Castro i també el de la cambrera Isabel Soler.

Al dia següent, cadascuna de les cambres o donzelles van declarar allò que tenien en el seu poder i de què es feien càrrec. Per a aquestes declaracions hi havia assistents que feien el paper de testimonis, com és el cas del cavaller Jofre de Montpalau

---

¹⁵⁹⁹ IGUAL ÚBEDA, Antonio, *El gremio de plateros (Ensayo de una historia de la platería valenciana)*, València, Diputació Provincial de València, 1956, pp. 33 i 79; VIDAL FRANQUET, Jacobo, "Contribució a l'estudi de l'argenteria medieval de la ciutat de Tortosa. Els argenters al servei del municipi", en *Materia 4, Fragments*, 2004, pp. 95-117. Pel que respecta a l'estudi sobre aquests experts cal veure també un treball recent: FELLER, Laurent i RODRÍGUEZ, Ana (dirs.), *Expertise et valeur des choses au Moyen Âge II. Savoirs, écritures, pratiques*, Madrid, Casa Velázquez, 2016.

o el donzell Bernat Joan, que estigueren presents en l'inventari de les peces que tenia Leonarda de Castro. Tomasa Bellot es va encarregar de continuar la descripció; aquesta vegada dins de la cambra de la reina, que estava al pujar de l'escala de la galeria o pati intern de l'apartament de la reina. Tomasa guardava les peces de lli, és a dir els llençols. Com veiem, hi havia una distribució més o menys clara de les peces que custodiava cadascuna, les quals podien haver estat acordades prèviament a la mort de la reina. La veritat és que facilitava així la tasca de recompte de tots els objectes del palau.

Tanmateix, hi havia roba que, segons la redacció de l'inventari, "la reina no volia", i que va ser lliurada als marmessors. Per a aqueixa ocasió tornaren a la sala del apartament de la reina i es van lliurar certs objectes que s'usaven per a resar (concretament paternòsters, és a dir, el que ara anomenem "rosers"), on van estar presents Jaume Tàpies, del monestir de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron i Pere Vicent, que era prevere de la capella de la reina, que coneixien les peces i sabrien atorgar el seu valor econòmic.

El mateix dia es van inventariar els llibres, que estaven en poder de la cambrera Elionor Sagra, i per a fer això va arribar Berenguer de Montpalau, un dels marmessors. Però, com era tal el volum de llibres, es va haver de continuar el dia següent. El primer dia es recomptaren 25 i el dia 15 es recomptaren 43 llibres més. En aqueixa ocasió sí que estigueren presents també Pere Garró, el lloctinent del batlle del Regne de València, Jaume Tàpies i Pere Vicent, als quals s'ha fet esment abans. Pareix ser que, tot i que les peces d'orfebreria es van inventariar majoritàriament els primers dies, encara restaven les que es trobaven a la capella. Els marmessors arribaren allí. Com no podia ser d'altra manera i donat la seua condició de religiosos, la reina els hauria elegit segurament per la seua confiança i lleialtat, junt a Antoni Tàpies i Pere Vicent, coneixedors tots de les peces que allí es guardaven.

Entre les últimes sales que es van visitar estaven la cuina, la museria i el rebost. De la descripció del seu contingut es varen encarregar l'esclau Joan i el cuiner Joan Palau, "cocs de la cuina comuna del palau". Però també hi col·laboraren alguns nobles i familiars de la cort com el cavaller Joan de Bonastre, el prevere Pere Vicent, Domingo Monyòs, Martí d'Horta, Antoni Alamany i Rodrigo de Mesa, familiar i servidor, així com Alfonso de Fita, que es va encarregar de descriure els objectes de la museria, o Gonçalbo de Bilbao, que tenia cura del rebost. La cuina de retret, o cuina privada de la reina, també es va visitar, però en aquesta no es van descriure més de tres objectes, dels quals tenia cura la cuinera Caterina Ferrer.

Una altra de les habitacions que es catalogaren a continuació, era la del guarda-roba, on la gran quantitat de peces requeria molts dies, ja que es guardaven des de tapissos fins a roba de vestir, objectes, peces d'escacs o instruments de música. Feina que se li va encarregar a Antoni Alamany. L'inventari es finalitzà als estables, on García de Santander tenia en el seu poder tota mena de peces destinades a l'ús de les cavalleries, atzembles i de més coses.

6.2. *El valor dels objectes al palau de la reina*

A continuació es farà una anàlisi de totes les peces que la reina posseïa en el moment de la seua mort al Real, a través de la informació que aporta precisament l'inventari que van fer aquests marmessors i d'altres notícies localitzades a la Cancelleria Reial i als comptes del Mestre Racional. Per tal d'estudiar els distints tipus de peces s'ha cregut convenient fer una distribució tipològica i segons el material de què estaven fetes, afavorint així una anàlisi més senzilla. Al mateix temps, l'estudi es complementa amb una sèrie de quadres on apareixen les peces descrites, tal i com les va transcriure Toledo Girau.

6.2.1. *Les joies de la Reina: or, argent, pedres precioses i objectes sacres*

Les joies mostraven els gustos més personals de la reina, ja que solien ésser objectes exclusius. Donat que denotaven luxe i ostentació, eren una mostra de vanitat, i en última instància oferien una imatge de poder d'aquell qui les posseïa. La reina disposava d'una respectable quantitat de joies d'or o argent blanc o daurat, la majoria de les quals estaven decorades amb pedres precioses. Malauradament, l'enorme facilitat amb la qual els metalls es podien fondre, així com la venda de molts d'aquests joiells, que sobretot en aquest període es van utilitzar com a moneda de canvi per pagar les campanyes militars del rei Alfons el Magnànim, han provocat que pràcticament no ens haja arribat cap peça. Tot i així, l'inventari *post mortem* ha sigut una eina clau per esbrinar com eren els anells, collars i altres objectes sumptuaris, informació que s'ha completat amb diversos documents apareguts en els arxius del Mestre Racional i de la Reial Cancelleria.

Entre les peces de joieria de la sobirana destacaven els collars i els fermalls, per l'originalitat de les seues formes i sobretot pel seu valor econòmic, que tenia molt a veure amb el nombre de pedres precioses o perles amb què podien estar conformats. En el

quadre que es mostra a continuació es fa la relació de tots aquells anells, collars i altres pedres precioses o perles que hem pogut conèixer. Alguns es conservaven en el moment en què es va fer l'inventari; altres havien estat venuts o penyorats amb anterioritat, i només es tenen notícies d'ells a través d'altres fonts com va ser el cas del fermall que Bernat Gualbes, que era conseller del rei Alfons va penyorar en 1420. Es tractava d'un fermall que enmig tenia una flor esmaltada en blanc i un balaix encastat i quatre perles molt grosses, segons diu, i que va ser penyorat per la quantiosa suma de 400 florins.¹⁶⁰⁰ La reina, per un altre costat, va fer una paga, que se li devia, a Bertran Cosco per 25 mil sous per valor d'un fermall que aquest tenia empenyorat.¹⁶⁰¹ Hi ha un volum important d'anells, però les peces que més criden l'atenció, com diem, sobretot pel seu valor estètic i material eren els collars, que constituïen, des del segle XIV, una de les insígnies de poder més importants.¹⁶⁰²

Taula 101. Joies i pedres precioses que posseïa la reina Maria

TIPUS DE PEÇA	TIPUS DE PEDRES O PERLES	FORMA	LOCALITZACIÓ ¹⁶⁰³
			Joies que custodiava la noble Toda Centelles:
Anell	Jací (jacint) petit		Nº 7, p. 19
Anell d'or	Jací petit, 1 robí, 1 robí menut		Nº 8, p. 19
Anell	Diamant cairat		Nº 9, p. 19
Anell d'or	Robí	Forma de còdol	Nº 10, p. 19
Anell	Maragda		Nº 11, p. 19
Anell	1 pedra "çapina"		Nº 12, p. 19
Anell d'or	Zafí		Nº 13, p. 19
3 anells grossos	3 perles roges		Nº 14, p. 19

¹⁶⁰⁰ ACA, MR 425 (1420/1421), f. 154 r.

¹⁶⁰¹ ACA, MR 544, 3 (1431), f. 27 v.

¹⁶⁰² DOMENGE i MESQUIDA, Joan, "Orfebreria y caballería. El collar emblemático en los reinos hispánicos en torno a 1400" en *Orfèvrerie gothique en Europe: production et réception*, Roma, Viella, 2016; DOMENGE i MESQUIDA, Joan, "La imatge sumptuària d'Alfons el Magnànim: joies documentades, representades, imaginades", en DELLES DONNE, Fulvio i TORRÓ TORRENT, Jaume (eds.), *La imatge d'Alfons el magnànim en la literatura i la historiografia entre la Corona d'Aragó i Itàlia*, Florència, Sismel, 2016, i, concretament, del mateix autor: "Las joyas emblemáticas de Alfonso el Magnánimo", en *Annales de Historia del Arte*, 14, 2014, pp. 99-117.

¹⁶⁰³ Aquestes referències estan preses a partir del llibre: TOLEDO GIRAU, José, *Inventarios del Palacio Real de Valencia a la muerte de doña María, esposa de Alfonso el Magnánimo*, Valencia, Anales del Centro de Cultura Valenciana, 1961.

	4 safirs de diferent talla i 1 balaix		Nº 15, p. 19
Collar d'or de vint quirats fet a puntes al mig i als costats	5 diamants, 2 robins i 28 perles	Folrat de vellut blanc per darrere	Nº 1, p. 18
Collar d'or de llei de vint quirats	7 balaixos i 4 perles planes de compte i una redona	És en dotze trossos	Nº 2, p. 18
Collar d'or de llei de vint quirats. Es fet en quatre trossos. En cascún hi ha un batent d'or fet en forma d'escut, i en cadascuna peça hi ha una olla o apurador, i sobre cada olla hi ha un balaix gros encastat, i en les trepes que són a forma d'escut hi ha un balaix mijà. En la vora del collar, sobre cadascun balaix gros hi ha una perla grossa, i entre les peces hi ha sembrades perles de tres en tres i en alguns llocs, on els balaixos són grossos només que hi ha dues perles.	En total té 46 balaixos i 88 perles	És en quatre trossos. Forma de còdol. Amb apuradors	Nº 1, p. 20 ARV, MR 9349 (1446), f. 1 v.-2 r. Descrit també a VIDAL FRANQUET, Jacobo, "La càmera real de Maria de Castilla...", <i>cit</i> , pp. 595-599.

Got de cristall amb peu d'or, coberta i sobre cos de cristall amb:	8 perles, 4 diamants, 2 robins, 3 maragdes i 4 safirs	Un possible joier	Nº 4, p. 18
Tres dobles d'or de 23 quirats	En forma d'hòsties grans	Collar?	Nº 21, p. 20
Arracades d'or			ARV, MR 9344 (1424), f. 43 r.
8 caps de d'agulles per a punyets			ARV, MR 9344 (1424), f. 43 r.
	1 safir encastat		ARV, MR 9344 (1424), f. 43 r.
1 anell d'or			ARV, MR 9344 (1424), f. 43 r.
2 parells de manilles d'or de llei			ARV, MR 9346 (1425), f.26 r.
	200 perles grosses, 12 balaixos i 8 safirs		ARV, MR 9348 (1444), f. 4 v.
Collar d'or clos	Diamants, 2 robins i 28 perles	<i>Banera /bavera</i>	ARV, MR 9348 (1444), f. 8 v.
Mig collar			Penyora d'Antoni Pellicer, ARV, MR 9348 (1444), f. 8 v.
2 anells d'or			Jons Coller ARV, MR 9348 (1444), f. 8 v.
Fil de perles de compte	175 perles	No molt grosses	Nº 3, p. 18
Fil de perles	53 perles mes menudes que les anteriors i 1 jacint		Nº 3, p. 18
Fermall d'or	Decorat amb perles grosses, 4 diamants i un balaix en forma de llosa en mig encastat		ARV, MR 9345 (1424), f. 45 r. Peça en préstec que tenia Toda d'Arill, esposa de Francesc d'Arill
Fermall d'or	Decorat amb balaixos i perles		ARV, MR 9348 (1444), f. 40 v.

Fermall d'or	Decorat amb 6 balaixos, 4 safirs i 13 diamants, amb un d'aquests situat al centre, a més a més de completar-se amb 32 perles mitjanes i amb 10 cascavellets d'or	En forma d'ema	ACA, MR 541 (1420), f. 95 r. Descrit també a VIDAL FRANQUET, Jacobo, "La cámara real de Maria de Castilla...", <i>cit</i> , pp. 599-600.
Fermall	Es tractava d'un fermall que enmig tenia una flor esmaltada en blanc i un balaix encastat i quatre perles molt grosses, segons diu, i que va ser penyorat per a quantiosa suma de 400 florins		ACA, MR 425 (1420/1421), f. 154 r.
Fermall			ACA, MR 544, 3 (1431), f. 27 v.

Les joies denotaven en sí un valor estètic, sense cap mena de dubte, però també eren sobretot un element de prestigi i de distinció per a la reialesa. I aqueix valor, en part, venia donat, no sols pels metalls en què estaven fetes, o pel treball que hi hagueren fet els artesans, que també, sinó sobretot per la riquesa amb la qual estaven ornamentades.¹⁶⁰⁴ Perles, robins, safirs, balaixos i inclús diamants, que estaven molt de moda en la centúria del 1400, recorrien aquestes peces conformant autèntics joiells i creant de vegades formes innovadores que feien de cada joia una obra única.¹⁶⁰⁵ Per tot allò que representaven, les cases reials es van voler envoltar d'aquests valuosos ornaments, que a més podien servir com a penyora per tal d'obtenir préstecs o per a pagar serveis o altres mercaderies. Car, eren una bona eina per a costejar campanyes militars, com a regals de noces o pagaments als nobles pels serveis prestats a palau.¹⁶⁰⁶ Els reis eren conscients d'aquest valor i

¹⁶⁰⁴ CERDÀ GARRIGA, Magdalena, "La joyería en el ámbito doméstico de la Mallorca Medieval: Siglo XV", en *Miscelánea Medieval Murciana*, 27, 2013, pp. 71-79.

¹⁶⁰⁵ Vegeu: DOMENGE i MESQUIDA, Joan, "Iocalia ornamenta que cappellae et alia pretiosissima bona. Orfebreria a Catalunya a l'entorn del 1400", en CORNUDELLA, Rafael, GUADAIRA, MACÍAS i FAVÀ, Cèsar (eds.), en *Catalunya 1400. El Gòtic Internacional*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2012.

¹⁶⁰⁶ Per a analitzar els pagaments d'aquest tipus cap als nobles veure l'obra de SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, València, PUV, 2008.

s'afanaven en adquirir quantes més millor. Per tant, tenint aquestes consideracions com a rerefons, s'ha cregut convenient estudiar aquestes peces atenent a diversos valors: un valor estètic; com a símbol de prestigi; un valor emblemàtic i també de mercat.¹⁶⁰⁷

Objecte artístic i símbol de prestigi

El preciosisme de les joies es devia en gran part a la utilització de gemes que donaven més colorit i opulència a les mateixes. Reis i reines de tota Europa no repararen en despeses per tal d'adquirir-les, vingueren d'on vingueren i costaren el que costaren, dins de les seues possibilitats. Generalment, moltes de les pedres precioses arribaven a Europa a través del comerç amb Orient i eren de procedència diversa: el robí s'adquiria de la Índia i Ceilan; el safir normalment venia de Ceilan, Aràbia i Pèrsia; la maragda d'Egipte; la turquesa de Pèrsia i Tibet o el diamant de la Índia o Àfrica. La llunyania de les terres d'on provenien aquests materials era precisament el què encaria aquestes pedres, ja que quan més difícils eren d'aconseguir més costosa era la peça en qüestió i sols es feia apta per a ser adquirida per un grup elitista com era la monarquia i després la més alta noblesa. Aquest gust per les pedres exòtiques arrelà en les diverses corts europees, que comptaren amb un mercat actiu que feia possibles els seus capricis.¹⁶⁰⁸

L'objectiu més important que tenien les joies era el d'exhibir-se en les celebracions reials, públiques o privades. Escenaris com les entrades reials o les noces eren una bona ocasió per lluir les millors gales, com per exemple l'entrada a València de la reina quan va celebrar les seues noces. Però també les convencions privades amb ambaixadors, visites d'altres reis o nobles eren una bona ocasió per lluir-les. En canvi, després de la mort de la sobirana, totes aquestes peces s'havien guardat en joiers i caps custodiades

---

¹⁶⁰⁷ CONDE y DELGADO DE MOLINA, Rafael, "Orfebrería impignorada por Alfonso el Magnánimo en Nápoles en 1421", en *Aragón en la Edad Media*, 16, 2000, pp. 185-196. DOMENGE i MESQUIDA, Joan, "La imatge sumptuària d'Alfons el Magnànim: joies documentades, representades, imaginades." en *La imatge d'Alfons el magnànim en la literatura i la historiografia entre la Corona d'Aragó i Itàlia*, en DELLES DONNE, Fulvio i TORRÓ TORRENT, Jaume (eds.), Florència, Sismel, 2016, p. 157, i del mateix autor, "Orfebrería y caballería. El collar emblemático en los reinos hispánicos en torno a 1400" en *Orfèvrerie gothique en Europe: production et réception*, Roma, Viella S.L., 2016.

¹⁶⁰⁸ El gust per adquirir aquests materials exòtics el trobem en certs precedents com ara la Infanta Joana, filla de Pere el Cerimoniós o la reina Maria de Navarra. De vegades, entre les diverses procedències que podem trobar als inventaris hi ha peces que venen d'Alexandria, com ho demostra l'inventari de les joies de Maria de Navarra. Aquesta tenia una flor de lis "en la qual ha quatre safirs grosos d'orient e dihuyt robins d'Alexandria, quinze maraçades e vint e quatre perles grosses d'Orient. Item una cinta d'or en la qual ha trenta-dos robins grosos d'Alexandria, sextante quatre maraçades, trenta-un troces de perles, e ha en cascun troç quatre perles e un robis poch en mig, e tres perles en lo cap de la dita cinta o nordet". Vegeu: IDOATE IRAGUI, Florencio, "Inventario de los bienes de la Reina Dª Maria, esposa de Pedro IV, Rey de Aragón", en *Príncipe de Viana*, 8, 1947, pp. 417-435.

per les donzelles de confiança. En el cas de la reina Maria aquest paper va recaure en Toda Centelles. Aquesta dona havia atresorat totes les joies de la reina, a més a més de reliquiari i altres peces de tocador. La reina s'assegurava així que les joies estaven a bon recapte deixant-les en mans de la seua tesorera. Així que allí, a la cambra de Toda Centelles, anaren els marmessors per comptabilitzar aquestes peces i moltes altres i, acompanyats per l'argenter, van començar a descriure primerament els anells, que normalment eren d'or i generalment no presentaven cap particularitat important llevat de la pedra que podrien decorar-los.

Si atenem al nombre de pedres precioses, diamants o perles que posseïen, hauríem de destacar la importància que van tenir les perles, entre les quals hem pogut contar més de 300, muntades sobre diversos anells. La seua importància era tal que en una ocasió la reina va adquirir, en una sola compra, 200 perles, les quals estarien destinades a alguna peça de més entitat com podia ser un collar, o tal vegada es farien servir per a diferents joies.¹⁶⁰⁹

Les segones gemmes en nombre en el tocador reial van ser els safirs; al voltant d'uns 23, després els diamants, entre els quals hem comptabilitzat un total de 16, tot i sense comptar les peces que no detallaven el nombre de diamants que les decoraven. Seguides d'aquestes estaven els robins i robinets (que eren més menuts) també van ser pedres que pel seu colorisme tal vegada, es van utilitzar prou entre els reis i nobles a l'Edat Mitjana. En menor quantitat es descrivien els jacints (hem comptat 4), les maragdes (entre les quals tenia 5 disposades en anells) i els balaixos, que eren una imitació de les pedres però molt més barates d'aconseguir; tanmateix es documenta una sola pedra "çapina" (pot ser safir).

També hi hagueren pedres que es van quedar soltes sense decorar cap joia, probablement a l'espera d'ésser utilitzades per a nous objectes, com per exemple uns safirs (nº 15 i 19, p. 19)¹⁶¹⁰ que suposem estarien a l'abast per a ser incrustades en altres anells, collars o fermalls, doncs, com després veurem, en la cambra també es guardaven joiers i safates que contenien perles i pedres precioses de manera aïllada.

Entre les peces més destacables que ornaven i donaven brillantor a les indumentàries medievals estaven els collars i els fermalls. Aquests es solien col·locar damunt de la roba i de les capes per a ser ben visibles. Grans i resplendents a causa de les

---

¹⁶⁰⁹ ARV, MR 9348 (1444), f. 4 v.

¹⁶¹⁰ Aquesta numeració fa referència al numero atorgat i la pàgina de l'inventari de la reina transcrit per José Toledo Girau.

pedres precioses i diamants, aquests collars es feien de les formes més originals possibles i eren suficientment grans com per a que es veren bé en públic. Els diamants i robins destacaven en combinacions de diversos colors. Les perles completaven la composició d'aquests collars, combinant-se amb la resta de pedres. Un dels més luxosos era un collar que estava compost de 5 diamants, 2 robins i 21 perles. La seua forma era rodona i tenia una espècie de batents o de penjolls de forma apuntada al centre i als costats. Possiblement el batent del centre seria una peça més gran que les laterals. La part posterior del collar estava folrada de vellut blanc, cosa que, a part d'enriquir més el seu valor, segurament tindria una funció pràctica, car molts d'aquests collars, al ser bastant curts, ja que anaven apegats al coll, podien ser incòmodes de portar. Si pensem que les parts que eixien d'aquest eren punxoses, segurament el vellut es posà per pal·liar les molèsties que pogueren causar.¹⁶¹¹

Els collars eren les joies on els orfèvres expressaven millor la seua imaginació. Un altre dels collars que més destaquen entre la col·lecció reial era un de forma tancada o *clos*, en forma de *banera*¹⁶¹² el qual, a part dels diamants, que no especifica quants en tenia, es completava amb dos robins i vint-i-vuit perles. Aquest collar podria ser semblant a un dels que tenia rei Alfons el Magnànim, que també es deia *de banera* o *bavuera*, i que tenia lletres esmaltades, amb les divises.¹⁶¹³ En el cas de la reina, tot i que es deia igual, no es té constància de que es representaren les seues divises, però pel que respecta a la forma podria tractar-se d'una peça plana, ajustada al coll en forma bombada o oval.

A part d'aquests dos collars tenia altres, com per exemple un que estava dividit en quatre trossos i que, com l'anterior, també era d'or de vint quirats. Malgrat que no era tan ostentós com l'anterior (no tenia diamants) no deixava de ser una peça ricament decorada amb set balaixos (robis vermells amb irisacions violetes); a més tenia quatre perles planes i una quadrada, que suposem que estaria al centre. Sense dubte, la diversitat de la

---

¹⁶¹¹ Aquesta idea l'extrau Joan Domengue quan, analitzant els collars que apareixen representats en les efígies reials del retaule del Judici Final de Gherardo Starnina, comenta que els collars estaven col·locats molt pròxims als colls i que precisament el collar que apareix representat també té uns batents en punta. En aquest cas no menciona res de que estigués folrat però no resultaria desgavellat pensar-ho ja que com hem vist amb el de la reina sí que ho estava. DOMENGE i MESQUIDA, Joan, "Orfebrieria y caballeria. El collar emblemático en los reinos hispánicos en torno a 1400" en *Orfèvrerie gothique en Europe: production et réception*, cit., 2016, p. 150.

¹⁶¹² ARV, MR 9348, f. 8 v.

¹⁶¹³ DOMENGE i MESQUIDA, Joan, "La imatge sumptuària d'Alfons el Magnànim: joies documentades, representades, imaginades." en DELLES DONNE, Fulvio i TORRÓ TORRENT, Jaume (eds.), *La imatge d'Alfons el magnànim en la literatura i la historiografia entre la Corona d'Aragó i Itàlia*, Florència, Sismel, 2016, pp. 153-154.

combinació de pedres donava riquesa a aquest collar; també la forma d'aquestes el feia “de la més estranya e nova manera”¹⁶¹⁴, car això era altre dels objectius que els reis buscaven, que les seves joies foren úniques i exclusives per tal de mantenir el seu estatus superior. Només cal que pensem en el collar de fletxes d'Isabel la Catòlica, que representava les seues divises, heretat de Juana Enríquez.¹⁶¹⁵ Altres collars que posseïa la reina tenien un menor nombre de pedres precioses. Hi havia un, per exemple, d'or de vint quirats (nº 1, p. 18) que tenia cinc diamants, dos robins i 28 perles; altre en canvi (nº 2, p. 18) es decorà amb només balaixos (un total de 7), també una pedra preciosa i molt de moda a l'època que anava amb 4 perles i altre que apareixia descrit amb el numero 3 de l'inventari de la habitació de Toda i que tenia perles, huit safirs i dos balaixos sotils.

De tota manera, si es pensa en altra joia per exhibir-se, la peça que millor acomplia aquesta funció era el fermall. Avui en dia pensem en ell solament com una mena d'ornament, però a l'època medieval podia servir també per botonar la roba, fent així una funció similar a la fíbula romana. El gust per a aquesta peça va ser tal que cap al 1400 es posà de moda portar-lo decorant els bonets.¹⁶¹⁶ Els únics fermalls que hem pogut documentar de la reina es trobaven als comptes del Mestre Racional perquè eren peces que, suposem que pel seu gran valor, es van empenyorar sovint. Un d'aquests era un fermall que estava decorat amb perles grosses, quatre diamants i un balaix en forma de llosa encastada, i va ser donat en penyora a Toda d'Arill en 1424; l'altre també estava decorat amb perles i balaixos.

El collar com a emblema

Si haguérem de parlar de la joia més exquisida i refinada d'entre aquests collars aquest era el collar del “còdol”, el qual era una de les peces més sumptuoses i ostentoses del seu inventari. Aquest no era un collar com els altres: era un emblema, ja que representava una de les divises de la reina Maria: l'”apurador”. El collar estava dividit en quatre parts, i aquestes parts es dividien a la vegada en 23 trossos. En cadascú d'aquests

---

¹⁶¹⁴ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, “Vestir el poder”, en *Art i societat a la València medieval*, Catarroja-Barcelona, Afers, 2011, pp. 353-373, p. 372.

¹⁶¹⁵ ZALAMA RODRIGUEZ, Miguel Ángel, “Isabel la Católica y las joyas. La custodia de la catedral de Toledo”, en CHECA CREMADES, Fernando y GARCÍA, Bernardo *El arte en la corte de los Reyes Católicos: rutas artísticas a principios de la Edad Moderna*, Madrid, Fernando Villaverde ediciones, 2005.

¹⁶¹⁶ TINTÓ i SALA, Margarita, “Dos fermalls i altres joies d'Alfons el Magnànim, segons un inventari de la taula de canvi de la ciutat de Barcelona”, en *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 26, 2005, pp. 767-774.

trossos hi havia un batent d'or realitzat en forma d'escut, segurament calat segons Domenge¹⁶¹⁷, i en cada peça hi havia una olla o apurador. A més, damunt de cada olla hi havia un gran balaix encastat; a la vora, sobre cada balaix hi havia una perla gran. L'argenter García Gómez el va analitzar i va establir que pesava 7 marcs i mitja onça, sent d'or de vint quirats (4 grams).¹⁶¹⁸ Estava ornamentat amb un total de 46 balaixos i 88 perles que farien d'aquesta joia una autèntica obra d'art i sense cap mena de dubte, el collar més important de la col·lecció. Aquest collar, no sols representava el poder de la reina.¹⁶¹⁹ I, el fet que el collar contingués una de les divises de la reina: l'apurador, reforçava el seu sentit simbòlic i la seua connexió directa amb la personalitat de la sobirana. Era una joia emblemàtica, intransferible, i que portava en ella mateixa el valor que li aportava el ser una peça identificada amb una persona concreta de gran poder.¹⁶²⁰ Un collar emblemàtic semblant seria el que porta a la seua escultura ja cent anys abans Gómez Manrique, junt amb la seua esposa Sancha de Rojas, que ara es troba al Museu de Burgos però que procedia del Monestir de Sant Jeroni de Fresdeval. És el mateix collar emblemàtic que portarà Alfons el Magnànim amb el qual es va representar a l'entrada triomfal de l'arc del *Castel Nuovo*, a Nàpols.

---

¹⁶¹⁷ DOMENGE i MESQUIDA, Joan, "La imatge sumptuària d'Alfons el Magnànim: joies documentades, representades, imaginades." en *La imatge d'Alfons el magnànim en la literatura i la historiografia entre la Corona d'Aragó i Itàlia*, DELLES DONNE, Fulvio i TORRÓ TORRENT, Jaume (eds.), Florència, Sismel, 2016, p. 157, i del mateix autor, "Orfebreria y caballería. El collar emblemático en los reinos hispánicos en torno a 1400" en *Orfèvrerie gothique en Europe: production et réception*, KÖNIG Élisabeth et TOMASI, Michele (eds.), Roma, Viella S.L., 2016.

¹⁶¹⁸ VIDAL FRANQUET, Jacobo, "La cámara real de María de Castilla. Sus joyas y otras delicias suntuarias", en *Anales de Historia del Arte*, 24, 2014, pp. 593-610. El collar es va haver de vendre per tal de pagar les despeses del rei Alfons a Nàpols. La reina li va encarregar al cavaller Joan Çabastida que realitzés la venda: ARV, MR 9349 (1446), f. 2 r.

¹⁶¹⁹ D'entre les poques imatges en que es representa a la reina vestida amb collar, tal i com també opina Jacobo Vidal, està la del llibre Vermell de Montserrat, on el papa Nicolau V apareix representat oferint la butlla plenària al Monestir de Montserrat, i la reina es mostra vestida amb hàbit i amb un gran collar. Però no podem estar segurs de que aqueix fos el collar en qüestió, a més a més la pintura no és de molt bona qualitat i no es centra massa en els detalls. VIDAL FRANQUET, Jacobo, "La cámara real de María de Castilla. Sus joyas y otras delicias suntuarias", *cit.*, pp. 593-610.

¹⁶²⁰ DOMENGE i MESQUIDA, Joan, "La imatge d'Alfons el Magnànim en la literatura i la historiografia entre la Corona d'Aragó i Itàlia", Firenze, Sismel Edizioni del Galluzzo, 2016; VICENS SOLER, Maria Teresa, "Aproximació al món artístic de la reina Maria", en TERÉS i TOMÀS, Rosa, (coord.), *Capítula facta et firmata, inquietuds artístiques en el Quatre-cents*, Barcelona, Cossetània, 2009, pp. 196-197.

Fig. 36. Sepulcre de l'adelantat Gómez Manrique i Sancha de Rojas. Detall del collar de les jarres i el griu, pròpi de l'Orde del Griu. Anònim, S. XV.

Pel que respecta a l'origen d'aquest tipus de peces, pareix ser que la tradició de portar collars amb els emblemes heràldics va tenir el seu origen a les corts de França i Borgonya.¹⁶²¹ Les divises van sorgir a mitjans del segle XIV prenent cada vegada més importància als escuts heràldics. Eren emblemes més personals, com una mena de marca de persona i ja no de família, posades de moda en la cort del rei Eduard III d'Anglaterra (1327-1377)¹⁶²² on l'individu que la posseïa podia fer que expressaren millor la seua personalitat, desitjos, ambicions o aspiracions. Eren imatges que representaven animals, vegetals o mobles i solien decorar elements com mobles o orfebreria. A més, a aquests símbols es podien afegir lemes que reforçaven més si cap el significat de l'emblema.¹⁶²³ Martí l'Humà adoptà inicialment l'àliga i la doble corona, com a rei de Sicília i hereu del seu germà Joan I, però com a divises personals i pròpies tenia la "Lleoparda" o lleona acompanyada d'una llegenda que versava així: *Altre Ne Vuy* (Altre en vull); altra insígnia que va adoptar va ser "La de la correa" i una vegada ja rei la "Garrotera"¹⁶²⁴, que consistia

¹⁶²¹ Francesca Español vincula clarament la influència francesa en la utilització de les divises als collars dels monarques. Vegeu: ESPAÑOL BERTRAN, Francesca, "Artistas y obras de arte entre la Corona de Aragón y el reino de Francia", en COSMEN ALONSO, María, HERRÁEZ ORTEGA, María Victoria, PELLÓN GÓMEZ-CALCERRADA, María (coords.), *El intercambio artístico entre los reinos hispanos y las cortes europeas en la Baja Edad Media*, León, Universidad de León, 2009, p. 287.

¹⁶²² CHERRY, John, *Las artes decorativas medievales*, Madrid, Akal, 1999, [1ª edició del British Museum de 1991], p. 32.

¹⁶²³ MARTINEZ LLORENTE, Félix, "Divisas y heráldica: encuentros y desencuentros de dos realidades emblemáticas", en *Emblemata. Revista aragonesa de emblemática*, 20-21, 2014-2015, p. 174.

¹⁶²⁴ La Garrotera també és anglesa, i és l'orde de cavalleria més antiga, encara vigent, anomenada "*Most Noble Order of the Garter*", el patró de la qual és sant Jordi. A ella pertanyia el rei i el príncep de Gal·les.

en una corretja cenyida a la cama esquerra, sobre el turmell.¹⁶²⁵ Després, el pare d'Alfons el Magnànim, Ferran de Trastàmara, més conegut com d'Antequera, va fundar l'orde de cavalleria de la "Gerra i el Grifó" o "de la Estola", i va establir que les divises d'aquesta orde havien d'anar disposades en un collar. El seu cas no va ser l'únic, doncs en 1362, Amadeu de Savoia va fundar la primera orde de cavalleria que utilitzaria un collar com a forma d'expressió i de representació de l'orde. Anys més tard, Joan IV, duc de Bretanya, va fundar l'Orde de l'Ermini en 1381, però sense dubte, una de les insígnies més sumptuoses d'aquest tipus va ser la de l'orde de Carles VI, rei de França, on la seua emblemàtica es decorava amb beines de ginesta i fermalls de perles i pedres precioses. En la mateixa línia anava la del *Camail* de Lluís d'Orleans, fundada en 1394. La divisa d'aquest decorava una gorgera de malla amb formes triangular d'on penjava la figura d'un porc senglar al centre.¹⁶²⁶ Aquest tipus d'emblemes o divises encetaven el camí que després seguiria el rei Alfons i també la reina Maria, i, encara més interessant és saber que, precisament la mare de la reina Maria, la reina Caterina de Lancaster, va inaugurar el camp de l'emblemàtica femenina, a Castella, i que segons Fernández de Córdoba caldria atribuir-ho a una influència anglo-francesa, que després seguiria la seua filla. Ens referim a l'emblema de la pinya daurada que utilitzarà la reina Caterina com a element que caracteritza la seua persona i majestat. Un motiu que es coneixia: el duc de Berry les portava en les seues divises; també apareixen al sepulcre de Robert de Flocques, forner de Carles VII. La pinya està associada amb la fertilitat i al mateix temps a l'eternitat, degut a la seua forma piramidal i, per tant, ascensional.¹⁶²⁷ Tal vegada va ser això el que inspiraria a Maria de Castella per complir un paper similar utilitzant els seus propis emblemes.¹⁶²⁸

El rei Alfons també tenia un collar amb les seues divises. Tot i que no va seguir l'orde establerta per son pare, sinó que va decidir crear la seua pròpia, relacionada amb les llegendes artúriques, com per exemple el *siti perillós*, que evocava la seua legitimitat

---

¹⁶²⁵ *Ibídem*, p. 185.

¹⁶²⁶ DOMENGE i MESQUIDA, Joan, "Orfebreria y caballería. El collar emblemático en los reinos hispánicos en torno a 1400" en *Orfèvrerie gothique en Europe: production et réception*, Roma, Viella, 2016, pp. 143-144.

¹⁶²⁷ *Ibídem*, p. 121.

¹⁶²⁸ FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MIRALLES, Álvaro, "El cordón y la piña: Signos emblemáticos y devociones religiosas en Enrique III y Catalina de Lancaster (1390-1418)", en *Archivo Español de Arte*, Tomo 89, 2016, pp. 113-130.

davant el tron de Nàpols, com si fos el seu Camelot.¹⁶²⁹ En el cas del collar de Maria, Teresa Vicens ha relacionat el simbolisme de l'apurador amb l'orde de la Gerra, que va ser fundada per Ferran d'Antequera, descrivint el poeta Carvajal a la sobirana amb un *collar de jarras al cuello / con un grifo que pendía*.¹⁶³⁰ La relació amb l'orde creat pel seu sogre, Ferran d'Antequera, és evident, però també, pensem, això es podria combinar amb una altra inspiració, que venia en part, precisament, del rival del seu marit, Renat d'Anjou, el qual tenia representades, en les seues divises, dos olles o apuradors posats al foc molt similars als de la reina Maria (que incorporà també al seu sepulcre al Convent de la Santíssima Trinitat de València). No seria d'estranyar que la reina adoptés també aquests emblemes per tal de rivalitzar amb el seu enemic i demostrar que ella i només ella era la més apta en poder portar-los, perquè les olles en flames no eren ni més ni menys que un dels símbols que connectaven plenament amb la devoció de la reina: símbols atribuïts a la ideologia del frare Bernardí de Siena, que va predicar per Europa i del qual era ferm seguidor Mateu d'Agrigento. Per tant, les olles o apuradors, seguint l'ideal Bernardí, venien a significar l'ardent religiositat o el que és el mateix: el fervor religiós. Així que és molt probable que aquesta representació estigués inspirada per Mateu d'Agrigento, seguidor al seu temps de Bernardí de Siena.¹⁶³¹

Entre els artistes que es barallen a l'hora de donar el nom del possible artífex d'aquesta peça s'ha especulat que tal vegada podria ser Rigaut Sauner, a qui el rei Alfons fins i tot, li va preparar unes estances per a residir al palau de l'Aljafería de Saragossa en 1418¹⁶³², que treballaria segurament al Real junt amb altres argenters francesos del rei, o un tal Bartomeu Juliot, d'origen també possiblement francès, que igualment en 1419 estava treballant elaborant una gran cadena d'or.¹⁶³³ No exclouem la possibilitat que alguns dels argenters francesos del rei fos, no sols l'artífex d'aquest collar, sinó d'altres de les

---

¹⁶²⁹ CAPILLA ALEDÓN, Gema Belia, "Escritura, legitimidad y memoria: lemas y divisas de Alfonso V el Magnánimo", en *Mirabilia*, 5, 2017, p. 11.

¹⁶³⁰ VICENS SOLER, Maria Teresa, "Aproximació al món artístic de la reina Maria", en TERÉS i TOMÀS, Maria Rosa (ed.), *Capítula facta et firmata. Inquietuds artístiques en el Quatre-cents*, Barcelona, Cossetània, 2009, pp. 196-197.

¹⁶³¹ Extret de: FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MIRALLES, Álvaro, "El cordón y la piña: Signos emblemáticos y devociones religiosas en Enrique III y Catalina de Lancaster (1390-1418)", *cit.*, p. 122.

¹⁶³² DOMENGE i MESQUIDA, Joan i CORNUDELLA i CARRÉ, Rafael, "Voyages d'artistes, routes de l'art" en *Voyager au Moyen Âge*, Musée de Cluny, 22 octobre 2014- 23 février 2015, p. 31.

¹⁶³³ VIDAL FRANQUET, Jacobo, "La cámara real de María de Castilla. Sus joyas y otras delicias suntuarias", en *Anales de Historia del Arte*, 24, 2014, p. 598.

joies, ja que tenim constància d'argenters com Sognier o Sauner que van treballar per a la reina, fent-li dues corretges d'or guarnides amb dos pegats de seda i un collar d'or.¹⁶³⁴

Les joies com a moneda de canvi

Malauradament, si moltes de les joies no ens han arribat fins a hui, ha sigut perquè es van fondre o, sobretot, que s'utilitzaren com a penyores per a obtenir préstecs i mai no es van poder rescatar, o bé es regalaren a altres corts o inclús a membres de la mateixa casa reial, com va fer la reina amb algunes de les seues donzelles o cambres.¹⁶³⁵ El gran valor que tenien, gràcies als materials amb els quals estaven elaborades, les feia molt aptes per a utilitzar-les com a moneda de canvi. En el cas de la reina Maria, moltes de les joies les va haver d'empenyorar per poder pagar les campanyes militars del seu marit el rei Alfons.

Aquesta va ser una pràctica habitual com a mínim des del segle XIII. S'aportava com a garantia d'un préstec, un bé moble, i a canvi s'atorgaven els diners necessaris per a l'empresa que fos. El contracte podia fer-se per escrit o de paraula, assegurant-se prèviament que la persona a la qual li feien el préstec era de confiança.¹⁶³⁶ Per aqueix motiu, el nombre de peces que ens hem trobat descrites a l'inventari no responen al total de les que la reina tindria, i si n'hem conegudes d'altres, és perquè les hem localitzades en els documents de la Cancelleria o del Mestre Racional. Un exemple d'aquestes penyores va ser precisament el collar del còdol, el qual es trobava partit en diferents trossos, segurament perquè la reina aniria penyorant-lo a poc a poc, en tant en quant el rei li sol·licitava els préstecs pertinents. Però no sols aquest collar va patir operacions d'aquest tipus. També es va fer el mateix amb un "mig collar", el qual segurament es diria així perquè l'altra meitat s'hauria venut o empenyorat. Va ser així com Antoni Pellicer, mercader de València, li va empenyorar per certa quantitat de diners, quedant-se a canvi

---

¹⁶³⁴ DOMENGE i MESQUIDA, Joan, "Argenters i marxants de «coses de grans preus» a la cort d'Aragó (ca. 1380-1420)", en BROUQUET, Sophie i GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente (eds.), *Mercados del lujo, mercados del arte. El gusto de las élites mediterráneas en los siglos XIV y XV*, València, PUV, 2015, p. 394.

¹⁶³⁵ La reina va llegir alguns llibres de la seua biblioteca a Violant de Montpalau.

¹⁶³⁶ Per veure el tema de la penyora cal tenir en compte els treballs al respecte de CONDE y DELGADO DE MOLINA, Rafael, "Orfebrería impignorada por Alfonso el Magnánimo en Nápoles en 1421", en *Aragón en la Edad Media*, 16, 2000, pp. 185-196; GARCIA MARSILLA, Juan Vicente., "Empeñando la vida. Los préstamos con prenda mueble en la Valencia medieval" en CARBONI, Mauro i MUZZARELLI, Maria Giuseppina (eds.) *In Pegno. oggetti in transito tra valore d'uso e valore di scambio (secoli XIII-XX)*, Il Mulino, Bolonia, 2012.

amb el collar d'or clos fet a manera de *banera* que ja hem descrit anteriorment, amb tres diamants en la part de davant, i al darrere dos robins i vint-i-vuit perles sembrades. A més a més, el mercader alemany Jons Coller va rebre com a penyora d'un préstec dos anells d'or.¹⁶³⁷

Altres peces que es van empenyorar van ser uns fermalls. Solien ser peces exclusives, amb formes úniques i de vegades en forma de lletres, que s'utilitzaven per a decorar i completar la indumentària, com ja hem descrit abans. En concret es tracta d'un fermall que tenia forma de M, decorat amb 6 balaixos, 4 safirs i 13 diamants, amb un d'aquests situats al centre, a més a més de completar-se amb 32 perles mitjanes i amb 10 cascavellets d'or. Rafael d'Ulzinelles, de la casa de la reina, el va restituir al guarda-roba, però, de tota manera, el fermall no es trobà en el moment en què es va fer l'inventari. Tal vegada s'empenyoraria de nou.¹⁶³⁸ A part d'aquest, la reina posseïa altre fermall que el tingué en penyora el conseller barceloní del rei Alfons, en Bernat de Gualbes.¹⁶³⁹ Aquesta peça estava esmaltada en blanc, possiblement amb la *ronde-bosse*, o esmalt translúcid (tècnica freqüent a París al voltant de 1400)¹⁶⁴⁰ i tenia incrustacions de balaixos i 4 perles grosses al voltant. La peça estava valorada en 400 sous, i possiblement, junt amb el fermall i collar del còdol, seria una de les obres més refinades d'entre les peces de joieria de la reina.¹⁶⁴¹

El valor simbòlic de les joies

A part de l'interés per col·leccionar aquest tipus de joies per part de les cases reials, les pedres precioses es guanyaren, des de l'Antiguitat, certes connotacions esotèriques i profilàctiques que tingueren el seu ressò a l'Edat Mitjana a través dels "lapidaris", una mena de tractats medico-màgics basats en els "poders de les pedres", d'alguns dels quals es consideraven autors personatges tan reputats com Isidor de Sevilla o Marbodius, bisbe de Rennes en el segle XI. Aquests tractats es van fer habituals en les corts dels reis medievals, entre els quals molts monarques de la Corona d'Aragó en posseïen. A la cort

---

¹⁶³⁷ ARV, MR 9348 (1444), f. 8 v.

¹⁶³⁸ ACA, MR 541 (1420), f. 95 r.

¹⁶³⁹ TOLDRÀ PARÉS, Montserrat, *La reina Maria, dona d'Alfons V el Magnànim: vida i obra de govern (1401-1458)*, Barcelona, (Tesi doctoral inèdita) Universitat de Barcelona, 2014, p. 85.

¹⁶⁴⁰ CHERRY, John, *Las artes decorativas medievales*, Madrid, Akal, 1999, [1ª edició del British Museum de 1991], p. 33.

¹⁶⁴¹ ACA, MR 425 (1421), f. 154 r.

de Martí l'Humà i Margarida de Prades en tenien dos: “Item un altre libre petit apellat de les propietats de pedras e de erbas en latí, scrit en pergamins ab posts de fust... lo qual comença en vermelló incipit liber, e en lo negre Regi in ipsorum, e feneix Deo Gratias, i altre llibre apellat De Natura de pedras e de Metalls en lati, scrit en paper ab posts de paper engrutades... lo qual comença en la primera carta In Viceribus terre, e faneix tot vobis mando salutis”.¹⁶⁴²

Entre les propietats atribuïdes a aquestes pedres per un dels seus grans col·leccionistes, el rei Lluís IV de França, trobem que el safir era bo per a la meditació, perquè transportava l'ànima cap a la contemplació del cel diví. Però també en un sentit més pràctic es considerava que aquesta pedra curava malalties que afectaven els ulls i, segons Marbodius, també alliberava les angúnies de l'ànima; la seua bellesa era tan enlluernadora que representava el tron de Déu. El safir s'oposava al verd (la maragda) i es valorava per a la fertilitat i la clarividència. El diamant, per la seua part, era símbol de la perfecció, la lluminositat i la duresa, i precisament per això Plini el considerava símbol de permanència i inalterabilitat. A més a més, aquesta pedra era un talismà contra totes les malalties i servia per a expulsar els mals esperits.¹⁶⁴³ El diamant era la més estimada de les pedres precioses i la més dura,¹⁶⁴⁴ mentre que la maragda, sempre segons aquest mateix autor, era un preciós mineral, elaborat sobre la base de silicat d'alumini i glucina que, unit a òxids metàl·lics, es caracteritzava per tenir un intens color verd. El safir està fet de coridó cristal·litzat, i simbòlicament es considerava que qui el portés posseiria el regne celestial, i d'aquesta manera reforçava el poder reial. El color del robí, habitualment roig, també tenia referències bíbliques, doncs era del mateix color que el riu Liba (que estava al Paradís). Se solia utilitzar com a amulet contra el mal d'ull, segons Ibn Wáfid en el “Libre de Medicines particulars”.¹⁶⁴⁵

Tot i aquestes creences, dins de l'imaginari de l'Edat Mitjana, al significat profilàctic se sumava el religiós, ja que en certs passatges de la Bíblia es relacionava la noblesa del material en què estaven fetes moltes d'aquestes pedres precioses amb la matèria primera dels murs de la Jerusalem Celestial. Així doncs, en l'Apocalipsi, quan es descriu la ciutat de Jerusalem es diu que “la muralla era tota de jaspi, i la ciutat, d'or

---

¹⁶⁴² FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, Luís, *Noticia de un Lapidario valenciano del siglo XV*, Barcelona, Real Acadèmia de Bones Lletres, 18, 1945, p. 196.

¹⁶⁴³ CHEVALIER, Jean y GHEERBRANT, Alain, *Diccionario de los Símbolos*, Barcelona, Herder, 1999 [Primera Edición: Paris, 1969], p. 1083, 470 i pp. 415-416, respectivament.

¹⁶⁴⁴ *Ibídem*, p. 22

¹⁶⁴⁵ AGUIRRE DE CÁRCER, Luisa Fernanda, “El texto árabe del libro de los medicamentos simples de Ibn Wáfid”, en *Anaquel de Estudios Árabes*, 3, 2000, pp. 175-182.

brunyit semblant al cristall més pur. Els fonaments de la muralla de la ciutat estaven adornats amb dotze pedres precioses de tota mena: el primer fonament era jaspi; el segon, safir; el tercer, calcedònia; el quart, maragda, el cinqué, sardòdix; el sisé, sarda; el seté, crisòlit; el vuité, beril; el nové, topazi, el desé, àgata; l'onzé, jacint; el dotzé, ametista. Les dotze portes eren dotze perles; cada una era una sola perla. I la plaça de la ciutat era d'or brunyit com el cristall".¹⁶⁴⁶

Influències artístiques

Igual que la pintura, el teixit o el treball sobre la fusta, la joieria quedava emmarcada dins de l'estil de les arrels del gòtic internacional i les noves corrents hispano-flamenques, que venien des de França, Itàlia, i especialment de la cort de Borgonya. Aquestes eren conegudes entre les cases reials europees, que es nodrien d'elles i a la vegada transmetien les formes, els materials i modes, era símptoma d'unes bones relacions polítiques o de contractes matrimonials.

La joieria de la reina s'acostava així prou a la de les seues predecessores. Pedres com el robí, les maragdes o les perles aparegueren abans als inventaris de la Infanta Joana, filla de Pere el Cerimoniós, de la reina Maria de Navarra, de Mata d'Armanyac o de Maria de Luna. La reina Maria d'Aragó va deixar en el seu testament a les seues filles Constança i Joana, una corona d'or i una sèrie de joies, algunes decorades amb pedreria, amb una especial predilecció pels robinets.¹⁶⁴⁷ L'estima cap aquestes pedres precioses va ser tan important que objectes tan representatius com les corones, com la d'Alfons el Benigne, estaven decorades amb maragdes, robins, balaixos, safirs i turqueses.¹⁶⁴⁸ En el tresor de Martí l'Humà veiem també com s'aplicaven gemmes i perles als reliquiariis, en concret a un que contenia una relíquia de la Vera Creu, convertit així d'alguna manera en una joia personal.

Els reis i reines van ser els principals consumidors d'aquests objectes de gran luxe en forma d'objectes de tocador o xicotetes peces d'orfebreria, provinents de models de

---

¹⁶⁴⁶ Apocalipsi, 21: 18-21.

¹⁶⁴⁷ FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, Luís, "Noticia de un lapidario valenciano del siglo XV", Barcelona, Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, Vol. 18, 1945, p. 14.

¹⁶⁴⁸ *Ibidem*, p. 12

les corts francesa i borgonyona, que es gestaren sobretot a partir del segle XIV.¹⁶⁴⁹ Centrant-nos en el cas de la Corona d'Aragó, les més clares representants de la influència francesa a la cort foren, naturalment, les mullers franceses d'alguns reis, com Violant de Bar, esposa de Joan I,¹⁶⁵⁰ Blanca d'Anjou, esposa de Jaume II; Maria de Navarra i Mata d'Armanyac, dones de Pere el Cerimoniós. Totes elles tenien en comú el gust per les perles, i per les pedres precioses descrites en els seus inventaris, però també perquè els seus gusts francesos van potenciar l'arribada d'artesans, i concretament argenters, gals.

Pel que respecta als argenters que treballaren per a la reina, la majoria es tractava d'artesans locals que disposaven del seu propi taller a les ciutats de la Corona, sobretot de Barcelona i València. Entre aquests argenters hem pogut conèixer els treballs de Vicenç Vives, que va fer un fermall d'or a manera d'escarsella decorat amb dos balaixos i 3 perles grosses, i se'l coneix treballant per a la reina des de 1416;¹⁶⁵¹ un tal mestre Guillamí, al qual se li compren unes manilles buidades i altres dues plenes d'aram;¹⁶⁵² Daniel Martínez, argenter de Barcelona, al que també se li compren unes manilles;¹⁶⁵³ o Bartomeu Juliot, que, com hem vist anteriorment, va fer una gran cadena d'or, a més a més d'un collar del mateix material.¹⁶⁵⁴ Per la seua part, Simó de Bellprat, era un argenter valencià al qual en 1424 se li van comprar un parell d'arracades d'or, un safir encastat, un anell d'or i vuit capsos d'agulles d'or per a punyets, entre altres coses.¹⁶⁵⁵ També van comprar de l'argenter de València, Daniel Martí, certs grams d'or de llei que a marc de Perpinyà pesaven 22 quirats, als quals afegí unes manilles obrades de fil d'or de llei i altre

---

¹⁶⁴⁹ ESPAÑOL BERTRAN, Francesca, "Artistas y obras en la Corona de Aragón y el reino de Francia", en COSMEN ALONSO, María et alts., (eds.), *El intercambio artístico entre los reinos hispanos y las cortes europeas en la Baja Edad Media*, León, Universidad de León, 2009, pp. 253-294.

¹⁶⁵⁰ JAVIERRE MUR, Aurea, *Mata d'Armanyac, duquesa de Girona*, Barcelona, ed. Rafael Dalmau, 1967; IDOATE IRAGUI, Florencio, "Inventario de los bienes de la reina Dª María, esposa de Pedro IV, Rey de Aragón, en *Príncipe de Viana*, 8, 1947; DE SALAS, Xavier, "Inventari de béns mobles de l'Infanta Joana, filla de Pere III", en *Analecta Sacra Tarraconensia*, VIII, 1932; SANAHUJA i VALLVERDÚ, Pere, "Mobiliari de la infanta Joana, filla de Pere III", en *Analecta Sacra Tarraconensia*, 12, 1936 i el llibre de JAVIERRE MUR, Aurea, *María de Luna, reina de Aragón*, Madrid, CSIC, 1942. Per als casos de Violant de Bar cal atendre als estudis de TERÉS i TOMÀS, Maria Rosa, "Violant de Bar: les inclinacions artístiques d'una reina francesa a la Corona d'Aragó", en TERÉS i TOMÀS, Maria Rosa (coord.), *Capítula facta et firmata. Inquietuds artístiques en el Quatre-cents*, Barcelona, Cossetània, 2009, i el recent estudi fet per la mateixa autora junt amb VICENS SOLER, Maria Teresa, *Violant de Bar i Maria de Castella: promoció espiritual i mecenatge*, Barcelona, PUB, 2015 que tractava específicament de les obres d'art destinades al culte religiós i espiritual.

¹⁶⁵¹ ACA, MR 538, f. 30 r.

¹⁶⁵² ACA, MR 538, f. 33 r.

¹⁶⁵³ ACA, MR 538, f. 66v.

¹⁶⁵⁴ ACA, MR539 (1419), f. 1 r. i ACA, MR 536, f. 56 r.

¹⁶⁵⁵ ARV, MR 9344 (1424), f. 43 r.

parell i per al guarniment d'una corretja.¹⁶⁵⁶ Un altre dels proveïdors de joies era Lluís de Santàngel (possible familiar del famós Lluís de Santàngel que va voler finançar les expedicions de Colom a la cort de Ferran el Catòlic), argenter al qui se li van comprar 200 perles grosses, 12 balaixos i 8 safirs. Estava tot enfilat amb fil de seda i segellat amb el segell menut de la reina.¹⁶⁵⁷ Com veiem, les comandes estaven més enfocades a la joieria personal però també se'ls podia encarregar algun calze, creu, xicotetes escultures devocionals...

Taula 102. Argenters que treballaren per a la reina Maria

ARGENTER	ANY	TIPUS DE PEÇA QUE REALITZA	LOCALITZACIÓ
Vicenç Vives	1416	Un fermall	ACA, MR 538, f. 30 r.
Guillamí	1416	Unes manilles	ACA, MR 538, f. 33 r.
Daniel Martínez	1416	Manilles	ACA, MR 538, f. 66 v
Bartomeu Juliot	1419	Gran cadena d'or; un collar d'or	ACA, MR 539, f. 1 r. i ACA, MR 536, f. 56 r.
Simó de Bellprat	1424	Un parell d'arracades d'or, un safir encastat, un anell d'or i 8 capsos d'agulles d'or per a punyets	ARV, MR 9344, f. 43 r.
Daniel Martí	1425	Certs grams d'or de llei que a marc de Perpinyà valien 22 quirats, als quals afegí unes manilles obrades de fil d'or de llei i altre parell i per al guarniment d'una carreja	ARV, MR 9346, f. 26 r
Lluís de Santàngel	1444	200 perles grosses, 12 balaixos i 8 safirs	ARV, MR 9348, f. 4 v.
Argenter de casa de la reina:			

¹⁶⁵⁶ ARV, MR 9346 (1425), f. 26 r. El quirat equivalia a 205 mil·ligrams.

¹⁶⁵⁷ ARV, MR 9348 (1444), f. 4 v.

Dionís Moliner	1427-1452	Per comprar or i Argent per decorar tres flascs i un barralet	Veure annex sobre el personal de la Cort
Argenters del rei que treballen per a la reina:			
Rigaud Saugnier	1416	Dos corretges d'or guarnides en partes de seda negra i vermella a més a més d'un collar d'or	ACA, MR 536, f. 56 r.

Al mateix temps, la reina tenia argenters “de casa” (adscrius al palau), tal i com es contemplava a les Ordinacions de Pere el Cerimoniós, i com ja va tenir la seua sogra Leonor d’Albuquerque. Dionís Moliner va ser argenter de casa de la reina des de 1427 fins a 1452, pràcticament tota la vida,¹⁶⁵⁸ i en aqueix temps va demanar diners per comprar or i argent per decorar tres flascs i un barralet.¹⁶⁵⁹ Però el que és més important va ser la participació dels argenters francesos del rei per a la reina Maria. Va ser el cas de l’argenter Rigaud Saugnier¹⁶⁶⁰ que va fer algun treball ocasional per a la sobirana. Açò provaria el fet de compartir artesans entre el rei i la reina que treballaven a la mateixa casa i que la reina estava interessada en l’obra i les influències franceses que segurament aquests haurien tramés a la cort.¹⁶⁶¹ Des del nostre punt de vista, la inclusió a la cort dels argenters estrangers va suposar la incorporació (tot i que era coneguda d’abans) de les tècniques com la de l’esmalt incrustat o *ronde bosse*, una tècnica on s’aplica un esmalt translúcid o opac al damunt d’una superfície corba o tridimensional, evitant que una vegada es posaren al foc, afectés les parts decorades amb or o argent. En el cas de les peces documentades a la casa de la reina solen ser escultures de xicotet format.¹⁶⁶²

¹⁶⁵⁸ Vegeu l’Índex sobre el personal de la Cort.

¹⁶⁵⁹ ARV, MR 9349 (1446), f. 28 r.

¹⁶⁶⁰ En els comptes del Mestre Racional de la reina apareix un tal Rigard Jauner, argenter del rei, la qual cosa ens fa pensar que seria el mateix Rigaud Sognier que es coneix treballant per al rei. Aquest, li fa dues corretges d’or guarnides en parts de seda negra i vermella a més a més d’un collar d’or, que molt possiblement fos un dels descrits a l’inventari. ACA, MR 536 (1416), f. 56 r.

¹⁶⁶¹ Per estudiar la interrelació dels models flamencs amb la Península vegeu: GALANTE GÓMEZ, Francisco, “Los Países Bajos en las Islas Canarias. Arte, comercio y cultura en tiempos de esplendor”, en *Anuario de Estudios Atlánticos*, 64, 2018, pp. 1-42.

¹⁶⁶² DOMENGE i MESQUIDA, Joan, “De tramuntana a Migjorn. Migracions d’argenters i marxants de joies a la Corona d’Aragó (ca. 1380-1420)”, en TERÉS i TOMÀS, Maria Rosa (coord.), *Catalunya i l’Europa Septentrional a l’entorn de 1400. Circulació de mestres, obres i models artístics*, Viella, Ircum, 2016, p. 74.

El tocador de la reina

A part de les joies, és evident que no podien faltar en un tocador objectes de neteja personal, ungüents terapèutics, perfums, pintes, que les cambres de la reina i especialment Toda Centelles guardarien amb molta cura fins que després del seu falliment es van tornar a exhibir a la vista dels marmessors, que cregueren convenient descriure-les junt amb les joies.

Dins d'aquest àmbit es disposaven tota una sèrie d'objectes que anaven des dels destinats a un ús purament estètic i quotidià fins a altres de caràcter diguem-ne profilàctic. En el primer cas, entrarien a formar part d'aquesta categoria objectes com les pintes, espills o perfumadors. De perfumadors en tenia un de llautó (nº 33, p.22) i altre en forma de magrana (nº6, p. 18). Un element que tampoc no podia faltar a l'hora de pentinar-se o vestir-se era l'espill, que solia ser una peça de mà. Fabricats en or, argent, bronze o inclús ivori solien ser peces exquisides, decorades amb imatges en relleu que inclús solien representar escenes morals. Per tant, entraven a jugar els gustos del seu propietari. Tot i que sols es descriu un espill entre les peces de l'inventari, de vegades els cofres, que podien fer el paper de joiers o "necessers", tenien també espills, que vindrien molt bé per mudar-se en els viatges.¹⁶⁶³ Sols es va descriure un d'ells (nº5, p. 18) que estava fet d'or i decorat amb esmalts, on l'esfera estava envoltada per 43 perles i decorada amb dos caps d'homes o *capmenuts* blancs i un negre al mig peu. Els esmalts eren de diversos colors i formes i s'havien posat molt de moda a mitjans del segle XIV.¹⁶⁶⁴ Tot i que la major part de les peces que encara es conserven solen ser de caràcter religiós o litúrgic, també s'aplicaven a tota mena de peces fetes en orfebria, bé fora un espill o una vaixela. S'elaboraven amb plom i bòrax, amb els quals, junt amb pols dels minerals escollits, segons el color que es volia aplicar, s'aconseguia la pasta que després seria l'esmalt

---

¹⁶⁶³ En aquest sentit, són molt interessants els articles següents: ÁLVAREZ DE SILVA, Noemi i PELLISSA PRADES, Gemma, "Ab un espill me requerí de amors, (Tirant lo Blanc caps. 126-127): la imatge de tres espejos catalanes del siglo XV, entre la magia y el tocador", en *Revista Tirant*, 17, 2014, pp. 201-222; PIERA MIQUEL, Mónica, "Quan s'és jove per fer bonic i quan se's gran per no fer fàstic. Tocadores y lavamanos en la vivienda catalana de la época moderna", en *Quaderns de Historia Moderna. Anejos*, VIII, 2009, pp. 93-117.

¹⁶⁶⁴ ESPAÑOL BERTRAN, Francesca, "Las manufacturas artísticas como instrumento en los usos apotropaicos y profilácticos medievales", en *Clio And Crimen*, 8, 2011, pp. 165-190.

pròpiament.¹⁶⁶⁵ La cura que es tenia d'aquests objectes és notable quan en les mateixes descripcions de l'inventari se'ns conta que estava guardat dins d'un estoig de cuir.

Totes les joies descrites en l'apartat anterior estarien guardades dins de recipients que, suposem, farien el paper de joiers, com per exemple un pot de vidre amb tapa i peu d'or, (nº4, p. 18) en el qual es guardaven 8 perles, 4 diamants, 2 robins, 3 maragdes i 4 safirs solts que hem comparat amb un vas amb peu d'or i recipient de vidre anomenat del "Unicorn" de Felipe *el Hermoso*, conservat a la catedral de Toledo (Figura 37). La reina també posseïa dues copes d'or *cobertinades*, amb 5 safirs, 4 balaixos i 19 perles (nº 17, p. 19). La resta de joies es concentraven en una font o plat que també es va localitzar en aquesta habitació. A l'interior d'aquesta safata o plat es van comptabilitzar 23 perles, que molt possiblement foren per a elaborar nous collars o anells, o qualsevol altra joia.

Fig. 37. Vas de l'Unicorn
De Felipe *el Hermoso*, segle XVI,
Catedral de Toledo.

Entre les peces més particulars hi havia un canó d'or (nº 36, p. 22) que feia quasi tres dits d'alt, amb el peu més ample i pla i un anell redó al cap, que tenia un tancador decorat amb 12 perles menudes disposades de quatre en quatre i tres balaixos xicotets de poc valor, segons l'inventari. Al mig d'aquesta, hi havia un cercle on es trobaven 12 perles menudes i tres balaixos. En total la peça es componia de 36 perles menudes i 9 balaixos xicotets. El següent (nº 37, p. 23) canó o capdinal de llibre d'or primet tenia 17 perles menudes. Altres de les peces que es descriuen a l'inventari eren un segell d'or, sagret, amb les armes de la reina.

---

¹⁶⁶⁵ MUÑOZ FERNÁNDEZ, Ángela, "Las peregrinaciones y el culto a las reliquias", en *Creencias, símbolos y ritos religiosos*, Madrid, Museo Arqueológico Nacional, 1999-2000.

En molts d'aquests objectes els orfebres deixaven volar la seua imaginació cap a formes innovadores i suggeridores. Aquest és el cas d'un saler que tenia forma de colomer (que possiblement seria per contenir sals de bany). També es descriuen unes mançanelles de perles que estaven en una capseta, dos ulls de vidre (nº 32, p. 22), possiblement d'alguna estatueta, unes "baynes" o escrivanies (nº 34, p. 22) o les capsetes amb branques de corall i els objectes realitzats amb aquest material (nº 35, p. 22). Un caràcter similar tindrien les capsetes "cobertinades amb cobertes d'or i gemmes" que tenia també la reina.

Arribats a aquest punt cal dir que hi eren també algunes peces que tenien cert caràcter "curatiu" o constituïen una mena d'amulet. Una de les més interessants és la figura d'un *Agnus Dei* d'argent blanc (nº 16, p. 19). Era una de les peces més peculiars que tenia el tocador de la reina, la qual va llegar després a la "Viuda de Montpalau". Aquest tipus d'objectes, tot i que semblen joies, i que també es creu que es podrien portar en forma de penjoll, eren més aviat amulets, als quals hom atribuïa un caràcter profilàctic. L'*Agnus Dei*, era en realitat un disc de cera (nº 40, p. 23) guarnit d'argent daurat i esmaltat al mig de blau en una part i "en una part al cap baix hi ha un crucifix amb una imatge a cada part, i al mig Nostra Dona amb sis ymatges de cascuna part, e al cap d'alt Déu lo Pare ab quatre àngels, e a l'altra part un Agnus Dei acompanyat de quatre evangelistes".¹⁶⁶⁶

Tot i que l'origen és incert, és molt possible que el seu caràcter de talismà li provinga de la influència directa que va rebre de les *bullae* romanes. La *bullae* o *bullae* en plural eren un tipus d'amulet que ja es coneixia des d'època mesopotàmica, el qual solia estar fet de fang, amb representacions d'animals. En època romana, i segurament a través de la influència etrusca, es van realitzar amulets que contenien representacions de caire eròtic i se solien portar en forma de penjoll. Se'ls posava als xiquets barons de nou dies des del seu naixement per protegir-los dels mals esperits, però també ho solien portar els adolescents que, una vegada arribaven a l'edat adulta, els oferien als déus lars (o esperits protectors de les cases) o també s'ofrenaven en honor a Hèrcules. La butlla protegia a aquell que la portava contra les desgràcies naturals o sobrenaturals, i una de les advocacions més utilitzada a l'Antiguitat va ser la de la deessa Isis-Fortuna, la protectora dels navegants.¹⁶⁶⁷

---

¹⁶⁶⁶ ALEXANDRE-BIDON, Danièle, "Une foi en deux ou trois dimensions? Images et objets de fair croire à l'usage des laics", en *Annales, Histoire, Sciences Sociales*, 6, Any 53, nov.-desembre, 1998, pp. 1155-1190.

¹⁶⁶⁷ LILLO CARPIO, Pedro, "La capsella de plata procedente de Portman, la Unión (Murcia)", en *Anales de Prehistoria y Arqueología*, 1, Murcia, Universidad de Murcia, 1985, pp. 124-125.

L'*Agnus Dei* es menciona per primera vegada en el 820, quan es va fer amb la cera dels sobrants del ciri Pasqual de l'any anterior, la figura del corder de Crist. Primer va ser objecte de la cúria papal, però després va ser habitual que el Papa els regalés als monarques. La peça de la reina estava guardada dins d'un estoig de seda blava amb flocs vermells que pesava 6 onzes i mitja de València (al voltant de 184 grams).¹⁶⁶⁸ També es menciona altre *agnus*, fet d'argent blanc brescat (amb foradets) i niellat (obrat de rellet) de blau que després li va ser entregat a la viuda de Montpalau (nº 16, p. 19). Una funció similar a l'*Agnus Dei* tenia l'estancasang (nº19, p. 19) encastat en or. Toda centelles en tenia guardades dues. L'estancasang o cornalina era una pedra preciosa de color roig fosc o morat semblant a l'ametista.¹⁶⁶⁹ La particularitat que ofería aquesta pedra és que se li atribuïen poders màgics o curatius, com a tantes altres pedres en aquesta època, i per la seua tipologia podria haver estat utilitzada com amulet.

Mentre s'estudiaven aquestes peces també ens descriu l'inventari unes capsas que servien per a guardar unes branques de coral. Aquest material solia importar-se de la zona de Sardenya, sobretot de l'Alguer, i podia arribar a Catalunya o València a través de les fires de Beucaire o Avinyó, utilitzant-se també bàsicament com a amulet.¹⁶⁷⁰ Normalment l'importaven els mercaders catalans,¹⁶⁷¹ i de fet, hem pogut documentar a un coraler de Barcelona, anomenat Joan Pinyol, al qual se li van comprar certs anells redons i unes cornetes guarnides, entre altres coses. Açò significa que hi havia artesans de joies especialitzats en el treball del corall i s'explicaria així l'elaboració de figures i joies amb aquest material.¹⁶⁷² La reina posseïa una figura de Santa Eulàlia, patrona de Barcelona, (la qual podria haver estat un regal de mercaders barcelonins) dins d'una capseta, i altra capsas amb una creu de crucifix feta d'aqueix material, a més a més de tenir trossos solts de coral

---

¹⁶⁶⁸ Un dels retauls-reliquiaris que tenia la reina (nº39), que tenia dins la imatge de Crist nugat a la columna, es descriu també un *Agnus Dei* al cap de la peça, junt amb certes pedres de Terra Santa. Aquesta obra també va ser lliurada a la Violant de Montpalau. El tema de l'*Agnus Dei* apareix també en altres superfícies. La infanta Joana, la filla de Pere el Cerimoniós i Maria de Navarra, que posseïa una tovallola blanca sembrada d'obres de fil d'or e de seda d'*Agnus Dei*, flocada en los caps de seda vermella. Vegeu: De SALAS, Xavier, "Inventari de béns mobles de l'infanta Joana", en *Analecta Sacra Tarraconensia*, VIII, Barcelona, 1932, p. 121.

¹⁶⁶⁹ SIGÜENZA PELARDA, Cristina, *La moda en el vestir en la pintura gòtica aragonesa*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, Diputación de Zaragoza, 2000, p. 54.

¹⁶⁷⁰ Tot i que on més n'es pot trobar és a Sicília, el Nord d'Àfrica, o el Golf de Nàpols. DOUMERC, Bernard, "Le corail, production et circulation d'un produit de luxe à la fin du Moyen Âge", en BROUQUET, Sophie i GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente (eds.), *Mercados del lujo, mercados del arte. El gusto de las élites mediterráneas en los siglos XIV y XV*, Valencia, PUV, 2015, pp. 399-413.

¹⁶⁷¹ FERRER i MALLOL, Teresa, "Els catalans a la Mediterrània oriental a l'edat mitjana", Jornades científiques de l'Institut d'Estudis Catalans, 11, Barcelona, 16 i 17 de Novembre, 2000, p. 250.

¹⁶⁷² ACA, MR 535 (1416), f. 59 v.

vermell, que bé podria ser que el guardés com a amulet o tal vegada per a fer comptes per a algun collar o paternòster o per alguna joia. La reina no va ser l'única en tenir predilecció pel corall. Aquest material també l'hem trobat en altres inventaris com per exemple el de la infanta Joana, filla de Pere el Cerimoniós, que guardava en una capseta una branca de coral, i un saler d'argent on tenia altres tres branques de coral. L'ús del corall era usual igualment a la cort de René d'Anjou, on es va trobar alguns exemplars entre les seues pertinences.¹⁶⁷³ Els monarques, com Pere el Cerimoniós, van utilitzar aquest material per a les seues relacions diplomàtiques. Concretament, al sultà del Caire.¹⁶⁷⁴

Aquest material pareix ser que també es va utilitzar per enriquir la indumentària. Era una peça que ofería colorisme i vistositat damunt les riques teles. A poc a poc, li van ser atorgades propietats “màgiques”, i és així com comença a aparèixer en forma de penjoll. D'aquesta manera, durant l'època medieval se solien utilitzar les branques de corall per posar-les a les embarassades perquè tingueren un bon part, així com als nadons acabats de nàixer per protegir-los.¹⁶⁷⁵ Són nombroses les taules medievals on apareix la Mare de Déu amb el Nen que porta una branca d'aquest material. En una taula que es conserva a la Catedral de València, es representa a la Mare de Déu amb el Nen sobre un fons en roig on el Nen porta un penjoll d'aquest corall al coll (Figura 38).

Figura. 38. Taula bifaç de la Mare de Déu amb el Nen. Cercle d'Hug Van der Goes. Segle XV. Catedral de València

¹⁶⁷³ DE SALAS, Xavier, “Inventari de béns de l'infanta Joana”, en *Analecta Sacra Tarraconensia*, VIII, Barcelona, 1932. Sobre aquest material hi ha un capítol dedicat exclusivament al corall, parlant-ne com a material de luxe: DOUMERC, Bernard, “Le corail, production et circulation d'un produit de luxe à la fin du Moyen Âge”, *cit.*, pp. 399-413.

¹⁶⁷⁴ Ídem, p. 401.

¹⁶⁷⁵ ESPAÑOL BERTRAN, Francesca, “Las manufacturas artísticas como instrumento en los usos apotropaicos y profilácticos medievales”, en *Clio And Crimen*, 8, 2011, pp. 165-190.

En l'Antic Testament, el coral simbolitzava també les virtuts humanes i prompte es feren comptes d'aquest material per a paternòsters. Hem de suposar que durant els seus moments de descans o quan la reina es trobava postrada al llit, com a conseqüència de la seua dèbil salut, no dubtaria en fer algunes pregàries amb algun d'aquests paternòsters a les mans, i que després de la seua mort va voler regalar a les seues cambres. En tenia de diversos tipus: un xicotet fet d'ambre de 12 peces amb cordó roig (nº1, p. 46) i altres dos de cristall (nº2, p. 46), de 20 peces i un cordó de veta morada, un altre (nº3, p. 46) d'ambre més clar que són 41 i dos paternòsters de nacra, que anaven guarnit de landa d'or als costats i al cap. Aquests objectes, igual que els comptes d'atzabeja es foradaven i es posaven en un fil, a manera de polsera. Segons pareix, a València hi havia l'ofici de *paternostrers* que es dedicarien a tallar amb comptes de corall, nacra o de atzabeja¹⁶⁷⁶ peces per fer polseres o imatges com la de santa Eulàlia, la qual va tenir molta difusió en la Corona, ja que se la va considerar com una patrona de la reialesa.¹⁶⁷⁷ En un món tan religiós i a la vegada supersticiós com el medieval els reliquiariis i aquest tipus d'objectes, podien conuiu perfectament junts.¹⁶⁷⁸

A part de les joies, la cambrera també custodiava unes dobles d'or i dues canadelles o setrills de missa xicotets i de vidre que estaven guarnides als peus, amb anses, cobertes i brocs d'argent daurat (nº27, p. 21). Unes peces que, tot i no estar en el mateix context podrien ser similars a algunes de les recuperades a les excavacions de la col·legiata de Gandia. Allí es van localitzar diferents setrills i calzes de vidre color verdós i de vidre blau guarnits d'amplis peus i anses, tal i com es descriuen a l'aixovar de la reina.¹⁶⁷⁹ És molt probable que les dobles, que eren monedes, es feren servir com a comptes de collar, i més si estaven guardades entre les peces de tocador.

Altres peces igualment ostentoses eren els vericles i les capsetes, que també va tenir cura Toda Centelles, a la qual reina li va deixar almenys tres vericles o gribells. El vericle

---

¹⁶⁷⁶ L'atzabeja és una substància fòssil que se presenta en masses compactes, negres i brillants i és bastant difícil d'esculpir ja que és fràgil. Tot i que l'ofici descrit es troba a València, aquesta matèria primera solia vindre d'Astúries o Portugal; es va treballar intensament en Anglaterra i Galícia amb un bon nombre de figuretes de sant Jaume. No obstant això, ja va ser un material utilitzat en època romana per a fer amulets. FERRANDIS, José, *Marfiles y azabaches españoles*, Barcelona, Labor, 1928, pp. 228-229.

¹⁶⁷⁷ MARTÍ, Javier, "El gusto por lo exótico. La percepción del lujo a través del registro arqueológico de la Valencia medieval", en BROUQUET, Sophie i GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente (eds.) *Mercadores del lujo, mercados del arte. El gusto de las élites mediterráneas en los siglos XIV y XV, cit.*, pp. 445-448. Vegeu també FERRANDIS, José, *Marfiles y azabaches españoles*, Barcelona, Labor, 1928.

¹⁶⁷⁸ CERDÀ GARRIGA, Magdalena, "La joyería en el ámbito doméstico de la Mallorca Medieval: siglo XV", en *Miscelánea Medieval Murciana*, 27, 2013, pp. 71-79, especialment, p. 73.

¹⁶⁷⁹ VIDAL LORENZO, Cristina y MUÑOZ COSME, Gaspar, "La iglesia colegiata de santa María de Gandía. Investigaciones recientes", en *Caesaraugusta*, 78, pp. 729-738.

era un estoig per a col·locar l'hòstia, format per dos cercles fets normalment de vidre i envoltats d'uns marcs d'or. En aquest cas una de les cares d'aquests vericles (nº 29, p. 22) estava decorada amb flor de lis i l'altra amb un florer, i l'altre era (nº30,p. 22) més menut i fet d'argent daurat, mentre un tercer estava *quasi fet a cayres* (a quadres) (º31, p. 22) amb peu i cobertoret d'argent daurat, i al cap del cobertoret un botó.

El culte a la Sagrada Forma va arrelar en la cultura europea medieval des del segle XIII, la qual combinava el culte a l'Hòstia Consagrada i alhora l'exhibició d'aquesta en una processó pública. Pareix que el culte va tenir el seu origen a partir de les visions atribuïdes a una monja cistercenca que s'anomenava Juliana de Rétine, la qual assegurava haver vist caure sang de l'hòstia que es consagrava en l'església de Santa Maria de Bolsena (prop de Roma), davant l'atenta mirada d'un sacerdot que no creia en el miracle de la transsubstanciació en l'Eucaristia. Aquest fet va ocórrer en 1267, i poc després va ser avalat com a miracle per l'ardiaca Jacques Pantaleon, a la diòcesi de Lieja (Bèlgica), el que després es convertiria en el Papa Urbà IV. A partir d'aquell fet, aquest papa va editar la butlla *Transiturum de hoc mundo ad Patrem*, el 8 de setembre de 1264, instaurant així la festa del Corpus Christi. Anys després, en 1317, el Papa Joan XXII va establir una processó commemorativa, i des d'aleshores es va convertir en una de les processons religioses i cíviques més importants de l'època medieval. L'Hòstia consagrada s'exhibia en custòdies en forma de sol (fent una reminiscència al culte solar pagà) i es mostrava a través d'un vericle redó de vidre que permetia contemplar la forma des dels dos angles. A xicoteta escala, podríem pensar que aquests vericles, com els que tenia la Reina, serien el model d'un culte molt més particular i privat, el qual no tenia necessitat d'exposar-se en una gran custòdia, ja que la seua finalitat no seria eixir pels carrers de les ciutats sinó estar possiblement guardat a la seua capella, capella privada, o tal vegada a les seues habitacions.¹⁶⁸⁰

Les relíquies i reliquiariis

La devoció per les relíquies va ser una constant en l'època tardo-medieval, i el mateix rei Martí l'Humà fundà la capella de Santa Àgata de Barcelona com a capella palatina. Aquesta seguint el model de la *Sainte-Chapelle* que havia manat edificar Sant Lluís a Paris per dipositar les relíquies de Terra Santa que havia comprat. Totes dues, la

---

¹⁶⁸⁰ LADERO QUESADA, Miguel Ángel, *Las fiestas en la Europa medieval*, Madrid, Dykinson S.L., 2015, pp. 55- 61.

parisenca i la barcelonina, evidenciaven la importància que se li van donar a aquests objectes venerats, i el gust pels reliquiariis ricament decorats, que seguien també els models de la cort francesa.¹⁶⁸¹ Aquestes peces es convertien així, no sols en objectes de culte, sinó en autèntics tresors reials que feien, si més no, augmentar les arques dels monarques i a la vegada el seu prestigi.¹⁶⁸² La seua custòdia era essencial, i la tutela havia de recaure en una persona de la màxima confiança del monarca. Com no podia ser d'altra manera, si les joies de la reina Maria van ser entregades a Toda Centelles per ser objectes d'un alt valor i pel crèdit que la reina li professava a aquesta, tampoc descuidà la custòdia de determinats reliquiariis, que combinaven el seu valor religiós amb el de ser considerats també autèntics joiells de l'orfebreria.

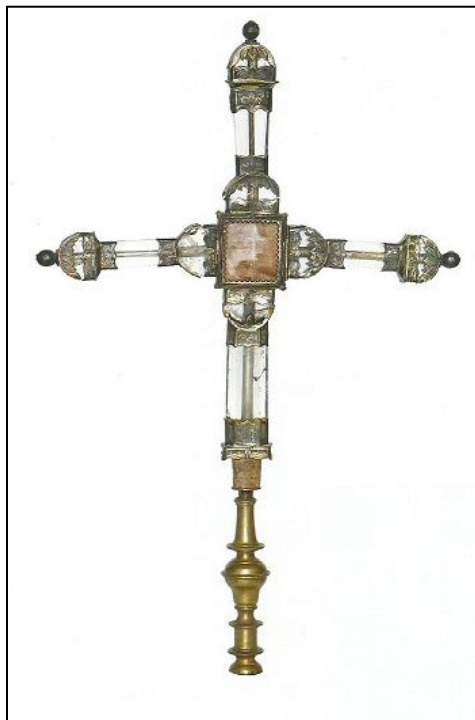

Fig. 39. *Lignum Crucis* de la reina Maria.
Monestir de la Santíssima Trinitat de València

Durant l'època medieval es desenvolupen una sèrie de models de reliquiariis, que tenien a veure amb el tipus de peça que contenien: els *lignum crucis*, (Figura 39) en forma

---

¹⁶⁸¹ BASSEGODA i AMIGÓ, Buenaventura, *La Real capilla de Santa Agueda del palacio de los reyes de Aragón, en Barcelona*, Barcelona, Tipografia de A. C de F. Giró, 1895.

¹⁶⁸² HEREDIA MORENO, Carmen, "La platería en la Península Ibérica en tiempos del Compromiso de Caspe", en *Artigrama*, 26, 2011; El cas concret de les relíquies en la capella Palatina de Santa Àgata està tractat a l'estudi de MIQUEL JUAN, Matilde, "La Capilla palatina de la Cartuja de Valldecris (Valencia) (1395-1400)", *II Simposio de Jóvenes medievalistas*, Lorca, 2006, pp. 179-191.

de creu, ja que guardaven un tros de fust de la creu de Crist; altres, de tipus tubular amb un peu, un eix i un ostensori en forma de tub de vidre que permetia veure la relíquia de l'interior; els reliquiariis antropomorfs, que normalment tenien la forma del membre del cos del sant que allí guardaven, eren habitualment en forma de braç, de cap o bust i reliquiariis amb formes arquitectòniques.¹⁶⁸³ Les primeres relíquies que es van venerar van ser aquelles que havien estat en contacte amb Crist, com les fustes de la creu o la corona d'espines, però a poc a poc es van fer habituals aquelles que havien pertangut a sants. Hi predominaven els ossos, però també podien trobar-se cabells o peces de roba. Aquestes peces es guardaven en unes lipsanoteques, xicotetes capses fetes de fusta o vidre, inclús de pedra, on prèviament, abans de col·locar-les a dintre, guardant la relíquia en qüestió, s'emboïcaven amb un tros de tela o similar.¹⁶⁸⁴

Els reliquiariis que posseïa la reina (Figura 37) eren d'indole diversa, però es veu (Taula II) un interès especial per les relíquies relacionades amb Crist.¹⁶⁸⁵ La relíquia del fust de Crist va ser de les més valorades pels reis. Tenia forma de creu de Crist o *lignum crucis*, amb una estructura que imitava la mateixa Creu de la Crucifixió. A l'interior d'aquesta, en el centre, on feien la intersecció les dues parts de la creu, es disposava una teca que solia ser de vidre perquè es pogués veure la relíquia des de l'exterior. Entre els reliquiariis conservats d'aquest tipus ens hem de remetre a anys dispars i exemples solts per poder comparar els diferents estils. A finals del segle XIV i al segle XV era habitual trobar els remats dels braços d'aquestes creus decorats amb formes de flors de lis, amb aplicacions de pedres precioses i esmalts. Les figures representades en esmalts solen al·ludir al tetramorfs o el calvari i sembla que aquesta representació procediria de Siena. Pel que respecta al centre de la peça, en la canya sol decorar-se amb una magolla que podia ser esfèrica o romboidal.¹⁶⁸⁶ La reina va regalar a la seua neboda Isabel de Villena

---

¹⁶⁸³ MARTÍNEZ SUBÍAS, Antonio, "Els reliquiariis de la seu de Tarragona", en PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'art gòtic a Catalunya. Les arts de l'objecte*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2008, p. 106. Però per a un estudi més sistemàtic de les tipologies de reliquiariis de la Corona d'Aragó cal veure: DALMASES i BALANÀ, Nuria, *Orfebreria catalana medieval: Barcelona 1300-1500 (aproximació a l'estudi) Consideracions generals i catalogació d'obra* Vol. I, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1992. També cal veure: NOGUERA i MASSA, Antoni, "Les relíquies medievals a la Catalunya vella," en *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i comarca*, 1989, pp. 87-106.

¹⁶⁸⁴ Ídem., p. 90.

¹⁶⁸⁵ A l'inventari de la infanta Joana, filla de Maria de Navarra, també es descriu un cofret en el qual tenia un trosset de la Vera Creu, junt amb alguns paternostres. DE SALAS, Xavier, "Inventari de béns mobles de l'infanta Joana", en *Analecta Sacra tarraconensia*, VIII, Barcelona, 1932, p. 121.

¹⁶⁸⁶ DALMASES i BALANÀ, Nuria, *Orfebreria catalana medieval: Barcelona 1300-1500 (aproximació a l'estudi) Consideracions generals i catalogació d'obra* Vol. I, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1992, p. 171.

un reliquiari que corresponia a aquest model. En la descripció que es fa de la peça de la reina, es diu que tenia decoracions en forma de flocs. Per la descripció que es dona segurament seria una creu amb peu en forma d'estrella de sis puntes i amb braços possiblement lobulats que evocaven les fulles de l'arbre de la vida que predicava Bernardí de Siena.¹⁶⁸⁷

Molts dels reliquiaris que posseïa la reina es trobaven a la seua capella o a la seua cambra, però també hi ha constància del lliurament de molts d'aquests a monestirs que ella havia fundat o ajudat en algun moment de la seua vida. Aquest va ser el cas per exemple d'un tros del fust de la Creu de Crist que es va lliurar al Convent del Carme de Saragossa, on la reina va fundar la Confraria de la Vera Creu en 1441¹⁶⁸⁸. El *lignum crucis* que la reina va regalar a la seua neboda, Isabel de Villena, quan aquesta prengué els hàbits en 1445,¹⁶⁸⁹ està actualment custodiat al convent de la Trinitat, al qual li va fer donació. Ara bé, segons Daniel Benito, dos van ser els fragments de la Vera Creu que es destinaren a la Trinitat: un per al convent pròpiament i altre per a Isabel de Villena. Un d'aquests és el que està dins la creu gran d'argent daurada que s'ha descrit i que la reina també llegà al convent, junt amb tres espines de la corona de Crist.¹⁶⁹⁰

La peça que actualment es conserva a la Trinitat és excepcional (Figura 39). Les parts centrals dels braços de la creu estan fets en cristall de roca, que era un material prou costós, i els remats i el peu en argent daurada. La teca no sols tenia un tros de fust de la Veracreu, sinó que també guardava restes dels Apòstols, que estaven col·locades en la part posterior d'aquesta, cadascú amb un rètol. La relíquia procedia del tresor de la Capella Reial de Barcelona, i possiblement dataria d'època de Pere el Cerimoniós, sent lliurat per Alfons el Magnànim després a la seua esposa a València.¹⁶⁹¹ La reina solia exposar un d'aquests *lignum crucis* al Palau del Real per atorgar indulgències en certes festivitats al llarg de l'any. Per tant per a ella era important nodrir-se com més relíquies

---

¹⁶⁸⁷ *Ibíd.*, p. 88.

¹⁶⁸⁸ NAVARRO ESPINACH, Germán, "Las cofradías de la Vera Cruz y de la Sangre de Cristo en la Corona de Aragón (siglos XIV –XVI), en *Anuario de Estudios Medievales (AEM)* 36/2, julio-diciembre, 2006, pp. 583-611.

¹⁶⁸⁹ "Fitxa nº 108, Lignum Crucis" en GARÍN LLOMBART, Felipe y PONS ALÓS, Vicente (comisarios), *La Gloria del Barroco, Catálogo de Exposición*, La llum de les imatges, València, Generalitat Valenciana, 2009-2010, p. 416.

¹⁶⁹⁰ BENITO GOËRLICH, Daniel, *El real Monasterio de la Santísima Trinidad de Valencia. Historia y Arte*, València, Consell Valencià de Cultura, ed. 2008, p. 78.

¹⁶⁹¹ GARÍN LLOMBART, Felipe y PONS ALÓS, Vicente (comisarios), *La Gloria del Barroco, Catálogo de Exposición, cit.*, p. 416.

millor, ja que eren un bon reclam per tal d'aconseguir diners per costejar les obres del monestir de la Trinitat de València.

Aquesta importància donada a la relíquia del fust de Crist per part de la reina era el reflex de la mateixa rellevància que també tenia per a la major part dels reis europeus. Igualment, des que sant Lluís adquirís la corona d'espines de Crist i altres relíquies del Calvari per a la *Sainte-Chapelle* de París, va ser objecte de l'admiració per altres monarques, entre ells els aragonesos. Així, altres reines de la Corona com per exemple la reina Elionor de Sicília, esposa del Cerimoniós, envià una ambaixada a França per demanar al rei la relíquia d'un fragment de la Corona d'Espines, de la Vera Creu i de l'esponja que s'utilitzà amb Crist.¹⁶⁹² La relíquia de la Vera Creu no era una peça qualsevol, era de Crist i es va convertir en un dels béns més preuats per a qualsevol joiell reial, car contribuïa a reforçar el prestigi de la monarquia que intentava identificar-se amb Déu al mateix temps que justificaven el poder dels reis a la terra i els feia garants d'ell.¹⁶⁹³ El rei Martí l'Humà va continuar així amb l'estela de sa mare, Elionor de Sicília, i adquiriria un seguit de relíquies i reliquiariis com per exemple el calze amb pedres d'àngata per a la capella de santa Àgata de Barcelona.

Taula 103. Els reliquiariis, relíquies i imatges religioses de la reina Maria

ADVOCACIÓ	TIPOLOGIA	DESCRIPCIÓ	LOCALITZACIÓ
Reliquiari de santa Caterina (costella)	Vericle	Vericle redó a mode de got amb 12 perles, 2 balaixos i 2 safirs	Nº 22, p. 20
Reliquiari de sant Joan Baptista (cap)	Capsa	Capseta d'or, de la qual s'obrin dues portes	Regalat al convent de Predicadors de Lleida. Nº 23, p. 21
Reliquiari de sant Tomàs	Retaule-reliquiari	Compost per tres taules que es tanquen decorades amb escenes pintades de la Trinitat-Nativitat i l'Adoració. Al centre es troba la relíquia i al seu damunt	Nº 28, p. 21

¹⁶⁹² MIQUEL JUAN, Matilde, "La capilla palatina de la Cartuja de Vall de Crist (Valencia) (1395-1400)", en *II Simposio de jóvenes medievalistas*, Lorca, 2006, p. 183. Cita extreta a la vegada d'ESPANOL BERTRAN, Francesca, *Els escenaris del rei: art i monarquia a la Corona d'Aragó*, Manresa, Fundació Caixa Manresa. Angle editorial, 2001, p. 119.

¹⁶⁹³ Vegeu KANTOROWICZ, Ernst, *Los dos cuerpos del Rey. Un estudio de teología política medieval*, Madrid, Alianza Editorial, 1985, [ed. Castellana de Susana Aikin Araluce i Rafael Blázquez Godoy].

		està decorat amb tres perles.	
	Relíquies Varies (sense especificar)	Estan dins d'un cofre petit d'argent daurat	Nº 24, p. 21
	Arqueta-reliquiari	Capsa guarnida de fil d'or	Nº 25, p. 21
Sant Honorat	Cofre	Cofret de llautó	Nº 38, p. 23
Aaron	Vara d'Aaron	Vara amb guarniments de tela al centre i als caps	Nº 26, p. 21
<i>Lignum crucis</i>	Creu en cristall de roca i argent amb fust de la creu de Crist	Fragment de la creu de Crist i relíquies dels Apòstols	Donació a Isabel de Villena- Monestir de la Santíssima Trinitat de València
<i>Lignum Crucis</i>	Creu d'argent amb fust de la creu de Crist	Creu gran d'argent daurat amb una inscripció que deia: DONA FUERE HUIC. FAC. CAENOB. PRO AMOR. PIGNO. MAG. A. REGINA ARAGO. MARIA., ALFON. REG. SPON. ANNO 1450. ¹⁶⁹⁴	Donació en 1450 al convent del Carme de Saragossa ¹⁶⁹⁵
Sant Martí	Espasa de sant Martí	Feta de ferro i acer amb tres platons. Té dos senyals en la fulla en forma d'O, per les dues cares i lletres inscrites. La sivella té forma de lluna.	Nº 14, p. 63
		Reliquiari petit amb dues portes de cristall	ACA, MR 545, (1431), f. 65 r. La reina li mana al prevere de Barcelona, Jaume Mas que'l compre.

¹⁶⁹⁴ NAVARRO ESPINACH, Germán, "Las cofradías de la Vera Cruz y de la Sangre de Cristo en la Corona de Aragón (siglos XIV –XVI), en *Anuario de Estudios Medievales* (AEM) 36/2, julio-diciembre, 2006.

¹⁶⁹⁵ Ídem. Aquest culte o interès de la reina per la Vera Creu es plasma també en un dels llibres de la seua biblioteca titulat "Mirall de la Creu", on es fa patent, segons aquest autor, l'interès pel sacrifici i la penitència de Crist per part de la reina.

Sant Andreu	Figura	Estava feta amb or, esmaltada de blanc i ornamentada amb perles i pedres precioses.	SANCHÍS SIVERA, José, “La esmalteria valenciana en la Edad Media”, València, <i>Archivo de Arte Valenciano</i> , p. 27. N° 31, p. 28 custodiada al guarda-roba per Antoni Alemany
Sant Miquel arcàngel	Figura	Feta d’ivori i d’argent daurat	ARV, MR 9349 (1446), p. 25 i N° 31, p. 28
Sant Mateu	Figura	Daurada i amb peanya	ARV, MR 9354 (1452), p. 13r.

A més de les Veracreus, la reina Maria posseïa una col·lecció ben diversa de relíquies i reliquiariis dedicats a diversos sants, com per exemple el de la costella de Santa Caterina (n°22), que estava guardada dins d’un vericle redó a manera de got que estava decorat amb 12 perles menudes, 2 balaixos, 2 safirs encastats en or al damunt en forma de píxide, on estava situada la costella de la santa.¹⁶⁹⁶

---

¹⁶⁹⁶ No sabem si aquesta peça era en forma d’ostensori, ja que aquests solien ser de forma cilíndrica o esfèrica, generalment de vidre i recoberts amb una cuirassa de metall, de vegades rematat per una creu i sustentats per un peu. FRANCO MATA, Ángela, “Fe y relicarios en la Edad Media”, en *Abrente*, 40-41, 2008-2009, pp. 7-34.

Fig.40. Reliquiari tubular que conté la relíquia de la samarreta del Jesuset. Catedral de València

Podria ser similar al reliquiari que es troba al Tresor de la catedral de València de la camiseta de Jesuset (Figura 40), ja que, entre les tipologies de reliquiari del segle XV, és la que més s'acosta a la descripció del de la reina: de tipus tubular de vidre que contenia la relíquia en qüestió al seu interior. De vegades s'obrien dos braços als costats de l'estructura decorats amb àngels turiferaris, o feien referència als sants que custodiaven.¹⁶⁹⁷ El reliquiari de santa Caterina seria per tant una obra refinada i valuosa, ja que sobre la peça de vidre es disposaven 12 perles, 2 balaixos i 2 safirs decorant-la.

De fet, el culte a santa Caterina d'Alexandria va arrelar molt en les diferents corts europees. Aquesta, considerada fins fa poc una màrtir del segle IV.¹⁶⁹⁸ Es deia que aquesta dona va ser una princesa educada en les arts liberals que destacà pels seus mèrits de puresa i saviesa, i es va convertir en l'espill on mirar-se per a la resta de dones. De fet, aquesta figura de santa Caterina, que actualment no està contemplada com a santa, va ser contada

¹⁶⁹⁷ DALMASES i BALANÀ, Nuria, *op. cit.*, p. 138

¹⁶⁹⁸ GONZÁLEZ HERNANDO, Irene, "Santa Catalina de Alejandría", en *Revista Digital de Iconografía Medieval*, Vol. IV, 7, 2012, pp. 37-47.

per primera vegada en el Menologi de Basili i popularitzada després per l'Europa occidental gràcies a la Llegendada Daurada. Però el seu nom no apareix en cap text de l'Antiguitat cristiana. I, tal vegada, la seua llegenda ha estat influenciada pel seu nom, derivat del grec *katharos*, que significa *pur*. Se creu que aquesta Caterina, provenia d'un alt llinatge, i com Alexandria tenia fama de ser un centre de ciència, prompte se la va relacionar com a advocada de la filosofia, de la saviesa, i d'ahí es va convertir en patrona dels intel·lectuals, car va tenir un enfrontament filosòfic front l'emperador.¹⁶⁹⁹ Després de la seua beatificació es va convertir en model a seguir per moltes nobles i reines, i d'ací la seua presència entre els béns més preuats de les dones de les diferents cases reials europees.¹⁷⁰⁰ Altres reines i princeses de la Corona d'Aragó també havien fomentat el culte cap a aquesta santa, com per exemple la infanta Joana, filla de Pere el Cerimoniós, que tenia varies imatges en pedra d'aquesta.¹⁷⁰¹ Un exemple el tenim amb la imatge de mig cos, que podria correspondre al reliquiari de Violant de Bar, muller de Joan I, i que es conserva avui al *Metropolitan Museum* de Nova York.¹⁷⁰² És una figura de xicotet format feta en or i amb la tècnica del *ronde-bosse*, o esmalt blanc translúcid, amb tonalitats en blanc i carnadures, la qual apareix ricament decorada amb perles i pedres precioses i que s'ha apuntat que possiblement es tractava d'un reliquiari.

---

¹⁶⁹⁹ RÉNAU, Louis, *Iconografía del arte Cristiano. Iconografía de los santos. De la A a la F*, (Títol original *Iconographie de l'Art Chrétien*), Barcelona, Ed del Serbal, 1997, p. 273. Aquesta santa era com un espill on es miraven les reines medievals. Els seus atributs eren un llibre o un globus, que evocaven la seua intel·ligència. La seua devoció va nàixer a un convent de dominics a Ratisbona, i el culte envers ella va ser molt difós pels ordes mendicants, especialment en l'àmbit germànic. Poc a poc la seua iconografia s'estendria per la resta d'Europa. GONZÁLEZ HERNANDO, Irene, "Santa Catalina de Alejandría", en *Revista Digital de Iconografía Medieval*, vol. IV, 7, 2012, pp. 37-47.

¹⁷⁰⁰ TERÉS i TOMÀS, Rosa, "Violant de Bar: les inclinacions artístiques d'una reina francesa a la Corona d'Aragó" en TERÉS TOMÀS, Rosa (coord.) *Capitula facta et firmata. Inquietuds artístiques en el quatre-cents*, Barcelona, Cossetània, 2009, pp. 42-47.

¹⁷⁰¹ Concretament la descriu com una petita imatge de pedra de santa Caterina. Per la mida d'aquestes peces hem de deduir que es tractaven d'imatges menudes de devoció particular. SANAHUJA i VALLVERDÚ, Pere, "Mobiliari de la infanta Joana, filla de Pere III", en *Analecta Sacra Tarraconensia*, 12, Barcelona, 1936, p.165.

¹⁷⁰² Cal comparar aquesta peça amb la descrita per TERÉS i TOMÀS, Maria Rosa, "Violant de Bar: les inclinacions artístiques d'una reina francesa a la Corona d'Aragó", *cit.*, p. 47.

Fig. 41. Santa Caterina, segle XV, MET.

Una altra peça que posseïa la reina Maria i que podria ser de l'estil de la figura de la Santa Caterina atribuïda a Violant de Bar (Figura 41), però clarament posterior, era una figura d'argent daurat de Sant Andreu amb una peanya o petxina que portava una creu lligada als peus amb fil de palomar¹⁷⁰³ i subjectava un llibre a la mà, la qual va ser pesada a Barcelona, documentada a l'inventari en 1458, i que estava feta d'or, esmaltada de blanc i ornamentada amb perles i pedres precioses. També aquesta és molt possible que fos una mena de reliquiari.¹⁷⁰⁴ Segons el seu preciosisme i la tècnica en què estava elaborada, s'enquadrava també dins de les influències estilístiques provinents de França, que va popularitzar la utilització d'un esmalt blanc translúcid. La imatge del *Metropolitan* que hem comentat abans seria només un exemple per veure aquesta tècnica, i tractar d'imaginar l'aspecte d'aquestes peces de devoció. Apuntem la hipòtesi que la figura d'aquest Sant Andreu fos obra, o bé de Giovanni de Pisa o de Rigaud Sognier, tots dos argenteros del rei i que també treballaren, almenys un, per a la reina.¹⁷⁰⁵ Precisament a

---

¹⁷⁰³ Cordell molt prim fet de cànem, segons la Real Acadèmia Valenciana de la Llengua.

¹⁷⁰⁴ SANCHÍS SIVERA, José, "La esmaltería valenciana en la Edad Media", en *Archivo de Arte Valenciano*, 7, 1921, p. 27.

¹⁷⁰⁵ Aquestes eren peces elaborades per encàrrec a artesans assentats a la Península com seria el cas de Saugnier, per exemple, i més concretament, instal·lats a la cort de la reina i el rei, on es formarien en aquestes tècniques. Vegeu ESPAÑOL BERTRAN, Francesca, "Artistas y obras de arte entre la Corona de

Giovanni da Pisa se li coneixen certes escultures de sant Simó i sant Judes, que descriu Sanchis Sivera en el seu article sobre l'esmalteria valenciana, així que no es pot descartar que pogués tractar-se de l'autor que també va fer per a la reina la figura de Sant Andreu.¹⁷⁰⁶

Una altra imatge que també ha aparegut als comptes del Mestre Racional, i que podria ser similar a les anteriors, és la de Mare de Déu amb el Nen decorada amb esmalts i les armes d'Aragó i Sicília així com la figura de sant Miquel Arcàngel vençant el dimoni que pesava 26 marcs i 6 onzes de Barcelona.¹⁷⁰⁷ L'escultura era també una peça refinada, donat que estava feta d'ivori i d'argent daurat i elaborada amb la tècnica de l'esmalt blanc opac així com del *rogicler* aplicat a la creu, tan de moda a la cort parisenca. I tenint en compte que era un objecte de devoció personal, tant els materials utilitzats així com la mescla d'aquells en la mateixa peça li conferia preciosisme i un enorme valor. La figura de l'Arcàngel sant Miquel estava representada en altres imatges reials com puguen ser els retaules, ja que evocaven a la Corona.¹⁷⁰⁸ Com també era molt representada la imatge de sant Mateu, del qual es va empenyorar una escultura daurada i amb peanya, que portava una creu i un llibret i té un fil de palomar lligat als peus. Aquesta peça pesava 6 marcs i 5 onzes.¹⁷⁰⁹

Altrament, la reina tenia un seguit de taules-reliquiaris. Eren recipients que combinaven capsetes o teques on es guardava la relíquia, amb posts que s'obrien i tancaven a manera de llibre a través frontisses que estaven decorades amb imatges de sants, de la Mare de Déu o Crist. Per a una relíquia de sant Joan Baptista (nº 23), es va obrar un reliquiari de dues portetes que amagaven al seu interior una caixeta quadrada

---

Aragón y el reino de Francia”, en COSMEN ALONSO, María et alts., (eds.), *El intercambio artístico entre los reinos hispanos y las cortes europeas en la Baja Edad Media*, León, Universidad de León, 2009, p. 287.

¹⁷⁰⁶ SANCHÍS SIVERA, José, “La esmaltería valenciana en la Edad Media”, en *Archivo de Arte Valenciano*, cit., p. 27.

¹⁷⁰⁷ Aquesta imatge va ser lliurada en penyora al ciutadà de Barcelona Joan Ferrer, per part de la reina, per pagar els viatges del rei en 1446. I diu així: “...una imatge d'aur de diverses Leys figurada de l'Arcàngel Sant Miquel amat que te en la mà dreta una llança e en l'altre un escut, en mig del qual ha un esmalt blanc e sobre aquell una creu de rochicler. La qual imatge ha dues altres fetes de diverses ploms grans e poques rexades amb ivori levorat del dit aur amb una espasa del dit aur seguida al costat. E amb una imatge de figura diversa de dimoni laborada en certa forma del dit aur la qual lo dit arcàngel té sota los peus. Item una imatge d'argent daurat de nostra dona amb la imatge de Jesús en lo braç, lo peu de la qual imatge es levorat, amb 6 cayres amb tres esmalts, dos de les armes d'Aragó e l'altre de Sicília, la qual peça 23 marcs i 7 onzes”. També va ser empenyorada una copa daurada amb les armes reials d'Aragó que pesava dos marcs i mig i la quarta part del gran collar d'or que tenia la reina. Es va lliurar a l'abat de Santes Creus, Guillem Blanc. En ARV, MR 9349 (1446), f. 25.

¹⁷⁰⁸ TOLEGO GIRAU, José, *Inventarios del Palacio Real de Valencia a la muerte de doña María, esposa de Alfonso el Magnánimo*, Valencia, Anales del Centro de Cultura valenciana, 1961, p. 65.

¹⁷⁰⁹ ARV, MR 9354 (1452), f. 13 r.

d'or on es guardava un os del cap del sant. Aquest tipus de peces podien ser de fusta o de metall i sovint combinaven la pintura, l'escultura i escenes en relleu repussades.¹⁷¹⁰ En concret, aquest reliquiari, que pesava 15 unces i un quart (poc més de 495 grams) i la capseta una unça (uns 33 gram), va ser regalat després de la mort de la reina al convent de Predicadors de Lleida, del que ella va ser fundadora.¹⁷¹¹ Un altre reliquiari d'aquest tipus, que apareix entre les seues pertinences, estava dedicat a sant Tomàs (nº 28), i disposava de tres taules o posts. Estava decorat amb les escenes de la Trinitat, la Nativitat i l'Adoració dels Pastors i embellit amb perles.

Un exemple que es conserva d'aquests tipus de reliquiaris és el dels Corporals de Daroca. És un cos paral·lelepípedic en forma de retaule a l'anvers o armari al revers que se sustenta sobre un peu en forma de flor de lis, que té els escuts de la Corona d'Aragó. El reliquiari està dividit en dues escenes: en la superior es representa l'escena de la Crucifixió i en la inferior la Mare de Déu amb el Nen acompanyada dels donants: Pere el Cerimoniós i Sibila de Fortià. La peça es tanca mitjançant dues posts que estan decorades amb tres escuts de les armes d'Aragó en losange en cada batent en la part interior i exterior (Figura 42).

Fig. 42. Reliquiari dels corporals de Daroca.

Una altra tipologia de reliquiaris són alguns dels que estaven guardats a la capella, com per exemple la Vara d'Aaron, típica de la representació d'aquest personatge de l'Antic Testament, de la qual diu l'inventari de la reina que estava guarnida als caps i

¹⁷¹⁰ DALMASES i BALANÀ, Nuria, *op. cit.*, p. 81.

¹⁷¹¹ TOLEDO GIRAU, José, *Inventarios del Palacio Real de Valencia...*, *cit.*, p. 21.

tenia uns cordons de grana al centre. Un altre objecte semblant era l'espasa de sant Martí (nº 14), que tenia la fulla feta de ferro i acer amb 3 platons i 2 senyals dins de la fulla en forma d'O en cada part, amb lletres, poms i creueta de ferro i sivella en forma de lluna. Recordem que, segons els textos hagiogràfics, sant Martí va veure un pobre pel camí el qual no duia cap mena de vestimenta, aleshores va treure la seua espasa i es va tallar un tros de capa per tal que el captaire pogués tapar-se. Al palau es guardava un peu de cristall que servia per a sostenir una espasa, que és possible es fes servir per posar-hi aquesta (nº 15, p. 43).

Apart de tots aquests reliquiariis, la reina guardava en xicotetes capsas certes relíquies no identificades. Suposem, que al estar guardades en la cambra o custodiades per la tesorera Toda Centelles podrien ser peces que esperaven un destí, bé en la seua capella o tal vegada ser regalats a algun monestir o àmbit similar, com hem vist en alguna ocasió. En aquest sentit entraven en joc peces com les arquetes i cofrets, que van ser típics en època baix-medieval i que s'usaven per a ser contenidors de relíquies. Sabem que també hi havia peces d'aqueix tipus a les catedrals, però sobretot eren molt comuns en les capelles personals dels reis o en les seues pròpies habitacions, venint així a corroborar un ús exclusiu de relíquies per a ells. Entre alguns dels exemples conservats d'aquest tipus de reliquiariis està el de sant Martirià de Banyoles que data d'entre 1413 a 1453 aproximadament.¹⁷¹² Aquests reliquiariis són capsas que solen adoptar la forma de sepulcre i oscil·len entre els 35 i els 65 centímetres de base, per entre 20 i 43 d'alçària. Segons Núria Dalmasas, estan elaborades amb fusta i després solen tenir un recobriments de plaques d'argent, i com estan decorades amb pinacles, creuers i cresteries s'han catalogat com arquetes-edifici.¹⁷¹³

La reina posseïa xicotetes capsas on guardava altres relíquies, com per exemple un xicotet cofre d'argent daurat i cairat on diu que hi havia diverses relíquies, que no es detallen, i altra capsas que estava guarnida de fils d'or que guardaven també diverses relíquies (nº25). Malauradament les descripcions són tan vagues que de vegades costa imaginar com serien realment. Aquestes arquetes solien tenir també la forma de temple, i derivaven segurament de models francesos.¹⁷¹⁴ En el segle XV evolucionaran a un tipus d'arquetes més altes i estretes que es pretenien assemblar-se a l'Arca de l'Aliança.¹⁷¹⁵

---

¹⁷¹² Ídem.

¹⁷¹³ Ídem.

¹⁷¹⁴ DALMASES i BALAÑÀ, Nuria "L'esplendor de l'orfebreria...", *cit.*, pp.70-72.

¹⁷¹⁵ *Ibidem.*, p. 133.

Podria tractar-se del tipus arqueta-reliquiari que es componia d'una capsula coronada amb un sostre a dues aigües i crestada, i de vegades als quatre costats decorats amb imatges en relleu o quasi exemptes. També hi ha algunes on les cares presenten escenes en relleu. Solien ser de fusta recobertes d'algun tipus de metall, com també ho demostra el cofre de llautó descrit amb el número 38 de l'inventari, que tenia les relíquies de Sant Honorat, i que, a la mort de la reina, aquesta les va passar a la viuda de Montpalau. Com es pot veure, no calia que fos sempre or o argent; també hi havia de coure sobredaurat, en aquest cas de llautó, i podien presentar imatges esmaltades.¹⁷¹⁶ Aquestes capsetes i reliquiaries amb formes arquitectòniques, segons Núria Dalmases, podrien tenir el seu origen en el segle XIII en la zona del Rin i el Mosa.¹⁷¹⁷

El desig de proveir-se de relíquies

Des de ben prompte, en època medieval, el culte a les relíquies va suposar una bona font d'ingressos per a les esglésies i monestirs. Amb el fet que es nodrien de peces que havien pertangut a Crist, als sants o la Mare de Déu, la monarquia, com ja hem vist, va saber utilitzar-les per a augmentar el seu prestigi i per beneficiar les fundacions d'esglésies i convents a través de la donació d'indulgències pels pecats comesos. Per a tal efecte, les relíquies eren exposades certs dies de l'any, normalment en algun dia assenyalat del calendari, per a fer que els fidels les contemplaren i pogueren beneficiar-se dels poders profilàctics que aquestes proporcionaven. La reina Maria, sense anar més lluny, exposava en certs dies de festa la relíquia de la Vera Creu en el Palau del Real de València (i segons les peces inventariades de la seua capella s'anota aquesta, que va ser entregada al Convent de la Trinitat: una vera creu inserida dins una creu d'argent daurat amb un peu que era llevadís i estava elaborat amb sis puntes, i en els remats de la creu estava decorada amb flocs redons. La relíquia de la creu de Crist estava tallada en forma de creu i situada al centre del reliquiari.).¹⁷¹⁸ En 1432 i amb motiu del Divendres Sant, el rei va manar que es feren uns bastiments per tal d'exposar les seues relíquies. Aquest tipus d'actuacions ens donen una idea de com s'utilitzaven algunes de les cambres

---

¹⁷¹⁶ D'aquestes es mencionen a: MUÑOZ FERNÁNDEZ, Ángela, "Las peregrinaciones y el culto a las reliquias", en *Creencias, símbolos y ritos religiosos*, Madrid, Museo Arqueológico Nacional, 1999-2000.

¹⁷¹⁷ DALMASES i BALANÀ, Nuria, *op. cit.*, p. 57.

¹⁷¹⁸ ESPAÑOL BERTRAN, Francesca, "Las manufacturas artísticas como instrumento en los usos apotropaicos y profilácticos medievales", en *Clio And Crimen*, 8, 2011, pp. 165-190.; TOLEDO GIRAU, José, *Inventarios del Palacio Real...*, *cit.*, p. 62.

públiques dels palaus amb motiu d'aquestes fetes. El lloc triat on exhibir-les, en aquest cas, va ser la sala de l'Audiència del Real de València, que estava en obres en aqueix any, i que feia poc que s'havien acabat d'incorporar unes portes (el 14 d'abril) i prompte es va manar que es feren uns bancs i cadafals de fusta per celebrar les festes de Setmana Santa.¹⁷¹⁹ Tractaven d'aqueixa manera els reis d'acostar-se a la població? Sense dubte era simplement una mostra d'ostentació pública i de fer veure que ells eren els únics, a més de l'Església, que podien arribar a posseir aquestes relíquies. Era una manera també de fer valer el poder atorgat a ells per Déu a la terra. Aquestes relíquies transportaven als monarques al pla d'allò inaccessible, del que és immaterial. Però, no ho oblidem, les relíquies tenien una funcionalitat més prosaica: la reina les va fer servir per a pagar amb gratitud a algunes de les donzelles que estaven a al seua cort, entre les quals destaquen Toda Centelles o Violant de Montpalau.¹⁷²⁰

Tot i que les relíquies més cotitzades eren les de Crist, també van tenir predilecció per certs sants; en el cas de la reina Maria, està clarament influenciada per les seues devocions particulars i, moltes de les relíquies que guardava al seu palau o a la Capella havien pertangut a sants i santes afins a la reina. El rei Pere el Cerimoniós ja popularitzà el culte a sant Jordi i santa Bàrbara. Sant Jordi es va convertir així en el sant protector de la Corona d'Aragó. Després, Martí l'Humà continuaria el mateix camí, i per aqueix mateix motiu va convertir la capella reial de santa Àgata de Barcelona en una referència de la devoció dels monarques. Aquesta manera d'actuar no era pròpia de la corona catalanoaragonesa, ja que la cort angevina ja s'havia nodrit d'una sèrie de sants

---

¹⁷¹⁹ "...fer acabar les dites portes de la audiència. E començar a adobar noves en la casa de la botelleria, del senyor Rey e de la cuyna de la senyora Reyna. E de la casa on està lo dit Bernat Mercader qui es dins lo dit Real; e fer cadafals de fusta; e barres en la dita casa de la audiència per obs de la conservació del cors de Jesucrist per lo digous de la çena; estofar fusta que era romassa de les portes de la casa de la dita audiència". ARV, MR 9208 (1432), f. 5 v. I continua: "Divendres Sant a 18 d'abril fforen en desfer los bastiments que n eren estats fets en la casa della audiència per la conservació del cors de Jesucrist e per mostrar les relíquies los digous sant; e estofar la fusta dels dits bastiments. Dissapte Sant a 19 dies d'abril fforen en estojar e levar molta pedra que la gent havia treta del corral on estan los onsos, per mirar les relíquies lo divendres sant en la casa de la audiència on sien fets los bastiments. E devallar banchs e taules de la scala del Real los quals hi havien plesades per la pitaça que.l senyor Rey feya als pobres lo Dijous Sant". ARV, MR 9208 (1432), f. 7.

¹⁷²⁰ CONSORCI DE MUSEUS DE LA GENERALITAT VALENCIANA, *Reliquias y relicarios en la expansión mediterránea de la Corona de Aragón. El tesoro de la Catedral de Valencia*, Nápoles, Castel Nuovo del 30 al 15 de septiembre de 1998, p. 110, 115 i 118. Per saber més sobre la relació de les relíquies amb els monarques de la Corona d'Aragó cal veure el treball de MIQUEL JUAN, Matilde, "La capilla palatina de la Cartuja de Vall de Crist (Valencia) (1395-1400)", *II Simposio de jóvenes medievalistas*, Lorca, 2006, o el treball de HEREDIA MORENO, Carmen, "La platería en la Península Ibérica en tiempos del Compromiso de Caspe", en *Artigrama*, 26, 2011, pp. 479-514 i ESPAÑOL BERTRAN, Francesca, "Artistas y obras entre la Corona de Aragón y el reino de Navarra" en *Intercambio artístico entre los reinos hispanos y las cortes europeas en la Baja Edad Media*, León, Universidad de León, 2009, pp. 253-294.

“nacionals” que reforçaven la propaganda reial, tot i que els sants francesos eren més o menys contemporanis, i sobretot familiars seus: sant Lluís de Tolosa, santa Isabel d’Hongria, etc.¹⁷²¹ En el cas que ens ocupa, el culte per l’Arcàngel sant Miquel va ser important dins de la visualitat reial de Maria, que apareixerà protegida per ell en alguna pintura que es creu que li pertanyia, com el tríptic on apareix ella representada amb Sant Miquel, l’Àngel Custodi i Sant Jeroni, conservat al *Städelsches Kustinstitut* de Frankfurt. També santa Caterina d’Alexandria i santa Caterina de Siena, de la qual la reina tenia una relíquia seua, va tenir un paper essencial a la cort, i de fet, tal com hem dit, la capella del Real es va dedicar a la santa. Tanmateix el culte a sant Jeroni, sant Francesc i altres afins a les ordes on ella va donar el seu suport són fonamentals per entendre la religiositat de Maria de Castella. De fet, les imatges més figurades entre els retaules i xicotetes peces votives estaven dedicades, o hi apareixien, sant Francesc, sant Jeroni i santa Caterina, representants de la majoria de monestirs i convents patrocinats per ella. És evident que hi havia un interès per aquests sants, i que es plasmava no sols en la lectura sinó també de forma visual, bé fos en obres de xicotet format per al culte particular de la reina, com per a regalar a persones estimades per la monarca.

Objectes per a la litúrgia

Si els reliquiariis eren autèntics joiells elaborats amb luxe i preciosisme, els elements que es feien servir per a la litúrgia no podien ser menys, ja que el seu objectiu era contenir la sang o la carn de Crist. A la capella de la reina Maria no faltava cap objecte litúrgic que no fos digne d’un entorn així. Segons les Ordinacions de Pere el Cerimoniós, en una capella reial s’havia de tenir tot el que és necessari per al culte. I ja que la reina pareix que va seguir aquestes Ordinacions per a la seua casa, és ben segur que no descuidaria l’espai sacre del palau. Calzes, creus, tapissos... ornamentarien una estança presidida pel retaule del titular, en aquest cas dedicat a santa Caterina, en el cas del palau del Real, a València.¹⁷²²

Era ja dissabte 16 de setembre, després del migdia i els marmessors Pere Garró, lloctinent del Batlle general de València, Jaume Tàpies, religiós del Monestir de la Vall

---

¹⁷²¹ JASPERT, Nicolas, “Santos al servicio de la Corona durante el reinado de Alfonso el Magnánimo (1419-1458)”, en *XVI Congreso Internacional de Historia de la Corona de Aragon. La Corona de Aragón en tiempos de Alfonso el Magnánimo*, Nápoles, 2000, pp. 1840-1841.

¹⁷²² YARZA LUACES, Joaquín, *La nobleza ante el Rey. Los linajes castellanos y el arte en el siglo XV*, Madrid, El Viso, 2003, p. 220.

d'Hebron, mossén Pere Vicent i Miquel Alfambra, capellans de la capella de la reina, junt amb Berenguer de Montpalau, van procedir a fer un recompte de les peces d'orfebreria que allí es trobaven. La capella estava just al costat de l'habitació de la reina.

Fig. 43. Patena del Papa Benet XIII, ca. 1370/80.

Com que la quantitat de peces que allí es trobaven era considerable, els marmessors van continuar el dimarts següent. Cal dir que allò que caracteritza a tots aquests objectes que es van descriure era que estaven fets amb argent o argent daurat.¹⁷²³ El contacte amb la sang de Crist obligava a fer peces amb materials nobles, i fos d'argent o d'or, l'interior de la copa sempre havia de ser d'or, ja que estava en contacte directe amb la sang de Crist. Però, tot i que majoritàriament els elements de la litúrgia eren d'orfebreria també hi havia d'altres fets de materials com l'ivori o la fusta. No hi havia una vasta col·lecció quant al nombre de calzes, patenes, i altres objectes, sinó, més aviat, els necessaris per a l'ús diari en la missa, tot i que cal destacar l'exclusivitat d'aquests. Hi havia portapaus, concretament tres, canelobres, uns d'argent daurat i altres blancs, i tres calzes, dos d'aquests daurats (segurament d'argent daurat); hi havia un que era de Toda Centelles.

Sense dubte una de les peces més importants de l'orfebreria religiosa, i el que es va descriure en primer lloc era un calze gran (nº 1, p. 61) amb la seua patena corresponent. El calze és la peça que conté el vi diluït amb aigua, que després de la consagració, es converteix en la pròpia sang de Crist, mentre que la patena conté el pa, o més en concret

---

¹⁷²³ Totes aquelles peces que havien de contenir la sang o el cos de Crist s'havien de fer del material més noble: l'or. Si per exemple un calze era totalment d'argent, almenys l'interior de la copa havia d'estar banyat en or. També, responia a un ús més prosaic: l'argent es rovellava, per tant, era més adient l'ús de l'or per contenir la copa on es bevia en bon estat.

era el recipient on aquest es dipositava en el moment de l'Eucaristia.¹⁷²⁴ El calze de la reina Maria era d'argent daurat, amb un gran canó, un peu ben obrat i picat (obres de repussat o cisellat) amb un eix vertical prou alt (segurament amb una magolla) i un peu circular, lobulat o mixtilini, situant-s'hi dins dels esquemes habituals de l'època. Aquesta peça la podríem comparar amb un calze del Papa Benet XIII (Figura 44), procedent de Peníscola. Era un calze de peu sexalobulat amb motius cisellats amb decoració de fulles de roures que es corresponen a les formes que es feien a Sant Mateu i a Morella, però que també són propis dels tallers valencians, ja que presenta també aquestes obres picades de les quals en parla l'inventari de la reina en les seues peces. El de Peníscola té un nus o magolla amb motius en forma de caboixons romboidals amb les lletres IHS i XPS i presenta un fust prou esvelt.¹⁷²⁵

Fig. 44. Calze del Papa Luna, ca. 1415.

La patena estava decorada al centre amb la representació de Déu Pare (Figura 43), esmaltada de blau, que possiblement seria amb blau safir. La que es descriu a la capella de la reina és molt semblant a la del Papa Luna, decorada també amb la imatge del Déu

---

¹⁷²⁴ DALMASES i BALAÑÀ, Nuria, "L'esplendor de l'orfebreria gòtica catalana", en PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'Art gòtic a Catalunya. Arts de l'objecte*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2008, p. 78.

¹⁷²⁵ "Fitxa n° 47 del calze de Benet XII de Peníscola", en GIL SAURA, Yolanda i ITURAT GARCÍA, Joaquín (comissaris), *Paisatges sagrats, Catàleg d'Exposició*, València, Generalitat Valenciana, 2005, p. 336.

Pare, en el tipus “Pare Etern”.¹⁷²⁶ A més d’aquests, es documentaren a la capella altres dos calzes d’argent daurat (nº 3, p. 64).

Cal destacar el gust per l’argent blanc a les crismeres, que contenien els olis de la litúrgia; una campaneta; un encenser; dos parells de canelobres de coure d’un canó cadascú que servien específicament per a la capella de retret (nº 9, p. 63), altres que estaven destinats a la capella de Santa Caterina: uns daurats que mesuraven quasi un pam d’alt (nº 1, p. 64) i altres d’argent blanc més menuts (nº 2, p. 64); a més a més de dues canadelles, o pitxeres per ministrar el vi i l’aigua per a l’oblació en la missa (nº27, p. 21 i nº 13, p. 63). Moltes d’aquestes peces presentaven formes i decoracions molt particulars. Les crismeres (nº 6, p. 62) tenien representades una de les divises de la reina: les calderes o apuradors que decoraven també l’estoig on estaven guardades, les quals, segons ens descrivia l’inventari tenien una “coberta i talla de comba amb virolles i barres daurades blaves amb esmalts, fetes amb les armes de la reina clavats en aquell, dins de la qual hi ha tres olletes o estoigs en forma de tinter amb les seues cobertores llevadisses amb sengles anelletes, tot d’argent en què està els olis de la crisma conservats en un estoig de cuir verd amb les armes de la reina”.¹⁷²⁷

Altres de les peces tenien una forma diferent cadascuna: la caldereta estava (nº 7, p. 62) feta amb 8 puntes amb el sòl estret per portar l’aigua beneïda, l’ansa de la qual era d’argent i estava daurada a les vores. Tanmateix, també tenia una salpassa amb un mànec de fusta (nº 8, p. 62), tot i que la peça era d’argent i tenia una virolla al cap, daurada, amb forma de trompa. L’encenser era també d’acord a la resta de peces, d’argent blanc, i estava fet a talla de tabernacle amb pinacles i guarnit de sis cadenes amb una anella d’argent (nº 11, p. 63). Tenia una “topineta” (olleta) de ferro on estava el foc per a cremar i una naveta amb la seua cullereta per posar l’encens (nº 12, p. 63). L’altar es completava amb una campaneta d’argent blanc amb dos fatxes de lletres daurades que estaven al voltant d’ella (nº 10, p. 63) i una caldereta d’argent que tenia sis “cayres” i una part quasi plana (nº 5, p. 64), així com tres ares d’altar, una de les quals era negra i les altres dues fetes de fusta

---

¹⁷²⁶ “Fitxa nº 57 del Conjunt de peces donades pel Papa Luna a la Ciutat de Tortosa” en GIL SAURA, Yolanda i ITURAT GARCÍA, Joaquín (comissaris), *Paisatges Sagrats, Catàleg d’Exposició*, València, Generalitat Valenciana, 2005, *cit.*, pp. 358-359. El tipus del Pare Etern ofereix al seu Fill encarnat per a la redempció de la Humanitat, aspecte molt representat en la litúrgia i l’ofici de la missa, en: GARCÍA MAHIQUES, Rafael (dir.), *Los tipos iconográficos de la tradición cristiana I. La visualidad del Logos*, Madrid, Encuentro, 2015, pp. 310-311.

¹⁷²⁷ TOLEDO GIRAU, José, *Inventarios del Palacio Real de Valencia a la muerte de doña María, esposa de Alfonso el Magnánimo*, Valencia, Anales del Centro de Cultura Valenciana, 1961, p. 62.

(nº 6 i 7, p. 64). Aquestes ares solien ser peces quadrades que servien per col·locar el calze i l'hòstia damunt l'altar en el moment de la consagració de la missa.¹⁷²⁸

El programa visual

En algunes d'aquestes obres hem de destacar la utilització d'un programa visual basat en els episodis de la Passió de Crist i de la Mare de Déu, que mostraven les noves tendències religioses que seguien la *devotio moderna*. Temes com la Passió de Crist, la Mare de Déu o la Pietat van anar introduint-se a poc a poc entre les peces presents a les diferents corts europees que, afavorides per l'interés i el patrocini reial, trobaren en moltes capelles i oratoris particulars les seues formes d'expressió. La religió se sentia com una pulsio més privada, i en aqueix sentit, les icones i les escenes de la Passió, que eren imatges molt més directes i amb una enorme càrrega emotiva, anaven guanyant més força a la recerca del devot individual.

Un exemple d'açò el tenim en un donapau d'or de llei que apareix a l'inventari, que tenia forma de porta i estava decorat al voltant amb sis balaixos i sis safirs.¹⁷²⁹ Tenia 24 perles redones posades de dos en dos i al mig es representava la imatge de Jesús Crucificat, a la dreta estava Maria i a l'esquerra sant Joan, és a dir, una autèntica *Deesi*, amb vestidures de colors, la qual cosa fa suposar que estaria esmaltat amb la tècnica del *ronde-bosse*, tal com apunta Jacobo Vidal.¹⁷³⁰ En la part posterior tenia l'aneta per poder subjectar-lo quan es feia servir per passar i donar la pau (nº 2, p. 61). Un altre donapau (nº 3, p. 62) estava fet amb ivori i mostrava la Pietat al centre i la Mare de Déu i sant Joan als costats. Inclús altre, no tan ostentós, que estava fet de fusta, també tenia, com a tema principal, la Pietat (nº 8, p. 65).¹⁷³¹ El tema de la Pietat es va introduir, almenys a València,

---

¹⁷²⁸ Diccionari català-valencià-balear del Centre d'Estudis Catalans.

¹⁷²⁹ TOLEDO GIRAU, José, *Inventarios del Palacio Real de Valencia a la muerte de doña María, esposa de Alfonso el Magnánimo*, op. cit., 1961, pp. 61-62.

¹⁷³⁰ VIDAL FRANQUET, Jacobo, "La cámara real de Maria de Castilla...", cit, pp. 601-602.

¹⁷³¹ L'origen de la Pietat està en la literatura mística baix-medieval, tot i que des del punt de vista figuratiu, sembla que va tenir el seu origen en la representació visual de la Mare de Déu de la Humilitat, on es substitueix el Nen pel cos mort de Jesucrist. Al mateix temps, aquest tema deriva de les lamentacions davant el fill mort, que tenien un origen bizantí, on es potencia el drama de la Passió i la contemplació amorosa i plena de dolor de la Mare de Déu davant el cos del seu fill mort. Els temes de la Passió i del dolor de la Mare de Déu van ser difosos pels ordes mendicants, especialment franciscans, a través dels escrits del religiós Jacopone de Todi (1236-1306) en el seu *Stabat Mater*, així com a les *Meditationes Vitae Christi*, obra atribuïda a sant Bonaventura, Pseudo-Bonaventura, ara anònim. També Jacopo da Varazze tractà el tema de la Mare de Déu de la Pietat, basant-se en l'Evangeli de Joan. Aquest és un tema estudiat a: RODRÍGUEZ PEINADO, Laura, "Dolor y lamento por la muerte de Cristo: la piedad y el *planctus*", en *Revista Digital de Iconografía Medieval*, vol. VII, 13, 2015, pp. 1-17.

per influència de les noves corrents hispano-flamenques a través de miniatures, tapissos o pintures, i amb autors com Lluís Alimbrot, o millor dit, Louis Allimbrood, pintor de Bruges (actiu entre 1439-1463 a València) que arribà a València per establir el seu taller de pintura al carrer de sant Vicent i que va aportar els nous estils flamencs a la pintura del moment.¹⁷³² El tema de la Pietat, va tenir molta difusió a les corts medievals i és un dels que més representat estava també als xicotets retaules devocionals que tenia la reina Maria a la seua capella i també a la seua cambra, ja que era una de les iconografies que millor expressaven la religiositat del moment. Tanta va ser la seua repercussió a València que, inclús al convent de la Trinitat, hi havia una capella dedicada a la Pietat.¹⁷³³

Una altra de les peces on es va aprofitar per a mostrar de nou aquestes escenes va ser sobre unes tauletes d'ivori que estaven guarnides d'argent blanc i fetes en forma de llibre amb dues ansetes també d'argent. En elles es representava, a la dreta, la Mare de Déu amb Jesús al braç amb dos àngels que portaven ciris (recorden els àngels turiferaris); a l'esquerra, la imatge de Jesús Crucificat acompanyat de sa mare i sant Joan (nº 4, p. 62).

Els objectes de la capella es completaven amb les crimeres, que participaven de l'heràldica de la reina Maria: les olles o apuradors de la reina marcaven fins i tot els objectes que s'utilitzaven per al culte. Prova, per tant, de la influència de l'estètica bernardina observant. Religiositat, observança i les preferències de Maria de Castella en cada àmbit dels seus dominis impregnaven, doncs, no sols el seu dia a dia, sinó també la seua vida espiritual i per tant la del palau.

Mestres argenters

Pel que respecta als argenters encarregats d'elaborar aquestes peces, apuntem la hipòtesi que serien personatges locals, com els que feien els treballs de joieria. No obstant això, també hi hagué argenters francesos que estaven a la casa reial i hi feren algun treball per a la reina, sent igual d'important la compra a mercaders italians, alemanys o flamencs, com per exemple a l'italià Leonardo Doni. A aquest se li van comprar: “dos caixes grans d'argent daurades e esmaltades en la una de les quals ha V imatges de sants e en l'altra V

---

¹⁷³² GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, “Imatges a la Llar. Cultura material i cultura visual” en *Art i societat a la València medieval*, Catarroja-Barcelona, Afers, 2011, p. 152-156. Vegeu també: BENITO DOMÉNECH, Fernando i GÓMEZ FRECHINA, José, *La clave flamenca en los Primitivos Valencianos*, València, Museu de Belles Arts de València, 2001, pp. 81-91 i COMPANYY i CLIMENT, Ximo, *La Pintura Hispanoflamenca*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1990, p. 14.

¹⁷³³ BENITO DOMÉNECH, Fernando i GÓMEZ FRECHINA, José, *La clave flamenca en los Primitivos Valencianos*, cit., pp. 81-91.

imatges de sants amb V senyals d'Aragó e Sicília amb sengles, capitells e tabernacles fallans un esmalt e mitja fulleta a més a més dues taules mijaneres orlades d'argent daurat amb VIII senyals d'Aragó e de Sicília en la santa Maria, e l'altra lo crucifix e en la taula de la Maria fall en senyal. Item a cinc taules de semblants obres amb semblants senyals de la una de les quals fall un senyal".¹⁷³⁴ És molt possible que per la tipologia de les peces estigueren destinades a la capella.

Les característiques formals i estilístiques són un compendi dels diferents estils que estaven vigents llavors arreu d'Europa occidental, igual que passava amb la pintura, els tapissos o la indumentària. És cert que la major part d'argenteres que es coneixen, se solen vincular al rei Alfons, però com es pot comprovar la reina també va tenir un paper molt actiu quant a la importació, no sols d'obres i tècniques, sinó de persones que estaven a l'última quant a les novetats en l'orfebreria i la joieria. Argenteres com Bernat de Santalínea, de Morella, o Berenguer Palau, de Barcelona, són alguns dels vinculats al servei del Magnànim.¹⁷³⁵ Però, per què no apuntar la idea que treballarien també per a la reina? De fet, un dels més interessants argenteres, vinguts des de França i que sempre se'l solia relacionar amb el rei, Rigaut Sognier, es va convertir en un dels principals orfegres de la reina i segurament va ser dels més admirats per ella, ja que el dit artesà aportava totes aquelles novetats que més interessaven a les cases reials de la Corona d'Aragó. Tècniques com per exemple la del *ronde-bosse* o blanc opac, i la de l'esmalt rogicler (roig transparent), que dotava a les figures d'un aspecte de joia o perla, en algun cas, per les pròpies característiques de la tècnica en qüestió, van ser molt apreciades per Maria de Castella. A més a més, la influència francesa es va traduir també en el gust per l'adquisició de perles, que normalment venien de Montpeller, com algunes pedres precioses d'Avinyó o altres joies de París; perles, d'altra part, que no sols van vindre de París o Borgonya sinó que també van ser proporcionades per marxants genovesos, venecians o llombards, els quals tenien en les cases reials els seus primers clients.¹⁷³⁶

---

¹⁷³⁴ ACA, RC 3110 (1422), ff. 180 v, 181 r.

¹⁷³⁵ DALMASES i BALANÀ, Nuria, "L'esplendor de l'orfebreria gòtica catalana", en PLADEVALL I FONT, Antoni, *L'Art gòtic a Catalunya. Arts de l'objecte*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2008, p. 25.

¹⁷³⁶ Vegeu DOMENGE i MESQUIDA, Joan, "De tramuntana a Migjorn. Migracions d'argenteres i marxants de joies a la Corona d'Aragó (ca. 1380-1420)", en TERÉS i TOMÀS, Maria Rosa (coord.), *Catalunya i l'Europa Septentrional a l'entorn de 1400. Circulació de mestres, obres i models artístics*, Viella, Ircum, 2016.

L'orfebreria al saló de casa de la reina: La vaixella

Però, cal limitar l'orfebreria a les simples imatges decoratives i religioses o als utensilis litúrgics? És clar que no. Gran part de la vaixella que posseïa la reina es va fer de rics materials com l'argent, l'or, i altres metalls, així com tècniques de ceràmica amb reflexos que imitaven precisament aquests metalls. Les vaixelles conformaven un corpus de peces i objectes (plats, viandes, escudelles, culleres i terrasses, entre altres) que, tot i el seu ús quotidià se solien exposar en un tinell o aparador per exhibir-los com a peces d'alt valor estètic. Les recepcions a palau o les festes, eren una bona ocasió per deixar veure aquests aixovars que estaven decorats amb figures fantàstiques, escuts heràldics i també símbols religiosos que no tenien cap altre objectiu, a part de l'ús pràctic, que fer propaganda del qui les ostentava. Per veure millor l'enorme quantitat de peces que es conservaren després de la mort de Maria de Castella es presenta a continuació una taula on es mostra cadascuna de les peces que es van descriure a l'inventari i altres que han sigut localitzades a l'arxiu del Mestre Racional (Taula III).

Taula 104. Vaixella

PEÇA	MATERIAL	LOCALITZACIÓ
1 plat o bací d'argent daurat per donar aiguamans amb cap de lleó al costat i amb les armes de la Reina. Marcat a Barcelona	Argent daurat	Nº 19, p. 26
Altre plat companyo del dessús dit, d'argent daurat sense broc amb les armes de Barcelona	Argent daurat	Nº 20, p. 27
Plat blanc fondo, de talla mitjana, per a donar aiguamans a mode de bacina	Argent	Nº 2, p. 24
2 plats fondos de tallar marcats a Toledo amb senyals de Castella i Anglaterra	Argent daurat	Nº 32, p. 28
2 plats marcats a Barcelona i València	Argent daurat	Nº 33, p. 29
Un plat marcat a Barcelona. Pesava 6 onzes i mitja a Saragossa	Argent blanc	Nº 16, p. 26
Dues culleretes de cristall	Argent daurat	Nº 43, p. 30

Dues peroletes o escudelles amb anses.	Argent	Nº 9, p. 25
Un grealet (platet) que pesa 4 onzes	Argent daurat	Nº 6, p. 25
Un grealet (platet) que pesa 5 onzes	Argent daurat	Nº 7, p. 25
Escudella menuda	Argent daurat	Nº 3, p. 24
Escudella menuda	Argent daurat	Nº 4, p. 24
Escudella menuda	Argent daurat	Nº 5, p. 24
Una escudelleta de 3 onzes. Marcat a Saragossa	Argent blanc	Nº 29, p. 28
Escudella potxa per escalfar medecines	Argent daurat	Nº 8, p. 25
Una escudella menuda	Argent blanc	Nº 10, p. 25
Una escudella menuda amb una orella	Argent blanc	Nº 11, p. 25
Una escudella semblant a l'anterior	Argent blanc	Nº 12, p. 25
Una escudelleta amb una orella	Argent blanc	Nº 13, p. 25
Una escudelleta meuda	Argent blanc	Nº 36, p. 29
Un confiter	Argent blanc	Nº 30, p. 28
Una capsa de fusta prima amb cobertor, guarnida de peus i vores d'argent daurat. A la coberta hi ha un esmalt blau amb un bestió al mig	Fusta i argent daurat	Nº 39, p. 29
Un confiter apel·lat "De la Rosa" obrat amb fullatges amb diversos animals, el qual té al peu obra de llima a manera de finestres. Al mig del peu hi ha un botó amb sis roses verdes i blaves esmaltades. Al mig del dit confiter té una rosa esmaltada amb fullatges al seu voltant . Pesa 10 marcs i 4 onzes de Saragossa.	Argent blanc	Nº 21, p. 27
Un saler de Barcelona amb les armes en els quatre llocs. Al peu té tres grius amb una corona en el cobertor i al suaig una flor amb les armes de Barcelona.	Argent daurat	Nº 23, p. 27
Una copa amb sobrecop amb una avellana al cap. Marcat a Barcelona	Argent	Nº 26, p. 28
Una altra copa petita amb sobrecop que té una avellana al cap, marcada	Argent daurat	Nº 27, p. 28

a Barcelona. Pesa 7 onzes i mitja de Saragossa		
Una terraceta amb una avellana al damunt i una cadeneta que va del cobertor a l'ansa. Peça que la reina regala a Isabel de Montagut	Argent daurat	Nº 28, p. 28
Terraceta guarnida amb tres anses i peu d'argent daurat. El dit peu, a la part de dins, és blanc.	Terra verda i argent daurat	Nº 38, p. 29
Una castanya amb dos anses i un cap en forma de caragol amb el nom de Jesús als dos costats. Pesa 5 onzes i mitja a marc de Saragossa.	Argent daurat	Nº 14, p. 25
Una altra castanya semblant a la damunt dita. Pesa 6 onzes a Saragossa		Nº 15, p. 26
Una catanya menuda amb el coll daurat coberta amb un cercle per la vora i en cadascun costat amb una rosa blanc amb una altra roseta al mig daurada. Pesa 11 onzes i mitja de Saragossa	Argent	Nº 1, p. 45
Una castanya amb el nom de Jesús en cada costat, daurat, amb dues ansetes. Pesa un marc i una onza i quart de València	Argent blanc	Nº 2, p. 45
Altra castanya amb el coll prim i llarg i un peu quadrat amb una cadeneta que la té per les anses i al mig una brescadura (adorn) que passa a cada costat d'aquesta. Pesa dos marcs i quatre onzes i mitja de Saragossa.	Argent daurat	Nº 3, p. 45
Altre plat amb un canó al mig i quatre finestres per a tenir torxes, marcat a Castella. Pesà 6 marcs i 5 onzes a Saragossa.	Argent daurat	Nº 17, p. 26
Altre plat per a tenir torxes que pesa 5 marcs de Saragossa.	Argent daurat	Nº 18, p. 26

Un secretari per tenir la vela de l'habitació de Retret	Ferro	Nº 1, 107
Un pitxer amb una avellana en la coberta de d'alt i amb peus de quasi un dit d'ample. Pesa dos marcs i 3 onzes de València	Argent	Nº 1, p. 24
Un pitxer amb una ansa, broc i cobertor amb un botó al cap i senyal de Barcelona	Argent daurat	Nº 24, p. 27
Un més menut. sense armes		Nº 25, p. 27
2 pitxers grans amb cobertor i sense broc. Amb senyals de Barcelona	Argent daurat	Nº 34, p. 29
Un pitxer gran de broc. Marcat a Girona	Argent daurat	Nº 35, p. 29
Una terrasseta guarnida de vores d'argent sobredaurat i algunes vies d'argent baixen al peu	De terra o pedra morada amb peu tot d'argent i ansa d'argent daurat (estava trencada)	Nº 37, p. 29
Una terrasseta guarnida de tres anses	Terra verda amb peu d'argent daurat. La part de dins del peu és blanca	Nº 38, p. 29
Una cullera que en la part de dins té un falcó i uns brots i flors amb cua negra de corall amb una prima guaspa d'argent al cap	Argent daurat amb obres picades	Nº 40, p. 29
Una cullera semblant a l'anterior. Al mig té una guaspa encastada en una coba de corall roig amb dos punxons primers al cap d'aquells	Argent daurat	Nº 41, p. 29
Una cullera major que les anteriors encastada en coralls rojos guarnida al mig de la vora de corall i al cap te un punxó d'argent	Argent daurat	Nº 42, p. 30
2 culleretes amb incrustació de corall amb un gran branca dividida en branques de corall	Cristall, guarnides d'argent daurat al mig de la cullera i cua	Nº 44, p. 30
Dos plats d'aiguamans amb les armes de la reina amb tres senyals o	De pisa de reflex daurat	Nº 1, p. 30

divises de l'apurador d'or ab fochs e tres flors ab letres que dehien a l'entorn de les vores de quiscu: <i>Lavabo inter ignocentes manus meas</i> . La u dels plats téun broch per donar aigua		
Plats grans per servir i portar viandes	Pisa de reflex daurat	Nº 2, p. 30
Plats per menjar, escudelles i per beure caldos, pitxers d'aigua i escudelles	Tot daurat amb la tècnica del reflex daurat	Compra descrita a: OSMA, Guillermo Joaquín, <i>La loza dorada de Manises en el año 1454</i> , Madrid, Imp: Hijos de Manuel Ginés Hernández, 1906, p. 27.
Terrasses tenint flors amb dos anses daurades	Pisa de reflex daurat	
6 mortes grandets	Pisa de reflex daurat	
Escudelletes i escudelles d'obra menuda	Pisa de reflex daurat	
Cambra del cap de l'escala:		
2 plats d'aiguamans que tenen al mig i a les vores 3 senyals o divises de la Reina: l'apurador amb el foc i tres flors de safrà amb lletres que diuen <i>lavado inter ignocentes manus meas</i> . Un dels dos plats tenia broc per a donar aigua, marcat a Saragossa 6 onzes	Argent daurat	Nº 1, p. 30
Altre plat per tallar i servir viandes. Marcat a Saragossa pe pesa 5 marcs i 4 onzes i 3 quarts	Argent daurat	Nº 2, p. 30
12 plats per a servir. Marca de Barcelona, València i Saragossa	Argent daurat	Nº 3, p. 31
3 plats marcats a Barcelona	Argent. Mostren ser daurats	Nº 4, p. 31

11 escudelles grealades. Marcat a València, Barcelona i Saragossa	Argent daurat	Nº 5, p. 31
Una escudella redona amb dos orelles, sense marcar. 5 onzes i quart	Argent daurat	Nº 6, p. 31
Una escudella tota foradada al sol per a tallar. Marcada a València. 4 onzes i 3 quarts i mig	Argent daurat	Nº 7, p. 31
Un tenidor d'ous amb tres peus amb fulles o planxes al voltant. Pesava menys que al inici	Argent daurat	Nº 8, p. 31
Una cullereta. Marcada a Barcelona. 1 onza	Argent daurat	Nº 9, p. 31
Una cullereta de mitja onza	Argent daurat	Nº 10, p. 32
Dos broques. Una major que l'altra	Argent blanc i daurat	Nº 11, p. 32
Una nau d'argent amb peu daurat de llima als dos costats amb les armes de la reina d'Aragó i Castella. XIII marcs i 4 onzes de València	Daurada	Nº 12, p. 32
Una cassola de Argent amb dos anses	Argent	Nº13, p. 32
1 tros d'alicorn foradat amb una verga de fust coberta d'or fi amb les senyals o armes d'Aragó	Argent	Nº 14, p. 32
2 canelobres amb els peus a caires i amb els suatges daurats i amb nuet daurat amb tenidors en cada candela llevadisses. 3 marcs i 6 onzes i 3 quarts	Argent	Nº 15, p. 32
Un plat per portar vianda al tinell de les donzelles	Argent	Nº 16, p. 32
2 culleretes de les quals una està trencada	Argent daurat	Nº 17, p. 32
Un saler a manera d'avellana rodó que es en dos parts amb 3 botons en cada part. Saragossa a 6 onzes	Argent daurat	Nº 18, p. 32
Una capseta amb una coberta amb una avellana entretallada per tenir pa beneït	Argent blanc	Nº 1, p. 33
3 plats cairats	Argent daurat	Nº 2, p. 33

25 escudelles grealades que servien al tinell de les donzelles	Argent	Nº 3, p. 33
25 plats petits per servir al tinell	Argent	Nº 4, p. 33
Una copa amb sobrecop daurat amb obres picades i en el cap té una avellana redona. Marcada a Saragossa	Argent daurat	Nº 5, p. 34
Una copa de Barcelona que té un títol en el peu i dos vies de bullons al voltant del peu. Marcat a Saragossa	Argent daurat	Nº 6, p. 34
Una copa amb algunes lletres al voltant del peu. Marcat a Barcelona	Argent daurat	Nº 7, p. 34
Una copa amb dos vies de bollons i amb alguns fullatges i bastions	Argent daurat	Nº 8, p. 34
Una copa amb sobrecop, damunt del qual tenia un botó d'argent.		ACA, MR (1421), f. 116 v.
Un pitxer amb una ansa i cobertor amb les armes de Girona. Sobre el cobertor té 2 bestions en el ballador de l'ansa. Marcat a Girona	Argent daurat	Nº 9, p. 34
Un pitxer amb cobertor daurat entorn. Té tres flors i tres brots en el dit cobertor daurat. Entorn té una flor daurada damunt de l'ansa i l'ansa es daurada al dors	Argent blanc	Nº 10, p. 34
Un pitxer d'argent	Argent blanc	Nº 11, p. 35
Una tassa plana amb les vores i sol daurades. Picada granadeta amb una O en mig de la qual estan les armes de Luna. Amb les armes entorn de l'escut en camper groc o daurat i al voltant de la O fullatges farcits daurats	Argent	Nº 12, p. 35
Una tassa semblant a l'anterior		Nº 13, p. 35
Una tassa plana amb 7 bollons al mig i al sòl. Els quatre daurats i els 3 blancs. Marcat a Perpinyà	Argent	Nº 14, p. 35
Una tassa semblant a l'anterior		Nº 15, p. 35

Una tassa que al sòl té un títol dins Jesús	Argent blanc	Nº 16, p. 35
Una tassa bullonada	Argent tota blanca	Nº 17, p. 35
Una tassa amb un títol daurat al sòl que diu: <i>Vinum cetificat cor hominis.</i>	Argent	Nº 18, p. 35
Una tassa amb un títol al sòl que diu: <i>Dios es mi esperança</i>	Argent	Nº 19, p. 35
Un tros d'or que pesa 2 onzes i 3 quarts per calfar el vi. Està comanant en una cadeneta d'argent		Nº 20, p. 36
6 cànters de coure grans per a treure aigua	Coure	Nº 21, p. 36
4 barrils petits i un barril de vidre de deu ordres i dos mesures de fust	Coure	Nº 22, p. 36
Un pitxer	Argent blanc	Nº 23, p. 36
Una tassa plana que té dins al sòl les hores. Marcat a Saragossa	Argent daurat	Nº 24, p. 36

Pel que es pot comprovar, segons la taula, la majoria de les peces estaven fetes amb argent daurat o blanc, i no presentaven motius decoratius significatius, especialment en els plats o els pitxers. I aquelles altres, com els salers, les naus i en certa mesura les terrasses, que eren com una mena de gerres que servien per posar flors i perfumar, solien tenir decoracions més imaginatives.

Certament, el fet de conservar aquests inventaris ens fa saber com es decorava una taula medieval d'aquestes característiques. A part dels mantells i tovalloles pertinents que solien ser blancs i amb motius escacats, les taules s'ornamentaven amb les que s'anomenaven llavors terrasses, que eren com una mena de gots amples o gerretes que podien contenir flors o perfums perquè la sala gaudís d'un bon aroma.¹⁷³⁷ Aquests objectes solien tenir formes bastant particulars i estaven fets amb materials i motius decoratius més elaborats que els simples plats o la coberteria. Se'ns descriu una terrassetta, que ja es trobava trencada quan es va inventariar, de pedra morada guarnida amb les vores d'argent sobredaurat i algunes vies d'argent. El peu era tot d'argent i tenia una ansa de pedra

¹⁷³⁷ ARIÈS, Philippe i DUBY, Georges, *Historia de la vida privada. 2. De la Europa feudal al Renacimiento*, Madrid, Taurus, 2001 [1ª ed. 1999], pp. 196-222.

guarnida d'argent daurat. Una altra, era “bollonada”, feta tota d'argent blanc i decorada per dins, al sòl del vas, amb les Hores.¹⁷³⁸

D'altra part, el tipus d'estris que es descriuen entre els objectes que pertanyien a la taula ens dona també una idea de la dieta a la cort.¹⁷³⁹ Així doncs, entre la vaixel·la descrita, es trobaven els recipients que es feien servir per a menjar sòlids: carn, peixos... com un plat d'argent, que servia per a portar la vianda al tinell de les donzelles. Aquest, s'anomenava “servidora”, ja que era com una mena de safata per servir l'àpat. Entre la resta, cal destacar un plat d'argent blanc que estava marcat a Barcelona, i altres dos d'argent daurats que es van fer a València; així com altres tres plats cairats d'argent daurats. Segurament hi hauria més d'aquests, perquè en 1421 es va fer una penyora de tres pitxers i dos plats grans d'argent daurat al ciutadà barceloní Pere Torrent.¹⁷⁴⁰

Per als líquids, en canvi, es feien servir les anomenades “escudelles”, que eren més semblants als nostres bols que als plats fons que utilitzem actualment, les quals de vegades solien tenir una orelleta, que era com una mena d'ansa que segurament facilitaria la beguda dels líquids. Cal dir que, sols d'entre les escudelles que es feien servir per a les donzelles es van comptabilitzar unes vint-i-cinc. Aquestes estaven fetes d'argent i *gralades*, que semblen ser plats però d'algun altre tipus, diferenciant-se de les escudelles pròpiament, i es van trobar junt amb un mateix nombre de plats, que també eren d'argent.¹⁷⁴¹ La reina, per la seua part, posseïa diverses escudelles fetes generalment d'argent daurat, unes més menudes que altres (concretament almenys 3 d'elles tenien una orelleta). Algunes les feien servir per a escalfar medecines. A més a més tenia dos *grealets*¹⁷⁴², per a sopes, així com un confiter, que com el mateix nom indica seria per a servir els confits de sucre.¹⁷⁴³

---

¹⁷³⁸ TOLEDO GIRAU, José, *Inventarios del Palacio Real de Valencia a la muerte de doña María, esposa de Alfonso el Magnánimo*, Valencia, Anales del Centro de Cultura Valenciana, 1961, p. 29.

¹⁷³⁹ Vegeu GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *La jerarquía de la mesa. Los sistemas alimentarios en la Valencia bajomedieval*, València, Diputació de València - Historia local 13, 1993.

¹⁷⁴⁰ ACA, MR 425 (1420/1421), 154 v.

¹⁷⁴¹ ALMENAR FERNÁNDEZ, Luís, *La cultura material de la alimentación campesina. Consumo y niveles de vida en la Valencia bajomedieval (1280-1460)*, València, (Tesis doctoral) Universitat de València. Facultat de Geografia i Història, 2018, p. 130.

¹⁷⁴² Segons el Diccionari català-valencià-balear es considera un plat gran i profund.

¹⁷⁴³ Vegeu: MIQUEL VIVES, Marina i DOMINGO GABRIEL, Anna, “La taula reial a finals del segle XIV”, en *Actes del Col·loqui de la Història de l'alimentació a la Corona d'Aragó*, V. 2, Lleida, Institut d'estudis ilerrencs, 1995, pp. 293-307; ADROER TESIS, Ana Maria, “Un convit reial a la Barcelona del s. XV”, en *Actes del Col·loqui de la Història de l'alimentació a la Corona d'Aragó*, V. 2, Lleida, Institut d'estudis ilerrencs, 1995, pp. 633-639; DOMENGE MESQUIDA, Joan, “Paraments d'argent i serveis de la taula a la cort dels monarques catalans: segles XIV i XV”, en *Actes del 1er Col·loqui d'Història de l'Alimentació a la Corona d'Aragó*, V. 2, Lleida, Institut d'estudis ilerrencs, 1995, pp. 641-653.

Un element que no podia faltar a qualsevol taula medieval era el pitxer, que servia per a rentar-se les mans abans de l'àpat. Cal dir que aquests pitxers es coneixen des del segle XIV i solien utilitzar-se des d'aleshores com aiguamans. Moltes vegades, el boc del pitxer aprofitava per a decorar-se en forma de boca d'animal i en la seua panxa era habitual trobar llegendes escrites o escuts heràldics.¹⁷⁴⁴ A la taula de la reina, tot i que es descriuen uns quants amb les marques d'on estan fets, hi ha alguns que presenten una decoració més artificiosa, com un pitxer d'argent daurat amb ansa i cobertor, amb les armes de Girona que podria tractar-se d'un regal fet per la ciutat a la pròpia reina. Aquests actes buscaven fer valer la confiança dels sobirans per a les seues ciutats on s'aportaven substanciosos regals, com és aquest cas de la vaixel·la d'argent que la ciutat de València va regalar a Ferran d'Antequera a la seua arribada pel preu de 50.353 sous i 4 diners. Aquestes entrades reials o recepcions posaven a prova la fidelitat envers als monarques de les ciutats, sobretot pel fet que hi hagués pogut haver algun conflicte en el passat.¹⁷⁴⁵ La particularitat d'aquest pitxer de la reina era el cobertor, que tenia dues bestioles al ballador de l'ansa; i també altre d'argent blanc amb cobertor daurat al voltant, decorat amb 3 flors i tres brots i l'ansa feta amb una flor daurada al damunt. Si el comparem amb els de Maria de Navarra, aquesta tenia un pitxer més auster: "d'argent tot pla ab sobrecop, ab un synyal de Navarra ab lo sol del dit pitxer, e no es marcat..."¹⁷⁴⁶

Ara bé, si l'aigua per rentar-se solia estar en aquests pitxers, les begudes podien ser servides també amb altres recipients. La beguda per excel·lència era el vi, el qual podia estar dins d'ampolles de vidre, servides directament pels botellers. De fet, la reina tenia també un tros d'or que pesava dos onzes i tres quarts al marc de Saragossa, per calfar el vi, que estava sustentat amb una cadeneta d'argent. Tanmateix, no podem deixar de banda les copes, que eren les peces més luxoses. Ho sabem perquè en una penyora que Antoni Gual, mercader de Barcelona, li va fer a la reina una rica vaixel·la que es componia de dues copes amb sobrecop, on tenien encastats 5 safirs, 4 balaixos, de 8 marcs junt amb un saler d'or obrat en forma de colom amb una font enmig que tenia perles encastades (24) de diversos esmalts, i tot de 20 quirats. Eixe mateix any, en 1421, la reina va ordenar al batlle de València, Joan Mercader que comprés a l'argenter Vicenç Vives una copa amb

---

¹⁷⁴⁴ CHERRY, John, *Las artes decorativas medievales*, Madrid, Akal, 1999, p. 39.

¹⁷⁴⁵ Vegeu el llibre de CÀRCEL ORTÍ, María Milagros i GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *Documentos de la pintura valenciana medieval i moderna IV. Llibre de l'entrada de Ferran d'Antequera*, València, PUV, 2013.

¹⁷⁴⁶ IDOATE IRAGUI, Florencio, "Inventario de los bienes de la reina Dª María, esposa de Pedro IV, Rey de Aragón, *cit.*, p. 423.

sobrecop, damunt del qual tenia un botó d'argent. Així és que aquesta peça es podria incloure perfectament dins de la vaixella de Maria de Castella.¹⁷⁴⁷

Com veiem per les obres fetes per Antoni Gual, també cobraven importància altres objectes, com els confiters, els salers, que omplirien les taules reials, aportant no sols la seua utilitat, sinó també luxe, ostentació i bellesa. Açò també ho podem comprovar quant se'ns descriu que tenia un confiter d'argent daurat amb cobertor fet de moltes peces d'obra de maçoneria bastit amb el senyal reial de València i que pesava 26 marcs i 9 onzes com si ho comparem amb l'aixovar de la reina Maria de Navarra, que posseïa un saler d'or que era tot pla amb un peu d'or.¹⁷⁴⁸

La taula de la reina es completava amb altres objectes com un tenidor d'ous d'argent daurat amb tres peus i tres anses amb fulles o planxes al voltant. El recipient seria segurament per menjar ous durs.¹⁷⁴⁹ També es descriuen un parell de culleretes d'argent daurades; altres deu culleretes d'argent, entre les quals una estava trencada; dues broques d'argent blanc que s'havien daurat; una nau d'argent daurada amb el peu obrat de llima als dos costats amb les armes de la reina d'Aragó i de Castella i que cada cap tenia un pom gallonat. Les naus servien per guardar les sobres de menjar de l'àpat; posseïa un saler d'argent daurat a manera d'avellana, rodó, que tenia o estava fet en dues parts, amb tres botons en cada part així com una capseta d'argent blanc amb la seua coberta amb una avellana entretallada que servia per a tenir el pa beneït de la taula de la Reina.¹⁷⁵⁰ A part d'aquesta capseta es descriu una de fust prim amb cobertor guarnida de peu i vores d'argent amb peu blanc a la part de dins. Potser serviria per a guardar qualsevol objecte per a la taula.¹⁷⁵¹

El simbolisme a la taula

Els objectes tenien una funcionalitat que anava més enllà del seu pur ús a la taula: és el cas d'un bací daurat que tenia un cap de lleó. El lleó era símbol de poder i de

---

¹⁷⁴⁷ ACA, MR 425 (1420/1421), f. 116 v.

¹⁷⁴⁸ *Ibíd.*, p. 417.

¹⁷⁴⁹ TOLEDO GIRAU, José, *Inventarios del Palacio Real de Valencia a la muerte de doña María, esposa de Alfonso el Magnánimo*, Valencia, Anales del Centro de Cultura Valenciana, 1961, p. 1.

¹⁷⁵⁰ Per al tema de les naus vegeu: GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *La taula del senyor duc. Alimentació, gastronomia i etiqueta a la cort dels ducs reials de Gandia*, Gandia, CEIC Alfons el Vell, 2010, p. 157.

¹⁷⁵¹ DOMENGE i MESQUIDA, Joan, "Las joyas emblemáticas de Alfonso el Magnánimo", en *Anales de Historia del Arte*, 24, N^o esp. Noviembre, 2014, p. 5.

fortalesa, quant a la Corona d'Aragó va ser utilitzat per posar-lo als peus del sepulcre. El lleó era el símbol de la justícia, com els lleons del tron de Salomó, dels reis de França o dels bisbes medievals, segons Jean Chevalier.¹⁷⁵² No obstant això, el lleó en sí mateixa evocava directament a la monarquia, era símbol d'autoritat, de domini, de majestat. Utilitzar aquest tema en peces quotidianes per a l'àpat enfortia la vinculació reial amb aqueixos significats, en tots els aspectes de la vida diària de la reina i, a la vegada, el seu paper com a lloctinent. Amb aquest pitxer es netejaven les mans, fent servir un bací per a rentar-les, acompanyant-lo amb un tovalló. Aquests plats també estaven esmaltats, la qual cosa mostrava així el luxe i riquesa d'aquestes peces. Seria un recipient vistós gràcies al cap de lleó pel qual discorreria l'aigua en el seu interior donant més relleu al moment de vessar l'aigua per rentar-se les mans.

Els animals fantàstics apareixeran també a objectes tan quotidians com “un saler d'argent daurat amb les armes de Barcelona en quatre llocs el qual té al peu tres grius amb una corona en el cobertor, i alta al solatge una flor amb les dites armes”.¹⁷⁵³ La figura del griu, que sovint era considerada una imatge del Dimoni, podria representar també a Crist, com escrivia Dante en el Purgatori, a la Divina Comèdia, com la vessant humana i alhora divina de Crist.¹⁷⁵⁴ De tota manera, el fet d'utilitzar aquests animals denotava força, poder, relacionant-se amb la idea de ferocitat i fortalesa que caracteritzaven al griu. Per aqueix motiu també solia emprar-se sovint en els escuts heràldics, com en el cas de Ferran d'Antequera. A més a més, l'or amb què estava feta la peça l'emmarcava dins d'un halo d'exotisme. Si comparem aquestes peces amb les descrites als inventaris d'altres reines, hem de dir que en el cas de la reina Maria els elements que ella posseïa eren molt més fantàstics que els altres. En el cas d'un saler descrit a l'inventari de la infanta Joana, filla de Pere el Cerimoniós, només descriu que era daurat i esmaltat; no presenta, llavors, les característiques de l'aixovar de Maria de Castella.¹⁷⁵⁵

---

¹⁷⁵² CHEVALIER, Jean i GHEERBRANT, Alain, *Diccionario de los símbolos*, Barcelona, Herder, 1999 [Primera Edición: Paris, 1969], pp. 637-638.

¹⁷⁵³ Pot ser es tracte del saler i altres peces que va rebre del ciutadà barceloní Felip Ferreres en juliol de 1451: “...Un pitxer de cubertor, una copa amb sobrecop, un saler d'argent daurat, un confiter amb un esmalt de roca, un balaix amb dos caps enmig”. ARV, RC 9353, p. 1 v.

¹⁷⁵⁴ El griu també era uns dels emblemes de Ferran d'Antequera. Feia referència a l'autoritat espiritual i temporal per refermar la seua legitimació al tron segons: MUÑOZ GÓMEZ, Víctor, “¿Representar la legitimidad? Objetos, símbolos y comunicación en las ceremonias públicas del reinado de Fernando I de Aragón”, en *Medievalista* [Online], 23, 2018, posto online no dia 07 maio 2018, consultado no dia 25 março 2019. URL: <http://journals.openedition.org/medievalista/1653> ; DOI : 10.4000/medievalista.1653, p. 13.

¹⁷⁵⁵ DE SALAS, Xavier, “Inventari de béns mobles de l'Infanta Joana”, en *Analecta Sacra Tarraconensis*, VIII, 1932, p. 125.

Altres peces van incorporar els temes visuals dels *bastions*, animals fantàstics com els que apareixien pintats als llibres miniats, especialment als marges. Per intentar comparar aquests objectes amb alguns dels que han perviscut fins als nostres dies, es pot veure l'exemple en una cullera flamenca conservada al *British Museum*, que data del segle XV, el mànec de la qual té forma d'algun monstre o animal fantàstic (Figura 45).¹⁷⁵⁶

Fig. 45. Cullera flamenca de Argent llavorada amb flors esmaltades i la inscripció *Ave Maria*.

La reina tenia una terrasseta que contenia un bestió al mig. L'obra estava feta de pisa o terra verda amb decoracions en metall. Ara bé, això no vol dir que no se'n disposaren d'altres una mica més senzilles: tenia una altra que era d'argent daurat amb dues anses i cobertor, decorada amb una avellana al damunt, al cap i una cadeneta acompanyant el cobertor amb una ansa; aquesta peça va ser regalada posteriorment a Isabel de Montagut. Aquestes castanyes o gerres servien per a posar flors, així que solien tenir forma d'ampolla de ventre ample, generalment menuda i normalment feta en vidre de color verd. De vegades, aquestes ampolles es tapaven amb una "xapellera", que era una espècie de tapa feta d'espart. Tot i que la castanya generalment solia ser de vidre, les

---

¹⁷⁵⁶ CHERRY, John, *Las artes decorativas medievales*, Madrid, Akal, 1999, [1ª edició del British Museum de 1991], pp. 41-42.

de la reina eren d'argent.¹⁷⁵⁷ Algunes es solien utilitzar per col·locar perfums; aleshores serviria tant per a perfumar l'ambient com per a decorar.

Continuant amb aquest tema dels bestions, també apareixien aquests en una copa (nº 8, p. 34) i en la coberta d'un pitxer (nº 9 p. 34), però de la mateixa manera apareixien altres imatges d'animals sobre els estris de la taula, com per exemple en una cullera que estava ornada amb un falcó amb la cua negra entre brots de fulles i flors. La cullera estava decorada amb corall i tenia una pedra prima i una guaspa. L'inventari ho descriu així: “una cullera d'argent daurada i en la part de dins hi ha un falcó entre huns brots i flors obrat i picat menut amb cua negra de coral amb una prima guaspa d'argent al cap; altra cullera d'argent daurada semblant a l'anterior. Al mig té una guaspa encastada en coha de corall vermell amb dos punxons prims al cap d'aquells; una cullera major que els anteriors descrites encastada en corall vermell, guarnida al mig de la ora de corall d'argent daurat, que està trencada i té al cap un puntho d'argent; dos culleretes de cristall guarnides d'argent daurat que està al mig de la dita cullera i cua on s'encasten i una gran branca de coral amb diverses branques”.¹⁷⁵⁸

A més d'aquestes decoracions hi havia altres, tal vegada no tan rellevants, però que també tenien certa obra picada, com per exemple (nº 5, p. 34) una copa d'argent daurat amb el seu sobrecop amb una avellana al cap i altra igual però més menuda. Aquestes copes solien tenir un perfil troncocònic, peu pla i circular, d'alt un nus i d'aquest sortia el vas en si en forma de con. Altres en canvi tenien inscripcions que donaven la volta al peu, tot i que no van ser transcrites a l'inventari, com per exemple la copa d'argent daurada, que en el peu tenia un títol i dues vies de bollons al voltant; altra copa d'argent daurada amb algunes lletres al voltant del peu o un pitxer que tenia fullatges i tres brots en el cobertor, així com una flor daurada en l'ansa.¹⁷⁵⁹ Aquestes copes també han aparegut als inventaris reials anteriors a la reina Maria. A l'aixovar de la reina Maria de Navarra hi havia un gran nombre de copes banyades amb or i decorades amb imatges d'animals possiblement fantàstics, com és el cas d'una copa que tenia un pom “ab tres bastions, e ab un gran peu e ab sis bestions ab les ales en lo cano de la copa. Moltes d'elles estaven decorades amb esmalts en la base i en el sobrecop”.¹⁷⁶⁰

---

¹⁷⁵⁷ BARCELÓ CRESPI, Maria, *Elements materials de la vida quotidiana a la Mallorca baixmedieval*, Palma de Mallorca, Institut d'Estudis Balears, 1994, p. 130.

¹⁷⁵⁸ És un remat de metall que es posa a l'extrem de la peça.

¹⁷⁵⁹ TOLEDO GIRAU, José, *op. cit.*, p. 34.

¹⁷⁶⁰ IDOATE IRAGUI, Florencio, “Inventario de los bienes de la reina Dª María, esposa de Pedro IV, Rey de Aragón, en *Príncipe de Viana*, 8, 1947, p. 418.

Tampoc cal oblidar la temàtica bernardina en els objectes quotidians. Així, a l'inventari de la vaixela es descriu una sèrie de peces que tenien a veure amb els símbols com l'IHS. En un dels llocs on apareixien descrits era sobre una castanya amb dues anses i en forma de caragol, que tenia les lletres IHS a en dos costats i en diferents tasses que estaven a la cambra del cap del cap de l'escala com és el cas de la tassa d'argent blanca intitolada al sòl i a la part de dins amb el Jesús; una tassa plana d'argent amb títol al sòl daurat, que diu: *Vinum letificat cor hominis*, frase que respon a un versicle de la Vulgata, concretament dels Salms, on fa referència no sols al vi com a beguda que alegra el cor i és símbol de la caritat, com també a l'oli, que fa brillar el rostre, evoca la misericòrdia cristiana i el pa sustenta la vida.¹⁷⁶¹ La primera d'aquestes frases mencionades prové de la tradició hebrea. En paraules de Salomó, el bon vi alegrava el cor, ja que no feia més que recordar que era una beguda que tenia per fi fer oblidar les penes i animar a les persones. Per això, tot i que està extreta de la veterotestamentària, aquest pensament moral era un sentir que era compartit per tota la societat de l'època i de les passades.¹⁷⁶² Així mateix, disposava d'altra tassa d'argent amb títol al sòl que deia: *E a Dios es mi speranza*, extret possiblement dels Salms, i que estava marcada en Borja. En la segona també fa referència a una tassa del mateix tipus. Podrien tractar-se, doncs, de recipients per beure vi, com sembla indicar la primera inscripció. La relació entre el vi i Déu no era baladí, en tant que la vinya es considerava com el conjunt de fidels que eren guiats per un Senyor, per Déu.¹⁷⁶³ El vi era, a més a més, la sang de Crist. Per tant, la relació metafòrica entre aquest i Déu és indiscutible.

Tampoc no podien faltar els emblemes de la reina. Dos plats o bacins d'argent daurat per a aiguamans estaven decorats amb les seues armes al centre. A les vores estaven les divises de la monarca, en concret l'emblema de l'apurador d'or amb foc i tres flors amb les lletres que diuen al voltant: *Lavabo inter innocentes meas*. Entre les peces que es trobaven en aquesta cambra hi havia un plat d'argent daurat per a tallar i servir apart la vianda, que seria un tallador per portar els aliments a la taula; dotze plats d'argent daurats per a servir, amb marca de Barcelona; tres plats d'argent cairats (o quadrats) que

---

¹⁷⁶¹ Aquest simbolisme sobre la caritat i la misericòrdia el tractà a la seua obra CREMASCOLI, Giuseppe, "Olio e vino nelle sacre scritture (L'heredità altomedievale)" en, *Settimane di Studio-centro Italiano di Studi Alto Medioevo*, 54/2, (1039), 2007, pp. 1044-1045. Salms 103/104, 15. La frase sencera diu així: "...el vi que alegra el cor, l'oli que fa brillar el rostre i el pa que sustenta la vida".

¹⁷⁶² CANTERA ORTIZ DE URBINA, Jesús, "Vinum laetificat cor hominis. El vino en el refranero español, francés y gallego", en *Parentia*, 8, 1999, pp. 103-104.

¹⁷⁶³ MONTORO DE ARCO, Tomás, "El porqué de los dichos: la fraseología del vino", *Per Abbat*, 2, 2007, pp. 131-136.

mostraven estar daurats; onze escudelles d'argent "grealades" daurades; una escudella redona d'argent daurat amb dues orelles i altra escudella d'argent daurada que estava foradada al sòl, apta per a tallar.

Quant al motiu de l'IHS, es feia per mostrar que el poder reial estava al costat de l'Observança. De nou, el gust per la simbiosi entre els emblemes i la religió foren la mostra que la reina era la garant de Déu en la terra i al mateix temps reforçava el seu paper com a reina i a la seua pròpia dinastia. Al mateix temps, el fet d'incloure-hi l'anagrama del IHS, servia per aïllar l'àpat de qualsevol verí o substància nociva per al cos i també per fer que el menjar assentés bé.

Algunes peces adquirides d'altres reines

D'altra part, aqueix enfortiment també venia dotat per l'herència d'objectes, joies o reliquiàries que havien pertangut a algun rei o reina anterior a Maria de Castella. A més de les seues pròpies peces, la reina va heretar obres externes, entre les quals es detallen dos plats marcats amb segell de Castella i Anglaterra que bé podria tractar-se d'alguna peça que abans va pertànyer als seus pares, com un calze que hi ha a la catedral de Toledo, que presenta el segell de Castella i d'Anglaterra, a més de la influència estilística en algunes de les peces de la vaixel·la de la reina, que podrien provenir de la seua branca paterna, sobretot, pel que respecta a les decoracions amb lleons en moltes d'aquestes peces, que recorden als reliquiàries d'Enric III de Castella.¹⁷⁶⁴ Entre les peces que s'han descrit i que tingueren els emblemes de Castella estava el plat heràldic, que es conserva actualment al *Victoria and Albert* de Londres (Figura 46), i una cassola d'argent que venia de Valladolid, a més de diverses catifes i certes peces de tela que provenien igualment del regne castellà.

---

¹⁷⁶⁴ *Ibidem*, p. 509.

Figs. 46 i 47. Plat amb emblema heràldic de la reina Maria de Castella a l'esquerra i plat de Felip el Bo de Borgonya. Ambdós fets a Manises, segle XV.

Maria de Castella posseïa una peça (nº 24, p. 36) que segurament va ser de Maria de Luna: “una taça d’argent plana a les hores, i al sòl daurada, picada, granadeta, amb una O enmig dins la qual estan les armes de Luna, scacada, amb unes armes al voltant de l’escut en camper groc o daurat e al voltant de la O fullatges omplerts daurats, marcada en Portugal; altra taça semblant a l’anterior; una taça plana d’argent amb 7 bollons al mig i al sòl, els quatre daurats i els tres blancs, marcada en Perpinyà”.¹⁷⁶⁵ Aquest no van ser l’únic objecte que la reina adquiriria dels Luna, ja que es documenten certes catifes que també es decoraven amb una gran O i que podrien estar en relació amb aquella reina.

Tanmateix, el fet que pràcticament totes les peces descrites a l’inventari fossin d’una qualitat exquisida, fetes normalment d’argent, daurades o de ferro, no significa que no posseïssin altres plats i altres recipients que estigueren fets d’altres materials per a un ús quotidià. Segons l’estudi de Guillermo de Osma, G. J, *La loza dorada de Manises en el año 1454*, la reina va estar molt atenta a la compra d’obra de terra de Manises i la seua puntual arribada a la cort.¹⁷⁶⁶ El plat conservat al Museu *Victoria and Albert* de Londres amb el núm. 243-1853 d’inventari presenta les característiques de l’obra de Manises feta amb una tècnica que semblava orfebreria, anomenada majòlica, o de reflexos daurats (Figura 46). En el centre del dit plat apareix l’escut de la reina i està decorat a base de línies en forma de cadenetes que giren al seu voltant en aspa distribuïdes en sectors. Pel

¹⁷⁶⁵ TOLEDO GIRAU, José, *Inventarios del Palacio Real...*, cit., p. 36 (Nº 24 de l’Inventari).

¹⁷⁶⁶ Estudi mencionat en VICENS SOLER, Teresa, “Aproximació al món artístic de la reina Maria de Castella”, cit., pp. 237-238.

que fa a les formes en general i l'escut el plat de Londres, en particular, guarda molta relació amb un plat conservat de Felip el Bo de Borgonya (Figura 47).

La prova que el relaciona amb Manises és una carta que la reina va enviar a la família valenciana dels Boil, senyors d'aquest lloc.¹⁷⁶⁷ Pere Boil havia estat enviat com ambaixador a aquella ciutat i va propiciar el coneixement d'aquesta artesania andalusí. Una tècnica que la reina anomenava, en la carta al senyor de Boil, "bella i prima". En el mateix memorial d'aqueixa correspondència, la reina explicava que volia que li feren les següents peces: "dos plats per donar aiguamans; plats grans per servir i portar vianda; plats per menjar; escudelles; escudelles primer per beure brous (o caldos); pitxers per dar aigua i que fossen tots daurats; terrasses per tenir flors amb dues anses daurades; morters mitja dotzena i granets; escudelletes d'obra menuda i escudelles per fer brous secs (o per fer sopes seques, que podrien ser sopes d'all o sopes escaldades)".¹⁷⁶⁸ En el cas concret del plat que es troba al museu anglés podria ser el referit per portar vianda, també anomenat servidora per la seua gran mida, i que normalment solen ser amples i poc profunds. Per fer-nos una idea, també es conserven altres plats al Museu de Sèvres que podrien haver sigut de la reina Blanca de Navarra, que són similars a aquest de Maria de Castella. L'aspecte daurat que atorgava la tècnica del reflex a aquests plats els diferenciava de qualsevol pisa comuna, raó per la qual creem que encaixen més en aquest apartat dedicat al luxe a la taula que no amb la ceràmica d'ús quotidià.

Quant a la tècnica de la pisa daurada s'aplicava engalba blanca, a la qual es calava foc abans de aplicar-li-la. El color daurat es feia a base d'òxid de coure, de ferro, sofre, cinabri i a voltes argent.¹⁷⁶⁹ En aquest cas les peces estaven envernissades per dins i per fora de daurat, tal com sol·licità la reina que es fes en altra carta que va enviar en 1455 des de Saragossa.¹⁷⁷⁰

Buscar les influències

Recopilant tot el que s'ha vist fins ara, podríem dir que la reina va estar al corrent de les tendències que imperaven en el moment i que les seues peces d'argenteria es feien

---

¹⁷⁶⁷ Ídem.

¹⁷⁶⁸ OSMA, Guillermo Joaquín, *La loza dorada de Manises en el año 1454*, Madrid, Imp: Hijos de Manuel Ginés Hernández, 1906, p. 27.

¹⁷⁶⁹ Vegeu PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'art gòtic a Catalunya. Les arts de l'objecte*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2008.

¹⁷⁷⁰ OSMA, Guillermo Joaquín, *La loza dorada de Manises en el año 1454...*, cit., p. 28.

amb les tècniques més avançades i poc vistes als seus regnes, com la de l'esmalt translúcid en blanc, introduïdes per artesans francesos, així com l'esmalt en roig.

Els reis i reines de la Corona d'Aragó van atraure artistes-artesans de França, de la Cort de Dijon, Itàlia o Borgonya, i amb peces que van vindre reforçades per unes ordenances afavorides per la monarquia, que establia els pesos i les formes que devien tenir. A més, dins del període en què va viure la reina Maria, la figura de l'argenter es va veure revalorada; la reina va contribuir a engrandir l'ofici dels argenters fundant la Confraria d'Argenters a Saragossa en 1420, imitant a la que ja hi havia a Barcelona; de fet molts dels seus objectes es van pesar allí.¹⁷⁷¹ Barcelona era el principal centre, però també van ser importants ciutats com Perpinyà o València. Entre els artífexs, molts tingueren el privilegi de treballar per a la corona, fins i tot artesans d'ascendència musulmana i jueva, a més de castellana o d'altres parts d'Europa. Aquests, es dedicaren a fabricar els utensilis d'ús domèstic, i també reliquiaries, i altres peces de devoció així com d'objectes d'un luxe personalitzat.

Entre els artesans que possiblement tenien ascendència francesa coneixem el cas d'un tal mestre Jacques¹⁷⁷², que segons els registres del Mestre Racional era argenter del rei; com també els habituals, Rigaud Saugnier, a més d'una quantitat considerable d'argenters locals. Si fem memòria, eren Joan Nicolau, de Barcelona, Vicenç Vives,¹⁷⁷³ Bartomeu Ferrer, argenter de Barcelona, al qual se li compren cinc onzes d'argent blanc per fer dos peces per a dos canelobres que eren per a la capella,¹⁷⁷⁴ així com un tal Marc Joan que havia pagat a l'argenter de Daroca Pere Roís l'or que havia utilitzat en daurar una copa i sobre-cop d'argent daurat, que estava al guarda-roba de la reina;¹⁷⁷⁵ Joan Pinyol, si recordem, era coraler de Barcelona i Ramon Calders, era també un argenter de casa del Rei.¹⁷⁷⁶ En el cas concret del mercader italià Leonardo Doni es comprà: "Item un pitjer d'argent daurat amb peu redó en lo qual hi ha una corona amb angelets ixents de flors en lo mig, la altra corona amb broc de coll de vib e en lo sobrecop sa una altra corona amb angelets ixents de flors e amb floretes penjants d'argent blanc e ha en lo dit sobrecop

---

¹⁷⁷¹ HEREDIA MORENO, Carmen, "La platería en la Península Ibérica en tiempos del Compromiso de Caspe", en *Artigramas*, 26, 2011, p. 489.

¹⁷⁷² Aquest li va fer uns tancadors d'argent per a un llibre d'Hores que la reina va comprar per regalar a Margarida, esposa del seu camarlenc Berenguer d'Hostalric, en 1417. ACA, MR 536 (1417), f. 54 v.

¹⁷⁷³ ACA, MR 536 (1417), f. 55 r.

¹⁷⁷⁴ ACA, MR 425 (1420/21), f. 132 r.

¹⁷⁷⁵ ACA, MR 425 (1420/21), f. 142 r.

¹⁷⁷⁶ ACA, MR 537 (1417), f. 54 v.

III esmalts amb III senyals d'acayants (encaixat) en lo cap del sobrecop ha un esmalt rodo blau lo qual pitxer és en poder d'en Berenguer Rodon corredor de Barcelona. Item un flas d'argent daurat fet a talla rodona esmaltat fet a figures de bastions e en lo mig de cascuna part es format per partes de seda vert amb cap e sivella e ajimusquets e XV platons d'argent daurat".¹⁷⁷⁷

Queda clar, doncs, la diversitat d'artesans que van treballar per a la reina aportant tendències locals, franceses, italianes, entre altres, i que no sols es dedicaven a fer obres religioses, joies o vaixelles, sinó que dominaven qualsevol vessant del seu ofici. D'ahí que un mateix argenter fes al mateix temps un anell, una copa daurada per al servei de taula o un reliquiari.

6.2.2. La pintura

Imatges devocionals

Altre dels elements que no podien faltar a una casa medieval eren les xicotetes imatges de devoció. Aquestes van tenir una gran importància a l'època medieval dins de l'àmbit de la Corona d'Aragó, i les peces que apareixen inventariades al palau del Real de València eren imatges per al culte o devoció particular, i no elements d'adoctrinament públic com els retaules. Les obres descrites eren pintades sobre taules de fusta de reduïda grandària. Moltes d'elles es podien transportar mentre es viatjava d'un lloc a un altre amb la cort, i per a això es solien guardar a l'interior de cofres i altars portàtils. Prova d'açò és un "cofre per a parar altar portàtil, fet de fust, cobert de cuyro colorat de vermell, ferrat, guarnit de pany, clau e peus de ferre plegadizos" que apareix mencionat a l'inventari de la reina, el qual permetria muntar-se i col·locar al damunt la peça en qüestió en qualsevol lloc i moment.¹⁷⁷⁸ A part d'aquest, també hi ha documentat un altre cofre de color verd per a parar un altar. A aquests s'han de sumar el que la reina va manar comprar al seu cambrer Gabriel Sagra, descrit com un "mig cofre verd ab pany i clau".¹⁷⁷⁹ No sabem si el color verd era típic d'aquests cofres per guardar taules però, curiosament, a l'inventari

---

¹⁷⁷⁷ ACA, RC 3110 (1422), f. 181 r.

¹⁷⁷⁸ TOLEDO GIRAU, José, *op. cit.*, p. 77.

¹⁷⁷⁹ ARV, MR 9347 (1427), f. 67 r.

de la reina Maria de Luna també es descriu un cofre de color verd que s'utilitzava per guardar l'altar portàtil.¹⁷⁸⁰

Quant a la temàtica d'aquestes peces devocionals es centrava en la imatge de la Mare de Déu, de Crist o d'algun sant que responia a la devoció del seu posseïdor. Les temàtiques que es descriuen a l'inventari de Maria de Castella són: la Mare de Déu amb el Nen; Jesucrist en el Sepulcre; Maria Magdalena; Jesús Crucificat amb sant Joan, l'Àngel Custodi; els Set Goig de la Verge; sant Miquel; sant Joan Baptista i sant Gregori; els Articles de la Fe; Jesús Crucificat amb Maria i Joan i un altre amb escenes de la Vida de Crist (Vegeu Taula IV). Aquests temes són la clau per esbrinar les devocions particulars de la reina, les quals, com era normal a tantes llars medievals, es concentren en la temàtica de les veròniques o les icones en general, i també escenes de la Passió o la Pietat de Crist.

Taula 105. Les imatges de devoció de la Reina Maria

TIPUS ICONOGRÀFIC	DESCRIPCIÓ	LOCALITZACIÓ
Mare de Déu amb el Nen al braç	Taula de fust quadrada on està pintada a pinzell la imatge de la Mare de Déu. L'entorn està guarnit de planxa d'argent obrada de certes obres morisques. La taula central està folrada de seda vermella	Capella, N° 9, p. 65
Mare de Déu amb el Nen al braç	Retaule petit d'or o ivori amb portes que es tanquen. A les portes estan figurats sant Ambrosi i sant Nicolau.	Guarda-roba, N° 29, p. 103
Mare de Déu amb el Nen	Oratori en què està pintada la imatge de la Mare de Déu amb el fill al braç dins un tabernacle de fusta daurada que està a l'oratori. Sobre esta imatge està representada la Santa Faç de Déu Pare amb l'Àngel Gabriel a un costat i a l'altra la Verge Maria.	Guarda-roba, N° 31, p. 103
Verònica	Retaule o oratori de fust amb dos portes que es tanquen on està pintada la Verònica amb camper	Guarda-roba, N° 27, p. 103

¹⁷⁸⁰ JAVIERRE MUR, Aurea, *María de Luna, reina de Aragón*, Madrid, CSIC, 1942, p. 161.

	d'or i on hi ha 8 àngels a les portes o cobertes, pintada sobre pergamí.	
Mare de Déu amb Jesús al braç i Crist crucificat amb sant Joan	Dos taules. Una amb la figura de la mare de Déu i l'altra la crucifixió i sant Joan	Capella, N° 11, p. 65
Jesús crucificat, Maria i sant Joan	Tres peces de fust que es tanquen amb frontisses i que estan daurades.	Capella, N° 16, p. 65
Escenes de la vida de Jesús	Retaulet petit de dos posts o peces	Capella, N° 17, p. 65
<i>Imago Pietatis</i> o Crist Varó de Dolors i <i>Noli me Tangere</i>	Taula de fust daurada i picada tota amb la imatge de Crist eixint del sepulcre acompanyat de Maria Magdalena.	Capella, N° 10, p. 65
Els Gojos de Maria	Retaule de tres posts que tanquen amb frontisses on estan els Set Gojos.	Capella, N° 13, p. 65
L'Àngel custodi	Taula daurada i pintada de diversos colors on es representa la figura de l'Àngel Custodi de la senyora Reina.	Capella, N° 12, p. 65
Sant Miquel, sant Joan Baptista i sant Gregori	Dos taules en forma de llibre amb frontisses on estan pintades les imatges de sant Miquel i sant Joan i en l'altra sant Gregori, ben figurat.	Capella, N° 14, p. 65
Els Articles de la Fe	Taula de pergamí llarga folrada de drap on estan figurats els articles de la Fe.	Capella, N° 15, p. 65
Jesucrist amb la Mare de Déu i sant Joan i amb les figures de sant Francesc a la dreta i santa Caterina a l'esquerra	Retaule de fust de tres posts, cobertes de pa d'or	Regal que va fer la reina a Maria Rodríguez de Sarmiento, ACA, MR 543,1 (1429), f. 14 v. i 15 r. Valia 10 florins.

Començant per la representació de la Mare de Déu amb el Nen es descrivia “una taula de fust quadrada en la qual es pintada de pincell la ymatge de la Verge Maria, de mig amunt, ab lo Jhesus en lo braç, guarnida entorn de plaxa d'argent daurat, obrada de certes obres morisques, es la dita post de dins forrada de ceda vermella” (n° 9). En aquesta representació trobaríem la mare de Déu de mig cos, amb un lleuger escorç, el cap una

mica de costat i sostenint el Nen Jesús a la seva falda. La peça en qüestió estava folrada de seda vermella i amb obres, possiblement picades, daurades al fons. Si mirem la taula de “Crist crucifixat i la Mare de Déu amb el Nen” del Museu de Belles Arts de València, la Mare de Déu apareix també de mig cos sostenint el Nen i vestida amb una túnica en la qual els galons es decoren amb or, perles i pedres precioses.¹⁷⁸¹ Alguns autors han volgut comparar aquesta obra en la taula adés descrita (nº 9) amb la taula bifaç que es conserva a la Catedral de València, atribuïda a l’artista flamenc Hugo van der Goes (1467-1482), o al seu cercle (Figura 38), ja que també presenta a la figura de la Mare de Déu amb el Nen pintada sobre un fons folrat en vellut roig, pel que respecta a la taula que representa a la Mare de Déu. És tracta d’una *vera icona* que s’usava durant les rogatives i presenta clares influències flamenques amb el front depilat de la Mare de Déu o la decoració amb pedreries de la sanefa del mant.¹⁷⁸²

El gust per aquesta temàtica va fer que es combinaren diversos temes en una sola peça com en altra de les que es descriuen a l’inventari de la reina: “Item dues taules clavades ab frontizes fetes a forma de retaule, tot daurat; apar dins en la una la figura de la Verge Maria ab lo Jhesus al braç, e en l’altra lo Jhesus crucificat ab lo Johan al costat” (nº11), on el tema de la Pietat també es va fer habitual des del segle XIV i XV, que ja apareixia descrit als reliquiaris de Martí l’Humà i també a les pintures sobre taula, com per exemple la que va fer Joan Rexach (doc. València 1431-1482) per al retaule dedicat a la Mare de Déu per a la Cartoixa de Portaceli.¹⁷⁸³ També gosaren d’un especial interès les escenes de la vida de Crist o de la Mare de Déu, de les que parlava el llibre de Francesc Eximenis en el seu *Vita Christi*. En aquest sentit, es descrivia a l’inventari un “retaullet petit en dues posts de roure, petites, fetes ab frontizes, en que es figurada la vida de Jhesu

---

¹⁷⁸¹ Fitxa nº 5, taula bifaç: “Cristo coronado de espinas y Virgen con el niño”, en BENITO DOMÉNECH, Fernando i GÓMEZ FRECHINA, José, (eds.), *Catálogo de exposición: La clave flamenca en los primitivos valencianos*, València, Museo de Bellas Artes de Valencia, Generalitat valenciana, 2001, pp. 128-131.

¹⁷⁸² BLAYA ESTRADA, Nuria, *Catálogo de Exposición: Oriente en Occidente. Antiguos iconos valencianos*, Valencia, Bancaja, 2000, pp. 214-215

¹⁷⁸³ Concretament en un reliquiari on estava la “pietat de Jhesu Christ daur fi smeltada de blanch” i l’altra està en un altre reliquiari “d’aur fi clavada en I taula de fust on es encastada la Veracreu al peu de la qual és la ymatge de la pietat de nostre Senyor Jhesu Christ..” A l’igual que Alfons el Magnànim, que va dipositar a la Catedral de València una Pietat esmaltada acompanyada per 4 serafins, en aquest cas es tractava d’una escultura feta d’esmalt blanc que tindria el seu origen possiblement en els tallers parisencs. En: LACARRA DUCAY, María del Carmen, *Exposición. La pintura gótica en la Corona de Aragón*, Zaragoza, Museo e Instituto de Humanidades Camon Aznar, Obra social de la Caja de Ahorros de Zaragoza, Aragón y Rioja, 1980, p. 122.

Christ” (nº 17).¹⁷⁸⁴ Sent com era la reina una ferma seguidora del Vita Christi i de Francesc Eiximenis aquestes evocarien visualment els seus pensaments pietosos.

Altra temàtica que apareixia molt sovint entre les obres de la reina era la de la imatge de Crist eixint del sepulcre. Solia estar moltes vegades associada a les *Imago Pietatis*, que van tenir molta difusió per Europa a partir del segle XIV, i especialment des de la cort francesa. Però el tema visual del *Noli me tangere* també es va expandir molt per la Itàlia del moment.¹⁷⁸⁵ En l’inventari de la reina hi ha “una taula de fust daurada e picada tota, en la qual es la ymatge e figura de Jhesu Crist exint del sepulcre e es hi la ymatge de la Magdalena” (nº10).

En altres ocasions la figura de Crist solia estar acompanyada per la Mare de Déu i sant Joan, així com aparèixer representats els *arma christi* o instruments de la Passió. A finals del segle XIV el tema de la *Imago Pietatis* també es podia representar amb la figura de Crist eixint del sepulcre i sustentat per un àngel al darrere d’ell. Repetim que és una temàtica sorgida de França i que es va difondre també per la cort de Borgonya, car també s’ha localitzat als inventaris de Joan II el Bo (1350-1364) i als de Felip l’Agosarat de Borgonya.¹⁷⁸⁶ Per tant, era una prova, de que la seua inclusió a les tipologies de la Corona d’Aragó, com altres tipus iconogràfics, provenia del gust d’aquest monarques per tot allò que vingués del nord d’Europa.

Els temes dels Gojos de la Mare de Déu arrelaren sobretot a partir del segle XII, a través de la literatura, com per exemple al “Llibre de Doctrina Pueril” de Ramon Llull, on es recomanava orar a l’Anunciació, Nativitat, Epifania, Resurrecció, Ascensió o la Pentecosta; Eiximenis, en el seu “Llibre de les Dones”, instava a pregar cap a aqueixos gojos a les joves. Aquest culte es va materialitzar amb els encàrrecs que els monarques feien a través de taules, com la que es conserva al Museu *Petit Palais* de Perpinyà, el tríptic de la Nativitat i el Coronament de la Mare de Déu i de Crist, amb l’estigmatització de sant Francesc i santa Clara beneint a la donant, que va vestida de clarissa i se situa a la part exterior de les taules, peça procedent de la tradició italiana de la mà de Bonifazio Bembo (Figura 48).¹⁷⁸⁷ En l’inventari de la reina Maria, concretament, es descriu també

---

¹⁷⁸⁴ Les transcripcions de l’inventari són de la traducció de TOLEDO GIRAU, José, *op. cit.*, p. 65.

¹⁷⁸⁵ VALERO MOLINA, Joan, “Ecos de una iconografía francesa de *Imago Pietatis* en la Corona de Aragón, en COSMEN ALONSO, María, et alts., (eds.), *El intercambio artístico entre los reinos hispanos y las cortes europeas en la Baja Edad Media*, León, Universidad de León, 2009, pp. 333-342.

¹⁷⁸⁶ *Ibíd.*, p. 334.

¹⁷⁸⁷ PLANAS BADENAS, Josefina, “El salterio-libro de horas de Alfonso V de Aragón”, en BROUQUET, Sophie i GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente (eds.), *Mercados del lujo, mercados del arte. El gusto de las élites mediterráneas en los siglos XIV y XV*, en València, PUV, 2015, p. 221.

un “retaule de tres posts que’s tanquen ab frontizes, en lo qual son figurats los Set Goigs, segons en libre de scriva de ració és pus larch contingut” (nº13) que seria semblant al retaule que comentem. Aquest tema a l’igual que el de la Mare de Déu de la Llet va prendre rellevància a la baixa Edat Mitjana, degut a la revaloració del culte cap a aquesta.

Fig. 48. Tríptic de la Nativitat.
El Coronament de la Mare de Déu i de Crist, Bonifazio
Bembo, S. XV.

No obstant això, temes com el patiment i l’angunia de Crist estaven ben presents en el palau de la reina, i açò s’aprecia si es tenen en compte tant aquest tipus de representacions visuals com els llibres que posseïa. La Crucifixió tornava a aparèixer en un “retaule de fust fet de tres peces de fust que’s tanquen ab frontizes, daurat, ab lo Jhesus crucificat, la Maria e Sent Johan, segons en libre de scriva de ració es pus larch notat ” (nº16). Es tractava d’una peça semblant al tríptic que tenia Maria de Navarra, esposa de Pere el Cerimoniós: “unes taules de oratori, e són per tot tres taules, en la una de les quals es la figura de Jhesu Christ e de Santa Maria, e en l’altra la figura la figura de Santa Maria Magdalena, e en l’altra de Sent Johan, e l’estoig de l’oratori”.¹⁷⁸⁸ Açò prova, per tant, que eren tipologies habituals encara al segle XV.

Una taula de xicotet format amb la imatge del davallament de Crist i diversos sants en les taules laterals encara es pot observar a alguna peça com al Tríptic del Davallament de Bernat Martorell, realitzat entre 1440 i 1445, conservat al *Museo Nacional de Arte*

¹⁷⁸⁸ IDOATE IRAGUI, Florencio, “Inventario de bienes de la reina Dª María, esposa de Pedro IV, Rey de Aragón”, en *Príncipe de Viana*, 8, 1947, p. 433.

Antiga de Lisboa; el Tríptic de la Mare de Déu de Jaume Cabrera conservat al Museu Arqueològic Nacional de Madrid o el Tríptic de la Mare de Déu, santa Caterina i santa Eulàlia de Vic, conservat al Museu Diocesà d'aquesta localitat en són altres exemples.

La Pietat apareixia descrita al *Vita Christi* d'Eiximenis i, a la mateixa vegada estava inspirada en els textos de sant Bonaventura, per tant era un motiu conegut pels pintors de l'època com bé testimonia la taula de Gonçal Peris pintada entre 1420-30, que es troba a una col·lecció privada americana (Figura 49) o la pietat del Museu Glencairn de Pennsylvania entre les quals, segons Matilde Miquel serien dels exemples més primerencs d'aquesta tipologia. La pintura del Museu de Detroit, procedent d'Itàlia i la d'Alemanya serien dels models més antics conservats que representaven l'escena de la Pietat.¹⁷⁸⁹

Fig. 49. Pietat, Gonçal Peris, ca. 1420-30. Col·lecció particular nordamericana.

D'altra part, altres de les imatges que no van faltar entre les col·leccions de la reina va ser el tema dels àngels (a l'igual que els reis de França buscaven ser els “representants celestials” per legitimar el poder de la monarquia eren en aquest cas els cultes més arrelats a la Corona d'Aragó). Gràcies a la influència d'obres com “El Llibre dels Àngels” de Francesc Eiximenis, entre altres.¹⁷⁹⁰ En el seu cas concret cal fer notar la preferència per la figura de l'Àngel Custodi, protector de la Corona, i també de la reina: “Item altra taula daurada e colorada ab diverses colors, en la qual ha pintada la figura del Angel Custodi de la Senyora Reyna, segons en libre de scrivà de ració és pus larch contingut” (nº12). L'Àngel custodi també apareixerà representat a una de les poques peces que es conserven hui en dia i que formaren part de l'aixovar de la reina. Ens referim al tríptic que es conserva al *Städelsches Kustinstitut* de Frankfurt; peça de xicotet format dividida en tres taules on es representen a l'Àngel Custodi, a la Mare de Déu i a la reina Maria com a orant, a la dreta sant Jeroni i la taula de l'esquerra a sant Miquel. És una bona mostra de

¹⁷⁸⁹ MIQUEL JUAN, Matilde, “¡Oh, dolor que recitar ni estimar se puede!. La contemplación de la Piedad en la pintura valenciana medieval a través de los textos devocionales”, en *Anuario de Historia de la Iglesia*, Vol. 22, 2013, pp. 291-315.

¹⁷⁹⁰ PLANAS BADENAS, Josefina, “El salterio-libro de horas de Alfonso V de Aragón”, *cit.*, pp. 223-224. Cal recordar la Cambra dels Àngels, una de les sales més importants del palau del Real a València, dita així per la seua decoració. Vegeu Capítol 5: *El Palau del real de València i altres residències palatines de la reina Maria*.

com eren aquestes taules de xicotet format devocional, de l'estil de les que es mencionen a l'inventari, i que s'ha atribuït a Jaume Bacó, dit Jacomart i a Joan Reixac, amb un estil clarament d'influència flamenca. És un retaulet (Figura 50) decorat amb traceria calada, inspirat en les obres d'aquest tipus que arribaren a València provinent de Flandes, datat entre 1448 i 1458.¹⁷⁹¹ A més, alguns historiadors el relacionen amb el coneixement, per part de Reixac, del Tríptic del Museu del Prado de Lluís Alimbrot.

Fig. 50. Retaule de la Mare de Déu, l'Àngel Custodi i sant Jeroni. Joan Reixach. Segle XV. Städelsches Kustinstitut de Frankfurt.

L'obra de Franckfurt està feta amb fusta de pi, decorada amb traceria calada, en la part superior dels posts, i entre cadascuna de les taules les imatges apareixen flanquejades per pinacles que s'obrin, en la part superior, en forma d'arcs conopials. En la taula central es representa la Mare de Déu, que apareix asseguda en un tron i envoltada per tota una cort d'àngels com a *Regina Angelorum*, entronitzada i coronada com a sobirana dels

¹⁷⁹¹ "Fitxa nº 29: "Tríptico de la Virgen con el Niño" en BENITO DOMÉNECH, Fernando i GÓMEZ FRECHINA, José (eds.), *Catálogo de Exposición: La clave flamenca en los primitivos valencianos*, València, Museo de Bellas Artes de Valencia, Generalitat Valenciana, 2001, pp. 216-221.

àngels, sants, verges, els patriarques, profetes i tots els benaventurats.¹⁷⁹² Aquest esquema recorda prou a la Mare de Déu de Lucques, també al *Städelsches Kustinstitut* i a la Verge dels Consellers de Lluís Dalmau, pintor que estigué, de fet, al servei del rei Alfons. Al darrere de les figures principals, tota una cort d'àngels ompli l'estança. Tanmateix, els cabells rossos i arissats de les figures recorden en gran mesura les pintures nòrdiques i concretament eyckianes, així com també ho fa el detallisme del paisatge o els reflexos daurats de l'armadura de sant Miquel. El Jesuset, a la falda de la Mare de Déu, sosté un ocell en una mà i amb l'altra beneeix a la reina Maria, que agenollada es presentada i protegida per l'Àngel Custodi del Regne de València qui l'assenyala amb la seua mà dreta, mentre que amb l'esquerra sosté la corona reial.

La reina fa honor a aquella religiositat i espiritualitat que ostentava: apareix agenollada, vestida amb un hàbit i un sudari, i en actitud d'orant davant la Mare de Déu.¹⁷⁹³ La senzillesa de la seua indumentària (que era una mena de vestit llarg de color negre i una toca blanca) es contraposa a l'enorme riquesa que presenta el mantell de la Mare de Déu, decorat amb una vora plena de perles i pedres precioses, així com la capa brocada de l'Àngel Custodi. Tot i que la indumentària de la reina recorda molt a l'hàbit de les monges, relacionada per Ximo Company, amb la imatge de la *Monja canonitzada* que va estar a la col·lecció Massot de Barcelona, possiblement de Jacomart seguint molt de prop els models flamencs.¹⁷⁹⁴

En la fulla de l'esquerra apareix representat sant Miquel Arcàngel com un *princeps militiae angelorum*, com un cavaller.¹⁷⁹⁵ Com és habitual, va vestit amb una rica i delicada cuirassa daurada, portant l'espasa a una mà i a l'altra l'escut (en altres representacions sol dur una creu que simbolitza la victòria sobre el dimoni) i als seus peus el dimoni vençut. En la fulla dreta, la figura de sant Jeroni apareix representat amb la indumentària de cardenal i amb la maqueta en grisalla de l'església a les seves mans, com a pare de l'Església, i un lleó als seus peus, al·ludint al lleó que li va sanar una pota ferida quan entrà al monestir on ell professava.¹⁷⁹⁶

---

¹⁷⁹² Per a saber més sobre les iconografies marianes cal veure: CERDÀ GARRIGA, Magdalena, "Las imágenes de María en el gótico mallorquín. Tipologías y variantes iconográficas", en *Eikon/Imago*, Vol. 2, 1, 2013, p. 156; VERDIER, Philippe, *Le couronnement de la Vierge. Les origines et les premiers développements d'un thème iconographique*, Paris, Librairie J. Vrin, 1980, p. 277.

¹⁷⁹³ Vestimenta folgada i ampla. No confondre amb un hàbit de monja.

¹⁷⁹⁴ NATALE, Mauro, *El Renaixement Mediterrani. Viatges d'artistes i itineraris d'obres entre Itàlia, França i Espanya al segle XV*, Valencia, Consorcio de Museos de la Comunitat Valenciana, 2001, p. 337.

¹⁷⁹⁵ *Ibidem*, p. 334.

¹⁷⁹⁶ CARMONA MUELA, Juan, *Iconografía cristiana. Guía para estudiantes*, Madrid, Istmo, 2001, p. 87.

Quan el tríptic es tancava apareixen representades, en l'anvers de les portes, el tema de l'Anunciació amb imatges de l'arcàngel sant Gabriel i de la Mare de Déu. La Mare de Déu, a la dreta, rep la notícia en una habitació buida, on sols una petita finestra dona una mica d'espai i perspectiva, mentre el colom de l'Esperit Sant baixa cap a ella.

Quant al gust per determinats sants, aquest estava en relació amb les preferències particulars de cadascú dels devots. Per exemple, per a Maria de Luna era molt important el tema del sant Esperit, que es va fer representar en un retaule "ab la istòria del Sant Spirit y de Sancta Maria de Munt de Sion", però també feia gala d'una gran predilecció per santa Caterina. D'aquesta es coneix una imatge, però no sabem si es tracta d'una pintura, escultura o peça d'orfebreria.¹⁷⁹⁷ La reina Maria de Castella tenia altres obres dedicades a diversos sants: "dos altres taules fetes a forma de libre ab ses frontisses, tot daurat, en les quals son pintades les figures de Sent Miquel, Sent Johan Batista, / Sent Gregori, ben figurat" (nº14). Aquesta peça estava composta per diverses taules que es tanquen a mode de llibre, cosa que no s'especifica a la de sant Miquel.

Evidentment un dels sants que no podia faltar entre les representacions visuals de la reina era sant Francesc. En aquest cas es tractava d'una obra que la reina va encomanar per a entregar-li a la seua ama Maria Rodríguez de Sarmiento, i que s'ha localitzat als comptes del Mestre Racional. La peça en qüestió estava retallada sobre un fons daurat, amb les imatges de Crist, la Mare de Déu i Sant Joan, a l'esquerra santa Caterina i a la dreta sant Francesc.¹⁷⁹⁸

Per últim, una altra taula representava el tema iconogràfic dels articles de la fe: "Item una taula de pergamí larga, forrada de drap hon son depins figurats los Articles de la fe" (nº15), que eren com un credo dels principis bàsics de la religió Cristiana. Tal vegada estaven escrits sobre pergamí en uns posts que actuarien com una espècie de sacres per a recitar i tenir a la vista a la capella o a la seua capella privada, els quals van tenir molta difusió de la mà dels franciscans.

No obstant això, entre la temàtica de totes aquestes taules que tenia la reina predominen les imatges de la Mare de Déu i la de Crist. Pot ser es deu a les influències dels franciscans, com sant Bonaventura, que aborden el tema de la Passió i juguen amb diferents representacions: amb Maria Magdalena i sant Joan. Dins de la Corona d'Aragó els principals continuadors d'aquests texts van ser Francesc Eiximenis amb el seu *Vita*

---

¹⁷⁹⁷ JAVIERRE MUR, Aurea, *María de Luna, reina de Aragón*, Madrid, CSIC, 1942, p. 159.

¹⁷⁹⁸ ACA, MR 543,1 (1429), f. 14 v. i 15 r. Per preu de 10 florins.

Christi, Antoni Canals (dominic), o posteriorment Isabel de Villena, els quals parlaven del dolor de la Passió, no sols a través de la figura de Crist sinó també de la Mare de Déu.¹⁷⁹⁹ Aquests textos influenciaren xicotetes imatges que mostraven aqueixos temes, bé en escultura, o en retaules pintats de xicotet format que es feien aptes per a una devoció privada. Temes que, com la Pietat, provenien possiblement de corrents flamencs que arribarien a València per influència de Van Eyck, i que el pintor Lluís Dalmau (pintor al servei d'Alfons el Magnànim) va contribuir en part a la seua difusió. Car, podríem considerar que la principal influència que tindria la reina serien les mateixes que el seu marit, és a dir, es va nodrir amb les novetats de la pintura flamenca adaptada per Joan Reixach i Jacomart, que era pintor de casa reial i que estigueren tant al servei del rei com d'ella; els exemples que encara es conserven ho demostren.

Tot i així, la reina va continuar les corrents devocionals que havien seguit les reines anteriors com per exemple Maria de Navarra, que posseïa un tríptic amb les imatges de Crist amb la Mare de Déu, Maria Magdalena i sant Joan. La seua filla, la infanta Joana també tenia un oratori recobert d'or amb la imatge de sant Joan.¹⁸⁰⁰ Tanmateix, Margarida de Prades, esposa de Martí l'Humà, tenia un díptic d'or amb el tema de la Passió, i el rei, el seu marit, posseïa una Verònica a la qual portava a tots llocs sempre damunt i que després fou llegada a la cartoixa de Valdecris.¹⁸⁰¹ Per tant, el tema no era nou i es va seguir una corrent iniciada a l'alta societat francesa, per nobles com el duc de Berry o Felip l'Agosarat, duc de Borgonya, com en les pintures que es conserven d'un Crist mort (Museu de Belles Arts de Bèlgica) i les Pietats (que es troben al Museu del Louvre de Paris). Maria de Castella aportà el gust per les corrents hispano-flamenques en les seues representacions visuals.

---

¹⁷⁹⁹ MIQUEL JUAN, Matilde, “¡Oh, dolor que recitar ni estimar se puede!. La contemplación de la Piedad en la pintura valenciana medieval a través de los textos devocionales”, *cit.*, p.1; FERRÉ i PUERTO, Josep Antoni, “Jacomart, lo feel pintor d'Alfons el Magnànim: puntualitzacions a l'obra valenciana”, en *La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso II il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci, gli influssi sulla sicietà e sul costume*, Vol 2, 2000, Nápoles, Paparo, pp. 1681-1686.

¹⁸⁰⁰ IDOATE IRAGUI, Florencio, “Inventario de los bienes de la Reina Dª Maria, esposa de Pedro IV, Rey de Aragón”, *cit.*, SANAHUJA i VALLVERDÚ, Pere, “Mobiliari de la infanta Joana, filla de Pere III”, *cit.*, p. 165.

¹⁸⁰¹ Es tractava d'un díptic d'or, “*plegable y seguramente portátil, en cuya parte exterior se representaban las figuras de ángeles y santos, y en su interior la Piedad de Jesucristo, junto a otras imágenes*”. Vegeu també: CORNUDELLA i CARRÉ, Rafael, “Alfonso el Magnánimo y Jan Van Eyck. Pintura y tapices flamencos en la corte del rey de Aragón”, en *Locus Amoenus*, 10, 2009-2010, text citat en MIQUEL JUAN, Matilde, “¡Oh, dolor que recitar ni estimar se puede!. La contemplación de la Piedad en la pintura valenciana medieval a través de los textos devocionales”, *cit.*, pp. 291-315. Martí l'Humà va ser una gran difusor del tema de la Verònica.

Sobretot destacaren les imatges de la Mare de Déu. Segurament, la reina va estar influenciada per la icona que el seu rebesavi va venerar al Convent de Sant Agustí de València: la Mare de Déu de Gràcia. Però cal dir també que aquest tipus d'imatges i més concretament les Veròniques, estigueren molt de moda durant el segle XV, on van estar molt difoses per tota la Mediterrània.¹⁸⁰² Unes “icones” que ja eren venerades pels reis de la Corona com Joan I o Martí l'Humà (o el reliquiari de la Verònica de la Catedral de València, empenyorat per Alfons V per costejar les seues campanyes expansionistes pel Mediterrani). Altres exemples d'aquestes Veròniques les trobem als inventaris de la Infanta Joana, filla de Maria de Navarra, qui tenia un oratori amb “la imatge de Madona Santa Maria i altre oratori de madona santa Maria e del Crucifix, ab la cuberta de fust pintada”.¹⁸⁰³ Aquesta estava influenciada per la pintura flamenca, per mitjà de pintors com Lluís Alimbrot, Dalmau, Reixach i Jacomart com els exponents més destacables d'aquest estil i aquesta època.¹⁸⁰⁴ Alguns dels exemples que encara es conserven és la Verònica bifaç de Gonçal Peris, conservada al Museu de Belles Arts de València.¹⁸⁰⁵ Per una cara hi està representada l'efígie de la Mare de Déu sobre un fons daurat i al revers l'Anunciació, un tema singular en la pintura ja que el més habitual, en imatges d'aquest tipus, era pintar la Verònica de la Mare de Déu i al revers la de Jesús com es veu a la taula de la Parròquia de l'assumpció de Pego, atribuïda al taller de Jacomart-Reixach.¹⁸⁰⁶ El nombre d'imatges d'aquest tipus s'ampliarà fins a finals del segle XV i sobretot tindran molta difusió per tota la Corona d'Aragó en el culte domèstic.

Tal va ser el desig de Maria de Castella per tenir aquest tipus d'imatges, i de la millor qualitat possible, que va encomanar a mossèn Prats, que era el seu procurador, que li enviés una d'aquestes veròniques, a través d'un memorial presentat al Papa, i que busqués un bon mestre de “les Veròniques de Nostre Senyor, de la Verge Maria e sengles patrons de drap de cànem, o en taula com millor se puga fer”, en 1458.¹⁸⁰⁷ Aquesta notícia

---

¹⁸⁰² NATALE, Mauro, *El Renaixement Mediterrani. Viatges d'artistes i itineraris d'obres entre Itàlia, França i Espanya al segle XV*, Valencia, Consorcio de Museos de la Comunitat Valenciana, 2001, p. 323.

¹⁸⁰³ DE SALAS, Xavier, “Inventari de béns mobles de l'infanta Joana”, en *Analecta Sacra Tarraconensia*, VIII, *cit.*, p. 123.

¹⁸⁰⁴ NATALE, Mauro, *El Renaixement Mediterrani. Viatges d'artistes i itineraris d'obres entre Itàlia, França i Espanya al segle XV*, *cit.*, p. 159.

¹⁸⁰⁵ BENITO DOMÉNENCH, Fernando i GÓMEZ FRECHINA, José, *La clave flamenca en los primitivos valencianos*, *cit.*, pp. 80-81.

¹⁸⁰⁶ NATALE, Mauro, *El Renaixement Mediterrani...*, *cit.*, pp. 153 i 329.

¹⁸⁰⁷ ARV, RC 23 (1458), p. 30 r. A l'igual que va fer Martí l'Humà, qui encarregà una Verònica a Itàlia, pareix ser que la reina al demanar-ne una al seu procurador en cort romana és bastant probable es tractés també d'una peça de procedència italiana. ESPAÑOL BERTRAN, Francesca, *Els escenaris del rei. Art i monarquia a la Corona d'Aragó*, *cit.*, p. 120.

inèdita que ens aporta la Cancelleria de la reina té a veure amb una altra característica de les veròniques d'aquesta època: aquestes feien referència tant a la Faç de Crist com a la de la Mare de Déu. En realitat Verònica derivava del terme *veron icon* o “imatge verdadera”, que feia relació amb la tradició segons la qual una dona va torcar el rostre de Crist en el camí cap al Calvari i el seu rostre va quedar imprès en el pany amb el qual el va torcar. Però Verònica també evocava la representació del rostre de la Mare de Déu com a verdadera imatge des del retrat pintat per sant Lluç.¹⁸⁰⁸ En aqueix sentit, la imatge que més ens apropa als gustos de la reina i als pintors adscrits a la monarquia és la Verònica bifaç de Pego, datada al voltant de 1450 i atribuïda a Jacomart, com un exemple del que hagueren pogut ser les icones sol·licitades per Maria de Castella.

La pintura de l'entorn de la cort de Maria de Castella hem d'emmarcar-la en el context d'aquesta influència flamenca i de pintors com Lluís Dalmau que projectaren les seues obres a partir de meitat del segle XV. De fet, Lluís Dalmau, ja va ser enviat pel rei Alfons el Magnànim a Flandes per aprendre l'estil i les noves tècniques nòrdiques. Més tard tornaria a València en 1436, i, poc després pintà un frontal d'altar amb el tema de l'Anunciació per al castell de Xàtiva, pareix ser que encomanat pel rei o be conjuntament amb la reina.¹⁸⁰⁹ El cas és que pintors com Dalmau encetaren un nou període artístic en la Corona d'Aragó. Aquest va influir a Jacomart, pintor preferit d'Alfons el Magnànim i molt vinculat a la seua cort, i a Joan Reixach, qui va acabar moltes de les seues obres inconcluses en marxar Jacomart cap a Nàpols amb el rei.

Però eren aquests els únics pintors a casa de la reina? Arribats a aquest punt hauríem de diferenciar dos tipus de pintors: els pintors personals del rei o la reina, com per exemple va ser Jacomart, i d'altra part, els pintors decoratius de la cort, els quals treballaven al palau, a mode quasi de funcionaris reials, encara que també solien rebre encàrrecs d'altres comitents com per exemple del capítol de la Catedral o del Consell de la ciutat. Entre els pintors decoratius de la cort adscrits al regnat de Maria de Castella destacaren Jaume

---

¹⁸⁰⁸ NATALE, Mauro, *El Renaixement Mediterrani...*, cit., p. 329. Un exemple d'aquesta iconografia es pot veure al Museu de Belles Arts de València amb la taula pintada pel Mestre de Villahermosa que representa a “Sant Lluç rebent la Verònica de la Mare de Déu” o el retaule de “Sant Miquel” de Jaume Huguet conservat al Museu Nacional d'Art de Catalunya.

¹⁸⁰⁹ BENITO DOMÉNECH, Fernando i GÓMEZ FRECHINA, José, *Catálogo de exposición: La clave flamenca en los primitivos valencianos*, València, Museu de Belles Arts de València, 2001, pp. 26-27. Per a saber més sobre la biografia d'aquest pintors cal consultar l'obra de SANCHIS SIVERA, José, “Pintores medievales en Valencia”, en *Archivo de Arte Valenciano*, 14, 1930, pp. 3-64.

Fillol pintor de la ciutat de València; ¹⁸¹⁰ Gabriel Marc, que treballava fent estendards, col·laborava amb Fillol, i també era pintor de la Ciutat de València; altre pintor va ser Francesc Almenara i Bartomeu Almenara, aquest últim, pintor especialitzat en fullatges, així com Guillem Pérez, també documentat després de la mort de Maria, en 1459.¹⁸¹¹

El sentit de les imatges

La pràctica de l'Observança de la reina tenia molta relació amb les imatges representades en el seu entorn. Les anomenades *Andachtsbild* o imatges de devoció eren peces de xicotet format, i normalment estaven dedicades, com hem vist, a la representació de la Mare de Déu, de la Mare de Déu amb el Nen evocant la maternitat de Maria o de Crist *Ecce Homo*. És a dir, eren peces concentrades en el “retrat” de Crist o la Mare de Déu, que evocava una pràctica religiosa més íntima i més directa entre el fidel i Déu. ¹⁸¹²

Moltes d'aquestes peces se solien situar en les capelles i oratoris privats. No eren ni tan grans ni tan ostentoses com els retaules i podien estar decorades amb orfebreria, imatges pintades i tal volta alguna imatge esculpida a l'interior. Comparant-ho amb altres taules conservades, es tracta de peces de mida menuda o mitjana que s'obrien frontalment mitjançant uns posts o portes a través de llargues frontisses de pala rectes i llises que ocuparien tota la fulla. Podien estar rematades per frontals en forma de gablets i a l'interior formar un arc típicament gòtic com els retaules que hem anat veient (Figura 50).

Aquesta manera de veure la vida i la religió va ser el resultat de les noves corrents religioses que anaven sorgint en Europa de la mà d'autors de llibres com el *Vita Christi* de Giovanni de Caulibus, o la *Imitatio Christi* de Tomàs de Kempis. Segurament l'interès

---

¹⁸¹⁰ Segons Matilde Miquel Jaume Fillol va ser el primer pintor en nomenar-se com a “pintor de la ciutat” pròpiament. Aquests es dedicaven a pintar escuts, caixes o estendards, així com veiem que realitzaven al palau. Vegeu MIQUEL JUAN, Matilde, Matilde, *Retablos, prestigio y dinero. Talleres y mercado de pintura en la Valencia del gótico internacional*, València, PUV, 2008, p. 77.

¹⁸¹¹ FRAMIS MONTOLIU, Maite i TOLOSA ROBLEDO, Lluïsa, “Pintors medievals a la cort reial de València” en *Actes del XV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, Tom I, Vol. 5, Jaca, 1993, pp. 427-433. Vegeu també l'article de ESPAÑOL BERTRÁN, Francesca, “Artistas y obras entre la Corona de Aragón y el reino de Francia” en *El intercambio artístico entre los reinos hispanos y las cortes europeas en la baja Edad Media*, León, Universidad de León, 2009, tot i que el llibre en general és un bon exemple per veure les correspondències artístiques entre la Península Ibèrica i França en altres aspectes; de la mateixa autora: “Les imatges marianes: prototips, rèpliques i devoció” en *Lambard*, 15, 2003. Aquest tema també està estudiat en MIQUEL JUAN, Matilde, “¡Oh, dolor que recitar ni estimar se puede!. La contemplación de la Piedad en la pintura valenciana medieval a través de los textos devocionales”, *cit.*, pp. 291-315 i en GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, “Imatges a la llar. Cultura material i cultura visual” en *Art i societat a la València medieval*, Barcelona, Afers, 2011, pp. 143-190.

¹⁸¹² BENITO DOMÉNENCH, Fernando i GÓMEZ FRECHINA, José, *Catálogo de Exposición: La clave flamenca en los primitivos valencianos*, *cit.*, pp. 76-81.

de la reina per les veròniques estava també alimentat pel fet de tenir llibres d'Eiximenis, com un Tractat de Contemplació i dels escrits d'Antoni Canals, que s'havien fet ressò d'aquestes tendències nòrdiques.¹⁸¹³ Aquesta arribada a l'Europa mediterrània de la *devotio moderna* també va tenir com a valedors a Itàlia el mateix Bernardí de Siena i el seu deixeble, Mateu d'Agrigento.¹⁸¹⁴ La pràctica individual de la religió es faria patent en Maria de Castella, no sols per la seua fervent religiositat, sinó també per la seua mala salut, que contínuament la retenia a la seua cambra, ja fos en el seu palau o en altra de les seues habituals residències.

Entre els materials utilitzats en aquestes obres destacava la fusta, sobretot el roure de Flandes, que era molt preuat, però també hi havia peces que es feien sobre tela, sobre paper, o, com en el cas següent, de pergamí: “Item una taula de pergamí larga, forrada de drap hon son depins figurats los Articles de la Fe”.¹⁸¹⁵

Per últim, hem de pensar, però, que aquests xicotets retaules no estaven únicament en l'interior d'una habitació, sinó que les cambres privades del palau reial s'engalanaven també amb canelobres, portapaus, tovalloles, ciris, cadires, banquetes, missals per a resar i tot allò adient per a crear un ambient d'oració. Per protegir aquestes peces quan no s'utilitzaven hi havia, a més, caixes o cofres que servien per desmuntar-les i guardar-les, sobretot en el moment en que es preparava l'equipatge per traslladar la cort, ja que a l'inventari de la reina es parla d'una caixa que acomplia precisament aquest propòsit.¹⁸¹⁶ També existien teles o una espècie de cortinatges que s'utilitzarien per tapar-les quan aquestes no s'utilitzaren.

6.2.3. Els llibres

És evident, que en un ambient cortesà, no podia tampoc mancar la lectura com a bona eina d'aprenentatge però també com a font de distracció. Entre els llibres posseïts per la reina hi havia sobretot obres religioses o litúrgiques. Algunes eren llegides públicament, i ací entrarien per exemple els llibres que es feien servir per a la missa, i d'altra part els llibres d'ús individual, que no necessitaven d'una lectura en veu alta, sinó que més bé estaven concebuts per a una lectura silenciosa i individual. Aquests també

---

¹⁸¹³ ACA, MR 425 (1420/1421), f. 131 v.

¹⁸¹⁴ Vegeu el capítol de GARCIA MARSILLA, Juan Vicente, “Imatges a la llar” *Cultura material i cultura visual* en *Art i societat a la València medieval*, Barcelona, Afers, 2011, pp. 143-190.

¹⁸¹⁵ TOLEDO GIRAU, José, *op. cit.*, p. 65.

¹⁸¹⁶ TOLEDO GIRAU, José, *op. cit.*, p. 77.

podien ser llibres religiosos, llibres d'hores, històries de sants o qualsevol altra mena de lectura pietosa, tot i que també entraven a formar part dels llibres d'història, novel·les cavalleresques o qualsevol altra literatura laica. En aquest apartat ens agradaria diferenciar precisament dos espais on es concentraven majoritàriament els llibres al palau: d'una part els que eren per a ús litúrgic i per tant es trobaven a la capella, i d'altra part els que pertanyien a la biblioteca particular de la reina. Però, abans d'això, convindria reparar en allò que tenien en comú tota aquesta classe de llibres: el seu aspecte formal. Car, no sols eren una eina per al desenvolupament intel·lectual, sinó que també s'havien convertit en tot un símbol de prestigi.

Com eren els llibres, doncs?

Tot i que no es conserva cap llibre dels descrits a l'inventari de Maria de Castella, podríem enquadrar-los dins dels models i la temàtica de l'època. Pel que respecta a la forma dels còdex, des del segle XII endavant s'introduïren espais que enquadren el text, així com la separació entre les lletres es va reduir (també l'interlineat); va ser habitual l'ús de calderons (signes que indicaven el començament de paràgraf)¹⁸¹⁷ i de columnes per escriure els textos, i açò és molt apreciable en els llibres que es conserven de l'època. El suport principal d'escriptura va ser el pergamí, tot i que es va anar introduint poc a poc l'ús del paper, que suposem seria majoritari entre els llibres de la reina Maria.¹⁸¹⁸ Malgrat que, en principi, el paper s'usà més per ésser col·locat, encerat, tancant finestres, per la confecció de quaderns o per copiar documents.¹⁸¹⁹

Els llibres de Maria de Castella estan a dintre d'una decoració encara influenciada primerament per les noves corrents de l'estil internacional, sobretot provinents de França i d'Itàlia. Segons Yarza, es va assimilar primer en Mallorca i després passà a la Península a través de Barcelona, aproximadament des de 1250.¹⁸²⁰ Un dels millors exemples d'aquesta influència, amb profusa decoració, que s'ha conservat, era el Breviari del rei Martí l'Humà, que estava decorat amb Històries de profetes que es mesclaven entre les

---

¹⁸¹⁷ Segons el Diccionari català-valencià-balear de l'Institut d'Estudis Catalans.

¹⁸¹⁸ El paper es va inventar a Xina en el segle VIII, i s'introduí a la Península Ibèrica possiblement al segle XI, ja que es troba documentada una fàbrica de paper a la ciutat de Xàtiva en el 1056.

¹⁸¹⁹ PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'art gòtic a Catalunya. Arts de l'Objecte*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2002-2009, p. 344.

¹⁸²⁰ YARZA LUACES, Joaquín, "La miniatura en los reinos peninsulares medievales", en *La miniatura medieval en la Península Ibèrica*, Madrid, Nausicaä, p. 35-40.

decoracions de fulles de roure, sarments vegetals, aus, dracs i els *putti*.¹⁸²¹ Després, igual que la pintura, s'instal·larà l'estil hispano-flamenc.

L'enquadernació, que solia fer-se amb tapes dels llibres de fusta, es folrava de tela o de pell (sobretot d'aluda o cuir), sent aquesta última la més utilitzada en els llibres de la reina. Després d'encuirar les tapes, es solien reforçar amb bollons o claus, que de vegades, en el llibres més luxosos, es podien decorar amb perles o pedres precioses (Figura 51). Els gafets, col·locats als marges de l'obertura dels llibres permetien tancar-los de manera segura, tot i oferint una major protecció a les fulles de l'interior. Els llibres més luxosos sovint van ser els de caire litúrgic, als quals es podien afegir treballs d'orfebreria a les seues tapes, o treballs de repussats i cisellats, on entrarien a treballar els orfebres. Podien ser de coure, argent i anar esmaltats, com el Missal de Sant Ruf que es conserva a la catedral de Tortosa.

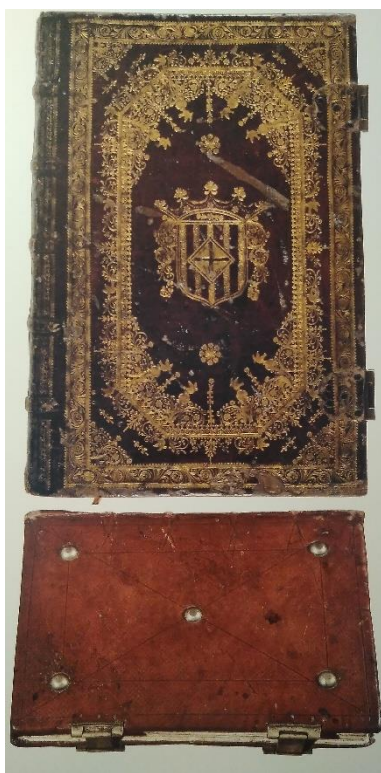

Fig. 51. Cobertes de llibre de pell

El llibre es convertia així en un objecte de luxe, de distinció, i de propaganda reial, el qual s'exhibia en faristols que tenien la missió de subjectar-los per llegir i també per a guardar-los, quan no ho feien dins de grossos o xicotets coixins que s'elaboraven amb

¹⁸²¹ PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'art gòtic a Catalunya. Arts de l'Objecte*, cit., pp. 358-364.

sedes i velluts, que solien anar a joc amb les teles i robes de la capella. De fet, segons María Luisa López-Vidriero, aquest carregament decoratiu, que donava als llibres més aspecte de ser una peça d'orfebreria que de textos, el convertia en un bé de prestigi.¹⁸²²

A més, el període tardo-medieval també va suposar un canvi en la concepció de la lectura. Durant l'alta Edat Mitjana el llibre era objecte d'una lectura en veu alta, sobretot destinada a la litúrgia i al cant en esglésies i monestirs. Però en aquest període que estem estudiant la pràctica aniria canviant cap a una concepció més individual. Les capelles dels reis i les reines en són la prova, així com les seues biblioteques personals. Demanaven llibres de tot tipus: religiosos, històrics, morals... per romandre en un lloc privat i íntim, mostrant-nos així els efectes de la *devotio moderna*, que instava a viure la religiositat i l'apropament cap a Déu de manera més individual. Per tant, el comitent que els encarregava, com en aquest cas feia la reina, tenia la possibilitat de demanar als artesans com volia que es decoraren o quins textos preferia que s'inclogueren en ell.

Dins la Corona d'Aragó, a l'igual que en la resta d'Europa, aqueixos treballs els elaboraven diferents especialistes: hi havia una persona dedicada a la caplletració, una altra a la decoració, una altra a la il·lustració, al relligament, cobriment i comercialització, tot i que això no implicava que sempre hi hagués únicament una persona per fer cadascuna d'aquestes coses. El mateix artesà podia dedicar-se a diferents parts de la conformació del llibre.

I, on s'elaboraven els llibres? Doncs, sovint solien ser els propis monestirs els que, com veiem des d'època alt-medieval, a través dels *scriptorium*, realitzaven aquestes feines. Els monjos es dedicaven a reproduir textos i il·lustrar els llibres; també, amb certa especialització. Els ordes mendicants, i sobretot els dominics, jugaren també un paper destacat en la creació de llibres. En el cas de la reina Maria, el monestir de Santa Maria de Montserrat, a Barcelona, va ser, podríem dir, el principal subministrador de llibres a la cort. Concretament, d'allí va eixir el llibre dels "Vicis i Virtuts" que apareix descrit al seu inventari així com un llibre de Boeci.¹⁸²³

---

¹⁸²² Ibídem, p. 364; LÓPEZ-VIDRIERO, María Luisa, "Superficies del lujo. Lectura periférica del libro renacentista" en BROUQUET, Sophie y GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente (eds.), *Mercados del lujo, mercados del arte...*, cit., p. 98.

¹⁸²³ TOLEDO GIRAU, José, *op. cit.*, p. 53.

No obstant això, també hi havia tallers de mestres laics especialitzats que vivien d'aquest treball, establerts a les ciutats.¹⁸²⁴ Sabem, en el cas valencià, que alguns que van treballar per a la reina Maria tenien les seues cases i els seus tallers als carrers de la ciutat. Miquel Crespí, un artesà provinent d'una de les famílies valencianes més importants de les que es dedicaven a la confecció de llibres, i que tenia una propietat al barri de les Parres de València en 1435, va convertir-se en un dels principals subministradors de Maria de Castella.¹⁸²⁵ Certament la família dels Crespí, com després parlarem, va saber captar les influències franceses i italianes del gòtic internacional des de finals del segle XIV i es col·locaria al capdavant en l'elaboració de manuscrits per a la reialesa des de temps de Pere el Cerimoniós, com també ho farien Domingo Adzuara o Pere Soler.¹⁸²⁶

Els llibres de la Capella

Pel que respecta a les obres adscrites a la capella de la reina Maria, quan es va fer l'inventari es citaren al voltant d'unes 13 obres de matèries diferents relacionades amb l'ofici de la missa. Els marmessors van descriure tres missals, un breviari, un manual, un salteri, llibres de cant i antifoners, entre altres; tot baix la supervisió d'alguns dels capellans de la reina, com per exemple Pere Vicent i Miquel d'Alfambra que estaven acompanyats per Jaume Tàpies, de l'Orde de sant Jeroni del Monestir de la Vall d'Hebron, i com a executor i supervisor, el noble Luis de Calatayud.¹⁸²⁷ Després de l'inventari d'aquests llibres, molts es van vendre en subhasta pública, on arribaren a les mans de diferents religiosos i a la seua cambrera Toda Centelles, a qui va regalar un missal romà.¹⁸²⁸

El primer llibre descrit a aquest inventari és un missal (nº 1)¹⁸²⁹ que estava fet en pergamí i els posts decorats amb cobertes de cuir vermell i gafets d'argent, guarnit de pegat morat obrat de fil d'or. El text del llibre comença així: *Ad te levavi animam meam,*

---

¹⁸²⁴ En València es varen establir de la mà de Jaume I. Vegeu: RAMÓN MARQUÉS, Nuria, *El origen de la familia Crespí: iluminadores valencianos*, Segorbe (Valencia), Artes Gráficas, Manuel Tenas, S. L., 2002, p. 11.

¹⁸²⁵ RAMON MARQUÉS, Nuria, *La iluminación de manuscritos en la Valencia gótica (1290-1458)*, València, Generalitat Valenciana, 2007, p. 147.

¹⁸²⁶ RAMÓN MARQUÉS, Nuria, *El origen de la familia Crespí: iluminadores valencianos, cit.*, 2002, p. 15.

¹⁸²⁷ TOLEDO GIRAU, José, *op. cit.*, p. 64.

¹⁸²⁸ TOLEDO GIRAU, José, *op. cit.*, pp. 66-67.

¹⁸²⁹ Ídem.

i acaba el llibre: *in columnis representari mereantur*, amb altres oracions. Pel que respecta a la frase inicial té relació amb el cant gregorià, fent referència al primer cant de l'any litúrgic, per al primer diumenge d'Advent, d'ací que el llibre es decorés amb un tros de tela morat, color que s'usava en aquesta data del calendari litúrgic. Aquest descriu una il·lustració, que segons Teresa Vicens, fa referència a l'episodi on Jesucrist discuteix entre els doctors, ja que estava decorat amb la imatge de Jesucrist crucificat en una plana, i en l'altra Jesucrist amb els jueus que disputaven, segons comenta l'inventari.¹⁸³⁰ Aquest antisemitisme no és únic en aquesta peça, altres obres de l'art medieval com per exemple el retaule de l'Eucaristia de Villahermosa del Río, a Castelló quan apareixen una sèrie de jueus profanant el Cos de Crist, ja s'han encarregat de mostrar com jueus i musulmans no gosaven del mateix reconeixement entre la població com ho tenien els cristians; les imatges en són la prova. Aquest tema junt amb la iconografia de la Crucifixió estan representats en un tríptic al Museu del Prado que sembla que va pertànyer a Roís de Corella i que ens podria donar una imatge de com eren aquests tipus de representacions iconogràfiques.¹⁸³¹ Als retaules, com en aquest cas, els jueus apareixeran pintats amb rostres amb els ulls en forma d'ametlla, el nas exageradament llarg i cabells arrissats i rogençs, fent així una caricatura que evocava la lletjor per contra de la bellesa de Crist o dels altres personatges, contraposant així el bé, identificat amb Crist o la Mare de Déu, amb el mal, que representava el dimoni. Però en el cas concret de Jesús entre els doctors ens podria també recordar el moment de les disputes a Tortosa, unes reunions que pretengueren debatre sobre el tema dels jueus i la vinguda o no del Mesies.¹⁸³²

Un altre dels llibres mencionats dins d'aquest grup era un missal romà (nº7), escrit segons el ritus oficial romà, sobre pergamí cobert de cuir vermell picat, sense tancadors i amb cobertes de fusta que va ser lliurat a la noble Toda Centelles. Els altres dos missals són consemblants: hi ha un fet amb posts de fusta i decorat amb cuir vermell (nº 11) que començava dient: *Ad te levavi animam meam*, i que acabava dient: *per eundem Christum*

---

¹⁸³⁰ No sols es decoraven els llibres litúrgics, també llibres jurídics, literaris i religiosos com aquest, segons LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, "Miniaturas, dibujos y motivos ornamentales en el Archivo de la Corona de Aragón" en LACARRA DUCAY, María del Carmen (ed.), *La miniatura y el grabado de la Baja Edad Media en los archivos españoles* Zaragoza, Instituto Fernando el Católico. Diputación de Zaragoza, CSIC, 2012, p. 48. Opinió que també refrenda YARZA LUACES, Joaquín, "La miniatura en los reinos peninsulares", en *La miniatura medieval en la Península Ibérica*, Murcia, Nausicaá, 2007.

¹⁸³¹ VICENS SOLER, Teresa, "Aproximació al món artístic de la reina Maria de Castella", *cit*, p. 215. El tríptic al qual Teresa Vicens fa referència està datat entre 1440-1450 (núm. inv. 2538).

¹⁸³² Aquest tema el tracta: GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, "La imatge com a arma. Jueus i conversos enfront de les arts visuals cristianes a la Corona d'Aragó", *Afers*, 73, València, 2012, pp. 567-569.

Dominum Nostrum, amen, i un altre que era un missal ja vell, fet també amb cobertes de fusta i cuir vermell (nº12) i que començava així: *Exortamus et alis*, i que conclou dient: *omnis adversos tueantur incursus*.

Aquests missals podrien estar decorats de manera similar al “Missal Valentí” que es localitza a l’Arxiu de la Catedral de València amb el número Ms. 75, f. 20, el qual es creu que està dins del cercle de l’artesà Domingo Adzuara, il·luminador i enquadernador que treballà per a la reina Maria i per al rei.¹⁸³³ El missal està decorat amb tinta negra, roja en la lletra capital, on es desenvolupa a l’interior una escena que s’obri com si d’una finestra es tractés.¹⁸³⁴

Entre els llibres d’oracions es descrivia un manual (nº 2), que estava escrit sobre pergamí, amb post de fusta, cobertes de cuir vermell amb un gafet, i que començava de la següent manera: *Kuirieleyson Christeleyson* (Senyor tin pietat, Crist tin pietat) i que acaba amb: *Domine memento mei dum veneris in regnum tuum*. Possiblement es tractava d’algun llibre per als afers de la litúrgia, ja que era una oració de la litúrgia però també van tenir un efecte destacat en les lletanies, segons les Ordinacions de Pere el Cerimoniós.¹⁸³⁵ El seu ús en la litúrgia està documentat des del segle IV, i es una mena de resposta litànica que s’introdueix a la litúrgia romana a partir del segle V. Després s’empraria com a cant autònom al començament de la missa.

Entre els llibres litúrgics hi havia un Breviari romà (nº 3) que començava dient: *In nomine Domini*, i conclouia: *oculi hominem*, el qual, com era habitual en aquests, contenia les oracions de tot l’any. Però també hi ha documentat un saltiri Feriat (nº 4), que tenia antífones anotades (o salms responsorials) que començava dient: *Primo dierum omnium...* que era un himne per a la litúrgia de les hores, atribuït al Papa sant Gregori, i acabava dient: *celi civibus, amen*. Els salteris o llibres d’Hores s’havien posat molt de

---

¹⁸³³ RAMÓN MARQUÉS, Nuria, *La iluminación de manuscritos en la Valencia gótica (1290-1458)*, València, Generalitat Valenciana, 2007, pp. 73, 122-124. Domingo Adzuara està documentat a València entre 1414 i 1440, i, a part d’il·luminar, la seua tasca va ser la d’enquadernador. Treballava dins del cercle dels Crespí, els il·luminadors de l’època més importants a València, emparentant-se amb ells quan es va casar amb Bertomeua Crespí, filla de Domingo Crespí. Pareix ser, segons diversos autors, que entre 1400 i 1414 estigué a Barcelona i possiblement adoptà les formes del gòtic internacional que estaven donant-se en aquesta ciutat. Per a la reina es té documentat un llibre titulat *Summa Predicabilium* fet en 1429 i il·luminat per Pere Soler. Per tant, el seu treball per a la monarquia com per a la Catedral de València el fa, molt possiblement, ser l’autor de la Bíblia de la catedral, i per tant, difusor del mateix estil que els llibres que posseïa la reina Maria.

¹⁸³⁴ YARZA LUACES, Joaquín, “La miniatura en los reinos peninsulares”, en *La miniatura medieval en la Península Ibérica*, Murcia, Nausícaä, 2007.

¹⁸³⁵ GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós*, València, Fonts Històriques valencianes, 2009, pp. 247-248.

moda en aquesta època en què s'apel·lava a una religiositat més personal, ja que eren una forma d'expressió de l'espiritualitat “moderna”.

Altre llibre que posseïa la reina s'anomenava Antifoner (nº 5) i estava decorat amb posts de fusta cobertes de cuir vermell i començava amb una rúbrica en vermelló que deia: *Incipit ordo romanus... Conditor alme sideum* i acaba dient: *aleluya benedictus*. L'antifoner era un llibre procedent de la litúrgia romana que contenia cants i antífones o cants de respons. Pel que respecta al significat dels extractes del text que es mencionen quan es fa l'inventari, *Incipit ordo romanus*, feia referència als responsos litúrgics,¹⁸³⁶ a l'igual que *conditor alme sideum* evocava a un himne o cant que es cantava a la vespra del diumenge d'Advent. Així que hem de suposar que aquest cant seria el que iniciaria el llibre.

A més, l'auge del culte a la Mare de Déu també tingué cabuda a la capella reial, i açò es traduïa en el gust per part de la monarca de tenir obres de la vida de Maria. Hi havia un llibre “dedicat” a aquesta (nº 6), escrit sobre pergamins, que s'anomenava Ofici de la Presentació de la Mare de Déu, que començava dient: *Fons ortorum, [puseus?]* (és Maria font, [i pou])¹⁸³⁷ i acabava en una oració que deia: *Exaudi nos Domine Sancte Pater eterne Deus* que ve a dir: Escolta'ns senyor, Pare sant, Déu totpoderós i etern. Aquest llibre es va lliurar en subhasta al prevere Jaume Pastor.

La devoció a la Mare de Déu era molt evident en Ferran d'Antequera, i l'heretà Alfons el Magnànim, que va celebrar la seua victòria a Nàpols atribuïnt-la a la intercessió d'aquesta. Dita inclinació mariana arribà també a la reina Maria, que portava el nom de la Mare de Déu.¹⁸³⁸ Possiblement aquest llibre del culte a Nostra Senyora fos un llibre d'Hores de l'estil del que tenia la reina Maria de Navarra, també dedicat a la vida de la Mare de Déu, així com altre esmenat entre els llibres de la reina Maria, que provenia de la biblioteca de Violant de Bar.¹⁸³⁹

---

¹⁸³⁶ LÓPEZ-MAYÁN, Mercedes, “La producción de manuscritos iluminados en la curia papal a finales del siglo XIII: dos nuevos pontificales conservados en España”, en *Archivo Español de Arte*, 85, 339, julio-septiembre 2012, pp. 213-232.

¹⁸³⁷ ...es fuente de favores, porque a todos los comunica, pero es pozo también, por que sin dexar de ser todos, es de algunos con especialidad. En: BARCIA Y ZAMBRANA, José, *Despertador Christiano marial de varios sermones de María Santísima. S. En sus festividades, En orden à excitar á los Fieles la devoción, amor, imitación de la Reyna de los Ángeles, y hombres, que dedica a la Magestad Catholica el rey nuestro señor Don Carlos II rey de España y emperador de la América*, Barcelona, ed. Casa de Rafael Figuro, 1695, p. 334.

¹⁸³⁸ PLANAS BADENAS, Josefina, “El salterio-libro de horas del rey Alfonso V de Aragón: algunas reflexiones sobre su organización textual y el programa iconográfico que lo ilustra”, *cit.*, pp. 230-231.

¹⁸³⁹ VICENS SOLER, Teresa, “Aproximació al món artístic de la reina Maria de Castella”, *cit.*, p. 211.

Entre altres dels volums que hi havien, la reina posseïa un Ofici dominical o santoral, (nº 9) que estava fet amb posts de fusta i cobertes de cuir vermell amb dos gafets i que començava dient: *Certa de missa ista tabula vel rubrica ponatur, etc.* i que acabava dient: *Agnus Dei qui tollis peccata mundi*. I, per últim, hi havia dos llibres de música: un llibre de cant (nº 10) que estava escrit en pergamí, sense cobertes de fusta que començava dient: *Descendit lux magna* i conclouia amb: *magnificat*; i altre llibre de cant d'orgue (nº 13), estava escrit en paper i pergamí amb posts de fusta cobertes de cuir vermell, i s'iniciava dient: *Asperges me Domine*, que feia referència a una antífona o cant d'aspersió o de purificació extret del Salm 50, 9-3 on es demanava ser purificat per a rebre així el sagrament de la Eucaristia, i acaba dient: *cordis nostri*. Segons es descriu es deia que era molt vell i de poc valor. Pareix ser que aquest llibre contindria polifonia de finals del segle XIV o principis del XV, segons Higini Anglés.¹⁸⁴⁰ Hem de dir que, tant els llibres de cant com els de cor, anaven en relació amb la reforma monàstica dels Observants que posaren en pràctica cants que al·ludien a la renovació dels costums i les cerimònies a partir de la tornada a la religiositat originària que pregonaven. De fet, al convent de Pedralbes es conserven, des que hi entrà la filla de Ferran el Catòlic, Maria d'Aragó, quatre llibres de cants per als oficis des del primer diumenge d'Advent.¹⁸⁴¹

El guarniment dels llibres

Els llibres que figuren a la capella de la reina no destacaven per ser massa ostentosos, si els comparem amb altres llibres que es decoraven amb plaques repussades d'or o d'argent amb imatges, localitzats en els inventaris de les capelles d'altres reines.¹⁸⁴² La majoria de llibres de la reina Maria estaven decorats amb simple coberta de cuir, folrats de tela i amb tancadors o sense ells. Responien possiblement a una decoració més austera i més acostada a l'ideal franciscà. Més luxosos eren per exemple els llibres de la capella de la infanta Joana, filla de Pere III, on es descriu “un missal ab cobertes guarnides de luda vermella ab tancadós de seda vert ab los caps d'argent esmaltats e daurats ab sengles

---

¹⁸⁴⁰ ANGLÉS, Higini, *Scripta musicológica*, Roma, Edizioni di storia e letteratura, 1975, p.1028.

¹⁸⁴¹ Vegeu l'article que hi dedica PLANAS BEDENAS, Josefina, “La il·lustració del llibre en el Gòtic Tardà”, en PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'Art gòtic a Catalunya, Pintura III. Darreres manifestacions*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2008, pp. 298-335.

¹⁸⁴² LÓPEZ-VIDRIERO, María Luisa, “Superficies del lujo: lectura periférica del libro renacentista”, en BROUQUET, Sophie i GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente (eds.), *Mercados del lujo, mercados del arte. El gusto de las élites mediterráneas en los siglos XIV y XV, cit.*, p. 105.

escudates ab flors de lir en cascú dels dits tancadós a senyal del duch de Barbó; item un evangeslister ab cobertes d'argent daurades e çinzelades en les quals ha de la una part lo crucifix e II ymatges, la una Santa Maria e l'altra Sent Johan, e III àngels, e d'altra part la yamaga de Jesuchrist in sede magestatis ab IIII euvangelistes entorn, en les quals cobertes ha encastades per orla de les dites cobertes, entre ambdues parts, XL pedres de doblets de diverses colós en sengles castons d'argent daurats".¹⁸⁴³

Els llibres de la capella de la reina Maria se solien protegir també amb fundes d'aluda i de cuir; sense molta més decoració. Un estil semblant presentaven les de Martí l'Humà, tot i que tenia algunes que estaven fetes amb teles riques com el tafetà o el terçanell que era semblant al primer però més gruixut, o el domàs verd. Ara bé, els llibres i tapes més luxosos es troben descrits a la biblioteca particular de la reina. Els colors més habituals per a les pells o cuirs d'aquests llibres eren el roig, el verd, el negre i el blau. Però destacaven sobretot les cobertes roges.¹⁸⁴⁴ D'aquesta tonalitat eren també les cobertes del llibre dedicat a l'Ofici de madona Santa Maria de la infanta Joana,¹⁸⁴⁵ o també el missal de la mare d'aquesta, la reina Maria de Navarra, que estava decorat amb cobertes de cuir roges i amb quatre tancadors d'argent decorats amb les seves senyals i unes claus fetes també d'argent.¹⁸⁴⁶

Entre els llibres que es van documentar al Palau del Real estaven aquells que pel seu caràcter pràctic i poc "artístic" no se'ls donava la importància que sí es donava a la resta. Ens referim als llibres de comptes que usava per exemple el Mestre Racional, els veedors o els registres de la Reial Cancelleria. Normalment eren quaderns de pergamí de gran format, sense cobertes de fusta on s'escrivien els comptes de l'any (nº 8) i se solen trobar esmentats en les compres que s'anotaven en els mateixos llibres que usava el Mestre Racional.

---

¹⁸⁴³ SANAHUJA i VALLVERDÚ, Pere, "Mobiliari de la infanta Joana, filla de Pere III", en *Analecta Sacra Tarraconensia*, 12, 1936, p. 168.

¹⁸⁴⁴ LÓPEZ-VIDRIERO, María Luisa, "Superficies del lujo: lectura periférica del libro renacentista", *cit.*, pp. 105-109.

¹⁸⁴⁵ DE SALAS, Xavier, "Inventari de béns mobles de l'infanta Joana" en *Analecta Sacra Tarraconensia*, VIII, 1932, p. 120.

¹⁸⁴⁶ IDOATE IRAGUI, Florencio, "Inventario de los bienes de la reina Dª María, esposa de Pedro IV, Rey de Aragón", *cit.*, p. 434. La resta de llibres que es descriuen al seu inventari no són molt ostentosos: té uns Oficis fets amb cobertes blanques, un "llibre poc ordinari" amb cobertes verdes i un llibre de cant amb fundes de cuir blanc. Tanmateix, es descriuen dos més que presenten major luxe: "Un test d'Evangelis ab les posts cuberts de fulla d'argent daurada ab pedres, perles, vores; e de la una part lo Crucifix, e de la altra Sedes Mayestatis, set troços de fres de tales vell i un missal complit ab cuberta de drap o li, e ab tancador d'argent, ab esmalts en los tancadors, a señal (o escuts) de França e de Navarra, ab correges de seda vert" descrits en el mateix inventari.

Altres dels elements del món librari que apareixen descrits a l'inventari són aquells que, tot i tenir una funció pràctica, es solien decorar per anar en concordança amb la resta de la decoració del llibre. En referim a les cantoneres o bollons, que protegien els cantons i costats dels llibres. Aquests també disposaven d'una espècie de frontisses que servien per obrir i tancar còmodament els volums i se solien fer d'argent o banyades amb or i esmalts. També podien estar decorades les tapes, que en alguns casos es completaven amb imatges de Crist Crucificat o en Majestat, sobretot en els Evangeliaris.¹⁸⁴⁷ Al Museu Episcopal de Vic es conserva la imatge en argent i esmalts d'un Crist en la Creu que pertanyia a un evangeliari medieval. La peça, que estava feta amb esmalts i pedres precioses, és del segle XIII però ens pot donar una idea de com eren aquestes cobertes. Els llibres es convertien així en autèntiques peces d'orfebreria que no feien més que augmentar el valor del seu contingut i, si tenien escuts reials, del prestigi del propietari.

Per acabar, si comparem la capella de la reina Maria amb la de Maria de Navarra, esposa de Pere el Cerimoniós, que tenia poc més de dos missals, un llibre de cant i un breviari de cant, ambdós són bastant semblants quant al nombre i tipus de llibres.¹⁸⁴⁸ Inclús anys més tard, en època d'Isabel I de Castella, els llibres no eren molt diferents als de la reina Maria, tot i que predominava més la utilització del paper que del pergamí. Entre els exemples que podem extraure de l'inventari d'aquesta darrera monarca, i que reafirmen que la naturalesa de la seua biblioteca no havia canviat gaire, tenim a un missal “*de papel y pergamino que tiene cubiertas de terciopelo*”; i altre més sumptuós descrit com “*libro missal que estaba en el oratorio de pergamino escrito a mano y cubierto de brocado raso negro que tiene cuatro escudos y dos manos de argent...*”¹⁸⁴⁹

Taula 106. Relació dels llibres que hi havia a la capella

LLIBRE	LOCALITZACIÓ
Un Missal escrit en pergamins amb post cobertes de cuir vermell amb gafets d'argent guarnits de pegat morat obrat de fil d'or	Nº 1, p. 66

¹⁸⁴⁷ LÓPEZ-VIDRIERO, María Luisa, “Superficies del lujo: lectura periférica del libro renacentista”, *cit.*, pp. 110-111.

¹⁸⁴⁸ Els béns d'aquesta estan descrits per IDOATE IRAGUI, Florencio, “Inventario de los bienes de la Reina Dª María, esposa de Pedro IV, Rey de Aragón”, en *Príncipe de Viana*, 8, 1947, pp. 417-435.

¹⁸⁴⁹ ZALAMA RODRÍGUEZ, Miguel Ángel, *Vida cotidiana y arte en el palacio de la reina Juana I en Tordesillas*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 2003, p. 340 i 343.

Item, un altre llibre apel·lat “Manual”, escrit en pergamí amb posts de fust de cobertes de cuir vermell, amb un gafet	Nº 2, p. 66
Item un Breviari romà, escrit en pergamí amb dos gafets, amb posts de fust cobertes de cuir vermell amb sis bollons	Nº 3, p. 66
Item un altre llibre de consemblant forma apel·lat “Psaltiri feriat”, amb les seues antífonas anotades, amb posts de fust cobertes de cuir vermell	Nº 4, p. 66
Item un altre llibre escrit en pergamins apel·lat “Antifoner” amb posts cobertes de cuir vermell	Nº 5, p. 66
Item un altre llibre escrit en pergamins apel·lat “Ofici de la Presentació de la Verge Maria” amb cobertes de fust de cuir vermell	Nº 6, p. 66
Item un altre llibre apel·lat “Missal romà”, escrit en pergamins de forma major de full, cobert de cuir vermell picat de fust sense tancadors, amb cobertes de fust	Nº 7, pp. 66-67
Item un quadern de pergamins de gran forma sense cobertes de fust	Nº 8, p. 67
Item un altre llibre escrit en pergamins apel·lat “Oficier Dominical e Santoral”, amb posts de fust cobertes de cuir vermell amb dos gafets	Nº 9, p. 67
Item un llibre de cant escrit en pergamí sense cobertes de fust	Nº 10, p. 67
Item un Missal nou escrit en pergamí, amb posts de fust cobertes de cuir vermell	Nº 11, p. 67
Item un altre Missal vell escrit en pergamí, amb post de fust cobertes de cuir vermell	Nº 12, p. 67
Item un llibre de cant d’orgue escrit en paper i pergamí, amb post de fust cobertes de cuir vermell	Nº 13, p. 67

La biblioteca personal de la reina

Deixant de banda els llibres que es conservaven a la capella, la reina Maria posseïa també la seua pròpia biblioteca d’ús privat. Els llibres que la composaven habitualment rondaven els 70, el que no representa una biblioteca massa extensa si la comparem amb altres reïnes contemporànies. La temàtica predominant era la religiosa i molts pocs volums feien referència a temes històrics, sobretot de l’Antiguitat. Josepa Cortés descriu

la biblioteca de la reina com la d'una dona devota, deguda la temàtica d'aquests volums.¹⁸⁵⁰

De fet, va ser la mateixa sobirana qui va anar conformant la seua biblioteca, com també feia amb els tapissos, els retaules i altres obres luxoses. Però no sols tenia la potestat de comprar els llibres que volgués, també podia fins i tot intervenir en la seua elaboració. Així, la seua col·lecció s'assembla molt a la d'altres dels reis medievals de la Corona d'Aragó, com la del rei Martí l'Humà o la posterior del príncep de Viana.¹⁸⁵¹ Tanmateix aquest tarannà pietós de la reina Maria, no és el mateix que es veia a altres reines anteriors, com Violant de Bar, el gust bibliòfil de la qual estava més enfocat als llibres de caire cavalleresc o galant, com les obres franceses del *Roman de la Rose*, el llibre de Godefroid de Boudillon, *Le livre du roi du Meliadux* o el Tristà, o algun llibre de l'escriptor i poeta Guillaume de Machaut, representant de l'*Ars Nova*, la producció musical que ocuparà l'Europa occidental al llarg del segle XV.¹⁸⁵² Més endavant, amb tot, la reina Violant sentiria un interès especial per la literatura religiosa amb exemplars com els *Morals de Job*, que estava atribuïda a Pedro López de Ayala, *La vida de Crist* o les "Confessions" d'Antoni Canals, que era el seu confessor.¹⁸⁵³ Els gustos de Violant de Bar provenen de la influència de la cort en la què es va criar, la de França.¹⁸⁵⁴ Però és interessant comprovar que moltes d'aquestes obres les veurem després a la biblioteca de Maria de Castella, que les va heretar.

---

¹⁸⁵⁰ CORTÉS ESCRIVÀ, Josepa, "Què llegien les dones? Biblioteques i llibres en València entre l'Edat Mitjana i el Renaixement", en BELLVESER ICARDO, Ricard (ed.), *Dones i literatura entre l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Vol. I, València, Institució Alfons el Magnànim, 2012, p. 719.

¹⁸⁵¹ LÓPEZ-VIDRIERO, María Luísa, "Superfícies del lujo: Lectura periférica del libro renacentista", en BROUQUET, Sophie y GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, (eds.), *Mercados del lujo, mercados del arte... cit.*, pp. 98-115.

¹⁸⁵² Els textos artúrics són aquells que provenen de les llegendes i històries d'origen celta, bretó o gal·lès, que parlaven del rei Artur, de Merlí o dels cavallers Lancelot o Tristà, que arrelaren en Europa a través de diversos textos com el *Historia Regnum Britanniae* de Godofred de Monmouth en el segle XII; els llibres de Robert de Boron titolats *Joseph d'Armathie* o *Roman de l'Estoire du Graal*, *Merlin* i *Perceval*, escrit cap a 1200; així com altre cicle anomenat Vulgata que contenia la Història del Grial, Merlí, la Història de Lancelot entre altres, difosos al segle XIII, o el cicle anomenat "Post-Vulgata", que es popularitza entre 1230 i 1240. L'origen de les llegendes artúriques i la seua introducció a la Península, i concretament a la ciutat de València, es pot estudiar a l'article de FERRER GIMENO, María Rosario, "Presencia del ciclo artúrico en las bibliotecas bajomedievales de la Ciudad de Valencia (1416-1474)", *RLM*, XXIII, 2011, pp. 137-152.

¹⁸⁵³ BRATSCH-PRINCE, Dawn, *Violante de Bar (1365-1431)*, Madrid, Ediciones Del Orto, 2000, [traduïda per BORRÀS, María], p. 23.

¹⁸⁵⁴ Ídem. Vegeu també: TERÉS i TOMÀS, Maria Rosa, "El calendari del llibre d'Hores de la reina Violant de Bar: un possible model per al Breviari de Martí l'Humà", en *Le plaisir de l'Art du Moyen Âge. Commande, production et réception de l'oeuvre d'art, Mélanges en hommage à Xavier Barral i Altet* (ed.) Paris, Picard, 2012, p. 926-927.

En el segle XIV es va produir un apropament de la Corona d'Aragó cap a les modes franceses, també en el camp de la literatura, gràcies en part al rei Pere el Cerimoniós, que era seguidor dels gustos de la casa francesa i de la novel·la de cavalleries, i qui va manar traduir al català el llibre de Lancelot o el Tristà. També tenia el llibre de Meliadoux, que l'envià a Violant de Bar, la seua nora, així com les Cròniques dels reis de França. Aquest gust per la literatura artúrica, pròpia dels ambients cortesans medievals, també es plasmava als programes iconogràfics dels tapissos, com per exemple el tapís titulat "els Nou de la Fama", que tenia Pere el Cerimoniós i tindrà també la reina Maria.¹⁸⁵⁵

Taula 107. Títols dels llibres en poder "de la Honorable Elionor Sagra"

LLIBRE	LOCALITZACIÓ
Dels fets dels Apòstols	Nº 1, p. 46
Item un llibre escrit en paper en llengua castellana fets a corondells amb coberta de cuir, obrat amb empreptes	Nº 2, p. 47
Masquaro	Nº 3, p. 47
Lo saltiri	Nº 4, p. 47
<i>Summa Collacionis</i> e Dits dels Sants Pares	Nº 5, p. 47
Dialogo de Sant Gregori	Nº 6, p. 47
<i>Excitatorium mentis ad Dominum</i>	Nº 7, p. 48
Dits de Jhesu Christ e Doctors	Nº 8, p. 48
<i>Interpretatio</i> del nom de Sant Geronim	Nº 9, p. 48
Item un altre gran en què és la Biblia	Nº 10, p. 49
Item un llibre que tracta de les Homilies de Sent Gregori	Nº 11, p. 49
Item un altre llibre escrit en paper de talla gran d'un full comú, amb posts de fust cobertes de cuir vermell amb dos gafets...	Nº 12, p. 49
Vida dels Sants Pares	Nº 13, p. 49
De les virtuts dels prínceps antics	Nº 14, p. 50
Item un llibre titulat "De Natura Angèlica", amb quatre gafets	Nº 15, p. 50
Evangelis	Nº 16, p. 50
Libre de Dona Maria Reyna d'Aragó	Nº 17, p. 50

¹⁸⁵⁵ DE RIQUER i PERMANYER, Isabel, "La literatura francesa en la Corona de Aragón en el reinado de Pedro el Ceremonioso (1336-1387)", en LAFARGA, Francisco (coord.), *Imágenes de Francia en las letras hispánicas: Coloquio celebrado en la Universidad de Barcelona*, 15 a 18 de noviembre), 1988, pp. 117-118.

Contemplació de Mestre Francesch Eiximenis	Nº 18, p. 51
Libre apel·lat Abbat Isach	Nº 19, p. 51
De les conquestes	Nº 20, p. 51
Conquestes d'Aragó	Nº 21, p. 51
Baldufari	Nº 22, p. 51
Epístoles de Sèneca abreviades	Nº 23, p. 51
Confessió de mestre Antoni Canals dreçat a la Reyna Dona Yolant	Nº 24, p. 51
De Sent Pau primer hermità	Nº 25, p. 52
De Vida de Senta Elisabet	Nº 26, p. 52
Mirall del Món	Nº 27, p. 52
Angela de Fungino	Nº 28, p. 53
Les Morals de Job	Nº 29, p. 53
Dels Miracles de la Verge Maria	Nº 30, p. 53
De les Dones	Nº 31, p. 53
Vicis e Virtuts	Nº 32, p. 53
Altre llibre en pergamí que comença: Com segons testimoni de la Sancta Escripura...	Nº 33, p. 53
Altre llibre en pergamí escrit en romanç que comença per una gran A de adzur en camp d'or ab un Rey pintat ab lo ceptre en la ma	Nº 34, pp. 53-54
Istories castellanes	Nº 35, p. 54
Boeci de Consolació	Nº 36, p. 54
Libre de Regiment de la senyora Reyna	Nº 37, p. 54
Un libre que comença: tot peccat és acció	Nº 38, p. 54
De Pasciencia	Nº 39, p. 54
Confessional	Nº 40, p. 54
Altre que comença: La benaventurada Sancta Radamidis	Nº 41, p. 55
De Vida de Sancta Radagundis	Nº 42, p. 55
Consideració de les regles del Avangelis	Nº 43, p. 55
Sent Geroni sobre Seneca	Nº 44, p. 55
Contemplació sobre lo <i>Pater nostre</i>	Nº 45, p. 55
Contemplacions de Sent Domingo	Nº 46, p. 55
Libre que comença: Al molt honorable mossèn Pere Dartes	Nº 47, p. 55
De la dona emparedada	Nº 48, p. 55
Puniment d'Amor	Nº 49, p. 56
Spill de la Creu	Nº 50, p. 56

De Histories antigues	Nº 51, p. 56
Dels Sants Pares hermitans	Nº 52, p. 56
Bíblia	Nº 53, p. 56
Bíblia	Nº 54, p. 56
Lo Primer volum de la Bíblia	Nº 55, p. 56
Sancta Caterina de Cena	Nº 56, p. 57
<i>Flors Sanctorum</i>	Nº 57, p. 57
Un libre en castellà o portuguès que comença per: Sanctas Virtudes	Nº 58, p. 57
Altre que comença: A simples gents	Nº 59, p. 57
De Eneygo Lope de Mendoza	Nº 60, p. 58
Les Collacions de Johan Caçia	Nº 61, p. 58
Nicholau de Lira	Nº 62, p. 58
Summa de Collaciones	Nº 63, p. 58
De col·lacions dels Sants Pares	Nº 64, p. 58
Boeci De Consolació	Nº 65, p. 59
Llibre d'Oracions	Nº 66, p. 59
De la Nativitat de Jhesu Christ	Nº 67, p. 59
De la vida de Jhesu Christ de Bonaventura	Nº 68, p. 59
Un libre petit que comença: <i>Exaudi nos felix Regina Colorum</i>	Nº 69, p. 60
Vida de Sanct Honorat	Nº 70, p. 60
Ores de Sancta Maria e altres oficis	Nº 71, p. 60
Contemplació sobre la Passió e claus de Jhesu Christ	Nº 72, p. 60
De la Trinitat e de la Verge Maria e de altres oficis	Nº 73, p. 60

Llibres bíblics:

El *Vita Christi* o “Lo Crestià”, de Francesc Eiximenis van ser dels llibres més importants de la reina. Així, es conservaren en el Real diferents bíblies: una en romanç (català hem de suposar), de gran format i amb imatges historiades (nº 10); un volum de la Bíblia (nº 54) escrit en romanç i un altre primer volum de la Bíblia (nº 55). Però també va realitzar la compra d'alguna altra Bíblia, com la que en 1456 li va encarregar, en romanç i escrita sobre paper, a Jaume de Ribes, a qui especifica “que sia de bona lletra legible e que no sia storiada, de forma e talla de un full de paper fins en preu de XXX florins en XXXX o cinquanta florins com al que ens estada donada. I continua: Empero no sien del preu de aquella fins nos haiam consultat e per nos vos sia respost que en farets

trametem forma de la letra que en aquella tal que estarem per comprar haurà encara que sia storiada...”¹⁸⁵⁶

Una altra comanda, de nou a Jaume de Ribes, va estar destinada a que aquest li portés dos bancals i una altra bíblia.¹⁸⁵⁷ Potser que alguna d’aquestes bíblies vingués de Portaceli, si fem cas d’una carta on la reina demanava als religiosos d’aquesta cartoixa que li trameteren tres o quatre bíblies bones. I de tot això, la reina els donava les gràcies anticipadament dient que ajudaria en el que fos possible a la cartoixa.¹⁸⁵⁸

Però no sols van ocupar un paper destacat les bíblies, els llibres dedicats als Sants Pares o als Apòstols també tingueren un lloc dins de la seua biblioteca. Concretament un llibre que s’intitulava “Fets dels Apòstols” (nº 1) i altres destinats a la contemplació divina com les “Recomanacions de sant Anselm”. Pel que fa a les “Recomanacions”, Mateu Rodrigo ho relaciona amb unes Contemplacions de sant Anselm que tenia la infanta Joana, filla de Joan I.¹⁸⁵⁹ Sant Anselm va ser un dels introductors de l’oració contemplativa que després es difondria de la mà de sant Bernat o sant Bonaventura.¹⁸⁶⁰ A part d’aquests volums, cal destacar una “Consideració de les regles dels Evangelis” (nº 43) que també estava escrit sobre pergamí i era de “forma mitjana”, i un llibre (nº 53) amb 10 platons (una mena d’ornaments metàl·lic) i que parlava sobre un tal fra Ambrosi, decorat amb la imatge d’un frare vestit de negre amb diadema, segons la descripció.

---

¹⁸⁵⁶ ARV, RC 19 (1456), p. 182 v.

¹⁸⁵⁷ ARV, RC 20 (1456), p. 39 r.

¹⁸⁵⁸ A continuació transcrivim la carta en qüestió:
“La Reina

Religiós per amat nostre per nostres devoció e delectació espirituals nos desitjam molt haver una bona bíblia a nos condescent. E per relació e persones dignes de fe avisada com en lo monestir de Portaceli ha tres o quatre bíblies bones e belles de les quals hauriem a gran servei e molt accepte que lo venerable religiós e amat nostre lo don a cartoixà al qual nostre escrivim que per nostres devoció e contemplació ne escrivim ab honests prior e monges de Portaceli que ens donen una de les dites bíblies, la que ells coneixeran e volran. E a vos principalment pregam e molt encarregam que per semblant ne escrivau al dit don e cartoixà, pregant-lo molt encarregam a nostra part que per ell mitjançant vostres escriure e treball nos siam complaguda de la dita bíblia. Car nos segons se pertany e es degut farem en altres pies causes refecció al dit monestir de Portaceli e som certa que vostra bona voluntat e diligència ben darà en bona conclusió en nos haver nostre obtat del que desitjam e vem confiam. E més avant havem sabut que vos teniu quatre cents fusts o peces de roure de Flandes los quals nos havem de gran necessitat mester a fer e acabar lo cor de la església del monestir de la Trinitat e per vostra alguna non sie descomplagau dels dits fusts, car per en Jaume de Ribes procurador nostre vos farem donar aquí e pagar de continent lo cost d’aquelles. E en açò nons doneu excepció alguna car nos altra que serem pagar del cost ho haurem de vos a molt agradable servei data en València a cinc dies de desembre de 1457. La Reina. Al religiós e amat nostre fra Johan de Nea”. ARV, RC 18, p. 163 r.

¹⁸⁵⁹ RODRIGO LIZONDO, Mateu, “Personalitat i cultura de Maria de Castella, reina d’Aragó”, en BELLVESER ICARDO, Ricard, (ed.), *Dones i literatura entre l’Edat Mitjana i el Renaixement*, Vol II. València, Institució Alfons el Magnànim, 2012, p. 492.

¹⁸⁶⁰ MIQUEL JUAN, Matilde, “¡Oh, dolor que recitar ni estimar se puede!. La contemplación de la Piedad en la pintura valenciana medieval a través de los textos devocionales”..., *cit.*, p. 1.

La reina tenia també uns quants saltiris. Concretament un (nº 62) del teòleg franciscà Nicolau de Lira, que estava escrit en romanç; uns Evangelis escrits en pergami (nº 16), així com unes “Morals de Job” (nº 29); temàtica que, com hem vist abans, també estava a la biblioteca de Violant de Bar. Car, les *Moralia* de Job de Gregori Magne van ser un dels tractats amb major difusió a l’Edat Mitjana.¹⁸⁶¹

Llibres morals:

Però cal dir també, que el contingut moral va ser molt important en la biblioteca de Maria. En part, perquè era un reflex de les bones pràctiques que volia que s’imposaren als monestirs on va haver de solucionar certs problemes.¹⁸⁶² Podríem dir que el reflex de la seua actitud davant aqueixos problemes es podia comprovar en els seus hàbits de lectura.

En realitat, els llibres de caire moral eren habituals a les cases de les reines, ja que formaven part de l’educació que rebien. La reina Violant de Bar tenia algunes obres de frare Antoni Canals, que després passaren a la biblioteca de la reina Maria. En concret, el “Manual per a la preparació de la Confessió” (nº 24) i un altre semblant anomenat simplement *Confessional* (nº40), escrit en romanç. Al mateix temps, tenia un llibre titulat “Mirall del Món” (nº 27). Es tractava del Tractat, escrit en francès per fra Llorenç, que era el confessor de Felip l’Agosarat, conegut pel títol *La somme des Vices et Vertus*, entre altres títols semblants, i que el duc de Calàbria també va posseir (actualment aquest llibre es troba a la Biblioteca Universitaria de València) segons Soldevila;¹⁸⁶³ així com un llibre sobre els Vicis i les Virtuts (nº 32); una *Summa Collacionis e Dits dels Sants Pares* (nº 5), volum que, d’altra part, va ser habitual també dins la biblioteca del rei de França, Carles VI, descrit com *Allegorie Sapientum et philozophorum antiquorum Tarbe Gebet de Summa Collacionis complementis secretorum nature perfecti magisterii sive administracions perfeccione...*, qui també posseïa unes Morals de Job.¹⁸⁶⁴

L’obra d’Antoni Canals va ser molt important en les biblioteques de les reines medievals. Aquest frare dominic va viure entre 1352 i 1418; natural possiblement de

---

¹⁸⁶¹ SUÁREZ GONZÁLEZ, Ana, “La edición riojana de los *Moralia* in Job en un manuscrito calagurritano del siglo XII”, en *Berceo*, 142, 2002, pp. 77-92.

¹⁸⁶² Vegeu l’apartat: “4.6 Problemes de convivència als entorns monàstics i conventuals i manteniment d’aquests”.

¹⁸⁶³ REAL ACADÈMIA DE BONES LLETRES, *Sobiranes de Catalunya: recull de monografies històriques*, Vol. 10, Barcelona, Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, 1928, p. 326.

¹⁸⁶⁴ DOUET D’ARCOQ, Louis-Claude, *Inventaire de la Bibliothèque du Roi Charles VI fait au Louvre en 1423 par ordre du Régent Duc de Bedford*, Paris, Imprimerie Générale de CH. Lahure, 2018, pp. 126 i 127.

Xàtiva, es va inspirar en les obres de sant Agustí. La seua obra més important va ser “l’Escala de Contemplació”, que era un tractat per arribar cap a Déu. A part de les seues pròpies obres també es va dedicar a traduir el *De Arra Animae* d’Hug de Sant Víctor, a la qual s’apunta com a font d’inspiració dels seus propis escrits. També tenia un gust per la traducció de clàssics, com a Sèneca, del qui va traduir al català un tractat anomenat “Capítol”.

Totes aquestes influències enllaçaven amb els gustos de la reina Maria, també pel que respecta a la devoció per l’àngel de la guarda. De fet, es pot considerar Canals com un dels introductors a la Corona d’Aragó de la *devotio moderna*. No resulta estrany que aquest fos un avançat per a l’època, pel que respecta a la Corona d’Aragó; bé sabem com els dominics regentaren les principals universitats europees, i en el cas de Canals és molt probable que fos a estudiar a la Universitat de París, i que des d’allí conegués les noves corrents místiques. El que si pareix cert és que estigué a l’Abadia de Sant Víctor, on es creu que va conèixer l’abat Hug i les seues obres.¹⁸⁶⁵

A més, la reina tenia altres volums de reflexió teològica com per exemple una *Summa de collaciones* de Joan de Gal·les (versió en castellà) (nº 63). Aquest tipus de llibres eren un conjunt de textos dedicats a la santa Escriptura, als sants Doctors i estaven contemplats com un recull de textos per allisonar el lector. I tal i com ho defineix Huélamos San José, la finalitat que tenia una Suma era *recopilar información para el adoctrinamiento de todos los miembros del cuerpo social de acuerdo con la variedad de su condición*.¹⁸⁶⁶ En aqueix sentit, Joan de Gal·les va ser un excel·lent retòric, que va estudiar filosofia en Oxford i va ser professor a París. La seua retòrica es fonamentava en l’adaptació del discurs segons l’oient a qui anava dirigit. Així, qualsevol persona, fos de la condició que fos, i amb determinades capacitats intel·lectuals podia arribar a entendre el missatge de Déu. En realitat açò anava molt en la línia de la devoció moderna i era un dels pilars fonamentals per a una religiositat individual i sense intermediaris.

En aqueixa mateixa línia s’engloben ací llibres també dedicats als sants Pares, entre els quals la reina disposava de dos: un (nº 13), que segons Mateu Rodrigo, podria estar escrit per Rufí, el *Vitae patrum*, i un altre per sant Joan de Cassià, les *Collationes patrum*. Un llibre similar a aquest i que estava també a l’inventari de Violant d’Aragó, era

---

¹⁸⁶⁵ ROIG GIRONELLA, Juan, “La escala de Contemplació en traducció catalana de fray Antonio Canals”, en *Analecta Sacra Tarraconensia*, 46, 1973, p. 129.

¹⁸⁶⁶ HUÉLAMOS SAN JOSÉ, Ana María, “La *Suma de collaciones*: apuntes para una retórica de la predicación”, *Actas del VIII Congreso Internacional de la AHLM*, Santander, 1999, pp. 987-996.

l'anomenat "Dels Sants Pares". Al peu estava decorat amb ermitoris i flors. La lletra capital era una M en or, i estava pintat amb azur i altres colors. L'altre llibre, dels Sant Pares Ermitanys estava fet en paper en corondells (en columnes) (nº 52) amb cobertes de aluda vermella i estava escrit en català. També es menciona un llibre, en forma de huit cartes, que tenia fulles fetes de pergami. Aquesta era una obra moral escrita en català (nº 38) tot i que, a la vista de les poques referències que dona l'inventari és molt difícil saber de quina es tracta.

En la biblioteca de la reina Maria també tenien cabuda llibres que parlaven sobre els Vicis i les Virtuts, concretament es deia "Ànimes i Virtuts de la vida" (nº3). En la mateixa línia cal destacar un volum que estava escrit en castellà i portuguès, i un tercer, també dedicat a les Santes Virtuts (nº 58), no identificat. Altres llibres amb més contingut moral són el nº 8 i 11.

Entre les obres dedicades a Crist es van descriure a l'inventari un sobre "Jesucrist i els Doctors" (nº 8), escrit en català. Malauradament el text en català està perdut però es conserva una traducció en castellà de Jacob Çadique, jueu de Uclés, junt amb un altre de Jesús escrit en romanç (nº14).¹⁸⁶⁷ Hi havia també un llibre gran de sant Gregori Magne (nº 11) de full de forma major, escrit en corondells, amb la A capital decorada en atzur amb lletres en vermelló i motius vegetals. Podria tractar-se tal vegada dels llibres Morals, els Diàlegs, La regla Pastoral o la regla de sant Benet de Gregori Magne.

Literatura mística:

Estaven també els escrits místics, més ajustats als gustos i la personalitat de la reina. Entre ells destacava l'anomenat: *Excitatorium mentis ad Dominum* (nº 7). L'obra era de Bernat Oliver, bisbe d'Osca, de Barcelona i Tortosa, però originari de València, i aquesta era una obra que aquest va dedicar a Ramon Gastó, bisbe de València del segle XIV.¹⁸⁶⁸

No podien faltar tampoc els llibres de Francesc Eiximenis (nº 17 i 18), com el "Tractat de Contemplació", amb les paraules *Iesu* i *Christus* a la tapa (nº 18). També posseïa "El Llibre del Àngels o de Natura angèlica d'Eiximenis" (nº 15). A més, tenia un "Llibre de les Dones" (nº 31), segurament "l'Espill", de Jaume Roig, metge que va estar

---

¹⁸⁶⁷ RODRIGO LIZONDO, Mateu, "Personalitat i cultura de Maria de Castella, reina d'Aragó", en BELLVESER ICARDO, Ricard, (ed.), *Dones i literatura entre l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Vol II. València, Institució Alfons el Magnànim, 2012, p. 515.

¹⁸⁶⁸ Ídem.

al seu servei almenys els últims anys de la seua vida.¹⁸⁶⁹ L'obra de Roig, en clau satírica, criticava la moral i les actituds de les dones.¹⁸⁷⁰

La reina Maria de Castella posseïa d'Hug de sant Víctor (nº 12) unes *De arra animae*, que també tenia Maria de Luna, regalat pel seu confessor: Antoni Canals. La mística d'Hug de sant Víctor derivava del pensament de sant Agustí, del Pseudo-Dionís i d'Escoto Eurígena. Hug va ser un místic que va arribar a ser canònic regular a l'abadia de sant Víctor, prop de Paris. Va nàixer en 1096 en Saxònia, i prompte va decidir dedicar la seua vida a Déu i a l'estudi. Entre els seus llibres destaquen el de *De Arra Animae*, per ser el que apareix als inventaris de Maria de Luna i després, per herència al de Maria de Castella. Aquest llibre és un tractat místic sobre la recerca de Déu que contempla tres etapes: la extàtica, la unificant i la transformadora. Aquestes etapes s'assolien a través de la lectura del relat bíblic, de manera que primer calia llegir-lo per entendre el que significava, després convenia fer una reflexió, i per últim arribar cap a Déu a través del coneixement adquirit.¹⁸⁷¹ Altre dels llibres que posseïa la reina era el de l'Abat Isaac (nº 19), *De Religione*. La versió, traduïda al català era, segons Mateu Rodrigo, possiblement del segle XIII.

A la fi de tot, per què tants llibres per arribar a Déu? Era una preocupació per a les reines baix-medievals? En part, la reina que més participa de la incipient *devotio moderna* va ser Maria de Castella, però, aquest sentiment no naix d'ella mateixa. També s'apreciava abans en Maria de Luna i en Violant de Bar i Maria de Castella sembla seguir la mateixa tradició que aquestes reines. Maria de Luna posseïa una sèrie de llibres que promulgaven la recerca de Déu. Es veu al tractat d'Eiximenis, al d'Antoni Canals, al d'Hug de Sant Víctor, tots els quals persegueixen el mateix. Si la reina va poder adquirir aquests llibres bé podria ser perquè estava al corrent i en volia tenir-los, o bé per influència de les seues predecessores i per les ensenyances de Mateu d'Agrigento, que com ja hem vist en un capítol anterior, es va dedicar a difondre el Nom de Jesucrist a través de l'anagrama Bernardí dels IHS per totes les viles i ciutats on anava a predicar, imbuïnt així una major i més propra espiritualitat per al poble.

---

¹⁸⁶⁹ Vegeu: CAPÍTOL 3: *La reina i la seua casa*.

¹⁸⁷⁰ CARRÉ, Antònia, "El manuscrit únic de "l'Espill" de Jaume Roig". *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, 1994, vol. 44, p. 231-273. De la mateixa autora vegeu el capítol; "L'espill de Jaume Roig i la cultura escolàstica" en *Narrativa Catalana Medieval en vers (el Jaufré i L'espill de Jaume Roig)*, Barcelona, Editorial UOC, 2007, p. 11 i pp. 105-165.

¹⁸⁷¹ GAMARRA, O. Daniel, "Hugo de san Víctor: interioridad, amor y conocimiento", en *Revista española de Filosofía medieval*, 8, Argentina, Universidad Austral, 2001, pp. 53-81.

Obres ascètiques:

Al mateix temps, a la biblioteca també van ocupar el seu lloc diverses obres ascètiques, que s'empraven per a arribar a la perfecció moral i ètica molt més profundes que les obres místiques. En aqueix sentit, un dels personatges que apareixen plasmats als escrits que posseïa la reina és el dominic italià Domenico Cavalca, de qui la reina tenia un llibre titulat: *De Paciència*, traduït al català per un monjo de Sant Feliu de Guixols (nº 39) de l'obra original que datava de 1342; un altre llibre es titulava *L'Espill de la Creu*, traducció al català feta per Busquets, que després estaria a la cort d'Isabel I de Castella.

Del franciscà Enric de Balma tenia un *Puniment d'amor*, traducció catalana del *Stimulus divini amoris* (nº 49). A més, la reina es va preocupar per aconseguir llibres sobre dones, entre els quals destacava un llibre dedicat a la “molt virtuosa dona” santa Àngela de Foligno (nº 28), una terciària franciscana que va viure al segle XIV i que els seus escrits estaven en la línia dels llibres. Àngela va experimentar el do de la Santíssima Trinitat; una experiència que va ser plasmada en forma de text titulat *Llibre de la Vida d'Àngela* que va escriure un franciscà anomenat fra Arnau, qui després de veure l'èxtasi d'aquesta dona va decidir relatar els fets de la seua vida. Àngela da Foligno pretenia aconseguir una espiritualitat autèntica, d'acord amb l'Evangeli.¹⁸⁷² El paper d'aquesta dona va ser molt important, ja que d'ella seguiria els seus passos Ubertino da Casale, escrivint el *Arbor Vitae*, llibre que, per cert, van demanar el rei Martí l'Humà i Maria de Luna al Papa Benet XIII, com a ferm seguidor d'aquesta corrent espiritual. En l'actualitat es conserven diversos manuscrits a Catalunya que ens parlen d'Àngela da Foligno: una còpia feta en Barcelona per un tal Joan Ferrandez en 1438; altra còpia que està a la Biblioteca de Catalunya, més tardana, i altre que està a la Biblioteca Episcopal de Vic anomenada “La vida i revelacions de la Beata Àngela de Foligno”. Tot i aproximar-se en el temps, no és provable, segons Montserrat Casas, que alguna d'aquestes còpies foren de Maria de Castella, car es van realitzar a les acaballes del segle XV. Però, de tota manera, evidencien l'enorme difusió que va tenir l'obra a la Corona d'Aragó durant el segle XV.¹⁸⁷³ Del poc que sabem del llibre de la reina és que estava traduït al català i que estava decorat amb cobertes de posts de cuir vermell empremtat i dos gafets, en la línia decorativa d'altres dels seus volums.

---

¹⁸⁷² CASAS NADAL, Montserrat, “Algunes consideracions sobre les traduccions catalanes del «Llibre de les Revelacions» d'Àngela de Foligno (segle XV)”, en *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 25, 2003, p. 461-481.

¹⁸⁷³ *Ibidem*, pp. 465-471.

Seguint a aquestes dones que van tenir unes vivències de caire místic es trobava també el personatge de Caterina de Siena, ja que a l'inventari de la reina Maria es descriu "la llegenda de Santa Caterina de Sena, fet en cobertes de pergamí amb una corretja a mode de mercantívol en paper de coronells i pergamí" (nº 56). Aquest exemplar, podria ser unes *Vitae*, que tingueren molta difusió per la Corona d'Aragó durant la segona meitat del segle XV, i que el text de l'inici del llibre és el mateix que el manuscrit que es conserva a la Biblioteca Nacional, però és ben bé difícil saber si es tracta del mateix o no.¹⁸⁷⁴ La preferència de Maria de Castella pels escrits d'aquesta santa no era producte sols de les seues experiències, sinó que també era una santa vinculada amb la reforma de l'Església i ferma defensora de la tornada cap a un únic Papa a Roma, després del conflicte del Cisma d'Occident, per tant, podria haver-li despertat empatia des d'aquest punt de vista polític. De fet, la nova espiritualitat de la qual participava la reina va ser una resposta per tal de solucionar el clima viscut al Cisma d'Occident.¹⁸⁷⁵ No seria desgavellat pensar, doncs, que la devoció cap aquesta santa s'extrapolés als retaules dedicats a ella, a santa Caterina, qui evocava també el culte a l'Observança i l'ordre dins del cor de l'Església.¹⁸⁷⁶

Devocionaris:

Un altre aspecte que no podem oblidar de la personalitat de Maria de Castella, que veiem plasmada tant a la pintura com a la literatura, és el seu interès pels temes de la Passió de Crist i de la vida de Mare de Déu, com ja s'ha vist amb les taules de devoció que posseïa. Per tal de profunditzar en aquest aspecte cal dir que la devoció cap a la Mare de Déu havia caracteritzat les monarquies europees a partir del segle XII, i en el cas de la Corona d'Aragó, des de Jaume I fins els reis Ferran d'Antequera i Alfons el Magnànim, van potenciar encara més el seu culte. En aqueixa línia, les biblioteques reials, com la de Maria de Castella, plasmaven aqueixa tradició a més de reflectir els interessos propis de la corona. La reina, per la seua part, disposava d'una sèrie de llibres dedicats a la Mare de Déu i als moments més colpidors de la vida del seu Fill, que es corresponien a la perfecció amb els temes representats en imatges als seus retaulets particulars,¹⁸⁷⁷ i que es

---

¹⁸⁷⁴ Vegeu SALVADOR y CONDE, José (ed.), *Obras de Santa Catalina de Siena. El Diálogo. Oraciones y Soliloquios*, Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 3ª edición, 1996.

¹⁸⁷⁵ CASAS NADAL, Montserrat, "Les versions catalanes de la «Vida de santa Caterina de Siena». Notes sobre el text i el paratext". *Quaderns d'Italià*, 12, 2007, p. 91-103, p. 98.

¹⁸⁷⁶ Ídem.

¹⁸⁷⁷ TOLEDO GIRAU, José, *Inventarios del Palacio Real de Valencia a la muerte de doña María, esposa de Alfonso el magnánimo*, Valencia, Anales del Centro de Cultura Valenciana, 1961, p. 65.

nodria de la influència que li havien aportat altres reines anteriors a ella com per exemple Violant de Bar.¹⁸⁷⁸ Violant incorporà a la seua biblioteca llibres que, a més de tenir un caire didàctic-moral, aprofundien en refermar la devoció personal, com és el cas del llibre *Les miracles de Notre Dame*, de Gautier de Coinci.¹⁸⁷⁹

Algun d'aquests llibres de Maria de Castella era el "Llaors de la Verge", (nº 69) escrit en llatí i un altre dedicat als "Miracles de la Verge" (nº 30), que es provable que fos el de Violant o una còpia de l'obra de Coinci, en català, prova de l'enorme difusió que va tenir aquesta obra, que narrava els miracles marians més importants del segle XIII.¹⁸⁸⁰ És interessant destacar també el paper que van tenir els ordes mendicants, especialment els franciscans i dominics, donat que revaloraren el culte cap a la Mare de Déu i la posaren com a exemple a seguir, com a intercessora entre Déu i la humanitat. A més, tots aquests llibres venien il·lustrats i a la vegada s'escrivien en romanç; la reina en posseïa tant en castellà, com en català, tot i que sobretot destaquen en nombre en català. La connexió entre les imatges, que evocaven les escenes de la vida de Crist o de la Mare de Déu, conjuntament amb el text, que es podia llegir en l'idioma habitual, afavoria la seua ràpida comprensió, com ja havien fet alguns predicadors anteriors, com per exemple sant Vicent Ferrer.¹⁸⁸¹

---

¹⁸⁷⁸ VICENS SOLER, Teresa, i TERÉS i TOMÀS, Maria Rosa, *Violant de Bar i Maria de Castella: promoció espiritual i mecenatge*, Barcelona, Publicacions Universitat de Barcelona, 2015, p. 16.

¹⁸⁷⁹ MURCIA NICOLÁS, Fuensanta, "Les miracles de Notre Dame de Gautier de Coinci. El manuscrito 551 de la biblioteca municipal de Besançon", en *Miscelánea Medieval Murciana*, XXXVI, 2013, pp. 115-129.

¹⁸⁸⁰ Una còpia d'aquest manuscrit, conservat a Soissons, va pertànyer al duc de Borgonya Joan II el Bó, al rei de França Carles V, també a Carles VI, i al mateix Jean de Berry. En: MURCIA NICOLÁS, Fuensanta, "Les miracles de Notre Dame de Gautier de Coinci. El manuscrito 551 de la biblioteca municipal de Besançon...", *cit*, pp. 115-129.

¹⁸⁸¹ Quant al paper dels mendicants vegeu: WEBSTER, Jill R, *Per Déu o per diners: els mendicants i el clergat al País Valencià*, Catarroja (València), Afers, 1998.

Fig. 52. Scala Dei de Francesc Eiximenis

Pel que respecta a la vida de Crist s'ha documentat un "De la vida de Jesucrist", referint-se segurament a les *Meditationes de Vita Christi* de sant Bonaventura, per a alguns Pseudo-Bonaventura (nº 68), també escrit en català. Aquest llibre està en la línia dels *Vita Christi* d'Eiximenis i Isabel de Villena.¹⁸⁸² A l'igual que en les imatges devocionals, la reina sentia certa predilecció per obres pietoses que excitaven el penediment al veure a Crist patint o ja mort, a més d'altre llibre sobre la "Contemplació sobre la Passió" (nº 72) escrita en llatí i en castellà. Per últim, un altre no tan conegut és el de "La dona Emparedada" (nº 48), que estava escrit en castellà.

Llibres Hagiogràfics:

No podem deixar de banda els llibres dedicats a la vida dels sants, com per exemple un *Flors Sanctorum* (nº 57), de Jacopo da Varazze, escrit al voltant de 1264. Aquesta obra és l'anomenada altrament "Llegenda Àurea", que tractava sobre la vida dels Sants. D'entre les obres d'aquest tipus, va ser la que més difusió va tenir a l'Europa occidental de la baixa Edat Mitjana. De l'original en llatí es van fer còpies en llengües vernacles,

¹⁸⁸² Quant a l'autoria del Pseudo-Bonaventura, Matilde Miquel apunta que la crítica actual considera que l'obra estaria feta per un franciscà toscà desconegut i que ho va escriure entre 1265 i 1335. A més, comenta que hi han pocs exemplars com aquests a la Corona d'Aragó. Vegeu MIQUEL JUAN, Matilde, "¡Oh, dolor que recitar ni estimar se puede!. La contemplación de la piedad en la pintura valenciana medieval a través de los textos devocionales", en *Anuario de Historia de la Iglesia*, Vol. 22, 2013, pp. 291-292.

entre elles la catalana, de la qual es coneix un volum que data de finals del segle XIII. La Llegendà Àurea era un recull enciclopèdic de les vides dels sants i les festes litúrgiques, tant referents a Crist com a la Mare de Déu, ordenades segons el calendari litúrgic cristià. Va tenir tanta difusió per Europa que no faltava un volum d'aquest en les corts del moment. La seua fama està vinculada a la nova espiritualitat propagada pels ordes mendicants, en especial franciscans i dominics, ja que era una eina fonamental per seguir tot el calendari litúrgic d'una manera particular i domèstica.¹⁸⁸³

La reina també posseïa uns "Diàlegs de sant Gregori" (nº 6), traduïts al català, escrits en paper. L'obra més coneguda de sant Jeroni era el *Diàleg de Job*, però, en general, les seues obres tingueren bastant difusió, i es van traduir en diverses llengües.¹⁸⁸⁴ També tenia una "Interpretació del nom de sant Gerònim" (nº 9), que segons Soldevila podria formar part de la "Vida en trànsit del gloriós sant Jeroni", així com un llibre dedicat a Sant Pau, (nº 25) primer ermità català. Aquest llibre no està identificat. Estava escrit en paper i cobert en pergamí en les seves cobertes. També hi havia un de la vida de Santa Elisabet (nº 26) en català; una dona que havia deixat els luxes d'una vida acomodada per dedicar la seua pròpia a Déu. Aquesta, com havien fet moltes nobles dones, es va dedicar a al construcció d'hospitals, així que podria tractar-se d'un model amb qui la reina es podria identificar.

A més, tenia dos llibres dedicats a la Benaventurada santa Redenidos, o santa Radegundis¹⁸⁸⁵ (nº 41) una princesa que també va decidir passar la seua vida entre els murs d'un convent (nº 42). El llibre estava escrit en català, sembla que es va dedicar a una reina però no es pot saber si era per a la reina Maria o tal vegada per a una altra i aquesta el va heretar. Per últim, en aquesta secció, cal destacar un llibre de la vida de sant Honorat (nº 70) escrit en llatí. L'estima per aquest sant seria important per a la reina, ja que no sols posseïa aquest llibre sinó també una relíquia d'aquest bisbe d'Arlés que va viure entre el segle IV i V, i va tornar l'ortodòxia a la diòcesi d'Arlés, quan hi hagué certs conflictes amb arrians i maniqueus.

---

¹⁸⁸³ CÀMARA SEMPERE, Hèctor, "El Flos sanctorum romançat: els dos incunables de la traducció catalana de la Llegendà Àurea", en *Medievalismo en Extremadura [Recurso electrónico]: Estudios sobre literatura y cultura hispánicas de la Edad Media*. Servicio de Publicaciones, 2009, p. 543-544.

¹⁸⁸⁴ ALTURO i PERUCHO, Jesús, "Fragment d'una traducció catalana medieval dels Moralia de Job de sant Gregori el Gran", en *Sammlung*, Universitat Autònoma de Barcelona, 1999.

¹⁸⁸⁵ Radegundis va ser filla de Clotari I, rei dels francs que es va retirar al monestir de Poitiers en el 587.

Literatura profana:

Quant a la literatura profana, aquesta era escassa a les prestatgeries de la reina. Entre les obres més destacables cal mencionar els llibres de Boeci, un dels quals es va fer a l'abadia de Montserrat. Concretament tenia un volum que es titulava "Consolació", (nº 36) obra traduïda al català de molta difusió a l'època, i un altre "Llibre de Consolació" (nº 65). També les "Epístoles de Sèneca" (nº 23) abreujades i en català, possiblement extretes de les "Epístoles de Lucil". A més d'un altre que estava dedicat a Sèneca però escrit per Sant Jeroni (nº 44). Sant Jeroni va escriure *De viris illustribus* fent referència als escrits de Sèneca.

Les epístoles es consideraren, a l'Edat Mitjana, un tractat de doctrina moral. Sèneca, tot i ser un autor clàssic, va ser "acceptat" pels primers Pares de l'Església per aportar unes ensenyances que eren compatibles amb la doctrina moral cristiana, i d'ací que es feren traduccions en diferents llengües. Començant per França, que es van traduir a principis del segle XIV per Bartolomeo Siginulfo de Nàpols, comte de Caserta i gran camarlenc de Sicília, fins a Itàlia, de la mà de Ricardo Petri, un ciutadà de Florència. Pel que respecta a la Corona d'Aragó, Tomàs Romero considera que les "Epístoles a Lucil" es van difondre en temps del rei Joan I d'Aragó i que el seu gust derivaria de la influència francesa que va rebre la seua cort. Tenint en compte l'ascendència de les seues dues esposos: Violant de Bar i Mata d'Armagnac, franceses les dues, no seria d'estranyar que els gustos d'aquestes reines es projectaren a la cort del moment i per tant influenciaren també els gustos literaris de les successives corts reials i, com no, la de la reina que ara estudiem, Maria de Castella. De fet, en paraules d'aquest mateix autor, va ser la reina Maria la que més va valorar aquestes epístoles, car va manar en 1421 a Olf de Pròxida, que li prestés unes Epístoles per fer una traducció al castellà. Tanmateix, en 1425, el rei ordenà al Mestre Racional de València que pagués les quantitats pels treballs de escriure, miniar i relligar "un libre en lengua castellana apellat Epístoles de Sèneca".¹⁸⁸⁶

Tampoc podien faltar en una biblioteca reial els llibres d'Història. Estem parlant de llibres de reis, els quals al·ludien a l'ascendència de la monarquia. En aqueix sentit tenia dos volums d'una "Història" de Pere Tomic que narrava les "Històries e Conquestes dels reis d'Aragó i comtes de Barcelona" (nº 20 i 21). Obra acabada en 1438 i dedicada a

---

¹⁸⁸⁶ ARV, RC 1, f. 181. Aquest document es troba en: ROMERO MARTÍNEZ, Tomàs, "Una Aproximació a les traduccions peninsulars de les *Epistulae ad Lucilium*. La doble traducció catalana", en *Llengua I Literatura*, 1986, pp. 113-117.

Dalmau de Mur, que era aleshores arquebisbe de Saragossa.¹⁸⁸⁷ Però, evidentment, com a reina d'ascendència castellana que era, no podien tampoc faltar les obres que parlaven sobre la dinastia castellana, i per aqueixa raó tenia unes "Histories castellanés" (nº 35), que estaven escrites en la seua llengua materna. Hi ha un altre llibre que estava dedicat a algun príncep. És el llibre en cuir negre llis i cobertes picades que es descriu amb el número 34 a l'inventari. En la primera fulla apareix representat un príncep amb un fons daurat i amb un ceptre a la mà i que començava amb la frase "Al molt alt príncep", però no podem estar segurs de què es tracta, a causa de l'escassa informació que aporta l'inventari al respecte.

Literatura d'oració:

Continuant amb la influència o l'interés cap a obres castellanés, també tenia una obra d'Íñigo López de Mendoza, marqués de Santillana (nº 60): *Proverbios de gloriosa doctrina e fructuosa enseñanza* dedicats a Enric IV de Castella. Una obra que també podríem dir, que s'ajustava a la moralitat i religiositat que pregonava la reina Maria. És a dir, la literatura del Marqués de Santillana era de caràcter clerical; les seues obres mostren una busca cap a Déu i cap als valors morals que es consideren perduts, sobretot pel que respecta a l'alta jerarquia eclesiàstica. Front això, l'autor proposa, amb la seua literatura, una recerca de Déu i de les virtuts de l'Església, en la mateixa línia que ja ho feia dins de l'àmbit de la Corona d'Aragó, l'obra "Blanquerna", de Ramon Llull, on el protagonista inicia un viatge vital cap a Déu.¹⁸⁸⁸

En definitiva, els gustos per les modes franceses arrelaren a la producció librària de la Corona d'Aragó, com ho havia fet a la pintura i a altres camps, i tot i que destaquen en alguns reis com Pere el Cerimoniós, van ser corrents que es van difondre sobretot de la mà de les reines com Violant de Bar o Sibil·la de Fortià. Tota aquesta tradició va ser de la què va beure la reina Maria, que junt amb les corrents espirituals franciscanes i Observants van seure les bases dels seus gustos literaris i estètics.

---

¹⁸⁸⁷ IBORRA, Joan, "De la crònica dinàstica a la intervenció aristocràtica: fonts orals i escrites de les històries e conquestes de Pere Tomic", en *Recerques: Història, Economia i Cultura*, 40, 2000, p. 15.

¹⁸⁸⁸ PARDO PASTOR, Jordi, "Literatura y Sociedad en el Mundo Románico Hispánico (s. X-XIII): *Texte et Contexte*", *Revista Internacional d'Humanitats*, Vol. 6, 2003, [on-line]: <http://opac.regesta-imperii.de/id/923614>

Decoració externa dels llibres

Des del punt de vista formal, després de veure tots aquests volums descrits quan es va fer l'inventari de la biblioteca de la reina Maria, s'ha constatat una major presència de volums fets amb cobertes de cuir roig i després, en menor nombre però no menys important, la decoració amb aluda roja; l'aluda era pell d'ovella a la qual se li donava un tint de color. Alguna inclús combinava les dues tendències, com per exemple la Bíblia número 55 de l'inventari. Decorats amb cuir roig o vermell, estaven el "Llibre de Fra Ambrosi" (nº 53), un saltiri (nº 4) i un llibre de Jesús (nº14) que estava rematat amb 4 gafets i 4 bolles. El gafet era una peça de metall corbada que, fixada a la coberta del llibre, servia per subjectar-la amb l'altra coberta. Tanmateix, les bolles eren el cap del clau, que en aquest cas, per subjectar la tapa al paper i així conservar el gravat de la coberta.¹⁸⁸⁹ Un altre llibre decorat de la mateixa manera va ser el *Excitatorum mentis ad Dominem* (nº7), el *Arra Animae* d'Hug de Sanvíctor (nº12) o el d'Àngela da Foligno (nº28), entre altres.

D'aluda roja és un "Llibre dels Sants Pares" (nº52), el de les "Santes Virtuts" (nº58), el de "Llaors de la Verge" (nº69), santa Elisabeth (nº26), així com el de Boeci (nº65) o les "Històries castellanés" (nº35). Sols apareix un "Manual per a la Confessió" (nº24) que està decorat amb cobertes blaves de fusta amb 5 bolles i gafets o un Puniment d'amor (nº 49) fet en cobertes l'aluda verda. Al mateix temps, hi havia alguns que únicament havien tractat la pell en forma de perforat, com el *Flors Sanctorum* (nº 57) que era de fust i cuir amb formes picades i decorat amb 9 bolles, o un dels llibre de Santa Radegundis (nº42), que precisament combinava el color blau amb les cobertes picades i dos gafets daurats. A més d'aquestes decoracions hi ha certs llibres que evocuen les senyes d'identitat de la reina, i amb açò ens referim a la inscripció dels anagrames IHS, o més encertadament *Iesu* i *Christus* en el "Tractat de Contemplació" (nº 17 i 18) que evocava l'anagrama Bernardí i també el que estava gravat a la "Interpretació de sant Jeroni" (nº 9) on tenia el *Iesu* en una post del llibre i el *Christus* en l'altra.

Entre les obres més singulars cal destacar un llibre fet en oripell, que era una mena de planxa de llautó, de color daurat. (nº 38). El més destacable quan a luxe, era un "Llibre de la Mare de Déu" (nº 71) que estava elaborat amb cobertes de fusta decorades amb cuir roig empremtades (o adherides) amb damasquí violat, brodat amb fil d'or, i que tenia dos botons al cap de les cobertes amb perles menudes, dos tancadors obrats i guarnits de pegat

---

¹⁸⁸⁹ Definició extreta del Diccionari català-valencià-balear del Centre d'Estudis Catalans.

roig que estava brodat d'or; al cap tenia dos gafets d'or, on hi havia (diu) perles grosses i menudes, convertint-lo així més en una peça d'orfebreria que en un simple llibre.

Cal advertir també la decoració d'alguns volums en color negre. Un seria un llibre que es diu que està dedicat a un príncep, el qual apareix representat en la primera fulla del llibre sobre un fons daurat i portant un ceptre, que no s'ha pogut identificar (nº 34), un llibre de “Vicis i Virtuts” (nº 32) de pell negra, que tenia 9 bolles i 3 gafets i també, tot i que està fora de l'inventari, i que és dels llibres més curiosos que s'han relacionat amb la monarca. Aquest exemplar està conservat a la *Hispanic Society of America* de Nova York i són les denominades “Hores Negres”. Sembla ser que estan inacabades. Representen un santoral amb les festivitats de la Corona d'Aragó. L'ornamentació es conserva als marges d'uns fulls tintats de negre, d'ací la seua denominació, “Hores Negres”, com se'l coneix, que segons sembla seria d'influència francesa o almenys del nord d'Europa.¹⁸⁹⁰

La circulació de llibres

N'apareixen d'altres als comptes de la Cancelleria Reial, producte d'un encàrrec de la reina o d'alguna transacció amb ells. Cal pensar que, en algun moment, aquells llibres van eixir de la biblioteca reial per una raó o per altra. Entre ells, per exemple, tenim el que li va demanar al seu procurador Cristòfol de Montblanc, un *Vita Christi* que li pertanyia. Es tractava de l'obra d'Eiximenis.¹⁸⁹¹ La reina havia llegit aquesta obra, això és segur, ja que en una comanda feta al procurador de la seua casa, li demanava que enviés un volum del dit llibre d'Eiximenis al Papa:

“E així mateix vos encarregam e pregam que ensemps ab en Bertomeu Sellent al qual de nostra part ampareu verà si poren trobar un Vita Crist de mestre Francesc Eiximenis que volem per a donar de nostre Sant Pare que ens ha demanat que en sia de bona letra e ben legible e en un volem que encara que non sia molt sumptuós sia cosa que en pugem axir de vergonya es tal cosa trobeu remetem-lo al

---

¹⁸⁹⁰ PLANAS BADENAS, Josefina, “Entre Flandes y la Corona de Aragón: las Horas Negras de la *Hispanic Society of America*” en *El Mediterráneo y el Arte Español. Actas del XI Congreso Español de Historia del Arte (CEHA) (Valencia 1996)*, València, Generalitat Valenciana-Ministerio de Educación y Cultura, 1998, pp. 80-86.

¹⁸⁹¹ ARV, RC 18 (1457), f. 66 r.

dit en Sellent a vos remetent-los com abans sia possible e com és necessari suplir a la voluntat del dit nostre Sant Pare e guardau que hi faran diligència car ací jamás non haveu trobat”.¹⁸⁹²

La reina tenia molta predilecció pel *Vita Christi* perquè, a part d'aquesta comanda que va fer per regalar-lo al Papa, també apareixen cartes en les quals ens indica que volia enviar el mateix llibre a altres persones. En concret, quan una vegada, la reina, responent a una carta enviada de Cristòfol de Montblanc sobre els treballs que s'estaven portant a terme en el monestir de la Trinitat, aprofità per demanar-li un *Vita Christi* que li havia encomanat per tal d'enviar-lo al notari Rodrigo de l'Infant.¹⁸⁹³

A més, del *Vita Christi*, la reina posseïa parts del “Crestià”, car, el prior de sant Jeroni de la Vall d'Hebron li va enviar el segon volum d'aquesta obra.¹⁸⁹⁴ Així mateix, la monarca va demanar la compra d'un salteri, que valia 8 florins i la segona part dels “Morals de Job”, escrit en romanç.¹⁸⁹⁵ Aquestes comandes i préstecs de llibres sembla que estaven a l'orde del dia.¹⁸⁹⁶

II·luminadors, lligadors: creadors de llibres

Entre els artesans que s'han pogut localitzar al servei de la reina destaca el famós llinatge dels Crespí, de València. El primer de l'estirp que es coneix és Domingo Crespí, que era il·luminador i està documentat a mitjans del segle XIV. Després hi ha documentat Pere Crespí entre 1402 i 1437, com a il·luminador i enquadernador, encara que pareix que la seua tasca principal era la de lligador de llibres, o el que és el mateix, l'enquadernació. Aquest era possiblement germà de Domingo Crespí que es va casar amb una tal Caterina.¹⁸⁹⁷ No obstant això, el més conegut és Lleonard Crespí, fill de Domingo, que va treballar per al rei Alfons el Magnànim en la creació del seu Llibre d'Hores. També de la mateixa família, filla de Domingo i germana de Lleonard, era Bartomeua Crespí, que estava casada amb Domingo d'Adzuara (1397/1400-1440), altre important

---

¹⁸⁹² ARV, RC 18 (1457), f. 164 v.

¹⁸⁹³ ARV, RC 20 (1456), f.152 v.

¹⁸⁹⁴ ARV, RC 20 (1456), f. 95 v.

¹⁸⁹⁵ ARV, RC 19 (1456), ff. 141 v i 142 r. Tal vegada el comprà per a regalar-li'l a la seua donzella Antonia de Vallguarnera, que es cassava.

¹⁸⁹⁶ ARV, RC, 20 (1456), f. 151 v.

¹⁸⁹⁷ RAMÓN MARQUÉS, Nuria, *La iluminación de manuscritos en la Valencia gótica (1290-1458)*, València, Generalitat Valenciana, 2007, p. 148.

miniaturista documentat al servei de la reina Maria de Castella junt amb Pere Crespí. Domingo d'Adzuara es dedicava també a l'enquadernació.¹⁸⁹⁸ Com veiem, aqueixa família, la més exitosa d'entre les nissagues de miniaturistes de València, es va fer un lloc destacat al costat del rei Alfons, però també de la reina Maria, que segurament els va proporcionar tants encàrrecs com el seu propi marit.

L'estil d'aquests pintors i miniaturistes o pintors-il·luminadors s'emmarca dins del gòtic internacional, amb profundes arrels borgonyones i franceses, però també les seues miniatures comencen a mostrar escenes més naturalistes, i concretament del paisatge valencià de l'època, evocant els taulells de Manises dins de les estances del palau reial, com es veu al salteri d'Alfons el Magnànim (Figura 53), els tarongers, així com de la pròpia ciutat de València.¹⁸⁹⁹

Fig. 53. Psalteri-llibre d'Hores d'Alfons el Magnànim. Fragment.
Ms Add. 28962, fol. 281 v. British Library de Londres.

Entre els motius decoratius que es veuen als llibres de Domingo Adzuara i Pere Soler,¹⁹⁰⁰ destaquen els fullatges, que podien ser de raïm, fulles d'acant o trèvols, amb tiges entrelaçades, que provenien de la influència italiana, així com les *drôleries* i

¹⁸⁹⁸ ESPAÑOL BERTRAN, Francesca, "El salterio y libro de Horas de Alfonso ...", *cit.*, pp. 558-571.

¹⁸⁹⁹ RAMÓN MARQUÉS, Nuria, *La iluminación de manuscritos en la Valencia gótica (1290-1458)*, *cit.*, p. 122.

¹⁹⁰⁰ Segons Cornudella aquest il·luminador està documentat a València entre 1402 i 1429, i sabem que va treballar també per al Papa Luna. CORNUDELLA i CARRÉ, Rafael, "La il·luminació del llibre a Catalunya al voltant de 1400", en TERÉS i TOMÀS, Maria Rosa (coord.), *Catalunya i l'Europa septentrional a l'entorn de 1400. Circulació de mestres, obres i models artístics*, Roma, Universitat de Barcelona, Ircvum-Viella, 2016, p. 105.

bestions, figures fantàstiques que emmarcaven les escenes.¹⁹⁰¹ Aquestes modes provinents del gòtic internacional es van unir a la tendència, típicament catalana, de decorar els motius vegetals dels llibres amb punts fets amb pa d'or. Per tant, els llibres de la reina, tot i que no s'han conservat, presentarien una estreta relació amb aquests models. En part, totes aquestes novetats es poden veure en el que és la gran obra mestra de la miniatura a la cort, el salteri-llibre d'hores d'Alfons el Magnànim, obra dels Crespí, segurament de Leonard amb alguna participació, potser, del seu cunyat Adzuara. Aquest no era, però, un tipus nou de llibre ja que els llibres d'hores apareixien abans entre els béns de la reina Violant de Bar, de manera que els hàbits francesos arribats com a mínim des de l'època d'aquesta monarca d'arrels francesos, continuen clarament entre les preferències del rei Alfons i la reina Maria.¹⁹⁰²

Per tant, què suposaven els llibres per a les corts de l'època? Podríem concloure que la saviesa que atorgaven aquests en general, donaren a les reines medievals certa "independència". Tot i que era un mitjà per accedir a la cultura, que com ja hem vist, es cultivava sobretot als monestirs, no deixava de ser una educació dirigida. La majoria de les obres literàries eren religioses i devocionals. Els llibres d'aquest període són un reflex, per tant, de la ideologia implantada per l'Església, de la mà, sobretot, de sant Tomàs d'Aquino o sant Agustí. Aquesta, havia de fer servir la lectura com a eina per a ser una bona esposa, devota del seu marit, obedient i religiosa, així que alguns llibres eren una bona ferramenta per adoctrinar les dones.¹⁹⁰³

Tot i això, la reina es va permetre el luxe de ser ella mateixa l'electora de les seues obres i del lloc on demanar-les. Un exemple és la seua relació amb el Monestir de Montserrat de Barcelona, on va sol·licitar que li lliuraren un *De consolacione* de Boeci, traduït per Pere Busquets, monjo de Sant Feliu de Guixols, o el *Specchio della Croce* i el Tractat *Della Pacienza* de Domenico Cavalca, un frare que es dedicà a escriure llibres per educar a les dones; també al seu capellà, Joan Fuster, li va encarregar que fes que li enquadraren un llibre d'Hores. La cartoixa d'Escala Dei també va deixar llibres a la reina. La seua relació era el fruit d'ajudes mútues: aquesta els va sol·licitar un llibre

---

¹⁹⁰¹ RAMÓN MARQUÉS, Nuria, *La iluminación de manuscritos en la Valencia gótica (1290-1458)*, op. cit., pp. 37-38.

¹⁹⁰² PLANAS BADENAS, Josefina, "El salterio-libro de Horas de Alfonso V de Aragón", *cit.*, pp. 212-213.

¹⁹⁰³ CORTÉS ESCRIVÀ, Josepa, "Què llegien les dones? Biblioteques i llibres en València entre l'Edat Mitjana i el Renaixement", en *Dones i literatura entre l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Vol. I, BELLVESER ICARDO, Ricard (ed.), València, Institució Alfons el Magnànim, 2012, p. 720.

oracions i li va prestar un *Puniment d'Amor* a fra Bernat Escoriola, al mateix temps que va demanar al noble Olf de Pròxida que li enviés una còpia de les Epístoles de Sèneca.¹⁹⁰⁴ Un altre testimoni interessant són els regals que la reina feia a Mateu d'Agrigento. Ja que, aquesta demana que s'escriga i se retalle pergamí per escriure un llibre de cabrit anomenat *Summa* (que podria ser el del Gal·lés) per a enviar al frare Mateu d'Agrigento. El llibre el va fer l'il·luminador Domingo d'Adzuara, al qual se li van pagar 135 sous per aquest treball.¹⁹⁰⁵

Fora dels monestirs els proveïdors de llibres per a la cort no eren molts, més bé es circumscrivien a la participació del taller dels Crespí de València. I si la historiografia els dóna a conèixer sobretot per la seua vinculació amb el rei Alfons el Magnànim gràcies a l'elaboració del seu llibre d'Hores, obra de Lleonard Crespí, la reina va seguir confiant en aquest taller, i més concretament en altre membre d'aquesta família, Pere Crespí. Però, a més dels pintors i clans familiars que ja tenien cert prestigi i renom i que comptaven amb la confiança reial com aquests Crespí i Domingo d'Adzuara, hi hauria altres que realitzarien treballs puntuals. Tenim notícia d'un lligador de llibres, o enquadernador, de la ciutat de València, al qual se li demanaren els seus serveis i a qui se li pagà per un treball realitzat en 1423 per a la cort de la reina.¹⁹⁰⁶ Entre els noms coneguts d'aquests lligadors de llibres estan el de Francesc Ça Calm, de Barcelona¹⁹⁰⁷ o llibreters o persones que es dedicaven a vendre llibres, com és el cas del jueu de Saragossa, Salamó de Salnis, al que se li compren 24 llibres de paper amb cobertes engrutades blanques. Un tipus de llibres que es compraven en blanc perquè eren per a fer-se servir a la Cancelleria o per a les finances de la casa reial.¹⁹⁰⁸ De fet en un dels llibres de l'inventari s'esmenta un Baldufari (nº 22), un llibre amb cobertes vermelles. Normalment els Baldufaris eren una mena de llibre d' anotacions on els escrivans prenen nota del nom de les persones, la naturalesa de l'anotació, i que servien sovint per facilitar la busca d'actes, contractes o testaments, és a dir, una mena d'índex que facilitava al notari el rastreig d'aqueixos documents.¹⁹⁰⁹ Cosa destacable, tot i no ser un llibre religiós, és que estava decorat amb

---

¹⁹⁰⁴ Ídem.

¹⁹⁰⁵ ARV, MR 9356 (1427), f. 18 v.

¹⁹⁰⁶ ARV, MR 9344 (1423), f. 37 v.

¹⁹⁰⁷ ACA, MR 535 (1416), f. 54 v.

¹⁹⁰⁸ ACA, MR 541 (1420), f. 91 r.

¹⁹⁰⁹ CORTÉS, ESCRIVÀ, Josepa i BADENAS POBLACIÓ, María José, "El Baldufario: un registro notarial ignorado (Valencia, siglos XV al XVII)", en CANTARELL BARELLA, Elena i COMAS VIA, Mireia (eds.), *La Escritura de la Memoria: Los registros* en Barcelona, PPU. Promociones y Publicaciones Universitarias S. A., 2011.

el tema de la Pietat i parla dels manaments de Crist, possiblement fet decorar així per la pròpia reina Maria.

Altres dels artistes que hem pogut conèixer són: Jaume de Calatayud, al qual se li donen 600 lliures per la seua escriptura; Jaume Martí, també escriptor de la ciutat a qui se li pagaren 36 sous per uns sistern de llibre o a Ignocent Cubells, de Barcelona, que cobrà per escriure, a raó de 18 sous, unes Epístoles de Séneca en castellà i a Gabriel Falcó, llibreter de Tortosa a qui se li compren tres cuirs per a fer llibres, paper, cuirs vermells i pergamí.¹⁹¹⁰

Com es pot comprovar, en els encàrrecs de la reina s'especificava des del tema dels llibres fins i tot al fil o tela amb què anaven ornamentats. Entre les compres que s'encarreguen a la cort destaca el fil d'or per a dos llibres en pergamí: Possiblement un d'aquests seria el llibre d'Hores que la reina tenia sobre la Mare de Déu. Aquesta li'l encarrega al seu cambrer, Gabriel Sagra. I, també li demana que compre "caps de brodat, manilles d'or, un cuir de guadamez vermell, tot folrat i barrat de launia".¹⁹¹¹

6.2.4. *Els teixits*

La indumentària

Quan es va passar a inventariar els objectes de les cambres de les donzelles i de la reina, destacaren les peces de roba que allí es guardaven. L'inventari en descriu una bona quantitat, però és sobretot de les anotacions de la Reial Cancelleria i del Mestre Racional d'on n'hem tret més informació.

La indumentària va ser un element clau a través del qual els monarques es presentaven davant la societat com a model d'avantguarda i modernitat per mitjà de la utilització de les teles més exquisides, així com vestint els models més capdavanters. Sens dubte, actes com les festes, els jocs o les entrades reials a les ciutats suposaven una bona ocasió per a exhibir-se, car, no sols el vestit era important, sinó també tots els atributs que l'acompanyaven: el pentinat o les joies mostraven també el nivell adquisitiu de la persona que ho portava. Açò generava una imatge social, el principal objectiu de la qual

---

¹⁹¹⁰ HINOJOSA MONTALVO, José, "Aportaciones a la bibliología valenciana durante el reinado de Alfonso el Magnánimo, en *Ligarzas*, 7, 1975, p. 2219. ACA, MR 425 (1420/1421), f. 115 r.

¹⁹¹¹ ARV, MR 1347 (1427), f. 63 v.

seria calar en la societat, sent, com apunta García Marsilla, una de les millors eines de propaganda de la monarquia en la baixa Edat Mitjana.¹⁹¹²

La moda del segle XV va ser més diversa del que podríem pensar avui en dia. No va partir d'un mateix patró estilístic sinó que es va complementar amb les influències que provenien de diversos països arreu d'Europa, com França (amb el ducat de Borgonya al capdavant) o Itàlia. Però aquesta també van saber conservar les tradicions autòctones, influenciades a la vegada pel llarg període en què hi van romandre els musulmans, els quals van deixar una important petjada que va saber barrejar-se amb les novetats externes.

Els estils provinents de la cort dels ducs de Borgonya es van convertir en una de les principals influències per a les altres corts. Tanta va ser la difusió que van irradiar per tota Europa, que parlariem d'un estil propi: l'estil franco-borgonyó. Aquest va posar de relleu el nou valor atorgat al cos remarcant les formes sinuoses d'aquest. Per als homes va ser habitual la *jaqueta* i les calces (les quals recordaven la forma de les armadures de punta en blanc, més apegades al cos). La primera solia ser curta, cosa que deixava veure les cames, cobertes a penes per fines calces. Tot i que també hi havia d'altres vestits llargs, a mode de saia. Es va posar molt de moda el fet d'allargar el màxim possible els metres de tela per als vestits femenins. Aquesta prolongació no es limitava a la falda. També va ser costum molt difosa el fet d'incrementar al màxim la longitud de les mànegues. A més a més, hi havia diferents tipus de talls: mànegues estretes que sols s'obrien en la zona de la mà, deixant aquesta amagada, o mànegues molt amples que es portaven soltes o arplegades al canell.¹⁹¹³ Per remarcar la figura s'afegien botonaments que recorrien el tors, o es marcarva la cintura, per davall del pit. Els vestits eren llargs i estrets, donant així una imatge més esvelta de la figura, que s'accentuava més si cab amb plecs al davant i al darrere. Al mateix temps, en el cas de les dones, es va donar una certa llibertat als escots, que es van pronunciar, i al fet de tallar les mànegues, de manera que deixaven veure les camises interiors (costum directament importada des d'Itàlia).

A l'inventari de la reina Maria es descriuen una gran quantitat de peces per vestir. Entre elles destacaven les cotes. La cota era una mena de vestit superior que es posava sobre la saia o la gonella. Solia ser de tall ample, amb mànegues més curtes que la gonella o sense, coll redó, i es passava per davant. Es podia portar baix de la hopalanda o el mantó.

---

¹⁹¹² GARCIA MARSILLA, Juan Vicente, "Vestir el poder", en *Art i societat a la València medieval*, Catarroja-Barcelona, Afers, 2011, p.1

¹⁹¹³ SIGÜENZA PELARDA, Cristina, *La moda en el vestir en la pintura gòtica aragonesa*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 2000, p. 164.

Entres les que posseïa la reina Maria hi havia “una mitja cota negra de Mellines folrada de setí negre; una mitja cota de xamellot negre sense folradura ja oldana¹⁹¹⁴ i una folradura de pell de Navarra separada de la dita roba, ja molt usada. També tenia dos mitges cotes de fustani de vellutat vergat sense folradura, una roba o cota de drap negre fi, folrada de setí negre o una mitja cota de drap negre, folrada de setí negre, molt usada.”¹⁹¹⁵

Una altra de les peces d'indumentària era l'aljuba o marlota, que era una peça d'influència morisca. Eren peces de portar sobre, amples i de tall acampanat. Obertes per davant es nugaven amb botons. La seva llargària oscil·lava entre baix del genoll i llarg fins els peus.¹⁹¹⁶ Aquesta peça de roba també apareixia als inventaris d'altres reines: Mata d'Armanyac tenia una prou luxosa, decorada amb teixit d'or de Venècia i folrada de pell d'ermeni; altra amb pell de vaires que anava acompanyada d'un mantonet;¹⁹¹⁷ Maria de Luna tenia almenys dues: una de vellut negre i altra de vellut blanc.¹⁹¹⁸ Per la seua part, la reina Maria de Castella tenia “una aljuba de seda blanca amb pèl a cascuna part, quasi sembla de pell, amb una veta entorn vermella, molt vella i una roba o merlota (jaqueta mudèjar) de pell de corderines (pell d'anyell o ovella) de Navarra, molt velles”.¹⁹¹⁹

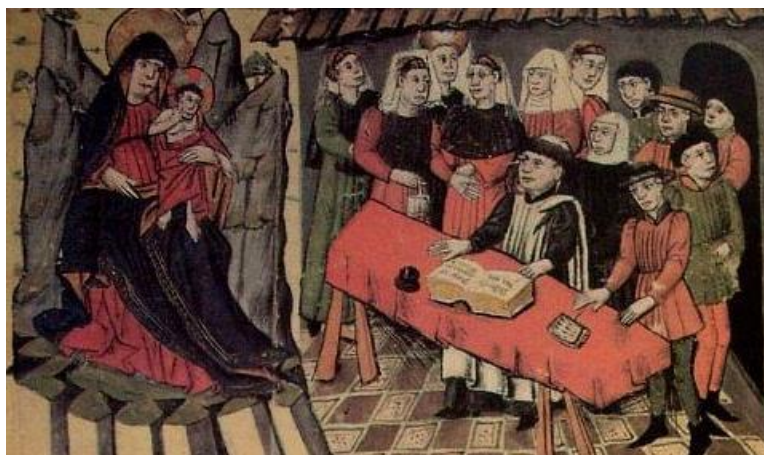

Fig. 54. Llibre Vermell de Montserrat. Biblioteca del Monestir de Montserrat, f. 134 v.

¹⁹¹⁴ Vella o usada.

¹⁹¹⁵ TOLEDO GIRAU, José, *Inventarios del Palacio Real...*, cit., pp. 103-104.

¹⁹¹⁶ SIGÜENZA PELARDA, Cristina, *La moda en el vestir en la pintura gòtica aragonesa*, cit., p. 153; AYMERICH BASSOLS, Montserrat, “Jaume Copí, un brodador flamenc al servei de la família reial: de Pere el Cerimoniós a Violant de Bar i Maria de Luna”, en TERÉS i TOMÀS, Maria Rosa, (ed), *Catalunya i l'Europa septentrional a l'entorn de 1400. Circulació de Mestres, obres i models artístics*, en.), Roma, Viella, 2016, pp. 23- 24.

¹⁹¹⁷ JAVIERRRE MUR, Aurea, *Mata d'Armanyac, duquesa de Girona*, Barcelona, ed. Rafael Dalmau, 1967, p. 50.

¹⁹¹⁸ *Ibidem*, p. 140.

¹⁹¹⁹ TOLEDO GIRAU, José, *Inventarios del Palacio Real...*, cit., p. 103.

Una altra indumentària típicament femenina, i pareix ser que per a dones de certa edat, era la gonella, o hàbit, que es solia combinar amb una toca. Normalment eren amples i no mostraven massa la figura. Amb una d'aquestes goneses o hàbit apareixia la reina representada en el retaule amb el Sant Miquel o al llibre vermell de Montserrat (Figura 54).¹⁹²⁰ També es podien portar sense mànegues, per la qual cosa hi havia algunes que tenien mànegues que es podien posar i llevar com és el cas de la “gonella de drap florentí morat, folrada de corderines blanques amb les mànegues llevadisses del dit drap” que es menciona a l'inventari.¹⁹²¹ Cotes, mantells, goneses i aljubes no mancaven en els armaris de les reines de la Corona d'Aragó des de mitjans del segle XIV. Mata d'Armanyac tenia una gonella de drap blau de Londres, amb mànegues de sendal de seda,¹⁹²² la infanta Joana, per la seua part, disposava d'una gran varietat de goneses: “una de drap lestonat¹⁹²³ vert”, folrada de pell de conill; una gonella de mellines vermelles i una de drap morat sense mànegues.¹⁹²⁴

Taula 108. Peces de roba custodiades per Isabel Soler i Leonarda de Castro segons l'inventari de la Reina

PEÇA DE ROBA	LOCALITZACIÓ
Item un sombrero o capell de sol guarnit de vellut negre dins e de fora	Nº 23, p. 41
Item una camisa de home de tela prima que era per mostra de camises con no volra fer al nostre Rey	Nº 26, p. 41
Item una ligamcama de parxo vermell de qualsque dos palms de larch ab una civella, cap e cinch platons plans d'or	Nº 28, p. 41
Item dos troços de brocat blau, la hu tira dos alnes de larch afegits de molts troços e ha tres quarts de ample, e l'altre tira una alna e un palm e mig de la dita amplària, e un trocet de brocat carmesí de tres dits de ample e tres palms e mig de larch	Nº 29, p. 41

¹⁹²⁰ Vegeu el Retaule de la Mare de Déu, l'Àngel Custodi i Sant Jeroni, de Joan Reixach: Figura 50.

¹⁹²¹ TOLEDO GIRAU, José, *Inventarios del Palacio Real...*, cit., p. 104.

¹⁹²² JAVIERRRE MUR, Aurea, *Mata d'Armanyac, duquesa de Girona*, Barcelona, ed. Rafael Dalmau, 1967, p. 49.

¹⁹²³ A llistes

¹⁹²⁴ DE SALAS, Xavier, “Inventari de béns mobles de l'infanta Joana”, en *Analecta Sacra Tarraconensia*, VIII, pp. 118-119.

Item una llista vermella morisca de un palm e un quart de ample ab un listo per lo mig, de seda groga e altres colors, e tirava sis alnes, tres palms e mig	Nº 30, p. 41
Item un altre tros de lista vermella morisca de ample de tres quarts bastants, ab un listo al mig de diverses colors, e tira de larch cinc alnes.	Nº 31, p. 41
Item un altre tros de lista verda morisca de ample de tres quarts, ab una lista per mig de diverses colors, e tira dos alnes tres palms	Nº 32, p. 41
Item un altre tros de lista verda semblant del damunt dit, que tira una alna e un palm.	Nº 33, p. 41
Item una camisa de tela de Olanda prima de home, la qual no es cosida	Nº 34, p. 42

La reina tenia diverses gonelles més: “una gonella de drap florentí morat, folrada als peus d’altre drap morat amb cortapisa de corderines negres de Navarra; una gonella negra la qual era de florentí morat i pel dol es va tenyir de negre; dues gonelles o faldetes de drap de grana, folrada la una de pell blanca rulla i l’altra sense folradura; una gonella de saia negra morada que també es va tenyir de negre i altra gonella de saia folrada de tela blanca amb cortapisa de corderines negres”.¹⁹²⁵ Podem incloure en aquest apartat les faldetes de blanquet fi que es descriuen també a l’inventari.¹⁹²⁶

Taula 109. Folrades, mantons, gonelles i pells que custodiava Antoni Alamany al guarda-roba

PEÇA DE ROBA	LOCALITZACIÓ
Primo dues miges peces de cadins blancs de Perpenya amples e prims ab una camisa de canem vermell per coberta	Nº1, p. 101
Item un tros forradura de martes gebelins de una cota molt usada ab les manegues de corderines (tatxat)	Nº 2, p. 101
Item una forradura de marts gebelins de miga cota	Nº 3, p. 101
Item un troç de forradura de marts gebellins, vells, molt usats, ab manegues de corderines blanques	Nº 4, p. 101

¹⁹²⁵ TOLEDO GIRAU, José, *Inventarios del Palacio Real...*, cit., p. 104.

¹⁹²⁶ Veiem açò a les mànegues de les clotxes (capes), mantons... Ibidem, p. 114. Respecte al simbolisme del que parlem cal veure l’obra: BLANC, Odile, *Parades et parures. L’invention du corps de mode à la fin du Moyen Âge*, Paris, Gallimard, 1997, p. 101.

Item dos troços de marts que son forradura de boques de manegues, molt velles	Nº 5, p. 101
Item una miga cota negra de Mellines forrada de ceti negre	Nº 32, p. 103
Item una aljuba de seda blanca ab pel a cascuna part, quasi sembla de pell, ab una veta entorn vermella, molt vella	Nº 33, p. 103
Item un manto de fustani vergat forrat de tela	Nº 34, p. 103
Item un faset de drap de llana, de grana, forrat de corderines blanques	Nº 35, p. 103
Item un faset de cuyro de xamos, molt vell	Nº 36, p. 103
Item dues mànegues de drap negres, forrades ab forradura de corderines blanques una mà d'amplària, forrat de corderines negres vers lo puny, separada de les mànegues la forradura	Nº 37, p. 103
Item un mantó de Mellines negre forrat de corderines negres, ubert davant e fes als costats	Nº 38, p. 103
Item un pordomàs de cadins tenat	Nº 39, p. 103
Item una miga cota de xamellot negre sens forradura ja oldana, e una forradura de pell de Navarra separada de la dita roba, ja molt usada	Nº 40, pp. 103-104
Item un mantó de xamellot negre sens forradura, ja oldà	Nº 41, p. 104
Item un faset de drap de llana, de grana, sens forradura, ab algun tros de pell de corderines blanques, molt dolents, que era forradura del dit faset	Nº 42, p.104
Item un mantonet de mostivaller negre, forrat de pell de corderines blanques, sotil molt	Nº 43, p. 104
Item dues miges cotes de fustani vergat sens forradura	Nº 44, p. 104
Item un mantonet de fustani vergat forrat de tela	Nº 45, p. 104
Item una roba o merlota de pell de corderines de Navarra, molt vella	Nº 46, p. 104
Item una miga cota de la dita Senyora de drap negre, forrada de cetí negre, molt usada	Nº 47, p. 104
Item una roba o cota de la dita Senyora de drap negre fi, forrada de cetí negre. /Totes les dites coses, robes e mantos e altres coses de drap són de la persona de la dita Senyora/	Nº 48, p. 104

Item una gonella de drap florentí morat, forrada de corderines blanques ab les mànegues levadiçes del dit drap	Nº 49, p. 104
Item una gonella de drap florentí morat, forrada als peus d'altre drap morat ab cortapisa de corderines negres de Navarra	Nº 50, p. 104
Item una gonella negra la qual era de florentí morat e per lo dit dol fon tenyida de negre	Nº 51, p. 104
Item dues gonelles o faldetes de drap de grana, forrada la una de pell blanca rulla e l'altra sens forradura	Nº 52, p. 104
Item una gonella de saya negra la qual era morada e per lo dit dol fon tenyida de negre	Nº 53, p. 104
Item una gonella de saya tenada forrada de tela blanca ab cortapisa de corderines negres	Nº 54, p. 104
Item unes faldetes de blanquet fi	Nº 55, p. 104

Entre els tocats o barrets hi havia multitud de models. En la Corona d'Aragó destacaren els *bonets* o el *capells*. Tot i que els de forma cònica eren dels que més agradaven a la cort borgonyona, les reines d'Aragó van ser més modestes en aquest

Fig. 55. Llibre de Privilegis i Ordinacions de la Confraria dels Hortolans de Barcelona, f. 18 v. AHCB

aspecte, donat que van mantenir certs tocats i toques tradicionals en la seua indumentària que solien ser de tall rectangular i semicircular i que emmarcaven el rostre amagant els cabells. Però al mateix temps hi havia algunes formes que recordaven la moda italiana. Un exemple és la que es coneix com *toca corbada*, i prisada que arribava fins el front però deixava al descobert la templa. També va ser molt habitual portar una doble toca: la corbada, toca anomenada de *rebozo*, en castellà, perquè envoltava el coll o s'unien les vores en el centre, i després es posava altra per damunt a mode de vel.

El contacte amb la tradició musulmana va enriquir la indumentària tant a la Corona de Castella com a la d'Aragó. Entre les peces més utilitzades pels monarques que recordaven l'herència andalusina estaven els turbants

o *alhareme*, fets amb lli o teles molt transparents. Un exemple el podem veure en la representació de la reina en el “Llibre de Privilegis de la Confraria dels Hortolans” (Figura 55) de Barcelona, on apareix amb una mena de turbant. La *marlota*, que era una túnica, o els tocats o toques, en la Península bevien clarament de la influència musulmana (tot i que de manera generalitzada, la toca era una peça que es coneixia en tota Europa des del segle XII, i era utilitzada tant per homes com per dones). Tot i així, segons el país rebia unes característiques específiques. En el cas de la Península va ser habitual portar-la a l'estil de turbant, la qual mostrava clarament aqueixa reminiscència àrab.

Però, també, les llistes i brodades per a camises es van fer molt populars (ho testimonien els inventaris reials com el de la reina Maria) i eren una clara influència mudèjar. La camisa podia estar decorada de diverses maneres: hi havia de brodades, elaborades amb passamaneria, o llistades (es tractaven de camises decorades amb cintes de diversos color cosides a aquestes).¹⁹²⁷

Les teles procedents d'altres continents o de la resta d'Europa s'aniran introduint a través del comerç, –com també ho seguien fent els contactes amb el món islàmic de la Península– com assenyalava, ja al segle XVIII, Sempere y Guarinos. Les costums islàmiques no eren desconegudes ni per als castellans ni per als catalanoaragonesos ja que el comerç era constant, a l'igual que es coneixien les formes de menjar dels veïns musulmans, els seus panys d'or o l'arquitectura islàmica, generant, entre els poderosos, un gust per allò exòtic. Per això, van tenir molt en compte la moda islàmica. Aquestes novetats les van potenciar els monarques per donar una imatge de modernitat i diferenciar-se davant la resta dels seus súbdits.¹⁹²⁸ Per aquest motiu se li donà certa importància, com tenim ací testimoni, al gust per allò hispano-flamenc, que denotava un gust estètic refinat i de poder que deriva d'aqueixes influències del passat. Un gust que ja apareix a partir de Pere I de Castella, segurament per l'exotisme i el luxe, no sols en la roba sinó també en l'arquitectura o decoració¹⁹²⁹ que mirava encara cap al regne de Granada amb admiració, i mantenia amb ell una mútua influència. Tots aquests estils van a convergir en un corpus ben articulat que va donar certa riquesa i varietat a la vestimenta hispana medieval.

---

¹⁹²⁷ SIGÜENZA PELARDA, Cristina, *La moda en el vestir en la pintura gòtica aragonesa*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 2000, p. 154.

¹⁹²⁸ SEMPERE i GUARINOS, Juan, *Historia del lujo y de las leyes suntuarias en España*, Valencia, Institución Alfons el Magnànim, 2000, p. 17.

¹⁹²⁹ JODAR MENA, Manuel, “El gusto por lo morisco como símbolo de identidad del poder. El caso del condestable Iranzo en el reino de Jaén”, en *Revista de Antropología Experimental*, 12, 2012, p. 340.

Important teles de l'exterior

Moltes de les peces amb què s'elaboraven les vestidures van vindre de l'exterior. Els principals proveïdors de teles eren Anglaterra (sobretot Bristol), Flandes, i ciutats com Reims, Cambrai o Arràs. Aquestes ciutats i països apareixen recurrentment en els llibres de comptes de la reina Maria. Per tant, es pot comprovar com es mantenia un mercat obert amb el nord d'Europa, no sols comercial sinó també pel que respecta a la introducció de nous dissenys. Els comptes del Mestre Racional ens han desvetllat la major part d'informació pel que respecta a la indumentària, i les notes ens parlen sobretot de compres de teles, fils o pells, la custodia de les quals corria a càrrec del personal de la cambra.

D'altra part, una de les matèries més preuades era la seda; la major part de comerciants de sedes romanien a ciutats com Barcelona o València i a més dels locals també van tenir una certa presència els italians. Aquest s'encarregaven de portar i trametre als botiguers de les ciutats les teles més demandades, en aquest cas per les altes jerarquies, on es trobava el personal de la cort i la reina. Tenim el cas del florentí Jacopo de Tomaso, que després apareixerà com a botiguer en València que venia teles tan preuades com l'atzeituní, una tela que tenia el seu origen a Xina i que en aquesta època ja circulava molt per Europa.¹⁹³⁰ El primer d'abril de 1417, a aquest Jacopo de Tomaso se li fa un pagament per haver comprat 13 alnes d'atzeituní blau; i a Bernat Bonmacip per fer una cota per a Alfons d'Estúñiga, fill de l'ama de la reina.¹⁹³¹ A altre mercader que era de Sicília: Rubert Camanello, se li va comprar vellutat.¹⁹³² A Guido Mateu se li encarregaren unes cotes blanques per a la Reina i per a Violant d'Aragó per a la festa de la Mare de Déu d'Agost, a més d'un encàrrec de vellut que li va fer Joan de Vergues, que recordem, era el primer sastre que va treballar per a la reina Maria.¹⁹³³

Una vegada les teles arribaven d'altres països, els comerciants de les ciutats o els botiguers eren les persones a les quals el veler, el cambrer o brodador de la reina, s'encarregaven d'anar a buscar i comprar el material. En els inicis del regnat de la reina

---

¹⁹³⁰ ACA, MR 537, f. 31 v.

¹⁹³¹ ACA, MR 536 (1416), f. 46 v. Aquest regals eren habituals entre la reina i els nobles que més apreciava. I com hem tingut ocasió de veure en el capítol inicial de la cort, als nobles se'ls solia gratificar amb béns de prestigi: retauls, roba, etc. A Jacob se li va comprar anys més tard, burell vellutat: ACA, MR 537, f. 27 r.

¹⁹³² ACA, MR 537, 39 r.

¹⁹³³ ACA, MR 537, f. 51 r. Joan de Vergues està documentat a palau entre 1416 i 1430 (Vegeu l'Índex del personal de la Cort).

es feren diverses compres, sobretot a València i a Barcelona, com per exemple a Berenguer de Roda, un barceloní al qual se li comprà fil d'or, de seda i de grana.¹⁹³⁴ Però també es mantenia un comerç amb la resta d'Europa i Orient i amb el sud de la Península Ibèrica, concretament amb Almeria. D'allí es compraven molts fils i teles com les “peces de fil d'Almeria, romania listades fetes camises per al rey i la reyna, que foren comprades per Raphaella, la dona de l'escriba de ració, Bartomeu Gras, el primer dia de febrer de 1417”.¹⁹³⁵ La compra de betes i llistes associades a fer peces de tela com eren les camises, podrien indicar el desig d'imitar de vestimenta d'estil mudèjar (amb teles llistades), tant del gust de la reina.

Altre personatge que coneixem és Galceran de Santàngel, draper de Daroca al que se li compraren 7 coldos de “drap de sant Joan vermell” i mig drap verd i al convers Gonsalvo D'Esplugues 3 quarts de drap blanc.¹⁹³⁶ De Barcelona coneixem a Pere Jovellar, a qui se li compren martes per a folrar, qui tenia a més un drap en penyora de la reina que li va ser restituit per cert drap de grana ¹⁹³⁷ i a Bernat Roca, a qui se li paga per mellines de grana, a dos dies de setembre de 1421.¹⁹³⁸

Taula 110. Mercaders i botiguers de teles documentats treballant per a la reina
Maria

BOTIGUER	PROCEDÈNCIA O LLOC DE TREBALL
Jacobo de Tomàs	florentí resident a València
Rubert Camanello	Sicilià
Guido Mateu	Italià
Berenguer de Roda	Barceloní
Jacobo Tomàs	botiguer de València
Galceran Santàngel	draper de Daroca
Gonsalbo D'Esplugues	-----
Pere Jovellar	Barceloní
Bernat Roca	-----

¹⁹³⁴ ACA MR 537, f. 42 v.

¹⁹³⁵ ACA MR 536 (1417), f. 22 v.

¹⁹³⁶ ACA, MR 425, f. 98 r.

¹⁹³⁷ ACA, MR 425 (1421), f. 99 r.

¹⁹³⁸ ACA, MR 425 (1421), f. 154 v.

Lleis que ordenen el luxe

Acabem d'explicar com els monarques busquen d'alguna manera distingir-se de la resta i crear una pròpia imatge. Doncs bé, açò es podia aconseguir de diverses formes: una era dotar-se de béns de prestigi, elements exòtics i cars, i altra manera, era mitjançant ordinacions i lleis, que els permeteren gaudir i exhibir aqueixos béns de prestigi com serien objectes de luxe, panys d'or, pelleteria o joies, restringint a ells mateixos l'ús d'aquests. Açò va ser evident tant a la Cort de Castella com a la d'Aragó.¹⁹³⁹ Dins de l'àmbit de la Corona d'Aragó es coneixen diverses Ordinacions reials com la de Pere el Cerimoniós, en 1358, arreglada en els Furs de València; l'aprovada en 1418 per Alfons el Magnànim, que prohibí portar folres de les pells més cares com ho eren la marta o la gebelina, entre altres; o la de Joan II, lloctinent del rei en 1446, que vetava una orde contra les vestimentes llargues que es portaven arrossegant per terra.¹⁹⁴⁰ Precisament, d'entre les principals peces de roba que apareixen a la documentació de la reina Maria destaquen les pells. És una prova per tant, de que les ordinacions elaborades pel seu marit, tal i com acabem de veure, no s'aplicaven a l'estament reial. A més de la seua utilitat pragmàtica, les pells eren un element que prestigiava a la persona que les portava.

La reina tenia dues protegides d'importància a la seua cort: Violant d'Aragó i la filla del comte d'Urgell, Joana. Per a aquestes també s'encarregaran compres, com per exemple la que va fer per a ella i per a Violant D'Aragó de 28 “alnes de drap de Roan, burell e 10 alnes de Mellines negres e de certa pellices”¹⁹⁴¹ “o el drap de raç ab capes” que donarà a la seua altra protegida, Joana d'Urgell.¹⁹⁴² És interessant apreciar com els vestits de les donzelles no s'ornamenten amb brocats, o altres decoracions fetes amb fil

---

¹⁹³⁹ L'aparició d'unes lleis sumptuàries va vindre en part, pel creixent poder de la noblesa, que cada volta es podia permetre més la compra d'aquest tipus de peces de roba. Açò, va obligar, en part, als monarques a crear una sèrie d'eines per tal de restringir aqueix privilegi sols a la Monarquia. Dins de les lleis de la Cort de Castella, destaquen en 1351, les Corts de Valladolid, que elaboren el *Ordenamiento de los Menestrales*, on es donen una sèrie de pautes sobre la sisa de la roba; Juan I, també manà que cap persona, excepte els infants de la corona, pogueren vestir-se amb or, seda o ornaments d'argent i pedres, entre altres coses. Aquest Ordenament va ser continuat per Enric II i altres monarques posteriors. En les corts de Palenzuela, en 1452 es demanà una renovació de les Lleis sumptuàries d'Alfons XI. Totes aquestes lleis apareixen descrites en SEMPERE i GUARINOS, Juan, *Historia de las leyes suntuarias en España, cit.*, pp. 194-197.

¹⁹⁴⁰ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, “Ordenando el lujo. Ideología y normativa suntuaria en las ciudades valencianas (siglos XIV y XV)” en BROUQUET, Sophie y GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente (eds.), *Mercados del lujo, mercados del arte. El gusto de las elites mediterráneas en los siglos XIV y XV*, València, PUV, 2015, p. 569.

¹⁹⁴¹ ACA MR 539, f. 39 r. i 42 v.

¹⁹⁴² ACA MR 544,2 (1431), f. 32 r.

d'or o argent; açò quedava reservat per a la reina, tal i com s'havia delimitat a les Ordinacions.

Fig. 56. Comentari dels Usatges o Usatges de Masquilles, f. 1.; AHCB.

La indumentària com a element de prestigi

Depenent de les teles que s'utilitzaven es podia conèixer l'estatus social d'una persona. Entre els materials més costosos estaven les pells, difícils d'adquirir i molt cares. Hi destacaven les pells de llúdria i de mustela, les quals s'utilitzaven per folrar capes, cots o mantons, on es deixaven entreveure en les vores de les mànegues, com les que porta la reina Maria al Comentari dels Usatges (Figura 56). Eren apreciades, no tant per la seua bellesa sinó perquè eren difícils d'aconseguir.¹⁹⁴³ Les capes, mantons o mantonets eren peces habituals de les cambres de les reines, i així la infanta Joana d'Aragó, filla de Pere el Cerimoniós, tenia tres mantonets, alguns d'ells folrats de vaires i un d'ells provinent

¹⁹⁴³ BENITO VIDAL, María Purificación, *La indumentaria valenciana del siglo XV en la pintura de los pintores primitivos valencianos*, València, Universitat de València, 1974, p. 8.

de Melines (Bèlgica), a més d'un mantó per a cavalcar.¹⁹⁴⁴ També disposava de tres curtapeus, que eren teles fetes en vellut: un brodat; un de grana i altre folrat de vaires.¹⁹⁴⁵ Un mantó de fustani vergat folrat de tela; un faset de drap de llana, de grana, folrat de corderines blanques; altre fasset (o gipó) de cuir de xamos (o luxós), molt vell; un mantó de xamellot negre sense folradura; un mantonet de mostivaller¹⁹⁴⁶ negre, folrat de pell de corderines blanques sotil; un mantonet de fustani vergat forat de tela. Totes aquestes peces es poden trobar a altres cases de reines i infantes com a la de la reina Elionor de Sicília, que tenia una col·lecció de mantons i aljubes de tafetà de diversos colors.¹⁹⁴⁷ La infanta Joana tenia una gonella folrada de pell de conill i una hopalanda de pell de vaires, però també tenia una capa per a cavalcar folrada de pell d'esquirol, al igual que Maria de Luna, que també tenia una capa per cavalcar amb el mateix tipus de pell.¹⁹⁴⁸ Per un altre costat, la reina Maria de Luna també disposava de teles de Melines i un mantonet d'atzeituní decorat amb perles, com l'anterior. També tenia dos mantons obscurs: un negre i altre morat per a Setmana Santa; altre mantó era de vellut blanc frunzit, entre altres.¹⁹⁴⁹

La compra de pell es va fer habitual per folrar les capes i els vestits. Són nombroses les compres de pells d'animals que hi ha documentades com la que el pellisser de la reina va fer a Joan Junyent, botiguer de Barcelona per una pell comprada per “certs vestits qui en los mesos de setembre a febrer són stats fets o en costures”.¹⁹⁵⁰ Al mateix se li compra en 1417 “per una folradura de una cota de dona Violant d'Aragó [i] una cota de mellines negres ab folradura de vays”.¹⁹⁵¹ O les compres fetes per Joan de Vergues, el sastre de la reina, per fer folrar alguns vestits “nous de Xipre argentat d'or partit per brodadures dels dits vestits”.¹⁹⁵²

Altres de les peces que es troben a l'inventari de la reina Maria són: “dues mànegues de drap negres, folrades amb folradura de corderines blanques d'una mà d'amplària, folrat

---

¹⁹⁴⁴ Entre les peces de roba de Maria de Luna també trobem un mantó a propòsit per a cavalcar.

¹⁹⁴⁵ DE SALAS, Xavier, “Inventari de béns mobles de l'infanta Joana”, en *Analecta Sacra Tarraconensia*, VIII, 1932, p. 118.

¹⁹⁴⁶ Segons el Diccionari català-valencià-balear de l'Institut d'Estudis Catalans vindria a definir-se com un topònim d'una població que a l'Edat Mitjana era productora i exportadora de draps. Apareix documentat amb diverses variants: Mostiveller, Mostivalleres, Mostiuelet i Mustinaler. S'ha intentat relacionar amb la vil·la de Moustiers (França).

¹⁹⁴⁷ DEIBEL, Ulla, *La reyna Elionor de Sicília. Sobiranes de Catalunya: recull de monografies històriques 10*, en *Real Academia de Bones Lletres de Barcelona*, Vol 10, Barcelona 1928, p. 414.

¹⁹⁴⁸ DE SALAS, Xavier, “Inventari de béns mobles de l'infanta Joana”, *cit.*, pp. 118-199.

¹⁹⁴⁹ JAVIERRE MUR, Aurea, “María de Luna, reina de Aragón”, *cit.*, pp. 140-144.

¹⁹⁵⁰ ACA MR 536 (1417), f. 40 v.

¹⁹⁵¹ ACA MR 537 (1417), ff. 53 r i 53 v.

¹⁹⁵² ACA MR 536 (1417), f. 53 r.

de corderines negres ver el puny, separada de les mànegues la folradura; un pordomàs o vestit de cadins tenat; un faset de drap de llana, de grana sense folradura amb un tros de pell en corderines blanques molt dolents, que era folradura del dit faset.”¹⁹⁵³

Altra tela que també va ser important va ser la seda. Ja coneguda en la Península en el segle X, abans que a França. En aquesta època la seda valenciana, que encara no va tenir la importància que va assolir després, es comprava d’Almeria. De fet el sastre de la reina, Alí Xupió, que li feia les comandes de la seda i també de joies les importava d’allí. Eren teles apreciades per la lluentor així com per la suavitat que oferien, i moltes vegades anaven brocades amb fils d’or i argent.

El vellut, sobretot amb colors discrets, o negre, es va ficar de moda per a la monarquia en el segle XIV.¹⁹⁵⁴ Ja hem vist com la infanta Joana, Elionor de Sicília o la reina Maria de Luna disposaven riques peces de roba fetes amb aquesta seda. Poc després del casament de la reina Maria de Castella, en 1417, el propi tresorer del rei, Ramon Fivaller, fa una donació a les donzelles de la reina de vellut negre:¹⁹⁵⁵ i “dos cots de un drap negres de çeret forrat de pell negres e altres de drap de mellines negres” que compra a Guido Matheu, així com una cota d’atzeituní avellutat negre.¹⁹⁵⁶ Sembla que aquestes teles, com la de Melines i l’atzeituní eren habituals en aquest tipus d’indumentària, perquè la reina Maria de Luna també tenia “un cot amb falda de Mallines folrat d’esquirol i un cot d’atzeituní blanc”.¹⁹⁵⁷ L’atzeituní, que era paregut al vellut i de color de l’oliva, o el setí, eren de les teles més preuades per la reialesa des del segle XIII, que ornamentat amb els brocats d’or, les llistes i vetes els conferien preciosisme i vistositat.¹⁹⁵⁸ El setí tenia una procedència oriental –igual que l’*atzeituní*, que tenia el seu origen (d’ahí el nom) amb la ciutat Xinesa anomenada pels àrabs Zaitun però que a la baixa Edat Mitjana ja es

---

¹⁹⁵³ TOLEDO GIRAU, José, *Inventarios del Palacio Real...*, cit., pp. 103-104.

¹⁹⁵⁴ El vellut apareix al final del segle XIII. GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, “Vestit i aparença en els regnes hispànics”, en NARBONA VIZCAÍNO, Rafael (coord.), *Jaume I i el seu temps 800 anys després*, Encontres Acadèmics de Castelló, Alacant i València, Castelló de la Plana, 2012, p. 624.

¹⁹⁵⁵ ACA MR 537 (1417), f. 8 r.

¹⁹⁵⁶ ACA MR 538, f. 23 v.

¹⁹⁵⁷ JAVIERRE MUR, Aurea, “María de Luna, reina de Aragón”, Madrid, CESIC, 1942, p. 139. La reina Maria de Luna també posseïa “altres cots castellans amb mantonet de pany d’or d’Espanya, altre mantonet de drap giroflat de Malines que anava amb un mantonet morisc; tenia també un cot de pany d’or amb camp negre decorat amb les divises de corretges i corones, folrat amb arminy i un cot de vellut blau abrotxat amb anelles d’or, una cota d’azeituní negre de Florencia (altre en color morat)”; etc.

¹⁹⁵⁸ GARCIA MARSILLA, Juan Vicente., “Vestit i aparença en els regnes hispànics...”, cit., p. 624. Vegeu també del mateix autor: “La moda no es capricho. Mensajes y funciones del vestido en la Edad Media. *Fashion is not a whim. Messages and functions of clothing in the Middle Ages*”, en *Vinculos de Historia*, 6, 2017, p. 75 i “Vestir el poder. Indumentaria e imagen en las cortes de Alfonso el Magnánimo y María de Castilla”, en *Res Publica*, 18, 2007, pp. 353-373.

distribuïa pels diversos artesans europeus– i era una tela de seda, blanca i molt pareguda al ras.¹⁹⁵⁹

Altres teles menys vistoses, però imprescindibles, que trobem molt a la documentació, són les teles holandeses, que s'utilitzaven per fer camises i llençols, com per exemple: “una camisa de tela de Olanda prima de home, la qual no és cosida o mija tela de Olanda grosseta, de larch de tres alnes e mitja i altre troç de mija tela de Olanda, de larch de dues alnes e tres palms”.¹⁹⁶⁰ Com resultava ser un llenç fi era òptim per roba interior, com per exemple per a una “ligacama de parxó vermell de qualsque dos palms de larch ab una civella, cap e cinch platons plans d'or” que descriu l'inventari de la reina, i que es subjectava per una sivella, tot i que també podien anar lligades.¹⁹⁶¹

Una correcta imatge no es podia descuidar si no es tenien en compte altres elements complementaris com els tocats, les toques o les sabates. Un dels elements per a cobrir que més es va utilitzar va ser el capiró. Tenim constància que el brodador, Joan Figueres va fer “un caperó brodat per a la reyna”; i el sastre, Joan de Vergues “un cot, un mantó, una manteta de Mellines negres”.¹⁹⁶² El caperó era una mena de caputxa que està documentada des de finals del segle XIII i que normalment acabava en punta caient per darrere de l'esquena. A l'esmentar-la ací junt a un cot (o abric) el mantó o la manteta no seria res d'estranyar que, tal i com diu Marisa Astor, potser que, al ser peces d'abric, es portaren juntes.¹⁹⁶³ De fet, en els inventaris de la infanta Joana i de Maria de Luna solien aparèixer esmentats els cots aparellats amb mantons. El cot es folrava, normalment de pell, freqüentment de marta; el mantó o la manteta també eren peces d'abric que tapaven, a voltes, el cap, i podrien ser de brocat i vellut i folrades de pell, com hem vist abans.

Continuant amb els elements de cobrir, una peça típicament femenina era el vel. Apareixen documentats molts vels tant per a la reina com per a les seues donzelles. Normalment es posaven al cap o també al coll, per dissimular els escots. Estaven fets de teles com la seda, transparents. La majoria eren blancs, però també hi havien d'altres colors. Els negres es van fer servir per als funerals, com per exemple el que descriu l'escribà de ració, Antoni de Mura, en 1417, on dona algun exemple de les compres

---

¹⁹⁵⁹ ASTOR LANDETE, Marisa, *Valencia en los siglos XIV y XV. Indumentaria e Imagen*, València, Ajuntament de València, 1999, p. 242.

¹⁹⁶⁰ TOLEDO GIRAU, *op. cit.*, pp. 42 i 44.

¹⁹⁶¹ *Ibíd.*, p. 41.

¹⁹⁶² ACA MR 537 (1417), ff. 53 v i 55 r.

¹⁹⁶³ ASTOR LANDETE, Marisa, *Valencia en los siglos XIV y XV. Indumentaria e Imagen*, València, Ajuntament de València, 1999, p. 149.

d'aquesta peça fonamental en la indumentària femenina. Entre alguna de les compres que feia destaca els “damasquins, vexella de vidre e peces d'Almeria que són estat fetes camises de hom e de dona, vels de seda, e de li, rendes d'or embotides d'ambre”.¹⁹⁶⁴ En el seu inventari també ha aparegut un barret de vellut negre que solia utilitzar per tapar-se del sol.¹⁹⁶⁵

Gabriel Jordà, teixidor de vels de València, va ser altre dels abastidors quotidians de la corona, del qual compraren “11 savenetes de seda ab vores dor, 2 exadors ab ores d'or, ab ores de seda de burella, i 22 vels, de seda tots blancs”.¹⁹⁶⁶ Aquests vels estaven després cosits pel veler de la reina Berenguer Soler, el qual, per la mort d'una “alta dona”, Caterina, se li ordenà que fes vels de fil “e negres per sues dones i donzelles per raó de dol que tenien per la mort de la molt alta dona Catherina”¹⁹⁶⁷ així com per la mort del rei Ferran d'Antequera per ordre de la reina i de les seues donzelles.¹⁹⁶⁸ De tota manera, també tenim el cas de Rafaela, la dona de Bartomeu Gras, a la qual li va ser donada una remuneració per haver adquirit certs vels, peces de drap d'Almeria i seda per a camises.¹⁹⁶⁹ Un temps després, el seu cambrer Gabriel Sagra, en 1432, feia una compra de “4 palms de drap de grana e bristó (tela procedent de Bristol) molt fi del que foren fetes 2 parells de calces e uns gasons a ops de la reyna” així com la compra de 15 togues i vels crus.¹⁹⁷⁰

Els colors vius com el roig o el blau eren dels més sol·licitats, perquè resultaven més atractius, com hem dit, i també per la dificultat en la seua elaboració. Així per exemple hi havia un gust per les granes, que denotava poder, però també pel blau (d'indi) que provenia d'Orient, o el negre i el violeta. Tenim un exemple d'açò quan en 1421 es comprà d'un draper anomenat Bernat Roca “diversos colors de Mellins de grana”¹⁹⁷¹ o els draps de llana, un morat i altre verd que comprà en 1431.¹⁹⁷² O el botiguer de Barcelona Pere Baldrich, al qual el 1416 li van comprar “35 canes de tela d'Irlanda prima i 32 canes d'Irlanda grossa”.¹⁹⁷³

---

¹⁹⁶⁴ ACA MR 537 (1417), f. 56 r.

¹⁹⁶⁵ TOLEDO GIRAU, José, op. cit., p. 41: “un sombrero o capell de sol guarnit de vellut negre dins e de fora”. La vaixella de vidre està també documentada en ACA, MR 537 (1417), f. 56 r.

¹⁹⁶⁶ ACA MR 538 (1418), f. 66 r.

¹⁹⁶⁷ ACA MR 539, f. 24 v.

¹⁹⁶⁸ ACA MR 539, f. 25 r.

¹⁹⁶⁹ ACA, MR 535 (1416), f. 63 r.

¹⁹⁷⁰ ACA MR 545 (1432), 64 r. i 72 r.

¹⁹⁷¹ ACA, MR 425, f. 154 v.

¹⁹⁷² ACA MR 544,2, f. 38 v.

¹⁹⁷³ ACA MR 535 (1416), f. 36 v.

La roba de la capella

La roba descrita a l'inventari no es va limitar a la indumentària habitual de la reina i les seues dames, sinó també a les peces de drap que ornamentaven la capella. Començant per casulles, capes, dalmàtiques, maniples o frontals d'altar, fins a cortines, tovalloles brodades o coixins. La indumentària eclesiàstica va començar a tenir veritablement auge a partir del segle XIV, degut, segons Cristina Sigüenza, a diversos factors: d'un costat la generositat dels fidels, que després d'anys i anys patint els avatars de les pestes i altres malalties i guerres del segle, es lliuraven, demanant protecció, diversos objectes, entre ells riques teles, a les esglésies i catedrals; d'altra part, moltes d'aquestes peces procedien de donacions dels bisbes i sobretot de personatges reials.¹⁹⁷⁴ Així, no sols les catedrals, esglésies o monestirs es decoraven amb riques teles i objectes sumptuosos, sinó que aquesta opulència també es va veure instal·lada a les capelles palatines, ja que la roba comprenia tots els espais politico-religiosos de la monarquia.¹⁹⁷⁵

En aquest apartat és important destacar la figura dels broadors, junt amb els sastres de la cort, ja que feien treballs directament relacionats amb les teles. Els brodaters eren, en la roba litúrgica, un element essencial per a representar els temes de Crist, de la Mare de Déu i dels sants. Hi havia tècniques que combinaven la tela i els fils amb els què es brodava amb l'aplicació de la policromia. Al mateix temps, les tècniques utilitzades per a brodar, com per exemple la del "brodat al matís", que segons Montserrat Aymerich, seria una de les més emprades per aquests, dotava el conjunt d'un intens efecte pictòric. Al mateix temps, aquestes composicions es podien completar amb l'ús de fils de seda policroms, or i inclús pedres precioses. La tècnica amb la qual es cosia era a través de puntades llançades llargues que feien l'efecte de ser pinzellades, anomenant-se, doncs, "pintura d'agulla," la qual amb la utilització del fil d'or, embotit en aquestes puntades, feia ressortir i dotar de certa expressivitat aquestes composicions.¹⁹⁷⁶

La descripció, en l'inventari, de la roba de la capella de la reina Maria de Castella començà per una sèrie de peces de color negre, la qual cosa ens fa pensar que serien les

---

¹⁹⁷⁴ SIGÜENZA PELARDA, Cristina, *La moda en el vestir en la pintura gòtica aragonesa*, Zaragoza, Diputació de Zaragoza, 2000, pp. 104-105.

¹⁹⁷⁵ MARTÍNEZ MARTÍNEZ, María, "La imagen del rey a través de la indumentaria: el ejemplo de Juan I de Castilla", en *Bulletin Hispanique*, 96, 1994, p. 279.

¹⁹⁷⁶ AYMERICH BASSOLS, Montserrat, "Jaume Copí, un brogador flamenc al servei de la família reial: de Pere el Cerimoniós a Violant de Bar i Maria de Luna", en TERÉS i TOMÀS, Maria Rosa, (ed.), *Catalunya i l'Europa septentrional a l'entorn de 1400. Circulació de Mestres, obres i models artístics*, Roma, Viella, 2016, pp. 23- 24.

vestimentes utilitzades per usar-se en el seu enterrament, les primeres que trobaren els marmessors. Entre aquestes peces es pot contemplar que el brodat, i expressament el brodat amb fils d'or, estava a l'orde del dia en totes les decoracions, i que el vellut o l'atzeituní era la matèria més utilitzada. Els marmessors, començaren descrivint una “capa de drap de aceytoní negra, ras tota, brodada de faxos o manolles de cànem fets de fil d'or, folrada de tela blava, la qual capa és molt vella (nº 14, p. 67)”. “Una casulla de cetí negra ab parament de vellut burell ab stola e maniple de domasquí negre ab obres”; son velles les estoles e maniple sotils (nº 15, p. 67)”; “dos maniples de aceytoní de drap negre ab sos parament de aceytoni vellutat burell, ab sos cordons per strènyer al muscle, e collar, botons e flochs de ceda burella, forrades de tela blava, ab sos collars del dit drap, e una stola e dos maniples de drap (nº 16, p. 67)”.

Entre els palis hi ha una gran col·lecció que ens permet diferenciar-los segons la tela i color, i solen ser de fil de seda: “Un pali de fil de seda blanch, tot brodat d'or e ceda verd blava e vermella ab sis senyals de les armes de la dita Senyora, tira de larch tres alnes e una d'ample, ab son frontal de la obra mateixa (nº 17, p. 68)”; “un pali blanch de fil de ceda, forrat de lenç blanch ab son frontal an franja de ceda blanqua e vermella, de larch dues alnes e mitja (nº 18, p. 68)”; “un pali de altar fet de drap de domasquí negre forrat de tela verda (nº19, p. 68)”; “un pali de altar fet de drap de domasquí blanch forrat de tela de bocarans, vermella, fogui, ab son frontal franjat ab franja ampla de fil d'or e ceda vermella (nº 20, p. 68)” o un altre de vellutat morat folrat de tela roja (nº 38, p. 70),

Altres dels palis eren més ostentosos i s'aprecia el gust per les teles italianes (en aquest cas de Lucca), on s'incorporen elements visuals com el de la Mare de Déu: “un pali de vellut carmesí de cinch peses fet, lo qual ha de cayguda cinc pamls de XV de larch e ample, en mig del qual ha una figura de la Verge Maria sobreposada, de brocadura de fil d'or, folrada de tela vermella ab son frontal franjat de franja feta de or e ceda vermella, segons en libre de scrivà de ració és pus larch contingut” (nº24, p. 68). Aquest, podria estar elaborat amb la tècnica de “l'embotit”, si atenem a la descripció. Consistia en elaborar les figures que s'anaven a representar amb efecte de relleu, de manera que sobresortien de la tela. Aquests motius no es feien en la mateixa superfície de la peça on devien anar, sinó que es brodaven apart i després s'adherien a la tela en qüestió, cosint-los amb fils de seda imperceptibles o ocultant-los amb fils d'or dibuixant un marc o cordó al voltant de la peça.¹⁹⁷⁷

---

¹⁹⁷⁷ AYMERICH BASSOLS, Montserrat, “Jaume Copí, un brogador flamenc al servei de la família reial: de Pere el Cerimoniós a Violant de Bar i Maria de Luna”, *cit.*, p. 26.

Un altre element decoratiu comú a aquests palis era el franjat: com el “de cetí blau, folrrat de tela blava, ab son frontal de cetí blau folrrat de tela blava, son franjat de franja ampla de or de Luca e seda blava” (nº 33, p. 69); d’altre color tenim “hum pali de cetí velutat morat, forrat de tela vermella, ab frontal, franja de seda blava” (nº 38, p. 70). Emparellats se citen “dos palis d’altar de drap de llí, rexats ab sos frontals, franjat de franja de fil, blanca muronada” (nº 2, p. 71). També, “un pali de altar de domasquí morat ab son frontal franjat ab franja de seda blanca e vermella, forrat de tela vermella; molt usat” (nº 5, p. 71). Aquestes franges, per tant, tenien el paper d’emmarcar la tela o una part concreta d’aquesta i podien estar fetes o bé amb fil o amb seda, donant així un millor acabat a la peça.¹⁹⁷⁸

A més dels anteriors, també s’aprecia un gust per l’exotisme a la capella reina, usant panys de seda “a la morisca” (elaborat amb llistes de seda): “un pali de fil de seda ab cinch listes de diverses colors, de obra morisca, folrrat de llenç blanc ab son frontal e ab cinch listes de franja groga e vermella, en aquella dues tovalloles dels costats del dit pali ab la franja ...lo qual te na Centelles” (nº 11, p. 72). “Altre decorat amb aquests colors és un pali de vellut carmesí ab son frontal, ab franja de seda vermella e groga, folrrada de tela vermella” (nº 44, p. 74). Un estil que va ser molt habitual a la baixa Edat Mitjana, entre les teles i també en la indumentària. Solia constar de vetes o tires de seda, de diversos colors que es cosien a la vora dels vestits, o en el cas del pali, a les vores, amb franges amples de seda (nº 45, p. 71) atorgant més preciosisme al mateix temps que enriquien la tela. Aquest estil a base de llistes va començar a posar-se de moda a la veïna cort de Joan I de Castella (i en general al segle XV), qui tenia entre les seues pertinences un *alharem*, el tocat a mode de turbant com el que li hem vist a la reina Maria (Figura 55); també posseïa un *sarsahania*: pany de seda decorat amb llistes de colors, brodat amb or i decoracions vegetals i sobretot una bona quantitat de despeses en ornament i accessoris com per exemple les anomenades cintes de colors, entre altres coses.¹⁹⁷⁹

Es podrien incloure motius ornamentals o fantàstics a la roba litúrgica? Cal dir que hi havia un pali molt particular que estava decorat amb bèsties, o més concretament amb animals salvatges o fantàstics, com els que es representaven als manuscrits. Ens referim a “un pali de drap de llí de diverses obres de bestions ab son frontal folrrat de tela negra” (nº37, p. 74). Aquests “bastions”, que ja s’han vist a les decoracions dels llibres, eren

---

¹⁹⁷⁸ *Ibíd.*, p. 28.

¹⁹⁷⁹ Vegeu l’obra de MARTÍNEZ MARTÍNEZ, María, “La imagen del rey a través de la indumentaria: el ejemplo de Juan I de Castilla”, en *Bulletin Hispanique*, 96, 1994, pp. 284-286.

motius provinents de Flandes que s'havien incorporat en les teles i tapissos i que arrelarien inclús en cases de nobles, no sols com a elements decoratius en aquests suports sinó també en la decoració arquitectònica, com es veu als alfardons de la casa nobiliària del duc de Rabassa de Perellós a València. Aquesta decoració apareix descrita també als inventaris de l'època, sobre teles i bancals.¹⁹⁸⁰

Però, sense dubte un tema que no hem de perdre de vista entre les peces de l'inventari de la reina Maria és la utilització reiterada de l'anagrama IHS així com les imatges de la Passió de Crist i la Mare de Déu, que estaven presents a les teles de la capella com al “pali de sendat vert, en lo qual ha lo nom de Jhesús en mig ab letres d'or, ab lo frontal forrat de tela verda, e una tovallola prima blanca ab randa de fil d'or entorn, de cinch noms de Jhesus en mig de aquells” (nº 42, p. 74). Altre dels palis amb simbologia cristiana tenia les armes de la Passió: “un pali d'altar ab la Pietat e armes de la Passió” (nº 45, p. 74), fent referència als *Arma Christi*. La mateixa temàtica apareixia representada a un dosser “de tela negra ab les armes de la Passió e creu de Jhesu Christ pintades, e steles al cap” (nº 46, p. 74) fent referència a una decoració d'estreles representada a la tela del sostre del dosser. Aquests temes copiaven les mateixes imatges que trobem a les taules pintades en fusta. Altres exemples són: “una capa de domasquí forrada de la dita tela, ab lo caperó e fresadura brodades de fil d'or e sedes de diverses colors, ço és, en lo caperó la ymatge de la Verge Maria, segons en libre de scrivà de ració és puc larch contingut” (nº 21, p. 68).

Les casulles usades per a la celebració de l'Eucaristia estaven fetes de diversos materials i formes artístiques, sent el vellut el material més preuat, seguit pels domassos, el setí o el tafetà. L'aparició de la casulla té el seu origen a l'època romana, com quasi totes les vestimentes litúrgiques. En aqueixa època era un vestit de capa de vol redó, de llana, i servia per protegir-se del fred i la pluja. Aquestes peces solien estar decorades amb un escapulari o sanefa vertical, en el centre de la capa, on representava escenes de Crist.¹⁹⁸¹ Habitualment presentaven una sanefa en forma de collar ample que anava de muscle a muscle i en el centre tenia la forma d'una “Y”. En el segle XIII en alguns casos es va adoptar la forma de creu en l'esquena, com el model que es descriu en les peces de la reina. Al segle IV es documenta la seua utilització en la litúrgia, amb una més reduïda

---

¹⁹⁸⁰ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, “Imatges a la Llar, cultura material i cultura visual”, en *Art i societat a la València medieval*, cit., p. 184.

¹⁹⁸¹ JOSÉ i PITARCH, José y RODRÍGUEZ CULEBRAS, Ramón (comisarios), *Catálogo de exposición de La luz de las Imágenes. Segorbe*, València, Generalitat Valenciana, 2001, p. 284.

quantitat de tela, de manera que ja en el segle XIV arribà a tenir l'aspecte pla o llis com la coneixem. També anaven brodades amb tires de tela i fils d'or, argent o sedes de diversos colors, fins i tot incorporant-hi perles o pedres precioses, que solien ser importades de centres italians o dels mateixos brodadors de la cort. Les casulles que apareixen descrites a la capella de la reina Maria de Castella també participaven d'aqueixa decoració: “Una casulla del dit vellut, folrrada de la dita tela ab la fresadura de brodadura de fil d'or e de seda de diverses colors, ab diversa bollanteria de or partit, e és en les spatles ab forma de creu ab lo crucifix, segons en libre de scrivà de ració és pus larch contingut” (nº 27, p. 69).

Una altra de les mencionades és “una casulla del dit cetí folrrada de la dita tela ab fresadura feta de fil d'or e de sedes de diverses colors” (nº 35, p. 70). Aquesta peça anava aparellada amb la anterior, una capa descrita en el número 34; altres de les citades van ser: una “casulla del dit drap de domasquí semblant ab fresadura de la sobredita, folrrada de la dita tela” (nº 42, p. 70); “una casulla del dit tafatà groch, reforçat, folrrada de la dita tela, ab una creu vermella de tafatà en les spatles, e una barra e faxa al damunt, ab son maniple e stola” (nº47, p. 71), que fa parella de la número 46¹⁹⁸².

Entre aquestes casulles, hi havia que incorporaven decoracions referents a Crist o a Maria. Entre elles destacava “una casulla de domasquí morat ab una fresadura en les spatles, per larch de cendat vert, ab una via per lo mig de seda vermella, de diverses obres de seda menudes, segons en libre de scrivà de ració és pus larch contingut. Item una fresadura d'or de dos verts, en la qual hi són fets los noms de Jhesús e Maria en mig de aquella, qui primer era en la dita casulla ans que fos tornada a tenyir de morat” (nº 39, p. 70) o una altra que tenia una creu de fres d'or a l'espatlla (nº 40, p. 70). Per veure algun exemple, aquestes peces podrien ser similar a la casulla del Tern de sant Julià de l'església Arxiprestal de Morella, on es veuen els treballs de fresadura, que eren els brodats o sanefes que hi tenien figures pintades (Figura 57).¹⁹⁸³

---

¹⁹⁸² TOLEDO GIRAU, José, *Inventarios del Palacio Real...*, cit., p. 71.

¹⁹⁸³ “Fitxa 58 del Tern de sant Julià” en GIL SAURA, Yolanda i ITURAT GARCÍA, Joaquín (comissaris), *Paisatges Sagrats, Catàleg d'Exposició*, València, Generalitat Valenciana, 2005, pp. 360-361.

Fig. 57. Tern de Sant Julià. Segle XV-XVI.
Església Arxiprestal de Santa Maria de Morella.

Un altre exemple era “una casulla del mateix domasquí, folrada de la dita tela ab sa fresadura, brodades d’or e seda en la fresadura; de la part detràs és feta a forma de creu hon es la figura de la Verge Maria ab lo Jhesús al braç e Sant Bernat, segons en libre de scrivà de ració és pus larch notat” (nº 22, p. 68), que es podria comparar amb la capa pluvial de la parròquia de sant Joan Baptista de Cabanes, a Castelló. La de Castelló es tracta d’una peça del segle XVI però que encaixa molt bé amb l’estil del segle XV,

la qual, a part de la decoració de granades en el teixit, típic de l’època medieval, el seu capell està decorat amb una imatge entronitzada de la Mare de Déu amb el Nen al braç.¹⁹⁸⁴ Es tractava doncs, d’una translació dels prototips de les imatges de devoció, que hem pogut estudiar també en la pintura (Figura 58).¹⁹⁸⁵

Hi havia altres peces que presentaven elements decoratius vegetals, com una “casulla de cotonina de Xipre blancha ab una creu vermella ab algunes floretes d’or, ab stola e maniple ab franja groga entorn, e dues dalmàtiques de paraments de seda rasos ab alguns obratges d’or a manera de roses ab franja groga e vermella, e dos collars vermells de les dessus dites obres, ab una stola e dos maniples” (nº52, p. 75) i altra casulla de cotonina vergada. Aquesta en qüestió fou donada pels marmessors al capellà major (nº53, p. 75).

¹⁹⁸⁴ Fitxa nº 61 del Tern de Santa Maria”, en GIL SAURA, Yolanda i ITURAT GARCÍA, Joaquín (comissaris), *Paisatges Sagrats, Catàleg d’Exposició*, València, Generalitat Valenciana, 2005, pp. 370-371.

¹⁹⁸⁵ Per a l’estudi de les imatges de devoció vegeu: BENITO DOMÉNECH, Fernando i GÓMEZ FRECHINA, José, *La clave flamenca en los primitivos valencianos*, València, Museu de Belles Arts, 2001.

Fig. 58. Tern de santa Maria. Detall del capell de la capa pluvial. Segle XVI. Parroquia de Sant Joan Baptista de Cabanes.

Entre les peces més simples que no tenien un tema religiós representat hi havia de diferents colors i tipus de teles: “Una casulla de seda verda e vermella ab fresadura d’or, folrada de tela verda, molt sotil” (nº 41, p. 74); “primo dues casulles de fustani vergat, blanques guarnides devant e detras de listes de tafatà, la una vermella e l’altra morada, ab ses stoles e maniples del dit fustani ab cruetes [sic] del dit tafatà, franjades als caps” (nº 1, p. 71); “una casulla e dos dalmàtiques de cetí carmesí ab ses stoles e maniples, ab fresadura e paraments de vellut vert, ab franges de seda morada e vermella, folrat tot de tela vermella, ab dos collars del dit carmesí ab fres e creuetes de fil d’or” (nº 43, p. 74); “una casulla del dit cetí vert, oldan, ab fresadura de fres d’or stret, folrada de tela blava ab sa stola e maniple del dit cetí, folrats de tela vermella” (nº 1, p. 75).

Les casulles anaven aparellades, amb capes, estoles, maniples o dalmàtiques. Pel que fa a aquestes últimes estaven decorades de la mateixa manera que les casulles, ja que totes juntes conformaven el mateix conjunt. En el cas de la dalmàtica és una peça pareguda a la casulla, que es posa damunt de l’alba i està feta amb mànegues molt amples (peça externa) a mode de creu pròpia del diaca. Es tractava d’una túnica ampla, que en origen provenia de la Dalmàcia (d’ahí el nom) i que en el segle II d.C. era usada com a distintiu per als diaques de Roma, sent atorgada pel papa Silvestre IV com a símbol de la puresa i la innocència que devien caracteritzar a aquests. Cap al segle IX començaren a fer-se amb més color i a associar-se amb les festes litúrgiques. Així la dalmàtica solia estar decorada amb frisos rectangulars a la part baixa davantera i de darrere, i tenir galons que recorrien l’alçada de la peça des del coll a la part inferior. “dos dalmàtiques (aparellades amb el número 22) folrades de la dita tela, franjades en les boques o vores e

manegues, e en les obertures dels costats, entorn, faldes de franja de fil d'or e de seda vermella, streta, ab los paraments de vellut vellutat de carmesí brocat d'or ab fullatges, segons el libre de scrivà de ració és pus larch contingut” (nº 23, p. 68) i “dues dalmàtiques del dit domasquí, folrrades de les dites teles ab los paraments de vellut morat, ab los fres de or, franjades de franja blanca e vermella, ab sos cordons als muscles, ab flochs e collars de vellut vellutat, brocat morat” (nº 43, p. 70).

Tot i que la major part des elements decoratius que es representaven en aquestes vestimentes eren religiosos, no podien faltar els escuts de la reina. Les divises reials es van fer molt importants des de finals del segle XIV. Entre 1380 i 1450 presenten el seu grau màxim de difusió, sobretot des de França,¹⁹⁸⁶ i no sols es representaran a la roba de casa o la indumentària, sinó que les teles litúrgiques també van ser un bon lloc on fer veure que els reis estaven al costat de l'Església. És el cas de “dos dalmàtiques del dit vellut franjades en les mànegues e obertures del costat, entorn faldes de franja de fil d'or e de seda vermella, ab los paraments de drap d'or fet de cascuna de aquelles hun senyal de les armes de la dita senyora, e mes dos estoles e tres maniples e dos collars del dit vellut, folrrades de la dita tela, franjades als caps de franja ample de or e de seda vermella, segons en libre de scrivà de ració és pus larch contingut”(nº 28, p. 69). També, “dues dalmàtiques del dit cetí ab los paraments del dit vellut broquet, forrades de la dita tela, e en spatles sengles senyals brocats de les armes de la dita senyora, ab sos collars del dit brocat, e cordons per al muscle, segons en libre de scrivà de ració és pus larch contingut” (nº 36, p. 70).

Altres de les peces que es posaven per a fer missa eren els maniples, camis, estoles i guants. El maniple era una tira de tela estreta i curta que penjava del canell esquerre per a la celebració de Sagraments. Es va fent cada vegada més ample i al segle XV les puntes prendran forma de trapezis amples i decorats amb creus. L'estola, per la seua part, era una tira llarga i estreta que es penjava al coll del bisbe, prevere i del diaca. S'usa a l'Eucaristia i els Sagraments i estava relacionada amb la obediència, la humilitat i justícia que aquests havien de practicar. Solia estar ornada amb galons i brocats i ornaments en forma de creu en les puntes.¹⁹⁸⁷

---

¹⁹⁸⁶ AYMERICH BASSOLS, Montserrat, “Jaume Copí, un brogador flamenc al servei de la família reial: de Pere el Cerimoniós a Violant de Bar i Maria de Luna”, *cit.*, p. 37.

¹⁹⁸⁷ PAZOS-LÓPEZ, Ángel, “Culto y vestimenta en la Baja Edad Media: Ornamentos clericales del rito romano”, en *Revista Digital de Iconografía Medieval*, Vol. II, 14, 2015, pp. 15-16.

La reina posseïa “tres maniples, dos stoles del dit domasquí blanch folrades de la dita tela, franjades ab franja de or e de seda vermella, ampla, segons en libre de ració és pus larch contingut (nº 25, p. 68); dues estoles e tres maniples del dit cetí, folrrats de la dita tela (nº 37, p. 68), dos estoles e tres maniples del dit domasquí folrades de la dita tela (nº 44, p. 71), un maniple d’or e de seda de diverses colors, sotil, folrrat de tela blava (nº 27, p. 73), tres maniples de seda negra ab alguns fullatges d’or brodats, sotil (nº 28, p. 73), una stola e maniple de domàs blanch ab algunes creus vermelles, folrada de tela vermella, ab franja al cap de seda verda e vermella (nº29, p. 73)”.

El camis o alba era una túnica llarga, que anava des del coll del sacerdot fins als peus. Solien ser de lli i amb remats en algun altre teixit. A l’inventari de la reina se’n descriuen pocs. Normalment estan decorats amb tela de grana, amb els seus cenyills o cordons per ajustar-se-la a la cintura. Així, se’n descriu tres decorats amb vellut de grana (nº 8, p. 72), altres dos amb vellut carmesí (nº 9, p. 72) i altres tres, també de lli amb paraments de tafetà blau (nº 10, p. 72).

Pel que respecta a les capes pluvials, els motius artístics que hi apareixen tot sovint són el Jesús i el nom de la Mare de Déu, com s’ha vist en les peces anteriors. En les següents capes la decoració a la què ens referim estava situada a les fresadures dels capirons, que era el lloc habitual on es podia desenvolupar un programa visual més ampli: “Una capa de vellut velutat carmesí, folrada de tela vermella, ab son caperó brodat de or e de seda, de diverses colors, ab hun gros botó (que penjava del capell) que penja en aquell, segons en libre de scrivà de ració és pus larch contingut” (nº 26, p. 68); “una capa de camocha blanca, folrada de tela vermella, ab sa fresadura ab son capiró de tafatà vert, brodat de brots de flors de fil d’or de Luca e de seda de diverses colors, ço es, lo nom de Jhesús en lo dit capiró, e lo restant dels dits brots en fresades entorn dels dits fresadura e capiró, segons en libre de scrivà de ració és pus larch contingut” (nº 32, p. 69); “una capa del dit cetí, folrada de la dita tela, ab fresadura del dit cetí, vellutat negre, brocat d’or e fresadura, brocat d’or ab fres entorn” (nº 34, p. 70); “una capa de domasquí vert ab caperó e fresadura de velutat morat, broquet d’or, franjada de franja morada, forrada de tela vermella” (nº 41, p. 70); “una capa de tafatà vert reforçat, sembrada de brots fets de fil d’or e de seda de diverses colors, ab les fresadures e caperó de terçanell vermell, en lo qual caperó ha brodada una gran M de fil d’or e alguns noms de Jhesu Christ, forrada tota de tela vert, segons libre de scrivà de ració és pus larch contingut”(nº 46, p. 71).

Queda clar doncs que estaven ben presents els temes de filiació bernardina, així com el tema de la Mare de Déu o les imatges de la Passió. La “M” faria referència, segurament, al nom de Maria, que ressaltaria amb color daurat sobre el verd de fons. De les peces amb les quals es podrien comparar està el capell d’una capa pluvial de la Parròquia de Santa Maria de Castellfort, a Castelló (Figura 58), datada al voltant de 1420. La peça conserva la folradura en seda i amb una sanefa que recorre la vora del capell, que sol ser de passamaneria, i en el centre es situa l’escena.¹⁹⁸⁸

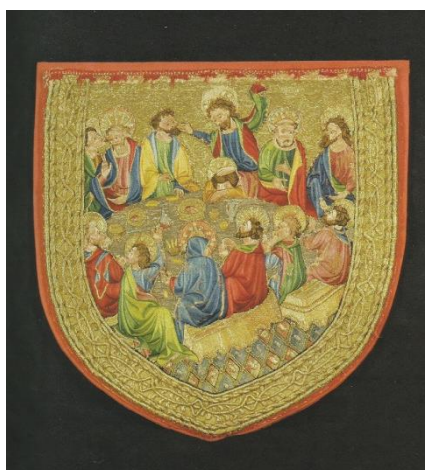

Fig. 59. Capell. Església Parroquial de l’Assumpció de Maria a Castellfort, ca. 1420.

La capa és una indumentària litúrgica que té segurament el seu precedent en les capes o la *lacerna* romana (una mena de capes que es posaven sobre la túnica). Eren capes redones i obertes per davant, i al darrere un caputxó o caputxa per si plovia, d’ahí el nom medieval de capa pluvial. Pareix ser que deixà d’utilitzar-se abans del segle VII com a indumentària civil que era, per a passar a formar part de la indumentària religiosa. En els països nòrdics se la solia anomenar en un primer moment “capa” simplement, i a la zona mediterrània “pluvial”. Segons Martín i Ros, primer “fou utilitzada pels caps i cantors dels monestirs en processons, encensament de vespres o en consagracions solemnes” i cap al segle X, i amb la reforma de Cluny deixà de ser una vestimenta utilitzada pels ordes monàstics per a passar a pertànyer a la indumentària habitual que utilitzava el clergat secular.¹⁹⁸⁹

¹⁹⁸⁸ “Fitxa nº 45: Brodats d’una capa pluvial: capell i fragment de sanefa”, en GIL SAURA, Yolanda i ITURAT GARCÍA, Joaquín (comissaris), *Paisatges Sagrats, Catàleg d’Exposició*, València, Generalitat Valenciana, 2005, pp. 328-331.

¹⁹⁸⁹ MARTÍN i ROS, Rosa Maria, “La capa del bisbe Ramon de Bellera” en PLADEVALL i FONT, Antoni, *L’art gòtic a Catalunya. Arts de l’objecte*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2008, pp. 386-387.

Amb el temps les capes anaren adquirint un aspecte ornamental i luxós, en el sentit que els teixits solien ser de primeríssima qualitat, com el vellut, el setí o el domàs. Hi havia de decorades amb brodades o fetes amb domassos, brodades amb fil d'or o argent. Al mateix temps la caputxa, que en un primer moment tenia un sentit funcional, cada volta es va fer més petita, inclús a mode de triangles de tela, amb un sentit merament ornamental. Però en els segles XIV i XV les capes tornaren a fer-se amb una gran caputxa o capell i es decoraren amb brodats (com és el cas de les peces que descrivim a continuació).¹⁹⁹⁰ La capa pluvial es portava sense casulla, anant directament damunt de l'alba. La portaven els bisbes i preveres en les processons, en la benedicció del Santíssim, o per a la benedicció dels ciris, de la cendra, dels olis, de rams, de la pila baptismal o en l'absolució dels pecats.¹⁹⁹¹

Entre els materials destacava el vellut color carmesí, que era una de les teles més luxoses i cares. Quant a les capes de la capella de la reina destaquen la número 32 (que ja s'ha comentat), que estava feta amb fil italià de Lucca, i la 46, que a l'igual que l'anterior representa l'anagrama de Jesús i de la Mare de Déu. El color de la capa variava segons la cerimònia litúrgica en què es portava, encara que el color més habitual era el roig. Es brodaven escenes litúrgiques i altres decoracions, com escenes de la vida de Crist i de la Mare de Déu, que se solien presentar en una franja vertical que recorria l'esquena i altres als costats.

Una altra de les peces que es descriuen a la capella és un "gremial del dit vellut de grana, folrada de la dita tela, brodats de brots de cospins, franjat a l'entorn alt per costat de franja streta, e davall de franja ampla, feta palms e mig de Valencia, de ample tres palms e mig" (nº 29, p. 69). I un "gremial de cendat vert ab alguns brots brodats d'or e de seda de diverses colors, ab franja de seda verda e vermella, folrat de tela vermella" (nº3, p. 75). Aquest pany era de forma quadrada i el solien utilitzar els bisbes; en alguns ritus es posava damunt els genolls. Normalment acompanyava a la casulla, capa i altres peces del tern.

Hi havia altres elements de les capelles que estaven ornamentats amb riques teles. Per a escoltar la missa, la reina s'asseia en un setial o tron de cerimònies, que estava envoltat d'una estructura de paraments de teles, com el que es descriu al Mestre Racional, on Joan Figuera, el brogador de la reina, va brodar amb grana, fil d'or i borles les armes

---

¹⁹⁹⁰ Vegeu també: GUDIOL i CUNILL, Josep, *La indumentària litúrgica*, Barcelona, PVRE, 1918.

¹⁹⁹¹ MARTIN i ROS, Rosa Maria, "La capa del bisbe Ramon de Bellera", *cit.*, p. 387.

reials de la reina posades en les orles fetes de setí negre.¹⁹⁹² A més, é possible que Joan Figuera li fes: “un sitial de velut velutat carmesí i de brocat ab les orles entorn de vellut de grana, brodades de huyt senyals de or e seda da de diverses colors, ab les armes de la dita Senyora, e és tot folrrat de tela vermella, e quatre alnes de tela blanca que serveix a emboliquar aquell” (nº 30, p. 69). Les armes no podien faltar en un àmbit on estava la figura reial, ja que així enfortien la seua presència i importància dins de la capella.

Altres setials que es descriuen són més simples que l’anterior: “Un altre sitial de vellut vert folrrat de tela verda sen brocadura alguna, tot pla; tira huyt palms de larch e set de ample” (nº 31, p. 69). I altre: “un sitial de vellutat vert que tira de lonch una alna, tres palms e d’ample altre tant, folrrat de tela blava, sotil” (nº 40, p. 74). I també tenia “un sitial de ferre guarnit de cuyro vermell” (nº12, p. 76).

La resta de les peces de tela que ornaven la capella eren bàsicament cortines i tovalloles. Es van descriure un total de 7 cortines o conjunts de cortines, així com 31 tovalles o tovalloles. Totes aquestes peces presentaven una clara influència oriental, molt freqüent durant els segles XIV i XV, i en elles no mancava la seda, com una de les teles més demandades. La seua procedència oriental, així com l’atracció cap als models amb motius ornamentals perses i bizantins, s’endinsaren en el gust de les monarquies europees del moment com a símbol de riquesa i exclusivitat. Va ser així com el treball de la seda, que provenia de la Pèrsia Sassànida, va passar a l’Imperi Bizantí per ornar la indumentària dels emperadors i dels seus palaus i esglésies. Amb la conquesta de la Península Ibèrica pels musulmans, i sobretot des del segle X, llocs com las Alpujarras, Pechina i Almeria van desenvolupar manufactures sederes, com ho farien també ciutats com Sevilla, Còrdova, Màlaga, València, Bocairent, Chinchilla i Múrcia. Ja en la baixa Edat Mitjana, i gràcies a unes fluïdes relacions comercials, es van exportar molts d’aquests teixits a la Corona d’Aragó per a ús litúrgic.¹⁹⁹³ Tot i aquests centres, la majoria de les teles de seda de la cort de la reina Maria provenien més bé de la Península Itàlica, que va ser des del segle XIII una de les principals fabricants, amb esquemes perses i orientals.¹⁹⁹⁴

Aquestes teles estaven decorades amb motius vegetals que formaven fulles amb tiges verticals o enroscades, que junt amb pinyes i carxofes recordaven els models perses

---

¹⁹⁹² ACA, MR 425 (1420/1421), f. 155 r.

¹⁹⁹³ SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel, *La seda a la Catalunya medieval*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 1991, p. 171.

¹⁹⁹⁴ SIGÜENZA PELARDA, Cristina, *La moda en el vestir en la pintura gòtica aragonesa*, Zaragoza, Diputación de Zaragoza, 2000, pp. 24-27.

i de Damasc, com al Tern de Sant Julià de Santa Maria de Morella, datat entre el segle XV i el XVI).¹⁹⁹⁵ La trama estava cosida amb fils d'or o argent. Així mateix, l'orientalització dels models es veu a la influència mudèjar que presenten moltes de les peces de roba de la reina Maria, on predominen models llistat de colors i diverses obres que hi anomenen “morisques” com en algunes tovalloles: una tovallola amb obres morisques d'or i de seda fetes de diversos colors (nº 20, p. 73); altra tovallola estava decorada amb tires roges als costats i llistes blanques al cap (nº 21, p. 73); altra similar amb llistes verdes i blanques (nº 22, p. 73); altra tovallola que tenia llistes blaves al costat sobre una base de tela de seda blava i blanca (nº 23, p. 73) i una blanca amb llistes blanques (nº 32, p. 73 i nº 35, p. 74). L'estima cap a aquestes decoracions era apreciable no sols pel nombre de tovalloles i altres peces de roba decorades amb aquestes llistes sinó per la compra de les llistes i sedes concretes. Fins i tot, al moment de l'inventari encara es guardaven algunes llistes, que no s'haurien encara aplicat a cap lloc, en reserva per si de cas s'havien de cosir noves tovalloles o teles: “dues lliures de fil e de seda blanca ab sengles llistes, al hun costat de seda de diverses colors” (nº 36, p. 74), però també va ser molt popular a l'Edat Mitjana l'atzeituní, que era una tela de diversos colors, moltes vegades vellutada. El tafetà era la seda més comuna i la que presentava més senzillesa d'elaboració. Era prima, llisa, i llustrosa, formada per fils aparellat d'òrdit i un fil de trama. El setí, el qual podia ser també de cotó, llana o seda, era una tela semblant al ras, llisa uniforme, però de menor qualitat.¹⁹⁹⁶

Els models exòtics significaven una novetat: no estaven a l'abast de tots i per tant distingien a la monarquia com a capdavantera de noves tendències. La major part dels teixidors de seda i de brocats provenien d'Itàlia, sent Gènova i Lucca les ciutats que produïen sobretot els velluts.¹⁹⁹⁷ Des d'Itàlia s'exportava seda de Romagna, és a dir bizantina. De les ciutats italianes com Gènova s'exportaven velluts, atzeitunís, tafetans o brocats d'or.¹⁹⁹⁸ València també va ser productora de seda i va ser capdavantera en la exportació d'aquesta, i encara que fins a les primeres dècades del segle XV es limitava a la realització de vels, canells, i llistes pintades per ornamentar teles o terçanells (teles per

---

¹⁹⁹⁵ “Fitxa nº 58 del Tern de Sant Julià”, en GIL SAURA, Yolanda i ITURAT GARCÍA, Joaquín (comissaris), *Paisatges Sagrats, Catàleg d'Exposició*, València, Generalitat Valenciana, 2005, pp. 360-361.

¹⁹⁹⁶ STOJAK, Ivana, *La sederia a Barcelona al segle XV*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2013, pp. 44-45

¹⁹⁹⁷ DURAN i SANPERE, Agustí, *Barcelona i la seva Història*. Vol. II, Barcelona, Curial, 1973, pp. 339-342.

¹⁹⁹⁸ SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel, *La seda a la Catalunya medieval, cit.*, p. 178.

estandards), des de meitat d'aquesta centúria la immigració de mestres velluters genovesos la va convertir en la ciutat de la seda per excel·lència a la Península Ibèrica.¹⁹⁹⁹

Moltes teles que circulaven en la Corona d'Aragó i també en la Península provenien també del Regne de Granada, on es fabricaven teixits colorits i ostentosos, d'influències àrabs, mentre que, s'importaven tèxtils que arribaven a través de mercaders italians, sobretot de Gènova, alguns dels quals també podien tenir una procedència oriental.²⁰⁰⁰ Fins i tot, els mercaders genovesos s'encarregaven d'exportar les mateixes teles nassarites, confeccionades per exemple a Màlaga, per dur-les a València, Barcelona o Montpeller. Les grans companyies italianes de mercaders es van ocupar així d'expandir els productes per tot el Mediterrani.²⁰⁰¹ En la roba de la capella de la reina Maria els teixits eren més variats quant al tipus de tela i molt d'ells eren de procedència italiana. Va seguir els models que es donaven a Europa i que ja havien seguit altres reines i que ja s'experimenta des de Maria de Luna.²⁰⁰² Els tèxtils eclesiàstic, doncs, beuen més de les influències italianes i, entre els colors més utilitzats, estaven el roig robí, el blau safir, el groc, el verd o el púrpura, en funció del calendari litúrgic, tots ells decorats amb fil d'or amb el que s'elaboraven brocats que podien formar els dibuixos anteriorment esmentats.²⁰⁰³

---

¹⁹⁹⁹ Vegeu les obres de NAVARRO ESPINACH, German, *El despegue de la industria sedera en la Valencia del siglo XV*, Valencia, Generalitat Valenciana. Consell Valencià de Cultura, 1992 o -, *Los orígenes de la sedería valenciana (siglos XV-XVI)*, Valencia, Ayuntamiento de Valencia, 1999.

²⁰⁰⁰ SIGÜENZA PELARDA, Cristina, *La moda en el vestir en la pintura gótica aragonesa*, Zaragoza, Diputación de Zaragoza, 2000, p. 24; SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel, *La seda a la Catalunya medieval*, cit., pp. 174-175.

²⁰⁰¹ NAVARRO ESPINACH, German, "Vestimenta tradicional valenciana", Montevideo, Museo de las Artes Decorativas, Palacio Taranco, 1999, p. 19.; IGUAL LUIS, David i NAVARRO ESPINACH, Germán, "Los genoveses en España en el tránsito del siglo XV al XVI" en *Historia, Instituciones, Documentos*, 24, 1997, pp. 4-7. Es centra en la importància de ciutats com Sevilla i València com en els mercaders genovesos establerts, tenint en València documentats un total de 596 genovesos, entre els quals la majoria treballen com a velluters.

²⁰⁰² Si veiem exemples anteriors amb reines que precediren a Maria de Castella, ens adonem que el gust per els teixits de luxe ja es donà molt de temps abans, per exemple, en la cort de la infanta Joana, filla de Pere el Cerimoniós. Ella disposava de diverses robes de capella, com palis, casulles o dalmàtiques decorades amb fil d'or i seda de diversos colors, entre els quals es descriu un "pali d'altar de drap de li ab frontal de seda e de fill d'or ab flocadura de seda de colors vert e groga, vermela e blanca; ítem IIII draps d'altar o palis de drap de li semblants menys de frontals [...] ítem una casula de drap d'or qui corre en vermell ab fresadura ampla devant e detràs, en la qual fresadura ha diverses figures, les quals són orlades de perles menudes e forrades de tafetà vert. Ítem II dalmàtiques de drap d'or qui corre en vermell segons la casula desús dita, fresades, e són forrades de cendat vert ab flocadura de seda de diversos colors, etc." en: SANAHUJA i VALLVERDÚ, Pere, "Mobiliari de la infanta Joana, filla de Pere III", *Analecta Sacra Tarraconensia*, 12, 1936.

²⁰⁰³ JAVIERRE MUR, Aurea, *María de Luna, reina de Aragón*, Madrid, CESIC; 1942, p. 160; SIGÜENZA PELARDA, Cristina, *La moda en el vestir en la pintura gótica aragonesa*, Zaragoza, Diputación de Zaragoza, 2000, pp.26-27; Quant als colors emprats en la indumentària religiosa van estar establerts per Inocenci III a través del seu tractat *De quatuor coloribus principalibus, quibus secundum proprietatis*

Per completar la decoració de la capella hem de comptar amb la col·locació de cortines, catifes i draps de paret que enllestirien tot un programa iconogràfic prèviament estudiat: “una cortina gran de drap de lli que serveix en los dies de càmera, la qual és de cinch teles, e tira de cayguda entorn XIII palms, guarnida de veta e anelletes (nº 3, p. 71); una altra cortina de tela negra feta de tres teles, que ha de cayguda tres alnes e hun palm a mesura de València, en la qual és pintada la creu ab los oprobis de Jhesu Christ (nº 4, p. 71) i quatre peces de cortines fetes de drap de tercenells diverses colors, hon són entretallades les armes de la Senyora Reyna” (nº 6, p. 71). Amb altres peces de cortines “ja velles, semblant de les prop dites, ab ses anelletes” (nº 7, p. 72).

Les que estaven en pitjor estat s’havien retallat per reutilitzar-se: “Sis peces de cortines de fil d’Almeria ab les vores de lista de seda blanca, rexades, les quals descosides e totes les teles mesurades tiren de larch totes XXXIII alnes, les quals en libre de scrivà de ració staven en tres peces e ara són en diverses peces, de les quals ni ha de foradades e que’n fall del cap de la una, e altres velles” (nº 12, p. 72). Aquestes serien possiblement les cortines blanques que la reina adquirí expressament per a la Capella,²⁰⁰⁴ segons les compres que va fer per ella mossén Bartomeu Martí d’una cortina blanca per a la capella de la reina.²⁰⁰⁵ I per finalitzar, “una cortina de tot de seda de quatre teles, que tira de cayguda quatre alnes scases” (nº18, p. 76).

També una sèrie de tovalloles eren indispensables per a la capella. La majoria estaven fetes de seda, decorades en llistes de diversos color i algunes d’elles amb els emblemes heràldics de la reina, com “una tovallola de blau morisch, de diverses colors ab unes amples als costats, verdes, de amplària de cinch palmos [sic], e de larch ters alnes” (nº 13, p. 72),²⁰⁰⁶ molt similar a una de les que tenia la infanta Joana: “una tovallola de

---

dierum vestes sun distinguen dae en De Sacro altaris misterio, on per exemple el blanc feia al·lusió al color primari, a les festes de Jesucrist, a Nadal, Epifania, Dijous Sant, diumenge de Pasqua i Ascensió; també fa referència a les verges i els sants, ja que era símbol de puresa (de vegades es podia substituït per l’or); el rubeus o roig estava relacionat amb la Passió de Crist, al·ludint a la sang vessada en el seu martiri, així com el martiri dels sants. El roig s’usava per a celebrar les festes dels màrtirs, els Apòstols, la Santa Creu i la Pentecosta (també podia usar-se el púrpura); el Níger o negre era per a misses de difunts i per Advent i el període de Septuagèsima fins Pasqua, incloent la Quaresma. Aquest color estava vinculat al dolor i la penitència; el Viridis o verd s’usava per als diumenges i el Tempo per Anum (on també valia el groc); el violaceus o morat s’usava sobretot en Advent i Quaresma; el blau no estava reglat (al igual que el rosa) però possiblement, com era un color d’alta qualitat, també es feia usar. Aquesta descripció l’hem extreta de PAZOS-LÓPEZ, Ángel, “Culto y vestimenta en la Baja Edad Media: Ornamentos clericales del rito romano”, en *Revista Digital de Iconografía Medieval*, Vol. II, 14, 2015, pp. 1-26.

²⁰⁰⁴ ARV, MR 9356, f. 15 v.

²⁰⁰⁵ ARV, MR 9345 (1452), f. 33 v.

²⁰⁰⁶ O per exemple una tovallola “de seda blanca, e a la una part de diverses obres morisques d’or e seda de diverses colors, tota squinçada, tira de larch cinc alnes e d’ample tres palms” (nº20). D’un estil similar serien les descrites a continuació: “una tovallola de seda blanca e verda ab listes vermelles al costat, e

seda obrada en los caps de obra morisca de fil d'aur".²⁰⁰⁷ I altra més treballada era la "tovallola blanca de llenç prim, brodada de diverses fullatges d'or e de seda de diverses colors, ab quatre senyals de les armes de la dita Senyora, ab franja al entorn de fil d'or e de seda verda, forrada de tela blanca, tira de larch dues alnes e tres palms e d'ample dos palms" (nº 38, p. 74). A més, "d'una altra tovallola semblant a la damunt dita, ab dos senyals de les armes de la dita Senyora, que tira de larch tres alnes" (nº 39, p. 74) o la de "tovallola de fil e seda trepada, ab franja d'or en les trepes al entorn, e ab les letres de fil d'or brodades en mig" (nº 54, p. 75), i que podria tractar-se de les inicials de la reina.

Entre totes aquestes tovalloles les havia llistades amb franges blaves (nº14, p. 72), altres eren de seda verda (nº 15, p. 72). Cal mencionar les tovalloles de romanía (provinents de l'Imperi grec), com una que era de "tela de Romania, blava, vella e tota esguinçada; tira de larch tres alnes, tres palms de ample dos pals" (nº 16, p. 72). A més, descriu un conjunt de "dos tovalloles de seda blanca ab una lista, a la una part negra e a l'altra vermella, molt sotils, que tiren de larch cascuna dues alnes scases e d'ample dos palms" (nº 17, p. 72).

No obstant això, hi havia altres peces que presentaven una decoració més refinada, depenent de l'ús al qual anaven destinades. I, com bé expressa l'inventari, hi havia una per guardar l'Evangeli feta amb teles més riques: "una tovallola de domàs vert per al Evangeli ab quatre trepes a cascun cap de vellut vellutat, morat brocat, franjada al entorn de franja de or e de seda morada, tira de larch dues alnes e miga, d'ample tres palms, forrada de tela blava" (nº 24, p. 73). Com veiem en aquesta peça s'emprava el vellut vellutat i brocada i emmarcada per una vora feta de fil d'or i seda morada que atorgaria gran preciosisme a la tela. Altra tovallola per a l'Evangeli estava feta de "cendat vert ab vores de cendat vermell, franjada d'or e de seda morada, e als caps de franja de seda vermella e blanca" (nº 2, p. 75). Però també hi ha en altres colors: "una tovallola del Evangeli de tela negra prima, forrada de altra tela negra grosseta, franjada tota entorn de franja de seda negra (nº 4, p. 76) i altra tovallola de Evangeli de domas vermell, ab les obres menudes, franjades al entorn de franja d'or e de seda vermella, forrada de tela vermella" (nº 5, p. 76). El revestir els llibres amb aquestes teles, els atorgaven un valor

---

listes blanques als caps. Tira de larch tres alnes e miga e d'ample dos palms" (nº 21); a més amés de les descrites a l'inventari de la reina amb el número 22, 23, 32 o 35.

²⁰⁰⁷ DE SALAS, Xavier, "Inventari de béns mobles de la infanta Joana", en *Analecta Sacra Tarraconensia*, VIII, 1932, Barcelona, p. 122.

estètic passant a considerar-se un objecte de luxe.²⁰⁰⁸ Altres tovalles es van fer amb tela provinent de França: “dues tovalloles de tela de França blanca, trepades ab letres e franges d’or per lo mig, squinçada” (nº 33, p. 73). Encara que, com veiem, són poques les tovalloles adquirides de l’exterior.

En canvi, les que estaven fetes de lli, servien, entre altres coses, per a eixugar-se les mans. Així figura a l’inventari “una tovallola de lli rexada ab fil al entorn blanca, de fil, muronada, tira de larch dues alnes tres palms” (nº 34, p. 74); “un drap de calcer o tovallola de lli blanc” (nº 48, p. 75); “huyt tovalloles de torcar les mans, de drap de lli blanc” (nº 49, p. 75); “sis amits de drap de lli blach (nº 50, p. 75), XV linces de altar de drap de lli blanc” (nº 51, p. 75); “tres camis e cinch amits, tres draps de calcer, tres linces de drap de lli blanc” (nº 55, p. 75).

El que es apreciable és que els materials nobles, com l’or, es van reservar per guarnir peces importants, com el cas d’un coixí que es feia servir per sostenir el missal en l’altar. Aquest coixí estava fet de vellut verd, decorat amb una franja d’or i de seda (nº 47, p. 74). Apareix també altre coixí “per tenir lo missal en lo altar, de seda de diverses colors, amb algunes obres d’or, sotil, molt esquinçat” (nº 25, p. 73) i altre coixinet vellutat verd per a tenir lo missal (nº26, p. 73). I, entre les peces de tela descrites soltes hi havia un “tros de lista de seda e d’or, obra morisqua que tira de larch una alna” (nº 30, p. 73); un collar de drap d’or e de seda de diverses colors ab obres morisques (nº31, p. 73); “dos vetes o listes de una ma poch més o menys, de seda, la una vert, l’altra vermella, ab sengles listes en mig de diverses colors” (nº19, p. 73).

Les cambres de la reina i les donzelles: La roba de llit

Un altre espai on les teles i tapissos ocupaven un lloc ben destacat era sense cap mena de dubte la cambra règia. Aquesta habitació no sols era l’àmbit on descansar, sinó que també s’utilitzava per a rebre ambaixades, persones de confiança, i al mateix temps s’hi guardaven els béns més preuats dins de cofres, arquibancs o caixes tancades amb pany i clau, que podien contenir des de vaixelles de luxe fins a documents importants. Com a espai públic i privat alhora la cambra també havia d’impressionar i mostrar el poder d’aquella persona que l’ocupava, i ací és on entren en joc les teles que

---

²⁰⁰⁸ LÓPEZ-VIDRIERO, María Luisa, “Superficies del lujo: Lectura periférica del libro Renacentista”, en BROUQUET, Sophie i GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente (eds.), *Mercados del lujo, mercados del arte. El gusto de las elites mediterráneas en los siglos XIV y XV*, València, PUV, 2015, pp. 108-109.

ornamentaven els mobles i les parets. De fet ho envoltaven tot: es trobaven al llit, al parament que tancava el llit, a les parets, portes i finestres, així com en la decoració i adequació de bancs i cadires.

Com dins de la cambra reial sols es permetia l'accés a les dones nobles i donzelles de confiança, així com a cambreres que s'encarregaven de la neteja diària de l'habitable, el canvi de llençols o la preparació de la roba que la reina havia de vestir l'endemà, van ser aquestes les encarregades de descriure als marmessors les peces que allí s'hi guardaven. Començant pel llit, que era el moble més important, segurament de posts, el qual es col·locava sobre un entarimat de fusta o potes que l'aïllaven del fred del sòl.²⁰⁰⁹ Un cofre es podia situar als peus d'aquest i de vegades era un ajut per poder pujar a aquell. Damunt del llit de post (de fulles de fusta) es situaven un o dos matalassos. Aquests eren una espècie de sacs cosits per tots els costats que s'omplien de llana o de plomes. Els matalassos solien estar decorats en forma de llistes, de colors blau i blanc. A més a més es col·locaven els travessers, que anaven de banda a banda del llit, i que estaven fets de plomes i sovint decorats amb llistes. Eren molt habituals els de fustaní (un teixit de cotó) que solia ser pelut per una cara.²⁰¹⁰

Per a una major comoditat, els llits es revestien de coixins, que també s'omplien de ploma o de fluxell. Els llençols solien anar per parelles: el de baix i el de dalt. Estaven fets de lli i cànem i les flassades per escalfar-se en hivern solien ser de borra o llana, decorades en forma de llistes quan no amb brocats d'or, com les catorze fundes que hi tenia amb brocats de flors i animals o amb els escuts d'Aragó i Castella (nº 25, p. 40). El cobertor era molt freqüent trobar-lo llistat també; podien acabar en puntes i estar decorat amb roses.

Tenint en compte totes aquestes peces i com eren ens podem fer una idea de com estava decorada tant l'habitació de la reina com les de les seues donzelles. Aquesta passió per les llistes, es veu generalitzada tant a la indumentària com a la roba de la casa. Normalment aquesta decoració anava associada a la moda "morisca" i relacionada amb l'estil de les camises de franges d'or i seda que foren copiades pels sastres cristians per a la monarquia i la noblesa al llarg del segle XV. Aquestes robes s'utilitzaven a mode de disfressa en els jocs de canyes i recreacions bèl·liques com les de "moros i cristians", que

---

²⁰⁰⁹ Vegeu l'obra: AZNAR VALLEJO, Eduardo, *Vivir en la Edad Media*, Madrid, Arco Libros, 1999.

²⁰¹⁰ Per estudiar les cases i estances medievals cal veure: ARIÈS, Philippe. y DUBY, Georges, *Historia de la vida privada. 2 De la Europa feudal al Renacimiento*, Madrid, Taurus, 2001 [1ª ed. 1999].

bé podrien simbolitzar o recordar el triomf sobre els musulmans i l'enaltiment de la monarquia cristiana.²⁰¹¹

Però si un llit veritablement volia distingir-se i a la vegada protegir del fred devia revestir-se per sobre amb un pavelló, a mode de tenda de campanya, o utilitzar cobricels. El cobricel, era un element de luxe que sols les esferes més altes de la societat es podien permetre. Era més decoratiu que útil, ja que el que feia era recobrir de tela el llit, que podia estar sostingut al sostre per un pom o col·locat mitjançant uns pilars de fusta. Precisament, un element d'aquet tipus és el que la reina manà que li trametés el mercader italià, que també servia al rei, Leonardo Doni. Es tractava d'un conjunt de 5 peces: el cel, sobrecel, dosser, cortina de paret i cobertor, decorat amb les armes de Sicília.²⁰¹² Tal era el valor que se donava a aquestes composicions que les trobarem descrites junt amb els tapissos, car aquests es consideraven també teles per a la paret o per penjar. A més, els cobricels tenien decoracions similars als cobertors, coixins o catifes si estaven col·locats a la mateixa habitació, formant un tot en el conjunt estètic de l'estança.

Taula 111. Matalassos, vànoves, i altres elements del llit del guarda-roba

TIPUS DE PEÇA	TELA	LOCALITZACIÓ ²⁰¹³
Dos matalassos de tela vermella de dos alnes i un palm d'ample per una alna i mitja ²⁰¹⁴		Nº 1, p. 81
Un matalàs de tela vermella de dos alnes per una alna i tres palms		Nº 2, p. 81
Un matalàs de tela vermella de dos alnes per dos alnes i tres palms		Nº 3, p. 81
Un matalàs de tela prima, blanc i oldà i està esqueixat de dos alnes i mitja		Nº 4, p. 81
Un matalàs de tela semblant a l'anterior, de dos alnes i mitja, oldà i un poc esquixat.		Nº 5, p. 81

²⁰¹¹ MARTÍNEZ MARTÍNEZ, María y LORA SERRANO Gloria, "Las inversiones suntuarias de la nobleza a fines de la Edad Media", en VILAR RAMÍREZ, Juan Bautista, PEÑAFIEL RAMÓN, Antonio y IRIGOYEN LÓPEZ, Antonio (coords.), *Historia y sociabilidad: Homenaje a la profesora Mª Carmen Melendreras Gimeno* 2007. Obra citada per MARTÍNEZ MARTÍNEZ, María, "La creación de una moda propia en la España de los Reyes Católicos", en *Aragón en la Edad Media*, 19, 2006, p. 354.

²⁰¹² ACA, RC 3110, f. 181 r.

²⁰¹³ Aquestes peces estan descrites a l'inventari en l'apartat del guarda-roba.

²⁰¹⁴ Una alna equival a 0'906 m.

Un matalàs semblant a l'anterior de tres alnes, molt oldà		Nº 6, p. 82
Un matalàs de tela blanca, nou, de dos alnes i tres palms		Nº 7, p. 82
Un altre de tela blanca, nou de tres alnes de llarg		Nº 8, p. 82
Un matalàs real amb coberta a barres de seda groga i de cotó vermell, molt vell i esquixat de 3 alnes i mitja	Cotó	Nº 9, p. 82
Tres matalassos de estrado, grocs i vermells molt esquixats		Nº 10, p. 82
Un matalàs de estrado real, de fustani, molt vell i esquixat	Fustaní	Nº 11, p. 82
Dos matalassos de estrado, un en barres blanques i blaves de tres alnes de llarg i l'altre amb cobertes de seda grogues i vermelles que tira tres alnes i mitja		Nº 12, p. 82
Tres matalassos de tela, blancs, que tira cadascú tres alnes i mitja i tres d'ample		Nº 13, p. 82
Dos matalassos nous de tela blanca de cànem de dos alnes i mitja de llarg per set palms d'ample	Cànem	Nº14, p. 82
Un matalàs d'estrado cobert de màrrega, de tres alnes de llarg		Nº 15, p. 82
Dos transportins menuts de tela blanca, de dos alnes per tres palms		Nº 16, p. 82
Dos transportins de tela menuts de dos alnes per tres palms cadascú		Nº 17, p. 82
Un matalàs amb cara de blau folrat i sotana roja		Nº 18, p. 82
Dos matalassos de fustani, blancs, de 10 palms per 8 d'ample cadascú. Vells i esquixats	Fustaní	Nº 19, p. 82
Un matalàs de cànem blanc de deu palms de llarg, molt vell i esquixat	Cànem	Nº 20, p. 82
Un matalàs tot roig de tres palms de llarg i set d'ample, vell.		Nº 21, p. 82

Un matalàs tot de tela, blanc, de deu palms per sis d'ample, ja usat		Nº 22, p. 82
Un travesser ple de llana, cobert de tela blanca de tres alnes de llarg		Nº 23, p. 83
Un altre travesser ple de fluxell, cobert de tela blanca, de dos alnes i tres palms		Nº 24, p. 83
Altres travessers ple de fluxell cobert de cotonina amb llistes blaves de dos alnes	Cotonina	Nº 25, p. 83
Altres travessers semblant a l'anterior de dos alnes		Nº 26, p. 83
Un travesser ple de ploma, barrat blau i blanc de set palms de llarg		Nº 27, p. 83
Un travesser ple de llana, cobert de tela roja i blava de dos alnes de llarg, sotil		Nº 28, p. 83
Un altre travesser ple de llana, cobert de tela roja de nou palms de llarg, sotil		Nº 29, p. 83
Altres travessers ple de llana amb coberta de barres blaves i blanques i la sotana vermella. Tira dos alnes de llarg		Nº 30, p. 83
19 coixins plens de llana, coberts de tela blanca entre grans i menuts		Nº 31, p. 83
3 coixinets menuts plens de fluxell coberts de tela de cànem, blancs	Cànem	Nº 32, p. 83
Una vànova de tela prima que està decorada amb troncs amb safrans i que tira de llarg tres alnes i tres palms		Nº 33, p. 84
Una vànova de cotonina de Xipre amb mostres de prorprat amb algunes rosetes xicotetes que tira tres alnes de llarg per dos d'ample	Cotonina	Nº 34, p. 83
Una vànova prima de Xipre feta amb puntes de roses de flor de llir que tira de llarg quatre alnes i tres palms per tres alnes i mitja.		Nº 35, p. 83

Una vànova de lli centellada de tres teles i mitja que tira 4 alnes de llarg per tres i mitja d'ample	Lli	Nº 36, p. 83
Una vànova prima, de cotonina amb puntes i centellats menuts de quatre teles i mitja que tira quatre alnes i mitja per tres alnes i tres palms.	Cotonina	Nº 37, p. 83
Altra vànova prima de tela de llenç de dos teles i mitja, centellada, que tira 3 alnes i mitja i 3 alnes d'ample	Llenç	Nº 38, p. 83
Altra vànova de lli, grosseta, centellada, de tres teles que tira onze palms de llarg	Lli	Nº 39, p. 84
Altra vànova de cotonina, de tres teles, amb puntes estretes i bastes amples que tira 4 alnes per tres alnes i un palm	Cotonina	Nº 40, p. 84
Una vànova de cotonina de Xipre, la cara sotana del lilit, de sis teles, amb troncs obrats amb fullatges, que tira de llarg 5 alnes i un palm i 5 alnes d'ample	Cotonina	Nº 41, p. 84
Una vànova de drap de lli, feta cairons, de 5 teles que tira de llarg sis alnes i cinc alnes i mitja d'ample	Lli	Nº 42, p. 84
Una vànova obrada de troncs, la cara de cotonina de Xipre, i la sotana de tela de llenç grosseta.	Cotonina	Nº 43, p. 84
Altra vànova de cotonina, la cara i la sotana de llenç fet a centells. Tira cinc alnes i mitja de llarg per quatre alnes d'ample	Cotonina	Nº 44, p. 84
Una vànova de drap de lli, centellada, de cinc teles. Tira quatre alnes i tres palms per tres alnes i mitja	Lli	Nº 45, p. 84
Dos vànoves fetes a cairons de tres alnes cadascuna		Nº 46, p. 84

Una vànova feta a cairons de tres alnes i un palm		Nº 47, p. 84
Altra vànova de cotonina de Xipre, la cara estava decorada amb troncs i fullatges. Tira quatre alnes i mitja i quatre alnes d'ample	Cotonina	Nº 48, p. 84
Una vànova prima de cotonina, centellada. De quatre alnes de llarg i tres palms per quatre alnes i un palm	Cotonina	Nº 49, p. 84
Dos vànoves xicotetes centellades (està tatxada)		Nº 50, p. 84
Una vànova sotil de tela centellada de dos teles i mitja que tira tres alnes i un palm d'ample per dos alnes i un palm de llarg		Nº 51, p. 84
Una vànova de tela prima, de quatre teles feta a centellats. Tira de llarg quatre alnes i mig palm per tres alnes i tres palms		Nº 52, p. 84
Altra vànova de tela prima feta a centells o cairons de tres alnes de llarg per tres alnes d'ample		Nº 53, p. 85
Una vànova feta de bastes amb la cara de cotonina i la sotana de lli, de quatre teles que tira cinc alnes de llarg. Molt vella i esquinçada	Cotonina i lli	Nº 54, p. 85
Una vànova feta a bastes semblant a l'anterior que tira de llarg quatre alnes i tres alnes i un palm d'ample. Molt vella i esquinçada		Nº 55, p. 85
Una vànova amb centells de tres alnes per dos alnes i mitja d'ample		Nº 56, p. 85
Dos cobertors de tela roja grosseta, amb la sotana blava feta a centells. De tres alnes i mitja de llarg per dos alnes i tres palms d'ample cadascú		Nº 57, p. 85
Cinc parells de llençols per als patges		Nº 26, p. 101

Una vegada vist el quadre anterior ens podem fer una idea del tipus de peces que es trobaven al palau i de quins materials i formes es solien decorar. Començant pels elements que conformaven els llits estaven els matalassos, que havien de ser suficientment confortables per possibilitar el major descans i comoditat possibles. Els descrits es diferenciaven per formes i estampats. Així, en trobem 5 fets amb tela vermella, altres dos de barres, però sobretot destacaven els blancs. Se'n van descriure un total de 12, comptant-hi els de les cambres de les donzelles, les quals, tot i el seu estatus noble solien dormir juntes. Començant per la cambra de Toda Centelles es van documentar 3 matalassos amb cobertes i sotanes (que eren els llençols de dalt i els de baix) de llenç de 9 palms de València per 7 palms. També es descriuen certes vànoves o cobertors de llit: “una vànova sotil (o prima) de bastes, de drap de lli, de dues teles i mitja i la mitja un cap anomenada dinovè²⁰¹⁵ i altra vànova de centellats (mostrejada), cara i sotana de tela de lli”. També tenia una flassada vermella de 3 coldos i mig de llarg (al voltant d'un metre i mig), un cortinatge de saia (o llana) blanca amb sobrecel amb els seus tovallons de franja de fil verd i 4 cortines de cinc teles que fan d'ample 3 alnes i mitja. Aquestes quatre cortines i el cobricel tancaven el llit en una espècie de setial que el cobria de tota ingerència exterior i del fred.

En un marge, apuntat en les descripcions de l'inventari, una nota deia que hi havia un llit “de les Montagudes”, fent referència a que les germanes Montagut, que possiblement dormirien juntes en un llit com aquest. Era doncs la cambra de na Isabel, Elionor i Beatriu de Montagut, les quals tenien un llit de peus i post, 3 matalassos de cotonina o fustani, i altres dos de tela blanca, una vànova de bastes amb cara i sotana de drap de lli, una vànova centellada de nombre onze, i una flassada cardada blanca i un cortinatge de saia blava, semblant al de Toda Centelles, que composaven tot el conjunt de cambra.

En altra habitació dormien Joana Torrelles, Leonor Sagra i Leonarda de Castro, les quals tenien un llit similar amb 3 matalassos de tela de canemàs grossa, una vànova prima feta de creus o amb roses amb alguns botonets, una flassada cardada blanca, altra vànova de llenç, vella i feta bastes i un cortinatge de saia blava. En canvi, es veu que Violant Marrades dormia tota sola, perquè sols es descriu un llit amb peus i post de fust. Ara bé, també disposava de 3 matalassos blancs de tela prima, de dues alnes i alna i mitja d'ample,

---

²⁰¹⁵ Segons el diccionari català-valencià-balear del Centre d'Estudis Catalans el dinové fa referència a la qualitat de la cretona (roba de cotó gruixuda), que en un començament es feia amb 1.900 fils d'ordit en 37 cm d'ample amb igual nombre per trama.

una vànova de lli de 3 teles feta de centells de 3 alnes per un palm i una flassada cardada blanca de 4 per un palm.

Fig. 60. Retaule de santa Anna (detall)
Bernat Despuig. 1440/1450.

El llit d'Isabel Soler tenia una vànova de lli grosseta, oldana i feta cairons de 4 alnes per 3. Entre les peces necessàries per a vestir un llit es podia trobar també la màrfega, que era una espècie de matalàs que es podia folrar de cànem i omplir de llana, o de plomes. Normalment eren llistats o de color blau. El travesser anava damunt del matalàs, que es deia així perquè cobria de banda a banda tot el llit. Solia estar ple de plomes i estava decorat en forma de ratlles o llistes. Al mateix temps n'hi havien diverses peces cobertes de fustani, que era un teixit de cotó que solia ser pelut per una cara i que es podia fer servir també per folrar.²⁰¹⁶

Una vegada es van descriure els llits de les donzelles els marmessors van passar a la cambra de la reina, que estava a càrrec de Tomasa Bellot. Aquesta tenia cura dels llençols, vànoves i més peces de llit. Per damunt del llit, i cobrint-lo es trobaven els travessers, que com ja hem comentat, (del nº 23 al 30) estaven farcits de diversos materials: la reina en tenia uns quants plens de llana (nº 23 i 30) tot i que també n'hi havia de fluxell o plomes. S'hi especifica igualment un que estava decorat amb barres blaves i blanques i ple de ploma. Les vànoves que tenien una decoració més complexa eren la nº

---

²⁰¹⁶ BARCELÓ CRESPI, Maria, *Elements materials de la vida quotidiana a la Mallorca baix-medieval*, Palma de Mallorca, Institut d'Estudis Balears, 1994, p. 41.

33, 43 i 48. La primera estava estampada amb troncs i safrans (es creu que el safrà és una de les divises de la reina); i les altres tenien una decoració amb troncs i diversos fullatges, models que derivaven de les miniatures; la majoria de Xipre.²⁰¹⁷ Solien ser estampades: hi havia una (nº 34) que tenia unes rosetes menudes, altra (nº 35) estava decorada amb flors de lliri i altra (nº 41) que estava estampada de troncs, semblant a les primeres esmentades. Entre la resta de les descrites, mantenen una decoració similar a base d'estampats de troncs amb safrans, de tres alnes i tres palms (Vegeu el quadre anterior).

En aquesta habitació també es guardaven dos cobertors de tela vermella grosseta amb la sotana blava feta a centells de tres alnes i mitja de llarg i dos d'ample i, les flassades, que solien ser de borra i podien ser llistades, a l'igual que els cobertors. Tenien diversos acabats: els hi havia de puntes; d'obra de roses; dones i els millaresos. La majoria dels llençols eren de lli. Es descriuen un total de 12 peces.

Com la reina era una dona de poca salut, moltes vegades havia de fer ús en els seus viatges de "transportins". Es tractaria d'una espècie de llitera o llit de viatge on anar més còmodament. També es decoraven amb teles que donaven una imatge de riquesa i solemnitat. Se'n descriuen 6 en total, fets de tela blanca, i de diverses mesures, ja que s'especifica que hi havien 4 d'ells petits.

Taula 112. Llençols, vànoves i altres peces de llit

PEÇA	PROCEDÈNCIA	LOCALITZACIÓ
Un parell de llençols	Holanda	Nº 1, p. 39
Un parell de llençols	Sicília	Nº 2, p. 39
Un parell de llençols	Tela de casa	Nº 3, p. 39
Un parell de llençols de tela prima oldana	Casa	Nº 4, p. 39
Un llençol de tela de casa	Casa	Nº 5, p. 39
Un parell de llençols de tela prima, oldans		Nº 6, p. 40
Un llençol de tela prima oldà		Nº 7, p. 40
Un parell de llençols de tela de drap		Nº 8, p. 40
Un parell de llençols de tela de casa		Nº 9, p. 40

²⁰¹⁷ L'anomenada tela de Xipre podria fer al·lusió al fil de Xiprés, que consistia en metal·litzar el fil, és a dir, s'aconseguia embolicant un fil de seda o lli amb pa d'or o altre metall. Al voltant del fil s'enrotllava una membra de ventre d'animal a la que s'apegava el pa d'or, aconseguint així un fil en forma d'or. Per a les tècniques artístiques referides a l'art tèxtil vegeu: CABRERA LAFUENTE, Ana, "Telas hispanomusulmanas, siglos X-XIII", *V Semana de Estudios Medievales*, (Sánchez de Andrés ed.) Nájera, 1 al 5 de agosto de 2004.

Un parell de llençols de 3 alnes		Nº 10, p. 40
Un llençol de tela de casa	Casa	Nº 11, p. 40
Un llençol de tela de casa	Casa	Nº 12, p. 40
Tela de davantllit	Holanda	Nº 13, p. 40
Un parell de tela prima	Biscaia	Nº 14, p. 40
Una tela de drap amb llistes		Nº 15, p. 40
Un tros de drap grosset	Holanda	Nº 16, p. 40
Altres tros de drap	Holanda	Nº 17, p. 40
Un tros de fil de seda prim per a draps de cap		Nº 18, p. 40
Un tros de drap prim	Holanda	Nº 19, p. 41
Un tros de tela	Holanda	Nº 20, p. 41
Un tros de fustani vergat		Nº 21, p. 41
Un tros de fustani pelós		Nº 22, p. 41
Una tovallola pelosa de cap domasquina		Nº 24, p. 41
Un tros de drap prim	Castella	Nº 35, p. 42
Un tros de drap prim	Castella	Nº 36, p. 42
Altres tros de drap	Castella	Nº 37, p. 42
Altres tros de drap	Castella	Nº 38, p. 42
Altres tros semblant a l'anterior		Nº 39, p. 42
Un tros de drap de casa per a sobrecaps de 3 pams.		Nº 40, p. 42
Una altra tovallola de drap pelosa		Nº 41, p. 42
Un tros de canemàs de tres palms i tres alnes		Nº 42, p. 42
Una tela de llit oldana usada		Nº 43, p. 42
Un tros de cotó prim molt oldà de 4 pams i mig per alna i mitja de llarg		Nº 44, p. 42
2 tovalloles de dos palms i sis de llarg de drap de lli, a randa de dos dits d'ample i flocadures de diversos colors, de seda	Casa	Leonarda de Castro tenia al seu poder Nº 2, p. 42-43.
Tres altres tovalloles de drap de lli de dos palms. Als caps tenen flocadura de fil blanc	De casa	Nº 3, p. 43.
Altra tovallola de drap de lli amb flocadura de fil de 5 pals per 2	Casa	Nº 4, p. 43

Una tovallola de dos palms de llarg per 5 amb franja d'or i d'argent de dos dits d'ample	Cambrai	Nº 5, p. 43
Altra tovallola del mateix lloc i obrada a brots als caps i franja d'or de seda verda al voltant de 5 plams per dos.	Cambrai	Nº 6, p. 43
Un cobriconfiter de tela de nupla obrat de brots d'or i de seda amb una randa d'or al voltant feta a mode de papalló i al cap una flor d'or, ja oldana.		Nº 7, p. 43
Altre cobriconfiter guarnit de franges blanques i al cap una flor blanca	Cambrai	Nº 8, p. 43
Dos cobribancs trepats, un en una franja verda i or i l'altre una randa d'or oldana.	Cambrai	Nº 9, p. 43
Tovalla de fil prim de palm i mig d'ample i dos alnes i mitja de llarg	Casa	Nº 10, p. 43
Una estola vergueta blanca de seda guarnida amb una franja blanca al voltant d'ample de tres dits l'estola i de llarg dos alnes i mitja		Nº 11, p. 43
Una peça i mitja de cordó negre de seda per guarnir coixins		Nº 12, p. 43
Dos peces de veta de seda, una burella i l'altra negra, però no són peces complides		Nº 13, p. 43
Tres madeixes de seda, una verda, l'altra negra i altra blanca		Nº 14, p. 43
Una llista morisca de grana, d'un palm d'ample i de 7 palms de llarg, amb un llistó de diversos colors pel mig		Nº 17, p. 43
Mitja tela d'Holanda grosseta de tres alnes i mitja	Holanda	Nº 19, p. 44
Altre tros de mitja tela d'Holanda de tres alnes i tres palms	Holanda	Nº 20, p. 44

Dos draps de ventrell de mitja tela d'ample i una alna de llarg		Nº 21, p. 44
		Inventari de llençols de lli de la reina en custòdia de Tomasa Bellot:
Un parell de llençols de quatre teles de tela grosseta, nous, de 5 alnes per 4		Nº 1, p. 44
Un llençol de drap de lli, mig usat, de quatre teles de 3 alnes i mitja per dos alnes i tres palms i mig		Nº 2, p. 44
Un llençol de dos teles i mitja i de 3 alnes i un palm de llarg		Nº 3, p. 44
Un llençol de oldà grosset, de tres teles de tres alnes i un palm i mig i dos alnes i un palm d'ample.		Nº 4, p. 44
Altre llençol esquinçat de tres teles i mitja i de llarg tres alnes i un palm per dos tres palms		Nº 5, p. 44
Un llençol de tres teles de tela grosseta quasi nous de 4 alnes i un palm per tres alnes i un palm		Nº 6, p. 44
Un llençol de drap de lli, oldà, de tres teles de llarg i tres alnes i mig palm d'ample		Nº 7, p. 44
Altre llençol de lli, oldà, de 3 teles i de tres alnes i tres palms per dos alnes i un palm		Nº 8, p. 45
Llençol de lli, oldà, de tres teles, de tres alnes de llarg i un palm i mig per dos alnes i un palm i mig		Nº 9, p. 45
Llençol de tres teles, esquinçat, de tres teles i tres alnes i un palm i mig de llarg per dos alnes i un palm		Nº 10, p. 45
Un llençol oldà, de tres teles i una llegua, de llarg tres alnes i un palm per tres alnes d'ample		Nº 11, p. 45

Un llençol d'estopa, gros, de quatre teles, de quatre alnes i un palm de llarg per tres alnes d'ample		Nº 12, p. 45
---	--	--------------

Com es pot comprovar, una de les primeres coses que crida l'atenció després de veure la taula anterior és que gosaren d'un gust especial, per part de la reialesa i en particular de la reina Maria, aquelles teles que provenien de ciutats com Cambrai (França) que a l'Edat Mitjana pertanyia a Flandes, així com de les teles d'Holanda. Tot i que les teles castellanes també tingueren cabuda a l'hora d'elaborar llençols i vànoves per als llits del palau reial. De tota manera, hem de tenir en compte que les tovalles o teles fetes amb tela d'Holanda no sols feien al·lusió a la seua procedència, sinó a un tipus de teixit, concretament, la tela d'Holanda era de cotó. Es tractava d'una tela de lli molt fina, de punt pla i llisa i de color blanc i s'usava sobretot per a fer camises, llençols, roba "interior" així com còfies i toques. Eren teles d'alta qualitat, de manera que sols estaven a l'abast de nobles i de reis.²⁰¹⁸ Una cosa semblant al què ocorria amb la ciutat d'Arràs amb els tapissos del mateix nom és que, com normalment eren de gran importància les que es feien a Arràs, o aquest cas concret a Holanda, van acabar per apropiari-se del topònim d'Holanda totes les que eren d'un tipus de confecció i qualitat semblants, i una de les variants era la "*holán cambray*" fent referència al lloc on es fabricaven. Les teles holandeses eren també les que estaven fetes amb una tela molt fina i molt compacta, de manera que el nom s'aplicava també al mode de fabricació.²⁰¹⁹

A més de les anteriors, hi havia una quantitat ben assenyada de peces "morisques" i també de procedència castellana. L'ascendència castellana de la reina explica el seu gust personal per una sèrie de peces provinents de Castella i de les teles que havien arrelat en la Península d'època musulmana. En ple segle XV, el gust per la moda hispanomusulmana havia despertat en els reis i reines, i després en els nobles, un gust per allò que es considerava nou i exòtic, i es va arribar a convertir en quelcom exclusiu i propi de les classes més altes. Ja ho hem vist a la indumentària. Doncs en les teles per a la casa passarà el mateix. Entre les peces descrites "a la morisca es parla d'una lista vermella morisca de un pal e un quart de ample ab un listo per lo mig, de seda groga e de altres

²⁰¹⁸ SIGÜENZA PELARDA, Cristina, *La moda en el vestir en la pintura gòtica aragonesa*, Zaragoza, Diputación de Zaragoza, 2000, p. 63.

²⁰¹⁹ Per estudiar l'origen de les teles cal veure: DÁVILA CORONA, Rosa María, DURÁN i PUJOL, Montserrat i GARCÍA FERNÁNDEZ, Máximo, *Diccionario histórico de tela y tejidos castellano-catalán*, Salamanca, Junta de Castilla y León. Consejería de Cultura y Turismo, 2004, p. 104.

colors, e tirava sis alnes, tres pals e mig” (nº 30); “un altre tros de lista vermella morisca de ample ab tres quarts bastants, ab un listo al mig de diverses colors, e tira de larc cinc alnes” (nº 31); “un altre tros de lista verda morisca de ample da tes quarts bastants, ab un lista per mig de diverses colors, e tira de larch dos alnes tres pams” (nº 32) i “un altre tros de lista verda semblant del damunt dit, que tira un alna e un pal” (nº33). Aquestes llistes es podien brodar al damunt amb motius vegetals com flors, rams, fulles, llassos, entre altres.²⁰²⁰

Per les referències què disposem de la compra d’aquestes peces de roba de llit o teles, sembla que hi havia una preferència pels proveïdors locals, com per exemple amb la compra que se li va fer a Francesc Muro, que era un matalafer de Barcelona, que consistia en 4 coixins de fluxell, 2 mitjans i 2 menuts,²⁰²¹ tot i que això no volia dir que les teles no pogueren procedir d’altres llocs del món, havent estat importades prèviament, majoritàriament per mercaders genovesos. Tanmateix, moltes de les decoracions sobre aquestes teles eren fetes *a posteriori* per la brodadora de la reina, doncs tenim notícies que a Angelina de Salvatierra²⁰²² se li va pagar per fer treballs d’or, concretament per: “diverses obres d’or i de seda en diverses voltes ha fet i obrades”.²⁰²³

Draps de paret, draps de terra

Una vegada vista la roba dels llits, cal atendre a aquelles teles o peces de drap que servien per escalfar i decorar les parets dels palaus medievals. Ens referim als draps de paret, anomenats més comunament tapissos. Aquelles gran estances dels palaus medievals feien necessari que es busqués algun mitjà per obtenir una habitació càlida i per convertir les cambres en estances molt més confortables i acollidores. Per a això, els artesans medievals idearen una sèrie de cordes, corrioles i fils per tal de penjar tapissos i teles que tapaven les fredes parets i al mateix temps ornamentaven l’estança al gust dels seus residents. Si tenim en compte la miniatura del llibre d’Hores d’Alfons el Magnànim, on el rei apareix representat resant a la capella, es veu com estaven col·locades i com es decoraven les habitacions. També ens poden ser molt útils les descripcions que es fan de cambres semblants en altres corts europees com per exemple la del duc de Borgonya,

---

²⁰²⁰ SIGÜENZA PELARDA, Cristina, *La moda en el vestir en la pintura gòtica aragonesa*, cit., p. 154.

²⁰²¹ ARV, MR 9344 (1424), f. 56 r.

²⁰²² Vegeu Capítol 3: *La reina i la seua casa*.

²⁰²³ ARV, MR 9346 (1425), f. 22 r.

Felip l'Agosarat, que tenia: *une chambre de tapisserie blainche toute ornée à plusieurs ymaiges sur le contenu du Romant de la Rose, contenant pluseur pièces, garnies de cordes et de robans toute preste pour tendre, c'est assavoir la couverture du lit... le ciel... le dossier... le tapis de la couche... IIII grans tapis a tendre pour faire muraille... un banchier...*²⁰²⁴ Normalment, els tapissos es clavaven a la paret, i no sols cobrien la superfície d'aquesta, sinó també les portes i les finestres.²⁰²⁵ La decoració és completava amb teles brodades o pintades, coixins i tovalloles que cobrien mobles, com el tinell.

Des del punt de vista estètic, però, les peces més interessants eren els draps de paret o tapissos. Aquestes estaven realitzades en telers verticals i eren de mida considerable, sent la mida estàndard de 13 metres de llarg per 4,55 d'ample, més o menys.²⁰²⁶ Les escenes es desenvolupaven al voltant d'un tema principal on hi havien representades un nombre considerable de figures, amb diferents qualitats expressives. Entre els materials utilitzats destacava sobretot la llana, la seda i el fil d'or o d'argent.²⁰²⁷

La tapisseria, doncs, de la reina, no s'entendria si no destaquem el paper capdavanter que va tenir la ciutat d'Arràs, capital del comtat d'Artois. Aquesta ciutat va començar a teixir draps fets a "*haute-lise*", és a dir, amb telers verticals, a partir de 1300, estenent la seua influència cap a la ciutat de Paris a mitjans del segle XIV i va ser el model europeu quan a la fabricació de tapissos i bancals. Moltes d'aquestes teles van ser conegudes com a "draps de ras", tot i que varen ser fetes a la dita ciutat.²⁰²⁸ Les peces, destinades a cobrir les parets, es deien draps de paret, però també draps de pinzell (que estaven pintats),

Els ducs de Borgonya, però també Alfons el Magnànim i Maria de Castella, empraven els tapissos per demostrar el poder de la seua cort, adquirint peces elaborades a partir de models de pintors tan coneguts com Jan Van Eyck, Robert Campin, Rogier van der Weyden o Jacques Daret.²⁰²⁹ Els centres productors eren, a part d'Arràs, Brussel·les,

---

²⁰²⁴ JOUBERT, Fabienne, *La tapisserie au Moyen Âge*, Rennes, Éditions Quest-France, 2000, p. 5.

²⁰²⁵ CUTULI, Gracia, *El tapiz*, Argentina, Centro editor de América Latina, 1969, p. 19-22. Vegeu També: TERÉS i TOMÀS, Maria Rosa, "Art profà i vida quotidiana entorn a 1400: els inventaris barcelonins", en *Acta Historica et Archaeologia Mediaevalia*, 19, 1998, pp. 295-317.

²⁰²⁶ ALDANA FERNÁNDEZ, Salvador, "Iconografía medieval valenciana. Los tapices de la reina María, esposa de Alfonso el Magnánimo", en *Archivo de Arte Valenciano*, 73, 1992, p.33.

²⁰²⁷ La utilització del fil de llana, seda o or es coneix des dels antics babilònics. De fet és l'origen des d'on s'incorporen als tapissos europeus, a través de l'Imperi romà, aquests materials tan luxosos. Vegeu CUTULI, Gracia, *El tapiz*, cit., p. 13.

²⁰²⁸ OLIVAR, Marçal, *Els tapissos francesos del rei En Pere el Cerimoniós*, Barcelona, Artur Ramón i Manuel Barbié, 1986, pp. 11-12.

²⁰²⁹ CORNUDELLA i CARRÉ, Rafael, "Alfonso el Magnánimo y Jan van Eyck. Pintura y tapices flamencos en la corte del rey de Aragón", en *Locvs Amoenvs*, 10, 2009-2010, pp. 39-62.

París, Lille... però per exemple, René d'Anjou comprava tapissos de Lió i Provença. De fet, aquests últims van acabar sent tan importants com els tapissos de Flandes, i posteriorment els de França, on inclús els Mèdici de Florència els adquirien procedents del sud del país gal, i concretament d'Avinyó. Tot i així, la ciutat d'Arràs encara continuà sent en temps de Maria de Castella, un centre important, d'on sabem que també en compraria el rei Enric VIII d'Anglaterra.²⁰³⁰

Donada la qualitat i la bellesa dels tapissos de Flandes, moltes monarquies europees van voler imitar-los, afavorint l'arribada d'artistes des d'allí, s'establiren a altres ciutats i obriren nous tallers. En el cas de la Corona d'Aragó, va ser durant l'època de govern de Pere el Cerimoniós quan es documenta el gust pels *draps de ras*. Art i gust que transmetria als seus fills Joan I i Martí l'Humà. De tota manera, no serà fins el regnat de la reina Maria, junt amb el seu marit Alfons el Magnànim, que no s'establiran tallers de fer draps de ras a València, Catalunya o Aragó.²⁰³¹

Queda clar, per altra part, que els tapissos de la reina bevien de les tècniques artístiques de la pintura: l'art italià i el flamenc. Moltes de les compres de tapissos s'adquirien a les principals ciutats de la Corona a través dels mercaders. Tot i que es podien importar des de la zona d'Arràs, poc a poc, els tallers locals començaren a estudiar la manera de fer d'aquells i se'ls anomenava draps de ras o draps d'Arràs, ja que es feien de manera similar.²⁰³² Com també apunta Jacobo Vidal, a l'època de la reina Maria, hi hauria tallers especialitzats en fer draps de ras en les principals ciutats de la Corona: València, Saragossa, Barcelona i Tortosa. De fet, en els comptes del Mestre Racional de la reina Maria s'aprecien compres de ras a mercaders de València, com és el cas del drap que se li va comprar al mercader Daniel Barceló: “un drap de raç de diverses figures” que

---

²⁰³⁰ JOUBERT, Fabienne, *La tapisserie au moyen Age*, Éditions Quest-France, 2000. Precisament a Anglaterra es troba, encara en molt bon estat de conservació, el tapís de La Caça de Devonshire, que es guarda en el *Victoria and Albert Museum* de Londres. És molt probable que el tapís es fes a Arràs. En ell es pot veure clarament quina era la moda de l'època, i també la temàtica principal: la caça.

²⁰³¹ PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'art gòtic a Catalunya. Les arts de l'objecte*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2008, p. 401.; VIDAL FRANQUET, Jacobo, “La producció de draps de ras a la Tortosa medieval”, en *Historia de les Terres de l'Ebre. Art i cultura*, 5, Tarragona, Universitat Rovira i Virgili, 2010, p. 115.

²⁰³² De fet es coneixen artistes locals com: Bernat Campins, documentat entre 1418-1433; Bartomeu Oriol (1432); Bartomeu Vallés; Antonio Busquets o Antono Guina (1435); Pedro Segarra (1459) junt amb Joan Albareda o Alboreda, i els estrangers com el flamenc Guillem Ovexe; Orbatur, establert a Tortosa; o els francesos Usin Garast i Thomas Berta. Per ara sabem que l'anomenat Alboreda treballà per a la reina i es podria identificar amb Joan Albareda o Alboreda. A València es documenten mestres brodadors com Bernat Nunet i Jaume Foç. ALCOLEA GIL, Santiago, “Artes decorativas en la España cristiana (siglos XII-XIX)”, Vol. 20, en *Ars Hispaniae. Historia universal del arte hispánico*, Madrid, Plus Ultra, 1975, p. 364.

valia 20 florins i 8 sous, a qui més tard se li compra una altre drap de ras.²⁰³³ Però el fet d'identificar, dins dels comptes del Mestre Racional, autors locals, fa pensar que hi havia tallers a la ciutat de València, ja que la major part dels comptes provenen d'obradors d'allí o que es distribuïen allí. Així, en 1447 se li compra a Joan Alboreda, mestre de fer draps de raç, per lo preu de un drap verd sembrat de brots amb les armes de la senyora, amb els senyal de la reina en cada cantó.²⁰³⁴

Pel que respecta al motius ornamentals d'aquestes peces solien ser d'arboreda o *mille-fleurs*, és a dir, presentaven un fons vegetal, on les plantes, flors i arbres que decoraven el fons del tapís o el marge, a mode de marc.²⁰³⁵ Aquestes escenes de praderia, o de camp, es van popularitzar des del segle XIII, sobretot amb la cort d'Enric III d'Anglaterra, on comença a valorar la naturalesa d'una manera més realista; cosa que després s'estengué per Europa.²⁰³⁶

Els temes visuals més habituals eren les escenes de cort i les de caça, de l'estil del tapís de Devonshire (Figura 61), però també temes mitològics i zodiacals. Representar els assumptes relacionats amb els déus i herois de l'Antiguitat venia donat pel fet de que els reis i reines volien vincular-se amb aquells personatges del "passat" i mostrar-se també com herois en el seu propi present. Per tant, l'ús de la mitologia es va fer servir també com a eina per reforçar els llinatges reials.

Fig. 61. Tapís de la Caça de Devonshire, ca. 1430-1450. *Victoria and Albert Museum*

²⁰³³ ARV, MR 9344 (1424), f. 1 v i 65 v.

²⁰³⁴ També se li compra "un drap de taulell i un "cobriadzembra" de semblant cap e semblants armes enmig e senyals als cantons": ARV, MR 9350 (1447), f. 25 r.

²⁰³⁵ MÜNTZ, Eugène, *La Tapisserie*, Paris, A. Quantin Imprimeur-éditeur, 1900, p. 140.

²⁰³⁶ CHERRY, John, *Las artes decorativas medievales*, Madrid, Akal, 1999, [1ª edició del British Museum de 1991], pp. 5-10.

La caça es va convertir en un dels temes principals de la tapisseria medieval, ja que era un “art” que ennoblia a qui la practicava, però al mateix temps apareix vinculada sovint als temes mitològics, bé antics o bé del cicle artúric, com per exemple el tema del romanç de Tristà i Isolda, quan l’heroi apareix esquarterant a un cérvol que havia caçat sota l’admiració dels assistents.²⁰³⁷ El tenir aquestes escenes decorant els menjadors i salons del palau reconfortaven als que l’habitaven, ja que els recordava contínuament els plaers de tenir una vida acomodada i amb divertiment.²⁰³⁸

Pel que fa als tapissos amb escenes de caça entrarien dins del mateix desig de tenir escenes cortesanes, pròpies de la reialesa on homes i dones es representen al camp en plena caça. El gust per la caça feia participar a les dones d’aquest esport, almenys com a acompanyants. La caça era apreciada i coneguda durant l’Edat Mitjana, i per això es van fer inclús una sèrie de tractats: *Paramientos de la Caza* del rei Sanç VI de Navarra. Però també en van dictar Albert Magne, Alfons X el Savi, el Llibre de munteria d’Alfons XI de Castella, el *Libro de la Caza* de l’infant de Castella Joan Manuel...²⁰³⁹ Així, el món de la caça es representava en els draps que decoraven les cases i mobles dels palaus. A l’igual que veiem en el tapís anglès de Devonshire, els que s’introduiran a la Corona d’Aragó apareixeran decorats amb multitud de personatges. Moltes vegades els homes i dones que hi apareixen acompanyats d’animals com per exemple el falcó: animal que es feia servir per poder atrapar les preses. Les dones, de fet, solien estar acompanyades per xicotets falcons i gossos.²⁰⁴⁰

Temes mitològics:

La reina posseïa tapissos decorats amb temes mitològics. Maria de Castella, tenia un tapís anomenat “La Caça de la Cerva” (nº 2, p. 85), on hi havia 28 figures. Segons diversos autors, aquest tema faria referència a un dels treballs d’Hèrcules, la caça de la cervia Cerinía o la cervia d’Arcàdia, quan se li va encarregar a Hèrcules que capturés viva

---

²⁰³⁷ CHERRY, John, *Las artes decorativas medievales*, Madrid, Akal, 1999, [1ª edició del British Museum de 1991], p. 10.

²⁰³⁸ VINCKE, Joannes, “Sobre la caça amb falcons”, en *Estudis d’Història Medieval*, 5, 1972, pp. 62- 67.

²⁰³⁹ *Ibíd.*, pp. 57-60.

²⁰⁴⁰ De manera general aquest tema està tractat a ALCOLEA GIL, Santiago, “Artes decorativas en la España cristiana (siglos XII-XIX)”, Vol. 20, en *Ars Hispaniae. Historia universal del arte hispánico*, Madrid, Plus Ultra, 1975, pp. 349-393. Per al cas concret de Tortosa i l’àmbit de la Corona d’Aragó: VIDAL FRANQUET, Jacobo, “La producció de draps de ras a la Tortosa medieval”, en *Historia de les Terres de l’Ebre. Art i cultura. Universitat Rovira i Virgili...*, cit, pp. 111-129. Del mateix autor cal destacar també l’article: “El centro de producción de tapices de Tortosa (ca. 1425-1493/1513)”, en *Ars Longa*, 16, 2007, pp. 23-37.

aquesta cerva a la qual va perseguir durant un any i que va atrapar finalment ferint-la amb una fletxa. Però se l'ha relacionat també amb el tema de la "Caça de la Virtut" segons els estudis de Van Marle.²⁰⁴¹ Pensem que és més possible que tinguem un rerefons més moral on el personatge en qüestió ha d'atrapar aquesta cerva que simbolitzaria la virtut, el bé, que tota persona ha de perseguir en la seua vida, allunyant-se així del camí del pecat.

Un altre drap és el de "La Fama" (nº 3, p. 85), on es representava al mig la figura d'una reina coronada, vestida de morat amb mantell blau vellutat brocat, asseguda en una cadira amb una espasa en la mà dreta i un àngel groc que porta un arc amb una fletxa i que està de peus en la mà esquerra. La representació iconogràfica de la Fama provenia de l'Antiguitat. D'altra part, seguint la definició que dona James Hall, la personificació de la Fama solia aparèixer acompanyada de persones il·lustres que ja havien mort i de vegades de personatges que encara estaven vius als qui aquesta Fama porta sobre unes ales.

Aquesta al·legoria podia ser representada amb un ram de palma, que simbolitza la victòria, d'on li vindria la fama; també podia anar tocada amb corona, com apareix en la descripció del tapís, evocant igualment a la victòria. En aquest cas solia aparèixer asseguda damunt d'un globus, que suggeria la volatilitat de la fama, o damunt d'una carrossa tirada per elefants, significat el triomf sobre la mort. En el cas que ací ens ocupa la vinculació de la fama amb la seua representació figurativa, tot i que sense imatge visible és difícil d'esbrinar, podria estar relacionada amb Hèrcules, a l'igual que hem vist al tapís de la caça de la Cerva.²⁰⁴²

En un dels treballs d'Hèrcules, concretament en la cruïlla on ha d'elegir entre la Virtut i el Vici, l'heroi elegeix la primera, i seguint de nou a Hall, el camí que recorre per arribar a la Virtut és un sender estret i rocós que puja fins a un turó on pot estar Pegasus, el cavall alat que simbolitzava la fama. És a dir, és un camí difícil per a aquell que escull arribar a gaudir de la fama. De fet la fama, en la seua accepció més antiga, era la missatgera i la difusora de les notícies insòlites.²⁰⁴³ Per altra part, aquest va ser un tema tractat també bastament per Petrarca, la influència del qual té més sentit en època de la reina Maria, a través dels seus *Triomfi* del segle XIV, on feia una reflexió sobre els béns materials i la seua fugacitat. La tradició de reproduir a través d'imatges les reflexions

---

²⁰⁴¹ ALDANA FERNÁNDEZ, Salvador, "Iconografía medieval valenciana. Los tapices de la reina María, esposa de Alfonso el Magnánimo", en *Archivo de Arte Valenciano*, 73, València, 1992, p. 33.

²⁰⁴² HALL, James, *Diccionario de temas y símbolos artísticos*, Madrid, Alianza, [ed. 1996], 1987.

²⁰⁴³ PÉREZ RIOJA, J., A., *Diccionario de símbolos y mitos*, Madrid, Tecnos, 1988, p. 204.

petrarquianes estava bastant arrelada entre els ducs de Borgonya, i d'ells a les monarquies hispàniques. Concretament, la cort de Felip el Bo tenia una tapís anomenat Fama o *le Triomphe de la Renommée*.²⁰⁴⁴ El conestable Pedro de Portugal va adquirir “un tapís antich de la glòria de la Fama”, i Juana Enríquez, mare de Ferran el Catòlic, tenia “una istoria de la Fama e glòria mundana”, que suposadament és el que després passaria a la col·lecció de la reina Isabel la Catòlica, basat en els Triomfs de Petrarca. Cap la possibilitat de que el del conestable fos el de la reina Maria, doncs? Almenys anava en la mateixa línia.²⁰⁴⁵ La reina Juana en va arribar a tenir almenys tres tapissos d'aquesta temàtica. I, com veiem en el de Ferran el Catòlic, la pròpia descripció remetia a la glòria mundana, és a dir a la vanitat de la vida, representada pels objectes terrenals, als que feia al·lusió Petrarca. Recordant, cada dia, que el més important per arribar cap a Déu no eren els béns materials sinó l'oració cap a ell.

Un altre drap de ras, d'entre els que tenia la reina, estava guarnit de tela verda, de camp verd d'arboreda on es representava un castell amb algunes teules blaves (a l'estil flamenc) i al més alt de la fortificació, un penó roig. Hi havia en ell 22 figures d'homes i dones que anaven a cavall i a peu. El tapís podria estar relacionat amb el tema de “L'Assalt al Castell de l'Amor”. El tema del castell de l'amor representava un castell que estava habitat per dames que llançaven flors a uns cavallers que guardaven a l'exterior esperant per poder entrar-hi. Segons apunta Van Marle, aquesta seria una al·lusió a la conquesta del cor de l'estimada, un tema molt de moda a la Europa medieval. Entre les fonts iconogràfiques d'aquest tema sempre s'ha posat de relleu la influència del *Roman de la Rose*, però hi ha altres autors, com Michael Camille, que pensen que aquesta temàtica provenia de les representacions teatrals que es feien a les corts europees, on es construïen castells de fusta per a interpretar escenes cortesanes, com les entrades reials que va fer el Magnànim a València durant la dècada de 1420, on es va muntar un “gran castell de fusta appellat de la fada Morgana” a la plaça del Mercat de València, per fer aquest tipus de festes cortesanes, basades en llegendes artúriques i mitològiques per ressaltar la figura del monarca.²⁰⁴⁶

---

²⁰⁴⁴ MÜNTZ, Eugène, *La Tapisserie*, Paris, A. Quantin Imprimeur-éditeur, 1900, p. 150.

²⁰⁴⁵ ZALAMA, Miguel Ángel i PASCUAL, Jesús F., “Tapices de Juan II de Aragón y Fernando el Católico en la Seo de Zaragoza”, en *Boletín del Museo e Instituto Camón Aznar*, 109, 2012, pp. 209-320. Vegeu també ZALAMA RODRÍGUEZ, Miguel Ángel, “Fernando el Católico y las artes: pintura y tapices”, en *Revista de Estudios Colombinos*, 11, noviembre-junio 2015, pp. 7-28; HERRERO CARRETERO, Concha, *Tapices de Isabel la Católica. Origen de la colección real española*, Madrid, Patrimonio Nacional, 2004, p. 25.

²⁰⁴⁶ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, “El poder visible. Demanda y funciones del arte en la corte de Alfonso el Magnánimo”, en *Ars Longa*, 7-8, 1996-1997, p. 38.

Fig. 62. Saltiri de Peterborough.
Castell de l'Amor

Entre les fonts iconogràfiques que ens podrien remetre a la representació del Castell de l'amor es podrien destacar el Saltiri de Peterborough (Figura 62) i el Saltiri d'Utrecht, entre les més primerenques.²⁰⁴⁷ Aquests guarden relació tal vegada amb la història de Perceval i les llegendes artúriques, però aquest assumpte també es va donar en altres arts figuratives europees al segle XIV. No sols van ser els tapissos el seu suport habitual o les miniatures, també es van representar en arquetes d'ivori.²⁰⁴⁸ La seua difusió va ser tal que pràcticament totes les corts europees posseïen algun objecte o tapís amb aquest tema. La reina Elionor de Sicília, per exemple, tenia tapissos dedicats a Lancelot, Perceval, i concretament un altre anomenat *Castrum amoris* o Castell de l'amor. Però el tema es pot rastrejar entre els béns d'altres cases europees, com la del duc de Gloucester (1397), que tenia un tapís d'Arràs sobre l'assalt a un castell; Margarida de Flandes (1405) en posseïa un altre on es representaven unes dones defenent un castell, i, per últim, Enric VIII i Maria d'Hongria tenien tapissos semblants.²⁰⁴⁹ Per descomptat, apareixia també representat en tapissos i peces d'orfebreria d'altres reis de la corona d'Aragó com els de Pere el Cerimoniós, que tenia un *Istoria castrum amoris*.²⁰⁵⁰ Un drap de ras guarnit de tela verda

²⁰⁴⁷ DEIBEL, Ulla, *La reyna Elionor de Sicília. Sobiranes de Catalunya: recull de monografies històriques 10*, en *Real Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, Vol. 10, Barcelona, 1928, p. 411.

²⁰⁴⁸ PÉREZ GONZÁLEZ, Ana, "El castillo del amor en las artes figurativas medievales", en *Revista Digital de Iconografía Medieval*, 8, (16), 2016, p. 5.

²⁰⁴⁹ Ídem.

²⁰⁵⁰ OLIVAR, Marçal, *Els tapissos francesos del Rei En Pere el Cerimoniós*, cit., p. 18, Pere el Cerimoniós també posseïa un saler d'argent amb el tema del Castell de l'Amor, així com fonts o naus que servien per

es representava amb un fons en arboreda i “al pus alt de aquell, en lo qual ha hun castell ab algunes teulades blaves, e alt en lo pus alt de aquell ha hun penó vermell, en lo qual ha XXII figures entre hòmens e dones a cavall e a peu” (nº 4, p. 86) que recorda molt aquestes representacions cortesanes del castell de l’amor. Inclús s’aprecia la influència nòrdica o flamenca en la descripció d’aquest castell que, com a la pintura, incorporaven els típics paisatges nòrdics de fons.

El tema de la caça i les escenes galants:

Entre els tapissos de caça o praderies, la reina tenia un drap que s’anomenava “Alabarda”, on hi havia 21 figures entre homes i dones que estaven caçant (nº 1, p. 85). Segons el Mestre Racional se li compra a Joan Ponç en 1424, ciutadà de València, un tapís d’Arràs gran i de color verd,²⁰⁵¹ o siga que tal vegada podria ser el mateix tapis del que ací es parla o algun altre descrit al seu inventari: “Altre de tela verda de ras amb arboreda on hi ha 24 figures d’homes i dones a cavall, a peu, caçant uns un lleopard amb dos gossos que porten un collar roig o morat” (nº 5, p. 86).

---

depositar les sobres del menjar en cada àpat regi i que, per la sumptuositat i delicadesa de dites peces se les anomenava “joies” i no “vaixelles”. Per a aquest assumpte vegeu: MOLINA i CASTELLÀ, Anna, "El Castell d'Amor de Pedro IV de Aragón. Literatura en la orfebrería de la mesa real/The Castell d'Amor of Peter IV of Aragon. Literature in the Silverwork of the Royal Table, en *Anales de Historia del Arte*, Vol. 24, Universidad Complutense de Madrid, 2014, pp. 357-371.

²⁰⁵¹ ARV, MR 9344 (1424), f. 44 r.

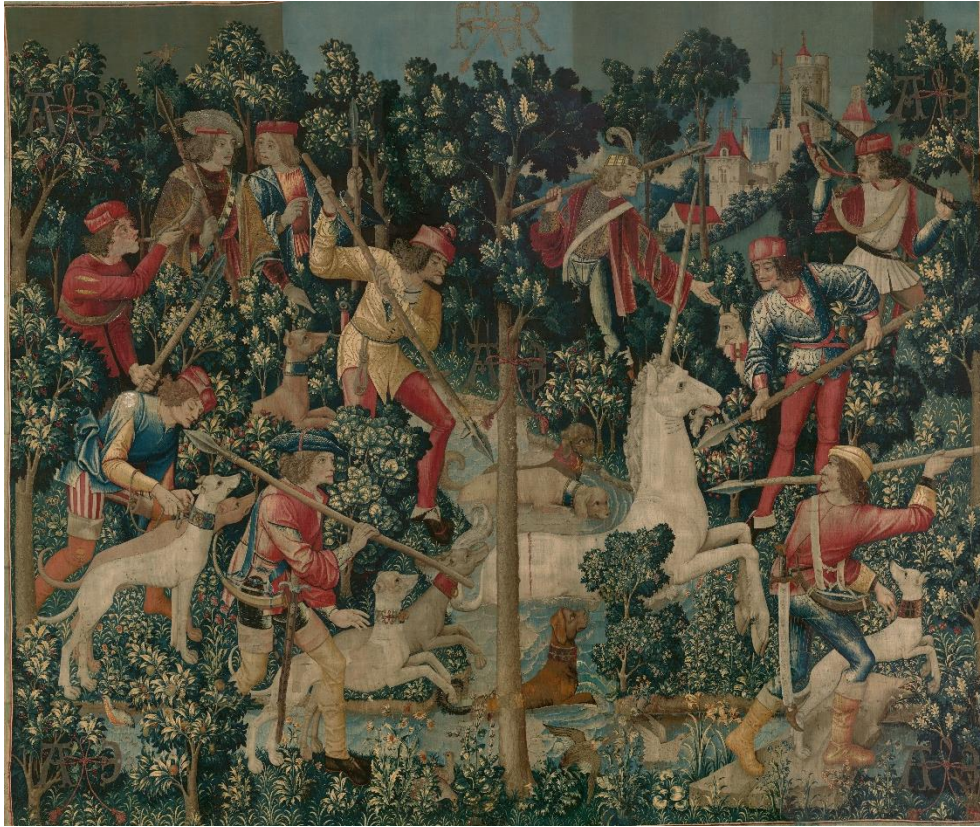

Fig. 63. Sèrie del Tapissos de l'Unicorn. L'Unicorn és atacat, tapís flamenc, 1495-1505, 368.3 X 426.7 cm. MET.

Una altra escena de caça, de l'estil del tapís que es troba al *Metropolitan Museum* de Nova York, dins de la sèrie de la Caça de l'Unicorn (Figura 63), és el que representa “un drap de raç vell amb arboredes, on hi ha figures d'homes i dones caçant i 3 porcs en el centre” (nº 6, p. 86). Una de les figures era un home vestit de blau que posava un venable en la boca (suposem que del porc), i més a baix d'aquesta figura diu que hi ha representat un altre porc que el tenia agafat per l'orella dreta un gos blanc. Aquesta tela tira de llarg 10 coldos (3.84 m) de caiguda per 4 coldos (1.536 m) i 3 pams (576 cm), i segons l'inventari original, la reina el va rebre de la mà del mercader Lluís de Santàngel, documentat entre 1445 i 1446.²⁰⁵² Aquests tapissos es podrien relacionar amb l'estil dels que posseïen Elionor de Sicília i Pere el Cerimoniós, de clara influència flamenca i francesa. Entre els tapissos de la reina Elionor que estaven dedicats a aquesta temàtica hi havia un “drap de paret de pinzell de diverses colors, storiat de VIII dones qui banyen en un bany dins un pavelló, e sis figures de hòmens de cavall e a peu que corren cervos ab cans, ab diversos ramatges e títols en lo camper e ab sengles castells a cascun cap del dit drap”. I també descriu altre drap “de fontana, e caçador de ribera e falcons, e dones que

²⁰⁵² ARV, MR, 9348 (1445-1446), f. 4 v.

prenen ànecs així com altre de història de cavallers e dones qui's combaten a cavall e tenen espases e bastons en les mans".²⁰⁵³ A aquesta tipologia s'ha de sumar un altre drap de Maria de Castella que s'anomenava "de la fontana", del qual sols ens diu que estava sotil i vell; teixit amb or i en mig hi ha una figura que llança molts raig pels brolladors d'aquella. 12 alnes i 5 de caiguda (nº 16, p. 87).

Tapissos sobre temes zodiacals:

La sèrie de draps de paret la completaven els tapissos de temes zodiacals o alquímics, com per exemple el que s'anomenava "dels quatre metalls" (nº 14, p. 87) i que tenia 4 alnes i un palm de llarg per una caiguda de 5 alnes (3.264 m x 4.840 m). Estava decorat amb diverses figures d'homes i dones, teixit de seda. Les figures estaven titulades amb cinc grans ròtols escrits en francès. Segons Salvador Aldana, el de la reina també estaria relacionat amb el mite de les 5 rasses humanes basades en les obres de la "Teogonia" i "Els Treballs i els Dies" d'Hesíode. La Teogonia està enfocada a alabar la justícia divina personificada per Zeus, garant de l'orde universal i on ens parla de la història dels déus en un procés progressiu que va del caos a l'ordenació del món; en el poema dels Treballs i Dies, també presenta a Zeus com a garant de la justícia. Una justícia i un orde que sembla que ha desaparegut en el món dels humans on regna un procés de caos i degradació. Aquest orde sols el resoldrà Zeus aplicant quan pose justícia. Així que per explicar aqueix problema, Hesíode acudeix al mite de Prometeu, Pandora i el de les Edats.²⁰⁵⁴

En el mite de les Edats es fa referència als diferents processos que ha tingut la Humanitat, identificats amb els metalls, or, argent, bronze i ferro.²⁰⁵⁵ Aquesta idea també la recull Ovidi en les seues "Metamorfosis".²⁰⁵⁶ L'edat d'or on viuen els mortals està lliure de guerres, de treballs, d'envelliment, una cosa semblant al que representaria, posteriorment, el Mite de l'Eden, on els humans encara viuen sense haver-se corromput. Poc a poc, la humanitat anà decaient, des del moment en què s'inventaren les guerres i les armes. En el seu significat cristià, existeix una obra alquímica, escrita i atribuïda a un monjo franciscà anomenat Ulmannus, anomenada "Llibre de la Santíssima Trinitat",

---

²⁰⁵³ OLIVAR, Marçal, *Els tapissos francesos del Rei En Pere el Cerimoniós*, op. cit., pp. 19-23.

²⁰⁵⁴ PÉREZ JIMÉNEZ, Aurelio y MARTÍNEZ DÍEZ, Alfonso, *Hesíodo, Obras y Fragmentos. Teogonía, Trabajos y Días, Escudo, Fragmentos y Certamen*, Madrid, Biblioteca Básica Gredos, 2000, pp.55-56.

²⁰⁵⁵ *Ibidem*, pp. 70-74.

²⁰⁵⁶ OVIDI, *Metamorfosis* (ÁLVAREZ, Consuelo i IGLESIAS, Rosa María (eds.) [5ª ed.], Madrid, Cátedra Letras Universales, 2003, pp. 197-200.

escrita entre 1414-1419, on exposa que el pecat original d'Adam qui representa l'or i Eva l'argent, és el que va donar als metalls el seu estat d'impuresa.²⁰⁵⁷ En definitiva, era una lliçó didàctic-moral sobre com havia caigut la Humanitat en desgràcia. A més, no cal descartar la hipòtesi de que aquest tema pogués estar relacionat amb les edats humanes: primavera-infantesa, estiu-joventut, tardor-maduresa i hivern-vellesa, molt consemblants als tapissos que es conserven a la catedral de Tortosa, replets de figures amb rètols escrits en llatí i un fons de praderia exuberant.²⁰⁵⁸

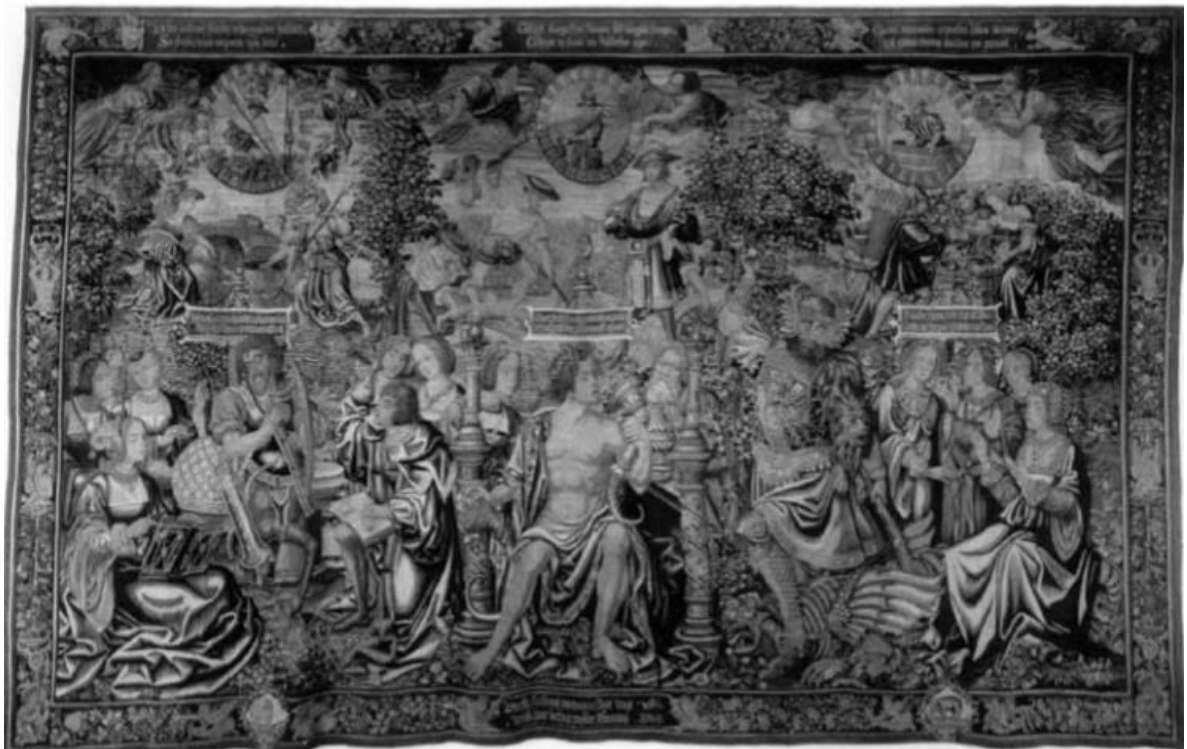

Fig. 64. Tapís de les Edats de l'Home. MET.

Altra peça descrita a l'inventari era un altre drap d'Arràs anomenat *dels XII signes e set planetes* (nº 15, p. 87) en el centre del qual estava representada una figura de Déu Pare, de mig d'amunt, que té un pom en la mà esquerra, el qual designa els 12 mesos de l'any i tira de llarg 12 alnes de caiguda. Quant a aquesta temàtica dels signes i els planetes,

²⁰⁵⁷ ROOB, Alexander, *Alquímia y Mística*, Colonia, Taschen, 1996. L'autor il·lustra aquest fet, a més a més, amb les següents paraules: [...] *la lanza simboliza la purificación por el fuego. La horca evoca el martirio del hierro (Marte); el cobre (Venus) es decapitado; Saturno sufre el suplicio de la rueda [...]*, p. 209.

²⁰⁵⁸ MUÑOZ i SEBASTIÀ, Hilari, "Els tapissos de les edats de l'home. El periple d'un excepcional conjunt de tapissos flamencs donats a la Catedral de Tortosa pel bisbe Gaspar Punter", en *Circulations artistiques dans la Couronne d'Aragon: le rôle des chapitres cathédraux (XVIe-XVIIIe siècles)*, ed. Julien Lugand, Collection Histoire de l'Art, 6, Perpignan, Presses Universitaires de Perpignan, 2014, p. 39.

es trobava també entre els tapissos de l'inventari d'Isabel la Catòlica, que en realitat procedien de les col·leccions de Joan II de Castella i d'Enric IV²⁰⁵⁹ o als que es van fer per a la catedral de Tortosa: una sèrie dedicada precisament als dotze mesos amb els signes del zodíac, tot i que ja són unes peces que daten del segle XVI i que procedien de tallers de Brussel·les; un d'ells es conserva al *Metropolitan Museum* de Nova York (Figura 64).²⁰⁶⁰

Pel que respecta a tots aquests tapissos de Maria de Castella, pensem que podrien estar destinats a les sales d'estar del palau i a les cambres, tal i com coneixem pels encàrrecs i compres d'altres teles de paret com les que hi apareixen als comptes de la Tresoreria. En aquesta sala es va encarregar al cortiner Gabriel Talar, qui va pintar una mostra del que havia de ser el tapís “de certs colors i pintures en què havia cinc senyals al mig amb les armes del rei i la reina i altres en cada angle amb mon senyal (el de la reina) lo qual el drap mostra fon feta per un drap de ras fet amb semblants colors i senyals per en Joan sastre, mestre de draps per a l'ofici de la Tresoreria”.²⁰⁶¹ D'aquest personatge sabem que es va establir a Lleida en 1421, amb un ajut financer de la Paeria, és a dir, del govern local.²⁰⁶²

Altres peces de drap

A part dels tapissos de paret, era molt habitual tenir draps per tapar portes, finestres i inclús per folrar els bancs per seure. Aquestes peces no ens són tan familiars com podien ser els tapissos, però sense dubte, contribuïen igualment a fer les diferents habitacions de palau més càlides, al mateix temps que decoraven els mobles. En l'inventari de la reina Maria es documenten un gran nombre de draps d'aquesta índole i de temàtica similar a la dels draps de paret i solien estar fets de llenç, sarga, seda o tapís. Comparativament, els draps més fastuosos dels que tenim notícia a l'Europa tardo-medieval són els que

---

²⁰⁵⁹ ZALAMA RODRÍGUEZ, Miguel Ángel, “Fernando el Católico y las artes: pintura y tapices”, en *Revista de Estudios Colombrinos*, 11, novembre-junio 2015, p. 296.

²⁰⁶⁰ MUÑOZ i SEBASTIÀ, Hilari, “Els tapissos de les edats de l'home. El periple d'un excepcional conjunt de tapissos flamencs donats a la Catedral de Tortosa pel bisbe Gaspar Punter”, en *Circulations artistiques dans la Couronne d'Aragon: le rôle des chapitres cathédraux (XVIe-XVIIIe siècles)*, cit., p. 36.

²⁰⁶¹ ACA, MR 536 (1416), f. 46 r. Aquest tapís el menciona també Jacobo Vidal: VIDAL FRANQUET, Jacobo, “De París, Brussel·les i Arràs: mestres tapissers a la Corona d'Aragó medieval”, en TERÉS i TOMÀS, Maria Rosa (coord.), *Catalunya i l'Europa septentrional a l'entorn de 1400: circulació de mestres, obres i models artístics*, Roma Viella, 2016, p. 174.

²⁰⁶² Ídem.

decoraven les habitacions de Caterina de Borgonya, en 1395.²⁰⁶³ No massa diferent deuria ser l'aixovar de la reina Maria, amb una bona quantitat d'aquestes peces, que sovint apareixien guardades en caixes.²⁰⁶⁴

De nou, el tema de la caça hi era el predominant en aquest draps. De fet, tots els bancals que es descriuen a l'inventari de Maria de Castella presentaven aquesta temàtica o escenes de praderia; i entre ells era molt freqüent que formaren parelles que compartien la decoració, ja que s'especifiquen diversos bancals en parelles (nº 7, 9, 10, 11, 12 i 13 de l'inventari).²⁰⁶⁵ Hi ha un parell de bancals de ras verd, que tenien escrita una pregària, amb certa arboreda en què hi havia tres homes i tres dones caçant amb falcons a les mans i anant de caça de ribera, pagats al mercader Joan d'Aguilar. Els draps eren de 5 palms per 6 d'ample (1 m x 1,20 m) alnes i s'havia encarregat per a decorar la sala on es reunia el Consell Reial de la reina.²⁰⁶⁶ Normalment es representaven el mateix nombre d'homes i de dones en l'escena, i en algunes peces hi apareixen animals de caça, com als bancals sembrats d'arboreda amb 8 figures, 4 homes i 4 dones, de parell en parell, que mesurava 7 coldos de llarg i un i mig d'ample comprat en 1438.²⁰⁶⁷ A Gabriel Marc, proveïdor de teles o mercader, se li comprà tela per folrar bancals així com per fer cortinatges.²⁰⁶⁸ Quant als tancaportals, pràcticament tots estaven decorats amb arboredes i temes de caça on apareixien homes i dones, que es podrien interpretar, a l'igual que els grans tapissos, com escenes cortesanes, cosa que ja trobem en els tapissos previs descrits als inventaris de Elionor de Sicília i Pere el Cerimoniós, o als de la reina Maria de Luna, que tenia tapissos de ras amb figures de cérvols i escenes de praderia que se solien importar de Flandes o de França.²⁰⁶⁹ D'un estil molt semblant serien les peces de Mata d'Armanyac, esposa de Joan I el Caçador, que tenia algunes decorades amb els escuts reials, brodats de diversos colors i decorades amb les divises de lleons, tórtoles i coloms.²⁰⁷⁰ Per tal de veure algun paral·lelisme amb aquest tipus de draps, podríem comparar-los amb alguns dels que tenien Martí l'Humà i Maria de Luna que sí que s'han conservat, com és el cas del frontal

---

²⁰⁶³ ARIÈS, Philippe i DUBY, Georges, *Historia de la vida privada. 2 De la Europa Feudal al Renacimiento*, Madrid, Taurus, cit., p. 515.

²⁰⁶⁴ MORGAN, Gwyneth, *La vida en un pueblo medieval*, Madrid, Akal, 2000.

²⁰⁶⁵ TOLEDO GIRAU, José, *op. cit.*, pp. 86-87.

²⁰⁶⁶ ACA, MR 427 (1438), f. 30 v.

²⁰⁶⁷ ACA, MR 427 (1438), f. 30 v. Un coldo o colze equivalia a uns 45 cm. aproximadament.

²⁰⁶⁸ ARV, MR 9348 (1444), f. 48 v.

²⁰⁶⁹ JAVIERRE MUR, Aurea, *María de Luna, reina de Aragón*, Madrid, CSIC, 1942, pp. 128-129.

²⁰⁷⁰ JAVIERRE MUR, Aurea, *Mata D'Armanyac, duquesa de Girona*, Barcelona, Rafael Dalmau editor, 1967, p. 46.

amb les armes del rei i de la reina (actualment en parany desconegut) que va ser fotografiat pel *Burlington Magazine* en 1905 i que reproduïx Cornudella en un article.²⁰⁷¹ En aquest es veuen dues vegades repetides les armes del rei Martí i dues vegades les de la reina en el centre de la composició, que estaven obrades amb fil d'or i argent representant la història de Sant Jordi amb un fons paisatgístic típic dels que també es descriuen a l'inventari de la reina.

Taula 113. Bancal, tancaportals i altres peces de drap

BANCALS I LA SEUA DECORACIÓ	LOCALITZACIÓ
Un parell de bancals molt usats, sembrats d'arboreda amb 8 figures en cadascú, 4 homes i 4 dones, de parell en parell, que tiren cadascú de llarg set coldos i d'ample un coldo i mig.	Nº 7, p. 86
Un bancal vell sembrat d'arboreda amb 6 figures, 3 homes i 3 dones, en un extrem de la qual hi ha un home vestit de blau amb un falcó agafat en el puny. Aquest fa 7 coldos de llarg per 1 i un pam d'ample.	Nº 8, p. 86
Un bancal de praderia i arboreda on al mig hi ha un estany en el qual hi ha 6 figures, ço és 3 homes i 3 dones caçant un ànec i altre ocellet amb un falcó (Tatxat)	Nº 9, p. 86
Un parell de bancals nous semblants d'un amb l'altre, de arboredes i praderia i un estany, en cadascú dels quals hi ha 11 figures, açò és, 6 homes i 5 dones, entre els quals la part dreta un home està vestit de blau amb caperó i calces vermelles, amb escarcella al costat, que tira cadascú 7 condos de llarg i de caiguda un condo i mig.	Nº 9 Bis, p. 86
Altres parell de bancals amb brots, amb camp verd obscur amb diverses arboredes de 7 condos per 1 condo i un palm.	Nº 10, p. 87
També altres parell de bancals d'Arràs grossets de brots amb diversos arbres o brots de diverses maneres. Mesura 7 condos i mig palm per 1 condo de caiguda i un palm.	Nº 11, p. 87

²⁰⁷¹ CORNUDELLA i CARRÉ, Rafael, "Obres i artistes de França i dels Països Baixos a Catalunya al voltant de 1400. Manuscrits il·luminats, pintura sobre fusta, vitralls brodats i tapissos", en *Catalunya 1400. El Gòtic Internacional...*, cit., p. 35.

Parell de bancals de camp verd obscur, de arboreda amb praderia, en cadascú hi ha 4 figures de homes i diversos cans caçant animals que s'assemblaven a gats cervals. De llarg fan 7 condos i un palm i d'ample un condo i un palm d'ample.	Nº 12, p. 87
Un parell de bancals d'Arràs amb arboredes i praderia, amb diverses flors i roses de diversos colors. Tira 7 condos i mig palm de caiguda per 1 palm.	Nº 13, p. 87
Un bancal sotil, vell i esquinçat de obra de Sicília de tres alnes de llarg i tres palms per una alna d'ample.	Nº 17, p. 87
TANCAPORTALS	LOCALITZACIÓ
Un tancaportal d'Arràs amb el camp verd sembrat d'arboreda amb un cel el centra d'aquell d'on procedeix un àngel de mig amunt, el qual té tres títols; tira 3 condos de llarg i d'ample dos condos i mig.	Nº 18, p. 87
Altre tancaportal paregut a l'anterior amb camp d'arboreda on hi ha tres figures: dos dones i un home estant davall una tenda. Aquest mesura tres condos de llarg i mig d'ample.	Nº 19, p. 88
Altre tancaportal similar amb la diferència que la dona que està en la tenda està vestida de vellut vermell i brocat d'or. Tira 3 condos de llarg per 2 i mig d'ample.	Nº 20, p. 88
Un tancaportal amb 4 figures: dos homes i dos dones caçant amb dos falcons i cans i dos anedes que s'eleven d'un estany. Aquest mesurava 3 condos i mig de llarg per 3 condos d'ample.	Nº 21, p.88
Un tancaportal petit de tres figures: dos homes i una dona que anava vestida de blau amb alguns brots obrats en la mànega esquerra que tira de caiguda 3 condos per dos d'ample	Nº 22, p.88
Dos tancaportals pareguts l'un a l'altre on té cadascú representat un pastor vestit de blau tocant una cornamusa en un entrelligament de roses. Mesura 3 condos per 2 d'ample.	Nº 23, p.88.

Altres dos tancaportals on hi ha 4 figures. On hi ha una figura d'un home que està vestit de vermell amb caperó morat, trepat i amb un falcó en el puny.	Sense número, p. 88
Un tancaportal petit de praderia verda de 3 figures: dos gran i una petita, la qual té la ballesta parada i el home un falcó al puny.	Sense número, p. 88
Altres dos tancaportals on hi ha 4 figures. On hi ha una figura d'un home que està vestit de vermell amb caperó morat, trepat i amb un falcó en el puny; un tancaportal petit de praderia verda de 3 figures: dos gran i una petita, la qual té la ballesta parada i el home un falcó al puny. La dona vestida de blau té un gos per la mà. La caiguda és de 3 condos per 2 d'ample. I estava usat, esquinçat i apedaçat aquest tancaportal.	Sense número, p. 88

Altra de les tipologies d'aquests draps eren els tancaportals. Servien per recobrir les portes de manera que, una vegada oberta aquesta, encara es podia preservar un poc la intimitat i el fred. La temàtica de les seues decoracions era bàsicament la mateixa de les altres peces: escenes galants que es desenvolupaven en composicions on, als espais centrals, apareixien representades tendes o pavellons de caça al mig d'una arboreda entre la qual s'organitzaven les figures. En el cas dels draps de la reina Maria, aquests motius artístics els trobem en dos tancaportals (nº 19 i 20)²⁰⁷²: en el primer d'ells es representaven dos dones i un home sota una tenda i l'altre de manera similar, tot i que en el segon s'especificava que una de les dones que hi apareixia anava vestida de vellut vermell i brocat d'or. Aquests tancaportals es podrien relacionar amb alguns dels draps de paret d'altres monarques anteriors, com els que posseïa la reina Elionor de Sicília, que tenia un drap on es representava una escena cortesana amb una tenda o pavelló: “un drap de paret de pinzell de diversos colors, storiat de VIII dones qui's banyen en un bany dins un pavelló...”²⁰⁷³

La resta dels tancaportals representaven escenes de cacera que s'intercalaven en escenes galants: es descriu un drap amb dos homes i dos dones caçant amb dos falcons i cans mentre dos ànades s'elevaven d'un estany (nº 21), que mesurava 3 coldos i mig de llarg (1, 537 m) per 3 coldos d'ample (1, 152 m); o dos homes i una dona que vestia de blau

²⁰⁷² TOLEDO GIRAU, José, *op. cit.*, p. 88.

²⁰⁷³ OLIVAR, Marçal, *Els tapissos del rei En Pere el Cerimoniós*, *cit.*, p. 20.

amb alguns brots obrats en la mànega esquerra, que tirava de caiguda 3 condos per dos d'ample (nº 22), entre altres. A diferència dels anteriors, altre dels tancaportals que es descriuen a l'inventari tenia com a figura principal un àngel que procedia del cel, situat al centre de la composició i emmarcat per un camp verd sembrat d'arboreda, el qual estava emmarcat per tres títols. Aquest era de ras (nº 18) tot i que no sabem si era importat o es va fer a la Corona, sembla que és l'únic amb un sentit religiós, molt curiós sabent de la religiositat de la reina.²⁰⁷⁴

En definitiva, els tapissos estaven contemplats per ornar, però també per donar lliçons morals a les estances dels palaus: tapissos, tancaportals, draps de paret, o bancals que revestien els mobles i les sales de les diferents habitacions de casa de la reina, els quals no es descuidaven, sinó que es portaven al damunt cada vegada que la cort es desplaçava d'una residència a altra, permetent gaudir d'un espai de luxe i confort a tot arreu. Per aqueix motiu, en part, que les peces no s'hagen pogut conservar. El delicat material, així com el transport continuat, afectaven profundament els teixits fins a deixar-los en tal mal estat que probablement els van vendre perquè no serien ja dignes de la cort. De fet, com hem vist, moltes de les peces que es van descriure estaven ja trencades o apedaçades. Però, era únicament el seu valor funcional i decoratiu amb escenes aparentment banals el que es valorava d'aquestes peces? Des del nostre punt de vista, el simbolisme i la profunda vida espiritual de l'Edat Mitjana representaven el pensament de l'època a l'igual que ho podien fer els llibres o els retaules. Aquells que evocaven escenes al·legòriques com les de la Fama o les de la Caça de la Cerva, podrien estar en consonància amb la literatura artúrica i la novel·la de cavalleries. Les peces més simples, en les que es descriuen homes o dones al costat d'una font, o al camp, o caçant amb castells de fons, recordaven els temes dels antics relats artúrics que, al cap i a la fi, evocaven i enfortien el poder de la Monarquia.²⁰⁷⁵

Després de veure tots els tapissos que tenia la reina i de comparar-los amb els que es coneixen pels inventaris, podem dir que també van influenciar a monarques posteriors com els Reis Catòlics. Tot i així, hi havia una clara diferència entre els tapissos que heretà la reina Isabel I la Catòlica i els del seu marit el rei Ferran. Els tapissos del rei Ferran continuaran la tradició pròpia de la Corona d'Aragó, influenciada pels gustos francesos que havien introduït reines com Sibil·la de Fortià, Violant de Bar, Elionor de Sicília i la

---

²⁰⁷⁴ Tots aquests tancaportals apareixen descrits a TOLEDO GIRAU, José, *op. cit.*, p. 88.

²⁰⁷⁵ Aquestes idees estan expressades en l'article de SALES DASÍ, Emilo, "Pinturas, tapices y libros de caballerías", 23, *Grupo Destiempos*, Mexico, Distrito Federal I, 2009-2010, pp. 19-52.

pròpia reina Maria de Castella, o reis com Pere el Cerimoniós, que tenen una vinculació més directa amb els temes profans i mitològics. El rei Ferran engrandí el patrimoni de la Capella Reial de Granada amb la seua col·lecció de draps, entre els quals tenia 6 tapissos que formaven la història d'Hèrcules. Molt diferent va ser el que va dipositar-hi la reina Isabel, tots pràcticament de temàtica religiosa: Història de la Passió i Escenes de la Mare de Déu.²⁰⁷⁶ Tenint en compte açò, cal dir que la reina Maria presentava un gust orientat cap a escenes pròpies de la tradició de la corona i les modes franceses.

Altres cobriments per a la cambra

Fins ara hem vist quines eren les teles que cobrien i decoraven les parets del palau. Però, centrant-nos en les cambres, hi havia altres teles que feien una funció similar alhora que protegien la intimitat i el pudor del que dormia allí. Eren les cortines o alquelles. En època medieval les cortines no servien per tapar les finestres, sinó que es convertien en tovalles, pavellons, cobricels i altres peces de tela que s'utilitzaven per tancar de dalt a baix el llit. Entre el tipus de cobriment, es descrivia al guarda-roba un pavelló (que podria ser similar al que tenia el rei Alfons, tal i com es representa al seu Saltiri i Llibre d'Hores) i era de les peces més luxoses, cosit amb fil d'or i seda de grana (nº 1) i rematat amb una corona daurada. La tenda o pavelló se sustentava amb una corda que anava lligada des del sostre fins a l'extrem de la tela, i es rematava amb la dita corona. El cobriment més habitual, tal i com mostren les fonts, van ser les alquelles, que eren com una mena de parament de llit elaborat a partir d'un cobricel que feia de sostre i una sèrie de teles o tovalloles al voltant del mateix. En el quadre que presentem a continuació estan detallades totes aquestes peces.

Taula 114. Cortines, alquelles²⁰⁷⁷ i pavellons

CORTINATGES	LOCALITZACIÓ Béns descrits per Antoni Alamany a la guarda-roba
Un pavelló fet de fil d'or i de seda de grana a manera de filats, amb una corona de llautó sobredaurada en el	Nº 1, p. 89

²⁰⁷⁶ ZALAMA RODRÍGUEZ, Miguel Ángel, "Tapices donados por los Reyes Católicos a la Capilla Real de Granada", en *Archivo Español de Arte*, 87, 345, Enero-Marzo 2014, pp. 1-14.

²⁰⁷⁷ Cortinatge o parament de llit.

cap, de fust, en que està penjat d'os i es sosté amb un cordó que mesura de llarg dos braços. Tira de caiguda dos cossos i mig.	
Una alquella de drap reixat, de lli, amb el sobrecel franjat de franja de lli blanc, muronada, que entre totes les teles sumes dasset i un terç de tela. Tiren quatre condos i mig i un palm de llarg	Nº 2, p. 89
Altra alquella de drap de lli llistada i reixada de fil. Semiesquinçada	Nº 3, p. 89
Un cortinatge de 4 peces, el cel amb els seus tovallons franjats de franja verda i blava ampla, i un cobertor i sobrellit de 7 teles fet a obres de vellutat blau i verd. El cel és de 6 peces i tira de llarg quatre alnes i un palm.	Nº 4, p. 89
Un cortinatge de exalons vermells brodats amb figures i fullatges, vell, que són 4 peces, que són sobrecel i tres cortines.	Nº 5, p. 89
Un cortinatge de drap de ras de 4 peces: el sobrecel en mig del qual hi ha una fontana sobre la qual hi ha un botgia amb 15 figures d'homes i dones, que tira cinc alnes i tres palms i mig i quatre alnes i un palm i mig d'ample, amb tres tovallons d'arboreda amb quatre figures en cadascú.	Nº 6, p. 89
Una cortina de ras del dit cortinatge, de arboreda, amb altes 15 figures	Nº 7, p. 90
Altra cortina del dit cortinatge del costat que té 18 figures	Nº 8, p. 90
Altra peça que té cobertor del llit, en mig del qual hi ha 15 figures i altres caires forma de bancal que hi ha figurades 12 figures menudes del cortinatge anterior	Nº 9, p. 90
Altre cortinatge de drap de ras amb molta seda: sobrecel amb un sol al mig, amb diverses figures d'ocells que té cadascú un títol, amb quatre peces de tovallons, i la cortina del cap té 12 figures i la / dels costat té 19 figures, i el cobrellit i cobertor té amb 12 figures, que mostra a dos parts forma de bancal amb 8 figures menudes.	Nº 10, p. 90
Quatre cortines de drap de lli blanc, grosset de quatre teles cadascuna de dos alnes i mitja cadascuna	Nº 11, p. 90

Una peça de cortina blanca de randa de fil, folrada de tela de setze palms, i són 20 peces ultra el sobrecel, menudes.	Nº 12, p. 90
Un cortinatge de saia vermella, menut, per anar per camí, que són 5 peces: sobrecel, tres teles amb els seus tovallons a la davantera i als peus, i quatre cortines de quatre teles cadascuna. Tira dos condos i tres palms i tres condos d'ample.	Nº 1, p. 90
Un cortinatge de xalons, vermell, de 6 peces de cortines amb diverses figures en el sobre cel del qual hi ha quatre figures d'homes i quatre de dones amb franja vermella a l'entorn.	Nº 2, p. 91
Un cortinatge o parament de cambra, negre, de saia, la qual era roja i s'havia tenyit de negre i set cortines, cobertor i sobrecel i tovalles, de les quals cortines hi ha dos vermelles que s'havien tenyit de negre.	Nº 3, p. 91
Un cortinatge vell de saia verda i blava que eren 5 peces: quatre cortines, i sobrecel amb sis tovalloles franjades de franja verda i blava.	Nº 4, p. 91
Un cortinatge de saia verda, de camí, que son 6 peces: el sobrecel i els tovallons franjats de fil verd i tres altres cortines semblants	Nº 5, p. 91
Un sobrecel de cendat de cortina, ja usat, verd, amb tovalles al voltant de franja groga, verda, muronada. (Tatxat).	Nº 6, p. 91
Un sobrecel de cendat verd de tres teles, desfolrat, de tres condos i tres quarts de llarg per tres condos i mig d'ample. La folradura és de tela verda	Nº 7, p. 91
6 tovalles del dit cendat verd, folrades de tela sense flocadura, perquè aquesta es retirà	Nº 8, p. 91
Dues peces del dit cortinatge folrades de tela verda, les quals una d'aquestes servia de cobrellit i l'altra de cortina. Tira tres condos de llarg i tres d'ample	Nº 9, p. 91
Un altre sobrecel (Tatxat)	Nº 10, p. 91
15 peces de cendat verd, entre les quals hi ha 6 folrades de tela verda. Són de diverses caigudes i hi ha certs tovallons a trossos.	Nº 11, p. 91
Una cortina blanca reixada de fil semiblanc que tira quatre alnes d'ample i dues de caiguda	Nº 1, p. 92
Una cortina de cendat blau i verd a barres	Nº 2, p. 92

Altra cortina de cendat blau i verd a barres	Nº 3, p. 92
Una alquella de drap de Romaní o Cambrai amb randa de seda groga, que són 5 peces: sobrecel i quatre cortines amb les seues tovalloles franjades de franja de seda groga.	Nº 4, p. 92
Una alquella tota desfeta de lli blanc amb les tovalloles de 12 teles. En el sobrecel hi havia llistes vermelles, la qual la senyora havia fet desfer per fer-la neta i llevar-li les llistes	Nº 5, p. 92
Uns tovallons randats folrats de tela blanca que tiren deu alnes i tres palms	Nº 6, p. 92
Altre tovalló de randa sense folradura de nou alnes	Nº 7, p. 92
Una cortina o sobrecel de tela blava en què estan pintades les armes de la Reina, de quatre teles que tira de llarg cinc alnes per quatre i un palm d'ample.	Nº 8, p. 92

En total es descriuen quatre alquelles (nº 2, 3, 4 i 5)²⁰⁷⁸ que solien ser reixades i decorades amb llistes o franges. La resta són conjunts de teles i tovalloles soltes. Aquestes tovalloles es posaven de manera vertical per tancar el llit i de forma horitzontal per fer de cobricel, a mode de sostre, en el que seria un bastiment de fusta. Aquestes cortines o tovallons solien aparellar-se amb les altres peces del parament del llit. Un exemple el tenim al conjunt de cortinatge de 4 peces: el cel amb el seus tovallons, un cobertor o sobrellit de 7 teles fet a obres de vellut blau i verd, ja vell. El dit cel es composava de 6 peces que mesuraven de llarg 4 alnes i un pam i una cortina o sobrecel de tela blava on estaven pintades les armes de la Reina²⁰⁷⁹, de 4 teles de 5 alnes de llarg i 4 d'ample i un palm. Tot estava fet per conjuntar, i els colors degudament triats per a cada estança. El color blau, associat a la pau i la tranquil·litat resultava adient per a un lloc de descans com era la cambra, per això suposem que el fet d'elegir-lo no seria casual.

²⁰⁷⁸ TOLEDO GIRAU, José, *Inventarios del Palacio Real de Valencia a la muerte de doña María, esposa de Alfonso el Magnánimo*, Valencia, Anales del Centro de Cultura Valenciana, 1961, pp. 89 i 92 respectivament.

²⁰⁷⁹ Era habitual tenir els escuts heràldics decorant les peces de parament de les habitacions: catifes, tapissos i bancals mostraven al posseïdor d'aquelles peces, exaltant la seua figura. També apareixen cortines decorades amb escuts heràldics entre les peces de la cambra de la infanta Joana, filla de Pere III: "II Cortines sens tota forradura a señal real ab V senyals de quartons a senyal d'Aragó e de Navarra en cascuna cortina, e són ab son aparell d'aneletes. Ítem una altra cortina a senyal real ab V senyals de quartons a senyal d'Aragó e de Navarra, forrada de drap de lívert ab tot son aparell d'anelles" (descriuint-nos així com anaven penjades), en SANAHUJA i VALLVERDÚ, Pere, "Mobiliari de la infanta Joana, filla de Pere III", en *Analecía Sacra Tarraconensia*, 12, 1936, p. 169. També les cortines de la reina Elionor de Sicília presentaven motius heràldics a part de vegetals: DEIBEL, Ulla, *op. cit.*, p. 412.

Els motius decoratius d'aquestes teles solien ser vegetals i amb figures que també seguien l'estil dels tapissos d'Arràs, com la descrita amb el número 6 a l'inventari de la reina Maria: "Un cortinatge de drap de ras de 4 peces, el sobrecel en mig del qual hi ha una fontana sobre la qual hi ha un bogia (o bugia) amb 15 figures d'homes i dones, que tira cinc alnes (3, 840 cm) i tres palms i mig i quatre alnes (3,072 cm) i un palm i mig d'ample, amb tres tovallons d'arboreda amb quatre figures en cadascú, o una cortina de ras del dit cortinatge (és a dir, pertanyia a l'anterior) d'arboreda amb 15 figures (nº 7 i la 8) les quals feien joc amb una peça de cobertor de lilit (nº 9) en mig del qual hi havia també 15 figures i altres troços per a bancals amb 12 figures". Estem veient com tots els mobles que podien revestir-se de teles dins d'una mateixa habitació es decoraven amb el mateix tipus de tela i temàtica.²⁰⁸⁰ Una peça de ras era la que estava decorada amb un sol al mig i amb ocells. Tenia un cobrellit, un cobertor amb figures i dos parts en forma de bancals. Pel que respecta a la temàtica, cap la possibilitat que, a l'igual que el tapís dels planetes, representés un tema zodiacal (nº 10), però la informació al respecte és molt parca.

No obstant això, a més de les teles d'Arràs, també estan documentades teles de Châlons, ciutat de la Xampanya. Igual que passava amb els materials d'Arràs, les peces de Châlons també arribaren a identificar un tipus de producte més que no la procedència concreta en moltes ocasions, de manera que sabem que hi havia tallers d'aquets tipus de draps en ciutats com València o Barcelona. Es tractava d'una tela de llana prou espessa, que es va fer servir durant els mesos d'hivern. A l'igual que les de ras, les de "xalons" tenien programes visuals basats en escenes amb figures, de l'estil dels tapissos.

Quant a les representacions visuals hem de diferenciar les de ras i Châlons de la resta. Les que major decoració presentaven eren les d'influència nòrdica, mentre que la resta eren normalment d'un sol color, o llistades, i solien ser de lli, però també de saia, de cànem o de sendat, que solien ser fines i possiblement s'empraven en estiu. Sols una es descriu amb motius heràldics. En canvi, no tant ostentoses eren les cortines que es documenten a l'inventari de Maria de Navarra, on es descriuen "cinch peces de cortines vermelles de canemaç, de Bargunya, o una cortina de tafata vert tota plana ab anelletes de lauto".²⁰⁸¹

---

²⁰⁸⁰ Es possible que es tractés d'una espelma.

²⁰⁸¹ IDOATE IRAGUI, Florencio, "Inventario de los bienes de la Reina Doña María, esposa de Pedro IV, Rey de Aragón", en *Príncipe de Viana*, 8, 1947, p. 433.

Els draps de terra: Les catifes

Les catifes també solien elaborar-se amb els mateixos colors i decoracions que els paraments de llit o bancals. Algunes d'aquestes estaven ornades amb motius vegetals (nº 14, 15 i 16), semblants als tapissos, i on també l'heràldica jugava un paper molt important.

Taula 115. Catifes

CATIFA	LOCALITZACIÓ
Una catifa de seda vermella amb 7 barres de seda blanca de 2 condos i mig i un condo i un pam d'ample.	Nº 9, p. 92
Una catifa de seda vermella amb 7 barres de seda blanca de 2 condos i mig i un condó i un pam d'ample; una catifa petita de poc valor de 6 pams.	Nº 10, p. 92
Una catifa o tapís amb diverses obres morisques de tres alnes de llarg i tres palms, en nombre una.	Nº 11, p. 92
Altra catifa semblant a l'anterior que tira de llarg quatre alnes, en nombre dos.	Nº 12, p. 92
Altra semblant a l'anterior de 4 condos.	Nº 13, p. 93
Altra catifa o tapis amb camper blau, de roses, de quatre condos, en nombre tres.	Nº 14, p. 93
Altra catifa o tapis amb camper blau, de roses, de quatre condos, en nombre quatre.	Nº 14, p. 93
Una catifa amb roses grans morades, verdes i vermelles de quatre condos i un palm, en nombre cinc.	Nº 15, p. 93
Altra catifa o tapis amb grans roses i senyals a mode de creus de diversos colors de quatre condos i un palm, en nombre sis.	Nº 16, p. 93

Altra catifa o tapis amb camper morat de quatre condos de llarg, en nombre set.	Nº 17, p. 93
Altra catifa de camper verd que tira de llarg quatre condos i mig palm, en nombre huit.	Nº 18, p.93
Altra catifa semblant a l'anterior de sis condos, en nombre nou	Nº 19, p. 93
Altra consemblant a l'anterior de 5 condos i tres palms, en nombre deu.	Nº 20, p. 93
Altra semblant a l'anterior de 6 condos, en nombre 11.	Nº 21, p. 93
Altra catifa, en nombre 12. ²⁰⁸²	Nº 22, p. 93
Altra catifa vermella amb camper morat de 4 condos i un palm, en nombre 14.	Nº 23, p. 93
Altra catifa de camper morat de quatre condos i mig, en nombre XV.	Nº 25, p. 93
Altra catifa en camper morat de cinc condos i mig, en nombre 17.	Nº 26 p. 93
Altra catifa amb diverses obres de diversos colors, de 11 condos i un palm, en nombre 19.	Nº 27, p. 93
Altra catifa semblant a l'anterior de 12 condos en nombre 19.	Nº 28, p. 93
Dos mitges catifes noves amb camper vermell, que juntes l'una a l'altra fan una gran catifa amb una gran O, en nombre 22.	Nº 29, p. 93
Altra gran catifa amb diverses obres de diversos colors de tres condos i tres palms de llarg	Nº 30, p. 93
Un tapis o catifa turquesa amb 5 senyals quasi redons de dos alnes i mitja, en nombre 29	Nº 31, p. 94

²⁰⁸² Aquestes enumeracions se referien a l'ordre amb el qual s'estaven comptant les catifes en el moment que es va fer l'inventari, ja que apareixen de forma correlativa al text.

Una catifa amb 5 senyals redons de diversos colors de quatre alnes i mitja, en nombre 30	Nº 32, p. 94
Una catifa petita de camper verd que tira dos alnes i tres palms, en nombre 31	Nº 33, p. 94
Una altra catifa en camper groc de quatre alnes i un palm, en nombre 32	Nº 34, p. 94
Altra catifa de camper vermell de quatre alnes, en nombre 33	Nº 35, p. 94
Una catifa que tira cinc alnes, en nombre 34	Nº 36, p. 94
Altra catifa en camper verd de tres alnes i un palm, en nombre 35	Nº 37, p. 94
Una catifa amb camper vermell de quatre alnes, en nombre 36 que se li va restituir a Toda Centelles	Nº 38, p. 94
Altra catifa de camper verd, que tira tres alnes de llarg i tres palms, en nombre 37	Nº 39, p. 94
Altra catifa de camper morat de set alnes de llarg. va ser restituïda a Isabel de Montagut perquè era seua.	Nº 40, p. 94
Quatre catifes amb les armes de la Reina que tiren tres 9 alnes i altra deu.	Nº 41, p. 94
Una catifa en una part pelosa amb diverses obres de diversos colors, esquinçada. Tres alnes i mig palm de llarg.	Nº 42, p. 94
Altra catifa amb una part pelosa amb diverses obres de diversos colors, esquinçada. Tira de llarg tres alnes i mig palm.	Nº 43, p. 94
Altra catifa semblant a l'anterior de tres alnes i un palm.	Nº 44, p. 94

Tres catifes peloses en un a part, semblant a les anteriors que tira cinc alnes cadascuna	Nº 45, p. 94
Una catifa gran pelosa amb diverses obres de diversos colors de cinc alnes de llarg i dos palms i mig. Molt vella i esquinçada	Nº 46, p. 95
Altra catifa gran semblant a l'anterior de sis alnes i mitja. També molt vella	Nº 47, p. 95
Un tapís turquesa amb camper vermell amb 5 senyals de diversos colors. Que tira dos alnes de llarg	Nº 48, p. 95
Altra tapís turquesa amb set senyals grans i quatre xicotetes de diversos colors. Tira dos alnes	Nº 49, p. 95
Un tapís menut amb diverses obres i diversos colors. Tira sis alnes i sis palms	Nº 50, p. 95
Altre tapís xicotet amb diverses obres de diversos colors de sis palms	Nº 51, p. 95
Un altre tapís amb camper verd de quatre palms i mig	Nº 52, p. 95
Una catifa gran vella i esquinçada amb sis senyals de les armes de Castella de sis condos i un palm	Nº 1, p. 95
Altra catifa molt vella i esquinçada de cinc condos i mig	Nº 2, p. 95
Altra catifa o tapís amb una part pelosa amb diverses obres de diversos colors de tres condos i tres palms	Nº 3, p. 95
Altre tapís menut semblant a l'anterior de dos condos i mig	Nº 4, p. 95

La majoria de catifes o tapissos, com també se les anomena de vegades, presentaven motius florals (sobretot de roses), de praderia. Realment durant el segle XV havien pres

força els motius florals que provenien d'Orient i que ciutats com Lucca o Gènova s'encarregaven de difondre.²⁰⁸³

Entre les catifes de la reina hi ha diverses en què s'han descrit els motius heràldics. L'heràldica era un tema recurrent en les diferents corts, ja que el que es pretenia és que a totes les estances, des de les parets fins el terra, es mostraren els escuts dels que hi habitaven, i era així un model també d'ostentació, com per exemple amb una catifa gran, vella esquinçada amb 6 senyals de les armes de Castella de 6 *condos* i un pam (2,304 x 192 cm). Una de les que es conserva està a la *Hispanic Society* de Nova York (Figura 65) que representa formes geomètriques relacionades amb la moda "morisca" de l'època .

Fig. 65. Catifa, Segle XV. *Hispanic Society* de Nova York.

En el cas concret de la catifa conservada de la reina Maria és d'estil hispano-flamenc, caracteritzat per la decoració amb motius geomètrics que es solien disposar de forma horitzontal o vertical. Tot i que aquesta catifa és molt semblant a la catifa de

---

²⁰⁸³ BONET CORREA, Antonio, *Historia de las artes aplicadas e industriales en España*, Madrid, Cátedra, 2006, p. 364.

l'Almirall, decorada amb l'escut dels Enríquez, que es va fer als tallers d'Alcaraz en el segle XV i que podríem comparar amb la que es conserva a la *Hispanic Society* de Nova York (Figura 65), on el cos central d'aquesta peça presenta motius octogonals que recorden les estreles de huit puntes típiques de les decoracions mudèjars, a més d'estreles, polígons i rombes que tanquen motius vegetals, animals o figures humanes d'influència copta i persa-sassànida, combinats amb els escuts heràldics.²⁰⁸⁴

És possible que procedència d'aquesta catifa fos castellana, d'Alcaraz, Chinchilla, Letur o Lietor. Aquest tipus de catifes solien tenir colors més vius com el roig, el groc, el blanc, com la de l'estil que presenta la de la reina. De fet, l'inventari de Martí l'Humà ja descrivia les catifes d'aquest tipus, així que era un estil consolidat a la cort i que gosava de gran acceptació.²⁰⁸⁵ De la resta de draps mencionats en aquest apartat no està clar si serien draps per al terra o per a la paret, ja que són anomenats com a tapissos. Estaven decorats amb escuts, però la informació que en donen és molt pobra: només se'ns diu que tenia un tapís turquesa amb camper vermell amb cinc senyals de diversos colors de 2 alnes; altre tapís turquesa amb 7 senyals grans i 4 petits de diversos colors de 2 alnes. Malauradament res queda d'altres de les catifes que posseïa la reina, de diversos colors i llargària que podrien haver estat destinades a algun corredor, com per exemple la catifa de "camper vermell de 4 alnes (3,072 m), però també a altres estances molt diverses com la que ocuparia una catifa petita de camper verd de dos alnes i 3 pams.

Amb tot això, el que ens resulta més interessant i innovador és que a més de la informació que aporta l'inventari de la reina Maria, segons els comptes del Mestre Racional, el gust per les modes mudèjars són importants per a ella i no estan tan presents en altres de les seues predecessores com Maria de Navarra, que tenia draps de terra o catifes decorades amb les senyals del rei d'Aragó i les seues pròpies de Navarra,²⁰⁸⁶ o per exemple el cas de Mata d'Armanyac, que tenia unes estores fetes de vellut blau amb les divises reials.²⁰⁸⁷ A més, s'han pogut conèixer alguns dels artesans o mercaders a qui es compraren les peces, com quan en 1419, la reina Maria comprà diverses estores a Joan

---

²⁰⁸⁴ BONET CORREA, Antonio, *Historia de las artes aplicadas e industriales en España, cit.*, pp. 350-361 i 374.

²⁰⁸⁵ FERRANDIS TORRES, José, "Alfombras hispano-moriscas Tipo Holbein", en *Archivo Español de Arte*, 15 (50), p. 104.

²⁰⁸⁶ IDOATE IRAGUI, Florencio, "Inventario de los bienes de la Reina Dª María, esposa de Pedro IV, Rey de Aragón", en *Príncipe de Viana*, 8, 1947, p. 433.

²⁰⁸⁷ JAVIERRE MUR, Aurea, *Mata d'Armanyac, duquesa de Girona*, Barcelona, editor Rafael Dalmau, 1967, p. 46.

Balaguer,²⁰⁸⁸ que era un “mestre de fer draps” de Barcelona, per 9 florins d’or; de la mateixa manera al sastre Francesc Martí,²⁰⁸⁹ li van ser comprades teles per fer draps de llana per a donar a dones pobres, per tal de fer-los un vestit a cadascuna. També tenim notícies d’una dona, “mestra de fer parxes” anomenada Úrsola, a qui van comprar cordes per a donar a la dona de Pedro Quesada.²⁰⁹⁰

Els coixins

Tota la decoració tèxtil de les cambres del palau de la reina es completava amb rics i vistosos coixins. No hi havia cap llit que no estigués revestit amb coixins que, a la vegada que recarregaven l’espai, hi aportaven més comoditat. La majoria estaven fets amb tela de vellut, però també hi havia de setí i de domàs. Aquests eren de diversos colors, i es feien així per conjuntar amb la roba de llit, les cortines o els tapissos. També es completaven amb decoracions de brodats d’or, i alguns es tancaven amb botons pels extrems, com per exemple els que tenia la reina Elionor de Sicília i altres reines.²⁰⁹¹ Molts dels coixins de la reina Maria es trobaven ja guardats en el moment que es va fer l’inventari en bosses o sacs (com els anomenen els marmessors) de cànem, ja que no s’anaven a usar més. La majoria anaven aparellats, cosa que fa pensar que ocuparien superfícies prou amples com un llit o un arribanc, on podríem pensar que es col·locaven als extrems del moble en qüestió.

Taula 116. Els coixins

COIXINS	LOCALITZACIÓ
Dos coixins de setial de vellut pla, vermell de grana, guarnits al voltant de fres de fil d’or estret que tiren	Nº 8, p. 96

²⁰⁸⁸ ACA, MR 539, f. 28 v.

²⁰⁸⁹ ACA, MR 539, f. 35 r.

²⁰⁹⁰ ACA, MR 539, f. 43 v.

²⁰⁹¹ La reina Maria de Navarra posseïa igualment coixins molt refinats, entre els quals es descriuen un parell de vellut de color taronja i decorats amb sirenes i 4 botons de perles. Per la seua part, els que apareixen descrits als inventaris de Maria de Luna eren de vellut de color morat i roig. També presentaven certa sumptuositat alguns descrits a l’inventari de la infanta Joana, on es parla d’un “pareyl de coxinets brodats per les ores d’aur e de seda, e çon de tzeitonni blanc” així com altres fets de vellut vermells, de color verd o amb obres d’or. Vegeu en IDOATE IRAGUI, Florencio, “Inventario de los bienes de la Reina Dª María esposa de Pedro IV, Rey de Aragón”, *Príncipe de Viana*, 8, 1947, p. 433; JAVIERRE MUR, Aurea, *María de Luna, reina de Aragón*, Madrid, CSIC, 1942, p. 129; DE SALAS, Xavier, “Inventari de béns mobles de l’infanta Joana”, *Analecta Sacra Tarraconensia*, VIII, 1932, p. 119 i 120; DEIBEL, Ulla, *La reyna Elionor de Sicília. Sobiranes de Catalunya: recull de monografies històriques 10*, Real Academia de Bones Lletres de Barcelona, Vol 10, Barcelona 1928, p. 411.

tres palms i mig. Estaven guardats en un sac de cànem blanc	
Dos coixins de vellutat morat, guarnits entorn de fil d'or de tres palms i mig per dos i mig.	Nº 9, p. 96
Altres dos coixins coberts de vellutat verd <i>erbenc</i> senyits de fres ample conservats en un sac de cànem blanc	Nº 10, p. 96
Dos coixins de vellutat de grana, brocats d'or amb grans obres amb 4 botons amb flocs en els cantons, conservats també en un sac de cànem blanc	Nº 11, p. 96
Un coixí de setí verd, amb franja de fres d'or entorn estreta que tira tres palms per dos	Nº 12, p. 96
Tres coixins de vellut vellutat carmesí, amb fres d'or a l'entorn de tres palms per dos i mig	Nº 13, p. 96
Dos coixins de domàs verds amb fres d'or al voltant	Nº 14, p. 96
Dos coixins de setí carmesí amb fres d'or entorn, molt usats	Nº 15, p. 96
Dos coixins de drap de grana amb flocadura de seda de grana entorn	Nº 16, p. 96
Dos coixins petits de saia negra plens de llana que es van fer per a la cadira de ferro de la reina	Nº 1, p. 97
Dos coixins plens de fluxell coberts de llens gros que miden quasi un condó de llarg i dos terços de condó d'ample	Nº 2, p. 97
Quatre coixins plens de fluxell cobert de tela d'Holanda guarnits o cordats. Els dos estan ornamentats al voltant amb cordó morat	Nº 3, p. 97

Els coixins més ostentosos de casa de la reina Maria estaven elaborats amb vellut de diversos colors, tot i que predominava la grana, que era una tela de llana fina amb un color púrpura o encarnat, però també de setí. Alguns presentarien decoracions brodades, tal i com es descriu en dos coixins de vellutat de grana, que estaven brocats d'or “amb grans obres” i quatre botons amb flocs en els cantons, que romanien també guardats en un sac de cànem blanc. A part d'aquests models, hi havia altres dos més menuts, fets de saia negra plens de llana, que foren fets per a una cadira de ferro de la reina.

Entre els motius ornamentals, n'havia que estaven rematats a les vores per una fresadora en or, que, a més de reforçar els extrems del coixí, li aportava una decoració: com un “coixí de cetí verd amb franja de fres d'or entorn estreta de III pams i II i mig

d'ample"; "II coixins de cetí carmesí amb fres d'or al voltant usats"; "II coixins de domàs verd amb fres d'or al voltant" i "II coixins de drap de grana amb flocadura de seda de grana al voltant". Tot i que hi havia d'altres de més senzills que no presentaven decoracions concretes, i que a la vegada estaven fets amb materials més econòmics, com els "III coixins plens de fluxell coberts de tela d'Holanda, guarnits o cordats, els dos amb voltant de cordó morat i altres dos de cordó de grana, que tiraven III quarts de condo bastants i ample II terces de condos" o "II coixins plens de fluxell coberts de llenç gros d'un condo escàs per dos terces de condo d'ample".

Els cuirs

Un altre material que es va utilitzar durant l'època medieval per revestir i protegir la superfície dels mobles, i a la vegada per decorar, va ser el cuir. Es feien servir per folrar caixes o cofres. Després, es reforçaven, aplicant a la superfície tires de ferro.²⁰⁹² Tanmateix els cuirs eren més polivalents, ja que es podien usar com a cobrellit per donar més escalfor. La reina en tenia un total de 28. La majoria de peces que conformen els cuirs presenten mides d'Aragó, i no és estrany tenint en compte que a la baixa Edat Mitjana, un dels principals centres manufacturadors de la pell a la Corona d'Aragó era precisament Saragossa, però també València i Catalunya, que en "bona mesura aprofitaren la tradició mudèjar".²⁰⁹³ Alguns eren senzills i monocroms, i altres decorats amb fullatges o motius heràldics, molt semblants a com eren les catifes.

Taula 117. Cuir

CUIRS	LOCALITZACIÓ
Un cuir de guardamezir vermell amb dos senyals reals molt vell esquinçat i foradat; altra cuir semblant molt vell	Nº 4, p. 97
Altre cuir semblant i molt usat	Nº 5, p. 97
Altre semblant a l'anterior de 9 condos	Nº 6, p. 97
Altre semblant esquinçat de quatre condos i mig	Nº 7, p. 97
Altre semblant esquinçat de quatre condos i mig	Nº 8, p. 97
Altre semblant molt vell de 6 alnes	Nº 9, p. 97

²⁰⁹² PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'art gòtic a Catalunya. Les arts de l'objecte*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2008, p. 337-338.

²⁰⁹³ MORELLÓ BAGET, Jordi, "La manufactura de la pell", en PLADEVALL I FONT, Antoni, *L'art gòtic a Catalunya. Les arts de l'objecte*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2008, p. 324.

Cuir vermell amb fullatges de 4 condos	Nº 10, p. 97
Un cuir vermell amb fullatges de 3 condos i un palm	Nº 11, p. 97
Altre cuir vermell molt vell amb un senyal redó en el mig, d'armes reials que tira sis condos	Nº 12, p. 97
Altre cuir vermell vell i usat de tres alnes i mitja	Nº 13, p. 97
Altre cuir vermell molt vell de sis alnes	Nº 14, p. 97
Altre cuir vermell molt vell i esquinçat de tres alnes	Nº 15, p. 97
Altre cuir verd tot obrat de fullatges verds als cantons i al mig, pintades, les armes de la Reina, que tira de llarg sis alnes.	Nº 16, p. 97
Altre cuir vermell amb quatre senyals als cantons, de les armes de la Reina, en mig de diverses terraces, que tira de llarg sis condos	Nº 17, p. 97
Un cuir vermell amb una gran O en mig, obrada de seda de diversos colors, amb les armes de la Reina en mig de la dita O, que tira quatre condos i mig	Nº 18, p. 98
Altre cuir vermell amb una O gran en mig, obrada de seda de diversos colors amb les armes de la Reina en mig de la O amb alguna terrassa obrada de seda en el centre del cuir. Tira de llarg quatre condos	Nº 19, p. 98
Altre cuir vermell amb quatre senyals als cantons, de les armes de la Reina i en mig una gran O obrada de seda de diversos colors, en mig de la qual estan les armes de la Reina, i en les altres O estan obrades de diversos colors. Tira 11 condos i un palm	Nº 20, p. 98
Altre gran cuir vermell amb 20 senyals de les armes de la Reina que tira 7 condos de llarg	Nº 21, p. 98
Altre cuir semblant, gran i vermell amb una gran O en el centre de seda de diversos colors amb les armes de la reina al centre i amb altres O obrades de seda de diversos colors. Tira huit condos	Nº 22, p. 98
Altre cuir vermell amb una O en el centre i altres obres treballades de seda de diversos colors de quatre condos	Nº 23, p. 98
Un cuir vermell llis amb obres del mateix cuir que tira quatre condos i mig	Nº 24, p. 98
Altre cuir vermell amb les armes de la reina als cantons i altres obres de terraces de seda de diversos colors que tira quatre condos	Nº 25, p. 98
Altre cuir vermell tot pla amb obres de cuir de quatre condos	Nº 26, p. 98

Altre cuir vermell amb una gran O en mig, obrada de seda amb les armes de la Reina i als cantons també. Tira quatre condos i un palm de llarg	Nº 27, p. 98
Altre cuir vermell amb les armes de la Reina als cantons, que tira cinc condos i un palm	Nº 28, p. 98
Altre cuir vermell amb fullatges , molt vell que tira tres condos i un palm	Nº 29, p. 98
Un cuir vermell petit amb fullatges de dos condos de llarg	Nº 30, p. 99
Altre cuir vermell amb una gran O en mig amb les armes de la Reina i amb altres obres als cantons. Tira quatre condos i mig	Nº 31, p. 99
Un cuir paregut a l'anterior de quatre condos i mig	Nº 32, p. 99

En canvi, hi ha altres que sí presenten més informació sobre la seua decoració: un cuir de *guardamezir* amb decoracions de pinyes o carxofes d'estil mudèjar. Els elements vegetals que s'han vist descrits en la roba de llit o els tapissos, trobaven en els cuirs altre suport de representació. Així, hi apareix descrit un cuir vermell amb fullatges, que mesurava 4 condos; altre cuir vermell amb fullatges de 3 condos i un pam; altre cuir verd tot obrat de fullatges verds als cantons i al mig pintades les armes de la Reina de 6 alnes; un cuir vermell amb fullatges, molt vell, de 3 condos i un pam de llarg; un cuir vermell petit amb fullatges de 3 condos de llarg. També n'hi havia d'altres on els motius heràldics eren la decoració principal, com per exemple “un cuir vermell molt vell amb un senyal rodó en mig i les armes reals de VI condos” o “cuir vermell amb quatre senyals als cantons, de les armes de la reina i en mig diverses tenaces de VI condos de llarg”.

Mentre es feia l'inventari a les habitacions del palau es van documentar altres elements que també s'hi feien servir, com per exemple els dossers, que eren com una mena de baldaquí elaborat amb tela i sustentat per quatre barres, els quals solien enaltir i ressaltar mobles com els llits o els trons. Com la seua funció principal era remarcar un espai, es decoraven amb riques teles. En aqueix sentit, els marmessors que elaboraven l'inventari repararen en que totes aquestes teles eren de vellut carmesí amb brodatures fetes en or.

Taula 118. Dossers

DOSSERS	LOCALITZACIÓ
Un dosser de vellut carmesí, ab franja de fil d'or e de seda en lo hun cap e cascun costat hun tros forrat de tela vermella	Nº 33, p. 99
Un altre dosser de setí vellutat, vermell carmesí, brocat, amb franja de fil d'or i de seda, un tros a cada costat i a un cap que tira 6 condos i un pam i 3 d'ample	Nº 34, p. 99
Altre dosser de vellut carmesí de 4 teles que tira 6 condos de llarg i 3 d'ample, franjat en un cap i un tros dels costats amb franja de seda de grana folrat de tela vermella	Nº 35, p. 99
Altre dosser de vellut carmesí, que estava ja molt vell i sotil, de 4 condos de llarg i 2 d'ample folrat de tela vermella	Nº 36, p. 99
Altre dosser de drap d'or imperial amb el camper vermell de 5 condos per 3 folrat de tela blava.	Nº 1, p. 99

En l'habitació de la reina es van documentar també una sèrie de llençols i mantes que serien del seu llit, així com flassades de llana. Concretament, disposava de 5 parells de llençols que servien als patges (de 3 teles i mitja cadascú de 4 condos de llarg), molt usats; 2 mitges peces de cadins blancs de Perpinyà amples i prims amb una camisa de cànem vermell per coberta. En aquest apartat es descriuen certes folradures de roba, que se solien fer de pell. La de marta, com ja s'ha vist a l'apartat de la indumentària, era la més utilitzada, no sols pel seu valor, sinó com a objecte de prestigi. Entre altres peces de tela, hi havia un tros de folradura de marta gebelina d'una cota molt usada amb les mànegues corderines (de pell d'anyell o d'ovella); una folradura de marta gebelina de mitja cota. Les pells de marta, i sobretot gebelina eren les més utilitzades per la reialesa al segle XV.²⁰⁹⁴

Taula 119. Flassades

PECES	LOCALITZACIÓ
Una flaçada de llana cardada de grana de 4 condos de llarg una flaçada de llana cordada de grana de 4 condos de llarg	Nº 15, p. 100

²⁰⁹⁴ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, "Vestir el poder", en *Art i societat a la València medieval*, Catarroja-Barcelona, Afers, 2011, p. 362.

Altra flaçada semblant de 3 condos i mig	Nº 16, p. 100
Altra flaçada cardada de llana blanca, oldana de 4,5 alnes	Nº 17, p. 100
Una flaçada cardada blanca oldana de 4,5 alnes	Nº 18, p. 100
Altra flaçada de llana blanca cardada de 3 alnes i un pam	Nº 19, p. 101
Una flaçada grosseta, burella amb llistes blanques verdes i vermelles als caps de 3,5 alnes	Nº 20, p. 101
Una flaçada de borra amb llistes als caps, blanques, verdes i grogues molt vella i esquinçada de 4 condos de llarg	Nº 21, p. 101
Altra flaçada blava semblant a l'anterior	Nº 22, p. 101
Altra flaçada blava	Nº 23, p. 101
2 flaçades burelles de borra amb llistes blanques, vermelles i verdes	Nº 24, p. 101
Una flaçada blanca de llana cordada molt vella de 4 alnes i mitja.	Nº 25, p.101

6.2.5. Caixes, arribancs o cofres guarden els béns més preuats

A l'Edat Mitjana, els cofres, baguls i caixes eren la forma més pràctica de guardar i protegir els béns. Aquests objectes custodiaven des de teles i mantes, fins a documents importants, joies o vaixelles d'argent. Per això, sobretot a la cambra principal, però també a la capella i a bona part de la casa es disposaren arribancs, caixes i cofres de diferents materials, formes i mesures per preservar multitud d'objectes. A la cambra, els bancs i les caixes eren indispensables. Els bancs hi presentaven una altra utilitat: servien per ajudar-se a pujar al llit i per resguardar-se del fred del terra. Recordem que els llits, i més el de la reina, incorporarien diverses màrfegues i matalassos que donarien més comoditat al descans i que, donant més alçada, també feien allunyar el cos del fred sòl. Per aqueix motiu, era necessari algun tipus d'element o moble per poder pujar-hi. Aquesta funció l'acomplien concretament els bancs o escons de fusta. En aqueix sentit podem trobar dos tipus de llit: el llit de posts, que estava fet amb taules de fusta, i el llit encaixat, el qual tenia caixes baix.²⁰⁹⁵ Per damunt d'aquestes fustes estaven els somiers que estaven

²⁰⁹⁵ Vegeu l'obra DE LA IGLESIA DUARTE, José Ignacio (coord.), *La vida cotidiana en la Edad Media. VIII Semana de Estudios Medievales: Nájera, del 4 al 8 de agosto de 1997*, Nájera, Instituto de Estudios Riojanos, 1998.

elaborats a base de cordes entrelaçades, i a sobre és on es col·locaven les màrfegues o matalassos.

En la cambra d'Isabel Soler, una de les donzelles de la reina, hi havia dos “mig cofres ferrats vells i sotils” dins dels quals hi havia 4 camises oldanes de la Reina; molts draps vells que servien per a ella i per als seus “accidents” i altres molts draps i pedaços de poca valor i draps vells a cures de les donzelles, així com roba personal de la reina.²⁰⁹⁶ Els cofres o caixons solien ser de fusta, podien estar pintats i estar folrats per fora, almenys, amb teles, i amb uns reforços de ferro que servien, alhora, per unir les diferents taules que el conformaven. La forja es fa evident en aquest tipus de mobles, on és prou freqüent trobar-hi reforços també a les cantonades fets de llautó. Aquest era fàcil de treballar i alhora, per l'aliatge dels metall, s'aconseguia un color daurat que millorava l'aspecte estètic. L'arqueta se solia cobrir amb pell, material que s'aplicava en cru.²⁰⁹⁷

Entre els mobles que hi havia a cambra de la guarda-roba també estava l'arquibanc, que podia tenir respall o no, i que s'utilitzaria per guardar els llençols i les mantes. Solien ser de fusta de pi o avet, i podien estar tancats amb pany i clau, cosa que responia al fet de que, com hem dit, es podien utilitzar per guardar objectes de valor. De vegades estaven pintats i era habitual cobrir-los amb teles, aplicant, prèviament sobre la fusta, una imprimació de guix.²⁰⁹⁸

Les caixes, per la seua part, tenien una funció similar. Solien ser de noguer i també podien estar ferrades i tancades amb pany i clau. Hi havia de diferents mides. Algunes, amb decoració de marqueteria, provenien de la tradició mudèjar.²⁰⁹⁹ També existia el sotspall, que era un recipient de fusta o tela per guardar la roba de llit, l'armari o bancal, que s'usaven per guardar roba, encara que el bancal també podia guardar objectes. Entre les relativament poques cadires que hi havia al palau es coneixen la estormia, que solia estar feta de palma o de cuir; el banc o banquet o la cadira plegadissa. Segurament hi

---

²⁰⁹⁶ TOLEDO GIRAU, José, *Inventarios del Palacio Real de Valencia...*, cit., p. 38.

²⁰⁹⁷ PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'art gòtic a Catalunya. Les arts de l'objecte*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2008. 297-299.

²⁰⁹⁸ *Ibíd.*, p. 299.

²⁰⁹⁹ COLLANTES DE TERÁN SÁNCHEZ Antonio, *Sevilla en la Baja Edad Media, La ciudad y sus hombres*, Sevilla, Servicio de Publicaciones del Excelentísimo Ayuntamiento, 1977, p. 125. La infanta Joana, filla de Pere el Cerimoniós va posseir alguna caixa d'estil “morisc”. En l'inventari es descriu un cofret obrat de lautó “morisc”. DE SALAS, Xavier, “Inventari de béns mobles de la infanta Joana”, *Analecta Sacra Tarraconensis*, VIII, 1932, p. 121.

hauria alguna taula menuda a mode de tauleta de nit o al centre de l'habitació, a més d'una servidora, que era una mena de bací per fer les necessitats fisiològiques.²¹⁰⁰

Vista aquesta necessitat de guardar i tenir bona cura dels objectes, era de vital importància la preservació i correcta conservació de reliquiaries, altars portàtils, així com les peces d'orfebreria que s'utilitzaven a la capella o les cambres de les seues dames. Així és que algunes de les capses més luxoses i refinades es trobaven dins d'aquest àmbit: "Una capsa de vori redona ab sa coberta de vori, ab lo sol pintat en lo sol de la coberta, e en lo sol de la capça era pintada la luna. Aquesta capça, segons descriu l'inventari de la reina, era de Toda Centelles"(nº 8, p. 76). La iconografia celestial que evoca aquesta capsa era habitual dins de les figuracions religioses, especialment quan s'evocava la Crucifixió on, en nombroses imatges des de l'art bizantí medieval, solia representar-se la figura de Crist acompanyada, a cada costat dels braços de la creu, amb el Sol i la Lluna. Tot i que s'han fet nombroses especulacions sobre el significat d'aquestes imatges, segons Medianero i Labrador, respondria a la reminiscència de la mitologia romana que havia romàs en l'art cristià des de que es va adaptar/substituir el culte al sol *invictus* romà, un dels déus principals romans, pel "Sol vertader i de Justícia", o siga, el Mesías que es celebra el 25 de desembre.²¹⁰¹ La representació dels astres en el cristianisme va evocar a Déu com a creador del Cosmos, com a creador del temps. Així, des de que Déu apareix descrit al Gènesi com a creador del cel i de la terra, el cel es representava amb la lluna i el sol evocava el dia. Els elements celestes memoraven el pas del temps, per tant, a Déu com a Cronocreator, o Senyor del Temps.²¹⁰²

No obstant això, una de les capses més destacades que posseïa la reina, possiblement amb escenes profanes, era d'ivori, material molt utilitzat al segle XV.²¹⁰³ Però, a més de les anteriors, també es descriuen capses més senzilles, moltes de les quals estarien a la cambra de la reina i de les seues donzelles, ja que hi apareix alguna en propietat de la seua tesorera Toda Centelles, a més de l'anteriorment descrita, com "dos

---

²¹⁰⁰ BARCELÓ CRESPI, Maria, *Elements materials de la vida quotidiana a la Mallorca Baixmedieval*, Palma de Mallorca, Institut d'Estudis Balears, 1994, pp. 41-44.

²¹⁰¹ L'església primitiva va haver d'adaptar els antics cultes romans a la nova Litúrgia Cristiana per tal de fer entendre als fidels el significat de la nova religió. Aquest tema està tractat a: LABRADOR GONZÁLEZ, Isabel María y MEDIANERO HERNÁNDEZ, José M^a; "Iconología del sol y la luna en las representaciones de Cristo en la cruz", en *Laboratorio de Arte*, 17, Universidad de Sevilla, 2014, pp. 73-92.

²¹⁰² RODRÍGUEZ PRADOS, José David, "La búsqueda de elementos románicos en las monedas castellano y leonesas de los Siglos XI y XII", en *Revista Numismática OMNI*, (5), 2012, p. 53.

²¹⁰³ Maria de Navarra, per exemple, en posseïa una: IDOATE IRAGUI, Florencio, "Inventario de los bienes de la Reina Dª María, esposa de Pedro IV...", *cit.*, p. 433. I es pot veure algun exemple com l'arqueta dels Embriacchi conservada al Museu de la Catedral de València, que també data del segle XV.

caxes de fust planes e longues cobertes de sayal (teixit de llana) burell, velles” (nº 21, p. 77), “dos caixes amples de fust, d’altària de hun palm e mig en que són les armes de la dita Senyora, ab sa clau e pany” (nº 24, p. 77). També es descriu un mig cofre “de fust cubert de cuyro, ferrat ab son pany e clau” (propietat de Toda Centelles) (nº 25, p. 77); “una caixa larga e streta de fust ab son pany e clau” (nº26, p. 77); “una caixa de dos caxons de roure, de Flandes, ab dos panys ab ses anelles als costats” (nº 27, p. 77); “dues caxes noves o quasi noves, e una antorcha ab sos panys (nº 28, p. 77) i una ferrera de cuyro ab martell” (nº 29, p. 77). Per la descripció que es fa, les capsas no presenten gaires elements decoratius a excepció de les armes de la reina. Pel que respecta a la seua composició i materials solen ser mobles elaborats per un buc que es construeix per quatre posts d’una sola peça. En la part inferior porten un gran sòcol amb motllura i estan tapades per una gran tapa plana feta d’un sol post i uns agafadors en els costats laterals per poder traslladar-les (en el cas de la caixa número 27 menciona que tenia unes anelles). Solien estar decorades, amb motllures de fusta que representaven formes arquitectòniques, les quals s’encolaven en la superfície.

A més d’aquestes caixes, hi havia altres específiques per guardar i parar altars portàtils: “hun cofre per a parar altar portàtil, fet de fust, cobert de cuyro colorat de vermell, ferrat, guarnit de pany, clau e peus de ferre plegadizos (nº 22, p. 77) i altre cofre colorat vert fet per a parar altar” (nº 23, p. 77). A més d’estoigs que es feien servir per a un ús litúrgic, com a receptacles per a les formes consagrades: “Hi ha un stoig de corporals de vellut vellutat vert” (nº18, p. 72).

6.2.6. Altres objectes que es guardaven a la capella

Altres dels elements que tenia la capella, a part de tot el seguit de teles descrites anteriorment, eren els objectes necessaris per a la litúrgia i per a tot un seguit d’aspectes pràctics. Així per exemple hi havia “uns hostiers de ferre ab tres emprentes, dos grans e una chica e ab hun senyal real de la dita Senyora que serveixen per a fer hosties” (nº7, p. 76). Els hostiers eren els motlles que es feien servir per elaborar les hòsties. Normalment eren de ferro i presentaven un aspecte a mode de tenalla que al tancar premsava la pasta que es dipositava en el seu interior. En les planxes hi havia gravades les formes que es volien treure a les hòsties. Aquest hostier descrit a la capella de la reina és singular perquè, es representava la senya reial de la reina, mentre que, en altres casos representen a Crist en la creu, el Calvari o l’Anyell Místic emmarcats per una sèrie de cercles o per orles

epigràfiques, concèntriques en la planxa de ferro, soldada a bisell. Normalment, les planxes eren de forma rectangular, però també hi havia de forma ovalada o circular, com el conservat a Navarra. Per veure un exemple d'hostier gòtic, el museu Etnogràfic de Navarra encara hi conserva un en perfecte estat (Figura 64).²¹⁰⁴ El fet de que aquest tinga dos “grans”, referint-se a que té dos motlles per a fer hòsties grans, i altre menut, és perquè a partir del segle XV va ser habitual la utilització de la hòstia per a la consagració del pa, sent per al sacerdot la de major mesura, i en canvi, la que es donada als fidels, més menuda.²¹⁰⁵

Fig. 66. Hostier medieval. Museu Etnogràfic de Navarra

La capella també disposava d'almenys “un faristol de ferre guarnit de cuyro vermell per a dir lo Evangeli” (nº 9, p. 76) o per a sostenir llibres de cor. Una mostra iconogràfica d'aquest tipus de faristols el podem veure a la representació de la miniatura del Llibre d'Hores d'Alfons el Magnànim, on apareixen la reina i el rei en missa a la capella del palau. En la imatge, un conjunt de escolans entonant càntics estan cantant al voltant d'un d'aquests faristols que sustenta un llibre de cor.

Per il·luminar la capella calia tenir dos secretaris o “canelobres per a tenir brandons” (nº 10, p. 76). L'inventari es refereix a canelobres amb ciris, que podrien ser de peu, fets de ferro i es disposarien a cada costat de l'altar major. Un exemple dels conservats el tenim a l'església del poble de Culla, a Castelló, que conserva canelobres d'altar d'època medieval. Són circulars i estan dissenyats per posar brandons a dues alçades. Tot i que als de la reina es contenen “Huyt bordons tots vermells” (nº 13, p. 76) no

²¹⁰⁴ RAMOS AGUIRRE, Mikel, “Un barquillero gòtico con armerías en el Museo Etnográfico de Navarra”, en *Príncipe de Viana*, 57 (207), 1996, pp. 62-66.

²¹⁰⁵ AMENÓS MARTÍNEZ, Lluïsa, “Els objectes d'ús litúrgic i ús domèstic”, en PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'Art gòtic a Catalunya. Les arts de l'objecte*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2008, pp. 154-155.

podem estar segurs que tota la capella s'il·luminés sols amb huit. Segurament hi hauria més.

Per assistir als oficis de la litúrgia també posseïa “un bastiment de fust per a parar les cortines hon stava la dita Senyora quan hoia missa” (nº 11, p. 76). Els reis solien escoltar missa dins d'una espècie d'habitable tancat per un conjunt de cortines i situat a un costat de la sala. També hi havia “una bacina gran de llautó que servia per al batejar, de qualesque tres palms d'ample, redona, poch mes o menys” (nº 15, p. 76); “algunes relíquies de sants ligades en hun drap de lli blanch” (nº19, p. 76) i “una cortina petita tota de seda, de dues teles, tira de cayguda dues alnes e miga, bastants” (nº 20, p. 76) que tal vegada taparia algun prestatge o armari per guardar aquests utensilis.

6.2.7. *Objectes varis de la casa*

En les sales dels palaus medievals no sols es menjava o es feien recepcions oficials: també era un lloc per exposar certs béns de prestigi. Aquestes peces les conformaven, a més dels tapissos i ornaments tèxtils, les vaixelles. La majoria d'aquestes s'elaboraven d'argent daurat o blanc, i segurament moltes d'elles tindrien més un sentit decoratiu que pràctic. Aquesta sala del palau solia estar en un espai central de la casa i situada a la planta noble i es composava de cadires plegadisses, arquibancs i taules. Completaven la decoració caixes o cofres on guardar les coses d'aquesta sala. I no podia faltar, com en tota casa noble un moble que servia per exhibir la vaixel·la d'argent: el tinell. Aquest era una mena d'aparador de fusta amb diferents pisos on col·locar els diversos plats i copes o gerres més cares, normalment fetes d'argent, situant-se a prop de la taula per menjar, i que podia ser fixa o plegadissa. Era el moble més luxós de la sala i sovint estava ornamentat amb draps pintats. Menys coneguts van ser els armaris, que podien estar encastats o fets d'obra per guardar elements com pots o gots de vidre.²¹⁰⁶

La taula per menjar solia ser allargada i de fusta, i restava coberta per un mantell o *tovallola teular*, que molt habitualment estava feta de cotó i decorada amb formes escacades (com una taula d'escacs). Apart del mantell hi havia tovallons o torcaboques, així com torcacoltells per netejar els ganivets a l'acabar de menjar. Eren indispensables per als menjar diaris l'ús d'aquests tovallons i torcaboques, que eren blancs, llistats o

---

²¹⁰⁶ BARCELÓ CRESPI, Maria, “Luxe i interior domèstic a la Mallorca dels segles XIV-XV” en BROUQUET, Sophie i GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente (eds.), *Mercados del lujo, mercados del arte. El gusto de las elites mediterráneas en los siglos XIV y XV*, València, PUV, 2015, pp. 319-320.

pisanencs (provinents de Pisa) que donaven més goig a la taula, que solia ser una simple taula de fusta sobre uns cavallets plegadissos que es paraven i desaparaven cada vegada que s'utilitzaven. El joc de taula era el tret distintiu per mostrar riquesa i sumptuositat fins i tot a l'hora de menjar, i per això les tovalles i tovalloles havien de ser de teles de lli, d'estopa, de cotó o cànem, amb franges, però, això sí, en un fons blanc, que era símbol de puresa i a la vegada més fàcil de llavar.

Els tovallons individuals per als comensals eren un luxe, donat que en altres àmbits se solien compartir. També es podien fer draps per al tinell, anomenats “draps de dreçador”, tovalloles d'aiguamans per a eixugar-se les mans després de rentar-se, així com la tovallola que duia al damunt el sobrecoc, com a símbol, segons Juan Vicente Garcia Marsilla, de la seua autoritat.²¹⁰⁷ Coneixem alguns d'aquests tovallons que feia servir la reina Maria ja que, en una de les compres que va realitzar el 1425, va adquirir 5 palms de tovalles primes de Flandes i 5 canes de tovalles de cànem (uns 7,85 cm).²¹⁰⁸ Altres de les teles que es feien servir a la taula eren els *cobriplats*, que com el seu nom indica servia per cobrir l'aliment entre el trajecte de la cuina a la taula. Així, possibilitava que l'àpat no es refredés i a la vegada impedia que mans alienes a la cuina i a la taula reials pogueren manipular els aliments.²¹⁰⁹

A la taula era habitual trobar les ampolles per beure, que solien estar realitzades de vidre. Pel material amb el qual estaven fetes, normalment vidre bufat d'alta qualitat. Aquestes peces es convertien en objectes de fast, dignes de ser exposades a la casa, i eren un element més de prestigi. A més, tot i que estem parlant del moment de l'àpat, aquests objectes no es circumscrivien a la taula, també es podien realitzar gots contenidors d'aquest material per guardar unguents o perfums, entre altres coses. Aquestes ampolles solien tenir el coll llarg i estret i el ventre rodó i ample, amb un peu de forma atrompetada²¹¹⁰. Hi havien de llisos, de pinya (ja que la panxa d'aquest recipient s'assemblava molt a aquesta fruita) i d'altres que prenién les formes d'una carabassa o una castanya. La seua capacitat solia ser de mig quart. Aquestes ampolles estaven fetes normalment amb vidre de color verd, però també hi havia de color blau o blanc.²¹¹¹ No

---

²¹⁰⁷ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *La taula del senyor duc. Alimentació, gastronomia i etiqueta a la cort dels ducs reials de Gandia*, Gandia, CEIC Alfons el Vell, 2010, pp. 147-150.

²¹⁰⁸ ARV, MR 9346 (1425), f. 44 r.

²¹⁰⁹ BARCELÓ CRESPI, Maria, *Elements materials de la vida quotidiana a la Mallorca baixmedieval*, Palma de Mallorca, Institut d'Estudis balears, 1994, p. 130.

²¹¹⁰ DOMÉNEC i VIVES, Ignaci, “El vidre d'ús i de prestigi”, en PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'art gòtic a Catalunya. Les arts de l'objecte*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2008, pp. 195-207.

²¹¹¹ BARCELÓ CRESPI, Maria, *Elements materials de la vida quotidiana a la Mallorca baixmedieval*, Palma de Mallorca, Institut d'Estudis Balears, 1994, p. 130.

obstant això, la varietat de formes i usos era prou ampla. En l'inventari de la reina es documenta, per exemple, un pitxer d'argent, marcat a València i cobert amb una avellana, diferenciant-se així de la major part de la vaixel·la, que disposaria el comú de les llars.

També es va valorar molt a la cort de la reina la ceràmica decorada, que s'elaborava a partir de la tècnica del vidrat estannífer, el qual consistia en aplicar una capa d'òxids d'estany i de plom sobre unes peces cuites de fang i que en una segona cuita donava a la peça vidriada un color blanc.²¹¹² Sobretot va ser important la ceràmica de Paterna i Manises, que estava molt ben valorada per les classes acomodades. Amb tot, i malgrat la diversitat de materials que s'hi pot observar a l'entorn material de l'alimentació de la reina, el predomini de l'orfebreria en les vaixel·les de la cort va ser evident.²¹¹³

A la taula de la reina també es documenta algun plat amb torxes, que ja s'ha descrit en l'apartat de la taula. Possiblement es tractaria d'una espècie de làmpada per fer llum a la taula. Si parlem de canelobres hi havia dues tipologies bàsiques, a més de les làmpades. Els materials més usuals eren el ferro i el llautó i els hi havia "ab tres vergues, ab lo peu de fust per a tenir brando, i de banya". També hi trobem altres amb anelles o passadors per estar penjats a la paret, així com banquetes i cresols per a tenir els ciris.²¹¹⁴ Aquests, tenien uns platets que es posaven sota les torxes per tal que la cera caigués a dintre i no embrutés el mantell. Si veiem els exemples que es conserven, per exemple, al Museu Episcopal de Vic (Vegeu Figura. 67) són d'aquesta tipologia. Són de ferro forjat i solen estar decorats amb formes vegetals, sobretot els canelobres de peu. La particularitat que oferien aquests era que eren molt més fàcils de transportar per la seua menor mesura i a la vegada podien fer més llum perquè sostenien més d'un ciri.²¹¹⁵ Els canelobres de peu (Figura 68), per la seua part, solien ser en canvi més simples, i anaven recolzats sobre un trípod de tres potes, mentre apareix una gran tija que s'obri en forma de planta en la part superior.

---

²¹¹² AJUNTAMENT DE BARCELONA, *Del rebost a la taula. Cuina i menjar a la Barcelona gòtica*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona-Electa, 1994, p. 59.

²¹¹³ Durant les excavacions de l'església de Sant Martí de València i Sant Antoni Abat va aparèixer aquest tipus (entre altres) de ceràmica. Vegeu: VIDAL LORENZO, Cristina y FELIU BELTRÁN, Núria, "Aportaciones a la cerámica medieval valenciana. El proyecto de investigación arqueológica en las cubiertas de San Martín Obispo y San Antonio Abad de Valencia", en *Saitabi*, 59, 2009, pp. 231-252, especialment p. 86.

²¹¹⁴ SANCHÍS SIVERA, José, *Vida íntima de los valencianos en la época foral*, Altea (Alacant), Edicions Aitana, 1993, pp. 52-53.

²¹¹⁵ AMENÓS MARTÍNEZ, Lluïsa, "La forja", en PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'art gòtic a Catalunya. Les arts de l'objecte*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2008, p. 124-129.

Normalment la cera per a aquests canelobres es comprava al taller d'algun artesà de la ciutat on es trobava la cort en aqueixos moments, com per exemple quan en 1427, en el moment de la celebració de la festa de la Purificació de la Mare de Déu, la reina va manar que es comprés cera al candeler de la ciutat de València Salvador de Xulbe.²¹¹⁶

Fig. 67. Candelero d'altar.
Finals segle XIV i inicis del XV.
Museu episcopal de
Vic.

Fig. 68. Canelobres de peu. Segles XIV-XV.
Museu episcopal de Vic.

6.2.8. La cuina i els espais de la Museria i el Rebost

La cuina era un espai important de la casa, i solia estar situada a la planta noble per estar normalment ben a prop del menjador, de manera que es fes més efectiva la distribució de les viandes. Segurament a la cuina el foc estava a una part de la sala i sobre aquest foc, que es feia amb llenya o carbó vegetal, se situarien unes graelles que servirien per reposar les olles i calderes. Junt als fogons solia haver bresquets, que eren com una espècie de brasers, per elaborar salses.²¹¹⁷ Propers a aquesta estaven els magatzems, rebosts i estables a més de tenir un fàcil accés a l'aigua per a poder utilitzar-la per a cuinar.²¹¹⁸

²¹¹⁶ "...de cera blanca decorat en colors..." en ARV, MR, 9347 (1427), f. 40 r.

²¹¹⁷ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *La jerarquía de la mesa. Los sistemas alimentarios en la Valencia bajomedieval*, València, Diputació de València - Historia local 13, 1993, pp. 147-148.

²¹¹⁸ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *La taula del senyor duc...*, cit., p. 127.

En les descripcions que hi apareixen a l'inventari del palau també es fa un recompte dels objectes que hi havia a la cuina, dels quals tenien cura un tal "Joan de la cuina" i Joan Palau, els esclaus i els *cochs* de la cuina comuna. Pel que respecta a la distribució dels estris dins de la cuina ens podríem imaginar més o menys els fogons, algun banc, prestatges i taules de fusta per preparar els aliments i a més, tenim constància que hi havia "uns ferres grans per a tenir les olles, una pala de ferre molt usada, una sarria d'espart i una conquada" que farien servir aquests cuiners a més a més de tota una sèrie d'estrils apareguts en l'inventari de la reina on destaquen les olles, les peroles, les paelles i els asts, que eren els més habituals, la majoria de coure. La seua capacitat es donava en funció de la quantitat de carn que hi podia caber, de manera que hi trobem: "Primo una olla d'aram hon se pot coure hun moltó; altra olla d'aram hon se pot coure mig moltó" (nº 1, p. 77); i "altra del mateix estil" (nº 2, p. 77). També es descriuen dos "cubertores d'aram gran per a cobrir la olla, e son manech; dos perols d'aram gran ab anses". La descripció de les olles ens permet saber que tenien normalment tres mides de grandària: gran, mitjana i mitjana-menuda. Les olles més grans podrien contenir uns 10 o 20 litres.²¹¹⁹ Amb l'olla es feia servir la seua cubertora, que disposava, com descriu l'inventari, de mànec. Les olles solien tenir forma redona, amb panxa ampla i el coll curt o també sense coll. Podien tenir nanses o no, i s'utilitzaven per a cuinar però també per a guardar alguns aliments al rebost, com per exemple el sucre o la mel. Normalment estaven fetes de metall, tot i que hi havia de terrissa amb vidratge a l'interior.²¹²⁰

La cobertora podia servir per a tancar tant les olles com les cassoles. Hi havia certes tapadores, com una que es conserva al Museu de Catalunya que eren "de botó", possiblement per la forma que donen vistes des de dalt: redones i amb un pom al centre, però el cert és que les seues formes i dimensions variaven. Les escudelles també podien tenir cobertora per evitar que es refredaren els plats ja preparats, i possiblement els talladors també en disposaven, ja que eren plats grans que es feien servir per treure les viandes a la taula. La de la reina, seguint l'estil de les olles, estava feta d'aram i disposava de mànec.²¹²¹

Altre element que apareix a la cuina és la perola, de la què hi havien exemplars de diferents mides. La seua utilitat era semblant a l'olla, encara que probablement seria més

---

²¹¹⁹ *Ibíd.*, p. 149.

²¹²⁰ AJUNTAMENT DE BARCELONA, *Del rebost a la taula. Cuina i menjar a la Barcelona gòtica, cit.*, p. 53.

²¹²¹ *Ibíd.*, p. 51.

menuda, i tenia dues nanses, com apareix descrita a l'inventari. Serviria per escalfar aliments per als que no era necessari un recipient de gran mida. També es disposava de paelles, el recipient utilitzat per a fregir aliments. D'aquestes hi havia una gran i una menuda amb les corresponents giradores, que servirien segurament per donar la volta al que es cuinava en elles: “Una paella gran ab giradora i altra paella chica ab giradora”. Segons la tesi de Luís Almenar, la giradora era una mena d'espàtula per girar els aliments en el moment de la cocció i no una tapadora com de vegades s'ha arribat a pensar. La seua hipòtesi ve enfortida pel fet que aquestes eines no sols acompanyaven les paelles, sinó també altres estris culinàries com per exemple les graelles que s'utilitzaven per a torrar.²¹²²

També hi apareixen descrits diversos asts de ferro, concretament “tres asts de ferro grans”, que servirien per rostir pollastres o altres tipus d'aus. Aquest estri era una barra de ferro o fusta on es clavava l'animal –que solia restar sencer— per rostir-lo sobre el foc, recolzat sobre uns cavallets i donant-li voltes amb un “menador”.²¹²³ Ací es descriuen “dos asters o menadors”. Junt amb aquests estris apareixen descrites “unes graelles de ferro gran”, que suposem tindrien una funció similar, però que s'utilitzaven per al peix. Era una eina metàl·lica que permetia una fàcil manipulació sobre les brases.²¹²⁴ També tenia tres tasses per fer líquids elaborats d'aram: “Una taça d'aram gran ab coa; altra taça d'aram mitjancera i altra taça d'aram chica”. Per fer el menjar s'emprava “una cullera de ferre i una bromadora de ferre” que s'utilitzaria per batre els ous i els aliments en general i també per a remoure i escudellar el menjar.

Hi havia dos morters, un que apareix tatxat a l'inventari i altre gran fet de pedra. La forma dels morters solia ser troncocònica i acabava en la part superior amb una boca engruixada. Tenia un peu massís i parets molt gruixudes, el qual podia estar reforçat amb costelles i tenir un vessador. Aquest element es feia servir per triturar condiments, fer salses picades o barrejar aliments. El morter era un dels símbols de la cuina sofisticada de l'època, amant de les picades i les salses complexes, i el de la reina, com hem dit, era de pedra, però podien haver-hi d'altres materials com coure, ferro, fusta i inclús de vidre,

---

²¹²² ALMENAR FERNÁNDEZ, Luís, *La cultura material de la alimentación campesina. Consumo y niveles de vida en la Valencia bajomedieval (1280-1460)*, (Tesis doctoral) València, Universitat de València. Facultat de Geografia i Història, 2018, pp. 126-127.

²¹²³ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *La jerarquía de la mesa. Los sistemas alimentarios en la Valencia bajomedieval*, op. cit., p. 149.

²¹²⁴ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *La taula del senyor duc...*, cit., p. 133.

que es podria usar per preparar infusions o medicaments.²¹²⁵ De fet, el tenir un morter significava que els plats que es cuinaven s'enriquien amb salses, sofregits i també es feien amb ells els confits.²¹²⁶ La caldera de ferro és possible que fes el paper de bresquet, que, com hem dit, era una mena de braser fet de ferro que s'alimentava amb carbó vegetal, on podien descansar les olles i cassoles.²¹²⁷

Altre element que apareix descrit a la cuina de la reina és el tallador. Concretament en tenia tres: “un tallador gran de fust per a tallar, ab dos altres talladors”. El tallador era un plat gran de forma troncocònica amb el llavi alçat i la vora bisellada que servia tant per portar el menjar com per tallar la carn a la mateixa taula. Amb aquest plat també es podien escórrer els aliments i inclús tancar les viandes al treure-les a la taula. Hi havia de diferents mides, i fets de pisa decorada (almenys a Catalunya) però el que s'hi esmenta a l'inventari és de fusta.²¹²⁸ Per fer els condiments també es disposava “d'hun rall per a rallar formatge”, que demostrava l'alta especialització dels estris de cuina al palau i el detallisme en els plats que es preparaven. Normalment, segons Luís Almenar, eren d'una mida considerable, estaven fets de ferro i podien tenir una base de fusta i inclús un foradet a l'extrem per permetre passar una cadeneta i penjar-se a la paret o d'algun armari, o d'altra part, podien col·locar-se a la taula i accionar una mena de palanca per a ratllar allí mateix el formatge.²¹²⁹

Però la cuina no era un espai unitari. Com ja hem assenyalat, a prop d'ella deuria haver-hi una habitació on guardar la vaixel·la, un rebost on conservar el menjar: la museria, una mena de rebost. Els utensilis de la museria estaven a càrrec d'Alfons de Fita, qui custodiava: “una romana ab sos pilons, altra romana aximateix ab son piló, dues balances, una gran e l'altra chica, ab sos forniments de lliures e onzes; un morter mijancer de coure ab sa ma de coure i una caldera mitjancera d'aram ab sa ansa”. Unes balances s'encarregaren al llautoner barceloní Pere Merles, a qui se li va comprar a més un estoig de fust i una capota per 52 sous.²¹³⁰ Pels objectes que es descriuen en aquesta sala, sembla

---

²¹²⁵ AJUNTAMENT DE BARCELONA, *Del rebost a la taula. Cuina i menjar a la Barcelona gòtica*, cit., p. 53.

²¹²⁶ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *La jerarquía de la mesa. Los sistemas alimentarios en la Valencia bajomedieval*, cit., p. 158.

²¹²⁷ AJUNTAMENT DE BARCELONA, *Del rebost a la taula*, cit., p. 51.

²¹²⁸ *Ibidem.*, p. 56.

²¹²⁹ ALMENAR FERNÁNDEZ, Luís, *La cultura material de la alimentación campesina. Consumo y niveles de vida en la Valencia bajomedieval (1280-1460)*, cit., pp. 111-113.

²¹³⁰ ACA, MR 425 (1420/1421), f. 145 v.

que una de les funcions que hi tindria seria la de mesurar els aliments, abans de preparar-los a la cuina.

A més, al rebost, que solia ésser una habitació diferenciada respecte a la museria, quedava sota la custòdia d'un oficial especial, el reboster, càrrec que requeia en aquella època en Gonçalbo de Bilbao. Ací es dipositaven sobretot els aliments més duradors, com el blat, altres cereals, l'oli o les llegums, emmagatzemats en grans gerres, i tal vegada també hi havia paneres per guardar pa, fruita o peix.²¹³¹ A l'inventari es diu que, dins d'aquest espai, hi havia guardats dos plats d'estany grans, set plats d'estany menuts i tretze escudelles d'orelletes. Els plats eren baixos i poc fons i podien disposar d'ales. En aquests es menjaven els aliments sòlids, com per exemple els rostits o les carns d'olla, les quals es portaven a la taula mitjançant el tallador i la servidora. Possiblement eren d'ús individual i de mides variables, i quan no s'utilitzaven sovint eren penjats en ganxos a les parets de la cuina.²¹³² Les escudelles, per contra, eren plats fons amb forma de casquet esfèric i peu anular, amb anses o sense. Servien per a menjars de cullera, és a dir, per a líquids o semi-líquids.²¹³³ També s'utilitzaven per a batre ous o per a mesurar. Els més habituals estaven fets de ceràmica vidriada, però també hi havia de fusta, que eren prou generals fins a meitat del segle XIV. De fet, la vaixel·la de fusta (amb freqüència pintada), segons Marçal Olivari, estava ben present a les taules reials, quasi amb la mateixa importància que la vaixel·la de ceràmica.²¹³⁴ No obstant això, les classes altes utilitzaven ja al segle XV altres tipus de vaixel·les, com l'elaborada amb estany i argent blanc o daurat.²¹³⁵ En aquest rebost la reina disposava de 12 escudelles amb orelles, 10 plats menuts, 2 pitxers, 2 salers i un gran plat, tot d'estany. El pitxer era un gerro amb ansa i abocador que servia per contenir el vi sol o barrejat amb aigua. Possiblement també s'usaria per contenir oli, vinagre o aigua per donar aiguamans, i podrien ser ceràmics o de vidre, encara que el de la reina era d'estany.²¹³⁶

---

²¹³¹ GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *La jerarquía de la mesa. Los sistemas alimentarios en la Valencia bajomedieval*, cit., p. 151.

²¹³² AJUNTAMENT DE BARCELONA, *Del rebost a la taula. Cuina i menjar a la Barcelona gòtica*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona-Electa, 1994, p. 53.

²¹³³ VIDAL LORENZO, Cristina y FELIU BELTRÁN, Núria, "Aportaciones a la cerámica medieval valenciana. El proyecto de investigación arqueológica en las cubiertas de San Martín Obispo y San Antonio Abad de Valencia", en *Saitabi*, 59, 2009, pp. 231-252.

²¹³⁴ OLIVAR DAYDÍ, Marçal, "La vajilla de madera y la cerámica de uso en Valencia y en Cataluña durante el siglo XV: según los inventarios de la época", en *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, Valencia, 1950, pp. 8-12.

²¹³⁵ *Ibidem.*, p. 52.

²¹³⁶ *Ibidem.*, p. 53.

També es conservaven al rebost dues caixes llargues eren per guardar les torxes i també tenien ací guardades les taules que utilitzaven per menjar. Una d'aquestes era de fusta i estava decorada amb les tres senyals de la reina, el que demostra que l'heràldica no era únicament un element de prestigi, sinó de vegades també simplement per tal d'identificar al propietari d'un objecte i dificultar així els robatoris. En definitiva, els utensilis que es descriuen en aquesta habitació eren ben diversos i associats a la cuina i menjador de la casa, cosa que demostra la versatilitat d'aquests espais, on es descriuen també des de dues balances de ferro, amb les copes de llautó i amb els seus pesos per a pesar els ingredients culinaris, propi d'una cort reial i dels gustos refinats i exclusions dels que allí habitaven fins a elements tan senzills i indispensables com per exemple certs foguers menuts (segurament de viatge), perols i cànters d'aram que servien per guardar tant aliments sòlids com líquids, o el broc, que sol ser una canterella per a tenir l'oli. Normalment són de terrissa variada en verd, però també d'altres materials com l'aram, com el de la Reina. Un espai d'allò més versàtil i que a la vegada ens dona pistes no sols dels gustos culinaris de la reina sinó de la major o menor importància que se donava a determinats utensilis diaris.²¹³⁷

Taula 120. Cuina, museria i rebost

TIPUS DE PEÇA	MATERIAL	LOCALITZACIÓ
Objectes que es troben a la cuina:		
Tres olles (una d'aquestes gran) per coure un o mig moltó	Aram	Nº 1-2 i 3, p. 77
Dues cobertores d'aram per a cobrir l'olla amb son mànec	Aram	Nº 4 i la 7 p. 77 i p. 78.
Perola amb anses	Aram	Nº 5, p. 77
Altra perola gran amb anses	Aram	Nº 6, p. 77
Paella gran amb giradora		Nº 17, p. 78
Altra paella menuda amb giradora		Nº 18, p. 78
Unes grelles de ferre gran	Ferro	Nº 16, p. 78
3 asts	Ferro	Nº 11, 12 i 13, p. 78
2 menadors per girar els asts		Nº 14 i 15, p. 78
Una taça gran amb cua	Aram	Nº 8, p. 78
Una taça mitjana	Aram	Nº 9, p. 78
Una taça menuda	Aram	Nº 10, p. 78

²¹³⁷ *Ibidem.*, p. 51.

Una cullera	Ferro	Nº 20, p. 78
Una bromadora	Ferro	Nº 19, p. 78
2 morters	Un dels quals és de pedra	Nº 25 i 26, p. 78
Una caldera (apareix tatxat a l'inventari)	Ferro	Nº 24, p. 78
Un tallador per tallar amb dos altres talladors	Fusta	Nº 27, p. 78
Un rall per ratllar formatge		Nº 21, p. 78
Ferros grans per tenir olles		Nº 22, p. 78
Una pala molt usada	De ferro	Nº 23, p. 78
Una sarria (tatxat)	Espart	Nº 28, p. 78
Dues paelles grans	Ferro	Nº 29, p. 78
Una graella gran	Ferro	Nº 30, p. 78
Tres olles; una gran i dues menudes. Una molt vella	Aram	Nº 31, p. 78
Una perola gran amb sol i anses		Nº 32, p. 78
Una conuada (tatxat)		Nº 33, p. 78
Objectes que es troben a la museria:		
Una romana amb els seus pilons		Nº 1, p. 79
Una romana		Nº 2, p. 79
2 balances, una gran i altra menuda amb els seus forniments		Nº 3, p. 79
Un morter mitjà	Coure	Nº 4, p. 79
Una caldera amb ansa	Aram	Nº 5, p. 79
Objectes que estaven al rebost:		
Dues caixes	D'alber	Nº 1, p. 79
Dues caixes amb dues manilles als caps	Fusta	Nº 2, p. 79
Una caixa	Fusta	Nº 3, p. 79
2 caixes llargues per guardar torxes		Nº 4, p. 79
Una caixa amb son pany (tatxat)	Fusta	Nº 5, p. 79
2 plats grans	D'estany	Nº 6, p. 79
7 plats menuts	Estany	Nº 7, p. 79
13 escudelles d'orelletes	Estany	Nº 8, p. 79
Una taula on estaven les senyals de la Reina i ara era negra	Fusta	Nº 9, p. 79

Un cabàs forrat de cuir vermell amb les armes de la Reina	Palma	Nº 10, p. 79
2 balances amb 10 copes de llautó amb pesos	Ferro	Nº 11, p. 80
Un coixí	Cuir vermell	Nº 12, p. 80
Un canelobre	Fusta	Nº 13, p. 80
Un calfador	Aram	Nº 14, p. 80
Un perol amb dues anses	Aram	Nº 15, p. 80
Un canteret	Aram	Nº 16, p. 80
Un foguer petit	Ferro	Nº 17, p. 80
Un foguer	D'aram	Nº 18, p. 80
10 tovalles; 7 grans i 3 menudes	De ginesta	Nº 19, p. 80
6 draps per a posar el pa a la taula de la Reina (tatxat)		Nº 20, p. 80
7 dreçadors (tatxat)		Nº 21, p. 80
13 dreçadors per parar el tinell		Nº 22, p. 0
Un altre dreçador molt esquinçat		Nº 23, p. 80
4 tovalloles grosses, del tinell de les donselles	Ginesta	Nº 24, p. 80
16 tovalloles grans i menudes de cominals per al tinell de les donselles i per als pobres	Tela	Nº 25, p. 80
13 tovalloles d'aiguamans grosses que servien en el tinell, ben grosses i ja usades		Nº 26, p. 80
9 tovalloles per donar aiguamans per al tinell, noves	Tela grossa	Nº 27, p. 80
6 draps de pa usats i esquinçats		Nº 28, p. 80
3 eixugamans grossos i sotils de tres alnes cadascú		Nº 29, p. 80
15 draps de torcar argent i estany	Grossos	Nº 30, p. 80
25 draps de boca, entre bons, cominals i sotils		Nº 31, p. 80
Una dotzena de torcacoltells, oldans, ja usats i esquinçats		Nº 32, p. 80
6 tovallons llargs e cinc altres de tela usats i esquinçats	Ginesta i tela	Nº 33, p. 81

12 escudelles amb orelles, deu plats menuts, dos pitxers i dos salers	Tot d'estany i un plat gran d'estany	Nº 34, p. 81
6 canelobres per tenir candeles de taula	Llautó	Nº 35, p. 81
Objectes que es troben a la cuina de retret:		
1 bromadora menuda folrada de forats menuts per colar bru. Mà nec rodó	Argent	Nº 1, p. 81
2 foguers (un mitjà i altre menut)	Ferro	Nº 2, p. 81

6.2.9. Guarniment de les cavalleries

No lluny de les cuines degueren estar els estables, on estaven les atzembles i cavalls, preparats per a partir en el cas de que la cort es desplaçés o que es necessitaren per a algun viatge imprevist. El manescal és la persona que tenia cura de les bèsties i procurava que estiguessen en bon estat de salut i aptes per a la seua funció, de manera que disposaria de tot allò necessari per mantenir-los: ferrers, ajudants dels estables i ell mateix.

Entre les coses necessàries que s'havien de tenir en compte per als animals de transport estaven la palla, les ferradures i altres formes de "sabates", i alguns elements de fusta, dels que l'inventari no especifica l'ús. Hi ha documentades algunes de les donzelles de la reina que també posseïen mules, com per exemple Eliolor de Vilaragut, Elionor Darze, Caterina Soto o Elionor Dezpallau, que les utilitzaven per als desplaçaments de la cort, però en deuriem tenir totes.²¹³⁸ L'ús de la mula no era casual, era la que millor s'adaptava per al viatge i també per a la càrrega, ja que tenia la rusticitat d'un ase i les prestacions del cavall. Les dames la feien servir, perquè era un animal tranquil i no excessivament ràpid en el trot.²¹³⁹

Lluís de Vilafranca, que era el sobreatzembler de la reina Maria, s'encarregà en certes ocasions de llogar les mules i selles per als pertinents viatges.²¹⁴⁰ I, en una

²¹³⁸ ARV, 9344 (1424), f. 58 v.

²¹³⁹ FERREIRA PRIEGUE, Elisa María, "Saber viajar: arte y técnica del viaje en la Edad Media", *IV Semana de Estudios Medievales: Nájera, 2 al 6 de agosto de 1993*, Rioja, Instituto de Estudios Riojanos, 1994, pp. 45-69, p. 58.

²¹⁴⁰ ARV, 9344 (1424), f. 63 v. Passa per la vila de Morvedre, per Castelló, Borriana i per Ulldecona fins a arribar a Tortosa i finalment a Barcelona.

d'aquestes sortides, la reina s'assegurà que Joan d'Urgell tingués una mula, palla, ferradures i "sabates", segons les anotacions d'Antoni Mura, el seu escrivà de ració.²¹⁴¹ Tanmateix, es feien despeses extraordinàries per tal de contractar el servei de transport extern a la casa de la reina. Així, Jaume Folc, de la casa del bisbe de Girona, li havia donat un carretatge per una mula de la reina.²¹⁴²

Tots aquest elements, tot i pertànyer a l'estable, es van trobar al guarda-roba quan es va fer l'inventari. Entre ells s'hi troben arreus i altres elements de cavalcadura així com teles que portaven les atzembles i cavalleries de la reina. Aquestes solien estar decorades amb les armes reials, recordant la disposició de les armes del cavaller sobre la seua cavalcadura. Qualsevol element del viatge dels monarques devia anar convenientment assenyalat amb les seues divises, i la decoració d'aquests havia de ser igual d'endreçada que la de la indumentària personal, de manera que, sovint, els mateixos pintors que ornaven caixes, cofres o taules pintaven les selles, escales de fust i altres elements. L'ornament indispensable per a cavalls o mules era la imatge que oferia la reina i la seua cort en públic, igual que ocorria amb la indumentària. Així que tot guarniment que pogueren portar les cavalleries, carruatges i altres arreus es decorava amb les millors teles. Les més usades eren el vellut, la llana tenyida de grana o la seda. La grana era un dels tints més utilitzats. De fet, era una derivació de la llana, la qual aportaria més suavitat i calidesa a la peça. La seda era dels panys més preuats, de color rosat, morat o de diferents colors, i solia també ser un teixit prou costós. El color roig s'identificava amb el poder, d'ací que fos un dels preferits de la monarquia.²¹⁴³ Cristina Sigüenza posa l'exemple de la mula en la que viatjava la reina Isabel la Catòlica: "*Venia la reina en una mula castaña, en una silla de andes guarnecida de plata dorada. Traía un paño carmesí de pelo, y las falsas riendas y cabezadas de la mula eran rases, labradas de seda, de letras de oro entretalladas, y las orladuras bordadas de oro*".²¹⁴⁴

Quant a les mules de la reina Maria que apareixen descrites als comptes del Mestre Racional, comprovem que aquestes es van comprar a diverses ciutats, segons la necessitat del moment. Així, el 1424, se li va pagar a Perico de Saragossa per raó d'un carretatge d'una mula de pèl daurada, així com a Rodrigo de Sigüenza, mosso de l'Arcedià de

---

²¹⁴¹ ARV, 9345 (1424), f. 45 v.

²¹⁴² ARV, 9345 (1424), f. 45 r.

²¹⁴³ SIGÜENZA PELARDA, Cristina, *La moda en el vestir en la pintura gòtica aragonesa*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico. Diputación de Zaragoza, 2000, p. 62.

²¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 119.

Niebla, per un carretatge i una mula de pèl negre.²¹⁴⁵ Entre els arreus de les mules, que eren dels animals més utilitzats per al viatges, es descriu una sèrie d'aparells: sis peces de capçanes, falses i regnes de mula cobertes de vellut carmesí, sis coixins de sella per a cavall de drap vermell i una cabassa de mula de drap vermell folrada de tela vermella; així com tres mantes de mula de drap de grana. Aquest en concret, decorat amb una senyal en cadascuna de les armes de la reina, obrat de fil de seda. A part d'aquestes es poden documentar altres compres, com per exemple una escala de fusta coberta de setí blau molt vella, per a pujar als carruatges o als cavalls o la sella que es va adquirir de vellutat negre per a cavalcar, als pocs anys del seu regnat, en 1419.²¹⁴⁶

L'argenter Vicenç Vives, a qui se li havien comprat també certes peces d'argent per a la taula també es va dedicar a reparar elements per a les bèsties. Va ser quan en 1417 va haver de reparar i adobar unes escales d'argent, clavar algunes xapes d'una sella que fallien així com un dels frens d'una sella de la reina.²¹⁴⁷ Als estables es van inventariar també una escala de fusta de feix juntament amb 2 secretaris de fusta amb el seu canó per a tenir torxes, altre secretari de ferro petit per a tenir torxes, conjuntament amb dues torxes de fusta. A més a més dels elements que portaven els animals, tot el què estava relacionat amb el fet de muntar-lo estava decorat amb les armes de la reina. Va ser així quan es van fer 6 *escabers* (o escambells) de fusta amb senyals de les armes de la Reina: 3 verds i 3 negres.²¹⁴⁸

La reina posseïa altra sella de fust, que anava coberta de llana color de grana amb el seu coixí, pitral, falsa, regnes i capçanes a franges de seda carmesina amb sis senyals en les capçanes i una al mig del pitral, totes de llautó sobredaurat amb les armes d'Aragó i de Castella, segons especificava el llibre de ració. I inclús va encarregar, segons el Mestre Racional, a l'argenter Bernat Coromines fer dues escales d'argent que tindrien la finalitat de fer-se servir per a pujar a les bèsties.²¹⁴⁹ També tenia una altra que ja era vella, amb una folradura vermella bastada a manera de matalàs menut, a més a més d'una albarda tota vermella amb bastiment d'encerat que la cobria, en la qual la reina hi cavalcava.²¹⁵⁰ D'aquestes en tenia dos de fusta, dites "de camí", que també estaven folrades de vellutat, una verd i l'altra carmesí.

---

²¹⁴⁵ ARV, 9344 (1424), f. 43 v.

²¹⁴⁶ ACA, MR 539 (1419), f. 23 r.

²¹⁴⁷ ACA, MR 536 (1417), f. 53 v.

²¹⁴⁸ En aquest cas, com està als estables, es tractaria d'una mena d'estrep per poder muntar els animals.

²¹⁴⁹ ARV, MR 9344 (1424), f. 62 r.

²¹⁵⁰ Aquesta peça encoixinada es posava al damunt del llom de la cavalleria per no fer mal l'animal al cavalcar.

D'altra part, la reina queia moltes vegades malalta, així que degué realitzar molts dels seus viatges no precisament a l'om de un cavall sinó en andes. D'aquestes es descriuen dues cobertes de saia vermella, una petita i altra mitjana. De fet, se li coneixen unes andes de fusta amb les quals la reina va anar de Sogorb a València, que estaven guarnides de saia vermella per les vores i damunt amb dos bastiments de fusta de drap encerat; un d'aquests draps pertanyia a l'albarda.

Entre les peces més ostentoses hi havia un matalàs de saia vermella d'un alna i un pam (poc més d'un metre) de llarg i mitja alna d'ample. També tenia una coberta de drap de llana de grana amb franja de seda carmesina amb trepes planes amb la qual se cobria una albarda (que és la mencionada abans). Era una mena de coixí ple de palla, o altres matèries, que s'adaptava al llom de l'animal i sobre el qual es col·locaven els ferraments diversos. Una altra de les peces descrites eren un pitral de drap de llana de grana amb flocadura de seda carmesina amb trepes i folrat de tela vermella. Aquesta peça era una corretja que anava subjecta als dos costats davanters de la sella o cadira i passava pels pits de l'animal per evitar que es fes enrere.

Algunes cobertes de sella estaven fetes amb materials més bastos, pot ser per a ser utilitzats en els mesos de fred. Entre les quals hi ha de llana de color morat, o de grana i altres teles més fines, com per exemple una coberta de saia burella, també per cobrir l'albarda, que es trobava, en el moment de fer l'inventari, molt vella i esquinqada, es a dir, esgarrada. Però també n'hi havia d'altres més ostentoses. Una d'aquestes, localitzada als comptes del Mestre Racional del 1425, va ser el guarniment d'una sella i pitral fet de tela de damàs i burell (llana obscura o negra) que el rei li va trametre a la reina,²¹⁵¹ junt amb un guarniment "de sella amb fusta tot guarnit de cuir per a capçanes²¹⁵², les rendes i el pitral, així com tela de atzeituní vellutat morat tot d'or per cosir en els treps del guarniment que se li paga a Miquel Roda".²¹⁵³ D'acord amb açò, podríem pensar que aquests arreus es pogueren utilitzar per a esdeveniments importants o entrades reials a les ciutats que requerien engalanar les cavalcadures reials.

Però sense dubte, d'entre les peces de transport de major vàlua cal destacar les cadires de muntar. Una de les que posseïa la reina estava obrada d'or i atzur, que tenia quatre caps de lleó amb les armes d'Aragó, de Castella i Sicília, guarnida de setí vellutat

---

²¹⁵¹ ARV, 9346 (1425), f. 43 r.

²¹⁵² Conjunt de corretges que subjecten el cap de la bèstia de sella, segons el Diccionari català-valencià-balear del Centre d'Estudis Catalans.

²¹⁵³ ARV, 9346 (1425), f. 49 v.

amb una franja de seda verda i altra també estava feta de fusta i obrada d'or i d'atzur amb dues senyals de les armes de la reina. El ballador estava cobert de cuir vermell i damunt el cuir de drap de grana tenia flocadura de seda carmesina, amb la seua coberta de drap blanc gros. També disposava d'un cadira de ferro coberta de cuir negre amb quatre poms negres amb flocadura de seda negra, possiblement utilitzada en moments de dol; no és estrany que, a l'igual que va fer amb la indumentària, la tenyís de negre per a guardar el dol.

Taula 121. Elements del transport i dels estables

PECES	PROCEDÈNCIA
Una sella de fust coberta de grana, llana amb el seu coixí, pitral, falsa, regnes i capçanes franjat de seda carmesina amb sis senyals en les capçanes i una al mig del pitral. Tot de llautó sobredaurat, amb les armes d'Aragó i Castella	Nº 2, p. 99
Una sella de fust vella amb una forradura vermella bastada a manera de matalafet	Nº 3, p. 100
Una albarda tota vermella amb bastiment de encerat que la cobre	Nº 4, p. 100
Dues escales de fusta, de camí, cobertes, una de vellutat vert i l'altra de vellutat carmesí	Nº 5, p. 100
Cadira de fusta obrada d'or i atzur amb quatre caps de lleons amb les armes d'Aragó, Castella i Sicília guarnida de setí vellutat vert, amb una coberta de sarsil i dos coixins de vellutat vert amb franja de seda verda	Nº 6, p. 100
Unes andes de fust utilitzades quan anà de Sogorb a València, guarnides amb saia vermella per les vores i damunt dos bastiments de fusta de drap encerat, i una deien que és de l'albarda	Nº 7, p. 100
Una cadira de fusta obrada d'or i atzur amb dues senyals de les armes de la reina, i en el ballador coberta de cuir vermell, i damunt el cuir, de drap de grana amb flocadura de seda carmesina amb sa coberta de drap blanc gros.	Nº 8, p. 100
Una cadira de ferro coberta de cuir negre envessat (o invertit) amb quatre poms negres amb flocadura de seda negra	Nº 9, p. 100

Sis escabells de fusta amb les armes de la reina, tres verts i tres negres	Nº 10, p. 100
Una escala de fusta de faix	Nº 11, p. 100
Dos secretaris de fusta amb son canó de ferro per tenir torxes	Nº 12, p. 100
Un secretari de ferro menut per tenir torxes	Nº 13, p. 100
Dues antorxes de fusta	Nº 14, p. 100
Al guarda-roba:	
Un tros de cortapisa de martes de tres alnes de llarg	Nº 6, p. 102
Diverses cortapises de marta molt velles	Nº 7, p. 102
Una pell de llop	Nº 8, p. 102
Quatre pells de martes sicilianes, dues petites i dues mitjanes	Nº 9, p. 102
Dos guants de marta, molt grans	Nº 10, p. 102
Cinc pells de cuir blanques que es estaven en sis trossos	Nº 11, p. 102
Quatre cuirs de burells	Nº 12, p. 102
Un matalafet de saia vermella d'una alna i un pam	Nº 13, p. 102
Una coberta de drap de llana amb franja de seda carmesina amb la qual se cobreix una albarda	Nº 14, p. 102
Un pitral de drap de grana carmesina forrat de tela vermella	Nº 15, p. 102
Una coberta de drap de llana morat, de grana per damunt del bastiment de la dita albarda que tira dues alnes i mig pam	Nº 16, p. 102
Una coberta de drap de llana per cobrir l'albarda, ja usada	Nº 17, p. 102
Una altra coberta semblant a l'anterior	Nº 18, p. 102
Dues cobertes de saia vermella per a cobrir les andes, una menuda i altra mitjana	Nº 19, p. 102
Una coberta de saia burella per a cobrir l'albarda. Molt vella i esquinçada	Nº 20, p. 102
Altra coberta a l'anteriorment descrita	Nº 21, p. 102
Una escala de fusta coberta de setí blau, molt vella	Nº 22, p. 102
Sis peces per a capçanes, falsa i regnes de mula, cobertes de vellut carmesí	Nº 23, p. 102
Sis coixins de sella per a cavall, de drap vermell. Ja usats	Nº 24, p. 102

Una testera de mula de drap vermell folrada de tela vermella i de tres mantes de mula de drap de grana amb un senyal en cadascuna, de les armes de la reina, obrat de fil de seda. Molt vella	Nº 25, p. 102
Dos trossos de vellut vellutat morat, brocat que eren de coixí de sella de dos palms i mig	Nº 4, p. 105
Altre tros del dit brocat per a coberta de sella. Media una alna i un terç de palm	Nº 5, p. 105
Una sobrevesta (segurament de cavall) amb barres vermelles i d'or, que ja era vella	Nº 10, p. 105
	Altres elements sense aposentament:
Un sol d'andes vermelles amb un bastiment d'altres andes vermelles	Nº 1, p. 106
Una sella de tornejar amb les armes reials i uns estreps	Nº 4, p. 106
Un bastiment d'andes vermell	Nº 14, p. 107
	Animals que habitaven a l'estable:
Una atzembla de pèl negre de 16 anys fins a 18 anys amb la seua albarda, singla (corretja que sustenta la sella i sobrecàrrega)	Nº 1, p. 110
Altra atzembla de pèl pard d'entre 8 a 9 anys amb la seua albarda, singla i sobrecàrrega	Nº 2, p. 111
Altra atzembla de pèl negre d'11 o 12 anys amb els mateixos elements que les anteriors	Nº 3, p. 111
Un ase "pardillo" (entre ros i castany) que té 8 anys, amb la seua albarda i singla	Nº 4, p. 111
Atzembla o mul castany entre 7 i 8 anys amb sa albarda, singla i sobrecàrrega	Nº 5, p. 111

6.2.10. El lleure: els jocs, els instruments musicals i altres objectes que estaven guardats al guarda-roba

Per a finalitzar, els marmessors procediren a inventariar una sèrie d'objectes diversos que es trobaven al guarda-roba però que tenien uns usos molt diversos, alguns tenien a veure amb els passatemps i objectes d'oci de la monarca, però la majoria es

tractaven de peces d'ús quotidià com escalfadors, andes de viatge i utensilis de cuina que ja no s'utilitzarien o estarien desbaratades o trencades i es van retirar allí.

Entre totes aquestes peces, s'hi descriu una gran quantitat d'escalfadors que, evidentment, servirien per donar calor a totes les estances del departament de la reina en el Real. Hi havia tres escalfadors de llit d'aram (un d'ells amb mànec) (nº 2, 4, 25, p. 106), els quals estaven al costat del llit per donar escalfor. I altres per escalfar aigua (nº 6, 7, 10, 11 i 25, p. 106 i 107) un escalfador de fust, tot i que apareix tatxat, per escalfar les mans (nº16, p. 107). També hi apareixen troncs que devien ser llenya per a abastir les xemeneies i per als banys. Així que hi havia guardades certes caixes de noguer i de pi (nº 18, 19, 20 i 21, p. 106) i algunes de llenya (nº 9, 10 i 12, p. 106 i 107); una, concretament, es feia servir per escalfar el bany. Molts d'aquests objectes ja no estaven en us quan va morir la reina, perquè per exemple pel que respecta a cinc foguers de ferro, comenta que estaven vells (nº5, p. 106 i nº 22, 23, 24 i 36 p. 108).

També es descriuen certes calderes, que es farien servir per escalfar aigua o aliments. Es descriu una feta d'aram (nº 3, p. 107) amb ansa de ferro, una altra més gran (nº 18), una altra caldereta d'aram petita, que tenia una ansa (nº 63, p. 109) i una que estava feta a trossos i que es feia servir per escalfar aigua per a l'estufa, la qual cosa significa que la reina tenia la seva pròpia sauna, ja que aquests utensilis els feia servir per donar banys de vapor. De fet tenia una estufa per fer aquests banys (nº 8, p. 107); també es feien servir ferros, per subjectar-les: en l'habitació de retret disposava d'uns per calfar aigua (nº 14, p. 107) i altres mitjans (nº 64, p. 110). I, sobretot per als desplaçaments serien molt útils els forns d'aram per coure el pa (nº 53, 59, p. 109). També es descriu un foguer de ferro amb tres anelles o anses i tres peus (nº 60, p. 109) i altre petit (nº 19, p. 107). Tots aquests objectes són clarament el reflex de les recomanacions dels metges de la reina quan al seu estat de salut. Arnau de Vilanova, entre altres, aconsellava practicar banys termals i terapèutics. Els banys d'aigües càlides en realitat no eren nous, ja eren habituals en l'Antiguitat i l'etapa islàmica, però es van revalorar en la baixa Edat Mitjana sobretot a través dels metges Arnau de Vilanova i Ramon Llull avalant-los com a medi salutífer, preventiu de malalties i terapèutics.²¹⁵⁴ Inclús, aquests banys, estaven reforçats per unes connotacions morals que el propi Francesc Eiximenis en el seu *Dotzè del Crestià*

---

²¹⁵⁴ CIFUENTES, Lluís y CARRÉ, Antonia, "Práctica social, saber médico y reflejo literario de la cultura del baño en el contexto catalán medieval", en *Anuario de Estudios Medievales*, 39.1, 2009, pp. 203-222, p. 206.

deia que tenien un ús terapèutic i preventiu, ara bé, en la justa mesura, ja que una pràctica indeguda podia acostar-nos als pecats de la luxúria.²¹⁵⁵

Entre els utensilis que es farien servir en tots aquests aparells, hi havia un poal d'aram (nº 9, p. 107), un cànter de coure, una tassa d'aram (nº 13, 15, p. 107) diversos bacins de llautó, entre els quals hi havia uns que estaven fets a la moda "morisca" i eren petits i d'argent (nº20, p. 107), altre amb una anella (nº 29, p.108), un bací de barbes (segurament del rei) de llautó "morisc" i un altre més petit (nº 33 i 28 respectivament, p. 108). Altre dels recipient que descriu l'inventari, i una mica més sumptuós, era un vaixell de llautó "morisc" que tenia obres d'argent al broc (nº 21, p. 107) que servia per contenir aigua. Tal vegada, per la descripció dels objectes que ací presentem, seria per al bany.

Entre els objectes que es podrien considerar més de tocador podríem incloure un *lignum* aloe (nº 42, p. 108) d'on s'extreia una substància amarga i resinosa que era purgant.²¹⁵⁶ Tenia també un perfumador de llautó "morisc" redó amb diverses obres d'argent (nº50, p. 109) i dues pintes amb els seus cobertors per pentinar de lli (nº 51, p. 109), tot i que apareix tatxat. Tenim notícies de que la reina va comprar-ne dues d'ivori en 1421 a Marc Joan.²¹⁵⁷ Es descriuen uns canelobres de llautó (nº 38, p. 108); dos posts de fusta de llibre que eren de seti verd amb deu bollons d'argent daurats (nº 39, p. 108) així com un faristol de fusta per tenir llibres (nº 57, p. 109).

Per rentar-se les mans s'utilitzaven els cànters o les bacines, que eren de metall. De fet les descrites a l'inventari solen ser de llautó (nº 27, p. 108) i algunes estaven decorades amb motius mudèjars, (nº 37, p. 108). De cànters en tenia dos d'aram amb dues anses cadascun (nº 32, p. 108) i un cànter vell d'aram (nº 52, p. 109). També es descriuen unes conxes que possiblement siguen una espècie de safes o cànters també: 4 es descriuen, una gran, una mitjana i altra menuda, i altra gran que tenia dues anses i tres peus (nº 26, 30, 31 i 34 respectivament, p. 108), a més d'altra sola feta d'aram (nº 5, p. 107). La col·lecció es completava amb barrils o flascons de cuir decorats amb broc d'argent, que solien usar-se per a contenir líquids, com per exemple el vi (nº 40, p. 108). Acompanyant aquests objectes es descrivia un martell de ferro amb mànec també de ferro (nº 47, p. 109) així com una capça que contenia un marc per a pesar i unes balances. Altres dos caixons de pesos i balances que estaven guardats en una capseta que era blava per dintre i d'obra

---

²¹⁵⁵ *Ibídem*, p. 216.

²¹⁵⁶ Per a aquest tema vegeu: GUAL CAMARENA, Miguel, *El primer manual hispánico de mercadería (siglo XIV)*, Instituto de Geografía, Etnología e Historia (CSIC), Barcelona, 1981.

²¹⁵⁷ ACA, MR 425 (1421), f. 145 v.

“morisca”, a més a més d’unes servidores, un poal o un perol amb dues anses (nº 56, 58, 61 i 62, p 109) que denoten que tots aquests utensilis estarien a la cuina o als magatzems del palau.

Hi havia dues caixes de pi, entre les quals una no tenia coberta, l’altra estava vella i trencada (nº 2, 3, 8, p. 106); una tenia al seu interior alguns trossos de llenya (nº 6, p. 106) junt amb una tina de fust desgavellada (nº 15, p. 107) i un cove, que era un gran cistell de vegades fet de canya, (nº 13, p. 107) que podria servir per contenir els troncs de fusta que es farien servir per a les xemeneies. Ací també es guardaven unes dogues de tonells, peces corbades que es col·locaven per a fer el cos d’un tonell, de vi per exemple (nº 7, p. 106). En un dels seients es descriuen 15 caixes de fust molt dolentes (nº 65, p. 110) i dos cofres de cuir llandats que estaven quasi nous (nº 66, p. 110).

Entre els objectes d’entreteniment hi havia diversos taulers i peces d’escacs, propis en totes les corts europees. Començant pels escacs, hem de dir que els materials de què estaven fets eren bastant luxosos: tenia una taula que estava feta amb ivori “e dins per a jugar a taules, ab quatre ons en lo mig de les taules, dins la O daurat, lo qual sta dins hun stoig de cuyro, e dins lo dit stoig al hun costat ha hun caxonet en que ha XV scachs blanchs de crestell e XVI pòrfirs e XIII taules de pòrfirs e XIII taules de crestell” (nº 43, p. 108). Tenia també un tauler de fust de noguer (nº 44, p. 109) en forma de dues peces plegadisses que servia de tauler dels escacs. Les peces del qual estaven guardades en una capceta de boix (nº 45, p. 109). Altre joc estava guardat en un estoig de cuir on dins hi havia una taula de fusta i un joc dins una capsa de boix (nº 46, p. 109). I, per últim, tenia un altre tauler fet d’os o ivori blanc i negre per a jugar a escacs i taules, “dins del qual entra un caixó on es guarden les taules i les peces d’escacs per a jugar” (nº 48, p. 109). Aquests eren, com diu Robert Fossier, el “rei dels jocs” i a la vegada el “Joc dels reis”, front als jocs d’atzar prohibits per les autoritats civils i religioses. Els escacs eren oferts com a mostra de joc edificant, noble i educatiu, raó per la qual va ser promogut per certs monarques com Alfons X el Savi en *Las Partidas*. Ara bé, també és cert que va estimar un control, raó per la qual va ordenar redactar el *Ordenamiento de las tafurerías*, per tal de controlar les prohibicions del joc imposant penes a aquell qui infringís els preceptes legals vigents en cada moment.²¹⁵⁸ Segons aquest autor, el joc era un espill de

---

²¹⁵⁸ Vegeu l’estudi al voltant del joc així com del paper d’Alfons X el Savi en MOLINA MOLINA, Ángel Luís, “Los juegos de mesa en la Edad Media”, en *Miscelánea Medieval Murciana*, 21-22, Murcia, Universidad de Murcia, 1998, p. 221.

la pròpia vida, que quedava reflectit en les formes de les peces: torres, cavalls, rei, reina... era l'espill propi de la societat medieval, no sols per la forma sinó també per la tècnica, en la qual era de vital importància tenir audàcia, i prudència.²¹⁵⁹

En el cas dels jocs, també van intervenir pintors per decorar-los. Concretament, gràcies a les notícies que ens ha aportat el Mestre Racional de 1427, sabem que la reina va fer un pagament al seu cambrer, Gabriel Sagra, pels treballs que havia manat fer en pintar un joc de naips a Miquel d'Alcanyís i als fills de Bartomeu Pérez, pintor “per adobar, pintar i acabar un joc de nahips [...]”. En aqueix mateix any també s'esmenen la compra d'una gàbia de fusta ferrada i reixada de fil-ferro així com de certs ventalls de ploma de pago.²¹⁶⁰

També diu l'inventari de la capella que es conservaven “uns òrguens petits tots trencats e desbaratats” (nº 14, p. 76) que segurament haurien tocat algun dels religiosos o dels músics de la capella. La música era fonamental en la cort. No es componia d'un gran nombre de músics, i normalment es circumscrivien a la capella, però també podien amenitzar els banquets. Normalment comptaven amb un dos orgues, com els d'ací descrits, i també alguna arpa, ja que la reina tenia els Vallseca, una família de músics de cort els quals es dedicaven precisament a tocar aquest instrument. El gust per part de la monarquia pels orgues es patent en moltes cases reials. Es coneixen al menys des d'època bizantina.²¹⁶¹ Sabem que Alfons el Magnànim va encarregar al seu organista que es fes càrrec de la construcció d'orgues petits per a la seua capella.²¹⁶²

Per últim, un dels objectes que més ens crida l'atenció és que la reina posseïa un rellotge. En aquest cas es tracta d'un rellotge d'acer de quasi un palm i mig de llarg que tenia contrapesos i cordes i a la tapa tenia un vidre segurament ja que diu que el post de fust d'enfront del dit rellotge tenia forma de O (nº 36, p. 108) podent-se tractar d'un rellotge de contrapès, els quals ja es van mecanitzar en el segle XIV; també tenia unes balances dins d'una caixa o estoig (nº 41, p. 108). Aquest objecte tant nou ens dona una idea de que la reina estava al corrent de les novetats, no sols pel que respecta a temes

---

²¹⁵⁹ FOSSIER, Robert, *Gente de la Edad Media*, Madrid, Taurus, 2010 [1ª ed. de 2007], pp.252-253. Per aquest tema veure també l'apartat que li dedica Le Goff en: LE GOFF, Jacques, *La civilización del Occidente medieval*, Barcelona, Buenos Aires, México, Paidós, 2002, pp.323-324. [Títol original: *La Civilisation de l'Occident médiévale*, París, Flammarion, 1982].

²¹⁶⁰ ACA, MR 542, (1428), f. 20 v.

²¹⁶¹ BRAGARD, Roger, *Les instruments de Musique*, Brussel·les (Bèlgica), Albert de Visscher Editeur, 1967, p. 63.

²¹⁶² *Ibidem*, p. 38.

estètics sinó també als ginys i la tecnologia de l'Edat Mitjana, que començaren a fer-se notar entre el segle XIV i XV.

6.3. Conclusions

Després de veure amb deteniment tots els béns que va posseir la reina Maria es poden treure una sèrie de conclusions generals. Primerament, que va seguir l'estela dels gustos de la cort de les predecessores Sibil·la de Fortià o Violant de Bar pel que respecta als gustos estètics, però sobretot de la reina Maria de Luna, de la qual té algunes peces com per exemple una tassa on estava gravada l'heràldica dels Luna²¹⁶³, però també catifes, tapissos... A més, Maria de Luna es va convertir en un model de religiositat afermada a la *devotio moderna*, potenciat per les Obres d'Antoni Canals o Francesc Eiximenis, ja que d'aquesta reina, precisament, va adquirir (Maria de Castella) nombroses peces entre les quals hi havia catifes, calzes, i peces de vaixelles. Maria de Luna va ser una de les primeres reines en seguir fervorosament els ensenyaments de Francesc Eiximenis quant a l'Observança i entre els seus objectes plàstics sempre hi havia lloc per a la representació visual de sants com sant Francesc o santa Caterina; no seria estrany que, la reina Maria de Castella, es guiés en ella en aqueix aspecte, al mateix temps que col·leccionà diferents objectes procedents del seu aixovar.

Maria de Castella s'anticipa a models i formes que traspassaven els estils del gòtic acostant-se a arquetips nous, tot i que va ser una cort ancorada en els postulats medievals. No obstant això, la seua casa està al dia de totes aquelles novetats i corrents provinents des de França i Borgonya, principalment, però també d'Itàlia. Els tapissos, les escultures de xicotet format de sants eren molt valorades per la reina, així com les joies, però també ho eren les tècniques com la del *ronde-bosse* o el rogiçler. L'aplicació d'aquestes tècniques nòrdiques podria fer-nos atribuir una possible autoria dels argenters del rei, com per exemple Giovanni de Pisa o Guido Antonio, però el cert és que aquests no han aparegut de forma habitual en els comptes de la casa de la reina. Sols es coneix un tal Guido Andreu i l'argenter Giovanni de Pisa, documentats en certes ocasions, a l'igual que l'argenter francès Rigaud Saugnier, que també era artesà del rei. És possible que aquest introduís els gustos per la tècnica del blanc opac o el rogiçler en xicotetes peces d'orfebreria com podien ser les joies o les figures de sant Miquel o sant Mateu.

---

²¹⁶³ TOLEDO GIRAU, José, *Inventarios del Palacio Real...*, cit., (nº24 de la peça), p. 36.

Al mateix temps, la reina va saber adaptar els seus gustos per l'art francès amb les corrents hispano-musulmanes tant en la indumentària com en catifes, i altres peces sumptuàries. Aquesta simbiosi que també es veia en l'arquitectura mudèjar, present al convent de Santa Clara de Tordesillas, on ella es va criar, va arrelar en elements de la vida quotidiana donant un ús decoratiu i colorista a les peces de roba o de la casa, al mateix temps que feien prevaldre el triomf de la fe.

La casa de la reina Maria de Castella és una oda a l'ideari franciscà, o millor dit, bernardí, que impregna el seu estil de vida. Els llibres, bé sent de la capella o de la seua pròpia biblioteca no deixen lloc a dubtes: el tractat de Contemplació de Francesc Eiximenis, o els llibres que van redactar Hug de Sant Víctor o Antoni Canals estan representats en els tapissos i en la pintura. El Tapís de la Fama parla de la fugacitat de la vida, on els béns materials s'esvaeixen en un món on el que cal fer és buscar a Déu. Això està imbuït en tota la literatura que guarda tant a la seua biblioteca com als manuals de la capella. La representació de les Hores, que estan en alguna peça de cuina, ens ha de fer reflexionar sobre el pas del temps, la banalitat de la vida, on cal oblidar les glòries mundanes per centrar-se en buscar la pau i la felicitat. Aquestes idees que semblen tan modernes i que van tenir la seua major repercussió en l'època barroca són l'exemple de que aquest model franciscà del *tempus fugit* ja s'havia gestat a l'Edat Mitjana.

La vida de la reina està imbuïda en un continu rerefons ètic-moral que s'afana en expressar, la recerca de la rectitud com a bona cristiana. Ara bé, això no impedia que la reina gaudís alhora del plaer de la música o l'art (els moralistes ho reconeixen com a saludable el tenir un moment de descans i divertiment en la vida diària). Les escenes galants i bucòliques tenien la missió d'enfortir el propi llinatge, sobretot amb temes artúrics i mitològics com ja faria el rei Alfons el Magnànim amb les seues pròpies divises.²¹⁶⁴ Ara bé, l'aproximació al mostrar la naturalesa, sobretot en els draps de paret, catifes, aquelles o inclús amb els jocs, no sols s'havia d'entendre com una representació merament visual. El fet de representar escenes camperoles a l'artesanía tèxtil sobretot, evocaven la Creació.

Un aspecte molt interessant i innovador en aquest treball és que gràcies a la recopilació de tots els objectes i béns localitzats als registres del Mestre Racional, s'ha pogut veure com moltes d'aquestes peces (sobretot objectes d'orfebreria) es van destinar a la penyora per poder pagar les campanyes militars del rei Alfons. Un exemple va ser el

---

²¹⁶⁴ MOLINA MOLINA, Ángel Luís, "El juego de dados en la Edad Media", en *Murgetana*, 100, 1999, p. 1.

del fermall de la rosa d'esmalt blanc, així com el pitxer i plats d'argent, que precisament es van penyorar en l'any en què el rei va partir en la que seria la seua primera expedició cap a les noves fronteres mediterrànies des dels Alfacs a Cerdenya, en 1420.²¹⁶⁵ Pot ser, el fet de penyorar aquestes joies, es tractaria dels principals recursos que va tenir la reina alhora de poder ajudar el seu marit, abans de demanar majors préstecs com els que es van sol·licitar a la Catedral de València, principal font de finançament del rei Alfons, a través de les relíquies i reliquiariis, la qual cosa ens reafirma l'increïble valor, no sols estètics, sinó econòmic que tenien moltes d'aquestes obres.

D'altra part, moltes peces van eixir del palau en forma de presents o regals destinades a les seues dames de companyia i dones més properes, com van ser la seua minyona Maria Rodríguez de Sarmiento i la dona més important de la casa de la reina, la noble Toda Centelles, a qui la reina va confiar les joies i l'orfebreria. Era habitual que després d'haver acompanyat a la reina durant tants anys, les dones de major confiança reberen presents a més de la seua pròpia remuneració al palau. En aqueix cas, Maria de Castella va voler premiar, per la seua fidelitat i companyia, a la seua ama que havia vingut amb ella des de Castella, a María Rodríguez de Sarmiento, amb un xicotet oratori dedicat als sants que més defineixen la religiositat i el que han sigut les fundacions monàstiques i afinitats espirituals de la reina: la peça estava dividida en tres *pots* (o taules), cobertes de pa d'or, dedicat a Jesucrist i a la Mare de Déu i sant Joan, amb les figures de sant Francesc a la taula dreta i santa Caterina a l'esquerra.

Al ser la seua tresorera, Toda Centelles tenia en el seu poder, en el moment en que es va fer l'inventari del palau, tots els anells, collars, fermalls, així com reliquiariis i peces de tocador que van pertànyer a Maria de Castella. A més a més, la reina li va donar algunes peces, com per exemple una catifa de camper vermell, que apareixia com restituïda a Toda però segurament li hauria regraciat amb més coses. De fet, Toda també posseïa una capseta d'ivori que estava decorada amb un sol a la tapa. Toda Centelles tenia en custòdia algunes caixes on es guardaven teles que després es van inventariar, per tant demostra que va ser una de les principals persones a qui la reina va deixar les seues possessions.

En definitiva, la cort reial juga un paper fonamental alhora de projectar els gustos estètics, polítics i religiosos dels monarques, i en el cas de la reina Maria, no sols ens mostra una dona pietosa i religiosa per sí mateixa, sinó que aqueixa religiositat queda reflectida a través dels seus béns, com a model de vida i de gust personal.

---

²¹⁶⁵ ACA, MR 425 (1420/1421), f. 154.

CONCLUSIONS GENERALS

Maria de Castella, com a governadora dels territoris peninsulars de la Corona d'Aragó, en els anys centrals del segle XV, ha resultat ser un personatge amb grans habilitats sociopolítiques, però sobretot, i des del punt de vista de la Història de l'Art, una gran promotora i difusora de la cultura i l'art del seu temps com hem pogut observar a través de l'estudi complet de la seua cort, dels seus béns materials i sobretot dels interessos per fundar edificis religiosos afins a unes marcades preferències espirituals. Les inclinacions de la reina Maria, independentment del seu marit, el rei Alfons el Magnànim, constituïen una aposta clara per una política personal enfocada en promoure la *devotio moderna*, a través de l'arquitectura, la literatura o la pintura. Aquesta política artística, lligada al pietisme, a la intimitat i a la profunda religiositat observant, no entrava en realitat en contradicció amb l'interès de la reina en dotar la seua cort d'un luxe propi de les grans cases reials europees del moment, com pogueren ser la cort de Borgonya o la de França. A més, la reina va demostrar ser gran receptora i consumidora dels corrents artístics del moment, sobretot en el camp de l'orfebreria, la pintura i la tapisseria, acollint i afavorint artistes-artesans de primer orde com el pintor Joan Reixach, o els il·luminadors de llibres de la família dels Crespí de València, a més d'alguna intervenció d'artesans estrangers com el francès Rigaud Saugnier o el mercader italià Leonardo Doni.

La reina Maria va demostrar també un clar afany per implantar la reforma observant en tots els monestirs i convents dels seus territoris, i per posar ordre i disciplina als cenobis que patrocinava, molt especialment els dels franciscans. Aquesta reforma va ser el fil conductor no sols de bona part de la seua vida, sinó de tota una política de control i govern de la Corona. La reina va seguir així els consells del franciscà Mateu d'Agrigento, qui va difondre, a través de les seues prèdiques i fundacions a Itàlia, aqueixos canvis que pretenien tornar als ideals de pobresa, austeritat del franciscanisme primitiu, dotant als cenobis d'una advocació com era la de Santa Maria de Jesús. El fet d'intitular els convents amb aquest nom els presentava a la societat com a cenobis reformats baix aqueixes directrius, i recordava a tothom que la reina era la gran difusora, en els seus dominis, d'aquests cenobis, d'aqueixa nova religiositat. El primer de tots va ser el de Santa Maria de Jesús de València, seguit pels de Santa Maria de Jesús de Saragossa, el monestir de Santa Maria de Jesús de Sagunt o el canvi d'advocació al convent observant de Tortosa, que passaria a anomenar-se de Santa Maria de Jesús. A la fi, allò que pretenia la reina era governar amb rigor els diferents països a la Corona d'Aragó, i demostrar com era d'apta

per a tal missió. Prova d'aqueix caràcter polític és que totes aquestes fundacions es van realitzar en les principals ciutats, o viles, que per la seua situació geogràfica o importància política, podien resultar aptes per establir una xarxa de control sobre el conjunt del territori.

L'Orde dels mendicants havien sigut des de la conquesta cristiana una eina clau per ajudar a enfortir el poder dels monarques. La seua presència en les ciutats i la implicació en la política els feia un autèntic braç del poder reial, que la reina Maria, dos segles més tard de l'aparició d'aquests ordes al món cristià, va continuar aprofitant per a les seues actuacions de govern. Això no significa que la reina desatengués els altres ordes, però els franciscans, i sobretot la branca dels observants, seguien una regla molt més estricta i austera, que la reina veuria més efectiva per portar a imposar la reforma en els seus dominis.

Així i tot, no hi ha cap mena de dubte que les fundacions i reformes de la monarca eren també una mostra dels seus gustos estètics, i hem pogut comprovar que el nombre de remodelacions i decoracions que va patrocinar són prou més nombroses de les que es pensava. A partir de les decoracions d'aquests entorns i del desig d'introduir símbols de la reforma observant, com la representació de l'anagrama de Jesucrist, queda ben clar, doncs, que la filiació de la reina envers l'Observança no sols s'havia d'aplicar per reformar-los sinó que també s'havia de mostrar públicament. Així, no sols va acabar de construir el claustre del Monestir de la Vall d'Hebron de Barcelona; també va enllestir les dependències annexes, va patrocinar el retaule de l'altar major i el cadirat de cor. La reina es va encarregar que tant al monestir Jeroni com o a les claus de volta del refectori del convent de la Santíssima Trinitat, aparegueren representats aquests anagrames de Crist, que responien a una marca o senya d'identitat, un projecte devocional propi de la reina Maria, com ja havia fet sa mare, la reina Catalina de Lancaster, especialitzant-se en la fundació de cenobis dominics.

Després d'estudiar totes les actuacions de la reina envers les intervencions arquitectòniques i decoracions mobles, se'ns mostra com una dona amb grans capacitats de negociació per tal de disposar, en els principals cenobis, de personatges afins a ella i a la reforma que propugnava. En aquest sentit, una de les seues estratègies preferides va ser la de fer arribar monges castellanques, directament des de Tordesillas, la vila on la reina es va criar, per instruir les sors de convents de la seua nova Corona, com el Convent de la Trinitat de València, una de les fundacions més importants. Sense dubte aquesta notícia revela que no sols el convent valencià depenia del cenobi castellà des del punt de vista de

la regla, sinó que la reina va promocionar l'arribada de religioses castellanques per educar i transmetre els seus coneixements a les monges de València. Açò significa que les religioses que la reina va conèixer a Tordesillas, van ser les més apropiades per fer aprendre la regla a les vingudes des de Gandia al nou convent que s'havia edificat a València.

Cal dir que el poder fer totes aquestes edificacions implicava tenir una bona relació amb els o les religioses que els habitaven. La concòrdia va ser necessària per poder recórrer a ells en alguna ocasió a la recerca de certes ajudes o simplement per controlar la moral d'alguns cenobis i evitar certs desgavells interns. Així, quan el religiós Joan de Nea va rebre l'ajuda de la reina Maria per a la culminació dels treballs de reforma de la cartoixa de Montalegre, la reina es va cobrar temps després aquest favor, sol·licitant a la seua vegada que Nea li enviés un carregament de fustes de roure de Flandes, per fer el cor del convent de la Santíssima Trinitat de València, entre altres coses. La capacitat de la reina en ser persuasiva podia arribar en alguns casos a l'exercici de la coerció, i la monarca no veia límits si tenia gran interès perquè algun projecte es dugués a terme. No va tenir cap problema en fer servir mesures expeditives especialment de tipus econòmic per a imposar el seu parer, com el fet de prendre les rendes del Monestir del Sant Esperit de Morvedre per tal de poder acabar d'edificar amb elles el Monestir de la Santíssima Trinitat.

Inclús, de vegades, els aldarulls que van tenir lloc a l'interior d'alguns d'aquells cenobis van ser conseqüència de les pròpies aspiracions de la reina arran de les disputes sorgides com a resultat de l'elecció d'una nova abadessa, moments en què, en més d'una ocasió, la reina volgué terçar i fins i tot imposar a la seua pròpia candidata. En aqueixes circumstàncies, de fet, normalment es feien diferents bàndols per elegir a la nova abadessa, i en molts casos una de les candidates estava recolzada per la reina, cosa que provocava que les altres monges no partidàries d'aqueixa opció no veren amb bons ulls el procediment, com va ocórrer amb l'elecció de la futura abadessa de sant Pere de les Puel·les, a Barcelona en l'any 1421.²¹⁶⁶ I, com moltes vegades preponderava més l'opció escollida per la reina que la dona elegida per les monges del convent, es generava així cert desgovern i malestar al cenobi. En tot cas, el que quedava clar és que la reina Maria va créixer el seu lideratge sobre les comunitats religioses femenines, i va fer servir per

---

²¹⁶⁶ ACA, RC 3109, f. 73 r. Vegeu l'apartat: 4.6 *Problemes de convivència als entorns monàstics i conventuals i manteniment d'aquests*.

tant les seues fundacions i donacions per tal de controlar millor a un sector del clergat, el femení, que estava esdevenint cada vegada més important.

Aquestes polítiques no es van detenir, però, en els entorns femenins. Maria de Castella es va dedicar igualment a col·locar frares observants en diferents àmbits monàstics, de manera que tots els monestirs i convents que ella fundava havien d'estar governats per religiosos afins a la reforma. En definitiva, el que ens venen a dir totes aquestes notícies és que la reina tenia una gran habilitat per controlar les abadeses dels convents, en el cas dels cenobis femenins. Ací entrava en joc, per tant, el seu paper com a àrbitre dins dels nombrosos problemes que s'esdevenien als convents i monestirs. Entre aquests, no sols estaven els relacionats amb l'elecció dels superiors, sinó també les mateixes pautes del seguiment quotidià de la regla.

Per tal de preservar l'equilibri intern i les bones relacions al si dels convents, a vegades era necessari també escometre reformes de tipus arquitectònic, com per exemple alçar murs, posar tàpies o reixes. Amb això es buscava una major adequació de l'entorn domèstic, que millorés les relacions entre les monges, alhora que permetés un major control sobre la clausura i la decència d'aquestes, com les que es van aplicar al convent de Santa Maria de Pedralbes, al convent de Santa Caterina i al de Montsió, tots tres a Barcelona.

D'altra part, haver contribuït a realitzar tantes millores, sobretot monàstiques, va despertar en la reina Maria una sèrie de preferències estilístiques que les veurem adaptades en fundacions pròpies. La qual cosa ens marca una pauta a l'hora de parlar de la difusió d'un gust particular. Açò es pot contemplar a elements arquitectònics com la tipologia de l'església de Santa Maria de Pedralbes, que guarda relació amb la del convent de la Trinitat: església d'una única nau, amb capelles entre contraforts, que són bastant visibles als murs exteriors de l'església i capçalera poligonal, igual que la construcció de tribunes a l'església per escoltar missa. Açò es pot contemplar tant a l'església de la Trinitat de València (tot i que ara aquestes tribunes romanen tapades per les decoracions barroques posteriors) com a l'església de Santa Maria de Pedralbes. En realitat, l'estil preferit per Maria de Castella era aquell que recordava el Cister: murs sobris, voltes de creueria simple i esglésies menudes d'una nau amb capelles laterals i òculs que deixen entrar la llum a l'edifici. Un esquema que, en realitat, es va aplicar a moltes de les esglésies mendicants que buscaven, per damunt de tot la monumentalitat però també la sobrietat en els seus edificis.

Un altre paral·lelisme que es pot observar entre el cenobi de Pedralbes i la Trinitat és que, així com la fundadora del primer, la reina Elisenda de Montcada va edificar un dormitori personal per estar a prop del de les monges, la reina Maria també es va voler construir un apartament que, tot i no estar en el lloc on dormien les religioses, estava a prop i situat just damunt de la cuina, per poder aprofitar l'escalfor d'aquesta i mantenir una estança confortable. Aquest tipus d'estances també s'observen a Castella, i més concretament on la reina es va criar, al Convent de Santa Clara de Tordesillas, on hi havia una mena de residència al convent, encara que en aquesta ocasió el mateix convent, va ser primer un palau reial i més tard es va condicionar per a l'ús de les monges. Queda clar, doncs, que les reines, i especialment la reina Maria, se sentien còmodes en aquests àmbits, ja que eren llocs de retir però també centres que mostraven el seu propi poder, sent, al mateix temps, espais que perpetuaven la seua memòria per sempre.

Cal destacar, com a novetat important en l'estudi del patrocini d'aquesta reina, que Maria de Castella no només es va centrar en les fundacions i reforma dels entorns monàstics o hospitalaris, sinó en buscar artistes afins que plasmaren a la perfecció les seues idees religioses: cadirats de cor o retaules van ser els elements més importants i desconeguts fins ara dins de l'obra planificada i finançada per la reina Maria. Així, hem vist que va pagar el cadirat de fusta de la cartoixa de Montalegre de Barcelona –a la qual la reina també va ajudar en la seua construcció–, el del convent de la Trinitat de València, així com el cor del Monestir de la Vall d'Hebron i el retaule principal de l'església dedicat a sant Jeroni; també va contractar al tallista Macià Bonafé, un dels més, si no el més important dels tallistes de la Barcelona de la segona meitat del segle XV, per a fer el cadirat de Santa Maria del Mar de Barcelona, i possiblement la construcció del retaule de la Confraria dels Freners de la catedral de la mateixa ciutat. L'elecció de Macià Bonafé vindria condicionada, a part de la seua fama com un dels millors entretalladors de fusta del moment, perquè s'adaptava prou bé als gustos estètics imbuïts pel franciscanisme, ja que el seu estil se solia caracteritzar per l'austeritat: les figures presentaven rostres durs i plegats angulosos, que a la vegada s'ajustaven bé a les formes sinuoses del cadirat. Els temes que s'hi solien representar evocaven sovint escenes de l'Antic Testament, els vicis i virtuts o els profetes.

Però el patronatge de la reina Maria també va anar destinat a l'àmbit privat, i en aqueix sentit es nota com la reina va tenir interès en influir sobre les seues dames amb temes visuals que van en la línia de la *devotio moderna*. Un exemple són els retaules que la reina va regalar a moltes de les seues donzelles i dames de companyia, com va ser el

cas de la seua educadora, Maria Rodríguez de Sarmiento, a qui va obsequiar amb una taula de sant Joan, sant Francesc i santa Caterina, que apareixien pintats junt amb el tema de Crist Crucificat i la Mare de Déu.²¹⁶⁷ El de la Mare de Déu va ser molt representat en xicotetes taules de devoció, com per exemple la que es conserva al *Städelsches Kustinstitut* de Franckfurt, on la Mare de Déu asseguda en un tron al centre de la composició recorda clarament la Mare de Déu dels Consellers de Lluís Dalmau, que no feia si més no recordar la importància de Maria com a element legitimador de la nissaga de la reina a Aragó. El seu sogre, Ferran d'Antequera, havia accedit al tron a Casp, descendint dels antics reis aragonesos per via femenina, i això es tractava de justificar comparant-lo amb l'ascendència de Crist, que igualment descendia del rei David per part de sa mare. Ferran d'Antequera ja ho havia remarcat en els fastuosos espectacles i entremesos que es varen celebrar a la seua coronació, on va ser representat com l'elegit i predilecte de la Mare de Déu, i la mateixa Maria va abundar encara més en aqueixa direcció.²¹⁶⁸

La reina Maria, a més, es feia presentar davant els seus súbdits protegida per l'Àngel Custodi que seria el seu protector particular, i beneïda pel Jesuset que la mirava directament a l'igual que fa la Mare de Déu. Aquests temes eren una plasmació pictòrica dels missatges del *Vita Christi*, una obra que estava molt present a la biblioteca privada de la reina. Així doncs, no és a cas el retaule de la reina una composició molt similar a la Verge dels Consellers de Lluís Dalmau? Inclús des del punt de vista estilístic aqueix retaule és una obra que s'insereix plenament en l'estètica hispano-flamenca predominant al segle XV.

La visualitat i l'espiritualitat franciscana anaven, doncs, de la mà. L'obsessió dels franciscans pel *tempus fugit* es representava a les imatges, als llibres o fins i tot a objectes tan quotidians com les vaixelles, i no és casualitat que la reina tingués pintats els *Articles de la Fe* entre les seues taules devocionals, ja que era una mena de calendari litúrgic que evocava aqueix pas del temps. Parlem concretament d'una taula, on estaven representats els articles de la fe, que apareixia descrita al seu inventari. Al mateix temps, lletanies o l'anagrama del IHS, n'eren la prova d'aquest sentir. La reina Maria no sols va envoltar-se d'aquestes obres, sinó que va ser promotora de retaules on les imatges de sants

---

²¹⁶⁷ ACA, MR 543,1 (1429), f. 14 v. i 15 r. Valia 10 florins.

²¹⁶⁸ MOLINA i FIGUERAS, Joan, *Arte, devoción y poder en la pintura tardogótica catalana*, Murcia, Universidad de Murcia, 1999, p. 224.

franciscans junt amb la Mare de Déu i les escenes de la Passió de Crist eren el fil conductor del seu programa estètic.

Es tractava d'obres de caire intimista, perquè al ser de xicotet format es podien transportar fàcilment, i per a les quals la reina disposava d'altars portàtils i caixes per guardar-les quan no pregava davant d'elles. No sols les imatges com les Veròniques²¹⁶⁹ o les escenes de Crist recordaven els principis del franciscanisme, també les lletanies i els articles de la fe en qüestió en són la prova. Així resultava més fàcil participar dels grans esdeveniments de la vida de Crist i de la Mare de Déu, que es contemplaven no sols a través de la imatge pintada, sinó també mitjançant la lectura de llibres com *Les Meditacions sobre la Vida de Crist*, del Pseudo-Bonaventura, els *Vita Christi* de Francesc Eiximenis o el *Tractat de Contemplació* d'Antoni Canals. Totes aquestes imatges i textos tenien la missió de contribuir a l'arribada d'un estat moral i social perfecte que s'esperava a la fi dels temps, i més encara per a una monarca que solia patir d'una freqüent mala salut, la qual li feia pensar molt sovint en la mort.

La idea de la fugacitat de la vida encaixava dins la religiositat franciscana i ací entrava en joc la contemplació.²¹⁷⁰ Les imatges de la Mare de Déu amb el Nen o el Crist de Dolors són bons exemples d'aqueix estat. Per això, entre els llibres de la biblioteca "reginal" hi havia tants volums referents a la Contemplació (com reflexió profunda i íntima sobre Déu i els misteris de la fe), escrits per Antoni Canals o Francesc Eiximenis. Aquests no tenien cap altra missió que fer arribar de forma mística al creient a la visió divina. Els franciscans, de fet, van ser els primers a utilitzar en aqueix sentit, a més de les paraules, la imatge, ja que, segons Michael Camille la "iconografia devia convèncer i transformar als fidels".²¹⁷¹ Aquesta aproximació cap a Déu es deixava veure als objectes del palau, a les pintures, als llibres i fins i tot les pròpies fundacions patrocinades per la reina Maria. I en aqueix sentit la proximitat fins i tot física, que proporcionava l'observació d'una Verònica, de Crist o de la Mare de Déu, acomplia un paper fonamental en l'empatia amb la divinitat. Per això la reina va fer molt d'ús de les Veròniques, com a imatges "autèntiques" de la divinitat.

---

²¹⁶⁹ La reina va demanar al seu procurador en cort romana, mossèn Prats, que li enviés, a través d'un memorial presentat al Papa, i que busqués un bon mestre de "les Veròniques de Nostre Senyor, de la Verge Maria e sengles patrons de drap de cànem, o en taula com millor se puga fer", en 1458. ARV, RC 23 (1458), p. 30 r. Citat a la pàgina 504 d'aquesta tesi.

²¹⁷⁰ CAMILLE, Michael, *Le monde gothique*, Paris, Flammarion, 1996, p. 95.

²¹⁷¹ *Ibidem*, p. 108.

El programa reformador de la reina Maria va començar al voltant de la dècada dels anys 30, quan la seua cort també estava patint un canvi important, en tant que la majoria del personal castellà començà llavors a abandonar el seguici, i va ser substituït per famílies de la noblesa catalana, aragonesa i valenciana. I allò va coincidir, a més a més, en el moment en què el rei Alfons va partir cap a terres italianes deixant a la reina, al capdavant del govern dels territoris hispànics de la Corona. Tanmateix, aquesta mateixa circumstància, i el fet d'ocupar la lloctinència, va permetre a la reina obrar amb certa llibertat i desenvolupar un programa visual i reformador propi.²¹⁷²

Igual que van fer abans altres reines de la Corona, com Sibil·la de Fortià o Violant de Bar, les modes franceses i borgonyones en la pintura, els tapissos o la indumentària, on el luxe i l'ostentació eren elements predominants en una cort que ha estat, fins ara, estudiada de manera esbiaixada, eren un fet. Els nous corrents estètics van vindre acompanyats de tècniques artístiques que no passaren desapercbudes, sobretot pel que respecta a l'orfebreria, car s'ha de dir que els objectes de metalls preciosos eren els més valorats a l'Edat Mitjana per les monarquies. Les tècniques importades a la cort, com la de l'esmalt opac o el translúcid, ja havien sigut introduïdes en aquestes terres en temps de Violant de Bar, durant la segona meitat del segle XIV, degut a la procedència francesa d'aquesta monarca. Maria de Castella va seguir fidel a aquestes modes provinents de França i Borgonya, que van servir de model a aplicar a les seues joies i peces d'orfebreria.

Quant als temes iconogràfics desenvolupats en l'entorn domèstic de la reina, molts d'ells cavallerescs i evocadors de llegendes artúriques, i van ser incorporats per la sobirana a la seua emblemàtica personal, igual que el seu marit, rei Alfons el Magnànim, va fer amb les seues divises, i molt especialment amb l'emblema artúric del Siti Perillós. On millor es pot veure aquest aprofitament d'emblemes profans és en el mateix sepulcre de la reina, ubicat al claustre del convent de la Santíssima Trinitat. La reina hi incorporà als seus blasons familiars les divises de les olles o *apuradors* amb flames que, des del punt de vista de la seua espiritualitat, estaven relacionades amb l'ideal franciscà pregonat per Bernardí de Siena, i per tant per Mateu d'Agrigento, i que evocaven l'ardent religiositat d'aquesta dona, o bé, segons Maria Narbona, l'*apurador* vindria a memorar el dolor de la Mare de Déu, seguint els sermons de Bernardí de Siena, que comparava el

---

²¹⁷² MANCINELLI, Chiara, "Devoción religiosa y estructuración de reformas: las reinas aragonesas María de Luna y María de Castilla y el convento de Santo Espiritu del Monte (Gilet)" en *Reinas e Infantas en los Reinos Medievales Ibéricos. Contribuciones para su estudio*, Santiago de Compostela, Universidad de Santiago de Compostela, 2015, p. 303.

cor d'aquesta amb el d'un forn on cremaven set flames d'amor. Per cert que el gran rival dels monarques aragonesos, Renat d'Anjou, també va fer servir aquesta mateixa divisa com a bon igualment de les prèdiques de Bernardí de Siena, i en les seues armes representava dos *apuradors* o olles ardents.

L'altre emblema de la reina eren unes flors de safrà, que apareixien mencionades en la comanda d'un orgue i en els ciris per a la festa de la Candelera, on volia que es representaren “...*las divisas tuyas de las flores, y azafranes y apurador de oro*”²¹⁷³, divisas que també estaven representades en altres objectes de la casa com vaixelles, catifes, cartes i un ostentós collar. La primera que havia incorporat les divisas femenines als collars va ser precisament sa mare, Caterina de Lancaster. Però tornant al significat de les divisas, segons Maria Narbona, les flors representades a la tomba, no molt habitual en l'emblemàtica, podien estar en relació amb els problemes estomacals i d'altra índole que ella patia, com l'anomenat “sufocació de la matriu”, front a les quals aquells emblemes podien actuar com una mena d'amulet protector. Però, a més a més, el safrà tenia un simbolisme religiós, i és que, com aquesta flor tenia tres estigmes, se solia relacionar amb la Trinitat (i recordem que la reina signava moltes de les seues cartes en honor a la Santíssima Trinitat), al mateix temps que el safrà era una divisa cristològica, ja que com Crist va ressuscitar, el safrà ressorgia una i altra vegada de la terra.²¹⁷⁴

En aquest treball es presenta un estudi complet de la casa de la reina Maria, ja que fins ara aquesta s'havia tractat de manera un tant parcial. L'estudi del personal de la cort no s'ha d'entendre únicament com el d'una amalgama de persones que servien i tenien una relació amb la reina, sinó que també eren personatges que es movien dins de la seua casa, tenien contacte amb els gustos artístics de la sobirana i estaven al dia de les novetats estètiques quant a teles, pintura o altres elements que podríem considerar interessants per a l'estudi de la Història de l'Art. Aquestes persones eren a la vegada consumidores actives i passives d'aquests objectes, ja que rebien de la reina regals com pintures, catifes, llibres o joies, a través dels quals projectaven els gustos de la sobirana i els podien transformar i adequar al seu propi interès personal. Dins d'aqueixa confluència d'objectes i persones es poden rastrejar per tant els gustos estètics tant de la cort com de la reina. Car, la cort no sols era un espai on la promoció social d'aqueixos nobles, sinó que també era un lloc

---

²¹⁷³ NARBONA CÁRCELES, María, “El contenido devocional de las divisas: el azafrán y la olla ardiente de la Reina de Aragón (1416-1458).”, en *Emblemata: Revista aragonesa de emblemática*, 20-21, 2014-2015, pp. 435-452.

²¹⁷⁴ *Ibidem*, p. 444.

adient on poder enriquir la seua fortuna amb els regals que els feia la reina. Per aqueixa raó resulta tan interessant saber com s'articula i conèixer els noms propis de totes aquestes persones.

Al mateix temps, la cort era el lloc on es desenvolupaven feines que estaven relacionades en la producció de molts d'aquests objectes: el guarda-roba era el departament on es guardaven les teles, vestits o peces de tocador, però a la vegada era l'espai de treball de sastres, brodadors, velers i altres oficis relacionats amb el tèxtil i amb la cambra; l'argenteria era on treballaven els orfebres i sabem que a l'Aljafería de Saragossa i al Palau del Real de València hi havia sales habilitades per a l'exercici d'aquest ofici. Un ofici tan versàtil que comprenia tant elaborar utensilis per a la cuina o la taula, com podien ser vaixelles, salers, pitxers, entre altres, com joies o reliquiaries que a més s'ornamentaven amb pedres precioses.

Un estudi complet de la casa, com el que hem vist, ens ha permès conèixer molts d'aquests treballadors i en conseqüència la seua influència en les peces d'orfebreria. Però sobretot l'anàlisi de la cort com a lloc de producció artística ens ha mostrat la confluència d'aquells artesans estrangers amb la forta presència d'altres autòctons que aprengueren aquestes noves tècniques, com per exemple les basades en la utilització de l'esmalt blanc per a les escultures de xicotet format, que donaven uns resultats exquisits, en unes peces que podrien igualar a les d'altres monarques, anteriors, com Violant de Bar o Maria de Luna. Queda clar doncs, que l'austeritat que pregonava la reina, així com els ideals de pobresa que recolzava, no semblaven, per a ella, entrar en contradicció amb la seua obligació de mostrar la sua majestat i el seu poder a través de la possessió d'objectes luxosos com aquestes xicotetes escultures.

Fins i tot, altres de les peces, que podrien tractar-se de simples objectes quotidians, com els plats, pitxers, roba de llit, catifes o cofres resultaren ser una mostra del gust estètic de la reina, ja que moltes d'aquestes estaven relacionades amb la religiositat de la qual participava no deixant de banda el gust per les tècniques més exquisides i delicades, sobretot quant a orfebreria i ceràmica es referien. Així, hi ha una sèrie de vaixelles on la reina va demanar expressament que foren fetes amb la tècnica ceràmica de reflex daurat, com "dos plats per donar aiguamans; plats grans per servir i portar vianda; plats per menjar; escudelles; escudelles primer per beure brous (o caldos); pitxers per dar aigua i que siguen tots daurats; terrasses per tenir flors amb dues anes daurades; morters mitja dotzena i que siguen granets; escudelletes d'obra menuda i escudelles per fer brous secs

(o per fer sopes seques, que podrien ser sopes do sopes d'all o sopes escaldades)".²¹⁷⁵ També, les formes de les *terraces* (gerretes) o pitxers i salers aporten un gust pel fantàstic com podria trobar-se a qualsevol cort europea del moment, com la cullera que estava ornada amb un falcó amb cua negra entre brots de fulles i flors²¹⁷⁶ o un saler d'or que estava obrat en forma de colom.²¹⁷⁷ Ara bé, això no desdeia perquè la reina no disposés i combinés aqueixes formes amb símbols cristians: "una castanya d'argent amb dos anses, i cap al cap, fet en forma de cargol amb el nom de Jesús als dos costats"²¹⁷⁸, així com una tassa plana d'argent amb títol al sòl, daurada, que deia: *Vinum letificat cor hominis*", frase que responia a un versicle de la Vulgata inclòs en els Salms per evocar que el vi era una beguda que alegrava el cor, però al mateix temps, era símbol de la caritat.²¹⁷⁹

Junt amb aquestes influències nòrdiques, la reina no deixà de banda el seu interès cap a les modes orientals com s'ha vist en la mateixa ceràmica de reflex daurat, i inclús amb la indumentària, quan es va fer representar vestida amb un turbant o *alharem*, o amb la gran quantitat de peces de roba decorades amb llistes de colors pròpies del gust per la moda mudèjar, com s'aprecia a la representació d'ella mateixa al Llibre de la confraria dels Hortolans de la ciutat de Barcelona o a les descripcions incessants a l'inventari de llistes i vetes de colors que va fer-hi per decorar la roba, els llençols, tovallons, i inclús, la roba de la capella. Entre les peces descrites "a la morisca" es parla d'una "lista vermella morisca de un pal e un quart de ample ab un listó per lo mig, de seda groga e de altres colors, e tirava sis alnes, tres pals e mig"; "un altre tros de lista vermella morisca de ample ab tres quarts bastants, ab un listó al mig de diverses colors, e tira de larc cinc alnes"; "un altre tros de lista verda morisca de ample da tes quarts bastants, ab un lista per mig de diverses colors, e tira de larch dos alnes tres pams" i "un altre tros de lista verda semblant del damunt dit, que tira un alna e un pal". Aquestes llistes es podien brodar al damunt amb motius vegetals com flors, rams, fulles, llassos, entre altres.²¹⁸⁰ A la fi, el que es perseguia era un gust per allò exòtic i exclusiu. Però, no sols pel que respecta a la

---

²¹⁷⁵ OSMA, Guillermo Joaquín, *La loza dorada de Manises en el año 1454*, Madrid, Imprenta Hijos de Manuel Ginés Hernández, 1906, p. 27. Aquest assumpte està tractat al capítol 6: *L'Espai viscut: l'Univers material de casa de la reina*.

²¹⁷⁶ Vegeu el capítol 6: *L'Espai viscut: l'Univers material de casa de la reina*, p. 487.

²¹⁷⁷ Idem; ACA, MR 425 (1420/1421), f. 116 v.

²¹⁷⁸ Vegeu capítol 6: *L'Espai viscut: l'Univers material de casa de la reina*, p. 488.

²¹⁷⁹ CREMASCOLI, Giuseppe, en *Settimane di Studio-centro Italiano di Studi Alto Medioevo*, 54/2, (1039), 2007, pp. 1044-1045; Salms 103/104, 15: "...el vi que alegra el cor, l'olique fa brillar el rostre i el pa que sustenta la vida". Vegeu capítol 6: *L'Espai viscut: l'Univers material de casa de la reina*, pp. 488.

²¹⁸⁰ Vegeu capítol 6i: *L'Espai viscut: l'Univers material de casa de la reina*, p. 587.

indumentària, perquè també peces de la roba de la casa, catifes com la conservada a la *Hispanic Society* de Nova York, decorades amb motius geomètrics que més bé semblen grotescos, feien de la seua casa un entorn de distinció.²¹⁸¹

Després d'estudiar tots els llibres que es podien consultar referents al Mestre Racional on es descrivien tots els personatges que vivien i treballaven a la casa de la reina, s'aprecia que la reina Maria seguia en l'organització del seu seguici, les pautes que havia marcat, generacions abans, el rei Pere el Cerimoniós en les seues *Ordinacions*. Maria les volgué conèixer i estudiar, i segurament les adaptà a les seues pròpies necessitats i circumstàncies, ja que entre els oficials de la seua cort privada s'observen també influències de càrrecs castellans, com el de "coviger", que ja apareixia descrit a les *Partides* d'Alfons X el Savi i que per tant podria ser una aportació castellana al model de cort. El rei Joan II de Castella també tenia incorporat a la seua casa l'ofici de "coviger" o "covijera". Aquesta persona era l'encarregada de guardar peces de roba i d'orfebreria, entre altres coses, en el moment que s'havia de traslladar la cort, i havia de ser una persona de confiança perquè tenia en custòdia els objectes més íntims o privats de la reina.²¹⁸²

Al mateix temps que la reina seguia les pautes del Cerimoniós, incorporava el cerimonial de la cort de França i de Borgonya, apreciable a través d'una compartimentació de càrrecs i una major especificitat d'aquests, que denota una casa més preocupada encara per l'etiqueta i el cerimonial. Un exemple d'aquesta compartimentació va ser el fet de tenir dos tinells, o aparadors per a les vaixelles i el servei de taula, un per a ella i altre per a les donzelles, referint-se segurament que la reina posseïa la seua vaixela i les donzelles una altra; a més a més, aquestes donzelles posseïen un grup de servidors propis (igual que els patges, que eren joves fills de cavallers i que tenien els seus propis servidors) establint-se així una piràmide de servei que ennoblia i encara feia més important a la reina, com a cimera d'aqueixa complexa estructura. Tot i no ser una cort massa extensa, ja que rondava al voltant d'unes cent persones, la reina va saber aprofitar i reorganitzar càrrecs i espais donant també molta importància a les seues dames. Figures com la que va ser la seua preceptora, Maria Rodríguez de Sarmiento, noble castellana, i Toda Centelles, que es va convertir en la seua dona de màxima confiança i tresorera de les seues joies i peces més íntimes i personals, representen el cercle més proper a la monarca, aquella en que Maria de Castella tenia dipositada la seua màxima franquesa.

---

²¹⁸¹ Vegeu pàgina 614.

²¹⁸² Aquest tema està tractat al Capítol 3: *La reina i la seua casa*, p. 198.

També cal destacar en aquest treball, la confecció per primera vegada de l'itinerari dels viatges de la reina Maria, que no havien estat mai estudiats i que, gràcies a l'anàlisi de gran part de la documentació de la Cancelleria i el Reial Patrimoni, ens ha permès fer un mapa bastant complet de tots els llocs que va visitar amb més freqüència i on es va allotjar. Tanmateix s'ha complementat amb un índex de tot el personal de la casa "reginal" així com la transcripció d'una bona quantitat de documents inèdits als annexos d'aquesta tesi.

Amb tot, s'ha aportat un major coneixement de Maria de Castella, del seu pietisme, de la seua relació amb els ordes monàstics, reflectit en l'art i l'estètica dels seus objectes personals així com de les seues promocions mobles tant determinats dins dels entorns monàstics com en forma de regals a particular. Hem descobert així una reina implicada i compromesa activament en els nous corrents estètics i de l'ornamentació, no sols de sa casa, sinó dels llocs que va promocionar, amb els millors pintors i miniaturistes, que començaven, amb el suport reial, a difondre els esquemes del gòtic hispano-flamenc. A més d'estar al corrent de les últimes tendències, la reina Maria i la seua pròpia casa eren una mostra de l'exclusivitat i el luxe: el gust per modes exòtiques, com van ser les influències mudèjars, així com el fet de tenir una cort cada vegada més especialitzada pel que respecta a càrrecs i oficis demostra el desig d'exclusivitat. Maria de Castella era una reina a la que li agradava el refinament i l'etiqueta a pesar de la seua religiositat. La seua personalitat i caràcter, en busca dels ideals de la caritat i la pobresa per damunt de tot, no componen una imatge completa de la reina, ja que bé podia compaginar tot això amb un mode de vida opulent i refinat, dins de la complexa mentalitat consumista d'aquella època, on la reina devia ser, d'alguna manera, una mare que vetlava per la societat, però també un referent del poder que pogués ser fàcilment identificat.

APÈNDIX I: ITINERARI DE LA REINA MARIA

Dia/ Mes/ Any	Lloc	Font Documental
1416		
A 16 de novembre	Vilafranca del Penedès	ACA, RC 3162: 1 r.
A 18 de novembre fins 21 de desembre	Tarragona	ACA, RC 3162: 2 r. ACA, RC 3162: 11 r.
1417		
A 22 dies de gener fins a 3 dies de març	Tortosa	ACA, RC 3162: 18 r. ACA, RC 3162: 32 r.
A 7 dies de març fins a setembre	València	ACA, RC 3162: 57 r. ACA, RC 3162: 185 r.
1418		
Març fins a 8 dies de maig	València	ACA, RC 3141: 36 r. ACA, RC 3162: 202 r.
En octubre	Fraga	ACA, RC 3162: 246 v.
A 31 dies de desembre	Balaguer	ACA, RC 3109
1419		
A 24 dies de març fins a 18 dies de maig	Barcelona	ACA, RC 3109: 17 v. ACA, RC 3109: 20 v.
A 24 dies d'octubre fins a 18 dies de novembre	Monestir de Sant Cugat	ACA, RC 3109: 30 r. ACA, RC 3109: 40 r.
1420		
A 40 dies de gener fins a 30 dies de març	Tortosa	ACA, RC 3108: 1 r. ACA, RC 3108: 55 r.

A 20 d'abril	Vinaròs	ACA, RC 3108: 73 r.
A 6 dies de maig	Castelló de la Plana	ACA, RC 3108: 73 r.
A 15 dies de juny fins a 20 dies de juliol	Saragossa	ACA, RC 3108: 73 r. ACA, RC 3108: 86 r.
A 11 dies de setembre fins a 26 dies de setembre	Calatayud	ACA, RC 3108: 105 r. ACA, RC 3108: 115 r.
A 28 dies d'octubre	Calatayud	ACA, RC 3222: 23 v.
A 7 dies de novembre fins 25 dies de desembre	Daroca	ACA, RC 3108: 135 r. ACA, RC 3108: 169 r.
1421		
A 30 dies de gener fins 30 dies de gener	San Pedro de Calanda	ACA, RC 3222: 70 v. ACA, RC 3222: 71 r.
A primer de gener	Daroca	ACA, RC 3108: 169 r.
A 6 dies de febrer	Tortosa	ACA, RC 3222: 76 r.
a 21 dies de febrer fins a l'últim dia de març	Tortosa	ACA, RC 3108: 171 r. ACA, RC 3108: 196 r.
A 11 dies de juny	Sant Mateu	ACA, RC 3223: 58 r.
últim dia de març fins primer dia de juny	Tortosa	ACA, RC 3109: 59 r. ACA, RC 3109: 85 r.
A 25 dies de juny fins a 15 dies de setembre	Barcelona	ACA, RC 3109: 90 r. ACA, RC 3109: 132 r.

1422

Fins a 17 dies de febrer   Barcelona   ACA, RC 3109: 199 r.

A 13 dies de novembre   Barcelona   ACA, RC 2962: 9 r.

1423

Febrer   Barcelona   ACA, RC 3111: 3 v.

A 8 de juliol   Barcelona   ACA, RC 3111: 84 r.

Setembre   Maella   ACA, RC 3111: 108 r.

Novembre   Maella   ACA, RC 3111: 145 v.

1424

Febrer a   València   ARV, RC 1: p. 1 v.
10 dies d'abril   ARV, RC 1: 7 r.

A 25 dies d'abril   Tortosa   ACA, RC 3111: 145 v.

26 dies d'abril   Tortosa   ARV, RC 1: 7 v.

20 dies de maig   Barcelona   ARC, RC 1: 8 r.

1426

a 24 dies de maig   València   ARC, RC 1: 12 r.
fins 30 dies de juliol

de 1428   València   ARV, RC 1: 90 v.

A 21 dies de juliol   Saragossa   ARV, RC 1: 92 v.

1429

A 9 d'abril   Barcelona   ARV, RC 1: 99 r.

fins maig		ARV, RC 1: 105 v.
Primer dia d'agost	Calatayud	ARV, RC 1: 106 r.
A 21 dies de setembre	Saragossa	ARV, RC 1: 111 r.
A 4 dies de novembre	Tortosa	ARV, RC 1: 115 r.
1430		
A 16 de maig	Uldecona	ARV, RC 1: 125 v.
A 28 dies	Alcorisa	ARV, RC 1: 128 v.
Juny	Uldecona	ARV, RC 1: 132 r.
Juny	Alcorisa	ARV, RC 1: 132 v.
A 27 de juliol	Molinos	ARV, RC 1: 132 v.
Primer de juliol	Alcorisa	ARV, RC 1: 137 v.
A 27 dies de juliol	Molinos	ARV, RC 1: 138 r.
Setembre	València	ARV, RC 1: 139 v.
1431		
A 29 de març	Barcelona	ARV, RC 1: 148 v.
A 27 dies d'agost	Barcelona	ARV, RC 1: 195 r.
A 13 dies de setembre fins 30 dies de juny de 1432	Barcelona	ARV, RC 2: 54 v.

1432

Març	Barcelona	ACA, RC 3145: 9 v.
A 15 dies de juliol	Barcelona	ACA, RC 2970: 4 r.
A 16 dies de juliol	Torre de Bellreguard	ARV, RC 2: 55 r.
A 21 dies d'agost	Barcelona	ARV, RC 2: 55 v.
A 15 dies de setembre	Barcelona	ACA, RC 2970: 15 r.

1433

A 3 dies d'octubre	Barcelona	ACA, 3225: 19 v.
--------------------	-----------	------------------

1434

A 30 dies de gener	Barcelona	ARV, RC 2: 123 r.
A 27 dies de gener	Abalate de Cinca	ACA, RC 3225: 29 v.
A 28 de gener	Santa Coloma de Queralt	ACA, RC 3225: 30 r.
A 27 dies de febrer	Tortosa	ARV, RC 2: 123 r.
A 16 dies de novembre	València	ARV, RC 2: 131 v.

1435

A 19 dies d'octubre	Calatayud	ARV, RC 2: 149 v.
A 17 dies de desembre	Saragossa	ARV, RC 2: 147 v.
A 15 dies de desembre	Saragossa	ARV, RC 2: 150 r.
A 16 dies de desembre	Monzón	ARV, RC 2: 151 r.

1440

A 7 de febrer
fins el dia 4 de març

Saragossa

ACA, RC 3136: 34 r.
ACA, RC 3136: 35 r.

A 18 dies d'abril

Lleida

ACA, RC 3134:101 r.

A 21 de maig
fins a 13 dies de juny

Lleida

ARV, RC 3: 169 r.
ARV, RC 3: 180 r.

A 12 de juliol
juliol

València
Lleida

ARV, RC 3: 180 v.
ACA, RC 3137: 2 r.

1441

A 22 dies de febrer

Vilafranca del Penedès

ACA, RC 3264: 117 r.

A 13 dies de Juliol
fins 29 de setembre

Alcanyís

ARV, RC 4: 2 v.
ARV, RC 4: 12 r.
ACA, RC 3134: 154 r.

A 31 dies d'octubre
fins a 8 dies d'octubre
de 1442

Saragossa

ARV, RC 4: 12 v.
ARV, RC 4: 40 v.

A 6 dies de desembre

Saragossa

ACA, RC 3269: 2 v.

1442

De febrer a 28 dies de juny

Saragossa

ACA, RC 3269: 2 v-36 v.

A 24 de març

Barcelona

ACA, RC 3158: 7 r.

A 27 dies de juny

Saragossa

ACA, RC 3137: 100 v.

Juliol

Barcelona

ACA, RC 3158: 20 v.

A 2 de novembre	Tortosa	ARV, RC 4: 41 r.
A 13 dies de març	València	ARV, RC 4: 49 r. ARV, RC 4: 180 r.
1443		
Gener	Tortosa	ACA, RC 3139: 79 r.
Febrer	Tortosa	ACA, RC 3263: 191 v.
A 13 de març	València	ACA, RC 3269: 67 r.
A 9 dies de maig	Puig de Santa Maria	ARV, RC 5: 106 v.
A 30 dies de setembre fins 22 dies d'abril de 1446	València	ARV, RC 5: 1 v. ARV, RC 5: 106 r.
A 30 de desembre	València	ACA, RC 3269
1444		
Gener	València	ACA, RC 3140: 108 v.
Febrer	València	ACA, RC 3269: 172 r.
1445		
Febrer	València	ACA, RC 3143: 10 r.
A 23 dies fins 3 de març	València	ARV, RC 6: 1 r. ARV, RC 6: 81 v.
novembre	València	ACA, RC 3142: 42 v.
1446		
Febrer	València	ACA, RC 3143: 138 r.

Juny	Barcelona	ACA, RC 3270: 7 r.
A 7 dies de juliol	Barcelona	ARV, RC 4: 180 v. RC 5: 108 r.
fins a 4 dies de desembre		ARV, RC 4: 191 v. ARV, RC 5: 108 r.
1447		
A 13 dies de febrer	Barcelona	ARV, RC 7: 8 v.
Maig	Barcelona	ACA, RC 3271: 149 r.
fins 18 de juliol	Barcelona	ARV, RC 7: 66 v.
A 2 dies d'octubre	Barcelona	ACA, RC 3147: 109 v.
1448		
A 23 dies de gener	Barcelona	ACA, RC 3272: 4 r.
Primer dia de febrer	Barcelona	ACA, RC 3146: 23 r.
A 15 dies d'Agost	Girona	ARV, RC 7: 61 r.
A 17 dies d'agost	Perpinyà	ARV, RC 7: 62 r.
fins 20 dies de novembre		ARV, RC 7: 64 r.
Novembre	Perpinyà	ACA, RC 3148: 159 r.
A 10 de novembre	Barcelona	ACA, RC 3272: 72 v.
Primer dia de desembre	Perpinyà	ACA, RC 3149: 147 r.
1449		
Gener	Perpinyà	ACA, RC 3149: 153 r.

		ACA, RC 3278: 109 r.
Febrer	Perpinyà	ACA, RC 3150: 25 v.
A 5 dies de març	Perpinyà	ACA, RC 3272: 141 r.
Desembre	Perpinyà	ACA, RC 3152: 9 v.
1450		
A 12 dies de març	Perpinyà	ACA, RC 3279: 9 r.
A 22 d'abril	Perpinyà	ACA, RC 3273: 87 r.
A 21 dies d'agost	Perpinyà	ACA, RC 3273: 153 v.
1451		
Primer dia de gener i febrer	Perpinyà	ACA, RC 3151: 15 v. ACA, RC 3151: 188 v.
A 25 dies de febrer	Vilafranca del Penedès	ACA, RC 3153: 57 r.
Febrer	Vilafranca del Penedès	ACA, RC 3279: 56 r.
A 16 dies de maig	Barcelona	ACA, RC 3274
A 3 dies de juliol	Vilafranca del Penedès	ACA, RC 3279: 83 r.
A 28 dies de juny fins a novembre	Barcelona	ACA, RC 3279: 99 r. ACA, RC 3279: 143 r.
Primer dia de juny fins juliol	Barcelona	ACA, RC 3153: 124 v.
A 30 dies de novembre	Perpinyà	ACA, RC 3153: 58 r.

dia 9 de desembre fins 11 dies de juliol de 1452	Barcelona	ARV, RC 9: 5 r. ARV, RC 9: 58 r.
1452		
A 16 dies d'abril	Barcelona	ACA, RC 3275: 42 r.
A 30 dies de juliol	Barcelona	ARV, RC 9: 61 r.
A 3 dies de juliol	Barcelona	ACA, RC 3275: 10 r.
A dia 28 de juliol	Vilafranca del Penedès	ARV, RC 9: 59 r.
Primer dia d'agost fins a 13 de novembre	Vilafranca del Penedès	ARV, RC 9: 62 r. ARV, RC 9: 76 v.
Desembre	Vilafranca del Penedès	ACA, RC 3275: 163 v.
Primer de febrer fins primer dia de setembre de 1453.	Barcelona	ARV, RC 9: 77 r. ARV, RC 9: 134 r.
1453		
A 10 de febrer fins a 23 de febrer	Barcelona	ACA, RC 3275: 177 r. ACA, RC 3275: 186 r.
A 6 d'agost fins 21 de novembre	Barcelona	ACA, RC 3159: 164 v. ACA, RC 3159: 187 r.
1454		
1 de gener ²¹⁸³ fins a 5 dies de juliol	Tordesillas	ARV, RC 16: 1 r. ARV, RC 16: 14 r.

---

²¹⁸³ També apareixen cartes datades en Barcelona en el mes de febrer i primer de juny en ACA, RC 3160: pp. 86 r i 152 v; RC 3161: 95 r.

A 10 dies de març fins 10 dies de març	Valladolid	ARV, RC 9: 134 v. ARV, RC 9: 136 r.
A 10 de març	Barcelona	ARV, RC 9: 136 r.
A 27 d'abril fins 23 dies d'agost	Valladolid	ARV, RC 9: 138 r. ARV, RC 9: 145 r. ARV, RC 16: 26 r.
A 26 dies d'agost fins a 19 dies de setembre	Tudela	ARV, RC 16: 28 v. ARV, RC 9: 145 v. ARV, RC 16: 35 r.
A 26 de setembre fins a 7 d'octubre	Arévalo	ARV, RC 16: 35 v. ARV, RC 16: 42.
A 23 dies d'octubre	Ayllón	ARV, RC 16: 44 r.
A 20 dies d'octubre fins a 25 dies d'octubre	Berlanga	ARV, RC 16: 45 r. ARV, RC 16: 45 v.
A 4 dies de novembre fins a 14 dies de desembre	Borja	ARV, RC 16: 46 r. ARV, RC 16: 75 r.
A 20 dies de desembre	Saragossa	ARV, RC 16: 75 v.
1455		
A 16 dies de gener fins a 28 dies de maig	Saragossa	ARV, RC 9: 153 v. ARV, RC 9: 181 v. ARV, RC 16: 176 r.
Gener	Borja	ARV, RC 9: 182 r.

fins a 6 d'agost		ARV, RC 16: 196 r.
Primer dia de març fins 26 dies de maig	Saragossa	ARV, RC 12: 6 r. ARV, RC 12: 51 r.
A 4 dies de juny fins a 6 dies de juny	Daroca	ARV, RC 12: 51 r. ARV, RC 12: 62 v.
A 30 dies de juny	Carinyena	ARV, RC 12: 63 v.
A 31 dies de maig A 9 dies de maig fins a 8 dies de juny	Carinyena Daroca	ARV, RC 12: 63 v. ARV, RC 12: 64 v. ARV, RC 12: 67 r.
A 10 dies de juny	Calatayud	ARV, RC 12: 67 v.
A 15 dies de juny fins a 20 dies d'octubre	Borja	ARV, RC 12: 70 r. ARV, RC 12: 206 r.
A 12 dies de novembre fins 22 dies de desembre	Borja	ARV, RC 17: 7v. ARV, RC 17: 52.
1456		
de gener fins a 15 dies de març	Borja	ARV, RC 17: 53 r. ARV, RC 17: 102 v.
A 16 dies de març	Magalló	ARV, RC 17: 102 v.
A 13 dies de març fins el 13 de novembre	Saragossa	ARV, RC 17: 103 v. ARV, RC 17: 196 r.
1457		
fins a 13 dies de juliol A desembre	Saragossa València	ARV, RC 20: 198 v. ARV, RC 21: 137 v.

1458

de gener a 13 d'abril

fins a 9 dies d'agost

València

ARV, RC 23: 7 v.

ARV, RC 23: 83 r.

APÈNDIX II: ÍNDEX DEL PERSONAL DE LA CORT

NOM	PERÍODE	REFERÈNCIA DOCUMENTAL
Nobles i fills de cavallers		
Alfonso de Castrojeriz	1416	ARV MR 9342, f. 1 v.
García Gómez	1416	ARV MR 9342 ff. 8 r i 8 v.
Pedro Bertran	1416-1420	ARV 9342, ff. 4 r., 20 v ACA MR 535, f. 24 v, 43 v., 55 v.; ACA MR 536, f. 33 v.; ACA MR 541, f. 88 v.; ACA MR 538, f. 40 r.; ACA MR 425, f. 130 r.
Pedro Agudo	1416-1417	ARV MR 9342 ff. 19 r. i 46 r., 80 r.; ACA MR 537, f. 31 r.
Juan de Valda	1416-1417	ARV MR 9342 ff. 21 r. i 28 v ACA 535, f. 44 r., 56 r., 65 r.; ACA MR 536 f. 32 r
Pablo de Llória	1416	ARV MR 9342 ff. 21 v., i 30 v ACA MR 535 f. 49 r., 64 v.
Pedro de Santander	1416	ARV MR 9342 f. 29 v ACA MR 535, f. 66 v.
Juan de Morales	1416-1418/9	ARV MR 9342 f. 31 r., 76 v. ACA MR 535, f. 59 v.; ACA MR 539, f. 50 r.
Pedro Ferrer	1416	ARV, MR 9342, f. 9 r.
Antonio Ruíz de Carmona	1416-1429	ARV MR 9342, f. 7 r., 24 v., 41 r.; ACA MR 535, f.

		25 r., 43 v., 55 v ACA MR 537, f. 26 v.; ACA MR 538, f. 47 v.; ACA MR 540, f. 31 v. ACA MR 541, f. 90 r. ACA MR 425, f. 89r. ARV MR 9345 f. 35 v.; ACA MR 542, f. 37 r.
Gonzalvo de Ferrera	1416-1429	ARV, MR 9342, f. 10 v.; ACAC MR 535 f. 25 r, 43 r.; ACA MR 536 f. 35 v.; ACA MR 538, f. 39 v. ACA MR 541 f. 87 v.; ACA MR 425, f. 84 r. ACA MR 540, f. 31 v. Arv MR 9345 f. 38 v.; ACA MR 543,1, f. 19 r., 31 v.
Rodrigo de Segovia	1416-1424	ACA 535, f. 41 r., 60 v. ACA, MR 536, f. 31 v.; ACA, MR 538, f. 46 r. ACA, MR 540, f. 23 r.; ACA, MR 541, f. 86 r.; ARV, MR 9345, f. 33 v.
Pedro de Arévalo	1416-1429	ACA 535 f. 43 v., 55 v.; ACA MR 536, f. 29 r.; ACA MR 538, f. 65 v.; ACA MR 541, f. 87 v.; ACA MR 425, f. 89 r. ACA MR 540, f. 31 v. ARV MR 9345 f. 38 v.; ACA MR 543,1, f. 19 r
Juan de Valladolid	1416-1424	ACA MR 535, f. 49 r., 67 r. ARV MR 9345, f. 42 r

Joan de Rocabertí	1417	ARV MR 9342 f. 49 r.
Tomás de León	1417-1424	ARV MR 9342 f. 39 v.; ACA MR 537 f. 25 r.; ACA MR 541, f. 86 v.; ACA MR 425, f. 85 v. Arv MR 9345 f. 39 r.; ARV MR 9346, f. 36 r.
Francisco Pérez	1417	ARV MR 9342 f. 40 r.; ACA MR 537 f. 25 v.
Fernando de Espinosa	1417	ACA MR 537, f. 24 r.
Andrés de Tordesillas	1418-1421	ACA MR 538, f. 24 r.; ACA MR 425, f. 85 r
Roger Alamany de Bellpuig	1418	ARV MR 9342 f. 75 v.
García Marco	1418	ARV MR 9342, f. 75 v.
Pascual Navarro	1418	ARV MR 9342 f. 79 v.
Juan de Soto	1418	ARV MR 9342 f. 80 r
Pedro de Villanueva	1418	ARV MR 9342 f. 100 r.
Alfonso de Estúñiga	1418	ARV MR 9342 ff. 88 v., I 90 r.
Joan de Ferrera	1420-1429	ACA MR 540, f. 31 v. Arv MR 9345 f. 38 v.; ACA MR 543,1, f. 19 r
Antoni de Vicent	1424	ARV MR 9345 f. 3 v.
Guillem Bernat de Çabrugada	1424/1431	ARV MR 9345 f. 11 r.; ACA MR 545, f. 65 r.
Ramon de Casaldàguila	1424	ARV MR 9345 f. 11 r

Pere Valcanell	1424	ARV MR 9345, f. 18 r.
Álvaro Campos	1424	ARV MR 9345, f. 22 r
Gonzalbo de Soto	1424-1427	ARV MR 9345 f. 24 v., 37 r.; ARV MR 9346 ff, 31 r., 38 v. ARV MR 9347, f. 39 r., 40 v.
Pere Campos	1424	ARV MR 9345 f. 25 r
Pedro de Salvatierra	1425	ARV MR 9346 f. 40 r.
Alfonso de Valladolid	1425	ARV MR 9346 f. 39 v.
Pedro de Toro, porter de maça	1425-1430	ARV MR 9346, f. 28 r.; ACA MR 543,2, f. 29 r. 36 v.
Joan de Vintimilla	1427-1429	ARV MR 9347, f. 27 v: ACA MR 542, f. 34 v ARV MR 9347, f. 53 r. ACA MR 543,1, ff. 14 r.
Lluís de Montagut	1427-1428	ARV MR 9347, f. 53 r; ACA, MR 542, f. 34 v.
Lluís de Vilarasa	1430/1431	ACA MR 544,1, f. 31 r.
Joan de Pròxida	1427/1445-1446	ARV MR 9347, f. 2 r. ARV, MR 9348, f. 42 v; ARV MR 9406, f. 85 v
Pere Centelles *	1427	ARV MR 9347, 11 v. ARV RC 472, f. 2 r
Bernat de Corbera	1427	ARV MR 9347. 40 v. I 42 r

Guerau Alamany de Cervelló	1427	ARV MR 9347, f. 27v I 44 v.
Pedro Pérez de Benavent (tressoreria del rei)	1427/1446-1447	ARV MR 9347, f. 66 r. ARV MR 9406, ff. 105 r. I 222 v.; ARV MR 9351, f. 8 v.
Joan d'Argentona*	1427-1431- 1445-1458	ARV MR 9347, f. 53 r. 53 v. 2 r. 11 v. 40 v. I 42 r; ACA, MR 542, f. 26 v. 34 v. 37 r., 34 v. 35 r., 51 v. i 60 v; ACA MR 544,2, f. 29 r; ACA MR 545; f. 61 r; ARV MR 9348, ff. 21 r., 30 r., 35 v., 38 r., 48 r., I 57 r.; ARV MR 9406, ff. 105 v. I 221 v.; ARV MR 9349, f. 33 r., 35 r. I 43 v.; ARV MR 9350, f. 24 v.; ARV MR 9351, f. 30 v i 53 r; ARV MR 9352, ff. 17 v., 31 r., 71 r. I 79 v.; ARV MR 9353, ff. 51 v. I 55 r. ARV RC 473, ff. 42 r. I 86 v.; ARV MR 9354, ff. 30 r a 52 r.; ARV RC 475, f. 28 v;
Joan d'Estúñiga	1428-1429/1430	ACA, MR 542, f. 26 v. ACA MR 543,1, 14 v. i 40 r. I 40 v. MR 543,2, f. 26 v., 27 r.

Martí Loribs de casa de la reina de Navarra	1428	ACA, MR 542, f. 34 v.
Nicolas Mencia, del regne de Sicilia del rei de Castella, la reina li dona diners per a les despeses d'un viatge	1428	ACA, MR 542, f. 37 r
Francesc Marrades *	1428-1429	ACA, MR 542, f. 35 r. ACA MR 543,1, f. 15 r.
Martí Joan de Luna	1428/1431	ACA, MR 542, f. 35 r. ACA MR 544,2, f. 24 v.
Martí Guerau de Cruilles	1428-1429/1430	ACA, MR 542, f. 51 v. MR 543,2, f. 27 r.
Gonsalbo de Resa	1429-1431	ACA MR 543,1, f. 15 r 23 v.29 r.; ACA MR 544,2, f. 31 r., 61 v.; ACA MR 544,3, f. 15 v., 31 v.; ACA MR 545, f. 61 r.
Joan de Bruna	1429	ACA MR 543,1, f. 23 v.
Lluís de Benavent	1429	ACA, MR 543,1, f. 31 r.
Fernando de Riaça	1430	ACA MR 543,2, f. 29 r. 36 v.
Joan Boïl	1430-1431	ACA MR 544,2, f. 29 r. 49 r.; ACA MR 544,3, f. 15 v.; ACA MR 545, f. 53 r.
Bartomeu Sentlir de Centelles	1431	ACA MR 545, f. 44 v., 61 r.

Berenguer de Vilaragut	1431	ACA MR 544,2 f. 49 r.
Pere Montpalau	1431	ACA MR 545, f. 44 v., 61 r.
Martín de Guzmán	1445	ARV 9348, f. 2 v.
Luis Sánchez de Calatayud	1445-1446	ARV MR 9348, ff. 4 r. i 56 r.; ARV MR 9406, f. 111 r.
Nicolau de Pròxida	1445-1446	ARV MR 9348, ff. 5 r i 56 r.; ARV MR 9406, f. 111 r
Berenguer de Montpalau	1445-1458	ARV MR 9348, f. 17 v.; ARV RC 472, f. 22 v.; ARV RC 473, ff. 56 v., 63 v. I 77 v.; ARV RC 475, ff. 1 r.
Joan Çabastida*	1445/1451-1457	ARV MR 9349, f. 25 r I 25 v ARV MR 9353, ff. 11 r. i 49 v ARV 9410, f. 64 r ARV MR 9411, f. 74 v.
Joan Ferrer (té penyores d'imatges)	1445	ARV MR 9349, f. 2 r.
Miquel Ferrer	1446	ARV MR 9406, f. 109 v.
Alfonso de Alburquerque	1447	ARV MR 9350, f. 30 v.
Lope de León	1448/50	ARV MR 9352, f. 66 v.
Andreu de Biures	1451	ARV MR 9353, f. 30 v
Ferrer Gualbes	1451	ARV MR 9353, f. 44 r
Galceran de Requesens	1452	ARV MR 9354, f. 37 v.

Gabriel Bonanat	1452	ARV MR 9354, ff. 30 r.
Felip (de la cavalleria)	1452	ARV MR 9354, f. 6r.
Pere Joan Ferrer (doncell fill d'Alfonça muller de Bernat Cabastida)	1452	ARV MR 9354, f. 34 r
Joan de Montbuy	1452	ARV MR 9354, ff. 30 r a 52 r.
Joan Català	1456	ARV, MR 9410, f. 64 r.
Mossén Centelles	1456	ARV, MR 9410, f. 63 v.
Jofre de Montpalau	1458	ARV RC 473, f. 54 r.
Bernat Joan	1458	ARV RC 473, f. 54 r.
Lluís de Vic	1458	ARV RC 473, ff. 40 r., 46 r., 60 v. I 83.; ARV RC 475, f. 26 r.
Lluís de Calatayud	1458	ARV RC 472, f. 2 r.; ARV RC 473 f. 40 r., 42 r. I 68 v.
Baltasar Ladró	1458	ARV RC 473, f. 40 r.
Joan de Bonastre	1458	ARV RC 473, ff. 40 r., 42 r., 79 r., 83 r., 87 v. ARV RC 472, f. 2 r
Joan de Vallterra	1458	ARV RC 473, f. 40 r.
Pere de Vallterra	1458	ARV RC 472, f. 6 r.
Joan de Montagut	1458	ARV RC 472, f. 2 r
Luis de Vilanova	1458	ARV RC 472, f. 2 r
Pere Maria	1458	ARV RC 472, f. 2 r
Patges		
Eiximeno Pomare	1458	ARV RC 475, f. 12 v.

Jaume Vallguarnera *		
Pere Guillem Çalba		
Gilabert Çalba		
Francesc Oliver		
Galceran Cifré		
Pasqual Dançairo, serveix als patges		
Donzelles		
Violant de Vilafranca	1416-1418	ARV, MR 9342, f. 20 r., 56 r., 78 v.; ACA, MR 535, f. 44 v., 56 v.; ACA, MR 536, f. 36 r; ACA, MR 537, f. 44 v.; ACA, MR 538, f. 53 v.
Constança de Ciessa	1416-1425	ARV, MR 9342, f. 25 r., 55 v. ; ACA, MR 535, f. 45 r., 56 v. ; ACA, MR 536, f. 30 v. ; ACA, MR 537, f. 45 v.; ACA, MR 538, f. 56 r.; ACA, MR 540, f. 39 v.; ACA, MR 541, f. 88 r.; ACA, MR 425, f. 89 v. ; ARV, MR 9345, f. 37 v.; ARV, MR 9346, f. 25 v.
Elionor Vázquez	1416-1420	ARV, MR 9342, f. 24 r., 37 v., 39 v; ACA , MR 535, f. 22 r., 45 r. ; ACA, MR 537, f. 23 v., 43 r.; ACA, MR 538, f. 45 r.; ACA, MR 540, f. 22 r.
Constança i Isabel d'Olms	1416-1418	ARV, MR 9342, f. 28 r., 57 v; ACA, MR 535, f. 49 r.,

		61 r.; ACA, MR 537, f. 45 r.; ACA, MR 538, f. 49 r.
Joana d'Olms	1416	ARV, 9342, f. 17 r I 28 r.
Violant d'Aragó	1416-1418	ARV, MR 9342, f. 39 v.; ACA, MR 535, f. 67 v.; ACA, MR 536, f. 40 r., 43 v.; ACA, MR 537, f. 45 v.; ACA, MR 538, f. 55 r.
Elionor Mendoza	1416-1418	ARV, MR 9342, 35 v., 55v., 102 v.; ACA, MR 535, f. 68 r.; ACA, MR 536, f. 43 r.; ACA, MR 537, f. 45 v.; ACA, MR 538, f. 46 v.
Violant d'Urries	1416-1418	ARV, MR 9342, f. 32 r., 54 r., 74 v.; ACA, MR 535, f. 68 r.; ACA, MR 536, f. 44 r.; ACA, MR 537, f. 45 r.; ACA, MR 538, f. 52 v.
Isabel d'Empúries	1416/17-1425 - 1444	ARV, MR 9342, f. 37 r., 53 v., 79 r.; ACA, MR 537, f. 23 v.; ACA, MR 537, 46 r.; ACA, MR 538, f. 50 v.; ACA, MR 540, f. 25 v.; ACA, MR 541, f. 86 v.; ACA, MR 425, f. 118 r.; ARV, MR 9346, f. 46 v. I ARV, MR 9348, f. 34 v.
Beatriz de Padilla	1416-1418	ARV, MR 9342, f. 37 r., 53 v., 77 r.; ACA, MR 537, f. 24 r.; ACA, MR 537, f. 46 r.; ACA, MR 538, f. 50 v.

Elionor de Vilaragut	1417-1430	ARV, MR, 9342, f. 76 r. ; ACA, MR 537, f. 44 v. ; ACA, MR 538, f. 46 r. ; ACA, MR 540, f. 38 v. ; ACA, MR 541, f. 85 v. I 103 v. ; ACA, MR 425, f. 86 v. ; ACA, MR 544,1, f. 29 r.
Mallada de Cetina	1417-1418	ARV, MR 9342, f. 41 v., 55 v. ; 105 v. ; ACA MR 537, f. 23 v. i MR 538, f. 51 r., 51 v.
Francisca de Cruïlles	1420-1432	ACA, MR 540, f. 39 v. ; ACA, MR 541, f. 87 r. I 103 v. ; ACA, MR 425, f. 87 v. ARV, MR 9347, ff, 32 v i 49 v. ; ACA, MR 542, 29 v., 52 v. ; ACA, MR 543,1, f. 11 v., 29 v., ACA, MR 543,2, f. 25 v., 39 r. ; ACA, MR 544,3, f. 17 r., 31 v. ; ACA, MR 545, f. 45 r., 63 r., 74 v. I olim en 76 v.
Elionor Darze	1420-1430	ACA, MR 425, f. 88 r. ; ARV, MR 9345, f. 36 r. ; ARV, MR 9346, f. 25 v. i 30 r. ; ARV, MR 9347, ff. 30 v., 47 v., 63 r., i 64 v. ; ACA, MR 542, f. 36 r., 52 v. ; ACA, MR 543,1, f. 12 r., 29 r., 46 r. ; ACA, 543,2, f. 26 v., 43 v. ; ACA, MR

		544,1, f. 29 r., 40 r. ACA MR 544,2, f. 31 r.
Beatriu de Pallàs	1421	ACA, MR 425, f. 102 v
Florença de Fontcuberta	1424-1432	ARV, MR 9345, ff. 24 r. i 34r. ; ARV, MR 9347, f. 49 v i 57 r. ; ACA, MR 542, f. 18 v., 29 v., 52 v. ; ACA, MR 543,1, f. 11 v. ; ACA, MR 543,2, f. 26 r., 38 v. ; ACA, MR 544,1, 39 r. ; ACA, MR 544,2, f. 21 v. ; ACA, MR 544,3, f. 16 r., 18 v., 31 v. ; ACA, MR 545, f. 60 r.
Joana D'Urgell	1424-1425	ARV, MR 9345, f. 34 v. ; ARV, MR 9346, f. 25 v.
Isabel d'Urries	1424	ARV MR 9345, f. 48 r.
Margarida Siruana	1427-1431	ARV, MR 9347, ff, 32 v i 50 v. ; ACA, MR 542, f. 29 v., 52 v. ACA, MR 543,1, f. 11v. ; ACA, MR 543,2, f. 25 v., 46 r. ; ACA, MR 544,3, f. 16 r., 31 v.
Isabel Çalva	1427-1432	ARV, MR 9347, ff, 34 v. i 50 r. ; ACA, MR 542, 29 v. ; ACA, MR 543,2, f., 26 r., 46 v. ; ACA, MR 544,1, f. 19 v., 38 v. ; ACA, MR 544,2 f. 21 r., 63 r. ; ACA, MR 544,3, f. 16 r., 31 v. ; ACA, MR 545, f. olim 44 v., 74 r.

Marguesa de Vilaragut	1427-1432	ARV, MR 9347, f. 49 v. ; ACA, MR 542, f. 29 v. (Margarida); ACA, MR 542, f. 52 v. ; ACA, MR 543,1, 11 v. ; ACA, MR 543,2, f. 25 v., 46 v. ; ACA, MR 544,1, f. 37 v.; ACA, MR 544,2, f. 20 v., 62 v. ; ACA, MR 544,3, f. 16 r., 31 v., 44 r.; ACA, MR 545, f. 54 r.
Isabel Suau	1427-1432	ARV, MR 9347, f. 50 r. ; ACA, MR 542, f. 60 v. ; ACA, MR 543,1, f. 11 v. ; ACA, MR 543,2, f. 26 r., 46 v. ; ACA, MR 544,1, f. 38 v., 51 v.; ACA, MR 544,2, f. 21 r., 49 v. ; ACA, MR 544,3, f. 16 r., 31 v.; ACA, MR 545, f. 59 r.
María Padilla	1429-1431	ACA, MR 542, f. 26 v. i 52 r.; ACA, MR 543,1, f. 11 v.; ACA, 543,2, f. 25 v., 32 v., 38 r.; ACA, MR 544,1, f. 19 r., 24 r.; ACA MR 544,2, f. 35 r.
Isabel d'Espejo	1429-1432	ACA, MR 542, f. 52 v.; ACA MR 543,1, f. 20 v.; ACA, MR 543,2, f. 26 r., 38 v.; ACA, MR 544,1, f. 38 v. i 39 r.; ACA, MR 544,2, ff. 21 r., 62 v.; ACA,

		MR 544,3, f. 16 r., 31 v.; ACA, MR 545, f. 59 r.
Joana Rodriguez (llavanera també)	1429	ACA, MR 542, f. 56 v.
Elionor d'Oliva	1430-1431	ACA, MR 543,2, f. 28 r.; ACA, MR 544,2, f. 21 v.; ACA MR 545, f. 60 r.
Constança Munyós	1430-1432	ACA, MR 544,1, f. 39 v.; ACA, MR 544,2, ff. 15 r., 21 v., 62 v.; ACA, MR 544,3, f. 16 r., 31 v.; ACA, MR 545, f. 54 v.
Maria de Luna	1431-1432	ACA, MR 544,2, f. 20 v.; ARV, MR 9347, ff. 32 v i 49 v. ; ACA, MR 542, f. 29 v. ; ACA, MR 543,1, f. 11 v. ; ACA, 543,2, f. 25 r., 38 r. ; ACA, MR 544,1, f. 37 v. ; ACA, MR 544,3, f. 16 r., 22 r., 31 v.; ACA, MR 545, f. 59 v., 75 r.
Violant de Montpalau	1431-1458	ACA, MR 544,2, f. 39 v.; ARV, MR 9348, ff. 27 r., 44 r., 45 r., 55 r.; MR 9406, ff. 86 r., 97 v. i 110 r.; MR 9349, f. 40 r.; MR 9350, f. 34 v.; MR 9352, ff. 64 v. i 66 r.; MR 9353, f. 50 v.; MR 9354, ff. 38 r., 44 r. i 59 v. ACA MR 545, F. 76 R. ARV, RC 472, ff. 6 v. I 16 r.

Caterina Centelles	1431-1432/1445-1447	ACA, MR 544,2, ff. 21 r., 56 v.; ACA, MR 544,3, f. 16 r, 31 v.; ACA, MR 545, f. 54 v. ARV, MR 9348, f. 32 r., 39 v., 49 v., 55 r.; ARV, MR 9406, ff. 85 v. i 108 r.; ARV, MR 9349, ff. 29 r. i 37 r.; ARV, MR 9350, ff. 22 v. i 35 r.; ARV, MR 9351, ff. 31 r. i 44 v.
Joana de Montpalau	1431	ACA, MR 544,2, f. 27 v., 62 r.; ACA, MR 544,3, f. 16 r., 31 v.; ACA, MR 545, f. 57 v.
Úrsula de Montpalau *	1431/32-1458	ACA, MR 545, f. 57 r.; ARV, MR 9348, ff. 22 v., 32 r., 39 v. i 58 v.; MR 9406, ff. 82 v., 108 r. i 223 r.; MR 9349, f. 34v.; MR 9351, ff. 30 v., 36 v. i 41 r.; MR 9353, f. 50 v.; MR 9354, f. 57 r.; ARV, RC 472, ff. 15 r. I 20 v.
Violant de Bruna	1431-1432	ACA, MR 544,3, f. 16 v.; ACA, MR 545, f. 53 v
Marina de Castanyo	1431	ACA, MR 544,2, f. 53 r.; ACA, MR 544,3, f. 16 v.
Constança de Villacreus	1431-1432	ACA, MR 544,2, ff. 57 v. I 64 v.; ACA, MR 544, 3, f. 16 v. i 18 v.; ACA, MR 545, f. 44 v.
Margarida Escrivà	1432	ACA, MR 545, f. 54 v.

Celestina Guitart	1431-1446	ACA, MR 544,2, f. 57 v.; ACA, MR 544,3, f. 16 v.; ARV, MR 9348, ff. 29 r., 38 v., 46 v., 53 r.; MR 9406, ff. 82 r., 103 v. i 109 v.; MR 9349, ff. 32 r. i 47 r.
Caterina Ferrer	1445-1452	ARV, MR 9348, ff. 21 v., 33 r., 38 r., 49 v. i 58 r.; ARV, MR 9406., ff. 82 r., 108 r., 221 v.; ARV, MR 9349, f. 36 v.; ARV, MR 9350, f. 37 v.; ARV, MR 9351, 44 r. i 52 r.; ARV, MR 9352, f. 61 v.; ARV, MR 9353, ff. 43 v. I 52 r.; ARV, MR 9354, f. 57 v.
Toda Centelles *	1445-1458	ARV, MR 9348, f. 36 r. ; ARV, MR 9406, f. 107 v.; ARV, MR 9352, ff. 61 v. 74 r i 78 v. ; ARV, MR 9353, ff. 50 v. i 53 r.; ARV, RC 472, ff. 15 v. I 21 r.; ARV, RC 473, f. 36 v. ARV RC 473, ff. 36 v., 38 r., 50 v. I 51 v. ; ARV RC 475, ff. 32 v. I 33 r.
Violant Centelles	1447	ARV, MR 9350, f. 9 r.
Violant de Montagut	1448-1458	ARV, MR 9352, ff. 61 v., 74 r. i 78 v. Apareix a l'inventari <i>postmortem</i> de 1458.
Elionor de Montagut	1448-1458	ARV, MR 9352, f. 78 v.; ARV, MR 9353, ff. 50 v. i

		53 r. ; ARV, RC 472, ff. 15 v. I 21r.; Arv, RC 473, f. 50 v. ARV RC 475, f. 31 v., 32 r.
Isabel de Montagut *	1448-1458	ARV, MR 9352, ff. 61 v. i 78 v. ARV, MR 9353, ff. 50 v. i 53 r.; ARV, RC 472, ff. 15 v. I 21r.; Arv, RC 473, ff. 43 v. i 50 v. ARV RC 475, f. 31 v., 32 r.
Beatriu Joan *	1448-1458	ARV, MR 9352, ff. 61 v., 74 r. i 78 v.; ARV, RC 472, ff. 15 v. I 20 v
Antonia de Vallguarnera *	1448-1458	ARV, MR 9352, ff. 61 v., 74 r. i 78 v.; ARV, MR 9353, ff. 50 v. i 53 r.; ARV, RC 472, f. 16 r.
Beatriu Petusa	1448-1451	ARV, MR 9352, ff. 61 v., 74 r. i 78 v. ARV, MR 9353, ff. 50 v. i 53 r.
Elionor Centelles	1448-1450	ARV, MR 9352, f. 74 r.
Margarida Torrelles *	1448-1458	ARV, MR 9352, ff. 61 v., 74 r. i 78 v.; ARV, MR 9353, ff. 50 v. i 53 r.; ARV, RC 472, ff. 16 r I 21 v.; ARV, RC 473, f. 50 v.
Leonor Sanfeliu	1451	ARV, MR 9353, ff. 50 v. i 53 r.
Beatriu Marrades	1451	ARV, MR 9353, ff. 50 v. i 53 r.
Leonor Sagra *	1451-1458	ARV, MR 9353, ff. 50 v. i 53 r.; ARV, RC 472, ff.

		15v., 21 v.; ARV, RC 473, ff. 50 v., 56 v., 60 v. I 63 v.
Francisca Mexía	1451	ARV, MR 9353, ff. 50 v. i 53 r.
Violant Marrades *	1458	ARV, RC 472, ff. 16 r. I 21 v.; ARV, RC 473, f. 51 r.
Tomasa Bellot	1458	ARV RC 473, f. 55 r.
Beatriu de Montagut	1458	ARV RC 475, f. 31 v., 32 r.
Dones de casa la Reina		
María Rodríguez de Sarmiento	1416	ARV, MR 9342, f. 17 r., 20 v., 39 r., 58 v., 106 r.
Leonor Martínez	1416-1418	ARV, MR, 9342, ff. 8 v., i 40 v.; ACA, MR 535, f. 26 v.; MR 536, f. 36 v; MR 538, f. 52 v.
Joana de Rocabertí	1416-1418	ARV, MR 9342, f. 55r.; ACA, MR 536, f. 47 r.; MR 537, f. 27 v., 43 r.; MR 538, f. 52 v. I 72 r.
Caterina Álvarez	1427-1429	ARV, MR 9347, f. 49 r.; ACA, MR 542, f. 28 v., 53 r. ; ACA, MR 543,1, f. 12 r., 29 v.
Coloma Andreua	1427	ARV, MR 9347, ff. 32 v. i 62 r.
Maria Vines	1429-1432	ACA, MR 543,1, f. 11 v. ; ACA, MR 543,2, f. 26 r., 43 v. ; ACA, MR 544,1, f. 29 r., 39 v.; ACA, MR 544,2, f. 21 v., 50 r. ; ACA, MR 544,3, f. 16 r., 31 v.; ACA, MR 545, f. 52 r.

Elionor de Perellós (esposa de Berenguer de Vilaragut)	1430-1431	ACA, MR 544,1, f. 37 r.; ACA MR 544,2, f. 49 r.; ACA, MR 544, 3, f. 31 v. ACA MR 544,2, f. 16 r; ACA MR 545, f. 53.
Violant Merles	1431	ACA MR 545, f. 57 v.
Elionor D'Argentona	1445-1452	ARV, MR 9348, ff. 21 v., 30 r., 36 v., 38 v., 47 v., 48 r., 52 r. i 57 r.; ARV MR 9406, ff. 105 v. i 221 v. ARV, MR 9406, ff. 82 r., 104 v. i 106 v.; ARV, MR 9349, f. 35 r.; ARV, MR 9351, ff. 30 v., 43 r. i 53 r.; ARV, MR 9354, f. 56 r.
Isabel Sagra	1445-1447	ARV, MR 9348, ff. 21 v., 32 r., 39 r., 46 r i 57 v.; ARV, MR 9406, ff. 82 v., 103 v. i 222 r.; ARV, MR 9349, f. 36 r.; ARV, MR 9351, f 31 v.
Beatriu Screus	1445-1452	ARV, MR 9348, ff. 22 r., 31 r., 39 r., 46 v. i 57 v.; ARV, MR 9406, f. 83 v.; ARV, MR 9349, f. 36 v.; ARV, MR 9351, ff. 31 v., 53 r. I 53 v.; ARV, MR 9352, f. 64 v.; ARV, MR 9353, f. 52 v.; ARV, MR 9354, f. 58 r.
Maria de Boil	1445-1458	ARV, MR 9348, ff. 29 v., 38 r., 48 v., 58 v.; ARV, MR 9406, f. 82 r., 105 v. i

		223 r.; ARV, MR 9349, f. 36 r.; ARV, MR 9350, f. 30 v.; ARV, MR 9351, ff. 44 r. I 52 r.; ARV, MR 9353, ff. 43 v. i 51 r.; ARV, MR 9354, f. 57 v.; ARV RC 475, f. 7 v.
Isabel Colomer	1445-1447	ARV, MR 9348, ff. 31 v., 44 r. i 57 v.; ARV, MR 9406, ff. 82 r., 108 r. i 221 v.; ARV, MR 9349, f. 34 v.; ARV, MR 9350, f. 34 r.; ARV, MR 9351, ff. 31 r. I 53 r.
Madona Castelleta	1445	ARV, MR 9348, f. 14 r.
Beatriu Gilabert	1445-1452	ARV, MR 9348, f. 46 v. i 57 v. ; ARV, MR 9406, ff. 104 r. i 221 r. ; ARV, MR 9349, f. 34 v. ; ARV, MR 9350, f. 37 r. ; ARV, MR 9351, ff. 30 v. i 53 r. ; ARV, MR 9352, f. 68 r. ; ARV, MR 9353, f. 50 v. ; ARV, MR 9354, f. 56 r.
Margarida	1446	ARV, MR 9406, f. 80 v.
Damiata	1446	ARV, MR 9406, f. 80 v.
Beatriu Tolosana	1446-1452	ARV, MR 9406, f. 80 r.; ARV, MR 9349, f. 42 v.; ARV, MR 9354, f. 37 r.
Úrsula d'Horta	1447-1452	ARV, MR 9351, ff. 31 v., 44 r. i 53 v.; ARV, MR 9352, f. 64 v.; ARV, MR

		9353, f. 52 v.; ARV, MR 9354, f. 60 r.
Joana Vincensa (serveix a la casa)	1447	ARV, MR 9351, f. 50 r.
Beatriu Manresa	1448-1450	ARV, MR 9352, ff. 64 v. i 71 v
Altres filles de nobles que resideixen a la Cort		
Joana Beneta *	1458	ARV RC 472, ff. 15 r., 16 r., 16 v., 17 r., 17 v., 20 v., 21 r., 21 v.
Violant Cifré *		
Beatriu Cifré *		
Damiata		
Beatriu vidua d'Exea		
Filla de Bernat Çalba		
Caterina, esposa de Felip Ferrer		
María Muñoz de Tordesillas		
María, filla de García de Santander (pastadora) *		
Isabeleta, filla de Joan Navarro, el reboster *		
Isabel Mata *		
Carmina Çalba		
Eleonor de Heredia		
Camarlenc		
Berenguer d'Hostalric *	1416-1458	ARV, MR 9342, f. 40 v., 52 v., 58v., 59r., 60 r., 60v., 66v., 69r. ; ACA, MR 535,

		f. 21v., 50v. ; ACA, MR 536, ff. 7r i 54v. ; ACA, MR 537, f. 21r., 26r., 34r., 42v., 51r., 55r.; ACA, MR 538, f. 64, r, 66 r ; ACA, MR 540, f. 35 v.; ACA, MR 541, f. 84 v., 90 v., 92 r., 106 v.; ACA, MR 425, ff. 71 v., 75 r., 78 v., 85 v. 94 v., 130 v., 139 v., 148 r., 150 r. I 155 r.; ARV, MR 9344 ff. 40v., 56r., 65v., 67v. ; ARV, MR ff. 15r., 36v., 47r. ; ARV, MR 9346 ff. 21v., 27r., 31r., 40r., 44r., ARV, MR 9347 f. 57v. ; ACA, MR 544,2, f. 61 v.(de casa del rei); ACA, MR ; ARV, RC 472, f. 6 r.
Berenguer de Vilaragut *	1418-1458	ACA, MR 538, f. 66 v.; ACA, MR 544,1, f. 31 r., 34v. ; ACA, MR 544,2 ff. 29 r., 66 v. ACA, MR 544, 3, f. 31r. ; ACA, MR 545 f. 53 r.; ARV, MR 9348, ff. 28v., 35v., 44r., 55v. ; ARV, MR 9406, ff. 86r. i 87r. ; ARV, MR 9349, ff. 26 r. i 41 v ; ARV, RC 472, f. 6 r.
Joan de Pròxida *	1445-1458	ARV, MR 9348, ff. 55v. i 56r. ; ARV, MR 9406, f.

		110 v ; ARV, RC 472, f. 6 r.
Joan d'Argentona	1447	ARV, MR 9351, f. 43 r.
Guillem de Vic *	1458	ARV, RC 472, f. 6 r.
Cambrers		
Andrés de Tordesillas	1416-1425	ARV, MR 9342, ff. 27 v., 39 r. 39 v. ; ACA, MR 535, f. 42 r., 59 r. ; ACA, MR 536, f. 35 r., 46 v. ; ACA, MR 537, f. 23 r.; ACA, MR 538, f. 52 r.; ACA, MR 539, f. 31 v.; ACA, MR 540, f. 24 v.; ACA, MR 541, f. 79 v., 102 v., 103 r., 105 r. I 105 v.; ACA, MR 425, ff. 71 v., 109 v., 146 v., 150 r. I 155 v.; ARV, MR 9344, ff. 62 r. i 64 v.; ARV, MR 9345, f. 44 v.
Miguel de Vilagenís	1423-1425	ARV, MR 9344, ff. 57 v.; ARV, MR 9344(1424). f. 4 v. i 6 r.; ARV, MR 9346, f. 6 r.
Juan de Valladolid	1420-1424	ARV, MR 9344, f. 62 v. ACA MR 425, f. 86 v.
Juan de Cabrera	1416-1418	ACA MR 536, f. 50 r. ACA MR 538, ff. 58 r., 63 v.
Gabriel Sagra *	1417-1458	ARV, MR 9342, f. 45 v., 76 v. ; ARC, MR 537, f. 30 v.; ARV, MR 9347, ff. 2 r., 27

		r., 37 r., 38 v., 51 v., 60 v., 61 r., 61 v., 64 r., 66 v., 67 r., 67 v. i 68 r. ; ACA MR 542 ff. 21 r., 21 v., 22 r., 38 r., 50 r., 56 r. ACA, MR 543,1, f. 38 v., 47 v. ; ACA, MR 543,2, f. 17 r., 24 v., 44 r. ; ACA, MR 544,1, f. 23 r., 27 r., 45 r.; ACA, MR 544,2, ff. 29 v., 31 r., 57 v., 65 v.; ACA MR 544,3, ff. 44 v., 45 r., 45 v.; ACA, MR 545, ff. 61 r., 64 r., 75 r.; ARV, MR 9348, ff. 23 v., 24 r., 25 r., 26 r., 32 r., 34 v., 39 r., 46 r., 50 r. i 57 . ; ARV, MR 9406, ff. 82 v., 97 r., 98 r., 103 r, i 222 r. ; ARV, MR 9349, ff. 34 r., 36 r i 37 v. ; ARV, MR 9351, f. 31 v. ARV, RC 472, f. 6 r.
Lluís de Montagut	1427	ARV, MR 9347, f. 53 r.
Lluís Belluga	1446	ARV, MR 9406, ff. 98 r
Joan Belluga	1458	ARV, RC 475, f. 35 r.
Antoni Alamany *	1458	ARV, RC 473, ff. 40 v., 42 r., 79 r., 81 r., 83 r., 86 v. i 102 r. ; ARV, RC 475, f. 28 v., 36 v. i 37 r.
Ajudants de cambra		
Joan Dauça	1416-1420	ARV, MR 9342, ff. 5 r, 5 v., 21 v. ; ACA, MR 535, f. 25 v. ; 28 r., 42 v., 55 r. ;

		ACA, MR 536, f. 18 r, 37 r.; ACA, MR 538, f. 43 v.; ACA, MR 540, f. 32 r.
Juan de Ribera	1416-1429	ARV, MR 9342, f. 21 v., 77 v., 106 v. ; ACA, MR 535, f. 25 v., 28 r., 43 r., 55 r., 37 v. ; ACA, MR 537, f. 21 v., 30 r.; ACA, MR 538, f. 47 v. ;ACA, MR 540, f. 24 v.; ACA, MR 541, f. 86 r.; ACA, MR 425, f. 89 r.; ARV, MR 9344, ff. 37 v., 62 r. ; ACA, MR 9345, ff. 36 r. i 43 r ?. ; ARV, MR 9346, ff. 28 v., 41 r. i 42 r. ; ARV, MR 9347, ff. 23 v., 29 r., 42 r., 42 v. i 47 v. ; ACA, MR 542, ff. 20 v., 28 r., 50 r.
Juan de Cabrera (com ja hem vist més amunt, ascendirà a cambrer)	1416-1418	ARV, MR 9342, f. 41 v.; ACA, MR 535, f. 35v.; ACA, MR 536, f. 17 r., 50 r.; ACA, MR 537, f. 26 r; ACA, MR 538, f. 38 r., 58 r., 63 v.
Gonçalvo de León	1416-1431	ARV, MR 9342, ff. 10 r. i 21 r.; ACA, MR 425, f. 89 r. ; ARV, MR 9344, ff. 37 v. ; ARV, MR 9345, ff. 35 v i 43 v. ; ARV, MR 9346, f. 42 r. ; ARV, MR 9347, ff. 23 v., 30 v. i 47 v. ;

		ACA, MR 542, f. 28 r., 50 v.; ACA, MR 543,1, f. 13 v., 38 v. ; ACA, MR 543,2, ff. 25 r., 33 r. i 44 r. ; ACA, MR 544,1, f. 27 r. i 45 r.; ACA, MR 544,2, f. 27 r., 34 v., 36 v., 52 v.; ACA, MR 544,3,f. 15 v., 31 r.
Paulo de Llória	1417-1432	ACA, MR 536, f. 28 r.; ACA, MR 538, f. 43 v.; ACA, MR 540, f. 24 v.; ACA, MR 541, f. 104 v.; ACA, MR 425, f. 85 v.; ACA, MR 545, f. 58 v., 69 v.
Pedro Agudo	1417-1420	ACA, MR 537, f. 30 v.; ACA, MR 541, f. 88 v. ACA, MR 538, f. 48 r.; ACA, MR 540, ff. 28 v. I 29 r.
García de Tordesillas	1416/1417	ACA, MR 535, f. 25 v., 28 r.
Sancho Marc	1418	ACA, MR 538, f. 41 v
Fernando de Espinosa (tinent del guarda-roba)	1418-1420	ACA, MR 538, f. 39 v.; ACA, MR 540, f. 25 r.; ACA, MR 541, f. 98 r.; ACA, MR 425, f. 88 r.
Rodrigo Medina	1420	ACA, MR 540, f. 40 r.
Rodrigo de Segovia	1420-1421	ACA, MR 425, f. 89 v
Marco degli Coloni* serveix a Violant d'Aragó	1420-1445	ACA MR 425, f. 77 r.; ARV, MR 9348, ff. 21 v., 29 r., 41 r. I 41 v.

Juan de Gomera	1421	ACA, MR 541, f. 100 v.
Juan de Segovia	1421	ACA, MR 541, f. 102 r., 106 v. I 109 r.; ACA, MR 425, f. 78 v., 89 r.
Lope de Soto	1425-1429	ARV, MR 9346, f. 42 r.; ARV, MR 9347, f. 35 r.; ACA, MR 542, f. 34 v., 50 v.; ACA, MR 543, 1, ff. 15 v., 16 r.
Fernando de Valladolid	1427-1429	ARV, MR 9347, ff. 28 r., 42 v., 47 r. i 65 r.; ACA, MR 542, f. 27 r., 50 v., 60 v.
Joan Pellicer	1427	ARV, MR 9347, ff. 29 r.
Berenguer Gilabert	1427-1430	ARV, MR 9347, ff. 23 v., 31 v, 44 v. i 63 r.; ACA, MR 542, f. 28 r., 50 v. ; ACA, MR 543,1, f. 13 v., 38 v. ; ACA, MR 543,2, f. 24 v. i 44 r.
Pere Genoer	1427-1432	ARV, MR 9347, ff. 26 v. i 50 v. ; ACA, MR 542, f. 27 r., 31 r., 45 v. ; ACA, MR 543, 1, ff. 19 v., 38 v., 47 r. ; ACA, MR 543,2, f. 24 v. ; ACA, MR 544,1, f. 18 v., 45 r.; ACA, MR 544,2, f. 20 r., 43 r., 49 r. ; ACA, MR 544,3, f. 15 v.21 r.31 v. 42 v.; ACA, MR 545, f. 67 v.

Salvador Ferrer	1429	ACA, MR 543,1, f. 12 v.
Martí de Sassamon	1429-1431	ACA, MR 543,2, f. 25 r. i 44 r.; ACA, MR 544,1, f. 27 r. i 45 r.; ACA, MR 544,2, ff. 26 v., 52 v.; ACA, MR 544,3, f. 15 v. i 31 r.
Rodrigo de Arévalo	1430-1431	ACA, MR 544,1, f. 27 r. i 45 v.; ACA, MR 544,2, f. 24 r.
Antoni Çabrugada	1430-1456	ACA, MR 544,2, f. 51 v.; ACA, MR 544,3, f. 15 v.; ACA, MR 545, f. 54 v. ; ARV, MR 9348, ff. 37 r., 37 v., 49 r i 55 r. ; ARV, MR 9406, ff. 80 v., 81 r., 108 r i 110 r. ; ARV, MR 9349, f. 40 v. ; ARV, MR 9351, ff. 31 r., 43 r i 52 v. ; ARV, MR 9352, ff. 65 r. i 78 r. ; ARV MR 9410, f. 63 r.
Galceran Gilabert	1431-1432	ACA, MR 544,2, ff. 49 v., 63 v., 65 r.; ACA, MR 544,3, f. 15 v. i 31r.; ACA, MR 545, f. 54 v.
Francesc Rainer	1445-1458	ARV, MR 9348, ff. 21 r., 25 v., 37 v., 46 r. i 53 r.; ARV, MR 9406, ff. 103 v. i 109 v. ; ARV, MR 9349, f. 41 r. ; ARV, MR 9350, f. 37 r. ; ARV, MR 9351, ff. 43 r. i 52 v. ; ARV, MR

		9352, f. 65 v. ; ARV, MR 9353, ff. 32 r. i 52 v. ; ARV, MR 9354, ff. 51 r. i 58 r. En 1458 és cambrer i ajudant de guarda-roba: ARV, RC 473, f. 100 v.; ARV, RC 475, f. 15 r, 15v., 28 r.
Francesc Vidal	1445-1458	ARV, MR 9348, ff. 21 v., 32 v., 33 v., 40 r., 46 v., i 57 r. ; ARV, MR 9349, f. 41 r. ; ARV, MR 9351, ff. 31 v. i 44 r.; ARV, MR 9406, ff. 83 v., 103 v. i 222 r. ; ARV, MR 9350, f. 38 r. ; ARV, MR 9352, f. 65 r; ARV, RC 475, f. 34 v.
Jaume Biel	1445-1450	ARV, MR 9348, ff. 21 v., 29 v., 37 v., 46 v., 57 r. ; ARV, MR 9406, ff. 81 r., 104 r i 221 r. ; ARV, MR 9349, f. 35 r. ; ARV, MR 9351, ff. 30 v., 43 r. i 52 v. ; ARV, MR 9352, f. 65 r.
Joan de Baena	1445-1452	ARV, MR 9348, ff. 23 v., 33 r., 39 r., 46 v. i 55 r.; ARV, MR 9406, ff. 82 r. I 104 v.; ARV, MR 9350, ff. 24 v., 28 v., 38 v., 39 r., 42 r. I 42 v.; ARV, MR 9351, ff. 31 r., 32 v., 37 r., 41 v., 44 r., 47 r., 49 v., 52 v. i 54 r.; ARV, MR 9352, ff. 59

		r., 61 r., 66 v., 68 r., 72 r., 74 v. I 76 v.; ARV, MR 9353, ff. 32 v., 37 v., 40 v., 44 r., 46 v., 49 v., 50 r., 54 r., 54 v. i 55 r.; ARV, MR 9354, ff. 31 r., 34 r., 38 v., 52 r., 57 v. I 61 r.
Ferran Rainer	1445-1446	ARV, MR 9348, f. 30 r
Guillem de Forenses	1445-1458	ARV, MR 9348, ff. 22 v., 32 r., 42 v., 49 r. i 59 r. ; ARV, MR 9406, ff. 56 r., 80 v., 106 r., 108 r., i 223 r. ; ARV, MR 9349, f. 32 v. ; ARV, MR 9351, ff. 31 v. i 32 r.; ARV RC 475, f. 14 v.
Guillem Gilabert	1445-1450	ARV, MR 9406, ff. 81 r., 103 v. i 110 v. ; ARV, MR 9349, f. 36 r. ; ARV, MR 9351, ff. 30 v., 35 r i 46 r. ; ARV, MR 9352, ff. 65 r., 68 v. i 78 r.
Antoni de la Torre *	1458	ARV, RC 472, ff. 17 r. ; ARV, RC 473, ff. 46 r., 47 v. i 79 v. ; ARV, RC 475, f. 28 v.
Martí d'Horta *	1458	ARV, RC 472, f. 22 v. ; ARV, RC 473, f. 79 r.; ARV, RC 475, f. 28 v.
Gaspar Alamany (ajudant de guarda-roba)	1458	ARV, RC 475, f. 28 v.
García de Miranda	1458	ARV RC 473, f. 47 v.

Cambreira Major		
María Rodríguez de Sarmiento	1416- 1431	ARV, MR 9342, f. 39 r. 58 v., 106 r. ; ACA, MR 535, f. 20 r., 26 r., 27 v., 32 r., 33 r., 35 r., 44 r., 62 v., 65 r.; ACA, MR 536, f. 30 r ; ACA, MR 537, ff. 25 r., 43 r., 53 r.; ACA, MR 538, f. 25 v., 51 v., 56 v.; ACA, MR 539, f. 43 v.; ACA, MR 540, f. 29 v.; ACA, MR 425, f. 86 v.; ARV, MR 9345, f. 27 v ; ARV, MR 9346, f. 21 v. (ací la reina li dóna diners per ingressar en un convent) ; ARV, MR 9347, ff. 34 v., 48 r. ; ACA, MR 542 ff. 26 v., 52 r. ; ACA, MR 543,1 ff. 11 v. 14 v., 15 r.; ACA, MR 544, 1 f. 32 v., 37 v.; ACA, MR 544,2, ff. 31 v., 55 r.
Cambreiros		
Constança de Ferrera	1416	ARV, MR, 9342, ff. 11 r. 11v ; ACA , MR 535, ff. 26 r., 27 v.
Elionor Martínez	1416-1417	ARV, MR 9342, ff. 8 v., 40 v; ACA, MR 535 f. 45 r.;

		ACA, MR 537, f. 25 v., 34 v., 43 v.,
Maria Roís	1416-1424	ACA, MR 535, f. 27 r., 27 v.; ACA, MR 537, f. 27 v., 38 v., 46 v.; ACA, MR 540, f. 39 r.; ACA, MR 425, f. 87 v.; ACA, MR 541, f. 88 r.; ARV, MR 9344, ff. 40 v., 62 r., 64 v., 65 r.
Sancha Gómez	1416-1429	ACA, MR 535, f. 22 v., 27 v., 45 r., 57 r.; ACA, MR 536, f. 30 v.; ACA, MR 537, ff. 44 r., 44v.; ACA, MR 538, f. 55 v.; ACA, MR 540, f. 29 r.; ACA, MR 541, f. 88 r.; ACA, MR 425, ff. 89 v., 95 r.; ARV, MR 9345, f. 36 r.; ACA, MR 542, f. 35 v., 53 v.; ACA, MR 543,1, f. 12 r.
Joana de Castellnou	1430-1432	ACA, MR 544,1, f. 40 r.; ACA, MR 544,2, f. 20 r. I 52 v.; ACA, MR 545, f. 52 v.
Celestina Guitart	1431-1432	ACA, MR 544,3, f. 31 v.; ACA, MR 545, f. 53 v.
Isabel Çabrugada	1432	ACA, MR 545, f. 58 r.
Úrsula de Castro	1445-1447	ARV, MR 9348, ff. 22 r., 31 v., 38 v., 46 v., 58 r.; ARV, MR 9406 ff. 82 r., 104 r., 221 v.; ARV, MR 9349, f. 34 v.; ARV, MR

		9350, ff. 37 v. i 38 r.; ARV, MR 9351, ff. 31 r. i 53 r.
Susana de Mura	1445-1447	ARV, MR 9348, ff. 22 r., 31 v., 38 v., 46 v.; ARV, MR 9406 ff. 82 r., 104 r. I 221 v.; ARV, MR 9349, f. 34 v. ARV, MR 9350, f. 38 r. ARV, MR 9351, ff. 31 r. i 53 r.
Elionor Curto *	1451-1458	ARV, MR 9353, f. 53 r.; ARV, RC 472, ff. 16 r i 20 v. ARV, RC 475, f. 25 v
Leonarda de Castro *	1451-1458	ARV, MR 9353, f. 53 r.; ARV, RC 472, ff. 16 r I 22 r.; ARV, RC 473, ff. 50 v. 51 v. i 54 r.
Isabel Soler *	1458	ARV, RC 472, f. 17; ARV, RC 473, ff. 51 r. i 51 v.
Mosses de Cambra		
Joana Soto	1416-1418	ARV, MR 9342, ff. 17 v., 25 v., 54 r.; ACA, MR 535, f. 46 r, 57 r.; ACA, MR 536, f. 34 v. ; ACA, MR 537, f. 47 v.; ACA, MR 538, f. 55 v.
Elvira de Santander	1416-1430	ARV, MR 9342, f. 11 v., 20 r., 54 v., ACA, MR 535 f.

		27 r., 27 v. 45 v., 57 r.; ACA, MR 536, f. 28 v.; ACA, MR 537, f. 47 r.; ACA MR 538, f. 51 r. ACA, MR 540, f. 38 r.; ACA, MR 541, f. 85 v.; ACA, MR 425, f. 86 v.; ACA, MR 542, f. 26 r.; ACA; MR 542, f. 53 r., 60 v.; ACA, MR 543,1, f. 35 r.; ACA, MR 543,2, f. 46 r.; ACA, MR 544,1, f. 29 r.; ACA, MR 544,1, f. 40 v.
Constança de Valladolid	1418-1421	ARV, MR 9342, f. 40 r., 56 r., 78 v.; ACA, MR 537, f. 26 r., 47 r.; ACA, MR 538, f. 51 v.; ACA, MR540, f. 38 r.; ACA, MR 541, f. 96 r.; ACA, MR 425, f. 82 v., 86 v., 93 v. i 160 r.
Constança de Vilaragut	1421	ACA MR 425, f. 105 r.
Joaneta de Vergues	1424-1432	ARV, MR 9345, f. 34 v., 47 v. ARV, MR 9347, f. 48 r.; ACA, MR 542, f. 28 v.; ACA, MR 545, f. 59 v.
Caterina de Tremicén	1427-1429	ARV, MR 9347, ff. 34 r. i 50 v.; ACA MR 543,1, f. 12 r.; ACA, MR 542, f. 30 r., 54 r.; ACA, MR 543,1, f. 12 r.
Margarida Burgara	1429-1430/1445-1446	ACA, MR 543, f. 35 v.; ARV, MR 9348, ff. 30 v.; 39 r.; 46 r i 58 v.

Oficis femenins:		
La “covigera”		
María Sánchez	1416-1431	ARV, MR 9342, ff. 1 r., 22 v., 41 r. 54 r., 106 r.; ACA, MR 535, ff. 26 v., 45 v., 56 v.; ACA, MR 536, f. 34 v.; ACA, MR 537, f. 26 v., 44 r.; ACA, MR 538, f. 55 v.; ACA, MR 540, f. 25 v.; ACA, MR 541, f. 90 v.; ACA, MR 425, f. 87 v.; ARV, MR 9345, f. 37 v.; ARV, MR 9346, ff. 22 v. I 25 v.; ARV, MR 9347, ff. 36 r., 46 r. i 55v.; ACA, MR 544,1, ff. 32 r, 40 r.; ACA, MR 544,2, f. 14 r., 32 v., 44 r.; ACA, MR 544,3, f. 16 r. i 31 v.; ACA, MR 545, f. 50 r.
Constança de Vilacreus	1436	NARBONA CÀRCELES, María, “Noblas donas...”, “ p. 104
L’escombradora		
Caterina de Vila-Real *	1416-1421	ARV, MR 9342, f. 2 v., 54 v., 78 v., ACA, MR 535, f. 27 r., 46 v., 58 r.; ACA MR 536, f. 32 v; ACA, MR 538, f. 37 r.; ACA, MR 425, f. 87 v.

La bacinera		
María de Carrión	1416-1424	ARV, MR 9342, ff. 8 r., 25 v.; ACA, MR 535, f. 46 r., 57 v.; ACA, MR 536, f. 31 r.; ACA, MR 541, f. 90 v.; ACA, MR 425, f. 86 v.: ARV, MR 9345, f. 34 r.
La bugadera		
María Roís	1416-1418	ARV, MR 9342, f. 79 v.; ACA, MR 535, f. 27 v.; ACA, MR 536, f. 27 v., 38 v., 46 v.; ACA, MR 538, f. 54 v.
Joana Torrelles	1416-1418	ARV, MR, 9342, ff. 53 r., 79 r.; ACA, MR 537, f. 43 v. i MR 538, f. 41 r.
Estefania de Montcada	1416-1425	ARV, MR 9342, f. 105 v.; ACA MR 540 f. 32 v. I ARV, MR 9346, f. 40 r.
Caterina Fernández	1416-1431	ARV, MR 9342, ff. 56 v., 77r ; ACA, MR 537, f. 47 v.; MR 538, f. 47 r.; ACA MR 540 f. 38 r. ; ACA, MR 541, f. 90 v.; ARV, MR 9347, ff. 35 r. i 65 v. ; ACA, MR 544,1, f. 40 v. ;ACA, MR 544,2, f. 14 v., 56 v.; ACA, MR 544,3, (ací és llavanera. Estem a l'any 1431) f. 17 v., 31 v. i ACA, MR 545, f. 54 v.

Maria Boix	1417	ACA MR 536 f. 36 v
Elvira de Santander	1427-1431/32	ARV, MR 9347, ff. 26 r. i 48 v.; ACA, MR 542, ff. 53 r., 60 v.; ACA, MR 544,1, f. 40 v.; ACA, MR 544,2, f. 23 v.; ACA, MR 545, f. 75 v.
Violant de Bruna	1431	ACA, MR 544,2, f. 53 v.; ACA, MR 544,3, f. 31 v.
Maria de Fita	1445-1452	ARV, MR 9348, ff. 21 r., 25 v., 30 v., 39 r., 48 r. i 57 v. ; ARV, MR 9406, ff. 82 v., 105 v., 222 r. ; ARV, MR 9349, f. 36 r. ; ARV, MR 9351, ff. 30 v., 44 r. i 52 v. ; ARV, MR 9352, f. 64 v. ; ARV, MR 9353, ff. 37 r. i 51 v. ; ARV, MR 9354, f. 57 v
Antonia Salines	1445-1452	ARV, MR 9348, ff. 22 r., 30 r., 38 v., 49 r. i 57 v. ; ARV, MR 9406, ff. 82 r., 108 r., 222 v. ; ARV, MR 9349, f. 35 r. ; ARV, MR 9351, ff. 30 v., 43 r. i 53 r. ; ARV, MR 9252, ff. 64 v. i 76 r. ; ARV, MR 9353, f. 52 r. ; ARV, MR 9354, f. 56 v.
Esclus		

Caterina “la negra”	1416-1418	ARV, MR 9342, ARV , MR 35 r., f. 39r., 56 r., 78 r. ; ACA, MR 535, f. 67 r. ; MR 536, f. 44 v. ; MR 537, f. 48 r.; MR 538, f. 53 r.
Bàrbera	1451	ARV MR 9353, f. 53 r
Lucieta	1458	ARV, RC 472, f. 18 r.; ARV RC 475, f. 40 r.
Carles *	1458	ARV RC 472, f. 18 r.; ARV RC 473, f. ARC RC 472, f. 18 r. I ARV RC 473, f. 78 v., respectivament.
Joan i Joana *		
Jordi (Baseta) *		
Joan, esclau negre		
Joan Palau		
El guarda-roba		
El sastre		
Joan de Vergues	1416-1431	ARV, MR 9342, ff. 43 v., 47 v., 52 r., 58 r., 60 v., 61 v., 62 v., 63 r., 66 v., 67 r., 67 v. i 68 r., 80 v., 81 r., 89 r. ; ACA, MR 535, ff. 62 v.; ACA, MR 536, f. 33 v., 40 v., 53 r. ; ACA, MR 537, f. 24 v., 27 r., 30 r., 31 v., 39 r., 51 r., 51 v., 53 r., 55 r. ;ACA, MR 538, ff. 23 r., 23 v., 25 r., 38 r., 57 r., 57 v., 62 v., 65 v. I 66 v.; ACA, MR 539, ff. 31 v., 35

		<p>r., 39 r. I 42 v.; ARV MR 9344 , f. 67 v.; ; ACA, MR 540, f. 30 r.; ACA, MR 541, f. 76 v., 96 v., 104 v.; ACA, MR 425, 84 r., f. 98 r.; ARV, MR 9345, f. 48 v. ; ARV, MR 9346, f. 34 r. ; ARV, MR 9347, ff. 28 r. i 45 r. ; ACA, MR 542, ff. 28 v., 50 r., 55 v. i 62 r. ; ACA, MR 543,1, f. 40 r. ; ACA, MR 543,2, ff. 21 r.28 r. ; ACA, MR 544,1, f. 18 v., 29 v. i 49 v.; ACA, MR 544,2, f. 14 v., 22 r. i 55 r. ; ACA, MR 544,3, f. 16 r., 18 r., 21 v., 33 v.; ACA, MR 545, ff. 44 v. i 63 r.</p>
Joan de Valladolid	1417-1431	<p>ACA, MR 536, f. 29 r.; ACA, MR 538, f. 43 r.; ACA, MR 540, f. 30 r.; ACA, MR 541, f. 76 v., 90 r. I 108 r.; ACA, MR 425, f. 89 v.; ARV, MR 9347, ff. 28 v. I 48 v.; ACA, MR 542, ff. 45 v., i 54 r.; ACA, MR 543,1, f. 13 v.; 38 r.; ACA, MR 543,2, ff. 21 r.43 v.; ACA, MR 544,1, f. 29 v., 48 v.; ACA, MR 544,2, f. 20 v., 56 r., 58 v. ACA, MR 544,3, ff. 16 r.; ACA, MR 545, 44v., f. 58 r</p>

Domingo de la Foç	1445-1452	ARV, MR 9348, ff. 22 v., 30 v., 39 r. 46 r. i 57 r. ; ARV, MR 9406, ff. 82 v., 103 v., 221 v. ; ARV, MR 9349, f. 35 r. ; ARV, MR 9351, ff. 30 v., 43 r., i 53 r. ; ARV, MR 9352, f. 64 r. ; ARV, MR 9353, f. 52 v. ; ARV, MR 9354, f. 58 r.
Brodadors		
Caterina Rodríguez	1416-1432	ARV MR 9342, ff. 22 r., 29 v., 54 v., 78 v.; ACA, MR 535, f. 46 v. i 58 r., 67 r.; ACA, MR 536, f. 37 v. ; ACA, MR 537, f. 46 v. ;ACA, MR 538, f. 45 v.; ACA, MR 540, f. 29 r.; ACA, MR 541, f. 90 v.; ACA, MR 425, f. 101 r.; ARV, MR 9345, f. 36 v. ; ARV, MR 9347, ff. 36 r. i 51 r. ;ACA MR 544,1, ff. 32 r. I 40 r.; ACA, MR 544,2, f. 26 v., 44 r.; ACA, MR 544,3, , f. 16 r., 31 v.; ACA MR 545, f. 50 r.
Joan Figueres	1417-1425	ARV, MR 9342, f. 76 r.; ACA, MR 537, f. 53 v.; ACA, MR 538, f. 39 v.; ACA, MR 425, f. 74 r., 101

		r. I 155 r.; ARV, MR 9346, ff. 28 v., 38 v. i 39 r.
Jaume Soler	1427-1431	ARV, MR 9356, f. 22 v.; ARV, MR 9347, ff. 26 v. I 45 v.; ACA, MR 542, f. 25 r.; ACA, MR 542, ff. 39 r., I 54 r.; ACA, MR 543,1, 15 r.; ACA, MR 543,2, f. 20 r., 33 v., 45 r.; ACA, MR 544,1, f. 34 v., I 44 r.; ACA, MR 544,2, f. 28 v., 48 r., 53 r., 34 r.; ACA, MR 544,3, f. 16 r.,17 r., 23 r.; ACA, MR 545, ff. 44 v., 54 v.
Costurera		
Na Margarida	1416	ACA, MR 535, f. 21 r.
Na Pastoreta	1431	ACA, MR 544, 3, f. 43 v. ; ARV, MR 9348, ff. 20 v., 31 r., 39 r., 49 v. i 59 r. ; ARV, MR 9406, ff. 82 r., 108 r. i 223 r. ; ARV, MR 9349, f. 42 v.
Seders		
Angelina de Salvatierra	1425-1431	ARV MR 9346, f. 22r.; ARV, MR 9347, ff. 28 v. i 45 r. ; ACA, MR 542, f. 26 r. ; ACA, MR 543,1, f. 35 v. ; ACA, MR 543,2, f. 15 v., 39 r. ; ACA, MR 544,1, 34 v.; ACA, MR 544,2, f.

		23 r. 40 r., 52 r. ; ACA, MR 544,3, f. 16 r., 31 v. ; ACA, MR 545, f. 52 r.
Pau Vines	1445	ARV, MR 9348, ff. 5 r., 5 v. i 6 r.
Pellissers		
Bernat Bonmacip	1416-1451	ACA, MR 535, f. 62 v.; ACA, MR 536, f. 33 r.; ACA, MR 537, f. 27 r.; ACA, MR 538, ff. 38 r. i 57 r.; ACA, MR 540, f. 25 r.; ARV, MR 9345, f. 39 v.; ARV, MR 9347, f. 26 v. i 44r.; ACA, MR 542, ff. 30 v., 54 r.; ACA, MR 543,1, ff. 19 r., 39 v.; ACA, MR 543,2, ff. 27 v., 45 r.; ACA, MR 544,1, ff. 29 v., 48 v.; ACA, MR 544,2, f. 25 v., 34 r., 51 v. ACA, MR 544,3, f. 16 r.; ACA, MR 545, f. 45 r., 60 v.; ARV, MR 9348, ff. 33 r., 39 r., 48 r. I 57 r.; ARV, MR 9406 ff. 82 v., 105 v. I 222 v.; ARV, MR 9349, f. 36 v.; ARV, MR 9353, f. 51 r.
Pasqual Navarro (ajud.)	1418-1420	ACA, MR 538, f. 50 v.; AC, MR 540, f. 30 r.; ACA, MR 541, f. 96 v.; ACA, MR 425, f. 87 r.

Velers		
Berenguer Soler	1416-1424	ARV, MR 9342, ff. 67 v. i 73 r. ; ACA, MR 535, ff. 47 v., 51 v., 62 r., 63 v. ; ACA, MR 536, f. 28 v. ; ACA, MR 537, f. 31 v.; ACA, MR 538, ff. 33 r., 58 r.; ACA, MR 539, f. 24 r., 24 v., 25 r. i 25 r.; ACA, MR 540, f. 35 v. I 40 v ; ACA, MR 541, f. 86 r.; ACA, MR 425, f. 74 r., ARV, MR 9345, f. 46 r.
Francesc Soler	1418	ACA, MR 538, ff. 24 v.,
Físics		
Francesc de Burgos *	1416-1431	ARV, MR 9342, ff. 18 r. i 23 r; ACA, MR 535, f. 26 r., 39 r., 52 r.; ACA, MR 536, f. 35 v.; ACA, MR 538, f. 44 v.; ACA, MR 540, f. 31 v.; ACA, MR 541, f. 91 v.; ACA, MR 425, f. 88 v.; ARV, MR 9345, f. 18 r. i. 39 r.; ARV, MR 9347, f. 29 r.54 r.; ACA, MR 542, f. 35 r., 53 v., 62 v.; ACA, MR 543,1, f. 39 v.; ACA, MR 543,2, f. 23 v.; ACA, MR 544,1, f. 31 v., 49 r.; ACA, MR

		544,2, f. 30 r., 57 r. .;ACA, MR 544,3, f. 17 v.
Joan Vignes	1424	ARV, MR 9345, f. 39 v.
Gabriel García (cirurgià)*	1444-1452	ARV, MR 9348, ff. 6 r., 13 v., 23 r., 32 v., 40 r., 48 v. i 57 v. ; ARV, MR 9406, f. 83 v., 105 v. i 222 v. ; ARV, MR 9349, ff. 34 r. i 36 v. ; ARV, MR 9350, f. 41 r. ; ARV, MR 9351, f. 35 v. i 52 v. ; ARV, MR 9352, f. 66 r. ; ARV, MR 9353, f. 53 v. ; ARV, MR 9354, ff. 51 r. i 55 v.; ARV RC 260, f. 130 v.
Jaume Roig *	1458	ARV RC 472, 2 v., 17 r I 27 r.; ARV RC 475, f. 3 v.
Jaume Radio	1458	Inventari <i>post mortem</i> de la reina transcript per Toledo Girau, J.
Pere Jordà	1458	ARV RC 475, f. 3 v.
Francesc Gorrell	1458	ARV RC 475, f. 3 v.
Mestre Bartomeu	1458	ARV RC 475, f. 3 v.
Cirurgians		
Antoni Gras	1417	ACA, MR 536, f. 20 v. i 21 r., 46 v.; ACA, MR 537, f. 35 r.

Antonia de Santa Sofía (cirurgiana)	1420	ACA, MR 540, f. 35 r.
Pere el Genovés	1430	ACA, MR 544,1, f. 49 r.
LA CAPELLA		
El confessor		
Antoni Carmona	1416-1431	ARV, MR 9342, ff. 7 r., 7 v., 27 r. ; ACA, MR 535, f. 20 v., 24 v., 39 r., 52 r. ; ACA MR 536, f. 36 v., 45 v.; ACA, MR 538, f. 25 v., 42 r., 62 r.; ACA, MR 540, f. 31 v.; ACA, MR 541, f. 91 r.; ACA, MR 425, f. 89 r. ; ARV, MR 9344, f. 44 v. ; ARV, MR 9345, f. 40 r. ; ARV, MR 9347, ff. 24 v. i 35 r., 44 v.; ACA, MR 544,2, f. 65 v.
Andreu Carmona	1423/1424	ARV, MR 9344, f. 66 v.
Antoni de Riera	1445	ARV, MR 9348, f. 42 r.
Rafael de Ribes	1458	ARV, RC 472, f. 2 r., 13 r.; ARV, RC 475, f. 1 r.
Joan Vendrell	1458	ARV, RC 475, ff. 13 v. i 14 r
L'Almoiner		
Pere Eres	1416-1431	ACA, MR 535, f. 50 v.; ACA, MR 536, f. 35 v i 43

		<p>r.; ACA, MR 537, f. 38 r.; ACA, MR 538, ff. 38 v., 63 r.; ACA, MR 541, f. 76 v. i 90 r.; ACA, MR 425, f. 136 v.; ARV, MR 9347, ff. 25 v., 46 v. i 65 r.; ACA, MR 542, ff. 26 v., 42 r., 50 r. i 61 r.; ACA, MR 543,1, f. 36 r. escolà; ACA, MR 543,2, f. 15 v. i 33 v.; ACA, MR 544,1, f. 51 v. i 52 v. (Ací fa una entrega a una dona pobra i el seu fill d'un drap de burell per fer una almoina el dia de Nadal) ; ACA, MR 544,2, ff. 24 v., 54 r., 54 v., 55 v., 63 v., 64 r.; ACA, MR 544,3, f. 16 r., 17 r., 21 r., 28 r., 33 r. i 38 r.; ACA, MR 545, ff. 46 r., 46 v., 49 r., 51 r., 65 r.</p>
Joan Fuster	1424-1445	<p>ARV, MR 9345, f. 27 r. ; ARV, MR 9348, ff. 20 v., 24 v., 26 v., 30 v., 35 r., 39 r., 46 r., 50 v. i 51 r. ; ARV, MR 9406, ff. 80 v., 82 r., 87 r., 97 r., 97 v., 103 r., 103 v., 223 r.</p>
Escolà de capella		
Ferran de Riaça	1416-1431	<p>ARV, MR 9342, f. 24 r., 79 r. ; ACA, MR 535, ff. 58 r.</p>

		i 47 r. ; ACA, MR 536, f. 29 v.; ACA, MR 540, f. 39 v.; ACA, MR 538, f. 44 r.; ACA, MR 541, f. 85 v.; ACA, MR 425, f. 87 r.; ARV, MR 9347, f. 63 r. ; ACA, MR 542, f. 39 v., 50 r., 61 r. ; ACA, MR 543,1, ff. 28 r., 28 v. i 30 v. ; ACA, MR 543,2, ff. 22 v. i 42 v. ; ACA, MR 544,1, f. 28 v., 43 v.; ACA, MR 544,2, f. 26 v.
Diego de Ciessa	1417-1431	ACA, MR 536, f. 30 v.; ACA, MR 538, f. 40 v.; ACA, MR 540, f. 35 r.; ACA, MR 541, f. 90 r.; ACA, MR 425, f. 87 r., 107 r.; ARV, MR 9347, f. ff. 29 v. i 46 v. ; ACA, MR 543,1, f. 11 r. ; ACA, MR 543,2, f. 22 v., 29 r. i 42 r. ; ACA, MR 544,1, f. 28 v.
Joanico Toranit	1427-1431	ARV, MR 9347, ff. 31 r. i 45 v. ; ACA, MR 542, f. 39 v. i 50 r. ; ACA, MR 543,1, ff. 11 r., 24 r., 36 v. ; ACA, MR 543,2, f. 22 v. ; ACA, MR 544,1, f. 22 v., 28 v., 43 v.; ACA, MR 544,2, ff. 28 r., 54 v.; ACA, MR 544,3, f. 16 r.; ACA, MR 545, ff. 44 v., 60 v.

Joanico d'Auson	1428-1431	ACA MR 542, f. 39 v. i 50 r. ; ACA, MR 543,1, ff. 11 r., 24 r., 36 v. ; ACA, MR 543,2, f. 22 v. ; ACA, MR 544,1, f. 22 v., 28 v., 43 v.; ACA, MR 544,2, ff. 28 r., 54 v.
Antonio de Jusen	1430	ACA, MR 544,1, f. 17 v.
Andreu de Ribera	1431	ACA, MR 544,2, f. 30 r., 55 v.; ACA, MR 544,3, f. 16 r.
Joan Queralt (extraordinari)	1432	ACA MR 545, f. 51 v.
Joan Figuerola	1445-1452	ARV, MR 9348, ff. 20 v., 31 v., 39 r., 46 v. i 57 r. ; ARV, MR 9406, ff. 82 r., 104 r. i 222 r. ; ARV, MR 9349, f. 36 v. ; ARV, MR 9350, f. 33 v. ; ARV, MR 9351, ff.43 r. i 52 r. ; ARV, MR 9352, ff. 23 r. 61 v. i 68 v. ; ARV, MR 9353, ff. 31 r. i 52 r ; ARV, MR 9354, f. 57 v.
Pere Tosquella	1445-1447	ARV, MR 9348, ff. 22 v., 27 r., 39 r i 59 r.; ARV, MR 9406, ff. 82 v. i 223 r.; ARV, MR 9349, f. 40 r.
Antoni Gitart	1448-1451	ARV, MR 9352, ff. 64 v. i 68 v.; ARV, MR 9353, f. 32 r (com a capellà).

Miquel d'Alfambra	Martínez	1452-1456	ARV, MR 9354, ff. 30 r i 60 r.; ARV, MR 9410, f. 65 r.
Guillem Mir		1451-1452	ARV, MR 9354, f. 55 v.; ARV, MR 9353, ff. 52 v. I 53 r.
Lloctinent de capella major			
Garcia de Pallaranco		1417-1431	ARV, MR 9342, ff. 38 r. i 74 v. ; ACA, MR 536, f. 45 r. ; ACA, MR 537, ff. 24 v. i 31 r.; ACA, MR 538, f. 39 r.; ACA, MR 540, f. 40 r.; ACA, MR 541, f. 88 r.; ACA, MR 425, ff. 81 r. I 84 v.; ARV, MR 9347, ff. 30 v., 45 v., 56 r., 57 v., 59 r. i 63 v. ; ACA, MR 542, f. 19 v. 39 r., 49 v. ; ACA, MR 543,1, ff. 10 v., 36 r. ; ACA, MR 543,2, ff. 22 v., 32 v., 42 r. ; ACA, MR 544,1, ff. 28 v.43 r.; ACA, MR 544,2, ff. 28 r., 34 r. I 55 v.; ACA, MR 544,3, ff. 16 r., 32 r., 32 v.; ACA, MR 545, f. 51 r., 56 v.
Francesc García		1424	ARV, MR 9345, f. 37 r.
Lop Palazi		1431	ACA, MR 545, f. 16 r., 57 r., 71 r. I 75 r.

Antoni Ferrer	1445-1452	ARV, MR 9348, ff. 21 r., 31 v., 35 r., 39 r., 46 r. i 59 v. ; ARV, MR 9349, ff. 32 v., 41 v. i 43 r. ; ARV, MR 9350, ff. 27 v., 28 r., 30 v., 33 v. i 42 v. ; ARV, MR 9351, ff. 35 r., 36 r., 41 r., 44 v., 46 v., 52 r., i 54 v. ; ARV, MR 9352, ff. 62 r. i 69 v. ; ARV, MR 9354, f. 7 r.
Miquel Lloreng	1458	ARV RC 472, f. 13 r. ; ARV RC 473, f. 100 v.; ARV RC 475, f. 23 v.
Mestre de Capella		
Joan Pérez	1445-1452	ARV, MR 9348, ff. 21 v., 31 v., 39 r., 49 r. I 59 r.; ARV, MR 9349, f. 36 v.; ARV, MR 9351, ff. 43 v. I 52 v.; ARV, MR 9352, f. 65 r.; ARV, MR 9353, f. 52 v.; ARV, MR 9354, f. 44 r.
Músics		
Perrinet Pernostreau	1427	ARV MR 9347, f. 35 v.
Pere de Vallseca	1427	ARV MR 9347, ff. 43 r. I 60 r.
Eduard de Vallseca	1427-1430	ARV MR 9347, ff. 43 r., 53 v., 57 r., 59 r. I 62 v.; ACA MR 542, f. 36 r., 38 v., 41 r., 48 r., 61 r.; ACA MR 543,2, ff. 21 r., 26 v. i 32 r.

Capellans		
Gómez Iváñez de Orens	1416-1420	ARV, MR 9342, ff. 3 r., 3 v. i 20 r.; ACA, MR 535, ff. 24 r., 39 v., 52 v. ; ACA, MR 536, f. 32 r.; ACA, MR 538, f. 37 v.; ACA, MR 425, f. 84 v.
García de Riaça	1416-1431	ARV, MR 9342, ff. 6 r., 6 v. i 20 v. ; ACA, MR 535, f. 24 v., 27 v. (Sacristà en 40 r.), 53 r. ; ACA, MR 536, f. 33 r.; ACA, MR 538, f. 43 v.; ACA, MR 540, f. 30 v.; ACA, MR 541, f. 85 v., 100 v., 103 r. I 106 r.; ACA, MR 425, f. 84 v., 90 v. ARV, MR 9345, ff. 22 v., 33 v. i 37 r. ; ARV, MR 9347, ff. 34 v. i 46 r. ; ACA, MR 542, f. 50 r. ; ACA, MR 543,1, f. 10 v., 36 r. ; ACA, MR 543,2, ff. 22 r., 37 v., 42 r. ; ACA, MR 544,1, ff. 19 v., 28 v. 43 r.; ACA, MR 544,2, f. 26 r.
Gabriel Maeller	1416-1420	ARV, MR 9342, ff. 26 v., 27 r. i 33 v., 75 v. ; ACA, MR 535, f. 61 r. ; ACA, MR 536, f. 43 v.; ACA, MR 538, f. 42 v.; ACA, MR 540, f. 25 r.; ACA, MR

		541, f. 85 v.; ACA, MR 425, f. 84 v.
Bernard Roviradech	1416-1420	ARV, MR 9342, f. 30 v. ; ACA, MR 535, f. 64 r. ; ACA, MR 536, f. 33 r.; ACA, MR 540, f. 30 v.
Joan Fuster	1417-1446/7	ACA, MR 536, f. 55 r.; ACA, MR 538, f. 26 r., 41 r.; ACA, MR 540, f. 30 v.; ACA, MR 541, f. 85 v.; ACA, MR 425, f. 88 v., 118 v., 130 v, 131 r.; ARV, MR 9346, ff. 9 r. i 31 v. ; ARV, MR 9347, ff. 29 v., 48 r. i 58 r. ; ACA, MR 544,1, f. 43 v.; ACA, MR 544,2, ff. 25 r., 54 r.; ACA, MR 544,3, f. 16r. ; ACA; ACA, MR 545, f. 44 v., 57 r.; MR 427, f. 43 r. ; ARV, MR 9349, f. 42 v.
Pere de Moli	1425-1432	ARV, MR 9346, f. 23 r. ; ARV, MR 9347, ff. 29 v. i 49 r. ; ACA, MR 542, 29 r., 50 r., 61 r. ; ACA, MR 543,1, f. 36 v. ; ACA, MR 543,2, f. 15 r., 22 v., 42 r. ; ACA, MR 544,1, f. 28 v.; ACA, MR 544,2, ff. 22 v., 57 v.; ACA, MR 544,3, f. 16 r.; ACA, MR 545, f. 44 v., 51 v.

Berenguer Fuster	1427-1432	ARV, MR 9347, ff. 31 v. i 44 v. ; ACA, MR 542, f. 29 r. ; ACA, MR 543,1, f. 36 r. ; ACA, MR 543,2, ff. 22 v., 42 r. ; ACA, MR 544,1, ff. 25 r., 28 v., 43 r.; ACA MR 545, f. 47 r.
Joan de Cuéllar	1427-1428	ARV, MR 9347, f. 51 r. ; ACA, MR 542, ff. 39 r., 50 r.
Diego Gómez de Castro	1430	ACA, MR 544,1, f. 35 v.
Fernando de Riaça	1431-1448	ACA, MR 544,2, f. 51 v.; ACA, MR 544,3, f. 16 r.; ACA, MR 544,3, f. 31 v.; ARV, MR 9352, f. 23 r. i 65 v.
Pere Sánchez	1431	ACA, MR 544,2, f. 25 r., 57 r.; ACA, MR 545, f. 44 r., 51 r.
Pedro Sancho	1431	ACA, MR 545, f. 57 r.
Andreu Ribera	1431	ACA, MR 545, f. 44 v., 55 v.
Pere Tallada	1431-1452	ACA, MR 545, ff. 44 v., 57 v. I 77 r.; ARV, MR 9348, ff. 28 r., 39 r., 48 r. i 57 r. ; ARV, MR 9406, ff. 83 v., 105 v. i 222 v. ; ARV, MR 9349, f. 34 v. ; ARV, MR 9350, f. 33 v. ; ARV, MR 9351, f. 31 v. ; ARV, MR 9352, ff. 23 r. i 64 r. ; ARV, MR 9354, f. 59 r.

Vicent Alcanyís	1445-1452	ARV, MR 9348, ff. 21 r., 31 v., 39 r., 57 r. ; ARV, MR 9406, ff. 82 r., 104 r., 222 r. ; ARV, MR 9349, f. 35 r. ; ARV, MR 9350, ff. 23 r. i 33 r. : ARV, MR 9351, f. 35 v., 43 r., 52 r. i 55 r. ; ARV, MR 9352, ff. 23 r., 25 r. i 64 r. ; ARV, MR 9353, ff. 31 r., 49 v. i 50 r. ; ARV, MR 9354, f. 43 v.
Valentí Muntadella	1445-1452	ARV, MR 9348, ff. 21 v., 31 r., 39 r., 48 v., 49 r. i 57 r. ; ARV, MR 9406, ff. 83 v., 105 v., 108 r. i 222 v. ; ARV, MR 9350, ff. 27 r. i 37 v. ; ARV, MR 9351, ff. 40 v. i 53 v. ; ARV, MR 9352, ff. 72 r. i 78 r. ; ARV, MR 9353, f. 53 v. ; ARV, MR 9354, f. 58 v.
Esteve Jordà	1445-1447	ARV, MR 9348, ff. 21 v., 31 v., 39 r., 48 v. i 49 r. ; ARV, MR 9406, ff. 82 v., 105 v., 108 v. i 223 r. ; ARV, MR 9349, ff. 34 v. i 44 r. ; ARV, MR 9350, f. 33 r. ; ARV, MR 9351, f. 53 r.
Pere Sancho	1444-1458	ARV, MR 9348, ff. 22 r., 24 v., 30 v., 35 r., 38 r., 45 v., 49 r., i 52 r. ; ARV, MR

		9406, ff. 81 r., 87 r., 97 v., 98 v., 108 v.; ARV, MR 9349, f. 40 r.; ARV, MR 9350, f. 27 v.; ARV RC 475, ff. 25 r., 29 v., 37 r., 37 v. I 38 r.
Joan Canyelles	1444-1456	ARV, MR 9348, ff. 30 r., 39 r., 49 r. i 57 r.; ARV, MR 9406, ff. 82 v. i 222 r.; ARV, MR 9349, f. 35 r.; ARV, MR 9350, f. 33 r.; ARV, MR 9351, ff. 44 r. i 53 r.; ARV, MR 9352, ff. 23 r. i 64 r.; ARV, MR 9353, ff. 46 r. i 50 v.; ARV, MR 9354, ff. 43 v., 56 v. i 57 r.; ARV, MR 9355, ff. 8 r. i 13 r.
Vicent Gregori	1444-1452	ARV, MR 9348, ff. 31 v., 39 r., 46 r. i 57 r.; ARV, MR 9406, ff. 82 v., 103 v. i 221 v.; ARV, MR 9349, f. 36 v.; ARV, MR 9350, f. 33 v.; ARV, MR 9351, f. 43 r.; ARV, MR 9352, f. 68 r.; ARV. MR 9354, f. 43 v.
Pere Vicent	1444-1458	ARV, MR 9348, ff. 46 v. i 53 r.; ARV, MR 9349, ff. 28 r., 40 v. i 43 v.; ARV, MR 9350, ff. 38 v., 41 r. i 43 r.; ARV, MR 9351, ff. 32 v., 46 v. i 52 r.; ARV,

		MR 9352, ff. 61 r., 68 v. i 79 v. ; ARV, MR 9353, ff. 30 r., 40 v., 52 r. i 54 r. ; ARV, MR 9354, f. 33 r.; ARV RC 473, ff. 56 r., 60 v., 68 v., I 79 r.; ARV RC 475, f. 10 r.
Pere Jordà	1444	ARV, MR 9348, f. 59 r.
Francesc Vidal	1449	ARV, MR 9352, f. 78 r.
Joan Comes	1451	ARV, MR 9353, f. 43 r.
Bartomeu Martí	1452	ARV, MR 9354, ff. 33 v., 43 r., 52 r. i 60 r.
Miquel Martínez d'Alfambra	1452-1458	ARV, MR 9354, ff. 30 r i 60 r.; ARV, MR 9410, f. 65 r.; ARV RC 472, f. 2 r.; ARV RC 473, f. 68 v.
L'ORGANITZACIÓ DE LA CASA		
El Majordom		
Mateu Ram	1416-1418	ACA, MR 535, ff. 50 r., 66 r.; ACA, MR 538, f. 45 v.
Bernat Cruïlles *	1420-1458	ACA, MR 540, f. 34 v.; ACA, MR 541, f. 88 v. I 104 r.; ACA, MR 425, F. 74 r., 98 v. I 156 r.; ARV, MR 9344, f. 43 v. ; ARV, MR 9344 (1424) 1 r. ; ARV, MR 9345, ff. 31 r. i 34 v. ; ARV, MR 9346, ff. 3 v., 25 r. i 47 v. ; ARV RC 472, f. 6 r.

Bernat Çalba *	1458	ARV, RC 472, ff. 2 r., 3 r., 4 r., 16 v., 22 r i 26 v.
El sobrecoc		
Lucià de Tudela (ajud.)	1416-1427	ACA, MR 535, ff. 22 r., 47 r., 58 v., 60 r.; ACA, MR 536, f. 27 v., 54 r.; ACA, MR 537, f.25 v.; v.; ACA, MR 538, f. 42.; ARV, MR 9347, ff. 36 v., 42 v., 51 r. (ja apareix com a sobrecoc)
Antoni Ça Era	1418-1429	ACA, MR 538, f. 53 r.; ACA, MR 541, f. 98 v.; ACA, MR 425, f. 89 v.; ARV, MR 9347, ff. 35 r., 56 r. i 60 v.; ARC, MR 542, f- 19 r. I 49 r.
Joan Carbonell	1420	ACA, MR 540, f. 32 r.
Miquel Çaplana	1420	ACA, MR 540, f. 34 r.
Ramon de Cernes	1430-1432	ACA, MR 544,1, f. 46 r.; ACA, MR 544,2, f. 27 v., 56 r.; ACA, MR 544,3, f. 15 r.; ACA, MR 545, f. 55 r.
Ramon Torres	1431/32	ACA, MR 545, f. 44 v.
Joan Xererqui	1445/1450	ARV, MR 9352, f. 62 r.; MR 9411.
El coc		
García Gallego	1416-1417	ARV, MR 9342, f. 5 r.; ACA ME 535, f. 41 r., 53 v.; ACA MR 536 f. 35 r.

Rodrigo de Segovia	1416-1428/1440	ARV, MR 9342, f. 19 v.; ACA MR 542, f. 28 r.
Jaume Sala	1418-1432	ARV, MR 9342, f. 100 r. ACA, MR 535, f. 41 r., 53 v. ; ACA, MR 536, f. 28 r.; ACA, MR 539, f. 34 v.; ACA, MR 540, f. 22 v.; ACA, MR 538, f. 45 r.; ACA, MR 541, f. 86 r.; ACA, MR 425, f. 89 r.; ARV, MR 9345, f. 33 r. ; ARV 9346, f. 29 r. ; ARV, MR 9347, ff. 24 r., 25 r. i 43 r. ; ACA, MR 542, f. 50 v. ; ACA, MR 543,1, f. 13 r. i 31 r. ; ACA, MR 543,2, f. 22 r., 42 r. ; ACA, MR 544,1, f. 30 r., 41 v.; ACA, MR 544,2, ff. 25 r., 51 v. ; ACA, MR 544,3, f. 15 r., 31 r.; ACA, MR 545, f. 56 r.
Fernando de Sanvíctor	1445-1451	ARV, MR 9348, (ff. 22 r. i 30 r., 46 v. i 57 r. ; ARV, MR 9406, ff. 104 v. i 221 v. ; ARV MR 9348, f. 83 v.; ARV, MR 9349, f. 36 r. ; ARV, MR 9351, ff. 30 v. i 44 r. ; ARV, MR 9352, f. 65 r.; ARV, MR 9353, f. 52 r.
Fernando de Santander	1447	ARV, MR 9351, f. 52 v.

Ajudants de cuina		
García Gallego	1416-1420	ACA, MR 535, f. 23 r, 27 v.; ACA, MR 538, f. 48 r.; ACA, MR 540, f. 23 r.
Rodrigo de Segovia	1416-1432	ACA, MR 535, f. 27 v.; ACA, MR 541, f. 85 r.; ARV, MR 9347, ff. 25 r. I 43 v.; ACA, MR 542, f. 50 v.; ACA, MR 543,1, ff. 13 v. i 39 v.; ACA, MR 543,2, ff. 22 r. i 43 r.; ACA, MR 544,1, ff. 30 r. i 41 v.; ACA, MR 544,2, f. 25 r., 52 r.; ACA, MR 544,3, ff. 15 r. i 31 r.; ACA, MR 545, f. 56 v.
Bernat Miquel	1420	ACA, MR 540, f. 26 r.
Alfonso de Fuentes	1421-1427	ACA, MR 425, f. 89 v.; ARV MR 9346, f. 22 v.; ARV, MR 9347, ff. 36 v. i 51 v.
Gonçalvo de Ferrera	1431/32	ACA, MR 545, f. 44 v
Cuina de retret		
Joan Negre	1446-1451	ARV, MR 9349, 41 v.; ARV, MR 9350, f. 37 r. ; ARV, MR 9351, ff. 36 r. i 53 v. ; ARV, MR 9352, f. 65 v. ; ARV, MR 9353, ff. 37 r. i 43 v.
Caterina Ferrer *	1458	ARV RC 473, f. 80 v.

Na Tomasa	1458	ARV RC 475, f. 4 v., 33 v. I 34 r.
Museu		
Narcís López	1416	ACA, MR 535, 30 r. i 40 v., 53 v.
Pere Font	1417-1450	ACA, MR 537, f. 22 v.; ACA, MR 538, f. 44 v.; ACA, MR 540, f. 22 v.; ACA, MR 541, f. 90 r.; ACA, 425, f. 85 v. ARV, MR 9345, 35 v.; ARV, MR 9347, ff. 31 v. i 46 v.; ACA, MR 542, f. 49 v.; ACA, MR 543,1, f. 14 r., 36 r.; ACA, MR 543,2, f. 21 v., 43 r.; ACA, MR 544,1, ff. 30 v., 43 v.; ACA, MR 544,2, f. 24 v., 52 r.; ACA, MR 544,3, f. 15 r.; ACA, MR 545, f. 44 v., 56 r.; ARV, MR 9348, f. 58 r.; ARV, MR 9406, f. 222 r olim; ARV,MR 9349, f. 33 v.; ARV, MR 9351, ff. 30 v. i 52 v.; ARV, MR 9352, f. 68 v.
Joan Capdevila	1445-1448	ARV, MR 9348, ff. 37 v., 49 r. i 57 r.; ARV, MR 9406, f.222 r.; ARV, MR 9349, f. 35 r.; ARV, MR 9351, ff. 31 r., 43 v. i 52 v.;

		ARV, MR 9352, ff. 65 r. i 68 v.
Alfonso de Fita	1458	ARV, MR 473, f. 79 v.
Comprador		
Guillem de Linya	1416-1430	ARV, MR 9342, ff. 13 v., 64 v., 103 r. ; ACA, MR 535, f. 28 v., 33 r., 37 r., 48 v., 59 v., 61 r. 70 r. i 70 v. ; ACA, MR 536, ff. 16 v., 18 r., 22 r., 34 r., 39 v., 47 v., 50 v. 55 v. ; ACA, MR 537, f. 28 r., 32 r., 36 r., 40 r., 48 v., 55 v., 56 r.; ACA, MR 538, f. 26 v., 30 r., 33 v., 41 r., 51 r., 67 r. I 72 r.; ACA, MR 539, ff. 25 v., 29 r., 32 r., 39 v. I 43 r.; ACA, MR 540, ff. 26 v., 32 v., 36 r., 40 v. I 41 v.; ACA, MR 541, f. 78 v. 81 r., 88 r., 89 r. i 102 v.; ACA, MR 425, ff. 72 r., 75 v., 81 r., 85 r., 92 r., 104 r., 110 r., 113 r., 121 v., 124 r., 126 r., 129 v., 136 v. i 153 r.; ARV, MR 9344, ff. 38 v., 41 r., 45 r., 60 r. i 63 r., ARV, MR 9345, f. 23 r., 39 r., 40 v., 48 r. ; ARV, MR 9346, ff. 24 r., 27 r., 30 r., 33 r., 37 r., 39 v. ; ARV, MR 9347, ff. 33 v., 39 r., 40 v., 52 r.,

		59 r ; ACA, MR 542, f. 23 r., 31 v., 37 v., 42 r., 45 r., 55 v. 64 r. ; ACA, MR 543,1, f. 15 v., 19 v., 24 r., 30 v., 41 r., 46 r. ; ACA, MR 543,2, ff. 11 v., 16 v., 32 v. 38 r., 47 r.
Arnau Marco (sots-)	1418-1452	ARV, MR 9342, f. 71 r ; ACA, MR 537, ff.22 r., 22 v.; ACA, MR 540, f. 30 v.; ACA, MR 541, f. 92 r.; ACA, MR 425, f. 155 r. ; ARV, MR 9344 (1424) ff. 6 v., 7 r., 10 v. ; ARV, MR 9345, ff. 15 v., 18 r., 18 v., 19 r., 31 v.; ARV, MR 9346, f. 28 v. ; ARV, MR 9347, f. 54 r. ; ACA, MR 542, ff. 30 r., 48 r., 64 r. ; ACA, MR 543,1, ff. 29 r., 36 v. ; ACA, MR 543,2, ff. 20 r., 45 v. ; ACA, MR 544,1, ff. 19 r., 25 r., 29 v., 33 r., 43 v., 50 r., 53 r. ;ACA, MR 544,2, ff. 16 r., 26 r., 39 r., 46 r., 55 v., 59 r. I 64 v.; ACA, MR 544,3, ff. 15 v., 19 r., 23 r., 28 r.; ACA, MR 545, ff. 45 r., 47 r., 56 v., 62 r., 68 r., 68 v., 69 r. ;ACA 427, F. 42 R.; ARV, MR 9348, ff. 25 r., 26 v., 30 r., 35 v., 37

		v., 41 r., 45 r., 50 r., 53 r., 59 v. ; ARV, MR 9406, ff. 80 v., 81 r., 83 v., 85 r., 85 v., 86 r., 86 v., 87 r., 97 r., 97 v., 98 r., 98 v., 103 r., 104 v., 107 r., 109 r., 109 v., 110 r., 110 v., 221 r., 223 r. ; ARV, MR 9349, ff. 29 r., 35 v., 37 r., 43 r., 46 v. ; ARV, MR 9350, ff. 24 v., 28 v., 31 r., 34 r., 35 r., 38 v., 42 r., i 42 v. ; ARV, MR 9351, ff. 32 v., 36 v., 41 r., 46 v., 49 r., 52 r, 53 v., i 54 r. ; ARV, MR 9352, ff. 59 v., 61 v., 66 r., 68 r, 68 v. i 74 v. ; ARV, MR 9353, ff. 32 v. i 51 r. ; ARV, MR 9354, ff. 55 r. i 57 r.
Joan Pellicer (Ajud.)	1418-1432	ACA, MR 538, f. 49 r.; ACA, MR 540, f. 30 r.; ACA, MR 425, f. 84 r.; ACA, MR 544,2, f. 26 r.; ACA, MR 545, f. 44 v., 54 r. i 71 v.
Arnau Flor (sots-)	1416-1420	ACA MR 535, f. 51 v.; ACA MR 536, f. 27 v.; ACA, MR 540, f. 25 r.
Pere Genoer	1427	ARV, MR 9347, f. 58 v.
Joan Girbés	1449-1456	ARV, MR 9352, ff. 65 r., 65 v., 69 r., 71 v., 74 r., 76 v. i 80 r. ; ARV, MR 9353,

		ff. 32 v., 37 v., 40 v., 43 v., 46 v., 51 v., 53 v., 54 r. i 54 v. ; ARV, MR 9354, ff. 31 r., 33 v., 38 r., 44 v., 51 v., 57 r. i 61 r. ; ARV, MR 9355, f. 5 r.
Aiguaders		
Domingo Tarch	1418	ACA, MR 538, f. 64 r.
Lope de Somorrostro	1451	ARV MR 9353, f. 51 v.
Gonçalbo de Santander	1458	ARV RC 475, f. 28 v.
El Boteller		
Francisco Pérez (sots-)	1416-1421	ARV, MR 9342, ff. 28 r. i 26 v.; ACA, MR 535, f. 42 r., 48 v., 54 v.; ACA, MR 538, f. 56 r.; ACA, MR 540, f. 22 v.; ACA, MR 541, f. 90 r. I 103 v.; ACA, MR 425, f. 136 r.
Guillem de Besella	1416-1421	ACA, MR 535, f. 50 r.; ACA, MR 536, f. 37 v. ; ACA, MR 537, f. 21 r.; ACA, MR 540, f. 22 v.; ACA, MR 541, f. 88 v., ACA, MR 425, f. 89 r.
Jaume Seny	1416	ACA, MR 535, f. 59 r.
Joan de Motsó	1417	ACA, MR 536, f. 44 r.
Joan Mirto	1418	ACA, MR 538, f. 45 v.
Lop de Benavent	1420-1431	ACA, MR 540, f. 35 r.; ACA, MR 425, f. 89 r., 133 v., 138 r.; ARV, MR 9347, f. 26 r. I 48 v.; ACA, MR

		542, f. 26 r. I 61 v.; ACA, MR 543, 1, f. 35 r.; ACA, MR 543,2, f. 21 r. I 46 r.; ACA, MR 544, 1, f. 30 r. I 45 v.; ACA, MR 544, 2, f. 23 r.
Bartomeu d'Hostalric	1424	ARV, MR 9345, f. 36 v.
Jordi de Benavent	1424	ARV, MR 9345, f. 33 v.
Joan Çaclota	1424-1432	ARV, MR 9345, f. 40 r.; ACA, MR 542, f. 26 r., 45 r. ; ACA, MR 543,2, f. 46 r.; ACA, MR 545, f. 61 v.
Francisco Treziello	1430	ACA, MR 544,1, f. 51 r.
Ramon Guitart	1431-1432	ACA, MR 544,2, f. 48 v.; ACA, MR 544,3, f. 31 r.; ACA, MR 545, f. 53 v.
Martí de Burgos (sots-) *	1445-1458	ARV, MR 9348, ff. 22 r., 31 r., 37 v., 46 v. i 53 r. ; ARV, MR 9406, ff. 81 r., 104 r. i 109 v. ; ARV, MR 9349, f. 41 v. ; ARV, MR 9351, f. 30 v. i 52 r. ; ARV, MR 935, f. 52 v. ; ARV, MR 9354, ff. 50 r. i 56 v.; ARV RC 473, f. 50 r.; ARV RC 474, f. 21 r.
Lluís Martí	1447	ARV, MR 9351, f. 53 r.
Martí Rost *	1458	ARV, MR 472, f. 18 r. (també en Hernández-León)
El coper		

Guillermo de Berga	1416-1418	ARV, MR 9342, f. 30 r. ; ACA, MR 536, f. 47 r. ; ACA, MR 536, f. 27 r. ; ACA, MR 538, f. 53 v.
Francesc d'Arill	1416-1417	ACA, MR 535, f. 22 r., 50 r.; ACA, MR 536, f. 27 r.
Baltasar Queralt	1420-1424	ACA, MR 425, ff. 85 v. i 121 r. I 121 v.; ARV, MR 9345, f. 38 v.;
Guerau Alamany de Cervelló	1427	ARV, MR 9347, ff. 27 v. i 44 v.
Martí Joan de Luna	1431	ACA, MR 544,2, 61 v.; ACA, MR 544,3, f. 15 r., 31 r.; ACA, MR 545, f. 61 r.
El panisser		
Ramon de Cernes	1416-1429	ACA, MR 535, f. 23 r., 51 r.; ACA, MR 536, f. 27 r.; ACA, MR 538, f. 46 v.; ACA, MR 541, f. 88 v.; ARV, MR 9347, ff. 32 r. i 51 r.; ACA, MR 542, f. 49 r., i 60 v.; ACA, MR 543,1, f. 45 v.; ACA, MR 543,2, f. 20 v., 43 v.
Pere Brau (sots-)	1416-1424	ARV MR 9342, ff. 22 r. I 29 v.; ACA, MR 535, f. 40 r., 64 v. ; ARC, MR 536, f. 27 v.; ACA, MR 540, f. 22 r.; ACA, MR 541, f. 86 v.; ACA, MR 425, f. 132 v.; ARV, MR 9345, f. 35 r.

Gabriel Maeller	1416	ARV, MR 9342, f. 28 v I 29r.; ACA, MR 535, f. 49 r.
Manuel Montsoriu	1420	ACA, MR 425, f. 83 r.
Galceran Montsoriu	1420	ACA, MR 425, f. 90 v.
Pedro de Toro (sots-)	1427-1431	ARV, MR 9347, ff. 34 r. i 45 v.; ACA, MR 542, f. 28 r. i 60 v.; ACA, MR 543,1, f. 34 v. ; ACA, MR 543,2, f. 20 v., 29 r. I 43 v ; ACA, MR 544,1, f. 28 v., 45 v.; ACA, MR 544,2, f. 20 r., 52 v. ; ACA, MR, 544,3, f. 15 r.; ACA, MR 545, f. 44 r., 52 v.
Marià Alegre	1429	ACA, MR 543,1, f. 37 v.
Ramon de Centeria	1430	ACA, MR 544,1, f. 28 v.
Joan d'Estúñiga	1431	ACA MR 544, 2. f. 29 v.
Pastadora		
María de Segovia	1416-1420	ARV, MR 9342, f. 24 v., 56 v. i 79 v.: ACA, MR 535, ff. 46 v., 57 v.; ACA, MR 536, f. 28 r.; ACA, MR 537, f. 47 v.; ACA, MR 541, f. 87 r.
Antonia López	1416-1420	ACA, MR 535, f. 26 v., 27 v., 46 r., 57 v., ACA, MR 536, f. 31 v.; ACA, MR 537, f. 46 r.; ACA, MR 540, f. 35 r.; ACA, MR 541, f. 87 r.

Marina Castaño	1431	ACA, MR 544,3, f. 31 v.
María de Sanesteban	1445-1452	ARV, MR 9348, ff. 39 r., 49 r., 57 v.; ARV, MR 9406, ff. 108 r. i 221 r.; ARV, MR 9349, f. 35 r.; ARV, MR 9352, f. 65 v.; ARV, MR 9353, f. 50 v.; ARV, MR 9354, f. 56 r.
María de Santander	1446-1447	ARV, MR 9406, f. 82 v.; ARV, MR 9351, ff. 30 v. i 44 r.
Pastador		
Pere Bonafont	1429-1431	ACA MR 542, f. 49 r.; ACA MR 543,1, f. 14 v. I 39 r.; ACA MR 544,1, f. 49 v., ACA MR 544,2, f. 32 v.
Pedro de Santander	1449	ARV MR 9352, f. 68 v.
El talladorer		
Pere Ferrer	1416-1418	ACA MR 535, f. 23 r. I 59 r.; ACA MR 536, f. 36 r.; MR 538, f. 38 v.
Joan de Lena	1418	ACA, MR 538, f. 40 r.
Andreu de Sant Dionís	1416	ACA MR 535, f. 29 r.
Jaume Lena	1418/1420-1432	ARV, MR 9342, f. 77v. ACA, MR 540, f. 39 r.; ACA, MR 541, f. 88 v. I 102 r.; ACA, MR 425, f. 85 v.; ARV MR 9345, f. 37 v.; ARV, MR 9346, f. 22 r.;

		ACA MR 543,1, ff. 19 v., 23 v., 41 v. ; ACA MR 544,1, f. 30 v. I 46 r.; ACA, MR 544,2, f. 28 v., 31 r., 31 v., 36 r., 54 v.; ACA, MR 545, f. 50 v.
Gonçalvo de Soto	1428	ACA, MR 542, f.17 v. I 30 v.
Lluís Darze	1431	ACA, MR 544,2, f. 28 v.; ACA MR 544,1, f. 46 r.
Encarregat dels coltells		
Pedro Macarraç	1416-1427	ARV, MR 9342, ff. 1v., 2 v., 3 r., 19 v., 34 r., 51 v., 84 r. ; ACA, MR 535, ff. 22 v. i 39 v., 52 v.. ; ACA, MR 536, f. 37 r., 45 r. ; ACA, MR 537, f. 38 v.; ACA, MR 538 f. 22 v. I 70 r.; ACA, MR 540, f. 22 r.; ACA, MR 541, f. 87 r.; ACA, MR 425, f. 90 r., 121 r.; ARV MR 9347, f. 54 v.
Gabriel Sagra	1418-1424	ACA, MR 538 f. 47 r. ARV, MR 9345, f. 38 v.
Roger Alamany de Bellpuig	1418	ACA, MR 538, f. 40 v.
El reboster		
Alfonso de Valladolid	1416-1424	ARV, MR 9342, ff, 4 r., 4 v., 18 v., 19 r. ; ACA, MR 535, f. 23 v., 28 r., 40 r., 51 v. ; ACA, MR 536, f. 32 r.;

		ACA, MR 538, f. 37 r. I 71 v.; ACA, MR 540, f. 23 r.; ACA, MR 541, f. 86 v. I 91 v.; ACA, MR 425, f. 89 r., 141 r. ; ARV, MR 9345, f. 44 r.
Galceran Ferrer	1416	ARV, MR 9342, f. 19 v
Manuel Suau	1416-1418	ARV, MR 9342, f. 76 v. ACA, MR 535, f. 31 r.; ACA, MR 538, f. 47 r.
Salvador Ferrer (ajud.)	1418-1432	ACA, MR 538, f. 37 v.; ACA, MR 540, f. 23 r.; ACA, MR 541, f. 87 v.; ACA, MR 425, f. 88 r. ACA, MR 535, f. 40 v., 53 r. ; ACA, MR 536, f. 35 r.; ACA, MR 425, f. 111 r. ; ARV, MR 544 (1423) f. 43 r. ; ARV, MR 9345, f. 33 v. ; ARV, MR 9347, ff. 30 r i 43 r. ; ACA, MR 542, ff. 28 v., 48 v. ; ACA, MR 543,2, f. 24 r., i 44 v. ; ACA, MR 544,3, f. 15 r., 31 r.; ACA, MR 543,1, f. 37 r. ; ACA, MR 544,2, f. 27 v., 51 r.; ACA, MR 545, f. 51 v.
Luís Claver	1416/1417-1430	MR 536, f. 44 v .; ACA, MR 538, f. 41 v ACA,.; ACA, MR 544,1, ff. 28 r.47 v.
Francesc Ça Bastida	1420	ACA, MR 425, f. 90 v.

Antoni Roís de Carmona (sots-)	1423-1431	ARV, MR 9344 (1423) f. 44 v. ; ARV, MR 9345, f. 42 r.; ACA, MR 545, f. 44 v., 55 r. ARV, MR 9345, f. 35 v. ; ARV, MR 9347, ff. 30 r. i 47 v. ; ACA, MR 542, f. 48 v. ; ACA, MR 543,1, f. 12 v. ii 37 r. ; ACA, MR 543,2, f. 23 v. ; ACA, MR 544,1, f. 22 v., 28 r., 47 v.; ACA, MR 544,2, f. 30 v., 51 r.; ACA, MR 544,3, f. 15 r.
Lop de Quirós	1427-1431	ARV, MR 9347, ff. 27 v. i 50 v. ; ACA, MR 542, f. 48 v., 62 v. ; ACA, MR 543,1, f. 37 r. ;ACA, MR 543,2, f. 23 v., i 44 v. ; ACA, MR 544,1, ff. 27 v., 47 r.; ACA, MR 544,2, f. 27 r., 48 v.
Lluís Martí (sots-)	1445-1452	ARV, MR 9348, ff. 37 v. 49 r, 53 r.; ARV, MR 9406, f. 81 r.; ARV, MR 9349, f. 33 v.; ARV, MR 9350 f. 22 v.; ARV, MR 9353, ff. 49 v. I 50 r.; ARV, MR 9354, ff. 43 r., 51 r. i 56 v.
Antoni de la Torre (ajud-) *	1445-1458	ARV, MR 9348, ff. 30 r., 38 r., 48 r. i 57 v.; ARV, MR 9406, ff. 81 r., 105 v. I 221 r.; ARV, MR 9349, f. 34 v.; ARV, MR 9351, ff. 31 r., 43 r. I 52 v.; ARV,

		MR 9352, f. 64 v.; ARV MR 9353, f. 51 v.; ARV, MR 9354, f. 56 r.; ARV RC 474, ff. 17 r. i 18 v.
Joan del Herno (ajud.)	1452	ARV, MR 9354, f. 56 v.
Gonzalbo de Bilbao *	1458	ARV RC 472, f. 17 v. I 22 r.; ARV RC 473, f. 79 v.; ARV RC 474, ff. 17 r., 18 v. i 50 v.; ARV RC 475, f. 23 r.
Joan Navarro *	1458	ARV RC 472, f. 17 v. i 21 r.
Pere Navarro (ajud-)	1458	ARV RC 472, f. 17 v. i 21 r.
Llavador de l'argent de rebost		
Pere Agudo	1416	ACA, MR 535, f. 40 v., 53 r.
Joan de Santander	1417-1427	ACA, MR 536, f. 44 v.; ACA, MR 538, f. 46 r.; ACA, MR 540, f. 23 v.; ACA, MR 541, f. 86 r.; ARV, MR 9345, f. 35 v.; I 43 r. ARV, MR 9345, f. 37 v.; ARV MR 9347, ff. 27 r.
García Fernández	1424	ARV, MR 9345, 37 v.
Galceran Gilabert	1428-1431	ACA, MR 542, ff. 28 v., 48 v.; ACA MR 543,1, f. 12 v. ACA, MR 543,2, f. 24 r. i 44 v.; ACA, MR 544,1, ff.

		28 r., 47 v.; ACA, MR 544,2, f. 27 r.
Dionís Moliner	1430	ACA, MR 543,2, f. 45 v.
Argenter		
Dionís Moliner	1427-1452	ARV, MR 9347, f. 38 r. ACA, MR 544,1, f. 30 v., 51 r.; ACA, MR 544,2, ff. 16 r., 32 r., 36 r., 61 r., 63 v., I 65 r.; ACA, MR 545, ff. 44 r., 59 r. I 75 v.; ARV, MR 9348, f. 46 v., 31 r., 44 r. I 55 r.; ARV, MR 9406, ff. 98 v., 104 v. I 110 v.; ARV, MR 9349, ff. 28 r. I 36 r.; ARV, MR 9350, ff. 22 r. I 27 r.; ARV, MR 9351, f. 30 v. I 44 v.; ARV, MR 9352, f. 64 r.; ARV, MR 9353, f. 51 v.; ARV, MR 9354, ff. 38 r., 55 r. I 58 r.
Servidor de casa de la Reina		
Pedro García de Zamora	1445-1447	ARV MR 9348, f. 42 r.; ARV MR 9351, ff. 44 v. I 53 r.
Pedro Pérez de Benavent	1445-1447	ARV MR 9348, ff. 48 r I 60 r.; ARV MR 9350, f. 34 v.; ARV MR 9351, ff. 44 v. I 53 r.
Domingo Calatayud	1447	ARV MR 9350, f. 29 r.

De casa de la reina		
Alfonso López de la Muela	1445	ARV MR 9348, f. 53 v.
Serveixen al tinell		
Pere Martí	1445-1446	ARV, MR 9348, ff. 31 r., 38 v. i 49 v.; ARV, 9406, ff. 82 r. i 108 v.
Miquel Tomàs	1445-1447	ARV, MR 9348, ff. 46 v. i 58 r.; ARV, MR 9406, ff. 104 v. i 221 v. ; ARV, MR 9349, f. 41 r.
Joan Forens	1446/1447	ARV, MR 9350, f. 34 r. ; ARV, MR 9351, ff. 31 r. i 49 v.
Martí Navarro	1447-1452	ARV, MR 9351, ff. 43 r. i 52 v.; ARV, MR 9353, ff. 49 v. i 50 r.; ARV, MR 9354, f. 56 v.
Lope de Somorrostro	1451	ARV, MR 9353, f. 51 v.; ARV, MR 9354, f. 58 r.
Serveix al tinell de les donzelles		
Joan Pérez	1445	ARV, MR 9348, f. 58 v.; ARV, MR 9406, f. 222 r.
Serveixen a les donzelles		

Isabel Ferrera	1444-1446	ARV, MR 9348, ff. 23 r. i 46 v.; ARV, MR 9406, f. 104 r.
Juliana Capdevila	1444-1452	ARV, MR 9348, ff. 39 v. i 58 r.; ARV, MR 9406, ff. 83 r. I 221 r.; ARV, MR 9351, ff. 31 r. I 43 v.; ARV, MR 9352, f. 69 r.; ARV, MR 9353, f. 51 r.; ARV, MR 9354, f. 59 r.
Isabel Ferrando	1444-1449	ARV, MR 9348, f. 58 r.; ARV, MR 9406, f. 222 r.; ARV, MR 9351, ff. 31 v. I 44 r.; ARV, MR 9352, f. 65 v.
Úrsula d'Horta	1444-1446	ARV, MR 9348, f. 58 r.; ARV, MR 9406, f. 222 r.
Joana Arnau	1448-1452	ARV, MR 9352, f. 78 v.; ARV, MR 9353, f. 53 v.; ARV, MR 9354, f. 59 r.
Joana Reboll	1451-1452	ARV, MR 9353, f. 53 r.; ARV, MR 9354, f. 59 r.
Tomasa Bellot *	1452-1458	ARV, MR 9354, f. 59 r.; ARV RC 474, f. 26 v.
Serveixen als patges		
Martí Navarro	1445-1447	ARV, MR 9348, ff. 22 r., 38 v., 48 r. i 57 r. ; ARV, MR 9406, ff. 82 r., 105 v. i 221 v. ; ARV, MR 9349, f. 35 r.

Mateu Dalmau	1445-1447	ARV, MR 9348, ff. 27 v., 41 r. i 48 r.; ARV, MR 9406, ff. 83 v. I 104 v.; ARV, MR 9349, f. 42 r.; ARV, MR 9350, ff. 38 r. I 41 r.
Miquel Mir	1446/47-1448	ARV, M R9349, f. 36 v.; ARV, MR 9350, f. 41 r.; ARV, MR 9351, ff. 31 v., 46 r. I 53 v.; ARV, MR 9352, f. 61 v.
Miquel Tomàs	1447	ARV, MR 9351, ff. 31 r. i 31 v.
EL TRANSPORT		
Els atzemblers		
Humbert de Vilafranca	1416-1423	ARV, MR 9342, f. 3 v.; ACA, ACA, MR 535, f. 51 r.; ACA, MR 536, 17 v., 21 v., f. 31 v., 39 v. 46 r., 50 v.; MR 538, f. 44 r., 64 r., 64 v., 69 r; ACA, MR 540, ff. 23 v., 34 v. ; ACA, MR 425, f. 135 r.
Martín Fernández	1416-1432	ARV, MR 9342, ff. 10 v. i 21 r. ; ACA, MR 535, f. 24 r., 28 r., 42 r., 54 r. ; ACA, MR 536, f. 34 r., 38 r., 39 r. ;ACA MR 425, f. 87 r.; ARV, MR 9345, f. 35 r.; ACA, MR 544,2, f. 24 r. I 56 v.
Pedro Parada	1418	ARV, MR 9342, f. 85 r.

Lluís de Vilafranca	1418-1431	<p>ARV, MR 9342, f. 75 r. ; ACA, MR 536, f. 17 r., 17 v., 43 r. ; ACA, MR 537, ff. 34 r., 54 r., 56 v.; ACA, MR 538, ff. 44 r, 70 v., 71 r. I 71 v.; ACA, MR 539, ff. 23 r., 28 r., 31 r, 34 r.38 r. i 42 r. ;ACA, MR 540, f. 29 v.; ACA, MR 541, ff. 83 v., MR 425, ff. 77 r., 78 r., 79 r., 106 r., 115 r., 118 v.123 r., 130 v., 134 v. i 140 v. 84 r. ARV, MR 9344, f. 63 v. ; ARV, MR 9345, ff. 28 r., 46 r., 46 v. ; ARV, MR 9346, ff. 25 r., 25 v., 26 v., 29 v., 40 v. i 41 v. ; ARV, MR 9347, ff. 38 v., 42 v., 61 v., 62 r., 62 v. i 65 r. ; ACA, MR 542, f. 22 v., 30 v., 42 r. 45 r., 54 r., 61 r. ; ACA, MR 543,1, f. 19 r., 23 r., 24 v., 27 r., 45 r., 46 v. ; ACA, MR 543,2, ff. 48 r, i 48 v. ; ACA, MR 544,1, f. 24 r., 27 r., 26 v., 40 v., 51 v. ;ACA, MR 544,2, f. 15 v.32r., ACA, MR 544,3, f. 37 r. i 37 v.</p>
Eneigo de Vilaxica	1417-1420/21	<p>ACA, MR 536, f. 34 r.; ACA, MR 538, f. 41 r.; ACA, MR 539, f. 39 r.; ACA, MR 540, f. 40 v.;</p>

		ACA, MR 541, f. 90 r.; ACA, MR 425, f. 85 r., 106 v.
Guillem de Linya	1424	ARV, MR 9345, ff. 25 v., 28 v. i 32 r.
Luís Darze (sots-)	1427-1431	ARV, MR 9347, f. 54 v.; ACA, MR 542, f. 35 v., 54 v., 61 v.; ACA., MR 543,1, f. 16 r., 37 v.; ACA, MR 543,2, ff. 14 v., 15 v., 16 r., 27 v.; ACA, MR544,1, f. 27 r.; ACA, MR 544,2, f. 33 r.
Sancho de Espejo	1427	ARV, MR 9347, ff. 56 v. i 57 r.
Lucià de Tudela (sobre-)	1428/29	ACA, MR 542, f. 18 v.
Martí de Burgos	1428-1449	ARV, MR 9346, f. 49 r. ; ARV, MR 9347, ff. 24 r., 24 v., 43 v. ; ACA, MR 542, f. 41 v. i 62 v. ; ACA, MR 543,1, f. 35 v. ; ACA, MR 543,2, f. 23 v., 36 r. i 40 r. ; ACA, MR 544,1, f. 18 r., 28 r., 47 v.; ACA, MR 544,2, ff. 28 r., 51 r. ; ACA, MR 544,3, f. 19 r.; ACA, MR 545, ff. 44 v., 52 r.
García de Santander *	1430-1458	ACA, MR 544,1, f. 35 r. ; ACA, MR 544,3, f. 15 v., 31 v.; ACA, MR 544,2, f. 14 v., 44 r.; ACA, MR 545, f. 50 v., 69 v. I 75 r.; ARV

		RC 472, f. 17 v.; ARV RC 474, ff. 68 r. I 78 v.
Gonsalvo de Santander	1430-1432	ACA, MR 544,1, f. 35 r. ACA, MR 544,3, f. 15 v., 31 v.; ACA, MR 544,2, f. 14 v., 49 r.; ACA, MR 545, f. 50 v., 69 r. I 75 r.
Felip Ferrer *	1430-1458	ACA, MR 544,1, f. 35 v.; ACA, MR 544,2, f. 14 v., 44 r. ACA, MR 544,3, f. 15 v., 31 v.; ACA, MR 545, f. 50 v., 69 v., 70 r., 75 r.; ARV, MR 9348, ff. 21 v., 25 r., 30 v., 38 r., 43 r., 49 r., 51 r., 55 v. I 57 r.; ARV, MR 9406, ff. 82 r., 83 v., 86 v., 103 r., 107 r., 108 v., 109 r., 109 v. I 221 v.; ARV, MR 9350, ff. 25 r. i 42 r.; ARV, MR 9349, ff. 36 r. I 46 r.; ARV, MR 9351, ff. 30 v., 49 r. i 52 r.; ARV, MR 9352, f. 64 r.; ARV, MR 9352, ff. 66 v., 72 r. I 78 v.; ARV, MR 9353, ff. 37 r. I 52 r.; ARV, MR 9354, f. 39 r.; ARV RC 472, f. 20 v.
Pedro de Salvatierra	1430-1432	ACA, MR 544,1, f. 41 v.; ACA, MR 544,2, f. 22 v.; ACA, MR 544,2, f. 52 r.; ACA, MR 544,3, f. 15 v.;

		ACA, MR 545, f. 44 r., 52 r. i 76 r.
Joan de la Callaria	1431	ACA, MR 544,3, f. 15 v., 31 r.
Luís de Vilaragut	1431/32	ACA, MR 545, f. 71 v
Luís Martí	1444-1449	ARV, MR 9348, f. 28 v.; ARV, MR 9406, f. 108 r.; ARV, MR 9352 ff. 65 r. i 68 v.
Domingo Munyós	1444-1451	ARV, MR 9348, ff. 27 v., 42 v., 47 v. i 57 v. ; ARV, MR 9406, ff. 86 r., 104 v. i 222 v. ; ARV, MR 9349, f. 33 v. ; ARV, MR 9350, ff. 23 v., 37 r. ; ARV, MR 9351, ff. 36 v. i 53 v. ; ARV, MR 9352, ff. 65 v., 68 v. i 78 r. ; ARV, MR 9353, f. 52 r.
Joan del Herno	1444-1452	ARV, MR 9348, ff. 27 v., 38 r., 49 r. i 57 v. ; ARV, 9406, ff. 81 r., 108 v., 221 r. ; ARV, MR 9349, f. 34 r. ; ARV, MR 9350, ff. 23 v. i 37 r. ; ARV, MR 9351, f. 36 v. ; ARV, MR 9352, ff. 65 v. i 78 r. ; ARV, MR 9353, f. 51 v. ; ARV, MR 9354, f. 33 v.
Domingo Pinós	1445-1458	ARV, MR 9348, f. 22 r., 28 r., 38 r., 49 r. i 57 v. ; ARV, 9406, ff. 81 r., 108 v. i 222

		v. ; ARV, MR 9349, f. 33 v. ; ARV, MR 9350, ff. 28 r. i 37 v. ; ARV, MR 9351, f. 53 v. ; ARV, MR 9352, ff. 68 r. i 71 r. ; ARV, MR 9353, f. 40 r. ; ARV, MR 9353, f. 51 v. ; ARV, MR 9354, ff. 43 r. i 59 v.; ARV RC 475, f. 28 v.
Lope de Somorrostro	1445	ARV, MR 9352, f. 59 v.; ARV RC 475, f. 28 v.
García Çalorga	1451-1452	ARV, MR 9353, f. 50 r. ; ARV, MR 9354, f. 60 r.
Robert de Corchens	1452	ARV, MR 9354, f. 60 v.
Miquel Gual	1456	ARV, MR 9410, f. 60 r.
La cavalleria		
Humbert de Vilafranca	1416-1421	ARV, MR 9342, f. 100 v.; ACA, MR 535, ff. 20 v., 23 v., 28 v., 31 v., 33 r., 35 v., 36 v., 60 r. i 66 r., 68 v., 70 r.; ACA, MR 537, ff. 22 v., 30 r., 34 r., 38 r., 52 r., 52 v. I 55 v.; MR 538, f. 44 r., 64 r., 64 v., 69 r; ACA, MR 539, ff. 22 r., 28 r., 32 r. i 34 v.; ACA, MR 541, f. 77 r.93 r.; ACA, MR 425, f. 72 v.,75 r.78 r., 101 v., 106 r., 108 v., 109 r., 111 v., 119 r., 134 r.
Gonsalvo Ferrera	1427-1430/1431	ARV, MR 9347, ff. 58 r., 63 v., 64 r., 64 v. I 65 v.;

		ACA, MR 542, f. 17 v., 35 v., 37 r., 53 v.; ACA, MR 543,1, 28 v., 29 r, 41 r.46 r.; ACA MR 543,2, ff.11 v., 17 r., 24 v., 38 r.; ACA MR 544,1, ff. 19 r., 24 v., 26 r., 30 v., 32 r., 34 r. i 46 v.; ACA, MR 544,2, f. 14 r., 31 r., 34 v., 43 v.; ACA MR 544,3, ff. 15 r., 31 r. I 32 v.
Fortunyo de Contamia	1431-1432	ACA, MR 544,2, ff. 17 v., 21 v., 35 r., 37 r., 48 r., 61 r. i 64 r.; ACA, MR 545, f. 44 v., 53 r. I 70 v.
Joan d'Argentona	1446-1447	ARV, MR 9406, ff. 82 r., 97 r. i 98 v.; ARV, MR 9406, ff. 105 v. I 221 v.; ARV, MR 9349, ff. 33 r., 35 r. I 43 v.
Pedro Ferrando	1456	ARV MR 9411, f. 82 r.
Felip Ferrer	1458	ARV RC 472, f. 27 v.
García de Santander	1458	ARV RC 472, f. 17 v.; ARV RC 473, f. 108 r.; ARV RC 475, f. 1 r.
Rodrigo de Mesa	1458	ARV RC 473, f. 79 r.; ARV RC 475, f. 5 r., 19 r., 19 v.
Carretatges		
Perico de Saragossa	1424	ARV MR 9344, f. 43 v.
Rodrigo de Sigüenza		

Mossos de Mules		
Pedro de Arévalo	1416-1420	ARV MR 9342 f. 10 v., 25 v., 84 r ; ACA, MR 535, f. 25 r., 28 r.
Gonsalvo de León	1416-1420	ACA, MR 535, f. 23 v. 28 r., 41 v., 54 r.; ACA, MR 536, f. 29 v.; ACA, MR 538, f. 47 v.; ACA, MR 540, f. 40 v.
Joan Dolins	1416-1420	ACA, MR 535, f. 51 v. ; ACA, MR 536, f. 43 v.; ACA, MR 538, f. 48 v.; ACA, MR 540, f. 23 v.
Fernando de Toledo	1416-1452	ARV MR 9342 ff. 23 v.; ACA, MR 535, f. 41 v., 54 r. ; ACA, MR 536, f. 33 v.; ACA, MR 538 f. 25 v. ; ACA, MR 540, f. 34 v.; ACA, MR 425, f. 88 r.; ARV, MR 9345, f. 35 r. ; ARV, MR 9347, ff. 31 v. i 47 r. ; ACA, MR 542, f. 27 v., 35 r., 51 r. ; ACA, MR 543,1, f. 13 r., 38 r. ; ACA, MR 543,2, f. 23 r. ; ACA, MR544,1, f. 46 v. ; ACA, MR 433,2, f. 28 r.; ARV, MR 9348, ff. 30 v., 39 r., 46 v. i 58 r. ; ARV, MR 9406, ff. 82 r., 104 r., 104 v., 221 v. i 222 r. ; ARV, MR 9349, f. 34 v. ; ARV, MR 9351, ff. 35 r. i 53 v. ;

		ARV, MR 9352, f. 65 v. ; ARV, MR 9354, f. 58 r.
Diego de Jerez	1417	De casa de l'infant Joan
Martín Vizcaino	1417	De casa de l'infant Joan
Fernando de Astorga	1420	ACA, MR 540, f. 23 v.; ACA, MR 541, f. 86 v.; ACA, MR 425, f. 88 r.
Martín Fernández	1420	ACA, MR 540, f. 24 r.; ACA, MR 541, f. 97 v., 105 r.
Pedro de Toro	1420-1458	ACA, MR 541, ff. 105 v. I 108 r.; ACA, MR 425, f. 90 v., 138 r; ARV, RC 472, f. 6 r.
Juan de Astorga	1420	ACA, MR 425, f. 138 r.
Martí de Valladolid	1421	ACA, MR 425, f. 139 r.
Martí de Sassamon	1427-1430	ARV, MR 9347, ff. 24 v., 47 r. i 63 r.; ACA, MR 542, f. 51 r. ; ACA, MR 543,1, f. 13 r., 38 r.
Joanico de Bruna	1427-1430	ARV, MR 9347, ff. 27 r., 51 r. i 56 v. ; ACA, MR 542, f. 27 v., 51 r. ; ACA, MR 543,1, f. 13 r., 38 r. ; ACA, MR 543,2, f. 11 r., 23 r., 43 r. ; ACA, MR 544,1, f. 26 r. i 26 v., 46 v.
Francisco Treziello	1427-1429/1430	ARV, MR 9347, ff. 28 r., 47 r. i 56 v. ; ACA, MR 542, f. 27 v., 51 r. ; ACA, MR 543,1, f. 13 r., 28 v., 38 r. ; ACA, MR 543,2, f. 23 r., 43 r. ; ACA, MR544,1, f.

		46 v.; ACA, MR 544,2, ff. 26 r. i 33 r.
Alfonso Montesino	1427-1429	ARV, MR 9347, ff. 28 v. i 56 v.; ACA, MR 542, f. 27 v., 51 r., 61 r.
Gonzalbo Ordoño	1429-1430	ACA, MR 543,1, f. 13 r., 38 r.; ACA, MR 543,2, f. 23 r., 43 r.; ACA, MR 544,1, f. 26 v., 46 v.
Martín de Santodomingo	1429-1432	ACA, MR 543,1, f. 13 r., 38 r.; ACA, MR 543,2, f. 23 r., 43 r.; ACA, MR 544,1, f. 26 v., 46 v.; ACA, MR 544,2, f. 25 v., 26 r., 55 r.; ACA, MR 544,3, ff. 15 v., 31 r.; ACA, MR 545, f. 54 r.
Joanico López	1429-1432	ACA, MR 543,1, f. 13 r., 38 r.; ACA, MR 543,2, f. 23 r., 43 r.; ACA, MR 544,1, f. 26 v., 47 r., 46 v.; ACA, MR 544,2, f. 25 v., 26 r., 55 r., ACA, MR 544,3, ff. 15 v., 31 r.; ACA, MR 545, f. 54 r.
Andreu de Salamanca	1429	ACA, MR 543,2, f. 50 r.
Pedro de Ribera	1431-1432	ACA, MR 544,2, f. 25 v., 26 r., 55 r.; ACA, MR 544,3, ff. 15 v., 31 r.; ACA, MR 545, f. 54 r
Joan Martínez	1428-1432	ACA, MR 544,2, f. 55 r. ACA, MR 544,3, ff. 15 v.,

		31 r.; ACA, MR 545, f. 54 r.
Joan de la Caleja	1431-1432	ACA MR 544,2, f. 64 v.; ACA, MR 545, f. 54 r.
Alfonso de Fita	1445-1458	ARV, MR 9348, ff. 21 r., 25 v., 30 v., 37 r., 48 r., 57 v.; ARV, MR 9406, ff. 80 r., 105 v. i 222 r.; ARV, MR 9349, ff. 33 r. I 36 r.; ARV, MR 9351, ff. 30 v., 44 r., 52 v.; ARV, MR 9352, f. 64 v.; ARV, MR 9353, f. 51 v.; ARV, MR 9354, f. 57 v.; ARV RC 473, f. 79 v.
Rodrigo de Mesa	1445-1458	ARV, MR 9348, ff. 21 r., 26 r., 30 v., 37 r., 46 v., 57 v. ; ARV, MR 9406, f. 80 r. ; ARV, MR 9349, ff. 33 r. i 36 r. ; ARV, MR 9351, ff, 43 v. i 52 r. ; ARV, MR 9352, f. 64 v.; ARV RC 475, f. 5 r.
Bernat d'Abadia	1444-1446	ARV, MR 9348, ff. 22 v., 31 r., 38 v., 49 r., 55 v.; ARV, MR 9406, ff. 82 r. i 108 v.
Antonio de la Torre	1445	ARV, MR 9348, f. 21 r.
Gonsalvo de Bilbao	1445-1452	ARV, MR 9348, ff. 22 v., 34 r., 38 v., 47 r., 48 v., 58 v., 59 v. ; ARV, MR 9406, ff. 82 r., 104 r., 105 v. i 223 r. ; ARV, MR 9349, ff. 28

		v., 32 r. ; ARV, MR 9351, ff. 30 v., 40 v., 52 v. ; ARV, MR 9353, ff. 31 v., 49 v. i 50 r. ; ARV, MR 9354, f. 43 v.
Joan del Pont	1445-1450	ARV, MR 9348, ff. 30 r., 38 r., 49 r., 57 v. ; ARV, MR 9406, ff. 81 v., 108 v. i 221 r. ; ARV, MR 9349, f. 37 r. ; ARV, MR 9351, f. 30 v. ; ARV, MR 9351, ff. 43 v. i 52. ; ARV, MR 9352, ff. 64 v., 68 v. i 71 v.
Jaume Belluga	1445-1450	ARV, MR 9348, ff. 30 v., 38 v., 46 r., 57 v. ; ARV, MR 9406, ff. 82 r., 103 v. i 222 r. ; ARV, MR 9349, f. 36 v. ; ARV, MR 9351, ff. 30 v., 43 r., 52 v. ; ARV, MR 9352, f. 76 r.
Joan Belluga	1448-1449	ARV, MR 9352, f. 64 v.
Ramon d'Alcocer	1451	ARV, MR 9353, ff. 40 r. i 52 v.
Miquel Martínez	1451	ARV, MR 9353, f. 50 r.
Martí d'Horta	1451-1452	ARV, MR 9353, f. 51 v.; ARV, MR 9354, f. 57 r.
Rodrigo Alfaro	1452	ARV, MR 9354, ff. 33 r. i 59 v.
Antoni Ferran	1458	ARV RC 475, f. 28 v.
Menescal		
Bartomeu Figueres	1425-1431	ARV, MR 9346, ff. 29 r. i 31 r. ; ARV, MR 9347, ff.

		26 v. i 46 r.; ACA MR 542, f. 29 r., 54 v.; ACA, MR 543,2, f. 45 v. ; ACA, MR 544,1, 49 r. ;ACA, MR 544,2, f. 20 r., 23 v, I 49 v.; ACA, MR 544,3, f. 26 r.; ACA, MR 545, f. 46 r., 60 r.
Bernat Ferrer	1430-1432	ACA MR 544,1, f. 48 v., ACA, MR 544,2, f. 54 v.; ACA, MR 544,3, f. 16 r., 31 v.; ACA, MR 545. 58 v
Antoni Capiello	1452	ARV, MR 9354, f. 58 v.
L'ESGUARDA I LA PROTECCIÓ		
Porters de maça		
Lop de Benavent	1416-1418/1421	ARV, MR 9342, ff. 6 v., 61 r.; ACA, MR 535, f. 24 r.; ACA, MR 537, f. 23 r., 32 r.; ACA, MR 538, f. 38 v.; ACA, MR 541, f. 87 v.
Bertran Garriga	1416-1417/1420	ARV, MR 9342, f. 17 v., 19 v.; ACA, MR 535, f. 20 v., 31 v., 42 v., 48 r., 54 v.; ACA, MR 536, f. 34 v.; ACA, MR 538, f. 54 r.; ACA, MR 540, f. 31 r.; ACA, MR 541, f. 87 v.; ACA, MR 425, f. 89 r.
Pedro de Salvatierra	1416-1431	ARV, MR 9342, f. 22 r.; ACA, MR 535, f. 42 v., 60 v.; ACA, MR 536, f. 32 v.;

		ACA, MR 538, f. 46 v.; ACA, MR 540, f. 31 r.; ACA, MR 541, f. 105 r.; ACA, MR 425, f. 84 r., 85 v. i 111 v.; ARV, MR 9345, ff. 34 r. I 50 r.; ARV, MR 9347, ff. 26 r., 45 r. I 64 v.; ACA, MR 542, ff. 25 v. i 62 v.; ACA, MR 543,2, f. 37 v.; ACA, MR 544,1, ff. 17 v., 19 r., 28 r.
Rodrigo Garriga	1416	ARV, MR 9342, f. 1 r.
García de Tordesillas	1416-1418	ARV, MR 9342, ff. 23 r., 29 r. i 32 r.; ACA, MR 535, f. 64 r.; ACA, MR 536, f. 28 v.; ACA, MR 538, f. 50 r.
Martí Ximénez	1420	ACA, MR 540, f. 34 r.; ACA, MR 541, f. 88 v.; ACA, MR 425, f. 85 v.
Joan Ribes	1420	ACA, MR 540, f. 39 v.; ACA, MR 541, f. 80 r., 86 r.; ACA, MR 425, ff. 112 v., 129 r., 133 r., 135 v., 142, 151 v.
Joan de Sepúlveda	1421	ACA, MR 425, f. 120 r.
Bernat Blasco (rei)	1421	ACA, MR 425, f. 120 r., 135 v.
Joan Arnau (rei)	1421	ACA, MR 425, f. 135 v.
Salvador de Burgos	1423/1424	ARV, MR 9344, f. 43 v
Pedro de Toro	1424-1425	ARV, MR 9345, f. 34 r. ; ARV, MR 9346, f. 41 v.

Martí de Burgos	1425-1431	ARV, MR 9346, f. 49 r. ; ARV, MR 9347, ff. 24 r., 24 v., 43 v. ; ACA, MR 542, f. 41 v. i 62 v. ; ACA, MR 543,1, f. 35 v. ; ACA, MR 543,2, f. 23 v., 36 r. i 40 r. ; ACA, MR 544,1, f. 18 r., 28 r., 47 v.; ACA, MR 544,2, ff. 28 r., 51 r. ; ACA, MR 544,3, f. 19 r.; ACA, MR 545, ff. 44 v., 52 r.
Alfonso de León *	1427-1458	ARV, MR 9347, ff. 30 r. i 49 r. ; ACA, MR 542, f. 25 v. ; ACA, MR 543,1, ff. 13 v., 23 r., 35 v. ; ACA, MR 544,1, f. 28 r., 48 r.; ACA, MR 544,2, ff. 27 r., 50 v., ; ACA, MR 544,3, f. 15 v.; ACA, MR 545, f. 44 v. i 58 r. ; ARV, MR 9348, ff. 34 v., 39 r., 46 r. i 57 r. ; ARV, MR 9406, ff. 82 r., 103 v., i 221 v. ; ARV, MR 9349, f. 35 v. ; ARV, MR 9350, f. 30 r. ; ARV, MR 9351, ff. 30 v., 43 r. i 53 r. ; ARV, MR 9352, ff. 68 r. i 71 r.; ARV RC 472, 6 r.
Joan de Bruna	1430-1431	ACA, MR 544,1, f. 48 r.; ACA, MR 544,2, f. 19 v., 53 r., 59 r.; ACA, MR

		544,3, f. 15 v.; ACA, MR 545, ff. 44 v., 53 v.
García de Santander	1445-1452	ARV, MR 9348, ff. 30 v., 39 r., 49 r. I 57 r.; ARV, MR 9406, ff. 82 v., 108 r. I 221 r.; ARV, MR 9349, f. 35 r.; ARV, MR 9351, ff. 30 v., 43 r. I 52 r.; ARV, MR 9352, f. 64 r.; ARV, MR 9353, f. 50 v.; ARV, MR 9354, f. 56 r.
Porter de porta forana		
Álvaro de Campos	1416-1424	ARV, MR 9342, f. 22 v. ; ACA, MR 535, f. 44 r., 56 r. ; ACA, MR 536, f. 37 r.; ACA, MR 538, f. 37 v.; ACA, MR 540, f. 29 r.; ACA, MR 541, f. 86 r.; ACA, MR 425, f. 87 r. ; ARV, MR 9345, f. 36 v.
Martí de Burgos	1421	ACA, MR 425, f. 130 r.
Martín Fernández	1427-1429	ARV, MR 9347, ff. 28 v. i 46 v.; ACA, MR 542, f. 25 v. i 62 v.; ACA, MR 543,1, f. 35 v.
Joan de Valladolid	1428/29-1431	ACA, MR 542, f. 29 r.
Joan de Montcada	1430-1431	ACA, MR 544,1, f. 48 r.; ACA, MR, 544,2, f. 23 v.
Luís Martí	1431/32	ACA, MR 544,2, f. 48 r.; ACA, MR 544,3, f. 16 v., 31 v.; ACA, MR 545, f. 58 r.

Domingo Salines	1445-1452	ARV, MR 9348, ff. 30 r., 37 v., 49 r. i 57 v. ; ARV, MR 9406, f. 81 r., 108 r. i 222 v. ; ARV, MR 9349, f. 35 r. ; ARV, MR 9351, ff. 43 r. i 49 r. ; ARV, MR 9352, ff. 65 r., 68 v. i 78 r. ; ARV, MR 9353, f. 40 r. ; ARV, MR 9354, ff. 43 r., 51 r. i 60 r.
Guillem Fenals	1448-1452	ARV, MR 9352, ff. 68 v. i 74 r.; ARV, MR 9353, f. 46 r.
Domingo Munyós *	1452-1458	ARV, MR 9354, ff. 51 v. i 59 v.; ARV RC 472, ff. 17 v., 22 r. I ARV RC 473, ff. 79 r. I 100 v.; ARV RC 475. f. 28 v.
El posader		
Francesc Urgellés	1416-1427	ARV, MR 9342, f. 27 r.; ACA, MR 535, ff. 43 r., 55 r.; ACA, MR 536, f. 31 r. ; ARV, MR 9347, f. 36 r. r
Luís de Valladolid	1421	ACA MR 425, f. 100 v.
Fernando Castanyo	1424-1431	ARV MR 9345, f. 40 r.; ARV, MR 9346, ff. 38 r., 49 v. i 50 r. ;ARV, MR 9347, ff. 29 v., 48 r. i 60 r. ; ACA, MR 542, f. 30 v. 50 v., 61 v ; ACA MR 543,1, f. 37 v; ACA, MR 543,2, ff.

		24 v. i 45 v. ; ACA, MR 544,1, ff. 27 v., 48 v. i 52 r.; ACA, MR 544,2, f. 28 v., 53 r.; ACA, MR 544,3, f. 15 v.; ACA, MR 545, f.55 r.
EL MESTRE RACIONAL		
Francesc Formós	1416-1431	ACA, MR 535, f. 69 v.; ACA MR 537, f. 50 v.; ACA, MR 537, f. 40 r.; ACA, MR 544,3, f. 46 r.
Bernat de Gualbes	1421	ACA, MR 425, f. 159 v.
Miquel Cervera	1431	ACA, MR 544,3, f. 46 r.
Bartomeu Barna (del rei)	1439	ACA, MR 429, f. 50 r.
Joan Cerdà	1447	ARV, MR 9351, 32 r.
Lluís de Vic	1458	Inventari de la reina transcrit per Toledo Girau
Antoni Valero	1458	Inventari de la reina transcrit per Toledo Girau
LA TRESORERIA		
El Tresorer		
Francesc Martí	1417/1420-1421	ARV, MR 9342, ff. 43 r. i 46 v.; ACA, MR 425, f. 112 r.
Pere Caselles	1417-1419	ARV, MR 9342, f. 51 v.; ACA, MR 535, f. 64 r.; ACA, MR 539, ff. 43 v. I 44 r.
Francesc Ferriol	1418	ARV, MR 9342, f. 87 v.
Miquel Jaume	1418-1421	ACA, MR 538, f. 62 r., ACA, MR 425, f. 86 r.

Martín Dies d'Aux	1420	ACA, MR 425, ff. 74 v., 75 v., 77 r., 80 v.,
Pere Alamany	1420-1421	ACA, MR 425, f. 91 v.
Marc Joan	1420-1421	ACA, MR 425, f. 102 r., 134 r., 135 r., 145 r., 148 v.
Bernat Plaça	1420-1421	ACA, MR 425, f. 129 r., 149 v.
Jaume Lendrich (del rei)	1420-1421	ACA, MR 425, f. 155 v. i 160 r.
Bartomeu Scaio	1421-1424	ACA, MR 425, ff. 120 v., 126 r., 128 v., 148 r., 151 v. i 153 r.; ARV, MR 9344, f. 40 r.
Martí Joan	1421	ACA, MR 425, f. 157 r.
Bernat Sirvent	1423	ARV, MR 9344, f. 57 r.
Ramon Berenguer de Loarch (del rei)	1425	ARV, MR 9346, f. 13 v.
Joan de Masquilles	1427-1432	ARV, MR 9356, ff. 15 r., 15 v., 16 v. I 18 r.; ACA, MR 545, f. 60 r.
Pere Castelló	1431	ACA MR 544,1, f. 43 r.; ACA, MR 544,2, ff. 15 v., 44 r., ACA, MR 544,3, 15 v., 31 r.; ACA, MR 545, ff. 46 v., 60 v.
Garcia Martí (escrivà)	1431	ACA MR 544,3, f. 43 r. per a les viles d'Almonacid
Pere d'Altello	1439	ACA, MR 429, f. 50 v.
Rafael Ferrer	1445	ARV, MR 9348, ff. 1 r., 22 r., 22 v., 23 r., 28 v., 29 v., 30 r. i 32 r.
Rodrigo Infant	1447	ARV, MR 9350, f. 34 v.

Galceran Oliver	1445-1458	ARV, MR 9348, f. 19 r. ARV, MR 9351, f. 52 r. ; ARV, MR 9352, f. 27 v. ; ARV, MR 9410, ff. 65 r. i 56 v. ; ARV, MR 9411, ff. 69 r., 75 r., 78 v., 81 r., 82 r., 83 r., 84 r., 88 r. i 90 r. ; ARV RC 472, 2 r. I 22v.
Ramon Pérez	1446	ARV, MR 9349, f. 28 v.
Pere Roig (rei)(loct.)	1446/7	ARV MR 9349, f. 9 v.
Onofrio degli Canzi (tresoreria de la cambra de Sicília)	1446-1452	ARV MR 9349, f. 18 r ; ARV MR 9354, f. 9 v.
Pere Dezcarner	1448-1458	ARV, MR 9352, f. 64 r.; ARV RC 472, f. 2 r.; ARV RC 475, f. 1 r., 1 v., 24 v.
Anselm Ferreres	1456	ARV, MR 9411, f. 67 r.
Joan Fernández	1458	ARV RC 475, f. 24 v.
Escrivà de ració		
Pere Maeller	1416-1430	ARV, MR 9342, f. 23 v.; ACA, MR 535, f. 22 v., 39 v., 52 v.; ACA, MR 536, f. 36 r.; ACA, MR 537, f. 25 r.; ACA, MR 540, ff. 24 r., 28 r. I 42 r.; ACA, MR 425, f. 72 r., 80 r.; ARV, MR 9344, f. 56 v.; ARV, MR 9345, ff. 23 r., 32 r., 47 r, 47 v. I 49 v.; ARV, MR 9346, ff. 13 v., 34 r., 43 v., I 49 r.; ARV, MR 9347, ff.

		12 r., 32 r., 38 r., 53 v. I 54 r.
Antoni de Mura	1416-1452	ARV, MR 9342, ff. 12 v., 30 v. ; ACA, MR 535, f. 30 r., 60 v. ; ACA, MR 536, f. 29 r.; ACA, MR 538, f. 58 v. ; ACA, MR 537, f. 22 r., 32 r., 56 r.; 57 r. ; ACA, MR 540, f. 24 r.; ARV, MR 9344, ff. 58 v., 6 v., 10 r., 59 r, 59 v., 63 v. i 66 r. ; ARV, MR 9345, ff. 18 v., 25 r., 28 r., 31 v., 38 r. i 46 r. ; ARV, MR 9346, ff. 25 v., 29 r., 31 r., 41 r., 41 v., 43 r. i 49 v. ; ARV, MR 9347, ff. 25 v. i 53 v. ; ACA, MR 542, ff. 30 r., 48 r. i 61 v. ; ACA, MR 543,1, f. 40 v. ; ACA, MR 543,2, ff. 20 v. i 45 v. ; ACA, MR 544,1, ff. 27 v. i 44 r.; ACA, MR 544,2, ff. 19 v., 49 v. ; ACA, MR 544,3, f. 15 v. ; ACA, MR 545, f. 44 v.; ARV, MR 9348, ff. 23 v., 32 r., 44 r., 48 r. i 57 r. ; ARV, MR 9406, ff. 86 r., 104 v. i 222 v. ; ARV, MR 9350, f. 23 v. ; ARV, MR 9351, ff. 31 r., 43 r. i 52 r. ; ARV, MR 9354, f. 50 r.

Joan Pellicer	1416	ARV, MR 9342, f. 12 v.
Pedro Raimundo	1416	ARV, MR 9342, f. 77 r.
Rafael d'Ulzinelles	1417-1427	ARV, MR 9342, ff. 38 v. i 103 r.; ACA, MR 535, f. 21 r., 50 v.; ACA, MR 536, ff. 32 v. I 54 v.; ACA, MR 538, 31 v. f. 42 r I 56 v.; ACA, MR 540, ff. 28 v. I 32 r.; ACA, MR 541, f. 85 r., 95 r.; ACA, MR 425, ff. 90 v., I 145 r.; ARV, MR 9344, f. 4 r. 10 r., 10 v.; 38 r.; ARV, MR 9345, f. 48 v.; ARV, MR 9346, f. 23 v.; ARV, MR 9347, f. 44 r.
Pedro de Almazán	1417/1418	ACA, MR 538, f. 45 r.; ACA, MR 539, f. 38 v.; ACA, MR 540, f. 24 r.
Pere Ramon des Soler	1417/1418	ACA, MR 538, f. 49 v. I 70 r.
Pere Descoll	1417-1424	ACA, MR 537, f. 38 v., ACA, MR 540, f. 39 r.
Pere Caselles	1417-1427	ACA, MR 535, f. 64 r.; ACA, MR 537, f. 40 r.; ACA, MR 425, f. 84 r.; ARV, MR 9344, ff. 44 v.; I 58 r.; ARV, MR 9345, f. 39 v. ARV MR 9347, ff. 33 r., 51 v. I 55 v.
Simó Pérez	1417-1420	ACA, MR 427, f. 43 v.; ACA, MR 429, f. 36 v. I 41 v.; ACA, MR 537, f. 21 v.; ACA, MR 541, f. 92 r.

Pere Fiveller	1418	ACA, MR 538, 29 v.
Gabriel Navarro	1420	ACA, MR 541, f. 78 r., 97 r., 101 r.
Gonçalgo Rubiols	1430-1458	ACA, MR 544,1, f. 27 v.; ACA, MR 544,2, ff. 19 v., 53 v.; ACA, MR 544,3, f. 31 r., 32 v.; ACA, MR 545, f. 52 v. I 75 v.; AV, MR 9353, f. 40 r.; ARV, MR 9354, ff. 33 r i 55 v.; ARV RC 472, ff. 2 r., 17 r. I 21 r.; ARV RC 475, 25 v.
Miquel Mir	1431-1452	ACA, MR 544,1, f. 27 v.; ACA, MR 544,2, ff. 19 v., 53 v.; ACA, MR 544,3, f. 31 r., 32 v.; ACA, MR 545, f. 52 v. I 75 v.; AV, MR 9353, f. 40 r.; ARV, MR 9354, ff. 33 r i 55 v.; ARV RC 472, ff. 2 r., 17 r. I 21 r.; ARV RC 475, 25 v.
Nicolau Roca	1431	ACA, MR 544,2, ff. 19 v., 35 r., 57 r., 63 r.; ACA, MR 545, f. 49 v., 64 v.
Pere Dezcarner	1445-1452	ARV, MR 9348, ff. 49 r. i 57 r.; ARV, MR 9348, ff. 108 r. I 221 r.; ARV, MR 9349, f. 36 v.; ARV, MR 9351, ff. 30 v., 43 r. I 52 r.; ARV, MR 9352, f. 64 r.; ARV, MR 9353, ff. 49 r. I

		50 r.; ARV, MR 9354, f. 55 r.
Francesc de Manresa	1445-1452	ARV, MR 9348, f. 40 r.
Narcís Martí	1447-1452	ARV, MR 9351, f. 13 r.; ARV, MR 9352, ff. 48 r., 48 v., 50 r. I 65 v.; ARV, MR 9353, ff. 11 v., 12 r. I 49 r.; ARV, MR 9354, f. 55 v.
Pere Baucells (del rei)	1447-1452	ARV, MR 9354, f. 42 r.
LA CANCELLERIA		
Escrivà de manament		
Pere	1418	ACA, MR 538, f. 44 v.
Nicolau Roca	1429-1431	ACA, MR 542, f. 30 r., 50 v., 60 v.; ACA, MR 543,1, f. 38 v. I 45 v.; ACA, MR 543,2, f. 27 v., 37 r. I 49 r.; ACA, MR 544,1, f. 25 r 31 v.; ACA, MR 544,3, f. 15 v., 26 r. (escrivà de ració per la missió de dur unes bèsties), 31 r.
Luis de Torramonell (rei)	1438-1439	ACA, MR 427, f. 38 r.; ACA, MR 429, f. 33 v.
Andreu Bages	1439	ACA, MR 429, f. 45 r.
Conseller		
Joan de Fimes	1421	ACA, MR 425, f. 116 r., 141 r. 152 v.
Berenguer Bardaxi (rei)	1420/21	ACA, MR 425, f. 116 v.

Guillem Bernat de Çabrugada també procurador i secretari	1420-1458	ACA, MR 541, f. 80 r. ARV RC 475, f. 27 v.
Galceran d'Hostalric	1448-1450	ARV, MR 9352, f. 72 v.
Secretaris		
Pedro Suau	1416	ARV, MR 9342, ff. 2 r., 15 r., 103 r.; ACA MR 535, f. 37 r.
Pere Joan	1418	ARV, MR 9342, f. 100 v.
Pere Descoll / Coll	1420-1431	ACA, MR 425, f. 136 r.; ARV, MR 9346, f. 43 r.; ARV, MR 9356, f. 18 v.; ACA MR 542, f. 54 v.; ACA MR 543,2, f. 37 v. I 44 v.; ACA MR 544,1, f. 34 v.; ACA, MR 544,3, f. 15 v.; ACA, MR 540, f. 39 r.; ARV, MR 9346, f. 43 v.; ACA, MR 542, f. 18 v., 35 v; ACA, MR 543,1, f. 41 r.; ACA, MR 544,1, f. 46 r. ACA, MR 544,2, f. 31 v., 50 r.; ACA MR 545, F. 75 R.
Francesc d'Arinyo	1424	ARV, MR 9344, ff. 6 v. i 10 v.; ARV, MR 9345, f. 11 r.
Bartomeu Sellent	1445-1447	ARV, MR 9348, f. 18 v.; ARV, MR 9351, f. 33 r.
Jaume Vila	1448-1458	ARV, MR 9352, 42 r.; ARV RC 472, f. 6 v.

Joan Ferreres del Portillo	1449/50	ARV, MR 9352, f. 62 v.
Bartomeu Serena	1458	ARV RC 472, f. 17 r.
Notaris		
Pere Caselles	1418-1420	ARV, MR 9342, f. 74 r.; ACA, MR 538, f. 33 v.; ACA, MR 540, f. 28 r.; ACA, MR 541, f. 110 r.
Ramon Ces Comes	1418	ACA, MR 538, f. 58 v.
Guillem Bernat Çabrugada	1418-1438	ACA, MR 538, f. 66 r.; ARV MR 9346 ff. 1 v., 2 r., I 38 v.; Arv, MR 9344, f. 1 v. ARV, MR 9356, ff. 24 v., 25 r. i 25 v.; ARV, MR 9347, ff. 8 v. i 62 v.; ACA, MR 544,3, f. 15 v.; ACA, MR 544,3, f. 31 r.; ACA, MR 427, ff. 39 v. I 52 r
Martí García	1420	ACA, MR 425, ff. 83 r., 92 r.
Bartomeu Escaio	1424-1430	ARV, MR 9344, f. 4 v.; ACA MR 544,1, f. 22 v.
Pere de Valcanell	1424	ARV MR 9345, f. 43 r.
Joan D'anglesola	1427	ARV, MR 9356, f. 19 v., 25 r. I 27 v.
Bernat Çalba		
Joan Navarro		
Martí Tolsà		
Nicolau Roca	1427-1430	ARV, MR 9347, ff. 25 r., 25 v. I 44 r.; ACA MR 543,2, f. 47 r.
Esteve Queralt	1427	ARV; MR 9347, f. 38 r.
Pere Roig	1429	ACA, MR 543,1, f. 31 r.

Andreu Saurí	1430/31	ACA, MR 544,1, ff. 18 v., 19 v. i 53 r.; ACA, MR 544,3, f. 40 r.
Bartomeu Agell	1431	ACA, MR 544,3, f. 37 v
Pere Castelló	1431	ACA, MR 544,3, f. 40 r., 43 r.
Joan Simon	1439	ACA, MR 429, f. 40 r.
Guillem del Castell	1445	ARV, MR 9348, f. 40 v.; ARV, MR 9348, f. 41 v.; ARV, MR 9406, f. 80 v.; ARV, MR 9348, f. 45 r.; ARV, MR 9348, f. 47 r.; ARV, MR 9406, f. 104 v. ARV, MR 9406, f. 98 r.; ARV, MR 9348, f. 47 v.; ARV, MR 9406, f. 104 v.; ARV, MR 9406, f. 97 v., respectivament.
Mateu Esteve		
Bonanat Ferrer		
Pere Ribera		
Nicolau Cremades		
Pere Juan	1446	ARV, MR 9406, f. 97 v.
Antoni Marull	1446/47	ARV, MR 9349, f. 26 v.
Joan Despuig	1446/47	ARV, MR 9349, f. 40 v.
Esteve Mir	1446/47	ARV, MR 9349, f. 46 v.; ARV, MR 9410, f. 60 r.
Pere Suau	1447	ARV, MR 9350, f. 43 r.
Nicolau Masdeval	1446-1447	ARV, MR 9351, 47 r.
Joan de Vallseca escrivà de la governació	1448/50	ARV MR 9352, f. 27 r.
Antoni Vinyes	1456-1457	ARV, MR 9411, f. 83 v.

Guillem Bernat (protonotari)	1456-1458	ARV RC 472, f. 6 v.
LA JUSTÍCIA		
L'alguatzir		
Pere D'Esplugues (del rei)	1418	ACA, MR 538, f. 29 r.
Guillem Rella	1420	ACA, MR 541, f. 98 v.
Pere Vilanova		
Pere Verdusquillo		
Gil Sánchez Muñoz		
Antoni Baldoví		
Miquel Cavaller		
Rodrigo López	1420	ACA, MR 541, ff. 95 v., 96 r. i 104 r.
Joan Aimeric	1420	ARV, RC 12, f. 23.
Pedro Sánchez Muñoz	1420	ACA, MR 425, f. 85 r. I 125 v.
Lluís Ballester	1420	ACA, MR 425, f. 79 r
Joan de Vallterra	1428	ACA, MR 542, f. 17 r.
Pere Fidalgo	1438	ACA, MR 427, f. 34 r.
Mateu Aimar	1438	ACA, MR 429, f. 39 v.
Pere d'Empordà	1439	ACA, MR 429, f. 39 v.
Joan de "Morro de Vaques"	1439	ACA, MR 429, f. 45 v.

*Apareixen també reflexats en la datació referent a la Reial Cancilleria de l'Arxiu del Regne de València per Francisca Hernández-León de Sánchez, *Doña María de Castilla, esposa de Alfonso V el magnánimo*, València, Universitat de València, 1459, pp. 203-217.

ANNEX DOCUMENTAL I

Convent de Santa Maria de Jesús de Tortosa

ACA, Reial Cancelleria nº 3275, f. 67r, [1452].

La reina escriu al seu procurador en cort romana, micer Lluís, perquè demane autorització al Sant Pare pel canvi d'advocació de la capella principal del Convent d'Observants de Tortosa, perquè d'ara en avant s'anomene de Santa Maria de Jesús.

La Reyna

Micer Luis Nos scrivim a nostre pare per obtenir de sa santedat que la església novament constrohida en lo Monestir de Sant Bernabé vulgarment appellat edificat prop la ciutat de Tortosa lo qual és de la Observança e regulat de Sant Francesc en la qual església és incorporada una petita capella de Sant Bernabé, e per çò reté encara lo nom de la dita capella d'aquiavant santa nomenada de nostra dona de Jesús e aquella sia cap de la dita Església segons en altres monestirs de la observança és en aquestes parts. Pregam e encarregam vos per ço molt afectuosament que quant en vos sia endreçats en haver e obtenir de nostre Sant Pare la dita gràcia e altres conservets servey de deu e salut de les animes lo Religiós e amat nostre Sant Pare Pere de la Penya del dit orde qui és en Cort Romana, e de aquelles té memorial e càrrech de suplicar ne al dit nostre Sant Pare donant si tot consell favor e ajuda que us sian possibles. Car a gran servey vos ho reputarem dat en Barchinona a tres dies de Juliol Any Mil CCCC cinquanta dos. La Reyna

Al amat procurador nostre en cort Romana micer Luís

Miquel doctor en decrets.

Convent de Santa Maria de Jesús de Saragossa

ARV, Reial Cancelleria nº 8, f.24r, [1452].

La reina dona 200 florins per reformar el Convent de Santa Maria de Jesús de Saragossa. Així que l'arquebisbe de Saragossa pose la primera pedra en honor a ella.

La Reyna

Reverend pare en Crist e amat nostre. No ignorats quant merexen per lur bona e santa vida èsser favorits e mantenguts los frares del Monastir de la Observança dels menors novament edificat prop aqueixa Ciutat. E per la devoció que aquell havem hi donam CC florins e volem cus pregam molt affectuosament en la sglésia que.s deu començar posets per nos una pedra e encara altra per vos affi participets en lo mèrit car no pocha reputació e favor darets al Monastir lo qual haiats en bona recomendació car la qüestió lo és moguda se mostra èsser maliciosa com se tropia lo privilegi apostolical per lo qual lo Senyor Rey ha pogut e pot haver atorgada la licència segons d'aquestes coses vos plaurà pus larch lo amat nostre Eximeno Gordo ciutadà de la dita Ciutat nos plènament informat al qual darets fes creença axí com a nostra pròpia persona ab aquella obra e efecte dins de vos confiam e speram. E sia Reverend pare en Crist e amat nostre vostra special guarda la santa Trinitat dada en Barchinona a X dies de Març del any Mil CCCCLII.

Dada al aquebisbe de Saragossa

ARV, Reial Cancelleria nº 16, ff. 108v i 109r, [1455].

La reina insta a que se lliure al convent de L'Observança de Saragossa la capella i el camp que són del capellà anomenat Sasa per a apliació del convent de Santa Maria de Jesús de Saragossa.

La Reyna

Benerable Pare en Cristo amado nuestro bien creyemos no ignorays como por ampliación de la devoción del poble cristiano desa Ciudad se ha deliberado fazer un monasterio de la santa Observancia de los ffrayres de sant Francisco fuera esta ciudat cerca sant Lázaro e ya la obra de aquell es bien avanzada. E por dar spacios necesarios e convenientes a les coses necessarias por el dicho Monasterio assi por sglesia e como convent, e otras es muy necessario un campo contiguo al dicho Monasterio al qual campo se dize seyer de una capiela que es de un capellán clamado Sasa sustituida por don Andreu de la Naja en la Iglesia de santa Maria de la Naja faze de trahudo cada un anyo L sueldos pagadores en la fiesta de Santa María de Agosto. E por quanto el dicho benefficiado es quento delexar el dicho campo dando el otro tal e mayor. Resta y solamente vuestra autoritat e descreto,

por que vos rogamos e encargamos que en les dichas cosas por amor e contemplación nuestra querades dar e poner vuestro derecho e autoridat por tanto benefificio e necessitat vuestra que es obra meritòria nos vos lo haremos a Servicio e complacencia data en Çaragoça a 8 dies de febrero del anyo 1455. La Reyna.

Convent de Sant Esperit de Morvedre

ARV, Reial Cancelleria nº 11, f. 112v, [1457].

La reina demana a Mossén Prats que després de tot el que ha disposat per dur endavant les obres de la Trinitat gràcies a les rendes que rebia el Monestir de Sant Esperit de Morvedre, que ajude en la dotació d'aquest monestir.

La Reina

Amats e feels nostres, vostra letra havem rebuda de IX del present. E vist lo contingut en aquella vos responem que us agraïm tant que més no podem la singular voluntat que mostrat e feta haveu per obra e feu en los afers del nostre Monestir de la Santa Trinitat de València, e majorment en lo fet per que mossèn Bernat Prats és anat, lo qual havem trobat plaer que sia axí bé desempatxat partit e haia trobat bon passatge de fet. Rebut lo acte que ens havem tornat trametre fet del dit negoci per lo Capítol per via de Barcelona lo havem remés en Nàpols al dit mossèn Prats al qual havem escrit llargament de vostra intenció sobre tot lo contingut en vostra han e principalment que si cas fora que per nostre Sant Pare del negoci comissió deurà ésser feta que vinga dreçada a les persones que escrit havem. E així confiam del adiutori divinal e de sa bona diligència que'n obtindrà deguda conclusió a Barcelona, e haiam proveit les letres del vicari general e del capítol per a nostre Sant Pare e al senyor Rei se haien e sien remeses al dit mossèn Prats prengant a vos altra que façau diligència en haver la fundació e dotació del Monestir de Sant Esperit e trametem-les-nos, o los trellats autèntics d'aquells, perquè les remetran al dit mossèn Prats e aquell haia compliment. E lexam les altres coses de les quals comendam vostra intenció, e lo que fet hi havent havem plaer de la obra que es continue ja hi havem fet trametre diners e farem quant plus sovint sia possible, pregant-vos que aquella sol·liciten e les monges haiau recomanades com acostumat haveu e confiam. Data en Saragossa a XXI de gener del any MCCCCLVII. La Reina

Als consellers del rei

ARV, Reial Cancelleria nº 11, ff. 112v i 113, [1457].

Tracta sobre els acords arribats al capítol de la Observança on la reina demana el trasllat de Jaume de Ribes.

La Reina

Mossèn Prats, poc ha vos havem escrit de tot lo que fins a la hora nos ocorria e remès lo acte de la conclusió feta en lo capítol de la Observança segellat e sota escrit per lo dit capítol, lo qual plec vos havem remés per via Barcelona remés al fel familiar e procurador nostre en Jaume de Ribes, qui ens ha escrit e los ha remés per correu e així confiam aquell, Deus volent, haurem haut. Après, en lo dia de ahir, rebem les letres del vicari general e capítol de la dita observança que fan per al senyor Rei per la faena per que se'n ha anat ha qualque temps ab un trellat de la dita conclusió e memorial per a vos e ab la present vos trametem. E axí amprar-vos-ne'n en lo que necessari haurem e vist vos serà, remetent-ho tot a vostra bona diligència e discreció en les quals tenim perseverança singular. Los trallats de la fundació e dotació del dit monestir de Sant Esperit encara no havem rebuts de València. Tant prest com ho haiam les vos remetem, e ns escriurem del que ens ocorrega. Data en Saragossa a XXXI dies de gener del any MCCCCLVII. La Reina

Al ben amat familiar e capellà de la nostra capella mossèn Bernat Prats.

Convent de Santa Clara de Lleida

ACA, Reial Cancelleria nº 2970, f. 149r, [1436].

La reina Maria insta a Bernat Gomar, marmessor de Berenguer Gallart perquè dispose la meitat dels fruits dels béns del testador per al monestir de Santa Clara i de sant Hilari de la mateixa ciutat.

La Reina

En Bernat Gomar. Recordans haver-vos pregat e encarregat diverses vegades de les obres que sabem són tant necessàries al Monestir de Santa Clara d'aqueixa ciutat de Leyda, a les quals, com a marmessor de Berenguer Gallart, qui per una necessària conseqüència a proveït de la ordinació testamentària del dit difunt, son tengut com lo dit testador disponga en lo dit testament que la meitat dels fruits de sos béns cascun any se contesca en obres necessàries que vull e gran temps ha concòrreguen en aquesta ciutat, meravellant-nos com així us són més entor faent que les obres o actes vostres no corresponent a les bones paraules que sobre açò nos havets dades. Item com haiam informació verdadera que lo Monestir de Sant Hilari d'aqueixa ciutat mateixa també haja semblant necessitat en les dites obres o del dia e del altre vos aurets peces de que sots digue de reprensió podem, que foragitades totes altres dilacions e excuses vos posant en execució la voluntat del dit testador, donets orde que les dites obres se facen dels béns de la dita marmessoria. En altra manera, considerant que los altres qui ab vos en açò ha acabar e als quals no ne escrivim uns venen bé en aquests afers sens que nongue entenen pus escrit no obmetent los remeis de força que per justícia hi porem fer, provehirem ab nostre Sant Pare en tal manera que altres vegades persones ne hauran càrrec qui de bon grat e sens afany e equitaran la voluntat del dit testador. E desplaçans car més ho amariem agrair a vos data en Barcelona sots nostre segell secret a V dies de novembre de l'any MCCCCXXXVI.

La Reina

Monestir de Santa Maria de Pedralbes

AHCB, Consell del Cent, sèrie: Lletres Closes IB-VI-7, ff.146v i 147r, [1440].

Carta dels consellers de la ciutat de Barcelona enviada a la reina perquè pose solució a la ruïna en què estava caient el convent de Pedralbes ja que les reixes, portes i parets havien estat destruïdes.

Molt alta e molt excellent senyora,

de vostra gran senyoria havem humilment reebuda una letra dada en València a XVII del present mes ab la qual vos, molt alta Senyora, declarats a nosaltres com ab gran desolació e anuig havets entés que'l Monestir de Pedralbes va a ruina e que de les ordinacions que vos senyora faets fer en lo dit Monestir, en que faets entervenir los Consellers qui

ladonchs eren, res no sien servit e que rexes, portes e parets, tot és abandonat e desenfrenat, de que les diffamacions e clamors de dones maridades han plagat e pleguen fins a vostres orelles e més avant e que vostra senyoria se marevelle molt de la abadessa, attés lo càrrech que li donàs e molt més de nosaltres, qui som protectors e havem càrrech del dit Monestir que tan rich joyell com tenim en aquest scritori lexem perdre axí segons en la dita letra les dites coses e moltes d'altres són més espresament contingudes. E regraciant primerament a vostra gran senyoria lo gran zell que ha ben avenir del dit Monestir humilment responem que tal cosa no és venguda a notícia nostra e creem fermament que la dita Abadessa havent a memòria lo vostre virtuos entreveniment en les ordinacions dessús dites la qual deu conéixer quals eneylles de son folch van per cami dret o desitjades si li fos dificultòs provehir hi nos ne haguere certificats que jassie la brevitat del temps de nostre regiment, nos reté molt ocupats de negocis més de gran importància que de pocha, per los quals necessàriament havem a pugar li haguere subvengut de nostre degut patrocini, remoguda tota accepció de persones. E per semblant si per alguna via secreta les dones les quals per lur natura volen exeguir los primers concebiments nos ne haguessen fet donar algun sentiment lurs clamors no foren ateses tan luny que vostra gran Excellència ne reporta e a nosaltres molt desplaent jassia a vostra gran senyoria haie plagut impungir e atribuir-nos la perdició del dit Monastir, e ab humil reverència de vostra gran senyoria parlants no hi som culpables si en regonexer culpa alguna, ans per lo contrari, seguints los passos de nostres loables predecessors en la Consellaria havem satisfet al deute e càrrech de nostra protecció e guarda de les quals ab sana pensa podem e som prests retre compte a Déu primerament e a vostra gran senyoria. E de continent reebuda la dita letra sens entervall de temps havem tremès nostre síndich al dit Monastir per informar-se ab l'abadessa de les insolències de les quals vostra gran celsitud és estada informada, a les quals per totes nostres fortes provehirem e si temps non hi baste ne colgarem ab nostres immediats e successors en lo nostre Regiment e Remeys deguts hi procurarem majorment si serà cosa de algun caler. Supplicats-vos senyora molt humilment que de tota colpa atribuid-nos heu benignament excusats vostra gran Excellència, la qual la clemència divinal vulle en sa gràcia conservar benaventuradament e votiva. Escrit en Barchinona a XXVIII dies de Noembre del any de la nativitat de Nostre Senyor MCCCCXL.

ARV, Reial Cancelleria nº 8, f. 12r, [1451].

La reina ordena que en vista dels problemes de desobediència i de no seguir la clausura se tanque el parlador del monestir així com enderrocar i reparar certes parts del cenobi abans de la Quaresma.

Après la data e signatura havem rebuda letra ab que us fets menció com lo ministre ha més en excusió tot lo que fon per nós ordenat. E com ha fet enderrocar e adobar lo necessari. E com les monges dormen en dormidor e stan en orde de que sab Deus trobam consolació Deus per sa mercé los faça ben preservar ab tot, ne scrivam a la Abbadessa haurem plaer al menys per aquest sant temps de Coresma tinga o faça tenir tancat lo parlador, car no se'n pot seguir sinó be Maravellada som stada de la menció quen's havets feta del fet de mossèn Aparici, significat-nos creure-vos havem hi passió e no havem tal pensament. Ans per çò com lo prior e convent de Sancta Anna nos scrivien en una manam e vos en altra ho havem ramés a vostres consciències. És ver que haviem primer scrit que si lo dit mossèn Aparici per alguna causa no merexia la camaria no volem que nostres prechs obrassem contra consciència e creem que vos nos consellarets açò mateix data vist supra. La Reyna.

Reial Monestir de la Santíssima Trinitat de València

ARV, Reial Cancelleria nº 11, ff. 45r- 46. [1455].

Memorial presentat per la reina Maria al seu procurador mossèn Guillem Ramon Català i mestre Nicolau Merola perquè presenten davant el Sant Pare per fundar el Monestir de la Santíssima Trinitat a València seguint el model de Santa Clara de Tordesillas així com l'elecció del visitar i l'obtenció de rendes i cartes d'indulgències per a la seua construcció.

Memorial e institucions de les coses que la molt alta e molt excellent Senyora la Senyora Reyna d'Aragó e de les dos Sicilies demana a nostre Sant Pare a fer-li per sa senyora atorgades. E de les quals los ben amats Conseller e procurador seu mossèn Guillem Ramon Cathalà, doctor en decrets, e mestre Nicolau Merola, mestre en santa Theologia, han a suplicar lo dit nostre Sant Pare

de part de la dita Senyora de paraula com ordenar-ne suplicacions com en tota altra manament que be e necessari les serà vist:

Primerament los dits procurador e mestre Nicolau Merola après de les recomanacions acostumades e degudes e haver donada la letra de crehença explicadora per ells al dit nostre Sant Pare, e significat sa Senyora lo gran plaer e consolació que la dita Senyora ha haut, e ha de sa el·lecció, e la gran e singular sperança que té en ell tant en lo món no pot més com sempre. I haia reputat e tengut en stima de pare li diran e explicaran de part de la dita Senyora, que com per virtut de cert indult atorgat per Papa Eugeni a la dita senyora que ella pogués fundar e instituir dins sos Regnes e terres hun monestir de dones e aquell ordenar a la forma e regular observança de Sancta Clara, segons és instituhit e ordenat lo Monestir de Sancta Clara de Torre de Sillas, e en aquell elegir e instituhir lo primer vesitador frare menor lo qual hagués aquella actoritat o consemblant que han lo vesitador o vesitadors del dit Monestir en elegir après d'ell succedor en lo dit ofici frare del dit orde segons certa concessió de Papa Benet feta al dit Monestir de Torre de Sillas, en la qual clausula següent volum que avere predictus Ferdinandus et quilibet in huiusmodi vesitacionis et correccionis officio visitador et prefertur conteques huiusmodi post eus fundatum visitatorem eligat per Bbene e fideliter et secundus suam concieniam visitatorem in forma que eligere constituet seu etiam nominabitur coram tabellione publico principibus cribequs uel pluribus testibus et tsactis sanció Sanctis Evangelis et signum crucis prestant corporaliter juramentis decernentes ex mit properis et in ane si sequen super his a quoque qua bis aucotritatem scienter in ignoranter contingerit attemptare del dit Monestir al cap del pont fora los murs de la ciutat de València com sa Senyora creu es ja a plé informada. E elegit e nomenat per vesitador de aquel lo honest religiós frare Bernard Scorida, de la observança dels frares menors, lo qual ans de la sua fi ja se sia nomenat e elegís per vesitador en lo dit monestir a frare Johan de Vilaroya del dit orde, però no serva la orde e manam explicats en la dita clàusula. E per consegüent, mort aquell, no ha pogut elegir ni nomenar successor ans lo dit Monestir, per la dita causa, és privat de la dita gràcia o indult que plàcia al dit nostre Sant Pare voler donar per visitador al dit Monestir vulgarment apellat de les Menoretas de la Santa Trinitat, aquell e aquelles que seran elets en vicari o vicaris principals de la orde e observança de Sanct Francesch en la província de Aragó atorgant.li les gracies, llibertats e actoritat que lo dit Monestir de Torre de Sillas e visitador de aquell han acostumat de haver ab potestat de

veure, corregir e esmenar les constitucions fetes per los visitadors del dit Monestir de Torre de Sillas, qui per diversitat de la Regió e facultats del dit e qualitat de persones bonament no·s porien servir. E que en carg de necessitat aquell puga substituir en loch seu visitador, los quals se hagen a regir e servir segons ordene la Regla del dit Monestir de Torre de Sillas.

Item més avant los dits procurador e mestre Nicolau suplicaran lo dit nostre Sant Pare que com lo dit Monestir no haia renda alguna de que·s puga sostenir, ni haia compliment en la estructura necessària a aquell per no haver rebudes aquelles quantitats qui són stades ofertes per les cartes de les indulgències atorgades a la fàbrica del dit Monestir, que plàcia a la sua Santedat, suplint a la necessitat de les dites religioses consignar los dos Milia Florins de renda sobre les pabordries de la Seu de València que cascun paborde morint hagués de llexar cent lliures al dit Monestir, e sobre les rectories del bisbat de València és a saber.

ARV, Reial Cancelleria nº 11, f. 56, [1455].

Demanada de la reina Maria a través del procurador Lop de Cunchiellos d'una relíquia del fust de la Vera Creu per atorgar indulgències a tot aquells que la visiten al Monestir de la Santíssima Trinitat de València.

Item los dits Procuradores micer e Lop de Cunchiellos diran e suplicaran al dit nostre Sant Pare de part de la dita Senyora que com sa Senyora tinga una singular relíquia ço es un buen troz de fust de la vera creu a la qual per los Sant pares predecesors seus foren atorgades a pena e culpa dela terza part dels perdons en certs dies del any a cascu qui visitara la capella de la dita Senyora hon la dita relíquia sta e apreé con obte vulla e tinga voluntat llexar la dita relíquia al dit seu Monestir dela Sancta Trinitat de València que plàcia a sa Senyora atorgar la dita indulgència dela terza part dels perdons a cascu qui en cascuna de les dites jornades que són atorgades en la villa de la dita Senyora visitarà lo dit Monestir de la Sancta Trinitat en temps que y sia la dita relíquia.

[...]

Item los Procurador e micer Lop diran e supplicaran de part de la dita Senyora al dit nostre Sant Pare que plàcia a la Senyora atorgar a la dita Senyora al dit seu confesor e a totes les dones e donzelles qui stan en la casa e servey de sa Senyora que cascun dia de Quaresma que·s dira la Misa e seria en la casa e sglésia hon la senyora sia, que hagen aquelles mateixes de perdons que són en les Stacions de Roma. Car açò demana la dita Senyora per sa gran indisposició que ho ha bé obs tot segons los pus larch los dit Procurador e Micer Cunchiellos són informats. E de tot com és dit en la manera que·ls sia vist faran ordenar, suplicacions a ffi que·s obtinga e sia satisfet al desig e voluntat de la dita Senyora, la qual altres coses sguardants servey de Déu e salut de les ànimes no demana, car no li vol altres benifets, e per ço no resperança que li sien denegades. Data in nostra civitate burgie, XIII die mensis Augusti anne nativitati domini Millesimo CCCC° LV°. La Reyna.

ACA, Reial Cancelleria n° 3278, f. 9r, [1446].

La reina li encarrega al bisbe de Tarragona, mestre Fontanes que atorgue indulgències a tots aquells religiosos i preveres en benefici del Convent de la Santíssima Trinitat de València.

Més avant prepara lo dit reverend archabisbe que per contemplació de la dita senyora prech e encàrrech mestre Fontanes bisbe de Terranona prenga càrrech en tots sos sermons públicar e declarar aquesta Indulgència e encara a tots los altres preycadors axí religiosos com preveres senglars e altres qui tinguen cures d'ànimes qui en lurs sermons e amonestacions facen semblant com per aquells que puxa ésser fet hun gran benefici axí a les ànimes com a la obra. E si algún murmurador hi havia qui per sa ignorància o malícia vingués contra la dita Indulgència quel dit reverend Arquabisbe los faça venir per afrontar e defendre la dita gràcia o bulla d'Indulgència. E no resmenys corregesca e castigue aquells tals segons li serà vist e la dita senyora de la sua part confía. En manà que a ells sis càstich e a altres exempli de sa nova.

Item prepara lo dit reverend Archabisbe que li placía per contemplació de la dita senyora atorgar licència a tots los religiosos e altres preveres trametre la dita senyora que puguen la dita Indulgència e prechesquen a tot altre preycador que ab algú dells ensemps en una

Església se encontràs. E no resmenys que los dits religiosos e altres prèveres tramesos puxen confessar e hojr de confessió a qualsevol persones. E com axí ho haia obtengut la dita senyora de tots los altres prelats. De Casanova.

ACA, Reial Cancelleria nº 3271, ff. 47v i 48r, [1446].

La reina demana al seu visitador, el religiós Bernat Escoriola, que envie al guardià del Convent de Santa Maria de Jesús perquè viatge al convent de Santa Clara de Tordesillas per a fer arribar certes monges ancianes d'aquell per instruir les monges del Convent de la Trinitat de València.

La Reyna

Religiós e amat nostre Nos desitjavem haver dues monges del monestir de Tordesillas de Castella ancianes per que fon ben pràctiques e sients en l'orde de la Observància e cerimònies de aquella, e que vinguessen al nostre Monestir de la Trinitat de València per instruir e refermar aquelles en tot lo que fos obs a lur observància e religió e segons la abadessa del dit Monestir de Tordesilles e llur visitada nos han escrit nos per bonament fer però que seentirien algún bon religiós que ellas lo informaran. E per çò com crehem per experiència que lo guarda de Sancta Maria de Jesús de València sia hàbil dispost açò, havem deliberat ell hi vage per que pregam e encarregam a vós que e en escrivau e en virtut de esta obidiència lo hi maneu; amb tot açò vos remetem una letra que fem, la qual li enviareu amb la vostra més avant scrivim ací Cristòfol de Montblanc compre un ase e hage un fadrí qui vage amb ell qui'ls administre les despeses de çò que hauran obs. E en açò vos pregam donets orde e manera prestament se fassa ans que lo ivern hi carrec. Data en Barchinona a VIII de Octubre del any MCCCCXXXVI. La Reyna.

Al religiós e amat nostre frare

Bernard Scoriola del orde de

Frares menors visitador.

ACA, Reial Cancelleria, n° 3278, f. 8v, [1447].

La reina demana al col·lector de la Santíssima Trinitat i al prevere i al receptor de les indulgències, Jaume Ivarç, que s'afanen en acabar les arcades i el sostre del convent per evitar que es ploguen a causa de les plutges i temporals.

La Reyna

Amats nostres: Jatsia de vostra diligència, cura e bon recapte, donats en los affers de la Santa Trinitat per los quals vos havem tramesos, merescats devant nós ésser loats de favors e greujes perseguits. Emperò per que no és cosa nociva al cavall leuger donar alguna speronada, informada novament del stament en que és la obra del dit Monastir, çò és que les arcades de aquell són alçades, que per fretura de pecúnia no continuant-se la dita obra stan desacompanyades e per consegüent en perill de caure si plogués e altres temporals de vents se metren, ara maiorment en lo yvern, vos pregam e com pus cordialment e afectuosa podem e encarregam que per guanyar e obtenir pus complit mèrit de nostre senyor Déu e preservar la dita obra de tan gran perill e dampnatge vosaltres treballets ... a XXV dies de octubre del Any Mil CCCCXXXX set La reyna.

ACA, Reial Cancelleria n° 3279, ff. 82, [1451].

La reina escriu a en Ferrer Vilella informant que s'ha enviat a Jaume Ivarç sis dotzenes de pots i dues dotzenes de bigues per fer una casa per a les monges mentre s'acabava d'edificar el Convent de la Santíssima Trinitat.

La Reyna

En Fferrer Vilella. Attesos los treballs que lo feel secretari del senyor Rey e prothonotari nostre en Berthomeu Sellent ha sostenguts e sosté en lo negoci del nostre monestir de la Sancta Trinitat de València, scrivim a mossen Jacme Ivarç que li trameta sis dotzenes de postam e dos dotzenes de biagam, les quals manam donar per ajuda de obrar una casa que ha comprada, per que us pregam e encarregam que vos donets orde que la dita fusta li sia donada e que vaia lo plus prest que us sia posible. E guardau que sia avantatjosa. E en açò no haia falta. E per quant les Monges del dit Monestir són stades en gran necessitat e

passen gran fretura, scrivim axí mateix al dit mossen Jacme que·n faça en totes maneres que haia les mes quantitats que sia posible, o almenys cinquanta lliures de ací a Pasqua primer vinent del precehit dels bacins del dit Monastir per que us pregam e encarregam que vos per nostra contemplació donets orde el tingats apte e façats en tot cas que per a Pasqua en una manera o en altra la dita quantitat sia a València, car ja scrivim al dit mossen Jacme que la dita quantitat e encara totes les altres del present dels dits bacins done a vos. Axí mateix vos pregam que·n donets orde que de les robes que són aquí del provehit del dit Monestir sien venudes e de aquelles les més quantitats que sia posible per forma que la fàbrica de aquell qui ho ha massa que tot haia aquella bona endreça que de vos confiam e esperam que ultra lo mèrit que·n aconseguirets vos ho haurem a servey e complacència singulars. Data en Vilafranca de Penedés a dos dies de Març del Any Mil Quatrecent cinquanta hu. La Reyna.

Al feel nostre en Fferrer Vilella

Mercader

ARV, Reial Cancelleria, nº 18, ff. 163v I 164r, [1457].

La reina envia una carta al cartoixà Joan de Nea, de la Cartoixa de Montalegre, perquè li envie fustes de roure de Flandes que d'allí sobraren per utilitzar-les per construir el cor de la Santíssima Trinitat.

La Reyna

En Jacme de Ribes. Nos scrivim al religiós e amat nostre fra Johan de Nea que, atenten que som informada que ell té quatrecent fusts de roure de Flandes los quals no ha present necessari, e vist que nos los havem a gran obs per al cor de la sglésia de la Sancta Trinitat, qu·els nos consenta e lexe per tant quant li costen e creem indubítadament que axí ho farà, encara però per la molta voluntat que y tenim e temem encara per la necessitat que com és dit hi ocorre, vos encarregam e manam que de fet li doneu la letra e·l insteu que·ns do la dita fusta faent li la dita oferta per nos de pagar-li com que li a costat segons li scrivim, e si lo Johan era partit per la Gran Cartoixa, informau del mercader ab on ell acostuma de fer fahenes e donau li lo plech, perquè de fet lo y remeta allà e a fi que ne·n pugau cobrar

resposta com és necessari. Data en València a cinc dies de deembre del Any Mil CCCC Cinquanta Set, La reyna.

ARV, Reial Cancelleria nº 11, f. 127v, [1457].

La reina rep tres mil sous en ajuda a la construcció de l'església i l'acabament de l'hort de la Santíssima Trinitat de València.

La reyna

En Cristòfol, vostra letra havem rebuda per lo feel scrivà e familiar nostre Pere Serena, al contengut de la qual vos responem que ja ans de la recepió de aquella haviem rebut les letres de mossén Luys e de la Abadesa en que.ns era significada la necessitat de haver los Tres milia sous per dar compliment a la església, perquè aquella ab l'ort les monges poguessen haver per ésser més ampliades, les quals vistes de fet scrivim a vos per mossén Johan Olzina, secretari del Senyor Rey, qui ha ben X dies que partí, que per que la cosa hagués compliment de dinés nostres que tingueseu o si no.n torneu que.n manllevasen de algú, pagasen e donaseu los dits Trenta milia sous al dit mossèn Pere segons en la dita letra havem vist e és contingut, perquè si no.ls havem donats encara vos manam que.ls donen de la terça que havien haver d'en Johan Eximenez del recaudament de Castella, fiam la hauren rebuda e donada al nostre scrivà de ració segons per aquell e après vos havem scrit, Data en Çaragoça a XXII dies de juliol del any Mil CCCC Cinquanta Set. La reyna.

ARV, Reial Cancelleria nº 11, ff. 126v i 127r.

La reina torna a reclamar els tres mil sous per a l'acabament de l'hort i església de la Santíssima Trinitat.

La reyna. Mossèn Pere, vostra letra havem rebuda per lo feel scrivà nostre Pere Serena e vist lo contengut en aquella vos responem que vist la necessitat que havem dels Trenta milia sous que per a dar compliment a la església donam orde e scrivim al nostre procurador

en Cristòfol de Monblanc los vos donàs e axí crehem ho haurà fet e dit-vos-ho de nostra part com la ora no·ns ne poguessem scriure pregant-vos que puix recapte tenim. Donem orde en acabar la dita sglésia, et que aquella ab l'ort sia liurada a les monges perquè aquelles stiguen pus ampliades. E si l'ort sens la sglésia ans de ser acabada los podia ésser liurat ja·ns plauria mes. (Carta al capellà de la Capella del Monestir).

ARV, Reial Cancelleria, nº 20. ff. 170v I 171r, [1457].

La reina escriu al seu procurador de la Trinitat, mossén Pere Sancho, perquè es lliuren els cinc-cents sous més recaptats al tressorer per acabar les portes i el cor de l'església del Convent de la Santíssima Trinitat.

La Reyna

Mossen Pere, vostra letra de dos del present havem rebuda per nostre Secretari, vist lo contengut en aquella, e hauda relació del dit nostre Secretari, vos responem que trobam plaer e consolació que la obra de la sglésia quant toqua en aquella ésser cuberta del tot haia compliment per tota esta semana o la semana vinent encara que·ns tenguessem per dit que ja molt ans ho degués ésser, maiorment que no Cinchecents florins que dignès a nostre Tresorer hi havia obs, mas Setcents vos ne sou stats tramesos. E axí pregam-vos que puix axò haia compliment, entengau en dar recapte al cor e portals e tot lo als de la església, per forma que·n aquella, havent compliment del tot, les monges si puguen mudar a fer lo offici del tot, car grant promoció sia de devoció a la gent e inducció de fer-hi caritat de més tota vostra. Instam e fem instar los collectors que se·n haian ens ne porten specialment en Jacme Ribes nostre procurador, nos ha dit que·n prestament ne deven haver ens ne trametau per vostra de Barchinona. E havent-ne axí de la obra com de les altres coses de nostre Secretari nos ha dit com lo ort no és liurat a les monges segons la dellibació que fon feta en Darocha, de que havem haut enuig pensant en la stretura en què les dites monges stan e que no tinguen en què spajar se. E axí pregam, encarregam e manam-vos que puix lo dit ort és a punt de fer e sens dilació los liureu aquell. ... Data en Çaragoça a XIII dies de Abril del Any Mil CCCCL Set. La Reyna.

Al amat capellà de nostra capella

e procurador del nostre Monestir

de la Sancta Trinitat de Valencia

mossèn Pere Sancho

La Reyna.

ARV, Reial Cancelleria nº 11, f. 149, [1458].

La reina li escriu al seu capellà, en Bernat Prats per informar-li que el màxim confort que hi té es estant vivint amb les monges de la Trinitat i com hi passa la jornada al convent amb les seues donzelles i per això li demana de construir-se un apartament al dit convent.

La Reyna

Mossén Prats, vos no ignorau aquest nostre sant Monestir de la Trinitat a quina intenció se és fet e la voluntat que y teni, m la qual per gràcia de nostre Senyor continuant sempre es estada e confiam fera en augmentació e segurament vos dihem que attès les congoxes que com a Nostre Senyor és estat plaent havem haudes e de tots jorns havem ens augmenten, altra consolació ni confort ni encara remey no tenim sinó al dit Monestir e comunitat ab les monges devotes qui en aquell són, e açò quasi tots diumenges que ns trobam bé no podem star que no y anem e allí, ço és fora la porta de hon elles estan encloses, nos dinam e après nos ne entram dins e estam tot lo dia entre elles ab nostres donzelles dins. E per que anar e venir del Reyall allà nos és cosa molt congoxosa, e, maiorment ab tal temps e encara per que quant a Nostre Senyor plau visitar-nos de nostres acostumades passions som relevada e no podem haver la dita consolació, havem pensat e delliberat per los dits respectes consolació e repòs, axí de ànima com de cors fer un apartament de nou contigu ab lo dit Monestir e pendre una cambra de aquell, en la qual nos pugam dormir e estar en nostres donzelles que estiguen en lo apartament que s'obrarà. Açò fem per poder comunicar e com és dit aconsolar ab les dites monges. E per que aquelles puguen entrar en nostra cambra és necessari que nostre Sanct Pare vos ne do licència e encara do licència a aquells nostres servidors e altres ab qui haurem necessari comunicar puguen entrar en la dita cambra pus pero les dites monges nosi troben e açò remetexen a nostra consciència que ho moderarem e farem per forma que deu non serà offés ne sa santedat ne nos reportarem càrrech car no hi som per axò. E per que si als era de nos no és necessari que lo apartament romanga en obert axí que altre si pogues metre.

E es necessari que lo dit nostre Sant Pare do licència , proveesque e declare que lo dit apartament apres obte nostre se puga deia e haia mesclar ab lo dit Monestir. E però per que nostres necessitats son moltes e noy podem suplir e açò se sgarde al dit Monestir e al util de aquell que li placia donar nos licència e permetre que la dita obra que se haure a fer en lo dit apartament que prehesque de les peccunies del negoci del dit Monestir que seran de dos Milia en dos Milia e Cinch Cents florins poch més o menys, encara no crehem hi bastaraà de aquestes coses és necessari que ab gran instància vos ne supliqueu a nostre Sant Pare en virtut de la crehença que·s ne haveu portat, que Sa Santedat hi pas e en nenguna manera no·ns ne diga de no vista nostra intenció, axí com confiam. E que·ns ne aporteu recapte axí de açò com de tot lo als que·ns ne haveu portat càrrech com és necessari e confiam de vostra bona e acostumada diligència, car ja havets podeu pensar e no ignorau la voluntat que en açò tenim e que·ns hi mou, e per consegüent explicar-la al dit nostre Sant Pare, encara ultra axò, si necessari serà, mostrar-li la present perquè mils ho veia, havent haut plaher com son tirat en la nau sens sperar nostra resposta a la consulta de deu vostre camí, car i sabeu quanta necessitat han los affers per poch de temps que si perdès ne si pert és molt, com per molts respectes tota cuyta hi sia triga, però puyt tirat haveu e son aquí estam ab lo cor reposat e no dubtam de haver prest e bon recapte de nostra necessitat, poreu ésser informat per nostre reboster portador de la present. Lo qual remetem a la magestat del Senyor Rey per sentir e saber de la convalescència de aquella e exir de la congoxa que'n tenim que atès lo que·n havem hoyt dir nostre cor non està reposat. Si plaurà a nostre senyor lo cobrarem ab bona resposta. E en l'endemig vos haureu desempatxar lo que teniu a fer e ensemps vostre vindreu ab tot bon compliment data en València a XX de juny del Any Mil CCCCLVIII. La Reyna.

Al be amat capella de nostra capella

E procurador nostre en cort romana mossèn Bernat Prats

La Reyna.

Monestir de Santa Eulàlia del Camp

ACA, Reial Cancelleria nº 3108, f. 86v, [1420].

La reina escriu una carta al sant Pare per sol·licitar la permutació de les monges de Santa Anna de Barcelona al convent de Santa Eulàlia de la mateixa ciutat.

Reverend Pare en Crist, sabut havem com nostra letra a vos liurada de part nostra per los Consellers de Barcelona o en nom lur sobre la afers faedora de les menesters de Santa Anna e de Santa Eulàlia del Camp de Barcelona. E sobre la permutació après sie dada de la prioressa e Convent de les sors predicadores de Barcelona al dit monestir de Santa Eulàlia del Camp, fundat en la plaça de Santa Anna de la dita ciutat, e és estada per sos parla sent mèrit, acaptadors ab affectuosa oferta de complir les coses en aquella contingudes, la qual cosa vos graham molt, car és ne satisfet a la grant affeció que l senyor Rey marit e senyor nostre molt car ha en lo dit negoci. E nos que ab no menys voler perseguir aquell ne romanem molt aconsolada e farem com la loabla fi que y perseguirà a on seguesque, per ço pregam-vos més de cor que per escriptura manament del dit senyor Rey e nostre vostra partim migençant ha pressa sa conclusió desitjada data en Çaragosa sots nostre segell secret a XV dies de juliol del any d CCCCXX. La Reyna.

ACA, Reial Cancelleria n° 3109, f. 85r, [1421].

La reina escriu al frare Joan de Casanova per la translació de les monges predicadores de Barcelona perquè passen a ocupar el que era el convent dels Frares del Sac de la ciutat de Barcelona.

La Reyna

Ffrare Johan. Nos scrivim a nostre Sant Pare, e a certs cardenals e altres, sobre la mutació o trasllació de les preycadoresses faedora al monestir dels Sachs d'aquexa ciutat, la qual lo senyor rey e nos havem molt a cor. E les quals les tres ha creença per vos sobre les dites coses, axí al dit pare sant com als cardenals e altres de part nostra explicadora e per aquesta rahó vos trametem memorial signat de nostra mà de les coses per vos explicadores per que us pregam, seguint lo memorial treballets ab gran diligència per tal forma que en jantant vostra lloable intenció e treball la dita mutació prenga aquella bona conclusió que l dit senyor e nos desigam és a tot sa que us agraiem molt. Data en Tortosa sots nostre segell secret a dos dies de juny del any Mil quatre cents XXI. La Reyna

A Frare Johan de Casanova.

ACA, Reial Cancelleria nº 3108, f. 169, [1421].

La reina escriu una carta al Sant Pare per sol·licitar l'ocupació del convent de Santa Eulàlia de Barcelona per part de les monges dominiques que, segons la reina, no estava decent perquè aquestes l'ocuparen.

Reverend pare en Crist. Certificada a plé que la translació fahedora dels canonges del Monestir de Santa Eulàlia del Camp en lo Monestir de Santa Anna de Barcelona. E la mutació la qual se deu après seguir de la prioressa e convent de les sors preicadores de la dita ciutat del loc no decent on huy són en lo dit monestir de Santa Eulàlia construït en la plaça de Santa Anna prengue la fi llàrgament desijada per lo senyor Rey e nos, en les quals coses vostres perceptors per contemplació del dit senyor marit han treballat e entés e les coses tal ací hage presa dilació per alguna disceptació entre les parts e convents de les dites monestirs. Sobre certes coses les quals venen a deguda conclusió per com molt afectuosament vos pregam que, satisfaiant a la intensa affecció e cordial voler del dit senyor Rey e nos, vullats axí letres lo patriarca de Jerusalem al qual semblantment n'escrivim com ab los dits priors e convents e en atra manera interposar-hi vostres parts que per vostre entrevenir aconseguir e prendre lo fruyt tan longament sperant e repòs se seguesque a la gran ànsia nostra per les dites rahons contrariadament e desitjada. Data en Daroca sots nostre segell secret a trenta VII dies de desembre del any Mil CCCCXXI. La Reyna..

Convent de Montsió de Barcelona

ARV, Reial Cancelleria nº 16, ff.172-173r, [1455].

La reina contesta la carta de Francesc Cardona ja que ha parlat amb la priora i monges del convent de Montsió de Barcelona per poder fer reformes al dormidor del dit convent.

La reina

En Francesc Cardona. Vostra letra havem reebuda de XXII de abril prop passat, a la qual vos responem que us agraphim molt la instància que haveu feta ab la Prioressa, e monges

del Montsion en fer pregar, e encara per vos mateix pregar, a Nostre Senyor per nostra salut. Jatsia de vos com de bon servidor, e de elles com de devotes e bones religioses no sperem lo contrari. E jatsia per gràcia de Nostre Senyor siam levada ja del lit, e passejem. Però encara vos pregam que vos e elles continuen les dites pregàries perquè Nostre Senyor nos continue la sanitat de bo en millor així com es obs a servei seu, e salut de nostra ànima. Trobant en mig en la necessitat que dieu ésser lo dit Monestir, e majorment de la fàbrica del dormidor, no obstant la diligència que por vos hi és estada, e és estada feta, la cual contra lo mèrit vos agraïm. E perquè si possible serà hi sia subvengut, e la dita fàbrica pugua pendre conclusió, de fet havem fet manades despatxar les letres per a·n Bernat Rocha, e n'Agostí de Maçanet, marmessors de la marmessoria d'en Arnau Porta pregant los donen orde en subvenir, puix en llur ma stà lo que·ls sia vist, e lo més que sia possible per acabar lo dit dormidor e crehem ho faran. Perquè us pregam e encarregam que així en donar-los les letres, e instar-los que ho façen com en totes altres coses als dits Monestir, e monges necessàries, vos haima, e porten segons havets bé e lloablement acostumat, e la singular sperança farets servey singular, e coneixereu-ho advenint lo cas. Data en Çaragoça a 18 dies de mayg del any 1455 la Reina.

Convent de Predicadors de Lleida

ACA, Reial Cancelleria n° 3264, f. 117, [1451].

La reina escriu a Ramon Cerveró per donar trenta lliures per edificar el monestir, del qual és la principal fundadora, ja que en aquest i l'hospital tenia gran necessitat.

La Reyna

En Cerveró per altra nos recorda han vos escrit en recomandació del Monestir de Predicadors d'aqueixa ciutat atés la gran voluntat que hi havem tant perquè som estada principal fundadora d'aquell quant per la bona vida en que viuen los frares que hi són que atés la gran pobresa que passen e la gran necessitat que han algunes coses d'obrar del dit monestir e principalment la infermeria dels malalts havem estat als marmessors de la marmessoria den Gallart que XXX lliures haviem dar al dit monestir les quals des haviem eren consiguades que fossen donades, e prestament. E més abant que quant en vos fos fessets que cinquanta lliures mes abant hi fossen consiguades per la dita obra atesa la gran

e extrema necessitat que ha. E per vostra absència les dites coses no han presa conclusió bé es ver que tant com tongua a les 30 lliures ha lo convent del dit Monestir és content puix vos les havem a donar perquè pregam e encarregam que deterioraent les donen segons de vos confiam. E com vos en açò sian principal e confiem que si un volen no hi ha dificultat, que nos abtinga vos pregam e encarregam quant nos affectuosament que es tracta poder que vos tant per reverència de déu quana per altra contemplació vos treballeu e passam quant en vos sia que les dites cinquanta liures sien consiguades per la dita raó de açò reportarets un gran mestre. E tal que maior no porien. E será cosa de la qual la anima del dit defunt ne reportarà met la consciència vostra e dels marmessors seran ben descarregades. E a nos nefarets un tal servei que de res al present maior no porian e del qual en tot cas e loc serem be recordants. Data en Vilafranca del Penedès a 22 dies de febrero de l'any 1451. La reina.

Al fel nostre en Ramon Cerveró

Convent de Predicadors de Lleida

ARV, Reial Cancelleria, nº 18, f.61r, [1457].

La reina disposa que després de la mort de fra Francesc Gil, de l'orde de Predicadors de Lleida, tinga un enterrament digne i es soterra al dit monestir i que es deixi passar el cos per llocs i termes, sense posar cap dificultat a la comitiva.

Maria, per la gracia de Déu reina, als amats e fells nostres tots e qualsevol rectors, vicaris e persones eclesiàstiques, nobles, cavallers e altres qualsevol persones seglars en los regne d'Aragó e principat de Catalunya als quals les presents pervendran e seran presentades e lloctinent e oficials de aquelles constituïts e a tots sengles oficials del senyor Rei e nostres en los dits Regne e Principat constituïts e lloctinent de aquelles, salut e dilecció. Com lo amat familiar nostre fra Francesc Gil, del orde dels frares predicadors, conventual del convent de la ciutat de Lleida sia mort e haia finat sos dies en casa e servei nostre, lo cors del qual manam ésser aportat al dit Monestir de Lleida, per aquell ésser soterrat allà, per tant a vosaltres e a cadascú de vosaltres requerim, pregam e manam que no donets algú empaig al dit cos ans aquell liberalment lexets passar per vostres locs e tèrmenes per on passarà portant-lo al dit Monestir de Lleida. E per res no faessets lo contrari per quant

havets cara la gràcia del dit senyor Rei e nostra e la ira sua e nostra desitjats esquivar.

Data en Saragossa a 26 dies de març en 1457. La Reina

Convent de Predicadors de Sant Mateu

ACA, Reial Cancelleria, nº 3273, f.117, [1450].

La reina escriu a En Micer Joan, doctor en lleis, per haver pres les rendes (o no haver lliurat) que tenia per comissió del rei Alfons, del convent de predicadors de la vila de Sant Mateu, que estava en gran dany i perdició. Per això la reina li escriurà al rei per evitar que el cenobi vaja a ruïna i abandó.

La Reyna

Micer Joan, entès havem que vos per comissió del senyor Rey pendrieu a mans vostres per la cort del senyor certes rendes qui son del monestir de frares preycadors de la vila de Sent Mateu del regne de València, pretenent que a tot són amortitzades, de que prové grandíssim dan e destrucció del dit Monestir. Car fallent pogués que sens altres almoynes no·s poden sustentar com ne se'n isquen los frares. E axí s'es despoblant lo monestir, perquè us pregam e encarregam axí affectuosament com podem que per conservació del dit Monestir, en lo qual som informada, stan e viuen bones e devotes persones, vullam sobreseure en la execució e procehiment que'ls feu. Car nós sobre açò havem scrit e consultat lo dit senyor. E esperam que sa senyoria hi provehirà per la gran clemència. Data e en Perpenyà a X dies de juny del any Mil CCCC cinquante. La Reyna.

Al conseller e regent la

Conselleria del senyor Rey

Micer Johan de galart doctor

En leys.

Monestir de Sant Jeroni de Murtra

ACA, Reial Cancelleria, nº 2962, f. 18r, [1422].

La reina li escriu al Sant Pare per facilitar la compra de la torre que Bertran Nicolau tenia Horta per tal d'edificar la capella o oratori al dit monestir.

Suplicació d'alguns veen que lo novell monestir o oratori del vostre orde manat instituir per en Bertran Nicolau qui en la torre que fon comprada a Orta, territori de aquesta ciutat, per aquesta raó enlà manam que esta és més turbativa que en ampliativa de la laor divinal, escrivim a nostre Sant Pare suplicant-lo que ell que crega a vos sobre la venda de la torre e retornament dels frares del convent de Barcelona e edificació de la capella en lo dit monestir o oratori, segons havia manat en lo dit Bertran en cars que en lo dit Monestir o oratori fora fes mesa alguna dificultat, qüestió o contrast, a que sobre açò per laor divina o bé del dit monestir e honestat nostre Sant Pare hi deie dispensar com d'açò així per ço en altra manam suficientment siats instituït, pregam-vos afectuosament que al dit nostre Sant Pare la letra que en sobre açò li tramentem vullats presente a suplicant a instar que la dita venda e translació, reducció de edificació de capella mitjançant vostre deute a la Religió de que sots nostre segell secret a XXI dies de desembre de l'any MCCCCXXII.

Monestir de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron

ARV, Reial Cancelleria, nº 22, f. 69r, [1458].

La reina escriu al prior del monestir de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron perquè li trameten el terç per enviar-lo al seu procurador, Jaume de Ribes, pel propòsit d'acabar l'altar, el cor i les cadires del dit monestir.

Per el monestir de sent Geronim

La reina

Venerable pare en Crist, vostra letra havem rebuda de XVII de desembre prop passat a la qual vos responem que trobam plaer haiam reebut lo segon del cristià ens vullau trametre lo terç e donar-lo, si fet no ho havem, a nostre procurador en Jaume de Ribes qui té càrrec

de trametre'l-nos es de mossèn Bastida e de son page en Johan de Torralba que hagen tal propòsit de fer los altar e cor o cadires de aquell de la Sglésia de aqueix Monastir. Trobam plaer especial e us scrivim els ho regraciam e pregam que ho pose en exequió e remetem-vos les letres. E perquè som certa hi trobarem plaer, vos certificam com per gràcia de nostre senyor stam ja reforçada e en bona convalescència, pregant-vos ensemps ab vostres frares als quals ho notificareu ens saludeu, vullan contínuament pregar per la salut del senyor Rey e nostra, com acostumat havem e confiam. Data en València a dos de janer del any MCCCCLVIII. La Reina.

Al venerable e religiós e amat nostre

Lo prior del nostre sant Gerònim de la

Vall d'Ebron prop Barcelona

ARV, Reial Cancelleria, n° 22, ff. 69 r-v, [1458].

La reina envia una carta a mossèn Bastida, per al prior de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron dient que fes el retaule major i les cadires de l'església malgrat costen un total de 1.500 florins.

La Reyna

Mossèn Bastida, per lo prior de sent Gerònim de la vall d'Ebron som estada informada com vos e Johan de Torralba, vostre sogre, a gran servey de Nostre Senyor Deu e salut de vostres ànimes e decoració e ornament del dit monestir, havem proposat e ofert al dit prior e al convent de aquell de fer-los lo retaule major e les cadires de la lur església, encara que s'estime pendran suma de mil cincents florins, poc més o menys, en què sap Nostre Senyor havem trobat plaer e consolació grans e esperam en ell que serà satisfet als dits respectes. E altra que havets fet lo degut per sguart de aquells que maior ni millor preparatori no pot haver per la voluntat e gran devoció que tenim en lo dit Monestir, la qual vós, entre los altres, no ignorau vos ho haurem a servey molt accepte pregant-vos que per donar fi al bo e comendable prepòsit que teniu e per pus prest aconseguir-lo singular prem quen speram reportar ho vullau deduir, en execució segons indubítadament confiam. E encara que la suma sia tanta no us spante a vos ni al dit nostre sogre pus per

gràcia de Nostre Senyor la facilitat hi basta e maiorment pus speram que en laltre mon a centiment vos serà remunerada. Data en Valencia a dos dies de janer del any mil quatrecents cinquanta huit. La Reyna

Al magnífic e ben amat conseller del senyor

Rey e nostre mossèn Johan Çabastida cavaller.

Convent del Carme de Saragossa

ARV, Reial Cancelleria nº 12, f. 23.

La reina escriu a mossén Joan, del convent del Carme de Saragossa dient que no pot aportar cap ajuda per a aquest.

La Reyna   Per lo Monestir del Carme de Caragoça

Mossén Johan, vostra letra havem rebuda sobre lo deute de aquest pobre Monestir del Carme de aquesta ciutat. A la qual vos responem que la excusació que·ns scrivim de vos no podem pagar reportant-nos de vostres necessitats, e del derruhiment pot ésser vos caygut lo castell no·ns sembla vos deia ésser admesa, car per moltes que sien vostres necessitats, e majors que no scrivim nós som certa que les del dit Monestir no menys són. La reyna.

Cartoixa de Montalegre

ACA, Reial Cancelleria nº 3134, ff. 34v i 35 r, [1439].

La reina dona permís al batlle de València, Joan Mercader, perquè envie les 20 càrregues de fusta per a l'edificació de la cartoixa de Montalegre de Barcelona.

La Reyna

Batle, lo prior de Muntalegre e frare Johan de Nea, nos han dit que lo dit frare Johan havie comprat aquí XX càrregues de fusta per cobrir les cel·les del Monestir de Muntalegre, les quals estan per acabar. E per no ésser cobertes prenen dan es guasten, e

segons a par vos hauries feta inhibició que algú no tragué fusta d'aquí, en la qual prohibició es entesa e compresa la dita fusta que lo dit frare Johan savie comprada. E com açò sie obra pia e no sie cosa de mercaderia ni per vendre sinó tant parlament a obs del dit Monestir. E ja abans de la prohibició de bon temps ere comprada, per ço us pregam e us encarregam afectuosament que, per esguard de les coses en que deu servir, vullats donar licència de traure les dites XX càrregues de fusta car ultra que sia servei de Déu e endreç d'aquell Monestir nos, qui havem devoció en aquell, vos ho tindrem amb plaer molt agradables. Dada en Barchinona a XXVII dies de Març del any MCCCCXXXVIII.

La Reyna

Al feel conseller del Senyor Rey nostre

Micer Johan Mercader

Batle general del Regne de València..

Monestir de Sant Miquel i Santa Maria de les Illes Medes

ACA, Reial Cancelleria nº 3110, ff. 46v i 47r, [1422].

La reina envia una carta als Conseller de Barcelona per permetre edificar un monestir dedicat a Sant Àngel amb altar de Sant Miquel atorgat a l'orde del Sant Sepulcre a les illes Medes per repel·lir els atacs de pirates.

Prior monestir de les Medes

Maria per la gràcia de Déu nostre. Als reverends egregis nobles amats e feels nostres arquebisbes, bisbes, abats, priors e altres prelats e persones eclesiàstiques, comptes, vescomptes, rics homes e generosos dins la senyoria del dit senyor e nostra, constituïts e encara governadors, justícies, veguers, batlles e almedins, merins, jurats, regidors de ciutats, viles e a tots altres e sengles oficials e sotmesos del dit senyor e nostre, presents e esdevenidors, e dels dits oficials lloctinent, salut e dilecció. Constretament siam obligada per l'ofici a nos acompanyat en la conservació de nostres Regnes e terres aquells regnes e guardar en tota unitat, pau i concòrdia e de perills e escàndols principalment preservar-los de les mans dels enemics infeels, los quals, amb llurs fustes, galiots, galiotes e altres vexells marítims e priorats, contínuament solien habitar la maior part de l'any en les illes de les Medes davant Torroella de Montgrí en els mars del principat de

Catalunya, robant, capturant, matant e apresonant los fells. E aquells menant en les portes de Barberia faent-los renegar lo nom de Jesucrist en gran menyspreu de la santa fé catòlica, e dan de nostres vassalls per les mars navegants, e per obviar degudament als dits dans e escàndols los predecessors del dit senyor de gloriòsa memòria provehiren fon edificat un monestir en les dites illes apel·lat Sant Àngel amb altar de Sant Miquel del dit orde del Sant Sepulcre de Jerusalem, en lo qual monestir hui habiten certs frares per guarda general dels dits mars, e sian de nou escomençada en lo dit monestir molt avançada per devoció singular que porta al dit orde e al gloriós sant Miquel per satisfer a la defensió de nostre Regne e terres e de la Cristiandat, considerades que la caritat dels almoiners és molt disminuïda e decaiguda per augmentar aquelles, per les quals lo prior del dit monestir e frares, obres, guarda e altra família, qui contínuament estan per continuar la dita obra e guardar lo dit pas, e loc han ordenades certes persones que treballen per fer acapteris per tots nostres Regnes e terres. Per acció a nosaltres e a cascú de vos los requeridors preguem e pregam e altres devenirs e manam expressament de certa sciència, sots pena de cinc cents florins d'Aragó als cofres del dit senyor aplicador,s e tota vegada que lo prior del dit monestir e altres en nom seu venda o vendrà e d'ordinació a les ciutats, viles, locs o castells a nostres decret o jurisdicció, sotmesos per demanar almoina, subvenció o ajuda a obs de la dita obra de continent que per ells serets requests amb veu de crida pública per los llocs acostumats de les dites ciutats, viles e llocs, faedora amb certa pena a vostre arbitre importadora façats lo possible congregat e avisar en les esglésies e altres llocs acostumats per on les indulgències amb tots aquells qui almoines faran al dit monestir, atorgades, e aquelles en vostres almoines adinerats benignament e donent façats armes e altres mesures per les dites almoines demanant acapteris d'elles així en letres d'indulgències atorgar com en totes altres coses favorablement per tractes e tractar coses o alguna d'aquelles no façats ne permetran vostre fer alguna altra. Data en Barcelona sots nostre segell secret a XXVIII dies d'abril de l'any MCCCCXXII.

ACA, Reial cancelleria n° 3110, ff. 133 v i 134, [1423].

La reina es informada dels acapteris que es feien de diferents llocs i dels beneficis de Bellcaire per a la capella de monestir de Sant Miquel de les Medes.

La Reina

Com siam informada que segons les bulles apostòlicals vos sots tenidor de les gràcies apostolicals e vuians fets per nostre Sant Pare per lo legat de les beneficis buits al monestir de sant Miquel de les Medes, ço és Santa Maria de la Mar de Palamós, santa Maria de la Mar de Torroella e de priorat de Bellcaire, e siam més informada que lo capellà o beneficiat de Santa Maria de la Mar de Torroella és mort e per consegüent segons tenor de les dites butlles la unió de la dita capella hauria lloc. Per çò us pregam així estretament com podem que en de present metats lo frare de sant Àngel de les Medes en possessió de la dita capella, fenits rendes e drets d'aquella manant-li lliurar totes robes, béns, drets e ornaments d'aquella. Més avant vos pregam que contínuant lo procés e actes perfets sobre los beneficis de Bellcaire, així per censura monàstica com en altra, manam prehisats es façats que el dit prior haia plena possessió pacífica e quieta de tots los dits beneficis, fruits, rendes e drets d'aquelles. E certificats-vos que per raó del lloc on lo dit monestir és situat e del bé que són segueix entenem favorés e prosseguir de gràcies e favors lo dit monestir e per consegüent farets a nos de les dites coses e servei molt agradables. Data en Barcelona sots nostre segell secret a dos dies de gener de l'any MCCCCXXIII.

ACA, Reial Cancelleria nº 3110, f. 190r, [1423].

La reina vol captar més beneficis i butlles per al monestir de les Illes Medes per edificar i reparar el dit monestir.

La Reina

Venerable pare en Crist. Com nos considerants los grans beneficis que fa lo monestir de torre de les Medes e ha fets a nostres Regnes e terres havem a voler e devoció en la prosperació e augmentació d'aquell, e per consegüent vullam donar tal fe e – a les unions fetes de alguns beneficis al dit monestir segons appar per butlles apostolicals, e siam informada que vos sapiats més en lo dit fet que altra persona, vos pregam e encarregam que sots contemplació nostra, vullats fer concordar los dits afers amb lo vescompte de Rocabertí al qual nos escrivim e volem que porte les persones per ell en lo monestir elegidors sie vist ací en Barcelona e que manets al prior de Bellcaire que faça còpia de tots sos drets e raons així mateix del abat de Mersires e altre dit en la capella de santa

Maria de la Mar de l'assignació per vos feta de les LXXV lliures del prior de Belcaire a la obra de les Medes volen que sien convertides en la obra del dit monestir de sant Àngel, passant-vos que vista la present meitats en execució final e deguda fi donant tota favor al dit monestir que per les dites raons hi ha benestar segons ja bé sabets acostumat e serà cosa que molt nos agraiem. Dada en Barcelona sots nostre segell secret a II dies de gener de MCCCCXXIII.

ACA, Reial Cancelleria nº 3110, f. 191r, [1423].

La reina demana l'augmentació i millor dotació del monestir de les Medes. Per això envia una carta al vescomte de Rocabertí, ja que li havia impedit prendre la possessió de dos beneficis que estaven vacants.

La Reina

Vescomte, com per relació a nos feta vos donants consentiment e façats empedir la possessió que deu haver lo prior de sant Àngel de les Medes de dos beneficis que han vacat l'any passat en lo priorat o capella del castell de Belcaire, los quals són buits al dit monestir per un aplicar e reial segons en les butlles e graàcies prolixament és contingut. E nos, considerant los grans beneficis que fa lo monestir e torre de les Medes e ha fets a nostre regne e terres e a tots los fells cristians havem gran voler e devoció a la augmentació e prosperació del dit monestir e les unions fetes, fer perseguir e execució total deduir e los drets e pertinències e emoluments d'aquell ser e preservar e fer conservar per deguda justícia. E per aquesta raó no vullam que el dit monestir ni faça algunes despeses ni messions màs que la unitat e justícia de les dites unions sia vostra sens altra figura de dret, per ço pregam e encarregam que per cessar messions e despeses vullats elegir algunes persones de vostra part e nos fer-hi en elegir altres per part del dit monestir a fí que sens altra malícia sen veia la veritat e justícia de cascuna de les parts. E serà cosa en que nos trobarem plaer molt singular. Dada en Barcelona sots nostre segell secret a dos dies de gener de MCCCCXXIII.

ACA, Reial Cancelleria nº 3110, f. 193r, [1423].

La reina envia una carta al papa per que li deixen fer acapteris per tal de preservar el Monestir de les Illes Medes que està en continu perill.

La Reina

Venerable pare en Crist. Com havem gran voler que lo monestir de sant Àngel de les Medes, lo qual és fundat e-s continuat de obrar per bé dels fells cristians e guarda contra los infels, especialment per los navegants, lo qual Monestir se ha a conservar e mantenir de les almoines de la Cristiandat, e siem informada de la gran inòpia e necessitat de aquell que hui en dia és en tant que seria a nos molt carregós sia la dita fortalesa per enemics se seguia algun sinistre, per ço, volent provehir a la dita necessitat, afectuosament vos pregam que donets tots aquells favors que porets en vostre bisbat amb vostres letres per les quals lo dit monestir report algun profit e utilitat mitjançant los quals puga preservar, manant a tots vostres e sengles oficials e rectors de vostre bisbat que, devant totes altres acapteris e totes solemnitats lexades, donen favor e socors als acaptadors e basins del dit monestir, elegisquen persona en llur parròquia que per la dita obra acapte així com pus prestament porets e de les almoines responguen al dit prior del dit monestir. Per ço reportarets mèrit e farès a nos plaer e servei molt agradables. Dada en Barcelona a XV dies de gener de MCCCCXXIII.

ACA, Reial Cancelleria nº 3110, f. 193r.

La reina escriu una carta als consellers de Barcelona ja que, en vista dels grans perills que tenia la torre del monestir de les Medes pels sinistres dels pirates que mataven i capturaven els cristians, i per causa d'això s'edifica i continua d'obrar. Per això demana que es facen bacins en tots els llocs del Principat i bisbat.

La Reina

Prohòmens, com sia notori que lo monestir de la Torre de Sant Àngel de les Medes sia en total preservació dels grans perills, sinistres e dans que los infels donaven als fells cristians en les illes de les Medes, robant e capturant en lo dit lloc e semblantment en les dites illes,

granment damnificades les mercaderies e per aquesta raó s'es edificat, e·s edifica e fortifica com contínuament se obra en lo dit monestir per bé dels dits fells cristians, especialment de la vila de Perpinyà e del comtat del Rosselló, qui llurs béns e persones tot jorn han a passar per los dits agüaits e passos e llocs latibulosos. E com la dita fortalesa e obra se haia a mantenir e conservar amb les almoines dels fells devots cristians, fou ordenat per lo senyor Rei que per tots los llocs del Principat fossen mesos bacins, especialment en los bisbats e llocs marítims qui per la dita sustentació acaptessin, exigisen les almoines per observació. El dit lloc e monestir nos haia portada la clau del dit monestir e fortalesa retent-nos aquella dient que pot sostenir los càrrecs del dit monestir per la gran inòpia e necessitat d'aquell, e açò per tal com en la vila de Perpinyà e bisbat de Sant Fraginats e fets deixar tots los bands e acapteris per la dita obra e siam certa que aquella fortalesa és en gran salvament dels vassalls sotmesos e inconvenients volets que los dits acapteris se facen com de abans eren acostumat, es fahem manant-vos estrictament que dins la vila de Perpinyà en les esglésies e parròquies e no eximes en eximis – certes persones – de forma que la dita obra consegüent les almoines del poble cristià e de algunes faccets respondent al prior del dit monestir. Car nos volem que los privilegis libertats e franquees dins dit monestir e obra atorgats per lo dit senyor sien servades.

ACA, Reial Cancelleria nº 3110, f. 193v, [1423].

La reina explica com els béns de la capella del Monestir de les Medes són a casa un bataller de la vila de Torroella de Montgrí.

La Reina

Com a suplicació dels reis d'Aragó passats d'altra recordació volents proveir en prosperació e augmentació del monestir de Sant Àngel de les Medes qui per ells fon fundat, partició guardat e custòdia dels vassalls d'aquest regne qui en aquelles partides eren captivats per los infels, lo Pare Sant fundà al dit monestir la capella de Santa Maria de la Mar de Torroella de Montgrí après molt beneficiat que ladoncs ara, segons per les butlles del dit Pare Sant les dits coses e altres porets veure. E ara siam informada que la dita beneficetat fos passat d'aquesta vida en l'altra e per consegüent lo dit bon stament haurien lloc e lo prior del dit monestir de les Medes deu haver possessió de la dita capella

que sens manam que en hi hagen a obtenir la dita possessió done consell, favor e ajuda al dit prior o procurador seu, e aquella possa per haguda mantenir-lo enaquella part segurament e que està o siga necessària ni requesta ni fells metats en salvaguarda la dita capella e fruits e rendes d'aquella, com per vigor de cert privilegi al dit monestir e prior atorgat fet siga. Més abant butlla la present vos manam, vist los ornaments de la dita capella (ço és vestiments, capes, casulles, palis, draps, llibres e una esque·lla trencada), los quals són en poder d'un bateller de la vila de Torroella, façats lliurar al dit prior procurador seu. E açò no mundets, com justícia exigent així vullam que es faça. Data en Barcelona sots nostre segell secret a II dies de gener de l'any de la nativitat del senyor MCCCCXXIII.

ACA, Reial Cancelleria nº 3110, ff. 194v, [1423].

La reina escriu als prohomes i consellers de Barcelona assabentada dels grans perills que pateixen els mariners que naveguen prop de les Illes Medes i com són robats i capturats, i per això demana més bacins per poder edificar i enfortir el monestir de Sant Àngel ja que el prior no el pot sostenir.

La Reina

Prohomes, com és notori lo monestir e torre de Sant Àngel de les Medes si en total preservació dels grans perills e danys que los infels donaven als fells cristians en les illes de les Medes robant e capturant en lo dit lloc e sense l'abveniment d'altres cristians de mar qui amb llurs fustes contínuament en les dites illes granment damnificant los mercaders, e per aquesta raó s'es edificat e·s edifique, com contínuament se obra en lo dit monestir per bé dels dits fells cristians, especialment de la vila de Perpinyà e del comtat de Rosselló qui llurs béns e persones e tots béns ha a passar per los dits agüaits e passes e llocs latibulosos. E com la dita fortalesa e obra se haie a mantenir e tornas amb les almoines dels fells devots cristians, fon ordenat per lo senyor Rei que a tots los llocs del Principat fossen mesos bacins, especialment en los bisbats e llocs marítims, e per la dita sustentació portassen e exhibisen les almoines per preservar del dit lloc monestir. E ara lo prior del dit monestir nos haig aportada la clau del dit monestir e fortalesa, retenent-nos aquella dient que no pot sostenir los càrrecs per la gran inòpia e necessitat d'aquell,

e com per tal com de la vila de Perpinyà e bisbat de Elna són foragitats e fets ésser tots los bacins e accapteris per la dita obra. E siam en certa que aquella fortalesa és en gran solament dels vassalls e sotmesos del senyor rei e nostres. E si aquella fortalesa del senyor e nostres. E si aquella fortalesa ere presa per enemics redundaria en gran deshonor e pèrdua de la corona reial per que proveir a tots los sinistres e inconvenients volem que los dits acapteris se façen segons d'abans era acostumant es feien, manam-vos estretament que dins la vila de Perpinyà en les esglésies e parròquies certes persones honestes e de bona fama qui per la dita obra ce cresquen les almoines del poble cristià e d'aquelles façats respondre al prior del dit monestir, car nos volem que los privilegis e llibertats o franqueses als dits monestirs abans atorgats per lo dit senyor sien conservades a tots oficials, servidors e acaptadors del dit monestir. E açò no mudets com altra que reportarets ni ne facets a nos servei lo qual vos grairem molt. Data en Barcelona sots nostre segell secret a XV dies de gener de MCCCCXXIII.

La Reina

ACA, Reial Cancelleria, n° 3111, ff.. 27v i 28r, [1423].

La reina comenta que l'obra que ha dut a terme a les Medes està dedicada a Sant Miquel perquè els lliure dels assalts dels pirates al Monestir i demana que es dipositen bacins i acapteris per a la seua defensa.

Maria per la gracia de deu Crist, als reverends, venerables, religiosos, egregios, nobles, amats e feels nostres arquebisbes, bisbes, abbats, priors e altres prelats e persones eclesiàstiques, comtes, vezcomtes, rics hòmens e generosos dins sa senyoria del dit senyor e nostra constituïts e encara, governadors, justicies, veguers, batles e almedins, merins, jurats, regidors de ciutats e viles e atots altres e sengles offici e sotsmesos del dit senyor nostres presents e esdevenidors e dels dits offici lochtinents, salut e dilecció. Constretament siam obligada per l'offici a nos comanat en la conservació de nostres regnes e terres aquells regir e governar en tota unitat, pau i concòrdia e de perills, sinistres, escàndels principalment preservar-los de les mans dels enemichs infels, los quals ab lurs fustes, galeres, galiotes e vexells marítims e pirates, continuament solien habitar la major part del any en les illes de les Medes devant Torroella de Montgrí, en les mars del

Principat de Catalunya, robant e capturant, matant e apresonant los feels cristians e aquelles menar en les parts de Barberia fahent-los renegar lo nom de Jesu Crist en gran menyspreu de la Sancta Fe catòlica e dans de nostres vassalls per les mars navegants. E per obviar degudament als dits dans e scàndols los predecessors del dit senyors de gloriosa memòria provehiren fon redifficat un monestir en les dites illes apellat Sent Àngel ab altar de Sent Miquel de l'ordre de Sent Sepulcre de Jerhusalem, en lo qual monestir com habien certs frares per guarda general de les dites mars, e siam çertificada que certa obra que ara de nou se·s començada en lo dit Monestir molt avançada per devoció singular que portam al dit orde e al gloriòs Arcàngel Sent Miguel per satisffer a la deffensió de nostres Regnes e terres e de la Cristiandat, considerant que la caritat de les almoynes és molt disminuïda e decaiguda, per augmentar aquelles per les quals lo prior del dit monestir e frares, obrers, guardes que contínuament stan per continuar la dita obra lo dit pas e loc han ordenades certes persones qui treballen per fer acaptació per tots nostes Regnes e terres. Per ço a vosaltres e cascun de vos los requeridors requerim e pregam e als altres dehim e manam espressament e d'esta seran sots pena de cinchcents florins d'or d'Aragó als cofres del dit senyor aplicadors, que tota vegada que lo prior del dit monestir o altres en nom seu vendran e declararan a les ciutats, viles, lochs e castells dels vostres destrets e jurisdiccions sotsmeses per demanar almoynes, subvenció e ajuda a obs de la dita obra, de continent que per ells scrits requests ab veu de crida pública per los lochs de les dites ciutats, viles e lochs, fahedors ab certa pena a vostre arbitre imposada, façats lo poble congregat e causar en les esgléyes e altres lochs acostumats per hojr les indulgències a tots aquells qui almoynes faran al dit monestir atorgades aquelles en vostres almoynes axí consiliament com en altra manera admetats benignament e admetre façats bacins e altres mesures per les dites almoyna e ajuda demanar reebre e portar franquament prior metats e en altra manera lo dit prior e altres dessús dits atorgar com en altres coses favorablement pretactats e per tractar façats atorgar los privilegi per lo dit senyor Rey al dit prior e monestir atorgat deffenents aquelles de tots greuges, injúries e ofenses, e donant-los en e sobre les dites coses consell, favor e ajuda tota vegada que·n serets requests. E contra les dites coses o alguna d'aquelles no façats ne permetats ésser fet per alguna causa o rahó. Data en Barchinona sots nostre segell secret axí a XI dies de març. En l'any de la nativitat Nostre Senyor Mil CCCXXIII. La Reyna.

ACA, Reial Cancelleria nº 3110, [1424].

La reina envia una carta per tornar a demanar ajudes per al manteniment del Monestir de les Illes Medes, a Torroella de Montgrí.

Venerable pare en Crist, com haïam gran voler que lo Monestir de Sant Àngel de les Medes, lo qual és fundat e continua de obrar per contribució e tuició dels feels cristians e guarda contra los infels specialment almoynes en la Cristiandat e siem informada de la gran inòpia, necessitat de aquell que avui en dia és, en tant que seria a nos molt carregós si a la dita fortalesa per enemichs se seguia algun sinistre, per ço, volent provehir a la dita necessitat affectuosament que donets tots aquelles favors que porets en vostre bisbat ab vostres letres per les quals lo dit monestir report algun profit e utilitat, migancant els quals puxa perpetuar, manant a tots vostres e sengles oficials e rectors de vostre bisbat e denant tots altres acaptiris, e totes solempnitats lexades, donen favor e socors als acaptadors e bacins del dit monestir elegesquen certa persona en lur parròquia que per la dita obra acapte axí almoynes responguen al dit prior del dit monestir açò reportarets mèrit e farets a nos plaer e servei molt gradables. Data en Barchinona sots nostre segell secret a XV dies de Janer del any MCCCCXXIV.

AHCB, Lletres Closes, IB-VI-6, f. 183v, [1440].

Els consellers de Barcelona informen a la reina que el frare Casanoves, comanador de la dita torre de les Medes havia mort i demanen a la reina que la torre fos custodiada pels propis habitants de Torroella de Montgrí.

A la molt alta e molt excellent senyora la senyora Reyna d'Aragó e de Sicília

Molt alta e molt

Excellent senyora

Bé creem sàpia vostra gran senyoria com devant lo loch de Torroella de Muntgrí del bisbat de Girona ha dins mar una montanya appellada la Illa dels Medes, en la sumitat de la qual és hedificada una torra de la qual se descobren de molt luny totes fustes de pirates e

anamichs acostumats de robar e dampnificar no solament los sotsmeses e vassaylls del molt alt senyor Rey, e mercaderies e lauds, mas encara molts de altres nacions e terres passants o navegants per aquelles mars, e per la guarda estant en la dita torra moltes vegades han cessat molts dans acostumats de donar per falta de deguda guarda. E com al present, molt alta Senyora, no sie algú qui vulle pendre lo dit càrrech ans despuys que frare Casesnoves, del orde de Sent Yago, lo qual se deyt comandador de la dita torra, és mort, la dita torra affecta de guarda deguda. E per ço ,com aquesta Ciutat se és entremesa per totes vegades del benefici de la dita guarda e ha hauda aquella per recomenada en almoynes e caritats, axí en acaptiris com en altra manera, son venguts a nosaltres habitants persones leylals e apurades les quals ha gran temps habien ennues aquelles parts en cert heremitori per ells construit e han-nos portades certes letres recomandatícies dels Consols de Torroella e de alguns altres, e han proposat si a la vostra senyoria sia placent de servir a Deu e a la salut de la cosa pública en la dita torra e faent aquí lur diligent e continuada guarda perquè tots mals, dans e inconvenients puxen cessar offerint-se de adobar lo loch an les almoynes dels feels cristians, pero no volrien que obrant de lur vida nosaltres, senyora molt excellent, desijosos molt del benefici lo qual se segueix de la guarda dessús dita, e aconsolats dels officis dels dits habitans, e confiants molt d'ells, ateses maiorment les recomendacions a nosaltres fetes per tots aquells qui·ls han en gran notícia e de lonch de temps havem pregats los dits hermitans sots esperança que a vostra senyoria sie acceptable que vullen pendre càrrech de la dita guarda, e·lls havien encarregats de fer aquella ab tota diligència e leylaltat, posants-los en confiança de suplicar-ne vostra gran senyoria. Per ço molt alta e molt Excellent senyora, a vostra gran excellència humilment suplicam sie de vostra mercé atorgar la dita guarda als dits habitants e a vida lur ells faent aquella ab tota vigilància e feelitat.

Lletres Closes IB-VI-6, f. 188r, [1440].

Els consellers demanen permís a la reina perquè tinguen cura del Monestir de les Medes els habitants del llocs per l'observació d'una galera a les costes de Palamós.

A la molt alta e molt Excellent senyora la senyora Reyna d'Aragó e de Sicília

Molt alta e molt Excellent senyora

A nostra intercessió són recorreguts los Cònsols de la vila de Torroella de Muntgrí, aprenants que per lo molt alt senyor Rey e per sos molt illustres predecessors és estat acostumat provehir de la procuració terrenal de la dita vila a persones generoses e militars los quals al honor de lurs prínceps Reys e senyors e salut de la cosa pública de la dita vila podien e sabien regir la procuració dessús dita, e per lur preheminència e virtut eren amats e temuts e molts bandos e disensions cessaven, e los sotsmeses a la jurisdicció a ells comesa vivien en repòs, que la justícia ere entre ells egualment e sens excepció de persones ministrada. E de algun temps ençà és variada la pràctica, per ço com lo dit ofici de procuració és comés a persones de poca condició, les quals no han lo effort necessari en lur regiment, e jassie deguessen ésser temuts e tenguts en reputació per reverència e honor del dit senyor e de vos senyora, però per malícia del temps deffallints en los regidors lurs virtut e effort, e no tenints-sen per bastans a reffrenar les malícies e insolències dels súbdits, cessen lur temor e ab les regnes soltes abusen a tot lur voler e són suscidades e nodrides bandositats, discòrdies e divisions. Per ço, molt alta e molt Excellent senyora, considerants que la intenció dels dits Cònsols és justa e ha esguard a la justícia e al repòs de la dita vila a vostra gran senyoria, supplicam molt humilment sie de vostra mercè benignament condescender a lur humil supplicació. E la divinal maiestat vulla vostra molt Excellent persona en sa graàcia conservar benaventuradament e votiva. Escrit en Barcelona a XIII de janer del any de la nativitat de Nostre Senyor MCCCCXXX

Els consellers de Barcelona.

Molt honorables e de gran saviesa senyors, ahir abans de miganyit haguem un correu de Palamòs per lo qual fon avisats que en les mars de les Medes havien vist sis naus pensant-se fossen de genovesos, e ara vuy de matí abans de les quatre ores après miganyit havem hagut altre correu qui és vengut de Torroella a Palamós e après en aquesta villa, avisant nos que les dites sis naus que primer havien vistes e més una galera combats la torra de les Medes, e après aquest derrere nove se eés vista entrar una galera a Palamós e yo tinc-vos predit que ns troberem ab brogit per rahoó de aquesta nau qui es aci. E per dites coses sian plenamnt divisats vos trametem lo portador de la present e plaàcia vostra vila ordenament conservar- vos longuament en prosperitat. Escrit a sent Ffeliu de Guíxols XXIII dies de Març any MCCCCXLII.

AHCB, Lletres Comunes, carta nº 30, IB-X-12, [1442].

La reina envia una carta als consellers de com la torre de les Medes ha estat presa per Genovesos i de com els cònsols van proveir d'armes i vitualles la dita torre.

Molt honorables e molt savis senyors, per relació al honrat en Francesch Ros, un dels Cònsols de la vila de Torroella de Montgri, portador de la present, som informats de la bona provisió que los dits Cònsols e consell de la dita vila han feta en preservar la Torra de les Medes de ésser stada presa e detenguda per Janovesos. E attès que la dita Torra, ab no poch treballs e despeses de la dita vila, és stada edificada en gran utilitat pública e seguretat dels sotmesos del Senyor Rey en aquestes parts nos eés versemblant ésser pertinent que los Cònsols e consell de la dita vila fossen protectors e regidors de la dita vila, e administrassen los emoluments d'aquella a fi que d'açí avant stiga degudament fornida de guardes, armes e vittualles, e no·s puscha seguir tal inconvenient com ses cuydat seguir qui fora en gran derrisió tota aquesta terra de totes les dites coses nos refferim a relació del dit Cònsol. E a vijares nostre sia cosa rahonabla que sia complagut d'açò que sobre la bona guarda de la dita Torra demanen res fer a fiança nos escrivets. E sia en protecció vostra la Trinitat Sancta. Escrita en Girona a VI dies de abril del any Mil CCCCXLII

Los jurats de Girona apellats a vostra honor.

AHCB, Lletres Closes IB-VI-8, [1442].

Els consellers escriuen a la reina per informar-li que els habitants de la torre de les Medes, davant l'assalt d'aquesta, feren fora els genovesos, els quals, es mereixen el reconeixement per la seua valentia i demanen a la reina que s'encarregue de nou de reconstruir i enfortir la torre.

Molt alta e molt excellent senyora

Vostra gran senyoria creem sàpia com la torra de les Medes, illa situada en Mar devant la vila de Torroella de Muntgri affrentant de tota custòdia ffon presa per janovesos poch dies ha passats e cremaren les portes d'aquella e se'n portaren bombardes e altres armes les quals eren dintre, e de fet se foren ensenyorits de la dita torra si Nostre Senyor Déu no hagués provehit que·ls habitants de la dita vila de Torroella, mà armada, socorregueren a la dita torra e expelliren d'aquella los janovesos, los quals eren exits de certes galeres lurs e·s volien qui enfortir de la qual cosa los habitants de la dita vila són dignes de gran renom e fama e mereixen prerrogatives e gràcies que si no hi fossen ocorreguts los janovesos se foren aquí enfortits e hagueren fornida la dita torra e tengueren aquí insídies e agüayts per pendre e haver les persones e los béns, mercaderies haudes e fusta de quants navegaren per aquelles mars a les quals coses es estada per closa via fins açi ab tota aquella fluixa e negligent custòdia e talaya que hi és estada. E per esguard del gran benifet seguit per migà dels dits habitants de la dita vila de Torroella de Muntgri lo governador de Cathalunya per son offici ha feta a la universitat de la dita vila certa concessió de la dita torra de les Medes a beneplàcit del molt alt senyor Rey e de vos Senyora. E segons se diu la dita universitat ha pres càrrech de cases de fer obrar e muntar la dita torra ab certa e deguda fortaleza e membres pertanyents a aquella per deguda habitació de les guardes de aquella, la qual obra deu lo mestre acabar segons pacte e permetença dins temps de IIII anys continuus pregant-se de fer la dita obra ell e jornalers de tot que·n sie necessari fins a la sua final perfecció dels acaptes faedors los quals li sien assignats per certs anys. Per ço, senyora molt alta e molt excellent, supplicam a vostra gran senyoria molt humilment que attés lo acte digne de lahor e tant sancta obra feta per los dits habitants de la dita vila de Muntgrí en haver hauda e recobrada la dita torra, e attés la gran preservació de infinits dans als quals sien tot dubte foragitat les persones e los béns dels subdits del dit Senyor Rey e de vos senyora, navegants per aquelles mars, als quals dans es per closa vostra per la custòdia e guarda diligents de la dita universitat sie de vostra mercé ratificar e confirmar la concessió feta per lo dit governador a la dita universitat e abstenir-vos senyora de tota concessió faedora de la Torra dessus dita a qualsevol persones de qualsevol condició e estament o religió sien quals no hi sien per guardar sinó per apropar-se los acaptes e feels particions d'aquella. E açò senyora molt alta reputem a humil gràcia e mercè a la vostra senyoria la qual lo Sant Esperit vulle en sa gràcia conservar benaventuradament e votiva. Escrit en Barcelona a XVIII de Maig de la Nativitat de Nostre Senyor MCCCCXLII.

Els consellers de Barcelona

AHCB, Lletres Closes IB-IV-11/12, [1445].

Els consellers demanen a la reina que la torre de les Medes gaudisca dels mateixos privilegis que tenia per poder-la mantenir.

Molt alta e molt excellent senyora

Honrats, som estats que la guarda de la torra de les Medes, situada prop la vila de Torroella de Muntgrí e los qui acapten a la obra de la dita torra si aseguen a alguns privilegis lexats per tots los lochs de la senyoria del molt alt senyor Rey e de vos senyora molt excellent on es acostumat de acceptar vostra dita obra, acceptat que los dits privilegis mes són conservats en los lochs del abadiat del Monastir de Banyoles per com molt a la e molt excellent senyora a vostra gran senyoria molt humilment supplicam que sia de sa mercè de manar al abbat e oficials, ministres e regidors de les viles, lochs e del dit Monastir e a totes e qualsevol altres persones e a quins pertangue que a la dita guarda acaptadors a la dita torra los dits privilegis tenguen e observen a tenir e continuar. Facen segons lur seny e tenor e que vostra gran senyoria tengue la dita torra molts sots preservació que no són capturats per maior ni altres infels. E açò senyora molt virtuosa a singular gràcia e mercé a vostra gran senyoria la qual la sancta divinitat vulle conservar a tenir en sa pretenció benaventuradament. Escrita en Barcelona a XVI dies de noembre del any Mil CCCCXXXV.

AHCB, Lletres Comunes, IB-X-20, carta n° 258.

La reina suplica als conseller que demanen al ciutadà Lluís Pons, que tenia en el seu poder les bombardes que eren de la Torre de les Medes, que les retornés a la dita torre per poder-la defendre.

Molt honorables e de gran savieses totes recomandacions precedents vos certiffich com la Senyora Reyna m'a dada la torra de mossèm Sent Miquel de les Medes, la qual per

gràcia de Déu jo tinch molt be guardada e ben fornida. E com sab la saviesa de vosaltres, los consellers de aquexa nobla ciutat ne foren promovedors e regidors de la dita ciutat, e com hui los de Castelló de Ampúries no vullen servir lo dit privilegi en lo fet dela barra als baciners de la dita torra, suplich a la gran saviesa de vosaltres honorables mossenyors que sia de vostra mes voler scriure als officials de la dita villa de Castelló que volem servir lo dit privilegi a la dita torra e jo com a fill de aqueixa insigna ciutat vos ho tindré a singular gràcia.

Item més, molt honorables senyors, aquexa ciutat prestà dues bombardes al pare de Luís Ponç qui hui és cònsol de Torroella, per guarda de la dita torra, e huy en jorn lo dit Luís Ponç les té en casa sua e no fan nengun fruyt a la dita torra. Tindrie·ns a gràcia vosaltres scriure al dit Luís Ponç que ell que metés les dites bonbardes en la dita torra per guarda d'aquell car si aquelles dues bonbardes eren dins la torra, fusta d'anamichs no aturaria devant la dita torra. Supplicant -vos tota vegada haiats per recomanada aquesta fortelesa aixi com aquella qui fa un gran bé en la costa, de qui anant manats me ço que a vosaltres sia plaent axí com aquell qui desig sostenis servir aquexa ciutat de tot ço aquí qui a mi sia possible.

Lo qui.s recomana en gràcia de vosaltres

Johan Bonfill.

Capella de Santa Àgata

ACA, Reial Cancelleria, nº 3110, ff. 100v i 101r, [1422].

La reina demana que s'acaben de construir certs edificis afegits al monestir de les Celestines de Barcelona i que es paguen els deutes que es tenen amb aquest.

La Reina

Com lo prior del Monestir de les santes religioses del orde dels Celestins, fundat per lo senyor rei en Martí de lloable memòria a la una part del Palau Reial de Barcelona lo qual amb voler e exprés acostament del molt alt senyor rei senyor e marit nostre molt car, se n'era anat fer lo servei divinal en les partides de França fins fos satisfet a certs deutes que lo dit Monestir devia a uns e a altres, així per los edificis anadits al dit Monestir com per

les obres d'aquell, los quals per gran partida com són fets de les rendes del dit Monestir e per consegüent d'ací avant poran viure e suportar sa vida desenyada en lo dit monestir, la qual cosa bonament abans no pogueren per raó de les dites deutes los quals necessàriament se havien a pagar, per ço com manam e sigam afectuosament atès que som fetes per ell e com que en lo dit Monestir rendes, béns e drets e altres coses d'aquell haiats en especial recomanació en sa justícia ell donets consell, favor e ajuda com segons a ells qui som de laudable vida e honesta conservació de la sua santa religió a la qual lo dit senyor rei nos havem gran devoció e de com farets plaer. Data en Molins de Rei a XX dies d'agost de l'any MCCCCXXII.

La Reina

Església de Santa Caterina de Tortosa

ACA, Reial Cancelleria nº 3113, f. 21, [1433].

La reina escriu a mossèn Bartomeu Çuera, que havia comprat una casa al costat de l'església de Santa Caterina de Tortosa, i li demana que cedís aqueixa casa al comanador de Tortosa per poder edificar una església més gran.

La Reyna

Mossèn Berthomeu en segons som informada, vos haurets comprat un alberch qui fou de mossèn Simon Gomis, prior, lo qual alberch és en la ciutat de Tortosa, paret migera de l'església de madona Senta Caterina del orde de la Mercé, del qual orde axí com sabets som stats fundadors los Reys d'Aragó, per la qual rahó nos e rehonablement havem devoció en aquella. E per amor de açò per part del dit orde qui, segons som informada, gran temps ha és de intenció e propòsit de crèxer la dita església de Senta Caterina com sia hui molt petita, és stat a nos humilment suplicat que com lo dit orde haia a mà e sien prests de fer lo creiximent en la dita església e no y haia propi estat qui així be com és necessari li vinga com és lo dit alberch que vos havets, que vos no perdent res del vostre, per reverència de nos e de madona santa Caterina, e per nostra contemplació, volguessets jaquir lo dit alberch al dit orde, perquè us pregam axí afectuosament com podem que lo dit alberch vullats lexar al comanador de Tortosa del dit orde per donar lo creixement a la dita església, car ell ensemps ab totes mesions e despeses que'n haiats fetes, e de açò

ultra que u reportarets manament de Nostre Senyor de què farets a nos aquí per los dits sguards ho havem molt a cor, plaer e servei, cars e loch hauríem a memòria. Data en Barcelona sots nostre segell secret a XXIII dies de febrer del any MCCCCXXXIII. La Reyna

Al amat nostre mossèn

Berthomeu Çuera Rector

De Vistabella

ACA, Reial Cancelleria nº 3113, f. 21v, [1432].

La reina envia una carta a Francesc Sentjust sobre cert cens que prendrà sobre l'alberg de Bartomeu Çuera per ampliar l'església de Santa Caterina de Tortosa.

La Reyna

Mossen Francesc nos informat del gran mestre e servei de Nostre Senyor Déu que us seguirà en la augmentació e creixement de la església de madona santa Caterina del orde de Mercè de aqueixa ciutat, escrivim a mossèn Berthomeu Çuera, rector de Vistabella, per nostra letra, còpia de la qual vos trametem dins la present interclusa e siam informada que vos com a benefici siat de cert benefici pendrets cert cens sobre lo dit alberch, per ço us pregam així afectuosament com podem que per raó del dit cens no façats contrast ni turbació alguna en les coses en la dita nostra letra contingudes, com lo comandador del dit orde sia prest e aparellat de donar e assignar-vos tant mateix cens sobre altra propietat e bon loch e segur com és lo dit alberch. A a vos deu bastar per guardar les rendes de vostre benefici, certificant-vos que per los dits sguards ne reportarets metre pus que vostre benifet sia reintegrat. E a nos que-n farets plaer e servei molt agradables. Data en Barchinona sots nostre segell secret a XXIII dies de febrer del any mil quatre cents trenta dos. La Reyna

Al amat nostre mossèn

Francesc Sentjust prevere

En Tortosa

ESGLÉSIES

Església de Magallón

ARV, Reial Cancelleria nº 17, ff. 140v-141r.

La reina ajuda en l'obra de l'església de Magallón i ha instat el jueu que estava obrant-li l'aljub del Castell de Borja perquè done conclusió a l'obra.

La Reina

Baile, segon somos informada a instancia de Enyego de Lobera vecino de Tarazona e de Maestre Martin de la Ram habitant en nuestra villa de Magallón es estada aprensa de manifiesto por la cort del justícia de Aragón toda la piedra que es estada apareiada para la obra de la Iglesia de la dicha villa de Magallón, por la cual razón ressa et ha ressado la dicha obra de la dicha Iglesia. E como aquella dicha obra Mahir de la Rabita judío que era, segon la obligación en que es continuar, e sin haber la dicha piedra como dicho es no sea possible, e atendido que tenemos voluntad la dicha obra se continue, e en la dicha manifestación no sea fecha le sion vos rogamos e encargamos e mandamos que al maestro que faze la obra del aljub de nuestro Castillo de Borja, e a un otro que sia en semblant negocio.

Església de Sant Nicolau de Tortosa

ACA, Reial Cancelleria nº 3113, f. 118r, [1434].

La reina envia una carta a la diòcesi de Tortosa per afavorir un benefici de l'església de Sant Nicolau de Tortosa, que estava en poder de Bernard Crexell, per a Gabriel Sagra.

E per ço com lo dit mossén Gabriel Sagra pretén que'l just patronat del dit benefici se pertany a ell e no a altre, del qual és en possessió e per molts actes e amortitzacions per ell fets a utilitat de aquell, per ço us pregam affectuosament que totes les cartes e escriptures fahents per lo dit benefici qui eren en poder den Bernard Crexell per derrer obtenidor de aquell emprets i façats en venir si u és possible en mans vostres o d'altra

certa persona humanament que'l dit mossèn Sagra no sia frustrat de son dret e de aquels puxe fer fe davant aquell jutge a qui·s pertanga data en Tortosa a XXVI dies de febrer del any MCCCCXXXIII. La Reyna.

HOSPITALS

Convent de Sant Antoni de Barcelona

La reina dona i distribueix de la seua marmessoria allò necessari per a la construcció de l'església i monestir de Sant Antoni de Barcelona.

Marmessors. Per la gran devoció que havem al benaventurat Sant Antoni, volenterosament treballam en fer favor a aquells qui edifiquen en reverència e honor e memòria sua Iglesies e Monestirs sots sa invocació, e com nos siam stada fundadora de la Iglesia e Monestir edificada novament en aqueixa ciutat prop lo portal de Sant Anthoni, e vosaltres como a marmessors de madona de Palafolls haiats a distribuir certa quantitat en pies causes, entre les quals es construir Esglesies e Monestirs, vos pregam e encarregam molt affectuosament e streta que per los dits sguarts donets e destribuhiats de la dita marmessoria en ajuda de la obra de la dita Iglesia e Monestir aquella maior quantitat que sia possible, car ultra lo mèrit que·n haureu vos ho reputarem per nostra devoció a gran e singular servei. E perquè conegam la gran voluntat e fervent devoció que havem en les dites coses, havem dat carrech an Ffrancesch Dezplà, ciutadà de aqueixa Ciutat, que de nostra part vos sollicit sobre les dites coses, pregam-vos graciosament lo admetats e hoiats e conpliat per obra lo que us scrivim e pus stesament ell vos dirà de nostra part havent vos hi segons de vosaltres speram e confiam²¹⁸⁴.

---

²¹⁸⁴ Aquesta transcripció està a l'article de GARCIA HERRERO, Carmen, "El entorno femenino de los reyes de Aragón" en *La Corona de Aragón en el centro de su historia 1208-1458*, Zaragoza, Paraninfo Universitario de Monzón, Gobierno de Aragón, 2008, pp. 344-345.

L'hospital de la Reina de València

ACA, Reial Cancelleria nº 3113, f. 125r, [1434].

La reina intenta actua per resoldre un litigi entre una dona anomenada Joana de Quintavall i el prevere Guillem Guerau ocorregut pel patronat d'una capella a l'Hospital de la reina, a València.

La Reyna

Official, segons a nostra audiència es pervengut na Johana de Quintavall de València se diria patrona de la capella del nostre spital de València apel·lat de la Reyna del qual nos creem eser patrona per ço com lo dit spital e capella son stats fundats per Reyna d'Aragó e per consegüent son nostres. Et ja havem proveït e Galves en demanar e fer-nos adjudicar lo dit patronat. Et que en vostre judici examen la dita Johana així com patrona que.s diu de la dita capella hauria litigi ab en Guillem Guerau, prevere beneficiat nostre de la dita capella per mercè en altre. E com lo dit litigi sia contra nostre jurs patronat, per tal vos pregam justament que instantment que trostrant del dit patronat sia conegut en València que vos no enantents ni enant ar permetats de les parts litigants. Ançò que enavant serà reconeguts si entant sia vist per contra nostre jurs patronat en forma e primacia per si.n hi ha algú non hi puxa esser engenrat et causat. E açò farets justícia. E nos que.n contendrem a plaer e servey molt grans e agradables. Et rebuda la present vos sois scrits de la vostra mà al peu de la sglesia la qual nos remetets per lo portador de aquella data en Tortosa sots nostre segell secret a XII dies d'agost del any MCCCCXXXIII. La Reyna.

Senyora Regina manament

En Pere de Coll lobet.

Hospital de la Font del Perelló

ACA, Reial Cancelleria nº 3269, f. 172r, [1444].

La reina atorga llicència per a l'hospital del Perelló, així com per arrendar els prats, pasts i aigües de l'Hospital de la Font del Perelló, al lloc de La Fullola, prop de Tortosa.

Lo loch de la fullola sia per nos donat al spital del Perelló de dit abat e convent de son monestir. E en terme del dit loch haia una devesa e bassa appellades del Rey e en aquella devesa sens licència del spitaler del dit spital de memòria de homes no haia acostumat entrar e pèixer o abeurar bèsties algunes dins haia acostumat lo dit spitaler arrendar les erbes, pasts e aygues XXV o XXX florins. Vosaltres emperò metereu la vostra falç en la garbera e collida dels altres havets, segons se diu, venint lo dit terme del dit loch a certs pastors qui aquell pexen erbeian, e abeuren en la dita bassa sens licència del dit abat. E per ço lo frare aquí es acomanat lo dit spital ab alguns homes del dit loch han penyorat segons és acostumat alguns caps de bestiar e vosaltres havets atats los dits homes a Tortosa, no sens gran dan, injúria e ofensa no solament dels dits hòmens mas dels dits abat e monestir de que som no poch meravellada.

E com los dits spital e loch de Fullola, devesa e bassa sien a col·locació e mal disposició del dit senyor Rey e a ell se prangue defendre, mantenir e conservar aquells e encara los Reys d'Aragó qual son stats fundadors los Reys d'Aragó passats de gloriosa memòria vos dehim encarregam e manam molt prestament que de tals coses cessets e obtengats e no vexets los dits abat, monestir e homes del dit loch ab plets ni qüestions. Car no ho tollerariem com a nos sia cert vosaltres no haveu causa o dret en lo dit loch o terme de aquell [...] dut a càrrec al amat capellà de nostra capella [...] nostre mossèn Pere Sánchez aquest ho explicarà tot açò als procuradors de la ciutat de Tortosa als quals se'ls ha dirigit aquesta carta, que data de febrer de MCCCCXXXIII.

ANNEX DOCUMENTAL II

Monestir de la Saïdia o de Gratia Dei de València

ARV, Real Cancelleria n° 18, ff. 142v i 143r, [1457].

La reina escriu al batlle general per causa de la expulsió de la monja Aldonça de Cifré del Monestir de la Saïdia de València i perquè l'abadessa torne a admetre a aquesta i es reconcilien ambdues.

Batlle general, som sia vostra vos entre altres no ignoram les diferències que són estades són entre la Abadessa del Monestir de la Saïdia de aqueixa ciutat e sor Aldonça Cifre, monga del dit monestir, de la part altra, per la qual raó la dita monja és hauda estar fora del dit monestir grans dies ha per consegüent de la obediència de la dita abadessa no és dupte que se os fet e sa e fa ab algun càrrec e ocassió de sa consciència a les quals coses per los dits respectes quant per los inconvenients ne hi són estats e encara estan preparats, desitjant aquesta faena entre les dites parts fos levada de carera, sabent la convicció que amb aquelles vos teniu a que tant com algun altres vos hi poden fer e encara que fins ací ho haiam resat que estam admirada vos ne havem volgut donar càrrec pregant e encarregant-vos, amb tota aquella afecció que podem, que per los dits esguards e amor e contemplació així son superior als quals ne escrivim vos vullau interposar, treballar e fer per manament que és concorden així que la dita sor Aldonça, venint e faent deguda obediència a la dita abadessa, aquella la admeta e accepte o retorne en lo dit monestir, deixant a un de part tot lo passat e no fent-ne pus menció la haia per recomanar a entre elles sia tota bona concòrdia e confiat en manar que deus ne sia ferint lo dit monestir decorat e les parts fora de càrrec e puguen aconseguir lo feit per què hi son. E així obtindreu .. plaer e servei .. escrit en agost de MCCCCLVII

CLARISSES

Monestir de Santa Clara de Tortosa

ACA, Reial Cancelleria nº 3113, f. 86. [1434].

La reina escriu a Francesc Bosc, qui tenia cura per una xiqueta, filla de Pere Boxo, que s'havia criat al convent de Santa Clara de la ciutat de Tortosa i a la qual la reina no vol que se la trasllade a cap altre convent o monestir.

La Reyna

Clarament som informada com en lo monestir de les menoretas d'aqueixa ciutat fon mesa e acomanada, ab voler e intervenció de ésser monja del dit monestir una infanta, ladoncs de edat de tres anys, e ara de XII anys o en torn, filla d'en Pere Boxo. E de açò fon feta carta, pacte e convinença entre vos, en Francesc de Bosch, tudor e curador e altres parents e amichs de la dita infanta, la qual per la abadessa e altres del monestir és estada criada e be amostrant-hi de letra e de cont, e altres bons nodriments e costumes a lur religió necessàries. E com ara siam per part de la dita abadessa informada que per vos dit Francesc del Bosch o altres sie estat ginyat e tractat que en la dita monge de la qual vos sou curador sie transportada al monestir de Sixena, som-ne molt meravellada que sia levada e treta de aquell monestir e de poder de la abadessa e monges de aquell qui la han en gran poquesa nodrida, e criada e ab afany instruyda en lo ésser que n huy és, perquè en fos cosa inpertinent e de gran càrrec, que en lo dit monestir e monges de aquell no reporten lo fruyt ço és lo servei de nostre Senyor Déu en lo dit monestir per cel de qual han fets e sostinguts los dits treballs, pregam e manam-vos que no lexets ni permetats la dita monge eixir del monestir ni ésser transportada a Xixena, ni altre qualsevol monestir. E si per algun cas era fore de aqueix monestir la y façats de continent tornar, star e habitar contínuament en aquell. E guardant-vos de fer lo contrari com exigent dret bona rahó e equitat aquesta sia nostra intenció e voler, data en Tortosa sots nostre segell secret a VI dies de maig del any MCCCCXXXIII.

PREMOSTRATESOS

Convent de Bellpuig

ACA, Reial Cancelleria, nº 3128, f. 133v, [1436].

La reina escriu a l'abat del monestir de Bellpuig quan dos frares del dit monestir han recorregut a ella perquè han estat maltractats i presos al dit cenobi.

Noble abat, dos frares del monestir del Bellpuig de vostra orde són recorreguts a nos. E han-nos feta querela que el abat del dit monestir ha venir presos e maltractats alguns frares del dit monestir, e altres per prior se'n són anats. E açò per tant com li farien instància que certa quantitat de diners que havien rebuda, en quantitat d'un censal del dit monestir de que si així és segueix gran dany al dit monestir e, ço que pijor és, necessari és divinal ofici perquè, notificants aquests coses a vos qui sou superior al dit abat e monestir, vos encarregam e pregam que vingats personalment o hi tramitats de fer ço. E manam que lo dit servici de Déu no cesse ni lo dit monestir no prenga derogació alguna. Dada en la vila d'Igualada a VI dies de maig de MCCCCXXXVI.

Convent de Santa Clara de Castelló d'Empúries

ACA, Reial Cancelleria nº 3272, f. 140r, [1449].

La reina escriu a l'abadessa del convent de Santa Clara de Castelló d'Ampuries per demanar que la religiosa que allí habita, anomenada Bàrbera, no se'n vaja del dit convent.

La Reyna

Venerable abadessa. Entès havem que lo vostre Monestir be ha vuit anys és una monja apellada sor Bàrbera, la qual és bona religiosa e bona cantora e grata a totes les monjes del dit monestir però que la dita monja e alguns parents se us jusgats dels beneficis que ha reebuts del dit Monestir han procurada haver licència del Ministre o del dit vicari seu que la dita monja se puga transferir e mudar en altre monestir, perquè us pregam e encarregam molt estretament que en cas que la dita monja se vulla mudar-se e transferir en altre Monestir no ho permetats ni lexets mudar. Car nos procurarem revocació de la

licència o facultat. Data en Perpenyà a XXVIII de febrer del Any MCCCCXXXVIII.
La Reyna.

Monestir de Cambrón a Osca

ARV, Reial Cancelleria nº 18, f. 4, [1456].

La reina escriu una carta a l'abat de Santes Creus informant que en una de les visites del visitador de l'orde al Monestir de Santa Maria de Foris, ha trobat certes coses dignes d'ésser corregides i que l'abat de Santes Creus done consell a l'abat Oliva, el seu visitador.

La reina

Venerable abat, segons som informada les monges del Monestir de Cambron, les quals foren transferides e enviades en la ciutat de Hosca en la església apel·lada Santa Maria de Forisa, e de les quals sempre foren acostumades ésser visitades per lo abat de la Oliva totes de vostra orde atès que lo abat de la Oliva, amb comissió expressa de l'abat del Cistell, volia e ha volgut visitar lo dit monestir e monges ésser visitades per lo dit abat ni per altre algú. E emperò amb gran afany per lo dit abat ha pogut obtenir que les vesitàs. E de fet les ha començades visitar e ha passat informació de la vida conservació e administració de les dites monges e Monestir, en la qual segons havem entès se han trobades prou coses dignes de correcció, e si mena segons pus larc en lo dit procés o informació lo qual lo dit abat vos tramet veureu. E com les dites monges, e lo dit Monestir haien menester segons dit havem correcció, e sivena a vos pregam afectuosament e encarregam que vos qui haveu poder del capítol general de vostra orde per contemplació nostra servei de déu e conservació dels dits Monestir e monges haiam lo dit abat de la Oliva, e la visitació e reformació, e correcció de les dites monges e monestir recomanats donant al dit abat tot aquell consell, favor e ajuda que raonablement en los dits actes seren que per manera que Deu ne sia servit, e les dites monges corregides, e lo dit Monestir conservat e augmentat e les gents laiques pendre exemple de be viure per mitjà de la correcció, e reparació de les dites monges. D'açò creem-vos serà escrit per algunes persones d'Hosca qui favoreixen les dites monges pregam-vos, e encarregam que, postposades totes pregàries, atenam totalment al servei de Déu, e a la salut de les ànimes,

e extirpació de vicis d'açò ultra lo mèrit que u haureu de Nostre Senyor a nos ne fareu plaer e servei molt agradables. Data en Saragossa a XVII dies de novembre de MCCCCLVI. La reina.

A l'abat de Santes Creus.

ARV, Reial Cancelleria nº 18, f. 37v, [1457].

La reina envia una carta a l'abat Oliva, visitador del Monestir de Santa Maria de Foris, perquè aquest corregeixi a les dites monges i el monestir.

La Reina

Venerable religioso e amado nuestro. Sentido havemos que sois venido a ha en la Ciudad de Huesca por visitar el Monasterio de Santa María de Fuera segon podéis e impetrar potestat a vos atribuïda como a superior de aquel que sabe nuestro atendido quanto en aquel monasterio hi és, segon se dice atendido por las monjas de aquel que por huir en alguna disolución que han bien necesario disciplina quanto placer ne havemos de la dicha Ciudad por delantes el servicio de Dios e bien de sus dichas monjas en no permiten ni lexarse visitar por vos e por aquello vos hauriades estado estariades algun tanto aturado en no executar la dicha vesita como fariades escrivimos al prior e jurados de la dicha Ciudad que en la dicha vesita den todo consello, favor e ayuda a vos e assín creemos lo faran. E por tanto vos rogamos e encargamos que por servicio de Dios ben e descargo de vuestra anima e de la de las dichas monjas vesitéis aquellas e el dicho Monasterio en forma de vida e tal que en aquell nuestro senyor Dios sea servido e no ofendido e elles tornades a devida obediència puedan aconseguir aquel escrito que las personas religiosas buenas honestes e obedientas observando la dicha religión sepan. E esto por los dichos respectos vos hauremos a servicio. E si el contrario era e vos por algun respecto hi queriades dar corport lo que no creemos ciertamente como esteriades no lo tolerariamos con paciència data en Zaragoza a XV dias de enero de MCCCCLVII. La reina

Al venerable religioso e amado nuestro el abat del monasterio de la Oliva.

Reial Monestir de la Veruela

ACA, Reial Cancelleria nº 3110, ff. 127v i 128r, [1422].

La reina contesta a l'abat de la Veruela en vista de l'arribada dels abats de Flaran, de qui depenia Veruela, que eren anats a aquest monestir per reformar-lo quan els religiosos del monestir aragonés volien contar-los els excessos comesos per l'abat de la Veruela.

La Reina

Nos, perquè los abades de Scala Dei e de Flarano del Reino de França venen al monasterio de Veruela por visitar e reformar aquel asim como són tenidos seguida regla de llur orde davemos prestos en muestra salva guarda e fujades e asegurados en nuestra fe real los ditos abades e axí monjes del dito monasterio de Veruela qui són idos a los ditos monasterios de lur orden por demandar justícia a ellos de los excesos por el abat de Veruela en el dicto monasterio comesos, e perpetrados segon otra letra nuestra parten ver predes porque notificades vos la dita salvaguarda el dito nuestro jutjatge e aseguramiento. De nos e mandamos espresamente e de nuestra gran indignación que tanto quanto los ditos abades estaran en nuestro Regno por focer la dita—reformación vos ni otro por vos haya desendito monasterio e reformaran vos ni otro prior vos no vaiades en el dito monasterio ni los—en lur extensión ni actos per ellos faederos. Certificades vos que de esto nos faredes placer e Servicio e del contrario desplaçar e asi vos lo daremos a conèixer per obra data en el Monasterio de Pedralbes territorio de Barcelona. Dins nuestro sello secreto a XXVI dias de septiembre del año MCCCCXXII.

Per lo monestir de Veruela

La Reina

ARV, Reial Cancelleria nº 17, f. 61v, [1456].

La reina escriu al conseller i almoiner de l'abat de Poblet, en Miguel Delgado, per a la reforma del monestir de la Veruela sota un bon abat.

Mestre Delgado, por la perversa vida e dissoluta que lo abat del Monestir de Veruela pertana el Religioso e amado consellero e limosnero del senyor lo abat de Poblet hi facia presó teniendo se del qual el dicho abat ha recorrido a nuestro Santo Padre e al senyor Rey e se dupda no halla fecho o fagare formación de su abadiado en el fijo de mossèn Joan Cerdan qui és en vuestra companya. E por quanto aquel monasterio ha necesario reformatión e persona anciana e que de vea vos rogamos muy estretamente que por servicio de Dios e contemplación nuestra pues lugartenéis e cuanto en vos sea de desorden e queraes trejaiar que si resignacón, permutación e pacto alguno se ha a facer del dicho abadiado se faga en persona dispuesta e tal que Dios ne sea seguido e el dicho monasterio como ha necesario redreçado e regido merito ne habéis e a nos qui solo en esto nos mueve, lo que esguarda servicio de Dios mucho nos complacéis. Data en la nuestra Ciudad de Borja a VIII dias de enero de MCCCCLVI. La Reina

Al religioso amado consellero

Exconsuero del senyor Rey mestre Miquel Delgado mestre en

Santa teologia del Monasterio de Poblet.

Monestir de Santa Fe

ARV, Reial Cancelleria, nº 17, f. 13, [1455].

Sobre l'elecció d'un nou abat per al Monestir de Santa Fe després de la deposició del frare existent per Pelegrí de Jassà, persona de bona vida i generosa.

Per lo fet del abat del monestir de Santa Fe e est pocs dies ha a v. S. Com haja conegut al abat de Poblet, almoiner de aquella. A requesta d'aquest e ab voluntat del dit abat de Santa Fe per lo poder que tenia el abat de Cistells, son prior, visitar lo dit monestir e trobant-se coses tals e de tanta dissolució e mal exemple vers lo dit abat provehida qual provisió aia així com a Nostre Senyor plague la hora no fos feta se esperava molt prest lo dit monestir venir en total ruïna e perdició, e al dit abat de Poblet mes pertinent ni saludable següent Deus ne sa orde benefici e reparació del dit monestir de santa Fe e descàrrec serà no paregue lo menys que la hora podia fer que en proveir exigent sos demèrits com de fer provehir acapte de la persona del dit abat portant-s'en pres aquell al dit seu monestir de

Poblet en lo qual hui en dia lo deté e vendria fins tart que per vostè Excel·lència o per nostre Sant pare o lo dit abat del Cistell qui és estat remés lo procés altrament sia proveït lo que se és demanat e demana senyor molt excel·lent e hi mon a mi és sol per qual ha al servei de nostre senyor Deu e a la reparació del dit monestir per ésser un joyell tan singular en aquest Regne, lo qual ha tan necessari és que més no pot. E açò no podia estar sens que en lo cap no sia lo que ésser déu e de tal vida e generació que en altra cosa que en les desús dites no entenga. Et per tant tots los monjos del dit monestir, ningú no discrepant, qui sap Deu la vida e pràctica tal e tan dissoluta del dit abat ab quanta justícia en ses ànimes portaren fatigats de mol e desitjable ab devota oració e segons deus esser conciències, feta deposició del dit abat divendres prop passat present lo dit abat de Poblet bé e concordablement han elet e nomenat en abat del dit monestir fra Pelegrí de Jassà, monge de aquell, persona antiga, generosa, de bona e honesta vida, fama e conversació. E ja siga la dita elecció com és dit és, sia feta prop per quant lo dit abat depossat ja dubtadament se deu açò haja fet així en cort de v. Ex. Com en cort romana ses provisions e preparatoris donant-ne càrrec al bisbe de Taraçona segons he vist per letres en sa forma de aquell que si cosa ni provehiment algú contra ell sentia hi provehís e lo dit bisbe ni escriu ho ha fet dubtes ara per los dits monjos e altres qui en açò tenen voluntat que per lo dit bisbe e altres informant v. Ex. Contra veritat per aquella no hi sia feta contradicció o enpaig, per tant senyor molt excel·lent e ultra lo que ja se ha deliberat escriure de les dites coses e v. S. A la qual així humilment com puix ni se suplic que per reverència de Déu e esguards desús dits, li plàcia haver per acceptada la dita elecció per lo dit convent, així com és dit concordablement feta loar et aprovar aquella e escriure al dit nostre Sant Pare per semblant o faça segons mas llargament d'estes coses e moltes altres tocants aquests afers sia Alfonso Cortada, exhibidor de la present qui sols per aquesta raó va a rescriure a v. S. informarà aquella a la qual suplic li plàcia donar plena fe e creença e provehir-hi segons se pertany e esper per los dits respectes de v. Ex. A la vostra letra lo mèrit que en obtindrà ho haurem a singularíssima gracia. Et nostra man me senyor molt excel·lent v. S. Com que en plasent li sia la qual la santíssima trinitat guarde pròsper contínuament així com seu cor real dejitja. Escrita en la mia ciutat de Borja a XX dies del mes de novembre de MCCCCLV.

ARV, Reial Cancelleria, nº 17, f. 15, [1455].

La reina escriu a micer Guillem Ramon Català canonge e paborde de València i a micer Lop de Conchiellos, doctor en drets e canonge de Tاراçona, sobre els fets ocorreguts al Monestir de Santa Fe i la reformació del monestir de la Veruela, a Aragó i altres llocs.

La Reina

Amats nostres lo religiós e amat nostre fra Alfonso Cortada, exhibidor de la fe santa, va aquí informat aplec altra de que ja us havem per moltes escrit dels fets de Monestir de Santa Fe e de la provisió necessària e saludable al vostre e redreçament d'aquell qui hui és posat en total ruïna e perdició ex gran càrrec e culpa del dit abat, lo qual exigint sos desmèrits és detingut pres per lo venerable religiós e amat conseller e almoïner del senyor rei lo abat de Poblet. Emperò com en los dits afers hi ha coses de tal qualitat que bonament per que som certa aquí molts hi tenen esment, no és expedient acomanar e escriptura e atès que lo dit fra Alfonso sap més que ningú altre en los dits afers, és estat delliberat enviar aquell, el qual havem informat de nostra intenció e voluntat que tenim en los dits fets, les quals de nostra part vos dirà e explicarà perquè pregam e encarregam així afectuosament e estreta com podem que en donant plena fe e creència a tot çò e quant lo dit fra Alfonso de nostra part vos dirà explicant tant sobre los dits fets quant sobre los fets del abat e Monestir de Santa Maria de Veruela que es anat aquí e de nostra dona de Monserrat qui ja hi era, que no menys han necessari reparació y servei de nostre senyor déu e de la dita mare sua ho complets ab degut efecte segons és necessari e de vosaltres indubítadament confiam car mèrits e gran ne obtendrets e a nos per los respectes que havem escrit e altres que ara sabreu ne fareu servei e complaciència singulars que a present no poriets prest e ab bon recapte dels afers per que va e encara de totes les altres que de nos vosaltres teniu càrrec, dels quals ab molta raó teniu causa de meravellar de vos procurador que despuix que nostre Sant Pare és elect sinó sols una letra ab molt poca sustància no havem rebuda, preguant a vos procurador que los que en los fets del monestir de la vall de Jesús en lo terme de Puçol que ab tant afecció vos escrivim ens haveu respost esperàveu si no seran obtinguts doneu orde e manament e obra acabament se obtenguen e prestament, car no us cal estar que en diners ja us és escrit que'n prengau cambi sobre Jons Coller, mercader alemany en València, a molt servei vos haurem devem manament prestament ne haiam vostra resposta e que de tot nos sereu llargament e ab més sol·licitud

e cura que no haveu açò acostumat mostrant pràctica de cort. Data en nostra ciutat de Borja a XX dies de novembre de MCCCCLV. La reina.

Als amats consellers procurador e familiars nostres micer Guillem Ramon Català canonge e paborde de València e micer Lop de Conchiellos, doctor en drets e canonge de Tاراçona.

Cartoixa de Valldecris

ARV, Reial Cancelleria nº 18, ff. 74v i 75r, [1457].

La reina contesta una carta a sobre el litigi mantingut entre el prior del convent de Valldecris i mossèn Sancho d'Ainsa.

Amats e fels nostres. Obtinguda una suma per part dels prior e convent de Vall de Crist e procurador et icònom d'aquells de una part. E mossèn Sancho d'Ainsa, comanador de Vexno de la part altra, lo dit comanador no prou content de les vexacions et despeses que havia fetes e dades als dits prior e monestir sinó volent continuar la bona voluntat que te de litigar e mes vexar los segons som informada havent suplicat et apel·lat se la dita suma per apel·lació lo negoci de que entre ells se li tinga estat e és comés a vosaltres que segurament trobam plaer per ésser vengut en tals mans que almenys tenim esperança que puix lo dit monestir així com se creia ha institució per vosaltres serà ben vist e aquell serà frustrat amb confirmatòria de l'altra suma l'haurà pus fortificat a cal dit comanador serà devant degut calavoret lo qual segurament nos par de nos molt guardar sa justícia part no te per qualsevol altre respecte detenir tal intenció però com és dit puix en vostra ma e poder és vosaltres hi podeu donar si a tot e fer grant benefet però per quant lo temps de vosaltres jurats de eixir dels oficis és breu e desigam que per la voluntat e fervent devoció que tenim al dit Monestir que dins aquell en lo negoci haguessem dit e pronunciat vos pregam e encarregam ab tota aquella afeció que podem que per servei de nostre senyor aquí aquest interès del monestir aliment se esguarda et amor e contemplació nostra que los fets d'aquell havem et reputam propis vosaltres ans de Pasqua de Pentecostès e del per tu de vostres oficis de juraderia vullan de et procurar en aquest negoci et dar la justícia puix altre ne us demanaria per lo dit monestir et la haia aquella segons se pertany et confiam car altrament que sens dubte te reportarets per la voluntat que us tenim com és

dit per los dits esguards vos ho havem a plaer e servei singularissimos data en Saragossa a dos dies del mes de maig de MCCCCLVII. La reina.

Monestir de Sant Daniel de Girona

ARV, Reial Cancelleria, nº 17, f. 163r, [1456].

La reina escriu una carta al seu majordom Bernat Çalba sobre l'enderrocament de certes cases.

La Reina

Majordom, per lo noble e amat criat nostre mossèn Guerau Alamany de Cervelló darrerament vos havem escrit de tot el que·ns ocorria, e après per gran deures senyor nos som trobada e trobem en bona convalescència en la qual li plàcia conservar-nos com sap havem obs a servei seu no ha res de que us pugem escriure car de Castella no havem haut letres ni així poc del realme ni de ninguna part si no que tot està en calma. Certificant-vos que en Gabriel Capuiany, procurador de les monges del monestir de sant Daniel de Girona, a instància que alguns segons som informada per cert enderrocament d'albercs com cases que los hòmens del sacramental feren deu Margarida e Déu sap són de Girona preveent lo dit Gabriel tenir culpa ensemps amb los altres li han fet pres los qual se porta de present en la cort del ilustríssimo Rei de Navarra, e hi ha instància le fic per mes vexar e molestar-lo e traure alguna composició d'aquell perquè li senten molsa. E com se diga lo dit Gabriel home de bona e honesta vida e conversació e del que imposat li és cert exempt de culpa e fer se mes per passió com és dir que per altra causa. Essent-nos feta recomendació del dit Gabriel així per la Abadessa del dit monestir de Sant Daniel com per altres servidors, e suplicant per aquell ne dega escriure al ilustríssimo Rei de Navarra volent haver fet escriure al dit Gabriel que de fet vinga perquè vist per què justificadament ho pugau notificar e recomanar al ilustríssimo Rei de Navarra en virtut de la creença que així per ço com per altres coses que us voldreu allargar amb la present per sa .al. vos trametem pregant e encarregam-vos que per nostra contemplació tota hora és quant per lo dit Gabriel Beti informat de són fet aquell per justícia coneixereu haia e vexació com és dit li sia feta lo vullau favorablement en virtut de la dita creença recomanar al dit ilustríssimo Rei e dar orde que sa altesa com degut sia e confiam hi proveeixca. E si per

nostres fets o altres coses havem necessari lo dit ilustrísimo Rei per lo semblant e com dit és ley porem de lo que acostumar en la dita creença fahent-hi per nostre servei tot de nou vos pregam-nos ne escrivau data en Saragossa a 28 dies del mes d'agost de 1456. La Reina

Al magnífic e ben amat conseller e majordom nostre

Mossèn Bernat Çalba.

Monestir de la Font Freda

ARV, Reial Cancelleria nº 8, f. 15v i 16r, [1451].

La reina insta a Marçal de la Rua perquè done solució a tot el que havia destruït a l'església del monestir de La Font Freda i suplica perquè el Papa renove les provicions atorgades a aquest monestir.

Molt reverend pare en Crist e car amich nostre, depositat per sos demèrits frare Pere Ferrer del Abbadiat de Ffontfreda, lo qual havem quasi del tot destroit e los joyells dela sglesia venut e moltes altres enormitats e nephandos fets que havia comesos, en continent és anat aquí ab ses fastmacions subrepticament hauria impetrades bulles o certes comissions apostòliques per recobrar la dita Abbadia a ffi aquella del tot destruescha e remoga lo venerable religiós e amat nostre frare Marçal dela Rua, persona de bé e bon religiós, al qual la dita abadia és estada somesa e aquí ab suma cura e diligència entre en refformar lo que lo dit depositat havia deformat. E com nos siam de tot lo damunt dit bé informada e hi haiam sentit supplicar a nostre Sant Pare vulla renovar les dites provisions e remetre lo negoci al Abbat del Cistell, president del orde, al official de Narbona qui sens dubte vistes les misteris dell negoci provehirà com sia necessari. E com haiam açò molt a cor per lo servei de Deu e beneffici del dit Monastir, havem deliberat scriure a vostra R. p. dela qual fem compte singular. Aquella pregant ab tanta affecció com dir sabem done tot favor e manam lo damunt dit tant just e necessari sia obtengut, car ultra lo mèrit e honor que-n reportarà ho haurem a complaencia singular, segons puis larch vos explicarà lo amat procurador nostre Luys Miquel, doctor en drets, al qual donam càrrech special vos ne sollicite, esperant indubítadament haver d'açò recapte per obra de Vostra Reverència,

per la qual tinga en sa curosa guarda la Sancta Trinitat. Data en Vilafrancha de Penedès a VIII dies abril del any Mil CCCCLI. La Reyna

Al molt reverend pare en Crist e par amic nostre

Per la divinal mistat Cardenal de Valencia

ACA, Reial Cancelleria nº 3124, f. 29, [1451].

La reina escriu al cardenal de València després d'haver depositat a l'abat de la Font Freda, Pere Ferrer, per les destrosses que havia acusat al monestir per tal que recupere les provisions atorgades pel Papa.

Molt reverend pare en Crist e car amich nostre. Depositat per sos demèrits frare Pere Ferrer del Abbadiat de Ffontfreda, lo qual havem quasi del tot destronit e los joyells dela sglesia venuts voltes alters enormitats e nepharis fets que havia comesos. En continent és anat aquí ab ses fastmacions subrepticament hauria impetrades bulles o certes comissions apostòliques per recobrar la dita abbadia, a ffi aquella del tot destruescha e remoga lo venerable religiós e amat nostre frare Marçal dela Rua, persona de bó e bon religiós, al qual la dita sbbadia és estada comesa e aquí ab suma cura e diligència entre en refformar lo que lo dit depositat havia deformat. E com nos siam de tot lo damunt dit bé informada e hi haiam sentit supplicar a nostre Sant Pare vulla renovar les dites provisions e remetre lo negoci al abbat del Cistell, president del orde, al official de Narbona qui sens dubte vistes les misteris del negoci, provehirà com sia necessari. E com haiam açò molt a cor per lo servei de Deu e beneffici del dit Monastir havem deliberat scriure a vostra R. p. dela qual fem compte singular, aquella pregant ab tanta affecció com dir sabem done tot favor e manam lo damunt dit tant just e necessari sia obtengut car ultra lo mit e honor que n reportarà ho haurem a complaencia singular segons puis larch vos explicara lo amat procurador nostre Luys Miquel, doctor en drets, al qual donam càrrech special, vos ne sollicite esperant indubitadament haver d'açò recapte per obra de Vostra Reverència per la qual tinga en sa curosa guarda la sancta Trinitat data en Vilafrancha de penedes a VIII dies abril del any Mil CCCCLI. La Reyna

Al molt reverend pare en Crist e par amic nostre

Per la divinal voluntat Cardenal de Valencia

BIBLIOGRAFIA

ABAD MARQUESÁN, Presentación, *Doña María de Castilla esposa de Alfonso V de Aragón*, Valencia, (Tesis de licenciatura) Universitat de València, 1957.

ABADIA DE POBLET, *II Col·loqui d'Història del monaquisme català I. Aspectes generals i relacionats amb Barcelona*, Barcelona, Abadia de Poblet, 1972.

ADROER TESIS, Ana Maria, “Un convit reial a la Barcelona del s. XV”, en *Actes del Col·loqui de la Història de l'alimentació a la Corona d'Aragó*, V. 2, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 1995, pp. 633-639.

AGUADO HIGÓN, Ana María, *Textos para la historia de las mujeres en España*, Madrid, Cátedra, 1994.

AGUIRRE DE CÁRCER, Luisa Fernanda, “El texto árabe del libro de los medicamentos simples de Ibn Wáfid”, en *Anaquel de Estudios Árabes*, 3, 2000, pp. 175-182.

AINAUD DE LASARTE, Juan, “Alfonso el Magnánimo y las artes plásticas de su tiempo”, en *IV Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Palma de Mallorca, 1955.

AINAUD, Juan i GUDIOL, José, *Catálogo monumental de España. La ciudad de Barcelona*, Madrid, CSIC, 1947.

AJUNTAMENT DE BARCELONA, *Del rebost a la taula. Cuina i menjar a la Barcelona gòtica*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona-Electa, 1994.

ALCOLEA GIL, Santiago, “Artes decorativas en la España cristiana (siglos XII-XIX), vol 20” en *Ars Hispaniae. Historia universal del arte hispánico*, Madrid, Plus Ultra, 1975, pp. 349-393.

ALCOY PEDRÓS, Rosa, *San Jorge y la princesa. Diálogos de la pintura del siglo XV en Cataluña y Aragón*, Barcelona, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 2004.

ALDANA FERNÁNDEZ, Salvador, “Iconografía medieval valenciana. Los tapices de la reina María, esposa de Alfonso el Magnánimo”, en *Archivo de Arte Valenciano*, 73, 1992, pp. 26-36.

ALEMANY FERRER, Rafael, “Aspectos religiosos y ético-morales de la vida femenina en el siglo XIV, a través de *Lo Libre de les Dones* de Francesc Eiximenis”, en MUÑOZ FERNÁNDEZ, Ángela, *Las mujeres en el cristianismo medieval*, Madrid, Al-Mudayna, 1989, pp. 71-90.

ALEXANDRE-BIDON, Danièle, “Une foi en deux ou trois dimensions? Images et objets de faire croire à l’usage des laïcs”, en *Annales, Histoire, Sciences sociales*, 6, Any 53, nov.-desembre, 1998, pp. 1155-1190.

ALEXANDRE-BIDON, Danièle, *La mort au Moyen Âge, XIII-XVI Siècle*, Paris, Hachette, 1998.

ALFARO, Virginia i TAILLEFER, Lidia, “Árbitras, arbitradoras y amigables componedoras en la baja Edad Media aragonesa”, en CALERO SECALL, Inés María y TAILLEFER DE HAYA, Lidia (eds.), *Nueva lectura de la mujer: crítica histórica*, Málaga, Universidad de Málaga, 1995, pp. 85-124.

ALMENAR FERNÁNDEZ, Luís, *La cultura material de la alimentación campesina. Consumo y niveles de vida en la Valencia bajomedieval (1280-1460)*, Valencia, (Tesis doctoral), Universitat de València. Facultat de Geografia i Història, 2018.

ALTURO i PERUCHO, Jesús, “Fragment d’una traducció catalana medieval dels *Moralia* de Job de sant Gregori el Gran”, en *Sammlung*, Universitat Autònoma de Barcelona, 1999, pp. 35-51.

ÁLVAREZ DE SILVA, Noemi i PELLISSA PRADES, Gemma, “Ab un espill me requerí de amors, (Tirant lo Blanc caps. 126-127): la imatge de tres espejos catalanes del segle XV, entre la màgia i el tocador”, en *Revista Tirant*, 17, 2014, pp. 201-222

ÁLVAREZ PALENZUELA, Vicente Àngel, “Alfonso V, Rey de Nápoles: regulació de la successió i reconciliació amb el Pontificat”, en *XV Congrés d’Història de la Corona d’Aragó*, Govern de Aragó, Departament de Educació, Cultura i Deporte, Jaca, 1993, pp. 509-522.

ÁLVAREZ PALENZUELA, Vicente Àngel, “Expansió de les òrdenes monàstiques en Espanya durant la Edat Mitjana”, en *III Setmana de Estudis Medievals*, Nàjera, Logroño, 1993, pp. 161-178.

AMENÓS MARTÍNEZ, Lluïsa, “Els objectes d’ús litúrgic i ús domèstic”, en PLADEVALL i FONT, Antoni, *L’Art gòtic a Catalunya. Les arts de l’objecte*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2008, pp. 154-155.

AMENÓS MARTÍNEZ, Lluïsa, “La forja”, en PLADEVALL i FONT, Antoni, *L’art gòtic a Catalunya. Les arts de l’objecte*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2008, p. 124-129.

ANDERSON, Bonnie S. i KINSSER, Judith P., *Historia de las mujeres. Una historia propia*, Barcelona, Crítica, 1991.

ANDRÉS ANTÓN, Pilar O.S.C, *El Monasterio de la Puridad. Primera fundación de clarisas en Valencia y su Reino, siglos XIII-XV*, València, Imprenta Nácher S.L, 1991.

ANGLÉS, Higinio, *Scripta musicológica*, Roma, Edizioni di storia e letteratura, 1975.

ANGLÉS, Higinio, “La música en la corte real de Aragón y de Nápoles durante el reinado de Alfonso V el Magnánimo”, en *Quadernos de trabajo de la Escuela Española de Arqueología e Historia en Roma*, 11, 1961, pp. 81-142.

ARCINIEGA GARCÍA, Luis, *El Monasterio de San Miguel de los Reyes*, Vol. I, València, Direcció General del Llibre, Arxius i Biblioteques, Biblioteca Valenciana, 2001.

ARIÈS, Philippe y DUBY, Georges, *Historia de la vida privada. 2 De la Europa feudal al Renacimiento*, Madrid, Taurus, 2001 [1ª ed. 1999].

ASTOR LANDETE, Marisa, *Valencia en los siglos XIV y XV. Indumentaria e Imagen*, València, Ajuntament de València, 1999.

AURELL, Martí, *La dama en la corte bajomedieval*, Pamplona, Eunsa, 2001.

AYMAI i RAGOLTA, Jaume, *El Monestir de Sant Jeroni de la Murtra*, Barcelona, Diputació de Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1993.

AYMAR i RAGOLTA, Jaume, “El monestir de Sant Jeroni de la Murtra”, en PLADEVALL i FONT, Antoni, *L’art gòtic a Catalunya II, Arquitectura, catedrals, monestirs i altres edificis religiosos*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2003, pp. 217-133.

AYMARD, Maurice i ROMANI, Marzio A., *La cour comme institution économique*, París, ed. De la Maison des Sciences de l’Homme, 1998.

AYMERICH BASSOLS, Montserrat, “Jaume Copí, un brodador flamenc al servei de la família reial: de Pere el Cerimoniós a Violant de Bar i Maria de Luna”, en TERÉS i TOMÀS, Maria Rosa, (ed.), *Catalunya i l’Europa septentrional a l’entorn de 1400. Circulació de Mestres, obres i models artístics*, Roma, Viella, 2016, pp. 15-52.

AZNAR VALLEJO, Eduardo, *Vivir en la Edad Media*, Madrid, Arco Libros, 1999.

BALCELLS ROCAMORA Enrique, “El poblamiento vegetal y animal”, en *Annals de l’Institut d’Estudis Gironins*, 16, 1963, pp. 5-31.

BANGO TORVISO, Isidro Gonzalo, *El monasterio medieval*, Madrid, Anaya, 1990.

BARCELÓ CRESPI, Maria, “Luxe i interior domèstic a la Mallorca dels segles XIV-XV” en BROUQUET, Sophie i GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente (eds.),

Mercados del lujo, mercados del arte. El gusto de las elites mediterráneas en los siglos XIV y XV, València, PUV, 2015, pp. 319-320.

BARCELÓ CRESPI, Maria, *Elements materials de la vida quotidiana a la Mallorca baixmedieval*, Palma de Mallorca, Institut d'Estudis Balears, 1994.

BARCIA Y ZAMBRANA, José, *Despertador Christiano marial de varios sermones de María Santíssima. S. En sus festividades, En orden à excitar á los Fieles la devoción, amor, imitación de la Reyna de los Angeles, y hombres, que dedica a la Magestad Catholica el rey nuestro señor Don Carlos II rey de España y emperador de la América*, Barcelona, ed. Casa de Rafael Figuro, 1695.

BARÓ i QUERALT, Javier, “La muerte de tres Trastámaras: Fernando de Antequera, Alfonso el Magnánimo y Juan II”, en *XV Congrès d'Història de la Corona d'Aragó*, Jaca, 1993, pp. 363-372.

BARRACHINA LAPIEDRA, José María, O.F.M, *Sant Espirit. Real Monasterio de Santo Espiritu del Monte*, Sagunto, Navarro Impresores S.L., 2003.

BARRAL i ALTET, Xavier, *L'art de Catalunya- Ars cataloniae*, Barcelona, L'Isard, 1998-2003.

BARRAQUER i ROVIRALTA, Gaietà, *Las casas de religiosos en Catalunya durante el primer tercio del siglo XIX*, Vol. I i II, Barcelona, Imprenta de Francisco J. Altés y Albalat, 1906.

BASSEGODA i AMIGÓ, Buenaventura, *La Real capilla de Santa Águeda del palacio de los reyes de Aragón, en Barcelona*, Barcelona, Tipografía de A. C de F. Giró, 1895.

BASSEGODA i NONELL, Joan, “La Seu de Manresa i Santa Maria del Mar”, en *RACBASJ*, Butlletí XIX, 2015, pp. 73-86.

BATLLE GALLART, Carmen, “El monasterio de San Miguel de las Medas (Girona) y las órdenes militares”, *Comunicación presentada en el Congreso Internacional Hispano Portugués sobre Órdenes Militares en la Península en la Edad Media*, Madrid-Lisboa, 29-III a 9-IV, 1971, pp. 333-351.

BATLLE i GALLART, Carme, “El monasterio de San Miguel de las Medas (Girona) y las órdenes militares”, en *Annals d'Estudis Gironins*, 23, Girona, 1976. També en línia: <https://raco.cat/index.php/AnnalsGironins/article/view/53865/0>

BATLLE i GALLART, Carme, *L'assistència als pobres a la Barcelona medieval (S.XIII)*, Episodis de la Història, Barcelona, *Bonavista*, 26, 1987.

BAUCELLS i REIG, Josep, “Els monestirs del bisbat de Barcelona (durant el pontificat de Ponç de Gualba) de 1303 a 1334”, en *II Col·loqui d’Història del monaquisme català*, vol. I, Sant Joan de les Abadesses, Abadia de Poblet, 1972, pp. 65-198.

BEAUCHAMP, Alexandra (ed.), *Les entourages princiers à la fin du Moyen Âge. Une approche quantitative*, Madrid, Casa de Velázquez, 2013.

BEAUCHAMP, Alexandra y NARBONA CÁRCELES, María, “Presentación”, en BEAUCHAMP, A., NARBONA CÁRCELES, M. (coord.), *La Sociedad cortesana en la P. Ibérica (s.XIV-XV): fuentes para su estudio*. Dossier des Mélanges de la Casa de Velázquez. Nouvelle série, 45 (2), 2015, Madrid, Casa Velázquez, pp. 9-13.

BEAUCHAMP Alexandra i SÁIZ SERRANO, Jorge, “En ració de cort: la corte del rey de Aragón desde la fuentes y actividad del “escrivà de ració (siglos XIV-XV)”, en *Mélanges de la casa de Velázquez*, Madrid, Casa Velázquez, 45-2, 2015, pp. 51-68.

BEAUCHAMP, Alexandra, “La chapelle d’Eléonore de Sicile, reine d’Aragon de 1349 à 1375” en GAUDE-FERRAGU, M., VINCENT-CASSY, C. (dir.), *La dame de Coeur. Patronage et mécénat religieux des femmes de pouvoir dans l’Europe des XIVe-XVIIe siècles*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2016, pp. 23-36.

BEAUCHAMP, Alexandra, “La conservación de las cartas de las reinas de Aragón del siglo XIV”, en JARDINS, J. P., NIETO SORIA, J. M., ROCHWERT-ZUILLI, P. y THIEULIN-PARDO, H. (coord.), *Cartas de mujeres en la Europa medieval: España, Francia, Italia, Portugal (Siglos XI-XV)*, Madrid, La Ergástula ed., 2018, pp. 69-87.

BEAUCHAMP, Alexandra, FURIÓ, Antoni, NAVARRO IGEA, Germán y NARBONA CÁRCELES, María, *Acoger, abastecer y financiar la corte. Las relaciones entre las cortes ibéricas y las sociedades urbanas a finales de la Edad Media*, València, PUV, 2019.

BEAUVOIR, Simone, *El segundo sexo*, Buenos Aires, Ediciones siglo Veinte, 1980 [edició en castellà].

BECEIRO PITA, Isabel, “La nobleza y las órdenes mendicantes en Castilla (1350-1530)” en BECEIRO PITA, Isabel (coord.), *Poder, piedad y devoción. Castilla y su entorno. Siglos XII-XV*, Madrid, Sílex, 2014, pp. 319-358.

BECEIRO PITA, Isabel, “Poder regio y mecenazgo en el Occidente peninsular: las reinas e infantas de las dinastías Trastámara y Avis”, en *Anuario de Estudios Medievales*, 46/1 enero-junio de 2016, pp. 329-360.

BECEIRO PITA, Isabel, *Poder, piedad y devoción. Castilla y su entorno. Siglos XII-XIV*, Madrid, Sílex, 2014.

BELENGUER CEBRIÀ, Ernest i GARIN LLOMBART, Felipe, *La Corona de Aragón. Siglos XII-XVII*, València, Generalitat Valenciana, 2006.

BELENGUER CEBRIÀ, Ernest, *Història de la Corona d'Aragó Vol. I. L'època Medieval (1137-1479). De Peronella I, Ramon Berenguer IV a Ferran II*, Barcelona, Edicions 62, 2007.

BELLVESER, Ricard, (coord.), *Dones i literatura entre l'Edat Mitjana i el Renaixement*, València, Institució Alfons el Magnànim, 2012.

BENITO DOMÉNENCH, Fernando i GÓMEZ FRECHINA José, (eds.), *La clave flamenca en los primitivos valencianos*, València, Museu de Belles Arts de València, cat. d'exposició del 30 de maig fins el 2 de setembre de 2001.

BENITO GOERLICH, Daniel, *El Real Monasterio de la Santísima Trinidad de Valencia. Historia y Arte*, Valencia, Consell Valencià de Cultura, ed. 2008.

BENITO GOERLICH, Daniel, "La Iglesia barroca del monasterio de San Agustín de Valencia", en *Ars Longa*, 22, 2013, pp. 167-193.

BENITO VIDAL, María Purificación, *La indumentaria valenciana del siglo XV en la pintura de los pintores primitivos valencianos*, València, Universitat de València, 1974.

BENVENUTI, Anna, "L'impianto mendicante in Firenze, un problema aperto", en *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen-Âge, Temps modernes*, Tome 89, 2, 1977, p. 597-608.

BERTINI, Ferruccio, *La mujer medieval*, Madrid, Alianza, 1991.

BERWICH, Marek, "Le fonctionnement matériel des couvents mendiants polonais du XIIIe au XVIe siècle : bilan historiographique et exemple franciscain", en *Études franciscaines, Nouvelle série*, 6, fasc.1, 2013, pp. 19-108.

BLANC, Odile, *Parades et parures. L'invention du corps de mode à la fin du Moyen Age*, Paris, Gallimard, 1997.

BLAYA ESTRADA, Nuria, "El icono que se esconde tras el icono de Nuestra Señora de Gracia", València, en *Ars Longa*, 7-8, 1996-1997, pp. 185-193.

BLAYA ESTRADA, Nuria, Catálogo de Exposición: *Oriente en Occidente. Antiguos Iconos Valencianos*, Valencia, Bancaja, 2000.

BLETON-RUGET, Annie, PACAUT, Marcel i RUBELLIN, Michel, *Regards croisés sur l'œuvre de Georges Duby. Femmes et féodalité*, Lyon, Presses Universitaires de Lyon, 2000.

BOCK, Gisela, *La mujer en la historia de Europa. De la Edad Media a nuestros días*, Barcelona, Crítica, 2001.

BOIRA MAIQUES, Josep Vicent (coord.), *El Palacio Real de Valencia: los planos de Manuel Cavallero (1802)*, València, Ajuntament de València, Delegació de Cultura, D. L., 2006.

BONET CORREA, Antonio, *Historia de las artes aplicadas e industriales en España*, Madrid, Cátedra, 2006.

BORDOY BORDOY, María José, “Algunes notes sobre les possessions del monestir de Santa Maria de Jonqueres de Barcelona a Mallorca”, en *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana: Revista d'estudis històrics*, 57, 2001, pp. 105-116.

BOTET i SISÓ, Joanquín, “Las Medas”, *La Renaixença*, 2, 1872, pp. p 15-17.

BRAGARD, Roger, *Les instruments de Musique*, Brusseles (Bèlgica), Albert de Visscher Editeur, 1967.

BRATCH-PRINCE, Dawn, *Violante de Bar (1365-1431)*, Madrid, Ediciones del Orto, 2001.

BRAUNFELS, Wolfgang, *Arquitectura monacal en Occidente*, Barcelona, Barral, 1974 [1ª ed. de 1969].

BROUQUET, Sophie i GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, “Ordenando el lujo. Ideología y normativa suntuaria en las ciudades valencianas (siglos XIV y XV)” en BROUQUET, Sophie i GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente (eds.), *Mercados del Lujo, Mercados del Arte. El gusto de las elites mediterráneas en los siglos XIV y XV*, València, PUV, 2015, pp. 561-591.

BROWN, Meg Lota i McBRIDE, Kari Boyd, *Women's Roles in the Renaissance*, Greenwood Press, 2005.

BRUNIQUER, Esteban Gilberto, *Ceremonial dels magnífichs consellers i regiment de la ciutat de Barcelona*, Vol. III, Barcelona, Henrich, 1913.

BURRED SENDINO, Juan José, “La acústica del piano”, Madrid, Convocatoria a Premio Extraordinario de acústica, Octubre de 1999. Conservatorio profesional de Música Arturo Soria, Madrid. [versión de 2004].

CABALLERO ESCAMILLA, Sonia, “Palacios y conventos a finales de la Edad Media: la reina Catalina de Lancaster y Santa María la Real de Nieva,” en *Anales de Historia del Arte*, 22, 2012, pp. 267-283.

CABANES JIMÉNEZ, Pilar, “Escritoras en la Edad Media”, en *Espéculo. Revista de Estudios literarios*, 33, Universidad Complutense de Madrid, 2006. Versió en línia: <http://webs.ucm.es/info/especulo/numero33/escriimed.html>

CABANES PECOURT, María de los Desamparados, *Que fue el maestro racional, Temas Valencianos*, 12, València, Anubar, 1977.

CABANES PECOURT, María Desamparados, *Los Monasterios valencianos: su economía en el siglo XV*, València, Monografías Departamento de Historia medieval, 1974.

CABRERA LAFUENTE, Ana, “Telas hispanomusulmanas siglos X-XIII”, en *V Semana de estudios medievales*, (Sánchez de Andrés ed.) Nájera, 1 al 5 de agosto de 2004, pp. 199-208.

CAMACHO, Rosario i MIRÓ, Aurora, *Iconografía y creación artística. Estudios sobre la identidad femenina desde las relaciones de poder*, Málaga, Diputación de Málaga, 2001.

CÀMARA SEMPERE, Hèctor, “El Flos sanctorum romançat: els dos incunables de la traducció catalana de la Llegendà aurea”, en *Medievalismo en Extremadura [Recurso electrónico]: Estudios sobre literatura y cultura hispánicas de la Edad Media*. Servicio de Publicaciones, 2009, pp. 543-556.

CAMILLE, Michael, *Le monde gothique*, Paris, Flammarion, 1996.

CAMPOS OSA, Fray Javier, “Lux Hispaniarum: pasado, presente y futuro de las Órdenes Militares”, en CAMPOS OSA, Fray Javier (coord.), *Lux Hispaniarum. Estudios sobre las Órdenes Militares*, Madrid, Real Consejo de las Órdenes Militares, 1999, pp. 29-30

CANTAVELLA, Rosana, “Isabel de Villena i familia: una reconsideració biogràfica”, en *Anuario de Estudios Medievales*, 45/2, julio-diciembre de 2015, pp. 715-732.

CANTERA MONTENEGRO, Margarita i CANTERA MONTENEGRO, Santiago, *Las Órdenes Religiosas en la Iglesia Medieval Siglos XIII a XV*, Madrid, Arco Libros S. L., 1998, pp. 27-31.

CANTERA MONTENEGRO, Margarita, “Las órdenes religiosas”, en *Web de la Sociedad española de estudios medievales*, 13-14, 2004, [en línia].

CANTERA ORTIZ DE URBINA, Jesús, “Vinum laetificat cor hominis. El vino en el refranero español, francés y gallego”, en *Parentia*, 8, Madrid, 1999, pp. 103-112.

CAÑAS GÁLVEZ, Francisco de Paula, “La cámara de Juan II: Vida privada, ceremonia y lujo en la corte de Castilla a mediados del siglo XV”, en GAMBRA GUTIÉRREZ, Andrés y LABRADOR ARROYO, Félix (coords.), *Evolución y estructura de la casa Real de Castilla*, Vol. I, Madrid, Polifemo, 2010, pp. 81-196.

CAÑAS GÁLVEZ, Francisco de Paula, “La casa de Juan I de Castilla: aspectos domésticos y ámbitos privados de la realeza castellana a finales del siglo XIV (ca.1370-1390), en *En la España Medieval*, 34, 2011, pp. 133-180.

CAÑAS GÁLVEZ, Francisco de Paula, “Las casas de Isabel y Juana de Portugal, reinas de Castilla. Organización, dinámica institucional y prosopografía (1447-1496)” en MARTÍNEZ MILLÁN, José y MARÇAL LOURENÇO, María Paula (coords.), *Las relaciones discretas entre las monarquías Hispana y Portuguesa: Las casas de las Reinas (Siglos XV-XIX)*, Vol. 1, 2009, Madrid, Polifemo, pp. 9-233.

CAÑAS GÁLVEZ, Francisco de Paula, *La cámara real de Juan II de Castilla. Cargos, descargos cuentas e inventarios (1428-1454)*, Madrid, La Ergastula, 2017.

CAPEL, Rosa María, MARTÍNEZ, Cándida, et alts., *Textos para la historia de las mujeres en España*, Madrid, Cátedra, 1994.

CAPILLA ALEDÓN, Gema Belia, “Escritura, legitimidad y memoria: lemas y divisas de Alfonso V el Magnánimo”, en *Mirabilia*, 5, Jan-Jun, Brasil, 2017. En línea: <https://www.revistamirabilia.com/sites/default/files/medtrans/pdfs/05.01.pdf>

CARCELLER CERVIÑO, María del Pilar, “Nobleza cortesana, caballería y cultura. La casa ducal de Alburquerque”, en *Títulos, grandes del reino y grandeza en la sociedad política, Fundamentos en la Castilla medieval*, Madrid, Sílex, 2006, pp. 215-263.

CARLÉ, María del Carmen, *La sociedad hispanomedieval. Grupos periféricos: Las mujeres y los pobres*, Buenos Aires, Gedisa, 1988.

CARMONA MUELA, Juan, *Iconografía cristina. Guía para estudiantes*, Madrid, Istmo, 2001.

CARMONA RUIZ, María Antonia, *María de Molina*, Barcelona, Plaza y Janés, 2005.

CARRASCO LAZARENO, María Teresa, “El sello real de Castilla: tipos y usos del sellado en la legislación y en la práctica documental (siglos XII al XV)”, en *De sellos*

y blasones: *miscelánea científica* (GALENDE DÍAZ, Juan Carlos coord.), Madrid, Universidad Complutense, 2012, pp. 63-170.

CARRÉ i PONS, Antònia, “El manuscrit únic de “l’Espill” de Jaume Roig”, en *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, vol. 44, Barcelona, 1994, p. 231-273

CARRÉ i PONS, Antònia, “L’espill de Jaume Roig i la cultura escolàstica”, en *Narrativa Catalana Medieval en vers (el Jaufré i L’espill de Jaume Roig)*, Barcelona, Editorial UOC, 2007, pp. 105-147.

Rúbriques de Bruniquer. Ceremonial dels Magnífics consellers i Regiment de la Ciutat de Barcelona, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, Imprempta d’Enrich y Companyia, 1912. Recuperat de <http://ajuntament.barcelona.cat/rubriques/bruniquer/#/>

CASAGRANDE, Carla, “La mujer custodiada” en DUBY, Georges i PERROT, Michelle (dir.), *Historia de las mujeres. 2 Edad Media*, Madrid, Taurus, 2006, [1ª ed. de 2000], pp. 129-137.

CASAS NADAL, Montserrat, “Algunes consideracions sobre les traduccions catalanes del «Llibre de les Revelacions» d’Àngela de Foligno (segle XV)”, en *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 25, 2003, p. 461-481.

CASAS NADAL, Montserrat, “Les versions catalanes de la «Vida de santa Caterina de Siena». Notes sobre el text i el paratext”, en *Quaderns d’Italià*, 12, 2007, pp. 91-103.

CASTELLANO i TRESSERA, Anna, “Las clarisas en la Barcelona del siglo XIV. El ejemplo del monasterio de santa María de Pedralbes”, en *Archivo Ibero-americano*, 54, 215-216, julio-diciembre de 1994, pp. 969-982.

CASTELLANO i TRESSERA, Anna, *Pedralbes a l’Edat Mitjana. Història d’un monestir femení*, Barcelona, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1998.

CASTELLANO i TRESSERA, Anna, “El Monestir de Pedralbes. Un relat femení de la història”, en *L’avenç: Revista de Història i Cultura*, 396, 2013, pp. 32-43.

CASTELLANO i TRESSERA, Anna, “La reina Elisenda de Montcada i el Monestir de Pedralbes: un model de promoció espiritual femenina al segle XIV”, en GARÍ DE AGUILERA, Blanca (coord.), *Redes femeninas: de promoció espiritual en los reinos peninsulares, s. XIII-XVI*, Roma, Viella, 2013, pp. 109-130.

CASTELLANO i TRESSERA, Anna, “Los franciscanos del conventet de Pedralbes (Barcelona)”, en FERNÁNDEZ-GALLARDO JIMÉNEZ, Gonzalo (ed.), *Los franciscanos conventuales en España, II Congreso Internacional sobre el*

Franciscanismo en la Península Ibérica, Barcelona, 30 de marzo y 1 de abril de 2005
Madrid, pp. 149-158.

CAYROL BERNARDO, Laura, “On *Infantas, Domnae* and *Deo Votae*. A few Remarks on the *Infantado* and its Ladies”, en *Summa*, 3, 2014, pp. 129-146.

CERDA COSTABAL, José Manuel, “Leonor de Plantagenet y la consolidación castellana en el reinado de Alfonso VIII”, en *Anuario de Estudios Medievales*, 42/2 julio-diciembre de 2012, pp. 629-652.

CERDÀ GARRIGA, Magdalena, “Las imágenes de María en el gótico mallorquín. Tipologías y variantes iconográficas”, en *Eikon/Imago*, Vol. 2, 1, 2013, pp. 147-188.

CERDÀ GARRIGA, Magdalena, “La joyería en el ámbito doméstico de la Mallorca Medieval: siglo XV”, en *Miscelánea Medieval Murciana*, 27, 2013, pp. 71-79.

CERDÀ, Magdalena, JUAN, Antònia i SABATER, Tina (coord.), *La condició femenina a l'edat mitjana. Entre protagonisme i marginalitat*, Palma, Edicions UIB, IEB, 2017.

CERDÀ, Magdalena, JUAN, Antònia i SABATER, Tina (coord.), *Els mons nòrdic i mediterrani. Relacions artístiques i culturals entre els segles XIV i XV*, en Palma, Edicions UIB, IEB, 2017.

CERVANTES PERIS, Francisco Javier, *La Herencia de María de Luna. Una empresa feudal en el tardomedievo valenciano*, Segorbe, Ayuntamiento de Segorbe, 1998.

CHANIZ SANS, María, “Espacios de religiosidad de las mujeres dentro de un orden militar. La orden militar de Santiago (siglos XII-XIV)”, en MUÑOZ FERNÁNDEZ, Ángela, *Las mujeres en el cristianismo medieval*, Madrid, Al-Mudayna, 1989, pp. 183-300.

CHERRY, John, *Las artes decorativas medievales*, Madrid, Akal, 1999, [1ª edición del British Museum de 1991].

CHEVALIER, Jean i GHEERBRANT, Alain, *Diccionario de los Símbolos*, Barcelona, Herder, 1999 [Primera Edición: Paris, 1969].

CHITTISTER Joan, Obs., *La regla de san Benito: vocación de eternidad*, Santander, Salterae, 2003 [ed. original *The rule of Benedict. Insights for the ages*, de 1992].

CHUECA GOITIA, Fernando i MARAVALL, José Antonio, *Casas reales en monasterios y conventos españoles*, Madrid, Real Academia de la Historia, 1966.

CIFUENTES, Lluís y CARRÉ, Antonia, “Práctica social, saber médico y reflejo literario de la cultura del baño en el contexto catalán medieval”, en *Anuario de Estudios Medievales*, 39.1, 2009, pp. 203-222.

CINGOLANI, Stefano Maria, *Llibre dels Reis*, València, Universitat de València, 2008.

CLARAMUNT RODRÍGUEZ, Salvador (coord.), *El món urbà a la Corona d'Aragó de 1137 als decrets de nova planta. XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, Barcelona, 2003.

COCHERIL, Père Maur, *Etudes sur le monachisme en Espagne et au Portugal*, Lisbonne, Portugal, Livraria Bertrand, 1966.

COCKSHAW, Pierre, *Le personnel de la Chancellerie de Bourgogne-Flandre sous les ducs de Bourgogne de la maison de Valois (1384-1477)*, Belgique, UGA-Kortrijk-Heule, 1982.

COLL JULIÀ, Nuria, *Doña Juana Enríquez. Lugarteniente real en Catalunya (1461-1468)*, Madrid, CSIC, 1953.

COLLANTES DE TERÁN SÁNCHEZ Antonio, *Sevilla en la Baja Edad Media. La ciudad y sus hombres*, Sevilla, Servicio de Publicaciones del Excelentísimo Ayuntamiento, 1977.

COMPANY i CLIMENT, Ximo, *La Pintura Hispanoflamenca*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1990.

CONDE Y DELGADO DE MOLINA, Rafael, “Orfebrería impignorada por Alfonso el Magnánimo en Nápoles en 1421”, en *Aragón en la Edad Media*, 16, 2000, pp. 185-196.

CONEJO DA PENA, Antoni, “Els convents carmelitans” en PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura I. Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2002.

CONEJO DA PENA, Antoni, *Assistència i hospitalitat a l'edat mitjana. L'arquitectura dels hospitals catalans: del gòtic al primer renaixement*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2002.

CONSELLERIA D'EDUCACIÓ, CULTURA I CIÈNCIA, *Catálogo de monumentos y de conjuntos de la Comunidad Valenciana*, València, Conselleria d'Educació, Cultura i Ciència, Servei de Patrimoni Arquitectònic, 1983.

CONSORCI DE MUSEUS DE LA GENERALITAT VALENCIANA, *Reliquias y relicarios en la expansión mediterránea de la Corona de Aragón. El tesoro de la catedral de Valencia*, Castel Nuovo del 30 al 15 de septiembre de 1998, Nápoles, 1998.

CÓRDOBA DE LA LLAVE, Ricardo, *Mujer, marginación y violencia entre la Edad Media y los tiempos modernos*, Córdoba, Servicios de Publicaciones de la Universidad de Córdoba, 2006.

CORELL RUIZ, Luís, *Una copia del testamento de Catalina de Lancaster*, Valencia, Instituto Valenciano de Estudios Históricos. Institución Alfonso el Magnánimo, 1952.

CORNUDELLA i CARRÉ, Rafael, “Alfonso el Magnánimo y Jan van Eyck. Pintura y tapices flamencos en la corte del rey de Aragón”, en *Locvs Amoenvs*, 10, 2009-2010, pp. 39-62.

CORNUDELLA i CARRÉ, Rafael, “La il·luminació del llibre a Catalunya al voltant de 1400”, en TERÉS i TOMÀS, Maria Rosa (coord.), *Catalunya i l'Europa septentrional a l'entorn de 1400. Circulació de mestres, obres i models artístics*, Roma, Universitat de Barcelona, Ircvum- Viella, 2016, pp. 87-162.

CORNUDELLA i CARRÉ, Rafael, “Obres i artistes de França i dels Països Baixos a Catalunya al voltant de 1400. Manuscrits il·luminats, pintura sobre fusta, vitralls brodats i tapissos”, en *Catalunya 1400. El Gòtic Internacional*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2012, pp. 25-37.

CORTÉS ESCRIVÀ, Josepa, “Què llegien les dones? Biblioteques i llibres en València entre l'Edat Mitjana i el Renaixement”, en BELLVESER ICARDO, Ricard (ed.), *Dones i literatura entre l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Vol. I, València, Institució Alfons el Magnànim, 2012, pp. 713-734.

CORTÉS TIMONER, María del Mar, “Fue levantado mi entendimiento: Teresa de Cartagena y la escritura mística en femenino”, en *Scripta: Revista Internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, vol. 8, 2016, pp. 148-163.

CORTÉS ESCRIVÀ, Josepa i BADENAS POBLACIÓN, María José, “El Baldufario: un registro notarial ignorado (Valencia, siglos XV al XVII)”, en CANTARELL BARELLA, Elena i COMAS VIA, Mireia (eds.), *La Escritura de la Memoria: Los registros*, Barcelona, PPU. Promociones y Publicaciones Universitarias S. A., 2011, pp. 227-246.

CORTÉS, Josepa i PONS ALÓS, Vicente, “Geografía dels monestirs femenins valencians en la baixa Edat Mitjana”, en *Revista d'Història Medieval*, 2, 1991, pp. 77-90.

COSTA GOMES, Rita, *The making of a court society. Kings and Nobles in the late Medieval Portugal*, Cambridge University Press, United Kingdom, 2003.

CREMASCOLI, Giuseppe, “Olio e vino nelle sacre scritture (L’heredità altomedievale)”, en *Settimane di Studio-centro Italiano di Studi Alto Medioevo*, 54/2, (1039), 2007, pp. 1044-1045.

CRUSELLES GÓMEZ, Enrique, *El maestre racional de Valencia, función política y desarrollo administrativo del oficio público en el siglo XV*, València, Sindicatura de Comptes, 1989.

CUÉLLAR LÁZARO, Carmen, “La labor traductora de las clarisas en España”, Catalogación y estudio de las traducciones de los franciscanos españoles, financiado por el Ministerio de Ciencia e Innovación. Recuperat de <http://www.traduccion-franciscanos.uva.es/archivos/9-Cuéllar.pdf> (darrera consulta el 20 de maig de 2019).

CURBET SOLER, Joan, “La espiritualidad afectiva: el ejemplo de Isabel de Villena”, en *Medievalia: Revista d’Estudis medievals, Barcelona*, 15, 20112, pp. 23-27.

CUTULI, Gracia, *El tapíz*, Argentina, Centro editor de América Latina, 1969.

DALARUN, Jacques, “La mujer a ojos de los clérigos”, en DUBY, Georges y PERROT Michelle (dir.), *Historia de las mujeres. 2 la Edad Media*, Madrid, Taurus, 2018, pp. 29-60.

DALMASES i BALAÑÀ, Nuria, “L’esplendor de l’orfebreria gòtica catalana”, en PLADEVALL i FONT, Antoni, *L’Art gòtic a Catalunya. Arts de l’objecte*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2008, pp. 22-32.

DALMASES i BALAÑÀ, Nuria, *Orfebreria catalana medieval: Barcelona 1300-1500 (aproximació a l’estudi) Consideracions generals i catalogació d’obra*, Vol. I, Barcelona, Institut d’Estudis Catalans, 1992.

DANON i BRETOS, Josep, *Visió històrica de l’Hospital General de Santa Creu de Barcelona*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, 1978. *Diccionario histórico de tela y tejidos castellano-catalán*, Salamanca, Junta de Castilla y León. Consejería de Cultura y Turismo, 2004.

DE LA IGLESIA DUARTE, José Ignacio (coord.), *La vida cotidiana en la Edad Media. VIII Semana de Estudios medievales. Nájera, del 4 al 8 de agosto de 1997*, Nájera, Instituto de Estudios Riojanos, 1998.

DE RIQUER i PERMANYER, Isabel, “La literatura francesa en la Corona de Aragón en el reinado de Pedro el Ceremonioso (1336-1387)”, en LAFARGA, Francisco

(coord.), *Imágenes de Francia en las letras hispánicas: Coloquio celebrado en la Universidad de Barcelona*, 15 a 18 de noviembre, 1988, pp. 117-118.

DE SALAS, Xavier, “Inventari de béns mobles de l’Infanta Joana”, en *Analecta Sacra Tarraconensia*, VIII, 1932.

DEIBEL, Ulla, *La reyna Elionor de Sicília. Sobiranes de Catalunya: recull de monografies històriques 10*, en *Real Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, Vol 10, Barcelona 1928.

DEL ARCO y GARAY Ricardo, “El Monasterio de Montearagón”, en *Argensola: Revista de Ciencias Sociales del Instituto de Estudios Altoaragoneses*, 53-54, 1963, pp. 1-50.

DEVESA BENLLOCH, Míriam, “La primera fundació de l’Orde de Sant Jeroni a la Corona d’Aragó. Origen i evolució”, *Clapir, Joves historiadors i historiadores valencians*, octubre 2014, pp- 1-10. Recuperat de <https://hystoryuv.webcindario.com/primera-fundacio-jeronima.pdf> (darrera consulta en 10 de febrer de 2019).

DÍAZ MARTÍ, Carles, “La coexistència de Sant Jeroni de la Vall d’Hebron i Sant Jeroni de la Murtra, els intents de solució d’una exepcionalitat (1403-1444)”, en *Carrer dels arbres, Revista digital d’Història i Patrimoni de Badalona*, 3, Badalona (Barcelona), Museu Badalona, 2018.

DÍAZ MARTÍ, Carles, *Bertran Nicolau fundador de Sant Jeroni de la Murtra*, Badalona, Museu de Badalona, 2006.

Diccionari Català-Valencià-Balear de *l’Institut d’Estudis Catalans*.

DOMÉNEC i VIVES, Ignaci, “El vidre d’ús i de prestigi”, en PLADEVALL i FONT, Antoni, *L’art gòtic a Catalunya. Les arts de l’objecte*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2008, pp. 195-207.

DOMENGE i MESQUIDA, Joan i CORNUDELLA i CARRÉ, Rafael, “Voyages d’artistes, routes de l’art” en *Voyager au Moyen Âge*, Musée de Cluny, 22 octobre 2014- 23 février 2015, pp. 26-33.

DOMENGE i MESQUIDA, Joan, “Argenters i marxants de «coses de grans preus» a la cort d’Aragó (ca. 1380-1420)”, en BROUQUET, Sophie i GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente (eds.), *Mercados del lujo, Mercados del arte. El gusto de las elites mediterráneas en los siglos XIV y XV*, València, PUV, 2015, pp. 359-398.

DOMENGE i MESQUIDA, Joan, “De tramuntana a Migjorn. Migracions d’argenters i marxants de joies a la Corona d’Aragó (ca. 1380-1420)”, en TERÉS i

TOMÀS, Maria Rosa (coord.), *Catalunya i l'Europa Septentrional a l'entorn de 1400. Circulació de mestres, obres i models artístics*, Viella, Ircum, 2016, pp. 53-86.

DOMENGE i MESQUIDA, Joan, “Iocalia ornamenta que cappellae et alia pretiosissima bona. Orfebreria a Catalunya a l'entorn del 1400”, en CORNUDELLA, Rafael, GUADAIRA, Macías i FAVÀ, Cèsar (eds.), en *Catalunya 1400. El Gòtic Internacional*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2012, pp. 65-80.

DOMENGE i MESQUIDA, Joan, “La imatge sumptuària d'Alfons el Magnànim: joies documentades, representades, imaginades”, en DELLES DONNE, Fulvio i TORRÓ TORRENT, Jaume (eds.), *La imatge d'Alfons el Magnànim en la literatura i la historiografia entre la Corona d'Aragó i Itàlia*, Florència, Sismel, 2016, pp. 139-184.

DOMENGE i MESQUIDA, Joan, “Orfebrería y caballería. El collar emblemático en los reinos hispánicos en torno a 1400” en *Orfèvrerie gothique en Europe: production et réception*, Roma, Viella, 2016, pp. 143-172.

DOMENGE i MESQUIDA, Joan, “Paraments d'argent i serveis de la taula a la cort dels monarques catalans: segles XIV i XV”, en *Actes*, Vol. 2, pp. 641-653.

DOMENGUE i MESQUIDA, Joan, “Las joyas emblemáticas de Alfonso el Magnánimo”, en *Anales de Historia del Arte*, vol 24. N° esp. Noviembre, 2014, pp. 99-117.

DOUET D'ARCQ, Louis-Claude, *Inventaire de la Bibliothèque du Roi Charles VI fait au Louvre en 1423 par ordre du Régent Duc de Bedford*, Paris, Imprimerie Générale de CH. Lahure, 2018.

DOUMERC, Bernard, “Le corail, production et circulation d'un produit de luxe à la fin du Moyen Âge”, en BROUQUET, Sophie i GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente (eds.), *Mercadors del lujo, mercados del arte. El gusto de las élites mediterráneas en los siglos XIV y XV*, Valencia, PUV, 2015, pp. 399-413.

DUBY, Georges, “El modelo cortés”, en *Historia de las mujeres. 2 La Edad Media*, Madrid, Taurus, 2018, pp. 301-320.

DUBY, Georges, *Damas del siglo XII. El recuerdo de las abuelas*, Madrid, Alianza Editorial, 1998.

DUBY, Georges, *Europa en la Edad Media*, Barcelona, Paidós, (2ª ed.), 1990.

DURAN CAÑAMERAS, Fèlix, *Margarida de Prades*. Barcelona, Imp. Porcar, 1956.

DURAN i SANPERE, Agustí, “El retaule dels Blanquers”, en *Arts i Bells oficis*, Barcelona, 1927-1928, p. 194.

DURAN i SANPERE, Agustí, *Barcelona i la seva Història*. Vol. II, Barcelona, Curial, 1973.

EARENIGHT, Theresa, *The King's other body: María of Castile and the Crown of Aragon*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2010.

ECHEVARRÍA ARSUAGA, Ana i JASPERT, Nicolas, “El ejercicio del poder de las reinas ibéricas en la Edad Media”, en *Anuario de Estudios Medievales*, 46/1 enero-junio de 2016, pp. 3-33.

ECHEVARRÍA ARSUAGA, Ana, *Catalina de Lancaster. Reina regente de Castilla (1372-1418)*, Madrid, Nerea, 2002.

ERITJA i CIURÓ, Xavier, *Catalunya Romànica, Vol. 24 El Segrià. Les Garrigues, el Pla d'Urgell, La Segarra, l'Urgell*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1997.

ESCARTÍ i SORIANO, Vicent Josep, “Sobre la voluntad didáctica en la obra de Sor Isabel de Villena”, en *Mirabilia: Electronic Journal of Antiquity and Middle Ages*, 22, 2016, pp. 57-76.

ESPAÑOL BERTRÁN, Francesca, “La Santa Capella del rei Martí l'Humà i el seu context”, en *Lambard*, XXI, 2009-2010, pp. 27-52.

ESPAÑOL BERTRAN, Francesca, “Las manufacturas artísticas como instrumento en los usos apotropaicos y profilácticos medievales”, en *Clío And Crimen*, 8, 2011, pp. 165-190.

ESPAÑOL BERTRAN, Francesca, “Les imatges marianes: prototips, rèpliques i devoció” en *Lambard*, 15, 2003, pp. 87-110.

ESPAÑOL BERTRAN, Francesca, “Artistas y obras en la Corona de Aragón y el reino de Francia”, en COSMEN ALONSO, María, HERRÁEZ ORTEGA, María Victoria, PELLÓN GÓMEZ-CALCERRADA, María (coords.), *El intercambio artístico entre los reinos hispanos y las cortes europeas en la Baja Edad Media*, León, Universidad de León, 2009, pp. 253-294.

ESPAÑOL BERTRAN, Francesca, *Els escenaris del rei: art i monarquia a la Corona d'Aragó*, Manresa, Fundació Caixa Manresa. Angle editorial, 2001.

FALCÓN PÉREZ, María Isabel, “Sanidad y Beneficencia en Zaragoza en el siglo XV”, en *Aragón en la Edad Media. Estudios de economía y sociedad*, 1980, pp. 188-189.

FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, Lluís, *Noticia de un Lapidario valenciano del siglo XV*, Barcelona, Real Acadèmia de Bones Lletres, 18, 1945.

FELIP SEMPERE, Vicent, “Els Centelles, senyors de Nules, i Comtes d’Olica” en *Cabdells: Revista d’Investigació de l’Associació Cultural Centelles i Riusec*, 4, 2004, pp. 73-91.

FELLER, Laurent i RODRÍGUEZ, Ana (dirs.), *Expertise et valeur des choses au Moyen Âge II. Savoirs, écritures, pratiques*, Madrid, Casa Velázquez, 2016.

FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MIRALLES, Álvaro, “El cordón y la piña: Signos emblemáticos y devociones religiosas en Enrique III y Catalina de Lancaster (1390-1418)”, en *Archivo Español de Arte*, Tomo 89, 2016, pp. 113-130.

FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MIRALLES, Álvaro, *La corte de Isabel I: ritos y ceremonias de una reina (1474-1504)*, Madrid, Comité Español de Ciencias Históricas, 2002.

FERRAGUD DOMINGO, Carmel i CIFUENTES i COMAMALA, Lluís “El “Libre de la Menescalia” de Manuel Dies: de espejo de caballeros a Manual de Albéitares”, *Asclepio*, Vol. L1/1, 1999, pp. 93-127.

FERRAN SALVADOR, Vicente, “El Real monasterio Cisterciense de Gratia Dei (Zaidia) en Valencia. Aportación a su historia”, en *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 46, 1961, pp. 60-108.

FERRANDIS TORRES, José, “Alfombras hispano-moriscas Tipo Holbein”, en *Archivo Español de Arte*, 15 (50), 1942, p. 103-111.

FERRANDIS, José, *Marfiles y azabaches españoles*, Barcelona, Labor, 1928.

FERRANDO FRANCÉS, Antoni, “La constitució d’un corpus de documents de Cancelleria reial de la Corona d’Aragó, eina imprescindible per a l’estudi de la «norma» cancelleresca”, en BARRIO BARRIO, Juan Antonio (coord.), *Los cimientos del estado en la Edad Media: cancillerías, notariado y privilegios reales en la construcción del Estado en la Edad Media* Marfil, 2004, Alcoi (Alacant), Marfil, pp. 325-344.

FERRÉ i PUERTO, Josep Antoni, “Jacomart, lo feel pintor d’Alfons el Magnànim: puntualitzacions a l’obra valenciana”, en *La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso II il Magnanimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci, gli influssi sulla società e sul costume*, Vol 2, 2000, Nápoles, Paparo pp. 1681-1686.

FERREIRA PRIEGUE, Elisa María, “Saber viajar: arte y técnica del viaje en la Edad Media”, *IV Semana de Estudios Medievales: Nájera, 2 al 6 de agosto de 1993*, Rioja, Instituto de Estudios Riojanos, 1994, pp. 45-69.

FERRER GIMENO, María Rosario, “Presencia del ciclo artúrico en las bibliotecas bajomedievales de la Ciudad de Valencia (1416-1474)”, RLM, XXIII, 2011, pp. 137-152.

FERRER i MALLOL, María Teresa, “El comerç català a la Baixa edat mitjana”, en *Catalan Historical Review*, 5, 2012, pp. 160-161.

FERRER i MALLOL, María Teresa, “El consell reial durant el regnat de Martí l’Humà”, en *El poder real en la Corona de Aragón: (siglos XIV-XV)*, Vol. 2, Jaca, Gobierno de Aragón, Departamento de Educación, Cultura y Deporte, 1996, pp. 173-190.

FERRER i MALLOL, María Teresa, “Les recopilacions documentals dels arxivers del rei per la recuperació del patrimoni reial”, en BARRIO BARRIO, Juan Antonio (coord.), *Los cimientos del estado en la Edad Media: cancillerías, notariado y privilegios reales en la construcción del Estado en la Edad Media*, Alcoi (Alacant), Marfil, 2004, pp. 13-38

FERRER i MALLOL, María Teresa, *Entre la paz y la guerra. La corona catalanoaragonesa y Castilla en la Baja Edad Media*, Barcelona, CSIC, 2005.

FERRER i MALLOL, Teresa, *Els catalans a la Mediterrània oriental a l’edat mitjana: Jornades científiques de l’Institut d’Estudis Catalans*, 11, Barcelona, 16 i 17 de Novembre, 2000.

FERRER NAVARRO, Ramon, “Entorno medieval de sor Isabel de Villena en su Vita Christi”, en *Ligarzas*, 4, 1972, pp. 287-297.

FERRER ORTS, Albert i FERRER DEL RÍO, Estefanía, “Francisco de Aranda (1346-1438): noble y cartujo al servicio de la Corona de Aragón”, en *Historias del Orbis Terrarum*, 15, 2015, pp. 41-58.

FERRER ORTS, Albert i GÓMEZ, LOZANO, Josep-Marí, “Les cel·les de les cartoixes de Valldecrist i Aracristi” en *Archivo de Arte Valenciano*, 90, 2009, pp. 33-42.

FERRER ORTS, Albert, “Entre la fe i el deure. El paper de les cartoixes valencianes en els assumptes de la Corona d’Aragó entre les acaballes del s. XIV i les primeries del s. XV” en NAVARRO BUENAVENTURA, Beatriu, *Entre el Compromís de Casp i la Constitució de Cadis*, Ulleye, Xàtiva, 2013, pp. 25-69.

FERRER ORTS, Albert, *Bonifacio Ferrer y su tiempo según sus primeros biógrafos, los cartujos Civera y Alfaura. 1355-1417*, Austria, Analecta Cartusiana Universität Salzburg, 2018.

FERRER VALERO, Sandra, *Mujeres silenciadas en la Edad Media*, Madrid, Punto de Vista Editores, 2016.

FIGUEROLA ROTGER, Jordi, “Els convents de la ciutat de Barcelona”, en PLADEVALL i FONT, Antoni, *L’art gòtic a Catalunya II, Arquitectura,, catedrals, monestirs i altres edificis religiosos*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2002-2009, pp. 230-238.

FONQUERNE, Ives-René y ESTEBAN, Alfonso (coords.), *La condición de la mujer en la edad media: actas del coloquio celebrado en la Casa de Velázquez, del 5 al 7 de noviembre de 1984*, Madrid, Universidad Complutense, 1986.

FONTANA, Josep i PONTÓN, Gonzalo, “Autoridad dentro de la Iglesia constitucional” en ANDERSON, Bonnie S. I ZINSSER, Judith, *Historia de las Mujeres: una historia propia*, Crítica, Barcelona, 2000, pp. 209-230.

FORT i COGULL, Eufemià, “Els hospitals del Coll de Balaguer”, en *Estudis d’Història medieval*, Vol. 3, Institut d’Estudis Catalans, 1970, pp. 11-27.

FORTUÑO LLORENS, Santiago i MARTINEZ ROMERO, Tomás (eds.), *Actes del VII Congrés de l’Associació Hispànica de literatura medieval*, Vol. I, Castelló de la Plana del 22 al 26 de setembre de 1997.

FOSSIER, Robert, *Gente de la Edad Media*, Madrid, Taurus, 2010 [1ª ed. de 2007].

FRAGA SANPEDRO, María Dolores, “La figura yacente de doña Constança de Noronha: un análisis iconográfico a la luz de los textos de san Buenaventura”, en MARTÍ MAYOR, José (coord.), *Las clarisas en España y Portugal*, Salamanca, Junta de Castilla y León, 1994, pp. 679-687.

FRAMIS MONTOLIU, Maite i TOLOSA ROBLEDO, Lluïsa, “Pintors medievals a la cort reial de València” en *Actes del XV Congrés d’Història de la Corona d’Aragó*, Tom I, Vol. 5, Jaca, 1993, pp. 427-433.

FRANCO MATA, Ángela, “Fe y relicarios en la Edad Media”, en *Abrente*, 40-41, 2008-2009, pp. 7-34.

FRUGONI, Chiara, “La mujer en las imágenes, la mujer imaginada”, en DUBY, Georges, *Historia de las mujeres. 2 La Edad Media*, Madrid, Taurus, 2018, pp. 419-472.

FUENTE PÉREZ, María Jesús, *Reinas medievales en los Reinos Hispánicos*, Madrid, La Esfera Libros, 2003.

FURIÓ DIEGO, Antoni, “Senyors i senyories al País Valencià al final de l’Edat Mitjana”, en *Revista d’Història Medieval*, 8, pp. 109-151.

G. HAUF, Albert, *D’Eiximenis a sor Isabel de Villena: aportació a l’estudi de la nostra cultura medieval*, València, Institució de Filologia Valenciana, 1990.

GAIBROIS y RIAÑO DE BALLESTEROS, Mercedes, *María de Molina*, Pamplona, Urgoiti editores, 2010 [primera Edició de 1936].

GAIBROIS y RIAÑO DE BALLESTEROS, Mercedes, *Un episodio de la vida de María de Molina*, Madrid, Academia de la Historia, 1935.

GALANTE GÓMEZ, Francisco, “Los Países Bajos en las Islas Canarias. Arte, comercio y cultura en tiempos de esplendor”, en *Anuario de Estudios Atlánticos*, 64, 2018, pp. 1-42.

GALLENT MARCO, Mercedes, “La asistencia sanitaria a los marginados en la Edad Media”, en *Clío y Crímen: Revista del Centro de Historia del Crímen de Durango*, 9, 2012, pp. 135-164.

GALLETTI, Anna Imelde, “Insediamento degli ordini mendicanti nella città de Perugia. Prime considerazioni e appunti di ricerca” en *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen-Âge, Temps Modernes*, Tome 89, 2, 1977, pp. 587-594.

GAMARRA, O. Daniel, “Hugo de san Víctor: interioridad, amor y conocimiento”, en *Revista española de Filosofía medieval*, 8, 2001, pp. 53-81.

GARCÍA CASTÁN, Concha. *Las reinas de Aragón*. Zaragoza, Caja de Ahorros de la Inmaculada de Aragón, 2000.

GARCÍA DE CORTÁZAR José Ángel i TEJA, Ramon, *Monasterios y peregrinaciones en la España medieval*, Aguilar de Campoo, Palencia, Ministerio de Cultura, 2004.

GARCÍA DE CORTÁZAR, José Ángel i SESMA MUÑOZ, José Ángel, *Manual de Historia medieval*, Madrid, Alianza Editorial, 2008.

GARCÍA FLORES, Antonio y RUIZ SOUZA, Juan Carlos, “El palacio de María de Molina y el Monasterio de las Huelgas de Valladolid: Un conjunto inédito de yeserías decorativas hispanomusulmanas”, en *Reales Sitios*, 160, 2º Trimestre, 2004, pp. 2-13.

GARCIA HERRERO, Carmen, “El entorno femenino de los reyes de Aragón” en *La Corona de Aragón en el centro de su historia 1208-1458*, Zaragoza, Paraninfo Universitario de Monzón, Gobierno de Aragón, 2008, pp. 327-345.

GARCÍA HERRERO, María Carmen y MUÑOZ FERNÁNDEZ, Ángela, “Reginalidad y fundaciones monásticas en las Coronas de Castilla y Aragón”, en *Edad Media: Revista de Historia*, 18, 2017, pp. 16-48.

GARCÍA HERRERO, María del Carmen, “Aragón y el Monasterio de la Trinidad de Valencia: la renuncia a financiar el proyecto de la reina Maria”, en *Mundos*

medievales: espacios, sociedades y poder: homenaje al profesor José Ángel García de Cortázar y Aguirre, Vol. 2, Universidad de Cantabria, 2012 pp. 1365-1378.

GARCÍA HERRERO, María del Carmen, “De belleza y Piedad. Promociones de María de Castilla, reina de Aragón (1416-1458)”, en *Lambard, Estudis d’art medieval* 2013-2014, pp. 37-62.

GARCÍA HERRERO, María del Carmen, “Un tiempo de añoranza y aprendizaje: María de Castilla y sus primeros años en la Corona de Aragón”, en *Mujeres de finales de la Edad Media: actividades políticas, socioeconómicas y culturales (Corona de Aragón, ss. XIV-XVI)*, en *Storia delle donne*, 9, 2013, pp. 97-116.

GARCÍA HERRERO, María del Carmen, *Las mujeres en la Zaragoza del siglo XV*, Vol. I, Zaragoza, Prensas Universitarias, 2006.

GARCÍA MAHIQUES, Rafael (dir.), *Los tipos iconográficos de la tradición cristiana I. La visualidad del Logos*, Madrid, Encuentro, 2015, p. 310-333.

GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, “El impacto de la corte en la ciudad: Alfonso el Magnánimo en Valencia (1425-1428)”, en GALÁN SÁNCHEZ, Ángel i CARRETERO ZAMORA, Juan Manuel (eds.), *El alimento del Estado y la salud de la Res Publica: Orígenes, estructura y desarrollo del gasto público en Europa*, Madrid, Ministerio de Hacienda y Administraciones Públicas. Instituto de Estudios Fiscales, 2013, pp. 291-308.

GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, “El poder visible. Demanda y funciones del arte en la corte de Alfonso el Magnánimo”, en *Ars Longa*, 7-8, 1996-1997, pp. 33-47

GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, “Empeñando la vida. Los préstamos con prenda mueble en la Valencia medieval” en CARBONI, Mauro i MUZZARELLI, Maria Giuseppina, (eds.), *In Pegno. oggetti in transito tra valore d’uso e valore di scambio (secoli XIII-XX)*, Il Mulino, Bologna, 2012, pp. 133-407.

GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, “Food in the accounts of a travelling lady: Maria de Luna, queen of Aragon, in 1403”, en *Journal of Medieval History*, 2018, pp. 569-594.

GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, “Imatges a la Llar. Cultura material i cultura visual” en *Art i societat a la València medieval*, Catarroja-Barcelona, Afers, 2011, pp. 143-190.

GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, “La cort d’Alfons el Magnànim i l’univers artístic de la primera meitat del quatre-cents”, *Seu Vella: Anuari d’Història I cultura*, 5, 2001, pp. 13-54.

GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, “La demanda y el gusto artístico con la Valencia de los siglos XIV al XVI” en *Libro de estudios. Exposició La Llum de les Imatges, Lux Mundi*, València, Generalitat Valenciana, 2007, pp. 375-407.

GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, “La imatge com a arma. Jueus i conversos enfront de les arts visuals cristianes a la Corona d’Aragó”, *Afers*, 73, València, 2012, pp. 565-595.

GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, “La moda no es capricho. Mensajes y funciones del vestido en la Edad Media. *Fashion is not a whim. Messages and functions of clothing in the Middle Ages*”, en *Vinculos de Historia*, 6, 2017, pp. 71-88.

GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, “Maestros de ultramar. Artistas italianos y franceses al servicio de la monarquía aragonesa (siglos XIV y XV)”, *Comunicación al XVIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Valencia, 2005, (en premsa).

GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, “Mercados del lujo, mercados del arte”, en BROUQUET, Sophie y GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente (eds.), *Mercados del lujo, mercados del arte. El gusto de las elites mediterráneas en los siglos XIV y XV*, València, PUV, 2015, pp. 11-17.

GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, “Vestir el poder. Indumentaria e imagen en las cortes de Alfonso el Magnánimo y María de Castilla”, en *Res Publica*, 18, 2007, pp. 353-374.

GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, “Vestir el poder”, en *Art i societat a la València medieval*, Catarroja-Barcelona, Afers, 2011, pp. 353-373.

GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, “Vestit i aparença en els regnes hispànics”, en NARBONA VIZCAÍNO, Rafael (coord.), *Jaume I i el seu temps 800 anys després*, Encontres Acadèmics de Castelló, Alacant i València Castelló de la Plana, 2012, pp. 621-646.

GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *Art i societat a la València medieval*, Catarroja-Barcelona, Editorial Afers, 2011.

GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *La jerarquía de la mesa. Los sistemas alimentarios en la Valencia bajomedieval*, València, Diputació de València - Historia local 13, 1993.

GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *La taula del senyor duc: alimentació, gastronomia i etiqueta a la cort dels ducs reials de Gandia*, Gandia, CEIC Alfons el vell, 2010.

GARCÍA MARTÍNEZ, José Luis, *La iglesia del antiguo monasterio de santo Domingo de Huete y el arquitecto fray Alberto de la Madre de Dios*, Primer Premio de Investigación Juan Giménez de Aguilar, Cuenca, Asociación de Amigos del Archivo Histórico Provincial de Cuenca, 2012, pp. 57-103.

GARCÍA ORO, José, “Los frailes menores en la Hispania medieval y su asentamiento”, en *Archivo Ibero-Americano*, 275-276, Mayo-diciembre 2013, pp. 195-228.

GARCÍA-FRÍAS CHECA, Carmen, *Guía Real Convento de Santa Clara de Tordesillas*, Madrid, Reales Sitios, 2014.

GARÍ DE AGUILERA, Blanca, (ed.), *Vidas de mujeres del Renacimiento*, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2007.

GARÍ DE AGUILERA, Blanca, *Redes femeninas de promoción espiritual en los Reinos Peninsulares (S.XIII-XVI)*, Roma, Viella, 2013.

GARÍN LLOMBART, Felipe y PONS ALÓS, Vicente (comisarios), *La Gloria del Barroco, Catálogo de Exposición*, La llum de les imatges, València, Generalitat Valenciana, 2009-2010.

GARRIDO GONZÁLEZ, Elisa (ed.), *Historia de las Mujeres en España*, Madrid, Síntesis, 1999.

GASCÓN UCEDA, María Isabel, “La vida cotidiana de tres reinas de la Corona de Aragón a través de los libros de cuentas”, en *Pedralbes: Revista d’Història Moderna*, Barcelona, 24, 2004, pp. 13-54.

GENERALITAT VALENCIANA, *La Capella reial d’Alfons el Magnànim de l’antic monestir de predicadors de València*, Col·lecció Museus, Història, Documents, València, Generalitat Valenciana, 1996.

GERCÍA-FERNÁNDEZ, Miguel i CERNADAS MARTÍNEZ, Silvia, (Coord.), *Reginae Iberiae. El poder regio femenino en los reinos medievales peninsulares*, Santiago de Compostela, Servicio de publicaciones de la Universidad de Santiago de Compostela, 2015.

GIL SAURA, Yolanda i ITURAT GARCÍA, Joaquín (comissaris) *Paisatges Sagrats. Catàleg d’Exposició*, València, La Llum de les Imatges, Generalitat Valenciana, 2005

GIMÉNEZ SOLER, Andrés, “Retrato histórico de la reina dona Maria”, en *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 1, 1901-1902, pp. 71-81.

GIVEN-WILSON, Chris, *The Royal household and the king's Affinity*, U.S.A, Yale University Press, 1986.

GÓMEZ-CHACÓN, Diana Lucía, “Reinas y Predicadores: el Monasterio de Santa María la Real de Nieva en tiempos de Catalina de Lancaster y María de Aragón (1390-1445)”, en TEIJEIRA PABLOS, María Dolores, HERRÁEZ ORTEGA, María Victoria y COSMEN, María C. (coord.) *Reyes y Prelados. La Creación artística en los reinos de León y Castilla (1050-1500)*, Madrid, Sílex, 2014, pp. 325-340.

GÓMEZ-FERRER LOZANO, Mercedes, “La reforma del Real vell de València en época de Alfonso el Magnánimo, recuerdo del Palacio desde Sicilia”, *Lexicon*, 8, 2009, pp. 7-22.

GÓMEZ-FERRER LOZANO, Mercedes, “Las bóvedas tabicadas en la arquitectura valenciana durante los siglos XIV, XV y XVI”, en MIRA, Eduard i ZARAGOZÁ, Arturo (comisarios), *Catálogo de exposición: Una arquitectura gótica Mediterránea*, Vol. II, València, Generalitat Valenciana, 2003, pp. 142-145.

GÓMEZ-FERRER LOZANO, Mercedes, *El real de Valencia (1238-1810): Historia arquitectónica de un palacio desaparecido*, València, Institució Alfons el Magnànim, 2012.

GONZÁLEZ HERNANDO, Irene, “Santa Catalina de Alejandría”, en *Revista Digital de Iconografía Medieval*, Vol. IV, 7, 2012, pp. 37-47.

GONZÁLEZ JIMÉNEZ, Manuel, “La Corona y las Órdenes Militares castellano-leonesas”, en CAMPOS OSA, Fray Javier (Coord.), *Lux Hispaniarum. Estudios sobre las Órdenes Militares*, Madrid, Real Consejo de las Órdenes Militares, 1999, pp. 69-84.

GOSSET, Thierry, *Mujeres místicas. Época medieval*, Barcelona, José J. Olañeta Editor, 1998 [2ªed. Traducida por José J. de Olañeta].

GRAÑA CID, María del Mar, *Las sabias mujeres. Educación, saber y autoría (siglos III-XVII)*, Madrid, Almudayna, 1994.

GRAÑA CID, María del Mar, “¿Favoritas de la Corona? Los amores del rey y la promoción de la orden de Santa Clara en Castilla (ss. XIII-XIV)”, en *Anuario de Estudios Medievales*, 44/1 enero-junio de 2014, pp. 179-213.

GRAÑA CID, María del Mar, “Catalina de Lancaster, la Orden de Predicadores y la Reginalidad: las políticas conventuales”, *Edad Media. Revista de Historia*, 8, 2017, pp. 75-100.

GRAÑA CID, María del Mar, “Mariología, reginalidad y poder en Isabel de Villena”, en *Mirabilia: Electronic journal of Antiquity and Middle Ages*, 22, 2016, pp. 96-127.

GRAÑA CID, María del Mar, “Mujeres cristianas que construyeron Europa. Sobre la participación femenina en la Iglesia medieval”, en VÁZQUEZ JANEIRO, Isaac y GALINDO GARCÍA, Ángel (coords.) *Cristianismo y Europa ante el Tercer Milenio*, 1998, pp. 107-135.

GRAÑA CID, María del Mar, “Reinas, infantas y damas de corte en el origen de las monjas castellanas (c.1222-1316)”, en GARÍ DE AGUILERA, Blanca (ed.), *Redes femeninas y promoción espiritual en los Reinos Peninsulares (S.XIII-XVI)*, Roma, Viella, 2013, pp. 21-44.

GRAUPERA GRAUPERA, Joaquim, “Noves descobertes sobre el cor gòtic desaparegut de Santa Maria del Mar”, en *XXXIII Sessió d’Estudis Mataronins*, 2016, pp. 219-239.

GUAL CAMARENA, Miguel, *El primer manual hispánico de mercadería (siglo XIV)*, Instituto de Geografía, Etnología e Historia (CSIC), Barcelona, 1981.

GUDIOL i CUNILL, Josep, *La indumentària litúrgica*, Barcelona, PVRE, 1918.

GUIRAL HADZIIOSSIF, Jaqueline, “La difusión et la production de la canne à sucre (XIII-XVI)”, en *Anuario de Estudios Medievales*, 24, 1994, pp. 225-246.

GUIRAL, Jacqueline, *Valencia puerto mediterráneo en el siglo XV (1410-1525)*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1989.

HALL, James, *Diccionario de temas y símbolos artísticos*, Madrid, Alianza, [ed. 1996], 1987.

HAUF VALLS, Albert, *D’Eiximenis a sor Isabel de Villena. Aportació a l’estudi de la nostra cultura medieval*, Barcelona, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1990.

HEREDIA MORENO, Carmen, “La platería en la Península Ibérica en tiempos del Compromiso de Caspe”, en *Artigrama*, 26, 2011, pp. 479-514.

HERNÁNDEZ-LEÓN DE SÁNCHEZ, Francisca, *Doña María de Castilla, esposa de Alfonso V el Magnánimo*, València, Facultad de Filosofía y Letras, 1959.

HERRERO CARRETERO, Concha, *Tapices de Isabel la Católica. Origen de la colección real española*, Madrid, Patrimonio Nacional, 2004.

HERRIN, Judith, *Mujeres en púrpura. Irene, Eufrosine y Teodora, soberanas del medievo bizantino*, Madrid, Taurus, 2001 [ed. 2001].

HINOJOSA MONTALVO, José, “Aportaciones a la bibliología valenciana durante el reinado de Alfonso el Magnánimo”, en *Ligarzas*, 7, 1975, pp. 213-228.

HLAVÁČEK, Petr, “Les ordres mendiants dans le royaume de Bohême au Moyen âge: implantation et fonds d’archives”, en *Études franciscaines, Nouvelle Série*, 6, 2013, fasc. 1 [on-line], pp. 9-18.

HOLDER, Nick, *The Medieval Friaries of London. A topographic and archaeological history, before and after the Dissolution*, London, (Thesis od department of History), Royal Holloway, University of London, 2011.

HUÉLAMOS SAN JOSÉ, Ana María, “La *Suma de collaciones*: apuntes para una retórica de la predicación”, *Actas del VIII Congreso Internacional de la AHLM*, Santander, 1999, pp. 987-996.

IBORRA BERNAD, Federico, “Corte y cortesanos: evolución tipológica residencial y ecos del palacio del monarca en el Reino de Valencia entre los siglos XIII y XV”, en *Anales de Historia del Arte*, Vol. 23, Número Especial II, 2013, pp. 469-497.

IBORRA, Joan, “De la crònica dinàstica a la intervenció aristocràtica: fonts orals i escrites de les històries e conquestes de Pere Tomic, en *Reserques: Història, Economia i Cultura*, 40, 2000, pp. 15-40.

IDOATE IRAGUI, Florencio, “Inventario de los bienes de la Reina Dª María, esposa de Pedro IV, Rey de Aragón”, en *Príncipe de Viana*, 8, 1947, pp. 417-435.

IGUAL LUIS, David i NAVARRO ESPINACH, Germán, “Los genoveses en España en el tránsito del siglo XV al XVI” en *Historia, Instituciones. Documentos*, 24, 1997, pp. 261-332.

IGUAL ÚBEDA, Antonio, *El gremio de plateros (Ensayo de una historia de la platería valenciana)*, València, Diputació Provincial de València, 1956.

IGUAL ÚBEDA, Antonio, *Iconografía de Alfonso el Magnánimo*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1950.

IRADIEL MURUGARREN, Paulino, “L’economia: produir i comerciar” en *Història, Política, societat i cultura dels Països Catalans*, Vol. 3, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1996.

IRADIEL, Paulino, MORETA, Salustiano i SARASA, Esteban, *Historia Medieval de la España Cristiana*, Madrid, Cátedra, 2009 [3ª Edición].

IZQUIERDO ARANDA, Teresa, *La fusteria a la València medieval (1238-1520)*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, 2014.

IZQUIERDO TRENADO, Mireia, *Iconografía musical valenciana. Pintura sobre tabla (Siglos XV-XVI)*, en *Cuadernos de Bellas Artes*, 48, Sociedad latina de Comunicación social, 2016.

JASPERT, Nicolas, “Santos al servicio de la Corona durante el reinado de Alfonso el Magnánimo (1419-1458)”, en *XVI Congreso Internacional de Historia de la Corona de Aragón. La Corona de Aragón en tiempos de Alfonso el Magnánimo*, Nápoles, 2000, pp. 1840-1841.

JAVIERRE MUR, Áurea, *María de Luna, reina de Aragón*, Madrid, CSIC, 1942.

JAVIERRE MUR, Áurea, *Mata d'Armanyac, duquesa de Girona*, Barcelona, ed. Rafael Dalmau, 1967.

JIMÉNEZ PUCHOL, Daniel i PELLICER I ROCHER, Vicent, “Santa María de Jesús de Valencia. Aspectos arquitectónicos y pictóricos”, en *Archivo ibero-americano*, 59, 1999, pp. 49-78.

JIMÉNEZ VALDIVIESO, Eduardo, *El hospital de Valencia. Informe emitido acerca de su origen, carácter y derecho exclusivo al disfrute de sus bienes cuyo reparto solicitan las diputaciones de Alicante y Castellón de la Plana*, Valencia, Establecimiento Tipográfico Domènech, 1907.

JODAR MENA, Manuel, “El gusto por lo morisco como símbolo de identidad del poder. El caso del condestable Iranzo en el reino de Jaén”, en *Revista de Antropología Experimental*, 12, 2012, pp. 335-348.

JOSÉ i PITARCH, José y RODRÍGUEZ CULEBRAS, Ramón (comisarios), *Catálogo de exposición de La luz de las Imágenes. Segorbe*, València, Generalitat Valenciana, 2001.

JOUBERT, Fabienne, *La tapisserie au Moyen Âge*, Rennes, Éditions Quest-France, 2000.

JUNYENT SUBIRÀ, Eduard., “El convent del Carme de Vic”, en *Ausa*, Vol. 5, 63, 1969, pp. 129-143.

KANTOROWICZ, Ernst H., *Los dos cuerpos del rey: un estudio de teología medieval*, Madrid, Alianza Editorial, 1985, [ed. Castellana de Susana Aikin Araluce i Rafael Blázquez Godoy].

KIM, Yonsoo y CARVAJAL, Ana María, “La codificación de la espiritualidad femenina de Teresa de Cartagena y Santa Teresa de Ávila”, en *eHumanista: Journal of Iberian Studies*, Vol. 32, 2016, pp. 69-84.

KIM, Yonsoo, “Representación de la «ansiedad masculina» como discurso de santidad en Teresa de Cartagena”, Barcelona, *Medievalia: Revista d’Estudis Medievals*, 18, 2015, pp. 211-228.

KIM, Yonsoo, *El saber femenino y el sufrimiento corporal en la temprana Edad Moderna. Arboleda de los enfermos y Admiración operum dey de Teresa de Cartagena*, Córdoba, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Córdoba, 2008.

KÜNG, Hans, *La mujer en el Cristianismo*, Madrid, Editorial Trotta, 2002.

L’HERMITTE-LECLERCQ, Paulette, “Las mujeres en el orden feudal (siglos XI y XII)”, en DUBY, Georges y PERROT, Michelle (dir.), *Historia de las mujeres en Occidente*, 2 La Edad Media, Madrid, Taurus, pp. 247-300.

LABRADOR GONZÁLEZ, Isabel María y MEDIANERO HERNÁNDEZ, José María, “Iconología del sol y la luna en las representaciones de Cristo en la cruz”, en *Laboratorio de Arte*, 17, 2014, pp. 73-92.

LACARRA DUCAY, María del Carmen, *Exposición. La pintura gótica en la Corona de Aragón*, Zaragoza, Museo e Instituto de Humanidades Camon Aznar, Obra social de la Caja de Ahorros de Zaragoza, Aragón y Rioja, 1980.

LACARRA LANZ, María Eugenia, *Estudios históricos y literarios sobre la mujer medieval*, Málaga, Servicio de Publicaciones de la Diputación provincial de Málaga, 1990.

LACARRIÈRE, Jacques, *Evangelios de las Ruecas*, Barcelona, Medievalia, 2000.

LADERO QUESADA, Miguel Ángel, “Casa y corte. L’Hôtel du roi et la cour comme institutions économiques au des Rois Catholiques (1480-1504)” en *12 Congreso Internacional d’Histoire économique*, Madrid, Universidad Complutense, 2011, pp. 43-56.

LADERO QUESADA, Miguel Ángel, “Isabel la Católica vista por sus contemporáneos”, en *En la España Medieval*, 29, 2006, pp. 225-286.

LADERO QUESADA, Miguel Ángel, “La casa real en la baja Edad Media”, en *Historia, Instituciones, Documentos*, 25, 1998, pp. 327-350.

LADERO QUESADA, Miguel Ángel, *Las fiestas en la Europa medieval*, Madrid, Dykinson S.L., 2015.

LALIENA CORBERA, Carlos, “En el corazón del estado feudal: Política dinástica y memoria femenina en el siglo XI”, en GARCÍA HERRERO, María del Carmen y PÉREZ GALÁN, Cristina (coords.), *Mujeres de la Edad Media: actividades políticas*,

socioeconómicas y culturales, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 2014, pp. 13-36.

LALINDE ABADÍA, Jesús, *La Corona de Aragón en el Mediterráneo medieval*, Zaragoza, Instituto Fernando el Católico, 1979.

LAWRENCE, C.H., *El Monacato medieval. Formas de vida religiosa en Europa occidental durante la Edad Media*, Madrid, Gredos, 1999 [primera ed. UK, 1984].

LE GOFF, Jacques, “État de l’enquête”, en *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 25e année, 4, 1970, pp. 924-946 .

LE GOFF, Jacques, “La mujer y el matrimonio en el siglo XII” en *Los intelectuales en la Edad Media*, Barcelona, Gedisa, 1986, pp. 51-53.

LE GOFF, Jacques, *La civilización del Occidente medieval*, Barcelona, Buenos Aires, México, Paidós, 2002, pp.323-324.

LE GOFF, Jacques, *Los intelectuales en la Edad Media*, Barcelona, Gedisa, 1986.

LERMA ALEGRIA, Josep Vicent i PASCUAL PACHECO, Josefa, *El palacio Real de Valencia. Arqueología y memòria. Quaderns de difusió arqueològica 13*, València, Ajuntament de València, 2016.

LILLO CARPIO, Pedro, “La capsella de plata procedente de Portman, la Unión (Murcia)”, en *Anales de Prehistoria y Arqueología*, 1, Universidad de Murcia, 1985, pp. 124-125

LLADONOSA i PUJOL, Josep, *Història de la Ciutat de Lleida*, Barcelona, Curial, 1980.

LOP OTIN, Pilar, “El convento de Nuestra Señora de Jesús de Zaragoza: presentación de un plano inédito del 1880”, en *Artigrama*, 25, 2010, pp. 491-506.

LÓPEZ BELTRÁN, María Teresa, *De la Edad Media a la Moderna: Mujeres, Educación y familia en el ámbito rural y urbano*, Málaga, Universidad de Málaga, 1999.

LÓPEZ IBORRA, Laura, “Macià Bonafé i altres tallistes del segle XV” en PLADEVALL i FONT, Antoni, *L’art gòtic a Catalunya. Escultura II. De la plenitud a les darreres influències foranes*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2007, pp. 196-199.

LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, “Miniaturas dibujos y motivos ornamentales en el Archivo de la Corona de Aragón” en LACARRA, María del Carmen (ed.), *La miniatura y el grabado de la Baja Edad Media en los archivos españoles* Zaragoza, Instituto Fernando el Católico. Diputación de Zaragoza, CSIC, 2012, pp. 45-74.

LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, *Nobleza y poder político (1416-1446)*, València PUV, 2005.

LÓPEZ-MAYÁN, Mercedes, “La producción de manuscritos iluminados en la curia papal a finales del siglo XIII: dos nuevos pontificales conservados en España”, en *Archivo Español de Arte*, 85, 339, julio-septiembre 2012, pp. 213-232.

LÓPEZ-VIDRIERO, María Luisa, “Superficies del lujo: Lectura periférica del libro Renacentista”, en BROUQUET, Sophie i GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente (coords.), *Mercados del lujo, mercados del arte. El gusto de las elites mediterráneas en los siglos XIV y XV*, València, PUV, 2015, pp. 97-115.

LOTA BROWN, Meg and BOYD McBRIDE, Kari, *Women's roles in the Renaissance*, West Port, Greenwood Press, 2005.

MacKAY, Agnus, “Mujeres y religiosidad” en MUÑOZ FERNÁNDEZ, Ángela, *Las mujeres en el cristianismo medieval*, Madrid, Al-Mudayna, 1989, pp. 489-508.

MADERO EGUÍA, Marta, “Injurias y mujeres (Castilla y León. Siglos XIII i XIV)”, en DUBY, Georges y PERROT, Michelle (dir.), *Historia de las mujeres en Occidente*, 2 La Edad Media, Madrid, Taurus, 1992, pp. 581-593.

MADURELL i MARIMON, Josep Maria, “Art antic a la cartoixa de Montalegre” en *II Col·loqui d'història del monaquisme català, vol. I*, ed. Abadía de Poblet, 1972, pp. 231-232.

MAJUELO APIÑÁNIZ, Miriam, “Sobre Teresa de Cartagena. Quién, qué cuándo, ¿por qué?”, en *La Historia de las mujeres: una revisión historiográfica*, Valladolid, Asociación Española de Investigación de Historia de las Mujeres (AEIHM), 2004, pp. 277-294.

MANCINELLI, Chiara, “Devoción religiosa y estructuración de reformas: las reinas aragonesas María de Luna y María de Castilla y el convento de Santo Espíritu del Monte (Gilet)” en *Reinas e Infantas en los Reinos Medievales Ibéricos. Contribuciones para su estudio*, Santiago de Compostela, Universidad de Santiago de Compostela, 2015, pp. 319-332.

MANCINELLI, Chiara, “El convento franciscano del Santo Espíritu del Monte: un ejemplo de translatio ético-económica”, en *Medievalia*, 16, 2013, pp. 103-108.

MANCINELLI, Chiara, “Teoría y Praxis: Francesc Eiximenis y el convento del Santo Espíritu, pensar en la economía y administrar los conventos”, en *Archivo Iberoamericano*, 75, 280, 2015, pp. 5-45.

MANCINELLI, Chiara, “Un lugar donde ser pobres: la Observancia franciscana en la Corona de Aragón (1380 ca. – 1460 ca.), en *Revista Memoria Europae*, 1/1 (1), Diciembre de 2015, pp. 109-110.

MANCINELLI, Chiara, *Teoria e practica economica francescana. Il convento del Santo Spirito del Monte (Gilet, Valencia)*, Luglio, Ariccia (RM): Aracne Editrice, 2017.

MANCLÚS CUÑAT, María Irene, “El Registres de la Cancelleria d’Alfons el Magnànim: l’Administració Reial i els seus documents”, en *La Corona d’Aragona ai tempi di Alfonso II el Magnanimo: i modelli político-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci, gli influssi sulla società e sul costume*, Vol. 1, Italia, Paparo, 2001.

MANDINGORRA LLAVATA, María Luz, “Entre dos reinos. Cartas de María de Castilla, reina de Aragón”, en *Ars Longa*, 23, 2014, pp. 41-58.

MARÍ i BRULL, Gerard, “Les funcions de l’administrador de l’hospital del Perelló segons el mestre d’Altopascio (1389) i el Papa Benet XIII (1415): l’època del Cisma d’occident (1378-1417)”, en *Gimbernat*, 46, 2006, pp. 17-41.

MARIANI, Ludovico Maria, O.F.M, *Beato Matteo frate minore vescovo di Agrigento*, Palermo, Kefagrafica lo Giudice, 1993.

MARÍN GELABERT, Miguel A., *Historia crítica de la vida y el reinado de Fernando II de Aragón*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 2006.

MARÍN, Manuela, “Nombres sin voz: la mujer y la cultura en al-Andalus”, en DUBY, Georges y PERROT, Michele (dir.), *Historia de las mujeres en Occidente*, 2 La Edad Media, Madrid, Taurus, 1992, pp. 551-565.

MARÍN, Manuela, *Mujeres en al-Andalus*, Madrid, CSIC, 2000.

MARKALE, Jean, *La vida, la leyenda, la influencia de Leonor de Aquitania. Dama de trovadores y bardos bretones*, Barcelona, Medievalia [ed. 3ª traduïda per Cristina Perirossi de 1999].

MÁRQUEZ DE LA PLATA y FERRANDIZ, Vicenta María, *Mujeres renacentistas en la corte de Isabel la Católica*, Madrid, Editorial Castalia, 2005.

MARTÍ GRAJALES, Francisco, “Ensayo sobre un diccionario biográfico y bibliográfico de los poetas que florecieron en el Reino de Valencia hasta 1700”, en *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, Valencia, 1927.

MARTÍ, Javier, “El gusto por lo exótico. La percepción del lujo a través del registro arqueológico de la Valencia medieval”, en BROUQUET, Sophie i GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente (eds.), *Mercados del lujo, mercados del arte. El gusto de las élites mediterráneas en los siglos XIV y XV*, Valencia, PUV, 2015, pp. 445-448.

MARTIN i ROS, Rosa Maria, “La capa del bisbe Ramon de Bellera”, en PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'art gòtic a Catalunya. Arts de l'objecte*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2008, pp. 386-387.

MARTÍN POSTIGO, María de la Soterraña, *La cancellería castellana de los reyes católicos*, Valladolid, Secretariado de publicaciones de la Universidad de Valladolid, 1959.

MARTÍN PRIETO, Pablo, “Sobre la promoción regia de la orden franciscana en la Corona de Castilla durante el primer reinado Trastámara”, en *Hispania Sacra*, LIX, enero-junio de 2007, pp. 51-83.

MARTIN RODRÍGUEZ, José Luís, *Orígenes de la Orden Militar de Santiago, 1170-1195*, en *Anuario de Estudios medievales*, 4, 1967, pp. 571-592.

MARTIN, Therese, “Fuentes de potestad para reinas e infantas: el infantazgo en los siglos centrales de la Edad Media”, en *Anuario de Estudios Medievales*, 46/1, enero-junio de 2016, pp. 97-136.

MARTIN, Therese, “Mujeres, hermanas e hijas: el mecenazgo femenino en la familia de Alfonso VI”, en *Anales de Historia del Arte*, 2, 2011, pp. 147-179.

MARTINENGO, Mariví, *Las Trovadoras. Poetisas del amor cortés*, Madrid, Horas y horas, 1997.

MARTINENGO, Mariví, POGGI, Claudia, SANTINI, Marina i TAVERNINI, Luciana, *Libres para ser. Mujeres creadoras de cultura en la Europa medieval*, Madrid, Narcea, 2000.

MARTÍNEZ ÁLAVA, Carlos, “El monasterio cisterciense de Santa María de Veruela, del románico al gótico”, *Vera de Moncayo*, 2008, pp. 742-778.

MARTÍNEZ LLORENTE, Félix, “Divisas y heráldica: encuentros y desencuentros de dos realidades emblemáticas”, en *Emblemata. Revista aragonesa de emblemática*, 20-21, 2014-2015, pp. 171-199.

MARTÍNEZ MARTÍNEZ, María y LORA SERRANO Gloria, “Las inversiones suntuarias de la nobleza a fines de la Edad Media”, en VILAR RAMÍREZ, Juan Bautista, PEÑAFIEL RAMÓN, Antonio y IRIGOYEN LÓPEZ, Antonio (coords.), *Historia y sociabilidad: Homenaje a la profesora María del Carmen Melendreras Gimeno 2007*, pp. 197-222.

MARTÍNEZ MARTÍNEZ, María, “La creación de una moda propia en la España de los Reyes Católicos”, en *Aragón en la Edad Media*, 19, 2006, pp. 343-380.

MARTÍNEZ MARTÍNEZ, María, “La imagen del rey a través de la indumentaria: el ejemplo de Juan I de Castilla”, en *Bulletin Hispanique*, 96, 1994, pp. 284-286.

MARTÍNEZ MILLÁN, José, “Corte y casas reales en la monarquía hispana: la composición de la casa de Borgoña”, en *La Corte en Europa*, 20, Madrid, Universidad Autónoma de Madrid, 2011, pp. 13-42.

MARTÍNEZ SUBÍAS, Antonio, “Els reliquiaris de la seu de Tarragona”, en PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'art gòtic a Catalunya. Les arts de l'objecte*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2008, pp.102-107.

MARTÍNEZ VINAT, Juan, *Cofradías y oficios. Entre la acción confraternal y la organización corporativa en la Valencia medieval (1238-1516)*. València, (Tesis doctoral) Universitat de València, 2018.

MASOLIVER MASOLIVER, Alejandro, *Historia del monacato cristiano. II De san Gregorio magno al siglo XVIII*, Madrid, Ediciones Encuentro, 1994 [1ªed. de 1980].

MATEU IBARS, Josefina, “El monasterio de Santa Clara de Lérida. Notas para su historia”, en *Archivo ibero-americano*, Año 54, 215-216, 1994, pp. 945-968.

MIQUEL JUAN, Matilde, “¡Oh, dolor que recitar ni estimar se puede!. La contemplación de la Piedad en la pintura valenciana medieval a través de los textos devocionales”, en *Anuario de Historia de la Iglesia*, vol. 22, 2013, pp. 291-315.

MIQUEL JUAN, Matilde, “La capilla palatina de la Cartuja de Vall de Crist (Valencia) (1395-1400)”, *II Simposio de jóvenes medievalistes*, Lorca, 2006, pp. 179-191.

MIQUEL JUAN, Matilde, *Retablos, prestigio y dinero. Talleres y mercado de pintura en la Valencia del gótico internacional*, València, PUV, 2008.

MIQUEL VIVES, Marina i DOMINGO GABRIEL Anna, “La taula reial a finals del segle XIV”, en *Actes*, 2, pp. 293-307.

MIRÓN, E. L., *Las reinas de Aragón. Sus vidas y sus épocas*, Valencia, Prometeo, 1925.

MOLINA FIGUERAS, Joan, “La hagiografía del poder. Acerca del sentido político de las imágenes de Santos producidas en Nápoles y Barcelona a mediados del Cuatrocientos”, en *El Mediterráneo y el Arte Español. XI Congreso*, Barcelona, 1998, pp. 87-92.

MOLINA i CASTELLÀ, Anna, “*El Castell d'Amor* de Pedro IV de Aragón. Literatura en la orfebrería de la mesa real/The *Castell d'Amor* of Peter IV of Aragon. Literature in the Silverwork of the Royal Table”, en *Anales de Historia del Arte*, Vol. 24, Universidad Complutense de Madrid, 2014, pp. 357-371.

MOLINA i FIGUERAS, Joan, *Arte, devoción y poder en la pintura tardogótica catalana*, Murcia, Universidad de Murcia, 1999.

MOLINA MOLINA, Ángel Luís, “El juego de dados en la Edad Media”, en *Murgetana*, 100, 1999, pp. 95-104.

MOLINA MOLINA, Ángel Luís, “Los juegos de mesa en la Edad Media”, en *Miscelánea medieval murciana*, 21-22, Murcia, Universidad de Murcia, 1998, pp. 215-238.

MONEY, J. i EHRHARDT, A., *Desarrollo de la sexualidad humana (Diferenciación y dimorfismo de la identidad de género)*, Madrid, Morata, 1982, [Versió espanyola de A. Guerra Miralles].

MONTAGUT i ESTRAGUÉS, Tomás, *El maestro racional en la Corona de Aragón (1283-1412)*, (Tesis doctoral dirigida por FONT i RIUS, José María), Barcelona, Universitat de Barcelona, 1982.

MONTORO DE ARCO, Tomás, “El porqué de los dichos: la fraseología del vino”, en *Per Abbat*, 2, 2007, pp 131-136.

MORELLÓ BAGET, Jordi, “La manufactura de la pell”, en PLADEVALL i FONT, Antoni, *L’art gòtic a Catalunya. Les arts de l’objecte*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2008, pp. 324-336.

MORGAN, Gwyneth, *La vida en un pueblo medieval*, Madrid, Akal, 2000.

MÜNTZ, Eugène, *La Tapisserie*, Paris, A. Quantin Imprimeur-éditeur, 1900.

MUÑOZ FERNÁNDEZ, Ángela i SEGURA GRAIÑO, Cristina, *El trabajo de las mujeres en la Edad Media hispana*, Madrid, Almudayna, 1988.

MUÑOZ FERNÁNDEZ, Ángela, “El monacato como espacio de cultura femenina” en NASH, M., DE LA PASCUA, MJ. y DELGADO, G., (eds.) *Pautas históricas de sociabilidad femenina. Rituales y modelos de representación, Actas del V Coloquio de A. E./H. M.*, 1999, pp. 71-89

MUÑOZ FERNÁNDEZ, Ángela, “Las peregrinaciones y el culto a las reliquias”, en *Creencias, símbolos y ritos religiosos*, Madrid, Museo Arqueológico Nacional, 1999-2000.

MUÑOZ FERNÁNDEZ, Ángela, *Mujer y experiencia religiosa en el marco de la santidad medieval*, Asociación Cultural Almudayna, Madrid, 1988.

MUÑOZ GÓMEZ, Víctor, “¿Representar la legitimidad? Objetos, símbolos y comunicación en las ceremonias públicas del reinado de Fernando I de Aragón”, en *Medievalista* [Online], 23 | 2018, posto online no dia 07 maio 2018, consultado no dia

25 març 2019. En línia: <http://journals.openedition.org/medievalista/1653> ; DOI : 10.4000/medievalista.1653, pp. 1-23.

MUÑOZ i SEBASTIÀ, Hilari, “Els tapissos de les edats de l’home. El periple d’un excepcional conjunt de tapissos flamencs donats a la Catedral de Tortosa pel bisbe Gaspar Punter”, en *Circulations artistiques dans la Couronne d’Aragon: le rôle des chapitres cathédraux (XVIe-XVIIIe siècles)*, ed. Julien Lugand, Collection Histoire de l’Art, 6, Perpignan, Presses Universitaires de Perpignan, 2014, pp. 29-43.

MUÑOZ POMER, María Rosa, “El secuestro de los bienes de Santa María de la Valldigna”, en *Saitabi*, XXIX, 1979., pp. 43-67.

MURCIA NICOLÁS, Fuensanta, “Les miracles de Nostre Dame de Gautier de Coinci. El manuscrito 551 de la biblioteca municipal de Besançon”, en *Miscelánea Medieval Murciana*, XXXVI, 2013, pp. 115-129.

NARBONA CÁRCELES, María “Woman at court: A prosopographic study of the Court of Carlos III of Navarre (1287-1425), en *Medieval Prosopographic*, Vol. 22, 2001, pp. 31-64.

NARBONA CÁRCELES, María, “Agnès de Clèves, princesse de Viane (1439-1448) et l’influence de la Bourgogne à la cour de Navarre”, en PARAVICINI, Werner (dir.) *La cour de Bourgogne et l’Europe: le rayonnement et les limites d’un modèle culturel*, Ostfildern, Jan Throbecke, 2013, pp. 649-668.

NARBONA CÁRCELES, María, “De casa de la senyora Reyna. L’entourage de Marie de Castille, épouse d’Alphonse le Magnanime (1416-1458)”, en BEAUCHAMP, Alexandra, *Les entourages princiers à la fin du Moyen Âge. Une approche quantitative*, Madrid, Casa de Velázquez, 2013, pp. 151-167.

NARBONA CÁRCELES, María, “El contenido devocional de las divisas: el azafrán y la olla ardiente de la Reina de Aragón (1416-1458).”, en *Emblemata: Revista aragonesa de emblemática*, 20-21, 2014-2015, pp. 435-452.

NARBONA CÁRCELES, María, “La capilla de los reyes de Navarra (1387-1425): espacio de espiritualidad y de cultura en el medio cortesano” en *V Congreso de Historia de Navarra: Grupos sociales en Navarra. Relaciones y derechos a lo largo de la Historia*, Pamplona, SEHN, 2002, pp. 119-132.

NARBONA CÁRCELES, María, “Le corps d’une reine stérile. Marie de Castille, reine d’Aragon (1416-1456)”, en *Micrologus XII*, Firenze, Sismel, 2014, pp. 599-618.

NARBONA CÁRCELES, María, “Noblas donas. Las mujeres nobles en la casa de María de Castilla, reina de Aragón (1416-1458)”, en *Studium Revista de Humanidades*, 15, 2009, pp. 89-113.

NARBONA CÁRCELES, María, “Que de vostres letres nos vesitets. La casa de María de Castilla (1416-1458) y la documentación epistolar como fuente para su estudio” en *Pour faire une histoire des listes à l’époque moderne. Acerca de una historia de las listas en la Época Moderna*, Madrid, *Mélangues de la Casa Velázquez*, Tome 44-2, 2014, pp. 183-201.

NARBONA CÁRCELES, María, *La Corte de Carlos III el Nobles, rey de Navarra: espacio doméstico y escenario del poder, 1376-1415*, Navarra, Eunsa, 2006.

NATALE, Mauro, *El renaixement mediterrani. Viatges d’artistes i itineraris d’obres entre Itàlia, França i Espanya al segle XV*, Valencia, Consorcio de Museos de la Comunitat Valenciana, 2001.

NAVARRO ESPINACH, Germán, “Las cofradías de la Vera Cruz y de la Sangre de Cristo en la Corona de Aragón (siglos XIV –XVI), en *Anuario de Estudios Medievales (AEM)* 36/2, julio-diciembre, 2006, pp. 583-611.

NAVARRO ESPINACH, German, *El despegue de la indústria sedera en la Valencia del siglo XV*, Valencia, Generalitat Valenciana. Consell Valencià de Cultura, 1992.

NAVARRO ESPINACH, German, *Los orígenes de la sederia valenciana (siglos XV-XVI)*, Valencia, Ayuntamiento de Valencia, 1999.

NAVARRO ESPINACH, German, *Vestimenta tradicional valenciana*, Montevideo, Museo de las Artes Decorativas, Palacio Taranco, 1999.

NIETO SORIA, José Manuel, *Ceremonias de la Realeza. Propaganda y legitimación en la Castilla Trastámara*, San Sebastián, ed. Nerea, 1993.

NIEVA OCAMPO, Guillermo, “De la colaboración a la oposición: los frailes dominicos y la realeza castellana (1370-1474)”, en *Erasmus: Revista de Historia Bajomedieval y Moderna*, 2016, pp. 89-99.

NOEL Charles C., “La etiqueta borgoñona en la corte de España (1547-1800)”, *Manuscrits: Revista d’Història Moderna*, 22, 2014, pp. 139-158.

NOGUERA i MASSA, Antoni, “Les relíquies medievals a la Catalunya vella,” en *Annals del Patronat d’Estudis Històrics d’Olot i comarca*, 1989, pp. 87-106.

OLALLA CELMA, José Ramón, “Las organizaciones religiosas dese la Conquista hasta la Desamortización de Mendizábal”, en *De la Historia*, pp. 137-150. Recuperat de

http://www.aragon.es/estaticos/GobiernoAragon/Departamentos/PoliticaTerritorialJusticiaInterior/Documentos/docs/Areas/Información%20territorial/Publicaciones/Coleccion_Territorio/Comarca_Comunidad_Calatayud/HI_8.

OLIVAR DAYDÍ, Marçal, “La vajilla de madera y la cerámica de uso en Valencia y en Cataluña durante el siglo XV: según los inventarios de la época”, en *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, Valencia, 1950, pp. 8-12.

OLIVAR, Marçal, *Els tapissos francesos del rei En Pere el Cerimoniós*, Barcelona, Artur Ramón i Manuel Barbié, 1986.

OLIVÉ i GUILERA, Fèlix, *Sant Jeroni de la Vall d’Hebron*, Barcelona, Parròquia de St. Jeroni de Montbau, 1995.

OLIVERA SERRANO, César, “Felipa y Catalina de Lancaster: religiosidad y relato historiográfico”, en *Anuario de Estudios Medievales*, 46/1, enero-junio de 2016, pp. 361-391

OPITZ, Claudia, “Vida cotidiana de las mujeres en la Baja Edad Media (1250-1500) en *Historia de las mujeres. II Edad Media*, Madrid, Taurus, 2006, [1ª ed. de 2000].

OSMA, Guillermo Joaquín, *La loza dorada de Manises en el año 1454*, Madrid, Imp: Hijos de Manuel Ginés Hernández, 1906.

OWER, Daniel, *El cénit de la Edad Media*, Barcelona, Crítica, 2007 [ed castellana de Silvia Furió].

PALLARES, María del Carmen y PORTELA, Ermelindo, “Las señoras en el claustro”, en *Mundos medievales: espacios, sociedades y poder. Homenaje al profesor José Ángel García de Cortázar y Ruiz de Aguirre*, Santander, Publican, 2012, pp. 173-186.

PARAVICINI, Werner, “The Court of the Dukes of Burgundy. A model for Europe?” en *Princes, Patronage, and the Nobility. The Court at the beginning of the Modern Age c. 1450-1650*, London, Oxford University Press, 1991.

PARDO PASTOR, Jordi, “Literatura y Sociedad en el Mundo Románico Hispánico (s. X-XIII): *Texte et Contexte*”, en *Revista Internacional d’Humanitats*, Vol. 6, 2003, [online]: <http://opac.regesta-imperii.de/id/923614>

PARIZOT, Olivia, *Les écuyers tranchants et la découpe des aliments dans les péninsules ibériques et italienne à la fin du Moyen Âge et à la Renaissance*, (Thèse dig. par M. Bruno Larioux), Tours, Université François- Rabelais, 2016.

PAULÍ MELÉNDEZ, Antonio, *El Real monasterio de Nuestra Señora de Montesión de Barcelona*, Barcelona, MCMLLIL, 1952.

PAZOS-LÓPEZ, Ángel, “Culto y vestimenta en la Baja Edad Media: Ornamentos clericales del rito romano”, en *Revista Digital de Iconografía Medieval*, Vol. II, 14, 2015, pp. 1-26.

PECORINI, Arianna, “Francescanesimo al femminile: La provincia Tusciae fra XIII e XIV secolo” en *Frate Francesco rivista di cultura francescana*, 73, 2007, pp. 217-235.

PELAZ FLORES, Diana, *Poder y representación de la reina en la Corona de Castilla (1418-1496)*, Ávila, Junta de Castilla y León. Consejería de Cultura y Turismo, 2017.

PELAZ FLORES, Diana, *Reinas consortes: Las reinas de Castilla entre los siglos XI-XV*, Madrid, Sílex, 2017.

PELLEGRINI, Letizia, “Gli insediamenti degli ordini mendicanti a al loro tipologia. Considerazioni metodologiche e piste di ricerca”, en *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen-Âge, Temps modernes*, Tome 89, 2, 1977, pp. 563-573.

PÉREZ GONZÁLES, Silvia María, *La mujer en la Sevilla de finales de la Edad Media. Solteras, casadas y vírgenes consagradas*, Sevilla, Universidad de Sevilla, 2005.

PÉREZ GONZÁLEZ, Ana, “El castillo del amor en las artes figurativas medievales”, en *Revista Digital de Iconografía Medieval*, 8, (16), 2016, pp. 5-30.

PÉREZ MONZÓN, Olga, “El arte y las Órdenes Militares”, en CAMPOS OSA, Fray Javier (Coord.), *Lux Hispaniarum. Estudios sobre las Órdenes Militares*, Madrid, Real Consejo de las Órdenes Militares, 1999, pp. 223-227.

PÉREZ RIOJA, J., A., *Diccionario de símbolos y mitos*, Madrid, Tecnos, 1988.

PERNOUD, Régine, *La mujer en tiempo de las cruzadas*, Madrid, Rialp, 1991.

PI i ARIMON, Andreu Avel·lí, *Barcelona antigua y moderna o descripción e historia de esta ciudad desde su fundación hasta nuestros días*, Tomo I, Barcelona, Imprenta y librería Politécnica de Tomás Gorch, 1854.

PIERA MIQUEL, Mónica, “Quan s’és jove per fer bonic i quan se’s gran per no fer fàstic. Tocadores y lavamanos en la vivienda catalana de la época moderna”, en *Quadernos de Historia Moderna. Anejos*, VIII, 2009, pp. 93-117.

PIPONNIER, Françoise, “El universo de la mujer: espacio y objetos” en *Historia de las Mujeres*, Madrid, Taurus, 2006, pp. 401-418.

PIQUERAS HABA, Juan y SANCHIS DEUSA, Carmen, *Hostales y ventas en los caminos históricos valencianos*, València, Conselleria d’Infraestructures i Transport, 2006.

PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'art gòtic a Catalunya, Arquitectura II*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2002-2009.

PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'art gòtic a Catalunya. Les arts de l'objecte*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2008.

PLANAS BADENAS, Josefina, “El salterio-libro de horas de Alfonso V de Aragón”, en BROUQUET, Sophie i GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente (eds.), *Mercados del lujo, mercados del arte. El gusto de las élites mediterráneas en los siglos XIV y XV* València, PUV, 2015, pp. 211-237.

PLANAS BADENAS, Josefina, “Entre Flandes y la Corona de Aragón: las Horas Negras de la *Hispanic Society of America*” en *El Mediterráneo y el Arte Español. Actas del XI Congreso Español de Historia del Arte (CEHA) (Valencia 1996)*, València, Generalitat Valenciana-Ministerio de Educación y Cultura, 1998, pp. 80-86.

PLANAS BADENAS, Josefina, *El esplendor del gòtic catalán: la miniatura a comienzos del siglo XV*, Lleida, Universitat de Lleida, 1998.

PLANAS BEDENAS, Josefina, “La il·lustració del llibre en el Gòtic Tardà”, en PLADEVALL i FONT, Antoni, *L'Art gòtic a Catalunya, Pintura III. Darreres manifestacions*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2008, pp. 298-335.

PONS ALÓS, Vicente, “Los Trastámara y la nueva nobleza valenciana” en *XV Congrès d'Història de la Corona d'Aragó*, Jaca, 1993, pp. 241-256.

PORRAS ARBOLEDAS, Pedro Andrés, “Las Órdenes Militares y la Economía” en CAMPOS OSA, Fray Javier (Coord.), *Lux Hispaniarum. Estudios sobre las Órdenes Militares*, Madrid, Real Consejo de las Órdenes Militares, 1999, pp. 179-204.

POWER, Daniel, *El cénit de la Edad Media*, Barcelona, Crítica, 2007 [ed castellana de Silvia Furió].

POWER, Eileen, *Medieval English nunneries c. 1275-1535*, New York, Cambridge University Press, 2010.

PRIETO SAYAGUÉS, Juan Antonio, “El mecenazgo femenino en los monasterios y conventos de Castilla”, en *Reginae Iberiae, el poder regio en los reinos medievales peninsulares*, Santiago de Compostela, Universidad de Santiago de Compostela, 2015, pp. 205-206.

QUADRADO SÁNCHEZ, Marta, “Un nuevo marco socioespacial: emplazamiento de los conventos mendicantes de los siglos XIII y XIV”, en *VI Semana de estudios medievales*, Nájera, Logroño, 1996, pp. 101-109.

QUINTANILLA RASO, María Concepción, “Capacidad de gestión y proyección social de la mujer noble en la Castilla bajomedieval” en SEGURA GRAÍÑO, Cristina y MUÑOZ FERNÁNDEZ, Ángela (coord.) *V Jornadas de Investigación Interdisciplinaria sobre la Mujer*, Madrid, 1985, pp. 49-68.

QUIÑONES COSTA, Ana María, “El papel de la mujer en la sociedad medieval a través del arte” en *Iconografía y creación artística. Estudios sobre la identidad femenina desde las relaciones de poder*, Málaga, Centro de Ediciones de la Diputación de Málaga, 2001, pp. 25-74.

RAMIS BARCELÓ, Rafael, “El pensamiento político franciscano de la Corona de Aragón (siglos XIII-XV): modelos, paradigmas e ideas”, en *Mirabilia: Revista Electrónica de Historia Antiga e Medieval*, 21, 2015.

RAMÓN MARQUÉS, Nuria, *El origen de la familia Crespi: iluminadores valencianos*, Segorbe (Valencia), Artes Gráficas, Manuel Tenas, S. L., 2002.

RAMÓN MARQUÉS, Nuria, *La iluminación de manuscritos en la Valencia gótica (1290-1458)*, València, Generalitat Valenciana, 2007.

RAMOS AGUIRRE, Mikel, “Un barquillero gótico con armerías en el Museo Etnográfico de Navarra”, en *Príncipe de Viana*, 57 (207), 1996, pp. 61-82.

RAPP, Francis, *La iglesia y la vida en occidente a finales de la Edad Media*, Barcelona, Labor, 1973.

RAURICH, Salvador, “De la Historia de Bagur”, Barcelona, *Butlletí de la Real Acadèmia de Bones Lletres*, 1944, pp. 239-251.

REAL ACADEMIA DE BONES LLETRES, *Sobiranes de Catalunya: recull de monografies històriques*, Vol. 10, Barcelona, Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, 1928.

RECIO Roxana i CORTIJO OCAÑA, Antonio, “Isabel de Villena y la espiritualidad del siglo XV”, en *Mirabilia: Revista Electrónica de Historia Antiga e Medieval*, 22, 2016.

RÉGNIER-BOHLER, Danielle, “Voces literarias, voces místicas”, en DUBY, Georges y PERROT, Michelle (dir.) *Historia de las mujeres en Occidente*, 2 La Edad Media, Madrid, Taurus, 1992, 473-547.

RÉNAU, Louis, *Iconografía del arte Cristiano. Iconografía de los santos. De la A a la F*, (Títol original *Iconographie de l'Art Chrétien*), Barcelona, Ed del Serbal, 1997.

REY, Maurice, *Les Finances royales sous Charles VI. Les causes du déficit. 1388-1413*, Paris, S.E.V.P.E.N, 1965.

RIERA i MELIS, Antoni, “Catàstrofe, pànic i ritualitat a la baixa Edat Mitjana. La resposta de la societat catalana als terratrèmols de 1427-1428”, en *Afers*, 69, 2011, pp. 5-6.

RIU-BARRERA, Eduard, “La capella reial de Santa Àgata de Barcelona”, en PLADEVALL i FONT, Antoni, *L’art gòtic a Catalunya Arquitectura II Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2003, pp. 105-108.

RIVERA GARRETAS, María-Milagros, “Teresa de Cartagena: la infinitud del cuerpo”, en *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 20/21, 1999-2000, pp. 755-766.

RIVERA, María Milagros, “El cuerpo femenino y la Querrela de las mujeres”, en DUBY, Georges y PERROT, Michelle (dir.), *Historia de las mujeres en Occidente*, 2 La Edad Media, Madrid, Taurus, 1992, pp. 593-606.

ROCHWERT-ZUILI, Patricia, “La reina como mediadora entre lo temporal y lo espiritual: un rasgo esencial del “molinismo” (s. XIII-XIV)”, *XIIIe colloque International organisé par l’AEIHM (Asociación Española de Investigación de Historia de las Mujeres)*, 19, 20 y 21 de Octubre de 2006, Barcelona, 2006.

RODRIGO LIZONDO, Mateu, “Personalitat i cultura de Maria de Castella, reina d’Aragó”, en BELLVESER ICARDO, Ricard, (ed.), *Dones i literatura entre l’Edat Mitjana i el Renaixement*, Vol II. València, Institució Alfons el Magnànim, 2012, pp.471-526.

RODRIGO ZARZOSA, Carmen, “El Real Monasterio cisterciense de Gratia Dei o de la Zaydía de Valencia”, en *La clausura femenina en España. Actas del Simposium I/4-IX 2004*, Vol 2, Sevilla, 2004, pp. 761-778.

RODRÍGUEZ PEINADO, Laura, “Dolor y lamento por la muerte de Cristo: la piedad y el *planctus*”, en *Revista Digital de Iconografía Medieval*, Vol. VII, 13, 2015, pp. 1-17.

RODRÍGUEZ PRADOS, José David, “La búsqueda de elementos románicos en las monedas castellano y leonesas de los Siglos XI y XII”, en *Revista Numismática OMNI*, (5), 2012, pp. 50-61.

RODRIGUEZ VALENCIA, Vicente, *Isabel la Católica en la opinión de españoles y extranjeros. Siglos XV al XX*, Valladolid, Instituto Isabel la Católica, 1970.

RODRIGUEZ, Ana, “La estirpe de Leonor de Aquitania. Mujeres y poder en los siglos XII y XIII” en MORANT, Isabel (coord.) *Historia de las mujeres en España y América latina*, Madrid, Cátedra, 2005.

ROEBERT, Sebastian, “Leonor de Sicilia y Santa Clara de Teruel: la fundación regional de un convento de clarisas y su primer desarrollo”, en *Anuario de Estudios Medievales*, 44/1, enero-junio 2014, pp. 141-178.

RÖHRKASTEN, Jens, *The mendicant houses of Medieval London*, Münster, Lit Verlag, 2004.

ROIG GIRONELLA, Juan, “La scala de Contemplació en traducció catalana de fray Antonio Canals”, en *Analecta Sacra Tarraconensia*, 46, Barcelona, 1973, pp. 3-53.

ROMERO MARTÍNEZ, Tomàs, “Una Aproximació a les traduccions peninsulars de les *Epistulae ad Lucilium*. La doble traducció catalana”, en *Llengua i Literatura*, 1986, pp. 111-149.

ROMHÁNYI, Beatrix F., “Le fonctionnement matériel des couvents mendiants dans le royaume de Hongrie aux XIIIe – XVIe siècles : aperçu des sources et de l’historiographie”, en *Études franciscaines*, Nouvelle Série, 6, 2013, fasc. 1 [on-line].

ROOB, Alexander, *Alquímia y Mística*, Colonia, Taschen, 1996.

ROTOLO, Filippo, G.F.M, *Il beato Matteo d’Agrigento e la prinvincia francescana di Sicilia nella prima metà del sec. XV*, Palermo, Biblioteca francescana. Officina di Studi Medievali, 2006.

ROUX, Jean-Paul, *Le Roi, Mytres et symboles*, Paris, Fayard, 1995.

ROUX, Simone, *Christine de Pizan. Mujer inteligente, dama de corazón*, Traducció d’Antoni Domènech, València, PUV, 2009, [1ª edició 2006].

RUBIÓ i BALAGUER, Jordi, “El beat frare Mateu d’Agrigento a Catalunya i València: notes sobre la vida religiosa en una cort del Renaixement”, en *Humanisme i Renaixement*, Barcelona, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1990, pp. 27-63.

RUBIÓ i BALAGUER, Jordi, *La cultura catalana del Renaixement a la decadència*, Barcelona, Ed. 62, 1964.

RUBIO VELA, Agustín, *Pobreza, enfermedad y asistencia hospitalaria en la Valencia del siglo XIV*, Valencia, Institució Alfons el Magnànim, 1984.

RUIZ DE TEMIÑO ÍÑIGO, Santiago, "El monasterio de Nuestra Señora de Santa Fe", en AGUILERA ARAGÓN, Isidro; ONA GONZÁLEZ, José Luis (coords.), *Delimitación comarcal de Zaragoza, Colección Territorio*, 36, Zaragoza, Gobierno de Aragón, 2011, pp. 232-236.

RUÍZ DOMÈNECH, José Enrique, “El mapa de devoción urbana en la Corona de Aragón (siglos XIII, XIV y XV)”, en *El món urbà a la Corona d’Aragó del 1137 als decrets de Nova Planta. XVII Congrés d’Història de la Corona d’Aragó*, Barcelona-Poblet-Lleida, 2000, pp. 35-58.

RUÍZ DOMÈNECH, José Enrique, *El despertar de las mujeres. La mirada femenina en la Edad Media*, Barcelona, Península, 1999.

RYDER, Alan, *Alfonso el Magnánimo rey de Aragón, Nápoles y Sicilia (1396-1458)*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1992.

SABATER REBASSA, Sebastiana, JUAN VICENS, Antònia i CERDÀ GARRIGA, Magdalena, “La casa medieval. Materiales para su estudio en Mallorca”, en *XXII Congreso Nacional de Historia del Arte. Vestir la Arquitectura, Vol. II*, Burgos, Universidad de Burgos, 2019, pp. 1725-1729.

SAINT-MARIE PERRIN, Gratien P., “La belle vie de sainte Colette de Corbie. 1381-1447” en *Revue d’histoire de l’Église de France*, Tome 7, 35, Paris, 1921, pp. 166-169.

SÁIZ SERRANO, Jorge, “Acompagner et servir le Prince. Structure et fonctionnement de la Maison Royale d’Alphonse V d’Aragon”, en BEAUCHAMP, Alexandra (dir.) *Les entourages princiers à la fin du Moyen Âge. Une approche quantitative*, Madrid, Casa Velázquez, 2013, pp. 131-150.

SÁIZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, València, PUV, 2008.

SALES DASÍ, Emilio, “Pinturas, tapices y libros de caballerías”, 23, *Grupo Destiempos*, México, Distrito Federal I, 2009-2010, pp. 19-52.

SALES i ALCALÀ, Agustí, TOLOSA ROBLEDO, L. i VEDREÑO ALBA, María del Carmen, *La capella reial d’Alfons el Magnànim de l’antic monestir de predicadors de València*, València, Col·lecció Museus, Història i Documents, 1997.

SALVADOR y CONDE, José (ed.), *Obras de Santa Catalina de Siena. El Diálogo. Oraciones y Soliloquios*, Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 3ª edición, 1996.

SAN VALERO APARISI, Julián, *Doña María de Castilla esposa de Alfonso V de Aragón*, Valencia, (Tesis de Licenciatura), València, Universitat de València, 1957.

SANAHUJA i VALLVERDÚ, Pere, “Mobiliari de la infanta Joana, filla de Pere III”, en *Analecta Sacra Tarraconensia*, 12, 1936, pp. 165-172.

SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel, *La seda a la Catalunya medieval*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 1991.

SÁNCHEZ REY, J. Agustín, “Un antiguo precedente de las áreas de servicio: Las ventas del camino” en *Revista de Obras Públicas*, noviembre 2002, 4.427, pp. 55-64.

SANCHÍS ALVENTOSA, Joaquín M.R.P., *Santo Espíritu del Monte (Historia del Real Monasterio)*, Valencia, Semana gráfica S.A, 1948.

SANCHÍS SIVERA, José, “La esmaltería valenciana en la Edad Media”, en *Archivo de Arte Valenciano*, 7, 1921, pp. 3-42.

SANCHÍS SIVERA, José, “Pintores medievales en Valencia”, en *Archivo de Arte Valenciano*, 14, 1930, pp. 3-64.

SANCHÍS SIVERA, José, *Vida íntima de los valencianos en la época foral*, en *Anales del Centro de Cultura valenciana*, 21, 1935, pp. 1-13.

SANJUST i LATORRE, Cristina, “El projecte fundacional del Monestir de Santa Maria de Pedralbes i el palau de la Reina Elisenda de Montcada a través dels inventaris del 1364”, en *Anuario de Estudios Medievales*, 44/1, enero-junio de 2014, pp. 103-139.

SANJUST i LATORRE, Cristina, *L'obra del Reial Monestir de Santa Maria de Pedralbes des de la seva fundació fins al segle XVI. Un monestir reial per a l'orde de les clarisses a Catalunya*, Barcelona, (Tesi doctoral) Universitat Autònoma de Barcelona, 2008.

SANPERE i MIQUEL, Salvador, *Les Dames d'Aragó*, Barcelona, Impremta de la Renaixença, 1879.

SANS i TRAVÉ, Josep Maria, *Dietari o llibre de les Jornades de Jaume Safont (1411-1484)*, Barcelona, Fundació Noguera, 1992.

SARTHOU CARRERES, Carlos, *Monasterios setabitanos*, Valencia, Avellana, 1922.

SARTHOU CARRERES, Carlos, *Monasterios valencianos: (su historia y su arte)*, València, Diputació Provincial de València, 1943.

SÉCULA Didier, “Nicolas Rolin fondateur de l'Hôtel-Dieu de Beaune (1443): réflexions sur son rôle dans la conception du programme architectural”, en JOUBERT, Fabienne (dir.), *L'artiste et le commanditaire aux derniers siècles du Moyen Âge (XIII-XVI siècles)*, Paris, Press de l'Université de Paris-Sorbonne, 2001, pp. 115-130.

SEGURA GRAÍÑO, Cristina, “La condición de la mujer en la Edad Media”, en *Actas del Coloquio celebrado en la Casa Velázquez*, Del 5 al 7 de Noviembre de 1984, Madrid, 1986, pp. 121-134.

SEGURA GRAÍÑO, Cristina, *La voz del silencio (siglos VIII al XVIII)*, Laya, Madrid, 1992.

SEGURA GRAÍÑO, Cristina, *Los espacios femeninos en el Madrid medieval*, Madrid, Dirección general de la Mujer, Comunidad de Madrid, 1992.

SEGURA, Isabel, “Espais de confinament: bordells i convents”, en *Lectora: revista de dones i textualitat*, 2, 1996, pp. 77-81.

SEMPERE i GUARINOS, Juan, *Historia del lujo y de las leyes suntuarias en España*, Valencia, Institució Alfons el Magnànim, 2000.

SENSI, Mario, “Il beato Matteo da Agrigento: il dramma di un vescovo resignato”, en *Francescanesimo e cultura nella provincia di Agrigento, Atti del Convegno di studio*, Agrigento, Palermo, 2009, pp. 331-342.

SENSI, Mario, *Dal movimento eremitico alla regolare Osservanza Francescana. L'Opera si Fra Paoluccio Trinci*, Assisi, Edizioni Porziuncola, 1992.

SERRA DESFILIS, Amadeo, “Cort e Palau del Rey. El Palacio Real de Valencia en la Edad Media”, en *Imago Temporis. Medium Aevum*, I, Lleida, European Union, 2007, pp. 263-279.

SERRA DESFILIS, Amadeo, “El Portal de Quart y la arquitectura valenciana del siglo XV”, en *Boletín del Museo e Instituto Camón Aznar*, 52, pp. 189-206.

SERRA DESFILIS, Amadeo, “Gli ordini mendicanti e la città” en *Storie di città e architetture. Scritti in onore di Enrico Guidoni*, a cura de Guglielmo Villa, Roma, Edizioni Kappa, 2014, [En línia].

SERRA DESFILIS, Amadeo, “Imago Reginae: dos aspectos de la imagen de la reina en la Edad Media occidental”, en *Millars: Espai i Història*, Vol. 16, 1993, pp. 9-28.

SERRES-BRIÀ, Rotllà, “El monestir de Santa Clara de Perpinyà”, en *Miscel·lània d'homenatge a Gabriel Roura i Güibas*, Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, Vol. II, 2011, pp. 225-236.

SIGÜENZA PELARDA, Cristina, *La moda en el vestir en la pintura gòtica aragonesa*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, Diputación de Zaragoza, 2000.

SILLERAS-FERNÁNDEZ, Nuria, *Power, piety and patronage in Late Medieval Queenship. Maria de Luna*, United States of America, Palgrave Macmillan, 2008.

SMET, Joaquin, *Los carmelitas. Historia de la orden del Carmen I. Los orígenes. En busca de la identidad (ca. 1206-1563)*, Madrid, Edica, 1987.

SORIANO TRIGUERO, Carmen, “La reforma de las clarisas en la Corona de Aragón (ss. XV-XVI),” en *Revista de Historia Moderna*, 3, 2006, pp. 185-198.

STOJAK, Ivana, *La sederia a Barcelona al segle XV*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2013.

STOLLER, Robert J., *Sex and Gender. The Development of Masculinity and Femininity*, London, Karnak Books, 1968.

SUÁREZ GONZÁLEZ, Ana, “La edición riojana de los *Moralia in Job* en un manuscrito calagurritano del siglo XII”, en *Berceo*, 142, Logroño, 2002, pp. 77-92.

SUÁREZ, Luis, *Isabel I, reina (1451-1504)*, Barcelona, Ariel, 2000.

TEIXIDOR, Fr. Josef, *Antigüedades de Valencia. Observaciones críticas donde con instrumentos auténticos se destruye lo fabuloso, dejando en su debida estabilidad lo bien fundado*”, Vol. II, València, Imprenta Francisco Vives Mora, [edición de 1895].

TERÉS i TOMÀS, Maria Rosa i VICENS, Maria Teresa, *Violant de Bar i Maria de Castella: promoció espiritual i mecenatge*, Barcelona, PUB, 2015.

TERÉS i TOMÀS, Maria Rosa, “El calendari del llibre d’Hores de la reina Violant de Bar: un possible model per al Breviari de Martí l’Humà”, en *Le plaisir de l’Art du Moyen Âge. Commande, production et réception de l’œuvre d’art (Mélanges en hommage à Xavier Barral i Altet)*, ed. Paris, Picard, 2012, pp. 959-966.

TERÉS i TOMÀS, Maria Rosa, “Art profà i vida quotidiana entorn a 1400: els inventaris barcelonins”, en *Acta Historica et Archaeologia Mediaevalia*, 19, 1998, pp. 295-317.

TERÉS i TOMÀS, Maria Rosa, “Violant de Bar: les inclinacions artístiques d’una reina francesa a la Corona d’Aragó” en TERÉS i TOMÀS, Maria Rosa (coord.), *Capitula facta et firmata. Inquietuds artístiques en el quatre-cents*, Barcelona, Cossetània, 2009, pp. 9-69.

THOMASSET, Claude, “La naturaleza de la mujer”, en DUBY, Georges i PERROT, Michelle (dir.), *Historia de las mujeres en Occidente*, 2 La Edad Media, Madrid, Taurus, 1992, pp. 61-92.

THOMPSON, Sally, “The problem of the Cistercian Nuns in the 12th and 13th Centuries”, *Medieval Women*, Dereck Baker, ed. Oxford: Basil Blackwell, 1978.

TINTÓ i SALA, Margarita, “Dos fermalls i altres joies d’Alfons el Magnànim, segons un inventari de la taula de canvi de la ciutat de Barcelona”, en *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 26, 2005, pp. 767-774.

TODESCHINI, Giacomo, “Ordini mendicanti e coscienza cittadina” , en *Mélanges de l’Ecole française de Rome, Moyen-Âge, Temps modernes*, Tome 89, 2, 1977, pp. 657-666.

TOLDRÀ PARÉS, Montserrat, *La reina Maria, dona d'Alfons V el Magnànim: vida i obra de govern (1401-1458)*, Barcelona, (Tesi doctoral inèdita) Universitat de Barcelona, 2014.

TOLEDO GIRAU, José, *Inventarios del Palacio Real de Valencia a la muerte de doña María, esposa de Alfonso el magnánimo*, Valencia, Anales del Centro de Cultura Valenciana, 1961.

TOLEDO GIRAU, José, *Los Correos en la Valencia medieval*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1954.

TOLOSA ROBLEDO, Luisa i VEDREÑO ALBA, María del Carmen, *La capella reial d'Alfons el Magnànim de l'antic monestir de predicadors de València*, València, Col·lecció Museus, Història i Documents, 1997.

TORRENTE FERNÁNDEZ, Isabel, “Algunas consideraciones sobre la mujer en el medievo asturiano”, en LACARRA LANZ, María Eugenia, *Estudios históricos y literarios sobre la mujer medieval*, Málaga, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Málaga, 1990.

TRENCHS ODENA, José, i ARAGÓ, Antonio María, *Las Cancillerías de la Corona de Aragón y Mallorca desde Jaime I a la muerte de Juan II*, Folia Parisiensia 1, Zaragoza, Cátedra Zurita e Institución Fernando el Católico (CSIC), 1983, pp. 18-19.

TRENCHS ODENA, Josep, “Correos y «troters»” de Pedro el Grande: Unas nuevas ordenanzas de la Casa Real”, en *Saitabi*, 36, 1986, pp. 15-24.

TRIVIÑO MONRAVAL, Sor María Victoria, “El libro que forma a la vida claustral: la regla de Santa Clara. En los 800 años de la fundación de las clarisas”, en CAMPOS Y FERNÁNDEZ DE SEVILLA, Francisco Javier (coord.), *La clausura femenina en el Mundo Hispánico: una fidelidad secular: Simposium (XIX Edición) San Lorenzo de El Escorial, 2 al 5 de septiembre*, Vol. I, Instituto Escorialense de Investigaciones Históricas y Artísticas, 2011, pp. 425-448.

TRIVIÑO MONRAVAL, Sor María Victoria, “Clarisas y franciscanos catalanes hasta 1576” en FERNÁNDEZ GALLARDO JIMÉNEZ, Gonzalo (ed.) *Los franciscanos conventuales, España, II Congreso Internacional sobre el Franciscanismo en la Península Ibérica*, Barcelona, 30 de marzo y 1 de abril de 2005 Madrid, Asociación Hispánica de estudios Franciscanos Conventuales, 2006, pp. 61-84.

TWOMEY, Lesley, “Isabel de Villena: Oración y espiritualidad franciscana”, en *Mirabilia: Electronic journal of Antiquity and Middle Ages*, 22, 2016, pp. 176-200.

UBIETO ARTETA, Agustín, *Los monasterios de Aragón: función histórica*, Zaragoza, Caja de Ahorros de Aragón, 1998.

UBIETO ARTETA, Agustín, *Los Monasterios medievales de Aragón. Función histórica*, Zaragoza, Caja de Ahorros de la Inmaculada de Aragón, 1999.

VALDEÓN BARUQUE, Julio, “La corte en Castilla en la época trastámara”, en *Aragón en la Edad Media*, 14-15, 2, 1999, pp. 1597-1608.

VALDEÓN BARUQUE, Julio, *Visión del reinado de Isabel la Católica de sus cronistas coetáneos hasta el presente*, Valladolid, Instituto de Historia de Simancas, 2003.

VALERO MOLINA, Joan, “Ecos de una iconografía francesa de Imago Pietatis en la Corona de Aragón”, en COSMEN ALONSO, María, et alts. (eds.), *El intercambio artístico entre los reinos hispanos y las cortes europeas en la Baja Edad Media*, (León, Universidad de León, 2009, pp. 333-342.

VASARI, Giorgio, *Las vidas de los más excelentes arquitectos, pintores y escultores italianos desde Cimabue a nuestros tiempos*, BELLOSI, Luciano y ROSSI Aldo (eds.), Madrid, Cátedra, 2002 [1ª edición 1986].

VÁZQUEZ JANEIRO, Isaac, “Los estudios franciscanos medievales en España”, en *VI Semana de Estudios Medievales*, Nájera, Instituto de Estudios Riojanos, 1996, pp. 43-64.

VECCHIO, Silvana, “La buena esposa. Sara”, DUBY, Georges y PERROT, Michelle (dirs.), *Historia de las mujeres en Occidente. 2 Edad Media*, Madrid, Taurus, 2006, [1ª ed. de 2000], p. 133-170.

VELASCO BAYÓN, Balbino. *Historia del Carmelo español, Vol. I, Desde los orígenes hasta finalizar el Concilio de Trento, c. 1265-1563*, Roma, Institutum Carmelitanum, 1990-1993.

VERDIER, Philippe, *Le couronnement de la Vierge. Les origines et les premiers développements d'un thème iconographique*, Paris, Librairie J. Vrin, 1980.

VERLINDEN, Charles, “El registre del mercader de Bruges Martin Van der Beurse (1414-1427)”, en FURIÓ, Antoni, *València, un mercat medieval*, València, Diputació Provincial de València, 1985, pp. 265-275.

VERRIÉ, Pau i AINAUD de LASARTE, Joan, “Una nueva obra de Huguet: el retablo de San Bernardino y el Ángel Custodio”, en *Anales y boletín de los museos de arte de Barcelona*, Vol. I, Barcelona, Junta de Museus, 1942, pp. 11-33.

VIALLET, Ludovic, “Des mendiants après les mendiants” en *Mélanges de l'École française de Rome- Moyen Âge*, 124-1, 2012. En línia: <http://journals.openedition.org/mefrm/199> ; DOI : 10.4000/mefrm.199

VICENS SOLER, Maria Teresa, “Aproximació al món artístic de la reina Maria de Castella”, en TERÉS i TOMÀS, Maria Rosa (coord.), *Capítula facta et firmata, inquietuds artístiques en el Quatre-cents*, Barcelona, Cossetània, 2009, pp. 193-262.

VICENS VIVES, Jaime, *Historia de los Remensas (en el siglo XV)*, Barcelona, Imprenta Claraso, 1945.

VICENS VIVES, Jaume, *Els Trastàmars*, Barcelona, Ediciones Vicens Vives, 1991.

VICENS VIVES, Jaume, *Historia crítica de la vida y reinado de Fernando II de Aragón*, Zaragoza, Instituto de Fernando el Católico, 2006, [ed. De Miguel A. Marín Gelabert].

VICENS VIVES, Jaume, *Juan II de Aragón (1398-1479): Monarquía y revolución en la España del siglo XV*, Pamplona, 2003, [ed. De Paul H. Freedman i Josep Mª Muñoz i Lloret].

VICIANO NAVARRO, Pau, “La gestió econòmica d'un monestir cistercenc femení: la Saïdia de València a la fi del segle XV”, en *Santes, monges i fetilleres. Espiritualitat femenina medieval*, València, Revista d'Història Medieval, 2, 1991, pp. 111-132.

VIDAL FRANQUET, Jacobo, “Con su madera se hacen alfarjes para edificios regios: Tortosa como centro de producción y distribución de madera para la construcción”, en *Summa*, 6, 2015, pp. 25-47.

VIDAL FRANQUET, Jacobo, “Contribució a l'estudi de l'argenteria medieval de la ciutat de Tortosa. Els argenters al servei del municipi”, en *Materia 4, Fragments*, 2004, pp. 95-117.

VIDAL FRANQUET, Jacobo, “De París, Brussel·les i Arràs: mestres tapissers a la Corona d'Aragó medieval”, en TERÉS i TOMÀS, Rosa (coord.), *Catalunya i l'Europa septentrional a l'entorn de 1400: circulació de mestres, obres i models artístics*, Roma Viella, 2016, pp. 163-196.

VIDAL FRANQUET, Jacobo, “El centro de producción de tapices de Tortosa (ca. 1425-1493/1513)”, en *Ars Longa*, 16, 2007, pp. 23-37.

VIDAL FRANQUET, Jacobo, “La cámara real de María de Castilla. Sus joyas y otras delicias suntuarias”, en *Anales de Historia del Arte*, 24, 2014, pp. 593-610.

VIDAL FRANQUET, Jacobo, “La producció de draps de ras a la Tortosa medieval”, en *Historia de les Terres de l’Ebre. Art i cultura*, 5, Tarragona, Universitat Rovira i Virgili, 2010, pp. 115-129.

VIDAL FRANQUET, Jacobo, *Les obres de la ciutat. L’activitat constructiva de la Universitat de Tortosa a la baixa edat mitjana*, Barcelona, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2008, p. 382-387.

VIDAL LORENZO, Cristina y FELIU BELTRÁN, Núria, “Aportaciones a la cerámica medieval valenciana. El proyecto de investigación arqueológica en las cubiertas de San Martín Obispo y San Antonio Abad de Valencia”, en *Saitabi*, 59, 2009, pp. 231-252.

VIDAL LORENZO, Cristina y MUÑOZ COSME, Gaspar, “La iglesia colegiata de santa María de Gandía. Investigaciones recientes”, en *Caesaraugusta*, 78, pp. 729-738.

VILLAGRASA ELÍAS, Raúl, *La red de hospitales en el Aragón medieval (ss. XII-XV)*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, Diputación de Zaragoza, 2016.

VILLALMANZO CAMERO, Jesús, *Honorat Navarro: Fundació de la Cartoixa d’Ara Christi*, València. Publicacions de la Universitat de València. Fonts històriques Valencianes, 2004.

VILLARES, Míriam, NAVAS, Teresa y JUNYENT, Rosa, “Apuntes históricos de los puertos del delta del Ebro”, en *Revista de Obras Públicas*, septiembre, 3.368, Universitat Politècnica de Catalunya, Esc. Tècnica Superior de Ingeniero de Camino, Canales y Puertos de Barcelona, 1997, pp. 113-124.

VINCKE, Joannes, “Sobre la caça amb falcons”, en *Estudis d’Història Medieval*, 5, 1972, pp. 62- 67.

VINYOLES VIDAL, Teresa, “El dolç en la màgia quotidiana medieval”, en SABATÉ, FLOCEL, (ed.), *El sucre en la Història. Alimentació, Quotidianeitat i Economia* Lleida, Pagès Editors, 2013, pp. 89-104.

VINYOLES VIDAL, Teresa, *Història de les dones a la Catalunya medieval*, Lleida, Eumo, 2005.

VIVES i TORO, Eduard, “Els frares menors a les Terres de l’Ebre: el convent de Tortosa (segles XIII-XIV)”, en *Recerca*, 7, 2003, pp. 231-263.

VOLTI, Panayota, *Les couvents des ordres mendiants et leur environnement à la fin du Moyen Âge*, Paris, CNRS Editions, 2003.

VV.AA, *Historia de las mujeres en España*, Madrid, Síntesis, 1997.

WEBSTER, Jill R, *Els Franciscans Catalans a l'Edat Mitjana, els primers menorets i menoretas a la Corona d'Aragó, Lleida*, Pagès Editors, 2000.

WEBSTER, Jill R, *Per Déu o per diners. Els mendicants i el clergat al País Valencià*, Barcelona, Afers, 1998.

WEBSTER, Jill R. “La importancia de las aristócratas y la burguesía adinerada en la fundación y desarrollo de los monasterios de la Orden de Santa Clara: Valencia, Játiva y Gandía”, en GARÍ DE AGUILERA, Blanca (ed.) *Redes femeninas de promoción espiritual en los reinos peninsulares, siglos XIII-XVI*, Roma, Viella, 2013, pp. 91-108.

WEBSTER, Jill R., “Santa Clara y los frailes menores en la Edad Media. *Pater Sororum*, política real y reforma en Cataluña”, en *Archivo Ibero-americano*, 54, núm. 215-216, 1994, pp. 925-933.

WEBSTER, Jill R., *Els Menorets. The Franciscans in the Realms of Aragon from St. Francis to the Black Death*, Toronto, Canada, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1931.

WEMPLE, Suzanne, “Las mujeres entre finales del siglo V y finales del siglo X” en DUBY, Georges i PERROT Michelle (dir.), *Historia de las mujeres. II Edad Media*, Madrid, Taurus, 2006, [1ª ed. de 2000], pp. 207-246.

YARZA LUACES, Joaquín, “La miniatura en los reinos peninsulares medievales”, en *La miniatura medieval en la Península Ibérica*, Madrid, Nausicaä, p. 35-40.

YARZA LUACES, Joaquín, *La nobleza ante el rey. Los grandes linajes castellanos y el arte en el siglo XV*, Madrid, El Viso, 2003.

YARZA, Joaquín i FITÉ, Francesc, *L'artista-artesà medieval a la Corona d'Aragó*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 1999.

ZALAMA RODRÍGUEZ, Miguel Ángel, “Fernando el Católico y las artes: pintura y tapices”, en *Revista de Estudios Colombinos*, 11, noviembre-junio 2015, pp. 7-28

ZALAMA RODRIGUEZ, Miguel Ángel, “Isabel la Católica y las joyas. La custodia de la catedral de Toledo”, en CHECA CREMADES, Fernando y GARCÍA Bernardo, *El arte en la corte de los Reyes Católicos: rutas artísticas a principios de la Edad Moderna*, Fernando Villaverde ediciones, 2005.

ZALAMA RODRÍGUEZ, Miguel Ángel, “Tapices donados por los Reyes Católicos a la Capilla Real de Granada”, en *Archivo español de Arte*, 87, 345, Enero-Marzo 2014, pp. 1-14.

ZALAMA RODRÍGUEZ, Miguel Ángel, *Vida cotidiana y arte en el palacio de la reina Juana I en Tordesillas*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 2003.

ZALAMA, Miguel Ángel i PASCUAL, Jesús F., “Tapices de Juan II de Aragón y Fernando el Católico en la Seo de Zaragoza”, en *Boletín del Museo e Instituto Camón Aznar*, 109, 2012, pp. 209-320.

ZARAGOZÁ CATALÁN, Arturo, “Arquitecturas del gótico mediterráneo” en MIRA, Eduard i ZARAGOZÁ, Arturo (comisarios), *Una arquitectura gótica Mediterránea. Catàleg d'exposició, Vol. II*”, València, 2003, pp. 139-150.

ZARAGOZÁ CATALÁN, Arturo, *Antiguo convento de Santo Domingo. Valencia*, València, Generalitat Valenciana, 1995.

ZARAGOZÁ CATALÁN, Arturo, *Arquitectura gótica valenciana. Siglos XIII-XV, Tomo I*, València, Generalitat Valenciana, 2000.

ZARAGOZÁ i PASCUAL, Ernest, *Catàleg dels monestirs catalans*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997, pp. 132-133.

FONTS

Fonts Impreses:

Alfonso X el Sabio, *Las siete partidas del rey don Alfonso el Sabio cotejadas por varios códices antiguos por la Real Academia de la Historia*, Partida II, Ley XXVII, Tomo II, Madrid, Imprenta Real, 1807.

BECADELLI, Antonio, *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, Barcelona, ed. Barcino, [ed. A cura d'Eulàlia Duran], 1990.

BÍBLIA DE JERUSALEM (versió en català en línia) en www.bible.com BCI.

CARBONELL, Pere Miquel, *Cròniques d'Espanya*, Barcelona, Editorial Barcino, 1997 [edició crítica d'Agustí Alcoberro].

CÁRCEL ORTÍ, María Milagros i GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, *Documents de la pintura valenciana medieval i moderna IV. Llibre de l'entrada de Ferran d'Antequera*, València, PUV, 2013

Rúbriques de Bruniquer. Ceremonial dels Magnífihcs consellers i Regiment de la Ciutat de Barcelona, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, Imprempta d'Enrich y Companyia, 1912. Recuperat de <http://ajuntament.barcelona.cat/rubriques/bruniquer/#/>

COMENGE i FERRER, Luís, *Clínica Egregia. Apuntes históricos*, Nabu Press, 2013.

FLOREZ DE SETIÉN, Enrique, *España Sagrada*, Madrid, Imprenta de Don Antonio de Sancha, 1775.

GIMENO, Francisco, GONZALBO, Daniel i TRENCH, Josep (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós*, València, Fonts Històriques Valencianes, 2009.

GUINOT, Enric, DIÉGUEZ, Maria Àngels i FERRAGUD, Carmel, *El Llibre de cort de Justícia de València*, València, Fonts Històriques Valencianes, 2008.

HAUF VALLS, Albert, *Vita Christi*, València, Biblioteca Valenciana, 2006.

HEBRERA y ESMIR (O. F. M.), José Antonio, *Chronica seráfica de la santa provincia de Aragón de la Regular Observancia de nuestro padre San Francisco*, Vol I, Zaragoza, Diego de Larube impresor, 1705.

MADRAMANY i CALATAYUD, Mariano, *Tratado de nobleza de Aragón y Valencia*, Valencia, Biblioteca Valenciana, 1985.

MARTÍN, José Luís (ed.), *Crónicas de Pedro López de Ayala*, Barcelona, Planeta, 1991.

MARTÍNEZ COLOMER, Vicente, *Historia de la Provincia de Valencia de la Regular Observancia de San francisco*, Tomo I, Valencia, Salvador Faulí, 1803 [edición digital].

MIRALLES, Melcior, *Dietari del Capellà d'Alfons el Magnànim*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1988, [edició a cura de Josep Vicent Escartí].

MIRALLES, Melcior, *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, CABANES PECOURT, Zaragoza, Pedro Garcés, 1991, [edició a cura de María Desamparados cabanes Pecourt].

MURILLO, Fr., D., *Fundación Milagrosa de la capilla Angélica y Apostólica de la Madre de Dios del Pilar y excelencias de la Imperial ciudad de Çaragoça*, Barcelona, Sebastián Mateuad, 1616.

OVIDI, *Metamorfosis*, en ÁLVAREZ, Consuelo i IGLESIAS, Rosa María (eds.), [5ª ed.] Madrid, Cátedra Letras Universales, 2003.

PÉREZ JIMÉNEZ, Aurelio y MARTÍNEZ DÍEZ, Alfonso, *Hesíodo, Obras y Fragmentos. Teogonía, Trabajos y Días, Escudo, Fragmentos y Certamen*, Madrid, Biblioteca Básica Gredos, 2000, pp.55-56.

PUYOL, Julio, *Crónica incompleta de los Reyes Católicos (1469-1476)*, Madrid, Academia de la Historia, 1984.

SAINZ DE BARANDA, Pedro, *España Sagrada, tomo XLVII, De la santa Iglesia de Lérida en su estado moderno*, Madrid, Real Academia de la Historia, 1860.

SÁNCHEZ-PARRA, María Pilar (ed.), *Cronica anónima de Enrique IV 1454-1474 (Crónica castellana)*, Madrid, ed. La Torre, 1991.

SIGÜENZA, José de, *Historia de la Orden de san Gerónimo*, Madrid, Imprenta Real, 1909.

ZURITA, Jerónimo, *Anales de Aragón*, vol. VI. Y XIII, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 1985.

Fonts d'Arxiu:

Arxiu del Regne de València

Sèrie Mestre Racional:

ARV, *Mestre Racional* 1.347 (1427)

ARV, *Mestre Racional* 9.137 (1457)

ARV, *Mestre Racional* 9.138 (1457-1458)

ARV, *Mestre Racional* 9.139 (1458)

ARV, *Mestre Racional* 9.141 (1457)

ARV, *Mestre Racional* 9.157 (1427)

ARV, *Mestre Racional* 9.157, ter. (1427)

ARV, *Mestre Racional* 9.158 (1427)

ARV, *Mestre Racional* 9.158, ter. (1427)

ARV, *Mestre Racional* 9.158, 4 (1427)

ARV, *Mestre Racional* 9.159 (1419)

ARV, *Mestre Racional* 9.159, 5 (1419)

ARV, *Mestre Racional* 9.204 (1421)

ARV, *Mestre Racional* 9.205 (1422-1424)

ARV, *Mestre Racional* 9.206 (1425)

ARV, *Mestre Racional* 9.207 (1428)

ARV, *Mestre Racional* 9.208 (1432)

ARV, *Mestre Racional* 9.209 (1440)

ARV, *Mestre Racional* 9.209, bis (1440)

ARV, *Mestre Racional* 9.209, ter. (1441)

ARV, *Mestre Racional* 9.210 (1446)

ARV, *Mestre Racional* 9.211 (1447-1450)

ARV, *Mestre Racional* 9.212 (1451-1452)

ARV, *Mestre Racional* 9.213 (1442)

ARV, *Mestre Racional* 9.214 (1457)

ARV, *Mestre Racional* 9.216 (1458)

ARV, *Mestre Racional* 9.342 (1416)

ARV, *Mestre Racional* 9.344 (1424)

ARV, *Mestre Racional* 9.345 (1424)

ARV, *Mestre Racional* 9.346 (1425)

ARV, *Mestre Racional* 9.347 (1427)

ARV, *Mestre Racional* 9.348 (1444-1445)

ARV, *Mestre Racional* 9.349 (1446-1447)

ARV, *Mestre Racional* 9.350 (1447)

ARV, *Mestre Racional* 9.351 (1447)

ARV, *Mestre Racional* 9.352 (1448-1450)

ARV, *Mestre Racional* 9.353 (1451)

ARV, *Mestre Racional* 9.354 (1452)

ARV, *Mestre Racional* 9.356 (1427-1430)

ARV, *Mestre Racional* 9.406 (1446)

ARV, *Mestre Racional* 9.408 (1446)

ARV, *Mestre Racional* 9.409 (1448)

ARV, *Mestre Racional* 9.410 (1456)

ARV, *Mestre Racional* 9.411 (1456-1457)

Reial Cancelleria:

ARV, *Reial Cancelleria, Camarae Siciliae Dominae Mariae* 1 (1424-1431)

ARV, *Reial cancelleria, Camarae Siciliae Dominae Mariae* 2 (1432-1437)

ARV, *Reial Cancelleria, Camarae Siciliae Dominae Mariae* 3 (1437-1441)

ARV, *Reial Cancelleria, Camarae Siciliae Dominae Mariae* 4 (1441-1446)

ARV, *Reial Cancelleria, Camarae Siciliae Dominae Mariae* 5 (1443-1447)

ARV, *Reial Cancelleria, Camarae Siciliae Dominae Mariae* 6 (1445-1446)

ARV, *Reial Cancelleria, Camarae Siciliae Dominae Mariae* 7 (1446-1448)

ARV, *Reial Cancelleria, Camarae Siciliae Dominae Mariae* 8 (1450-1453)

ARV, *Reial Cancelleria, Camarae Siciliae Dominae Mariae* 9 (1451-1455)

ARV, *Reial Cancelleria, Camarae Siciliae Dominae Maria* 11 (1453-1458)

ARV, *Reial Cancelleria, Camarae Siciliae Dominae Mariae* 12, (1455)

ARV, *Reial Cancelleria, Camarae Siciliae Dominae Mariae* 13 (1456-1458)

ARV, *Reial Cancelleria, Camarae Siciliae Dominae Mariae* 14 (1458)

ARV, *Reial Cancelleria, Reginale Dominae Mariae* 16 (1454-1455)

ARV, *Reial Cancelleria, Reginale Dominae Mariae* 17 (1455-1456)

- ARV, *Reial Cancelleria, Reginale Dominae Mariae* 18 (1455-1458)
- ARV, *Reial Cancelleria, Reginale Dominae Mariae* 19 (1455-1456)
- ARV, *Reial Cancelleria, Reginale Dominae Mariae* 20 (1456-1457)
- ARV, *Reial Cancelleria, Reginale Dominae Mariae* 21 (1456-1458)
- ARV, *Reial Cancelleria, Reginale Dominae Mariae* 22 (1457-1458)
- ARV, *Reial Cancelleria, Reginale Dominae Mariae* 23 (1458)
- ARV, *Reial Cancelleria, Diversorum Lugartenientiae, Reina Maria* 260 (1458)
- ARV, *Reial Cancelleria, Testamento y Codicilos de la reina Maria* 472 (1457-1458)
- ARV, *Reial Cancelleria, Inventario de Bienes y Derechos de la reina María* 473 (1458-1459)
- ARV, *Reial Cancelleria, Cautelas Testamentarias de la reina María* 475 (1458)
- ARV, *Reial Cancelleria, Cuentas de la Testamentaria de la Reina María* 477 (1458)
- ARV, *Reial Cancelleria, Demandas de la Testamentaria de la reina Maria* 479 (1458)
- ARV, *Reial Cancelleria, Diversorum* 730, Carpeta 6, carta 3 (1457)
- ARV, *Reial Cancelleria, Diversorum* 730, Carpeta 5, carta 2 (1457)
- ARV, *Reial Cancelleria, Diversorum* 730, Carpeta 6, carta 4 (1457)

Clero:

ARV, *Clero* 1.723

Arxiu de la Corona d'Aragó

Sèrie Reial Patrimoni, Mestre Racional:

ACA, Reial Patrimoni, *Mestre Racional* 425 (1420-1421)

ACA, *Mestre Racional* 427 (1438)

ACA, *Mestre Racional* 429 (1429)

ACA, *Mestre Racional* 525 (1420-1421)

ACA, *Mestre Racional* 535 (1416)

ACA, *Mestre Racional* 536 (1416-1417)

ACA, *Mestre Racional* 537 (1417)

ACA, *Mestre Racional* 538 (1418)

ACA, *Mestre Racional* 539 (1419)

ACA, *Mestre Racional* 540 (1420)

ACA, *Mestre Racional* 541 (1420)

ACA, *Mestre Racional* 542 (1428-1429)

ACA, *Mestre Racional* 543,1 (1429)

ACA, *Mestre Racional* 543,2 (1430)

ACA, *Mestre Racional* 544,1 (1430)

ACA, *Mestre Racional* 544,2 (1431)

ACA, *Mestre Racional* 544,3 (1431)

ACA, *Mestre Racional* 545 (1431-1432)

Reial Cancelleria:

ACA, *Reial Cancelleria, Gratiarum*, Alfons el Magnànim 2.594 (1416-1432)

ACA, *Reial Cancelleria, Curiae Sigilli Sec.* Alfons el Magnànim 2.677 (1428)

ACA, *Reial Cancelleria, Itinerum Sigilli Sec.* Alfons el Magnànim 2.790 (1428)

ACA, *Reial Cancelleria, Commune*, Maria de Castella 2.962 (1422)

ACA, *Reial Cancelleria, Commune*, Maria de Castella 2.967 (1429)

ACA, *Reial Cancelleria, Commune*, Maria de Castella 2.970 (1436)

ACA, *Reial Cancelleria, Commune*, Maria de Castella 2.997 (1419-1456)

ACA, *Reial Cancelleria, Commune Sigilli Sec.*, Maria de Castella 3.108 (1416-1420)

ACA, *Reial Cancelleria, Commune, Sigilli Sec.*, Maria de Castella 3.109 (1419)

ACA, *Reial Cancelleria, Commune, Sigilli Sec.*, Maria de Castella 3.110 (1422-1424)

ACA, *Reial Cancelleria, Commune, Sigilli Sec.t*, Maria de Castella 3.111 (1423)

ACA, *Reial Cancelleria, Commune, Sigilli Sec.*, Maria de Castella 3.112 (1428)

ACA, *Reial Cancelleria, Commune, Sigilli Sec.*, Maria de Castella 3.113 (1432-1434)

ACA, *Reial Cancelleria, Diversorum*, Maria de Castella 3.119 (1420-1456)

ACA, *Reial Cancelleria, Diversorum*, Maria de Castella 3.121 (1420-1456)

ACA, *Reial Cancelleria, Diversorum*, Maria de Castella 3.124 (1420-1456)

ACA, *Reial Cancelleria, Diversorum*, Maria de Castella 3.128 (1420-1456)

ACA, *Reial Cancelleria, Diversorum*, Maria de Castella 3.132 (1420-1456)

ACA, *Reial Cancelleria, Diversorum*, Maria de Castella 3.133 (1420-1456)

ACA, *Reial Cancelleria, Diversorum*, Maria de Castella 3.134 (1420-1456)

ACA, *Reial Cancelleria, Diversorum*, Maria de Castella 3.135 (1420-1456)

ACA, *Reial Cancelleria, Diversorum*, Maria de Castella 3.136 (1420-1456)

ACA, *Reial Cancelleria, Diversorum*, Maria de Castella 3.137 (1420-1456)

ACA, *Reial Cancelleria, Diversorum*, Maria de Castella 3.139 (1420-1456)

ACA, *Reial Cancelleria, Diversorum*, Maria de Castella 3.140 (1420-1456)

ACA, *Reial Cancelleria, Diversorum*, Maria de Castella 3.141 (1420-1456)

ACA, *Reial Cancelleria, Diversorum*, Maria de Castella 3.142 (1420-1456)

ACA, *Reial Cancelleria, Diversorum*, Maria de Castella 3.143 (1420-1456)

ACA, *Reial Cancelleria, Diversorum*, Maria de Castella 3.145 (1420-1456)

ACA, *Reial Cancelleria, Diversorum*, Maria de Castella 3.146 (1420-1456)

ACA, *Reial Cancelleria, Diversorum*, Maria de Castella 3.147 (1420-1456)

ACA, *Reial Cancelleria, Diversorum*, Maria de Castella 3.148 (1420-1456)

ACA, *Reial Cancelleria, Diversorum*, Maria de Castella 3.149 (1420-1456)

ACA, *Reial Cancelleria, Diversorum*, Maria de Castella 3.150 (1420-1456)

ACA, *Reial Cancelleria, Diversorum*, Maria de Castella 3.151 (1420-1456)

ACA, *Reial Cancelleria, Diversorum*, Maria de Castella 3.152 (1420-1456)

ACA, *Reial Cancelleria, Diversorum*, Maria de Castella 3.153 (1420-1456)

ACA, *Reial Cancelleria, Diversorum*, Maria de Castella 3.158 (1420-1456)

ACA, *Reial Cancelleria, Diversorum*, Maria de Castella 3.159 (1420-1456)

ACA, *Reial Cancelleria, Diversorum Sigilli Sec.* Maria de Castella 3.162 (1416-1417)

ACA, *Reial Cancelleria, Curiae*, Maria de Castella 3.170 (1420-1455)

ACA, *Reial Cancelleria, Secretorum*, Maria de Castella 3.222 (1420-1454)

ACA, *Reial Cancelleria, Secretorum*, Maria de Castella 3.223 (1420-1454)

ACA, *Reial Cancelleria, Secretorum*, Maria de Castella 3.225 (1420-1454)

ACA, *Reial Cancelleria, Itinerum*, Maria de Castella 3.263 (1443)

ACA, *Reial Cancelleria, Itinerum*, Maria de Castella 3.264 (1451)

ACA, *Reial Cancelleria, Reginale*, Maria de Castella 3.269 (1442-1444)

ACA, *Reial Cancelleria, Reginale*, Maria de Castella 3.270 (1445)

ACA, *Reial Cancelleria, Reginale*, Maria de Castella 3.271 (1446)

ACA, *Reial Cancelleria, Reginale*, Maria de Castella 3.272 (1448-1449)

ACA, *Reial Cancelleria, Reginale*, Maria de Castella 3.273 (1450)

ACA, *Reial Cancelleria, Reginale*, Maria de Castella 3.274 (1451)

ACA, *Reial Cancelleria, Reginale*, Maria de Castella 3.275 (1452)

ACA, *Reial Cancelleria, Pro Monasterio Sanctae Clarae Civitatis Valentiae* Maria de Castella 3.278 (1446-1447)

ACA, *Reial Cancelleria, Pro Monasterio Sanctae Clarae Civitatis Valentiae* Maria de Castella 3.279 (1447-1453)

Arxiu Municipal de València

Manuels de Consells:

AMV, *Manual de Consells* (1428-1432)

Arxiu Comarcal Terres de l'Ebre

Arxiu Històric de la Ciutat de Tortosa, Comú:

AHCT, *Comú I*, 118, nº 361 (1449)

AHCT *Comú, I*, 119, nº 362 (1439)

AHCT, *Comú II* (23 d'abril de 1439)

AHCT, *Comú III* (1438)

AHCT, *Comú III* (1449)

Arxiu Històric Ciutat de Xàtiva

Santa Clara:

AHCX, *Santa Clara*, A-1 (1461).

Arxiu de la Catedral de Barcelona

Cartes:

Carta C.R.I-61 (1420)

Carta C.R.I-67 (1421)

Carta C.R.I.-70 (1421)

Carta 6-82 (1447)

Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona

Sèrie Consell del Cent, Lletres Closes:

AHCB, Consell del Cent, sèrie: Lletres Closes IB-VI-6 (1440)

AHCB, Consell del Cent, sèrie: Lletres Closes IB-VI-7 (1440)

AHCB, Consell del Cent, sèrie: Lletres Closes IB-VI-8 (1441-1442).

AHCB, Consell del Cent, sèrie: Lletres Closes IB-VI-10 (1444)

AHCB, Consell del Cent, sèrie: Lletres Closes IB-IV-11 (1445)

AHCB, Consell del Cent, sèrie: Lletres Closes IB-VI-12 (1442)

AHCB, Consell del Cent, sèrie: Lletres Closes IB-VI-14 (1444)

AHCB, Consell del Cent, sèrie: Lletres Closes IB-VI-15 (1440)

Sèrie Consell del Cent, Lletres Comunes:

AHCB, Consell del Cent, sèrie: Lletres Comunes IB-X-12, carta n° 30

AHCB, Consell del Cent, sèrie: Lletres Comunes IB-X-12 carta n° 36

AHCB, Consell del Cent, sèrie: Lletres Comunes, IB-X-20, carta n° 258

Procedència de les Figures

Fig. 1. Mapa de la fundació i reforma de convents, monestirs i hospitals per part de la reina Maria. Elaboració Pròpia, p. 242.

Fig. 2. Vista del convent de Santa Maria de Jesús de Saragossa, (detall) Van den Wijngaerde, Anton, 1563. Font: Franciscanos en Aragón: www.ofmval.org, p. 251.

Fig. 3. Plànol del Convent de Jesús de Saragossa. En: LOP OTÍN, Pilar, “El convento de Nuestra señora de Jesús de Zaragoza: presentación de un plano inédito del 1880”, Zaragoza, en *Artigrama*, nº 25, 2010, p. 493, p. 251.

Fig. 4. Monestir de Santa Maria de Pedralbes. Porta de l'església amb l'escut de la reina Elisenda de Montcada. Fotografia: autora, p. 258.

Fig. 5. Monestir de Santa Maria de Pedralbes. Interior del claustre. Fotografia: autora, p. 262.

Fig. 6. Monestir de Santa Maria de Pedralbes. Tomba de la reina Elisenda de Montcada, recaient a la capçalera de l'església. Fotografia: autora, p. 263.

Fig. 7. Monestir de Santa Maria de Pedralbes. Interior de l'església. Sostre amb cobertes de volta de creueria i capçalera poligonal. Fotografia: autora, p. 263.

Fig. 8. Monestir de Santa Maria de Pedralbes. Murs exteriors de l'església. Fotografia : autora, p. 264.

Fig. 9. Monestir de Santa Maria de Pedralbes. Interior dels dormitoris. En la imatge de la dreta es pot observar l'escala per on s'accedia al dormitori d'Elisenda de Montcada. Fotografia: autora, p. 264.

Fig. 10. Convent de la Santíssima Trinitat de València. Claustre. Fotografia: autora, p. 266.

Fig. 11. Convent de la Santíssima Trinitat de València. Interior del claustre. Fotografia: autora, p. 271.

Fig. 12. Convent de la Santíssima Trinitat de València. Arcs del claustre. Fotografia: autora, p. 277.

Fig. 13. Convent de la Santíssima Trinitat de València. Entrada a l'escala que condueix als dormitoris. Fotografia: autora, p. 278.

Fig. 14. Convent de la Santíssima Trinitat de València. Arc esbiaixat d'entrada a la cuina. Fotografia: autora, p. 279.

Fig. 15. Convent de la Santíssima Trinitat de València. Portada principal de l'església. Fotografia: autora, p. 284.

Fig. 16. Clau-florò i arranc de 4 nervis amb anagrama del IHS. Pedra calcària de 31x 35x 35 cm. Id: EA-000044/A-83, Museu de l'Almodí, Casa de l'Ensenyança de Xàtiva, p. 289.

Fig. 17. Monestir de Montsió de Barcelona. Dibuix del claustre, Rigalt Farrriols, Lluís, 1843, Id: 01168. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, p. 296.

Fig. 18. Convent de Santa Caterina. Gravat de la vista d'un angle del claustre, Blanchard, Auguste Finden Taylor, Id: 12441, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, p. 300.

Fig. 19. Convent de Santa Caterina de Barcelona. Gravat de l'interior del claustre de Santa Caterina, Blanchard, Auguste Finden Taylor, Id: 12442, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, p. 301.

Fig. 20. Dibuix de Sant Jeroni de la Murtra, Febrés Yll, Pau, 1890, Id: 02213, Arxiu Històric de la ciutat de Barcelona, p. 306.

Fig. 21. Monestir de la Vall d'Hebron. Dibuix del Monestir, Rigalt i Fargas, Pau, 1890. Id: 0633, Arxiu Històric de la ciutat de Barcelona, p. 308.

Fig. 22. Cadirat de cor de la Catedral de Barcelona. Fotografia: autora, p. 321.

Fig. 23. Castell-fortalesa d'Uclés (Conca). Fotografia : www.wikipedia.org, p. 324.

Fig. 24. Capella de Santa Àgata, Alçat, Rogent Amat, Elies, 1876, Id: 18.319. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, p. 331.

Fig. 25. Capella de Santa Àgata, Planta, Rogent Amat, Elies, 1876, Id: 18.318. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, p. 331.

Fig. 26. Convent de Sant Antoni de Barcelona. Porta de l'església del Convent. Fotografia: autora, p. 337.

Fig. 27. Convent de la Santíssima Trinitat de València. Sepulcre de la reina Maria de Castella. Fotografia: autora, p. 378.

Fig. 28. Maqueta del Palau del Real de València. Recreació del Segle XV-XVI, Guereca Mas, Pedro. Museu Històric Militar de la Ciutat de València, p. 386.

Fig. 29. Vista de València. Detall del Palau del Real, Anton Van den Wijngaerde, 1563. En: www.wikimedia.org, p. 388.

Fig. 30. Plànol del Real. Denominat per l'autor "Vista de paxaro", Manuel Cavallero, 1802. En: BOIRA MAHIQUES, Josep Vicent, *El Palacio real de Valencia. Los planos de Manuel Cavallero (1802)*, València, Ajuntament de València, 2006, p. 392.

Fig. 31. Salteri-Llibre d'Hores d'Alfons el Magnànim. Interior de la capella, Leonard Crespí, S. XV, f. 281v, *British Library* (Londres), p. 396.

Fig. 32. Plànol del pis superior del Palau del Real, Manuel Cavallero, 1802. Fons Suchet, CHAN, París. En: BOIRA MAHIQUES, Josep Vicent, *El Palacio real de*

València. *Los planos de Manuel Cavallero (1802)*, València, Ajuntament de València, 2006, p. 403.

Fig. 33. Plànol del pis inferior del Palau del Real, Manuel Cavallero, 1802, Fons Suchet, CHAN, París. En: BOIRA MAHIQUES, Josep Vicent, *El Palacio real de València. Los planos de Manuel Cavallero (1802)*, València, Ajuntament de València, 2006, p. 404.

Fig. 34. Alfardo trobat a les excavacions del palau del real, S. XV. En: LERMA ALEGRIA, Josep Vicent i PASCUAL PACHECO, Josefa, *El Palacio Real de València. Arqueología y memoria*, València, Ajuntament de València, 2016, p. 407.

Fig. 35. Clau del Real, S. XV. En: LERMA ALEGRIA, Josep Vicent i PASCUAL PACHECO, Josefa, *El Palacio Real de València. Arqueología y memoria*, València, Ajuntament de València, 2016, p. 407.

Fig. 36. Sepulcre de l'adelantat Gómez Manrique i Sancha de Rojas. Detall del collar de les jarres i el griu, propi de l'Orde del Griu. Sepulcre en alabastre, anònim, S. XV, Originàriament estava al Monestir de Fresdeval de Burgos. Actualment: Museo de Burgos. Fotografia: www.museodeburgos.com, p. 436.

Fig. 37. Vas de l'Unicorn de Felipe el Hermoso, segle XVI, Tresor de la catedral de Toledo, Id: 10565. Fotografia: CER.ES: Red Digital de Colecciones de Museos de España. En://europeana.nialloleary.ie, p. 447.

Figura. 38. Taula bifaç de la Mare de Déu amb el Nen. Cercle d'Hug Van der Goes, segle XV. Catedral de València. En: BENITO DOMÉNECH, Fernando y GÓMEZ FRECHINA, José, *La clave flamenca en los primitivos valencianos*, València, Generalitat Valenciana, 2001, p. 450.

Fig. 39. *Lignum Crucis* de la reina Maria, anònim, Real Monestir de la Santíssima Trinitat de València. En GARÍN LLOMBART, Felipe y PONS ALÓS, Vicente, *La Gloria del Barroco, Catálogo de Exposición*, València, La Llum de les Imatges, Generalitat Valenciana, 2009, p. 453.

Fig.40. Reliquiari tubular que conté la relíquia de la samarreta del Jesuset. Catedral de València. Fotografia: autora, p. 459.

Fig. 41. Santa Caterina, segle XV, Id: 17.190.905. Museu Metropolità de Nova York. Font: www.metmuseum.org, p. 461.

Fig. 42. Reliquiari dels corporals de Daroca. Fotografia: www.daroca.info, p. 463.

Fig. 43. Patena del papa Benet XIII a la catedral de Tortosa (desapareguda), ca. 1370/80. GIL SAURA, Yolanda i ITURAT GARCÍA, Joaquín, Paisatges Sagrats, Catàleg d'exposició, València, La Llum de les Imatges, Generalitat Valenciana, 2005, p. 468.

Fig. 44. Calze del Papa Luna, Església de Nostra Senyora del Socors de Peníscola, ca. 1415. GIL SAURA, Yolanda i ITURAT GARCÍA, Joaquín, Paisatges Sagrats, Catàleg d'exposició, València, La Llum de les Imatges, Generalitat Valenciana, 2005, p. 469.

Fig. 45. Cullera flamenca de plata llavorada amb flors esmaltades i la inscripció *Ave Maria*. En CHERRY, John, *Las artes decorativas medievales*, Madrid, Akal, 1999, p. 42, p. 486.

Fig. 46. Plat amb emblema heràldic de la reina Maria de Castella, Manises, Id: 243-1853. *Victoria and Albert Museum* de Londres. Fotografia: www.collections.vam.ac.uk, p. 490.

Fig. 47. Braser o gran plat de Felip de Borgonya. Font: CER.ES: Red Digital de Colecciones de Museos de España. Fotografia://europeana.nialloleary.ie, p. 490.

Fig. 48. Tríptic de la Nativitat. El Coronament de la Mare de Déu i de Crist, de Bonifazio Bembo, segle XV, Id: 22810. Museu Petit Palace Avinyò. Fotografia: www.petitpalace.com, p. 498.

Fig. 49. Pietat, Gonçal Peris, ca. 1420-30. Col·lecció particular nord-americana. En: MIQUEL JUAN, Matilde, “¡Oh, dolor que recitar ni estimar se puede!. La contemplación de la Piedad en la pintura valenciana medieval a través de los textos devocionales”, en *Anuario de Historia de la Iglesia*, vol. 22, 2013, pp. 291-315, p. 499.

Fig. 50. Retaule de la Mare de Déu, l'Àngel Custodi i sant Jeroni. Joan Reixach. Städelsches Kustinstitut de Frankfurt. En: BENITO DOMÉNECH, Fernando y GÓMEZ FRECHINA, José, *La clave flamenca en los primitivos valencianos*, València, Generalitat Valenciana, 2001, p. 500.

Fig. 51. Cobertes de llibre de pell. En: LÓPEZ-VIDRIERO, María Luisa, “Superficies del lujo. Lectura periférica del libro renacentista” en BROUQUET, Sophie y GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente (eds.), *Mercados del lujo, mercados del arte. El gusto de las elites mediterráneas en los siglos XIV y XV*, València, PUV, 2015, p. 509.

Fig. 52 Pàgina de *l'Scala Dei de Francesc Eiximenis*, *Arxiu fotogràfic de la Ciutat de Barcelona*, Font: PLANAS BADENAS, Josefina, *El esplendor del gòtic catalán: la miniatura a comienzos del siglo XV*, Lleida, Universitat de Lleida, 1998, p. 531.

Fig. 53. Psalteri-llibre d'Hores d'Alfons el Magnànim. Fragment. El rei i la reina assisteixen a missa, Ms Add. 28962, fol. 281 v. British Library de Londres. En: SERRA DESFILIS, Amadeo, “Cort e Palau del Rey. El Palacio Real de Valencia en la Edad Media”, en *Imago Temporis. Medieumaevum*, I, Lleida, European Union, 2007, pp. 263-279, p. 538.

Fig. 54. Llibre Vermell de Montserrat. La reina i el rei, Biblioteca del Monestir de Montserrat, Id: 1, f. 134 v. Fotografia: www.musicaantigua.com, p. 543.

Fig. 55. Llibre de Privilegis i Ordinacions de la Confraria dels Hortolans de Barcelona. Fons gremial 2-1, f. 18 v. Fotografia: Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, p. 547.

Fig. 56. Comentari dels Usatges o Usatges de Masquilles, Ms. 1G, 18, f. 1. Fotografia: Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, p. 552.

Fig. 57. Tern de santa Maria. Detall del capell de la capa pluvial de la Parròquia de Sant Joan Baptista de Cabanes, segle XVI. En: GIL SAURA, Yolanda i ITURAT GARCÍA, Joaquín, *Paisatges Sagrats, Catàleg d'exposició*, València, La Llum de les Imatges, Generalitat Valenciana, 2005, p. 562.

Fig. 58. Capell, 40 X 39 cm. Església Parroquial de l'Assumpció de Maria a Castellfort, ca. 1420. En: GIL SAURA, Yolanda i ITURAT GARCÍA, Joaquín, *Paisatges Sagrats, Catàleg d'exposició*, València, La Llum de les Imatges, Generalitat Valenciana, 2005, p. 563.

Fig. 59. Tern de Sant Julià. Segle XV-XVI. Església Arxiprestal de Santa Maria de Morella. En: GIL SAURA, Yolanda i ITURAT GARCÍA, Joaquín, *Paisatges Sagrats, Catàleg d'exposició*, València, La Llum de les Imatges, Generalitat Valenciana, 2005, p. 566.

Fig. 60. Retaule de santa Anna. (detall) Llit de posts amb arquibanc per pujar i cobricel rectangular Bernat Despuig. 1440/1450, Id: 064038-CJT. Fotografia: www.museunacional.cat, p. 581.

Fig. 61. Tapís de la Caça de Devonshire. Ca. 1430-1450. Victoria and Albert Museum. Fotografia: www.collections.vam.ac.uk, p. 590.

Fig. 62. Saltiri de Peterborough. Castell de l'Amor. Font: www.pinterest.com, p. 594.

Fig. 63. Sèrie del Tapís de l'Unicorn. L'Unicorn és atacat, tapís flamenc, 1495-1505, 368.3 X 426.7 cm. Id: 3780.30. *Metropolitan Museum* de Nova York. Fotografia: www.metmuseum.org, p. 596.

Fig. 64. Tapís de les Edats de l'Home. *Metropolitan Museum* de Nova York. En: MUÑOZ i SEBASTIÀ, Hilari, "Els tapissos de les edats de l'home. El periple d'un excepcional conjunt de tapissos flamencs donats a la Catedral de Tortosa pel bisbe Gaspar Punter", en *Circulations artistiques dans la Couronne d'Aragon: le rôle des chapitres*

cathédraux (XVIe-XVIIIe siècles), ed. Julien Lugand, Collection Histoire de l'Art, 6, Perpignan, Presses Universitaires de Perpignan, 2014, pp. 29-43, p. 598.

Fig. 65. Catifa amb motius heràldics de la reina Maria de Castella. Hispanic Society de Nova York, Núm inv. H328, p. 614.

Fig. 66. Foto hostier. En: RAMOS AGUIRRE, Mikel, "Un barquillero gótico con armerías en el Museo Etnográfico de Navarra", en *Príncipe de Viana*, 57(207), 1996, pp. 61-82, p. 626.

Fig. 67. Candelero d'altar. Museu episcopal de Vic. Finals segle XIV i inicis del XV. (Desaparegut). Id: 2298. Fotografia: www.museuepiscopalvic.com, p. 630.

Fig. 68. Canelobres de peu. Museu episcopal de Vic. s. XIV-XV. procedència desconeguda. Id: 3305. Fotografia: www.museuepiscopalvic.com, p. 630.